

स्वमेवाहवर्गमिति । तस्य कृतं तेनानामतं तनुमज्जं (१२) तत्र देहयोमितावत्पारतं प्रसिद्धमेव । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 व्रत १३ कर्मकरणेपि पारतं यमाह यद्वाचीति । यस्य वाच्यं ॥ १४ ॥ यथास्वामिनादत्तमेव कणिशाबलं । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 वत्सवयं सर्वेषु योजिताः निबद्धाः संतः तस्मै ईश्वराय बलिवहामः तदिच्छया कर्मकुम्भः । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 भोगेष्वपि पारतं यमाह । ईशा ईश्वरेण अभिमृष्टं दत्तमेव (सुसंदुःखं) अंगहेमियव्रतः । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 वेवम्यभीश्वरस्य । यतो गुणकर्मसंगात् गुणानुरूपकर्मसंगवशात् नाथः परमेश्वरो यथा देवतिर्यगा ॥ १५ ॥ नन्वेतस्सर्वं । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 तर्पणा (तत्तत्कर्मानुसारं) नीयमानाः संतः तत्रैव गच्छन्ति तद्वत् (सुसंदुःखं) १५ नन्वेतस्सर्वं । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 (तत्तत्कर्मानुसारं) नीयमानाः संतः तत्रैव गच्छन्ति तद्वत् (सुसंदुःखं) १५ नन्वेतस्सर्वं । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 भोगिवासिनाश्च नष्टं केन संमजते (न स्वीकरोति) १६ ननु गृहे वर्तमानस्य मोक्षान्मुञ्चानस्य कुतो भिमाना । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 तस्य भजितेन्द्रियस्य वनेष्विति संगमियावनाद्वानांतरंगच्छतोपीत्यर्थः । सहेव च इक्ष्वाकुः शत्रुवोमं । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 आत्मारतेरात्मारामस्य तु (गृहाश्रमः) अवयं रागादिदोषं किं करोति । न करोत्येव १७ । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ निबोधताते दष्टं तन्मयीमिनासु यितुं देवमहस्यप्रमेयम् ॥ वयं भवस्ते तत एव । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 स्वकश्चित्तपसा विद्यया वा न योगवीर्येण मनीषया वा ॥ नैवार्थधर्मैः परतः स्वतो वा कृतं विदुः । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 मयाय ॥ सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदिष्टं जनतां गधते १३ यद्वाचितं त्यागुणकर्म । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 प्रोतानसीवदिपदे च तुष्पदः १४ ईशा भिमृष्टं ह्यवरुं धर्मैर्गदुःखं सुखं वा गुणकर्मसंगात् ॥ अस्माभिः सुवृत्तं । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 पितावदिभूयात्स्वदेहमारब्धमश्रन्नभिमानश्च ॥ यथानुभूतं प्रति यातानिद्रः कित्वा । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 षट्सपत्नः ॥ जितेन्द्रियस्यात्मारतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किं दुरीत्यवयम् १७ । यथाऽप्येवमेव स्थावरीयते । लोकप्रादिकर्मादापाकनाशयनेकधा ॥ २ ॥ प्रथमं सर्वलोकेर्मर्यादात्रिविधमता । पुनश्चेक
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ हेतात अहं ते सत्यं ब्रवीमि वयं सर्वे भगवद्भक्ताः तत्तत्तदं तु क्वापि न समर्थः ११ १२ अतः इदानीं त्वं कियत्कालं राज्यं कुरु पश्चात् मुक्तसंगः सन् ॥ १३ ॥

ननु गृहेवसतः पुरुषस्यरागादयः संभवन्त्येव ननुवनेष्विति तत्राह । यइति । यः षड्वैरिणः मनःषड्दानीं प्रियाणि विजिगीषमाणः (जेतुकामः) सपूर्वगृहेषु स्थित्वा तेषामत्यंतं निरोधम
कुर्वन् जेतुं यतेत । क्षीणेष्वारिषुकामं गृहेभ्यः प्रवृत्तिं विचिरेत् । यतो लोकेऽर्जितारि न दुर्गाश्रित एवास्येति जयति । षड्दुर्गे वाभ्यप्रवावर्तते । युध्येतेति पाठे मेहरेदित्यर्थः १८ इदं च गृह- (रूप-)
दुर्गाश्रयणं प्राकृतानां त्वेतु अञ्जनामस्य हरेरंघ्रिसरोजकोशेऽवस्थितं ददाति श्रुतिपूर्वम् । ननु तेषु सपत्नश्च तथापि पुरुषेणैव नातिदिष्टान् वृत्तान् भोगान् तावत् भुङ्क्ते षड्द्विमुक्तसंगः स
चमृकृतिस्वरूपं मजस्व आत्मनिष्ठो भवेत्यर्थः १९ (इत्युक्तः) आत्मनस्तत्तोलुपुतया अल्पतया तस्मात् (उवाच) अंगीचकार । यद्वा आत्मनो यदनुशसनं तदालुपुतया
गौरवेण बाधं तथा करिष्यामीति अवनतकंधरः सन् (बहुमानमुक्तं यथा तथा) जग्राह २० मनुना संतुष्टेन दुष्कृतिरूपता (उवाच) पूजायस्यसः । प्रियव्रतस्य योगप्रंशात् नारदस्य च
शिष्यनाशात् कुटिलमीक्षणं संभवति तनुना स्तीत्याह । अविषमं यथा तथा तयो रभिसमीक्षमाणयोः सतोः आत्मनः सम्पत्तिः न अवाङ्मनसं वाङ्मनसयोरीव विषयं विना सत् । पा
ठांतरे अवाङ्मात्रमगोचरं कथं विष्मनसः क्षयं विषयं अतः अव्यवहृतं व्यवहारसम्बन्धं धर्मानि हृतं प्रवर्तयन् व्यवहाराद्विषणः सत्तु व्यवहारातीतं स्वरूपं चित्तयन्त्रं तर्हित इत्यर्थः २१ पुत्रं
राज्येऽभिषिच्य वनं यास्यामीति एवं यो मनोरथः सः परेण ब्रह्मणेव प्रति संधितः संपादितो यस्य सः । नारदस्यानुमतेन राज्ये स्थापयित्वा अतिविषमो दुस्तरो यो विषयविषजलाज्ञयो विष
यलक्षणस्य विषस्य हृदयगृहं तस्य अशादिरूपवृत्तिवासनामोगेच्छावात्स्या उपरतो मूढ २२ यत्पृष्टं गृहे कथं मरमतेति तत्रोक्तमुत्तरमुपसंहरति इति ह वाव इत्यमेव हि अधिनिवेशितः प्रापितः
कर्माधिकारो यस्य सोऽखिलस्य जगतो बंधध्वंसनः परोनुभावः प्रभावो यस्य (यद्विषयं ज्ञानं वा) तस्य संप्रति युगलं तस्यानवरतं अजस्रं ध्यायन्तं दनुभावेन (तत्सामर्थ्येन) परिरंधितकपा
योदम्बरागादिमलआशयो (अंतःकरणं) यस्य अतोऽवदातः शुद्धोऽपि । महतां ब्रह्मादीनामाज्ञापालनेन मानवर्धनो (अनुशशासपालयामास) २३

यः षट्सपत्नान् विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्यते तत्पूर्वम् ॥ अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारि क्षीणेष्वारिषुकामं विचरेद्विषमं १८ त्वं अञ्जनाभां घ्रिसरोजकोशं दुर्गा
श्रितो निर्जित षट्सपत्नः ॥ भुङ्क्ते भोगान् पुरुषातिदिष्टान् विमुक्तसंगः प्रकृतिमजस्व १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति समभिहितो महाभागवतो भगवत्
स्त्रिभुवनगुरोरेनुशासनमात्मनो लुपुतया वनतशिरोधरो बाढमिति सबहुमानमुवाह २० गवानपि मनुना यथा वदुपकल्पितं पचितिः प्रियव्रत नारदयोरवि
षममभिसमीक्षमाणयो र्आत्मसमवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्यवहृतं प्रवर्तयन् २१ अपि परेणैव प्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलव
रामंडलस्थितिमुत्तय आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविषजलाज्ञयो विषयलक्षणस्य विषस्य हृदयगृहं तस्य अशादिरूपवृत्तिवासनामोगेच्छावात्स्या उपरतो मूढ २२ यत्पृष्टं गृहे कथं मरमतेति तत्रोक्तमुत्तरमुपसंहरति इति ह वाव इत्यमेव हि अधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिल
जगद्वंधध्वंसनपरा अनुभावस्य भगवत् आदिपुरुष २३

उत्तये हप्रसिद्धौ । वावेविनिश्चये (सम्यक्) इत्यतीति शङ्कमानः स्मृतिद्वयप्रसङ्गः शीलादिभिः उदारान् महतः (तत्रशीलस्वभावः वीर्यप्रभावः) । दशपुत्रान् जनयामास २४
तानाह । आग्नीध्रः इध्मजिह्वः यज्ञवाहुः १ महवीरः २ हिरण्यरेतसः ३ घृतपृष्ठः ४ सवनः ५ मेधातिथिः ६ कविः ७ इति दशपुत्रान् उर्जस्वतीं कन्यां च जनयामास २४ २५ तेषां मध्ये कविः १ महवीरः २ सवनः ३ इति त्रयः ऊर्ध्वरेतसः संतः पारमहंस्य
माश्रमं अभजन् २६ किंच तेन ह्यप्रापुः २७ अन्यस्यां भार्यायां प्रियव्रतात् उत्तमः १ तामसः २ रैवतः ३ इति त्रयः पुत्राः तेमन्वंतराधिपतयः आसन् २८ एवं पुत्रान् उ
पशमायनेषु उपशमा
स्यतादात्म्यं विशेषेण विशेषो देहाद्युपाधिः तदपोहेन (सम्यक्) प्रापुः २७ (अस्य द्वितीयाप्यस्ति पक्षीसापि प्रयोजकपुत्रप्रसूतित्याह अन्यस्यामिति) २८ उपशमायनेषु उपशमा
श्रयेषु (आत्मनिष्ठेषु) सति स्वत्यर्थः । दशकोटिभिरैकमर्बुदं एतादृशानि वर्षाणामेकादशावुदानि जगतीं बुभुजइत्यन्वयः । राज्ञो धर्मपालनविषयमोगप्रभावैर्भाव्यं तत्रानायासेनैव धर्मपाल
नमाह । अव्याहताः (अनिवारिताः) अखिलाः पुरुषकाराः पुरुषाणि यस्मात्तेन सारेण बलेन संभूतौ पुणौ दोर्दण्डौ दीर्घौ बाहू तयोर्गुणलंतेनापीडित आकृष्टौ भौवीगुणः (ज्यामंज्जगुणः)
तस्य स्तनितं तंकारः तेनैव युद्धं विनाविरमिता निरस्ता धर्मप्रतिपज्ञायन । विषयमोगातिशयमाह । बहिष्मत्याः स्वभार्यायाः अनुदिनमेधमानैः (दृष्टाद्विगच्छद्भिः) प्रमोदादिभिः पराभू
यमानविवेकइव (विवेकरहितइव) अतएव विषयासक्त्या आत्मानमनवबुध्यमानइव (स्तुतो महामनाः महाबुद्धिः) बुभुजे । तत्र प्रमोदः पतिदृष्टाहर्षः ततः प्रसारणं अभ्युत्थानादिलो
ला । ततो यौषिण्यं योपितस्वभावकृतशृंगारानुभावप्रकाशनंततो व्रीडया प्रमुषिताः संकोचिताहासावलोकाः १ ऊरुचिरक्ष्वेल्यादयः सुंदरपरिहासवाक्यादीनि तैः । २९

अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमेव हिंमतीनाम तस्यामुहवाव आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् दशभावयां बभूव कन्यां च यवीयसीमूर्ज
स्वतीनाम २४ आग्नीध्रे ध्मा जेह्वयज्ञवाहुमहावीरहिरण्यरेतो घृतपृष्ठसवनमेधातिथिर्वीति होत्रकवयइति सर्वे एवाग्निनामानः २५ एतेषां कविर्महावीरः सवनइति
त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसस्त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नुहम उपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकाया
वासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलित परमभक्तियोगानुभावेन परिभावितां तर्ह्ययाधिगते भगवति सर्वेषां
भूतानामात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समीयुः २७ अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन् तु तमस्तामसो रैवतइति मन्वंतराधिपतयः ॥
२८ एवं पुत्रमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्याहताखिलपुरुषकारसंभृतदोर्दण्डयुगलापीडितभौवीगुणस्तनि
तविरमितधर्मप्रतिपक्षो बहिष्मत्याश्चानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यत्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभिः पराभूयमानविवेकइवानवबुद्धयभा
नइव महामना बुभुजे २९

अथ विश्वकर्मणः प्रजापतेः कन्यां बहिष्मतीं उपयेमे तस्यां आग्नीधम् १ इध्मजिह्वं २ यज्ञवाहुम् ४ महावीरं ४ हिरण्यरेतसम् ५ घृतपृष्ठम् ६ सवनम् ७ मेधातिथि
८ वीतिहोत्रं ९ कविम् १० इति दशपुत्रान् उर्जस्वतीं कन्यां च जनयामास २४ २५ तेषां मध्ये कविः १ महावीरः २ सवनः ३ इति त्रयः ऊर्ध्वरेतसः संतः पारमहंस्य
माश्रमं अभजन् २६ किंच तेन ह्यप्रापुः २७ अन्यस्यां भार्यायां प्रियव्रतात् उत्तमः १ तामसः २ रैवतः ३ इति त्रयः पुत्राः तेमन्वंतराधिपतयः आसन् २८ एवं पुत्रान् उ
त्पाद्य एकादशार्बुदवर्षाणि पृथ्वीबुभुजे २९

प्रभावातिशयमाहायावद्वसुधातललोकांलोकपर्यंतमवभासयति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् आदित्यः तस्मिन्नर्थे नैवोपलक्षितं प्रदेशं तपति प्रकाशयति अर्थेन चावच्छादयति तमसा आवृणोति (यतो मेरुणाव्यवधीयते । तदवच्छादनमनभिनन्दनसूर्यरथमजवेनस्वेनरथेनसूर्यमनुलक्ष्य) द्वितीयः पतंगः सूर्यइवपर्यक्रमत् नचेदमसंभाविंत्यतोभगवदुपासनोपचितः अतिपुरुषः पुरुषानति क्रांतः प्रभावो यस्य ३० ये वै उह अतिप्रसिद्धास्तस्य रथचक्राग्रकृताः परिखातागताः यत एव यैरेव कृताः ३१ तानाह जं विवि । तेषां परिमाणं गृण्वति शेषः पूर्वस्य (पूर्वस्य द्वीपस्य) यद्विस्ता रमानं उत्तर उत्तरस्ततो द्विगुणेन विस्तारमानेनेत्येव यथा संख्यं सिंघुभ्यो बहिः समंतत उपकृता रचिताः ३२ यथा सिंघुभ्यो बहिरेकैकशो द्वीपा एव द्वीपानामपि बहिः सिंघव इत्याह । क्षारो देति । दधि मंडपं न्यमितं दधि । एते सप्त जलधयः सप्त द्वीपानां एकैकश्च येन परिखाइवाभ्यंतरेतः संवेष्टिता ये द्वीपास्तैः समाना विस्तारतः बहिर्वहिर्नन्वतः पृथगसंकीर्णतया ३३ (उशनसे काव्याय) ३४ अहो आश्चर्यं राज्ञः सामर्थ्यमिति परीक्षिदमि प्रायज्ञो भगवान् बादरायणिराह । नैवमिति । (तस्य हरेरंघ्रिरजसानिषेधितेनेति शेषः) जिताः षड्गुणा मनः षष्ठानीन्द्रियाणि षड्भूयोवा यैस्तेषामेवेदिध पुरुषकारो नाहात्म्यविशेषश्चिन्तन । नासंभावितमित्यर्थः यतो विदूरविगतः अंत्यजोऽपि यन्नाम यस्योरुक्रमस्य नाम सकृदप्युच्चारयेत् सोऽधुना तत्क्षणमेव बंधं संसारं तन्वमि ति पाठेऽपि अयमेवार्थः । पाठांतरे तत्त्वं चंडालत्वं जहाति शूद्रो भवतीत्यर्थः ३५ तस्य पराक्रममुपसंहरन्निवृत्तिक्रममाह । स एवमिति । देवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसतिः तदनुवर्तितो (तत्प्रा घ्नैस्तत्प्राप्तो) गुणविसर्गः राज्यादिप्रपंचः तत्संसर्गेण (तत्संबन्धेन अनिर्द्वैतं सुखरहितं) आत्मनि मनसि निर्वेदो यस्य ३६

यावदवभासयति सुरगिरि मनुपरिक्रमन् भगवानादित्यो वसुधातलमर्थेनैव प्रनपत्यर्थेनावच्छादयति तदा हि भगवदुपासनोपचिताति पुरुषप्रभावस्तदनाभि नंद न्समजवेनरथेनज्योतिर्भयेनरजनीमपिदिनं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रमद्वितीय इव पतंगः ३० ये वै उह तद्रथचरणनेमि कृतपरिखातास्ते सप्त सिं घव आसन्यत एव कृताः सप्त भुवो द्वीपाः ३१ जंबू म्लक्षालमलिकुशकौचशक्रपुष्करसंज्ञास्तेषां परिमाणं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो यथा संख्यं द्विगुणानेन बहिः समंतत उपकृताः ३२ क्षारो देक्षुरसो दसुरो दघृतो दक्षुरो ददधि मंडो दशुद्धो दा सप्त जलधयः सप्त द्वीपपरिखाइवाभ्यंतर द्वीपसमाना एकैकश्च येन यथानुपूर् वं सप्तस्वपि बाह्ये द्वीपेषु पृथक्परित उपकल्पितास्ते पुजंवादिषु बाहिर्धमतीपतिरनुवतानात्मजानां प्रीधेधनजिह्वयज्ञाहिरण्यरेतो घृतपृष्ठनेधातिथिर्वीतिहो त्रसंज्ञान्यथा संख्येनैकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिविदधे ३३ दुहितरं चोर्जस्वतीनामोशनसे प्रायच्छयस्यामासीदियानीनाम काव्यसुता ३४ नैवं विधुः पुरुष कार उरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरजसा जित षड्गुणानाम् ॥ चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना सजहाति बंधम् ३५ स एवमपरिभित्तवलपराक्रम ए कदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुपतित गुणविसर्गसंसर्गेणानिर्द्वैतमिवात्मानं मन्यमान आत्मनिर्वेद इदमाह ३६

किंच भगवान्सूर्यः मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् रात्रिदिनविभागं करोति तारात्रिमपिदिनं करिष्यामीति भगवदुपासनवलः वायुसमवेगेन तेजोमयेनरथेन सप्तवारं तरणिं अन्वधावत् द्वितीयः सूर्य इव तद्रथचक्राग्रकृतपरिखाः तेषां सप्तसिंघव आसन् ३१ तदंतरस्थाः सप्त जंबूः १ म्लक्षालः २ कुशः ३ कौचः ४ शक्रः ५ पुष्करः ६ संज्ञाः ७ पृथक् द्विगुणने नदी ३२ तथा क्षारोदः १ इक्षुरसोदः २ दघृतोदः ३ दक्षुरोदः ४ ददधोदः ५ दशुद्धोदः ६ दधिमंडोदः ७ सप्त जलधयः सप्त द्वीपपरिखाइवाभ्यंतर द्वीपसमाना एकैकश्च येन यथानुपूर् वं सप्तस्वपि बाह्ये द्वीपेषु पृथक्परित उपकल्पितास्ते पुजंवादिषु बाहिर्धमतीपतिरनुवतानात्मजानां प्रीधेधनजिह्वयज्ञाहिरण्यरेतो घृतपृष्ठनेधातिथिर्वीतिहो त्रसंज्ञान्यथा संख्येनैकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिविदधे ३३ दुहितरं चोर्जस्वतीनामोशनसे प्रायच्छयस्यामासीदियानीनाम काव्यसुता ३४ नैवं विधुः पुरुष कार उरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरजसा जित षड्गुणानाम् ॥ चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना सजहाति बंधम् ३५ स एवमपरिभित्तवलपराक्रम ए कदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुपतित गुणविसर्गसंसर्गेणानिर्द्वैतमिवात्मानं मन्यमान आत्मनिर्वेद इदमाह ३६

किमाहे

लमलंस्मिये हप्रसिद्धौ । वावेविनिश्चये (^{१५}) इत्यतीति शंकमानः स्मासेकायाः ^{१६} शीलादिभिः उदारान् महतः (तत्रशीलस्वभावः वीर्यप्रभावः) । दशपुत्रान्जनय ततःअ
तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां पृथ्वीं विभज्य भुक्तो भोगोयस्यास्तां सहमहाविभूतिमाप्नुयुः संप्रसहितां महिषीं च राज्ञीं मृतः कविश्चेति अग्नीनां नामानियेयांते २५ (ऊर्ध्वरेतसो ब्रह्मचर्यव्रतवा
प्यन्वयः हृदि गृहीतो निश्चितो यो हरि विहारस्तेन अनुभावः त्यागसामर्थ्यस्य ३८ तस्येति (हृदि ति प्रसिद्धौ) महिमापनिबन्धनश्लोकाः प्रियव्रतस्य पूर्वमिद्धाः कथ्यन्ते यथावेदे "तदप्ये
पश्लोकोमवति " इति (तद्वदुक्तिरियम्) । कोनुकोनाम कुर्यात् । छायांघ्नन्तमोनिरस्यन् नेमिनिघ्नैः रथचक्रधाराकृतगतेरित्यर्थः ३९ भूसंस्थानं सुशोभयवविशेषरूपं द्वीपैः कृतं द्वीपेवसरि
द्विरिप्रभूतिभिः । सीमाचकृता । मृतानानिर्दृत्यैस्तुत्याय अविवादाय । ४० भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मर्त्यं लोकजं महित्वं वैभवं यो निरयतुल्यं मेने । पुरुषानुजना विष्णुमक्तास्त
एवाप्रियायस्येति । ४१ इति पंचमस्कंधेटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ द्वितीये प्रोक्तमाग्निचरित्रं स्त्रैण संमतम् । पत्न्यां हि पूर्वचित्यां योनामिमुख्यानजीजनत् ॥ १ ॥ अस्मिन्वशे
प्रसिद्धोयमाग्नीध्रः स्त्रैण पुंगवः । विहसन्निव तस्येदं चरितं मुनिर्ब्रवीत् ॥ २ ॥ जंबूद्वीपमोकोयासां ताः प्रजाः पुत्रवत्पालयामास । धर्मावेक्षमाणः धर्ममवेक्षमाण इत्यर्थः १

अहो असाध्वनुष्ठितं यदाभिनिवेशितोहर्मिन्द्रियैराविचारचितविषमाविषयधिकूपेतदलमलममुष्यावनितायाविनोदमृगं मां धिग्धिगिति गर्हयांचकार ३७ परदे
वत्ताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तो भोगां च महिषीं मृतकमिव सहमहाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृही
तहरिविहारानुभाभवतो नारदस्य पदवीं पुनरेवानुससार ३८ तस्य हवा एते श्लोकाः ॥ प्रियव्रत कृतं कर्म कोनु कुर्याद्विनेश्वरम् ॥ योनेभिनेभ्यैरकरो
च्छायांघ्नन्तसत्वारिधीन् ३९ भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्विरिवनादिभिः ॥ सीमाचकृता निर्दृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागतः ४० भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोग
जम् ॥ यश्चक्रे निरयोपमं पुरुषानुजनप्रियः ४१ ॥ इति श्री भा० म० पं० स्कंधे प्रियव्रतविजये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पितरिसं
प्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जंबूद्वीपौकसः प्रजा औरसवद्धर्मावेक्षमाणः पर्यगोपायत् १

अहो असाधुमया अचरितम् वनितायां क्रीडामृगं मां धिक् धिक् इति गर्हयांचकार ३७ एवं निर्विद्य पुत्रेभ्यः राज्यं विभज्य महिषीं च त्यक्त्वा नारदोपदिष्टं मार्गं पुनरेवानुससार
३८ प्रियव्रत कृतं कर्म ईश्वरं विना अन्यः कः कुर्यात् यः सप्तसमुद्रान् द्वीपविभागं च चक्रे ३९ भौमं दिव्यं सुखं निरयत् मत्वा साधुप्रियः पुनः भगवद्भक्तिं अकरोत् ४०
४१ इति पंचमे प्रथमः ॥ १ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं पितरिसं प्रवृत्ते सति आग्नीध्रः राजा जंबूद्वीपौकसः प्रजाः पुत्रवत्पालयामास १

भा.पं.

॥ ४ ॥

पितृलोककामः पुत्रकामः (सुपुत्रेणपितुः पितृलोकप्राप्तेः ।) सुरवराणांविनितास्तासामाक्रीडाचलोमंदरः तस्यद्रोण्यांआभूतानिसंपादितानिपरिचर्योपकरणानिकुशाणुष्पादीनियेन ।
(विश्वमृजांपतिव्रह्माणम्) २ तदुपलभ्यज्ञात्वा (आदिपुरुषो) ब्रह्माभियापयामाससंभोगार्थं प्रस्थापयामास ३ साचतदाश्रमोपवनमुपवधामेत्यन्वयः रमणीयत्वमेवाह । विवि
धाश्चनिविडाश्च (संघटिताः) येविटपिनोवृक्षास्तेषां विटपाः शाखास्तेषां निकरास्तैः संश्लिष्टा (आलिगिताः) पुरटलताः स्वर्णवल्लयः तास्वारूढाउपविष्टाः स्थलविहंगमामयूरा
दयस्तेषामिथुनैः प्रोच्यमानाभिः श्रुतिभिःउच्चार्यमाणैः पङ्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमानायेसलिलकुट्टादयस्तैर्विचित्रयथातथोपकूजिता नादिताः अमलाजलाशयास्तेषुकमलानिते
षामाकरं (उत्पत्तिस्थानरूपं) उपवनम् ४ सुललितेगमनेयेपदविन्यासास्तेर्गताविलासोयस्याः चकारस्तस्याश्चेत्येकवाक्यत्वाय । अनुपदं प्रतिपदंखणखणोतिध्वानिकुर्वतीरुचि
रस्यचरणाभरणस्यस्वनं। आमीलितेनयने एवनलिनमुकुलेतयोर्युगलमीषद्विकचय किंचिदुन्मील्यव्यचष्टददर्श ५ तामेवदेवीं मकरध्वजस्यवशमुपनीतःसन्नजडवत् (विवेकशून्यइति)
हप्रसिद्धंवक्ष्यमाणान् दशश्लोकानुवाच जाड्यानुकरणंचवेदगध्येनतद्वशीकारार्थं । (अन्यथाजडइत्येवमुयात् ।) दिविजानांदेवानां मनुजानांचयानिमनांसिनयनानिचतषामाल्हा
ददुर्वैः आल्हादंदुहंतिप्रपूरयंतीतितथातैः गत्यादिभिर्नृणांमनसिकामस्यविवरं प्रवेशद्वारं (अवकाशंवा) विदधतीं कुर्वती । गतिश्च विहारः व्रीडाच विनययुक्तोवलोकश्च
सुस्वराक्षराणिच अवयवाश्चनेत्रादयस्तैः (कथंभूतांताम्) निजमुखाद्विगलितं (निःसृतंसरसत्वात्) अमृतमिवस्वादुभासवइवमादकंचयत्सहासंभाषणंतस्मिन् आमोदोमुखनिः
श्वासगंधः तेनमदांधायेमधुकरनिकरास्तैरुपरोधआवरणंतद्रयात्द्रुतः शीघ्रोयः पदविन्यासस्तेनवल्लुसुंदरंस्पंदनंकिंचिच्चलनंस्तनकलशयोः कवरभारे रशनायांचपस्यास्ताम् ।
(कथंभूतस्यमकरध्वजस्य) तस्याअवलोकनेनविष्टतावसरस्यदत्तावकाशस्य । ६

सचकदाचित्पितृलोककामःसुरवरविनिताक्रीडाचलद्रोण्यांभगवंतांविश्वमृजांपतिमाभृतपरिचर्योपकरणआत्मैकाग्र्येणतपस्व्याराधयांबभूव २ तदुप
लभ्यभगवानादिपुरुषःसदसिगायंतींपूर्वचित्तिनामाप्सरसमभियापयामास ३ साचतदाश्रमोपवनमतिरमणीयंविधिवानिविडाविटपिविटपानिकरसं
श्लिष्टपुरटलतारूढस्थलविहंगममिथुनैःप्रोच्यमानश्रुतिभिःप्रतिबोध्यमानसलिलकुट्टाकारडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकर
मुपवधाम४तस्याःसुललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदंखणखणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्यनरेदेवकुमारःसमाधियोगेनामीलित
नयननलिनमुकुलयुगलमीषद्विकचयव्यचष्ट ५ तामेवाविदूरेमधुकरीमिवसुमनसउपजिघ्रंतीदिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुर्वैर्गतिविहारव्रीडाविनयालो
कसुस्वराक्षरावयवैर्भनसिन्धुणांकुसुमायुधस्यविदधतींविवरमूनिजमुखविगलिताष्टतासवसहासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रुतपदविन्यासेनव
ल्लुस्पंदनस्तनकलशकवरभाररशनांदेवींतदवलोकनेनविष्टतावसरस्यभगवतेऽप्यभ्यनम्यमनीतो जडवदितिद्रोवाज्ञा ६

सः कश्चित् पुत्रकामः

तस्याः

अ०

॥ २ ॥

॥ ४ ॥

कात्वंशैलेगिरावस्मिन् किंचिकीर्पसि । मुनिर्व्युत्थ्यादिपुंस्त्वेन संबोधः । दिजाडयानुकरणार्थः । हेमः ११ परदेनेऽस्त्यमायासि (काप्यतर्क्या । भृशालक्ष्याह । हेसुहृत्स
 खेविज्येनिर्गुणेषु धनुषी विभर्षि किमात्मनोर्थे । तवैवाभ्यां किंकार्यमस्ति । किंवाप्रमत्तान् अजितं विमानं गतुल्यानस्मद्वाश्वः केयसेतान् वशीकर्तुं धनुषीधारयसि किमित्यर्थः । ७ कदाशा
 अतिगम्यतीक्ष्णीदंतौ अग्रभागीययोः । तौ कस्मै प्रयोक्तुमिच्छसीति विभर्षि । अतोभयादेतावत्प्रार्थयामहे । तवार्थविक्रमोऽस्माकं क्षेमायास्तु । ८ तदेगपरिमललोभेनानुगच्छतोभ्रमरा
 नादक्ष्याह । शिष्याइति । अजस्रसंततं युष्मच्छिखातो विलुलिताः (युष्माकं केशपाशात्) विगलिताः सुमनसामभितो वृष्टीः गलितानि कुसुमानि भजंतीत्यर्थः शुद्धत्वेनोपमा वेदशाखाइ
 वेति ९ नूपुरस्वनमाकर्ण्योह । वाचमिति । (हे ब्रह्मन्) तुभ्यं तव चरणगतपंजरयोः नूपुरयोः तित्तिरीणां अंतर्गत रत्नानां परं केवलं वाचं (शृण्वाम) शृणुमः । कथं मूर्तां अरूपा अदृष्टव
 सुंदरमंडले कलब्धा (कुतः प्राप्तेत्यर्थः) पाठांतरे अंगेति संबोधनम् । मेखलामालक्ष्याह । यस्यामलातपारिधिः (यस्यादीप्तौ अलातपारिधिः उल्लुक्प्रमणरूपः परिवेषो) वर्तते । व
 यतो मध्ये कृशोपित्वं कृच्छ्रेण बहसि । यत्र च मे दृशिदृष्टिः श्रिता संलमास्ति । अन्ये देद्वयं न घटत इति भावः । स्तनगतं कुंकुममालक्ष्याह । पंकोरुण आरक्त आत्मनस्तव विषाणे स्तने ई
 दृक् अत्यपूर्वः । कुत इत्यत आह । येन पंकेन आश्रमं सुरमां करोषि सुगंधयुक्तं करोषीति (हे सुभग सुंदर द्विजेति संबोधनं जडत्वात्) । ११ (हे सुहृत्तम) लोकं स्थानम् । यत्र त्योजनः
 धाअधरा नृतम् आदिशब्दाच्च स्मितनर्मादि । १२

कात्वंचिकीर्पसि च किं मुनिर्व्युत्थैलेमायासिकापि भगवत्परदेवतायाः ॥ विज्ये विभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोर्थे किंवा मृगान् मृगयसे विपिने प्रमत्तान् ७ वाणाविमौ
 भगवतः शतपत्रपत्रौ शांतावपुंखरुचिरावतित्तिग्मदंतौ ॥ कस्मै युयुंक्षसि वने विचरन्न विभर्षि क्षेमाय नोजडधियां तव विक्रमोस्तु ८ शिष्याइमे भगवतः परितः
 पठंति गायंति सामसरहस्यमजस्रमीशम् ॥ युष्मच्छिखा विलुलिताः सुमनोभिवृष्टीः सर्वे भजंत्यपि गणा इव वेदशाखाः ९ वाचं परं चरणपंजरतित्तिरीणां ब्रह्मत्र
 रूपमुखरां शृण्वाम तुभ्यम् ॥ लब्धा कदंबरुचिरं कविदं कवित्रेयस्यामलातपारिधिः कचवलकलंते १० किंसंभृतं रुचिरयोर्द्विजशृंगयोस्ते मध्ये कृशो बहसि यत्र
 दृशिः श्रिता मे ॥ पंकोरुणः सुरभिरात्मविषाण ईदृग्येनाश्रमं सुभग मे सुरभी करोषि ११ लोकं प्रदर्शय सुहृत्तम तावकं मे यत्र त्यइत्यमुरसावयवावपूर्वौ ॥ अस्म
 द्विधस्य मन उन्नयनै विभर्षि वद्भुतं सरसराससुधादिवक्त्रे १२

त्वं कासि किं चिकीर्पसि किं देवमायासि मृगतुल्यान् मादृशान् विपयिगः वशीकर्तुं विज्यधनुषी विभर्षि किम् ७ ८ ९ १० ११ १२

कावातवलोके आत्मनो देहस्य वृत्तिर्जीविका । आहार इत्यर्थः अंगहेससे । अदनाच्चर्वणात् हविरितिलक्षणया तत्संबन्धी गंधो वाति आगच्छति । इति तांबूलाभिप्रायम् अदनाद्दहिरंगमाती
 तिपाटे ममतावद्भोजनात् त्वहिर्भूतैव अन्यैश्च वृत्तिर्भातीत्यर्थः । यतस्त्वं विष्णोः कलासि । विष्णुश्चनाभाति । “अनभ्रन्नयो अभिवाकशीति” इति श्रुतेः । विष्णोः कलासीत्यत्र हेतुः तव चक
 रौ विष्णो रिवानि नयेन्मकरो । अनिमिपौरुषरूपेण त्वेन निमेषशून्योऽल्लसंतौ मकरो तदाकारे कुण्डले योस्तौ । किंच । तव मुखं सरइत्सरइव तदेवाह उद्विग्रं चंचलं मीनयुगलमिव नेत्रद्वयं
 यस्मिन् । द्विजादंताः तेषां पंतया शोचिः शोभायस्मिन् । सरसितु द्विजाराजहंसादयः । आसन्नो (निकटवर्ती) भृंगानिकरइव केशस्तोमः परिमललुब्धो भ्रमरस्तो मोवायस्मिन् । १३
 (त्वया करकमलेन ताडितः) पतंगः कंदुकः भ्रमतः भ्रमच्चित्तस्य मे अक्षिणी एजयते चंचलतां नयति (भ्रमतस्तवेति वा । पतंगः पक्षिसूर्ययोः । तद्रूपकत्वात् कंदुकोलक्षितः) वक्रकेशसमू
 हे मुक्तबंधनं न स्मरसि न संभावयसि किमित्यर्थः कष्टः घृतः अनिलो वायुर्नीवी (वस्त्रबंधं) हरति एतच्च न स्मरसि किम् १४ (हेतपोधनतपस्यतां तपोघ्नं रूपं सौंदर्यं) उपलब्धं प्राप्तम् । मह्यं मम
 हेमममित्रमया सह तपश्चतुर्मुहोति । किंच । सवैभवभावनः संसृतिविस्तारको ब्रह्मामे प्रसीदति यतस्त्वां भार्या कल्पयतीत्यर्थः १५ द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्तम् (हे द्विजेति वा) दृढमनश्च (य
 अत्र मे सचिव्यः सख्यः शिवाः फेरवः ताः प्रतिसरंतु निर्यातु यद्वा वनवासे सहचर्यो हरिण्यः शिवाः कल्याण्यः सत्यः प्रतिसरंतु प्रदक्षिणं गच्छंतु । १६ (इत्येवं ललनाया अनुनयेति
 विशारदः वशीकारेऽतिकुशल इत्यर्थः) ग्राम्येषु (विषयभोगकथासु) वैदग्ध्यं (पाटवं) यस्यास्तया परिभाषया वाचा सभाजयामास पूजयामास संमुखीचकारेत्यर्थः । (विबुधमति
 निपुणवृद्धिः अधिकं मानयामास) १७

कावात्मवृत्तिरदनाद्दहिरंगवातिविष्णोः कलास्य निमिषोन्मकरो चकरो ॥ उद्विग्रमीनयुगलं द्विजपंक्तिशोचिरसन्नभृंगानिकरं सरइन्मुखं ते १३ यो सौ त्वया क
 रसरोजहतः पतंगो दिक्षु भ्रमन् भ्रमत एजयते क्षिणी मे ॥ मुक्तं न ते स्मरसि वक्रजटावरूथं कण्ठो निलोहरति लंपटपुष्पनीवीम् १४ रूपं तपोधनतपश्चरतां तपोघ्नं
 ह्येतत्तु केन तपसा भवतोऽपलब्धम् ॥ चतुर्मुहोति मया सह मित्रमह्यं किं वा प्रसीदति सवैभवभावनो मे १५ नत्वां त्यजामि दक्षितं द्विजदेवदत्तं यस्मिन् मनोदृगपि
 नो न विद्यातिलग्रम् ॥ मां चारुशृंग्यर्हसि नेतुमनुव्रतं ते चित्तं यतः प्रतिसरंतु शिवाः सचिव्यः १६ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति ललनानुनयातिविशा
 रदोग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां विबुधवधूं विबुधमतिरधिसभाजयामास १७

हे सुहृत्तम मे तावकं लोकं दर्शय यत्र त्योजनः तस्मादित्यं आह १३ १४ १५ १६ तपश्चरन्तं रूपं त्वया केन ते तपसा लब्धं हे वि
 बुधमति १७ तस्याः वृद्धिशीलं रूपवयः श्रियोदार्पणमोहितासता सता अयुतायुतवर्षाणि भौमस्वर्गभोगा
 नुवृत्तये १७

(रूपसौंदर्यं स्मिन् किंचिकीर्षं । मुदि बुद्ध्यादीनां द्वैक्यम् । (औदार्यमहत्वं दाक्षिण्यं वा । तेन पराङ्मुखः कष्टं मनोयस्याः सा तेन सह बहुकालं स्वस्यो-वाङ्मानात्वात् तस्य च जं-
 बूद्धीपपतित्वात् सुखमधिभूमिचसुखं बुभुजे) १८ (नाभिः किंपुरुषः हरिवर्षः इलावृतः रम्यकः हिरण्यमयः १३ भद्राश्वः केतुमालश्चेति संज्ञायेषां तान् । सा तु तान् प्रतिवर्षम्) १९
 सूत्वा प्रसूय (तद्गृहे पहाय पुनर्ब्रह्माणं) उपतस्थे अभजत् । २० (अनुग्रहादेव) औत्पत्तिकेन स्वभावेन संहननं तत्तत् (बलशक्तैः आत्मतुल्यैर्नाभिः निस्वस्वनामसदृशनामानि जंबूद्वी-
 पस्य वर्षाणि तानि) २१ कामानां (अतृप्तः) भोगैः (अलंभावमप्राप्त इत्यर्थः) अधि अधिकं मन्यमानः श्रुतिभिर्वेदोक्तैः कर्मभिः अवारुंध प्राप (यत्र लोके) मादयं ते मोदंते (अने-
 न यत्र पितृलोकस्तत्रैवाप्सरोलोकश्चेति ध्वनितम्) २२ (संपरेते परलोकं गते मेरुदुहितृः) पुत्री इति एवं मृताः संज्ञा यासां ताः (मेरुदेव्याद्याः) परिणीतवतः २३ ॥ इति पंचमस्कंधे
 टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ तृतीये चरितं नाभेः परं मंगलमीर्यते । यस्य यज्ञे प्रतीतः सन् पुत्रो भूद्वयमोदरिः ॥ १ ॥ नाभिराग्नीध्रसुतः अपुत्रयामेरुदेव्याभार्यया सह (अव-
 हितात्मा सावधानचित्तः) १

सा च ततस्तस्य वीरयूयपतेर्दुद्विशिलरूपवयःश्रियौदार्येण पराक्षितमनास्तेन सहा युतायु तपरिवत्सरोपलक्षणं कालं जंबूद्वीपपतिना भौमस्वर्गभोगान् बुभुजे
 १८ तस्यामुहवा आत्मजान् सराजवर आग्नीध्रो नाभि किंपुरुषहरिवर्षे लावृत रम्यक हिरण्यमय कुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवपुत्रान जनयत् १९ सासूत्वाथ सुता
 न्नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे २० आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननवलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यना-
 मानियथा भागं जंबूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः २१ आग्नीध्रो राजाऽतृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधि मन्यमानस्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवारुंध यत्र पितरो माद-
 यंते २२ संपरेते पितरिनवभ्रातरो मेरुदुहितृर्मेरुदेवा इति रूपामुग्रदंष्ट्री लता रम्या इयामां नारी भद्रा देववीतिमिति संज्ञानवोदवहन् २३ इति श्रीभागवते म-
 हापुराणे पञ्चमस्कंधे आग्नीध्रवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ नाभिरपत्यकामोऽप्रजयामेरुदेव्या भगवंतं यज्ञपुरुषमव-
 हितात्माऽयजत् १

१८ १९ तस्यां आग्नीध्रः नाभिः १ किंपुरुषः २ हरिवर्षः ३ इलावृतः ४ रम्यकः ५ हिरण्यमयः ६ कुरुः ७ भद्राश्वः ८ केतुमालः ९ इत्येतान् नवपुत्रान् अजनयत्
 सा प्रतिवर्षं नवपुत्रान् सूत्वा तं त्यक्त्वा ब्रह्माणं ययौ २० तेषु त्राः पित्रायथाविभागं दत्तानि स्वनामभिः ख्यातानि जंबूद्वीपवर्षाणि नवबुभुजुः २१ आग्नीध्रो पितृणां अतृप्तः सन् ता-
 मेव ध्यायन् अतैतल्लोकं प्राप यत्र पितरः मोदंते २२ एवं संपरेते पितरिनवभ्रातरो मेरुदुहितृः मेरुदेवा इति रूपं १ प्रतिक्रिया २ उग्रदंष्ट्री ३ लता ४ रम्या ५ इयामा ६ नारी ७
 भद्राम् ८ देववीति ९ इति नव उदवहन् २३ इति पंचमोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ आग्नीध्रपुत्रः नाभिः अपत्यकामः सन् मेरुदेव्यापत्या सह यज्ञपुरुषं अयजत् १

प्रवर्ग्येषु तत्संज्ञकेषु कर्मसु प्रचरत्सु क्रियमाणेषु सति स्वत्यर्थः । द्रव्यादयः समये योगा उपायास्तेषामुपपत्त्यासंपत्त्यादुरधिगमो दुष्प्रापोपि भागवतेषु (वात्मल्यतया वत्सलतया) कृपालुतया सुप्रतीकः शोभनावयवः सन्नात्मानमाविश्वकारः । (दुरधिगमत्वे हेतुः) अपराजितं स्वतंत्रं । (तथापि) निजमक्तानां येऽभिप्रेतार्थास्तेषां विधित्सया (चिकीर्षया) गृहीतमाकृष्टं हृदयं चित्तं यस्य । (अत्र हेतुः शुद्धभावेन यजत इति कथं भूतमात्मानं) हृदयं गमं सुखकरं । यतो मनो नयनान्या नंदयंतियेऽयं वास्तेरभिरामं सुंदरम् २ अथ हेत्यादि निपातबाहुल्यं वाक्यालंकाराया आविष्कृतं मुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन तं हिरण्मयं तेजोमयं पुरुषेण विशिष्यत इति तथा पुरुषोत्तममित्यर्थः अर्हणेन अर्घ्येण सहोपतस्थुरमजन्नित्यन्वयः विलसन् श्रीवत्स एव ललामं चिह्नं यस्य दरवरः शंखश्रेष्ठः वनरुहं पद्मम् अक्षुरिचक्रं । अमृतमणिः कोस्तुभः एवमादिभिः उपलक्षितं (विशिष्टम्) ३ स्फुटकिरणाः ये प्रवराः (श्रेष्ठाः) । मणयो (रत्नानि) तन्मयानि मुकुटादीनि अंगानां (शिरःकर्णादीनां) भूषणानि तैर्विभूषितं बहुमाने दृष्टांतः अधना (दरिद्रा-) इवोत्तमधननिधिम् ४ अर्हसीत्यादिना निगदेन स्तुवांति । हे अर्हत्तमपरिपूर्णा पितृमनुष्यानां भृत्यानां मस्माकमर्हणं मुहुः स्वयमेव स्वीकर्तुमर्हसि । न तु वयं स्तोतुं शक्ता इत्याहुः न मो न म इत्येते देवास्माकं सद्भि रूपशिक्षितं । (नमस्कारमात्रं कुरुतेति शिष्टं रूपदिष्टम्) तद्रूपस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्यर्थः । तदेवाहुः । को हतीति । प्रकृतिगुणानां व्यतिकरः प्रपञ्चस्तस्मिन्नेव मतिर्यस्य अतएवानीशः प्रकृतिपुरुषयोः परस्य अतएवेश्वरस्य अर्वाक्तनाभिः त्वामस्पृशंतीभिः प्रपञ्चांतर्गताभिः नाम च तीति तथा शिवतमाः (संगलतमाः) प्रवराश्च श्रेष्ठा ये गुणगणास्तेषां भेददेशस्तस्य कथनाद्विना अधिकं । (किमपि) नार्हति ६

तस्य हवावश्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालभंत्रत्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्यादुरधिगमोपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयो हृदयं गमं मनो नयनानंदनावयवाभिराममाविश्वकारः २ अथ हतमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्मयं पुरुषविशेषं कपिशकौशेयां वरधरमुरसि विलसच्छ्रीवत्सललामं दरवरवनरुहवनमालाच्छूर्यमृतमणिगदादिभिरुपलक्षितं ३ स्फुटकिरणप्रवरमुकुटकुंडलकटकटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्य गृहपतयोऽधना इवोत्तमधनमुपलभ्य सबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाण उपतस्थुः ४ ॥ ॥ प्रकृतिपुरुषयोर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभिरूपनिरूपणम् ५ सकलजननिकायवृजिनिरसन शिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ६

तत्र यज्ञेश्रद्धया विशुद्धभावेन सन्त्यजतः तस्य सतः वात्सल्यात् सर्वलोकपालसच्छ्रीवत्सलानुत्तरं स्वादिभिरुपलक्षितं मकटसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषितं तपश्चासर्वकालविगायाः नम्राः संतः तं पूजयित्वा तुष्टुः ३ ४ हे पूर्णत्वद्वयानां अस्माकं तवार्हणं नमाननः इत्यर्थः सद्भिः उपलक्षितं तव स्वरूपवर्णनं भोदयिष्ये मुनि अर्हति ५ ६

नवेवलदेहयोगमात्रं अपित्वनयति रचेत्याह । यदा गुणानामिन्द्रियाणां हं चिदा अथवा भित्त्या आत्मीयानभवेति । विपश्चिद्विवेकी सन्नपश्यति नृपश्यतीति पाठे अथवा आत्मीयत्वेनेत्यर्थः । तत्र तदा सहसागतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिश्च न्यः सन्न अज्ञो मूढः मैथुन्यमैथुनसुखप्रधानगृहप्राप्यतापान् विदति ७ ननु यथापयोस्त्रिया मिथुनी मूयसुखमात्रमनुभवतः कुतस्तापाः स्युस्तत्राह । पुंसइ ग्रंथिना तु देहेन्द्रियमात्रेऽहंममेति मोहः । अस्मात् (प्राप्ते)-गृहादिभिर्विषयमूर्तेर्महान् मोहो भवेदित्यर्थः ८ कदा ताहं तस्मिन्निर्दिष्टातिरत आह । यदाऽस्य जनस्य कर्मभिरनबद्धोदोमनोरूपो हृदयग्रंथिः (आश्लथेत) शिथिलो भवेत् । तदास्मादभिधुनीभावात् निवर्तते ततश्च हेतुमहंकारं त्यक्त्वा मुक्तः सन्न परंपदं याति ९ हेतुमतिहायेत्युक्तं तत्र पंचविंशतिसाधनान्याह चतुर्भिः । हं अहमेव देवो धेष्ठांत- (र्महद्भिः) संगत् (मृतेषु भिर्वैरेण साम्येन उपशमेन च) हेतुनाः देहमेहयोरात्मबुद्धेः अहंममेति बुद्धेः (जिहासया हानेच्छया) ११ अध्यात्मयोगेन अध्यात्मशास्त्राभ्यासेन (विविकसेवया एकांतसेवनेन प्राणैन्द्रियमनसामभिजयेन वशीकरणेन) सध्यस्सम्यगिति सर्वत्र संबंधः असंप्रमादेन कर्तव्यस्यापरित्यागेन । १२ सर्वत्रमद्भावो मद्भावनतत्र विचक्षणेन निपुणेन मद्भावनयुक्तेनेत्यर्थः एतादृशेन विज्ञानविराजितेन अनुभवपर्यंतं तेन ज्ञानेन । योगेन समाधिना घृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः धैर्यप्रयत्नविवेकैर्युक्तः सन्न अहंकाराख्यपुपाधिं व्यपोहेत्तानि परमः सिद्ध एव तथापि यावद्देहपातं तदभ्यासशंकावारणायोक्तं (एवमप्यप्रमत्तः सावधानः सन्न) १४

यदान पश्यत्ययथा गुणे हां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् ॥ गतस्मृतिर्विदति तत्र तापानासाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः ७ पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतंतयोर्भिथोहृदयग्रंथिमाहुः ॥ अतो गृहक्षेत्रसुतासवितैर्जनस्य मोहो यमहंममेति ८ यदा मनो हृदयग्रंथिरस्य कर्मानुबद्धोदोद आश्लथेत ॥ तदा जनः संपरिवर्तते स्मान्मुक्तः परं यात्यतिहायेतुम् ९ हंसेगुरौ मयि भक्त्या नुवृत्त्या विट्पण्याद्वंद्वतितिक्षया च ॥ सर्वत्र जंतोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसे हानि वृत्त्या १० मत्कर्मभिर्भक्ष्यक ॥ सच्छ्रद्धया श्रद्धाचर्येण शश्वदसंप्रमादेन यमेन वाचाम् १२ सर्वत्रमद्भावविचक्षणेन ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन ॥ योगेन घृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो लिंगव्यपोहेत्कुशलोऽहंकारव्यम् १३ कर्माशयं हृदयग्रंथिवंधमविद्यया सादितमप्रमत्तः ॥ अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यग्व्यपोह्या परमेतयोगात् १४

यदा च प्रमत्तः सन्न इन्द्रियचेष्टाभिध्यानपश्यति तदा स्वरूपप्रपञ्चः सन्न मैथुन्यसुखं गृहप्राप्यतापान् विदति ७ यदा च अस्य दृढः हृदयग्रंथिः विवेकेन शिथिलो भवति तदा स्त्रीपुरुषमिथुनीभावात् निवर्तते ततः अहंकारो हित्वा मुक्तसंगः सन्न परंपदं याति ८ ९ अहंकारत्यागे साधनानि हंसेगुरौ मयि भक्त्या सर्वत्रावितृष्ण्याद्वंद्वतितिक्षया परलोके दुःखा नुसंधानेन आत्मजिज्ञासया तपसा काम्यकर्मत्यागेन १० मदर्पणकर्मणामत्कथया साधुसंगेन मद्गुणकीर्तनेन प्राणैन्द्रियजयेन सर्वत्रमद्भावनया यागेन च युक्तः सन्न अहंकारं व्यपोह्य ११ १२ १३ साधनान् उपरमेत् १४

05/6

[illegible]

(वर्षसंहयेनभरतेनाधिकतमत्वात् भारतमितिनाम्नाकथयन्ति) ९ तमनुकुशावर्तइलावर्तौब्रह्मावर्तौमलयःकेतुर्भद्रसेनइन्द्रस्पृक् विदर्भः कीकटः
वसुदेवनारदयोः संवादोयस्मिन् (भगवतोमहिम्नाउपबृंहितंपुरितं) उपरिष्ठादेकादशोक्तं ११ महाशालीनाः अतिविनीताः (महाश्रोत्रियाः महातेजोविकाः ब्राह्मणावेदार्थज्ञावि
प्रकर्मनिष्ठितत्वेनतच्छब्दवाच्या इतिवा जायतेया जयंत्याः पुत्राः) १२ (अनर्थानांजन्मादीनांपरंपरानित्यनिवृत्तायस्मात् । यतः) केवलः शुद्धो (यथाभेदानुभवस्तद्वत् इत्येतोपि)
विपरीतवत्अनीश्वरवत्कर्माणि कुर्वन् (गृहेषुलोकं) नियमयन्नियमितवान् । पाठांतरेनितरामरमयत् । कर्मकरणेहेतुः । अनुगतंउत्सर्गं धर्मस्वयमाचरणेन (अनुष्ठानेन) अतद्विदां
उपशिक्षयन् (अनुष्ठापयन्) कथं धर्मादीनां अत्रोद्येनसंग्रहेण (प्रजासंततिः) आनंदोभोगः । आनृतमोक्षः । (अनुष्ठापनेहेतवः समोरागत्रेषज्ञान्यः यतउपशांतः तथापिमैत्रः मृत
हितेरतः यतः कारुणिकः) १३ शीर्षण्यः श्रेष्ठः तेनआचरितंतदनुवर्ततेयतः १४ सकलोधर्मोयस्मिन्तत् ब्राह्मणंवेदानारहस्यंयद्यापि स्वनेवविदिततथापि (ब्राह्मणेर्देशितेनप्रका
रेण) ब्राह्मणानुपृष्टैव (सामादीन्) करोतीत्यर्थः । १५ द्रव्यादिभिरुपचितैः (समृद्धैः प्रायमकल्पिकैः) यज्ञैरिष्टवान् । तत्रवयोर्वाचनं “युवेवधर्ममन्विच्छेत्” इतिवचनात् ।
(श्रद्धाआस्तिक्यबुद्धिः) विविधोद्देशाः नानादेवतोद्देशाः यथोपदेशंयथाविधि । (शतकृत्वः शतवारम्) १६ (भगवतोईश्वरेण) अन्यस्मात्सकाशात्आत्मनःकश्चिदपि किमपि
कथंचनोपनिवांछति (नचकदाचिदन्यदीयमवेक्षतेपीत्यर्थः) मर्तरिऋषमदेवे (अनुसवनं) प्रतिक्षणंउच्छसितस्त्रेहोत्रेकविनाअन्यन्नवांछति । अन्यन्नइच्छानुदयेष्टातः । नविद्यमानमि
वसुपुष्पादिकमिवयथाकश्चिदपिपुष्पादिकंनेच्छतितद्वत् । १७

येषांखलुमहायोगीभरतोऽप्येष्टःश्रेष्ठगुणआसीद्येभेदंवर्षभारतमितिप्यपदिशन्ति ९ तमनुकुशावर्तइलावर्तौब्रह्मावर्तौमलयःकेतुर्भद्रसेनइन्द्रस्पृक् विदर्भः कीकटः
इतिनवनवतिप्रधानाः १० कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोयद्विमिलश्चमसःकरभाजन इतिभागवतधर्मदर्शना नवमहाभागव
तास्तेषांसुचरितंभगवन्महिमोपबृंहितंवसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्ठाद्वर्णयिष्यामः ११ यवीयांसएकाशीतिजायंतेयाःपितुरादेशकरामहाशाली
नामहाश्रोत्रियायज्ञशीलाःकर्मविशुद्धाब्राह्मणावभूवुः १२ भगवानृषभसंज्ञात्मतंत्रःस्वयंनित्यनिवृत्तानर्थपरम्परःकेवलानंदानुभवईश्वरएवविपरीतवत्कर्मा
ण्यारभमाणःकालेनानुगतंधर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नताद्विदांसमउपशांतोमैत्रःकारुणिकोधर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकंनियमयत् १३ यद्यच्छो
षण्याचरितंतदनुवर्ततेलोकः १४ यद्यपिस्वविदितंसकलधर्मब्राह्मणंवेदानारहस्यंयद्यापि स्वनेवविदिततथापि (ब्राह्मणेर्देशितेनप्रका
श्रद्धाविग्विविधोद्देशोपाचितैःसर्वैरपिकतुभिर्यथोपदेशंशतकृत्वइयाज १५ भगवतर्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यावेद्यमानमिवात्म
नोन्यस्मात्कथंचनकिमपिकर्हिचिदवेक्षतेमर्तर्यनुसवनंविजृम्भितस्त्रेहोत्रेकविनाअन्यन्नवांछति । अन्यन्नइच्छानुदयेष्टातः । नविद्यमानमि
येषांमध्येमहायोगीज्येष्ठः भरतः आसीत् येनेदंवर्षभारतमितिप्यपदिशन्ति ९ तमनुकुशावर्तः १ इलावर्तः २ ब्रह्मावर्तः ३ मलयः ४ केतुः ५ भद्रसेनः ६ इन्द्रस्पृक् ७ विदर्भः ८
कीकटः ९ इतिनवनवतिमुल्याः १० कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः आविर्होत्रोयद्विमिलश्चमसःकरभाजोऽहोभागवताः ११ यवीयांसएकाशीतिजायंतेयाःपितुरादेशकरामहाशाली
नामहाश्रोत्रियायज्ञशीलाःकर्मविशुद्धाब्राह्मणावभूवुः १२ अयमभगवानृषभसंज्ञात्मतंत्रःस्वयंनित्यनिवृत्तानर्थपरम्परःकेवलानंदानुभवईश्वरएवविपरीतवत्कर्मा
ण्यारभमाणःकालेनानुगतंधर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नताद्विदांसमउपशांतोमैत्रःकारुणिकोधर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकंनियमयत् १३ यद्यच्छो
षण्याचरितंतदनुवर्ततेलोकः १४ यद्यपिस्वविदितंसकलधर्मब्राह्मणंवेदानारहस्यंयद्यापि स्वनेवविदिततथापि (ब्राह्मणेर्देशितेनप्रका
श्रद्धाविग्विविधोद्देशोपाचितैःसर्वैरपिकतुभिर्यथोपदेशंशतकृत्वइयाज १५ भगवतर्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यावेद्यमानमिवात्म
नोन्यस्मात्कथंचनकिमपिकर्हिचिदवेक्षतेमर्तर्यनुसवनंविजृम्भितस्त्रेहोत्रेकविनाअन्यन्नवांछति । अन्यन्नइच्छानुदयेष्टातः । नविद्यमानमि

येषांमध्येमहायोगीज्येष्ठः भरतः आसीत् येनेदंवर्षभारतमितिप्यपदिशन्ति ९ तमनुकुशावर्तः १ इलावर्तः २ ब्रह्मावर्तः ३ मलयः ४ केतुः ५ भद्रसेनः ६ इन्द्रस्पृक् ७ विदर्भः ८
कीकटः ९ इतिनवनवतिमुल्याः १० कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः आविर्होत्रोयद्विमिलश्चमसःकरभाजोऽहोभागवताः ११ यवीयांसएकाशीतिजायंतेयाःपितुरादेशकरामहाशाली
नामहाश्रोत्रियायज्ञशीलाःकर्मविशुद्धाब्राह्मणावभूवुः १२ अयमभगवानृषभसंज्ञात्मतंत्रःस्वयंनित्यनिवृत्तानर्थपरम्परःकेवलानंदानुभवईश्वरएवविपरीतवत्कर्मा
ण्यारभमाणःकालेनानुगतंधर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नताद्विदांसमउपशांतोमैत्रःकारुणिकोधर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकंनियमयत् १३ यद्यच्छो
षण्याचरितंतदनुवर्ततेलोकः १४ यद्यपिस्वविदितंसकलधर्मब्राह्मणंवेदानारहस्यंयद्यापि स्वनेवविदिततथापि (ब्राह्मणेर्देशितेनप्रका
श्रद्धाविग्विविधोद्देशोपाचितैःसर्वैरपिकतुभिर्यथोपदेशंशतकृत्वइयाज १५ भगवतर्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यावेद्यमानमिवात्म
नोन्यस्मात्कथंचनकिमपिकर्हिचिदवेक्षतेमर्तर्यनुसवनंविजृम्भितस्त्रेहोत्रेकविनाअन्यन्नवांछति । अन्यन्नइच्छानुदयेष्टातः । नविद्यमानमि

नवाहतात्मनः प्रत्येकचित्तानिपिप्रजानुशासनमुपशिक्षयन्नितिहवस्वमाणमुवाच १८ इतिपंचमस्कंधेहीकार्याचतुर्थाध्यायः ॥ १८ ॥ पंचमैमोक्षधर्मापदेशः पुत्रानुशासनम् । उक्तैपरमहंस्य
चतस्यप्रवृत्तिविक्षया ॥ १ ॥ विद्भुजामपिसूकरादीनां येसंतिरुक्कष्टानुदुःखदान् कामान् विषयान् नार्हति तद्योग्योऽयमनुष्यदेहो नभवति (हेपुत्रकाः) दिव्यमुत्कृष्टं (निवृत्तिल
क्षणं) येनतपसा (सत्त्वमंतःकरणम्) यस्मात्तद्गुदास्तत्त्वात्तन्मंतं ब्रह्मसुखंभवति १ मोक्षबंधयोर्निर्वाहः । महत्सेवाभिती । तमसः संसारस्यद्वारयोषितायेसंगिनस्तेषांसंगम् । मह
तांलक्षणमाहसाधेन महातइति । साधवः सदाचाराः २ मयिईशैकृतसौहृदयेव (प्रीतिरेव) अर्थः पुष्टिर्वापेयिषां । वाशब्देनान्यनिरपेक्षस्येनास्यलक्षणत्वंदर्शयति । देहोविमर्ती
तिदेहभराविषयतातेव नधर्मविषयायेषुतेषुजनेषु एहेषुजायादिपुकेषु रात्रिर्मन्त्रधनंवा प्रीठांतरे जायादिप्रदेष्टुनप्रीतियुक्ताः (लोकेजने) यावदर्थं यावत्प्रयोजनमेवापेयिषांते इतिम
ध्यमपदलोपेयिषासः । देहनिर्वाहाधिकस्पृहाशून्याइत्यर्थः । ३ कामान्नार्हतीतिरुक्कृतपुपादयति । नूनमिति । यद्यदाहंन्द्रियप्रीतयेआपृणोतिव्याप्रियतेतदाप्रयतः सन् विकर्मपापं
नूनंकुते । यतोविकर्मणः प्राचीनादयंकेशदोदेहोजातः । तस्यैवकरणं पुनः साधुनमन्ये । (असन्नपिनश्वरोपि ।) ४ देहादेर्नश्वरत्वात्क्रियानयमनर्थ इत्याशंक्याह । परामर्शोदेहादि
नास्वरूपाभिभवः अज्ञानकृतः तावद्भवति । (नजिज्ञासतेनविचारयति ।) तत्रहेतुः यावत्क्रियाः (व्यापाराः) स्युः तावदिदंमनोहि (कर्मात्मकं) कर्मस्वभावमेवस्यात् । येनक
र्मात्मकेनमनसा ५ उक्तमुपसंहरति एवंपूर्वकृतकर्मकृतंमृतं । मनः कर्ममूर्तवशंप्रयुक्तेषुनः पुनः कर्मनिष्ठं करोति । जीवन्मुक्तकर्मव्यापृत्ययमाह । अविद्ययेति । अज्ञानेनआत्मानिउपधी
यमानेआच्छाद्यमानेसति । एवंमनः कर्तुं । पुरुषकर्मवशंप्रयुक्तेइतिवा । (तथाचयावन्नप्रीतिः श्रेष्ठः) ६
सकदाचिदहमानोभगवानृषभोब्रह्मावर्तगतोब्रह्मर्षिप्रवरसभायांप्रजानानिशामयंतीनामात्मजानवाहितात्मनःप्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्नितिहो
वाच १८ इ०भा०म०प०८ ऋषभदेवानुचरितेचतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ ॥ ऋषभउवाच ॥ ॥ नायंदेहोदेहभाजान्लोकेकष्टान्कामानर्हतेविद्भुजाये ॥
तपोदिव्यपुत्रकायेनसत्त्वशुद्धेद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनंतम् १ महत्सेवाद्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारंयोषितांसंगिसंगम् ॥ महातस्तेसमाचिताःप्रशांताविमन्यवःसु
हृदःसाधवाये २ येवामयीशैकृतसौहृदार्थाजनेषुदेहभरवार्तिकेषु ॥ एहेषुजायात्मजरातिमत्सुनप्रीतियुक्तायावदर्थंश्चलोके ३ नूनंप्रमत्तःकुरुतेविकर्मयदिदि
यप्रीतयआपृणोति॥नसाधुमन्येतआत्मनोयमसन्नापि केशदआसंदेहः ४ परामवस्तावदबोधजाबोयावन्नजिज्ञासतआत्मतत्त्वम् ॥ यावत्क्रियास्तावदेदंम
नोवैकर्मात्मकंयेनशरीरबंधः ५ एवंमनःकर्मवशंप्रयुक्तेअविद्ययात्मन्युपधीयमाने ॥ प्रीतिर्नयावन्मयिवासुदेवेनमुच्यतेदेहयोगेनतावत् ६
सःऋषभःकदाचित्पृथिव्यांमन्ब्रह्मावर्तगतः सन्ब्रह्मर्षिप्रवरसभायांप्रजानानिशामयंतीनां ज्ञानिनोपि पुत्रान् प्रजानांअनुशासनार्थं उपशिक्षयन् इतिहोवाच १८ इतिप
चमेचतुर्थः४॥ ॥ ऋषभउवाच ॥ ॥ हेपुत्रकाः देहभाजामयंदेहः विद्भुजामिवविषयभोगार्थं न तर्हिदिव्यंतपः कर्तुंयोग्योस्ति येनतपसाअनंतंब्रह्मसुखंभवति १ किंच
विमुक्तेः द्वारंमहत्सेवामाहुःयोषितांसंगिसंगंतमोद्वारमाहुः महतांलक्षणमाह येसमाचिताः शांताः सर्वसुहृदः विमन्यवः २ एवंभूताः तेमहातः ३ अथअयंलोकः
यदाहंन्द्रियप्रीतयेव्याप्रियते तदापापं करोति तस्मात् दुःखदः देहोभवति ४ यदातु यावत् वासुदेवे प्रीतिं न करोति तावत् देहेन नमुच्यते ५ ६

प्रवर्ग्येषु तत्संज्ञकेषु कर्मसु प्रचरत्सु क्रियमाणेषु सात्त्विकवैयर्थ्यः । द्रव्यादयः सप्रयेयोगा उपायास्तेषामुपपत्त्यासंपत्त्यादुरधिगमो दुष्प्रापोपि भागवतेषु (वात्सल्यतया वत्सलतया) कृपालुतया सुप्रतीकः शोभनावयवः सत्रात्मानमाविश्वकारः । (दुरधिगमत्वे हेतुः) अपराजितं स्वतंत्रं । (तथापि) निजमत्तानां येऽभिप्रेतार्थास्तेषां विधित्सया (चिकीर्षया) गृहीतमाकृष्टं हृदयं चित्तं यस्य । (अत्र हेतुः शुद्धभावेन यजत इति कथं भूतमात्मानं) हृदयं गमं सुखकरं । यतो मनो नयनान्यान् दयति तेऽव्यवास्तेरभिरामं सुंदरम् २ अथ हेत्यादि निपातबाहुल्यं वाक्यालंकाराया आविष्कृतं भुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन तं हिरण्यं येन तेजोमयं पुरुषेषु विशिष्यत इति तथा पुरुषोत्तममित्यर्थः अर्हणेन अर्ह्येण सहापतस्थुरमजन्नित्यन्वयः विलसन् श्रीवत्स एव ललामं चिह्नं यस्य दरवरः शंखश्रेष्ठः वनरुहं पद्मम् अक्षुरिचक्रं । अमृतमणिः कौस्तुभः एवमादिभिः उपलक्षितं (विशिष्टम्) ३ स्फुटकिरणाः ये प्रवराः (श्रेष्ठाः) । मणयो (रत्नानि) तन्मयानि मुकुटादीनि अंगानां (शिरःकर्णादीनां) भूषणानि तैर्विभूषितं बहुमाने दृष्टांतः अधना (दरिद्र्या) इवोत्तममधनमिति ४ अर्हसीत्यादिना निगदेन स्तुतिः । हे अर्हत्तमपरिपूर्णा पितृत्वमनुपयानां भृत्यानां मस्माकमर्हणमुहुः स्वयमेव स्वीकर्तुमर्हसि । न तु वयं स्तोतुं शक्ता इत्याहुः न मो न म इत्येतदेवास्माकं सद्भिरुपशिक्षितं । (नमस्कारमात्रं कुरुतेति शिष्टं रूपदिष्टम्) तद्रूपस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्यर्थः । तदेवाहुः । कोर्हतीति । प्रकृतिगुणानां व्यतिकरः प्रपंचस्तस्मिन्नेव मतिर्यस्य अतएवातीति शः प्रकृतिपुरुषयोः परस्य अतएवेश्वरस्य अर्वाकनाभिः त्वामस्पृशंतीभिः प्रपंचांतर्गताभिः नाम च रूपं च आकृतिश्च आकारः ताभिः स्वरूपनिरूपणं कर्तुं को नाम पुमानर्हति (न कोऽपि त्वत्स्वरूपवर्णने समर्थ इत्यर्थः) ५ स ह्येतन्मात्रमेवावर्तति नाधिकमित्याहुः सकलजननिकायवृजिनं निरस्य तीति तथा शिवतमाः (मंगलतमाः) प्रवराश्च श्रेष्ठा ये गुणगणास्तेषां भेददेशस्तस्य कथनाद्विना अधिकं । (किमापि) नार्हति ६

तस्य हवावश्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालभंत्रित्विगदक्षिणाविधानयोगोपपत्त्यादुरधिगमोपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीकः आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयो हृदयं गमं मनो नयनानंदनावयवाभिराममाविश्वकारः २ अथ हतमाविष्कृतं भुजयुगलद्वयं हिरण्यं पुरुषविशेषं कपिशकौशेयां वरधरमुरसि विलसच्छ्रीवत्सललामंदरवरवनरुहवनमालाच्छूर्यमृतमणिगदादिभिरुपलक्षितं ३ स्फुटकिरणप्रवरमुकुटकुंडलकटकटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्य गृहपतयोऽधना इवोत्तममधनमुपलभ्य सबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाण उपतस्थुः ४ ॥ ॥ ऋत्विज ऊचु ॥ ॥ अर्हसि मुहुर्हर्तमार्हणमस्माकमनुपयज्जानमोनम इत्येतावत्सदुपशिक्षितं कोर्हति पुमान् प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनीश ईश्वरस्य परस्य प्रकृतिपुरुषयोरर्वाकनाभिर्नामरूपाकृतिभिरूपनिरूपणम् ५ सकलजननिकायवृजिनं निरसनं शिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनाद्वते ६

तत्र यज्ञेश्रद्धया विशुद्धभावेन सम्यक् यजतः तस्य सतः वात्सल्यात् सर्वालंकारयुक्तः भगवान् आविर्बभूव

तदा आविष्टत भजचतुष्टये तेजोमयं कौशेयां वरधरं उरसि वि

लसच्छ्रीवत्सललामंदरं शंखश्रेष्ठं वनरुहं पद्मम् अक्षुरिचक्रं कौस्तुभममृतमणिगदादिभिरुपलक्षितं मुकुटकुंडलकटकटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितं

इदं रूपं यत्किं न तेषां तेषां पूजयित्वा तुष्टुः ३ ४ हे पूर्ण

नवेवलं देहेन । तस्यविशेषणद्वयं वरीयसाश्रेष्ठतमेन । बृहंतः श्लोकाः पद्या निक्वीनां यस्मिन्तनच ^{पञ्चमः} चतुर्थाध्यायः ॥ ४ ॥ पंचमोऽक्षधर्मापदेशः पुनर्यत्नः ^{अथार्थाभासोऽयत्नं नेत्यर्थः} अथार्थाभासोऽयत्नं नेत्यर्थः तत्रतदाध्यायः ॥ २ ॥ स्वरूपस्मृतिशून्यः सन् अज्ञोऽमृतं स्वमुदलं वृष्टियुक्तमकरोत् ॥ ३ ॥ सुप्रजस्त्वं सन्तुष्टः । महत्सेवामिति । तमसः संसारस्य द्वारयोः ^{कृतस्तापाः स्युस्तत्राह । पुंसइ} ति । (तयोः स्त्रीपुंसयोः) प्रत्येकतयोरैकैकोहृदयग्रंथिरस्येव । एनं मिथः परस्परं स्थूलक्षिप्तमिव्याप्य वि- ^{वाशब्देन} वाशब्देन ^{नमधुनीभावात्} नमधुनीभावात् । प्रत्येकं हृदय- ^{हृदयग्रंथिः} हृदयग्रंथिः (आश्लथेत) शिथिलो भवेत् । तदास्मादभिधुनीभावात् निवर्तते ततश्च हेतुमहंकारं त्यक्त्वा मुक्तः सन् परंपदंयाति ९ हेतुमतिहायेत्युक्तं तत्र पंचविंशतिसाधनान्याह चतुर्भिः । हं- ^{समविगुणै} समविगुणै भक्तिः सेवा । अनुवृत्तिस्तत्परता । विगततृष्णया (तृष्णात्यागेनेत्यर्थः) सर्वत्रलोकांतरेपि व्यसनावगत्या दुःखानुसंधानेन । ईहानिवृत्त्या काम्यकर्मत्यागेन १० मदर्पणं कर्मभिः ^{अहमेवदेवाधेपात} अहमेवदेवाधेपात- (र्महद्भिः) संगत् (मूतेषु भिर्वैरेण साम्येन उपशमेन च) हेतुत्राः देहमेहयोरात्मबुद्धेः अहंममेति बुद्धेः (जिहासया हानेच्छया) ११ अध्यात्मयोगेन अध्यात्मशा- ^{विक्षणेन} विक्षणेन निपुणेन मद्रावनायुक्तेनेत्यर्थः एतादृशेन विज्ञानविराजितेन अनुभवपर्यं तेन ज्ञानेन । योगेन समाधिना धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः धैर्यप्रयत्नविवेकैर्युक्तः सन् अहंकाराख्यपुपाधिं व्यपोहेत् नि- ^{रस्येत्} रस्येत् १३ ततः साधनादुपरमेदित्याह । कर्माशयोरेते यास्मिन् (तादृशं आविद्याप्राप्तं हृदयग्रंथिरूपबंधं) योगेन उपायेन (सम्यक्व्यपपोह्य स मूलं निरस्य) यद्यपि फले सिद्धे साधनो- ^{परमः} परमः सिद्ध एव तथापि विदेहपातं तदभ्यासशंकावारणायोक्तं (एवमप्यप्रमत्तः सावधानः सन्) १४

यदानपश्यत्ययथागुणे हां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् ॥ गतस्मृतिर्विदति तत्र तापानासाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः ७ पुंसः स्त्रियाभिधुनीभावमेतंतयोर्भिथोहृद- ^{यग्रंथिमाहुः} यग्रंथिमाहुः ॥ अतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहो यमहंममेति ८ यदा मनो हृदयग्रंथिरस्य कर्मानुबद्धो दृढ आश्लथेत ॥ तदा जनः संपरिवर्तते स्मान्मुक्तः ^{परंयात्यतिहाय} परंयात्यतिहाय हेतुम् ९ हंसेगुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या वितृष्णया द्वंद्वतितिक्षया च ॥ सर्वत्र जंतोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसे हानिवृत्त्या १० मत्कर्तृभिर्भ- ^{क्त्यया} क्त्यया चानित्यं महदसंगादुणकीर्तनान्मे ॥ निर्वैरासाम्योपशमेन पुत्रा जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणेंद्रियात्माभिजयेन स ^{ध्यक्} ध्यक् ॥ स हृदयग्रंथिं शश्वदमंप्रमादेन यमेन वाचाम् १२ सर्वत्र मद्रावविक्षणेन ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन ॥ योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो लिंगव्यपो- ^{हेत्कुशलोऽहमाख्यम्} हेत्कुशलोऽहमाख्यम् १३ कर्माशयं हृदयग्रंथिवंधम् ॥ तादृशं प्रमत्तः ॥ अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यग्व्यपोह्या परमेतयोगात् १४

यदा च प्रमत्तः सन् इन्द्रियचेष्टा मिथ्यानपश्यति ॥ इति नृपश्चैष्टः सन् मैथुन्यसुखं गृहं प्राप्य तापान् विदति ७ यदा च अस्थदृढः हृदयग्रंथिः विवेकेन शिथिलो भवति तदा स्त्री- ^{पुरुषमिधुनीभावात्} पुरुषमिधुनीभावात् निवर्तते ततः अहंकारं हित्वा मुक्तसंगः सन् परंपदंयाति ८ ९ अहंकारत्यागे साधनानि हंसेगुरौ मयि भक्त्या सर्वत्रावितृष्णया द्वंद्वतितिक्षया परलोके दुःखा- ^{नुसंधानेन} नुसंधानेन आत्मजिज्ञासया तपसा काम्यकर्मत्यागेन १० मदर्पणकर्मणामत्कथया साधुसंगेन महुणकीर्तनेन प्राणेंद्रियजयेन सर्वत्र मद्रावनाया यागेन च युक्तः सन् अहंकारं व्य- ^{पोह्य} पोह्य ११ १२ १३ साधनात् उपरमेत् १४

11 9 H

इदं च नातिचित्रमित्याहुः । कइति । इह संसारे ते तवापराजितया मायया अनवसितपदव्या अलक्षितमार्गया अपराजितः कोवे नकोपि (त्वा मे कं विना सर्वोपितया वशीकृतपदेत्यर्थः) अतस्तया जनादृतमतिकः अतएव विषया एव विषयस्य रयावेमास्तेर नादृतप्रकृतिर्यस्य सकः (नकोपि सर्वोपि अदृतस्त्वमात्रमेवेत्यर्थः) यतो नुपासितमहच्चरणः । अतस्त्वमात्रमोहितस्य वमाशंसा घटत इत्यर्थः १५ अदं प्रकर्तः हे बहुकार्यकारिन् अल्पीयसे कार्या बत्वं यत्तस्मात्तद् इह समाहृतोसि । तत्र प्रजायां अयं धीः (पुरुषाय बुद्धिः) येषां मंदावतिता नोपदेवहेलनं (देवस्य तव) अवज्ञानं तव (हे देवदेव) सर्वान् प्रति तव साम्येन (अवैषम्येन) हेतुना प्रतिवां दुंसो दुमर्हसि । १६ इति निगदेनेन मयात्मकस्तोत्रेण (अनिमिषान् दिवानां ऋषीभ्यो मगवान्) वर्षव रोभारतवर्षपतिः नाभिः तेन अभिवादिता येकः पञ्चमः शिवादि तौ चरणौ यस्य १७ (हे ऋषयः अवितथगामीभिः सत्यवचनेः युयुत्सु सत्यवचसः । वरस्त्वत्पुत्रकः) अमुलमत्वे हेतुः मया हे मेवा भि रूपः सहशः (नान्यः) कैवल्यत्वात् । अद्वितीयत्वात् शक्या इव ब्राह्मणास्तेषां कुलं । (तद्वचनं हि मद्बचनमेवेत्यर्थः 'अहो बतानु कं पायां स्वेदं संबोधनेपिच') १८ (ततः कारणात्) आग्री प्रीयेनामो । १९ (निशामयं त्याग्यं त्याः) पतिनाभि २० हे विष्णुदत्त तस्य (नामेः) अवरोचायने अंतःपुरे मेरुदेव्यां शुक्रया (तनुवा) शुद्धसत्त्वमूर्त्त्यां स्वतार । केवां चर्मां । वातरश न्नादिगवाससां । पाषादि व्याहृत्यर्थमाह । श्रमणानां तपस्विनां । कश्चीणां ज्ञानिनां । उर्ध्वमंथिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां । २१ इति पंचमेतुतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ चतुर्धा विप्रिभिः श्लोकमृष मस्येदं हितं महत् । लोकार्थं येन सत्कर्म नैष्ठिक्यं च निदर्शितं ॥ ११ ॥ चतुर्थे अतएव त्वराज्यं तस्योपपन्नं यते । यस्य राज्ञ्येजनः सर्वः संबोधाभूतनिर्दृतः ॥ २ ॥ अभिव्यज्यमानानिषमवच्छिन्नानि पादतलादिषु वक्षांशुश्रादीनियस्य । महाविभूतिः सर्वसंपादिः साम्यादिभिः सह (विनेदिने) वर्षमानममावं (तनाभेः पुत्रं) प्रकृतयोऽभ्यास्यादयः (पृथ्वीतलपालनाय) अष्टयुः अभिर्क्रान्तिस्म १ कोवा इह ते अपराजितो अपराजितया मायया अनवसितपदव्यानादृतमतिविषयविषयानादृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः १५ यदुहवावतवपुनरदं प्रकर्तारि हसमाहृतस्तत्रार्थधियां मंदा नानस्तद्देवहेलनं देवदेवाहंसिताम्येन सर्वान् प्रतिवां दुमविदुषाम् १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषर्षभा वर्षधराभिवादितामिव दितचरणः सदयमिदमाह १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहो बत इह मृषयो भवद्विरवितथमभिर्विर्वरसुलभमभि याचितो यदमुष्यात्मजो मया सह शोभूयादिति मया हे मयाभि रूपः कैवल्यादयापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममेव हि मुखं याद्विजदेवकुलम् १८ तत आग्री प्री येश कल्याचतारिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलममानः १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति निशामयं त्याग्यं त्यामरुदेव्याः पतिमभिघ्रायां तर्दधे भगवान् २० बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्तमगवान्परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तद्वरोचायने मेरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितुं कर्मोवावरशनानां श्रमणानां मृषीणां मूर्ध्वमंथिनां शुक्रया तनुवावततार २१ ॥ इति श्रीमा० म० पं० स्कन्धेनाभिचरित्रे द्वायोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ हतमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमा न भगवच्छरणं साम्योपशमवेरागैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुविनमयमानानुमां प्रकृतयः प्रज्ज्ञादेवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः १ एवंस्तुतः सन् भगवानुवाच १५ १६ १७ हे ऋषयः ब्रह्मवादः मृषा भवितुमर्हति अतः अहं कस्य मया त्वेव तारिष्यामि १८ १९ इत्युक्त्वा भवागन् अंतर्दधे २० ततः नामेः प्रियचिकीर्षयामेरुदेव्यादिगवाससां तपस्विनां तपः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥

अ०

四三三

11 9 11

8596

वर्ष्मणादेहेन । तस्यविशेषणद्वयंवरीयसाश्रेष्ठतेन । वृंहतः श्लोकाः पद्या निरुवीजांयास्मन्तनव
 (ऋषभःश्रेष्ठः) २ तस्यवर्षमंदले । (अजनामसंज्ञकस्वर्गवर्द्धकृष्टियुक्तमकरात्) ३ (सुप्रजस्त्वंत
 वेनतश्च । अतएवमाययास्वपुत्रइतिविलसितामतिर्वस्य ४ आपोरप्रकृति । पौरान्प्रकृतिश्चाभिच्यप्य वि
 येत्त्वर्थः) कथंभूतानाभिः । जनपदः जनाः पौरादयः पदप्रमाणंयस्यसः । आत्मजंषर्ममर्वादारास णायैयै
 र्यः ।) विशालायांबदरिकाश्रमे । प्रसन्नंफराननुदेजकय निपुणंचर्तुतेनउपासीनः सेवमानः तन्महिमानंजीवन्मुक्ततामवाप ५ (हेपांडवेय यस्यनाभेः हप्रसिद्धमुदाहरति) नामेः
 तप्रसिद्धकमेअनुतदमंतरंकोनुपुमान्चरेतनकोपीत्यर्थः । ६ बंगलेर्षक्षिणाभिः पूजिताः संतः ओजसांमंत्रबलेन । ७ (अनुमन्यमानः जानन्) अन्येषांगृहणायप्रदर्शितोगुरुगृहवासो
 येन । (लब्धदक्षिणैः समावर्तेनपूर्वकंगृहाश्रमाय दत्तानुक्तः) अनुसिद्धमाणो अनुशिक्षयन्उपययिष्यतिश्रौतस्वातेकशर्मकमेविधिजमिमुंजन् अनुतिष्ठन् (समाम्नायैः कर्मकांडलक्षणेन
 म्नातय विहितंइद्रेणदत्तायां) जयंती (संज्ञायां) भाष्यायां (लक्षणेरात्यसवापना) आत्मजानांशतंजनयामास ८

तस्यहवाइत्यवर्ष्मणावरीयसाब्रह्मच्येकेनदैःजसाषलेनश्रियायशसावीर्यशौर्याभ्यांचपिताऋषभइतिदिनामचकार २ तस्यहींद्रःस्पद्धमानोभगवान्वर्षेनव
 वर्षतदवधार्यभगवानृषभदेवोयोगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमाययास्ववर्षमजनाभंनामाभ्यवर्षत् ३ नामिस्तुयथाभिलषितंसुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रभोदमरविह
 लोगद्गदाक्षरयागिरास्वैरंगृहीतनुस्लेक्सधर्मभगवंतंपुराणपुरुषंमायाविलसितमतिर्कसतातेतिसानुरागमुपलालयन्परानिर्द्वितिमुपगतः ४ विदितानुराग
 मामौरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजंसमयसेतुरक्षायामभिषिच्यब्राह्मणेपुपनिषायसहमेरुदेव्याविशालायांप्रसन्ननिपुणेनतपसासमाधियोगेननस्नारायणा
 ख्यंभगवंतंवासुदेवमुपासीनःकालेनतन्महिमानमवाप ५ यस्यहपांडवेयश्लोकाबुदाहरंति ॥ कोनुतत्कर्मराजर्वेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् ॥ अपत्यतामगायस्य
 हरिःशुद्धेनकर्मण ६ ब्रह्मण्योन्यःकुतोन्नाभेर्विग्रामंगलपूजिताः ॥ यस्यवर्हिषियज्ञेशंदर्शयामासुसेजसा ७ अथहभगवानृषभदेवःस्ववर्षकर्मक्षेत्रमनुमन्य
 मानःप्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धवैरंगुरुभिरनुज्ञातोऽहमेधिनाधर्माननुशिक्षमाणोजयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणंकर्मसमाप्नाय।आतमभियुंजन्नात्मजानामा
 त्सममानानांशतंजनयामास ८

सुयशसावीर्यशौर्यादिगुणैः श्रेष्ठत्वात् तस्यऋषभ इतिनामपित्याचके १ तदास्वर्वमानः इंद्रः तस्मिन्वर्षे न ववर्ष तदाऋषभदेवः प्रहस्य स्वयोगबलेनअजनाभे स्ववर्षेवृष्टि
 चकार ३ ४ नाभिः यथाकालेऋषभदेवंराज्येभिषिच्यब्राह्मणेपुउपनिषाय पत्न्यासहबदरिकाश्रमंगत्वा नरनारायणंउपासीनः कालेनमुक्तिं प्राप ५ एवंनाभेः प्रसिद्धकर्म
 कः पुमान्आचरेत् यस्यशुद्धकर्मणाहरिः अपत्यतांप्राप्तः ६ ७ अथभगवान् ऋषभदेवःलोकाशिक्षार्थगुल्गृहे ब्रह्मचर्यादिरुत्वा गुर्वनुज्ञया गृहधर्मान् शिक्षयन् इंद्रदत्तक
 न्यायां जयंत्यां आत्मसमान् शतपुत्रान् जनयामास ८

४त्वाद्वर्षमःइतिनामचकार
 श्रेष्ठमानधर्मो भगुण्याकारो
 नुरागोयो निजपुत्रेस्तितांभिज्ञा

... ..तस्मान्नायाय (नीतिधर्मे शिक्षणार्थब्राह्मणाधिनिर्गुत्वेत्य
 (हेपांडवेय यस्यनाभेः हप्रसिद्धमुदाहरति) नामेः
 (अनुमन्यमानः जानन्) अन्येषांगृहणायप्रदर्शितोगुरुगृहवासो
 अनुतिष्ठन् (समाम्नायैः कर्मकांडलक्षणेन

अवहित्वात्मनः संयतचित्तात्रेपिप्रजानुशासनमुपाश्रित्य नानाविधकर्मणां प्रवृत्तिः । इतिपंचमः
 चतसृष्वद्वितिविंशत्या ॥ १ ॥ विद्भुजामपि सूकरादीनां ये संयतचित्ताः कष्टान्दुःखान् कामान् विष-
 यान् येनतपसा (सत्त्वमंतःकरणम्) यस्मात्तदुद्भास्यत्वात्तन्मंतं ब्रह्मसुखंभवति १ योसंबन्धयोनिद-
 तांलक्षणमाहसाधेन महंतइति । साधवः सदाचाराः १ मयिर्होशकृतसौहृदयेव (प्रीतिरेव) अर्थः पुत्राणांयायया ॥ वाशब्देनान्यनिरपेक्षस्येनास्यलक्षणत्वंदर्शयति । देहांविमर्ती
 तिवेहंभराविषयवर्तिव नधर्मविषयायेषुतेषुजनेषु एहेषुजायादियुक्तेषु राक्षसिप्रचनंवा प्रोक्तंतरे जायादिप्रदेषुनप्रीतियुक्ताः (लोकेजने) यावदर्थं यावत्प्रयोजनमेवार्योयेषांते इतिम-
 ध्यमपदलोपीसमासः । देहनिर्वाहाधिकंस्पृहाशून्याइत्यर्थः । ३ कालाज्ञाहंतीतिप्रयुक्ततदुपपादयति । नृणामिति । यत्तदाहंन्द्रियप्रीतयेआपृणोतिव्याप्रियतेतदाप्रयतः सन् विकर्मपापं
 नूनंकुरुते । यतोविकर्मणः प्राचीनादयंकेशदोदेहोजातः । सस्यैवकर्मणपुनः साधुनमन्ये । (असन्नपिनमरोपि ।) ४ देहादेर्नैश्वरत्वात्क्रियानयमनर्थ इत्याशंक्याह । परामर्शोदेहादि-
 नास्वकपाभिभवः अज्ञानकृतः तावद्भवति । (नजिज्ञासतेनविचारयति ।) तत्रहेतुः यावत्क्रियाः (व्यापाराः) स्युः तावदिदंमनोहि (कर्मात्मकं) कर्मत्वमावमेवस्थाव । येनक-
 र्मात्मकेनमनसा ५ उक्तमुपसंहरति एवंपूर्वकृतं कर्मकर्तुंमृतं । मनः कर्ममूर्तवशंप्रयुक्तेषुनः पुनः कर्मनिष्ठं करोति । जीवन्मुक्तकर्मव्यापृत्यर्थमाह । अविद्ययेति । अज्ञानेनआत्मानिउपवी-
 यमानेआच्छाद्यमानेस्मति । एवंमनः कर्तुं । पुरुषकर्मवशंप्रयुक्तेइतिवा । (तथाचयावन्नप्रीतिः कोहः) ३

सकदाचिदहमानोभगवानृषभोब्रह्मावर्तगतोऽब्रह्मर्षिप्रवरसभायांप्रजानांनिशामयंतीनामात्मजानवहित्वात्मनःप्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्नितिहो-
 वाच १८ इ०भा०म०पं०ऋषभदेवानुचरितेचतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ ॥ ऋषभउवाच ॥ ॥ नायंदेहोदेहभाजान्लोकेकष्टान्कामानर्हतेविद्भुजाये ॥
 तपोदिव्यं पुत्रकायेनसत्त्वंशुध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनंतम् १ महत्सेवांद्धारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्धारं बोषितांसंगिसंगम् ॥ महंतस्तेसमाचिताः प्रज्ञांताविमन्यवः सु-
 हृदःसाधवोये २ येवामयीशेकृतसौहृदार्थाजनेषुदेहंभरवार्तिकेषु ॥ एहेषुजायात्मजरातिमत्सुनप्रीतियुक्तायावदर्थोऽश्वलोके ३ नूनंप्रमत्तः कुरुतेविकर्मयदिद्वि-
 यप्रीतयआपृणोति ॥ नसाधुमन्येयतआत्मनोयमसन्नापेक्षदआसदेहः ४ परामर्शस्तावदबोधजाबोयावन्नजिज्ञासतआत्मतत्त्वम् ॥ यावत्क्रियास्तावदेदंम-
 नोदैकमात्मकंयेनशरीरबंधः ५ एवंमनःकर्मवशंप्रयुक्तेअविद्ययात्मन्युपधायमाने ॥ प्रीतिर्नयावन्मयिवासुदेवेनमुच्यतेदेहयोगेनतावत् ६

सःऋषभःकदाचित्पृथिव्यांअमन्ब्रह्मावर्तगतः सन्ब्रह्मर्षिप्रवरसभायांप्रजानांनिशामयंतीनां ज्ञानिनोपि पुत्रान् प्रजानांअनुशासनार्थं उपशिक्षयन् इतिहोवाच १८ इतिपं-
 चमेचतुर्थः ४ ॥ ॥ ऋषभउवाच ॥ ॥ हेपुत्रकाः देहभाजामयंदेहः विद्भुजामिवविषयभोगार्थं न तर्हिदिव्यंतपः कर्तुंयोग्योस्ति येनतपसाअनंतंब्रह्मसुखंभवति १ किंच
 विमुक्तेः द्वारंमहत्सेवामाहुःयोषितांसंगिसंगंतमोद्धारमाहुः महतांलक्षणमाह येसंमचिताः शांताः सर्वसुहृदः विमन्यवः १ एवंभूताः तेमहंतः १ अयअयंलोकः
 यदाहंन्द्रियप्रीतयेव्याप्रियते तदापापं करोति तस्मात् दुःखदः देहोभवति ४ यदातु यावत् वासुदेवे प्रीतिं न करोति तावत् देहेन नमुच्यते ५ ६

10 पं०

१॥

बाह्यमसामोचरोपित्वं कानां मुखाराध्यायेत्याहुः (परिजनेति) हेपरम परिजनेः सेवकैः कुराणेन विरचितायेः बलसंज्ञायाः मन्त्रदाहराः स्तुतयः सलिलं (जलं) च सितकितलया
 शब्दपञ्चवाः शिलेतिपाठे शिलंकुशादिमञ्जरी पञ्चपाणिमिः संभूतवासेपादित्वापूजयापरितुष्यति ॥ ७ अयेतिप्रकारावरे । अन्यथाऽन्यथाऽन्यथा यायेनापिदुष्टयारचरया अने
 कांगसमृद्धयापिमवतः समुचितंअपेक्षितं प्रयोजनं नैवपरक्यामः ॥ ८ अत्रहेतुः । आत्मनः स्वतत्त्वअनुपवनं सर्वदाअंजसासाया अत्यतिरेकेणसमन्वयेन बोधयमाना अतिक्रमेणमव
 तः येअशेषाः पुरुषार्थाः तेस्वरूपयस्यपरमानंदस्य । नयेवंसत्यपिप्रानानर्थक्यमित्याहुः किंचिति । सकामानामस्याकमेवतदुपपद्यतेनतनेत्यर्थः (हेनाय) ९ स्वोपयोगमेवमदृश
 येतिसद्ययेति । बालिशानांमूढानांअतएवात्मनः परंश्रेयःअस्ति । अतएवतदुपपद्यतेनतनेत्यर्थः (हेनाय) १० अयमित्त्वंवरावदाहमाविर्भूतोसि तवापिदे अर्हत्तमरा
 चित्तअपुजितएवपूजानपेक्षत्वात्स्वयमेव आत्मनैवउपलक्षितः एवेति । इतरवत्तत्त्वापेक्षवत् (यदा बालिशानांमूढानांमिदुष्यत्) १० अयमित्त्वंवरावदाहमाविर्भूतोसि तवापिदे अर्हत्तमरा
 जपेर्वाहविषयज्ञेनियपुरुषार्थात्त्वद्गतानांअस्याकमेवतदुपपद्यतेनतनेत्यर्थः (हेनाय) ११ दर्शनस्यदुर्लभतामाहुः असंमेननिसितंवेराग्येण (तेजितं) ययज्ञानं
 सपचानलस्तेनविभूताअशेषामलायेषाय । अतोमवतद्वत्स्वमनोहेतुः । सनेनाह । आत्मारानां । (स्वात्मन्येवरवमानां) एवंभूतानीमुनीनामपिपरममंगलायनगुणमकयन
 मेवनदुर्लभंनयस्व । अतस्तेनवरतंपरिगुणितंअन्यस्यागुणमवायस्येतिउत्सवोपक्रम ११ दर्शनैवकृतार्थोअपिवरयेकमार्थवते । अयेति । स्मरणायविवशानोस्वास्मिन्तद्वत्कामनः
 (दुरवस्थानेसशोकमवस्थानंदः सस्थानंप्रवासादिवा । तत्रअतदुपपद्यतेनतनेत्यर्थः (हेनाय) १२ अयमित्त्वंवरावदाहमाविर्भूतोसि तवापिदे अर्हत्तमरा
 नांकामानांस्वमोपवमेयोरपीभरंत्वामुपधावति (अरचंनजति) प्रजापति (अपत्ये) प्रव अयेः पुरुषार्थमदृशमित्यामी (ज्ञानं) यस्य । अथनोयद्याफलीकरचंगुणकणादिकंअंजसासायायेन
 दंडपधावति ॥ ४
 परिजनानुरामविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकितलसुलसिकादूर्वांकुरैरपिसंभूतधासवर्षेयाकिलपरमपरितुष्यति ७ अथानयापिमवतदज्यथोरुमार
 भरयासमुचितमर्थमिहोपलभामहे ८ आत्मनः स्वतत्त्वअनुपवनं सर्वदाअंजसासाया अत्यतिरेकेणसमन्वयेन बोधयमाना अतिक्रमेणमव
 राधनमात्रंभनितुमर्हति ९ तद्यथाबालिशानांमूढानांअतएवात्मनः परंश्रेयःअस्ति । अतएवतदुपपद्यतेनतनेत्यर्थः (हेनाय) १० अयमित्त्वंवरावदाहमाविर्भूतोसि तवापिदे अर्हत्तमरा
 नापचित्तएवेतरवदिहोपलक्षितः १० अथपमेववरोहोपदेतमयर्हिजहिपिराजपेर्वरदर्धमोमवाविजपुरुषेक्षणविषयआसीत् ११ असंमनिसितज्ञानानलनेवृत्ता
 शेषमलानांभवत्स्वभावानामात्मारामाणांमुनीनामनवरतंअपिपरिगुणितंअन्यस्यागुणमवायस्येतिउत्सवोपक्रम ११ दर्शनैवकृतार्थोअपिवरयेकमार्थवते । अयेति । स्मरणायविवशानोस्वास्मिन्तद्वत्कामनः
 स्थानादिषुविवशानांः स्मरणायज्वरमरणदशायापिसर्वत्रकर्ममलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनमोचराणिमवतु १२ अथकथंचित्स्वलनक्षुत्पतनजृम्भणदुरव
 कामप्रजंभवादशीमाशासानईश्वरमाशिषांस्वर्गापवर्गमोरा
 कं वरोस्ति ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अ०

१॥

१॥

किंच पुत्रानपिता शिष्यान्वा गुरुः नृपश्च भ्राता एवमनुग्रहयेत् । यमः कामयते
 नमः । अतश्चानृतत्वमविदुषः । श्रेयोवृद्धाकर्मलुप्तान् (कर्मलुप्तान्) नान्यवोपदे-

मर्षं पुरुषार्थलभेतनकमपित्यर्थः १५ नयोजयेदित्येतदुपपादयति लोकादिभिः । (श्रेयसि-
 मतिशयेन कामयस्य । (लेखमात्रस्यापि सुखस्य हेतोः सौख्यदुःखस्य च तत्प्राप्त्यर्थं ननु तत्कृतं दुःखं
 मिथ्या ननु विपश्चित्तज्ञानी) तत्रैव कस्तं प्रवर्तयेत् नकोपि । उत्पद्येति च कृतं अन्वययातेनेवमप्येति कीदृश्यात् । १७ समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं
 धेतुसमुदादिनेमवतीत्यर्थः । यद्वा यस्तं मोचयितुं न शक्यात् (अतः) तस्य समुदादिनेत्यादिति निषेधः । ततश्चपितानसस्यादिति (यः पुत्रं न मोचयेत्) पुत्रोत्पत्तौ तेन यत्नो न कार्यः
 त्यर्थः । देवं देवतानस्यादिति पूजानग्राह्येत्यर्थः एवमन्यदापि प्रष्टव्यम् १८ एवं मोक्षमनुपदिश्यन्नातुं भूषणलक्षणं धर्मस्पर्धादिनिवृत्तयेतेषां जन्मकथनपूर्वकमाह द्वाभ्याम् । इदं मनुष्या
 कारमाप्सारीरंममदुर्विभाव्यं अवितर्क्यमदिच्छाविलसितं ननु प्राकृतो मनुष्य इत्यर्थः महदयं पुत्रधर्मः । किंतु हृदयं यत्र धर्मस्तत् । शुद्धं सत्त्वमित्यर्थः । कुतः यद्यस्मान्मयाऽधर्मो दूरादे
 वपृष्ठेकृतः उत्सारितः अतएवमामृषमंश्रेष्ठप्राहुः १९ भवतश्च (तस्मान्मयो) हृदयेन शुद्धसत्त्वमवेन जाताः । अतोमत्सरं हि स्वामहत्तमसनामंसोदरं मज्जध्वं । ननु त्वत्पुत्रस्वात्मा (भव)
 वयंमजेम राजपुत्रत्वात्प्रजाश्चपालयामेति चेदत आह तदेवमेव भूषणं प्रजानां चपालनं । भरतानुवृत्त्येव सर्वकृतं स्यादिति भावः । २० इदानीं ब्राह्मणाश्च सेव्या इत्याशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रे-
 ष्ठ्यमाह पंचभिः । भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहंतीति वीरुषः (तुरुगुल्माद्याः) स्वावराः (तिन्यन्नसमेभ्यः) उत्तुञ्जैः अतिशयेनोत्तमाः तेष्वपि ये सरीसृपाः सर्वतीति जंगमाः ते उदुत्तमा इति सर्व-
 आनुषंगः तेष्वपि सन्तोषा निष्ठास्थितिर्येषां पञ्चादीनां ते कीटकादिभ्यः । ततः तेष्वपि मनुष्यास्ततोऽपि प्रमत्तमामृतप्रेतादयः ततोऽपि गंधर्वाः ततः सिद्धाः ततोऽन्ये विदुषा नुगाः किञ्चिदप्युच्यते २१

पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपां गुरुर्वा मल्लोक्त्रमोमदनुग्रहार्थः ॥ इत्थं विमन्युरनुशिष्यादतश्चान्नयोजयेत्कर्मसुकर्ममूढान् ॥ कंयोजयन्मनुजोऽर्थलभेत निपातयन्
 दृष्टशं हिमर्ते १५ लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्गोथान्समीहेतानि कामकामः ॥ अन्योन्यवैरः सुखलेशहेतोरनंतदुःखं च न वेदमूढः १६ कस्तं स्वयंतदमिन्नो वि-
 पश्चिदविद्यायामंतरेवर्तमानम् ॥ दृष्ट्वा पुनस्तंसवृणः कुडुर्द्धिप्रयोजयेदुत्पथगं यथाधम् १७ गुरुर्न सस्यात्स्वजनो न सस्यात्पितानसस्याज्जननी न सा स्यात् ॥
 दैवं न तत्स्यान्नपतिश्च सस्यान्नमोचयेद्यः समुपेतमृत्युम् १८ इदं शरीरं ममदुर्विभाव्यं सत्त्वं हि महदयं यत्र धर्मः ॥ पृष्ठेकृतो मे यदधर्म आरादतो हि माष्टमं प्राहु-
 रार्याः १९ तस्माद्भवंतो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसमंभुसनाभम् ॥ आकृष्टुदद्यात् भरतं मज्जध्वं शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजानाम् २० भूतेषु वीरुष उदुत्तमा ये सरी-
 सृपास्ते पुंसवो धनिष्ठाः ॥ ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोऽपि गंधर्वाः सिद्धा विदुषा नुगा ये २१

१५ १६ १७ किंच अहो गुरुर्न सस्यात्स्वजनो न सस्यात्पितानसस्याज्जननी न सा स्यात् दैवं न तत्स्यान्नपतिश्च सस्यान्नमोचयेद्यः समुपेतमृत्युम् १८ तस्मादयं संदर्भस्तं
 भजध्वम् १९ २० किंच जंगमार्जगमप्राणिषु शिवस्य विष्णवंतेषु ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः २० २१

समुपेतपातयति स
 संभवान् यतो) विद्या
 मृत्तिधर्मादन्तदुःखापत्तिमे

तेभ्योऽसुराः देवासुरेभ्यः संधिरार्षः देवाश्चमधवत्प्रधानाः देवेभ्यश्चः श्रेष्ठतयर्थः । ततोऽपि ब्रह्मसुतादक्षादयः तेषामध्येभवः परः श्रेष्ठः सभवः विरिच्योवीर्यशक्तिः कारभयस्यसविरिच्य
वीर्यः ॥ तस्तज्जनकत्वाद्द्विरिच्यस्ततः परइत्यर्थः सविरिच्यमत्परः अहंपरोयस्य ॥ द्विजदेवाब्राह्मणा एव देवाः पूज्यायस्वसोहयः ॥ २१ ब्राह्मणेभ्यस्तुल्येभ्यस्तमन्यत्पश्यामि विप्रः
ब्राह्मणात्परंतु तं किंपश्यामि न किंचित् । विप्रान्ते तत्रत्यानां ब्राह्मणानां मंडोवनं । सभस्येवामावाहयि कं कुनस्त्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह सार्धंभ्याम् । यस्मिन् ब्राह्मणे अद्वयमकर्मैव भूत
मन्नादि कामययेष्टमहमश्रामि । २३ मेतन्मूर्तिर्वेदाख्यायेन ब्राह्मणेन इह लोके कृता । यत्र च ब्राह्मणे सत्तादयोष्टौगुणाः सन्ति (तत्रात्मवत्तात्मानं) ततो (ब्राह्मणात्) परं किंपश्या
मीत्यन्वयः २४ निस्पृहत्वमाह । मतोऽपि येषां किंचित्प्रार्थनीयमस्ति । (परतो ब्रह्मादिभ्यः परस्मात् श्रेष्ठात् । स्वर्गोपवर्गयोरपि तेः स्वर्गमोक्षावपि दातुं ममर्थादित्यर्थः) तेषामितरे
ण राज्यादिना किमु स्यात्तन किमपि । २५ तदेव ब्राह्मणसंभारं विधायेदानीं सर्वभूतसंभारं विधत्ते (सर्वांश्चैति) हेतुताः सर्वाणि जंगमानि स्थावराणि च मृतानि भूतानि भूतानि तेषां बोधयामि
संभारनीयानि पदे पदे क्षणे क्षणे । विविक्तापूता मत्सरादि रहिता दृष्टिर्येषां ते । तदेव ममार्हणम् २६ सर्वकर्मणामीश्वरार्पणं विधत्ते । मनोवचोदशां जन्मदेषां च करणानां ईदृशस्यैव पारस्य
कर्मण इति यावत्तन्मेषां परिबर्हणं आराधनं तदेव साक्षात्कृतं फलम् । येन प्रबर्हणेन विना कालपाशाद्विबोद्धुं नैवेत्तु सभयो भवेत् २७ स्वतएव सुशिक्षिता नपिलो कालासंभारं अनुशास्य
मुनीनां पारमहंस्यधर्म उपशिक्षयिष्यन्मरतमभिषिष्यन्मम इत्यर्थे देवो नाम यस्य स भगवान् ब्रह्मावर्तात्स्वदेवात्स्ववत्तात्स्वमन्वयः । (मवनेयदेव सर्वस्वविसर्जनात्) उद्विग्नोऽप्य
शिष्टः शरीरमात्रपरिग्रहो यस्य सः (गमनपरिधानः दिगंबरइत्यर्थः) २८ अभिषिष्यमांशोऽपि (संबोध्यमांशोऽपि) जनानां मध्ये जडादिव दूर्तमानः तूष्णीं विमूढः । अवधूतस्त्वेषो यस्य २९
देवासुरेभ्यो मधवत्प्रधानादक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषाम् ॥ भवः परः सोऽयं विरिच्यो वीर्यः समत्परोऽहं द्विजदेवदेवः २२ न ब्राह्मणेऽस्तुल्येभ्यस्तमन्यत्पश्यामि विप्रः
किमतः परंतु ॥ यस्मिन् षाभिः प्रदुतं श्रद्धया ह मश्रामि कामं न तयाग्निहोत्रे २३ घृतातच्छरुशतीमैपुराण्येनेह सत्त्वं परमं पवित्रम् ॥ श्रमोदमः सत्यमनुग्रहश्च तप
स्ति तिक्षानुभवश्च यत्र २४ मतोऽप्यनंतात्परतः परस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्ना किंचित् ॥ येषां किमु स्यादेतरेण तेषामर्किचनानां मयि माक्तिमाजाम् २५ सर्व
णिमद्विष्यतया भवद्विश्चराणि भूतानि सुता ध्रुवाणि ॥ संभावितव्यानि पदे पदे देवो विविक्तदग्निस्तदुहर्हणं मे २६ मनोवचोदकरणे हितस्य साक्षात्कृतं मे परि
बर्हणं हि ॥ विना पुमान्येन महाविमोहात्कृतांतपाशान्निमोक्तुमीशेत् २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमनुशास्यात्मजान् स्वयमनुशिष्टानपिलोकां नुशासनार्थं
महाऽनुभासः परमसुहृद्भगवानृषभापदेश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां माक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणः स्वतनयशतज्येष्ठपर
ममामवर्तभगवज्जनपरायणं भरतं धरणिपालनायामिषिच्यस्वयं भवन एवो वैरित शरीरमात्रपरिग्रह उन्नत इव गमनपरिधानः प्रकीर्णकैः आत्मन्यारोपेवाहवनी
यो ब्रह्मावर्तात्स्ववत्तात् २८ जडांश्च मुक्ताधिरपि शास्त्रोन्मादेकवदवधूतवेषोऽभिषिष्यमानः २९ ॥

२१ तेन ह्यहं अहं प्रयाजश्रामि तथा अग्निहोत्रे न २२ किंच सर्वभूतमुपश्रवना कार्त्तुं सत्त्वं तपश्च २३ अयं तपः २४ लोकेऽन्यत्र निमोक्तुं न तमर्हति २५ तमाराज्यं देहमा

तत्र तत्र पुराणाकारखेटखर्वटशिविरव्रजचोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपयमवनिचरापसदैः परिभूयमानोमक्षिकाभिरिववनगजस्तर्जनताडनावमेहनधीवन
 ग्रावशठद्रजःप्रक्षेपपूतिगतदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थानपूतस्मिन्देहोपलक्षणेसदपदेशउभयानुभवस्वरूपेणस्वमहिमावस्थानेनासमारोपिताहंमया
 भिमानत्वादिविखंडितमनाःपृथिवीभेकचरःपरिवभ्राम ३० आतेसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाहंसगलवदनायवयवविन्यासःप्रकृतिसुंदरस्वभावहा
 ससुमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरतारागुणायतनयनरुचिरःसदृशसुमगंकपोलकर्णकंठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांमनसिकुसुमशरास
 नमुपदधानःपरागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिमारोऽवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगृहीतइवाहइयत ३१ यर्हिवावसमवालोक्त्रमैर्मयोगस्याद्वाप्र
 तीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सितमितिव्रतमाजगरमास्थितःशयानएवाश्रातिपिवातेखादयवमेहतिहदतिस्मचेष्टमानउच्चरितवादिग्वोदेशः
 ३२ तस्यहयःपुरीषसुरभिःसौमंध्यवायुस्तंदेशदशयोजनंसमंतात्सुरभिचकार ३३
 तत्रतत्रपुराणमादिषुदुर्जनैःतर्जनताडनमेहनधीवनशठद्रजःपूतिवातदुरुक्तैःपीडितोपि अहंममतां हित्वा स्थिरमनाः सन् एकएवपृथिवीब्रह्म ३० जनानांमहगु
 हीतवत् अहइयत ३१ ततः आजगरंव्रतं आस्थितः शयानएवअश्राति स्वादति पिबति म्रयाति पुरीषं उत्सृजति तस्यपुरीषसुगंधःदशयोजनं देशंसुवासयति ३२ ३३

कतिरिति श्रेष्ठेन
 रेभयत् हुतक्र
 वलोकोययोऽ

पुरं पतनम् । अथवा
 नय । सार्धोवाधिकाभ्यां
 तेवातोऽबोवायुः । दुरुक्तं

पतः सः । अथवा
 किरायस्य । अस्मिन्) सादित्यपदकान्त्रयस्यसास्मिन्भिरभिमानत्वा
 ३० सचतदाग्रहगृहीतइवाहइयत । (ग्रहःपिशा
 त । केनहेतुना । उभयोःसदसतोर्धोनुभवः (स्वानुमृति-) स्तत्स्वरूपेणवत्स्वमहिमन्यवस्थानं तेनअतएवाहंमनोयस्यसपरिवभ्राम ३०
 चःतद्गृहीतइव) तत्रहेतुः परागपुरतोऽवलंबमानाश्चकुटिलाश्चजटिलाश्चकपिशकेशाश्चभूरिमारोयस्यसः । अवधूतमनाहंतअतएवमलिनंनिजशरीरेण । कयंभूतोऽयमह
 इयत् । अतिमुकुमाराणिकरचणोरःस्थलानितयाविपुलबाह्वादयः तएवावयवाः तेषांविशिष्टोन्म्यासः सन्निवेशोयस्यस्यतथाप्रकृत्यैवसुंदरः स्वभावसिद्धोहासस्तेनशोभनमुल्लस्यत् । तथा
 नवनलिनदलवदाचरंती येशिशिरतारेतापहारिकनीनिके अरुणेआयतेदीर्घेनयनेताम्यांरुचिरःसदृशसुमगंकपोलकर्णकंठनासिकायस्य । तथापि
 गूढस्मितंयद्दन्तस्यमहोत्सवेनाविभ्रमेणपुरांगनानां मनसिकाममुदीपयन् एतंभूतोपेतयाऽहइवतैस्यन्वयः ३१ यर्हिवावसमवालोक्त्रमैर्मयोगस्याद्वाप्र
 पश्यन्बभूव तस्यप्रतिक्रियाकर्मचर्चिदितमित्याचक्षाणः तदाआजगरंव्रतमास्थितःसन्शयानएवअश्रातिस्वेत्यन्वयः आजगरंव्रतंनमैकत्रेवस्थित्वापारब्धकर्मोपभोगः । अथमेहति
 म्रयाति । हदतिपुरीषमुत्सृजति । उच्चरितेपुरीषचेष्टमानोविखंडिततेनैवादिग्वोभालिप्याउद्देशादेहमदेशायस्यसः वनेतिग्याख्यातंमाक् । ३२ बीभत्समिवाश्रंक्वाह । तस्येति । (हइ
 तित्स्फुटमित्यर्थः) पुरीषस्यसुरभिणा (शोभनेन) गंधेनसौमंध्ययस्यसवायुः ३३

तत्रतत्रपुराणमादिषुदुर्जनैःतर्जनताडनमेहनधीवनशठद्रजःपूतिवातदुरुक्तैःपीडितोपि अहंममतां हित्वा स्थिरमनाः सन् एकएवपृथिवीब्रह्म ३० जनानांमहगु
 हीतवत् अहइयत ३१ ततः आजगरंव्रतं आस्थितः शयानएवअश्राति स्वादति पिबति म्रयाति पुरीषं उत्सृजति तस्यपुरीषसुगंधःदशयोजनं देशंसुवासयति ३२ ३३

एवंमवादिचर्ययापानादिकरोतिस्म । तदेवाह वज्रनिस्त्यादिना । काकमृगमवादिचर्ययापिचरितं वृत्तिर्यस्य ३४ (इत्येवं) नानायोगचर्या (आजगरवृत्ताद्याः) आचरतीति तत्रा
 लोकयात्रापरिहारार्थं योगिभिरैवंवर्तितव्यमिति मदर्शनाय तया कृतवान् वस्तुतस्तु मगवान् (मोक्षाधिपतिर्यतः) अचिरतः परममहान् उत्तरोत्तरं तन्मृगत्वेनोक्तो य आचरन्तस्तदनुभवन्त
 रूपः किं वासुदेवे (भगवति सर्वेषामात्मभूते परमात्मानि) आत्मनोऽव्यवधानेन भवेदेव न विद्यते अन्येषामिव अंतरामध्ये उदरस्य देहोपाधेर्भावस्तेन निश्चयनिष्ठतोपाधिस्तेनैवार्थः स्वय
 एव सिद्धः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णत्वात् योगेश्वर्याणिनाभ्यनंदत् । वैहायसंक्षेपचरत्वम् । मनोऽवमनस इव देहस्य वेगम् । दूरग्रहणं दूरदर्शनम् । हेतुपट्टद्वयेन मनसा ३५ ॥ इति पञ्चमे पञ्चम
 टीकायां पंचमोऽध्यायः ५ ॥ ॥ षष्ठेलीनामिमानस्य देहत्यागक्रमाभिधा । प्रदेहं देहवाप्तिः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १ ॥ योगेश्वर्याणिनाभ्यनंददित्युक्तम् । तत्र प्रकृत्येति । भगवन्मन
 वन् योगेन समीरितमुद्दीपितं यत् ज्ञानं तेनावर्जितमिदं ध्यानिकर्म बीजानिरागादीनि यैः तेषां यदृच्छया प्राप्ता न योगेश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुं नार्हति अतः किमिति नाभ्यनंददित्युक्तम्
 १ अंगीकृत्य परिहरति । सत्याभिधि । एकेन उद्दिमंतोऽन्येन स्थानस्य चंचलस्य मनसो विश्वासेन संयच्छते न सम्यक्प्राप्नुवति शठः किरातो यथा घृतं ध्वनिमृगेषु । शठे किराते यथा मृगा इति सम
 म्यंतं वा । पाटांतरे शठो वंचकः किरातो वणिक् (मया) व्यवहर्तते । अरिमन्वा व्यवहर्ता विश्वासेन यातीत्यर्थः । पाषाणकोदोऽप्रोवर्जनीय इत्युपदेष्टुं नाभ्यनंददिति भावः २ यद्विषयमात्र
 (यस्य विश्वासात्) चिराच्चीर्णं बहुकालं संचितं तपः चस्कंदं सुखात् । ऐश्वर्यं (ईश्वरस्य हस्तस्यापि) विष्णोर्माहिनीरूपस्य दर्शनेन यद्वा ईश्वराणां समर्थानामपि समीरितमृगतापः ३
 तत्र हेतुः नित्यमिति । कृतविश्वासे यो योगीतदीर्घमनः कावस्थतमनुभवेत्तः प्रोषादयस्तेषां प्रोक्ष्य यवकाशं ददाति । यथा कृतविश्वासस्य पत्न्यः पुंश्चलीनायाचारानां यवकाशं प्रोक्षति
 पातयति तथामनोपिकायादिभिर्योगिनं प्रोक्षयतीत्यर्थः ४ अरीनकचमप्युपतंहरति कामद्विती (मन्मथकोषः) मन्मूलः यन्निमित्तो भवति तन्मनः को नृदुःस्वीकृतात् स्वाधीनमिति मन्मथे ५
 पुष्पं गोमृगकाकचर्ययात्रजं स्तिष्ठन्न सीनः शयानः काकमृगोचरितः पिवति स्वाद्व्यवमहाते स्म ३४ इति नानायोगचर्याचरणाममवान् कैवल्यपनिर्वाणो भवे
 रतपरममहानं दानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानं तत्तरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णा योगेश्वर्याणि वेदाय समनो
 जवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपमतानि नाजसा नृपहृदयेनाभ्यनंदत् ३५ इ० भा० म० पंच० ऋषभदेवानुचरिते पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॥ राजोवाच ॥ न नूनं भगव आत्मारामाणां योगसंभोरितज्ञानावर्जितकर्मबीजानामेश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुं नार्हति यदृच्छयोपमतानि १ ऋषिरुवा
 च ॥ सत्यमुक्तं किं त्विह वा एकेन मनसो द्वाविश्रंभमनवस्थानस्य शठकिरात इव संयच्छते २ ॥ तथा चोक्तम् ॥ न कुर्यात्कहिंचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते ॥
 यदि श्रमाचिरार्चार्णचस्कंदतप ऐश्वरम् ३ नित्यं ददाति कामस्य च्छिद्रं तमनुयेऽरयः ॥ योगिनः कृतमैत्रस्य पत्न्युर्जायेव पुंश्चली ४ कामो मन्मथोऽलोमः
 शोकमोहमयादयः ॥ कर्मबन्धश्च यन्मूलः स्वीकृतात् को नृदुःस्वीकृतात् ५

एवंमवादिचर्यया वर्तमानः ऋषभः वासुदेवे आत्मनः अभेदेन स्थितः सन् मन्मेप्राप्ताः आणियाद्यष्टादिन तत्प्राप्त ३४ १५ ॥ इति पंचमे पञ्चमः ॥ ५ ॥ ॥ राजो
 वाच ॥ ॥ हे भगवन् आत्मारामाणां योगिनां यदृच्छा उपमतानि ऐश्वर्याणि कोऽप्यपि न भवति तस्मै नृदुःस्वीकृतात् को नृदुःस्वीकृतात् ३५ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥
 सत्यमुक्तं किं त्विह वा एकेन मनसो द्वाविश्रंभमनवस्थानस्य शठकिरात इव संयच्छते १ अरिमन्वा व्यवहर्ता विश्वासेन यातीत्यर्थः २ यद्विषयमात्र
 (यस्य विश्वासात्) चिराच्चीर्णं बहुकालं संचितं तपः चस्कंदं सुखात् । ऐश्वर्यं (ईश्वरस्य हस्तस्यापि) विष्णोर्माहिनीरूपस्य दर्शनेन यद्वा ईश्वराणां समर्थानामपि समीरितमृगतापः ३
 तत्र हेतुः नित्यमिति । कृतविश्वासे यो योगीतदीर्घमनः कावस्थतमनुभवेत्तः प्रोषादयस्तेषां प्रोक्ष्य यवकाशं ददाति । यथा कृतविश्वासस्य पत्न्यः पुंश्चलीनायाचारानां यवकाशं प्रोक्षति
 पातयति तथामनोपिकायादिभिर्योगिनं प्रोक्षयतीत्यर्थः ४ अरीनकचमप्युपतंहरति कामद्विती (मन्मथकोषः) मन्मूलः यन्निमित्तो भवति तन्मनः को नृदुःस्वीकृतात् स्वाधीनमिति मन्मथे ५
 पुष्पं गोमृगकाकचर्ययात्रजं स्तिष्ठन्न सीनः शयानः काकमृगोचरितः पिवति स्वाद्व्यवमहाते स्म ३४ इति नानायोगचर्याचरणाममवान् कैवल्यपनिर्वाणो भवे
 रतपरममहानं दानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानं तत्तरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णा योगेश्वर्याणि वेदाय समनो
 जवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपमतानि नाजसा नृपहृदयेनाभ्यनंदत् ३५ इ० भा० म० पंच० ऋषभदेवानुचरिते पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॥ राजोवाच ॥ न नूनं भगव आत्मारामाणां योगसंभोरितज्ञानावर्जितकर्मबीजानामेश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुं नार्हति यदृच्छयोपमतानि १ ऋषिरुवा
 च ॥ सत्यमुक्तं किं त्विह वा एकेन मनसो द्वाविश्रंभमनवस्थानस्य शठकिरात इव संयच्छते २ ॥ तथा चोक्तम् ॥ न कुर्यात्कहिंचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते ॥
 यदि श्रमाचिरार्चार्णचस्कंदतप ऐश्वरम् ३ नित्यं ददाति कामस्य च्छिद्रं तमनुयेऽरयः ॥ योगिनः कृतमैत्रस्य पत्न्युर्जायेव पुंश्चली ४ कामो मन्मथोऽलोमः
 शोकमोहमयादयः ॥ कर्मबन्धश्च यन्मूलः स्वीकृतात् को नृदुःस्वीकृतात् ५

मासि विदुःसमाप्तं प्रस्तुतमाह ॥ अवेति ॥ अखिलानां लोकपालालला मोपिलक्षणेर्जडवदव्यूतवेषमाषाचरितैरखिलक्षितमभवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्या
 त्मानमसंव्यवहितमनर्थीतरभावेनान्वीक्षमाण उपरताऽनुवृत्तिरुपरराम ६ तस्य हवा एवं मुक्तलिङ्गस्य भगवत्क्रषभस्य योगमायावासनयादेहइमां जगतीमि
 मिमानामासेन संक्रममाणः ७ कौकर्वेककुटका न्दाक्षिणकर्णाटकान्देशान्यहच्छयोपमतः कुटकाचलोपवने आस्यकृताश्मकवल उन्मादइव मुक्तमूर्धजोऽसवीतपुत्र
 विचचार ८ अथ समीरवेगेन विधूतवेणुविघर्षणजातोऽग्नदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददाह ९ यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कौकर्वेककुटकानां राजाऽहं
 त्रामोपशिक्ष्य कलावधर्म उल्लुप्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषंडमसंजसनि जमनीषया मंदः संप्रवर्तयेष्यते १० येन हवा
 वकलौमनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीना देवहेलानान्यपवतानि निजनिजेच्छया गृह्णाना अस्त्रानानाचमनाशौचकेशीर्जुषणा
 दीनिकालिनाऽधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ११

अथ सर्वलोकपालश्रेष्ठः भगवान् ऋषभदेवः जडवत् अवधूतवेषचरितैः अलक्षितस्वभावः योगिनां देहत्यागप्रकारं दर्शयन् स्वकलेवरं जिहासुः कौकर्वेककुटकान्दाक्षिणकर्
 णाटकान्यहच्छयाप्राप्तः सन् कुटकाचलोपवने आस्यकृताश्मकवलः सुम्भइव मुक्तकेशः नम्रइव विचचार ६ ७ ८ अथ समीरवेगेन वेणुविघर्षणजातोऽग्निः तदनं सर्वतो
 ग्रसन् ऋषभेन सह वनं ददाह ९ अथ ऋषभाचरितं श्रुत्वा तद्देशानां अहं त्रामराजास्वधर्मं अपहाय कुपथपाषंडं स्वबुद्ध्या प्रवर्तयिष्याति १० येन पाषंडेन तद्देशीयाः जन्वाः
 वेदब्राह्मणयज्ञादेविदूषकाः भविष्यन्ति ११

तिर्यस्मात्सउत्पन्नेहा ॥ देवताः जहौ ॥ विदुषा चै
 साधाराधेयमर्थं भजतामस्मिन्नर्थेतरभावेनामे
 तरेण देहः प्रचलन् मनोरये ज्वलन् लिखकं तोयमभिमाना
 कादीन् देशान् यान्ति सनकर्णाटकान् सीराणादिग्रु
 ८ अथ समीरवेगेन विधूतानां कपितानां वेणुनां संपर्षणे
 यस्य किल अश्रुपाती तमनुचरितं तद्देशवासीभ्य उपकर्ण्य
 कलावित्यादि ॥ भवितव्येन प्राणिनां पूर्वसंक्षितपापफलेन
 १० येन प्रवर्तकेन ॥ अहंता ॥ मनुजेष्वपसदानि कृष्टाः स्वविधिना (वर्णाश्रमाचारप्रवर्तकेन) देवेन ॥ गियोजः (प्रवर्तना) यस्मिन् शौचचारित्रे तद्विहीनाः देवावद्वाक्यपाण्यज्ञानादी
 निदुव्रतानि गृह्णाना वेदादीनां विदूषका भविष्यन्ति ॥ केशीर्जुषणं (केशानामपमननम्) ११

वृक्षलंघनं तमः प्राप्स्यंतीत्याह । तेवेति । अर्वाकिनया अवेदमुलया निजलोकवत्प्रवासेच्छाकृतमहत्त्वाभावात्ताः कृतविधाताः ११ ननु तर्हि जनकं कारी किमर्थं यममवतारस्तत्रा
ह । अयमिति । रजोगुणेन व्याप्तानां जनानां मोक्षमार्गोपशिक्षणार्थः । तस्यैवैवस्योपशिक्षणस्यानुष्ठापनात् १२ अविदं पुण्यं यस्मिन् पतन्ना रत्नं च । यममवतारस्तत्रा यममवतारस्तत्रा
१४ प्रियव्रतस्य वंशः अवदातः शुद्धः यत्र वंशे (कृतं ऋषमाकृत्योऽनुतारो येन सभायाः पुरुषः ऋषयः) यद्यस्मात् यत्कर्म मोक्षस्तस्य हेतुं प्रवचनम् १५ अपरं को नु यो नीलं यममवतारस्तत्रा
मपि (मनोरथेना-)-प्यनुगच्छत् । यो योगीयेन ऋषयेण असत्तया अवस्तुत्वेन उदस्ताः भिरस्ताः यो नवायाः सिद्धीर्वाप्स्यति । कथं भूताः कृतः प्रयत्नो यावत्तदर्थं प्रयत्नं करोतीत्यर्थः ।
यद्वा कथं भूताः उदस्ताः कृतः प्रयत्नाः (ऋषयः) सेविषु नृपतां अपीत्यर्थः १६ विशुद्धाचरिते यत्परितं कथितं तत्पुंसां समस्तं दुश्चरितं पापमभितो हरतीति तथा परममहामंगलानां (न
क्तियोगानां) अवर्णनं (उपचितया अनुदिनमेधमानया भिरंतरभ्रदया) अवहितः (सावधानः) सन् । अनयो रपि श्रोतृप्रावयित्री रपि अविशेषेण भक्तिः सम्भवन्तु तावन्तीत्यर्थः
१७ भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह । यस्यां भक्तावेव नृपयोगादिषु । (अद्विष्टाभिनिर्दराणि विविधाभिनिर्दराणि विदुः शान्तिवृत्तौ यः संसारस्तत्परितोपेनोपपन्नं यममवतारस्तत्रा यममवतारस्तत्रा)
अनुसवन्मविरतं स्थापयंतः (परयानिर्दृष्ट्या सवोत्कृष्टेन पुणेन हेतुना) स्वयमासादितं जगदिदं नमस्तस्मै यममवतारस्तत्रा यममवतारस्तत्रा । अनादरेषुः यममवतारस्तत्रा यममवतारस्तत्रा
प्राप्ताः सर्वपुरुषार्थयैस्ते । (मागवत्त्वमेव परमपुरुषार्थो ननु मोक्ष इत्यर्थः) १८

ते च ह्यर्वाक्तनयानि जलोकवत्प्रवासाच्छाकृतमहत्त्वाभावात्ताः कृतविधाताः ११ अयमवतारो रजसोपपन्नतैव लोपोपशिक्षणार्थः तस्यानुगुणान् श्लोकान्
क्वन्मायंति १३ अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्याः अपि भुवः पञ्चाधिपुण्यमेतत् ॥ गायंति यत्र सप्तजना मुरारे कर्माणि मद्राध्ववतारवन्ति १४ अहो नु वंशो यममवतारस्तत्रा
प्रियव्रतो यत्र पुमान्पुरागः ॥ कृतावतारः पुरुषः स आद्यश्च चारुर्भयदकर्महेतुम् १५ को न्वस्य काष्ठा मपरो नु गच्छेन्वनोरथेनाप्यमवस्ययोगी ॥ यो यो ममा
याः स्पृहयत्युदस्ता ह्यसत्तमायेन कृतप्रयत्नाः १६ इति ह स्म स कलवेदलोकदेवब्राह्मणमवां परमगुरोर्भगवत् ऋषमाकृत्यस्य विशुद्धाचरितभीरितं पुंसां समस्त
दुश्चरितं भीहरणं परममहामंगलाय नमिदमनुश्रद्धयोपाचितयाऽनुश्रुणोत्याश्रावयति वाऽवहितो मगधति तस्मिन्वासुदेव एव ततो मक्तिरनयो सपि स मनुवर्तते १७
यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिन संसारपरितापोपपन्नं यमानमनुसवन्मविरतं स्थापयंतस्तथैव परयानिर्दृष्ट्या ह्यपुर्वर्गमात्यंतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमा
सादितं नो एवाद्रियं ते भगवतो यत्नेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः १८

११ अयमवतारः रजोगुणव्याप्तजनानां मोक्षमार्गोपशिक्षणार्थः तस्यानुगुणान् श्लोकान् गायंति १२ सप्तसमुद्रवत्याः अपि भुवः पञ्चाधिपुण्यमेतत् १३ अहो प्रियव्रतस्य वंशः सशशाशुद्धः यममवतारस्तत्रा पुरुषः स आद्यश्च चारुर्भयदकर्महेतुम् १४ अहो नु वंशो यममवतारस्तत्रा प्रियव्रतो यत्र पुमान्पुरागः ॥ कृतावतारः पुरुषः स आद्यश्च चारुर्भयदकर्महेतुम् १५ को न्वस्य काष्ठा मपरो नु गच्छेन्वनोरथेनाप्यमवस्ययोगी ॥ यो यो ममा
याः स्पृहयत्युदस्ता ह्यसत्तमायेन कृतप्रयत्नाः १६ इति ह स्म स कलवेदलोकदेवब्राह्मणमवां परमगुरोर्भगवत् ऋषमाकृत्यस्य विशुद्धाचरितभीरितं पुंसां समस्त
दुश्चरितं भीहरणं परममहामंगलाय नमिदमनुश्रद्धयोपाचितयाऽनुश्रुणोत्याश्रावयति वाऽवहितो मगधति तस्मिन्वासुदेव एव ततो मक्तिरनयो सपि स मनुवर्तते १७
यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिन संसारपरितापोपपन्नं यमानमनुसवन्मविरतं स्थापयंतस्तथैव परयानिर्दृष्ट्या ह्यपुर्वर्गमात्यंतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमा
सादितं नो एवाद्रियं ते भगवतो यत्नेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः १८

चिर्यस्यात्सङ्गच्छेत् । वैनायकः । मिथः । अह
 आधाराधेयमर्थं भजताम् । निन्ददाविषय
 तरेण देहः प्रचल्य मनोरथेन भेषसि विषये चिरंतमान
 किं दीपदेवान् । न्यायमीरितम् । अष्टाभिर्मरताख्या

८ अथसमीखेः संकल्पेनैवराज्यादौनियुक्तः (अ
वेकिल्लमाथ्या परिणीतवान्) १ आत्मनोऽनुकूपान्

दधते) स्वनाम्नास्यख्यापकत्वेन (भरतस्य) चर्या
उच्चावचैर्महद्भिरल्पैश्चकृतुभिः कर्मभिः श्रद्धयाईजेच
कृतयः विकलांगानिकृतयइतितैर्द्विविधैरपीष्टवानित्य

अर्होचितस्मनमक्तियोगम् १९ नित्यानुष्ठुत
तेऋषभायतस्मै २० ॥ इति श्रीभगवदे
वनि तलपरिपालनायसंचितितस्तदनुशास
तादिरिवभूतमूक्षभाणि २ सुमतिराष्ट्रभूतंसु
पितामहवदुरुत्सलतयास्वेस्वेकर्मणिवर्तमा
पूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानांप्रकृतिविठ

भरतस्तु महाभागवतः यदास्वपित्रा कृपामेण पृथ्वा
 वरणं ४ धूमकेतुं ५ इति पंचपुत्रान् जनयामास ३
 ४ यज्ञेश्वरं हरिं सर्वैः क्रतुभिः निष्कामत्वेन ईजे ५

किंच । संप्रचरत्सु प्रवर्तमानेषु नानायागेषु विराचिता अनुष्ठिता अंगक्रिया चेत्तेषु यदपूर्वतद्वासुदेव एवमावयमानाश्चितयन् सवज्जमानो (हविष्पुष्पमात्रेषु) यज्ञमाजो देवाभ्यां यज्ञा-
यस्तान् पुरुषस्य वासुदेवस्यावयवेषु चतुरादिष्वभ्यध्यायत् ननु पृथक्चेत्यन्वयः अपूर्वो हविष्पुष्पमात्राणां सत्त्वमात्राणां । तदानीमेव सत्त्वमात्रेणोत्पन्नं फलमेवापूर्वं । कारुण्यं फलं तस्यापि कारुण्य-
क्रियाऽपूर्वमिति । तदुक्तं “ यागादेव फलं तद्विशिष्टं सिध्यति । सुदृढसत्त्वमात्रेणापि फलमेवोपजायते ” इति । तदेवाह । क्रियाफलं चर्माख्यमिति च । ननु यद्यनं देवताः कर्मण्य-
धानमिति मतं तर्हि कर्तृनिष्ठमपूर्वस्यात् । तदुक्तं “ कर्मण्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा । योग्यता शास्त्रमन्याया परासाऽपूर्वमिष्यते ” इति । अथ देवताः प्रधानं कर्मण्यदेवताराधनायै तदा
देवताप्रसादरूपत्वात् पूर्वस्य देवताश्रयत्वमेव युक्तम् । प्रोक्षणाद्यपूर्वस्येव व्रीह्याद्याश्रयत्वम् । कुतो वासुदेवाश्रयमपूर्वमावदति । उच्यते । यदिकर्तृनिष्ठमपूर्वं तर्हि वासुदेवस्यातर्थाभिः प्र-
वर्तकत्वेन मुख्यकर्तृत्वात् तदाश्रयमेवापूर्वं ननु तत्प्रयोज्ययजमानाश्रयः । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्यायात् । अन्यथाऽऽत्विजामप्यपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात् । तदेतदाह साक्षात्कर्तरीति ।
देवताश्रयत्वेऽपि वासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह । परदेवतायामिति । परदेवतात्वे हेतुः । सर्वदेवतालिङ्गानां तत्तदेवताप्रकाशकानां मंत्राणां येषां इन्द्रादेवतास्तेषां नियामकत्वात्साम-
त्वेन तत्सर्वप्रसादनीयत्वात् फलदातृत्वाच्च युक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः । पूर्वभावनेव आत्मनो नैपुण्यं कौशलं तेन प्रदिताः क्षीणाः कषायाः रागादयो यस्य । अष्टाध्यायिः । ननु यद्यनं
नानाकर्माभिप्रायेण ६ एवंभूतया कर्मविशुद्ध्या विशुद्धं सत्त्वमात्रं चरन्त्यस्य तत्त्वमक्तिरजायतेत्यन्वयः । क । अतर्हद्वयभाकाशः सत्त्वशरीरमभिव्यक्तिस्थानं यस्य तत्त्वमभिव्यक्ति-
कीदृशो । महापुरुषरूपस्योपलक्षणं आकारो यस्य तस्मिन् किंच श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते । निजपुरुषाणां नारदादीनां हृदिलिखितवन्निश्चलतया स्थितेन उक्तविधेन पुरुषरूपेण आत्म-
मिस्रमनासि विरोचमाने (प्रकाशमाने) । कीदृशी भक्तिः सुखेस्तरां अत्यन्तातिशयेन (दिनोदिने) यजमानो रयोवेगः प्रकरोयस्याः (सा) ७ एवमनुवृत्त्यावर्षाणामयुधानि तेषां सह
संस्तुत्यैतत्कालेऽसितो निश्चितः कर्मनिर्वाणवसरः राज्यमोगादृष्टमासिसमयी येन सः (पित्रादिभ्य आगतं) अधिकृत्य भुज्यमानं रिक्यं (राज्यलक्षणं) घनं यथाविधानं विभज्य स
कलसंपदां निवेत्तादाश्रयात् स्वगृहात् पुलहाश्रमं हरिः कर्मनिष्ठाः प्रवृत्ताः ८ । यत्र मेऽविद्याधरकुटे (अद्यापि) वासस्तत्कर्मणं तेन (हरिः कर्मनिष्ठाः) सन्निहितः क्रियते (इन्द्रा-
रूपेण) भक्तानामपेक्षितेन रूपेण (यत्कालात्सत्यात् तद्विष्णुसाम्प्रतत्र) सन्निहितो भवतीत्यर्थः ९

संप्रचरत्सु नानायागेषु विराचितांगक्रियेष्वपूर्वयत्क्रियाफलं चर्माख्यं परे ब्रह्मणियज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिङ्गानां मंत्राणामयं नियामकत्वात् साक्षात्कर्तारि परदेवतायां
भगवति वासुदेवे एवमावयमान आत्मनैपुण्यमुदितकषायो हविःपुष्पयुग्मिर्ह्यमात्रेषु सयजमानो यज्ञमाजो देवास्तान् पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत् ६ एवं कर्माविशु-
द्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यातर्हदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाऽरिदमृदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृदि
स्वितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां मक्तिरनु- न मेघमानरयाऽजायत ७ एवं वर्षायुतसहस्रपु- सतकर्मनिष्ठाः णावसरोऽविभुज्यमानं स्वतन-
येभ्यो रिक्यं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयंसकलसंपदं निवेत्तात्स्वनिवेत्तात्पुलहाश्रमं प्रवृत्ताः ८
तस्येन सन्निष्ठाः प्रवृत्ताः ९

किंच । संप्रवर्तमानेषु यागेषु यदपूर्वतद्वासुदेव एवमावयमानाश्चितयन् सवज्जमानो (हविष्पुष्पमात्रेषु) यज्ञमाजो देवाभ्यां यज्ञा-
यस्तान् पुरुषस्य वासुदेवस्यावयवेषु चतुरादिष्वभ्यध्यायत् ननु पृथक्चेत्यन्वयः अपूर्वो हविष्पुष्पमात्राणां सत्त्वमात्राणां । तदानीमेव सत्त्वमात्रेणोत्पन्नं फलमेवापूर्वं । कारुण्यं फलं तस्यापि कारुण्य-
क्रियाऽपूर्वमिति । तदुक्तं “ यागादेव फलं तद्विशिष्टं सिध्यति । सुदृढसत्त्वमात्रेणापि फलमेवोपजायते ” इति । तदेवाह । क्रियाफलं चर्माख्यमिति च । ननु यद्यनं देवताः कर्मण्य-
धानमिति मतं तर्हि कर्तृनिष्ठमपूर्वस्यात् । तदुक्तं “ कर्मण्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा । योग्यता शास्त्रमन्याया परासाऽपूर्वमिष्यते ” इति । अथ देवताः प्रधानं कर्मण्यदेवताराधनायै तदा
देवताप्रसादरूपत्वात् पूर्वस्य देवताश्रयत्वमेव युक्तम् । प्रोक्षणाद्यपूर्वस्येव व्रीह्याद्याश्रयत्वम् । कुतो वासुदेवाश्रयमपूर्वमावदति । उच्यते । यदिकर्तृनिष्ठमपूर्वं तर्हि वासुदेवस्यातर्थाभिः प्र-
वर्तकत्वेन मुख्यकर्तृत्वात् तदाश्रयमेवापूर्वं ननु तत्प्रयोज्ययजमानाश्रयः । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्यायात् । अन्यथाऽऽत्विजामप्यपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात् । तदेतदाह साक्षात्कर्तरीति ।
देवताश्रयत्वेऽपि वासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह । परदेवतायामिति । परदेवतात्वे हेतुः । सर्वदेवतालिङ्गानां तत्तदेवताप्रकाशकानां मंत्राणां येषां इन्द्रादेवतास्तेषां नियामकत्वात्साम-
त्वेन तत्सर्वप्रसादनीयत्वात् फलदातृत्वाच्च युक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः । पूर्वभावनेव आत्मनो नैपुण्यं कौशलं तेन प्रदिताः क्षीणाः कषायाः रागादयो यस्य । अष्टाध्यायिः । ननु यद्यनं
नानाकर्माभिप्रायेण ६ एवंभूतया कर्मविशुद्ध्या विशुद्धं सत्त्वमात्रं चरन्त्यस्य तत्त्वमक्तिरजायतेत्यन्वयः । क । अतर्हद्वयभाकाशः सत्त्वशरीरमभिव्यक्तिस्थानं यस्य तत्त्वमभिव्यक्ति-
कीदृशो । महापुरुषरूपस्योपलक्षणं आकारो यस्य तस्मिन् किंच श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते । निजपुरुषाणां नारदादीनां हृदिलिखितवन्निश्चलतया स्थितेन उक्तविधेन पुरुषरूपेण आत्म-
मिस्रमनासि विरोचमाने (प्रकाशमाने) । कीदृशी भक्तिः सुखेस्तरां अत्यन्तातिशयेन (दिनोदिने) यजमानो रयोवेगः प्रकरोयस्याः (सा) ७ एवमनुवृत्त्यावर्षाणामयुधानि तेषां सह
संस्तुत्यैतत्कालेऽसितो निश्चितः कर्मनिर्वाणवसरः राज्यमोगादृष्टमासिसमयी येन सः (पित्रादिभ्य आगतं) अधिकृत्य भुज्यमानं रिक्यं (राज्यलक्षणं) घनं यथाविधानं विभज्य स
कलसंपदां निवेत्तादाश्रयात् स्वगृहात् पुलहाश्रमं हरिः कर्मनिष्ठाः प्रवृत्ताः ८ । यत्र मेऽविद्याधरकुटे (अद्यापि) वासस्तत्कर्मणं तेन (हरिः कर्मनिष्ठाः) सन्निहितः क्रियते (इन्द्रा-
रूपेण) भक्तानामपेक्षितेन रूपेण (यत्कालात्सत्यात् तद्विष्णुसाम्प्रतत्र) सन्निहितो भवतीत्यर्थः ९

श्रीकरोति १० एकलः एकः आराधनैः सौभाग्यः
 हृदयतस्मिन् सौभाग्यं यथाहीयते । आत्मनि
 नैयस्यसः एवं च । अस्तामपि मग्नस्तप्यानि सत्त्वा
 सः परमाद्वादः परमाण्वोपस्मिन् मग्नं पीरहृदयहृदेत
 चेत्यन्वयः । कीदृशः । पण्याहोरण्यामजिनिमैणेयंत
 ययस्यस्यस्यविष्टुमंडलमध्यवर्ती" इत्यादिनोक्तं (सूर्यादि
) परोरजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धसत्त्वात्मकं सविशुद्धं
 एवं ज्ञानससर्जं पुनश्च अदः सृष्टं विश्वं यंतर्थाभिरूपेण प्र
 दिः तस्यां रिमि रिमं न संति रासीति नृपतिगिरि । "वाचं
 : ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

यत्राश्रमेउभयतःशालग्रामशिलाभिः चक्रनदीगण्डकीसरित्श्रेष्ठासर्वतःपवित्रीकरोति १० तत्राश्रमेविविधकुसुमकिसलयतुलासिकांबुभिः कंदमूलफलोपहारैश्चभगवत्पूजां कुर्वन्भरतः परानिर्वृतिमवाप ११ एवंअखंडपूजाभाक्योगेन शायिलहृदयः परमानंदमग्नः सन् क्रियमाणांपूजामपिनसस्मार १२ इत्थं धृतभगवद्भक्तः ऐगेयाजिनवासाःअनुसवनाभिर्षकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापः सन् सूर्येउदितेसाति हिरण्मयं पुरुषं उपतिष्ठन् एतदुवाच १३ सूर्यस्यसर्वकर्मफलदंजगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकर्तेजःप्रतिवयंशरणंत्रयामः १४ ॥ इतिपंचमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमैकसौविष्णुतस्यकर्मांतरायतः । एणरसाप्रसक्तस्यजातमेतत्स्वीयते ॥ १॥ कृपयापिकृतः संगः पतनायेवयोगिनः इतिप्रदर्शयन्नाहभरतस्यैणपोषणम् ॥ २॥ नैयमिकंनिम्बनैमित्तिकवि
धिप्राप्तंआवश्यकंअर्थप्राप्तंभूतोत्सर्गादि । (अत्रक्रमोद्विग्राहितः । अभिवेकः स्नानं) कृतमभिवेकादिकंयेन । ब्रह्माक्षरंमणवज्जवनुदकातेनद्यास्तीरे १ जलाशयाभ्यासं नद्याः स्त्री
ये २ पेयीयमानेअत्यासक्तयापीयमानेसतितावदेवतत्त्वमेवअविदूरेणसन्निधौमृगपतेः सिंहस्यउन्नादोमहानादः उन्नतः ३ प्रकृत्यास्वभावतएवविक्रवाव्याकुलासुतरांतुसिंहस्यस्वाभिनिवे
शेनअभिनिविष्टत्वेनव्यग्रंव्याकुलहृदयंयस्याः पारिप्लवटद्विः परिप्रांतनेत्रानगतात्पातुंअस्याः उच्चक्रामनदीमुलंघितवती ४ अंतर्वत्न्यागार्भेण्याः उरुमयेनस्यानाद्विष्वाकितोयोनेर्निर्गतः
सन् गर्भः स्रोतसिप्रवाहेनिपतितः ५ प्रसवोगर्भपातः उत्सर्पणमुल्लंघनं भयं (सिंहात् सेदोगर्भनाशात्) तैरेतेरातुरापीडिता (स्वगणेनचरहिताएकाकिनीसखी) दुर्यागिरिगुहायां
रिणवधूः पपातअयानंतरं (एव) मृताच ६ एणकुणकं हरिणबालकं स्रोतसानीयमाने अपविद्धंबंधुमिस्त्यकंइतिपतैः कृणत्वादिहेतुभिः याऽनुकंपा तयाऽनयत् ७ कृतोनिजः स्वी
यइत्यभिमानोयेन । पोषणंनृणादिना । पालनंनृकादिभ्योरक्षणम् । प्रीणनंकंदुयनादिना । लालनं पुंमनादिना । एतैर्यदनुध्यानमासकिस्तेन आत्मनोनियमाः स्नानादयः यमागर्हि
सादयस्तत्सहिताः । ईश्वरपरिचर्यादयश्चप्रत्यहमेकैकशोवियुज्यमानाः संतः कतिपयेनाहर्मेणेनसर्वेउत्सन्नाबभूवुः ८

॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ एकदातुमहानद्यांरुताभिवेकनैयामिकावश्यकोब्रह्माक्षरमभियुगानोमुहूर्तत्रयमुदकांतउपविवेश १ तत्रतदाराजन्हरिणीपिपासया
जलाशयाभ्यासमेकैवोपजगाम २ तयापेपोयमानउदकेतावदेवाविदूरेणनदतोमृगपतेरुन्नादोलोकमयंकरउदपतत् ३ तमुपश्रुत्यसामृगवधूः प्रकृतिविक्र
वाचकितनिरक्षिणासुतरामापिहरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदयापारिप्लवटद्विःपरिप्रांततत्त्वामयत्सहसैवोच्चक्राम ४ तस्याउत्पतंत्याअंतर्वत्न्याउरुमयावगलितोयोनि
निर्गतोर्गर्भःस्रोतसिनिपपात ५ तत्प्रसवोत्सर्पणमयस्वेदातुरास्वगणेनवियुज्यमानाकस्यांचिदर्याकृष्णसारसतीनिपपातअथचममार ६ तत्त्वेणकुणकंकुपणं
स्रोतसाश्रुह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धंबंधुरिवानुकंपयारुर्जिर्मरतआदायमृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ७ तस्यहवाएणकुणकेउच्चैरेतस्मिन्कृतनिजामिमा
नस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाभ्यस्यमाःपुरुषपरिचर्यादयएकैकशःकतिपयेनकवियुज्यमानाःकिलसर्वेएवोदवसन् ८

॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ एकदागंडक्यांरुताभिवेकनैयामिकावश्यकः ब्रह्माक्षरंगुणान्मूहूर्तत्रयंनद्यास्तीरेउप
सीपेआजगाम तयापेपोयमाने उदके तदैवसमोपेसिंहस्यभ्रंकरः शब्दः अभूत् २ साहरिणी सिंहभये
त्न्याः तस्याःउन्नादप्रसवे मोनिनिर्गतः गर्भः प्रवाहेनिपपात उदकेनआनुरस्ततीकस्यांचित्पर्वसदायां ३ हविषिदूषितेसातिमयोत्कंभ्रह्मेणउद्गमानं
वीक्ष्यराजार्धःभरतः मृतमातरमिति अनुकंपयास्वाभ्यस्यमाः ४ तस्यहवाएणकुणकेउच्चैरेतस्मिन्कृतनिजामिमा
नस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाभ्यस्यमाःपुरुषपरिचर्यादयएकैकशःकतिपयेनकवियुज्यमानाःकिलसर्वेएवोदवसन् ८

आसक्तिप्रपञ्चयति अहोइत्यादिना इति कृतानुपगमस्येतत्पर्यन्तम् । (वी. ... ३६ ।) इश्वररथचरणः कालचक्रं

विप्रश्रितः मादृतिमांशरणमापितः माभेऽपि त्रिदिव्यद्वयापेयाय प्राप्तः यौषिः

पत्येन सह स्नेहेनानुबद्धहृदयेन सः ११ स्नेहानुबन्धमेव प्रपञ्चयति कुशकुसुमेत्यादिना स्वधयतीत्यन्तेन । सालावृक्षा-

तिशयितः प्रणयमरोयस्य तद्दयं यस्य सः (विषकंक्षणमात्रं स्थितमित्यर्थः ।) १३ क्रियायां देवपूजादिलक्षणायां (क

पश्यति तदेव) प्रकृतिस्थेन स्वस्थेन स्तातभूयात् १४ अन्यदा - शृङ्गकाले सकरुणं यथाभवत्येवमनुशोचन् इति होवाचेत्यन्-

हृदये संतापो यस्य । कश्मलमोहं (अभिरंभितः) प्रापितः स

निर्भाग्यस्य मम तच्छाब्दादिकमपराधजातमगणयन्नचितय

अहोवतायं हरिणकुणकः कृपण इश्वररथचरणपरि

पेयाय नान्यकंचने वेदमय्यति विस्त्रब्धश्चात एवमयमित्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयुनाऽनुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ९ नूनं ह्यार्याः साव

व उपशमशीलाः कृपणसुहृद एव विधायै स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षन्ते १० इति कृतानुपगम आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सहस्रमजहुनास्नेहानुबद्धहृदय आ

सति ११ कुशकुसुमसमिपलाशफलमूलैर्दकान्याहरिष्यमाणो वृकसालावृकादिभ्यो भयमाशंसमानो यदा सह हरिणकुणेन वनं समाविशति १२ पथिषु च मु

ग्धभावेन तत्र तत्र विषक्तमतिप्रणयभरहृदयः कार्पण्यात्स्कंधेनोद्धति एवमुत्संगे उरसि चाधायोपलालयन्मुदं परमामवाप १३ क्रियायां निर्वर्त्यमानायामंत

रालेप्युत्थायोत्थाय दैनमभिचक्षीत तर्हि वावसवर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते स्वस्ति स्ताद्वत्सते सर्वत इति १४ अन्यदा भृशमुद्रिग्रम

नानष्टद्रविण इव कृपणः सकरुणमतितर्षेण हरिणकुणकविरहविवहलहृदय संतापस्तमेवानुशोचन् किल कश्मलमहदभिरंभित इति होवाच १५ अपि वतसवैकृपण

एण बालको मृतहरिणी सुतोऽहो ममानार्थस्य शठकिरा तमैतरकृतसुकृतस्य कृतविश्रम आत्मप्रत्ययेन तद्विगणयन् सुजन इवागमिष्यति किम् १६

नूनं आर्याः कृपणसुहृदः एवं विधायै स्वार्थानपि उपेक्षन्ते अयं हृदिण बालः मामेव मातापित्रादिबुद्ध्या प्राप्तः अतो वश्यं मया अस्वपोषणादिकार्यम् ९ एवं तस्मिन् अतिस्नेहार्थानु

बद्धमनाः आसीत् १० ११ कदाचित् कुशकुसुमाद्या हरिष्यमाणः वृकादिभ्यो भयं शंक्रमानः भवति तदा मृगेण सह वनं विशति १२ पथि मुग्धभावेन सकंस्कंधेन उद्धति ए

वं उत्संगे निधाय लालयन् परमां मुदं प्राप १३ कदाचित् हेवत्सते स्वस्ति भूयात् एवमाशीः ददाति १४ एवं तस्मिन् आसके सति सः हरिणबालकः किंचित् प्रौढः सन् पला

य्यगतः तदा हरिणवियोगेन मोहं प्रापः सन् इति होवाच १५ अयं एण बालकः निर्भाग्यस्य मम शाठ्यादिकं न गणयन् एष्यति किम् १६

समूहः सुहृदो भिन्ना

यो भ्रष्टयतीति दोषदृष्टि

तकिश्चैव । मृगजहुना मृगा

५। तेन सह वनं समाविशति १२ अ

व उत्थाय) सवर्षपतिर्भरतः (एनं

... १५) योत्सुक्येन । हरिणबालविरहेण विह्वले

अपीतिसंभावनायां बतेत्यनुकंपायां । अहोइति स्नेहे । शठकिरा तयोर्विवंचनपरा क्रूराचमतिर्यस्य । अकृतसुकृतस्य

व्यतिक्रिं । तदचितने हेतुः आत्मप्रत्ययेन स्वचित्तशुद्ध्या कृतविश्वासः सन् । सुजन इव सज्जनो यथानगणयति तद्वत् १६

एण स्वगणसुहृदं धुम्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृजातीन्योथेकांश्चैवो

पेयाय नान्यकंचने वेदमय्यति विस्त्रब्धश्चात एवमयमित्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयुनाऽनुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ९ नूनं ह्यार्याः साव

व उपशमशीलाः कृपणसुहृद एव विधायै स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षन्ते १० इति कृतानुपगम आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सहस्रमजहुनास्नेहानुबद्धहृदय आ

सति ११ कुशकुसुमसमिपलाशफलमूलैर्दकान्याहरिष्यमाणो वृकसालावृकादिभ्यो भयमाशंसमानो यदा सह हरिणकुणेन वनं समाविशति १२ पथिषु च मु

ग्धभावेन तत्र तत्र विषक्तमतिप्रणयभरहृदयः कार्पण्यात्स्कंधेनोद्धति एवमुत्संगे उरसि चाधायोपलालयन्मुदं परमामवाप १३ क्रियायां निर्वर्त्यमानायामंत

रालेप्युत्थायोत्थाय दैनमभिचक्षीत तर्हि वावसवर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते स्वस्ति स्ताद्वत्सते सर्वत इति १४ अन्यदा भृशमुद्रिग्रम

नानष्टद्रविण इव कृपणः सकरुणमतितर्षेण हरिणकुणकविरहविवहलहृदय संतापस्तमेवानुशोचन् किल कश्मलमहदभिरंभित इति होवाच १५ अपि वतसवैकृपण

एण बालको मृतहरिणी सुतोऽहो ममानार्थस्य शठकिरा तमैतरकृतसुकृतस्य कृतविश्रम आत्मप्रत्ययेन तद्विगणयन् सुजन इवागमिष्यति किम् १६

नूनं आर्याः कृपणसुहृदः एवं विधायै स्वार्थानपि उपेक्षन्ते अयं हृदिण बालः मामेव मातापित्रादिबुद्ध्या प्राप्तः अतो वश्यं मया अस्वपोषणादिकार्यम् ९ एवं तस्मिन् अतिस्नेहार्थानु

बद्धमनाः आसीत् १० ११ कदाचित् कुशकुसुमाद्या हरिष्यमाणः वृकादिभ्यो भयं शंक्रमानः भवति तदा मृगेण सह वनं विशति १२ पथि मुग्धभावेन सकंस्कंधेन उद्धति ए

वं उत्संगे निधाय लालयन् परमां मुदं प्राप १३ कदाचित् हेवत्सते स्वस्ति भूयात् एवमाशीः ददाति १४ एवं तस्मिन् आसके सति सः हरिणबालकः किंचित् प्रौढः सन् पला

य्यगतः तदा हरिणवियोगेन मोहं प्रापः सन् इति होवाच १५ अयं एण बालकः निर्भाग्यस्य मम शाठ्यादिकं न गणयन् एष्यति किम् १६

(क्षेमेण सुखेन) शष्पाणिकोमलतृणानि (खादन्ते देवेन रक्षितम्) १७ नैकचरो यूपचरः सुकरादिः यद्वा एकएव चरति यः कृत्स्नभावो व्याघ्रादिर्न भक्षयति किम् १८ सकललोकस्पर्शेभ्यो यस्मात्स उदयो यस्य सः त्रयीवेदत्रयमात्मा स्वरूपं यस्य स सूर्यो निम्लोचति अस्तं याति । (अद्यापि) मृगवध्वान्यासो निक्षेपभूतः १९ हरिणपञ्चराजकुमारः आगत्य (अकृतपुण्यमपि) मां नपि स्वित्सुखयिष्यतीत्यन्वयः । किं कुर्वन् विविधैरुचिरैर्दानीयेर्निजैर्मृगदारकविनोदैः स्वीयानां खेदमपनुदन् २० संभवति चेत्तदित्याह । क्ष्वेलिकायां कीडायां मृषायः समाधिस्तेनामीलिते ईषन्निमीलिते दृशौ येन तं मां प्रेमसंरंभेण प्रणयकोपेन पृषत्तजलाब्जिदुः तद्वदपुरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण लुठति संघटयति २१ आसादितं निहितं हविर्यस्मिन् तस्मिन् बहिर्हिषिदं भेदं ताकर्षणादिना चापलेन दूषिते सति । दूषित्वेति पाठे बहिर्हिषिदपयेदूषणे कृत्वेत्यर्थः । मया धिक्षिप्तः सन् तत्क्षणमेवोपरतक्रीडोनिश्चल आस्ते २२ इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बहिर्निर्गत्य तत्सुरस्वातभूभागो पलंभसंभ्रांतद्वय आह किं वेति । अरे अहो अनया क्षित्या किं वा तप आचरितम् । तपस्विन्यासभाग्यया । यद्ययस्मादियं सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य मृगबालस्य तनुतराः सूक्ष्माः सुभगाश्च सुंदराः शिवतमाः सुखकराश्चास्त्रा (मृदवश्च) सुरायेषु तेषां पदानां तत्र तत्रांकितानां पंक्तिभिः द्रविणं धनं मृगलक्षणं तेन राहितस्य अतएवातुरस्य दुःखितस्य मम द्रविणमार्गं सूचयंतीति सती स्वात्मानं च ताभिः कृतमंडनं द्विजानां यज्ञभूमिकरोति “यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्मास्त्रिबोधतः” इति स्मृतेः २३ तावदुदिते चंद्रे मृगचिह्नं दृष्ट्वा स्वमृगत्वं संभावयन्नाह । अपिस्त्विदिति २४

अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरन्तं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि १७ अपि च नवृकः सालावृकोऽन्यतमो वानैकचर एव चरो वा भक्षयति १८ निम्लोचति ह भगवान्सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्माऽद्यापि मम न मृगवध्वान्यास आगच्छति १९ अपिस्त्विदकृतसुकृतमागत्य मां सुखायेष्यति हरिणराजकुमारो विविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषं स्वानामपनुदन् २० क्ष्वेलिकायां मां मृषा समाधिनाऽऽमीलिते दृशौ प्रेमसंरंभेण च कितचकित आगत्य पृषदपुरुषविषाणाग्रेण लुठति २१ आसादितं हविषि बहिर्हिषिदूषिते मयोपयत्वे दानोत्तमीतः स पटुपरतरासक्तपिकुमारवदवाहितकरणकलाप आस्ते २२ किं वा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्याऽनया यदियमवानिः सविनयकृष्णसारतन्यारेजुतरसुभगशिवतमाखरसुरपदपंक्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्य कृष्णस्य मम द्रविणपदवीं सूचयंतीत्यात्मानं च सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयनात्करोति २३ अपिस्त्विदसौ भगवानुदुपतिरेनं मृगं पश्यन्निहान्मत्तमातरं मृगबालकं स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनु कंपया कृष्णजनवत्सलः परिपाति ॥ २४ ॥

किंच अस्मिन् आश्रमे कोमलतृणानि चरन्तं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि किम् १७ अपि च एनं वृकादयः न भक्षयिष्यन्मृगं १८ अपिस्त्विदकृतसुकृतमागत्य मां सुखायेष्यति किम् १९ किंच हरिणराजकुमारः आगत्य मां सुखायेष्यति किम् २० अहो कीडायां मां मृदुविषाणाग्रेण लुठति २१ आसादितं हविषि बहिर्हिषिदूषिते मयोपयत्वे दानोत्तमीतः स पटुपरतरासक्तपिकुमारवदवाहितकरणकलाप आस्ते २२ इति बहुधा प्रलप्य तावदुदिते चंद्रे मृगचिह्नं दृष्ट्वा स्वमृगत्वं संभावयन्नाह २३ अहो असौ चंद्रः तपश्च तदा आवाह २४ अपिस्त्विदकृतसुकृतमागत्य मां सुखायेष्यति किम् २५ अस्मिन्सूर्यस्तमिते सति अयं मे मृगवध्वान्यासः २६ हविषि दूषिते सति मया अधिक्षिप्तः सन् निश्चलः सन्पालयति किम् २७

चंद्रराशिस्पर्शसुखं प्राप्याह । किंवेतिसंभावनायाम् । आत्मजविश्लेषेण ज्वरस्तापः स एव दावदहनः तस्य ज्वालाभिरुपतप्यमाना हृदयरूपा स्थलनलिनी यस्य । ज्वरस्थं पद्मं तापसोऽहुं ममिति स्थलग्रहणम् । उपेतोलब्धो मृगीतनयो येन तं मां चंद्रः स्वयं यतिशान्तिं गमयति । कैः शिशिरवच्छातं च मय्यनुरागेण गुणितं च आवर्तितं पुनः पुनः स्रवत्यन्निजवदनसलिलं तदेवामृतमयामस्तयः किरणास्ते । लोके हि मंत्रवादिनो वदनसलिलं स्तापं शमयंतीति प्रसिद्धम् । उपसृत्य मृगीतनय इति पाठे मनोरथांतरमेतत् । उपसृत्य मृगीतनयः उक्तविधैर्गमस्तिभिः किंवा मां स्वधियं यतीति । शेषं समानम् २५ (एवमघटमानेन सिद्धिमगच्छतामनोरथेन मृगाशालक्षणेन आकुलं हृदयं यस्य सः) मृगदारकवदाभासमानेन । (नायं मृगदारकः किंतु तद्रूपेण स्वारब्धकर्मैव फलितमित्यर्थः तेन) भगवदाराधनलक्षणात् कर्मणश्च विधिः कर्मत्वे हेतुः । कथमित्यादि । इतरथा (प्रारब्धकर्मभावे) साक्षात्स्वप्नवत्कथमासंगः स्यात् । (मोक्षस्याविघ्नत्वेन हेतुना) पूर्वपरित्यक्ता दुस्त्यजा औरसा येन तस्मात् । एतन्मृगविघ्नेन विहतं योगारंभण्यस्य (तस्य) आत्मानमविगणयतः आत्मचिंतामकुर्वतः तावदेव तीव्रवेगः कालो मृत्युममयश्च दुस्तर आपद्यत २६ लोकं देहं मृगेण सहितं विसृज्य प्राकृत इव मृगशरीरमवाप कथं मृतः कलेवरं मृतमनुनमृतानविनष्टा पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य २७ (भगवदाराधनस्य समीहा अनुष्ठानं तत्सामर्थ्येन । आह स्वाचिदे २८

किंवा ज्वरविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकं मामुपसृतमृगीतनयं शिशिरशान्तानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगमस्तिभिः स्वधयतीति च २५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारंभणतो विभ्रंशितः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च कथमितरथा जात्यंतरणकुणकआसंगः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैव मंतरायविहतयोगारंभणस्य राज्ञेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुपंगेणाऽविगणयत आत्मानमहिरिवागुविलंदुरतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत २६ तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचंतमभिवक्षिमाणो मृग एवाभिनिवेशितमनाविमृज्य लोकमिमं सह मृगेण कलेवरं मृतमनुनमृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप २७ तत्रापि हवा आत्मनो मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहाऽनुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह २८

२५ एवं अघटमानमनोरथाकुलहृदयः स्वारब्धकर्मणा भगवदाराधनलक्षणात् कर्मणः भ्रंशितः अन्यथा जात्यंतरे कथं संगः स्यात् एवं तस्य पोषणपालनादिना आत्मचिंतां अकुर्वतः भरतस्य सः कालः प्राप्तः २६ तदानीमपि आत्मजमिव पार्श्ववर्तिनं शोचंतं वीक्ष्य मृगे एव आवेशितमनाः मनुष्यदेहं हित्वा मृगशरीरं आप पूर्वजन्मानुस्मृतिः तस्य भगवदाराधनात् आसीत् २७ एवमात्मनः मृगरूपप्राप्तिकारणं ज्ञात्वा तप्यमानो भरतः आह २८

भा० पं०

॥ १६ ॥

अहो कष्टं धीराणां मागतिभ्रष्टो हम् । भ्रंशमेवाह दद्यतः विमुक्ताः समस्ताः संगायुः । विविक्तं शृङ्गे जनरहितं वापुष्यश्चाधनभूतं पुण्यरूपं वा अरण्यं शरणं (आश्रयो) यस्य आत्मवतो धीरस्य मम मनः सर्वेषां भूतानां आत्मनि वासुदेवे समावेशितं समाहितं च निश्चलं सत् । आरोग्यं दूरादेव सुस्त्रावगलितं निःसृतं । केन समावेशितं तदाह । तस्यानुश्रवणादिष्वभियोगेन अभिनिवेशेन अशून्याः सकलायामास्मिन् तेन कालेन २९ निगूढोऽनाविष्टकृतो निर्वेदो येन । शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालं जरात् यत्र हरिणजन्म प्राप्तं तस्मात्पर्वतात् ३० आत्मवसहचरो यस्य स एकाकी । (वर्तमानो वृत्तिकुर्वाणः) कालप्रतीक्षाया एव प्रपंचः मृगत्वनिमित्तेति (मृगत्वनिमित्तस्य प्रारब्धस्यावसानं चितयन्) तीर्थोदकेन कृत्रिमार्द्रम् । अर्धोदकस्थमित्यर्थः ३१ ॥ इति पंचमस्कंधे टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ नवमे जडविप्रत्वे तस्य रागाद्यभावतः । अद्रकालीपशुत्वेऽपि निर्द्वैकारत्वं नीयते ॥ १ ॥ भिदुः प्राप्तात्मा विज्ञानो भरतो मृगतांगतः । प्रारब्धकर्मवेगेन तदंते जडविप्रताम् ॥ २ ॥ (आंगिरसां) आंगिरसगोत्रजानां (प्रवरस्य) श्रेष्ठस्य शमादियुक्तस्य (तत्र तपः कृच्छादि ।) त्यागोऽतिथ्यादिभ्योऽन्नदानादिः विद्याकर्मविद्या । आत्मज्ञानं देहादिव्यतिरिक्तभोक्तात्मज्ञानं आनन्दो धर्मसंपातिजः । आत्मना सदृशाः श्रुतादयोगुणा ये पातित्वं सोऽर्थाः समानोदराः (एकस्यामातुरुदरजातत्वात् ।) नवपुत्रावभूवुः । यवीस्यां कनिष्ठायां च मिथुनं स्त्रीपुरुषयुग्मम् १ उत्सृष्टमृगशरीरं येन तम् (चरमशरीरेण अंत्यदेहेन) । २ ।

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्मज्ञाने सर्वेषां आत्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन कालेन समावेशितम् समाहितं कास्त्र्येन मनस्तत्तु पुनर्ममावुधस्यारान्मृगसुतमनुपरिसुस्त्राव २९ इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीमातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालं जरात् प्रत्याजगाम ३० तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः संगच्छन् भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णवृणवीरुधावर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन् मृगशरीरं तीर्थोदकात् कृत्रिममुत्ससर्ज ३१ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतचरितेऽष्टमोऽध्यायः ८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ कस्यचिद्विजवरस्यांगिरःप्रवरस्य शमदमतपः स्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्याऽनसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपोऽर्थागुणानवसोऽर्था अंगजावभूवुर्भिथुनं च यवीयस्यां भार्यायाम् १ यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः २

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहं मृगसंगेन भगवदाराधनादित्यादिजातनिर्वेदः मृगीमातरं विसृज्य पुनः कालं जरात् पुलस्त्याश्रममाजगाम २९ ३० तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः संगच्छन् भूतः एक एव शुष्कपर्णादिभक्षयन् कालेन मृगशरीरं तीर्थोदकात् कृत्रिममुत्ससर्ज ३१ ॥ इति पंचमेऽष्टमः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ कस्यचिद्विजवरस्यांगिरःप्रवरस्य अत्मज्ञानानंदयुक्तस्य द्विजस्य नवपुत्राः वभूवुः कनिष्ठभार्यायामिथुनं च जातम् १ यः तत्र पुमान् तं परमभागवतं भरतं त्यक्तमृगशरीरं चरमेण शरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः २ ।

अ०

॥ ९ ॥

॥ १६ ॥

तत्रापिस्वजनाद्यन्यसंगादतिशयेन उद्विजमानो विभ्यन् आत्मनो भ्रंशमाशंकमानश्च आत्मानमुन्मत्तादिरूपेण लोकस्य दर्शयामासेत्यन्वयः किं कुर्वन् । कर्मबंधस्य नाशकं श्रवणं स्मरणं गुणानां विवरणं कथनं च यस्य तथाभूतं भगवतश्चरणारविंदयुगलं मनसा विशेपेण धारयन् । प्रतिघातशंकायां हेतुः अनुस्मृतास्वीयपूर्वजन्मनामावालिः परंपरायेन सः ३ पुत्रस्नेहे अनुबद्धं मनो यस्य (स विप्रः ।) जडस्य गार्हस्थ्यान्धिकारात् समावर्तनात् तानेव संस्कारान् विदधानः तमुपनीय उपनीतस्य च पुनः शौचादीन् तस्यानभिप्रेतानपिशिक्षितवान् । तत्र हेतुः । अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः सकाशात् पुत्रेणेति ४ सोपि च पितुः शिक्षानिर्वधनिवृत्तये (यत्पित्रा शिक्षितं तत्) असंप्रीचीनमसंप्रीचीनमिव करोति स्म । (अन्यथा चरति स्मेत्यर्थः इव शब्देन ज्ञानिनः कामचारो न दोषायेति सूचितम्) उपाकरणवेदव्रताद्यनंतरं श्रावणादिमासेषु वेदानध्यापयिष्यन् आदौ तावत् व्याहृतिभिः सह प्रणवशिखरः सहितां त्रिपदीं (प्रीष्मव संतं संबंधिनः) चैत्रादिवत् ५ (आत्ममृते स्वतनुजे अनुरागेणावेशितं चित्तं येन । शौचादीभिरन्यौपकुर्वाणकस्य साविधिवद्ब्रह्मचर्यव्रतः कर्माणि तेनानभियुक्तानि अनादृत्याप्यपितृपुत्रं प्रत्यनुशास्यापि अप्राप्तपुत्रपांडित्यमनोरथः स्वयंकालेनोपसंहृतः कालवशान्मृतइत्यर्थः अनुशासननिर्वधेषु नः तमेव हेतुमाह । अनुशिष्टेन भाव्यं पुत्रेणेत्यमन् अयोग्य आग्रहीयस्य ६ सपत्न्यै समर्प्य अनुसंस्थया अनुमरणेन (सहगमनविधिनेत्यर्थः) सप्तम्यंतपाठेऽप्यभेदार्थः ७ (“ व्रतग्राहप्रियो मेनैस्वर्गकाभोयजेत ” इत्याद्यायां पर्यवसितामतिर्विषां नृत्तब्रह्मविद्यायां तेन्यवृत्तं तं निवर्तितुमैच्छन् निवृत्ता इत्यर्थः ८

तत्रापिस्वजनसंगाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशंकमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधवधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य ३ तस्यापि हवा आत्मजस्य विप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्तनात् संस्कारान्यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाद्यमनादीन् कर्मनियमानानभिप्रेतानपि समशिक्षयत् अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति ४ स चापि तदुहपितृसन्निधावेवासंप्रीचीनमिव स्म करोति छंदांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिः सप्रणवशिखरस्त्रिपदीं सावित्रीं प्रीष्मवासंतिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास ५ एवं स्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशिताचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपि समनुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं तावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमतेन स्वयंगृह एव प्रमत्त उपसंहृतः ६ अथ यथीयसीद्विजसतीस्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पातिलोकमगात् ७ पितर्युपरते भ्रातर एव नमतत्प्रभावविदस्त्रय्यां विद्यायामेव पर्यवसितमतयोनपरविद्यायां जडमातरिति भ्रातृरनुशासननिर्वधान्यवृत्तं ८

तत्रापिस्वजनसंगात् भूतः सन् भगवच्चरणां वृजं ध्यायन् उन्मत्तजडांधवलो लोकस्य आत्मानं दर्शयामास ३ पिता तस्य उपनयनानान् संस्कारान् कृत्वा पुनः वेदान् अध्यापयिष्यन् सः चतुरोमासान् सावित्रीं अधीयमानमपि पुत्रं अप्राप्तमिव अपश्यत् ४ ५ एवं अनधिगतमनोरथः तस्य पिता कालेन मृतः ६ ततः पत्नी सपत्न्या मिथुनं न्यस्य पातिलोकं अगात् ७ एवं पितरिमृते सति नवभ्रातरः अन्त्यभावविदः अयं जड इति निश्चयं चक्रुः ८

यदाऽभिभाष्यमाणः (संबोध्यमानः) तदातदनुरूपाणि (उन्मत्तादिवचनानुकूलवचनानि हेउन्मत्तेत्यादीनि) प्रभाषते । मुख्यमंतरेणबलात्कर्मकार्यतेसाविष्टः । वेतनंमूल्यं । (यदृच्छास्वेरिवा ।) विष्ट्यादिभिरुपसादितंअन्नंअभ्यवहरति परं भुंक्तेकेवलं । नत्विन्द्रियप्रीतिनिमित्तं । (नजिह्वादीन्द्रियतृप्तयेइत्यर्थः) अत्रहेतुद्वयमाह । नित्यंसदानिवृत्तनिमित्तंयस्मात् उत्पादकशून्यः स्वसिद्धः अभिव्यंजकशून्यः विशुद्धः एवंमृतः केवलोयोनुभवः सएवानंदरूपः स्वात्मातस्यलाभः एवमूतोहामेतिज्ञानंतस्याधिगमः प्राप्तिरास्तियस्य । द्वंद्वानि सन्मानावमानादीनि तद्वेतुक्तयोः सुखदुःखयोरकृतदंहाभिमानः तस्मान्नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यर्थः ९ अतएवशीतोष्णादिष्वनावृतांगः विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनःपुष्टः संहननांगः संहन्यंतेनिविडी भवन्तिस्मभंगानियस्य । कठिनावयवइत्यर्थः । स्थंडिलसंवेशनंमूमिशयनम् । अनुन्मर्दनमन्मर्दनाभावःअमज्जनंस्नानाभावः तैर्यद्रजःतेनाप्रकटं ब्रह्मवर्चसंब्राह्मतेजोयस्य । यथारजसामहामणिरनभिव्यक्ततेजाभवति कुस्तितेनपटेनावृताकटिर्यस्य । उरुमणिणाअतिमलिनेन । नतस्वतस्तजानंतियेतैर्जनैरवमतः सन् १० यदातुपरिभ्यः कर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणो भवति तदाकेदारकर्मणि शालिक्षेत्रेकर्ममविलोडनादौ आहारप्रलोभनेननियुक्तः सन् तदपिकरोति । किंतुअत्रकर्मस्यप्रक्षेपेक्षेत्रंसंभवेत्इतउद्धरणे विषमंस्यात् इत्यादिनवेद । भ्रातृभिर्दत्तान् कणादीनप्यमृतवहुंके । कणाश्रूणंतंडुलाः पिण्याकंतैलयंत्रोद्धृतंतिलकिट्टर । फलीकरणंतुषः । कुल्मापाः कीटदष्टमापाः स्थालीपुरीपंस्थाली लभंदग्धान्नम् । ११ ॥ तस्यरागादिराहित्यमलौल्यंचैवभीरितम् । अथान्यच्चरितंप्राहचित्रंमृत्यावसंभ्रमम् ॥१॥ वृषलपतिः शूद्रसामंतश्चोरराजः आलभतआलब्धुंप्रवृत्तः १२

सचप्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडवधिरेत्यभिभाष्यमाणोयदातदनुरूपाणिप्रभाषतेकर्माणिचसकार्यमाणःपरेच्छयाकरोतिविष्टितोवेतनतोवायाच्चयायदृच्छयावोपसादितमल्पंवहुभिष्टंकदन्नंवाऽभ्यवहरतिपरंनेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम् ॥ नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्विनिमित्तयोरसंभावितदंहाभिमानः ९ शीतोष्णवातवर्षेषुवृषडवानावृतांगः पीनः संहननांगः स्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसामहामणिरानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकाटिरुपवातेनोरुमणिणाद्विजातिरितिब्रह्मबंधुरितिसंज्ञयाऽतज्ज्ञजनावमतोविचचार १० यदातुपरतआहारंकर्मवेतनतर्हमानः स्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणिनिरूपितस्तदापैकरोतिकिंतुनसमविषमन्यूनमधिकमितिवेद कणापिण्याकफलीकरणकुल्मापस्थालीपुरीपादीनप्यमृतवदभ्यवहरति ११ अथकदाचिक्वश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यैपुरुषपशुमालभतापत्यकामः १२

सचद्विपदपशुभिः यदाभिभाष्यमाणः तदातदनुरूपाणिप्रभाषतेकिंचयाज्जयापरेच्छयावाप्राप्तंबहुअल्पंमिष्टान्नंकदन्नंवाभुंके निरभिमानः ९ कुपटावृतकाटिः उरुमणिणोपवेतेनब्रह्मबंधुरितिसंज्ञया अज्ञैः अवमतः सन् विचचार १० यदाभ्रातृभिः केदारकर्मणिआहारप्रलोभनेननियुक्तः सन् तदपिकरोतितथापिअत्रकर्मस्य प्रक्षेपे इदं क्षेत्रं संभवेत् इतः उद्धरणेविषमंस्यात्इतिनवेद किंच भ्रातृभिः दत्तकणापिण्याकतुपकीटदष्टमापदग्धान्नादिकं भक्षयति ११ अथकदाचिच्चोरराजः अपत्यकामः सन्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालब्धुंप्रवृत्तः १२

देवाद्रंधनविमुक्तस्य (अर्थात्पलायितस्यतस्य) पशोः (पदवींमार्गपरिधावंतःपरितःशोधयंतइत्यर्थः तस्यवृषलपतेरनुचराः) तमसाव्याप्तायां निशितत्रापिनिशीथसमयेअर्धरात्राव
सरे आकस्मिकोदैवनिर्भितोविधिः प्रकारःतेन (अंगिरःप्रवरस्यसुतमपश्यन्) वीरासनेनऊर्ध्वावस्थानेन (क्षेत्राणिसंरक्षमाणपालयंतम् ।) १३ अवमृश्यज्ञात्वा (रशनयारज्ज्वा)
१४ पणयश्चोराः (स्वविधिनास्वागमोक्तमार्गेण ।) अहतेननूतनेन । उपस्कृतमलंकृतम् । (किसलयःपल्लवः अंकुरोयवादीनाम् ।) वैशससंस्थयाहिंसाविधानेनगीतादिघोषेणसह
१५ वृषलराजस्यपणिः पुरोहितत्वेनवर्तमानश्चोरः (असृगासवेनरक्तरूपेणमद्येन ।) तदभिमंत्रितंभद्रकालीमंत्राभिमंत्रितम् १६ धनमदएवरजस्तेनोत्सिक्तंत्यक्तमर्यादं मनोयेपां भ
गवत्कलायुक्तंवीराणांब्राह्मणानांकुलंतुच्छीकृत्य यथेच्छं वर्तमानानां (अतिदारुणं ब्रह्मर्षिसुतस्यालंभनरूपं) यत्कर्मतदुपलभ्य (सहसातत्क्षणम्) देवीउवचाट प्रतिमांत्यक्त्वावहि
निर्गता । कथंमृतं तदालंभनम् । सूनायामपि (अननुमतं ।) आपत्काले अनृज्ञातायामपिहिंसायामननुज्ञातम् । (सर्वप्राणिर्हिंसका अपिब्राह्मणहिंसां नानुमन्यतेहि ।) भद्रकाली
त्यंतमिदं गद्यं १७

तस्यहदैवमुक्तस्यपशोः पदवींतदनुचराः परिधावंतोनिशिनिशीथसमेयतमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेनविधिनाकेदारान्वीरासनेनमृगवराटा
दिभ्यः संरक्षमाणमंगिरःप्रवरसुतमपश्यन् १३ अथतएनमनवद्यलक्षणमवमृश्यस्वभर्तृकर्मनिष्पत्तिमन्यमानावध्वारशनयाचंडिकागृहमुपानिन्युमुंदावि
कसितवदनाः १४ अथपणयस्तंस्वविधिनाऽभिपिच्यहतेनवाससाऽऽच्छाद्यभूषणलेपस्त्रकृतिलकादिभिरुपस्कृतंभुक्तवंतंबूपदीपमाल्यलाजकिसलयां
कुरफलोपहारोपेतयवैशससंस्थयामहतागीतस्तुतिमृदंगपणवघोषेणचपुरुषपशुंभद्रकाल्याः पुरतउपवेशयामासुः १५ अथवृषलराजपणिः पुरुषप
शोरसृगासवेनदेवीभद्रकालीयक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे १६ इतितेषांवृषलानांरजस्तमःप्रकृतानां धनमदरजउत्सिक्तम
नसांभगवत्कलावीरकुलंकदर्थीकृत्योत्पथेनस्वैरविहरतांहिंसाविहाराणांकर्मातिदारुणयद्रहभूतस्यसाक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदः सूनायाम
प्यननुमतमालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मतेजसाऽतिदुर्विपहेणदंदह्यमानेनवपुषासहसोच्चचाटसैवदेवीभद्रकाली १७

ततःबलिदानकालेपलायितस्यपशोः पदवींगवेपयंतः तद्वृताः अर्धरात्रसमयेतं अप्राप्य अकस्मात्क्षेत्रक्षणेस्थितंजडभरतंलब्ध्वा १३ रशनयातंवध्वा हर्षेणचंडिकागृहंनि
न्युः १४ अथपणयः तंस्वविधिनाअभिपिच्यवस्त्रभूषणलेपस्त्रकृतिलकादिभिः उपस्कृतं भुक्तवंतंमहापूजयापूजितायाः भद्रकाल्याः अग्रेउपवेशयामासुः १५ अथचो
रराजपुरोहितः पुरुषपशोः रक्तेनभद्रकालीं यक्ष्यमाणः निशितं खड्गंआददे १६ इतितेषांदुष्टानां अतिदारुणं कर्मदृष्ट्वा ब्रह्मभूतस्यब्राह्मणस्य वधं अयोग्यं मन्यमाना
तेजोमयेनवपुषा सहसैव प्रतिमां हित्वा वाहिर्निर्गता भद्रकाली १७

अमर्षोऽपराधासहनरोपश्चवपुषोदाहनं तयोरावेशस्तस्यरभसेन वेगेन विलसितः उतंभितः भृकुटिलक्षणोविटपःशाखा कुटिलादंष्ट्राश्च अरुणानीक्षणानिच तेषामाटोपःसंभ्रमस्तेनाति
भयानकंवदनंयस्याः इदंजगत् हंतुकामेवमहातमदृष्टासंकुर्वतीततःस्थानादुत्पत्य विट्कणानि छिन्नानिशीर्षाणिधेपां (तेषांकंठात्) गणेनपरिवारेणसह (अतिपानेनयोमदस्तेन विह्व
लासतीजगौ) शिरांस्येवकंदुकानितेपांलीलयाचिक्रीडेव १८ ननुकथं देवाराधकानामेवं विपरीतंफलं तत्राह । एवमेवेति । महत्सुअभिचाररूपोऽतिक्रमः अपराधः (साकल्येनआ
त्मनेकर्त्रेफलतिनत्वीपदपिपरस्मै) १९ ननु संभावितमिदं एवंपन्मरणेप्यव्याकुलत्वंमारकेषुचक्रोधामावडत्यादि । तत्राह नवाडिति । (स्वशिरश्छेदनेआपतितेऽप्यसंभ्रम इतियत् ए
तद्भागवतपरमहंसानांअद्भुतंनैवेत्यन्वयः होविष्णुदत्तंतिसेवोधनेनसंप्रति निश्चितेपिमरणेसंभ्रमरहितोगर्भेविष्णुनापरिरक्षितोभवानेवात्रदृष्टांत इति सूचितम्) विमुक्तोदेहाद्यात्ममावलज्ज
णः सुदृढोहृदयग्रंथिर्यैः । सर्वसत्त्वानां (सर्वेषामूतानां) सुहृदआत्मानश्चयेतेपां । नचतेपांदहाद्यभिमानसद्भावेपिमरणादिभयमस्तीत्याह साक्षाद्भगवताऽभितोरक्ष्यमाणानाम् । केन
। आनिमिपःकालःसएवअरिः (सुदर्शनाख्यं) चक्रंतेनवरायुधेनतैस्तेर्भाविश्चअंतर्यामितयाप्रवर्त्यमानर्भद्रकाल्यादिरूपैः नकुतश्चिदपि भयंयस्मिन् (तत्तत्शरणंगतानां) भागवतानां भ
गवदुपासकानां परमहंसानाम् (ज्ञानिनाम्) २० ॥ ॥ इतिपंचमस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ दशमेलिपताराज्ञाशिविकास्वांवदन्मुनिः । स्वदुर्वादादुवादेनवि
ज्ञायादुप्रसादितः ॥ १ ॥ एवंभूताविकारित्वमज्ञसर्वज्ञयोः समम् । इतिसर्वज्ञतासिद्धचैरहूगणकधेरणम् ॥ २ ॥ रहूगणोनामसिधुसौवीरदेशयोः राजातत्त्वजिज्ञासुः कपिलाश्रमं
यदागच्छतिस्मत्तदायद्भुतंतदाह अथेति । इक्षुमत्यानद्यास्तीरे तेषांशिविकावाहानां कुलस्यनाथेन (दैवेनोपसादितः प्रापितः तदानींदृष्टः) एषगौरिवस्वरइवचभारवोदुंतमर्थइति
धियापूर्वयेकेचन विष्टयावलात्गृहीतास्तैःसह प्रसभंवलत् गृहीतः सन्नतवर्हो (वह्नायोग्यो-) पिसमहानुभावः शिविकासुवाहेत्यन्वयः १

भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभृकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रांरुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुकामेवेदंमहादृष्टासमति संरंभेणविमुंचतीततउत्पत्यपापीयसांदुष्टा
नातिनैवासिनाविवृक्कणशीर्ष्णगिलात्स्रवंतमसृगासवमत्युष्णंसहमणेननिपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्वपार्पदैःसहजगौननर्तचविजहारचशिरःकंदुकलील
या १८ एवमेवखलुमहदभिचारातिक्रमः कात्स्न्येनात्मनेफलति १९ नवाएतद्विष्णुदत्तमहदद्भुतंयदसंभ्रमः स्वशिरश्छेदनेआपतितेऽपिविमुक्तदेहाद्यात्म
भावसुदृढहृदयग्रंथीनांसर्वसत्त्वसुहृदात्मनानिर्वैराणांसाक्षाद्भगवताऽनिमिपारिवरायुधेनाप्रमत्तेनतैस्तेर्भाविः परिरक्ष्यमाणानांतत्पादमूलमकुतश्चिद्वयमुपसृ
तानांभागवतपरमहंसानाम् २० इतिश्रीभा०म०पं०जडभरतचरितेनवमोऽध्यायः ९ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ अथसिधुसौवीरपतेरहूगणस्यव
जतइक्षुमत्यास्तटेतत्कुलपतिनाशिविकावाहपुरुषान्वेषणसमयेदैवेनोपसादितः सद्विजवरउपलब्धएषपीवायुवासंहननांगोखरखदुरवंदुभलमितिपूर्व
विष्टिगृहीतैःसह गृहीतः प्रसभमतदर्हउवाहशिविकांसमहानुभावः १

तद्वस्तात्स्वङ्गप्रगृह्य महानादंक्रुत्वा पापिष्ठानांसर्वचोराणांशिरांसिछित्वा तेषामत्युष्णं असुकस्वगणैः सहपीत्वातेपांमस्तकैः स्वपार्पदैः सह कंदुकलीलयाविजहार १८
एवमेवखलुमहदभिचाररूपातिक्रमः कात्स्न्येनात्मनेफलति १९ तस्मात् निर्भयं विष्णुपदंआश्रितानांकः हंतुंसमर्थाभवेत् २० ॥ इतिपंचमेनवमः ॥ ९ ॥ श्रीशुकउ
वाच ॥ अथसिधुसौवीरपतेः तत्त्वजिज्ञासयाकपिलाश्रमंगच्छतः रहूगणस्यइक्षुमत्याः तीरे शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमयेदैवेनप्राप्तः सः द्विजवरः एषपीवा गोखरवत्
धुरवंदुं अलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह धृतः सन् शिविकां उवाह १

(जंतुमात्र-) हिंसापरिहारार्थं इष्टमात्रप्रदेशावलोकस्यानुपश्वात्यागतिः तस्याहेतुभूतायाः पुरुषाणांगतिर्नसम्यगाहिताएकरूपानामूत (अधिवहतोवोदूत) २ (ईश्वरस्यस्वामिनो वचः) अतः सोपालंभंसाक्षेपं सामदानभेददंडेपुउपायेपुचतुर्थाच्छंकितचिताः ३ (नप्रमत्ता अनवधानाः) भवन्नियमानुपयास्त्वदाज्ञानुवर्तिनः । (नियुक्तोपिसाधुगच्छेतिआज्ञातोपिदु तं अस्मद्रत्यनुगुणं) नपारयामः नशकृमः ४ कृपणानां वचो निशम्यसांसर्गिकः संसर्गनिमित्तः एकस्यापिदोषः सर्वेषामेवभवितुमर्हतीति निश्चित्य रद्गुणआहेत्यन्वयः कथंभूतः उपा नावृतामतिर्यस्यसः) ५ भ्रातरितिसंबोधनमाक्षेपाभिप्रायम् व्यक्तंनिश्चितम् उरुअधिकं परिश्रान्तोसीत्यादीनि विपरीतार्थानि षड्शक्यानि । ऊहिवान् प्रापितवान् तत्रापिसुचिरं (दीर्घकालं) । नसंहननांगोदृढांगः ।) जरसाचवृद्धत्वेन (पीडितः) संघाटिनः सहचराः बहुयथाभवत्येवं विप्रलब्धोपिवक्रोनयोपहसितोपितूष्णीमुवाहेत्यन्वयः । तूष्णींभावेहेतुः । अविद्यारचिताद्रव्यादयोयस्मिन् तस्मिन्स्वचरमकलेवरे अनध्यारोपितो मिथ्याप्रत्ययोयेन । (अनात्मन्यात्मेतिप्रत्ययोमिथ्याप्रत्ययः) तत्रद्रव्याणिमहाभूतानि । गुणाइन्द्रियाणि कर्माणिपुण्यपापानि । आशयोऽतःकरणं । यतोब्रह्मभूतः ६ मां (कदर्थोक्त्य) अनादृत्यभर्तुः स्वामिनोमम शासनमाज्ञामतिक्रामासि । चिकित्सांशास्ति दंडपाणिधैमोयथाजनस मूढस्यशास्तिकरोतितथा । स्वांप्रकृतिअप्रमत्तताम् ७

यदाहिद्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्नसमाहितापुरुषगतिस्तदाविषमगतांस्वशिविकांरद्गुणउपधार्यपुरुषानधिवहतआहहेवोदारःसाध्वतिक्रमतकिमि ति विषममुह्यतेयानमिति २ अथतईश्वरवचःसोपालंभमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छंकितमनसस्तंविज्ञापयांवभूवुः ३ नवयंनरदेवप्रमत्ताभवन्नियमानुपयाः साध्वैववहामःअयमधुनैवनियुक्तोपिनदुतंव्रजतिनानेनसहवोदुमुहवयंपारयामइति ४ सांसर्गिकोदोषएवतूनमेकस्यापिसर्वेषांसांसर्गिकाणांभवितुमर्हतीति निश्चित्यनिशम्यकृपणवचोराजारद्गुणउपासितवृद्धोपिनिसर्गेणबलात्कृतईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसंजातवेदसभिवरजसावृतमतिराह ५ अहो क ण्भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तोदीर्घमध्यानमेकएवऊहिवान्सुचिरंनातिपीवानसंहननांगोजरसाचोपदुतोभवान्मखेनोएवापरएतेसंघाटिनइतिबहुविप्रलब्धोऽप्य विद्ययाविहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनिसंस्थानविशेषेहममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययोब्रह्मभूतस्तूष्णींशिविकांपूर्ववदुवाह ६ अथपुनः स्वशिविकायांविषमगतायांप्रकुपितउवाचरद्गुणःकिमिदमरेत्वंजीवन्मृतोमांकदर्थोक्त्यभर्तुःशासनमतिचरसिप्रमत्तस्यचतेकरोमिचिकित्सांदंडपाणिरिवज नतायायथाप्रकृतिस्वांभाजिप्यसइति ७

यदाहिद्विजस्यइतस्ततः शुद्धभूम्यवलोकनेनगच्छतः सतः किंचित्विषमतां शिविकां उपधार्य रद्गुणआह हे वोदारः साधु गच्छत तेऊचुः २ ३ हेनरदेव वयं सा ध्वेव वहामः अयं न ४ इति श्रुत्वा राजा एकस्य दोषः सर्वेषांसंसर्गिणांभवितुमर्हतीतिनिश्चित्य उत्थितमन्युः सन् तमाह ५ हेभ्रातःत्वंनिश्चितं श्रान्तः यतः दीर्घ मार्गं त्वंएकएवप्रापितवान् त्वंतातिपीवा वृद्धत्वेन उपदुतोसि तच्छ्रुत्वापिपूर्ववर शिविकां उवाह ६ पुनः विषमगतायां शिविकायां प्रकुपितः रद्गुणः उवाच अरेकि मिदंत्वंजीवन्मृतः मांकदर्थोक्त्य चरसि अतः यमइव ते चिकित्सां करोमि ७

अबद्धमनस्वितं । नरदेवोहमित्यभिमानो यस्य तम् । अनुविद्धेनसंगुणितेन । तिरस्कृतः अशेषः संपूर्णो भवतः प्रियोनिकेत आश्रयायेन तम् । यद्वा अशेषाणां भगवत्प्रियाणां निकेतः । सर्वेषां भूतानां सुहृत् च आत्मा च । योगेश्वराणां च यजिष्ठादिव द्वाचरणं तस्यां चात्यंतं व्युत्पन्ना परिचिता मतिर्यस्य सः तं स्मयमान इव हसन्निवेतिमुखप्रसन्नित्येत्येव विगतस्मयो विगतगर्वः । तत्र वक्तव्यं यदुक्तं त्वं न श्रान्तः न च दीर्घमध्वानमाभत इति तत्रोत्तरमाह । त्वया यदुदितं उक्तं श्रमादिना स्तीति बुद्ध्या । तद्व्यक्तं स्पष्टम् तत्तथैव । अविप्रलब्धं विप्रलम्भो न भवति तदेवाह हेवीर यदि भारो नाम कश्चित् स्यात् स च भर्तुर्वोर्देहस्य यदि स्यात् स च भेयः प्रसक्तः स्यात् तर्हीदानीं भारस्य सत्त्वात् विप्रलम्भः स्यात् । न त्वेतदस्ति (वस्तुतो) भारस्य वोदुश्चानिरूप्यत्वात् मम सत्संबंधाभावात् । तथा गंतुरधिगम्यं प्राप्यं किंचित् अध्वावायः स्यात् अद्धेति पाठे साक्षात्परं मार्यतः । तच्च भेयः स्यादित्यादियोज्यम् । यच्चोक्तं नातिपीवेति तत्राह । चेतनमुदि श्यत्वं विवेति प्रवादो विदां विदुषां न भवति । किंतु मूर्खाणां । यतो यं प्रवादो राजौ भूतसंघे देहे नात्मनि । देह एव पणिनो हमित्यर्थः ९ एतत्प्रपंचयति स्थौल्यमिति । कलिः कलहः । अहंकारेण मदश्च । देहेन सह तदभिमानेन जातस्य हि भवति । मम तु निरभिमानस्य न संति । यद्वा देहे जाते यो जातस्तस्यैव तानि मम तु तत्र न जातस्य न संतीति १० यच्चोक्तं जीवन्मृतो सीतित प्राप्याह । जीवन्मृतत्वं न केवलं मम किंतु विकृतस्य सर्वस्यापि परिणामिनो दृष्टम् यद्यस्माद्विकृतं प्रतिक्षणमाद्यंतवत् । (जीवन्प्राणयोगेन चेष्टावत्त्वं मृतत्वं प्राणराहित्येन चेष्टाराहित्यम् एतद्विकृतस्यैव देहस्य दृष्टं आद्यंतवत्त्वात् । न तु चैतन्यस्य मम विकाराभावेनाद्यंतवत्त्वात् योगादित्यर्थः) यदुक्तं भर्तुः शासनमतिचरसीतितत्राह । स्वंच स्वाम्यंच तयोर्भावः सत्ता हेईव यत्र प्रक्षेपुवः यदिव्यवस्थितः स्यादित्यर्थः तर्हि विधिर्नियोगः कृत्यं कर्म तयोर्योगः ध्रुव उच्यते उचितो भवति । 'उचसमवाय' इति धातुः । यदितु त्वराज्यं शोभमचराज्यं स्यात्तदा सर्वमेतद्विपरी तस्यादित्यर्थः ११ ननु यावद्वाजाहं तावत्तव स्वामी भवाम्येवेति चेत् तत्राह । विशेषो राज्ञः मृत्यादिभेदः तद्देवैर्विवरं अवकाशं व्यवहारादन्यं न पश्यामि । (नाममात्रादन्यन्न पश्यामि "वाचरं भणं विकारो नामधेयं" इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः ।) मना ईषदपि । अथापि तवावमभिमानो दृढश्चेत्तर्हि ब्रूहि किं ते करवामोति १२

एवं बह्वद्भमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं न रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृतं शेषभगवत्प्रियनिकेतं पंडितमानि न संभगवान् ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदा त्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमतिः स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ८ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः समे स्याद्यदेवीर भारः ॥ गंतुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वापीवेति राजौ न विदां प्रवादः ९ स्थौल्यं काश्यं व्याधय आधयश्च क्षुत्तृड्यं कलिरिच्छा जरा च ॥ निद्रा रतिर्मन्युरहं मदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न संति १० जीवन्मृतत्वं नियमेन राज्ञाद्यंतवद्यद्विकृतस्य दृष्टम् ॥ स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्ययत्र तर्ह्युच्यते सौविधिकृत्ययोगः ११ विशेषबुद्धेर्विवरं मना क्रपश्यामयन्नव्यवहारतो न्यत् ॥ कर्दश्वरस्तत्र किमीशितव्यंतथापि राजन्करवामकिंते १२

इत्यादि श्रुत्वा ब्राह्मणः योगेश्वरचर्यायां पूर्णः सन् उवाच ८ ९ हे राजन् त्वयोदितं स्फुटम् स्थौल्यकाश्यादि जीवन्मृतत्वादि देहस्यैव मे न उन्मत्तवत् स्वस्वरूपं प्राप्तस्य मे भक्ताशिक्षितेन पिष्टपेषणवत् व्यर्थः किम् १० ११ १२

यत्तुक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमि यथास्वाप्रकृतिमभिप्यस इति तत्राह । उन्मत्तादिवद्वर्तमानस्य वस्तुतः स्वसंस्थां ब्रह्मभावं गतस्य भवता कृतेन चिकित्सितेन दण्डेन शिषितेन वा कियानर्थः
 मुक्तस्यार्थानर्थयोरसंभवात् । यदि पुनरहं न मुक्तः किंतु प्रमत्तस्तब्ध एव । (स्तब्धश्चासौ प्रमत्तश्चेति कर्मधारयः) तथापि मम शिक्षादिकं (पिष्टपेषः) पिष्टस्यैव पेषणं तथा तद्वदर्थमित्यर्थः नहि
 जडस्वभावः शिक्षयापि पटुर्नृपः शक्यत इति १३ अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन (प्रत्युदीर्य) प्रत्युत्तरं दत्त्वा । उपरतं अनात्म्ये देहात्मत्वे निमित्तं अविद्यायस्य । आरब्धं आरब्ध
 फलं कर्मव्यपनयनक्षपयन् १४ हे पाण्डवेयं सम्यक्प्राप्तं श्रद्धातत्त्वैव तत्त्वजिज्ञासायां प्राप्तेऽधिकारोऽप्येन । यथा दशपूर्णमासाधिकृतस्यैव गोदोहनेन पशुकामस्यापः प्रणयेदिति गुणफलसंबन्धेऽप्य
 धिकारः एवं सात्विकश्रद्धायामधिकृतस्यैवास्यामधिकार इत्यर्थः (अहंकारस्य साक्षिणश्चान्योन्यतादात्म्यं हृदयग्रंथि स्तं विमोचयतीति तथा) बहुयोगग्रंथसंमतं द्विजस्य तद्वचः श्रुत्वा
 विगतो नृपदेवो धिराजो ह मिति गर्वो यस्य १५ द्विजानां मध्ये कृतमः । यतः सूत्रमुपवीतां विभर्षि । यद्वा दत्तात्रेयादीनां मध्ये कृतमोऽवधूतः । (योगीन्द्रः कस्य वंशजोऽतोऽसि । कुत्रत्यः कस्मि
 न्देशे विद्यमानः) इहापि (अस्मिन्नपि देशे) कस्माद्धेतोः प्राप्तः । नोऽस्माकं क्षेमाय चेत् प्राप्तः तादृशं कृष्णकपिलो मुनिनां सिनमवसि किं उतेति वितर्कं १६ किमनया चितया शिबिकां तावद्ब
 हामितीति चेत् अत आह । वित्तपः कुबेरः (तस्यास्त्रात्) १७ यस्माद्दृशं कृतं स्मात्कस्त्वमित्यादि प्रश्नानां उत्तरं ब्रूहि निगूढं पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावोऽप्येन । अपारः अनंतमहिमा ।
 तत्र हेतुः नो मनसापि भेत्तुं वेदितुं न क्षमं न शक्यम् । किमेतुमित्यपेक्षा यमाह । तेव चासीति । ब्रह्मा मनसा युक्ताः सूक्ष्मदृष्टवोऽपि भेत्तुं न क्षमं न शक्यं इति (नोऽस्माकं का वा तैत्यर्थः ब्रह्मा मनसा
 पि भेत्तुं नोऽस्माकं न क्षमं तेन शक्यानीत्यन्वयः । योगे अघ्यात्मविषये ग्रथितानि संबद्धानि) १८

उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां गतस्य मे वीरचिकित्सितेन ॥ अर्थः कियान्मवता शिषितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः १३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एतावद
 नृवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मरब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह १४ स चापि पाण्डवेयसिंघुसौ वीरप
 तिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्मक्श्रद्धयाऽधिकृताधिकारस्तद्दृढग्रंथिविमोचनं द्विजवच आश्रुत्य बहुयोगग्रंथसंमतं त्वरयाऽवरुह्य शिरसापादमूलमुपमृतः क्षमापय
 न् विगतनृपदेवस्मय उवाच १५ कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां विभर्षि सूत्रं कृतमोऽवधूतः ॥ कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात्क्षेमाय न श्वेदसि नो तशुक्रः १६ नाहं
 विशंके सुरराजवज्रा न्नयक्षशूला न्नयमस्य दंडात् ॥ नाभ्यर्कसो मानिल वितपात्वाच्छंके भृशं ब्रह्मकुलावमानात् १७ तद्ब्रह्मसंगो जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचर
 स्य पारः ॥ वचांसि योगग्रथितानि साधोननः क्षमं ते मनसापि भेत्तुम् १८

१३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा प्रारब्धव्यक्षयं कुर्वन् राजयानमपि उवाह १४ सः रहूगणः तद्दृढग्रंथिभेदकं द्विजवचः श्रुत्वा त्वरया अवरुह्य शिरसापाद
 मूलं प्राप्तः क्षमापयन् विगतगर्वः उवाच १५ हे ब्रह्मन् दत्तात्रेयादीनां मध्ये त्वं कृतमः अवधूतोऽसि १६ नाहं विशंके सुरराजवज्रा तथा यमस्य दंडात् यथा ब्रह्मकुलाव
 मानात् १७ किंच अज्ञाननाशार्थं कपिलं प्रतिगच्छतामया त्वं दृष्टः १८

स्वस्यज्ञानार्थितादर्शयति अहंचेति । इहसंसारयत् अरणं शरणंतत्किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि (ज्ञानकलया) ज्ञानशक्त्याऽवतीर्णकपिल- (संज्ञंहरिम्) १९ स एव भवान् किंस्विदेवं विचरति । गृहाविष्टः कथं विचक्षीतपश्येत् । २० एवं बत्स्वरूपं पृष्ट्वा तदुक्तोत्तराण्याक्षिपाति । तत्र यदुक्तं मम श्रमो नास्तीति तत्राह दृष्टइति । आत्मनो मे (मर्तुर्गतुः कर्मतः श्रमो दृष्टः वे सर्वान्भवसिद्धश्चेत्यर्थः तमहं मर्तुर्गतुर्भवतः) अनुमन्ये अनुमिमे अनुमानं चैवं । भवान्मारोद्बहनादिनाश्रातः कर्तृत्वात् । यः कर्ता स श्राम्यति । यथाहं युद्धादिकर्तेति । नन्विदं व्यवहारं मात्रं न तु सत्यं तदुक्तं व्यवहारतो न्यूनपश्यामेतितत्राह यथेति । व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलः सप्रमाणकश्चेष्टः । यथायथावत् । अमताघटादिना उदकानयनादे (जलाहरणादे) रभावात् एव प्रयोगः प्रपंचः सत्यः अर्धक्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्यः नासावर्धक्रियाकारी । यथा मिथ्याघटादिरिति २१ यदुक्तं (स्थौल्यं काश्चिदित्यादिना) उपाधिधर्माः स्थौल्यादयो भेदवस्तुतः संतीति तत्रोपाधिकत्वेऽपि सत्यत्वं किं न स्यादित्याह । स्थाल्याग्निना तापात् तन्मध्यवर्तिनः क्षीरस्तपायः तस्य तापात् तंडुलानां बहिर्भागस्य ततस्तद्गर्भस्य च रंधिः पाकः । न चात्र किंचिन्मिथ्या । एवं देहादिभिः सन्निकर्षात् संबन्धात् तन्निमित्ता संसृतिः । पुरुषस्य भवति । अप्रवः प्राणाः आशयो मनः । अनुरोधात् उपाधिधर्मानुवृत्तेः । तथाहि । निदाघादिना कंस्तब्धादेः शिलापिष्टपेषइति तत्राह । योऽच्युतस्य किकरः सपिष्टं न पिनाष्टि । निष्फलं करोति स्तब्धत्वाद्यनपगमोपशास्तुरीश्वराज्ञासंपादने वै सफलत्वात् । तदाह । स्वधर्मरूपमच्युताराधनं कुर्वन् यस्मादबोधं जहाति २३ यस्मादेवं मत्त्वदुक्तं विपरीतं प्रतिभाति । ततस्मात् नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृताः तिरस्कृताः सत्तमा मवादज्ञा येन तस्य मे मैत्री दृशं स्नेहयुक्तां दृष्टिं कृपीष्टकरोतु सतामवज्ञारूपं पापं यथातरे तरिष्यामीत्यर्थः २४ ननु ममावज्ञा कृतविकाराभावात् कुतः पापं तत्राह नेति । यद्यपि तत्राविक्रियानास्ति । विष्यसुहृत्तासौ सखा च तस्य । अतः सर्वत्र साम्येन स्वदेहे विगताभिमानस्य । तथापि स्वकृतान्महतां अवमानात् मादृशो विनक्षति अदूरात् क्षिप्रं । अपिशूलपाणिः झूलपाणिरिवातिसमर्थोऽपीत्यर्थः २५ ॥ इति पंचमस्कंधे टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अहंच योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै ॥ प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिदं शरणं तत्साक्षाद्दर्शनं ज्ञानकलावतीर्णम् १९ स वै भवौ लोका निरीक्षणार्थमव्यक्तलिङ्गोऽचरत्यपि स्विच्छ ॥ योगेश्वराणां गतिमंधुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबन्धः २० दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै मर्तुर्गतुर्भवतश्चानुमन्ये ॥ यथाऽसतो दानयनाद्यभावात् समूलइष्टो व्यवहारमार्गः २१ स्थाल्याग्नितापात्पयसो भितापस्ततापस्ततंडुलगर्भरंधिः ॥ देहेन्द्रियास्वाशयसन्निकर्षात् तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् २२ शास्ताभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किं करोवैनपि नष्टि पेषम् ॥ स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यधौघम् २३ तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ॥ कृपीष्टमैत्री दृशमार्तबंधो यथातरे स दवध्यानमहः २४ न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य माम्येन वीताभिमतस्तवापि ॥ महद्भिमानात् स्वकृतादिमादृक् कुंक्ष्यत्यदूरादपिशूलपाणिः २५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ६३ ॥

१९ २० २१ २२ २३ अतः भवान् राजइति अभिमानेन तुच्छीकृतसत्तमस्य मे रुपांकुरु यथा अहं अज्ञानात् तरिष्यामि तथा क्रियताम् २४ २५ इति पंचमेशमः ॥ ३० ॥

एकादशेयमंष्ट्रोरद्वगणमहीयता । उपादिशत्परंज्ञानं सयोगीति निगद्यते ॥ १ ॥ अकोविदः अविद्वानपित्वं कोविदानां (विदुषां) वादा उद्ग्रहणिकास्तनुल्यान्वादानेवं वदसि (ननु विचारं करोषि) अथो अंतः अत्यंतं विदुषामध्ये श्रेष्ठो न भवसि कुतः हियस्मात् त्वं स्वामिमृत्यादिलौकिकव्यवहारं त्वंसत्यमात्स्यपतंसूर्यस्तत्त्वज्ञास्तत्त्वविचारेण सह न वदंति किं त्वविचारसुंदरं वदंति अतो न सत्यः १ (ननु तर्हि कथं) वैदिकानां (व्यवहारः संगच्छतामित्याशंक्य) वैदिकोपि कर्मव्यवहारो न सत्य इत्याह । तथैवेति उरवोगाहं गृहसंबन्धिनो मेघाय ज्ञाः तेषां वितानो विस्तारः तद्विषयासु विद्यासु उरु अधिकं विजृम्भितविलसितास्तेषु वेदवादिषु तत्त्ववादः नु निश्चितं न च कास्ति न प्रकाशते । तथा च श्रुतिः “ नेह नानास्ति किंचन ” इत्यादि । शुद्धो हि सादिशून्यः साधूरागादिशून्यश्च । प्रायेणेति इंश्चरार्पितकर्मणां परमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तम् २ ननु श्रुतवेदांतस्यापि पुंसः कर्मसु प्रवृत्तेः कथमसत्यता तत्राह नेति साक्षाद्यथावत् तत्त्वज्ञानाय (वरीयसीः) वरीयस्यापि वेदांतवाचः तस्य न सस्यगासनूबभूवुः (तस्य कस्य) स्वप्नेयानि रुकिस्तया स्वप्नदृष्टांतेन दृश्यत्वादिहेतुना (गृहमेघिसौख्यं) स्वयमेव हेयत्वेनानुमितं तस्य न स्यात् ३ एवं प्रपंचस्य सत्यत्वं तदुक्तं निराकृत्य संसारस्यापि तदुक्तां सत्यतां निराकर्तुं तस्य मनो निमित्ततामाह । यावदित्यादिना यावदध्याय समाप्तिः । मनो यावत्तज्जआदिभिर्गुणैरनुबद्धं वशीकृतं भवति तावत्तन्मनो निरंकुशं सत् पुरुषस्य कुशलं धर्म इतरमभर्मवा आतनोति । कैः । चेतोभिर्ज्ञानैर्द्रियैः । आकूतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च । ४ ततश्च धर्माधर्मवासनायुक्तं (तन्मनः) तदेवानेकदेहादिवैचित्र्यं करोतीत्याह । स इति पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वेन । तन्मन इत्यर्थः (वासनात्मा) वासनायुक्तमात्मोपाधित्वादात्मा अतो विषयैरुपरकोऽनुविद्धः अतो गुणप्रवाहः गुणैरितस्तत्त्वान्मनः अतएव विकृतः कामादिपरिणामवान् । षोडशात्मा षोडशकलासु भूतैर्द्रियरूपासु मुख्यः । पृथङ्नामभिः सह पृथग्भूतं देवतिर्यगादिरूपं विभ्रत् अंतर्बहिर्द्वन्द्वत्वं निरूपित्वं च पुरैस्तैरेव देहैः हेतुभूतैस्तनोति । नामभिरित्यत्र रेफलोपेदीर्घाभावार्थः । ५ फलं च तदनु रूपं करोतीत्याह । दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च मोहं तीव्रं दुर्निवारं कालप्राप्तं कृतं सर्वतो व्यनक्ति । सृजति । ननु जडः कथं सृजति तत्राहास्वदेहिनमालिङ्ग्य । आलिङ्गने कारणमाहामाययारचितः अंतरात्मा जीवोपाधिः । उपाधितामाहासं सृतिचक्रे कूटयति छलयतीति तथा । यथा ग्रामकूट इति ६

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ अकोविदः कोविदवाद्वादान्वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ॥ न सूरयो हि व्यवहारमेतं तत्त्वावमर्शेन सहामनंति १ तथैव राजशु रुगाहं मेघवितानविद्योरुविजृम्भितेषु ॥ न वेदवादिषु हितत्त्ववादः प्रायेण शुद्धो नु च कास्ति साधुः २ न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् ॥ स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेघिसौख्यं नयस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ३ यावन्मनोरजसा पुरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वा नुरुद्धम् ॥ चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरंकुशं कुशलं चेतरं वा ४ स वासनात्मा विषयो परको गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा ॥ विभ्रत् पृथङ्नामभिरूपभेदमंतर्बहिर्द्वन्द्वं च पुरैस्तनोति ५ दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति ॥ आलिङ्ग्यमायारचितां तरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ६

॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ हे राजन् त्वमविद्वानपि ज्ञानीव वादान् वदसि अतः त्वां विदामध्ये श्रेष्ठो न भवसि यस्मात् लौकिकव्यवहारं त्वंसत्यं आत्मा ज्ञानिनस्तु भित्वात्वेन जानंति १ हे राजन् कर्मार्जितान् लोकानपि तथैव यावत्पुरुषस्य मनः सुखदुःखात्मकं कर्म दर्शयिष्ये तनोति तावत्तन्मनः विषयो परकं सत् गुणप्रवाहेण देहान् उत्पादयति २ ३ ४ ५ सुखं दुःखं च सृजति ६

एवमयं मनोनिबन्धनः संसारः जीवे फलतीत्याह । तावानिति । (यावानुक्तस्तावानयं) अविःप्रकाशमानः सदाक्षेत्रज्ञस्य साक्ष्यः दृश्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः जाग्रत्स्वप्नस्थूलः । मनसः संसारहेतुत्वात्संहरन् मोक्षस्यापि तदेव कारणमित्याह । तस्मादिति अदो मनः लिङ्गकारणं गुणस्वंगुणाभिमानित्वं अगुणत्वं तद्वाहित्यं तदेव परमवर्चतस्य ७ कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणं अवस्थाभेदादित्याह । गुणेति । (गुणानुरक्तं विषयाभिनिविष्टं । व्यसनाय संसाराय ।) निर्गुण्यनिर्गुणं (क्षेमाय मोक्षाय) अथो इति कात्स्न्येन । दृष्टान्तं न स्फुटयति । यथेति (घृतयुक्तावर्ति) अन्यदा घृतवर्तिशयेत्वं पदं शुक्लभास्वरूपं महाभूतास्मत्त्वं वा (भजति । तया गुणकर्मानुबद्धगुणैः रजआदिभिः कर्मभिश्च पूर्वसंचितैर्वशीकृतं वृत्तीः श्रयते) अन्यत्र अन्यदा (तत्त्वं श्रयते) ८ वृत्तीर्दर्शयति । एकादशवृत्तय आसन् । आकूतयः क्रियाकाराः पंच । धियश्च ज्ञानाकाराः पंच । अभिमानश्चैक इति । हेवीर (मात्राणिकर्माणि पुरंच शरीरमित्येकादशतासां वृत्तीनां) भूमीविषयान् (वदंति) ९ (मात्राणीत्यादिनोक्तान् विषयानेवाह । गंधादयः पंचज्ञानेन्द्रियद्वाराधी वृत्तीनां विषयाः तत्र आकूतिः रूपं श्रवणं श्रवःशब्दः । विस्मादयः पंचकर्मेन्द्रियद्वारा कर्माकारवृत्तीनां विषयाः (तत्र) रतिः संभोगः आर्तिर्गतिः (शिल्पो हस्तव्यापारः) पुरस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह । एकादशं पुरं (ममेति) स्वीक्रियत इति स्वीकरणं अयमर्थः । शरीरमभिमानस्य न ज्ञेयतया गंधादिव द्विविधः । नापिकार्यतया विस्मर्गादिवत् । किंतु ममेति भोगाय तनत्वेन स्वीकार्यतया विषय इति । एके तु विवेकिना मेव पुरं मत्वाभिमानविषयः न तु मूढानां अतो मूढदृष्ट्या अहं अहंकारेणादशं वृत्त्यंतरमाहुः । तस्य च पुरमेव शय्यासंज्ञादशं विषयमाहुः । तत्र हि जीवोऽहंकारेण शेते यतः पुरीशयनात्पुरुष इत्युच्यते १० तासां वृत्तीनामवांतरभेदरान्तेत्यमाह । द्रव्याणिविषयाः । स्वभावः परिणामे हेतुः । आशयः संस्कारः । कर्म अदृष्टं । कालः क्षोभकः । तैर्निमित्तभूतैः । प्रथमं शतशः ततः सहस्रशः ततः कोटिशः स्युः । न तु मिथः स्युः न च स्वतः किंतु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात् । तस्य चानंतशक्तित्वादनंताः स्युरित्यर्थः । यद्वा तासां भिद्यतात्वमनेनोच्यते । कोटिशो भवंति अतस्ताः क्षेत्रज्ञतएव स्युः तत्सत्तयैव सत्तालमेरन् । (रज्जुसत्तया सर्पाधारया ।) न तु मिथो न च स्वत इति । यद्वा क्षेत्रज्ञो जीवस्तस्मात् स्युः तस्याविकारित्वात् न मिथः इतरेतराश्रयापत्तेः । न स्वतः आत्माश्रयत्वापत्तेः । अतो मिथ्यामूला एवेति ११

तावानयं व्यवहारः सदा विक्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः ॥ तस्मान् मनो लिङ्गमदो वदंति गुणा गुणत्वस्य परावरस्य ७ गुणानुरक्तं व्यसनाय जंतोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् ॥ यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्रन् शिखाः स घृमा भजति ह्यन्यदा स्वम् ॥ पदंतथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्भनः श्रयते न्यत्र तत्त्वम् ८ एकादशास न मनसो हि वृत्तय आकूतयः पंच धियोऽभिमानः ॥ मात्राणिकर्माणि पुरंच तासां वदंति हैकादशवीरभूमीः ९ गंधाकूतिः स्पर्शरसश्रवांसि विसर्गं रत्यर्त्यभि जल्प शिल्पाः ॥ एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः १० द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशाभि मनसो विकाराः ॥ सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः ११

७ तस्मात् जंतोः मनः गुणानुरक्तं व्यसनाय भवति निर्गुणक्षेमाय यथा दीपः घृतवर्तिमश्नन् सधूमाः शिखाः भजति घृतक्षयेत्वं रूपं भजति तद्वत् ८ किंच दशान्द्रियाणि एकादशं मनः द्वादशं अहंकारः एतैः युक्ताः मायारचिताः कोटिशः देहाः ईश्वरा भवन्ति इदं सर्वमायारक्तं हेनरेन्द्र देही यावत् एतां मायां विधूय आत्मनत्वं न वेद तावत् इह भ्रमति १ १० ११

तदेवंश्लोकत्रयेण भुण्क्तुं बद्धं मनोवृत्तिः श्रयत इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चितम् । अन्यदा तत्त्वं श्रयत इति यदुक्तं तदेव तत्त्वमाह । क्षेत्रज्ञ इति । जीवस्य जीवोपाधेः अविशुद्धकर्तुर्मनसः (विभूतीरिताः) नित्याः प्रवाहरूपेणाविच्छिन्नाः जाग्रत्स्वप्नशरोराविभूताः पश्यते कापि सुषुप्तोतिरोभूताः पश्यति अवस्थात्रयसाक्षी क्षेत्रज्ञः आत्मा तत्त्वमित्यर्थः १२ क्षेत्रज्ञो द्विविधः त्वंपदार्थो जीवः तत्पदार्थ ईश्वरश्च । तत्राद्यो निरूपितः इदानीं तत्प्राप्यमीश्वरं निरूपयति । क्षेत्रज्ञ आत्मा व्यापी । पुराणो जगत्कारणभूतः पुरुषः पूर्णः । साक्षादपरोक्षः । स च स्वयं ज्योतिः (स्वप्रकाशः) न तु ज्ञानस्य विषयत्वेनाश्रयत्वेन वाऽपरोक्षः अजः जन्मादिशून्यः । परेषां ब्रह्मादीनामपीशः नाराजीवसमूहः स अयनं यस्य नियंतुः भगवान् एष्वर्यादिषड्गुणवान् । वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः । स्वाधीनयामायया आत्मनि जीवे अवधीयमानः अवस्थाप्यमानः कर्मकर्तारिप्रयोगः तन्नियंतृत्वेन वर्तमान इत्यर्थः । १३ एतत्सदृष्टांतमाह । यथेति । आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण (स्थिरचराणामंतर्निविष्टस्तेषां) ईशेत् नियमयति । (अधीगर्धेति कर्मणि पठ्यते । एवं) इदं विश्वं (अनुप्रविष्टस्तस्येष्टे) १४ तदेवमात्मनः शुद्धत्वं संसारस्य च मिथ्यात्वं प्रदर्शयेंदानीं तन्निवृत्तिमाह । (नयावदिति) तनुभूदेहीव युनोदयेन ज्ञानोत्पत्त्या यावन्मायां विधूय आत्मतत्त्वं न वेदतावद्विभ्रममिति । (जताः पण्डित्यशत्रवः कामादयां वायेन । विमुक्तसंगः विषयवासनारहितः) १५ यावच्च विषयानुरक्तं मन एवानर्थहेतुरिति न वेदतावन्न विवेकाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह नेति । आत्मनो लिङ्गमुपाधिभूतं मनः संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावन्न वेदतावद्भ्रमतीत्यनुषंगः । तापावपनत्वे हेतुः । यन्मनः (जनस्य) शोकाद्यनुबंधं ममतां च (तद्धेतुमूतां) विधत्ते १६ तत्तस्मात् (एनं मनोरूपं) भ्रातृव्यं शत्रुं अध्येधितं संप्रवृद्धं स्वयंव्यलीकं मिथ्याभूतं तथाप्यात्मानं मुष्णातीति तयातं गुरोरेव हरिस्तस्य चरणोपासनामेव अस्त्रं यस्य तथाभूतः मन्त्रजहिघातय १७ ॥ इति पंचमस्कंधे टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ द्वादशेऽपुनराष्टः संदेहेन महीभूता । स योगी सर्वसंदेहानुपानुदीदतीत्येते ॥ १ ॥ कारणमीश्वरतत्त्वं वैलोक्य संरक्षणार्थं विग्रहो देहो यस्य । स्वरूपेण परमानंदप्रकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहा येन । हे अवधूतयोगेश्वर द्विजबंधोर्मलिनद्विजस्य लिङ्गेन वेपेण निगूढो नित्यानुभवायेन तस्मै नमः १

क्षेत्रज्ञ एतामनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः ॥ आविर्हिताः कापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः १२ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयं ज्योतिरजः परेशः ॥ नारायणो भगवान् वासुदेवः स्वमायया त्मन्यवधीयमानः १३ यथाऽनिलः स्थावरजंगमाना मात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत् ॥ एवं परो भगवान् वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदं मनुप्रविष्टः १४ नयावदेतां तनुभूतं रंद्रविधूय मायां वयुनोदयेन ॥ विमुक्तसंगो जितपद्मसपत्नो वेदात्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् १५ नयावदेतन्मन आत्मलिङ्गं संसारतापावपनं जनस्य ॥ यच्छ्लोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधं ममतां विधत्ते १६ भ्रातृव्यमेनंतददभ्रवीर्यमुपेक्षया ध्येधितमप्रमतः ॥ गुरोर्हरेश्वरं चरणोपासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषम् १७ ॥ इति श्री भा० म० पंच० ब्राह्मणरहस्यसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ रहस्यगण उवाच ॥ नमोनमः कारणविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ॥ नमोऽधूतद्विजबंधुलिङ्गनिगूढनित्यानुभवाय तुभ्यम् १

१२ १३ १४ किंच आत्मनः उपाधिभूतं संसारतापानां क्षेत्रं इदं मन इति यावत् जीवो न वेद तावत् भ्रमति १५ १६ तस्मात् हे रहस्यगण एनं आत्ममोषं मनोरूपं शत्रुं गुरोः हरेः चरणोपासनास्त्रः सन् घातय १७ इति पंचमे एकादशः ॥ ११ ॥ ॥ रहस्यगण उवाच ॥ ॥ हे भगवन् कारणविग्रहाय नमः हे अवधूत द्विजालिंगाय निगूढनित्यानुभवाय ते ईश्वररूपाय नमः १

विशेषतः प्रपुं तद्वाक्यममिनंदन् (प्रकाशयति) ज्वरएवामयोरोगस्तेनार्तस्ययथासत् स्वादुअगदं औषधम् । यथाचनिदाघेनदग्धस्यसंतप्तस्याहिमांभः शीतलमुदकं गंगोदकं वा तथाह
ब्रह्मन् कुत्सितेदेहेयोमानोऽहंकारः सएवाहिः सर्पस्तेन विशेषेणदष्टाष्टिविवेकलक्षणायस्य तस्यमे तवेदंवचः अमृततुल्यमौषधम् २ ममसंशयार्थं संशयविषय- (मृत) मर्थं
पश्चात्प्रक्षयामि । अधुनातावत्त्वदुक्तंवचः अध्यात्मयोगेन (आत्मज्ञानयोगेन) ग्रथितम् (अतो) दुर्बोधम् (तत्) सुबोधं यथाभवत्येवंव्याख्याहि कौतूहलं (अभिलाषः)
तद्युक्तंचेतोयस्यतस्यमम ३ त्वयोदितंव्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिनाभारवाहनादिक्रियाचतुफलं च श्रमादिप्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं ज्ञायमानं सत्त्वावाधितमिनिव्यवहारमात्रमूलम् ।
यद्वा सतः अवाधितस्यव्यवहारस्यमूलंकारणमपि (तत्) नह्यंजसातत्त्वविमर्शनायक्षममिति भवान्यदाह अमुष्मिन्नर्थे मममनोभ्रममिति (अस्यवचनस्यार्थोयमेवेति स्थितिनलभते) ४
अवाधितममसिद्धमित्याह (अयमिति) हे पार्थिव यः पार्थिवोविकारः सएवकस्यहेतोः कस्माच्चित्कारणात्पृथिव्यांचलन् अयंभारवाहकादिर्जनानामप्रसिद्धः यस्तुनचलतिस
पापाणादिरित्येतावानेवभेदः । तस्यजडत्वात् (पापाणादेरिव) नभारः श्रमश्च । किंचभवेदेवंयदिश्रमस्याश्रयोनिरूप्येतनत्वेतदास्ति । अयवव्यतिरेकेणश्रमास्पदस्यावयविनोऽ
निरूपणादित्याशयेनाह तस्यापिपृथिवीविकारस्यापि अंशयोःअधिउपरिगुल्फौ (तयोरुपरिजंघेपेवंजान्वादयः अधिशब्दोत्रउपर्युपर्यथाचक्रः) उरसःसलोपआर्षः (शिरोधरा
ग्रीवा) ५ (अंसेधिअंसोपरि दारुविकारः) शिबिकायामप्यवयवीनास्तित्वव्यपिनास्ति । तदाह । सौवीरराजइत्यपदेशोनाममात्रंयस्य सपार्थिवोविकारएवास्ते राजेति संवि
रार्थः यस्मिन् भवान् निरुद्धात्माभिमानःसिधुपुराजास्मीति दुर्मदेनअंधः सन् ६ शोच्यान् (अधिकपृदीनान् अनेकक्लेशयुक्तान्दरिद्रान्) इमान् (वाहकान्) विष्टयानिगृह्णन्
(त्वानिरनुग्रहोसि) निष्कपोवर्तसे । अतोमिदयैवगोप्तास्मीति श्लाघमानोमहतासभासुनशोभसेयतोवृष्टः ७ नचोत्तरोत्तरावयवभारः पूर्वपूर्वावयवानांभवेदितिवाच्यं तेषामप्यनिरूपणा
दित्याशयेनाह । यदेति । निष्ठानाशंप्रभवमुत्पत्तिं (चपृथिव्यामेव) विदामविद्वः तत्तदाक्षितेरन्यस्यविकारस्याभावात् नाममात्रादन्यत्त्वव्यवहारस्यमूलं कारणं अर्थक्रिययासदित्य
मुभेयंअस्तिचेत् निरूप्यतां । तथाचश्रुतिः ' वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवमत्यम् ' इति ८

ज्वरामयार्तस्ययथाऽगदंसन्निदाघदग्धस्ययथाहिमांभः ॥ कुदेहमानाहिविदष्टदष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेऽमृतमौषधंमे २ तस्माद्भवंतंममसंशयार्थं प्रक्षयामिपश्चा
दधुनासुबोधम् ॥ अध्यात्मयोगग्रथितंतवोक्तमाख्याहिकौतूहलचेतसोमे ३ यदाहयोगेश्वरदृश्यमानंक्रियाफलंसद्रचवहारमूलम् ॥ नह्यंजसातत्त्वविमर्श
नायभवानमुष्मिन्नभ्रमतेमनोमे ४ ॥ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ अयंजनोनामचलन्पृथिव्यांयःपार्थिवःपार्थिवकस्यहेतोः ॥ तस्यापिचांयोरधिगु
ल्फजंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ५ अंसेऽधिदार्वीशिबिकाचयस्यासौवीरराजेत्यपदेशास्ते ॥ यस्मिन्भवान्निरुद्धनिजाभिमानोराजास्मिसिधुष्यति
दुर्मदांधः ६ शोच्यानिमांस्त्वमधिकपृदीनान्विष्टयानिगृह्णन्निरनुग्रहोसि ॥ जनस्यगोप्ताऽस्मिन्विकथ्यमानोनशोभसेवृद्धसभासुवृष्टः ७ यदाक्षितावेव
चराचरस्यविदामनिष्ठांप्रभवंचनित्यम् ॥ तन्नामबोन्न्यव्यवहारमूलंनिरूप्यतांसक्रिययाऽनुमेयम् ८

अहोरोगार्तस्ययथासाधु औषधं उष्णतप्तस्य यथागंगोदकं तथा देहाभिमान एव सर्पः तेनदष्टस्यमेतववचः अमृततुल्यं औषधं भवति २ अतः अध्यात्मयोगग्रथितंदुर्बोधंतवो
क्तं मेयथासुबोधंस्यात् तथाआख्याहि ३ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ हे पार्थिव अयंजनो नामपृथिव्यांचलन्सर्वोपिपृथिवीविकारः यथानामभेदेन अंगिगुल्फजंघाजानुऊर उरः
अंसाः ५ अंसेदार्वीशिबिकातस्याअहंराजाजनस्यगोप्ताअस्मि ६ इतित्वंकथ्यमानः ज्ञानिनांसमूहेवृष्टः त्वंनशोभसे ७ कुतः चराचरस्यप्रभवःनाशश्चेतिपृथिव्यामेव ८

तर्हि क्षितेः सत्यतास्यात्तत्राह । एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं वर्तनं अर्थं विनैव निरुक्तम् । यद्वा क्षितिशब्दस्य (क्षितिरित्यभिधानस्य) वृत्तं (वर्तनं) यस्मिन्नतदपि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः । कुतः असत्सुखमेतत्परमाणुस्वकारणमृतेषु निधानात्तलयात् । अतः परमाणुव्यातिरेकेण क्षितिर्नास्त्येवेत्यर्थः परमाणवस्तर्हि सत्याः स्युस्तत्राह ते मनसा कार्यानुपपत्त्यादिभिः कल्पिताः कल्पनाबीजमाह । येषां समूहेन विशेषः कृतः । तेषां समूहः क्षितिबुद्ध्यालम्बनामित्यर्थः । अवयविनो निरस्तत्वात् समूहग्रहणम् । तथापि सत्याः स्युः । अविद्यया प्रपञ्चस्य भगवन्मायाविलसितत्वाद् ज्ञानेन कल्पिताः । (रज्ज्वज्ञानेन कल्पितः सर्प इव मध्येत्यर्थः) ९ एवमन्यदपि कृशत्वादि धर्मकं बुद्ध्या प्रतीतं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्ना उपलक्षितयाऽजयामायया कृतमवेहि । तत्र कृशं हृस्वं । स्थूलं तत्प्रतियोगि । अणुबृहतोः पृथगुपादानात् असत्कारणं सत्कार्यम् । जीवं चेतनं अजीवं जडम् १० तर्हि किं सत्यं तदाह ज्ञानं सत्यम् । व्यावहारिकसत्यत्वं व्यावर्तयति । परमार्थं । वृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थानिषद्विशेषणानि । विशुद्धं तत्तु आविद्यकं । एकं तत्तु नानारूपं । अनन्तरं त्ववहिः बाह्याभ्यन्तरशून्यं तत्तु विपरीतं । ब्रह्मपरिपूर्णं तत्तु परिच्छिन्नं । प्रत्यक् (आत्मरूपं) तत्तु विषयाकारं । प्रशांतं निर्विकारं (तत्तु सविकारं) तदेवं स्वरूपज्ञानं सत्यमित्युक्तं । कीदृशं तत्तु ऐश्वर्यादिषड्गुणत्वेन भगवच्छब्दः संज्ञायस्य । यच्च ज्ञानं वासुदेवं वदन्ति ११ एतत्प्राप्तिस्तु महत्सेवा विनान भवतीत्याह । हेरहूगण एतद् ज्ञानं तपसा पुरुषो नयाति । इज्यया वैदिककर्मणा । निर्वपणात् अन्नादिसंविभागेन । गृहाद्वातन्निमित्तपरोपकारेण छंदसा वेदाभ्यासेन । जलाभ्यादिभिरुपासितैः १२ महत्सेवायास्तत्प्राप्त्युपायतामाह यत्र येषु महत्सु (उत्तमश्लोकस्य हरैर्गुणानुवादः) ग्राम्यकथानां (विषयवार्तानां) विद्यातोयस्मात् । (तत्र प्रस्तुतोऽसौ निषेव्यमाणो मतिं सती विषयवासनारहिताम् ।) १३ विषयसंगस्तु योगभ्रंशकर इति वदन् कस्त्वं निगूढश्च रसीति प्रश्रयोत्तरमाह । अहमिति द्वाभ्याम् । (दृष्टं राज्यादिश्रुतं स्वर्गादिताभ्यां संगस्तत्तंघः) विमुक्तो दृष्टश्रुतसंगनिमित्तो बंधो येन । इतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य १४ श्रीकृष्णार्चनं ब्रह्मप्युद्धरतीत्याह । सेति । जनसंगाद्विशंकमानः अविवृतः अप्रकटः १५

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवोये ॥ अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः ९ एवं कृशं स्थूलमणुबृहदसच्चसज्जीवमजीवमन्यत् ॥ द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाऽजयाऽवेहिकृतं द्वितीयम् १० ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनन्तरं त्ववहिर्ब्रह्मसत्यम् ॥ प्रत्यक् प्रशांतं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ११ रहूगणैस्तत्तपसानयाति न चेज्ययानिर्वपणाद्वाद्वा ॥ नच्छंदसानैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोभिषेकम् १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः ॥ निषेव्यमाणो नुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सती यच्छति वासुदेवे १३ अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः ॥ आराधनं भगवत ईहमानो मृगोऽभवं मृगसंगाद्गतार्थः १४ सामांस्मृतिर्मृगदेहोपिवीरकृष्णार्चनप्रभवानो जहाति ॥ अथो अहं जनसंगादसंगो विशंकमानोऽविवृतश्चरामि १५ सापृथ्वी परमाणुरूपा ते परमाणवः भगवन्मायया कल्पिताः ९ एवं कृशस्थूलादिद्रव्यस्वभावादि सर्वं प्रपञ्चजातं भेदरूपं कृतमस्ति १० तस्मात् इदं व्यवहाररूपं सर्वमिथ्या सत्यं तु ज्ञानं भगवच्छब्दसंज्ञम् यद्वासुदेवमिति कवयो वदन्ति ११ हेरहूगण एतत् ज्ञानं पुरुषः तपसा यज्ञैः वेदाभ्यासादिना च न प्राप्नोति तत्तु महत्संगेन प्राप्यते १२ ततः अकिंचनाभक्तिः भवति १३ हेराजन् पुरा अहं भरतो नाम राजा आसम् ईश्वराराधनं ईहमानः मृगसंगात् मृगः अभवम् १४ मृगदेहोपिकृष्णार्चनप्रभावात् मत्स्मृतिर्नगता अतः अहं जनसंगात् विशंकमानः अप्रकटः चरामि १५

भा०पं :

॥२३॥

(यतोदुष्टसंगादुर्गतिः यस्मात्) असंशयमिह हि यः सुसंगः तेन जातज्ञानमेव असिः खड्गस्तेन छिन्नमोहः सन् अध्वनः संसारमार्गस्य अतिशयितं श्रेष्ठं पारंहरिं याति यद्वा पारमाति अतिक्रम्य हरियाति । “ अतिरतिक्रमणेच ” इति कर्मप्रवचनोक्त्या द्वितीया । तस्य हरेरीहानां (चरितानां) कथनस्मृतिभ्यां लब्धा स्मृतिर्येन सः १६ ॥ इति पंचमस्कंधे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ त्रयोदशेऽविरक्तयवृथातत्त्वनिरूपणम् । इति वैराग्यदाढ्यायमवाटव्युपवर्ण्यते ॥ १ ॥ अध्वनः पारमित्युक्तं तमेवाध्वानं प्रसिद्धमार्गरूपक्रेण वैराग्याय प्रपंचयति दुरत्यये दुरत्यये अध्वनिप्रवृत्तिमार्गे रजस्तमः सत्त्वैः विमक्तानि कर्माणि कार्यतया पश्यतीति तथा स एव प्रसिद्धः सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः सुखार्थः सन् यथावर्णिक्सार्थो अर्थार्जनाय गच्छन् अटवीं याति तद्वत् (भवाटवीं संसारविपिनं याति । शर्मसुखं न लभते) १ अस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उतराध्यायोऽस्ति तथापि सुखप्रतिपत्तये किंचिद्व्याख्यायते । यस्यां भवाटव्यां इमेन्द्रियनामानः षडस्यवः चोराः कुत्सितो नायकः नेता सारथिर्बुद्धिलक्षणो यस्य तसार्थं विलुंति । तस्य धर्मधनमुपभोगेन मुष्णंतीत्यर्थः । गोमायवः सृगालतुल्यादारापत्यादयः स्वमेव मर्ता पितेत्येवं प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं सार्थे स्थितं हरंति इतस्तत् आकर्षति । उरणं मेघम् २ वीरुघोलताः नृणानि च गुल्मानि च लतादिजालानि प्रभूतः (बहुलैः) एतैः गह्वरे दुःप्रवेशक्षेत्रे । कठो रेस्तीर्षिदैर्भक्षिका विशोषैर्मशकैश्च यया कश्चिदुपद्रुतो भवति । एवं कामकर्मादिभिर्गह्वरे गृहाश्रमे वर्तमानो दुर्जनेरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः । गन्धर्वपुरवदघटमानमेव देहादिकं प्रकर्षणसत्यमेव दमिति पश्यति कचित्कचित्कापिकापि आशुरयः अतिवगडलुकाकारो यः पिशाचः तत्तुल्यं सुवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः ३ निवासादिपुत्रात्मास्वभावो (अभिनिवेशो) यस्याः सा बुद्धिर्यस्य सः । ततस्ततो धावतीत्युभयत्र तावानेवार्थः । वात्याश्चक्रवातः तस्यामुत्थितः पासुस्तेन घृष्मादिशः रजस्वले रजोऽध्यासे अस्मिणी यस्य स यथानजनाति तथा वात्येव भ्रमयंती यास्ती तस्यामुद्रतैः रागादिभिः अप्रकाशमानादिदेवताः कर्मसाक्षिभूतानजानातीत्यर्थः ४

तस्मान्नरोऽसंगसुसंगजातज्ञानामिनेहैव विवृक्कमोहः ॥ हरितदीहाकथनस्मृतिभ्यां लब्धस्मृतियोरित्यति पारमध्वनः १६ इति श्रीभा०म० पंचमस्कंधे ब्राह्मणरहूगणसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ दुरत्ययेऽध्वन्यजयानिवेशितोरजस्तमः सत्त्वविभक्तकर्महक् ॥ स एष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन् भवाटवीं याति न शर्म विंदति १ यस्यामि मे षण्णरदेव दस्यवः सार्थं विलुं पंतिकुमायकं वलात् ॥ गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणवृकाः २ प्रभूतवीरुनृणगुल्मगह्वरे कंठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः ॥ कचित्तु गन्धर्वपुरं पश्यति कचित्कचित्चाशुरयोल्मुकग्रहम् ३ निवासतो यद्वा विणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावति मो अटव्याम् ॥ कचित्च वात्योत्थितपांसुघृष्मादिशोनजानाति रजस्वलाक्षः ४

तस्मात् नरः सत्संगलब्धज्ञानासिना छिन्नमोहः जन्ममरणादिरूपसंसारमार्गस्य पारं याति १६ ॥ इति पंचमेवाध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ हेरहूगणअयं जीवसमूहः अजया दुरत्यये अध्वनि निवेशितः सुखार्थेच्छया भवाटवीं याति १ यस्यां भवाटव्यां पट्टस्यवः वलात् सार्थेस्य धनं मुष्णंति किंच यस्यां सृगाला इव दाराः प्रमत्तं सार्थिकं हरति यथा वृकाः मेघम् २ तत्र दंशैः मशकैः उपद्रुतः कचित्गन्धर्वपुरं पश्यति कचित्पिशाचं पश्यति ३ भयात् अटव्यां इतस्ततो धावति कदाचित् दिशः नजानाति ४

अ०

॥२३॥

॥२३॥

अदृश्यानां झिल्लीर्न मृगारिकासंज्ञानां कीटाविशेषाणां स्वनैः कर्णयोः शूलोव्यथायस्य । उलूकाधूकास्तेषां वाग्भित्थ्यधितोऽतरात्मा मनोयस्य । अत्रचपरोक्षमप्रियवक्तारो झिल्लीतु
स्याः प्रत्यक्षमप्रियवक्तारो धूकृतुल्याः येषां (कारस्करविभीतकादीनां) छायापिपापहेतुस्ते अपुण्यवृक्षास्तुल्यानघामैकान्तसेवते । मरीचितोयानीति निष्फलत्वेन विज्ञातानपि विष
यान् । ५ वितोयासुसरित्सुपतितस्य गात्रमंगात्सद्यो दुःखं भवति न चोदकलामः तद्वादिहचपरप्रचदुःखदान्पाषण्डानभियाति । आलषते दायादादिभ्यो ब्रादिर्वाञ्छति । (निरंधोनिर
न्नः) उभयत्रापि सप्वार्यः । दावंदावाग्मितुल्यं दुःखदं गृहं प्राप्य शोकाग्निना तप्तो निर्विद्यते विषीदति । तत्रचयक्षराक्षसतुल्यैः राजभिः हृतं अनुवत्प्रेष्ठं धनं यस्य सानिर्विद्यते ६ अ
न्यैः शूरैर्हृतं स्ववित्तं यस्य । निर्विण्णं विषण्णं चेतो यस्य । कश्मलं मूर्छां गंधर्वपुरीमवमनारयोपगतपितृपुत्रादिसमाजं प्रविष्टः सन् । (निर्वृतवत्सुखीव) ७ (शर्करासुक्ष्मप्रस्तरः) ।
कंटकादिविद्धाग्निरिविघ्नैरभिभूतः सन्नगत्तुल्यं महत्कर्म आकूटं कर्तुमिच्छति विमना इव आस्ते । पदपदेक्षणेक्षणे अभ्यंतरेण वह्निना जाठरेणाग्निना (क्षुधापीडितो जनायकुटुंबाय) ८ अ
जगराहिना निद्रारूपेण गिलितः किमपि न वेति विपिनेत्यक्तः शव इव । दंदशूकैः (भुजंगैः) हिंस्रैर्दुर्जने दंष्ट्रः पीडितः अंधोलुप्तविवेकः अंधकूपे मोहेपतितः तमिस्त्रे दुःखे शेते लीयते ९ क्षुद्र
रसान्परयोषादीन् विचिन्वन् गवेषयन् तन्मक्षिकाभिर्योषादिस्वामिभिः विमानः अवज्ञातः ताडितः सन् व्यथितो भवति । यदि कथंचित्प्रातिक्रेशेन प्रतिलब्धमानः प्राप्तयोषादिभवं
तितदावलात् अन्येऽपहरन्ति । तान्नयदाऽभियुक्ते तदा ततोऽप्यन्ये हरन्ति । १० यत्किंचित् अत्यल्पमपि मिथो विपणन् व्यवहरन् क्रयादिना गृह्णन् वित्तशाठ्यात् धनवंचनात् ११

अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूलउलूकवाग्भित्थ्यधितांतरात्मा ॥ अपुण्यवृक्षाञ्छूयते क्षुधादितो मरीचितोयान्यभिधावतिकचिद् ५ कचिद्वितोयाः सरितो
भियाति परस्परंचालपते निरंधः ॥ आसाद्य दावं कचिदग्निना तप्तो निर्विद्यते कचयक्षैर्हृतासुः ६ शूरैर्हृतस्वः कच निर्विण्णचेताः शोचन् विमुह्यन्नुपयाति
कश्मलम् ॥ कचिन्नगं गंधर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतवत्सुहृत्तम् ७ चलन् कचिद्विकटवृक्षशर्कराग्निर्नगारुक्षुर्विमना इवास्ते ॥ पदपदेभ्यंतरवह्निना दितः कौटुं
बिकः कुप्यति वैजनाय ८ कचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनोनावैति किंचिद्विपिनेऽपविद्धः ॥ दंष्ट्रः स्मशेते कचदंष्ट्रकैरधोऽधकूपेपतितस्तमिस्त्रे ९ कर्हिस्म
चित्क्षुद्ररसान् विचिन्वन्स्तन्मक्षिकाभिर्यधितो विमानः ॥ तत्रातिरुच्छ्रं प्रतिलब्धमानो बलाद्रिलुपंत्य धतंततोऽन्ये १० कचिच्चशीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां
कर्तुमनीश आस्ते ॥ कचिन्मिथो विपणन् यच्च किंचिद्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात् ११

कचिद् उलूकवाग्भिः व्यथितमनाः क्षुधादितः सन् मृगजलानि अभिधावति ५ कचिद्वितोयाः सारितोभियातिकचिद् दावं प्राप्य अग्निना तप्तः सन् विषीदति ६ क
चिद् शूरैः हृतधनः शोचन् सन् मुच्छी उपयाति कचिद् गंधर्वपुरं प्रविश्य प्रमोदते ७ कचिद्विकटकादिभिः विद्धाग्निः सन् नगारुक्षुः विमना इव आस्ते क्षणेक्षणे जठरा
ग्निना दग्धः सन् स्वजनाय कुप्यति ८ कचिन् अजगरसर्पेण गिलितः सन् किंचिन्नावैतिकचिद् दंदशूकैः दंष्ट्रः सन् अधकूपेपतति ९ क्षुद्ररसान् विचिन्वन्स्तन्मक्षिकाभिः
ताडितः व्यथितो भवति १० कचिन् शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां कर्तुमनीशः आस्ते कचिन् मिथो व्यवहरन् वित्तशाठ्यात् द्वेषं कञ्छति ११

शय्यादिहीनः । आस्यतेस्मिन्नित्यासनं कंबलादि । स्थीयतेत्रेतिस्थानं गृहं । विहरंत्यनेनेतिविहारो यानादि । याचमानोपियदापरात्परस्मादप्राप्तकामस्तदापरकीये वस्तुनिदृष्टि रभिलापोयस्यसोऽवमानं प्राप्नोति १२ एवमन्योन्यवित्तव्यतिषंगेन विवहानुबंधोयस्यतथाविधोपिपरस्परंविवहन् विवाहादिसंबंधं कुर्वन् उरुभिः कृच्छैः श्रमैः वित्त बाधैरुपसर्गैश्चद्वेषादिभिर्विपन्नोमृतप्रायोभवति १३ दुरत्ययत्वमध्वनोदर्शयति । तांस्तान्विपन्नान्मृतान् विहाय जातंजातंपरिगृह्यविहरन्त्यतः प्रस्थितः तंप्रतिनावर्तते हेवीरअध्वनः परंयोगस्तंचनोपैति । अत्रसार्थं कश्चिदतिसमर्थोपि १४ तदेवाह । मनस्विनः शूराः निर्जितादिगजेंद्रायैः ममेयंभूम्यमेयमिति भूविनिमित्तमृतायां वद्वैर्यैस्तेन्यस्तदंडः संन्यासी यद्विष्णोःपदमभियावित्तनुव्रजंति १५ सिंहावलोकनेनपुनर्भवाटशीभेवानुवर्तयति । प्रसज्जतिआसक्तिकरोति । कीदृशः लतानामृजाः शाखाः तद्वत्सुकुमारायेस्त्रीणांभुजास्तदाश्रयः स न्तदाश्रया अव्यक्तपदा अस्फुटाक्षराः कलभापिणोयद्विजाः पक्षिणः तत्तुल्येषुस्त्रीसंगप्रसक्तेष्वपत्येषुस्पृहायस्यतादृशोमूखा हरिचक्रं सिंहसमूहः तत्तुल्यात्कालचक्रनिमिताज्जन्ममरणा देःप्रसन्नतत्परिहाराय कैश्चित्प्रलोभितो वकादिवद्वचकैः क्षुद्रैः कूरैश्चपापदैः सहसख्यं करोति तेषुप्रविशति १६ तैर्विचितस्तत्रफलाभावंज्ञात्वाहंसानांब्राह्मणानांकुलं पुनः प्रविशन्तेवांशी लंप्रायश्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनाद्याचारं अरोचयन् अग्रियंपश्यन् वानरतुल्यान् भ्रष्टाचारान् शूद्रप्रायानुपैति । तज्जातिरासेनवानरजातिकीदृया स्त्रियाभियुनीमूय परस्परमु खोद्दीक्षणेनविस्मृतोजीवितावधिर्मरणकालोयेन १७

क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तुतस्मिच्छय्यासनस्थानविहारहीनः ॥ याचन्परादप्रतिलब्धकामःपारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम् १२ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगवृ द्धवैरानुबंधोविवहन्मिथश्च ॥ अध्वन्यमुष्मिन्तुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः १३ तांस्तान्विपन्नान्सहितत्रतत्रविहायजातंपरिगृह्यसार्थः ॥ आवर्त तेऽद्यापिनकश्चिदत्रवीराध्वनःपारमुपैतियोगम् १४ मनस्विनोनिर्जितादिगजेंद्राममेतिसर्वेभुविबद्धवैराः ॥ मृधेशयीरन्नतुतद्रजंतियज्यस्तदंडोगतवैरो भियाति १५ प्रसज्जतिक्वपिलताभुजाश्रयस्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः ॥ क्वचित्क्वदाचित्हरिचक्रतस्त्रसन्नसख्यंविधत्तेवकंकगृध्रैः १६ तैर्विचितोहंसकु लंसमाविशन्नरोचयच्छीलमुपैतिवानरान् ॥ तज्जातिरासेनसुनिर्दृतेन्द्रियःपरस्परोद्दीक्षणविस्मृतावधिः १७

क्वचित् क्षीणधनः शय्यासनादिहीनः सन् अन्यपुरुषंयाचित्वा तत् शय्यादिअप्राप्य अवमानं प्राप्नोति १२ एवंबहुभिः श्रमैः उपसर्गैश्चविपन्नः सन् मृतप्रायोभवति १३ किंचित्सः मृतान् तत्रतत्र हित्वाजातंजातं परिगृह्य विहरन्सन्अद्यापिनावर्तते १४ किंच एतेभुविममेयंभूरितिबद्धवैराः संतः युद्धेस्त्रियंते नतुविष्णुपदंव्रजंति १५ अथ पुनः भवाटवोवर्णयति अयंसार्थः क्वचित् सिंहसंघात् व्रसन् वकंकंकगृध्रैः सहसख्यं करोति १६ ततः तैर्विचितः सन्हंसकुलं प्राविशति तत्रापितच्छीलं अरोचयन् वान रानुपैति ततः तज्जातिकीदृयाविस्मृतजीवितावधिर्भवाति १७

(द्रुमेषु) द्रुमवत्केवलदृष्टार्थेषु गृहेषु (रस्यन्सुतेषु दारेषु चान्निष्ठा) व्यवयादीनः सुरतेच्छया कपणः (मनोऽरधानुसोरणसुरतासंभवेतदिच्छया देम्बं कुर्वन् इत्यर्थः) एवं स्वस्थं यद्भवन्नप्राप्तं तस्मिन्निविशः परिहर्तुमशक्तः पाठांतरे तु वने संसारे चरन्नित्यर्थः । गिरिकंदरवत् अतिभयानकरोणादिदुःखेपतन् कंदरस्य गजतुल्या नृत्त्योर्भीतः सन् नलीगुल्यं प्राचीनं कर्मादिलंब्यावस्थितो भवति १८ (अतः आपदः कथंचित्सिमुक्तः स्वर्गगतः पुनः) सार्थप्रविशति । यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते । (एवं प्रवृत्तौ रममाणः संसारपद्ममन्स्वमार्गमद्यापि कश्चन) न वेद परमपुरुषार्थं (हे अरिंदमेत्यनेन जितेन्द्रियस्य तवास्ति भुक्त्यधिकार इति सूचितम्) १९ त्वमपि अध्वनिनिवेशित इत्यनुपंगः । अतोऽस्याध्वनः पारमतितर । असज्जितात्मा विषयेष्वनभिनिवेशितचित्तः सन् । हरिमेव याशितं तीक्ष्णकृतं (ज्ञानसङ्गं । आदाय तेनास्याध्वनः पारमतितर । संन्यस्तदंडः त्यक्तप्रवृत्तिमार्ग इत्यर्थः) । २० अखिलजन्मसु शोभनं नृजन्मैव परं श्रेष्ठं येष्यो देवादिजन्मभ्यः । तैरपि किं । अमुष्मिन् स्वर्गोपि जन्मभिः किं । नार्केचित् । यत्तेषु जन्मसु यत्र स्वर्गो वा वो महात्मनां समागमः प्रचुरानभवति । हृषीकेशस्य यशसा कृतः शोभित आत्मयैस्तेषाम् २१ संततमुपासितैः तेषां महतां पदाजरेणुभिः हतमंहोमस्य तस्याधोक्षजे निर्मलाभक्तिर्भवतीति नैवाङ्गम् । यस्य तत्र मूर्तमात्रमवात्समागममात्रादपि दुस्तरं (दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मन इत्यादिनोक्तेन) बद्धमूलोपिमम अविवेको नष्टः । २२ ब्रह्मविदः केन रूपेण विचरंतीत्यज्ञानात् सर्वान्नमस्यति नम इति । ये बद्धवः क्रीडारतत्वादश्रदेयधारेयास्तानप्यभि व्याप्य सर्वेभ्यो नम इत्यर्थः । स्वदृष्टा तेन राज्ञां (श्रीमदांधत्वात्) महदवज्ञां संभाव्याह राज्ञां शिवमस्त्विति । २३ उत्तरामाता यस्य हे उत्तरामातः (परीक्षित) विगणयतः नगणयतः (परमकारुणिकतया) अत्र मंतयं पि परमकरुणाकरत्वेनेत्यर्थः सिंधुपतये (रद्गुणाय) आत्मसतत्त्वं (आत्मतत्त्वमित्यर्थः) उपदिश्य निभृताः शांताः करणानां द्विधाणामूर्मयो यस्मिन् स आशयो यस्य । (परोऽनुभावः सामर्थ्यस्य) २४

द्रुमेषु रस्यन्सुतदारवत्सलो व्यवयादीनो निविशः स्ववं वने ॥ कचिन्प्रमादाद्गिरिकंदरेपतन् न वलीं गृहीत्वा गजभीत आस्थितः १८ अतः कथंचित्सिमुक्त आपदः पुनश्च सार्थप्रविशत्यरिंदम ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितो भ्रमन् जनोद्यापि न वेद कश्चन १९ रद्गुणत्वमपि ह्यध्वनोस्य संन्यस्तदंडः कृतभूतमैत्रः ॥ असज्जितात्मा हरिसेवया शितज्ञानासिमादाय तराति पारम् २० ॥ राजोवाच ॥ अहो नृजन्मा खिलजन्मशोभनं किं जन्ममभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ॥ न यद्दृषी केशयशस्कृतात्मनां महात्मनां प्रचुरः समागमः २१ न ह्यद्भुतं तच्च रणाजरेणुभिर्हतां हसोभाक्तिरधोक्षजेऽमला ॥ मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्कमूलो पहतोऽविवेकः २२ नमो महद्भ्योस्तु नमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नम आबद्धभ्यः ॥ ये ब्राह्मणागमव्यूतलिङ्गाश्चरंति तेभ्यः शिवमस्तुराज्ञाम् २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्येवमुत्तरामातः सर्वैर्ब्रह्मर्षिसुतः सिंधुपतय आत्मसतत्त्वं विगणयतः परानुभावः परमकारुणिकतयोपदिश्य रद्गुणेन सकरुणमभिवंदित चरणपूर्णार्णव इव निभृतकरणोर्म्याशयो धरणिमिमांश्चिचार २४

एवं अमुष्मिन् मार्गे भ्रमन् अद्यापि कश्चन न वेद हे रद्गुणत्वमपि सर्वभूतमैत्रः न्यस्तदंडः सन् हरिसेवया तीक्ष्णज्ञानासिं गृहीत्वा अस्य अध्वनः पारं याहि १८ १९ २० ॥ रद्गुण उवाच ॥ ॥ अहो अखिलजन्मसु मध्ये नृजन्मैव श्रेष्ठं किं देवादिजन्मना नृजन्मना तु सत्समागमो भवति २१ तेन भगवच्चरणे अमलाभक्तिः उत्पद्यते अहो तव मुहूर्तमात्रसंगात् मम अविवेको गतः २२ किंच ब्रह्मविदः केन रूपेण विचरंति इत्यज्ञानात् सर्वान्नमस्यति महद्भ्यः शिशुभ्यः युवभ्यः वदुभ्यः नमः ये अबद्धतलिङ्गाः ब्राह्मणाः तेभ्यः नमः राज्ञां शिवमस्तु २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं सः जडभरतः करुणया रद्गुणाय तत्त्वं उपदिश्य तेन वंदितचरणः पृथर्वीचिचार २४

॥ १५॥

अ०

4980

112411

सौवीरपतिरपिसाधुसंगत् लब्धतत्त्वज्ञानः अज्ञानेन आत्मनि अध्यारोपितां देहात्मवृद्धिं विससर्ज एवं हेनूपभगवदाश्रितानुभावः अस्ति २५ ॥ परीक्षिदुवाच ॥ हे
शुकत्वमालोक्य संसारमार्गः पारोक्ष्येण कथितः सः सर्वेषां बोधाय प्रत्यक्षेण निर्दिश्यताम् २६ ॥ ॥ इति पंचमेव योदशः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ य एषः
जीवलोकः विष्णोर्मायया भवाट्वांगतः सन् भगवद्भक्तैरनुष्ठितं संसारतापोपशमनं भक्तिमार्गं अद्यापि न प्राप्नोति यस्यां भवाट्वांग्यो मेतेषां हि द्वियनामीनः कर्मणादस्यैव एव संति १

दस्वपुस्यतेषां कर्मदर्शयति । तद्यथेति । धर्मौषधिकं धर्मकारणं । तमेवस्त्राभिप्रेतं धर्ममाह । साक्षादिति । तंतुसांपरायेपरलोकार्थमुदाहरंति । तद्धर्म्यधर्मार्हधनं । दर्शनाद्याः पंच
ज्ञानैर्द्रियाणां हृतयः । संकल्पव्यवसायावतःकरणस्य । एतैर्मृदे योग्याभ्युपमोगः तेमकुनाथस्यकुबुद्धेराजितात्मनोविलुपंति । यथाचोराः कुपालकस्यअनवहितात्मनः सार्यस्यधनंहरंति
त २ गोमायवोयत्रेत्येतद्व्याचष्टे (अथचेति) अथचेत्यर्थातरोपन्यासे । कर्मणातुट्टकाः सृगालाश्चकदर्यस्यातिलुब्धस्य (उदासीनस्यापिकुटुंबमवानाम्रादारापत्यादयः मेषभिवमिषतःपश्य
तः सतोपिसंरक्ष्यमाणंहरंति) ३ प्रमूतवीरुतृणगुल्मगह्वरइत्येतद्व्याचष्टे । यथाहीति । नदग्धानि (गुल्मादीनां) बीजानियस्मिन् । यद्यस्माद्योयमावसथआश्रमएषकामानांकरं
डः यथाकर्पूरभाजनेकर्पूरक्षयेपिपरिमलोनक्षीयते । एवमत्रवासनानामक्षीणत्वात्तत्कर्माण्युत्सीदंतीत्यर्थः ४ दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैः शलमादिभिश्चउपरुध्यमानः पीडयमानोबहिः
प्राणोवित्तयस्य ५ तथ्यत्रिधोयस्मिन्नध्वनि परिभ्रमन् अविद्यादिभिरुपरक्तेनमनसागंधैर्पुरतुल्यमघटमानंनरलोकं सत्यतयाभिध्यादृष्टिरनुपश्यति । (भ्रातृदृष्टिः सन् नाममात्रमपिदे
हं वस्तुतयाजानातीत्यर्थः ।) ५ प्रपश्यतीतिप्रशङ्कसूचितमर्थातरंदर्शयति । तत्रचगंधर्वपुरे कचिदातपोदकं मृगतृष्णाजलं तत्तुल्यान् विषयानुपधावतीति ६

तद्यथापुरुषस्यधनंयत्किंचित्साक्षाद्भौपयिकंबहुलुच्छ्राधिगतंसाक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणोयोऽसौधर्मस्तंतुसांपरायउदाहरंति तद्धर्म्यधनंदर्शनश्रवणा
स्वादनावग्राणसंकल्पव्यवसायशृङ्गाम्योपभोगेनकुनाथस्याजितात्मनोयथासार्थस्यतथाऽजितात्मनोविलुपंति २ अथचयत्रकौटुंबिकादारापत्यादयोना
म्राकर्मणावृकसृगालाएवअनिच्छतोपिकदर्यस्यकुटुंबिनउरणकवत्संरक्ष्यमाणमिषतोपिहरंति ३ यथाह्यनुवत्सरंरुष्यमाणमप्यदग्धबीजंक्षेत्रंपुनरेवावपन
कालेगुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिवभवति ॥ एवमेवशृङ्गाश्रमःकर्मक्षेत्रंयस्मिन्नहिकर्माण्युत्सीदंति यदयंकामकरंडएषआवसथः ४ तत्रगतोदंशमशकसमापस
दैर्मनुजैःशलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानबहिःप्राणःकचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थनरलोकंगंधर्वनगर
मुपपन्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ५ कचिदातपोदकंनिभान्विषयानुपधावतिपानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुः ६

तद्यथापुरुषस्ययत्किंचिद्भगवदाराधनलक्षणं धर्मकारणं धनं तत् दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावग्राणैः विषयभोगेन हरंति १ अथचदारापत्यादयः कर्मणाश्चसृगालाएव
लुब्धस्यकुटुंबिनः सर्वस्वंहरंति ३ यथाक्षेत्रंरुष्यमाणमपिगुल्मतृणादिभिर्गह्वरंभवति एवमेवशृङ्गाश्रमःकर्मक्षेत्रं यस्मिन्कर्माणिनोत्सीदंति ४ अत्रवासनानां अक्षीणत्वात्तत्र
गतःसन्दंशमशकतुल्यैःनीचमनुष्यैःपीडयमानःअविद्यादिभिरुपरक्तेनमनसागंधैर्पुरतुल्यंनरलोकंसत्यतयामिथ्यादृष्टिःसन्अनुपश्यति ५ कचित्मृगजलतुल्यान्विषयान्
व्यसनलुब्धःसन्अनुधावति ६

॥ २६ ॥

कचिच्चाशेषदोषनिषदनपुरीषविशेषतर्द्धगुणानिर्मितमतिःसुवर्णमुपादित्सत्यग्रिकामकातरइवोलमुकापिशाचम् ७ अथकदाचित्रिवासपानीयद्रविणाद्यने
कात्मोपजीवनाभिनिवेशएतस्यांसंसारोद्व्यामितस्ततःपरिधावाति ८ कचिच्चवात्यौपम्ययाप्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभूताइवासाधुमर्या
दोरजस्वलाशोदिग्देवताअतिरजस्वलमतिर्नविजानाति ९ कचित्सल्लवगतविषयवैतथ्यःस्वयंपराभिध्यानेनविभ्रंशितस्मृतिस्तयैवमरीचितोयप्रायां
स्तानेवाभिधावति १० कचिदुल्लुल्लिखीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपंप्रत्यक्षंपरोक्षंवारिपुराजकुलनिर्भस्मितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ११ सयदा
दुग्धपूर्वमुकृतस्तदाकारस्करकाकतुंडाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थश्चन्यद्रविणान्जीवन्मृतान्स्वयंजीवन्प्रियमाणउपधावति १२ एकदाऽसत्प्रसं
गान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतस्खलनवदुभयतोऽपिदुःखदं पाषंडमभियाति १३

कचिद् अशेषदोषस्थानं सुवर्णं उपादानुं दृच्छति अग्रिकामेन उल्मुकापिशाचमिव अग्रिबुध्यानुधावति ननु तं प्राप्नोति कथंचित् प्राप्तश्चेत् तर्हि तेन भक्षितः सन्नन्नियते एवं सुवर्णमनुधावन्नपि ७ कदाचिद् निवासतो यद्रविणादिष्वभिनिविष्टः एतस्यां संसाराटव्यां इतस्ततः परिधावति ८ कदाचिद् वाल्यातुल्ययास्त्रिया उत्संगं आरोपितः रजस्वलाक्षः सन् दिग्देवताः न जानाति ९ कचिद् देहाभिनिवेशेन ध्वंशितमतिः मरीचितो य प्रायान् विषयान् अभिधावति १० कचिद् उलूकसिंहोस्वनवत् रिपूणां राजकुलस्य च निर्भस्ति तेन व्यथितकर्णमूलहृदयो भवति ११ कचिद् अपुण्यवृक्षलताविषोदकपानतुल्यान् अविन्मृतान् उपधावति १२ कचिद् असतां प्रसंगात् वंचितमतिः निरुदकनदी गर्तपाततुल्यं इह परत्र च दुःखदं पाखंडमभियाति १३

11984

॥ २६॥

परस्परं चालपनेनिरं वइत्येतद्याचष्टे । यदात्यति । अंधः अन्नं नोपनमति नोपतिष्ठति तदा हि पितृपुत्राणां बहिः कुशः तद्वतः पितृसंबन्धिपुत्रसंबन्धिवाकुशादितृणमात्रं प्रियेषु पश्यति तान् (पितृपुत्रान्वा) भक्षयति (अन्नार्थं) बाधते इत्यर्थः पितृपुत्रबहिर्गणानिति तु पाठः सुगमः १४ आसाद्य दावमित्येतव्याचष्टे कचिदासाद्येति । (प्रियार्थविधुरं प्रियविषयरहितं दुःखरूपोत्तरफलं । निर्वेदं वैराग्यम्) १५ कच्यक्षैर्हतासुरित्येतव्याचष्टे । कचित्कालेन विषमितं प्रतिकूलतां नीतं यद्वाजकुलं तदेवरक्षस्तेनापहताः प्रियतमधनरूपा असवो यस्य । विगतानि जीवलक्षणानि हर्षादीनि यस्य । गृहं तस्वइत्यप्यनेनैव व्याख्यातम् । १६ कचिच्चगंधर्वपुरं प्रविष्टइत्येतव्याचष्टे । कदाचिन्मनोरथप्राप्तं पितृ- (पितामाहादि) असदेव (असत्यमेव) सदिति मत्वा (स्वप्नसुखतुल्यं सुखं) पूर्वं गंधर्वपुरवदघटमानदर्शनमुक्तं । इदानीं तन्निमित्तमुखासकिरुच्यत इति भेदः १७ चलन् कचिदित्येतव्याचष्टे । कचिद्गृहाश्रमेयाः कर्मचोदनाः (अग्निष्टोमेन यजेतेत्याद्याः) तासामतिभरोऽतिविस्तारः स एव गिरिस्तमारुरुक्षन् तदंते गंतुमिच्छन् (लोकः स्वर्गादिस्तव्यसनेन तदासक्त्या कर्षितं मनो यस्य) १८ पदेपदेभ्यंतरवद्विनेति व्याचष्टे । कचिच्चदुःसहेनेति । (गृहीतसारः आतबलः अशक्त इत्यर्थः) १९ कचिन्निग्रीर्ण इत्येतव्याचष्टे । स एवेति । (अपविद्धः उत्सृष्टः) २० दृष्टः स्मशेत इति व्याचष्टे कदाचिदिति । मानो गंधर्वदंष्ट्रापरपीडाकरत्वात् भग्नमानदंष्ट्रा यस्य अतएव न लब्धो निद्रायाः क्षणोपियेन २१ कर्हिस्मचित्काममधुलवानिति । कर्हिस्मचित्काममधुलवानिति । यदानिहतो भवति तदा सद्य एव निरयेतति । २२

यदा तु परबाधयाऽथ आत्मनेनोपनमति तदा हि पितृपुत्रबहिर्गणतः पितृपुत्रान्वासखलु भक्षयति १४ कचिदासाद्य गृहं दावत्प्रियार्थविधुरं असुखोदकं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति १५ कचित्कालविषमितराजकुलरक्षसाऽपहृतप्रियतमधनासुः प्रमृतकइव विगतजीवलक्षण आस्ते १६ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सादिति स्वप्ननिर्घृतिलक्षणमनुभवति १७ कचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणो लोकव्यसनकर्षितमनाः कंटकशर्कराक्षेपं प्रविशन्निवसीदति १८ कचिच्चदुःसहेन कायाभ्यंतरवद्विना गृहीतसारः स्वकुटुंबाय कुप्यति १९ स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोऽथेतमसिमग्नः शून्यारण्यइव शेते नान्यत्किंचन वेदशवइवापविद्धः २० कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदं दशूकैरलब्ध निद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोऽधकूपेऽथ वत्पतति २१ कर्हिस्मचित्काममधुलवान्विचिन्वत्य दापरदारपरद्रव्याण्यवरुंधानो राज्ञा स्वामिभिर्बानिहतः पतत्यपारेनिरये २२

यदा आत्मने अन्नं नोपतिष्ठति तदा पितृपुत्रान्वाधते १४ कचित्दावतुल्यं गृहमासाद्य शोकाग्निना दह्यमानः निर्वेदमुपगच्छति १५ कचित् कालेन प्रतिकूलतां नीतं यद्वाजकुलं तदेवरक्षः तेनापहताः प्रियतमधनरूपाः प्राणाः यस्य स मृतकइव आस्ते १६ कचित् मनोरथप्राप्तं पित्रादि असत्सादिति मत्वा अनुभवति १७ कचित् गृहाश्रमेयाः कर्मचोदनास्तासामतिविस्तार एव गिरिः तं आरुरुक्षन् कंटकशर्कराक्षेपं प्रविष्टइव सीदति १८ कचित् दुःसहेन कायाभ्यंतरवद्विना गृहीतसारः स्वकुटुंबाय कुप्यति १९ स एव पुनः निद्राजगरगृहीतः शून्यारण्यइव शेते नान्यत् किंचन वेद २० कदाचित् दुर्जनदं दशूकैर्भग्नगर्वदंष्ट्राः अधकूपेऽथ वत्पतति २१ कचित् काममधुलवान्विचिन्वत्य दापरदारपरद्रव्याणि अवरुंधानः भवति तदाराज्ञा स्वामिभिर्बानिहतः सन् निरयेतति २२

प्रसंगात्प्रवृत्तस्य कर्मणः संसारहेतुत्वं स्फुटयति अयचेति । यस्मादेव (स्यात्) अथ तस्मात् अनंतरमेव उभयथा इह च परत्र च अस्मिन् प्रवृत्तिमार्गे संसारस्यावपनं जन्मनां क्षेत्रं कर्मोदाहरंति २३ तत्रातिकृच्छं प्रतिलब्धमान इत्येतद्व्याचष्टे । मुक्त इति । यदि (कथंचित् प्राप्तविषयः) बंधान्मुक्तो भवति तर्हिततः सकाशात् (कश्चित्) अन्यो हरति तस्मादप्यन्यः (कश्चित्) न त्वसी भोक्तुं लभत इत्यर्थः २४ कश्चिच्च शीताद्यनेका आधिदैविक्याद्यायादशादुःखावस्थास्तासां २५ कचिन्मिथ इत्येतद्व्याचष्टे । कचिन्मिथो (वाणिज्यवृत्त्या) यत्किंचिद्धनं व्यवहरन् काकिणिकामात्रं विंशतिकपदं कमात्रं ततोऽपि न्यूनं वा यत्किंचिदपहरति अयं विद्वेषमेति २६ अध्वन्यमुष्मिन्मृगच्छति वित्तबाधो परस्मैरित्युक्तानुपसर्गान् प्रपंचयति । अध्वन्दमुष्मिन् इमे उरुकृच्छ्रवित्तबाधादयः तथा सुखदुःखादयश्च तत्र मात्सर्यं परसंपत्त्यसहनं ईर्ष्यापरगुणमात्रासहनम् २७ व्युत्क्रमैः पुनरुक्तैश्च नानापाठैस्तः परं । दुर्गमोऽपि भवाध्वायं संप्रदायेन तीर्यते ॥ १ ॥ तत्र प्रसज्जति कापीत्यादिना सिंहावलोकनन्यायेन उक्तमर्थमपकृष्य क्रमेण व्याचष्टे । कापि देवमाययोति (देवस्य विष्णोर्माया मोहनी शक्तिस्तद्रूपया ।) प्रस्कन्नं अपगतं विवेकविज्ञानं यस्य । सत्याः स्त्रियाविहारगृहं क्रीडागृहं तदारंभे (तदुद्यमे) आकुलं हृदयं यस्य । अनेन प्रसज्जतीति व्याख्यातम् । तदाश्रयेत्यादिव्याचष्टे । तस्या आश्रये अवसक्ताः संलम्बाः सुतादुहितरश्च कलत्रं च सैव स्त्री तेषां भाषितादिभिरपहृतं हृदयं यस्य । (अपारे अपरिभित्ते) ग्रहिणोति प्रक्षिपति (यतो न जित आत्मा मनो येन) २८

अथ च तस्मादुभयथापि हि कर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरंति २३ मुक्तस्ततो यदि बंधादेव दत्त उपाच्छिनतितस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः २४ कचिच्च शीतवाताद्यनेका आधिदैविकभौतिकाल्भीयानां दशानां प्रतिनिवारणे अकल्पोदुरंतचित्तया विषण्ण आस्ते २५ कचिन्मिथो व्यवहरन् यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमपहरन् यत्किंचिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् २६ अध्वन्यमुष्मिन्मिथ उपसर्गस्तथा सुखदुःखरागद्वेषमयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः २७ कापि देवमायया स्त्रियाभुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यदि हारगृहं भाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्माऽपारं धेतमसि ग्रहिणोति २८

तस्मात् प्रवृत्तिमार्गे आत्मनः जन्मक्षेत्रं कर्म उदाहरंति २३ यदि बंधात् मुक्तो भवति तर्हितस्मात् देवदत्तो हरति तस्मात् विष्णुमित्रः २४ कचिन् शीतवाताद्यनेका आधिदैविकादिदुःखानां निवारणे अकल्पोदुरंतचित्तया विषण्णः आस्ते २५ कचिन्मिथो व्यवहरन् यत्किंचिद्धनं अन्येभ्यः काकिणिकामात्रं ततो न्यूनं वा अपहरन् विद्वेषं एति २६ अमुष्मिन् अध्वनि इमे सुखदुःखरागद्वेषमयाभिमानप्रमादोन्मादशोकलोभमोहमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्ममरणादयः उपसर्गाः संति २७ कापि देवमायया स्त्रियाभुजलतोपगूढः गतविवेकविज्ञानः सुतदुहितकलत्रभाषितादिभिः अपहृतहृदयः आत्मानं अपारं धेतमसि प्रक्षिपति २८

कचित्कदाचिद्वरिचक्रतत्त्वसन्नित्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदीश्वरस्येति परमाणुरादिः द्विपरार्धोऽपवर्गातः तदेवोपलक्षणं यस्य तस्मात् कालोपलक्षणादिति पृथक्पदत्वेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः (सूर्यो हियावता कालेन परमाणुदेशमत्येति सकालः परमाणुः । ब्रह्मणो वर्षशतां द्विपरार्धः एतादृशात् । तथा) रंहसाशीघ्रिणपरिवर्तितेन परिभ्रमणेन वयसा बाल्यादिक्रमेण ब्रह्माणमभिव्याप्य नृणस्तं वआदिः (येषां तानि) भूतानि हरतः (एतादृशात्) चक्रात्सकाशात् वित्रस्तहृदयः सन् पाषंडदेवता आभिमुख्येन धत्ते (भजत इत्यर्थः ।) इत्यन्वयः । (पुनः कथं भूताश्चक्रात्) अनिमिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः । (कीदृशानां भूतानां) मिषतां प्रतिकर्तुं मशक्तानामित्यर्थः । कर्मणिषठ्यः । कालचक्रं निजं नित्यमायुधं यस्य तं । (केन भजते ।) सांकेत्येन मूलप्रमाणशून्येन पाषंडागमेन । (आर्यसमयपरिहृता आर्यसिद्धातैरनंगीकृताः) २९ तैर्विचिंत्येतद्व्याचष्टे । यदात्विति । आत्मना (स्वयमेव) वंचितैरुरु अधिकं वंचितः सन् तेषां ब्राह्मणानां च्छीलं उपनयनादितदरोचयन् (अपथ्यं मन्वानः) शूद्रवद्वर्तते । निगमाचारे अशुद्धितः । (निगमोक्ताचारे) स्वस्य शुद्ध्यभावत्वात् (अनधिकारात्) यस्य शूद्रस्य केवलं मिथुनीभावः (स्त्रीपुंसभावः) कुटुंबभरणं च व्यापारो नाग्निहोत्रादिः (ब्राह्मणानां शीलं तु श्रुतिस्मृत्युक्तकर्मानुष्ठानेन यज्ञपुरुषस्य आराधनरूपमेव) ३० तत्रापि निरवरोधः प्रतिबंधरहितः स्वैरेण स्वेच्छया कीडन् विस्मृतमृत्युकालः सन् ३१ द्विषुरस्य नित्येतद्व्याचष्टे । कचिद्भुमवदिति । व्यवयक्षणः मिथुनमात्रोत्सवो भवति ३२ कचित्प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे । एवमध्वनिस्वदुःस्वाद्यवरुंधानो गिरिकंदरप्रायेतमसि रोगाद्यापदि पततीति शेषः । ३३

कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धोपवर्गात्कालोपलक्षणात्परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मणस्तं वादीनां भूतानां निमेषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवंतं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाषंडदेवताः कंकगृध्रवकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः सांकेत्येनाभिधत्ते २९ यदा तु पाषंडिभिरात्मवंचितैस्तैरुरु वंचितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्य आराधनमेव तदरोचयच्छूद्रकुलं भजतो निगमाचारे अशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कुटुंबभरणं यथा वानरजातेः ३० तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः ३१ कचिद्भुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन् यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवयक्षणः ३२ एवमध्वन्यवरुंधानो मृत्युगजभयात् तमसि गिरिकंदरप्राये ३३

कचित्भगवतः विष्णोः कालचक्रात् त्रस्तहृदयः तमेव ईश्वरं यज्ञपुरुषं अनादृत्य कंकगृध्रवकतुल्याः पाषंडदेवताः आभिमुख्येन धत्ते २९ यदा पाषंडिभिर्वंचितः तदा ब्रह्मकुलं समावसन् तेषां शीलं श्रौतादिकर्मानुष्ठानेन भगवदाराधनमेव तत् अरोचयन् शूद्रकुलं भजते यस्य शूद्रस्य मिथुनीभावः उदरभरणं च व्यापारः ३० तत्रापि प्रतिबंधरहितः स्वेच्छया कीडन् सन् अन्योन्यमुख निरीक्षणादिना विस्मृतकालावधिर्भवति ३१ कचित् भुमवत् ऐहिकार्थेषु रंस्यन् वानरवत् मिथुनोत्सवो भवति ३२ एवं अध्वानि अवरुंधानः मृत्युगजभयात् गिरिकंदरप्राये रोगाद्यापदि पतति ३३

HR 411

अ०

4981

426

कचिद् शीतवातायनेकाधिदैविकादिदुःस्वानानिवारणे असमर्थः सन्विषयविषण्णः आस्ते ३४ ३५ कचिद् क्षीणधनः शय्यासनाद्युपभोगविहीनः वाञ्छितादानेनिश्चितम
तिः सन्ततस्ततः जनात् अवमानादीनि लभते ३६ ३७ एतस्मिन् संसाराध्वनि यः आपदं प्राप्तः मृतो वा तं विमृज्य जातं जातं स्वीकृत्य शोचन् मुह्यन् क्रंदन् संद्वेष्यन्
अपि अद्यापि नावर्तते ३८ तत्र हेतुः एतद्योगानुशान्तं न जानति मुनयस्तु समवगच्छन्ति ३९ एवं स्वर्गतोऽपि न रलांकसार्थमेवोपयाति ४० ४१ हेराजन् ऋषभदेवपुत्रस्य
भरतस्य मार्गमन्यः कोपितुपः गंतुं न शक्नोति कः गरुडतः मार्गमातिरेक ४२

तत्रेहमुमाह यइति । सुहृद्राज्यथोर्द्ध्वैक्यम् । यः हृदिस्पृशो मनोहरान् अतोदुस्त्यजान् दारादीन् योविष्ठाभिव्रजहौ तस्यार्पमस्येति संबन्धः । त्यागेहेतुः । उत्तमश्लोकेलालसालंपटत्वं यस्य ४३ तस्यैवंविषयत्यागो न चित्रमित्याह । य एवं भूतो सौ नृपः स क्षित्यादीन् नैच्छदित्यतदुचितम् । (सुखरैरपि स्पृहणीयां) सद्यावलोकं भरतस्य दयायथा भवति एवमवलोकं बस्या इति परिजनावलोकः श्रिया मुपचर्यते । यतो मधुद्विषः सेवायामनुरक्तं मनोयेपातेषां महतां भवो मोक्षोपि फल्गुः तुच्छ एव । (किपुनः क्षितिसृतादि ।) ४४ तस्य सेवानुरागमेवाह । यज्ञायेति । यज्ञरूपाय धर्मपतये यज्ञादिधर्मफलदात्रे विधौ नैपुण्यं यस्य तस्मै । ('यद्यदाचरातिश्रेष्ठ' इति न्यायेन) धर्मानुष्ठात्रे योगोष्ठांगः तस्मै । सांख्यज्ञानतच्छिरः प्रधानं फलं यस्य योगस्य तस्मै । प्रकृतीश्वराय मायानिबन्धे । अतएव नारं जीवसमूहः सोयनमाश्रयस्य तस्मै सर्वजीवनियंत्रे एवं कर्मज्ञानदेवताकाण्डैः प्रतिपादिता यहरयेन मइत्युदारं उच्चैर्यः सम्यगुच्चारितवान् । मृगत्वं मृगदेहमपि हास्यन् त्यक्ष्यन् सन् य एवं भूतः तस्य तदुचितमिति वा । तस्यानुवर्तमानाहर्तीति वा संबन्धः । ४५ भरतचरितश्रवणादि फलमाह । इदमिति । भागवतैः क्षते इत्यर्थः । (कथं भूतं चरितं स्वस्त्ययनमित्यादि) ४६ इति पंचमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ एवमष्टभिरध्वायै भरतस्योक्तमीहितम् । ततः पंचदशेतस्य कीर्त्यते वैशजानुषाः ॥ १ ॥ ऋषभपदवीं जीवन्मुक्तमार्गं अनुवर्तमानं दृष्टेति शेषः । यद्वायं सुमतिर्नानार्याः पामराः पाषंडिनो अवेदसमाभ्रातां देवतां कल्पयिष्यन्ति बुद्धोयं साक्षादवतीर्ण इति मंस्यंत इत्यर्थः । १

योदुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं हृदि स्पृशः ॥ जहौ युवैवमलवदुत्तमश्लोकलालसः ४३ योदुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थं दारान् प्राथ्यां श्रियं सुखरैः सद्यावलोकाम् ॥ नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विसेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्गुः ४४ यज्ञाय धर्मपतये विधौ नैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ॥ नारायणाय हरये नम इत्युदारं हास्यन् मृगत्वमपि यः समुदाजहार ४५ इदं भागवतसमाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षे भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्गापवर्ग्यं चानुश्रुणोत्याख्यास्यत्यभिनेदति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्तेन कांचन परत इति ४६ इति श्रीभा० महा० पंच० भरतोपाख्याने ब्राह्मणरह गणसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमुहवाक् केचित्पांषडिनः ऋषभपदवीमनुवर्तमानं चानार्या अवेदसमाभ्रातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यन्ति १

यः युवापि दारसुतसुहृद्राज्यादिजहौ ४३ किंच यः क्षितिसुतस्वजनार्थं दारादीन् नैच्छत् तत्तस्य उचितमेव यतः हरिसेवानुरक्तमनसां महतां मोक्षोपि तुच्छ एव किपुनरेते ४४ यः भरतः मृगदेहमपि त्यक्ष्यन् यज्ञाय नारायणाय हरये नम इत्युच्चैः सम्यगुच्चारितवान् ४५ इदं भागवतैः सत्कृतशुद्धगुणकर्मणः भरतस्य स्वस्त्ययनं आयुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्गापवर्ग्यं अनुचरितं यः शृणोति श्रावयति अभिनेदति सः सर्वाः आशिषः प्राप्नोति ४६ ॥ इति पंचमेव चतुर्दशः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामा यं सुमतिं ऋषभपदवीमनुवर्तमानं दृष्ट्वा केचित्पाषंडिनः बुद्धोयं अवतीर्ण इति मंस्यन्ते पाषंडमार्गं च कलौ कल्पयिष्यन्ति १

(तस्मात्सुमतेवृद्धसेनाख्यायांस्त्रियाम्) २ (आसुर्यापित्त्या) तत्तनयः देवताजितः पुत्रः (देवद्युप्राख्यः ततो देवद्युप्रात् उपजातः संभूतः) ३ आत्मविद्याबहुभ्य आख्याय तद्व्याख्यानेनवे स्वयंसंशुद्धो (महापुरुषं अंतर्यामिणं) अनुमस्मार अपरोक्षतयानुभूतवान् । प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्रातेति त्रयो यज्ञनिनुणाः सूनव आसन् । अजनिपातां जातौ ४ हृदयजः पुत्रः । (चत्वारः पुत्रः गयनामा जायत ।) जगतोरिरक्षिषया गृहीतं सत्त्वं येन तस्य विष्णोः कलांशः सन् ५ महापुरुषत्वमाहसवै इति । धर्मस्तस्य द्विविधः अभिषिक्तत्वात्प्रजापालनादिकः गृहस्थत्वादिज्यादिश्चापरः । द्विविधोऽपि भगवति सर्वात्मनार्पितः सन् परमार्थलक्षण (एव) तेन परिभाषिता संस्कृता अतिशुद्धा मतिर्यस्य अतएवोपरतमनात्म्यं देहाद्यहंभावो यस्मिन् तस्मिन्नात्मनि चित्ते स्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्मण्यात्मानुभवो यस्य तादृशोऽपि निरभिमान एव अविनिमज्जुगुपत् पालयामास ६ कर्मभिर्मयंकः प्रतियाति अनुकरोति न कोपि । यथा गयेन यज्ञादिकर्मकृतं तथानकोऽपि कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । अत्र हेतुः । यज्वादिरूपा भगवत्कलां गयमृते अन्यः (कोयज्वादिरूपो भवति । अत्र) कइत्यनुपंगः (यज्वाविधिनेष्टवान्) अभिमानी सर्वतो मा नास्पदं मनस्वीति वा । समागता संप्राप्ता श्रीर्येन यमिति वा । सतांसदसः समाया पातः सतांसेवकः । यद्वा यज्वादिरूपोऽपि भगवत्कलां ऋगेयं कोन्यः प्रतियातीत्यन्वयः । ७

तस्माद्बृद्धसेनायां देवताजिन्नामपुत्रोऽभवत् २ अथासुर्या तत्तनयो देवद्युमस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ३ य आत्मविद्यामा ख्याय स्वयंसंशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार ॥ प्रतीहात्सुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन् त्रिज्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्यामजभूमानावजनिषाताम् ४ भूम्नः ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्तावो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां हृदयज आसीद्विभुः विभोरत्यां च पृथुषेणस्तस्मान्नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्रतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत साक्षाद्भवतो विष्णोर्जगद्विरक्षिषया गृहीतं सत्त्वं स्य कलात्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ५ स वै स्ववर्मेण प्रजापाल नपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणिसर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविचरणानुसेवया पादित भगवद्रक्ति योगेन चाभीक्ष्णशः परिभाषितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्य आत्मनि स्वयमुपलभ्यमान ब्रह्मात्मानुभवोऽपि निरभिमान एवाविनिमज्जुगुपत् तस्येमां गाथां पांडवेय पुराविद उपगायंति ६ गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वा अभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता ॥ समागतश्रीः सदसस्पतिः सतांस्त्वेव कोन्यो भगवत्कलां मृते ७

तस्मात्सुमतेवृद्धसेनायां देवताजिन्नामपुत्रः १ तस्मात् आसुर्या देवद्युमः तस्मात् धेनुमत्यां परमेष्ठी ततः सुवर्चलायां प्रतीहः ३ तस्मात्प्रतीहात् सुवर्चलायां प्रतिहर्ता १ प्रस्तोता २ उद्राता ३ इति त्रयः पुत्राः आसन् प्रतिहर्तुः स्तुत्यां अजभूमानौ जातौ ४ भूम्नः ऋषिकुल्यायां उद्गीथः तस्माद्देवकुल्यायां प्रस्तावः तस्मान्नियुत्सायां विभुः विभोरत्यां पृथुषेणः तस्मात् आकूत्यां नक्तः तस्माद्रत्यां गयो नाम भगवदंशः सः महापुरुषतां प्राप्तः ५ सः भगवति समर्पितेन प्रजापालने ज्यादिधर्मेण नक्तया च शुद्धमतिः निरभिमान एव अविनि पालयामास ६ कर्मभिः गयं कः अनुकरोति न कोपि ७

सतीः सत्यः । सत्याआशिषोयासांताः दक्षकन्याः अद्रामैत्रीद्वयेत्यायाः । निराशिषोनिष्कामस्यापियस्यराज्ञः प्रजानामाशिषः कामान् धरा दुदुहे । तस्यगुणाएववत्सस्तेन स्नुतं (प्रस्नुतं) ऊधः (स्तनौ) यस्याः पृथिव्याः । यच्छब्दानां तंगयंकः प्रतियातीत्यनेनसंबधः ८ छंदांसिदेदाः तद्विहितकर्माणिच (यस्य कामनाः) दुदुहुः दुदुहुः युधिप्रत्यंविताःबाणैः प्र तिपूजिताः नृपाः गयस्य बलिं (करं) आजन्धुरपयामासुः धर्मेण पालनेन दक्षिणादिभिश्चयदाप्रत्यंचिता विप्रास्तदा परेत्य लोकांतरे (उपकारकं) आशिषां (पुण्यफळानां) षष्ठमं शमाजन्धुः । 'पुण्यपद्मागमादत्ते न्यायेनपरिपालयन्' इतिस्मृतेः ९ उरुसोमपीथे बहुसोमपानेअध्वरे मघोनिइद्रे माद्यतिमदं प्राप्नुवति सति श्रद्धया विशुद्धो योऽचलो भक्तियोगः तेन समर्पितभिक्ष्याफलं (भगवान्) जहार अर्हणमिवप्रत्यक्षतः स्वीकृतवानित्यर्थः १० यस्यभगवतः प्रीणनात् देवादीनां द्वंद्वैक्यं (देवतिर्यगादि) सद्यः प्रीतिं गच्छेत् सविश्वजी वःसर्वातर्यामीस्त्रयं (प्रीतः) प्रीतिरूपएवबर्हिषियज्ञेगयस्य हस्फुटंप्रीतिमगात्तृप्तोस्मीतिप्रत्यक्षंप्रीतिमाविष्कृतवानित्यर्थः ११ (अजनिष्टजातः) १२ (ततः सम्राजः सकाशात् । मघोः) सुमनसिस्त्रियां (जज्ञातेजातौ । शतजिन्नामापुत्रः प्रवरोज्येष्ठोयस्मात्तत्) १३ कीर्त्याआतिशयेनअलमकरोत्तभूषितवान् ॥ १४ ॥ इतिपंचमस्कंधेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

यमभ्यर्षिचन्परयामुदासतीःसत्याशिषोदक्षकन्याःसरिद्धिः ॥ यस्यप्रजानांदुदुहेवराऽऽशिषोनिराशिषोगुणवत्सस्नुतोधाः ८ छंदांस्यकामस्यचयस्यका मानदुदुहुराजन्धुरथोवलिनृपाः ॥ प्रत्यंचितायुधिधर्मेणविप्रायदाशिषांषष्ठमंशंपरेत्य ९ यस्याध्वरेभगवानध्वरात्मावोनिमाद्यत्युरुसोमपीथे ॥ श्रद्धावि शुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार १० यत्प्रीणनाद्बर्हिषिदेवतिर्यङ्मनुष्यवीरुतृणमाविरिच्यत् ॥ प्रीयेतसद्यःसहविश्वजीवःप्रतिःस्वयंप्रीति मगाद्गयस्य ११ गयाद्गयंत्यांचित्ररथःसुगतिरवरोधनइतित्रयः पुत्रावभूदुः चित्ररथादूर्णायांसम्राडजनिष्ट १२ ततउत्कलायांमरीचेर्मरीचेर्विदुमत्यां विदुमान्दपद्यततस्मात्सरघायांमधुनामाऽभवत् मघोःसुमनसिवीरवतस्ततोभोजायांमंधुप्रमंथूजज्ञाते मंथोःसत्यायांभौवनस्ततोदूषणायांत्वष्टाऽजाने ष्ट्वष्टुर्विरोचनायांविरजःविरजस्यशतजित्प्रवरंपुत्रशतंकन्याचविष्कृत्यांकिलजातम् १३ तत्रायंश्लोकः ॥ प्रैयव्रतंवंशमिविरजश्चरमोद्भवः ॥ अकरो दत्यलंकीर्त्याविष्णुःसुरगणंयथा १४ इतिश्रीभागवतेमहा०पंचमस्कंधेप्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नामपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥

यंदक्षकन्याः अभ्यर्षिचन् धरा यस्य प्रजानां कामान् दुदुहे ८ युधिषाणैः पूजिताःनृपाः यस्यबलिंअर्पयामासुः ९ यस्ययज्ञे भगवान्यज्ञेशः भक्तियोगेन समर्पितं इज्या फलं अर्हणमिवप्रत्यक्षतः स्वीकृतवान् १० ११ तस्माद्गयंत्यांचित्ररथः सुगतिः अवरोधनः इतित्रयः चित्ररथात् ऊर्णायांसम्राट् १२ ततः उत्कलायांमरीचिः ततःविदुमत्यां विदुमान् ततः सरघायांमधुः ततः सुमनस्यांवीरवतः ततः भोजायांमंधुप्रमंथू मंथोः सत्यायांभौवनः ततः दूषणायां त्वष्टा ततः विरोचनायांविरजः ततः विष्कृत्यां शत जित्प्रवरं पुत्रशतं कन्याचएका जाता १३ प्रैयव्रतामिववंशं विरजश्चरमोद्भवः अकरोदत्यलंकीर्त्याविष्णुः सुरगणंयथा १४ इतिपंचमपंचदशः ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥

पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमानहस्वस्वरूपतः । स्पष्टप्रवक्तुमारब्धापंचाध्यायीततः परम् ॥ १ ॥ षोडशेऽधस्तथाचोर्ध्वपरितः सन्निवेशतः । मेरोःस्थितिर्महीकंजकर्णिकाचोपवर्ण्यते ॥ २ ॥ प्रियव्रतचरित्राक्तौयोक्ताद्वीपादिकल्पना । तद्विशेषविजिज्ञासुः कथातेपरिपृच्छति ॥ ३ ॥ उक्तइति । किंपर्यंतमुक्तस्तदाह । यावदादित्यस्तपति । यत्रचासौशुक्लकुष्णपञ्चयोः नक्षत्रगणैः सहचंद्रमावाद्दृश्यतेतावत् १ यतः येभ्यः सिंधुभ्यः एतस्याभुवः (जंबुद्वीपादिसप्तद्वीपाविशेषाणां विकल्पः कल्पना) सूचितः संक्षेपतोदशितः । (विजिज्ञासामि विशेषेण ज्ञानुमिच्छामि २ जिज्ञासायाः फलमाह । भगवतइति (क्षमयोग्यम् । तत्तस्मात्कारणादेहगुरोएतत्स्थूलरूपम्) ३ भगवतोयामायागुणविभूतिः तस्याः काष्ठांशं (मनसाज्ञातुं वचसावक्तुं शक्तिं विबुधायुषापि पुरुषोनालं न शक्नोति किंपुनरस्मदायुषा । प्राधान्येन संक्षेपेणेत्यर्थः) रूपं संनिवेशः लक्षणं चिह्नम् । ४ कुवलयं भूमं डलं तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपाः तेष्वभ्यंतरः कोशः प्रथमोजंबुद्वीपः नियुतयोजनविशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः ५ नवयोजनसहस्रमायामोत्रविस्तारः । एतच्च भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ! तयोश्चतुस्त्रिंशद्योजनसहस्रायामत्नात् । केचित्तुनीलनिपथयोः संलभ्याग्रयोः समुद्रप्रवेशमंगीकृत्य तयोरपि संकुचितत्वेन नवसहस्रायामत्वं संपादयन्ति । संनिवेशश्च वायुनोक्तः । “धनुर्वत्संस्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । दक्षिणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतं” इति । ६ नाभ्यां मध्ये । द्वीपस्वभावाभोलक्षयोजनप्रमाणम् । तावान्समुद्राह उच्यते यो यस्य । ७

॥ राजोवाच ॥ ॥ उक्तस्त्वया भूमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषांगणैश्चंद्रमावासहदृश्यते १ तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु सूचितः ॥ एतदेवाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि २ भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणे सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदुद्देतत्तु गुरोर्ऽस्य नुवर्णयितुमिति ३ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ नवै महाराज भगवतो मायागुणविभूतैः काष्ठांशं मनसा वचसा वाऽधिगंतुमलं विबुधायुषापि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोलविशेषं नाम रूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ४ योवायं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ५ यस्मिन्नववर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवन्ति ६ एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यंतरवर्षे यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुद्वीपायामसमुद्राहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य ७

राजोवाच ॥ हे शुक त्वया पूर्वं प्रियव्रतचरिते भूमंडलायामविशेषः उक्तः किंपर्यंतमुक्तः तदाह यावत् आदित्यस्तपति तथा नक्षत्रगणैः सहचंद्रमाः दृश्यते तावत् १ तत्रापि हे भगवन् प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तसिंधव उपकृताः येभ्यः एतस्याः भुवः सप्तद्वीपविशेषः त्वया संक्षेपतो दार्शितः एतत् सर्वमहं मानतः लक्षणतश्च ज्ञानुमिच्छामि २ यतः भगवतः स्थूलरूपे आवेशितं मनः सूक्ष्मरूपे आवेशितुं क्षमं भवति तस्मात् हे गुरो एतद्वर्णयितुमर्हसि ३ ॥ ॥ श्रुत्वा उवाच ॥ हे महाराज मायागुणविभूतैः भगवतः अंतं पुरुषः विबुधायुषापि प्राप्नुं न समर्थः अतः प्राधान्येन भूगोलविशेषं नाम लक्षणतो व्याख्यास्यामः ४ योवायं जंबुद्वीपः लक्षयोजनविशालः समवर्तुलः बलयाकारः एतत्परिमाणेन क्षारोदेन वेष्टितः ५ अत्र नववर्षाणि नवसहस्रयोजनायामानि अवमर्यादाचलाः अष्टौ ६ मध्ये इलावृतं तस्य नाभ्यां लक्षयोजनोच्छ्रायः कर्णिकाकारः सौवर्णः मेरुः स्थितः ७

मूलेषोडशयोजनसहस्रविततः तावताषोडशयोजनसहस्रमानेन (भूमिमध्येप्रविष्टः) चतुरशीतिपोजनसहस्रमानेनचबहिर्दृश्यतेएवंलक्षयोजनोन्नाहः । उत्तरोत्तरेणेलावृतम् । इलावृतस्योत्तरोत्तरतः । (उत्तरेणेत्येनबतंतद्योगे'एनपे'तिद्वितीया) क्रमेणनीलादयस्त्रयोमर्यादागिरयः । प्रागायताः पूर्वतोदीर्घाः क्षरोदएवावधिर्येषांते । द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादीषदधिकोयोशस्तेनदैर्घ्यएवहसंति । नतुचत्वेषुत्येवा । यथोक्तविष्णुपुराणे । 'लक्षप्रमाणौद्वौमध्येदशहीनास्तथापर'इति । एतच्चस्थूलदृष्ट्यैवोक्तम् । तयोरपियथावन्मध्यमत्वाभावेनलक्षप्रमाणत्वाभावात् ८ (एवं दक्षिणेनेलावृतं इलावृतस्य दक्षिणतः) अयुतयोजन उत्सेध उच्छ्रायोधेपां अयंचोत्सेधोनीलादीनामपिद्रष्टव्यः नीलादिपृथुत्वं चैवामपि द्रष्टव्यं । यथासंख्यं मर्यादागिरय इतिशेषः ९ (तथैवेलावृतस्य पश्चिमतः पूर्वतश्च ।) आनीलनिषधायतौ । उत्तरतो नीलपर्यंतं दक्षिणतो निषधपर्यंतंचदीर्घौ पप्रथतुः विस्तीर्णौ भवतः १० तावेवकेतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोः सीमानंकुर्वते ११ नन्वेवंसति पूर्वापररेखायामिलावृतवेष्टितो मेरुर्मध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयंच नातः किंचिदस्ति । दक्षिणोत्तररेखायांतुं तथैवेलावृतवेष्टितो मध्येमेरुः उभयतस्त्रीणित्रीणिवर्षाणि गिरयश्चपट् तत्कथंसर्वतोलक्षप्रमाणत्वं जंबूद्वीपस्य । उच्यते मेरोःषोडशसहस्राणि सर्वतः स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादश अन्धेषापण्णां चतुःपंचाशत् । गिरीणांपण्णा द्वादशेत्येवं दक्षिणोत्तररेखायां तावल्लक्षं पूर्वापररेखायामपिसमेरोरिलावृतस्य चतुस्त्रिंशत् । गिर्योश्चत्वारि । शेषाणिद्विपाष्टिसहस्राणि । पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रदैर्घ्यद्रष्टव्यानि अतो न विरोधः । अयुतयोजनप्रमाणौ विस्तारोन्नाहौधेपां । विस्तीर्णभूधोमेरोरवष्टंभत्वात्पूर्वपश्चिमौ गिरी दक्षिणोत्तरविस्तारा । दक्षिणोत्तरौच पूर्वापरविस्तारौ द्रष्टव्यौ सर्वतो दशयोजनसहस्रविस्तारागीकारेत्त्रिलावृतलोपात् पूर्वणेलावृतमुपप्लावयतीत्यादिविरोधः स्यात् १२

मूर्धनिद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततोमूलेषोडशसहस्रतावतांस्तर्भूम्यांप्रविष्टःउत्तरोत्तरेणेलावृतंनीलःश्वेतःशृंगवान्मिति त्रयोरम्यकहिरण्मयकुहूणांवर्षाणामर्यादागिरयःप्रागायताउभयतःक्षारोदावधयोद्विसहस्रपृथवएकैकशःपूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरउत्तरोदशांशाधिकंशेनदैर्घ्यएवहसंति ८ एवंदक्षिणेनेलावृतं निषधोहेमकूटोहिमालयइतिप्रागायतायथानीलादयः अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानांयथासंख्यम् ९ तथैवेलावृतमपरेणपूर्वेणवमाल्यवद्वंघमादनावानीलनिषधायतौद्विसहस्रंपप्रथतुः १० केतुमालभद्राश्वयोःसीमानंविदधाते ११ मंदरोमेरुमंदरःसुपार्श्वःकुमुदइतिअयुतयोजनविस्तारोन्नाहामेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरयउपकृताः १२

सःमूर्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततः मूलेषोडशसहस्रयोजनविततः अंतर्भूम्यां षोडशसहस्रयोजनैः प्रविष्टः भूमेरुपरि चतुरशीतिसहस्रयोजनप्रमाणः इलावृतस्यउत्तरोत्तरतः नीलः श्वेतः शृंगवान् इतित्रयः पर्वताःएतेरम्यकहिरण्मयकुहूणांमर्यादाचलाः अयुतयोजनोन्नाहःद्विसहस्रयोजनवितताः ८ एवंदक्षिणतः निषधः हेमकूटः हिमालयः हरिवर्षकिंपुरुषभारतानांसीमाचलाःएतेसमुद्रावधयः प्रमाणपूर्ववत् ९ इलावृतस्य पूर्वं गंधमादनः भद्राश्ववर्षस्य मर्यादागिरिः पश्चिमे माल्यवान् केतुमालवर्षस्यसीमाचलः ११ ११ मेरोःचतुर्दिक्षु मंदरसुमंदरसुपार्श्वकुमुदाः ४ अवष्टंभपर्वताः दशसहस्रयोजनविस्तारोन्नाहाः १२

अधिसहस्रमेकादशशतानिउन्नाहोयेषां ज्ञावत्प्रमाणं विट्पविततिर्येषां । शतयोजनं परिणाहो विस्तारोयेषां १३ (पयश्चमधुच हसुरसश्चमृष्टं च शुद्धं जलं येषुते ।) यदुपस्पर्शिनः यत्सेविनः १४ (देवोद्यानानि देवानां क्रीडावनानि ।) १५ (येषु उद्यानेषु अमरश्रेष्ठाः) ललामो मूषणं सुरललनानामूषणमूताः श्रेष्ठाः याः स्त्रियः तासां यूषस्यपतयः सहस्रं संभूय (ताभिः स्त्रीभिः सहिता इत्यर्थः) येषु विहरंति क्रीडन्ति १६ एकादशशतयोजनमुत्तुंगो यो देवचूतस्तस्याशिरसः सकाशात् (अमृतकल्पानि अमृतवत्स्वादूनि) फलप्रमाणमुक्तं वायुपुराणे । “ अरत्नीनां शतान्यष्टावेकपृष्ठयधिकानि च । फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ” इति १७ अतिमधुरश्चासौ स्वतः सुरभिश्च सुगंधिश्च न च अन्येषां गंधैराधिवासितः । एतादृशो बहुलश्चारुणश्चरसः स एव उदमुदकं तेन । १८ यदुपजोषणात् यस्य रसस्य सेवनात् । (यक्षयोषितां अवयवेषु सौगंधं विद्यते अतोऽयं स्वस्वर्गमात्रेण सुगंधो वायुः अनुवासयति सुरमं किराति) १९ अनस्थिप्रायाणां अतिसूक्ष्मबीजानां यत्र निपतति ततश्चारम्य आत्मनो दक्षिणतः सर्वमिलावृतं व्याप्य वहतीत्यर्थः । २० तावत्सर्वतः रोषसोस्तटयोः । (अनुविध्यमाना प्रतिहन्यमाना) २१ २२

चतुर्ध्वेतेषु नूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इव अधिसहस्रयोजनोन्नाहस्तावद्विट्पविततयः शतयोजनपरिणाहाः १३ हृदाश्चत्वारः पयोमध्विश्च सुरसमृष्टजलायदुपस्पर्शिन उपदेवमणायोगैश्चर्याणि स्वाभाविका निभरतर्षभधारयन्ति १४ देवोद्यानानि च भवंति चत्वारि नंदनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति १५ येष्वमरपरिवृद्धाः सहसुरललनाललामयूथपतयः उपदेवगणैरुपगीयमानमाहिमानः किल विहरन्ति १६ मंदारोत्संग एकादशशतयोजनोत्तुंगादेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति १७ तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरसुगंधिषु गंधिषु बहुलारुणरसो देनारुणो दानामनदीमंदरागिरिशिखरात्रिपतंती पूर्वेण इलावृतं उपप्लावयति १८ यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातो दशयोजनं समं तादनुवासयति १९ एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणां निभकायनिभानां रसेन जंबूनामनदीमेरुमंदराशिखरादयुतयोजनादवनि तले निपतंती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्पंदयति २० तावदुभयोरपि रोधसोर्यामृत्तिकारसेनानुविध्यमाना वायुर्वर्कसं योमविपाकेन सदा मरलोकाभरणं जांबू नंदनामसुवर्णं भवति २१ यदुहवाविविधुधादयः सहयुवतिभिर्मुकुटकटकटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलुधारयन्ति २२

येषु चतुर्षु उपरिचूतजंबूकदंबवटाः एकादशशतयोजनोच्छ्रायाः शतयोजनविस्ताराः संति १३ तत्र हृदाः चत्वारः पयोमध्विश्च सुरसमृष्टजलाः संति १४ तत्र देवोद्यानानि नंदनं १ चैत्ररथं २ वैभ्राजकं ३ सर्वतोभद्रमिति ४ १५ एषु देवदयः स्त्रीभिः सहा विहरन्ति १६ मंदारोत्संगे आस्रवृक्षस्य शिरसः गिरिशिखरवत्स्थूलानि फलानि पतन्ति १७ तद्रसेन अरुणो दानामनदी पूर्वेण इलावृतं उपप्लावयति १८ यस्याः जलपानतः पार्वतादि सानां देहगंधः दशयोजनानि अनुवासयति १९ एवं मेरुमंदारोत्संगे जंबूवृक्षः तस्मात् इभकायसमानि फलानि पतन्ति तद्रसेन जंबूनाम नदी दक्षिणेन इलावृतं व्याप्य वहति २० तत्तटस्य मृत्तिका जांबूनदं सुवर्णं स्यात् २१ तत्सुवर्णं विबुधादयः स्त्रीभिः सह अलंकाररूपेण धारयन्ति २२

(तस्य कोटरेभ्यस्तद्विरेभ्यः) आयामोत्रव्यामः । सच 'व्यामोबाह्वोः सकरयोस्तत योस्तिर्यगंतरं' इत्युक्तलक्षणः । पंचव्यामं परिणाहः स्थूल्यं यासामित्यर्थः । केचित्पंचव्यामं परिणाहइत्येवपठेति २३ (यामधुधाराउपभुंजतेतेषामुखतो निर्गतोवायुः शतयोजनंदेशंसुरभीकरोति) २४ नीचीनाअधोमुखाः (शतवल्शःशतशासः । अत्रादीत्यादिशब्दादन्येपि स्वाद्याविशेषाः अमरणादयइत्यादिशब्दात्सौवर्णभजनादयःपदार्थविशेषाग्राह्याः तेष्वेपिकुमुदाग्रात्पतंतः कामदुधानदामूत्वाइलावृतस्योत्तरतस्तंकुमुदमुपयोजयति उपयोगिनंकुर्वति? त्यर्थः । कुमुदः पयआदिभिस्तत्रोपयोगीभवतीतिभावः) २५ (उपयोगमेवाह । यानिति । यान्ननदविशेषान्नसेवमानानां वलिः संकुचितत्वक् । पलितं केशादौजरसाशोक्लृप्तम् । क्लमोग्लानिः आमयोरोगः उपसर्गाः द्वेषमत्सरादयः) २६ (कर्णिकाभूतस्यमेरोः केसरभूताः) २७ चतुर्दिक्षुमेरुमूलाद्योजनसहस्रंत्यक्त्वाग्नेःपरितः परिधयइवजठरदेवकूटादयस्तिष्ठंतिअतःअष्टादशयोजनसहस्रंप्रमाणमत्रोक्तं ! "वैष्णवादिपुराणेषुपरिमाणादियत्पुनः । अन्यथावर्णितंतनुकल्पभेदाद्यपेक्षया" द्विसहस्रंपृथुवतुंगौच २८ (अयुतयोजनसाहस्रीं अयुतयो जनानांयानिसहस्राणितत्प्रमाणमस्याइत्यर्थः । शातकौर्भी सुवर्णमयीं आत्मयोनेर्विरिच्यस्य) २९

यस्तुमहाकदंबभुपार्श्वनिरूढोयास्तस्यकोटरेभ्योविनिःसृताःपंचायामपरिणाहाःपंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्योऽपरेणात्मानामिलावृतमनुमोदयंति २३ याह्युपभुंजानानामुखनिर्वासितोवायुःसमंताच्छतयोजनमनुवासयति २४ एवंकुमुदनिरूढोयःशतवल्शोनामवटस्तस्यस्कंधेभ्योनीचीनाःपयोदधि मधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्वेएवकामदुधानदाःकुमुदाग्रात्पतंतस्तमुतरेणैलावृतमुपयोजयंति २५ यानुपजुषाणानांनकदाचिदापिप्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजराभयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषाभवंति । यावज्जीवंसुखंनिरतिशयमेव २६ कुरंगकुररकुसुंभवैकंकत्रिकूटशि शिरपतंगरुचकनिपधशितिवासकपिलशंखवैदूर्यजारुधिहंससर्पभनागकालंजरनारदादयोर्विशतिगिरयो मेरोःकर्णिकायाइवकेसरभूतामूलदेशेपरितउपकृताः २७ जठरदेवकूटैमेरुपूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौद्विसहस्रंपृथुवतुंगौभवतःएवमपरेणपवनपारियात्रौदक्षिणेनकैलासकरवीरौप्रागायतौएवमुत्तरतस्त्रि शृंगमकरोअष्टभिरेतैःपरिस्तृतोभिरिवपरितश्चकास्तिकांचनगिरिः २८ मेरोर्मूर्धनिभभवतआत्मयोनेर्मध्यतउपकृतांपुरीमयुतयोजनसाहस्रींसमचतुरस्रां शातकौर्भीवदंति २९

एवं पश्चिमेसुपार्श्वपर्वतेकदंबकोटरेभ्यः निःसृताः पंचमधुधाराः पश्चिमेनइलावृतं वर्षं यांति २३ यद्रससेवितानामुखवायुः शतयोजनं सुवासयति २४ एवंकुमुदे वटस्य स्कंधेभ्यःदधिमधुघृतपयोगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्वे एवंकामदुधाः नदाः पतंतः संतः उत्तरेण इलावृतं ज्ञावयंति २५ नदसेविनांवलीपलितक्लमस्वेदादयो न भवंति २६ एवंकुरंगकुररकुसुंभाः ३ वैकंकः ४ त्रिकूटः ५ शिशिरः ६ पतंगः ७ रुचकः ८ निपधः ९ शितिवासः १० कपिलः ११ शंखः १२ वैदूर्यः १३ जारुधिः १४ हंसः १५ ऋपभः १६ नागः १७ कालंजरः १८ नारदः १९ आदिः २० एतेपर्वताःमेरोर्मूलेरचिताः २७ मेरोः परितः अष्टौपर्वताः जठरदेवकूटौपूर्वस्याम् पवनपारियात्रौ पश्चिमतः कैलासकरवीरौ दक्षिणतः त्रिशृंगमकरौउत्तरतः एवंभूतोमेरुश्चकास्ति २८ मेरोः मूर्धनिमध्येसौवर्णीदशसहस्रयोजनाचतुरस्रात्रह्यपुरी २९

भा = पं०

॥ ३२ ॥

यथादिशंप्राच्यादिदिक्षु । यथारूपं इंद्रादिवर्णानतिक्रमेण । (आत्मयोनेःपुर्याः) तुरीयमानेन सार्धद्विसहस्रप्रमाणेन । नामानिपुगाणांतरात्ज्ञातव्यानि । यथोक्तं । “मेरीनत्रपुराणि
स्युर्भेनावत्यमरावती । तेजोवतीसंयमिनीति या कृष्णांगनापरा । श्रद्धावतीगंधवतीतथा चान्यामहोदया । यशोवतीचब्रह्मेन्द्रवंह्यादीनां यथाक्रमं” इति ३० इति पंचमस्कंधेटीकायां षोडशो
ध्यायः ॥ १६ ॥ ततः सप्तदशो गंगागमनंतच्चतुर्दशम् । इलावृतेचरुद्वेगसंकर्षणानिवेणम् ॥ १ ॥ यज्ञलिंगस्य । बलेर्यज्ञे लिंगत्रिविक्रममूर्तिर्यस्य तस्य विष्णोर्विक्रमतः दक्षिणेन पदामुर्वकात्वावा
मपादमुत्क्षिपतः वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नं उर्ध्वमुपरिभागो यस्य ङकटाहस्य तस्य विवरेण अंतःप्रविष्टा या बाह्यजलधारामादिवोर्मुर्धन्यवततारेत्यन्वयः । तस्य (विष्णोर्यत्) चरणपंक
जंतस्यावनेजनेन क्षालनेन अरुणं तद्गतं कुंकुमं तदेव किंजल्कं (यद्वा अरुणवर्णं किंजल्कं किंजल्कस्थानीयानि तद्गतानि रजसां) । तैरुपरंजिता । अतएवाखिलस्य जगतोऽघमलापहं
(पापमलनाशकं) उपस्पर्शनं यस्याः तथाप्यमला तन्मल संगृह्णत्या । साक्षाद्भगवत्पदीत्यदनुपलक्षितं जाह्नवीभागीरथीत्याद्युपलक्षणांतररहितं वचोनामतेनाभिधीयमाना ।
तस्मिन्समये भगवत्पदीत्येव नाम पश्चान्नामांतराणि जातानीत्यर्थः १ कोसोदिवोर्मुर्धातमाह । यदिति । किं तद्विष्णुपदं तदाह यत्रेति । वीरव्रतः दृढसंकल्पः (उत्तानपादस्य पुत्रोऽध्रुवः)
अस्मत्कुलदेवतायाहरेश्चरणारविंदोदकमिति हेतोर्यः परमादरस्तेन यांजलधारां शिरसा बिभर्तीत्यन्वयः । कथंभूतः सन् प्रतिक्षणं वर्धमानेन भगवद्भक्तियोगेन दृढमत्यंतं
क्रियमानं तर्ह्यदयं यस्य अतएव औत्कण्ठ्येन विवशमाभीलितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुडमलं ललाटं विगलितममलं बाष्पं तस्य कलया सह अभिव्यज्यमानं रोमपुलकानां कुलस्य
(अत्र कुलकोधुनेति भाव्यं तदभावार्पत्वादुपपद्यते) २

तामनुपरितोलोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोष्टावुपकृताः ३० इति श्रीभाग० म० पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६
॥ श्रीशुक उवाच ॥ तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नोर्ध्वाङ्कटाहविवरेणांतःप्रविष्टाया बाह्यजलधारा तच्चरणपं
कजावनेन नारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोभिधीयमानातिमहताकालेन युगसहस्रोपलक्षणे
नदिवोर्मुर्धन्यवततार १ यत्तद्विष्णुपदमाहुः । यत्र हवाववीरव्रत औत्तान पादिः परमभागवतोऽस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमितियामनुसवनमुत्कृष्यमाण
भगवद्भक्तियोगेन दृढं क्रियमानां तर्ह्यदय औत्कण्ठ्यविवशमाभीलितलोचनयुगलकुडमलविगलितामलबाष्पकलया अभिव्यज्यमानं रोमपुलककुलकअधुनापि परमा
दरेण शिरसा बिभर्ति २

तामनुपरितः अष्टौ लोकपालानां पुर्यः सार्धद्विसहस्रयोजनमिताः संति १० इति पंचमेषोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ विष्णोः श्रीवामनस्य वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नो
र्ध्वाङ्कटाहविवरेणांतःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा भगवच्चरणस्पर्शात्सर्वपापहरा सा बहुकालेन ध्रुवमंडले अवततार १ यां भगवत्पदीत्याहुः अहो ध्रुवोऽपि परमभागवतो भगवद्भ
क्तियोगेन क्रियमानां तर्ह्यदयः सन् अस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमिति यां गंगां शिरसा बिभर्ति २

अ०

॥ १७ ॥

॥ ३२ ॥

ततः सप्तऋषयस्तस्यागंगायाः प्रभावाभिज्ञाः संतो यां जटाजूटैरुद्रहंतीत्यन्वयः । एतावत्येवनातोऽधिकास्तत्तियाभिप्रायवतः भगवति संततं भक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आत्मज्ञानं च ये । कामिवैकद्वयधारयति । प्रत्यश्रमुक्तिमिव तामागतां मुमुक्षुवोजनादवेति ३ ततोऽनेकसहस्रकोटीनां असंख्यानानां विमानानां अनीकैः (समुहैः) संकुलेन (व्याप्तेन) देवयानेन आकाशमार्गेणावतरंती । सप्तऋषिभ्योर्वागिव प्रायशः कर्मिणां गतिरितिततोर्वागिव संकुलत्वमुक्तं आचार्य आष्टाव्यमेरुमूर्धस्थे ब्रह्मसदने निपतति ४ अभिस्पंदंती अभितो गच्छंती (न दनदीपति समुद्रं । चतुर्णां भेदानां क्रमेण नामान्याह सति) ५ केसराचलानां मेरुसमानां रुद्रायत्नात् प्रथमं तेषामादिशिखरेषु मुख्यशृंगेषु पतति ततस्तेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवंती सती (गंधमादनस्य मस्तकेषु पतित्वा भद्राश्वस्य मध्यात् क्षारसमुद्रं प्रविशति) ६ एवं माल्यवच्छिखरात् केतुमालवर्षाभिमुखं निष्पतंती चक्षुस्संज्ञा ७ गिरिशिखरादिति कुमुदाशिखरादुच्चलितानी लशिखरं तत उच्चलिता श्वेतशिखरं तदप्यतिहाय शृंगवतः शिखरादधः स्रवंती (उत्तरानुकूलं अभितः स्पंदमाना) ८ (ब्रह्मसदनस्य दक्षिणतः बहूनि गिरिशिखराण्यतिक्रम्य हेमकूटात् हिमकुटं ब्रह्मो) अतिरभसतरं हसा अस्वलिततीव्रतरवेगेन (भुवं यांती भारतं वर्षमभिदक्षिणभ्यां समुद्रमभिप्रविशति) ९ बहुशो बहुविधामेवादिगिरीणां दुहितरः तत्प्रसूताः १०

ततः सप्तऋषयस्तत्प्रभावाभिज्ञा इयं ननु तपसा आत्यंतिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि वासुदेवेऽनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षुवद्वसबहुमानमद्यापि जटाजूटैरुद्रहंती ३ ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनावतरंती दुर्मंडलमाचार्यब्रह्मसदने निपतति ४ तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पंदंती न दनदीपति मेवाभिनिविशति सीतालकनंदा चक्षुर्भद्रेति ५ सीता तु ब्रह्मसदनात् केसराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवंती गंधमादनमूर्धमुपतित्वा अंतरेण भद्राश्ववर्षप्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ६ एवं माल्यवच्छिखरात् निष्पतंती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभिचक्षुःप्रतीच्यां दिशि सारेत्पतिं प्रविशति ७ भद्राचोत्तरमोमेरुशिरतो निपतिता गिरिशिखराद्विरिशिखरमतिहाय शृंगवतः शृंगादवस्पंदमाना उत्तरांस्तुकूलं नभित उदीच्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ८ तथैवालकनंदा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद् बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटात् हिमकूटादतिरभसतरं हसा भुवं यांती भारतमभि वर्षदक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति यस्यां स्नानार्थं चागच्छतः पुंसः पदे पदेऽश्वमेधराजसूयादीनां फलं न दुर्लभमिति ९ अन्ये च न दानद्यश्ववर्षे वर्षे संति बहुशो मेवादिगिरिदुहितरः शतशः १०

ततः सप्तर्षयः तत्प्रभावाभिज्ञाः भगवति वासुदेवे संततभक्तियोगलाभेन उपेक्षितान्यपुरुषार्थाः संतः मुक्तिमिवागतां यां अद्यापि जटाजूटैः विभ्रति ३ ततः सच्चिद्रमंडलं आष्टाव्य ब्रह्मसदने पतिता सती चतुर्धा अभूत् सीता अलकनंदा चक्षुर्भद्रा इति ४ ५ तत्र सीता ब्रह्मसदनात् केसराचलादिपर्वतेभ्यः अधोऽधः पतंती गंधमादनमूर्धनि पतित्वा भद्राश्ववर्षगत्वा पूर्वसमुद्रं प्रविशति ६ एवं चक्षुः माल्यवच्छिखरात् पतंती केतुमालवर्षगत्वा पश्चिमसमुद्रं प्रविशति ७ भद्रा च ब्रह्मसदनात् पतिता कुरूगत्वा उत्तरसमुद्रं प्रविशति ८ एवं अलकनंदा ब्रह्मसदनात् पतंती भारतं गत्वा दक्षिणसमुद्रं प्रविशति यस्यां स्नानार्थं गच्छतः पुंसः पदे पदे अश्वमेधराजसूयादीनां फलं न दुर्लभमिति ९ अन्ये च न दानद्यश्ववर्षे वर्षे संति बहुशः मेवादिगिरिदुहितरश्च शतशः १०

तत्र जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपंचयति । यस्य गुणानिमित्तो विग्रहो महान्नाम असीत् । विज्ञानं सत्प्रधिष्ण्य आश्रयो यस्य सः । तस्य चित्तरूपत्वेन सत्त्वप्रधानत्वात् । स एवाकिला विदेवा
सुदेवाभेदविवक्षया । भगवानजो ब्रह्मा यत्संभवः यस्माद्ब्रह्मणः संभूतः अहंरुद्रः त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा स्वविभूतिरूपेण अहंकारेण वैकारिकं देवतावर्मतामसंभूतवर्गम् ऐन्द्रियं इंद्रियवर्गं
च सृजे सृजामि २२ किंच । एते वयं महदादयः सर्वे यस्यानुग्रहात् इदं ब्रह्मांडं सृजामः । कथंभूताः । यस्य महात्मनो वशे स्थिताः संतः । यतः सूत्रेण क्रियाशक्त्या यंत्रिताः प्रोता शकुताः
पक्षिण इव लौकिकेन सूत्रेण बद्धाः । वयमित्युक्तं तानेवाह । महान् अहंकारश्चैकतादयः पूर्वोक्ता देवताश्च २३ (अथ) स्थितिलयहेतुत्वं दर्शयन् प्रणमति । येनानिर्भिता एतां मायामेवायं
जनः अंजसावेद ननु तन्निस्तारयोगे गन्धार्पणार्हं चिदपि वेदेति । (तत्र हेतुः गुणानां शब्दादिविषयाणां रजआदीनां वा सृष्ट्या मोहितः) इति स्थितिहेतुत्वं दर्शितम् । कीदृशां मायाम् ।
कर्माण्येव (विहितनिषिद्धानि) पर्वणि ग्रंथयः तानिनयति प्रापयति (पुरुषमिति) तथाताम् । प्रलयहेतुत्वमाह । विलीयते स्मिन्निति विलयः उदेत्यस्मादिति उदयः । विलयश्चोद
यश्चात्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ २४ ॥ इति पंचमस्कंधे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ अष्टादशोऽततो मेरोः पूर्वादिक्रमतस्त्रिषु ॥ त्रिषु चोत्तरवर्षेषु सेव्ये सवक्वणनम् ॥ १ ॥ मद्रश्रवणवर्षपतिः
तस्य कुलपतयः सेवकमुख्याश्च (समाधिना ध्यानेन) १ मद्रश्रवणसंज्ञुरिति प्राणभृत उपधातीति त्रिगुणलक्षणया तद्योगात् गुणिलिङ्गसमवायन्यायेन बहुवचनम् २ अयं जनो निषन्नपि
पश्यन्नपि घ्नंतं हि संतं न पश्यति । (स्वमृत्युं) नालोचयतीत्यर्थः । भगवद्विचेष्टितमेतत् । तच्च विचित्रं । अदर्शने लिङ्गम् । पुत्रं बालं पितरं च वृद्धं मृतं निहृत्य दग्ध्वा स्वयंतदुभयधनैर्जिजीवि
पतिर्जीवितुमिच्छति । जिजीविषुरिति पाठांतरे तु च्छंदःसामंजस्यं । किं धर्माद्यर्थः । न । यर्हियतः असत्तुच्छं विषयसुखं सेवितुं विकर्मपापमेव ध्यायन् (चिंतयन्) ३ नन्वाविद्वान् पश्यति
किमत्र चित्रं तत्राह । न श्वरं वेदंति स्म शास्त्रतः । पश्यंति च समाधौ । हे अजतयापि मायया मुह्यंति । एतच्च तत्कृत्यं चेष्टितं सुविस्मृतं अतिचित्रं । अतः शास्त्रादिश्रमं विहाय तं त्वामजं नतोस्मि ४

यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान् विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ॥ यत्संभवो हं त्रिवृतास्वतेजसा वैकारिकं तामसं मैन्द्रियं सृजे २२ एते वयं यस्य वशो महात्मनः
स्थिताः शकुता इव सूत्रयंत्रिताः ॥ महानहं वैकृततामसं इंद्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदम् २३ यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणो मायां जनो यं गुणसर्गं मोहितः ॥ न वे
द निस्तारणयोगं जसा तस्मै नमस्ते विलयो दयात्मने २४ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तथा
च भद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्च वर्षे साक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य प्रिया तानूधर्ममर्यादयः शीर्षाभिधानां परमेष्ठिनो समाधिना संनिधाप्येदमाभिगूणंत
उपधावन्ति १ ॥ भद्रश्रवस ऊचुः ॥ ॥ ॐ नमो भगवते धर्माय आत्मविशोधनाय नम इति २ अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घ्नंतं जनो यं हि निषन्नपश्यति ॥ ध्या
यन्नसद्यर्हिविकर्मसेवितुं निहृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषाति ३ वदंति विश्वं कवयः स्म न श्वरं पश्यंति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ॥ तथापि मुह्यंति तवाजमायया सुवि
स्मितं कृत्यमजं नतोस्मितम् ४

२२ २३ २४ इति पंचमस्कंधः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तथा च भद्राश्च वर्षे भद्रश्रवानामधर्मसुतः भगवतः हयग्रीवमूर्तिसेवते १ ॐ नमो भगवते धर्मायेत्या
दि २ अहो भगवद्विचेष्टितं विचित्रम् ३ ४

इदमपरं चित्रवत्प्रतीयमानमपि त्वयिचित्रमित्याह । विश्वोद्भवादिकर्म अकर्तुरपि अपगताभावत्वात् आवरणं यस्मात् तादृशस्वापितेऽङ्गीकृतवेदेन त्वयितव्यचित्रम् । यतः मायया सर्वात्मनिकार्यस्यकारणेऽष्टारिकर्मयुक्तम् । वस्तुतः सर्वव्यतिरिक्तनिरुपाधावनादृतत्वं अकर्तृत्वंचयुक्तम् ५ परमेश्वरत्वेनस्तुत्वा प्रस्तुतावतारचरितमाह वेदानिति । तमसादेत्यरूपेणातिरस्कृतान् अपनीतान् नाचतुरंगश्चतुरंगौतद्रूपोविग्रहोयस्यसः (अभियाचतेप्रार्थनां कुर्वते) कवयेब्रह्मणेतदर्थं (प्रत्याददेत स्मैतेनमः) अवितथेहितायसत्यसंकल्पाय (तेनमइति) उत्तरत्रप्रहादचरित्रे । महापुरुषस्यगुणानां (शांत्यादीनां) भाजनआश्रयः । दैत्यदानवकुलस्यतीर्थीकरणम् (पावित्र्येहेतुः) शीलमाचरितयस्य । अव्यवधानः फलसंकल्पेनाव्यवधानशून्यश्चासावनन्यश्चाव्यभिचारीयोभीक्तयोगस्तेनउपास्तेसेवते ७ (तेजसांसूर्यादीनां) अपितेजसे (“यदादित्यगतंतेज” इत्यादिस्पृतेः ।) आविराविः । अतिप्रकटोभव वीप्सावा । कर्माशयान्कर्मवासनाः कर्माश्रयानितिपाटेरागादीन् रंधयनिर्दह । मूयिष्ठाःमूयाः ८ विश्वस्यस्वस्तिप्रार्थनेखलस्यापितद्भवेत् । तच्चसाधुपीडाविनानस्यात् । अन्योन्यमर्मगलंघ्यायतां चभूतानांअन्योन्यघातंविना (अभीष्टं) नमवेत् । इत्याशंक्याह । खलःप्रसीदतुक्रौर्येत्यजतु । भूतानिचमिथःशिवमेवध्यायंतु । तेषामनश्चमद्रंउपशमादिकंमजतु । नोऽस्माकमपिमतिः अपिशब्दात् भूतानांचमतिः अहेतुकीनिष्क्रामासती । ९ नःसंगःकापिमास्यात् । यदिकथंचित्स्यात् तर्हिअगारादिषुमास्यादेव । किंतुभगवत्प्रियेष्वेवस्यात् । अगारादिसंगेदोषमाह । यइति (प्राणवृत्त्याप्राणधारणमात्रनिर्वाहकवृत्त्यापरितुष्टःआत्मवान् वशीकृतमनाः अदूराच्छीघ्रंसिध्यतिकृतकृत्योभवति ।) इन्द्रियप्रियोगृहाद्यामक्तः १० भगवत्प्रियसंगेगुगमाह । येषांभगवत्प्रियाणांसंगात्खलब्धमुकुन्दविक्रमंश्रुतिभिः श्रवणादिभिःसंपृशतांसेवमानानापुसामंतर्भतोयोहरिर्मानसमलंहरति । कथंभूतविक्रमंनिजंअसाधारणं वीर्यवैभवंप्रभावातिशयोयस्यतीर्थतु गंगादि मूहुः संपृशतांअंगजं मलंकेवलंहरति । तान्भगवत्प्रियानकोवैनसेवेतत्तन्वयः ११

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्भतेह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः । युक्तंनचित्रंत्वयिकार्यकारणेसर्वात्मनिव्यतिरिक्तेचवस्तुतः ५ वेदान्युगांतेतमसातिरस्कृतान् रसातलाद्योनृतुरंगविग्रहः । प्रत्याददवैकवयेऽभियाचतेतस्मैनमस्तेऽवितथेहितायते इति ६ हरिर्वेचापिभगवान्नरहरिरूपेणास्ते । तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये । तद्वयितंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितःप्रहादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपास्तेइदंचोदाहरति ७ ॐ नमोभगवतेनरसिंहायनमस्तेजस्तेजसेअविराविर्भव जनखवज्रदंष्ट्रकर्माशयान् रंधय रंधयतमोग्रसतुस्वाहाअभयमभयमात्मनिभूयिष्ठाःॐश्रौम् ८ स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलःप्रसीदतांध्यायंतुभूतानिशिवंमिथोधिया ॥ मनश्चमद्रंभजतादधोक्षजअविश्यतानोमातिरप्यहेतुकी ९ माऽगारदारात्मजवित्तबंधुपुसंगोयदिस्यात्भगवत्प्रियेषुनः । यःप्राणवृत्त्यापरितुष्टआत्मवान्सिध्यत्यदूरात्रतथेन्द्रियप्रियः १० यत्संगलब्धंनिजवीर्यवैभवंतर्षिषु दुःसंपृशतांहिमानसम् ॥ हरत्यजोऽतःश्रुतिभिर्गतेंगजंकोवैनसेवेतमुकुन्दविक्रमम् ११

५ युगांतेवेदान् दैत्येननीतान् रसातलात् आनीय ब्रह्मणे ददौ तस्मै सत्यसंकल्पाय ते नमइत्यादिस्तुतिकरोति ६ अथहरिर्वेचं भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तंप्रहादःतद्वर्षपुरुषैःसहउपास्ते ॐ नमोभगवतेनृसिंहायेत्यादिमंत्रंजपति ७ ८ विश्वस्यस्वस्ति अस्तु नः मतिः अधोक्षजे प्रविशताम् ९ नः संगः भगवत्प्रियेषुभवतु १० तस्मात्तृसिंहपादंभजत इतिस्तुतिं करोति ११

मानसमलापगमफलमाह । यस्येति । अकिंचनानिष्कामा । ममःशुद्धीहरेर्भक्तिर्भवति । ततश्चतत्प्रसादे सति सर्वदेवाः सर्वैर्गुणैर्धर्मज्ञानादिभिः सहतत्रसम्पगासते नित्यं वसन्ति गृहाद्या सक्तस्य गृहहरिभक्त्यसंभवात्कुतो महतां गुणाज्ञानवेराग्यादयो भवन्ति । असति विषयसुखे मनारयेन बहिर्भावतः १२ ननु हरिर्विमुखस्य गृहाद्या सक्तस्यापिलोके महत्त्वं दृश्यते । सत्यं दृश्यते तत्तूपाहासास्पदमितिसहेतुकमाह । हरिर्होति । यथा झषाणां मीनानां ईप्सितं परममिषं तोयमेव आत्मा तेन विना जीवनाभावात् (तथा हरिर्हि शरीरिणां साक्षादात्मा । तां हित्वा) महानति प्रसिद्धोऽपि गृहे यदि सज्जते तदा (गृहे प्रसक्तनां) दंपतीनां मिथुनानां शूद्रादिष्वपि प्रसिद्धं वयसैव केवलं यन्महत्त्वं तदेव तस्य भवति ननु ज्ञानादिना । मिथुनेषु पुण्यमानेषु स्त्रीभ्यः पुंसां वयसामह त्वंबालमिथुनेभ्यश्च (शूद्रादिषु) वृद्धमिथुनानां (वयसा) महत्त्वं यथा तथेत्यर्थः १३ (उपसंहरति तस्मादिति) यस्मादेवं तस्माद्दृढं हित्वाऽकुतो भयं नृसिंहपादं भजतेत्यसुरान् प्रत्युक्तिः । कीदृशं गृहम् । रजस्तृष्णा । रागोऽभिनिवेशः (स्पृहा इच्छा । आधिश्चिता) रजआदीनां मूलं कारणम् । अतएव संसृतीनां जन्ममरणादीनां चक्रालं मंडलं अविच्छेदोयस्मात् १४ केतुमालेपिकामदेवस्वरूपेण आस्ते इति शेषः । किमर्थमास्ते अत आह । लक्ष्म्या इति । प्रजापतिः संवत्सरः । “ संवत्सरो वै प्रजापतिः ” इति श्रुतेः । तस्य दुहितरोराज्यमिमानिन्यो देवताः । पुत्रादिवसाभिमानिनो देवाः । तेषां च तद्वर्षपतीनां प्रियचिकीर्षया । पुरुषायुषा वर्षशतं नयान्यहोरात्राणि तैः परिसंख्यानां गणनायेपां षट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासां दुहितृणां महापुरुषस्य (हरः) महाखं चक्रं तस्य तेजसा (उद्वेजितं मनोयासां तासां गर्भाः व्यसवोगतप्राणाः) १५ रमां रमयन् स्वीयानीन्द्रियाणि रमयते । केन साधनेन रमयन् तदाह । अतीव सुललितया गत्या यो विलासस्तेन विलसितो रुचिरो हासलेशो मंदस्मितं तत्सहितोऽत्र लोक एव लीलातया किंचिदुत्तमं तं मुंदरं भूमंडलं तेन सुभगवदनारविंदं तस्य श्रिया १६ (संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिः रात्र्यविष्टात्रीभिरुपेता अहःषु तासां) तत्तमर्तुमिदं विवसाधिष्ठातृभिरुपेता १७ सर्वैर्गुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुमिव ललितो लक्ष्मीकृत आत्मा यस्य । आकूतीनां क्रियाणां चित्तीनां ज्ञानानां चेतसां संकल्पाध्यवसायादीनां विशेषाणां तत्तद्विषयाणां । षोडशकला अंशा एकादशेन्द्रियपंचविषयलक्षणायस्य छंदोमयाय वेदोक्तकर्मप्राप्याय अन्नमयाय अन्नोपष्टभ्यत्वात् अमृतमयाय परमानंदाविष्कारित्वात् । सर्वमयाय सर्वाविषयत्वात् सहस्रोजसे बलाय तदेतत्त्वात् । (उभयत्र अंतर्बहिश्च) १८

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समा मते सुराः ॥ हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणमनोरथेनासति धावतो बहिः १२ हरिर्हि साक्षाद्भगवान् शरीरिणामात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितम् ॥ हित्वा महं स्तंयादिसज्जते गृहे तदामहत्त्वं वयसा दंपतीनाम् १३ तस्माद्रजारागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याविमूलम् ॥ हित्वा गृहं संसृतिचक्रालं नृसिंहपादं भजता कुतो भयमिति १४ केतुमालेपि भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्राणां तद्वर्षपतीनां पुरुषायुषा होरात्रपरिसंख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसां विध्वस्ताव्यसवः संवत्सरां ते विनिपतन्ति १५ अतीव सुललितगति विलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया किंचिदुत्तमं तं मुंदरं भूमंडलं सुभगवदनारविंदं श्रियारमां रमयन्निन्द्रियाणि रमयते १६ तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमादेवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताऽहस्सु च तद्वर्तुभिरुपास्ते इदं चोदाहरति १७ ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ॐ नमो भगवते हृषीकेशाय सर्व गुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय छंदोमयाय अन्नमयाय अमृतमयाय सहस्रोजसे बलाय क्रांता यकामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् १८

१२ १३ १४ केतुमाले भगवान् कामदेवरूपेण आस्ते तं रमादेवी उपास्ते १५ १६ १७ ओं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ॐ नमो भगवते हृषीकेशायेत्यादि मंत्रं जपति १८

त्वत्कामेनैवत्वत्सेवकत्वादहंकृतार्थास्मि । अन्यकामनया तु त्वामवश्यो न परिपूर्णमनोरथाः स्थिरित्याह । स्त्रियइति । स्वतएवहरीकाणामीश्वरं पतिसंतत्वा माराध्य याः स्त्रियोऽन्यपतिप्रा
 र्थयन्ति पतिकामानां हिकामदेवारावनं व्रोपुप्रसिद्धं तासामपत्यादीनितेपतयो न पातुं शक्ताः १९ अतस्तेपतयएव न भवन्तीत्याह । सवाइति सचैवंभूतः पतिर्भवानेकएव । नान्यः (यतः स्व
 यमकुतोभयः सन्नभयातुरं पाति) यो भवान् आत्मलाभात्परमधिकं न मन्यते इतरथा अभ्याधीनसुखस्य (पुंमो) न स्वतंत्रता । स्वतंत्रनानात्वे च मंडलेश्वराणामिव मिथो भयं स्यादित्यर्थः
 २० किंच । निष्कामभजने अप्राप्यता एव सर्वे कामा भवन्ति । सकामभजने तु कामितमात्रं अनित्यचेत्याह । यास्त्रीतस्य उक्तलक्षणस्य ते पादसरोरुहस्यार्हणं पूजा मेव नितरां कामयेत न फलांतरं
 सा आखिलेषु कामेषु लंपटा । सर्वान् कामान् प्राप्नोतीत्यर्थः ईप्सितमीप्सितः अभीप्सितं फलांतरमाप्नुमपेक्षिनः सन् अर्चितश्चेतर्हितदेवे कंरासि ददासि । किंच । यत्पतः फलभोगानंतरं भग्रा
 याश्चायाचितोर्थोयस्याः साप्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति तादृशमेव तद्रासिन तु नित्यम् २१ ननु ममार्हणे कुतः सर्वकामप्राप्तिः यतस्त्वमेव हि कामार्थिभिः सेव्यसे अत आह । मत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तप
 स्तप्यते कुर्वन्ति । कथंभूताः ऐंद्रिये सुखे धीर्येषांते । जलुक् स मासः । तथापि भवत्पादपरायणा दृते त्वच्चरणोपासकं विना मां न विंदति मत्कंटाक्षविलतिता विभूतीर्न लभंत इत्यर्थः । यतस्त्वय्येव हृद
 यंयस्याः साऽहं । त्वत्परतंत्रत्वात् त्वदनुवर्तितमेव विलोकयामि नान्यमित्यर्थः (हे अजितस्वतंत्र) २२ इदानीं कृपां प्रार्थयते सत्त्वमिति । यद्भजनं विना न कश्चित्पुरुषार्थः सत्त्वं त्वदितित्वयाय
 त्करांबुजं सात्वतां भक्तानां शीर्ष्णि अधायिकृपयान्यस्तं । तन्ममापि शीर्ष्णि निषेहीति शेषः । कथंभूतं विंदितं सर्वकामवर्षित्वेन सद्भिः स्तुतं । न च मयितवानादरः । यतः हे वरेण्यवरणी
 यमां वल्लिलक्ष्मविमर्षि । अहोचित्रमेतत् मयिकेवलमादरमात्रं भक्तैस्तु परमा लुपा । अतर्ह्यश्वरस्य तव यत्मायया ईहितं तत्को वितर्कयितुं समर्थः २३ (मनोः वैवस्वतस्य) २४ सत्त्वाय सत्त्व
 प्रधानाय मुख्यतमाय प्राणाय सुत्रात्मने २५ उरुः स्वनो वेदात्मको नादो यस्य यद्दं विश्वं ब्राह्मणादिनाम्ना विधिनिषधालंबनभूतेन वशे अनयत्तनियमितवान् सत्त्वमीश्वरः । तथाच श्रुतिः ।
 “तस्य वाक्तेतिर्नामानि दामानि” इति २६

स्त्रियो व्रतैस्त्वाहृषिकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पाति माशासतेन्यम् ॥ तासां न ते वै परिपांत्य पत्यं प्रियं धनायूंषियतोऽस्वतंत्राः १९ सवैपातिः स्यादकुतोभयः
 स्वयंसमंततः पाति भयातुरं जनम् ॥ स एव एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परम् २० यातस्य ते पादसरोरुहार्हणं निका मयेत्सा खिलकामलं प
 टा ॥ तदेव रासीप्सितमीप्सितोर्चितोयद्भग्नया च्छाभगवन्प्रतप्यते २१ मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादयस्तप्यंत उग्रंतपं ऐंद्रिये धियः ॥ ऋते भवत्पादपराय
 णान्न मां विंदंत्यहं त्वद्दयाय तोजित २२ सत्त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि विंदितं करं बुजं यत्त्वदधायि सात्वताम् ॥ विमर्षि मां लक्ष्मवरेण्यमायया कर्ह्यश्वरस्यो हेतमूहि
 तुं विभुरिति २३ रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवताररूपं तद्रूपं पुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं स इदानीमपि महता भक्तियोगेनाराधयतीदं चोदाहरति २४
 ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायौजसे सहसे वलाय महाभक्त्या यनमइति २५ अंतर्बहिश्चाखिललोकपालैरदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः ॥ स ई
 श्वरस्त्वं यद्दं वशेऽनयन्नाप्रायथादारुमयी नरः स्त्रियम् २६

स्त्रियः त्वां व्रतैः आराध्य अन्यपतिं प्रार्थयन्ति तत् व्यर्थम् १९ २० यतः अकुतोभयं भवति स एव पतिः प्रार्थ्यः एवंभूतस्त्वमेवासि हे ईश्वर तव इच्छां ज्ञातुं कः समर्थः इत्या
 दिस्तौति २१ २२ २३ रम्यकवर्पे मत्स्यरूपेण भगवान् आस्तेतं वैवस्वतमनुः आराधयति २४ ॐ नमो भगवते मुख्यतमायेत्यादिजयति २५ भगवान् युगांतार्णवे इमां
 पृथ्वीं मया सह अपात् तस्मै मत्स्याय नम इत्यादिस्तौति २६

नन्विन्द्रादयोवशंनयति लोकपालत्वात् । कुतोहं । तत्राह । यमिति । मत्सरपवउरोवेपांते यं (त्वां) हित्वा (पृथग्वासमेत्यवायतंतोपि) द्विषदश्चतुष्पदःसरीसृपंजंगमंस्थाणुस्थावरं चयदत्रदृश्यतेतत्किंचिदपिपातुंनशक्ताः सःत्वमेवप्राणरूपेणपालकश्चरश्चेत्यर्थः तदाचश्रुतिः “ताअहिंसंताहमुक्थमस्यहमुक्थमस्मि” इत्यादि । २७ अवतारचरित्रमाह । भवान्इ मांक्षोणीमयामनुनासहमत्सहितांघृत्वेत्यध्याहारःऊर्मिमालावतिप्रलयार्णवेओजसा (उरुअधिकं) क्रमतेविचरति । यद्वापातुमिदमस्यानुषंगः । क्षोणीपातुंक्रमतेउत्सहतेइत्यर्थः । यतः अजः । कीदृशी । ओषधीनांवीरुधांचलतादीनानिभिआश्रयभूताम् (तत्साहितामित्यर्थः) तस्मैनमः जगतोयः प्राणगणस्तस्यात्मनेनियंत्रे २८ तन्मिपतमांतांमियतमाम् २९ अकू पारायकूर्माय । सर्वःसंपूर्णः सत्त्वगुणः (शुद्धसत्त्वं) विशेषणंयस्य । नउपलक्षितस्थानंयस्यवारिचरत्वात् । वर्ष्मणेवर्षीयसेकालानवच्छिन्नाय । मूत्रैसर्वगतायअवस्थानायआधाराय ३० निजमाययार्पितंप्रकाशितमेतदर्थस्वरूपंदृश्यंप्रथिव्यादि यस्यैवरूपं । यतः पृथक्नास्ति । कथंभूतं बहुभिः रूपैरूपितंनिरूपितं । यस्यचसंख्यानास्ति । कुतः अयथामिदमवोप लंभनात् । नहिमरीचिजलमेतावादेतिसंख्यातुंशक्यते । अव्यपदेशरूपिणेअनिरुक्तप्रपंचाकाराय ३१ बहुरूपत्वंदर्शयंस्तस्येश्वरादव्यातिरेकमाह । जरायुजेति । द्वीपग्रहर्क्षमित्यभिधेयस्त्वमेवैकः नत्वव्यातिरेकोस्ति । “ सर्वस्वलिदं ब्रह्म ” इत्यादिस्मृतेरित्यर्थः । ३२ सप्रपंचतामनूयतन्निरासेनप्रणमतियस्मिन्निति । असंख्येयाअनंताविशेषोपपातानिनामानिरूपाण्याकृतयश्चजातयोयस्यतादृशेयस्मिन्त्वयिकविभिः कपिलादिभिरियंचतुर्विंशत्यादिंसंख्याकल्पितासतीयायातत्त्वदृशभयेनतत्त्वज्ञानेनअपनीयतेतस्मैतसांख्यसिद्धांतरूपायनमः परमार्थज्ञानरूपायेतिवा (यद्वाअसंख्येयाविशेषाव्यावर्तकधर्माः असंख्येयानिनामानिनारायणादीनिरूपाणिचशुक्लादीनि यस्यास्तादृशीअकृतिविग्रहोयस्यतथाविधेयस्मिन्त्वायि) ३३ एषाभूः (कुरुभिस्तत्रत्यैः पुरुषैः सह) उपधावतिहेत्यन्वयः (उपनिषदंमंत्रंआवर्तयतिजपति) ३४

यंलोकपालाःकिलमत्सरज्वराहित्वायतंतोपिपृथक्समेत्यच ॥ पातुंनशेकुर्द्विषदश्चतुष्पदःसरीसृपंस्थाणुयदत्रदृश्यते २७ भवान्युगांतार्णवऊर्मिमालिनिक्षोणीमिमामोषाधिवीरुधांनिधिम् ॥ मयासहोरुक्रमतेजओजसातस्मैजगत्प्राणगणात्मनेनमइति २८ हिरण्येपिभगवान्निवसतिकूर्मतनुंविभ्राणस्तस्यतन्मिपतमांतांनुमर्यमासहवर्षपुरुषैःपितृगणाधिपतिरुपधावति ॥ मंत्रमिमंचानुजपति २९ उँनमोभगवतेअकूपारायसर्वसत्त्वगुणविशेषणायनोपलक्षितस्थानायनमोवर्ष्मणेनमोभूमेनमोनमोवस्थानायनमस्ते ३० यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपंबहुरूपरूपितम् ॥ संख्यायस्यास्त्ययथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेव्यपदेशरूपिणे ३१ जरायुजंस्वेदजमंडजोद्भिदंचराचरंदेवाधिपितृभूतमैद्रियम् ॥ द्यौःखंसितिःशैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेयएकः ३२ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौकविभिःकल्पितेयम् ॥ संख्याययातत्त्वदृशाऽपनीयतेतस्मैनमःसांख्यनिदर्शनायतइति ३३ उत्तरेषुचकुरुषुभगवान्यज्ञपुरुषःकृतवराहरूपआस्तेतंतुदेवीहैषाभूःसहकुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावतिइमांचपरमामुपनिषदमावर्तयति ३४

२७ २८ तथाहिरण्यवर्षे भगवान् कूर्मरूपेण आस्ते तंपितृगणाधिपतिः अर्थमाउपास्ते २९ ३० ओंनमो भगवते अकूपारायेत्यादिमंत्रंजपति ३१ इदंसर्वंचराचरं ब्रह्मांडसहितं त्वव्यतिरिक्तंनास्ति ३२ यस्मिन् त्वयिकविभिः इदंनामरूपंभेदेनबहुधाकल्पितम् तत्त्वदृष्ट्याएकमेव एवंभूतायसांख्यनिदर्शनायते नमइत्यादि स्तौति ३३ तथा उत्तरेषु कुरुषु भगवान् वराहरूपेण आस्ते तं पृथ्वीदेवी भक्त्या उपधावति ३४

मंत्रैस्तत्त्वेन लिख्यत इति तया तस्मै । यज्ञा अयूपाः क्रतवः सयूपाः तदूपाय । अतएव महातोऽध्वरा अवयवमूनायस्य । कर्मणां क्लायशुद्धाय । यज्ञानुष्ठात्रे । त्रियुगाय कृतयुगे यज्ञाभावात् । यज्ञा । कलियुगे छन्नत्वात् ३५ कवयो विद्वांसः विपश्चितो निपुणाः गुणेषु देहेन्द्रियादिषु मथन्ति विचिन्तन्ति मथनाविवेकसाधनेन मनसा । क्रियार्थैः कर्मभिस्तत्फलैश्च गूढं अप्रकाशमानं दिदृक्षवः । एवं मथने ईरितः प्रकटितः आत्मस्वरूपं यस्य तस्मै नमः ३६ मथनमेव दर्शयन्नाह । द्रव्यविषयः क्रिया इन्द्रियव्यापारः हेतुर्देवता अयनं देहः ईशः कालः कर्ता अहंकारः एतेर्मायाया गुणैः कार्यैरुपलक्षणैर्वस्तुनावस्तुत्वेन निरीक्षितो य आत्मा तस्मै । अन्वीक्षया विचारेण अंगैर्यमनियमादिभिः अतिशयात्मानिश्चयवती बुद्धिर्धैर्याः निरस्ता मायानिमित्ता आकृतिये स्मात् तस्मै ३७ तदेवं निर्गुणरूपेण नत्वा परमेश्वररूपेण प्रणमति करोतीति । यस्येक्षितुः (सर्गादावालोचयितुः परमेश्वरस्य ईप्सितं) जीवार्थमिष्टमत्यन्तानिच्छायामीक्षणायोगात् । स्वार्थतुनेप्सिम् (एतादृशम्) विश्वस्थित्यादिस्वगुणैर्माया करोति । तस्याः जडत्वेपीश्वरसंनिधानात् प्रवृत्तिदृष्टान्तेनाह । यथा अथोलोहं ग्रावणो अयस्कांतादनिमित्तात् प्रमत्तितदा प्रपं तदभिमुखं सत् । गुणानां कर्मणां जीवादिदृष्टानां च साक्षिणे तस्मै नमः । ३८ अवतारचरितमाह प्रमथ्येति । योजगतामादिः कारणभूतः सूकरः मां पृथ्वीं अग्रदंष्ट्रादंष्ट्राप्रेरुत्वा (निषाय) रसादलादारभ्य उदन्वतः प्रलयार्णवात् इभोगज इवनिरगात् । ततश्च प्रतिगजतुल्यं देत्यं प्रमथ्य यः क्रीडन् स्थितः तं विभूषणतास्मीत्यन्वयः ३९ ॥ इति पंचमस्कन्धे टीकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ऊनविंशे किंपुरुषेभारते चोपवर्ण्यते ॥ सेव्यसेवकभावश्च भारतश्चैश्वर्यमेव च ॥ १ ॥ १ मर्ता चासौ भगवांश्च तस्य कथां २

ॐ नमो भगवते मंत्रतत्त्वलिङ्गाय यज्ञक्रतवे महाध्वरावयवाय महापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय त्रियुगाय नमस्ते ३५ यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुणिवजा तवेदसम् ॥ मथन्ति मथना मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ३६ द्रव्यक्रियाहेत्वयने शकृद्भिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ॥ अन्वीक्षयां गातिशया त्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः ३७ करोति विश्वस्थितिं संयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः ॥ मायायथाऽयो भ्रमते तदाश्रयं ग्रावणो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्य देत्यं प्रतिवारणं मृधेयो मारसाया जगदादिसूकरः ॥ कृत्वा ग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणतास्मि तं विभुमिति ३९ ॥ इति श्री भा० म० पं० भुवनकोशवर्णनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ किंपुरुषे वर्षे भगवंतमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं श्रीरामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान्सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते १ आर्ष्टिषेणेन सह गंधर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदंगायति २

ॐ नमो भगवते मंत्रतत्त्वलिङ्गाय यज्ञक्रतवे नम इत्यादिजपति यस्य तव स्वरूपं कवयः अग्निरिव मथित्वा जानन्ति ३६ ३७ ३८ किंच युद्धे हिरण्याक्षं मथित्वा मादंष्ट्रे धृत्वारसातलात् यः निरगात् तं विभुं प्रणतास्मि ३९ इति पंचमेऽष्टादशः ॥ १८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अथ किंपुरुषे वर्षे भगवान् श्रीरामचंद्ररूपेणास्ते तं हनुमानुपास्ते १ ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकायेत्यादिजपति २

णिश्रेष्ठानिलक्षणानिशीलं व्रतं च यस्मिन् । उपाशिक्षितात्मने संयत्ता चिताय । उपासितोऽनुसृतो लोको येन । साधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिः तस्य निकषणाय निकषा इमवन्निर्धारितस्याना
 आर्यसिद्धे इत्यर्थः ३ श्रीरामं परमार्थरूपेण प्रणमति । यदेकं वेदादिषु प्रसिद्धं तत्त्वं तत्प्रपद्ये । कथं भूतम् । विशुद्धश्चासावनुभवश्च स एव मात्रास्वरूपं यस्य । विशुद्धत्वे हेतुः प्रशान्तं
 यपरः स्वतेजसास्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ता गुणानां विविधा जाग्रदाद्यवस्थार्यास्मिन् अनुभवमात्रत्वे हेतुः प्रत्यक्षदृश्यादन्यत् तत्कुतः अनामरूपं ननु वस्तुतः एवं भूतस्यापि जविष्योक्तसर्ववि
 तत्र हेतु इत्येतत्तत्राह । अहंकाराभावात्तत्रावैपरीत्यमित्यर्थः ननु श्रीरामस्य रूपं नैवं प्रतीयते तत्राह । सुधियापुंसा उपलभ्यत इत्युपलंभनं शुद्धचित्तेन पुरुषेण ब्रह्मत्वेनैवोपलभ्यत इत्यर्थः ४
 पर्यंतं हि दशरथपुत्रत्वं तत्राह । विमोर्मत्यावितारस्तुरक्षसोरावणस्य वधाय तस्य मनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात् न केवलमेतावत् । किंतु इह संसारे स्त्रीसंगादिकृतं दुःखं दुर्वारमिति मर्त्यानां शिक्ष
 णं च शिक्षार्थमपीत्यर्थः । अन्यथा स्वेस्वरूपेण ममाणस्य जगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानीति यत्तत्कुतः स्यात् । ५ विषयास्तयमावेन व्यसनानर्हत्वं प्रपदायति । न वै स भग
 वान्त्रिलोक्यैकापि सक्तः यद्व्यात्मवतां धीराणां मात्मा सुहृत् मश्च अतो न स्त्रीकृतं कश्चिन्मोहं प्राप्नुयात् । न लक्ष्मणं चेति । देवदूतेन श्रीरामं संमंत्रयता विज्ञापितं 'अत्रागतस्त्वया वध्यः' इति
 तदेव द्वारिस्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हंतुं प्रयतो वसिष्ठवाक्यात्तत्याजतश्च न युज्येतेत्यर्थः ६ अतः श्रीरामपुत्रसर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः सत्कुलजन्मादि किंतु
 मक्षिरेवेत्याह । न जन्मेति । महतः पुरुषाब्जम् । महतः श्रीरामस्येति वा । सौभगं सौंदर्यं आकृतिर्जातिः । यद्यस्मात्तर्जन्मादिभिर्विदुषा नृत्यत्तानपिनोऽस्मान् वनचरान् बत अहोल
 क्ष्मणस्याग्रजोपि सखित्वेन कृतवान् । ७ तस्मात्सुरोवा अन्योवायः कोपि श्रीराममेव सर्वप्रकारेण भजेत् सुकृतज्ञं (सुतरां कृतमिति जानातीति यातम्) अल्पीयस्यपि भजेन बहुमानिन
 (मनुष्याकारं य) उत्तरान् कोशलान् अयोध्यावासिनः (दिवं स्वर्गं वैकुण्ठमित्यर्थः) ८ उपचितैः ऋद्धिर्मादिभिरात्मोपलभ्यते येन तत्तपश्चरति । तत्रोपशमः इंद्रियाणां संयमः ।
 उपरमो निरहंकारता । आत्मवतां (वशीकृतमनसां) अनुग्रहाय न स्वार्थ ईश्वरत्वात् ९

ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम उपाशिक्षितात्मने उपासितलोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महारा
 जाय नम इति ३ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम् ॥ प्रत्यक्षप्रशान्तं सुधियोपलंभनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ४ मर्त्यावितारास्त्वहमर्त्य
 शिक्षणं रक्षोवधायै वनकेवलं विभोः ॥ कुतो न्यथा स्याद्रमतः स्वआत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ५ न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलांकर्या भग
 वान्वासुदेव ॥ न स्त्रीकृतं कश्चिन्मलमश्रुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ६ न जन्मनूनं महतो न सौभगं न वाङ्मुनिना कृतिस्तोषहेतुः ॥ तैर्यद्विदुषा नपिनो
 वनौकसश्चकार सख्ये बत लक्ष्मणाग्रजः ७ सुरोऽसुरोवाप्यथ वानरो नरः सर्वात्मनायः सुकृतज्ञमुत्तमम् ॥ भजेतरामं ननु जाकृतिं हरिं य उतरान नयत्कोशला
 न्दिवमिति ८ भारतेऽपि वर्षे भगवान्नरनारायणस्य आकल्पांतमुपचितधमज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलंभनमनुग्रहाय आत्मवतामनुकंपयात्तपोऽ
 व्यक्तमतिश्चरति ९

३ यत् एकं वेदादिषु प्रसिद्धं अनामरूपं तत्त्वं अहं प्रपद्ये ४ ५ ६ ७ किंच अयोध्यावासिनः जनान् यः स्वर्गं निनाय तं मनुजाकृतिं रामं भजे इत्यादिस्तौति ८
 तथाम्नास्तेऽपि वर्षे भगवान् नरनारायणस्य आत्मे आत्मवतां अनुग्रहाय तपश्चरति ९

(सांख्ययोगाभ्यांज्ञानतत्साधनाभ्याम्) भगवदनुभावोपवर्णयेतेनपुं चरात्रेणतस्मावर्गेभनोरुपदेक्ष्यन्उपसरति सेवते १० उपरतानात्स्यायनिरहंकाराय (अकिंचनानिकाममक्ता पञ्चधनैयस्यऋषिपुत्रेणाय) ११ असक्तश्चासैविविक्तश्चसाक्षीचतस्मैनमः असक्तत्वंदर्शयति । अस्यविश्वस्यसर्गादिषुकर्तापियोनबध्यतेअहंकर्तृतिनमन्यते । विविक्तत्वमाह । देहगतोपिदेहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्योनहन्यतेनाभिभूयते । साक्षित्वमाह । यस्यद्रष्टुरपिसतोद्वाष्टिगुणैर्दृश्यैर्नदूष्यतेनविक्रियते १२ योगकौशलंनिरूपयन्योगप्रार्थयतेइदामितित्रिभिः । हेयोगेश्वरहिरण्यगर्भोयद्योगनैपुणजगाद तदिदमेव । कित्त जन्मप्रभृतिमक्त्याअंतकालेपुमास्त्वयिमनोधारयेदितियत् कथंभूतः सन् । उज्जितं (त्यक्तं) दुष्कलेवरंतदभिमानोयेन १३ अन्ययातस्यशास्त्राभ्यासादिश्रमोव्यर्थइत्याह । ऐहिकामुष्मिककामेषुलंपटोमूर्खः सुतादिषुयोगक्षेमंचितयन्कुत्सितस्यकलेवरस्यअत्ययान्मृत्योः शंकेतयाविद्वानपि सन्नयः शंकेतस्ययत्नःशमस्तत्राणादिः श्रमएव(केवलम्) १४ यस्माद्विदुषोपीयमेवदक्षातत्तस्मात्तद्देप्रभोअधोक्ष जत्वमेवनोऽस्मभ्ययोगंविधेहि कीदृत्वायेस्वभावंसहजवासनारूपंयेनयोगेनवयंत्वन्माययानःकुलेवरेअपिर्ताअहंममतांशीघ्रंभिद्यामत्यजेम । सुदुर्भिदांउपायांतरैःसर्वयात्यक्तमशक्याम् १५ इलावृतवदस्मिन्नपिवर्षेसरितः शैलाश्चसांति । नितंबप्रभवाःतटेभ्यः संभूताः १६ तंभवान्नारदोवर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिःप्रजाभिर्भगवत्प्रोक्तान्यासांख्ययोगाभ्यांभगवदनुभावोपवर्णनंसावर्णेरुपदेक्ष्यमाणःपरमभक्तिभावेनोपसरतिइदंचाभिरुणाति १० ॐ नमोभगवतेउपशमशीलायोपरतानात्स्यायनमोऽकिंचनवितायऋषिकृष्णभायनरनारायणायपरमहंसपरमगुरवेआत्मारामायाधिपतयेनमोनमइति ११ गायतिचेदं ॥ कर्तास्यसर्गादिषुयोनबध्यतेनहन्यतेदेहगतोपिदेहिकैः ॥ द्रष्टुर्नदृश्यस्यगुणैर्विदूष्यतेतस्मैनमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे १२ इदंहियोगेश्वरयोगनैपुणंहिरण्यगर्भोभगवान्जगादयत् ॥ यदंतकालेत्वयिनिर्मुणमनोमक्त्यादधीतोऽज्जितदुष्कलेवरः १३ यथैहिकामुष्मिककामलंपटःसुतेषुदारेषुधनेषुचिंतयन् ॥ शंकेतविद्वान्कुलेवराप्ययाद्यस्तस्ययत्नःश्रमएवकेवलम् १४ तत्रःप्रभोत्वंकुलेवरार्पितांत्वन्माययाहंममतामधोक्षज ॥ भिद्यामयेनाशुवयंसुदुर्भिदांविधेहियोगंत्वयिनःस्वभावमिति १५ भारतेप्यस्मिन्वर्षेसरिच्छैलाःसंतिबहवोमलयोमंगलप्रस्थोमैनाकस्त्रिकूटऋषभःकूटकःकोलकःसह्योदेवगिरिःऋष्यमूकःश्रीशैलोवेंकटोमहेंद्रोवारिधारोविंध्यः शुकिमान्शगिरिःपारियात्रोद्रोणश्चित्रकूटो गोवर्धनोरेवतकःककुभोनीलोगोकामुखइंद्रकीलःकामगिरिरितिचान्येचशतसहस्रशःशैलास्तेषांनितंबप्रभवानदानंदश्चसंत्यसंख्याताः १६

तंभगवान्नारदः भारतीभिः प्रजाभिः सहसेवते १० औनमो भगवते उपशमशीलायेत्यादिजपति ११ यःविश्वस्य सर्गादिषुकर्तापि अहंकर्ता इति न मन्यते किंचदेहगतोपि क्षुधादिभिर्न हन्यते तस्मैनमः १२ हेप्रभोत्वयि नः योगंविधेहीत्यादि स्तोति १३ १४ १५ अस्मिन्वर्षे बहवः सरिच्छैलाः सांति ते च मलयः १ मंगलप्रस्थः २ मैनाकः ३ त्रिकूटः ४ ऋषभः ५ कूटकः ६ कोलकः ७ सह्यः ८ देवगिरिः ९ ऋष्यमूकः १० श्रीशैलः ११ वेंकटः १२ महेंद्रः १३ वारिधारः १४ विंध्यः १५ शुकिमान् १६ ऋष्यगिरिः १७ पारियात्रः १८ द्रोणः १९ चित्रकूटः २० गोवर्धनः २१ रेवतकः २२ ककुभः २३ नीलः २४ गोकामुखः २५ इंद्रकीलः २६ कामगिरिरिति २७ अन्येशवशः सहस्रशः शैलाः तेषांनितंबप्रभवाःनदाः नद्यश्चअसंख्याताः १६

आत्मनाचदेहेनाप्युपस्पृशंति १७ १८ लब्धजन्मयेस्तैः पुरुषैः सात्त्विकादिनास्वकृतेनकर्मणादिव्यादिगतयआत्मनोविधीयतेसाध्यतोह्यस्मात्सर्वाएवगतयः कर्मानुसारेणसर्वेषाम
वन्ति । यस्यवर्णस्ययद्विधानंमोक्षप्रकारः संन्यासवमस्थत्वादि तदनीतिक्रमेणास्मिन्नेववर्षेणानुपवर्गश्चमोक्षोभवति । एतच्चकर्मादिबहुसाधनसंभवाभिप्रायेणोक्तं नत्वन्यत्रापवर्गाभावे
न । तदुपर्यपिवादरायणःसंभवादिति देवानामपिमोक्षस्यसूत्रितत्त्वात् । १९ अपवर्गस्वरूपमाह योसाविति । अनात्म्येआत्मनिभवमात्म्यंरागादितद्राहितेअनिरुक्तेवाचामगोचरेअ
भिलयनेअनाधारेअनन्यनिमित्तोअहेतुकोभक्तियोगएवलक्षणंस्वरूपंयस्य । कथंभवति । नानागतीनानिमित्तयोअविद्याग्रंथिः तस्यरंधनंछेदनंतद्वारेणमहापुरुषपुरुषाः विष्णुभक्ताः तैः
प्रकटः संयोगोयदाभवतितदा २० एतदेवमानुष्यमेवसर्वपुरुषार्थसाधनंमार्यति । (अहो) अमीषांपाभिरित्यर्थः उतस्वित्अथवास्वयमेवसाधनंविनैवहरिरेषांप्रसन्नोभूत् । एवंभूतस्य
पुण्यस्यदुष्करत्वात् । भारताजिरेभारतप्रागणे । नः केवलंरूपदेवयत्रतत्तद्वृजन्ममुकुंदसेवोपयोगि यैर्लब्धम् २१ स्पृहामेवाह किमित्यादिसप्तभिः । दुष्करैः (प्रयाससाध्वैः)कृत्वादिभिः
नःफलुनातुच्छेनद्युजयेनस्वर्गप्राप्त्यार्कं । नकिंचिदपिफलमित्यर्थः । कुः । यत्रनारायणपादपंकजस्मृतिर्नभवति । प्रत्युत अतिशयितादिद्रियाणामुत्सवात्भोगात्प्रमुष्टाभूत् २२

एतासामपोभारत्यःप्रजानामभिरेवपुनंतीनामात्मनाचोपस्पृशंति १७ चंद्रवशाताम्रपर्णीअवटोदाकृतमालावैहायसीकावेरीवेणीपयस्विनीशर्करावर्तातुंग
भद्राकृष्णावेणाभीमरथीगोदावरीनिर्विध्यापयोष्णीतापिरेवासुरसानर्मदाचर्मण्वतीसिंधुरंधःशोणश्चनदौमहानदीवेदस्मृतिर्ऋषिकुल्यात्रिसामाकौशिकीमं
दाकिनीयमुनासरस्वतीदृषद्वतीगोमतिसिरयूरोधस्वतीसत्यवतीसुषोमाशतद्रुश्चंद्रभागामरुद्रधावितस्ताअसिक्रीविश्वेतिमहानद्यः १८अस्मिन्नेववर्षेपुरुषैर्ल
ब्धजन्मभिःशुक्लोहितकृष्णवर्णेनस्वारब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारकगतयोबह्व्यआत्मनआनुपूर्व्येणसर्वाहोवसर्वेषांविधीयतेयथावर्णविधानमपवर्गश्चापि
भवति १९ योसौभगवतिसर्वभूतात्मन्यनात्म्येअनिरुक्तेनिलयनेपरमात्मनिवासुदेवेअनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणोनागतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारे
णयदाहिमहापुरुषपुरुषप्रसंगः २० एतदेवहिदेवागायंति अहोअमीषांकिमकरिशोभनंप्रसन्नएषांस्विदुत स्वयंहरिः ॥ यैर्जन्मलब्धंनृपुमारताजिरेमुकुंदसे
वोपयिकंस्पृहाहिनः २१ किंदुष्करैर्नःक्रतुभिस्तपोवतैर्दानादिभिर्वाद्युजयेनफलुना ॥ नयत्रनारायणपादपंकजस्मृतिःप्रमुष्टातिशयेन्द्रियोत्सवात् २२

तत्रमहानद्यः चंद्रवशा १ ताम्रपर्णी २ अवटोदा ३ कृतमाला ४ वैहायसी ५ कावेरी ६ वेणी ७ पयस्विनी ८ शर्करावर्ता ९ तुंगभद्रा १० कृष्णा ११ वेणा १२ भीमरथी
१३ गोदावरी १४ निर्विध्या १५ पयोष्णी १६ तापी १७ रेवा १८ सुरसा १९ नर्मदा २० चर्मण्वती २१ सिंधुः अंधशोणौनदौ २२ महानदी २३ वेदस्मृती २४ ऋषिकुल्या
२५ त्रिसामा २६ कौशिकी २७ मंदाकिनी २८ यमुना २९ सरस्वती ३० दृषद्वती ३१ गोमती ३२ शरयू ३३ रोधस्वती ३४ सत्यवती ३५ सुषोमा ३६ शतद्रुः ३७
चंद्रभागा ३८ मरुद्रुधा ३९ वितस्ता ४० असिक्री ४१ विश्वा ४२ इतिमहानद्यः १७ १८ अस्मिन्नेववर्षेजनेः कृतकर्मणादिव्यमानुषनारकगतयोमोक्षश्च भवति १९ २०
स्वर्गेदेवाः स्तुतयार्थं अहोएभिर्जनैः किमुकृतंक्रतं एषां हरिः स्वयंप्रसन्नोभवति २१ नः दुष्करैः क्रतुतपआदिभिः किम् यत्रनारायणपादस्मृतिर्नः २२

(कल्पायुषां स्थानं गृहलोकं दत्तञ्जयात् अत्र कल्पायुः शब्देन महारादिलोकं स्मृतं दृश्यते । यद्वा कल्पायुषां नः स्थानजयात् स्वर्गजयात्) क्षणमल्पमेवायुर्गतेषाम् (भारतमुवा योजयः सवरं श्रेष्ठ इत्यर्थः ।) श्रेष्ठत्वे हेतुः मर्त्येनापि देहेन क्षणेनैव कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरेः पदं संन्यस्याति (कल्पायुषां निरुद्धत्वे हेतुः पुनर्भावादिति) २३ अतः यत्र वैकुण्ठकथापुनः द्योनसंति तदाश्रयाः कथापगाश्रयाः महाजो नृत्याद्युत्सवायेषु तादृशा यज्ञेऽस्य मखाश्च पूजारूपाः ससुरेशस्य ब्रह्मणोऽपि लोको न सेव्यताम् २४ अपुनर्भावात् नृजातिं नृजन्म इह भारते) अपुनर्भावाय मोक्षाय । वनौका इव वनौकमः पक्षिणो यथा लुब्धकान् मुक्ता अपि पुनर्यदितस्मिन्नेव वृक्षे प्रवृत्ता विहरन्ति तां हि यथा बध्यन्ते तद्वत् २५ अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः । येरिति । अग्रे जुष्टं निर्वपामि इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि इत्येवं भागशः बर्हिषि यज्ञे निरुप्तं यत्कृतम् । कथं । विधिना प्रकरणमंत्रेण च वस्तुतश्चरुपुरोडाशादिभेदेन इष्टं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं । निरुप्तं च भेदमिति स्वीकृत्य त्यागानंतरं मन्त्रातीत्यर्थः (विधिमंत्राणामिन्द्रादिविषयत्वेन सिद्धत्वात् कथं हरिर्गृह्णातीत्युच्यते तत्राह । नामभिरिति) इन्द्रादिनामभिः पृथगाहुतः आहुतोऽपि आशिषां प्रभुः (स्वयं एकः) स्वयं पूर्णोऽपि हरिः (गृह्णाति यतः श्रद्धयानिरुप्तं । तथा च स्मृतिः । 'येप्यन्यदे वतामक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेपि मामेव कौंतेय यजन्ति' इत्यादि) २६ तत्रापि निष्कामाः कृताया इत्याहुः सत्यमिति प्रार्थितः स ब्रथितं ददातीति सत्यं अथापि परमार्थदो न भवत्येव । यद्यस्माद्यतो दत्तादनंतरं पुनरप्यर्थिता भवति ननु नार्थितश्चेत्किमपि न दद्यादित्याशंक्र्याह । अनिच्छतां निष्कामानां तु इच्छानां पिधानं आच्छादकं सर्वकायपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमे व संपादयति २७ स्विष्टस्य सूर्यस्य जनस्य सूक्तस्य प्रवचनस्य कृतस्य अन्यस्यापि कर्मणः स्वर्गसुखादुपमुक्ता दवशेषितं शोभनं पुण्यं यदि किंचिदस्ति तेन आजनामे भारते वर्षे नोऽस्माकं जन्म स्यात् । कीदृशं स्मृतिमत् हरिरेव सेव्य इत्यनुसंधानयुक्तम् । यतो हरिर्भजतां शंसु संतनोति २८ २९

कल्पायुषां स्थानजयात् पुनर्भावात् क्षणायुषां भारतभूजयोवरम् ॥ क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयात्यभयं पदं हरेः २३ न यत्र वैकुण्ठकथा सुधापगानसा धवो भागवतास्तदाश्रयाः ॥ न यत्र यज्ञेऽमखामहोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् २४ प्राप्तानृजातिं विहये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभूताम् ॥ न वै यतेरन्नपुनर्भावाय तेभूयो वनौका इव याति बंधनम् २५ यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमंत्रवस्तुतः ॥ एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः २६ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणामेवार्थदो यत्पुनरर्थितायतः ॥ स्वयं विधते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् २७ य द्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् ॥ तेनाजनामे स्मृतिमज्जन्मनः स्याद्वर्षे हरिर्गृह्णातीति संतनोति २८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ जंबूद्वीपस्य च राजद्रुपद्वीपान् पृथैक उपदिशंति सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्विरुपकल्पितान् २९

कल्पायुषामपि पुनर्भावात् भारते वर्षे तत्र क्षणायुषोवरम् यतः क्षणात् सर्वत्यक्त्वा हरेः पदं याति २३ अयं इंद्रलोकोऽपि न सेव्यताम् कुतः यत्र विष्णुकथान् २४ भारते नृजातिं प्राप्य ये मोक्षाय नयतेन् ते बंधनं याति २५ नः स्वर्गसुखावशेषितं पुण्यं चेत् तर्हि भारते खंडे जन्मास्तु यत्र हरिः भजतां संतनोति २६ २७ २८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजनृजंबूद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपानि सगरात्मजैः अश्वान्वेषणे पृथ्वीं निखनद्विः कल्पितानि २९

भा०पं०

॥ ३९ ॥

३० (हेभारतोत्तमपारोक्षिक) ३१ इतिपंचमस्कंधेटीकायांएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ विंशोऽध्यायः द्वितीयस्त्यतिमाहसहार्णवेः । लोकालोकस्थितिर्चातर्बहिर्भागादिमानतः ॥ १ ॥
(प्रमाणमित्या । लक्षणं चिह्नं । संस्थानं सन्निवेशः) १ तावताक्षरयोजनविस्तारेणपरिक्षिप्तः परितोवेष्टितः । (यथामेकजंबूद्वीपेनपरिवेष्टितस्तथा । एवंलवणोदधिरपिद्विलक्ष्यत्रि
स्तारेणलक्षद्वीपेनपरिक्षिप्तः परिवेष्टितः । यत्रद्वीपेऽक्षोऽवृक्षविशेषउत्थितः । जंबूप्रमाणः अधिसहस्रयोजनप्रमाणः) उपास्तोतिष्ठति । आकलय्यसमर्प्य २ अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः
सप्तैव । अन्येष्वपर्वतानद्यश्चसहस्रशः संतीत्यर्थः । मानसोत्तरस्यमंडलाकारत्वात्केरेतेषुपुष्पादिपंचद्वीपेषुवर्षाद्रयस्तिर्यग्प्रेक्षाकाराउभयतोऽन्विस्पृशइतिगम्यते अन्यथासप्ताभिः
सप्तवर्षविभागासंभवात् । वेष्णवेवर्षाणांपूर्वादिक्रमोक्तेश्च । ३ (सेतुशैलामर्षादागिरयः) जलोपस्पर्शनेनविधूतरजस्तमश्चयेषाम् । हंसादयोब्राह्मणादिस्थानीयाः वर्णाः । विबुधो

तद्यथास्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्लआवर्तनोरमणकोमंदरहरिणः पांचजन्यः सिंहलोलंकोति ३० एवंतवभारतोत्तमजंबूद्वीपवर्षविभागोयथोपदेशमुपवर्णितइति ३१
इतिश्री भा०म०पं०स्कंधेजंबूद्वीपवर्णनं नामएकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ अतःपरंलक्षादीनांप्रमाणलक्षणसंस्थानतोवर्षवि
भागउपवर्ण्यते १ जंबूद्वीपोयथावत्प्रमाणविस्तारस्तावताक्षरोदधिनापरिवेष्टितोयथामेकजंबूद्वीपेनलवणोदधिरपिततोद्विगुणविशालेनलक्षारूपेणपरि
क्षिप्तोयथापरिखावात्त्योपवनेनलक्षोजंबूप्रमाणोद्विपाख्याकरोहिरण्मयउत्थितोयत्राग्निरुपास्तेसप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मजइध्माजिह्वः स्वंद्वीपं
सप्तवर्षाणिबिभज्यसप्तवर्षनामभ्यआत्मजभ्यआकलय्यस्वयमात्मयोगेनोपरराम २ त्रिवंशस्यसुभद्रंशांतक्षेमममृतमभयमितिषाणितेषुगिरयोनयश्च
सप्तैवाभिज्ञाताः ३ मणिकूटोवज्रकूटइंद्रसेनोज्योतिष्मान्सुपर्णोहिरण्यवोमेघमालइतिसेतुशैलाः अरुणानृम्णागिरसीसावित्रीसुप्रभाताऋतंभरासत्यं
भराइतिमहानद्यःयासांजलोपस्पर्शनावधूतरजस्तमसोहंसपतंगोर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारोवर्णाः सहस्रायुषोविबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारंत्रय्या
विद्ययाभगवंतंत्रयीमयंसूर्यमात्मानंयजंते ४

यथास्वर्णप्रस्थः १ चंद्रशुक्लः २ आवर्तनः ३ रमणकः ४ मंदरहरिणः ५ पांचजन्यः ६ सिंहलः ७ लंकोति ८ ३० एवंतव हेभारतोत्तम जंबूद्वीपवर्षविभागोयथोपदे
शउपवर्णितइति ३१ इतिपंचमेएकोनविंशः ॥ १९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ अतःपरं लक्षादिद्वीपानां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभागः उपवर्ण्यते १ जंबूद्वीपोयं
लक्षयोजनपरिमाणः तावताक्षरोदधिनापरिवेष्टितः एवंपूर्वस्मात्तुत्तराद्विगुणाः अतःपरंलक्षयोजनाभितोलक्षद्वीपः तावन्मानेनइक्षुरसोदेनवेष्टितः तत्रापिद्वीपाख्याकर
जंबूप्रमाणः लक्षः अस्ति तत्रहिरण्मयः अग्निः तिष्ठतितस्य अधिपतिः प्रियव्रतपुत्रः इध्मजिह्वः सःस्वद्वीपवर्षाणिसप्तधाविभज्यवर्षनामभ्यः पुत्रेभ्यः अदात् स्वयंचयोगेन
उपरराम २ वर्षपुत्रनामानि शिवं यशस्यं सुभद्रं शांतं क्षेमं अमृतं अभयमितिषाणितेषुवर्षेषुगिरयःनद्यश्चसप्तैव ३ मणिकूटः वज्रकूटः इंद्रसेनः ज्योतिष्मान् सुपर्णः
हिरण्यवोः मेघमालः इतिसप्तगिरयः अरुणा नृम्णा आगिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतंभरा सत्यंभरा एवंसप्तमहानद्यः यासांजलोपस्पर्शनावधूतरजस्तमसः हंसः पतंगः
ऊर्ध्वायनः सत्यांगः एतेचत्वारोवर्णाः सहस्रायुषः तेत्रय्याविद्ययासूर्यरूपंहरिभजंते ४

अ०

॥ २० ॥

॥ ३९ ॥

विगीता अपि द्वीपमंत्राव्याख्यायते । प्रत्नस्य पुराणपुरुषस्य विष्णोर्द्विपुंस्तस्यैव हि शरणं ब्रजे । कथं भूतम् । सत्यादानामात्मानं अधिष्ठाता रम् । तत्र सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः ऋतुमयी यमाणा धर्मः । ब्रह्मणः तद्बोधकस्य वेदस्य अमृतस्य शुभफलस्य मृत्योः अशुभफलस्य ५ (इन्द्रियं इन्द्रियपाटवं । ओज आदयः सामर्थ्यविशेषाः । औत्पत्तिकी सहजा सर्वेषामं विशेषेण साधारण्येन) ६ (यथा प्लक्षद्वीपः स्वसमानेनावृतस्तथा शाल्मली द्वीपः सुरोदेन परिवृत्तेऽपरितोषहिरस्तीत्यर्थः) ७ ' सुपर्णो सिगरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरः' इत्यादि श्रुतेः । छंदोभिः स्वावयवभूतैः श्रीविष्णुस्तौतीति छंदस्तुतस्य (पतत्रिराजस्य) गरुडस्तनिलयं स्थानम् । सा शाल्मली (तस्य) द्वीपस्य हूतयेव्यपदेशाय (यत्र शाल्मली समुत्पन्ना वर्तते स द्वीपः शाल्मली इति) ८ ९ १० (तेषां सुतानां नामानि वनामानि येषां तानि । वेदेन यजंते वेदपाठेनोपासते) ११ स्वर्गोभिः स्वरश्मिभिः अंधः अन्नं । सोमो नः राजा अस्तु आभिमुख्येन भवतु ह्रस्वपाठेन विवक्षया संध्यभावः १२ एवं सुरोदाद्वहिर्घृतो देनावृतः कुशद्वीप इत्यन्वयः । (देवकृतं ईश्वरेण विहितः पूर्णः शाल्मलीयथा सुरोदेनावृतस्तथा) स्वशष्पाणि (स्वबालतृणा नि) निजकोमलशिखाः (इत्यर्थः) तेषां रोचिषा १३ १४

प्रत्नस्य विष्णोरूपं यस्तस्य स्यते स ब्रह्मणः अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमोमहीति ५ छक्षादिपुंश्चसुपुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजसहोवलंबुद्विविक्रमइति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते ६ छक्षः स्वसमानेन सुरोदेनावृतेऽथ तादृशी पोपिशाल्मली द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेनावृतः परिवृत्ते ७ यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षायामायास्यावाव किल निलयमाहुर्भगवतश्छंदःस्तुतः पतत्रिराजस्यमाद्वीपहूतयेऽपलक्ष्यते ८ तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वपुत्रेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि व्यभजत्सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्षं पारिभद्रं आप्यायनमविज्ञातमिति ९ तेषु वर्षाद्र्योनयश्च सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरसः शतशृंगो वामदेवः कुंदो मुकुंदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नंदा राकेति १० तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरः वीर्यधरः वसुधरः इषंधरः भगवंतं सोमं वेदेन यजंते ११ स्वर्गोभिः पितृदेवैर्भ्यो विभजन् कृष्णशुक्लयोः ॥ प्रजानां सर्वांसां राजांश्च सोमो न आस्त्विति १२ एवं सुरोदाद्विस्तद्विगुणः समानेनावृतो घृतो देनयथा पूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तं वो देवकृतस्तद्वीपाख्याकरो ज्वलनइवापरः स्वशष्परोचिषादिशो विराजयति १३ तद्वीपपतिः प्रियव्रतो राजन् हिरण्यरेतो नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयंतप आतिष्ठ तव सुवसुदान दृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यवतविविक्तशमदेवनामभ्यः १४ ५ छक्षादिपुंश्चसुपुरुषाणां आयुः इन्द्रियं ओजः सहः बलं प्रराक्रमः सर्वेषां औत्पत्तिकी सिद्धिर्वर्तते ६ अतः परं शाल्मली द्वीपः पूर्वस्मात् द्विगुणः तावन्मानेन सुरोदेन वंष्टितः ७ यत्र शाल्मली वृक्षोस्ति द्वीपाख्याकरः यस्मिन् गरुडानिलयमाहुः ८ तद्वीपपतिः प्रियव्रतपुत्रो यज्ञबाहुः स्वं द्वीपं सप्तधा कृत्वा पुत्रेभ्यः अदात् सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्षं पारिभद्रं आप्यायनं अविज्ञातं ७ । ९ । तत्र पर्वताः स्वरसः शतशृंगः वामदेवः कुंदः कुमुदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिः ७ नयश्च सप्त अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहूः रजनी नंदा राकेति ७ । १० तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरः वीर्यधरः वसुधरः इषंधरः भगवंतं सोमं वेदेन यजंते ११ १२ ततः कुशद्वीपः अष्टलक्ष्यो जनः तावता घृतो देन आवृतः तत्र द्वीपाख्याकरः कुशस्तं वोस्ति १३ यत्र द्वीपपतिः प्रियव्रतपुत्रो हिरण्यरेताः स्वं द्वीपं सप्तधा कृत्वा पुत्रेभ्यः अदात् वसुः १ वसुदानः २ दृढरुचिः ३ नाभिगुप्तः ४ स्तुत्यव्रतः ५ विभक्तः ६ वामदेवः ७ इति १४

भा० पं०

॥४०॥

१५ १६ हेजातवेदस्त्वंसाक्षात्परस्यब्रह्मणोहरेर्हव्यवाद् असि (हविर्नेतासि) अतः (पुरुषस्यहरेरंगभूतानाम्) देवानांयज्ञेनपुरुषमेवयज । अंगानांनान्नादत्तम् (हविः पुरुषाय) अंगिनेसमर्पयेत्यर्थः १७ उपकृप्तोवेष्टितः यथाकुशद्वीपोघृतोदेनवृतः १८ गुहस्यकार्तिकेयस्यप्रहरणेन (शक्त्याख्येन) आयुधेनउन्मायिताः (पीडिताः) नितंबाः कुंजानिच पुरुषवीर्याः ईश्वराल्लब्धसामर्थ्याः स्थभवय । अतएवभूर्भुवः स्वः त्रैलोक्यंपुनस्त्यः ताः भवत्योनोऽस्माकंस्पृशतांस्पर्शनंकुर्वतां (आचमनादिनासेवमानानाम्) भुजः शरीराणिपुनंतुयतआत्मनास्वरूपेणैवअमीवग्रीः पापहन्त्र्यः २३

तेषांवर्षेषुसीमागिरयोन्यश्चाभिज्ञाताःसप्तसप्तैवचक्रश्चतुःशृंगःकापिलश्चित्रकूटोदेवानीकऊर्ध्वरोमाद्रविणइतिरसकुल्यामधुकुल्यामित्रविंदाश्रुतविंदादेवगर्भाघृतच्युतामंत्रमालेति १५ यासांपयोभिःकुशद्वीपौकसःकुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाभगवंतंजातवेदस्वरूपिणंकर्मकौशलेनयजंते १६ परस्यब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोसिहव्यवाद् ॥ देवानांपुरुषांगानांयज्ञेनपुरुषंयजेति १७ तथाघृतोदाद्वहिःकौचद्वीपोद्विगुणःस्वसमानेनक्षरिदेनपारितउपकृप्तोघृतोयथा कुशद्वीपोघृतोदेन ॥ यस्मिन्कौचोनामपर्वतराजोद्वीपनामनिर्वर्तकआस्ते १८ योसौगुहप्रहरणोन्माथितनितंबकुंजोपिक्षीरोदेनासिच्यमानोभगवतावरुणेनाभिगुधोविभयोबभूव १९ तस्मिन्नपिप्रेय्यव्रतोघृतपृष्ठोनामाधिपतिःस्वेद्वीपेवर्षाणिसप्तविभज्यतेपुपुत्रनामसुसप्तारिकथादान्वर्षपान्निवेश्यस्वयंभगवान्भगवतःपरमकल्याणयशसआत्मभूतस्यहरेश्चरणारविंदमुपजगाम २० आमोमधुरुहोमेघपृष्ठसुधामाभ्राजिष्ठोलोहिताणोवनस्पतिरितिघृतपृष्ठसुतास्ते षांवर्षगिरयःसप्तसप्तैवन्यश्चाभिख्याताःशुक्लोवर्धमानोभोजनउपवर्हिणोनंदोनंदनःसर्वतोभद्रइतिअभयाअमृतौघाआर्यकातीर्थवतीवृत्तिरूपवतीपवित्रवती शुक्लेति २१ यासामंभःपवित्रममलमुपधुंजानाःपुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञावर्षपुरुषाआपोमयंदेवमपांपूर्णंनजलिनायजंते २२ आपःपुरुषवीर्याःस्थपुनं तौर्भूर्भुवःसुवः ॥ तानः पुनीतामीवग्रीःस्पृशतामात्मनाश्रुवइति २३

तत्रसीमाचलाः सप्त चक्रः १ चतुःशृंगः २ कापिलः ३ चित्रकूटः ४ देवानीकः ५ ऊर्ध्वरोमा ६ द्रविणः ७ इति नद्यः रसकुल्या १ मधुकुल्या २ मित्रविंदा ३ श्रुतविंदा ४ देवगर्भा ५ घृतच्युता ६ मंत्रमाला ७ इति १५ तत्रवर्णाःकुशः १ कोविदः २ अभियुक्तः ३ कुलकसंज्ञइति एतेअग्निरूपंदेवयजंते १६ १७ ततः षोडशलक्षयोजनः कौचद्वीपः तावताक्षीरोदेन आवृतः यत्रकौचपर्वतोद्वीपारूपाकरोऽस्ति १८ १९ तत्रापिप्रियव्रतपुत्रः घृतपृष्ठः स्वद्वीपंसप्तधा विभज्य पुत्रेभ्यः अदात् २० आमः १ मधुरुहः २ मेघपृष्ठः ३ सुधामा ४ आजिष्ठः ५ वनस्पतिः ६ लोहितार्णः ७ इति तत्रसीमाचलाः ७ शुक्लः १ वर्धमानः २ भोजनः ३ उपवर्हिणः ४ नंदः ५ नंदनः ६ सर्वतोभद्रः ७ इति नद्यः ७ अभया १ अमृतौघा २ आर्यका ३ तीर्थवती ४ रूपवती ५ पवित्रवती ६ शुक्लाइति ७ । २१ तत्रवर्णाः ४ पुरुषः १ ऋषभः २ द्रविणः ३ देवकः ४ इति तेचसदावरुणं देवंअंजलिनायजंते २२ २३

अ०

॥२०॥

॥४०॥

दशमोऽंशः स एवोदकं यस्य (तेन परीतः आवृतः) यस्य चर्णान्वितः सरस्पर्शानिर्वाहमृदुस्पर्शानिसशाकोनामवृक्षविशेषः (स्वदीपस्याख्याकरः) २४ (पुत्रनामानि पुत्रनामसदृशानामानि) २५ २६ २७ आत्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः (स्फुटं दृश्यमानमिदमित्यर्थः । यद्वा यद्वशेवर्तमानान्नः अस्मान्प्रातु) २८ ज्वलनशिखावत् कमलानां कनकपत्राणामयुतानामयुतानियस्यतत् (देवानामहोरात्राभ्यां उत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः) २९ (भगवत्कर्मशीलः भगवद्भक्तिनिष्ठः) ३० ३१

एवंपुरस्तात्क्षीरोदात्परित उपवेशितः शाकद्वीपोद्वात्रिंशलक्षयोजनायामः समानेन च दधिभंडोदेन परीतो यस्मिन् शाकोनाममहीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशको यस्य महामासुरभिगंधस्तं द्वीपमनुवासयति २४ तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफवहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधायाधिपतीन् स्वयं भगवत्यनंत आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविशेत् २५ एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्तसप्तैर्दशानुरुशृंगविलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति अनघाऽऽयुर्दा उभयस्पृष्टिः पराजिता पंचपदी सहस्रधुतिर्निजधृतिरिति २६ तद्वर्षपुरुषाः ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवंतं वाग्यात्मकं प्राणायामविधूतं रजस्तमसः परमसमाधिनायजंते २७ अंतःप्रविश्य भूतानि यो विभर्त्यात्मकेतुभिः ॥ अंतर्यामीश्वरः सः क्षात्पातु नो यद्वशे स्फुटम् २८ एतमेव दधिभंडोदात्परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समंतत उपकल्पितः समानेन स्वादूदकेन समुद्रेण वहिरावृतो यस्मिन् बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम् २९ तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनाभे क एवावाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामोयत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारिपुराणिलोकपालानामिन्द्रादीनां यदुपरिष्ठात्सूर्यरथस्य मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ३० तद्वीपस्याप्यधिपतिः प्रियव्रतो वीतिहोत्रो नाभैतस्यात्मजौ रमणकथातकिनामानौ वर्षपतीनि युज्यस्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ३१

ततः शाकद्वीपः द्वात्रिंशलक्षयोजनः तावन्मानेन दधिभंडोदेन आवृतः यत्र शाकवृक्षः द्वीपाख्याकरोस्ति २४ तत्रापि प्रियव्रतपुत्रो मेधातिथिः स्वं द्वीपं सप्तधा कृत्वा पुत्रेभ्यः अदात् पुरोजवः १ मनोजवः २ पवमानः ३ धूम्रानीकः ४ चित्ररेफः ५ बहुरूपः ६ विश्वधारः ७ इति ॥ २५ ॥ तत्र समापर्वताः सप्त ईशानः १ उरुशृंगः २ विलभद्रः ३ शतकेसरः ४ सहस्रस्रोतः ५ देवपालः ६ महानस इति नद्यः अनघा १ आयुर्दा २ उभयस्पृष्टिः ३ अपराजिता ४ पंचपदी ५ सहस्रधुतिः ६ निजधृतिः ७ इति २६ तद्वर्षपुरुषाः ऋतव्रतः १ सत्यव्रतः २ दानव्रतः ३ अनुव्रतः ४ वाग्यात्मकं भगवंतं समाधिनायजंते २७ २८ ततः पुष्करद्वीपः चतुःषष्टिलक्षयोजनः तावतास्वादुजलोदेनावृतः तत्र बृहत्पुष्करं कमलासनस्य आसनं परिकल्पितं तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनामा एकः शैलः अयुतयोजनोच्छ्रायः यत्र चतुर्दिक्षु इंद्रादीनां चतस्रः पुर्यस्तंति तदुपरि सूर्यरथचक्रं भ्रमति ३० यत्र प्रियव्रतपुत्रो वीतिहोत्रः स्वं द्वीपं द्विधा विभज्य रमणकथातकिनामभ्यां पुत्राभ्यां ददौ स्वयं च भगवत्कर्मशीलः आस्ते ३१

ब्रह्मरूपिणकमलामनमूर्तिसकर्मकेनब्रह्मालोकादिसाधनसहितेन ३१ कर्ममयंकर्मफलरूपम् । ब्रह्मलिङ्गयतेयस्मात् (तत्तद्ब्रह्मलिङ्गब्रह्मबोधकम्) एकस्मिन्नेवपरमेष्ठिपंतोनि ३२
 स्यतत्तद्वत्तु (अद्वयम्) अद्वैतम् (ब्रह्म) ३३ ततः शुद्धोदात्परस्तात्तलोकः सूर्याद्यालोकवानुदेशः अलोकस्तद्ब्रह्महितः तयोरेतरालेमध्येतयोर्विभागोऽर्थमत्यर्थः । ३४
 ततः परस्तादित्युक्तं तदेवकिंयता अंतरेणेत्यपेक्षायां तदंतर्गतं नोभूभिमाह । यावन्मानसोत्तरमेवोत्तरं सार्धसप्तलक्षोत्तरसार्धकोटिपरिमितं तावतीभूः शुद्धोदात्परतोस्ति । तत्रचप्राणि
 नोपि सन्ति ततः काचनीभूमिरन्यास्तीत्यर्थः सच्चिकोनचत्वारिंशलक्षोत्तरकोट्यष्टकपरिमिताज्ञेया (अर्धपुष्करद्वीपेन सह शुद्धोदःपणवतिलक्षाणि) रवांसि सति मेरुलोकालोकयोरेतरं सार्ध
 द्वादशकोटिपरिमितं वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति । एतदेव तैत्तिरीयसूत्रेण 'कोटिद्वयं त्रिपंचाशच्छाणि च ततः परं । पंचाशच्च सहस्राणिसप्तद्वीपाः ससागराः । ततो हेममयी भूमिर्द्वादशकोट्यो वरानने ।
 ३५ (लोकालोक इति समाख्या अन्वर्थसंज्ञा अनेनाह अवस्थाप्यते) ३६ (सलोकालोकाचलः) लोकत्रयस्यांते परितो मर्यादारूपो विहितः यस्मात्प्रतिबंधकात् सूर्य आदियेषां । ध्रुवोप
 की मर्यादा भूत इत्यर्थः ३७ (संस्थास्वरूपा स्थितिः तथाच विचिंतितः) सोयं तु लोकालोकाचलः तुरीयभागः चतुर्थोऽंशः सार्धद्वादशकोट्यः मेरोरेकत (अलोकालोक) इति द्रष्टव्यम्
 ३८ आशासु दिक्षु ये अधिनिवेशिताः (स्थापिता) ते आसते ३९

तद्वर्षपुरुषाभगवंतं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकं न कर्मणाऽप्रापयंतीदं चोदाहरंति ३२ यत्तत्कर्ममयं लिङ्गं ब्रह्मलिङ्गं जनोर्चयेत् ॥ एकांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नम इति
 ३३ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ततः परस्ताल्लोकालोका नामाचलोलोकालोकयोरेतरं सल्लेखितं उपपन्नं ३४ यावन्मानसोत्तरमेवोत्तरं तावतीभूमिः कांचन्यन्यादर्शतलो
 पमायस्यां प्रहितः पदार्थो न कथंचित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्त्वपरिहृत्वासीत् ३५ लोकालोक इति समाख्यायदनेनाचलेन लोकालोकस्यांतर्गतं तनावस्था
 प्यते ३६ सलोकत्रयांते परित ईश्वरेण विहितो यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवपर्वणां ज्योतिर्मणानां भस्तयोर्वाचोनां स्त्रीलोकानां वितन्वानां न कदाचित्पराचीनाभिवि
 तुमुत्सहंते तावदुन्नहनायामः ३७ एतावोल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंतितः कविभिः सतु पंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागो यं लोकालोका
 चलः ३८ तदुपरिष्ठाच्च तसृष्वाशास्वात्मयोनिना खिलजगद्गुरुणा अधिनिवेशिता ये द्विरदपतयः ऋषभः पुष्करचूडा नाम नोपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ३९
 तत्रपुरुषाः ब्रह्मरूपं देवं यजंते ३२ ३३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततः शुद्धोदात्परतः लोकालोकपर्वतः अस्ति ३४ यावन्मानसोत्तरमेवोत्तरं एकाकोटिः सप्तलक्षाणि ताव
 तीभूमिः शुद्धोदात्परास्ति तत्रप्राणिनोपि सन्ति ततः आदर्शतलोऽर्धपुष्करद्वीपः अन्त्यास्ति साच एकोनचत्वारिंशलक्षोत्तरकोट्यष्टकमिता प्राणिजिता च ज्ञेया ३५ ततः लोका
 लोकपर्वतः सलोकत्रयस्य मर्यादारूपः ईश्वरेण विहितः तेषां ध्रुवपदादपि उद्धृतः ३६ तत्र मेरोः एकतः सा
 र्धद्वादशकोटिपरिमितः अन्यतश्च तावान् ३८ तदुपरि तैश्चान्यैश्च सत्त्वैर्वा अधिनिवेशिता इति एते लोकस्थितिहेतवः सन्ति ३९

गजानां स्वविभूतीनां स्वांशभूतानां महेंद्रादीनां च विविधवीर्योपबृंहणाय सकललोकस्वस्तये च भगवान् तस्मिन् तद्व्यवस्थः । किं कुर्वन् आत्मनः स्वस्य यद्विशुद्धं सत्त्वं तत्संसार
 आविष्कुर्वन् । कीदृशं धर्मज्ञानादीन्यष्टमहासिद्धयश्चोपलक्षणं यस्य तत् । दोर्दण्डैरुपलक्षितः सन् महाविभूतेः परमेश्वरस्य पतित्वादेक्यैवमूल्यां (सर्वलोककल्याणाय)
 समंतादास्ते ४० नन्वन्तर्यामिणा अंतस्थेनैव सर्वं कर्तुं शक्यं किंतस्य बहिःसमंतादवस्थानेनेत्याशंक्यतस्यार्थं स्वयमेव व्याचष्टे । आत्मने यथा विरचिता या विविधालोकयात्रा
 तस्या गोपीधायरक्षणाय एष भगवान् एवंभूतां विभूतिभिः सह आकल्पं प्रलयपर्यंतं वेपंगतः लीलायां प्राप्तः इति समंतादास्ते इत्यस्यार्थः ४१ धामेरुलोकालोकयोरन्तरविस्तारएतेन लोका
 लोकाचलाद्वाहिर्यत् अलोकपरिमाणं (तच्च व्याख्यातम् । तद्धि) मेरेरेकतः सार्धद्वादशकोट्यः । ततो लोका लोकात् अलोकाद्वापरस्तात् विशुद्धां द्विजपुत्रानयने अर्जुनस्य श्रीकृष्णेन
 प्रदर्शिताम् ४२ निस्तरेणोक्तं ब्रह्मांडमानं सर्वतोऽपि निरूपयति । अंडमध्यगतः किंतन्मध्यं तदाह । द्यावाभूम्योः पूर्वोत्तरकपालयोर्यदन्तरं मध्यस्थानं । सर्वतः पंचविंशतिकोट्यः स्युः ४३
 अंडमध्यावस्थाने कारणतन्नामनिर्वचनेनाह मृते अचेतने एष सूर्यो वैराजरूपेण यस्मात् स्मान्मार्तडइति व्यपदेशः स्माद्विरण्यगर्भ इति च व्यपदेशः । यद्वा यद्य
 याहिरण्यात् स मुद्रवो विरिच्यो हिरण्यगर्भ उच्यते तथेति) ४४ किंच सूर्ये नैव विभज्यते दिशः संअन्तरिक्षं भिदा अन्योऽपि विभागः स्वर्गापवर्गौ भोगमोक्षदेशौ रसौ कांसि अतलादीनि । ४५
 उपासनार्थमाह । देवादीनां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः नेत्राधिष्ठाता च ४६ ॥ इति पंचमस्कंधे टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

तेषां स्वविभूतीनां लोकपालानां च विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान् परममहापुरुषो महाविभूतिपतिरन्तर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासि
 द्ध्युपलक्षणं विष्वक्सेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदंडैः संधारयमाणस्तस्मिन् निरिखरे समंतात् सकललोकस्वस्तय आ
 स्ते ४० आकल्पमेवं वेपंगत एष भगवान् आत्मयोगमायया विरचितविविधलोकयात्रागोपीधायेत्यर्थः ४१ योतविस्तारएतेन ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्
 हिलोकालोकाचलात्ततः परस्ताद्योगेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरन्ति ४२ अंडमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदन्तरम् ॥ सूर्योऽङ्गोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः
 ४३ मृतेऽङ्गुल एतस्मिन् यदभूत्ततो मार्तड इति व्यपदेशः हिरण्यगर्भ इति यद्विरण्याडसमुद्रवः ४४ सूर्येण हि विभज्यते दिशः खंद्यौर्महीभिदा ॥ स्वर्गापवर्गौ नरका
 रसौ कांसि च सर्वशः ४५ देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसवीरुधाम् ॥ सर्वजीवनि कायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ४६ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुव
 नकोशवर्णने समुद्रद्वीपवर्षसन्निवेशपरिमाणलक्षणो विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

तरि मन्पर्वते लोकक्षणाय आकल्पं भगवान् आस्ते ४० एतेन ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातम् ततः लोकालोकात् अलोकाद्वापरतः योगेश्वराणां विशुद्धां द्विजपुत्रानय
 नेर्जुनस्य श्रीकृष्णेन दर्शितामुदाहरन्ति ४२ ४२ अंडमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदन्तरम् सूर्योऽङ्गोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः ४३ ४४ सूर्येण हि विभज्यते दिशः
 खंद्यौर्महीभिदा स्वर्गापवर्गनरकारसौ कांसि च सर्वशः ४५ देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसवीरुधाम् सर्वजीवनि कायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ४६ इति पंचमस्कंधे विंशः ॥ २० ॥

एवमध्यायविंशत्यासूयार्दानिरूपिता । अतः परं व्युत्पत्त्यादापालनं त्रिभिर्निरूप्यते ॥ १ ॥ एकविंशतरेः कालचक्रेण प्रमत्तोन्वहम् । स्वगत्याराशिसंचारैर्लोकयात्रा निरूप्यते ॥ २ ॥ एतावा
नविस्तारेण कोट्यः पंचाशत् । उत्सेधेन पंचविंशतिः (संनिवेशः । विन्यासविस्तारइत्यर्थः) १ द्विदलयोर्मध्येययैकस्यमानेन अपरस्यमानमुपदिश्यते तद्वत् ने अंतरेण तयोर्मध्येतदुभय
संधितं ताभ्यामुभयतः संलग्नम् २ उदगयनादिसंज्ञाभिर्भेदाक्षिप्रसमगतिभिर्यथाकालमारोहणादिस्थानेष्वारोहणाद्यभिपद्यमानो मकरादिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ३
तत्प्रपंचयति यदेति । अत्यंतवैषम्याभावात्समानानीत्युक्तं । सर्वथा साम्यं त्वेकस्यैवाहोरात्रस्य । यद्यपि वृषभमभिधुनयोरेवाह्नादृद्धिः कर्कटादिषु हासः तथापि रात्र्यपेक्षया अधिकत्वाद्बर्धत
इत्युक्तं । एतं रात्रिवृद्धावपि दिनापेक्षया हसंतीत्युक्तम् । मासिमास्यैकैकाघटिकेति स्थूलदृष्टचोक्तम् (सोऽर्धं तु गणितग्रंथोक्तचरसाधनेन तत्तद्वेरोपपत्त्युक्तद्रव्यम्) दृद्धिहासयोः प्रति
मासम् (प्रतिदेशं) वैषम्या (त्रसर्वयैकरूप्यम्) ४ विपर्ययाणीति अहानि न्यूनानिरात्रयोऽधिका इत्यर्थः ५ तद्वृद्धिहासकालमाह यावदिति ६ एवंभेदादिगतिभिः नवकोट्यइति मेरो
रुमयतो मानसोत्तरस्यातिविस्तारेण पंचदशलक्षाधिककोटिप्रयपरिमितेन देवपरिमंडलमानमुत्तरेयम् । एवं पंचदशभिर्घटिकाभिरित्यादिष्वपित्रैराशिकगणितेन तत्तन्मानमुत्तरेयम् । अत्रापे
क्षितो विशेषः पुराणांतरादवगतव्यः । तत्रारोहणादिस्थानानि वायुपुराणे दर्शितानि । "सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः । स्थानं जरद्वयं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् । वैश्वानरं दक्षि

॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एतावानेव भूवल्यस्य सन्निवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः एतेन हि दिवोर्मंडलमानं तद्विदुः उपदिशंति १ यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां
ते अंतरेणांतरिक्षंतदुभयसंधितम् २ यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्य वभासयत्यात्मभासास एष उदगयनदक्षिणायनवैषुवत
संज्ञाभिर्माद्यशैष्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिपुराशिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ३ यदामे
षतुल्योर्वर्तते तदा होरात्राणिसमानानि भवन्ति यदा वृषभादिषु पंचसु चराशिषु चरति तदा हान्येव वर्द्धते ह्रसति च मासिमास्यैकैकाघटिकारात्रिषु ४ यदा वृश्चिका
दिषु पंचसु वर्तते तदा होरात्राणि विपर्ययाणि भवन्ति ५ यावदक्षिणायनमहानि वर्द्धते यावदुदगयनं सत्रयः ६ एवं नवकोट्य एकपंचाशलक्षानि योजनानां मानसो
त्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशंति ॥ तस्मिन् नैर्द्रीपुरी पूर्वस्मान् मेरोर्देवधानी नाम दक्षिणतो याम्यांसंयमनी नाम पश्चाद्द्वारुणी निम्लोचनी नाम उत्तरतः सौम्यां
विभावरं नाम तासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशम् ७

श्रीशुक उवाच ॥ एतावानेव भूवल्यस्य सन्निवेशो व्याख्यातः एतेन हि दिवोर्मंडलमानं तद्विदुः उपदिशंति १ यथा द्विदलयोः निष्पावादीनां तदुभयसंधितं अंतरेक्षं ज्ञेयम् २
अंडमध्यगतः सूर्यः त्रिलोकीं अवभासयति तपति च सः सौम्ययाम्यायनावैषुवसंज्ञाभिः माद्यशैष्यसमानाभिर्गतिभिः उच्चनीचसमस्थानेषु प्रातःसन् मकरादिपुराशिषु
अहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानतया विधत्ते ३ तत्र यदा वृषभादिषु चराशिषु चरति तदा अहानि वर्द्धते ह्रसति च मासिमास्यैकैकाघटिकारात्रिषु ४ यदा वृश्चिकादिपंचसु चरति
तदा अहानि न्यूनानि रात्रयोऽधिकाः भवन्ति ५ यदामेषतुल्योर्वर्तते तदा दिनरात्रयः समाना भवन्ति ६ किंच मेरोः पूर्वतः मानसोत्तरपर्वते देवधानी नाम ऐंद्रीपुरी वर्तते दक्षिणतो
याम्यांसंयमनी पश्चाद्द्वारुणी निम्लोचनी उत्तरतः सौम्यां विभावरं नाम तासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशम् ७

सहवासहेव । यद्यपि वस्तुतः सूर्यस्यापि नक्षत्रैः सहवोदयास्तमर्यातयापि पतस्यतत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेव तत्साहित्यमुक्तम् ११ त्रयीमयइत्याद्युपासनार्थमुक्तम् १२ द्वादशमासा
अरायस्य । पङ्कतवोनेमयोयस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयोयस्य (मानसोत्तरे) कृतइतरभागोयस्य । (यत्रेतरभागविरथचक्रं प्रोतम्) मानसोत्तरगिरौ लक्षावदुपरि शायुबद्धमूमा
विति द्रष्टव्यम् । चक्रं वा तावदुच्छ्रितमिति मतव्यम् । अन्यथाऽयुतमात्रोच्छ्रायत्वान्मानसोत्तरस्य मेरोश्चतुरशीत्युच्छ्रायत्वादक्षस्य साम्यानुपपत्तेः १३ तस्मिन्नक्षेत्रे चक्रं प्रावेकृतमूलः निब
द्धपूर्वभागः प्रथमाक्षां मेरुमानसोत्तरायतः सार्धसप्तलक्षाधिकसार्धकोटिप्रमाणः तस्य तुर्यमानेन सार्धसप्तत्रिंशत्सहस्राधिके कोनचत्वारिंशलक्षमानेन ध्रुवेकृतः वायुपाशेन निबद्ध उपरिभागो
यस्य १४ नीड उपवेशस्थानं गायत्र्यादि छंदोनामानः अरुणेन योजिताः संतो देववहंति १५ पुरस्तादस्थितोऽपि पश्चात्प्रत्यङ्मुख आस्ते यद्वा यत्सूर्यस्य पुरस्तात्तत्तस्य वै पश्चिमत्वात् पश्चा
दित्युक्तं । (यद्वा सवितुः पुरस्तादश्वानां पश्चात्) अश्वस्थानं च वायुनोक्तं । “ सप्ताश्वरूपच्छंदांसि वहंते वामतोरवेः । चक्रपक्षानि बद्धानि चक्रे चाक्षः समाहितः ” इति १६ सूक्तवा
कायसुभाषिताय १७

एवं ततो वारुणी सौम्या मैत्री च पुनस्तथा अन्ये च ग्रहाः सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे समभ्युद्यंति सहवानि म्लोचंति ११ एवं मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशलक्षयोजनान्य
ष्टशताधिकानि सौरोरथस्त्रयीमयोऽपौ च तसृषु परिवर्तते पुराण १२ यस्यैकं चक्रं द्वादशारण्येने मित्रिणाभिसंवत्सरात्मकं समामनंति तस्याक्षो मेरोर्मूर्धनि कृतो
मानसोत्तरेकृते तरभागो यत्र प्रोतं विरथचक्रं तैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन् मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति १३ तस्मिन्नक्षेत्रे कृतमूलो द्वितीयोऽक्षस्तुर्यमानेन संमितस्तैलयंत्रा
क्षवद्भ्रुकृतोपरिभागः १४ रथनीडस्तु षट्त्रिंशलक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान् विरथयुगो यत्र हयाश्छंदोनामानः सप्तारुणयोजितावहं
ति देवमादित्यम् १५ पुरस्तात्सवितुररुणः पश्चाच्च नियुक्तः सौत्ये कर्मणि किलास्ते १६ तथा वालखिल्याः ऋषयोऽगुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः
सूर्यसूक्तवाक्यनियुक्ताः संस्तुवंति १७

यदा इन्द्रपुर्यः प्रचलति सूर्यः तदा पंचदशचटिकाभिः संयमनीपादो नवयोदशलक्षयोजनाधिकसपादकोटिद्वयं योजनानि याति १३, ७७, ५१, १०७ एवं वारुणी सौम्या
मैत्री च तथा अन्ये सोमादिग्रहाः नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे उद्यंति निम्लोचंति ११ एवं सूर्यरथः मुहूर्तेन अष्टशताधिकचतुस्त्रिंशलक्षयोजनानि च तसृषु परिवर्तते १२ यस्यैकं
चक्रं संवत्सरात्मकं समामनंति तस्य रथस्य अक्षः मेरुर्मूर्धनि कृतोत्तरभागः मानसोत्तरेकृते तरभागः यत्र प्रोतं विरथचक्रं तैलयंत्रवत् मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति १३ तस्मिन्नक्षे
कृतमूलः द्वितीयोऽक्षः सार्धसप्तत्रिंशत्सहस्राधिके कोनचत्वारिंशलक्षयोजनसंमितस्तैलयंत्राक्षवत् ध्रुवेकृतोपरिभागः अस्ति १४ रथनीडस्तु षट्त्रिंशलक्षयो
जनायतः नवलक्षयोजनविशालः तावान् विरथयुगः यत्र सप्ताश्वाः छंदोनामानः सूर्यवहंति १५ यत्र रथे अरुणः सारायिः आस्ते १६ तथा वालखिल्याः ऋषयः
षष्टिसहस्रमिताः सूर्यस्तुवंति १७

एकैकशब्दगुर्देश । द्वंद्वशः सप्तगणाः संतोमासिमास्युपासतइत्यन्वयः (तत्रग्रामण्योयज्ञाः । गंधर्वाश्चअप्सरसश्च । एतेपांष्ट्येकैकभूदेवद्विदेशे वक्ष्यति सूतः) १८ गव्यूतिः क्रो
शद्वयं सगत्युत्तरं यथामवतितया (भुंक्ते) १९ इतिपंचमस्कंधेटीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ द्वाविंशोसोमशुक्रादेःस्थानमाहोत्तरोत्तरं । तत्तद्रत्यनुसारेणदृष्टानिष्टेतथानृणाम् ॥ १ ॥
राशीनांअभिमुखंअप्रदक्षिणंचोपवर्णितं सव्येनचलनदक्षिणेनकरोतीतिवदता । अमुष्यवयंकथमनुमीमहिअनुमिमीमहिइतत्कथंज्ञास्यामोत्रिरुद्रत्वादित्यर्थः १ (योराज्ञापृष्ठः सशु
कलवाच यथेति) चक्रवशाद्रतिरेका स्वतश्चगतिरन्येतिगतिद्वयमविरुद्धमितिपरिहारार्थः । तत्तत्कालनियमेनकर्मणांविशुद्धेः साद्रूप्यस्यनिमित्तभूतमात्मानं विमज्य विजिज्ञास्य
मनःवितर्क्यमाणः यथोपजोषं यथाकर्मभोगं ऋतुगुणान् शीतोष्णादीन् ३ वर्णाश्रमाचारानुवर्तिनः पुरुषास्त्रय्याभ्यातैःकर्मभिरिन्द्रादिरूपं योगवितानैश्चध्यानादिभिरंतयां
भिरूपंपूजयंतः ४

तथाऽन्येचक्रषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधानादेवाइत्येकैकगणाःसप्तचतुर्दश मासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानानामानंपृथङ्गानानामानःपृथक्कर्म
भिर्द्वैद्वशउपासते १८ लक्षोत्तरमार्द्धनवकोटियोजनपरिमंडलंभूवल्यस्यक्षणेनसगव्यूत्युत्तरंद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते १९ ॥ इतिश्रीभा०म०पं०ज्यो
तिश्चक्रमूर्यरथमंडलवर्णनंनभैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ राजोवाच ॥ यदेतद्भगवतआदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणेनपरिक्रामतोराशीनामभिमु
खंप्रचलितंचाप्रदक्षिणंभगवतोपवर्णितममुष्यवयंकथमनुमीमहीति १ ॥ सहोवाच ॥ यथाकुलचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणांपिपीलिकादीनांगतिर
न्यैवप्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वादेवंक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेनकालचक्रेणध्रुवंमेरुंचप्रदक्षिणेनपरिधावतासहपरिधावमानानांतदाश्रयाणांसूर्यादीनांप्रहा
णांगतिरन्यैवनक्षत्रांतरेचोपलभ्यमानत्वात् २ सएषभगवानादिपुरुषएवसाक्षान्नारायणोलोकानांस्वस्तयआत्मानंत्रयीमयंकर्मविशुद्धिनिमित्तंकविभिरपि
चवेदेनविजिज्ञास्यमानोद्वादशधाविभज्यषट्सुवसंतादिषुऋतुषुयथोपजोषमृतुगुणान्विदधाति ३ तमेतमिहपुरुषास्त्रय्याविद्ययावर्णाश्रमाचारानुपथाउच्चा
वचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्चश्रद्धयायजंतोऽजसाश्रेयः समधिगच्छन्ति ४

तथान्येमुनिगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधानाः देवाः प्रतिमासिसूर्येउपासते १८ एवंएकपंचाशद्वलक्षाधिकनवकोटियोजनंभूवल्यस्य मंडलं तस्यमंडलस्यदक्षिणे
नसः सूर्यः गव्यूत्युत्तरद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते १९ इतिपंचमेकविंशः ॥ २१ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ यदेतद्भगवतः आदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणंपरिक्रामतः
राशीनामभिमुखंअप्रदक्षिणं चलितमुपवर्णितंतद्वयंकथंजानीमः ॥ १ ॥ सहोवाच ॥ यथाकुलचक्रेणभ्रमतासह भ्रमतांपिपीलिकादीनां अन्यैवगतिः एवंकाल
चक्रेणभ्रमतां तदाश्रयाणांसूर्यादीनांगतिः अन्यैव २ सएवन्नारायणः वेदरूपः द्वादशधाभूत्वा लोकानांस्वस्तये ऋतुगुणान् विदधाति ३ जनाः तं त्रय्याविद्ययावर्णा
श्रमाचारपराः यजंतः श्रेयांसि प्राप्नुवन्ति ४

स एव स्वगत्यामासादिव्यवहारकारणमित्याह । स एष लोकानामात्माद्यावापृथिव्योरंतरेण मध्ये यन्न भोऽत्र लयमंतरिक्षं तस्य मध्ये यत्कालचक्रं तद्वतः राशिभिर्मेषादिभिः संज्ञायेषां । चैत्रादिसंज्ञातुर्चांद्रमासानां । मासमाह पक्षद्वयं मास इति चांद्रमासेन । सपादं महानक्षत्रद्वयं सौरेण । दिवानक्तं च अहोरात्रमिति पित्र्येण । षष्ठमं शं राशिद्वयम् । ५ ६ मंडलाभ्यां सहभुंजीत । सह साहि सूर्यः यदा शुक्रप्रतिपदि संक्रमति भवति तदा सौरचांद्रयोर्मसयोर्गुणपदुपक्रमो भवति संवत्सरः । ततः सौरमानेन षड्दिनानि वर्धते चांद्रमानेन षड्दिनानि ह्रसंतीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपश्चाद्भावो भवति एवं च वर्षाणि गच्छन्ति । तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः पुनः षष्ठः संवत्सरो भवति । तदेव मवांतरभेदेन संवत्सरादिपंचकं समामनंति ७ सोमादीनामपि स्थानं कार्यं चाह । एवं चंद्रमा इति । अर्कगमस्तिभ्यः मंडलरूपेभ्यः सपादक्ष्माभ्यां सपाददिनद्वयेन ८ सर्वेषां जीवनिवहानां प्राणः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च अत एव जीवनहेतुत्वाज्जीवश्च ९ तदेवाह य एष इति । १० दक्षिणेनैव न तु तेषां पृथगन्या मतिरस्तीत्यर्थः । कालायने कालचक्रे उत्तराषाढाश्रवणसंभौ आभिजित्नक्षत्रं फलविशेषेण पृथक् स्मृतं तेन सह । तथा च श्रुतिः । अभिजित्नामनक्षत्रं उपरिष्टदाषाढानां अधस्ताच्छोणाया इत्यादि ११

अथ स एष आत्मा लोकानां आवापृथिव्योरंतरेण मध्यस्थस्य कालचक्रगतो द्वादशमासान् भुंक्ते राशि संज्ञान् संवत्सरावयवान्मासः पक्षद्वयं दिवानक्तं चेति सपादक्ष्म द्वयमुपदिशंति यावता षष्ठमं शं भुंजीत स वै क्रतुरित्युपदिश्यते संवत्सरावयवः ५ अथ यावता षड्दैनन भोऽवीथ्यां प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते ६ अथ यावन्नभोमंडलं सह्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यां कात्स्न्येन सहभुंजीत तं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति भानोर्माद्यैश्चैव समगतिभिः समा मनंति ७ एवं चंद्रमा अर्कगमस्तिभ्य उपरिष्टा लक्ष्यो जनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिपक्षाभ्यां मासभुक्तिः सपादक्ष्माभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमय चारी द्रुततरगमनो भुंक्ते ८ अथ चापूर्यमाणाभिश्च कलाभिः अमराणां क्षीयमानाभिश्च कलाभिः पितृणां अहोरात्राणि पूर्वं पक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीवनिवहप्राणो जीवश्च एकमेकं नक्षत्रं त्रिंशतामुहूर्तैर्भुंक्ते ९ य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान् मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवादिपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणाप्यायन शीलत्वात् सर्वमय इति वर्णयंति १० तत उपरिष्टात् त्रिलक्ष्यो जनतो नक्षत्राणि मेरुदक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताऽष्टाविंशतिः ११

स च यावापृथिवी मध्यस्थस्य कालचक्रगतः सूर्यः यावता द्वादशमासान् भुंक्ते पक्षद्वयं मासः चांद्रमानेन सपादमहानक्षत्रद्वयं सौरेण अहोरात्रं पित्र्येणेति उपदिशंति यावत् षष्ठमं शं भुंजीत स क्रतुः ५ यावता अर्धभुंक्ते तदयनं ६ यावतानभोमंडलं कात्स्न्येन भुंजीत तं कालं संवत्सरं परिवत्सरं इडावत्सरं अनुवत्सरं वत्सरमित्याहुः ७ ततः सूर्योपरि चंद्रमाः लक्ष्यो जनतः उपलभ्यमानः अर्कस्य वत्सरभुक्तिः पक्षाभ्यां मासभुक्तिः सपादक्ष्माभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिः द्रुततरगमनो भुंक्ते ८ अथ आपूर्यमाणा कलाभिः अमराणां क्षीयमाणाभिः पितृणां अहोरात्राणि करोति ९ य एष भगवान् अन्नमयोऽमृतमयः देवादिपिपीलिकांतानां आप्यायनशीलत्वात् सर्वमय इति वर्णयंति १० तदुपरि त्रिलक्ष्यो जनतरेन नक्षत्राणि ११

उशना शुक्रः पुरतः सूर्येणभोक्ष्यमाणे नक्षत्रे । पश्चात् मुक्तनक्षत्रे । सहैवभुज्यमाने चारेणक्रमस्थनक्षत्राद्यतिक्रमेणवृष्टेर्विदुः । तस्मात्प्रहातमुपशमयतीति तथा १२ बुधो व्याख्यातः पुरतः पश्चात्सहैववाचरतीति । किंचिद्विशेषं चाहततइत्यादिना । (व्यतिरिच्येत) व्यतिरिक्तोभवेत् । अत्रप्रायेणमेघबाहुल्यं । आशंसतेसूचयति १३ (यदिनवक्रेण वक्रगत्याऽभिवर्ततेतर्हिप्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकराशिमनुभुंके) । अधशंसोदुःखसूचकः १४ यदिनवक्रः स्यात्तर्हि परिवत्सरम् (द्वादशपासान्) १५ (सर्वानेवराशौस्तुतावद्विरनुवत्सरै र्विशद्वर्षैः) १६ (येशंकल्याणमेवानुभावयंतः विष्णोःपरमंपदंभुव्लोकम्) १७ ॥ ॥ इतिपंचमस्कंधेटीकायांद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ त्रयोविंशेध्रुवस्थानंन्योतिश्चक्राश्रयं ततः । शिशुमारस्वरूपेणहरेश्चस्थितिरुच्यते ॥ १ ॥ (तस्मात्कपिलोकात्) यत्तत्प्रसिद्धंविष्णोःप्रदंयत्रध्रुवउपास्तेतिष्ठतीत्यन्वयः । (सर्वेपि) समकालमेवभुज्यन्तेइतितथातैर्नक्षत्ररूपैः (आजीव्यआश्रयइत्यर्थःअनुभावःपराक्रमउपवर्णितोगतस्कंधे) १

ततउपरिष्ठादुशनाद्विलक्षयोजनतउपलभ्यतेपुरतःपश्चात्सहैवचार्कस्यशैथ्यमाद्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरतिलोकानानित्यदानुकूलएवप्रायेणवर्षयन्चारेणानुमीयतसवृष्टिविष्टंभग्रहोपशमः १२ उशनसाबुधोव्याख्यातःततउपरिष्ठाद्विलक्षयोजनतबुधःसोमसुतउपलभ्यमानःप्रायेणशुभलुगदाऽर्काद्व्यतिरिच्येततदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते १३ अतर्कध्वर्मंगारकोपियोजनलक्षद्वितयउपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिःपक्षैरेकैकशोराशीनद्वादशा नुभुंकेयदिनवक्रेणाभिवर्ततेप्रायेणाशुभग्रहोऽधशंसः १४ ततउपरिष्ठाद्विलक्षयोजनांतरगतोभगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिनराशौपरिवत्सरंचरतियदिनवक्रः स्यात्प्रायेणानुकूलोब्राह्मणकुलस्य १५ ततउपरिष्ठाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानःशनैश्चरएकैकस्मिनराशौत्रिंशन्मासान्विलंबमानःसर्वानेवानुपयंतितावद्विरनुवत्सरैःप्रायेणहिसर्वेषामशांतिकरः १६ ततउत्तरस्मादृषयएकादशलक्षयोजनांतरउपलभ्यन्तेयएवलोकानांशमनुभावयन्तोभगवतोविष्णोर्यत्परमंपदंप्रदक्षिणंप्रक्रमन्ति १७ ॥ ॥ इतिश्रीभा०म०पंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रवर्णनंनामद्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ अथतस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनांतरतोयताद्विष्णोःपरमंपदमभिवदन्ति ॥ यत्रहमहाभागवतोध्रुवऔत्तानपादिराग्निनेंद्रेणप्रजापतिनाकइयपेनधर्मणचसमकालयुग्मिःसबहुमानंदक्षिणतः क्रियमाणइदानीमपिकल्पजीविनामाजीव्यउपास्तेतस्येहानुभावउपवर्णितः १

ततउपरि द्विलक्षयोजनेशुक्रः उपलभ्यते सः अर्कस्याग्निपश्चात्सहैववाचरति लोकानानित्यदानुकूलः १२ ततः उपरिष्ठात् द्विलक्षयोजनेबुधः प्रायः शुभलुग यदा अर्कात् वियुज्येततदा अनावृष्ट्यादि भयंसूचयते १३ तत उपरिष्ठाद्विलक्षयोजने अंगारकः प्रायोदुःखदः १४ तत उपरिष्ठात् द्विलक्षयोजने भगवान्बृहस्पतिः प्रायेण अनुकूलो ब्राह्मणकुलस्य एकैकस्मिन् राशौयदिनवक्रः तर्हिवत्सरंचरति १५ ततः द्विलक्षयोजनेशनैश्चरः प्रतिराशौत्रिंशन्मासान्भुंके प्रायः सर्वेषां अशांतिकरः १६ तत उपरि एकादशलक्षयोजनांतरसप्तर्षयः लोकानांशमिच्छतः भगवतः विष्णोः परमंपदं प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति १७ इतिपंचमेद्वाविंशः ॥ २२ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अथतस्मात्परतः त्रयोदशलक्षयोजनांतरेविष्णोः परमंपदंवदन्ति यत्रमहाभागवतःध्रुवोस्ति तदनुभावः पूर्वउक्तः १

भा०पं०

॥४५॥

(आजीव्यत्वमेवदर्शयतिसहीति । सः । अनिमिषेणउन्मीलितलोचनेनअप्रमत्तेनेत्यर्थः) खलेनिष्ठातस्तैमविशेषोमेढीस्तंभःतत्रबद्धाधान्याक्रमणपशवःबलीवर्दाः (यथास्थानंविहितस्थानमनतिक्रम्य मंडलानिमेढीमभितःस्थानानि) २ (एतास्मिन्नकालचक्रेअंतर्योगेन बहियोगेनचआयोजिताः स्थापिताः ध्रुवमेवाश्रित्यपरिचक्रंमंतिपुनःपुनर्भ्रमंति । नन्वेतेकथंचिद्विपत्तेयुरिति तत्राह । ययेति ।) कर्मसारथिः सहायोयेषामम् ३ ईश्वराधारत्वात्पतनशंकेन नोचितेति वक्तुमतांतरमाह केचिदिति । ज्योतिरनीकंज्योतिश्चक्रं योगधारणायांस्थितमितिशेषः ४ लांगूलेअग्रादधोभागे । उदगयनानिअभिजिदादीनिपुनर्वस्वतानिचतुर्दशदक्षिणपार्श्वे । दक्षिणायनानितुष्ट्यादीन्युत्तराषाढांतानिचतुर्दशवामपार्श्वे ५

सहसर्वेषांज्योतिर्गणानांग्रहनक्षत्रादीनामनिमेषेणाव्यक्तरंहसाभगवताकालेनभ्राम्यमाणानांस्थाणुरिवावष्टंभईश्वरेणविहितःशश्वद्वभासते यथामेढीस्तंभआक्रमणपशवःसंयोजितास्त्रिभिःसवनैर्यथास्थानंमंडलानिचरंति २ एवंभगणाग्रहादयएतस्मिन्नंतर्वाहियोगेनकालचक्रआयोजिताध्रुवमेवावलंब्यवायुनोदीर्यमाणाआकल्पांतंपरिचक्रंमंति ॥ नभसियथामेघाः श्येनादयोवायुवशाः कर्मसारथयःपरिवर्तंते एवंज्योतिर्गणाःप्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताःकर्मनिर्मितगतयोभुविनपतांति ३ केचिदेतज्ज्योतिरनीकंशिशुमारसंस्थानेनभगवतोवासुदेवस्ययोगधारणायामनुवर्णयंति ४ यस्यपुच्छाग्रेऽवाक्शिरसःकुंडलीभूतदेहस्यध्रुवउपकल्पितः तस्यलांगूलेप्रजापतिराग्निरिंद्रोधर्मइति पुच्छमूलेधाताविधाताचक्रांसप्तर्षयस्तस्यदक्षिणावर्तंकुंडलीभूतशरीरस्ययान्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेतुनक्षत्राण्युपकल्पयन्तिदक्षिणायनानितुसव्येयथाशिशुमारस्यकुंडलाभोगसन्निवेशस्यपाईर्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्याभवान्ति पृष्ठेत्वजवीथी आकाशगंगाचोदरतः ॥ ५ ॥

चक्रेणभ्राम्यमाणानांग्रहनक्षत्रादीनांस्थाणुरिव आश्रयोस्ति २ यथाचमेढीस्तंभेयोजिताः पशवःतथाएते ग्रहनक्षत्रादयः कालचक्रयोजिताः वायुनाप्रेर्यमाणाःतंपरिभ्रमंति यथाचनभसिवायुवशाः मेघाःपक्षिणश्चपरिवर्तंते एवंप्रकृतिपुरुषानुगृहीताः ज्योतिर्गणाः कर्मनिर्मितगतयः भुविनपतांति ३ केचित् एतत् ज्योतिश्चक्रं शिशुमारसंस्थानेनवासुदेवस्ययोगधारणायांस्थितमिति अनुवर्णयंति ४ यस्यअवाक्शिरसः कुंडलीभूतदेहस्य पुच्छाग्रेध्रुवः तदधः प्रजापतिधर्माग्नींद्राश्च पुच्छमूलेधाताविधाताचक्रांसप्तर्षयः दक्षिणपार्श्वेअभिजिदादीनि नक्षत्राणि १४ वामपार्श्वेपुष्ट्यादीनि १४ पृष्ठेअजवीथी उदरेआकाशगंगा

अ०

॥२३॥

॥४५॥

तदेवस्थाविशेषेणविभज्य दर्शयति । पुनर्वसुपुष्याविश्यादिना । पुनर्वसुरुदगयनात्यनक्षत्रं । पुष्योदक्षिणायनस्याद्यं (श्रोण्योःकटयोः) आर्द्राश्लेषेतयोर्निरंतरे । अभिजिदुत्तराषाढेउत्तरदक्षिणायनयोराद्यंतनक्षत्रे । श्रवणपूर्वाषादेतुतयोरुत्तरपूर्वे । धनिष्ठामूलचतयोरुत्तरपूर्वे । मघादीनिनान्यनुराधांतानिदक्षिणायनान्यष्टानिवागमपार्श्ववक्रिषुवामपार्श्वस्थिषु । मृगशीर्षादीनिप्रातिलोम्येनपूर्वमाद्रपदांतानियान् युदगयन नक्षत्राण्यष्टानिदक्षिणपार्श्वस्थिषु । शतभिषाज्येष्ठेउत्तरदक्षिणायनयोः येअवशिष्टेतेस्कंधयोन्यसेत् ६ यमोनक्षत्ररूपः तथा नारायणोऽश्विनौच । ककुद्विगलपृष्ठशृंगे ७ ज्योतिषोऽलोकायाश्रयायकालायनायकालचक्ररूपायनमोऽभिधीमहीतिमंत्रेणोपतिष्ठेत् ८ मंत्रकृतांपूर्वोक्तमंत्रंजपताम् ९ इतिपंचमस्कंधे टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ एवंत्रिभिर्द्युमर्यादापालनंवर्णितंतथा ॥ अधोऽमुवनमर्यादापालनंत्रिभिरुच्यते ॥ १ ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ अतलादिविलस्वर्धमर्यादाःसप्तवर्णिताः ॥ २ ॥ सूर्यमारभ्यध्रुवांतंनिवेशानिरूप्यइदानींसूर्यादधस्तान्निरूपयतिअधस्तादिति । स्वर्भानुः राहुः अलमतलेभंसिंहिकायाः पुत्रः १

पुनर्वसुपुष्यौदक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषेचदक्षिणवामयोःपश्चिमयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यंश्रवणपूर्वाषाढेदक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठामूलचदक्षिणवामयोःकर्णयोः मघादीन्यष्टनक्षत्राणिदक्षिणायनानिवागमपार्श्ववक्रिषुयुंजात तथैवमृगशीर्षादीन्युदगयनानिदक्षिणपार्श्ववक्रिषुप्रातिलोम्येनप्रयुंजीतशतभिषाज्येष्ठेस्कंधयोर्दक्षिणवामयोन्यसेत् ६ उत्तराहनवगस्तिरधराहनौयमोमुखेचांगारकःशनैश्चरउपस्थेबृहस्पतिः ककुदिवक्षस्यादित्योहृदयेनारायणोमनसिचंद्रोनाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौ बुधःप्राणापानयोराहुर्गलेकेतवः सर्वांगेषु रोमसुसर्वेतारागणाः ७ एतद्वैवभभवतोविष्णोःसर्वदेवतामयरूपमहरहः संध्यायांप्रयतोवाग्यतोनिरीक्षमाणउपतिष्ठेत् । नमोज्योतिर्लोकायकालायनायानिभिषांपतयेमहापुरुषायाभिधीमहीति ८ ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकंपापापहंमंत्रकृतांत्रिकालम् ॥ नमस्यतःस्मरतोवात्रिकालंनश्येततत्कालजमाशुपापम् ९ इतिश्रीभा०म०पं०शिशुमारसंस्थानवर्णनंनामत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ अधस्तात्सवितुर्योजनायुतेस्वभानुनेक्षत्रवच्चरतीत्येकेयोऽसावमरत्वंग्रहत्वंचाऽलमतभगवदनुकंपयास्वयमसुरापसदःसैहिकेयोह्यतदर्हःतस्यतातजन्मकर्माणिचोपरिष्ठाद्दक्षयामः १

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामश्रोण्योः आर्द्राश्लेषेपश्चिमदक्षिणवामपादयोः अभिजिदुत्तराषाढेदक्षिणवामयोः नासिकयोः श्रवणपूर्वाषाढेदक्षिणवामनेत्रयोः धनिष्ठामूलेदक्षिणवामकर्णयोः मघादीनिअष्टवामपार्श्वस्थिषुतथैवमृगशीर्षादीनिअष्टदक्षिणवामपार्श्ववक्रिषुप्रातिलोम्येन युंजीत शतभिषाज्येष्ठेदक्षिणवामयोः स्कंधयोः ६ उत्तराहनौ अगस्तिः अधराहनौनक्षत्ररूपोयमः मुखेमंगलः उपस्थेशनिः ककुदिवृहस्पतिः वक्षसिसूर्यः हृदयेनारायणः मनसिचंद्रः नाभ्यांशुकः स्तनयोः अश्विनौ प्राणापानयोर्बुधः गलेराहुः सर्वांगिषुकेतवः रोमसुसर्वेतारागणाः ७ एतद्भगवतः सर्वदेवतामयरूपं अहरहः संध्यायांवाग्यतः निरीक्षन्उपतिष्ठेत् नमोज्योतिर्लोकायकालायनमोऽनिमिषापतयेमहापुरुषायधीमहीति ८ ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकंपापापहंमंत्रकृतांत्रिकालम् नमस्यतःस्मरतोवात्रिकालंनश्येततत्कालजमाशुपापम् ९ ॥ इतिपंचमेत्रयोविंशः ॥ २३ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ अधस्तात्सवितुः अयुतयोजनेराहुः योसौभगवदनुग्रहात् अमरत्वं ग्रहत्वंच लेभे १

ग्रहणं वक्तुमाह । यददः प्रतपतस्तरणे मंडलं (योजनायुतं तस्य विस्तारः) अमृतपाने मद्यप्रवेशेन तयोः (सूर्याचंद्रमसोः) व्यवधानं करोतीति तथा । अतएवैताभ्यां सूचितत्वाद् द्वैरमनुवध्नातीति तथा (अतएव पर्वणितावभिधावति) २ (उभयत्रापि सूर्याचंद्रमसोरापि) भागवतं चक्रं परिभ्रमन्त अभिर्भासमुखं मुहूर्तं भवति स्थितः सन् (दुर्विषहेण तत्तेजसा उद्विजमान आराधूरादेव) इत्येवमंत रातदवस्थानं उपरागं वदति । तत्र चक्रं जुवक्रं स्थितिभ्यां अधिग्राससर्वग्रासौ न तु ग्रासोस्ति वस्तुतो दूरांतरत्वात् तदावन्मात्रे योजनायुते ४ अंतरिक्षं ग्रहहीनं तस्यावधिमाह । यावद्वायुः प्रवातीति तन्निवातीत्यर्थः । तस्याप्यवधिमाह यावन्मेघा इति ५ पृथिव्या उपरि मूर्लोकावधिमाह । यावदिति यावद्धंसादयः पार्थिवविकाराः ६ योजनायुतांतरेण प्रत्येकमुच्छ्रिताः आया मोयः (अदं) कटाहस्य तावद्विस्तारेणोप कृप्ताः ७ सामान्येन विवराणि वर्णयति एतेष्वित्यादिना अथातल इत्यतः प्राक्तेन ग्रंथेन । एतेषु दैत्यादयो निवसंतीत्यन्वयः । (काद्रवेयाः सर्पाः) विशेषः । आसमंताद्विहारो यत्र स आविहारः स्थलविशेषः) कथं मृताः—(ते) नित्यं प्रमुदिता अनुरक्ताः कलत्रादयो येषां (ते ईश्वरप्रसादात्) न प्रतिहतः (अखंडितः) कामो येषांते ।

यददस्तरणे मंडलं प्रतपतस्तरतो योजनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रं सोमस्य त्रयोदशसहस्रं राहोः पर्वणितद्वचवधानलद्वैरानुबंधः सूर्याचंद्रमसावभिधा वति रतन्निशम्योभयत्रापि भगवतारक्षणाय प्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भागवतं दयितमस्त्रं तत्तेजसा दुर्विषहेण मुहुः परिवर्तमानमभ्यत्रास्थितो मुहूर्तमुद्विजमानश्चाकित हृदय आरादेव निवर्तते तदुपरागमिति वदंति लोकाः ३ ततोऽधस्तात्सिद्धचारणा विद्याधराणां सदनानि तावन्मात्र एव ४ ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षः पिशाचप्रेतभूतग णानां विहाराजिरमं तारिक्षं यावद्वायुः प्रवातियावन्मेघा उपलभ्यंते ५ ततोऽधस्ताच्छतयोजनांतर इयं पृथिवी यावद्धंसाभ्यस्येन सुपर्णादयः प्रतन्निप्रवरा उत्पतं तीति ६ उपवर्णितं भूमेर्यथा संनिवेशावस्थानमवनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवरा एकैकशो योजनायुतांतरेण आयामविस्तारेणोप कृप्ताः अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं तलातलं पातालमिति ७ एतेषु हि विलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्चर्यानिंदा विभूतिभिः सुसमृद्ध भवनोद्याना क्रीडाविहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेयानि त्यप्रमुदिता नुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरा गृहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामा मायाविनोदा निवसंति ८

अथ सूर्यमंडलं योजनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रं सोमस्य त्रयोदशसहस्रं राहोः यः पर्वणिपर्वणिपूर्ववैरेण सूर्याचंद्रमसोऽभावाति २ तद्रक्षणार्थं भगवत्प्रयुक्तचक्रतेजसा भीतः सन् निवर्तते तदुपराग इति लोकाः वदंति ३ ततोऽधस्तात्सिद्धचारणादीनां स्थानानि ४ ततोऽधस्तात् यक्षरक्षः पिशाचादीनां क्रीडास्थानमंतरिक्षं यावन्मेघाः उपलभ्यंते यावद्वायुर्वाति ५ ततोऽधः शतयोजनांतरे इयं पृथ्वी तदुपरियावत्तदंशस्येनाग्निक्षिण उत्पतंति तावत्भूलोकः ६ भूमेः सन्निवेशावस्थानं एतत् वर्णितम् अथ भूमेः अधस्तात्सप्तभूविवराणि एकैकशः अयुतयोजनांतरेण आयामविस्तारेण उप कृप्ताः तद्यथा अतलं वितलं सुतलं महातलं रसातलं तलातलं पातालमिति ७ एतेषु विलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्चर्यानिंदा विभूतिभिः सुसमृद्ध भवनोद्याना क्रीडाविहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेयाः नित्यं प्रमुदिताः निवसंति ८

सवर्णपुरुषेरताः स्वैरिण्यः । कामिन्यस्त्वसवर्णेपि । तत्राप्यतिचंचलाः पुंश्चल्यः । विलायनं । विलस्थानं । साधयित्वा संभोगसमर्थकत्वा स्वेयसाधारणाविलासाः तत्पूर्वकोऽवलोकः तेनानुरागयुक्तेयवस्मितं तेन संलापो (मिथोभाषणं) उपगूहनमालिंगनंचतदादिभिः यस्मिन्हाटकारेण से उपयुक्ते सेविते १६ भवयोर्भवस्य भवान्याश्च (यद्वीर्यरूपं जलं) चित्रमानुरभिः (वायुनक्षत्रमिध्यमानः पिवति) अथ तेन निष्ठूतं फूलं त्यक्तं । असुरेन्द्राणामवरोधेषु अंतःपुरेषु पुरुषीभिः स्त्रीभिः १७ सुतले बालिरधुनाप्यास्त इत्यन्वयः । कथं भूतः । महेंद्रस्य प्रियं कर्तुं मिच्छतामगवताप्रथमं पराक्षितं अपहृतं लोकत्रयं यस्य स पुनर्भवतोऽनुकंपयैव तत्र प्रवेशितः सन् । कीदृशेन (तेन) योऽदितेः सकाशात् भूत्वा प्रकटीभूय बटुग्रामनरूपेण (बटुरूपहस्ताकारेण) लब्धकायः (गृहीतमूर्तिर्वभूव) तेन १८ केचित्तरसुतलराज्यं भूमिदानफलं मन्यंते तन्निराकरोति नो एवैतदिति यद्विलनिलदेविवरस्थाने ऐश्वर्यं एतत् भूमिदानस्य साक्षात्कारः फलं न भवत्येव । कुत इत्यपेक्षायां एवं भूतस्य दानस्य साक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याह । यत्तत्प्रसिद्धं दानं तस्य । तदेवाह भगवति अशेषजीवनिकापानां (समग्रजीवसमूहानां) जीवभूतश्चासावात्मभूतश्च । सर्वजीवनिर्गता चासावात्मारामश्चेत्यर्थः । तस्मिन् संप्रतिपादितस्य (समर्पितस्य) । कथं भूतं तीर्थं तमेजगद्गुरौ उपपन्ने अवसरप्राप्ते युक्ते वा १९

अथातले मयपुत्रोऽसुरो बलो निवसति येन हवा इह सृष्टाः षण्णवतिर्मायाः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयन्ति यस्य च जृम्भमाणस्य मुखतस्त्रयस्त्रीगणा उदपद्यं तस्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति यावै विलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकारेण साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरंकितरमयं तस्य स्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमित्ययुतमहागजबलमात्मानमभिमन्यमानः कथ्यते मदांध इव १६ ततोऽवस्ताद्वितले हरो भगवान्हाटके श्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्यासह मिथुनीभूत आस्तेयतः प्रवृत्तासरित्प्रवराहाटकीनामभवयोर्वीर्येण यत्र चित्रमानुर्मातरि श्वना समिध्यमान ओजसा पिवति तन्निष्ठयुतं हाटकारेण सुवर्णभूषणेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयन्ति १७ ततोऽवस्तात्सुतल उदारश्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भवतामहेंद्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायो भूत्वा बटुग्रामनरूपेण पराक्षितलोकत्रयं गवदभनुकंपयैव पुनः प्रवेशित इन्द्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाऽभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवंतमाराधनीयमपगतसाध्वस आस्तेऽधुनाऽपि १८ नो एवैतत्साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकापानां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि वासुदेवे तीर्थं तमेपात्र उपपन्ने परयाश्रद्धया परमादरसमाहितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षादपवर्गद्वारस्य यद्विलनिलयैश्वर्यम् १९

अथ अतले मयपुत्रः बलो निवसति यस्य जृम्भमाणस्य मुखतः त्रयः स्त्रीगणाः उत्पन्नाः स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति ताः विलायनं प्रविष्टं पुरुषं हाटकारेण रसेन भोगसमर्थकत्वात् समर्थं १६ ततः अधस्तात् वितले हाटके श्वरः भवान्यासह आस्ते तयोर्वीर्यतः प्रवृत्ता हाटकीनाम नदी तद्वेतोदकं अग्निः वायुना इहः सन् पिवति तेन फूलं त्यक्तं तत् हाटकारेण सुवर्णं भवति तत् पुरुषाः स्त्रीभिः सह धारयन्ति १७ ततोऽधः सुतले पुण्यश्लोकः विरोचनात्मजः श्रीवामनेन हतलोकत्रयः श्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेण हरिआसाधयन्सत्त्वबालिः आस्ते १८ एतत् ऐश्वर्यं भूदानस्य फलं न भवति वासुदेवे पात्रे उपपन्ने सति प्रतिपादितस्य तत् १९

किंच । यस्यनामक्षुतादिषुविवेशापिसकृदपिगृणन्कर्मबंधंविधुनोति । कथंभूतश्च (कर्मबंधनं) यस्यप्रतिबाधनं (नाशं) त्विहोपायः । त्विहोपायः (उपायांतरेण) यन्नित्यस्यैव
योगसांख्यादीन्महाक्लेशाननुभवति (सुमुखः) तं कर्मबंधं (यत्रामोच्चारमात्रेण) त्यजतीत्यर्थः २० तस्मिन्भगवतां भक्तानां ज्ञानिनां च यथायथं आत्मदेज्ञानदेहरो आत्मत
मेव (प्रियतमे) समर्पितस्यभूमिदानस्यनतत्फलमितिपूर्वैर्नैवसंबंधः २१ किंच । नेदं भगवदनुकंपाफलमपि । किंतुएकांतभक्तस्यतस्यांतरायमात्रमित्याह । नेति । भगवान् अमु
प्यअमुं (बलिं) नैवानुगृहीतवान् । तत्रहेतुः । यदुतेति । आत्मन ईश्वरस्यानुस्मृतिं मुष्णातीति तथा । तदुक्तं “ वासुदेवेमनो यस्यजपहोमार्चनादिषु । तस्यांतरायोमेवैवेन्द्रत्वादिकं
फलं ” इति २२ तस्यैकांतभक्तिं संप्रयचामाह । यत्तत्प्रतिप्रसिद्धं इति वक्ष्यमाणमुवाचहेन्यभ्यः । कथंभूतः अनधिगतः अन्यउपायोयेन तेनभगवता याच्ञाच्छलेनअपहृतं स्वश
रीरमात्रावशेषितं लोकत्रयंयस्य । सम्यक्प्रतिमुक्तोवदः । अपविद्धः प्रक्षिप्तोपिसन् २३ बतेतिखेदेभगवान्बिद्वानपियोसाविद्रः यस्यैकांतेनबृहस्पतिः सचिवः सहायः यतो मंत्रार्थ
वृतः सोपिपुरुषार्थेषुनानिष्णातः ननिपुणः यतः (यः) उपेद्रेण (वामनेन) द्वारभूतेनतं उषिंद्रविहायआत्मानं मांलोकत्रयमयाचत तंमंत्रप्रदंबृहस्पतिमतिहायेतिवा । तस्मिन्प्रसन्ने
सएववरणीयो नलोकत्रयं यतस्तददितुच्छमित्याह । अतिगंभीरंअनर्तं वयोयस्यतस्यकालस्यावयवरूपं यन्मन्वंतरं तेनपरिवृतंविपर्यस्तंलोकत्रयमिदंकियत् २४ प्रहादस्त्वेकए
वार्थेनिष्णात इत्यह यस्यानुदास्यमिति । स्वपितरि उपरतेनृतेसति स्वपित्र्यंपदं भगवतादीयमानमापे भगवतः खलुपरमन्यादितिकृत्वाननुजग्राहेत्यर्थः २५ ननुत्वमतिवीरः कुतस्त
मेव बहुमन्यसेतत्राह । तस्यानुपथंअनुवर्तमानमृजिता अक्षीणाः कषायारागादयो यस्य परिहीणी भगवदनुग्रहोयस्य सकोवाउपगंतुमिच्छतीति २६

यस्यहवावक्षुत्पतनप्रस्वलनादिषुविवेशः सकृन्नामाभिगृणन्पुरुषः कर्मबंधनमंजसाविधुनोतियस्यैवप्रतिबाधनंमुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते २० तद्भगवता
मात्मवतांसर्वेषामात्मन्यात्मदआत्मतथैव २१ नवैभगवान्मनुष्यानुजग्राहयदुतपुनरात्मानुस्मृतिमोषणंमायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति २२ यत्तद्भग
वताऽनधिगतान्योपायेनयाश्चयाच्छलेनापहतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयोवरुणपाशैश्चसंप्रतिमुक्तोगिरिदर्याचापविद्धइतिहोवाच २३ नूनंवतायंभगवान्
र्थेषुननिष्णातौयोऽसाविंद्रोयस्यसचिवोमंत्रायवृतएकांततोबृहस्पतिस्तमतिहायस्वयमुपेद्रेणात्मानमयाचतात्मनश्चाशिषोनोएवतदास्यमतिगंभीरवयसः
कालस्यमन्वंतरपरिवृतंकियलोकत्रयमिदम् २४ यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः किलवनेनतुस्वपित्र्यंपदं कुतोभयंपदं दीयमानंभगवतः परमेतिभग
वतोपरतेखलुस्वपितरि २५ तस्यमहानुभावस्यानुपथममृजितकषायःकोवास्मद्विधःपरिहीणभगवदनुग्रहउपजिगमिषतीति २६

पुरुषः यस्यसकृन्नामगृणन्कर्मबंधंविधुनोति २० तस्मिन्हरोसमर्पितस्यभूदानस्य नेदंफलं २१ भगवान्अमुंबलिंनैवानुगृहीतवान् यतः भगवत्समर्पणंऐश्वर्यमेवा
तनुत २२ २३ २४ २५ २६

अथशुक्रोक्तिः । नन्वेवंभूतश्चेद्रलिः तर्हि तस्यैव चरितंविस्तरेण कथयतामिह तस्यचलेरनुचरितमुत्तरस्मात् उपरिष्ठात् अष्टमे विस्तरिष्यते । यस्यद्वार्यवतिष्ठते निजजनेष्वनुकंपि
तंक्रुतादुक्तंपहदयंस्य । द्वारपालकर्म दर्शयति येनश्रीनारायणेनबलेद्वारिभिश्च दशकंधरो (रावणः) उच्चाटितः केनपदा तत्राप्यंगुष्ठेनैव २७ यथाहरिणास्वभक्तोबालः सुतले
निहितः सुखमास्ते । एवं महादेवभक्तोपिमयस्तलातलेसुखमास्तइत्याह । ततइति । लब्धपदंस्थानंयेन महीयतेपूज्यते २७ (काद्रवेयाणां कद्रुसुतानां) नैकाशिरसां अनेकफणा
नांगणोस्ति । एतत्प्रपंचयति कुहकेति महाभोगवंतोमहाकायाः । पुरुषवाहात्हरेर्वाहनात् (गरुडात्सततउद्विजमाना विभ्यतः) २९ (पणयोदेत्यादानवाः । निवातकवचाः
कालकन्यापुत्राः कालेयाः) विबुधप्रत्यनीकाः देवशत्रवः (उत्पत्त्यैवमहौजसोमहाबलाःमहत्साहसंबलात्कारोस्तिथेषांते) सकलेष्वपिलोकेषुअनुभावः (सामर्थ्यं) यस्यतस्यैवहरे
स्तेजसानुदर्शनेनप्रतिहतोबलावलेपोवीर्यमदोयेषांतेबिलेशयाः सर्पाइवइंद्रवृत्त्याप्रयुक्ताभिर्भ्रवर्णाभिर्भ्रवरूपाभिर्वाग्भिः । एवंहि वैदिकमाख्यानं । पणिभिरसुरैर्निगूढांगामन्वेष्टुंसरमां
देवशुनीमिद्रणप्रहितांसंधिमिच्छंतःपणयः प्राहुः “किमिच्छंतिसरभे” त्यादि । साचसंधिमनिच्छंतोद्रस्तुतिपूर्वकंतान्प्रतिपुरुषमाह । “हताइंद्रेणपणयःशयध्वं”इत्यादि । तेचतनुत्वा
विभ्यतीति३० महाभोगिनोमहाफणाः महान्अमर्षः क्रोधोयेषां । पंचादिसंख्यानिशीर्षाणियेषां । शीर्ष्णांमिति वक्तव्येऽस्तीषांणामित्यार्थः ३१ इतिपंचमस्कंधेटीकायांचतुर्विंशोऽध्यायः॥२४॥
अथतस्यानुचरितमुत्तरस्माद्विस्तरिष्यते यस्यभगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुनारायणोद्वारिगदापाणिरवतिष्ठते निजजनानुकंपितहृदयोयेनांगुष्ठेनपदाद
शकंधरोयोजनायुतंदिग्विजयउच्चाटितः २७ ततोऽधस्तात्तलातलेमयोनामदानवैन्द्रापुराधिपतिर्भगवतापुरारिणात्रिलोकीशंचिकीर्षुणानेर्दग्धस्वपुरत्र
यस्तत्प्रसादाल्लब्धपदोमायाविनाभाचार्योमहादेवेनपरिरक्षितोविगतमुदर्शनभयोमह
वशोनामगणःकुहकतक्षककालियमुषेणादिप्रधानामहाभोगवंतःपतत्रिराजाधिपतेःपुर
त्ताविहरंति २९ ततोऽधस्ताद्रसातलेदैतेयादानवाःपणयोनामनिवातकवचाः काले
भगवतःसकललोकानुभावस्यहरेरेवतेजसाप्रतिहतबलावलेपाविलेशयाइववसंतियेषां ३० ततोऽधस्तात्पाताले
नागलोकपतयोवासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वत
दशशतसहस्रशीर्षाणांफणासुविरचितामहामणयोरोचिष्णवःपातालविवरतिभिरनिकरंस्वरं
दिस्थितिबिलस्वर्गमर्यादानिरूपणंनामचतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥
अथवलेश्रितं अष्टमस्कंधेविस्तरिष्यते यस्यद्वारि नारायणः गदापाणिः अवातिष्ठते येन दशकंधः पादांगुष्ठेन उच्चाटितः २७ ततोऽधः तलातले महादेवेन रक्षितः गतसुदर्शनभयः मयोनामदानवः आस्ते २८ ततोऽधः मदानस्ये कलत्रेयुसर्पाणां क्रोधवशोनामगणः गरुडा उद्विग्नमनाः कचिप्रमत्ताः संतः कलत्रादिसंगेनाविहरंति २९ ततोऽधः रसातले दैतेयाः दानवाः पणयः निवातकवचाः तमया इन्द्रवृत्त्या उक्ताभिर्वाग्भिः इंद्राव विभ्यति ३० ततोऽधः पाताले नागाः वासुकिशंखकुलिकादयः निवसन्ति तेषां अनेकफणा सुस्थिताः मणयः अंभुः श्रवतिपंचमेतद्विंशः ॥ २४ ॥ ॥

पंचविंशततोपस्तः दाहशेषस्य संस्थितिः ॥ संजिहीषोरिदं काले यत्र रुद्रसमुद्रवः ॥ १ ॥ तस्य पातालस्य (मूलदेशो विंशद्योजनसहस्रांस्तैर्विराट्) कोसावनंतः सात्व-
 तीयाः सात्वततंत्रानिष्ठा चतुर्व्यूहोपासनेयं संकर्षणमित्याचक्षते । तथारुयाने हेतुः । द्रष्टृदृश्ययोः सम्यक्कर्षणं एकीकरणेन । तत्कृतः । अहमित्यभिमानो लक्षणं चिद्व्यस्य अधिष्ठातृत्वं
 अहंकाराधिष्ठानेन दृष्टदृश्यसंकर्षणात् आधिष्ठाता संकर्षण इत्यर्थः १ अनंतत्वमाह । यस्येदमित्यच्छब्दानां स एव भगवाननंत इत्युत्तरेणान्वयः (सिद्धार्थः सर्पपः) २ तामसत्त्वमाह । य-
 स्येदं विश्वमुपसंहर्तुमिच्छतः अमर्षेण विरचिते (रुचिरे) रुचिरीकृते कुटिलीकृते भ्रमंत्यौ भ्रुवौ तयोर्भेदो (शूलं) उत्तं भयवृत्रमयम् (एकादशव्यूहः एकादशधा विभक्त रूपविशेषः रुद्र उ-
 त्थितः) ३ सुभगत्वमाह । यस्यां प्रिकमल युगले अरुणा विशदामस्ता एव मणयस्तेषां खंडं समूहस्तस्य मंडलेषु परिस्फुरतां कुंडलानां प्रमयामंडितानि गंडस्थलानि येषु तानि ४ (आशिषः का-
 मनाः) चारुणि (रुचिरे) अंगवलये (कुंडलाकारं देहे) विलसिताश्च ते विशदाश्चानिमलाः विपुलाश्च धवलाश्च सुभगाश्च सुंदराश्च रुचिराश्च (मनोहराः) भुजा एव रजतस्तंभास्तेषु अगु-
 रुचंदनकुंकुमानां पंकजानुलेपः तेनारलिपमानास्तेषां (मुजानां) अभिमर्शनेन उन्मथिते हृदये मकरध्वजस्यावेशेन रुचिरं चलितं च स्मितं यासां ताः । तस्यानंतस्य अनुरागेन च मदनेन च मु-
 दितं च तत्तमदेन विधूर्णिते प्रचलिते च आर्षपदरुणकरुणावलोकयुक्तेन यने च स्मिततद्वदनारविंदं विलोकयंति ५ अमर्षोऽसहनं रोषः क्रोधः उपसंहृतस्तयोर्वैगोयेन ६

॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तस्य मूलदेशो विंशद्योजनसहस्रांतरास्ते यावैकलाभगवतस्तामसीसमारुह्य ताऽनंत इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमह-
 मित्यभिमानलक्षणं संकर्षणमित्याचक्षते १ यस्येदं क्षितिमंडलं भगवतोऽनंतमूर्तेः सहस्रांशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षे निधियमाणां सिद्धार्थ इवलक्ष्यते २
 यस्य हवा इदं काले नोपसंजिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेण सांकर्षणो नाम रुद्र एकादशव्यूहद्वयक्षस्त्रिशिखं शूलमुत्तं भयवृत्रमिष्टम् ३ यस्यां प्रि-
 कमलयुगलारुणविशदनखमगिखंडमंलेष्वहिपतयः सहसा त्वत्पंथैरेकांतभक्तियो मेनावनमंतः स्ववदनानि परिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडितगंडस्थलान्याति मनो-
 हराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोकयंति ४ यस्यैव हि नागराजकुमार्य आशिष आशासानाश्चार्वांगवलयविलसिता विशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्व-
 गुरुचंदनकुंकुमपंकजानुलेपेनावलिपमानास्तदभिमर्शनेन उन्मथितहृदये मकरध्वजवेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविधूर्णिता रुणकरुणाऽवलो-
 कनयनवदनारविंदं सव्रीडं किल विलोकयंति ५ स एव भगवाननंतोऽनंतगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षशेषवेगोलोक्त्रानि स्वस्तय आस्ते ६

॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ पातालस्य मूलप्रदेशो विंशद्योजनसहस्रांतरे भगवत्कला अनंतः आस्ते यंचतुर्व्यूहोपासने संकर्षणमित्याचक्षते सात्वताः १ अस्म्यमूर्धनि इदं
 भूमंडलं सर्पपदं लक्ष्यते २ इदं संहर्तुः यस्य भ्रूमध्यतः सांकर्षणो नाम रुद्रः व्यक्षः त्रिशूलं उत्तं भयम् उदातिष्ठत् ३ यस्यां प्रिकमलनखमंडलेषु नमंतो नागपतयः स्ववदनानि
 विलोकयंति ४ किंच नागराजकुमार्यः यस्य वदनारविंदं सव्रीडं पश्यंति ५ सः अनंतः संहृतरोषः सन् लोकस्वस्तये आस्ते ६

उपासनामहा । सुरादिभिर्ध्यायमानः चिंत्यमानः अनवरतं मदेनामुदितश्चासौ विहृतविह्वललोचनश्च । सुललितेन वचनामृतेन स्वपार्षदान् विबुधयूथपानां पतींश्चाप्यायमानः हर्षयन्
नीलवाससीयस्य । एकमेव कुण्डलयस्य । हलस्य ककुदिपृष्ठे कृतः न्यस्तः सुभगश्च सुंदरश्च (चारुः) मुजोयेन । उदारालीलायस्य सः नपरिम्लानो रागः कांतिर्यस्याः तस्या नवतुलसि
काया आमोदमध्वासवेन सुरभिर्मधुरसेनमाद्यनां मधुराणां ये वाताः तेषां मधुरगीतेन श्रीर्यस्याः तां वनमालां (वारणेन्द्रपेरावतः कांचनीं) कक्षां वरत्राभिः । ७ (योऽनुश्रुतो ध्यायमा
नाश्चित्यमानो त एवांतर्हृदयगतो मुमुक्षुगामनादिकालमारभ्य कर्मसंस्कारैर्मयितं त्रिगुणात्मकं हृदयग्रंथिरूपमहंकारं निर्भिनतिसमूहं छिनत्ति तस्यानुभावान्) संश्लोकयामास वर्णयामास ८
अस्य जगत उत्पत्त्यादि हेतवो गुणायस्येक्षया कल्पाः स्वस्वकार्यसमर्था आसन् । अस्य पुरुषं ध्रुवं अनंतं अकृतं अनादि । तत्र हेतुः यदेकमेव सत् आत्मन् आत्मनि नानाकार्यप्रपंचं अथात् तस्य ब्रह्म
रूपस्य वर्त्मतत्त्वं जनः कथमुहवेदनैव वेदेत्यर्थः ९ तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः सेव्यते तत्राह । मूर्तिमिति । यत्रेदं सत् सत् (कार्यकारणात्मकं जगत्) विभातिसः नोऽस्माकं भक्तानां बहु रूपया सं
शुद्धं सत्त्वं मूर्तिं च भार । स्वजनानां मनांसि आदातुं वशीकर्तुं कृतां यस्य लीला मृगपतिः सिंहः आददे अशिक्षत् । यतः उदारानि वीर्याणि यस्य । तस्मादन्यं मुमुक्षुः कमाश्रयेदित्युत्तरेणान्व
यः । यद्वा कृपयेत्यत्र हेतुः । यद्यस्मात् स्वजनानां मनांस्यादातुं लीलामाददे मृगपीतीरेवादारवीर्यः यद्वा मृग्यंत इति मृगाः कामप्रदास्तेषां पतिर्मुख्यः । १० किंच आस्तां तस्य कृपया वपुर्धा
रणं । तद्भजनं वा । तन्नामोदार्यमेवातिचित्रमित्याह । यस्य नाम यदपि तितो महापातक्यपि अनुकीर्तयेत् तर्हि संशुष्येदिति किमु वक्तव्यं यतोऽसावेव नृणामशेषमहः सद्यो हंति । कथं अनुकी
र्तयेत् अन्यतः श्रुतं वाऽस्माद्वा अतो वा सन् प्रलंभनाद्वा परिहासात् । तस्मात्तशेषात्संक्षेपेणादन्यम् ११

ध्यायमानः सुरासुरे रगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविहृतविह्वललोचनः सुललितमुखरिकाऽमृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीन
परिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेनमाद्यन्मधुरकरं मधुरगीतश्रियं वैजयंतीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुण्डलो हलककुदिहृत सुभग सुंदर भुजो भग
वान्माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव कांचनीं कक्षामुदारलीलोत्पतिं ७ प एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षुगामनादिकालं कर्मवासनाग्रथितमविद्यामयं हृदयग्रंथिं सत्त्वरज
स्तमोमयमंतर्हृदयगत आशुनिर्भिनतितस्यानुभावान् स्वयंश्रुवो नारदः सहतुं बुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ८ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य क
ल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणाय दीक्षया सन् ॥ यद्रूपं ध्रुवं यदेकमात्मवानाऽधात्कथमुहवेद तस्य वर्त्म ९ मूर्तिनः पुरुष कृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सत् सदिदं वि
भातियत्र ॥ यल्लीला मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्मजनमनां स्तुतिः १० यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदस्मादातो वा यदि पातितः प्रलंभनाद्वा ॥ हंत्यहः स
द्यदि नृणामशेषमन्यं कंशेषाद्भगवत आश्रयेन्मम सुः ११ ग

सर्वे सुरादिभिः ध्यायमानः नीलवासाः ततः पतिः भगवन्तले कद्रवेयस अपरिम्लानकांत्याः नवतुलसिकायाः सुरभिर्मधुरसेनमाद्यन्मधुराणां मधुरगीतेन शोभितां स्वां वनमा
लामभिर्मात्रं ७ तस्यानुभावान् स्वयंश्रुवो नारदः सहतुं बुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ८ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य क
ल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणाय दीक्षया सन् ॥ यद्रूपं ध्रुवं यदेकमात्मवानाऽधात्कथमुहवेद तस्य वर्त्म ९ मूर्तिनः पुरुष कृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सत् सदिदं वि
भातियत्र ॥ यल्लीला मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्मजनमनां स्तुतिः १० यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदस्मादातो वा यदि पातितः प्रलंभनाद्वा ॥ हंत्यहः स
द्यदि नृणामशेषमन्यं कंशेषाद्भगवत आश्रयेन्मम सुः ११ ग

गिर्यादिसहितभूगोलसत्त्वानिप्राणिनः (यस्यमूर्धनिअणुः १२ पितृंशः ५ अणिमितविक्रः) सप्तविंशतवीर्यस्यवीर्याणिआनंत्यात् (सहस्राणिह्रस्वपङ्क्तिगणयेत् १२ दुरंतवीर्यवत् स्वउवाच
 गुणाअनुभावश्चयस्यसचरसायामूर्धमूलेस्थितः । तिष्ठति । आत्मतंत्रः आत्माधारः १२ उक्तस्यलोकविभागस्योपयोगंइदंउपसंहरति । एताद्येवेहकामान्कामयमानैर्नृभिः उपगतं
 व्याइत्यन्वयः १४ तस्यप्रपंचः एतावत्यःविपाकगतयः फलभूतागतयः ताःव्याचख्येव्याख्यातवानस्मि १५ ॥ इतिपंचमस्कंधेटीकायांपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ षड्विंशोऽध्यायस्तोषस्ताव्रक
 स्थितिरुच्यते । पापिनोयत्रदत्तंतेयमदूतैर्यथाययम् ॥ १ ॥ पुंसोगतयउच्चावचाविसदृशाइतिभोगवैचित्र्यमुक्तंइदंइतिपृच्छति । महर्षेइति १ कर्मणःसमानत्वेपिश्रद्धावैचित्र्यात्फलवै
 चित्र्यमितिपरिहरति । त्रिगुणत्वादिति । सात्त्विक्याश्रद्धयाकर्तुः सुखित्वं । राजस्यासुखित्वं दुःखित्वं च । तामस्यादुःखित्वंमूढत्वं च । तत्रापितासांश्रद्धानांतारतम्यात्सुखादितारतम्यं सर्वेषां
 मित्यर्थः २ प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः सत्त्वलक्षणं प्रमाणं यस्य अधर्मस्य कर्तुः श्रद्धावैसादृश्यं तमस्तारतम्यात् तत्रापिकारणं दर्शयन्ब्राह्म । या अनाद्यविद्यया कृतानां कामानां विषयकामनानां सृतयो
 (गतयः) नरकाः तासां (सृतीनां मध्ये) अथेदानीं प्राचुर्येण प्राधान्येन ता अनुवर्णयिष्याम इत्यन्वयः ३ किंभूमावेवदेशविशेषाः त्रिलोक्या ब्रह्मांडाद्वाहिर्वा आवरणेषु मध्ये अंतराले वा भूमिव्यतिरिक्ते ४

मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्धोभूगोलसगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् ॥ आनंत्यादनिमित्तविक्रमस्यभूम्नःकोवीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः १२ एवंप्रभावोभगवान
 नंतोदुरंतवीर्योरुगुणानुभावः ॥ मूलरसायाःस्थितआत्मतंत्रोयोलीलयाक्ष्मांस्थितयेविभर्ति १३ एताह्येवहृन्भिरुपगतव्यागतयोयथाकर्मविनिर्भितायथो
 पदेशमनुवर्णिताःकामान्कामयमानैः १४ एतावतीर्हिराजपुंसःप्रवृत्तिलक्षणस्यधर्मस्यविपाकगतयउच्चावचाविसदृशायथाप्रश्रव्याचख्ये किमन्यत्कथयाम
 इति १५ इतिश्रीभा०म०पंच० भूविवरविध्युपवर्णनं नाम पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ महर्षेएतद्वैचित्र्यलोकस्यकथमिति १
 ऋषिरुवाच ॥ त्रिगुणत्वात्कर्तुःश्रद्धयाकर्मगतयःपृथग्विधाःसर्वाएवसर्वस्यतारतम्येनभवन्ति २ अथेदानींप्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्यतथैवकर्तुःश्रद्धायाः
 वैसादृश्यात्कर्मफलंविसदृशंभवतियाह्यनाद्यविद्ययाकृतकामानांतत्परिणामलक्षणाःसृतयःसहस्रशःप्रवृत्तास्तासांप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ३ राजोवाच ॥
 नरकानामभगवन्किदेशविशेषाअथवावहिस्रिलोक्याआहोस्विदंतरालइति ४

यस्यमूर्धनिअर्पितोभूगोलः अणुवद्भाति तस्यवीर्याणिसहस्रजिह्वापिकः गणयेत् १२ एवंप्रभावःअनंतः रसायाः मूलेस्थितः सन् स्थितयेक्ष्मांविभर्ति १३ हेराजन्एवंएना
 यथाकर्मविनिर्भिताः गतयःतथावर्णिताः १४ किमन्यत्कथयामः १५ ॥ इतिपंचमपंचविंशः २५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ हेमहर्षेएतत्त्रिलोकस्यवैचित्र्यंकथन् १
 ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ कर्तुःत्रिगुणत्वात्श्रद्धयाभिन्नाएवकर्मगतयः सर्वाएवसर्वेषांश्रद्धातारतम्येनभवन्ति २ अविद्याकृतकामपरिणामलक्षणाःसृतयःसहस्रशःप्रवृत्ताःताः
 वर्णयिष्यामः ३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ हेभगवन् नरकानामकिदेशविशेषाःत्रिलोक्याःवाहिः अंतराले वा संति तत्कथयताम् ४ ॥

उपसर्गमाह । मुरादिभिर्व्यायमानः चित्यमानः अनवरतं भवेनामुदितश्चसौविहृतविह्वललोचनश्च । सुललितेन वचनामृतेन स्वपार्श्वदानविबुधयूथपानीपतींश्चाप्यायमानः हरेक
नीलवाससीवस्य । एकमेवकुण्डलयस्य । हलस्यककुदिपृष्ठेकृतः न्यस्तः सुमगश्चसुंदरश्च (चारुः) मुजोयेन । उदारालीलायस्यसः नपरिम्लानोरागः कांतिर्यस्याः तस्या नवतुलसि
नाश्रित्यमानोतर्वातहृदयगतोमुमुक्षुगामनादिकालमारभ्यकर्मसंस्कारैर्ग्रथितं त्रिगुणात्मकं हृदयग्रंथिरूपमहंकारनिर्भिनतिसमूहं छिनत्तितस्यानुभावान्) संश्लोकयामासवर्णयामास ८
अस्यजगतउत्पत्त्यादिहेतवोगुणायस्येक्षयाकल्पाः स्वस्वकार्यसमर्थाभासन् । अस्यएकपंशुवंगतंअकृतंअनादि । तत्रहेतुः यदेकमेवसत्आत्मन्आत्मनिनानाकार्यप्रपंचंअथात्तस्यप्रद्य
शुद्धंसत्त्वंमूर्तिवमार । स्वजनानांमनांसिअदातुंवशीकर्तुंयतां यस्यलीलांमृगपतिः सिंहःआदेअशिक्षत् । यतः उदाराणिवीर्याणिअस्य । तस्मादन्यंमुमुक्षुःकमाश्रयेदित्युत्तरेणान्व
यः । यद्वाक्येस्यत्रहेतुः । यद्यस्मात्स्वजनानांमनांस्यादातुंलीलामाददे मृगपतिरिवोदारवीर्यः यद्वाभूयंतइतिमृगाः कामप्रदास्तेषांपतिर्मुख्यः । १० किंचआस्तात्तस्यकृपयावपुर्भा
रणं । तद्भजनंवा । तन्नामोदार्यमेवातिचित्रमित्याह । यस्यनामयदिवतितोमहापातक्यपिअनुकीर्तयेत्तर्हि संशुभ्येदिति किमुक्तव्यंयतोऽसावेवतुषामशेषमहः सद्योहंति । कर्णअनुकी

ध्यायमानः मुरासुरोत्तमसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविहृतविह्वललोचनः सुललितमुखरिकाऽमृतेनाप्यायमानः स्वपार्श्वदविबुधयूथपतीन
परिम्लानरागानवतुलसिकामोदमध्वासवेनमाद्यन्मधुकरवातमधुरमीतश्रियंविजयंतींस्वावनमालां नीलवासाएककुण्डलोहलककुदिहृतसुमगश्चसुंदरश्च ७ यएवमनुश्रुतोध्यायमानोमुमुक्षुगामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयंहृदयग्रंथिसत्त्वरज
स्तमोमयमंतहृदयगतआशुनिर्भिनतितस्यानुभावान्मगवान्स्वायंश्रुवनारदः सहउंडुरुणासभायांब्रह्मणः संश्लोकयामास ८ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्यक
ल्पाःसत्त्वाद्याःप्रकृतिगुणायदीक्षयासन् ॥ यद्रूपध्रुवमकृतंयदेकमात्मन्नानाऽधात्वमुहवेदतस्यकर्म ९ मूर्तेनः पुरुषपयावमारसत्त्वंसंशुद्धंसदसदिदंवि
पदितुषामशेषमन्यंशेषादिगवतआश्रयेन्ममक्षुः ९

ध्यायमानः नीलवासाः

नपरिम्लानकांत्याः नवतुलसिकायाः सुरभिर्मधुरसेनमाद्यन्मधुकरवातमधुरमीतश्रियंविजयंतींस्वावनमालां
८ ९ १० यथासंभूतंअनुकीर्तितंयत् नृणांअहंइति ११

यस्य मूर्धनि अर्पितो भूगोलः (यस्य मूर्धनि अर्पितो भूगोलः स तस्य मूर्धनि अर्पितो भूगोलः) सहस्रजिह्वापिकमणयेत् १२ इति विविचलं यत्स्वउरु
 नंतोदुरंतवीर्योरुगुणानुभावः ॥ मूलरसायाः स्थित आत्मतंत्रोयोलीलयाक्ष्मांस्थितयेविमर्ति १३ एताह्येवहकामान्त्रावयमानैः भूमिः उपर्य
 मास्थितः १४ एतावत्पंचः एतावत्स्यः विपाकगतयः फलभूतागतयः ताः व्याचख्येव्याख्यातवाभस्मि १५ ॥ इति पंचमस्कंधेटीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ षड्विंशोऽध्यायः
 स्थितिरुच्यते । मापिनोयप्रदत्तं ते यमदूतैर्यथाययम् ॥ १ ॥ पुंसो मृत्युञ्जयः चावचाविसदृशा इति भोगवैविध्यमुक्तं देतस्कुण्डातिपृच्छति । महर्षे इति १ कर्मणः समानत्वेऽपि श्रद्धावैविध्यफलवै
 विध्यमिति परिहरति । त्रिगुणत्वादिति । सात्त्विक्याश्रद्धयाकर्तुः सुखित्वं । राजस्यासुखित्वं दुःखित्वं च । तामस्यादुःखित्वं मूढत्वं च । तत्रापि तासां श्रद्धानां तारतम्यात् सुखादितारतम्यं सर्वेषां
 मित्यर्थः २ प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः स एव लक्षणं प्रमाणं यस्य अधर्मस्य कर्तुः श्रद्धावैसादृश्यं तमस्तारतम्यात् तत्रापि कारणं दुर्लभं ब्राह्म । या अनाद्यविद्यया कृतानां कामानां विषयकामनानां सृतयो
 (गतयः) नरकाः तासां (सृष्टीनां मध्ये) अथेदानीं प्राचुर्येण प्राधान्येन ता अनुवर्णयिष्याम इत्यन्वयः ३ किं भूमावेव देशविशेषाः त्रिलोक्यान् ब्रह्मांडाद्वा हि वा आवरणेषु मध्ये अंतराले वा भूमिव्यतिरिक्तेः

मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् ॥ आनंत्यादनिमित्तविक्रमस्य भूगोलोऽर्पितो भूगोलः स तस्य मूर्धनि अर्पितो भूगोलः ॥ १२ एवं प्रभावो भगवान
 नंतोदुरंतवीर्योरुगुणानुभावः ॥ मूलरसायाः स्थित आत्मतंत्रोयोलीलयाक्ष्मांस्थितयेविमर्ति १३ एताह्येवहकामान्त्रावयमानैः भूमिः उपर्य
 मास्थितः १४ एतावत्पंचः एतावत्स्यः विपाकगतयः फलभूतागतयः ताः व्याचख्येव्याख्यातवाभस्मि १५ ॥ इति पंचमस्कंधेटीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ षड्विंशोऽध्यायः
 स्थितिरुच्यते । मापिनोयप्रदत्तं ते यमदूतैर्यथाययम् ॥ १ ॥ पुंसो मृत्युञ्जयः चावचाविसदृशा इति भोगवैविध्यमुक्तं देतस्कुण्डातिपृच्छति । महर्षे इति १ कर्मणः समानत्वेऽपि श्रद्धावैविध्यफलवै
 विध्यमिति परिहरति । त्रिगुणत्वादिति । सात्त्विक्याश्रद्धयाकर्तुः सुखित्वं । राजस्यासुखित्वं दुःखित्वं च । तामस्यादुःखित्वं मूढत्वं च । तत्रापि तासां श्रद्धानां तारतम्यात् सुखादितारतम्यं सर्वेषां
 मित्यर्थः २ प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः स एव लक्षणं प्रमाणं यस्य अधर्मस्य कर्तुः श्रद्धावैसादृश्यं तमस्तारतम्यात् तत्रापि कारणं दुर्लभं ब्राह्म । या अनाद्यविद्यया कृतानां कामानां विषयकामनानां सृतयो
 (गतयः) नरकाः तासां (सृष्टीनां मध्ये) अथेदानीं प्राचुर्येण प्राधान्येन ता अनुवर्णयिष्याम इत्यन्वयः ३ किं भूमावेव देशविशेषाः त्रिलोक्यान् ब्रह्मांडाद्वा हि वा आवरणेषु मध्ये अंतराले वा भूमिव्यतिरिक्तेः

यस्य मूर्धनि अर्पितो भूगोलः अणुवद्भाति तस्य वीर्यापि सहस्रजिह्वोपिकः गणयेत् १२ एवं प्रभावः अनंतः रसायाः मूले स्थितः सन् स्थितयेदमां विमर्ति १३ हेराजन् एवं एता
 यथा कर्मविनिर्निताः गतयः तथा वर्णिताः १४ किमन्यत्कथयामः १५ ॥ इति पंचमस्कंधेटीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ षड्विंशोऽध्यायः
 स्थितिरुच्यते । मापिनोयप्रदत्तं ते यमदूतैर्यथाययम् ॥ १ ॥ पुंसो मृत्युञ्जयः चावचाविसदृशा इति भोगवैविध्यमुक्तं देतस्कुण्डातिपृच्छति । महर्षे इति १ कर्मणः समानत्वेऽपि श्रद्धावैविध्यफलवै
 विध्यमिति परिहरति । त्रिगुणत्वादिति । सात्त्विक्याश्रद्धयाकर्तुः सुखित्वं । राजस्यासुखित्वं दुःखित्वं च । तामस्यादुःखित्वं मूढत्वं च । तत्रापि तासां श्रद्धानां तारतम्यात् सुखादितारतम्यं सर्वेषां
 मित्यर्थः २ प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः स एव लक्षणं प्रमाणं यस्य अधर्मस्य कर्तुः श्रद्धावैसादृश्यं तमस्तारतम्यात् तत्रापि कारणं दुर्लभं ब्राह्म । या अनाद्यविद्यया कृतानां कामानां विषयकामनानां सृतयो
 (गतयः) नरकाः तासां (सृष्टीनां मध्ये) अथेदानीं प्राचुर्येण प्राधान्येन ता अनुवर्णयिष्याम इत्यन्वयः ३ किं भूमावेव देशविशेषाः त्रिलोक्यान् ब्रह्मांडाद्वा हि वा आवरणेषु मध्ये अंतराले वा भूमिव्यतिरिक्तेः

(अंतरालएवत्रिजगत्याः । तर्हि कस्यांदिशितु । दक्षिणस्यां । कतर्हि । भूमेरधुपरिष्ठादंडजलाशयस्य गर्भोदकस्य । त्रिलोकीगर्भोदकयोर्मध्ये इत्यर्थः । यस्यां दिशि । गोत्राणां वंशजानाम्) ५ (स्वदिपदं वदं । यथा कर्मावयं) कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषमेव दमपापफलदंडं करोति (तत्क तमवद्यमेव दंडरूपं परिणतं करोतीत्यर्थः । तत्र हेतुः) न उल्लंघितं भगवच्छासनेन ६ मतानरेणाष्टादिशतिमाह किंचेति ७ पापभेदेन च तन्नरकयातनाभेदं प्रपंचयति । तत्र यस्त्वित्यादिना । यातनास्तीति त्रैवेदनास्ताभिः यात्यमानः पीड्यमानः (कश्मलं महत्तुः । एकदा एकरिक्काले उपयाति । कदाचिन्नोपयाति । यद्वा) एकदेवतदेव (कश्मललक्षणेऽप्येत्यर्थः । तमिस्त्रप्राये प्रायेण निविडांधकाररूपे । मूर्छया बुद्धिनाशात्) ८ (एवमेव निपात्यते यः) पुष्टपंतिवंचयित्वा (उपयुक्ते उपभुंक्ते । वृक्ष्यमानमूलः छिद्यमानशिफः तथानिपात्यमानो देही नष्टमतिरंध्रं भवति । तस्मादंधत्वापादकांधकारयागात्) ९

त्रापिरुवाच ॥ अंतरालएवत्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरधुपरिष्ठादंडजलाशयाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणादिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना सत्या एवाशिषाशासानानि ददांति ९ यत्र हवा भगवान् पितृराजो वै स्वतः स्वविषयं प्रापिते पुस्वपुरुषैर्जंतुपुंसपरेतेषु यथा कर्मावयं दोषमेवानुल्लंघितं भगवच्छासनः सगणो दमंधारयति ६ तत्र ह्येकेन रक्तेन क्विंशतिगणयंति अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः तामिस्त्रांधतामिस्त्रोरौस्वो महारौरवः कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमंधकूपः कृमिभोजनः संदंशस्तप्तसूर्भिर्वज्रकंटकशालमलीवैतरणीपूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालभक्षः सारमेयादनमवीचिरयः पानभित्तिर्किंच क्षारकर्मो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दंशूकोऽवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरका विविधयातनाभूमयः ७ तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यहरतिसहिकालपाशवद्धोयमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्त्रेनरके वलात्रिपात्यते अनशनानुदपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जंतुर्धनत्रकश्मलमासादित एकदैवमूर्च्छां मुपयाति तामिस्त्रप्राये ८ एवमेवांधतामिस्त्रयस्तु वैचयित्वा पुरुषंदारादीनुपयुक्ते यत्र शरीरानि पात्यमानो यातनास्थो वेदनयानष्टमतिर्नष्टाष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्दृश्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्त्रतमुपदिशंति ९

॥ श्रीशकुन्वाच ॥ ॥ जगत्या अंतराले दिशि दक्षिणस्यां भूमेः अवस्ताद्जलादुपरि नरकाः संति ५ यत्र भगवान् पितृराजो यमः मृतजंतूनां कर्मानुरूपं दंडं कुर्वन्नास्ते ६ अथ तानृणु तामिस्त्रं १ अंधतामिस्त्रं २ रौरवः ३ महारौरवः ४ कुंभीपाकः ५ कालसूत्रम् ६ असिपत्रवनम् ७ सूकरमुखम् ८ अंधकूपः ९ कृमिभोजनः १० संदंशः ११ तप्तसूर्भिः १२ वज्रकंटकशालमली १३ वैतरणी १४ पूयोदः १५ प्राणरोधः १६ विशसनम् १७ लालभक्षः १८ सारमेयादनम् १९ अवीचिः २० अयः पानम् २१ क्षारकर्मः २२ रक्षोगणभोजनः २३ शूलप्रोतः २४ दंशूकोऽवटनिरोधनः २५ पर्यावर्तनः २६ सूचीमुखम् २७ इति नरकाः संति ७ यः परवित्तापत्यकलत्राणि हरतिसः दतैः पाशवद्धः तामिस्त्रेन नरके निपात्यते अनशनानुदपानताडनादिभिः पीड्यमानः कदाचिन्नोपयाति ८ यस्तु पुरुषं वंचयित्वा दारादीनुपभुंक्ते सः यानष्टमतिर्नष्टाष्टिश्च भवति ९

एतच्छरीरमहमिति दधनादिममेति चमत्वा केवलं स्वकुटुंबमेव प्रपुष्णाति तेनाशुभेन (निपतति तत्कुटुंबविहाय) १० रुखोभूत्वैतिकर्माप्येव तत्परिणामे प्रोप्येत्यर्थः । अतिकूरस्य भार
हृमाख्यसत्त्वस्यापदेशः संज्ञा ११ क्रव्येण निमित्तेन मार्गसार्थनिन्यर्थः १२ (प्राणतीति तथातान्) प्राणतः सजीवान् उपरंधयति पचति अपकुरुणं निष्कुरुणं (पुरुषादैः रक्षोभिरपि विगर्हितं
धिकृतमित्यर्थः) १३ (तमे) कले (धान्यादिशोषणस्यानीये) समेदेशे (अधस्तादग्निः उपर्यर्कः ताभ्यां । न केवलं पित्रादिभ्योऽप्युत्पत्तिरिति सूचितं) १४ (अनाप
दीति विशेषणात् आपदिकं च नानुग्रहं सूचयति । तालवनस्य तालवृक्षसमूहस्य असिन्नाशितैः पत्रैः उभयतो धारः धाराशब्देन निशितप्रांतभाग उच्यते) स्वधर्महा स्वधर्मत्यागी १५ (अदं
डचेदं दानं हंशरीरं दंडताडनादिरूपं । यथेष्टदंडो यत्रेतथा तत्र बलादयैर्विनिष्पीड्यमानांगः) स्वनयनरुदनकश्मलं मोहमुपगतो भवति । अदृष्टदोषाः (अदंड्याः) तेनेहोपरुद्धाः
संतापथाकश्मलमुपगतास्तद्वत् (अशुचामौ) १६

यस्त्विहवा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौखे निपतति १० ये विहययैशमुना वि
हिंसिता जंतवः परत्रयमया तनामुपगतं त एव रुखोभूत्वा तथा तमेव विहिंसन्ति तस्माद्रौखमित्याहुः रुखरितिसर्पादिति कूरसत्त्वस्यापदेशः ११ एवमेव महारौख
वो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादानामरुखस्तं क्रव्येण वा तयंति यः केवलं देहं भरः १२ यस्त्विहवा उग्रः पशून्पक्षिणो वा प्राणत उपरंधयति तमपकुरुणं पुरुषादौ रापि
विगर्हितममुत्रयमानुचराः कुंभीपाके तस्मै ले उपरंधयन्ति १३ यस्त्विहपितृविप्रब्रह्मधुकुसकालमूत्रसंज्ञकेन रके अयुतयोजनपरिमंडले ताम्रमये तप्तखले उपर्य
धस्तादग्न्यर्काभ्यामिति तप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानां तर्वा हि शरीर आस्ते शेत वेष्टते अवतिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणिता वद्र
र्षसहस्राणि १४ यस्त्विहवै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखंडं चोपगतस्तमसि पत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतो धारैस्ताल
वनासि पत्रैश्छिद्यमान सर्वांगो हाहतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखंडानुगतं फलं भुंक्ते १५ यस्त्विह वै राजाराजपुरुषो वा अदं
डचेदं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरं दंडं स पापी यात्र रकेऽमुत्र सूकरमुखे निपतति तत्रातिवलैर्वै निष्पीड्यमाना वयवो यथैवे हेक्षुखंड आर्तस्वरेण स्वनयनं कचिन्मूर्छि
तः कश्मलमुपगतो यथैव तददृष्टदोषा उपरुद्धाः १६

यस्तु मम ददं अहमिति मत्वा भूतद्रोहेण स्वकुटुंबमेव पुष्णाति सः रौखे निपतति १० यथा येन विहिंसिता जंतवः ते एव परत्र रुखोभूत्वा तं खादन्ति ११ यः केवलं देहं भरः सः
महारौखे निपतति तत्र क्रव्यादानामरुखः तन्मांसं खादन्ति १२ यस्तु पशून्पक्षिणो वा प्राणैः सह रंधयति तं अमुत्र दूताः तस्मै ले कुंभीपाके रंधयन्ति १३ यश्च पितृविप्रभ्युक्तः
तप्तनाम्रमेदेशे कालसुखाख्येन तति तत्र क्षुत्पिपासाभ्यां अंतर्दह्यमानः पशुरोमसंख्यासहस्रवर्षाणि आस्ते १४ यस्तु निजवेदमार्गं त्यक्त्वा पाखंडं आश्रितः तं असि पत्रवनं
प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्र असिपत्रैः छिद्यमान सर्वांगः हाहतोऽस्मीति वेदनया मूर्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखंडमार्गं फलं भुंक्ते १५ यस्तु राजाराजपुरुषो वा
अदंडचेदं ब्राह्मणे वा शरीरं दंडं करोति सः सूकरमुखे निपतति तत्र इषुदंडवत् निष्पिप्यमाणा वयवः कचिन्मूर्छितः कश्मलं याति १६

ईश्वरेण कल्पितामनुष्यरक्तपानादिलक्षणावृत्तिर्येषां मत्कुणादीनां नविविक्ताविज्ञातापरव्यथायैरविवेकिभिस्तेषां पुरुषेण ब्राह्मणादिभावेन विधिनपेधपूर्वकं उपकल्पितावृत्तिर्यस्य विविक्ता विज्ञातापरव्यथायेन विवेकिता (एवंप्रभूतोपि पीडामाचरति । अभिद्रग्धा हिंसिता । विहतानिद्रारूपानिर्गृतिः स्वास्थयं यस्य । न लब्धमवस्थानं येन तमसि परिक्रामति (यथा कुत्सिते देहे) १७ यत्किंच न भक्ष्यादिकं उपनतं प्राप्तं पंचविभज्य न निर्मिताः पंचयज्ञा येन । अतएव त्रायसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः कृमिभोजनः कृमीनेव दुर्जनः (यावदिति । यावत्तत्पातकं भोक्तव्यं तावत्पदैतमित्यर्थः । यद्वा) यावन्ति योजनानि तत्कृमि कुण्डे तावन्ति वर्णाणि । अप्रतं असंविभक्तं अप्रदुर्नवास्तीति तथा मः । अनिर्वेशं अकृतप्रायश्चित्तम् १८ निष्कृपंति छिदंति १९ तिग्म यान्तयासूर्याप्रतिगया २० सर्वाभिगमः पश्चाद्युपगता २१ अपाखंडाः सत्कुलीनाः संतः । द्वितीयांतपाठे मेतुविशेषणं (धर्मसेतून् धर्ममर्वादाः येभिर्दंतिते वैतरण्यां नद्यानि पतंति) नदीविशिष्टा (विष्णुयेति । तस्यां उद्यमानाः यादोगणैस्तत्रत्यैर्जंतुभिः । आत्मना देहेन अनुभविष्यमाणैः न विद्युज्यमाना अभिप्रयमाणा इत्यर्थः । स्वायेन स्वपापेन पीडयंते) २२ यस्त्विहैव भूतानां भौश्वरोपकल्पितवृत्तीनां नविविक्तपरव्यथानां स्वयंपुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपर व्यथो व्यथामाचरति स परत्रांधकूपेतदाभिद्राहेणानेप ततितत्रहासौतैर्जंतुभिः पशुपक्षिमृगसरीसृपैर्मशकमूकामत्कुणमशिकादिभिरेकेषां भिद्रग्धास्तैः सर्वतोभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतानि द्रानिर्गृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः १७ यस्त्विहैव असंविभज्याश्चातियत्किंच नोपनतमनिर्मितपंचयज्ञोवायमसंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजने कृमि कुण्डे कृमिभूतः स्वयंकृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रताप्रदुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते १८ यस्त्विहैव स्तेयेन वलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वाऽपहरत्यन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तममुत्र राजन्यमपुरुषा अयस्मयैरग्निर्पिंडैः संदर्शोस्त्वचिनेष्कुपंति १९ यस्त्विहैव अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योपि दमिगच्छति तावमुत्र कशयाताडयंतस्तिग्मयासूर्यालोहमय्यापुरुषमालिंगयंति स्त्रियंच पुरुषं रूपयासूर्या २० यस्त्विहैव सर्वाभिगमस्तममुत्रानिरयेवर्तमानं वज्रकंटकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षति २१ येत्विहैव राजन्याराजपुरुषावापपाखंडाधर्मसेतून् भिदंतिते संपरेत्यवैतरण्यां निपतंति भिन्नमर्वादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मनानवियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वायेन कर्मपाकमनुस्मरंतो विष्णुमूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते २२ यस्तु भूतानां ईश्वरकल्पितवृत्तीनां व्यथां करोति सः अंधकूपेतति तत्र तैः पशुपक्षिमृगसरीसृपमशकमत्कुणमशिकादिभिः पीडयमानः दुःखं प्राप्नोति १७ यस्तु अकृतपंचमहायज्ञः असंविभज्य अश्नाति सः कृमि कुण्डे कृमिभूतः कृमिभिर्भक्ष्यमाणः कृमिभोजनस्तिष्ठति १८ यस्तु स्तेयेन वलाद्वा विप्रस्य अन्यस्य वा हिरण्यरत्नादीनि हरति सः संदर्शोपतितवृलोहमयैः तैः संदर्शोः त्वचि छिदंति १९ यस्तु अगम्यां स्त्रियं स्त्रीवा अगम्यं पुरुषं गच्छति तौ कशयाताडितौ तमसूभिर्नरके तमलोहमय्याप्रतिगया आलिंगयंति २० यस्तु पश्वादिपुगमनं करोति तं वज्रकंटकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षति २१ येतुराजन्याः राजपुरुषावाधर्ममागान् भिदंति ते विष्णुमूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यां वैतरण्यां उपतप्यंते २२

पशुचर्यास्वेच्छाचारं (ते पूयादिभिरापूर्णे अर्णवइवगंभीरे पूयोदसंज्ञेनरके निपतंतितदेवपूयादि) २३ अतीर्थे विहितादन्यत्र । विध्वंतीति प्राणनिरोधो (नरको) दर्शितः २४ (येदंभार्ययज्ञेषु ननु विहितेषु) निरयपतयोयमपुरुषाः (यातयित्वापीडयित्वा विशसंति हिंसंति) २५ लालामक्षमाह । यस्त्विहोति । रेतःपाययति रेतःपानंकारयाहि (तत्र हेतुः काममोहितः) २६ (सार्थान्गंधान् भटाराजपुरुषाः) यमदूतायेश्चानः (ते) सरभसंसंभ्रमम् २७ द्रव्यविनिमये क्रयविक्रयादौ । निरवकाशे निरालंबे । अवीचिशब्दार्थमाह । यत्रेति वीचिस्तरंगः तद्रहितत्वादवीचिः । २८ यो विप्रस्तत्कलत्रं वामुरापिबति । अन्योपि वा व्रतस्थः सन् राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथः कृतसोमपान इत्यन्वयः । तयोः सोमपाननिषेधेऽपि सोमस्था नैफलचमसविधानात् तथाच श्रुतिः । ' न्यधो धास्तिर्भाराहृत्यताः संपिष्यदधन्युपमृज्यतमस्मै भक्षंसं प्रयच्छेन्न सोमं ' इति २९ (वरीयसो बहुमानयोग्यान्) सपूर्वमपि मृतक एव सन् मृत्वा ३०

येत्विह वै नृपलीपतयोनपृशौ चाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्याचरंति ते चापि प्रेत्य पूयविष्मूत्रश्लेष्ममला पूर्णार्णवे निपतंतितदेवातिवीभक्षितमश्नंति २३ येत्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नंति तानपि संपरेतां लक्ष्यभूतान्यमपुरुषा इषुभिर्विध्यंति २४ येत्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून्विशसंति तानमुष्मिंल्लेकैश्चैशेनरके पतितान् निरयपतयो यातयित्वा विशसंति २५ यस्त्विह वै सवर्णाभार्या द्विजो रेतःपाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतःसंपाययंति २६ येत्विह वै दस्यवोऽग्निदागरदाग्रामान्सार्थान्वाविलुं पंतिराजानो राजभटावातांश्चापि हि परेत्ययमदूतावज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादंति २७ यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथंचित्सवै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधः शिरानिरवकाशे योजनशतोच्छ्रयाद्गिरिर्मूर्धः संपात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमतिलशो विशीर्यमाणशरीरो न प्रियमाणः पुनरारोपितो निपताति २८ यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वामुरां व्रतस्थाऽपि वापिबति प्रमादतस्ते पां निरयं नीतानामुरसिपदाक्रम्यास्येव ह्निना द्रवमाणं काष्णायमं निर्विचंति २९ अथच यस्त्विह वा आत्मसंभावेन न स्वयमधमो जन्मतपो विद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहुमन्यते स मृतक एव मृत्वा क्षारकर्दमे निरयेऽवाक्शिरानिपाति तोदुरंतायातनाद्यश्रुते ३०

येत्विह नृपलीपतयः नृपशौचाचाराः ते विष्मूत्रश्लेष्ममलपूर्णार्णवे निपतंति तदेव वीभक्षितं अश्नंति २३ येत्विह श्वगर्दभपतयः मृगयाविहाराः अतीर्थे मृगान्निघ्नंति तान् संपरेता नृप्राणरोधेऽपुभिर्विध्यंति २४ येदांभिकाः दंभयज्ञेषु वगून्विशसंति तान् वैशेनरके दूताः घातयंति २५ यस्तु असवर्णाभार्या द्विजो रेतःपाययति तं लालामक्षेनरके निपात्य रेतःपाययंति २६ येतु दस्युरूपाः राजानो भटावाग्निदाः गरदाः ग्रामादीन् विलुंठंति तान् वज्रदंष्ट्राः श्वानः ७२० खादंति २७ यस्तु साक्ष्ये अनृतं वदति सः अवीचिनरके यो ज्ञशतोच्छ्रयाद्गिरिर्मूर्धः अधः शिराः निपात्यते २८ यः विप्रो राजन्यो वैश्यो वा तत्कलत्रं वामुरां व्रतस्थाऽपि वापिबति तान् अयःपानेनरके निपात्यते पां नुखेव ह्निना द्रवमाणं काष्णायमं निर्विचंति २९ यः आत्मसंभावेन न जन्मतपो विद्यावर्णाश्रमवतः श्रेष्ठान् न बहुमन्यते सः क्षारकर्दमे अवाक्शिरानिपतति यातनाः भुंक्ते ३०

पुरुषस्य मेधेन हि सया भैरवादीन्यजते । याश्च स्त्रियः नरमांसं भक्षयन्ति (तांस्ते) कामरूपारक्षोगणाभूत्वा यथेह ते पुरुषादाः संतः पूर्वमनृत्यन्त तद्वत् (सौनिकाः पशुघातिन इव अवदाय खंडयित्वा) ३१ वैश्रंभकैः विश्वासोपायैः उपविश्रंभय्य विश्वास्य (क्रीडनकतया क्रीडोपकरणतया पीडयन्ति) ३२ (दंशूकाः सर्पाः) बिलेशयान् मूषकान् (हेतूष) ३३ (अंधावटो अंधकारयुक्तो गतः कुसूलव्रीहिस्थापनयोगयोगतीव्रशेषः) सगरेण सविषेण । तेष्वेव अवटादिष्वेव ३४ अतिथयो अज्ञातपूर्वाः अभ्यागता ज्ञातपूर्वाः तान् (क्रोधयुक्तो दग्धुमिच्छुरिव) पापेन वक्रीकृतेन ३५ आढ्याहमित्यभिमतः (यस्य सः) घनगर्वितः । अहं कृतिः अहंकारस्वरूपः श्रेष्ठो ह्यभिमतमानी । तिर्यक्प्रेक्षणं यस्य सर्वतः गुर्गोदरपि धनं चोरयिष्यतीति विशंकमानः (न कमापि विश्वमन्नित्यर्थः) । परिशुष्यमाणं हृदयं वदनं च यस्य (निर्वृत्तिं सौख्यं) अनवगतः अप्राप्तः (ग्रह इव ब्रह्मराक्षस इव) तस्यार्थस्योत्पादनादिभिः (वर्धनसंरक्षणैः) शमलं (अर्थं) गृह्णातीति तथापरिवयन्ति सूत्रप्रोक्तं कुर्वन्ति ३६

ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ते पशव इव निहता यमसदने यातयन्तोरक्षोगणाः सौनिका इव स्वाधितिनावदायामृक्पिबन्ति नृत्यन्ति च गायन्ति च हृष्यमाणायथेह पुरुषादाः ३१ ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रंभकैरुपमृतानुपविश्रंभय्य जिजीविषूञ्छूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातना सुशूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुतृङ्भ्यां चाऽभिहताः कंकवादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरन्ति ३२ ये त्विह वै भूतान्युद्धेजयन्ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दंशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दंशूकारख्ये निपतन्ति यत्र नृपदंशूकाः पंचमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसन्ति यथा बिलेशयान् ३३ ये त्विह वा अंधावटकुसूलगुहादिषु भूतानि निरुंधन्ति तथा मुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुंधन्ति ३४ यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन च क्षुषानिरीक्षते तस्य चाऽपि निरये पापदृष्टेरक्षिणीव ज्वलन्तुंडा गृध्राः कंकका कवटादयः प्रसह्योरुवलादुत्पाटयन्ति ३५ यस्त्विह वा आढ्याभिमातिरहं कृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतोऽभिविशंकी अर्थव्ययनाशर्चितया परिशुष्यमाणं हृदयं वदनो निर्वृत्तिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखेन नरके निपतति यत्र ब्रह्मवित्तग्रहं पापपुरुषंधर्मराजपुरुषावायका इव सर्वतोऽंगेषु सूत्रैः परिवयन्ति ३६

ये त्विह पुरुषाः पुरुषमेधेन भैरवादीन् यजन्ते याः कामरूपाः स्त्रियः नृपशून् खादन्ति तान् इह तैर्हताः पशवः तेऽक्षोगणमोजने रक्षोगणाः भूत्वा शस्त्रेण छित्त्वा तद्रक्तं पिबन्ति नृत्यन्ति च ३१ ये त्विह वा अनागसः पशून् अरण्ये ग्रामे वा विश्वस्य शूलसूत्रादिषु प्रोतान् घातयन्ति ते प्रेत्य शूलादिषु प्रोताः तिग्मतुंडैः कंकवादिभिः हन्यमाना आत्मशमलं स्मरन्ति ३२ ये तु भूतान् उद्धेजयन्ति ते दंशूके निपतन्ति ३३ ये तु गुहादिषु भूतानि रुंधन्ति तान् अवटानि रोधे सगरेण वह्निना धूमेन निरुंधन्ति ३४ यः अतिथीन् पापचक्षुषानिरीक्षते तस्य अक्षिणीव ज्वलन्तुंडाः गृध्राः कंकका कवटादयः पर्यावर्तननरके वलादुत्पाटयन्ति ३५ यः घनगर्वितः मानी तिर्यक्प्रेक्षणः द्रव्यनाशर्चितया शुष्यद्वदनहृदयः गृह इव अर्थरक्षति सः प्रेत्य सूचीमुखेन नरके पतति यत्र दूताः तं अंगेषु सूत्रैः बध्नुन्ति ३६

इतरत्रस्वर्गदौ इहमर्त्यलोके पुनर्भवे पुनर्जन्मानिभितम् । उभयोर्धर्मधर्मयोः शेषाभ्याः ३७ आदावेवद्वितीयस्कंधे वैश्वामरं यातीत्यादिना । (चतुर्दशधाचतुर्दशमुवनात्मकः यद्भगवतः स्थविष्ठं रूपं भूद्वीपादि अनुवर्णितं तच्च आदृतः सन्तः) उपगेयं उपनिषदां रूपं (स्तुत्यं अग्राह्यं अवाङ्मनसगोचरमपि) श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धाबुद्धिर्यस्य ३८ यथायथावदभुत्वा (स्थूलरूपेष्वारणयानिर्जितमात्मानं मनःसूक्ष्मे रूपेणैर्नयेत् ।) ३९ (भागणोज्योतिर्गणः तल्लोकस्य च संस्थास्थितिर्मयागीतावर्णिता । हेनृप ।) कथंभूतासंस्था । सकलानां जीवनिष्काया नां धाम आश्रयभूतम् (अद्भुतं ईश्वरस्य स्थूलं) वपुः ४० पंचमस्कंधसंबन्धिपदभावाद्यर्थदीपनैः । प्रीयतां परमानंदं नृहरिर्बालमापितः । १ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे श्रीधरस्वामिविराचितायां पंचमस्कंधटीकायां षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ (यदिह श्रीधराचार्यैः सुगमत्वादुपेक्षितम् ॥ बालानां बोधसिद्ध्यै तव्याचक्षेमेहेश्वरः ॥ १ ॥) ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एवंविधानरकायमालये संति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्वेषु धर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिताश्चावनिपते पर्यायेण विशंतितथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनर्भवेत उभयशेषाभ्यां निविशंति ३७ निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यातः एतावानेवांडकोशोऽथ चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यतद्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति श्रावयति स उपगेयं भगवतः परमात्मनोऽप्राप्त्यपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्देह ३८ भुत्वा स्थूलं यथासूक्ष्मं रूपं भगवतो याति ॥ स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धियानयोदिति ३९ भूद्वीपवर्षसरिद्वीपभः समुद्रपातालदिङ्गरकभागणलोकसंस्था ॥ गीतामया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिष्कायधाम ४० इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पंचमस्कंधे नरकानुवर्णनं नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ श्रीगुणार्पणमस्तु ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एवंविधाः नरकाः यमालये संति सहस्रशः तेषु अधर्मवर्तिनः यथाकर्मणा विशंति धर्मानुवर्तिनः तु स्वर्गादौ मर्त्यलोके धर्मधर्मशेषाभ्यां विशंति ३७ एतावानेवांडकोशः पुराणेषु चतुर्दशधा विकल्पेन गीयते ३८ एतत् भगवतः नारायणस्य स्थूलं मायामयं रूपं यः आदरेण पठति शृणोति श्रावयति सः भक्त्या विशुद्धबुद्धिः अप्राप्त्यपि तत्त्वं वेत्ति यतिः भगवतः स्थूलरूपे निर्जितं मनः विद्याशनैः सूक्ष्मे रूपे नयेत् ३९ हेनृप भूद्वीपवर्षसरिद्वीपभः समुद्रपातालदिङ्गरकभागणलोकसंस्था इयमया तव गीता एव ईश्वरस्य इदं स्थूलं रूपं ते अनुवर्णितम् ४० ॥ इति पंचमस्कंधे चूर्णिकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ अयं स्कंधः समाप्तः ॥ ॥ श्रीगुणार्पणं भूयात् ॥

॥ इति सटीकसचूर्णिकश्रीमद्भागवतेपंचमस्कंधः समाप्तः ॥

गजमा॥५॥

॥ अथ सटीक-सच्चूर्णिक-श्रीमद्भागवते षष्ठस्कंधः प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीर्जयतिराम ॥ पुण्यारण्येनृसिंहेकनामसिंहोविराजते । यन्नादतःपलायंतेमहाकल्मषकुंजराः ॥१॥ विसर्गसंभवान्जीवान्स्वमर्यादासुसंयतान् ॥ विष्णुःपात्यस्त्रिलेखैरित्येवंपंचमे
स्थितम् ॥२॥ अध्यायैकोनविंशत्यापष्टेषोषणमुच्यते । अतिलंघितमर्यादमत्तरक्षणलक्षणम् ॥३॥ अजामिलोमनुष्येषुमहापापोयथाऽवितः । विश्वरूपादिघातीचतथादेवेषुवासवः ॥४॥ अ
जामिलस्यभक्तवंविष्णुदूतैर्निरूपितम् । संकेततश्चतन्नामपुत्रस्नेहानुषंगजम् ॥५॥ इंद्रोपिभगवद्रक्तःसरस्वतीपेद्रसेवकः । तदधीनसुरैश्वर्यशत्रुनिर्जयजीवितः ॥६॥ तत्रादौत्रिभिरध्यायैरजामि
लकथोच्यते । विश्वरूपकथापार्श्विर्द्रदोषोक्तयेततः ॥७॥ इंद्रस्यैवतुदोषोक्तयेतत्राख्यानंततोऽष्टाभिः । द्वाभ्यांचमरुदारुयानमेवंप्रकरणक्रमः ॥८॥ तत्रादौप्रथमेविष्णोर्दूतैःपातकिमोचने । तत्पाप
ख्यापनायोक्त्यायैर्धर्मादिलक्षणम् ॥९॥ अयपष्ठस्कंधोव्याख्यास्यते (तत्र) पूर्वोक्तानुवादपूर्वकंनिरंतरोक्तनरकपरिहारोपायंपृच्छतिनिवृत्तिमार्गइतिषड्विः । आदौद्वितीयस्कंधेवैश्वानरंयाती
त्यादिनाभगवतात्वया यथायथावत् । यत्तेनमार्गेणक्रमेणयोगोऽर्चिरादिप्राप्तिस्तेनोपलब्धोयवद्वातेनसह असंसृतिर्भोक्षोभवति । “ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे । परस्यातेकृतात्मा
नः प्रविशंतिपरंपदं” इतिवचनात् । १ त्रैगुण्यस्वर्गादिसुखंतदेवविषयःप्राप्यंयस्य । नलीनाप्रकृतिर्यस्यतस्यपुंसःपुनःपुनर्गणसर्गःभोगार्थंदहारंभरूपःसच(प्रवृत्तिलक्षणो)मार्गःकथितस्तृ
तीये ‘दक्षिणेनपथार्थेणः पितृलोकं व्रजंति’ इत्यादिना २ अनुवर्णितानिरंतराध्याये । व्याख्याताः चतुर्थस्यादौ (मन्वंतरश्चव्याख्यातः) यतः यस्मिन् (आद्यः स्वायंभु
वः) ३ । ४ । (पंचमे) द्वीपादीन् भागतो लक्षणतो मानतश्चधरामंडलस्यसंस्थानंज्योतिषां विवराणांच । इदंसंस्थानंविभुर्ध्याऽसृजत्तथाव्याख्यातमित्यर्थः ५ नानाउग्रयातनाये
पुतान्नरकान् यथायेनोपायेननेयात्नगच्छेत् । तन्मेअधुनाव्याख्यातुमर्हसि ६ तत्रतावन्मन्वाद्युक्तंप्रायश्चित्तंविनानरकादुन्निवाराइत्याह । नचेदितिद्वाभ्यां । मनउक्तिपाणिभिःमनो
वाक्कायैः कृतस्यांहसोदोषस्यतैरेवइहैवापचितिंप्रायश्चित्तंनकुर्याच्चेतर्हिपुरुषः प्रेत्यमृत्त्वानरकान्भुवमुपैति । भेमयायेभवतः कीर्तिताः तिग्मादारुणायातनायेषु ७ तस्मादेवंतस्मात्पाप
स्यनिष्कृतौप्रायश्चित्तेयतेतकदा मृत्योः पुरैवतत्रापिअविषयताअस्मिन्माणेनआत्मनादेहेन । यद्वाअविषयविषयिहोयावत् । यतात्मना संयतेनमनसा । तत्रापिआशु (शीघ्रं)
अन्यथा “अतीवचिरकालेतुद्विगुणंव्रतमर्हति” इतिद्वैगुण्यापत्तेः तत्रचपापस्यमहत्त्वमल्पत्वंचावेक्ष्यतदनु रूपेप्रायश्चित्तेयतेतदुज्ज्वारोगाणांनिदानवित्तयथावैद्यस्तदनु रूपंचिकित्सेततद्वत् ८
श्रीः ॥ राजोवाच॥ निवृत्तिमार्गःकथितआदौभगवतायथा॥ क्रमयोगोपलब्धेनब्रह्मणायदसंसृतिः १ प्रवृत्तिलक्षणश्चैवत्रैगुण्यविषयोमुने ॥ योसावलीनप्रकृते
गुणसर्गःपुनःपुनः२अधर्मलक्षणानानानरकाश्चानुवर्णिताः॥ मन्वंतरश्चव्याख्यातआद्यःस्वायंभुवोयतः ३प्रियव्रतोत्तानपदोर्विशस्तच्चरितानिच ॥ द्वीपवर्षस
मुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् ४ धरामंडलसंस्थानंभागलक्षणमानतः ॥ ज्योतिषांविवराणांचयथेदमसृजद्विभुः ५ अधुनेहमाहभागयैथवनरकात्ररः ॥ नानो
ग्रयातनानेयात्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ नचेदिहैवापचितिंयथांहसःकृतस्यकुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ॥ भुवंसवैप्रेत्यनरकानुपैतियेकीर्ति
तामेभवतस्तिग्मयातनाः ७ तस्मात्पुरैवाश्विहपापनिष्कृतौयतेतमृत्योरविषयतात्मना ॥ दोषस्यदृष्ट्वागुरुलाघवंयथाभिपक्षचिकित्सेतरुजानिदानवित् ८
श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमत्कुलदेवतायैनमः ॥ अधपष्ठस्कंधव्याख्या ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ हेभगवन् त्वयानिवृत्तिमार्गश्चकथितः १२ अधर्मलक्षणाः नरकाश्च ३ स्वायंभु
वमन्वतरंप्रियव्रतोत्तानपदोर्विशः ४ धरामंडलसंस्थानंचज्योतिषांविवराणांचस्थितिरुक्तासाश्रुता ५ इदानींनरः नरकान् येन नगच्छेत् तद्वक्तुमर्हसि ६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥
हेनृपइह मनउक्तिपाणिभिः कृतस्यांहसः मन्वाद्युक्तं प्रायश्चित्तं यदिनकुर्यात् तर्हिप्रेत्य नरकान्गयाति ७ तस्मात् पापानिष्कृतौ मृत्योः पूर्वमेव यतेत ८

अप्रचोदयति द्वाभ्याम् । दृष्टं राजदंडादि । श्रुतं नरकपातादि । ताभ्यामात्मनः पापमहितं जानन्नपि भूयः प्रायश्चित्तानंतरं करोति अथो अतः कारणाद्वादशाब्दादिकथं प्रायश्चित्तं तेन समूल
दोषस्यानिवृत्तेः निवृत्तावापुनश्च पापप्ररोदागादिति भावः ९ किंच । कचित्कदाचित् अभद्रात्पापान्निवर्तते कचित् देवपुनराचरति । यथा कुंजरः स्नातोऽपिरजोभिरात्मानं मलिनीकरो
ति तथा पापस्य दुःखान्वास्तेन नरकपातस्यावश्यं भावित्वात् प्रायश्चित्तं व्यर्थमिति मन्ये १० परिहरति । कर्मणा कृच्छ्रादि- (लक्षणेन) प्रायश्चित्तेन कर्मणः पापस्य निर्हारीनाशः आत्यंतिकः समूलो
न हीष्यते । अविद्वानधिकारीयस्मिन्स्तस्य भावस्तत्त्वतस्मात् अतोऽविद्याया नाशाभावात् त्रष्टे पितस्मिन्पापे तत्संस्कारेण पापान्तरस्य पुनः पुनः प्ररोहो भवत्येव । किं हि मुख्यं प्रायश्चित्तं तदाह
प्रायश्चित्तं तु विमर्शनं ज्ञानम् ११ तत्तु नित्यमप्रमत्तः शनैर्लभते नान्य इति मद्दृष्टांतमाह नेति पथ्यमेवात्र मश्रुतः पुरुषान् यथा व्याधयो न बाधन्ते । तथा नियमादिकर्तृशैमायतत्त्वज्ञानाय
(कल्पते) समर्थो भवति १२ एतदेव विशदयति द्वाभ्यां तपसा एकत्राप्येव । “मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः” इति स्मृतेः । ब्रह्मचर्येणाष्टांगेन तदुक्तं “स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्ष
णं गृह्यमाषणं । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरवच । एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवर्द्धति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणं” इति । शमो मनसो नियमनं । दमो बाह्येन्द्रियाणां ।
त्यागोदानं यमोऽहिंसादिः नियमोजपादिः १३ १४ अस्यापि दुष्करत्वात् मुख्यमेवान्यत्प्रायश्चित्तमाह केचिदिति । केचिदित्यनेन एवंभूता भक्तिप्रधाना विरला इति दर्शयति ।
केवलयातप आदि निरपेक्षया । वासुदेव परायणा इति नाभिकारि विशेषणमेतत् । किं त्वन्येषामश्रद्धया तत्राप्रवृत्तेरर्थात्तेष्वेव पर्यवसानादनुवादमात्रं १५ एतच्च ज्ञानमार्गादपि ।
श्रेष्ठमित्याह न तथा पूयेत शुद्ध्यत ! यथा तत्पुरुषनिषेवया कृष्णेऽर्पिताः प्राणा येन १६

राजोवाच ॥ दृष्टश्रुताभ्यां यत्पापं जानन्नपि प्रायश्चित्तमनोऽहितम् ॥ करोति भूयो विवशः प्रायश्चित्तमथोक्तम् ९ कचिन्निवर्तते भद्रात् कचिच्चरति तत्पुनः ॥ प्राय
श्चित्तमतोऽपार्थमन्ये कुंजरशौचवत् १० ॥ श्रीवादरायणिरुवाच ॥ कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यंतिक इष्यते ॥ अविद्वदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ११
नाश्रुतः पथ्यमेवात्र व्याधयो भिभवंति हि ॥ एवं नियमकृद्वा जन्तुः शनैः क्षेमाय कल्पते १२ तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च ॥ त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन
नियमेन च १३ देहवान्बुद्धिजं धीराधर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः ॥ क्षिपंत्यधमं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः १४ केचित्केवलयाभक्त्या वासुदेव परायणाः ॥ अवंधुन्वं
तिकास्त्वेन नीहारमिव भास्करः १५ न तथा ह्यवानराजन्पूयेत तप आदिभिः ॥ यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पुरुषानिषेवया १६

॥ राजोवाच ॥ जनः दृष्टश्रुताभ्यां राजदंडनरकपाताभ्यां आत्मनः अहितं पापं जानन्नपि प्रायश्चित्तानंतरं पापं करोति अतः द्वादशाब्दादि प्रायश्चित्तं कथम् ९ किंच कदाचित्
पापात् निवर्तते कचित् तदेव पुनराचरति तस्य प्रायश्चित्तं कुंजरशौचवत् व्यर्थमिति मन्ये १० ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ कृच्छ्रादिकर्मणा पापनाशः समूलो न भवति संस्कारेण पु
नः पापान्तरस्य प्ररोहो भवत्येव किं हि मुख्यं प्रायश्चित्तं ज्ञानं ११ तत्तु शनैर्लभते पथ्यमेव अश्रुतः पुरुषान् यथा व्याधयो न बाधन्ते तथानियमादिकर्तृशैमायतत्त्वज्ञानाय समर्थो भव
ति १२ तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन दमेन त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमनियमाभ्यां च १३ धर्मज्ञाः देहवान्बुद्धिजं पापं नाशयन्ति १४ केचित्केवलयाभक्त्या अवंधुन्वंति १५ यथा
कृष्णार्पितप्राणः साधुसेवया च अचवान् यथा पूयेत तथा तप आदिभिर्न १६

तत्रहेतुः । सध्रीचीनः समीचीनः अयंपंथाभक्तिमार्गः सतः श्रेयः । क्षेमत्वेहेतुः । नकुनश्चिद्विद्वादेभ्ययत्र । तदेवाहामुशीलाः कपालवः साधवो निष्कामायत्रस्मिन्मार्गे (भागवताः) वर्मानि
 ष्ठा अतो न ज्ञानमार्ग इवासहायतानि मितं भयं नापि कर्ममार्गं वन्मत्सरादियुक्तेभ्यो भयं भवति भावः १७ भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वमुक्तं कृच्छ्रादीनि तु भक्तिविना न शोधयंतीत्याह । प्रायश्चित्तानीति
 महतामप्यशोधकत्वेदृष्टांतमाह । सुराकुंभमापगानद्यदेति १८ भक्तिः स्वलापि पुनात्येवेत्याह । सकृदिनि । तस्य गुणे पुरागमात्रमस्ति न तु ज्ञानं यस्य तन्मनः । (अत्रापिशब्दः प्रत्येकं
 योजनीयः । सकृदपि किंपुनरभ्यासेन । मनः संशयात्मकमप्यंतःकरणं किंपुनर्निश्चयात्मिकावृत्तिः । पादारविंदयोरपि किंपुनः समग्रमूर्तौ । निवेशितं बलादपि किंपुनः स्वतो निविष्टं । तद्गुणे
 प्यपिरागि किंपुनस्तत्स्वरूपेयैरिहेतिसामान्यवाचिभ्यां सर्वनामभ्यां मनो निवेशने जातिदेशविशेषानपेक्षेति गम्यते । यैः कैश्चिदपि इह कापि निवेशितं ते भक्त्या यमादीन् स्वप्नेपि न पश्यंति ।
 तावत्तैव चीर्णनिष्कृतं प्रायश्चित्तं यैः १९ इममर्थमिति हासं नोपपादयति अत्र चेति मे मतः २० कान्यकुब्जे पुरे दास्याः पतिनां भ्राजामिलइति । २१ बंदीग्रहेण अभैश्च द्यूतेन कैतवैर्वचनादि
 भिश्च वृत्तिं जीविकां । विभ्रतपुष्पान् । यातया प्रासपीडयामास । २२ आयुः संबंधी महान् कालोऽत्यगात् । सक्रियानित्यपेक्षायामाह । अष्टाशीत्यासंख्यया युक्ताः समाः संवत्सराः २३
 प्रवयसो वृद्धस्य (अवसः कनिष्ठः । नाम्नानारायणः पित्रोर्भृशं दयितश्च) २४ (कलभापिणि अस्फुटमधुरभाषणशीले) बद्धं हृदयं येन । जरठो वृद्धः । २५ (यदा स्वयं भुंजानस्तदा तं
 भोजयन् एवंप्रपि वनपाययन् खादन् खादयंश्चेति ।) एतच्च तदुपलालनादि श्रीनारायणनामोच्चारमाहात्म्येन तदुक्तिरेवामूदितिसिद्धांतोपयोगित्वेनापि द्रष्टव्यं २६

सध्रीचीनो ह्ययं लोके पंथाः श्रेयोऽकुतो भयः ॥ सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः १७ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् ॥ नानिष्पुनंतिराजै
 द्रसुराकुंभमिवापगाः १८ सकृन्मनः कृष्णपादारविंदयोर्निवेशितं तद्गुणरागियैरिह ॥ न ते यमपाशभृतश्च तद्गुणान् स्वप्नेपि पश्यंति हि चीर्णनिष्कृताः १९
 अत्र चोदाहरंती ममिति हासं पुगतनम् ॥ दूतानां विष्णुयमयोः संवादस्तं निबोध मे २० कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिदासी पतिरजामिलः ॥ नाम्नानष्टदाचारो दा
 स्याः संसर्गदूषितः २१ वंद्यक्षकैतवैश्वैर्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः ॥ विभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यातया मासदेहिनः २२ एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् ॥
 कालोऽत्यगान्महान् राजन्नष्टाशीत्याऽयुषः समाः २३ तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः ॥ वालो नारायणो नाम्नापि त्रिश्वदयितो भृशम् २४ स वद्धहृदयस्तस्मिन्
 भके कलभापिणि ॥ निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् २५ भुजानः प्रपि वनखादन् वालकस्नेहयंत्रितः ॥ भोजयन्पाययन् मूढो न वेदागतमंतकम् २६

१७ आचरितानि प्रायश्चित्तानि नारायणपराङ्मुखं न निष्पुनंति आपगाः सुराकुंभमिव १८ यैः यैः कृष्णपादारविंदयोः सकृन्मनः निवेशितं ते पुनः संतः यमंतद्गुणान् स्वप्नेपि पश्यं
 ति १९ अत्र विष्णुयमयोर्दूतानां संवादरूपं इति हासं भृशम् २० कान्यकुब्जे नगरे अजामिलनामा कश्चित् द्विजः दासीपतिः नष्टदाचारः दासीसंसर्गदूषितः आसीत् २१
 गर्हवृत्त्यासः कुटुंबं विभ्रत् २२ एवं तस्याः सुतान् लालयतः सतः अष्टाशीतिसमाप्तिः मितः कालः अगमत् २३ तस्य दशपुत्रा आसन् तेषु कनिष्ठः नारायणो नाम आ
 सीत् २४ स्वयं जरठः सन् तस्मै हेन लालयन् प्राप्तं अंतकं न वेद २५ २६

२७ वक्राणिविकटानितुंदानिमुखाविषेपातान् ऊर्ध्वाणिरोमाणिषेपातान् २८ प्लावितेनमुतत्वंनीतेन (आजुहावएहीत्याकारितवान्) २९ हरिकीर्तनं निशाम्य (सहसाऽकस्मात्) आपतन् (प्रामाः) यतस्तद्रुर्नाम ३० (ततर्हदयात्तद्दयमध्यात् । यमप्रेष्यान् यमदूतान्) ३१ (वैवस्वतस्ययमस्य) पुरःसराभृत्याः ३२ अस्यनयनंनिषेधथ ३३ वयंयुष्मात्रजानीम इतिकोपनकार्यः यतोऽलौकिकाद्भुतरूपायूयमित्याहुः सर्वेइतिसार्धाभ्यां । लसंत्यः पुष्करमालाः संतियेषां ३४ नूतनंनवंवयोयेषांते (तरुणा इत्यर्थः) निपंगइषुधिः धनुर्निपंगादिभिः श्रीः शोभायेपांते ३५ विगतंतिमिरालोकश्चान्यस्यप्रकाशोयासुतयाभूतादिशःकुर्वतः । भवतामेतदनुचितमित्याहुः किमर्थमिति ३६ भहोदंडयादंडयादिज्ञानशून्या एतेचोराएवास्मद्विधार्धमराजस्य किंकरा इत्यनृतं वदंतीति विस्मयेन प्रहस्यतान् प्रत्युचुः । मेघस्येवनिर्होदोघ्वनिर्यस्यास्तया ३७ तत्त्वंस्वरूपं लक्षणं प्रमाणं ३८ कथंस्वित्केनप्रकारेण । (अस्यदंडस्य) स्थानंविषयः । कारिणः कर्मिणः । नृणामिति मराएव न पश्चादयः । तेष्वपि कतिचिदेवेत्यर्थः ३९

स एव वर्तमानो ज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते ॥ मतिं चकार तनयेवालेनारायणाह्वये २७ सपाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदारुणान् ॥ वक्रतुंडानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं न तु मामतान् २८ दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयम् ॥ प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलं द्वियः २९ निशम्य म्रियमाणस्य ब्रुवतो हरिकीर्तनम् ॥ भर्तुर्नाम महाराजपार्षदाः सहसाऽपतन् ३० विकर्षतोऽतर्हदयाद्दासीपतिमजामिलम् ॥ यमप्रेष्यान् विष्णुदूता वारयामासुरोजमा ३१ ऊचुर्निषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरःसराः ॥ केयूरं प्रतिपेक्षारो धर्मराजस्य शासनम् ३२ कस्य वा कुत आयाताः कस्मादस्य निषेधथ ॥ किं देवा उपदेवा वा यूयं किं सिद्धसत्तमाः ३३ सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीतवौशेयवाससः ॥ किरीटिनः कुंडलिनो लसत्पुष्करमालिनः ३४ सर्वे च नूतनवयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः ॥ धनुर्निपंगासिगदाशंखचक्रां वुजश्रियः ३५ दिशो वितिमिरालोकाः कुर्वतः स्वेन रोचिषा ॥ किमर्थं धर्मपालस्य किं करान्नो निषेधथ ३६ इत्युक्ते यमदूतैस्ते वासुदेवोक्तकारिणः ॥ तान् प्रत्युचुः प्रहस्येदं मेघनिहादयागिरा ३७ विष्णुदूता ऊचुः ॥ यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ॥ ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम् ३८ कथं स्विधिं यते दंडः किं वास्य स्थानमीप्सितम् ॥ दंड्याः किं कारिणः सर्वे आहोस्वित्कतिचिन्नृणाम् ३९

एवं मृत्युकाले उपस्थिते सीतपाशहस्तान् स्त्रीन् पुरुषान् दृष्ट्वा भीतः स नृउच्चैः नारायण इति तं आजुहाव २७ २८ २९ तदा म्रियमाणस्य हरिकीर्तनं निशम्य विष्णुपार्षदाः एत्य ३० दासीपतिं अजामिलं विकर्षतः यमदूतान् ओजसा वारयामासुः ३१ तदा यमदूताः सायुधान् विष्णुरूपधरान् दृष्ट्वा तान् ऊचुः यूयं धर्मराजस्य शासनं प्रतिपेक्षारः केयूरं ३२ किं देवाः उपदेवाः वा सिद्धावा ३३ यतः सर्वे पद्मपत्राक्षाः चतुर्भुजाः पीतवाससः किरीटिनः कुंडलिनः कमलमालिनः ३४ तरुणाः धनुर्निपंगादिधारिणः संतः यमदूतान् नः किमर्थं निषेधथ ३५ ३६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यमदूतैः एवमुक्तं विष्णुदूता ऊचुः ३७ यूयं धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः तर्हि धर्मस्य तत्त्वं ब्रूत ३९

वेदेनप्रणिहितोविहितोधर्मः वेदप्रमाणकइत्यर्थः अनेनयोवेदप्रमाणकः सधर्मः योधर्मः सवेदप्रमाणकइतिस्वरूपप्रमाणचोक्तं यथाहजैमिनिः “चोदनालक्षणोयोधर्मः” इति । व्याख्यातंचभ
 हैः “द्वयमेकेनसुत्रेणश्रुत्यर्थान्तररूप्यते” इति । अपृष्टस्याप्यधर्मस्यस्वरूपलक्षणचदंडस्थानकथनायाहुः । तद्विपर्ययः योवेदनापिद्वः सोऽधर्मः । निषेधश्चतस्मिन्प्रमाणमित्यर्थः । वे
 दस्यप्रामाण्यहेतुः । वेदोनारायणादुद्धृतोऽस्तः सएवसाक्षादित्युपचारः स्वयंभूरितिचानिःश्वासमात्रेणस्वयमेवभवतीति। तथाचश्रुतिः । “अस्यमहतोभूतस्यानिःश्वासितमेतद्यद्वेदः” इति ४०
 कोसोनारायणस्तत्राहुः । येनस्वधाग्निस्वस्वरूपेअमीभावाः प्राणिनः गुणाः शांतत्वादयः नामानिवाह्यणइत्यादीनि । क्रियाश्चाध्ययनाद्याः रूपाणिवर्णाश्रमादयः । तैर्विभाव्यंतेवि
 विच्यंतेयथातथंयथावत् सनारायणः ४१ तथाप्यधर्मोनेनकृतइतिकृतोज्ञायतेतत्राहुः । सूर्यइति (मरुद्वायुः) अहनीअहश्चरात्रिश्च । कंडुकं । कुः पृथ्वी (धर्मोयमः) दैह्यस्यजीव
 स्य । यथाहुः । “आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्चर्याभूमिरापोऽह दयमनश्च । अहश्चरात्रिश्चउभेचसंधेधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तं” इति ४२ स्थानमाहुः । एतैर्निमित्तभूतैर्विज्ञातः । दं
 डयानाहुः । सर्वइति (कारिणः कर्मिणः) ४३ विपरीतानिअभद्राणिचकर्मिणांसंभवंति । यतस्तेषांगुणसंयोगोस्ति । यदिक्वश्चिदकर्तास्यात् तर्हितस्याभद्राणिनस्युः । नत्वेतदस्ती
 त्याहुः । नहिदेहवानकर्मकृदस्तीति । अतः सर्वेकर्मिणः कर्मिणांचपापस्यावश्यंभावितात् तेसर्वेक्रमानुरोधेनदंडमर्हतीत्यर्थः ४४ कथंस्विद्ध्रियते दंडइत्यस्योत्तरं येनेति । धर्मोवेति
 दृष्टांतः अधर्मानुसारणदंडोधर्मानुसारणसुखवदित्यर्थः ४५ नकेवलंसूर्यादयएवज्ञापकाः किंत्वर्थापीतरपीत्वाहुः । यथेति । हेदेवप्रवराः इहजन्मनिशांतघोरमूढत्वेनसुखिदुःखिमिश्रत्वेन
 वाधार्मिकत्वादिनावाग्नेविध्यभूतेषुयथोपलभ्यतेतथान्यत्रजन्मांतरेऽनुमीयतेत्रैविध्यान्गयानुपपत्त्याकल्प्यते ४६ वर्तमानजन्मनापूर्वपरजन्मधर्माधर्मज्ञानंभवतीतिसदृष्टांतमाहुः वर्तमानो
 वसंतादिकालः अन्ययोर्भूतभविष्ययोर्वसंतयोर्दंष्ट्रगुणाः पुष्पफलादयः तेषामभिज्ञापकोयथा एवमतज्जन्मअन्ययोर्भूतभविजन्मनोर्धर्माधर्मोनिदर्शयतीतितथा ४७

॥ यमदूताऊचुः ॥ वेदप्रणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ वेदोनारायणःसाक्षात्स्वयंभूरितिशुश्रुम ४० येनस्वधान्यमीभावारजःसत्त्वतमोमयाः ॥
 गुणानामक्रियारूपैर्विभाव्यंतेयथातथम् ४१ सूर्योग्निःखंमरुदेवःसोमःसंध्याहनीदिशः ॥ कंकुःकालोधर्मइतिह्येतेदैह्यस्यसाक्षिणः ४२ एतैरधर्मोऽभिज्ञातः
 स्थानंदंडस्ययुज्यते ॥ सर्वेक्रमानुरोधेनदंडमर्हतिकारिणः ४३ संभवंतिहिभद्राणिविपरीतानिचानवाः ॥ कारिणांगुणसंगोस्तिदेहवात्रह्यकर्मकृत् ४४ ये
 नयावान्यथाधर्मोऽधर्मोवेहसमीहितः ॥ सएववत्फलंभुंकेतथातावदमुत्रवै ४५ यथेहदेवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते ॥ भूतेषुगुणैर्विचित्र्यात्तथान्यत्रानुमीयते
 ४६ वर्तमानोऽन्ययोःकालोगुणामभिज्ञापकोयथा ॥ एवंजन्मान्ययोरेतत्तद्धर्माधर्मनिदर्शनम् ४७

यमदूताऊचुः ॥ वेदप्रणीतोऽयः सः धर्मः तद्विपर्ययः अधर्मः वेदः साक्षात्सनारायणइति शुश्रुम ३९ ४० ४१ सूर्यः १ अग्निः २ खं ३ मरुः ४ गावः ५ सोमः ६
 संध्या ७ अहः ८ रात्रिः ९ दिशः १० कं ११ कुः १२ कालः १३ धर्मः १४ एते देहिनःसाक्षिणोभवन्ति एतैःअधर्मःविज्ञातःयथाकर्मतदनु रूपंदंडंसर्वेजीवाः
 अर्हति इत्यादि ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७

अयंचधर्माधर्मज्ञानप्रकारोन्वेषाम् । धर्मगतस्तुमनसैवसर्वपश्यतीत्याहुः । पुरेसंयमिन्यांस्थितएवदेवोयमः देहस्थितोऽतर्थासीवाजीवस्यपूर्वरूपधर्माधर्मादियुक्तंविशेषेणपश्यति । अनु
अनंतरमपूर्वरूपमीमांसतेयद्यस्यानुरूपतद्विचारयतियतोसीभगवानजः ४८ जीवस्त्वीश्वरेणउपस्थापितंवर्तमानंदेहपश्यतिननुपूर्वमपरंचेत्याहुः । अज्ञः अविद्योपाधिर्जीवस्तुव्यक्तमेव
प्राचीनकर्माभिव्यक्तंवर्तमानमेवदेहाद्युपास्तेअहमितिमन्यते । पूर्वमपरंवानवेद । अत्रहेतुःनष्टाजन्मनास्मृतियंस्य । अत्रदृष्टान्तःतमसानिद्रयायुक्तोयथास्वप्नेभिव्यक्तमेवदेहाद्युपास्तेननुजा
ग्रहेहादि । पूर्ववत्प्रादिगतंवातद्वदित्यर्थः ४९ एवंभूतस्यजीवस्यमसारंपंचयतिपंचभिःश्लोकैः । पंचभिःकर्मदियैःस्वार्थाउपादानादीनकुर्वते तथापंचभिर्ज्ञानेन्द्रियैःपंचशब्दादीनवेद ।
पोदशेनमनसासहस्रदशः पोदशोपाध्यंतर्गतोपिस्वयंत्वेकएवसर्वेन्द्रियविषयप्रतिसंधानात् त्रीनज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविषयानुप्राप्नोति ५० तदेतल्लिंगशरीरंशक्तित्रयंगुणत्रयकार्यमहदनादि
पुंसजीवो अन्वनुसंसृतिं धत्ते ५१ नेच्छन्ननिच्छन्नपि (नजितः पण्णाकामादीनां वर्गोऽयनसः) अनेनैवलिङ्गेनकर्माणिकार्यते । कोशकारः कीटविशेषः । मुह्यतिनिर्गमोपायंनजानाति
५२ कार्यतइत्यत्राहुर्भवंप्रमाणयतिनहीति । गुणैर्गुणकार्यरामादिभिः स्वाभाविकैः पूर्वकर्मसंस्कारोद्भूतैः ५३ कर्मवशेनचतदनुकूलोदेहोभवतीत्याह । लब्ध्वेति अव्यक्तंअदृष्टंनिमित्तंल
ब्ध्वातदनुकूलंव्यक्ताव्यक्तंस्थूलसूक्ष्मचक्षुरीरंभवति । यथायोनिमातृसदृशं यथावीजं पितृसदृशं स्वभावोवासाना । शुक्रशोणितयोः सर्वत्रैकत्वेपि कर्मवासनयामातृसदृशः पितृसदृशश्चदेहो
भवतित्यर्थः ५४ संसारचक्रमुपसंहरंतो मुक्तिप्रकारमाहुः । एषइति । ईशसंगात्परमेश्वरभजनात् ५५ तदेवंसामान्यतो धर्मादिनिर्णयमुक्त्वा प्रस्तुतस्याजामिलस्याधर्मप्रपंचयंतो दंष्ट्र
त्वमाहुः अयंहीतियावदध्यायसमाप्ति । तत्रद्वाभ्यां तत्पूर्ववृत्तांतानुवादोऽन्यायातिरेकप्रदर्शनार्थः । शीलं सुस्वभावः दृढं सदाचारः गुणाः क्षमादयः तेषामालयोयं (अजामिलः) ५६
निरहंकृतोनिरहंकारः ५७ ततः आवृत्तः वनात्परावृत्तः ५८ मुजिष्ययाभोगस्त्रियादास्या भैरवमधु पेटोसुरापीत्वामदेनआघूर्णितेभ्रातेनेत्रेयस्याः ५९

मनसैवपुरेदेवःपूर्वरूपंविपश्यति ॥ अनुमीमांसतेऽपूर्वमनसाभगवानजः ४८ यथाज्ञस्तमसायुक्तोपास्तेव्यक्तमेवहि ॥ नवेदपूर्वमपरंनष्टजन्मस्मृति
स्तथा ४९ पंचभिःकुरुतेस्वार्थान्पंचवेदाथपंचभिः ॥ एकस्तुपोदशेनत्रीनस्वयंसप्तदशोऽश्रुते ५० तदेतत्पोदशकल्लिंगशक्तित्रयंमहत् ॥ धत्तेनुसंसृतिं पुं
सिहर्षशोकभयार्तिदाम् ५१ देहज्ञोऽजितपद्मगोनेच्छन्नकर्माणिकार्यते ॥ कोशकारइवात्मानं कर्मणाच्छाद्यमुह्यति ५२ नहिकश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म
कृत् ॥ कार्यतेह्यवशः कर्मगुणैः स्वाभाविकैर्वलात् ५३ लब्ध्वानिमित्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत ॥ यथायोनि यथावीजं स्वभावेन वलीयसा ५४ एषप्रकृतिसंगे
नपुरुषस्यविपर्ययः ॥ आसीत्सएवनचिरादीशसंगाद्विलीयते ५५ अयं हि श्रुतिसंपन्नः शीलवृत्तगुणालयः ॥ धृतवतोमृदुर्दतिः सत्यवान्मंत्रविच्छुचिः ५६
गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानां शुश्रूषुर्निरहंकृतः ॥ सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ५७ एकदासौवनयातः पितृसंदेशकृद्विजः ॥ आदायतत आवृत्तः फलपुष्पस
मित्कुशान् ५८ ददर्शकामिनं कंचिच्छूद्रं सहभुजिष्यया ॥ पीत्वाचमधुमैरयं मदाघूर्णितनेत्रया ५९

४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ अयं अजामिलोतिशुचिः सन् ५६ ५७ पित्राज्ञयावंगत्वाफलपुष्पसमित्कुशानादायपरावृत्तः ५८ मार्गे कंचिन्मयपानेन मत्तया
दास्या नम्रया क्रीडंतं शूद्रं ददर्श ५९

विशेषेण श्रुयन्तीति विविक्षाः (अनया सह) व्यपेतं स्त्राचाराद्वष्टम् ६० कामेन कामोद्दीपकेन तदंगरागेण हारिद्रादिना लिप्तेना (बाहुनापरिरंभितामालिङ्गिताम्) ६१ सत्त्वैर्धैर्यं श्रुतं ज्ञानं तद्व
लेन स्तंभयन्नापि मदनकं पितं मनः समाधातुं न शक्नो भूत् ६२ तद्वर्शनमेव निमित्तं यस्य स्मरव्याजस्य ग्रहस्य तेन ग्रस्तः विचेतनो गतस्मृतिः ६३ यावता समग्रेण ६४ लंभितां परिणीताम् ६५
६६ अघरूपमायुःस्य मलमेव तदीयमन्नादिकमतीति मलात् ६७ अकृतनिर्वेशं अकृतप्रायश्चित्तम् अस्यैव च हितार्थेनेष्याम इत्याहुः यत्रेति ६८ इति पष्ठस्कंधे टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
द्वितीये वैष्णवेर्याम्यान्नाममाहात्म्यमद्भुतम् । आविष्टत्वाद्बिजो विष्णोर्लोकनीति इतीर्यते ॥ १ ॥ नयकोविदाः न्यायनिपुणाः १ धर्मदृशां सभामधर्मः स्पृशति । तदाह । यत्र सभायां यैः
धर्मदृग्भिः । तेषां तां सभां २ पितरः पितृवत्पालकाः शास्तारो अनुशिक्षकाः । वैष्णवमदं दंडनम ३ एतत्प्रवर्तितमधर्ममन्येऽपि करिष्यतीति महत्कष्टमभूदित्याहुः यद्यदातिश्रेयान्द्रेष्ठः ४
विश्वस्तघातादपीत्याहुः । यस्येति द्वाभ्यां (अंके उत्संगे) निर्वृत्तानिश्चितः ५ तद्विश्वासेन नितरामोपेतश्चात्मा येन तं । विश्रंभणीयः विश्वसनीयः सघृगः (सकृण) श्वेत ६

मतया विश्वथन्नी व्याव्यपेतानि रपत्रपम् ॥ क्रीडंतमनुगायंतं हसंतमनयां ऽतिके ६० दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन बाहुनापरिरंभिताम् ॥ जगाम हृच्छयवशं सहसैव विमो
हितः ६१ स्तंभयन्नात्मनात्मानं यावत्सत्त्वं यथा श्रुतम् ॥ न शशाक समाधातुं मनो मदनवेपितम् ६२ तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तो विचेतनः ॥ तामेव मनसा ध्यायन्
स्वधर्माद्विररामह ६३ तामेव तोषयामास पित्र्येणार्थेन यावता ॥ ग्राम्यैर्मनोरमैः कर्मैः प्रसीदेत यथा तथा ६४ विप्रांस्वभार्यामप्रौढांकुले महतिलंभिताम् ॥ विसस
र्जाचिरात्पापः स्वैरिण्यापांगविद्धधीः ६५ यतस्ततश्चोपनिन्ये न्यायतोऽन्यायतो धनम् ॥ वभारास्याः कुटुंबिन्याः कुटुंबमंदधीरयम् ६६ यदसौ शास्त्रमुल्लं
घ्यस्वैरचार्यार्यगर्हितः ॥ अवर्तत चिरंकालमघायुरशुचिर्मलात् ६७ तत एनंदं डपाणेः सकाशं कृतकिलिपम् ॥ नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दंडेन शुद्धयति ६८ इति
श्रीभा ० प ० प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ते भगवद्भूता यमदत्ताभिभाषितम् ॥ उपधार्याथ तान्नाजप्रत्याहुर्नयकोविदाः १ विष्णुदूता ऊचुः ॥ अहो कष्टं ध
र्मदृशामधर्मः स्पृशते सभाम् ॥ यत्रादंडे प्यपापपुदंडो धैर्यं यते वृथा २ प्रजानां पितरो ये च शास्तारः साधवः समाः ॥ यदि स्यात्तेषु वैष्णव्यं कंयांति शरणं प्रजाः ३ यद्य
दाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीह ते स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ४ यस्यां केशिराधाय लोकः स्वपिति निर्वृतः ॥ स्वयंधर्ममधर्मवानिह वेदयथापशुः ५ सक
थं न्यर्पितात्मानं कृतमैत्रमचेतनम् ॥ विश्रंभणीयो भूतानां सघृणो द्रोग्धुमर्हति ६

तां दृष्ट्वा आत्मानं स्तंभयन्नापि कामवशंगतः ६१ मदनवेपितं मनः नियमितुं न शक्नो भूत् ६२ ततः पित्र्येणार्थेन तां वशं आनीय सती स्वभार्यां त्यक्त्वा तया सहरेमे ६३ ६४ ६५
६६ ६७ सवर्तत त्याज असौ शास्त्रं उल्लंघ्य पापकृतवान् ततः एनंदं डपाणेः सकाशं नेष्यामः यत्र दंडेन शुद्धयति ६८ इति पष्ठस्कंधे प्रथमोऽध्यायः १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ते
भगवद्भूताः यमदूतवाक्यं उपधार्य तानाहुः १ ॥ ॥ विष्णुदूता ऊचुः ॥ ॥ अहो कष्टं धर्मदृशां सभामाधर्मः स्पृशति यत्र निष्पापेषु वृथा दंडः ध्रियते २ ये प्रजानां पितृवन्
पालकाः तेषु यदि वैष्णव्यं स्यात् तर्हि प्रजाः कंशरणं यास्यंति ३ यद्यदाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीह ते स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ४ लोकः यस्यां केशिराधाय
स्वस्थः स्वपिति धर्माधर्मनवेद यथा पशुः ५ सकथं द्रोग्धुमर्हति ६

नन्वम्यपापिनोदहे किमर्थकाक्रोशः । अयमेतन्नाहः अयंहीति । यद्यस्माद्विशोपिहरेनामव्याजहारउच्चारितवान् नकेवलंप्रायश्चित्तमात्रं हरेनाम आपितुस्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि ।
 “तत्तद्वृत्तिरित्येनहरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः पारकररेतनमाक्षायगमनेप्रति” इतिस्मृतेः ७ ननुकर्मसाद्रूप्यकरं हरेनामेतियुक्तं । “यस्यस्मृत्याचनामात्तयातपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनसंपूर्ण
 तांयातिसद्योविंदेतमच्युतं” इत्यादिवचनात् । स्वातंत्र्येणत्वघनिवर्तकं हरेनामकथंस्यात्तत्राहुः । एतेनैवाति अघोनःअववतः।मघवच्छब्दवद्रूपं । यत्आइतिच्छेदः । आइपत्आभास
 मात्रंचतुरक्षरंयन्नामजगाद एतेनैवकेवलेनचतुरक्षरमित्यनेनाधिक्यंचदाशंसत् । कथंजगाद नारायण आयआगच्छइत्येवंविक्रोशरूपेणपुत्राह्वानेन । अयंभावः । कर्मागत्वेपिहरिनामः
 स्वादिरत्वादिवत् (स्वादिरौप्योभवति । स्वादिरंवीर्यकामस्य । इत्यत्रयथाएकस्यैवस्वादिरत्वस्यकृत्वर्थत्वं वीर्यलक्षणपुरुषार्थत्वंचतद्वत्)संयोगपृथक्केनप्रायश्चित्तार्थत्वंयुक्तमेव । तथाहि ।
 “अवशेनापियन्नामिकीर्तिते सदैपातकैः । पुमान्विमुच्यतेसद्यः सिंहवस्तेर्भृगैरिव”इत्यादिभिः पुराणेषुतावत्सहस्रशोनामः स्वातंत्र्यमवगम्यते । नचतेथवादाइतिशंकनीयं विधिशेष
 त्वाभावात् (यथावायव्यंश्वेतमालभेत्भूतिकामइतिविधिस्तच्छेषत्वंवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यर्थवादस्य तथात्रापिविधिशेषत्वेनभाव्यतदभावात्इत्यर्थः) नचविध्यश्रवणादन्यशेषताकल्प
 नीया । “यदाग्नेयोष्ठाकपालोभवति”इत्यादिवदप्राप्तार्थत्वेतुविध्यनुपपत्तिः यथारागतःप्राप्तेमोजनादौ प्राप्तार्थत्वेनविधिकल्पनोपपत्तेः । मंत्रेषुच । “मर्ताअमर्त्यस्यते भूरिनाममनामहे ।
 विप्रासोजातवेदसः । आस्यजानंतोनामचिद्विविक्तन” (मर्ताःमर्त्याःमरणधर्माणोविप्रासोविप्रास्तेवयं अमर्त्यस्यजातवेदसस्तेनामभूरितपोदानादिसर्वधर्मैभ्योऽधिकंमनामहेमन्याम
 हइत्यर्थः आअस्येतिछेदः अस्यविष्णोः आसम्यक्प्रकारेणनामयूयंविवक्तनकीर्तयताकिंकुर्वतः चित्कचित्जानंतः नाममाहात्म्यज्ञानवतइत्यर्थः) इत्यादिपुनान्नस्तपोदानादिसर्वधर्मा
 धिक्यमवगम्यते । उपपादितंचमंत्रार्थवादानामपिस्वार्थेप्रामाण्यंदेवताधिकरणे । तस्माच्छानारायणनामाभासमात्रेणैवसर्वाचनिष्कृतंक्रतूंस्यादिति ८ ननुकामकृतानां बहुमहापातका
 नांसहस्रशआवर्तितानांद्वादशाद्रादिकोटिभिरप्यनिवर्तानांकथमिदमेवप्रायश्चित्तंतत्राहुः स्वेवइतिद्वाभ्याम् ९ सुनिष्कृतंश्रेष्ठप्रायश्चित्तमिदमेव । तत्रहेतुः । (नामव्याहरणंना
 मोच्चारणम्) यतोनामव्याहरणात्तद्विषयानामोच्चारकपुरुषविषयामदीयोयंमयासर्वतोरक्षणीयइतिविष्णोर्भक्तिर्भवति १० श्रेष्ठत्वमेवोपपादयंतिनेतिद्वाभ्याम् । ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभि
 रुक्तैर्ब्रह्मादिभिर्निष्कृतैःप्रायश्चित्तैस्तथानशुध्यति । उदाहृतैरुच्चारितैर्यथानामपदैरित्यनेननामांत्यादिक्रियायोगोपिनापेक्षितइतिदर्शितम् । किंच । तत्रामपदोच्चारणंउत्तमश्लोकस्य
 तद्वृणानांचोपलभकंज्ञापकंभवति । ननुकच्छ्रुंचांद्रायणादिवत्पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः ११

अयंहिऋतनिर्वेशोजन्मकोटचंहसामपि॥यद्यजहारविवशोनामस्वस्त्ययनंहरेः ७ एतेनैवह्यघोनोऽस्यकृतंस्यादघनिष्कृतम्॥यदानारायणायेतिजगादचतु
 रक्षरं८स्तेनःसुरापोमित्रधुग्ब्रह्महागुरुतल्पगः ॥स्त्रीराजपितृगोहंतायेचपातकिनोपरे९सर्वेषामप्यवतामिदमेवसुनिष्कृतम् ॥नामव्याहरणंविष्णोर्यतस्त
 द्विषयामतिः१० ननिष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथाविशुद्धचत्ययवान्वतादिभिः ॥ यथाहरेनामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलभकम् ११

अयंतुजन्मकोटचंहसारुतनिर्वेशःयदाविवशःसन् ७ हरेः नामव्याजहारएतेनैवअस्यपातकंदग्धं यदानारायणेतिजगाद ८ अहो स्तेनःसुरापोमित्रधुक्ब्रह्महागुरुतल्पगः
 स्त्रीराजपितृगोहंतायेचपातकिनोपरे ९ सर्वेषांअवतांइदमेवश्रेष्ठप्रायश्चित्तं कितत् विष्णोर्नामोच्चारणमिति १० यथाहरेनांश्राशुध्यतितथाप्रायश्चित्तं ११

नैकांतिकं नान्युत शोधकम् । तन्निष्कृतम् । यस्मिन्कृतेऽपि अस्तपथे पापमार्गे । मनोधावति चेत् । कर्मणां पापानां निहारे आत्यंतिकं नाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवाद एव प्रायश्चित्तम् । यतो सौ
खलु सत्त्वभावनः चित्तशोधकः १२ अथ तस्मादेनं मा अस्मार्गे गनयत । कृतमशेषाणां मघानां निष्कृतं येन । यद्यस्मात्समग्रहीत् मण्डपं पुञ्जारितवान् । नामैकदेशेनाप्यलमिति भावः । प्रिय
माण इत्यनेन पुनः पापांतरासंभव उक्तः ननु तत्कालत्वमेव विवक्षितम् । तदानीं कृच्छ्रादिविधिवन्नामोच्चारणविधेरस्य संभवात् । न च विधिविना काकतालीयनामोच्चारणं पापहरमिति प्रमाण
मस्ति १३ नन्वयं पुत्रनामाग्रहीत् न तु भगवन्नाम तत्राहुः सांकेत्यं पुत्रादौ संकेतितम् । पारिहास्यं पारिहासेन कृतम् । स्तोमं गीतालापपूरणार्थं कृतम् । हेलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठना
मोच्चारणम् १४ ननु नायं संकल्पपूर्वकं वैकुण्ठनामाग्रहीत् । किं पुत्रस्नेहपरवशः सन् । तत्राहुः । पतित इति । अवशेनापि यो हरिरित्याह स यातनां नार्हति । पुमानित्यनेन नात्र वर्णाश्रमा
दिनियम इत्युक्तम् । अवशत्वमेवाह । पतितः प्रासादादिभ्यः स्खलितो मार्गे । भग्नो भग्नगात्रः । संदष्टः सर्पादिभिः । तप्तो ज्वरादिना । आहतो दंडादिना १५ ननु महतः पापस्य महदेव
प्रायश्चित्तं युक्तं न त्वल्पनामग्रहणमात्रं पापतारतम्येन कृच्छ्रादितरतम्यवत् तत्राहुर्द्विभ्याम् । गुरूणां पापानां गुरूणि प्रायश्चित्तानि लघूनि लघूनां च तारतम्यं ज्ञात्वा मन्वादिभिरुक्तानि । अत
स्तत्र तथैव व्यवस्था । हरिनामस्तु नेयं व्यवस्थोक्ता “विष्णोः स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः” इति वचनात् न च सुराबिंदुपाने महापातकत्वं स्मरणवत् तन्नामस्तत्प्रायश्चित्तं त्वस्मरणस्यायमाति
भारः । १६ किंच तैस्तपोदानादिभिस्तान्यघान्येष्वप्यंते नश्यंति । अघमाज्जातं मलिनं तु तस्य पापकर्तृद्वयं यद्वा तेषां अघानां दृढदयं सूर्यं संस्काराख्यं न शुद्ध्यति । ददपीशां प्रिसेवया कीर्तना
दिना शुद्ध्यतीत्यर्थः । अयं भावः । महान्त्यपि पापानि सकृदुच्चारिते नैव नान्नानश्यंति । सकृत्प्रवृत्ति तेन दीपे नैव गाढध्वांतानि । तदा वृत्त्या तु पापांतरस्यानुत्पत्तिः दीपधारणयेव तमोतरस्य ।
ततश्च वासनाक्षयात् दृढदयशुद्धिः एतदर्थमेव तत्रावृत्तिविधानम् “पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशं” इत्यादिषु । तदेवात्राप्युक्तम् । “गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः” “तदपीशां प्रिसे
वया” इति च अतोऽस्य हरिनामैव सर्वपापक्षयः । वासनाक्षयस्तु महापुरुषदर्शनादिभिरिति १७ तथापि पापप्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नोच्चारितमिति चेत् तत्राहुः । अज्ञानादिति । बालके
नाज्ञानादपि प्रणिमोघिर्यथा काष्ठराशिं दहतितद्वत् १८

नैकांतिकं तद्विकृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदस्तपथे ॥ तत्कर्म निहारे मभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः १२ अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्क
तम् ॥ यदसौ भगवन्नाम प्रियमाणः समग्रहीत् १३ सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोमं हेलनमेव वा ॥ वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः १४ पतितः स्खलितो भग्नः सं
दष्टस्तप्त आहतः ॥ हरिरित्यवशेनाह पुमान्नार्हति यातनाम् १५ गुरूणां चलघूनां च गुरूणि चलघूनि च ॥ प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वा उक्तानि महर्षिभिः १६ तैस्ता
न्यघानि पूयंते तपोदानजपादिभिः ॥ नाधर्मजंत दृढदयंतदपीशां प्रिसेवया १७ अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनामयत् ॥ संकीर्तितमघं पुंसो दहे देधो यथानलः १८

अतः कृतप्रायश्चित्तं पुनर्मानयत १२ १३ यदसौ प्रियमाणः भगवन्नाम अग्रहीत् सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोमं हेलनमेव वा वैकुण्ठनामग्रहणं अशेषाघहरं विदुः १४ पतितः स्खलितो
भग्नः संदष्टः तप्तः यः पुमानहर्निशं आह सः यातनां नार्हति १५ किंच गुरूणां लघूनां च पापानां गुरूणि लघूनि च प्रायश्चित्तानि मन्वादिभिरुक्तानि १६ तैस्तपादिभिस्ता
न्येवाघानि नश्यंति न वासना सा तु हरि कीर्तनप्रदेनानश्यति १७ अज्ञानात् ज्ञानाद्वा कीर्तितं हरिनाम पुनः अघं दहेत एवो गिरिव १८

नन्विदमपि पर्वदनुपदिष्टं श्रद्धाहीनं च कथं गायश्चि सं स्यात्तत्राहुः । यथेति । अगदमौषधं वीर्यवत्तममिति वक्तव्यं वीर्यं तममित्युक्तं यदृच्छया श्रद्धादिहीनं उपभुक्तं भक्षितं पर्वन्मुखादजानतोपि स्व
गुणमारोग्यं कुर्यात् मंत्रोपि नामात्मकस्तथास्वकायं कुर्यादेव । नहि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षत इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुधर्मपु. ॥ “ हरिहरं तपि पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः । अनिच्छयापि सं
स्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ” इति १९ तं विप्रं अमूचन् मोचयामासुः । २० प्रत्युदितानिराकृताः संतः । पात्वागत्वाय मराज्ञेयमराजाय यथावत्कथयामासुः । २१ दर्शनेन उत्तमवोयस्य (प्रकृति
गतः स्वस्थः ।) २२ विवक्षुं वक्तुमिच्छन्तं ज्ञात्वा (तस्य पश्यतः संतः) २३ त्रैविद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्मतया शुद्धं निर्गुणं भागवतं भगवत्प्रणीतं विष्णुदूतानां च धर्मआकर्ष्य
भक्तिमानासीदित्युत्तरस्यानुपगमः २४ २५ अनुतापं प्रपंचयति । अहो इति चतुर्भिः । येन आत्मनामवाप्य पल्यां पुत्रतया जायमानेन ब्रह्मब्राह्मणजातिः विष्ठावितं नाशितम् २६ दुष्कृतं दोषक
तरिं कुलस्य कञ्जलं कलंकम् २७ नास्त्यन्योदं धुः पुत्रादिर्योस्तौ तपस्विनी संतमो अधुना तत्क्षणमेव । (नचिवत्कृतं नेव) २८ २९ इदानीं तस्य विमर्शपूर्वकं मोक्षक्रममाह । किमिदमि
त्यष्टभिः । साक्षात्प्रत्यक्षं इह जाग्रतैव दृष्टम् ३० येमां व्यमोचयन्ते च कृताः ३१ यद्यप्यहमस्मिन् जन्मनि दुर्भगः पापीयान् अथापि जन्मांतरे नृनं पुण्यवानित्याह । विबुधोत्तमदर्शन इति
निमित्तं सप्रमी । तेषां दर्शनार्थं पूर्वेण मंगलेन महता पुण्येन भवितव्यं येन दर्शनेन ३२

यथा अदं वीर्यं तममुपभुक्तं यदृच्छया ॥ अजानतोप्यात्मगुणं कुर्यान्मंत्रोप्युदाहृतः १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ त एवं सुविनिर्णीय धर्मभागवतं नृप ॥ तं याम्यपा
शास्त्रमुच्य विप्रं प्रत्युदितो रमूचन् २० इति प्रत्युदितायाम्यादूतायात्वायमांतिके ॥ यमराज्ञेयथा सर्वमाचक्षुररिंदम २१ द्विजः पाशाद्विनिमुक्तो गतभीः प्रकृ
तिगतः ॥ ववं देशिरसाविष्णोः किं करान् दर्शनीत्सवः २२ तं विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरुषकिं कराः ॥ सहसा पश्यतस्तस्य तत्रानंदधरेन च २३ अजामिलोऽप्य
थाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः ॥ धर्मभागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम् २४ भक्तिमान् भगवत्याशुमाहात्म्यश्रवणाद्धरेः ॥ अनुतापो महानासीत्स्मरतोऽशुभमा
त्मनः २५ अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः ॥ येन पिष्ठावितं ब्रह्म नृपल्यां जायतात्मना २६ विग्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुक्कुटजम् ॥ हित्वा बालां सती
योऽहं सुरापामसतीमगाम् २७ वृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबंधूतपस्विनौ ॥ अहो मयाऽधुना त्यक्ता वक्तृज्ञेन नीचवत् २८ सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारु
णे ॥ धर्मघ्नाः काभि नो यत्र विंदंतियमयातनाः २९ किमिदं स्वप्न आहोस्वित्साक्षादृष्टमिहाहुतम् ॥ कृपाता अद्य ते येमां व्यकर्षन् पाशपाणयः ३० अथ ते कृमता
सिद्धाश्च त्वारश्चारुदर्शनाः ॥ व्यमोचयन्तीयमानं वद्धापाशैरधोभुवः ३१ अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने ॥ भवितव्यं मंगलेन येनात्मा मे प्रसीदति ३२
यथा औषधं भक्षितं सत् आरोग्यं करोति एवं नामात्मकः मंत्रोपि १९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ त एवं भगवद्धर्मनिर्णीय विप्रं यान्यपाशान् निमुच्य मृत्योः मोचयामासुः
तदा यमदूताः स्वस्थानं गत्वा यमाय सर्वं न्यवेदयन् द्विजः पाशात्मुक्तः विष्णुदूतान् ववंदे २२ तं वक्तुमिच्छन्तं ज्ञात्वा ते अंतर्दधिरे २३ अजामिलः तयोः संवादं श्रुत्वा २४ आ
त्मनः अशुभं स्मरन् पश्चात्तापयुक्तः भगवति भक्तिमान् सन् स्वात्मानं निनिंद २५ अहो अहं सती स्त्री अनथौ पितरौ स्वधर्माचरणं च हित्वा २६ सुरापां असतीं अगां अनः
माधिकं २७ २८ अस्तु सोऽहं नरके पतिष्यामि २९ मया किं स्वप्नोदृष्टः अहो येमां व्यकर्षन्ते कृमताः ३० ये च मां व्यमोचयन्ते सिद्धाः कृमताः ३१ दुर्भगस्य
मे मंगलं भावि अतः हरेर्नाम जिह्वायातं ३२

अन्यथापूर्वपुण्यविना । कथंभूतं वैकुण्ठनाम । गृह्यतेवशीक्रियते (वैकुण्ठो-)अनेनेतिग्रहणं ३३ ब्रह्मप्रोविषत्वनाशकः ३४ (यतिष्यामियत्नंकरिष्यामि) ३५ अविद्याकामकर्मजं अवस्थात्र
यात्मकं) ३६ । ३७ अमिथ्याभूतेऽर्थे (परमात्मनि) धीर्यस्यतथाभूतः सन्नदेहादौममाहमितिमतिहिंत्वा (तस्यभगवतःकीर्तनादिभिः शुद्धंरगादिरहितम्) मनः(-तस्मिन्) धास्ये
(समाहितंकरिष्यामि) ३८ मुक्तं सर्वमनुबंधनं पुत्रादिस्नेहोयेनसः ३९ (सोऽजामिलः तस्मिन्गंगाद्वारे देवसदने देवालये) प्रत्याहृतद्वंद्वियग्रामोयेन (सः जीवात्मनिमनोयुयोज) ४०
ततो गुणेभ्य आत्मानं विद्युज्यविशोऽव्य आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण भगवतो धाम्निरूपे (अनुभूत्यात्मके ब्रह्मणियुयुजे) ४१ तस्मिन्भगवद्वाग्निन उपरतानि श्रुत्वा धीर्यस्यसः तस्मिन्कालेऽद्रा
क्षीदितिवा । पुरःपुरतः आवृत्तश्च प्रागुपलब्धानेव तानुपलभ्य प्रत्यभिज्ञायववंदे ४२ ४३ ४४ उपसंहरति एवमिति द्वाभ्याम् । विष्ठाविताः सर्वधर्मायेन । हतं व्रतं स्वदारनिधमा
दियस्य ४५ कर्मनिबंधस्य पापमूलस्य कृतं तनं छेदकमतः परं नास्ति कस्मात्परम् । तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् । तत्र हेतुः । यत् यतो नुकीर्तनात्ततो नुकीर्तनादन्यथाप्रायश्चित्तांतरेः
रजस्तमोभ्यां कलिलं मलिनमेव तिष्ठति यत्तन्मनः कर्मसु पुनर्न सज्जते ४६

अन्यथाप्रियमाणस्य नाशुचेष्टपलीपतेः ॥ वैकुण्ठनामग्रहणं जिह्वावक्तुमिहार्हति ३३ कचाहंकितवः पापो ब्रह्मप्रो निरपत्रपः ॥ कचनारायणेत्येतद्भगवन्ना
ममंगलम् ३४ सोहंतथायतिष्यामियत्तचित्तं द्रियानिलः ॥ यथानभूय आत्मानमंधेतमसिमज्जये ३५ विमुच्यतमिमं वंधमविद्याकामकर्मजम् ॥ सर्वभूत
सुहृच्छांतोभैत्रः करुण आत्मवान् ३६ मोचयेग्रस्तमात्मानं योषिन्मय्यात्ममायया ॥ विक्रीडितोययैवाहं क्रीडा मृग इवाधमः ३७ ममाहमिति देहादौ हिंत्वाऽ
मिथ्यार्थधीर्मातिम् ॥ धास्येमनोभगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति जातसु निर्वेदः क्षणसंगेन साधुषु ॥ गंगाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वा
नुबंधनः ३९ स तस्मिन् देवसदन आसीनो योगमाश्रितः ॥ प्रत्याहर्ते द्वियग्रामो युयोज मन आत्मानि ४० ततो गुणेभ्य आत्मानं विद्युज्यात्मसमाधिना ॥
युयुजे भगवद्वाग्निब्रह्मण्यनुभवात्मनि ४१ यद्युपारतधीस्तस्मिन् ब्रह्माक्षीत् पुरुषान् पुरः ॥ उपलभ्योपलब्धान् प्राक्ववंदेशिरसाद्विजः ४२ हित्वा कलेवरं तीर्थं
गंगायां दर्शनादनु ॥ सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ४३ साकं विहाय साविप्रो महापुरुष किं करैः ॥ हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्राश्रयः पतिः ४४
एवं स विष्ठावित सर्वधर्मादास्याः पतिः पतितो गह्वरकर्मणा ॥ निपात्यमानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ४५ नातः परं कर्म निवधकृतं न मुमुक्ष
तां तीर्थपदानुकीर्तनात् ॥ न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततो न्यथा ४६

३३ ३४ ३५ ३६ ३७ सोहंमनाहमितिमायाबंधं हिंत्वा तत्कीर्तनादिभिः शुद्धं मनः भगवति धास्ये ३८ ३९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं साधूनां क्षणसंगेन जात
निर्वेदः सन् गंगाद्वारं गत्वा देवसदने आसीनः आत्मनि मनः युयुजे ४० ४१ ततः कालेन उपरतधीः सन् पुनः तिष्णुदूतान् अद्राक्षीत् नाना च ४२
ततः गंगायां कलेवरं हिंत्वा विष्णुदूतस्वरूपं प्राप्तः सन् ४३ तैः सह विमानं आरुह्य भगवत्समीपं ययौ ४४ एवं सर्वधर्मत्यक्तोऽपि विष्णुनाम गृह्णन् मुक्तः ४५ अतः
मुमुक्षतां तिष्णुकीर्तनादन्यत् वंधकृतं न ४६

४७ नचोक्षितोभवति ४८ त्रियमाणः अवशत्वनश्रद्धाविहनिोपि ४९ इति श्रीभागवत० प० टीकायां पष्ठस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ तृतीये तु यमेनापित्रैष्णवोत्कर्षवर्णनैः सात्वयित्वास्व दूतांस्तेष्वैष्णवे
किंकरीकृताः ॥ १ ॥ विष्णुर्दूतैर्निर्णीतः शास्त्रं यममुखेन द्रष्टव्यं तु तृतीयाध्यायारंभः । तत्र यदुक्तं यमराज्ञे यथामवमाचक्षुरिति । ततः कितं वदतामिति पृच्छाति निशम्योति । मुरारे नैदेशिकः किंकरीः ए
व विहतान् अतएव हता आज्ञायस्य । यस्य वशवर्ती अयजनः सोऽपि तान् प्रतिक्रिमाह १ अत्याश्चर्यमेतदित्याह । यमस्येति । हेऋपेयमस्य दंडभंगः कुतश्चन कस्माच्चिदपिश्रुतपूर्वो नासीत्
एतत् एतस्मिन्नर्थे । यद्वा नश्रुतपूर्वः एतत् यमदूतनिराकरणं चासीत् । अतः सर्वस्यापि लोकस्य संशयवर्तते तत्त्वतो न्योनछिनत्तीति मोनिश्चितं (निश्चयः) अतः कथयेति शेषः २ भगवतः पुरुषैः
प्रतिहत उच्यते योपांतेयाम्याः पुरुषाः ३ कतिमंतीति आश्लेषोक्तिः । त्रैविध्यं त्रिविधं स्वायं ष्यञ् यथाभवति तथा कर्म कुर्वतः तदर्थं च कर्मफलस्याभिव्यक्तिहेतवः कतिमंतीति ४ संतु बहवः को
वाधस्तत्राहुः । यदीति । मृत्युदुःखं अमृतं सुखम् । तेषां विप्रतिपत्तौ ते उभे कस्य स्यातां । न कस्यापि परस्परविरोधेनोभयोरपि प्रतिबंधात् । एकमत्यंतु कस्यवानस्यातां एकः सुखं कर्तुमिच्छ
ति दुःखं चान्यः एकमत्येव तयोः परस्परकार्यानुमोदनेनोभयोरपि प्राप्तिः कस्यवाते उभे अपि न स्यातामित्यर्थः ५ ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया बहवः शास्तारो भवंतु तथा सति नायं दोषः
स्यात्तत्राहुः बहूनां कर्मिणां व्यवस्थायाः शास्त्रबहुत्वे शास्त्रत्वं स्वात्तरेण किंतु तदाप्यसर्वशास्त्रमुख्यशास्त्रत्वं तदेकदेशे उपचारमात्रमेव स्यात् । यथा च कवर्तिन एव मुख्यं शास्त्रत्वं मंड
लवर्तिनामुपचारमात्रं निरंकुशत्वाभावात् ६ यस्मादेवं शास्त्रबहुत्वेन घटते अतस्त्वमेक एव शास्ता । शुभाशुभे विविनकीति तथा ७ विप्रलंभिता वंचिता लंघितेत्यर्थः ८

य एवं परमं गुह्यमिति हासमवापहम् ॥ शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्या नुकीर्तयेत् ४७ नवैसनरं कयातिने क्षितो यमकिंकरीः ॥ यद्यप्यभंगलो मर्त्यो विष्णुलोके म
हीयते ४८ त्रियमाणो हरेर्नाम गृणन् पुत्रोपचारितम् ॥ अजामिलोऽप्यगाधाम किंपुनः श्रद्धया गृणन् ४९ ॥ ॥ इति श्रीभागवते प० पष्ठस्कंधे द्वितीयो
ध्यायः ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ निशम्य देवः स्वमतोपवर्णितं प्रत्याह किं तान् प्रतिधर्मराजः ॥ एवं हताज्ञो विहता मुरारे नैदेशिकैर्यस्य वशे जनो यम् १ यमस्य देव
स्य न दंडभंगः कुतश्चन पेश्रुतपूर्व आसीत् ॥ एतन्मुने नृश्रुतिलोकसंशयं न हित्व दन्य इति मे विनिश्चितम् २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भगवत्पुरुषराज न्याम्याः
प्रतिहतोऽयमाः ॥ पतिं विज्ञापयामासु र्यमं संयमिनीपतिम् ३ ॥ यमदूता ऊचुः ॥ कति संतीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो ॥ त्रैविध्यं कुर्वतः कर्मफलाभि
व्यक्तिहेतवः ४ यदि स्युर्वहवलोकेशास्तारो दंडधारिणः ॥ कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चा मृतमेव वा ५ किंतु शास्त्रबहुत्वे स्याद्बहूनामिह कर्मिणाम् ॥
शास्त्रत्वमुपचारो हि यथामंडलवर्तिनाम् ६ अतस्त्वमेको भूतानां सेश्वराणामधीश्वरः ॥ शास्ता दंडधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ७ तस्य ते विहतो दंडो
नलोके वर्ततेऽधुना ॥ चतुर्भिरहृतैः सिद्धैराज्ञाते विप्रलंभिता ८

यः इमं इति हासं शृणुयात् कीर्तयेत् सः विष्णुलोके महियते ४७ ४८ त्रियमाणो हरेर्नाम गृणन् पुत्रोपचारितं अजामिलोऽप्यगाधाम किंपुनः श्रद्धया गृणन् ४९ ॥ ॥ इति षष्ठे
द्वितीयः ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ धर्मराजः स्वदूतवर्णितं निशम्य तान् प्रतिक्रिमाह १ हेऋपेयमस्य दंडभंगः कुतश्च पूर्वानश्रुतः एतत् लोकसंशयं छिधि २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
हे राजन् भगवद्दूतैः याम्याः प्रतिहतोऽयमाः संतः यमं विज्ञापयामासुः ३ यमदूता ऊचुः ॥ हे प्रभो जीवलोकस्य शास्तारः कति संति ४ सेश्वराणां भूतानां शास्ता त्वमेव एको
सि ५ ६ ७ इदानीं चतुर्भिः सिद्धैः तव दंडभंगः कृतः ते आज्ञा च लंघिता ८

तदेवाहुः नीयमानमिति (यातनागृहान्नरकान्) ९ तत्त्वतः यदि नोऽस्माकं क्षमं हितं मन्यसे अन्यथाऽज्ञानतस्तदवज्ञानेतवाप्यनर्थः स्यात् । अतक्यो हितेषां भावः । यतो नारायणायेति केवलमभिहिते माभयं कुर्वेति वदंतः शीघ्रमागताः । १० प्रजाः संयमयतीति तथा ११ मतोऽन्योजगतस्तस्थुषश्च परोऽधीश्वरोस्ति । अहं तु जंगमानामेव तत्रापि पापिनामेव तत्किं करः सन्न ईश्वरः स तु सर्वेश्वरः । कोसौ । यत्र यस्मिन् विश्वमोतं प्रोतं च । ऊर्ध्वतिर्यक्तं तुषु पटव्यस्य त्वं शोभ्यो ब्रह्मविष्णुरुद्रेभ्योऽस्य स्थित्यादयो भवंति यस्य च शोको वर्तते न सिनासिकायां (ओतत्र द) प्रोतबलीवर्दवत् १२ एतत्प्रपंचयति । ब्राह्मणइत्यादिनामभिः (वर्णाश्रमादिनियमैरित्यर्थः) वाचिनिजायां (वाचित्रय्यां जनयो ब्रह्माति) तंत्यां दामन्यां जनान्यो ब्रह्माति दामभिर्गाः बलीवर्दानिव । तदमे जीवा नामभिस्तदनु रूपकर्मभिश्च निबन्धवद्वाः संत एव यस्मै बलि (करभारं) वहंतियदधीनाः कर्मकुर्वतीत्यर्थः १३ यस्य च लीलादुर्विभाव्येत्याह । अहमिति द्वाभ्याम् । १४ न स्पृष्टं रजस्तमश्च ये स्ते (सत्त्वप्रधाना अपि) ईहितं अभिप्रेतं चेष्टितं वानविदुः तत्र हेतुः स्पृष्टमाया मायया स्पृष्टाः ततस्तेभ्यो न्येन विदुरिति किं पुनर्वक्तव्यम् १५ तन्मायामो हितत्वा न जानन्तीत्युक्तम् । अविषयत्वाच्च तस्येत्याह यनिति । गोभिरिन्द्रियैः हृदा चित्तेन । न विचक्षत न पश्यति । (इन्द्रियादीनि न तद्दर्शनसाधनानीत्यर्थः ।) “यद्वाचानभ्युदितं यन्मनोनमनुते” इत्यादि श्रुतेः । आत्मना जीवाणां आत्मानं द्रष्टारं आकृतयो रूपानि च क्षुर्यथा कर्मभूतं न जानति ततः परमाकृतीनां प्रकाशकम् । न हि प्रमाता प्रमाणस्य विषय इति भावः । एवं भूतः परमेश्वरोऽस्तीति पूर्वैर्णैव संबंधः १६ भवत्वेवं भूतान्यः परमेश्वरः ये पुनरस्माद्विर्भत्स्य पापि न रक्षितवन्तस्ते केतानाह द्वाभ्याम् तस्येति । तस्यैव रूपगुणाः प्रभावादयः स्वभावात्मकत्वात् सत्यादिर्ये पांते १७

नीयमानं तवादेशादस्माभिर्यतिनागृहान् ॥ व्यमोचयन्पातकिं न छित्वा पाशान् प्रसह्यते ९ तांस्ते वेदितुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमम् ॥ नारायणेत्यभिहिते माभेगित्याययुर्दृतम् १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति देवः स आष्टपृष्ठः प्रजासंयमनो यमः ॥ प्रीतिः स्वदूतान् प्रत्याहस्मरन्पादांबुजं हरेः ११ ॥ यम उवाच ॥ परामदन्योजगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटव्यस्य त्रविश्वम् ॥ यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशानस्योतवद्यस्य वशे च लोकः १२ योनामभिर्वाचिजनं निजायां ब्रह्माति तंत्यामिव दामभिर्गाः । यस्मै बलितदमेनामकर्मनिबन्धवद्वाश्च कितावहन्ति १३ अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिच्यः ॥ आदित्यविश्वेवसवाथसाध्यामरुद्रणारुद्रगणाः ससिद्धाः १४ अन्यचये विश्वमृजोऽमरेशाभृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ॥ यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किंतु तान्ये १५ यवैनगोभिर्मनसाऽसुभिर्वाहदागिरावाऽसुभृतो विचक्षते ॥ आत्मानमंतर्हृदि संतमात्मनां च क्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परम् १६ तस्यात्मतंत्रस्य हेररधी शिनुः परस्य मायाविपतेर्भहात्मनः ॥ प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्चरन्ति तद्वपुण स्वभावाः १७

अस्माभिः तवाज्ञयान्नरकान् नीयमानं पातकिं ते पाशान् छित्वा व्यमोचयन् ९ तेके इदं त्वतः ज्ञातुं इच्छामः येनारायण इति उक्ते सति भयं मा कुरुद्वितिनदंतः शीघ्रं आगताः १० श्रीशुक उवाच ॥ इति दूतैः पृष्ठः सतः यमः हरिपादांबुजं स्मरन्तान् आह ११ हेदूताः जगतः तस्थुषश्च मत्तः परः अधीश्वरोस्ति १२ यस्य अंशेभ्यः अस्य स्थित्यादयो भवंति १३ किंच अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निः ईशः पवनः अर्कः विरिचिः एवमादयः सर्वे यस्येच्छां न विदुः १४ १५ तस्य हरेः दूताः तदूपाः संतः हरिभक्तान् रक्षन्ति १६ १७

विष्णोर्मूर्तानिभूत्यादुर्दर्शानिद्रुप्यशक्तानिलिङ्गानिरूपणियेषां तानि तद्रक्तिमतो विष्णुभक्तान्परम्यः शत्रुभ्यः मत्तो मत्सकाशात् सर्वतोऽभ्यादिभ्यश्चरक्षन्ति १८ ननु विष्णुभक्ताश्चेत्
 कथमयमपक्षपातं कृतवन्तस्तत्राह धर्ममिति । ऋषयोऽप्युवाच यः १९ ननु केपि चेन्न जानंति तत्स्वसत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह । स्वयं भूरिति । कुमारः सनत्कुमारः (मनुः स्वायंभुवः । वैयासकिः शु
 कः १) वयमित्यात्मानमेव भागवतत्त्वलाभाद्बहुमन्बमानो निर्दिशति २० हेमटाः २१ तमेव धर्ममाह एतावानिति २२ नचात्र प्रमाणं वक्तव्यं दृष्टत्वादित्याह । नामोच्चारणेति । येनैव केवले
 न सकृदुच्चारितेन २३ ननु नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः स्यात् । श्रद्धाभक्त्या तु त्वादेरपि विधानात् । तथाहि । “सायंप्रातर्गुणं न भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते” इति “अनुदिनमिदमादरे
 ष” इति । अत्रैव च “तस्मात्संकीर्तितं विष्णोर्जन्ममंगलमहसां । महतामपि कोरव्यविद्वेकांति कनिष्ठकृतं” इत्यादिना सम्यक्कीर्तनादिवाच्यनिष्कृतं मन्यते । किंच । तथासति मन्वादयो द्वा
 दशाद्वादीनि (किमिति) स्मरेयुः । तस्मादिदमनुपपन्नमेव तत्राह । एतावतीति । भगवतो गुणानां कर्मणानां च सम्यक्कीर्तनमिति यत् एतावता पुंसामधीर्नहरणाय पापक्षयमात्राय अ
 कं उपयोगीनास्ति । अलंशब्दोत्रवारणे । यथाहामरभिहः । “अलं मृषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं” इति । उपयोगाभावमेवाह । अजामिलो महापातक्यपिनारायणेति विक्रियननुस
 म्यक्कीर्तयित्वा तच्च पुत्रं विक्रियनतुहारिं अपवान् अशुचिरपि श्रममाणां स्वस्थचितोऽपि मुक्तिमवाप्तत्वं निरहरणमात्रं । अतो नामाभासेनापि सर्वपापक्षय इत्येव तत्त्वम् । आहृतिश्रद्धादि
 विधयस्तु पापवासनाक्षयार्था इत्युक्तमेव । हेरगुणानुवादः खलु तत्त्वभावन इत्यत्र २४

भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शल्लिङ्गानि महाह्रबानि ॥ रक्षन्ति तद्रक्तिमतः परम्यो मत्तश्च मर्त्या नथ सर्वतश्च १८ धर्मनुसाक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो
 नापि देवाः ॥ नसिद्धमुख्या असुरामनुष्याः कुतश्च विद्याधरधारणादयः १९ स्वयं भूर्नारदः शंभुः कुमारः कपिलो मनुः ॥ प्रहादोजनको भीष्मो वालिवैद्यसा
 किर्वयम् २० द्वादशैते विजानीमो धर्मभागवतभटाः ॥ गुह्यं विशुद्धं दुर्विधिं यज्ज्ञात्वा मृतमश्नुते २१ एतावानेव लोके स्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः ॥ भक्तियो
 गो भगवतितन्नामग्रहणादिभिः २२ नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः ॥ अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत २३ एतावता लभ्य निरहरणाय पुं
 सां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ॥ विक्रियपुत्रमश्वानयदजामिलोऽपि नारायणेति श्रियमाप्नोष्याय मुक्तिम् २४

साक्षाद्भगवत्प्रणीतं धर्मदेवादयो न विदुः १८ १९ तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं वाच्यं स्वयं भूर्नारदः शंभुः कुमारः कपिलो मनुः प्रहादोजनको भीष्मो वालिवैद्यसाकिर्वयम् २० हेमटाः
 एते वयं द्वादश भगवद्दर्शनजानीमः यज्ज्ञात्वा अमृतमश्नुते २१ २२ हे पुत्रकाः हरेः नामोच्चारणमाहात्म्यं पश्यत अजामिलोऽपि यन्मात्रा मुक्तः २३ भगवतः गुणकर्मनाम्नां किर्तनमि
 तियत् एतावता पुंसां पापक्षयाय अलम् अजामिलोऽपि नारायणेति पुत्रं विक्रिय अशुचिरपि मुक्तिं प्राप २४

अन्यथैव हि द्वाद्वादशब्दादिस्मरणमिति तत्राह प्रायेणेति । महाजनो मन्वादिः मृतसंजीवनोपधिमज्जनंतो वैद्यारोगनिर्हरणाय त्रिकटुकानिवादीनि स्मरन्ति । तथास्वयं भूशं भूप्रसूतद्वादशव्यतिरेकेणायं महाजनोऽतिगुह्यमिदमज्ञात्वा द्वादशाब्दादिकं स्मरतीति किंच मायाया देव्या अलं मोहितमतिः अयं जनः मधुमधुरं यथाभवत्येवं पुष्पितायां पुष्पस्थानी यैर्यथा वैभनोहरायां त्रय्यां जडीकृता अभिनिविष्टमतिर्यस्य अतो महत्येव कर्मणि श्रद्धया पुण्यमानो नाल्वे प्रवर्तते । दृश्यतो हि प्राकृतस्य लोकस्य महति मंत्रादौ श्रद्धाऽल्पेणाश्रद्धा तस्मादस्वग्राहको नास्तीति तेनोक्तम् । यद्वा स्वाधीनः सिंहोस्त्येतावता श्वसृमालादिनिवारणाय तं यथानुप्रवृजते । तथाति तुच्छत्वात्पापस्य मतत्रिरसनाय परमं भंगलं हरेर्नाम स्मरन्ति । यद्वा नाममाहात्म्यज्ञाने सर्वसुक्तिप्रसंगादित्येषादिक् । ग्रंथविस्तरमया तूनातिप्रपंच्यते २५ भावयोगं भक्तियोगम् अभीष्टं परातकं न स्यादेव यदि स्यादुरुगायस्य भगवतो वादः कीर्तनम् २६ तदेव धर्मतत्त्वं निर्णयमन्या नुशास्ति तदिति । ये भगवंतं प्रपन्नाः ते देवः सिद्धैश्च परिगीतपवित्रगायाः वर्णितपवित्रकथाः अतस्तान्नोपसीदत तत्सभीपमपिन गच्छत । वयं न प्रभवाम वयः कालोपिन प्रभवति २७ केतर्हि दंडार्थमानेया इत्यत्राह तानिति द्वाभ्याम् । असतः दुष्टान् तान्नेवाह । मुकुंदपादारविंदयो र्यो मकरंदरूपोरसस्तस्माद्विमुखान् । कथं भूतात् । निष्किंचनैरमज्ञैः (परमहंसकुलैः सनकादिभिः) अजस्रं जुष्टात् । असतां ज्ञापकमाह । निरयवर्त्मनि स्वधर्मशून्ये मृदे वद्धा तृष्णा यैस्तान् २८ किंच जिह्वेत्यादि । येषां जिह्वेत्याद्यन्वयः । न कृतं विष्णुकृत्यं भगवत्तथैः २९ भगवंतं क्षमापयति तदिति । अयं मावः । नः स्वपुष्टैरस्मदीयत्वेन स्थितैः स्त्रीधैरेव पुरुषैः वक्ष्यस्मादसत् । अन्याद्यं कृतं तत्तस्मात्स्वयमेव क्षम्यतां सहतां । स्वा नां स्वीयानां नो अस्माकं न विदुषा अज्ञाना अहो गरीयसितास्मिन् क्षांतिर्युक्तैव । महइति पाठे स्वीयानां माहात्म्यमविदुषा नः क्षमाकरोत्वित्यर्थः । (मृन्ने महते पुरुषाय तस्मै नमः) ३० तस्मादित्यादि श्रुकोक्तिः । जगतोपि भंगलरूपं (महतामप्यहंसां ऐकांतिका विष्णोर्जगन्भंगलं हसाम्) ३१

प्रायेण वेदद्वादं न महाजनो यं देव्या विमोहितमतिर्वत्तमाययाऽलम् ॥ त्रय्यां जडीकृतमतिर्भूधुपुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः २५ एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनंतं सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् ॥ तेभ्यो न दंडमर्हं त्यथ यद्यभीषां स्यात्पातकं तदपि हंत्युरुगायवाद् २६ ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथाये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ॥ तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुतां स्तेषां वयं न च वयः प्रभवामदंडे २७ तानानयध्वमसतो विमुखान् मुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजस्रम् ॥ निष्किंचनैः परमहंसकुलैरसजैर्जुष्टाहे निरयवर्त्मनि वद्धतृष्णान् २८ जिह्वानवक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविंदम् ॥ कृष्णाय नो नमतियच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् २९ तत्क्षम्यतां स भगवान्पुरुषः पुराणो नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः ॥ स्वानामहो न विदुषां चितां जलीनां क्षांतिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भुम्ने ३० तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्भंगलं हसाम् ॥ महतामपि कौरव्यविद्वच्चैकांतिकनिष्ठातिम् ३१

ये भगवति भक्तियोगं कुर्वन्ति ते मे दंडं नार्हन्ति ये च भगवत्प्रपन्नाः ते हरेः गदयारक्षिताः तेषां दंडे वयं न प्रभवाम कालोपिन समर्थः २५ २६ २७ ये तु मुकुंदपादारविंदविमुखाः तान् आनयध्वम् २८ किंच येषां जिह्वा भगवद्गुणनामधेयं न वक्ति चेतश्चरणकमलं न स्मरति शिरः कृष्णाय न नमतितान् आनयध्वम् २९ अस्मद्वृत्तैः यत् अन्याद्यं कृतं तत् भगवान् क्षम्यतां तस्मै पुरुषाय नमः ३० ॥ श्रीगुकुडवाच ॥ हे नृप विष्णोः कीर्तनं महत्पातकानामपि नाशकं प्रायश्चित्तं विद्धि ३१

ऐकांतिकत्वमेवाह । शृण्वतामिति । (आत्माऽतःकरणं) व्रतादिभिस्तथानुद्वेष्ट ३२ एतदुपपादयति । कृष्णांघ्रिपद्मयोर्मधुलिङ्गं अस्वादयतीति तथा । मधुलिङ्गतातिगुच्छत्वेन विमृष्टायेमायागुणाविषयास्तेषु पुनर्नरमते । अन्यस्तु तन्मध्वास्वादरहितः अतएव कामाभिभूतः सम्राट्मनोरजः प्रमाष्टुमपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहेत । यतः कर्मणः पुनरपि रजःपापं स्यादेव । कुंजरशोचवत् सत्त्वशोधकत्वाभावात् ३३ नैव विस्मितधियो बभूवुः । किंतु सत्यमुक्तमित्येव मे निरे । ततः प्रभृतिशंकमाना अस्मानेवेषद्वन्द्यादिति शंकां वहन्तस्ते द्रष्टुमपि विभ्यतिस्म । पाटांतरेषु विस्मितधियो जाताः । ते च ततः प्रभृतिविभ्यतिस्मेत्यर्थः ३४ कुंभसंभवोऽगस्त्यो मलयपर्वते आसीनोऽव्यग्रो हरिर्मर्चयन् पुनः पुनः विश्वासार्थं हरेः पादौ स्पृशन्नित्यर्थः ३५ ॥ इति षष्ठे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ चतुर्थादिभिर्विश्वरूपजन्मविवक्षया । प्रचेतःसूतदक्षस्य वंशस्तावत्प्रतन्यते ॥ १ ॥ चतुर्थं तु प्रजासृष्ट्यै दक्षेणाराधनं हरेः । तपसा हंसगुह्याख्यस्तोत्रेण च निरूप्यते ॥ २ ॥ प्रसक्तानुप्रसक्तेन स्वायंभुवसुनान्वये । नामप्रभावमाकर्ण्य वंशव्यासं बभूवुस्तते ॥ ३ ॥ देवासुरेति द्वाभ्यां । सामासिकः संज्ञितः । यः प्राक्तस्तृतीयस्कंधे १ व्यासं विस्तारं तत्त्वतः यथाशक्त्या यथासमर्जतां शक्तिं च प्रकारं ज्ञातुमिच्छामि । अनुसर्गमनुवृत्तं तर्गम् २ (हे मुनिसत्तमाः) ३ दक्षादिरूपेण समर्जति वक्तुं दक्षजन्मप्रकारमाह । यदेति प्राचीनवर्हिषः पुत्राः (प्रचेतः संज्ञकाः) यदा समुद्रमध्यादुन्मन्नाः निर्गतास्तदा गां पृथ्वीं द्रुमेर्वृता ददृशुः । नारदोपदेशतः प्राचीनवर्हिषो निवृत्त्या अराजकेन विरुप्यायभावात् ४ तपसा दीपितो मन्युं पातेषां (तद्विधक्षया) द्रुमाणां दग्धुमिच्छया ५

शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः ॥ यथासुजातया भक्त्या शुध्येन्नात्माव्रतादिभिः ३२ कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिङ्गं पुनर्विमृष्टमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ॥ अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमाष्टुमीहेत कर्मयत एवरजः पुनः स्यात् ३३ इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महत्त्वं संस्मृत्य विस्मितधियो यमर्किं करास्ते ॥ नैवाच्युता श्रयजनं प्रतिशंकमाना द्रष्टुं च विभ्यति ततः प्रभृतिस्मरजः ३४ इति हासमिमं मद्यं भगवान् कुंभसंभवः ॥ कथयामास मलय आसीनो हरिर्मर्चयन् ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापष्ठस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ राजोवाच ॥ देवासुरनृणां सगोर्नागानां मृगपक्षिणाम् ॥ सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायंभुवः १ तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन् यथा ॥ अनुसर्गं यथाशक्त्या समर्जयामास भगवान्परः २ सूत उवाच ॥ इति संप्रश्रमाकर्ण्य राजर्षेर्वा दरायणिः ॥ प्रतिनंद्य महायोगी जयादमुनिसत्तमाः ३ श्रीशुक उवाच ॥ यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनवर्हिषः ॥ अंतःसमुद्रादुन्मन्ना ददृशुर्गां द्रुमेर्वृताम् ४ द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदिपित मन्यवः ॥ मुखतो वायुमग्निं च समसृजुस्तद्विधक्षया ५

यथा भक्त्या मनःशुध्येत् तथाव्रतादिभिर्न ३२ भगवद्भक्तः वृजिनावहेषु विषयेषु पुनः नरमते ३ इतश्चरणकंजास्वादरहितः कामहतः पुमान् आत्मनः पापं प्रमाष्टुं कर्मैव प्रायश्चित्तरूपं ईहेत कर्मणा पुनरपि पापं स्यादेव इत्थं यमगदितं श्रुत्वा ततः प्रभृतिदूताः अच्युता श्रयं जनं द्रष्टुं विभ्यतिस्म ३४ इमं इति हासं मलये आसीनः भगवान् अगस्त्यः हरिर् अर्चयन् कथयामास ३५ इति षष्ठे तृतीयः ॥ ३ ॥ राजोवाच ॥ देवासुरनृणां नागानां मृगपक्षिणां सर्गः त्वया समासेन स्वायंभुवे मन्वन्तरे उक्तः १ तस्य विस्तारं श्रोतुमिच्छामि २ ३ श्रीशुक उवाच वयदा दश प्रचेतसः अंतःसमुद्रात् निर्गताः संतः द्रुमेर्वृता पृथ्वीं ददृशुः ४ तदा द्रुमान् दग्धुं मुखतः वायुं अग्निं च समसृजुः ५

ताभ्यांवाय्वग्निभ्यांक्षमांस्तान् दृमान्वनस्पतीनांराजासोमउवाच । माहृमेभ्यद्रोग्धुमर्हथ ॥ ७
 प्रजापतीनां ७ द्रक्ष्यभोज्यदाहोऽनुचितइत्याह अहोइतित्रिभिः (वनस्पतीन्द्रुमान् ओषधीर्व्रीह्यादिकाः) ऊर्जमक्षयंइषंअन्नं ८ (प्रसंगात्तत्रप्रकारमेवाह । अन्नमितितत्रअचरादुमा
 दयः फलपत्रादिनाचमात्रस्यान्नमित्यर्थः) ९ (पित्राप्राचीनवर्हिषादेवदेवेवब्रह्मणाअन्वादिष्टाआज्ञप्ताः) १० पित्रादिभिर्जुष्टंसतांमार्गमुपशमय ११ प्रजानांपतिरेवबंधुः अतस्तज्जी
 विकानाशोनकर्तव्यइतिट्टांतपंचकेनाह लोकानांशालानांमातापितरौ । अज्ञानांज्ञानदोषद्वयसुहृत् १२ ईश्वराधिष्ठानत्वाच्चभूतद्रोहोनयुक्तइत्याह । अंतर्देहेष्वितिवायुष्माभिः (अतः
 सर्वतस्यभगवतोधिष्ण्यंस्थानं) १३ आकाशादंहेसमुत्पतितंआकस्मिकमित्यर्थः (उल्वणंप्रव्यक्तं) आत्मविचारेणयोनियच्छेत् (सत्रैगुण्यमतीत्यवर्तते) १४ खिलानांशेषाणांवः
 युष्माकंचशिवमस्तु । वृक्षरक्षणार्थतदीयांकन्यांददाति । वार्षीवृक्षैःशालिता १५ आमंत्रयसांत्वयित्वा आप्सरसीम् अप्सरसःप्रम्लोचायाःसुताम् १६ (तेभ्यः प्रचेतोभ्यः अतोयंप्राचे
 तसःकिल) १७ दुहितृवत्सलइतितस्यकन्यावंशएवेत्युक्तं मममतः १८

ताभ्यांनिर्दह्यमानांस्तानुपलभ्यकुरुद्रह ॥ राजोवाचमहान्सोमोमन्युंप्रशमयन्निव ६ माहृमेभ्योमहाभागादीनेभ्योद्रोग्धुमर्हथ ॥ विवर्धयिष्वोयूयंप्र
 ज्ञानांपतयःस्मृताः ७ अहोप्रजापतिपतिर्भगवान्हारिरव्ययः ॥ वनस्पतीनोषधीश्चससर्जोर्जमिषांविभुः ८ अन्नंचराणामचराह्यदः पादचारिणाम् ॥
 अहस्ताहस्तयुक्तानांद्विपदांचचतुष्पदः ९ यूयंचपित्रान्वादिष्टादेवदेवेनचानवाः ॥ प्रजासर्गायहिकथंश्रुक्षान्निर्दग्धुमर्हथ १० आतिष्ठतसतांमार्गंकोपंय
 च्छतदीपितम् ॥ पित्रापितामहेनापिजुष्टंःप्रपितामहैः ११ लोकानांपितरौबंधूदशःपक्षमस्त्रियाःपति ॥ पतिःप्रजानांभिक्षणांशृग्यज्ञानांबुधःसुहृत् १२
 अंतर्देहेषुभूतानामात्मास्तेहरिर्गीश्वरः ॥सर्वतद्विष्णुमीक्षध्वमेवंवस्तोषितोह्यसौ १३ यःसमुत्पतितंदेहआकाशान्मन्युमुल्वगम् ॥ आत्मजिज्ञासयायच्छे
 त्सगुणानतिवर्तते १४ अलंदग्धैर्द्रुमैर्दीनैःखिलानांशिवमस्तुवः ॥ वार्षीह्येवावराकन्यापत्नीत्वेप्रतिगृह्यताम् १५ इत्यामंत्रयवारोहांकन्यामाप्सरसीन्वृ
 प ॥ सोमोराजाययौदत्वातेधर्मेणोपयेमिरे १६ तेभ्यस्तस्यांसमभवदक्षःप्राचेतसःकिल ॥ यस्यप्रजाविसर्गेणलोकाअपूरितास्त्रयः १७ यथाससर्जभूता
 निदक्षोदुहितृवत्सलः ॥ रेतसामनसाचैवतन्ममावहितःशृणु १८

तदावृक्षान्दह्यमानान्दृष्ट्वासोमःएत्यतान्उवाच ६ हेमहाभागाःयूयंप्रजानांपतयःप्रजावृद्धिकर्तारस्थ अतःद्रुमान्दग्धुयोग्याःन ७ अहोहरिः वनस्पतीन्ओषधीश्चप्रजानां
 अन्नंससर्ज ८ यूयंचप्रजासर्गायपित्राआदिष्टाःसंतःकथंवृक्षान्दग्धुमर्हथ ९ १० अतः सतांमार्गंआतिष्ठत ११ कोपंयच्छत किंचहरिःभूतानां अंतर्देहेषुआस्तेसर्वतद्विष्णुं
 ईक्षध्वम् १२ १३ एवंरुतभगवान्नुष्टोभविष्यति १४ दग्धैःद्रुमैःअलमृशेषाणांयुष्माकंचशिवंअस्तु एवाप्रम्लोचायाः कन्यावार्षीनाम पत्नीत्वेप्रतिगृह्यतां १५ इत्या
 मंत्रय तां दत्त्वा सोमःययौ तेधर्मेण तांउपयेमिरे १६ तेभ्यः तस्यां दक्षः अभवत् १७ सः दक्षः पूर्वदेवासुरमनुष्यादीन् मनसैवअमृजत् १८

प्रजापतिर्दक्षः १९ अद्वैतित असंख्यं विध्यस्यपादान्मनिहितपर्वतान् २० २१ हेसगुह्याख्येनस्तोत्रेण कस्यदक्षस्य २२ परायमर्वाजमायनमोदधेनमनं करोमि । परत्वेहेतुः अविताया अनुमतिः चिच्छक्तियस्य । अतो गुणत्रयाभासो जीवो निमित्तमायाश्च तयोर्विधवेनियंत्रे एवमपि गुणेषु तत्त्वबुद्धिर्ये पातैर्जीवैरदृष्टधामस्वरूपं यस्य । तत्र हेतुः । निवृत्तमानं यस्मात् । पाठां तरे निवृत्तमानमवधिश्च यस्मात् । तर्हितस्य कथं सिद्धिस्तत्राह । स्वयंमुनेस्वप्रकाशाय २३ अदृष्टधामत्वं दर्शयन्नाह । नेति । पुरुषः सखाजीवः अस्मिन्पुरे देहवमन्नपि अत्रैवमवसतः सस्युद्यस्यसख्यं करणप्रवर्तकत्वादेकम् नात्रैतमजानातितस्मै कुतः व्यक्तदृष्टेः प्रपञ्चद्रष्टुः । नहि द्रष्टा दृश्यो भवतीति । प्रथमां तपाठे व्यक्ते प्रपञ्च एव दृष्टिर्यस्यसः । गुणो विषयो गुणिनो विषयिण इन्द्रियादेः सख्यं प्रकाशकत्वं यथानवेतितद्वत् २४ ननु गुणोज्ज्वलात्प्रजानातु जीवः सचेतनः किमिति न जानाति अत्राह देहद्वयः । देहश्चात्मनः प्राणा अज्ञाणो द्वियाणि मनश्चार्वा तः करणानि भूतानि च मात्राश्च तन्मात्राणि आत्मानम् स्वं अन्यं दृश्यंतयोः परं देवतावर्गचनाविदुः । पुमान् जीवस्तु सर्वमेतन्न वेदेदा गुणाश्च तन्मूलभूतान् (त्रीन्) वेदतज्ज्ञोपि सख्यं सर्वज्ञं न वेदतम् अनंतं ईडेस्तौमि २५ अदृष्टधामत्वं मुक्तास्वप्रकाशत्वमाह । (यदेति) यदामनस उपरामः समाधिः ननु मुमुक्षाविवलयः न च जाग्रत्स्वप्रयोगो रिव विक्षेपः तदाह । नामरूपरूप्यते येन तत्तदा । तस्योपरामहेतुः दृष्टं दर्शनं स्मृतिश्च तयोः संप्रमोपात्तनाशात् । तदायः केवलेन स्वरूपज्ञानेन प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचिशुद्धमनः सन्नप्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै नमः २६ एवं भूतः केषां प्रतीयते इत्त्वपेक्षायामाह । मनीषिण इति द्वाभ्याम् विवेकिनो यं निष्कर्षति विच्यध्यायंति सः निर्वाणसुखानुभूतिः मम प्रसीदतामिति द्वयोरन्वयः । एवं निष्कर्षतां प्रतीयते इति भावः । किमिति निष्कर्षति स्वशक्तिभिर्गुणैः अप्रकाशमानं कतिभिः नवभिः पुनश्चात्रिष्टा द्वैः त्रिगुणाभिः सप्तविंशत्युपाधिभिः गूढं अष्टाविंशतिं निष्कर्षति तिर्य्यः (सप्तविंशत्युपाधयस्तु पुरुषस्य गुणामहदहं कारौ पंचमः । भूतानि द्वेन्द्रियाणि मनः पंच तन्मात्राणि चेति प्रसिद्धाः द्वावानवभिः प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंच तन्मात्ररूपा मिश्रितद्रिष्टिगुणात्मिकाभिः चकारात्पोडशविकाररूपाभिश्च । कथं भूतं निष्कर्षति । मनीषया अंतर्हृदिसंनिवेशितं निश्चली कृतपाश्च दृश्यं पंचदशमामिषे नीमंत्रः प्रकाश्यं भली किं वद्विमिव अहंकारास्पदादामनोऽन्यं परमात्मानं न निष्कर्षति तिर्य्यः २७

मनसैवासृजत्पूर्वप्रजापतिरिमाः प्रजाः ॥ देवासुरमनुष्यादीन् नभःस्थलजलौकसः १९ तमद्वैतमालोक्य प्रजासर्गप्रजापतिः ॥ विध्यपादानुपत्रज्य सोऽचरदृष्टकरंतपः २० तत्राघमर्षणं नाम तीर्थपापहरं परम् ॥ उपस्पृश्यानुसवनंतपसा तोषयद्भरिम् २१ अस्तौ पीद्विसगुह्येन भगवंतमधोक्षजम् ॥ तुभ्यंतदभिधास्यामि कस्यातुष्यद्यतोहारिः २२ प्रजापतिरुवाच ॥ नमः परायवितायानुभूतये शुभत्रयाभासनिमित्तबंधवे ॥ अदृष्टधाम्रे गुगतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानाय दधे स्वयंभुवे २३ नयस्य सख्यं पुरुषोऽवैतिसख्युः सखावसन्नसंवसतः पुरोस्मिन् ॥ गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि २४ देहासवोक्षामनवोभूतमात्रानात्मानमन्यंच विदुः परं यत् ॥ सवपुमान्वेदगुणाश्च तज्ज्ञानवेदसर्वज्ञमनंतमीडे २५ यदोपरामो मनसो नाम रूपरूपस्य दृष्टस्पृ तिसंप्रमोपात् ॥ यईयते केवलास्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिसन्ननेनमः २६ मनीषिणो तर्हृदिसंनिवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्चात्रिष्टा द्वैः ॥ वह्नियथा दारुणि पांचदश्यं मनीषयानिष्कर्षति गूढम् २७

पयन्सन् हंसगुह्येनस्तोत्रेण हृदि अस्तौपीत् २० २१ २२ ॥ दक्ष उवाच ॥ परायजीवमाययोर्नियंत्रे जीवैरदृष्टस्वरूपाय स्वप्रकाशाय नमः २३ किंच जीवः आस्मिन् देहे वसन्नपि अत्रैव वसतः यस्य सख्यं न जानातितस्मै महेशाय नमस्करोमि २४ किंच अयं जीवः स्वस्वरूपं इन्द्रियवर्गदेवतावर्गच एतन्नयं वेतितयापियं न वेदतं सर्वज्ञं अनंतं ईडे २५ किंच यदा दर्शनं स्मृत्या नाशात् मनसः समाधिर्भवति तदायः स्वरूपज्ञानेन प्रतीयते तस्मै हंसाय नमः २६ किंच विवेकिनः यं मनीषया ध्यायंति सः विश्वरूपः मम प्रसीदतां किंच २७

अशेषविशेषा । (भेदाः) यस्यास्तस्यामायायानिपेधेननिर्वाणमुखेनसमाधिसुखेनअनुभूतियस्य । अप्रसक्तनिपेधासंभवात्प्रसक्तिमाह । सएवसर्वनामासएवचविश्वरूपइति । तदूपलब्धेपि वास्तवत्वाभावान्निषेधः संभवतित्याह । अनिरुक्ता(निर्वचनानर्हा) आत्मशक्तिर्मायायस्यसः २८ ननुयदिकंचलयास्वभंस्ययाप्रतीयतेतर्हि सर्वनामत्वंविश्वरूपत्वंचानुपपन्नं वागाद्यगोचरत्वादित्याशंक्य सर्वैर्नामभिर्वाच्यं प्रत्यक्षादिदृश्यंचनम्यरूपं वस्तुनोमाभूत् तथापिमायायवदतेइति श्लोकत्रयेणोपपादयन्नमस्करोतियद्यादिति । यद्यद्वचसानिरुक्तं अभिहितंधियानिरूपितंव्यवसितं । अक्षभिर्वाङ्मयैर्निरूपितंगृहीतंउतअपिननमापिनिरूपितंयस्यस्वप्रकाशस्य । तस्यतत्तत्स्वरूपंमाभूत् । स्वरूपत्वाभावेहेतुः हियस्मात्तद्गुणानामेवरूपं । पाठांतरगुणैर्वर्धितं । सत्गुणव्यतिरिक्तः यतो गुणानामपायाविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां लक्ष्यतइतितथा । चेतन्यरूपमधिष्ठानं विना तयोरभावात् । यद्वायस्यस्वरूपं माभूत् भवति तस्मै नमइति तृतीयेनान्वयः २९ तदेवंस्तुतो गुणस्वरूपत्वाभावमंगीकृत्य अनिरुक्तात्मशक्तिरित्यनेनद्योतितं मायायासर्ववाच्यत्वेन विश्वरूपत्वमाह । यस्मिन्नाधिकरणेयतोऽपादानात् येनकरणेन यस्यमंवधि यस्मै संप्रदानाय यदीप्सिततमंयः कर्ता कुरुते स्वतंत्रः कार्यते चान्येन प्रयोज्यकर्त्रा तद्ब्रह्मेति प्रत्येकं संबंधः । अत्रचसप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभक्त्यर्थादर्शिताः यथेतिचक्रियाकारकसंबंधप्रकारवाचिनामवययानामर्थाः कुरुते कार्यते च स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च सर्वपां दर्शितः चशब्देनभावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाः मंगृहीताः । तद्ब्रह्मेति कुतः तत्राह । तद्धेतुः तेषां कारणं । तत्कुतः सर्वैभ्यः प्राक्प्रसिद्धं । ननु ब्रह्मादयस्तद्धेतवः श्रूयंते । अवरेचदृश्यंते । तत्कथं ब्रह्मवतद्धेतुः तत्राह । परेपामवरेपांचहेतूनां परमं कारणं । ननु सर्वकारणत्वे तस्य किनामसहकारिभवेत्तदा नीमन्यस्याभावात् सत्पं निरपेक्षमेव तत्कारणमित्याह । अनन्यद्विजातीयशून्य एकं सजातीयशून्यंच तस्मै नमइत्युत्तरेणान्वयः ३० नन्वेवं ब्रह्मचेद्विश्वस्य हेतुः तर्हि न कदाचिदनीदृशजगादिति वदंतो भीमांसकाः कुतोत्रविवदंते ते श्रान्येस्वभाववादिनः संवदंते ते च ते च तत्त्वविद्विषां धिता अपि कुतः पुनर्मुह्यंतितत्राह । यस्यमायाविद्याद्याः शक्तयो विवादस्य कचित्संवादस्य भुवः स्थानानि भवंतितस्मै नमः ३१ ननु किं तद्ब्रह्म यस्य शक्तयो विवादादिभुवो भवंतितत्राह । अस्तीति । (अस्तीति) योगउपामनाशास्त्रं तत्र हिविराट्पेणोपासनायां पातालपादादिकमस्तीत्युपास्यत्वेन विधीयते । नास्तीति सांख्यज्ञानशास्त्रं । तत्र ह्यपाणिपादं अक्षुरश्रोत्रमिति च पादादिनास्तीति निषिध्यते । तयोर्योगसांख्ययोर्यात्किंचित्समं अनुवर्तमानं अवेशितं प्रतीतं तद्ब्रह्म तत्र विवादेऽप्यविवादास्पदं ब्रह्मेत्यर्थः । विवादं स्फुटयति । भिन्नो अस्ति नास्तीत्येवंभूतौ विरुद्धौ धर्मौ ययोः तयोर्भिन्नविषयत्वे विरोधो न स्यादित्येकस्थयोरित्युक्तं । एकविषययोः । कुतः वस्तुनिष्ठयोः पादादिविधिप्रतिषेधयोरेकवस्तुनिष्ठत्वात् । समत्वे हेतुः । परं हि । यतो विधिप्रतिषेधयोरविषयः । तयोः पादादिविषयत्वात् । तर्हि तथाविचयस्य सद्भावे किंप्रमाणं तदाह । अनुकूलं । अधिष्ठानं विना पादादिकल्पनायोगात् अवधिनिना तन्निषेधायोगाच्च तयोरुपपादकत्वेन सिद्धमित्यर्थः तस्मै नमइति पूर्वस्यानुगमः ३२

सवैममशेषविशेषमायानिपेधनिर्वाणमुखानुभूतिः ॥ ससर्वनामासचविश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः २८ यद्यनिरुक्तं वचसानिरूपितंधियद्वाभिर्वाननसावोतयस्य ॥ माभूत्स्वरूपं गुणरूपवृद्धितं सवैगुणापायविसर्गलक्षणः २९ यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते वा ॥ परावरेपां परमं प्राक्प्रसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम् ३० यच्छक्तयो वदन्तां वादिनां वैविवादसंवादभुवो भवंति ॥ कुर्वन्ति चैपांसु हुरात्ममोहं तस्मै नमो नंतगुणाय भूमे ३१ अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ॥ अवेशितं किंचन सांख्ययोगयोः समं परं ह्यनुकूलं ब्रह्मतत् ३२

२८ वचसाऽक्तं बुद्ध्यादिभिः निरूपितं यत्तत्तस्य स्वरूपं भवति तस्मै नमः २९ ३० ३१ ३२

ननुदामीनस्यसमस्यनमस्कारेकेलाभस्तत्राह यदिति। पादमूलंभजतामनुग्रहार्थप्राकृतनामरूपपरहितोपिजन्मभिरवतारोवैशुद्धोजितसत्त्वानिरूपाणिकर्मभिर्नामानिचर्याभेजे तत्कृतः भगवानचित्स्थैश्वर्यः समग्रप्रसीदतु ३३ ननुत्वाहशाःसकामाःगणेशादीन्प्रार्थयंतस्त्वंतुतान्विहायकिमितिभगवन्तमेवप्रार्थयमेतत्राह । प्राकृतैरर्वाचीर्नानिपथैरुपासनामार्गैःयथाशयंततद्वा मनानुसारं योदेहगतींस्तर्हामीतत्तद्देवतारूपेणाविविधोभवतियथावायुः पार्थिवगुणंचंपकादिगंधभेदं आश्रित्यनानागंधवान् विभाति रेणोगुणंधूसरत्वादिकं आश्रित्यनानारूपवान् प्रतीयते । तद्वत्तस्यैवतत्तद्देवतारूपेणफलदानृत्वात्सईश्वरपुत्रममनोरथमत्यकरोतुकिमंतर्गतबहुभिर्देवतांतरेरित्यर्थःतदुक्तं गीतासु “योयोर्थायांतनुंभक्तःश्रद्धयाचितुमिच्छति। तस्यतस्याचलां श्रद्धांतामेवविदधाम्यहम् । सतयाश्रद्धयात्कृतस्तस्याराधनमीहते । लभतेचततःकामान् मयैवविहितान्हितान्”इति । “यियथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहम्”इतिच । ३४ संस्तुवतोदक्षस्यभगवान् प्रत्यक्षोभूत् । ३५ तंवर्णयतिसार्धैश्चतुर्भिः सुपर्णस्यांसिस्कंधेकृतीपादायैनप्रलंबः । ञष्टौमहांतोभुजायस्य । चक्राद्यष्टाशुधधरः । ३६ प्रसन्नं वदनं ईक्षणेचयस्य । वनमालयानिवीतम् कंठादिपादांतं व्याप्तंअंगं यस्य लभंतीश्रीवत्सकौस्तुभौयस्य । ३७ महाकिरीटकटकानिदस्यस्फुरन्तीमकरकुंडलस्य । कांच्यादिभिर्विमृषितः । वलयमज्रपादभूषणंद्रष्टव्यं कटकस्योक्तत्वात् ३८ त्रैलोक्यमोहनंश्रीपुरुषोत्तमालयम् । सुरयूथपेल्लोकपालैः ३९ (विचक्ष्यदृष्ट्वाआगतसाध्वसः प्राप्तसंभ्रमः ।) ४० यथाहृदिन्योन्योनिर्भरैरापूयंते तथातीव्रयातुदापरमानंदेन अपूरितानिमनोद्वाराणिइंद्रियाणितैः (किंचनवक्तुंनाशकम्) महानंदापूर्णत्वेनावृत्तिकत्वाद्वागादीनांनार्काचिदापिबहुंशक्तौभूदित्यर्थः ४१ यद्यप्यसौनावोचत्तथापिचित्तज्ञइदंवक्ष्यमाणमाह ४२

येनुग्रहार्थंभजतांप्रादमूलमनामरूपोभगवाननंतः” ॥ नामानिरूपाणिचजन्मकर्मभिर्भेजेसमग्रंपरमःप्रसीदतु ३३ यःप्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानांयथाशयंदेहगतोविभाति ॥ यथाजनिलःपार्थिवमाश्रितोगुणंसईश्वरोमेकुरुतान्मनोरथम् ३४ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ इतिस्तुतःसंस्तुवतःसतस्मिन्नवचनपणे ॥ आविरासीत्पुरुश्रेष्ठभगवान्भक्तवत्सलः ३५ कृतपादःसुपर्णसिप्रलंबाष्टमहाभुजः ॥ चक्रशंखासिचर्मपुधनुःपाशगदाधरः ३६ पतिवामाचनश्यामःप्रसन्नवदनेक्षणः ॥ वनमालानिवीतांगोलसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ३७ महाकिरीटकटकःस्फुरन्मकरकुंडलः ॥ कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभूषितः ३८ त्रैलोक्यमोहनंरूपंविभ्रत्रिभुवनेश्वरः ॥ वृत्तो नारदनंदाद्यैःपार्षदैःसुरयूथपैः ॥ स्तूयमानोनुगायाद्भिःसिद्धगंधर्वचारणैः ३९ रूपंतन्महदाश्चर्यंविचक्ष्यागतसाध्वसः ॥ ननामदंडवभूमौप्रहृष्टात्माप्रजापतिः ४० नकिंचनोदीरयितुमशक्तीव्रयामुदा ॥ आपूरितमनोद्वारैर्हृदिन्यइवनिर्झरैः ४१ तंतथाऽवनतंभक्तप्रजाकामंप्रजापतिम् ॥ चित्तज्ञःसर्वभूतानामिदमाहजनार्दनः ४२

किंच यःभगवान् प्राकृतनामरूपपरहितोपिपादमूलंभजतां अनुग्रहार्थनामानिरूपाणिभेजेसःमेप्रसीदतु ३३ ३४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिस्तुतः भगवान्गुरुडांसेकृतपादः अष्टभुजः शंखचक्रासिचर्मपुधनुःपाशगदाधरः पतिवासाः घनश्यामः नारदनंदाद्यैर्वृतः सिद्धगंधर्वादिभिः स्तूयमानः तत्रआविरासीत् ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० तदृष्ट्वाप्रजापतिः भूमौदंडवत् ननाम ४१ तदासर्वभूतानांचित्तज्ञः जनार्दनः प्रजाकामुक्तंक्षंउवाच ४२

(युद्धतः) पात्रं भक्तिगतः प्राप्तः ४३ यतयतस्तेतपः अस्य विश्वस्य उद्धरणं वृद्धिकरं अतस्तेऽहं प्रीतिः । मत्पसोलोकसमृद्धयर्थत्वे त्वत्प्रीतिः किं कारणतः तत्राह । ममेति । मृतानां विभूतयः मम
द्वयोभूयासुरिति यत्तत्पषण्डममकामः अतो मत्कामपूरणा देवाहं प्रीतोऽस्मीत्यर्थः ४४ मृतिविस्तारप्रयत्नश्च तवोचित एवेत्याह । ब्रह्मेति । भवंतः प्रजापतयः भूतेरुद्भवस्य हेतवः ४५ विश्व
द्वयधेनचत्तपसाहं प्रीति इत्युक्तं तदेव तपःस्तु वनप्रसंगादन्यान्यपिलोकवृद्धिकराणि विद्यादीनि स्तीति । (हे ब्रह्मन् तपोमूर्ते) तपः यमनियमादिसहितं ध्यानं मे हृदयम् । विद्यासांगोपांग
मंत्रजपः ध्यामं तनोतः तितनुर्देहः । क्रियाः ध्यानादिविषयः पुंन्यापारोभावनाशब्दवाच्यः । तेन हि ध्यानादिकं आक्रियते इति आकृतिः । जाताः सुनिष्पन्नाः क्रतवो गानि । “ शि
रोवा एतद्यत्प्रवर्ग्यः ग्रीवा उपसदश्चक्षुषी आज्यभागी ” इत्यादिभ्युतेः । धर्मः कृत्वाद्यपूर्व आत्मा मनः हृदयाश्रयत्वात् । सुरायज्ञभुजस्तरवासवः प्राणाः संतर्पणीयत्वात् ४६ तपसः सं
तानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयतृतीयोक्तमिति हासमाह चतुर्थः । अहमेवेति त्वत्स्वंतरव्यावृत्तिः । आसमेवेति क्रियांतरव्यावृत्तिः आंतरं ग्राहकं बहिर्ग्राह्यं संज्ञानमात्रं चैतन्यमात्रं । अव्यक्तं इंद्रि
यवृत्तिभिरनभिष्यक्तं अतएव प्रसुप्तमिव विश्वतः सर्वत्र ४७ गुणतो मायातः गुणमयो विग्रहो ब्रह्माहंततः तदैव अजः अयोनिजः ४८ (महादेवो महान् द्योतमानः स ब्रह्मा । वीर्येण तेजसा उपवृ
हितः) खिलमसमर्थमिव ४९ मेमया तपतपेत्यभिहितः सत् । येन तपसा ५० संततिवृद्ध्युपायमाह । एषेति । अंगहेदञ्च । पंचजनस्य प्रजापतेः ५१ मिथुनस्य व्यवायधर्मिण्यां भूरिशोभा विष्यसि स ए
व धर्मो यस्य सत्त्वम् । तथामृतायां तस्याम् ५२ माययानिमित्तमृतायास्त्रियासहमिथुनीभूय भविष्यति पुत्रादिरूपेणोत्पत्स्यते ५३ ५४ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ प्राचेतसमहाभागसंसिद्धस्तपसा भवान् ॥ यच्छ्रद्धयामत्परयामयि भावंपरंगतः ४३ प्रीतोऽहं ते प्रजानाथ यत्तेस्योद्धरणंतपः ॥

ममैष कामो मृतानां यद्भूयासुर्विभूतयः ४४ ब्रह्माभवो भवंतश्च मनवो विबुधेश्वराः ॥ विभूतयो मम ह्येता मृतानां भूतिहेतवः ४५ तपो मे हृदयं ब्रह्मन् तनुर्वि
द्याक्रियाकृतिः ॥ अंगानि क्रतवो जातधर्म आत्माऽसवः सुराः ४६ अहमेवासमेवाग्रेनान्य किंचान्तरं वडिः ॥ संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ४७
मय्यनंतगुणेऽनंतगुणतो गुणविग्रहः ॥ यदासीत्तत एवाद्यः स्वयंभूः समभूदजः ४८ सवैयदामहादेवो मम वीर्योऽप्यवृंहितः ॥ मेनेखिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गक
र्माणि ४९ अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणम् ॥ नवविश्वमृजायुष्मानयेनादावसृजद्विभुः ५० एपापंचजनस्यांगदुहितवै प्रजापतेः ॥ आसि
क्रीनामपत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्यताम् ॥ ५१ मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः ॥ मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशोभा विष्यसि ५२ त्वतोऽधस्तात्
प्रजाः सर्वामिथुनोभूय मायया ॥ मदीयया भविष्यति हरिष्यति च मे वलिम् ॥ ५३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान् विश्वभावनः ॥
स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवांतर्दधे हरिः ५४ ॥ इति श्रीभागवत षष्ठस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

हे प्राचेतस भवान् तपसा संसिद्धः ते अहं प्रीतोऽस्मि ब्रह्माभवः भवंतश्च सर्वे भूतानां भूतिहेतवः मम विभूतयः ४५ अतः पंचजनस्य प्रजापतेः दुहिता असि क्रीनामपत्नीत्वेन
गृह्यताम् ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ त्वं मिथुनधर्मः स नू मिथुनव्यवायधर्मिण्यां तस्यां प्रजासर्गभूरिशोभा विष्यसि ५२ त्वत्तः अग्रसर्वाः प्रजाः मन्मायया मिथुन
धर्मेणैव भविष्यन्ति ५३ इति दक्ष उक्त्वा हरिः तत्रैव अंतर्दधे ५४ ॥ ॥ इति षष्ठे चतुर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

पंचमेनारदनाथवाचः कृष्टुनाशितान् । रुानाकर्ण्यदक्षोऽमुंशशापेतिनिरूप्यते ॥१॥ अपृथग्धर्मशीलाएकाचारस्वभावाः (योत्रह्यपुत्रोदक्षः स एवायं प्राचेतस इति युष्मानित्युक्तम्) १ २ तत्रप्रतीच्यांशिशिमिथोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र संगमस्तत्रस्थम् नारायणमरोनामतीर्थं प्रययुरित्यन्वयः । सुमहत् अतिविस्तीर्णम् ३ विनिर्धुनोमल्लोरागादिर्यस्मात्समाशयोयेपांतं ४ तान् शुद्धसत्त्वानपि पित्रादेशजाऽन्यत्रजाऽविवृद्धयेयतान्द्युक्तान्दर्श ५ अहो कथं मोक्षमार्गाधिकारिणः संत एते प्रवृत्तिनिष्ठे कर्मभिर्नश्येरन्नितिरुपयातान्निगूढार्थैर्विक्रयैरुपदिशति स्मतदाह उवाचेति चतुर्भिः । पालकाः संतोपि बालिशा अज्ञायक्यं प्रजाः श्रद्धययवतेति स्वेदे । बालका इति पाटे बालिशत्वे हेतुः ६ एक एव पुरुषो यस्य स्मिन्त्राष्ट्रं अष्ट द्वैत्यनुपंगः । विलंबेत्यादि द्वितीयांता नाम अविज्ञायकथं सर्गकरिष्ययेति तृतीयेनान्वयः पंचपंचानां पंचविंशतेरद्भुतं गृहम् । धुरैः पविभिर्वज्रैश्च निर्मितमिवानितीक्ष्णं दृष्टेवत्यर्थः । स्वयं स्वतंत्रं भ्रमिभ्रमणस्वभावम् ८ विपश्चितः स यज्ञस्य स्वपितुरादेशमात्मनो नुरूपमविद्वांसोऽजानंतः पूर्वोक्तं वैकपुरुषं प्राप्नुयित्वा विज्ञाय अहो कथं सर्गकरिष्ययेत्यन्वयः ९ वाचः कूटं परोक्षवादनार्थीतरिमवप्रतीयमानं वचनम् । औत्पत्तिकी सहनामनीपाविचारशक्तिर्यस्यास्तथाविद्यास्वयमेव विमृशुः विचारितवतः १० नारदोक्तदशवाक्यानां तं विमृश्यतानर्थानाह दशभिः । अष्टधा तं भुव इत्यत्र भूशब्दार्थमाह । भूरिति त्रैलोक्यात्र जीवसंज्ञं लिङ्गशरीरं यत्निजबंधनं आत्मनो बंधनकारणम् । अंतशब्दार्थमाह निर्वर्णनाशम् । अनदिः मोक्षानुपयोगिभिः कर्मभिः किमवेन्न किमपि ११

॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यां सपांचजन्यां वै विष्णुमायोपवृंहितः ॥ हर्यश्चमंज्ञानयुतं पुत्रानजनयद्विभुः १ अयं यग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणान्प ॥ पित्राप्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशम् २ तत्र नारायणसरस्तोर्थं सिंधुसमुद्रयोः ॥ संगमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेधितम् ३ तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ॥ धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोप्युत ४ तेपिरेतप एवो ग्रंथिपित्रादेशेन यंत्रिताः ॥ प्रजाविवृद्धयेयतान् देवर्षिस्तान् दर्शह ५ उवाच चाथ हर्यश्वाः कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ अष्टधा तं भुवो यूयं बालिशावतपालकाः ६ तथैकपुरुषं प्राप्नुविलं चाष्टनिर्गमम् ॥ बहुरूपांस्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिम् ७ नदीमुभयतो वाहां पंचपंचाहुतं गृहम् ॥ क्वचिद्वं संचित्रकथं शौरपव्यं स्वयं भ्रमिम् ८ कथं स्वपितुरादेशमविद्वांसो विपश्चितः ॥ अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गकरिष्यथ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तन्निशम्याथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीपया ॥ वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं विमृशुर्विया १० भूः क्षेत्रजीवसंज्ञं यदनादिनिजबंधनम् ॥ अष्टधा तस्य निर्वर्णं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ११

॥ श्रीशुक उवाच ॥ सः दक्षः पांचजन्यां तस्यां हर्यश्चमंज्ञानयुतं पुत्रान् अजनयत् १ हेतूप ते हर्यश्वा प्रजासर्गे पित्राप्रोक्ताः संतः प्रतीचीं दिशं ययुः २ तत्र नारायणसरसि ३ ४ प्रजाविवृद्धये उग्रंतपः तेपिरेतान् नारदः एत्य उवाच ५ हे हर्यश्वाः यूयं भुवः अंतं १ तथा एकपुरुषं प्राप्नु २ अष्टनिर्गमं विलं ३ बहुरूपांस्त्रियं ४ पुंश्चलीपतिपुरुषं ५ उभयतो वाहां नदीम् ६ पंचविंशतेः गृहं ७ चित्रकथं हंसं ८ शौरपव्यं स्वयं भ्रमि ९ विपश्चितः स्वपितुरादेशं १० एतानि अविज्ञाय कथं सर्गकरिष्यथ ६ ७ ८ ९ श्रीशुक उवाच ॥ हर्यश्वाः तन्निशम्य स्वविद्यादेवर्षेः वाचः कूटं विचारितवतः १० भुवः अंतमिति लिङ्गशरीरनाशं अहो असत्कर्मभिः किं भवेत् १

एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह । एकएवेति । तुर्यः सर्वसाक्षी । स्वाश्रयः स्वाधारः । अभवन्तित्यमुक्तं । असाद्रिः ईश्वरासमर्पितैः कर्मभिः १२ विलंघादृष्टनिर्गमइत्यस्यार्थमाह । पुमान्यद्वत्त्वाविलम्बगतालगतइवनैरानिनावर्ततेतत्प्रत्यग्धामज्योतीकृतं ब्रह्मअविदुषः असाद्रिः नश्वरस्वर्गादिमाधनेः कर्मभिः १३ बहुरूपास्त्रियमित्यस्यार्थमाह । ना नारूपेति । स्वैरिणीपुंश्चरीव विमोहकैः रजआदिगुणैः अन्विता तन्निष्ठां तस्याअवमानंविशेकं अगतस्यअप्राप्तस्य असाद्रिरशांतैः १४ पुमांसंपुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तस्याः संगेनधंशितमैश्वर्यस्वातंत्र्यस्य । कुत्मिताभार्यायस्यतद्वत् तस्यागतीः सुखदुःखलक्षणाः संसरंतंगच्छंतंजीवंअबुवस्यजाननः असाद्रिः बुद्धयविवेकमाह । १५ नदीसुभयतोवाहाप्रित्यस्यार्थमाहः । सृष्ट्यप्ययकरोतीत्युभयतः प्रवाहोदर्शितः । वेलाकूलं प्रवाहपतितानानिर्गमस्थानं तपोविद्यादि तस्यांतेवेगितांनिर्गमप्रतिबंधायक्रोधाहंकारादिभिःकृतवेगां । मत्तस्यतद्वेगेनविवशस्यअतएवतांतथाभूतांअविज्ञस्यअविचारयतः॥असाद्रिमायिकैः । यद्वा वेलाकूलंमसुद्रस्यव्यवहारस्थानंतस्यसमर्पितसुद्रद्विहासाभ्यांययाउभयतोतर्वहिः कृतवेगानदीभवति । एवंसुद्रदुल्लस्यत्मानोव्यवहारस्थानंदेहेजन्ममरणादिभिः कृतवेगामित्यर्थः वेगिनीमितिपाठेवेगवतीम् १६ पंचपंचेत्यस्यार्थमाह । पंचविंशतिनत्त्वानांपुरुषोऽत्यमीअद्भुतदर्पणंआश्रयस्वरूपाश्रयः अध्यात्मकार्यकारणमवाताविशतारं तमबुधस्य । असाद्रिर्मित्यास्वातंत्र्यकृतैः १७ क्वचिद्धंसमित्यस्यार्थमाह । ऐश्वर्यैश्वर्यप्रतिपादकं । विविक्तपदंविज्जडरूपंवस्तुयेनेतिहंसपदव्याख्यानं । बंधमोक्षबुधदुर्ज्ञेयतीतितया । अनेनचित्राः कथायस्येतिव्याख्यातम् । तदुत्सृज्यअनभ्यस्यअज्ञायअविदुषः असाद्रिः वहिर्मुखैः १८ क्षौरपव्यमित्यस्यार्थमाह । कालचक्रमिति । भ्रमिः भ्रमणात्मकम् । तीक्ष्णमितिनिष्कर्षयदितिचक्षौरपव्यपदंव्याख्यातम् तदबुधस्य । अतएवफलस्यनित्यत्वबुद्ध्याकाम्यकर्मानुष्ठानेवैगुण्यबाहुल्यादसाद्रिः १९ स्वपितुरादेशमित्यस्यार्थमाह । शास्त्रस्यस्वपितुःद्वितीयजन्महेतोः तदनुकूपायनिरुक्त्यनुकूपायनिवर्तकमादेशंयोनवेदसकथंगुणविश्रंभीगुणमयप्रवृत्तिमार्गविश्रामशान्मन् उपक्रमेत् सृष्ट्यादींपर्वतेत् । 'मोक्षेशब्रह्मबुद्धीनांजीवमायांतरात्मनाम् । शास्त्रकालोपदेशानामज्ञानेकिमुक्तमभिः' इतिवाचःकूटसंग्रहश्लोकः २० इतिव्यवसिताः एवंनिश्चितवंतः एकचेतसः एकमत्ययुक्ताः तनारदंप्रदाक्षिणीकृत्यअपुनरावृत्तिमार्गप्रययुः २१

एकएवेश्वरस्तुर्योभगवानस्वाश्रयःपरः ॥ तमदृष्ट्वाऽभवंपुंसःकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १२ पुमाननैवैतियद्वत्त्वाविलस्वर्गगतोयथा ॥ प्रत्यग्धामाविदइहाकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १३ नानारूपात्मनोबुद्धिःस्वैरिणीविगुणान्विता ॥ तन्निष्ठामगतस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १४ तत्संगभ्रंशितैश्वर्यंसंसारंतकुमार्यवत् ॥ तद्वतीरबुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १५ सृष्ट्यप्ययकर्मायांवेलाकूलांतवेगिताम् ॥ मत्तस्यतामविज्ञस्यकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १६ पंचविंशतितत्त्वानांपुरुषोऽद्भुतदपणम् ॥ अध्यात्ममबुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १७ ऐश्वर्यशास्त्रमुत्सृज्यबंधमोक्षानुदर्शनम् ॥ विविक्तपदमज्ञायकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १८ कालचक्रंभ्रमिस्तीक्ष्णसर्वनिष्कर्षयज्जगत् ॥ स्वतंत्रमबुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १९ शास्त्रस्यपितुरादेशंयोनवेदनिवर्तकं ॥ कथंतदनुकूपायगुणविश्रंभ्युपक्रमेत् २० इतिव्यवसिताराजनहर्षश्चाएकचेतसः ॥ प्रययुस्तंपरिक्रम्यपंथानमनिवर्तनम् २१

एकईश्वरम् २ ब्रह्म ३ रजआदिगुणैःअन्विताबुद्धेः विवेकम् ४ बुद्धिसंगभ्रंशितैश्वर्यंसंसारंतंजीवम् ५ सृष्ट्यप्ययकर्मायां ६ पंचविंशतितत्त्वानांआश्रयः अंतर्धामायः तम् ७ ईश्वरप्रतिपादकंशास्त्रबंधमातानुदर्शनम् ८ कालचक्रभ्रमणात्मकंजगदाकर्षकं ९ शास्त्ररूपपितुः आदेशम् १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० इतिएवंविचार्यतंपरिक्रम्य अपुनरावृत्तिमार्गप्रययुः २१

(स्वर्वाणांस्वरूपेसामवेदस्वरब्रह्मणि) निर्भातः प्रत्यक्षीभूतोयोहवीकेशः तस्यपदांबुजे । अनुचरत् अन्वचरदित्यर्थः २२ नाशशदनस्वधर्मभ्रंशंवा । शीलेनशालंनेशोभंतेइतितयाते
पाम् । कः दक्षः । सुप्रजस्त्वंसत्पुत्रवत्त्वम् । शुचांशोकानांस्थानम् २३ अजेनब्रह्मणा (शबलाश्वसंज्ञान्) सहस्रशः सहस्र संख्यान् २४ २५ परमंब्रह्मप्रणवंवक्ष्यमाणमंत्रंवा २६ (अ
व्यक्षाः जलमात्रंमाश्रितः) इडस्पतिमंत्राणांपतिनिष्पुंआराधयामासुः २७ विशुद्धसत्त्वाश्रयायपरमहंसायनमोधिमाहि २८ प्रतिमोर्धीर्येवांताम् । वाचःकूटानिअट्टांतंभुवइत्यादीनि
पूर्वाक्तानिप्राह २९ हेदाक्षायणाः संशृणुतेत्यादिपुनरभ्यदपिप्राह । निगममुपदेशंअन्विच्छतअवलोकयत ३० प्रायणं प्रकृष्टंमनम् । पुण्यमेवबंधुर्यस्य । मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः ३१
अमोघदर्शनंयस्य । हेमारिषआर्य ३२ सध्रीचीनं समीचीनं प्रतीचीनं प्रत्यग्वृत्तिलभ्यं (परस्यब्रह्मणः)अनुपयंअनुगुणंपयानं पश्चिमामिनीःगतारात्रयइव ३३ ३४ पुत्राणांपारमहंस्य
निष्ठासुपश्रुत्यदक्षापिप्रायशोविरक्तःस्यादितितदनुग्रहार्थदेवर्षिस्तत्पार्श्वगतस्तदातमुपलभ्यदक्षआह ३५ साधोरिवलिङ्गेवोयस्यतेनत्वयानोऽस्मदीयानामर्भकाणाअसाधुभकारि
कृतम् । तदेवाह । साधूनांस्वधर्मेप्रवृत्तानांभिक्षोर्योमार्गः सप्रदर्शितः ३६

स्वरब्रह्मणिनिर्भातहृषीकेशपदांबुजे ॥ अखंडंचित्तमावेश्यलोकाननुचरन्मुनिः २२ नाशंनिशम्यपुत्राणांनारदाच्छीलशालिनां ॥ अन्वतप्यतकःशोच
नसुप्रजस्त्वंशुचांपदम् २३ सभूयःपांचजन्यायामजेनपरिसांत्वितः ॥ पुत्रानजनयदक्षःशबलाश्वान्सहस्रशः २४ तेपिपित्राममादिष्टाःप्रजासंगेष्टव
ताः ॥ नारायणसरोजमुयंत्रसिद्धाःस्वपूर्वजाः २५ तदुपस्पर्शनदेवविनिर्धूतमलाशयाः ॥ जपंतोब्रह्मपरमंतेपुस्तत्रमहतपः २६ अव्यक्षाःकालिचिन्मा
सान्कतिचिद्वायुभोजनाः ॥ आराधयन्मंत्रमिममभ्यसंतइडस्पतिम् २७ उन्नमोनारायणायपुरुषायमहात्मने ॥ विशुद्धसत्त्वाधिष्ण्यायमहाहंसायधीम
हि २८ इतिनानपिराजैद्रप्रतिसर्गधियोमुनिः ॥ उपेत्यनारदःप्राहवाचःकूटानिपूर्ववत् २९ दाक्षायणाःसंशृणुतगदतोनिगमंमम ॥ अन्विच्छतानुपदवीं
भ्रातृणांभ्रातृवत्सलाः ३० भ्रातृणांप्रायणंभ्रातायोऽनुतिष्ठतिधर्मवित् ॥ सपुण्यबंधुःपुरुषोमरुद्भिःसहमोदते ३१ एतावदुक्ताप्रययोनारदोऽमोघदर्शनः ॥
तेपिचान्वगमन्मार्गंभ्रातृणामेवमारिष ३२ सध्रीचीनंप्रतीचीनंपरस्यानुपथंगताः ॥ नाद्यापितेनिवर्ततेपश्चिमामिनीरिव ३३ एतस्मिन्कालउत्पाता
नवहृन्पश्यन्प्रजापतिः ॥ पूर्ववन्नारदकृतंपुत्रनाशमुपाशृणोत् ३४ चुक्रोधनारदायासौपुत्रशोकविमूढतः ॥ देवर्षिमुपलभ्याहरोपाद्विस्फुरिताधरः
३५ ॥ दक्षउवाच ॥ अहोअसाधोसाधूनांसाधुलिङ्गेननस्त्वया ॥ असाध्वकार्यमर्भकाणांभिक्षोर्मार्गःप्रदर्शितः ३६

२२ ततःदक्षःनारदात्पुत्राणांनाशंनिशम्य सुप्रजस्त्वंशुचांपदं इतिविचारयन्अशोचत् २३ पुनः ब्रह्मणासांत्वितः दक्षः शबलाश्वसंज्ञान् सहस्रशः पुत्रान् अजनयत्
२४ तेपिप्रजासर्गे पित्राआदिष्टाः संतः नारायणसरः जन्मुः २५ यत्रस्वपूर्वजाः सिद्धाः तत्सरसिस्मात्वापरंब्रह्मजंतः तपस्तेषुः २६ किंच उन्नमोनारायणायेतिमंत्रं
अभ्यसंतः विष्णुंआराधयामासुः २७ २८ हेराजैद्र तानपिनारदः एत्यवाचःकूटानि पूर्ववत् उवाच २९ हेशबलाश्वः भ्रातृणापदवीं अवलोकयतइत्याद्युक्तानारदः य
यौ तेपिभ्रातृणामार्गं अन्वगमन् ३० ३१ ३२ एतस्मिन्कालेदक्षः वहन् उत्पातान्पश्यन्पूर्ववत् नारदकृतं पुत्रनाशंउपाशृणोत् ३३ ३४ ततोदक्षः नारदायचुक्रोध त
त्कालेनारदं उपलभ्य आह ३५ अहोअसाधोसाधुचिह्नेनत्वया अर्भकाणांभिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ३६

ननुसंन्यासिनामागः साधुरेवमोक्षहेतुत्वात्। सत्यं ऋणत्रयापाकरणं विनामहाननर्थपेवेत्याह। ऋणैरिति । 'जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान्जायतेब्रह्मचर्येणऋपिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यः प्रजयापितृभ्यःएषवाअनृणोयः पुत्रीयज्वाग्रहचारीवासि'इतिश्रुतेः ऋणैरमुक्तानामभीमांसितानिविचारितानिकर्माण्यैः तेषांतावद्विषयविमोकोनास्ति। ननुत्तरकालमावित्वाच्च पुत्रोत्पादनय ज्ञानुष्ठानयोरभावेनपितृदेवापिऋणाद्विमुक्तिश्चनास्तिअतः हेपापविषयभोगत्यागादिहलोकेश्रेयसोविघातः कृतः । मोक्षानधिकारित्वाच्चपरलोकेपिश्रेयसोविघातः कृतइत्यर्थः तथाचम नुः 'ऋणानित्रीप्यपाकृत्यमनोमोक्षेनिवेशयेत् । अनपाकृत्यमोक्षंनुसेवमानोव्रजत्यधः'इति ३७ बालानांमतिपुत्रादिविषयांभिनतीनियया । एवंनिरनुक्रोशोनिघृणः हरेर्यशोनाशकःस न् तत्पार्षदमध्येकथंचरसि ३८ निर्लज्जत्वमेवाह । ननुत्वामृतेभागवताः सर्वेभूतानुग्रहपरवशाः त्वंभूतविप्रियंकुर्वन्नकथंनलज्जमइतिभावः । ३९ ननुवेराग्यादुपशमः उपशमा चभूतस्नेहपाशच्छेदनं भवति नचविरक्तस्यऋणत्रयापाकरणमावश्यकम् । 'यदहरेवविरजेत् तदहरेवप्रजेत्यदिधैरयाब्रह्मचर्यादेवप्रजेत्'इत्यादिश्रुतेः अतोविराग्योपदेशेनतेषांम यानुग्रहएवकृतइतिचेत्तत्राह । नेति । यद्यपित्वमेवंमन्यमेतथापिमृपाकेवलिनानाज्ञानंविनाऽवधूतवेषेणत्वयाइत्थंमतिचालनेकृतेपिपुंसांविरागो नैवस्यात् । नचविरागंविनोपशमः नचनेनवि नास्नेहपाशानिर्कुंतनमित्यर्थः ४० इत्थंविरागानस्यादित्यत्रहेतुमाह । नानुभूयअननुभूयविषयाणांतीक्ष्णतादुःखहेतुत्वंनजानानितस्माद्विषयानुभवेनतीक्ष्णत्वज्ञानात्कारणान्स्वयंयथा निर्विद्येततथाभवाद्दृशैः परैःभिन्नधीर्ननिर्विद्येत ४१ अतस्त्वयास्माकमप्रियमेवकृतं तथापिवयनकुर्मइत्याह यदिति । कर्मसंधानांकर्ममर्यादानांकर्तुमंधानामितिपाटोप्रयत्नं कर्तुमजानता मित्यर्थः । दुर्मर्षदुःसहंयत्त्वंकृतवानसितन्मर्षितंभोडम् । ४२ तथापित्वाभद्रंभविष्णत्येवेत्याह । तंतुंकुंतन संतानच्छेदक । यद्यस्मात्तुअभद्रं पुत्राणांस्थानभ्रंशंअचरस्तस्मात्पदंस्थानन भवेदितिमृदुछलेनशापः ४३ वादंतयेतिस्वीकृतवान् । ईश्वरोपिप्रतिशमुंसमर्थोपितितिश्वेतसहेतेतियत्प्राप्तवानेव ४४ ॥ ॥ इतिपष्ठेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ऋणैस्त्रिभिर्मुक्तानामभीमांसितकर्मणाम् ॥ विघातःश्रेयसःपापलोकयोरुभयोःकृतः ३७ एवंत्वंनिरनुक्रोशोबालानांमतिभिद्वरेः ॥ पार्षदमध्येचरसिय शोहानिरपत्रपः ३८ ननुभागवतानित्यंभूतानुग्रहकातराः ॥ ऋतेत्वांसौहृदंघ्नंघ्नैवैरकारमवैरिणाम् ३९ नेत्थंपुंसांविरागःस्यात्त्वयाकेवलिनामृपा ॥ मन्यसेयद्युपशमंस्नेहपाशानिर्कुंतनम् ४० नानुभूयनजानातिपुमान्विषयतीक्ष्णताम् ॥ निर्विद्येतस्वयंतस्मात्तथाभिन्नधीःपरैः ४१ यन्नस्त्वंकर्ममंधा नांसाधूनांगृहमेधिनाम् ॥ कृतज्ञानसिदुर्मर्षैविप्रियंतवमर्षितम् ४२ तंतुंकुंतनयन्नस्त्वमभद्रमचरःपुनः ॥ तस्माल्लोकेपुनेमूढनभवेद्भ्रमतःपदम् ४३ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ प्रतिजग्राहतद्वाढेनारदःसाधुसंततः ॥ एतावानसाधुवादेहितितिक्षेतेश्वरःस्वयम् ४४ ॥ इतिश्रीभा०महा०पठस्कंधे नारदशापोना मपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्रिभिः ऋणैः अनुक्तानां उभयोः लोकयोः विघातः कृतः ३७ एवंत्वंनिर्दयः बालानांमतिभित् निर्लज्जः सन् हरेः पार्षदमध्येकथंचरसि ३८ ३९ ४० ननुजनःविष यदुःखंअननुभूयकथंचरसि ४१ कर्मकर्तृणांत्वयाविघ्नंकृतम् अतः तेअभद्रंस्यात् किंयतः पुत्राणांत्वयास्थाननाशःकृतः अतः भ्रमतः तेस्थानंनभवेत् ४२ ३३ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ साधुसंततः नारदः प्रतिशतुंसमर्थोपितच्छापंजगृहे ४४ ॥ इतिपष्ठेपंचमः ५ ॥

मा० ५०

॥ १३ ॥

पष्ठदक्षेणसृष्ट्याकन्यापट्ट्यांकीर्तिताः । पृथग्भगवतोजातोविश्वरूपोऽदितेःसुतात् ॥ १ ॥ नारदात्पुत्राणांनाशमाशंकमानोदुहितृर्जनयामाम १ कायकश्चपायद्विवहद्विगुणाःपुत्रं द्वा
दशयामुताः २ सोमोत्पत्यः ३ इंदोः ४ सोमायात्रिणवसप्तविंशतिः । ताक्ष्याय नामांतरंप्राप्तायकश्यपायैवअपराअवशिष्टाश्चतस्रः २ मापत्यानांअपत्यमहितातांमनः शृणु । प्रवृत्तिप्रसवैःपु
त्रप्राजादिभिः ३ ४ (यत्क्रपभापत्यकृत्ः पुत्रः) ततोवेदकृपभात् इंद्रमेनोऽभवत् ५ यतः कीकटात् । भुवोदुर्गाणिदुर्गाभिमानिनोदेवाः । जामेयः जाम्याःपुत्रःस्यर्गः ततःस्वर्गात्रदिपु
त्रोऽभवत् ६ तत्सुतः सापत्यानांपुत्रः ७ ८ ९ वसोर्वशस्यभूयस्त्वादतोनिर्देशः।मेमतः १० अभिमतिर्नामपत्नीतस्याहर्पादयः पुत्राः ११ सहस्रआयुश्चपुरोजवश्चपुत्राःपुनःपुराणि१२ १३

॥ श्रीशुकउवाच ॥ ततःप्राचीनलोशसिकन्यामनुनीतःस्वयंभुवा ॥ पृष्टिसजनयामासदुहितृःपितृवत्सलाः १ दशधर्मायकायंदोर्द्विपट्टत्रिणवदत्तवान् ॥ भूतां
गिरःकृशाश्चभ्योद्विद्वेताक्ष्यायचापराः २ नामधेयान्यमूपात्वंसापत्यानांचमेशृणु ॥ यासांप्रसूतिप्रसवैर्लोकाआपूरितास्त्रयः ३ भानुर्लवाककुब्जामिर्वि
श्वासाध्यामरुत्वती ॥ वसुर्मुहूर्तासंकल्पाधर्मपत्न्यःसुतान्शृणु ४ भानोस्तुदेवकृपभइंद्रमेनस्ततोभूत् ॥ विद्योतआसील्लिवायास्ततश्चस्तनयित्त्वः ५
ककुभःसंकटस्तस्यकीकटस्तनयोयतः ॥ भुवोदुर्गाणिजामेयःस्वर्गोर्नादिस्ततोभवत् ६ विश्वेदेवास्तुविश्वायाअप्रजास्तान्प्रचक्षते ॥ साध्योगणस्तुसा
ध्यायाअर्थसिद्धिस्तुतत्सुतः ॥ ७ मरुत्वांश्चजयंतश्चमरुत्व्यांवभूवतुः ॥ जयंतोवामुदेवांशउपेंद्रइतियंविदुः ८ मौहूर्तिकादेवगणामुहूर्तायाश्चजज्ञिरे ॥
येवैफलंप्रयच्छंतिभूतानांस्वस्वकालजम् ९ संकल्पायाश्चसंकल्पःकामःसंकल्पजःसृष्टः ॥ वसवोऽष्टौवसोःपुत्रास्तासांनामानिमेशुगु १० द्रोणःप्राणो
भुवोऽर्कोग्निर्दोषोवसुर्विभावसुः ॥ द्रोणस्याभिमतैःपत्न्याहर्पशोकभयादयः ११ प्राणस्योर्जस्वतीभार्यासहआयुःपुरोजवः ॥ ध्रुवस्यभार्याधरणिरसूतवि
विधाःपुरः १२ अर्कस्यवासनाभार्यापुत्रास्तर्पादयःसृष्टाः ॥ अग्नेर्भार्यावसोर्धारापुत्राद्रविणकादयः १३

॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ ततः ब्रह्मणासांत्वितः दक्षः पट्टिकन्याः जनयामास १ । तत्रधर्माय १० कश्यपाय १३ इंदोः २७ भूतस्य २ अंगिरसः २ कृशाश्वाय
२ ताक्ष्यइतिनानांतरंप्राप्तायकश्यपाय ४ एवं ६०।२। तत्रधर्मसंततिमाह ३ भानुर्लवाककुब्जामिर्विश्वासाध्यामरुत्वती वसुर्मुहूर्तासंकल्पा धर्मपत्न्यः सुतान्शृणु ४
भानोः १ देवर्षिनः तस्यइंद्रमेनः।लवायाः २ विद्योतः ततस्तनयित्त्वः ५। ककुभः ३ संकटः तस्यकीकटः ततः दुर्गाभिमानिनोदेवाः।जाम्याः ४स्वर्गः ततः नंदिः
६। विश्वायाः ५ विश्वेदेवाः तेअप्रजाः।साध्यायाः ६ साध्योगणः ततः अर्थसिद्धिः।मरुत्व्याः ७ ७। मरुत्वान्जयंतश्चसईश्वरांशः ८। मुहूर्तायाः ८ मौहूर्तिकाः
देवगणाः ९। संकल्पायाः ९ संकल्पःततःकामः।वसोः १० अष्टौवसवः तेषांनामानिशृणु १० द्रोणः प्राणोभुवोर्कोग्निर्दोषोवसुर्विभावसुःतेषांवसूनांवशमाह।द्रोणस्य १अभि
मत्याहर्पशोकभयादयःआसन् ११।प्राणस्य ऊर्जस्वत्यांसहआयुःपुरोजवाः।ध्रुवस्य धरण्याविविधाःपुरः १२।अर्कस्य आसनायांतर्पादयः।अग्नेः वसोर्धारायांद्रविणकादयः १३

अ०

॥ ६ ॥

॥ १३ ॥

यः कृत्तिकासुतः स्कंदः सोप्यग्नेः पुत्रः पाण्यातुरइतिअग्निभूरितिचप्रसिद्धेः ततः स्कंदाद्विशालादयोऽभवन् १४ आकृतेःपतिः शिल्पाचार्यः । ततोविश्वकर्माणः चाक्षुषोमनुरासिदि
१५ विभावसोः उषाभार्या अथआतपात्पंचयामोदिवसोजातः अतएवरात्रिस्त्रियामा । प्रदोषप्रत्युषयोर्दिवसस्यावयवत्वात् (येनदिवसेन) १६ भूतस्यद्वेभार्येतयोर्विशमाह । सरूपे
ति १७ महानिति एवमेकादशरूपस्यरुद्रस्यपार्षदाः प्रेतादयः अन्येअन्यस्यांजाताः १८ अंगिरसः स्वधासतीचेतिद्वेभार्येतयोर्विशमाह प्रजापतेरिति । स्वधानामपत्नीपितृनृपुत्रत्वेऽ
करोत् । अथसतीचअथर्वांगिरसंनामवेदम् १९ कृशाश्वस्यअर्चिर्धिषणेतिद्वेभार्येतयोर्विशमाह कृशाश्वइति २० २१ सुपर्णाविनता । अनुरुंअरुणम् २२ गोहिण्डामेवमेमानिशये
नअन्यासामुपेक्षणात्कृपितस्यदक्षस्यशापात्क्षयमग्रहादितः सन्तास्वनपत्योभूत् तदक्षप्रसाद्यकेवलंकलाएवलेभेनत्वपत्यानि । कथंमृताःक्षयेकृष्णपक्षे दिताःखंडिताःसतीः (दोअवखं
डनेधातुः ।) पाटांतरेक्षयेसति पुनरेदिताः । तेनैववर्धिताः सतीः २३ अथलोकानांमातृणांकश्यपपत्नीनांकल्याणकरागिनामानिशृणु २४ । २५

स्कंदश्चकृत्तिकापुत्रेयेविशाखादयस्ततः ॥ दोपस्यशर्वरीपुत्रःशिशुमारोहरेःकला १४ वसोरांगिरसीपुत्रोविश्वकर्माकृतेःपतिः ॥ ततोभनुश्चक्षुषोभूद्वि
श्वसाध्यामनाःमुताः १५ विभावसोरसूतोपाव्युष्टरोचिपमातपम् ॥ पंचयामोथभूतानियेनजाग्रतिकर्मसु १६ सरूपाऽसूतभूतस्यभार्यारुद्रांश्च
कोटिशः ॥ रवतोऽजोभवोभीमोवामउग्रोवृषाकपिः १७ अजैकपादहिर्बुध्न्योवहुरूपोमहानिति ॥ रुद्रस्यपार्षदाश्चान्येवोराभूतविनायकाः १८
प्रजापतेरंगिरसःस्वधापत्नीपितृनथ ॥ अथर्वांगिरसंवेदंपुत्रत्वेचाकरोत्सती १९ कृशाश्वोऽर्चिपिभार्यायांधृप्रवेशमर्जजनत् ॥ धिपणायांवेदशिरोदेवलं
वयुनंसनुम् २० तार्क्ष्यस्यविनताकद्रुःपतंगीयाभिनीइति ॥ पतंग्यसूतपतमान्याभिनीशलभानथ २१ सुपर्णाऽसूतगरुडंसाक्षायज्ञशवाहनम् ॥
सूर्यसूतमनूमेचकद्रुर्नागाननेकशः २२ कृत्तिकादीनिनक्षत्राणीदोःपत्न्यस्तुभारत ॥ दक्षशापात्पुनपत्यस्तसुयक्ष्मग्रहादितः ॥ पुनःप्रसाद्यतंसोमः
कलालेभेक्षयदिताः २३ शृणुनामानिलोकानांमातृणांशंकराणिच ॥ अथकश्यपपत्नीनांयत्प्रसूतमिदंजगत् २४ अदितिर्दितिर्दनुःकाष्ठाअरिष्टासु
रसाइला ॥ मुनिःक्रोधवशाताम्रासुरभिःसरमातिमिः २५

। कृत्तिकायांस्कंदश्चस्कंदाद्विशालादयः । दोपस्य शर्वरीशिशुमारः १४ । वसोः आंगिरस्यांविश्वकर्माततः चाक्षुषोमनुः ततः विश्वेसाध्याः १५ । विभावसोः उषा
यांव्युष्टः रोचिपन् आतपेइति आतपात्दिवसोजातः १६ भूतस्यसरूपायारैवतः अजः भवः भीमः वामः उग्रः वृषाकपिः अजैकपात् अहिर्बुध्न्यः वहरूपः महान्
अन्यस्यांएकादशरूपाणांपार्षदाः भूतविनायकप्रेतादयः १७ १८ अंगिरसः । स्वधापत्न्यां पितरः । सत्याम् २ अथर्वांगिरसोवेदः जातः १९ कृशाश्वः । अर्चिपि । धृ
प्रवेशम् । धिपणायां । २० देवलम् । देवशिरसम् वयुनन् मनुंजनयामास २० तार्क्ष्यस्य । विनतायाम् गरुडः अरुणश्च । कद्रुमेजायाम् नागाः । पतंग्याम् पतगाः ।
यामिन्यांशलभाजाताः २१ २२ चंद्रस्यकृत्तिकादिस्त्रियः २२ सदक्षशापात् क्षयरोगीअनपत्यः सः दक्षप्रसाद्यकलाः लेभेनत्वपत्यानि २३ अथकश्यपपत्नीनांनामानि
शृणु २४ अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा आरिष्ठा सुरसा इत्या मुनिः क्रोधवशाताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः २५

अल्पत्वेनमुगमत्वाद्यथायथं व्युत्क्रमेण न पार्श्वानाह । तिभेरित्यादिना २३ । २७ सौरसाः सुरसायाः पुत्राः (द्विशफेतराश्वाद्यः) २८ प्राधानिकान्मुख्यान्ष्टादशशृणु २९ ३० (नाहुपः नहुपस्यपुत्रः) ३१ ३२ वैश्वानरः दनोः पुत्रस्तस्यमुताः । कः प्रजापतिः कश्यप उपयेमे । दानवीपरिणयनेहेतुः ब्रह्मणाचोदितइति ३३ तयोः षष्ठिसहस्राणिनिवातकवचानामपुत्राजाताः तांश्च (यज्ञविध्वंसिनः) स्वर्गगतस्तेपितामहोऽर्जुनोजवान् ३४ राहुज्येष्ठोयस्य (तत् । येकेतवः) ३५ ३६ ३७

तिमेर्यादोगणा आसन्श्वापदाः सरमा मुताः ॥ सुरभेर्महिपागावोयेचान्येद्विशफानृप २६ ताम्रायाः श्येनगृध्राद्यामुनेरप्सरसांगणाः ॥ दंदशूकादयः सर्पा राजक्रोधवशात्मजाः २७ इलायाभूरुहाः सर्वेयातुधानाश्चसौरसाः ॥ अरिष्टायाश्चगंधर्वाः काष्ठायाद्विशफेतराः २८ मुतादनोरेकपाष्टिस्तेषांप्राधानिकान् शृणु ॥ द्विमुर्धाशंवरोरिष्टोहयग्रीवोविभावसुः २९ अयोमुखः शंकुशिरास्वर्भानुः कपिलोऽरुणः ॥ पुलोमावृषपर्वीच एकचक्रोऽनुतापनः ३० धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्चदुर्जयः ॥ स्वर्भानोः सुप्रभांकन्यामुवाहनमुचिः किल ॥ वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुपोवली ३१ वैश्वानरमुतायाश्चचतस्रश्चारुदर्शनाः ॥ उपदानवीहयशिरापुलोमाकालका तथा ३२ उपदानवीहिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरानृप ॥ पुलोमांकालकांचद्वैवश्वानरमुतेतुः ॥ उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः ३३ पुलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः ॥ तयोः षष्ठिसहस्राण्यज्ञघ्रांस्तेपितुः पिता ३४ जवानस्वर्गतो राजन् एकं द्रुमि यंकरः ॥ विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत् ॥ राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपगताः ॥ अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः ॥ यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः ३६ विवस्वानर्यमापूपात्वष्टाथ सविता भगः ॥ धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुकर्मः ३७

तिमेः १ यादोगणाः । सरमायाः २ श्वापदः । सुरभेः ३ महिपाः गावः अन्येद्विशफाश्च २५ । ताम्रायाः ४ श्येनगृध्राद्याः । मुनेः ५ अप्सरोगणाः । क्रोधवशायाः ६ दंदशूकादिसर्पाः २७ । इलायाः ७ भूरुहाः । सुरसायाः ८ यातुधानाः । अरिष्टायाः ९ गंधर्वाः । काष्ठायाः १० पंचनखैकशफादयः २८ । दनोः ११ एकपाष्टिसुताः द्विमुर्धादयः । तत्र मुख्याः १८ द्विमुर्धा १ शंवरः २ अरिष्टः हयग्रीवः ३ विभावसुः ४ २९ । अयोमुखः ५ शंकुशिराः ६ स्वर्भानुः ७ कपिलः ८ अरुणः ९ ३० । पुलोमाः ११ वृषपर्वी १२ एकचक्रः १३ अनुतापनः १४ ३० । धूम्रकेशः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचित्तिः १७ दुर्जयः १८ इति । स्वर्भानोः सुप्रभांकन्यां नमुचिः उवाह वृषपर्वणः शर्मिष्ठां ययातिः उवाह ३१ । दनोः पुत्रः वैश्वानरः तस्य कन्याः उपदानवी १ हयशिरा २ पुलोमा ३ कालका ४ ३२ । हिरण्याक्षः उपदानवीम् क्रतुः हयशिराम् ब्रह्मप्रेरितः कश्यपः पुलोमांकालकांच उवाह ३३ । तयोः पुलोमाः कालकेयाः षष्ठिसहस्राणि निवातकवाश्चजाताः तान् अर्जुनः स्वर्गतः सन् जवान ३४ । विप्रचित्तिः सिंहिकायां राहुज्येष्ठं केतुशतं अजीजनत् ३५ । अथ अदितेः वंशं शृणु यत्र नारायणः अंशेनावतरत् ३६ । अदितेः द्वादशादित्याः विवस्वानर्यमापूपात्वष्टाथ सविता भगः धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्रः उरुकर्मः ३७

(संज्ञानामभार्याश्राद्धदेवसंज्ञमनुं) अमूयतअजनयत् ३८ (सैवसंज्ञावडवाऽश्विनीभूत्वा) भुविर्वर्तमाना (नासत्यौस्वर्देवौ) ३९ ततः विवस्वतः ४० चर्पणयः कृताकृतज्ञानवंतः । पश्यतिकर्मत्वेननिघंटावुक्तेः । यत्रयेषुआत्मानुसंधानविशेषेणमानुषीजातिश्चोपकल्पिता । तथाचश्रुतिः । “गुरुपत्वेचाविस्तरामात्मा” इति ४१ कुपितंहरमितिशेषः । विवृतद्विजः प्रकटितदंतः रुन् (पिष्टमतीतिपिष्टादः) ४२ (वीर्यवान्पराक्रमी) ४३ यद्यदाविमतेनअवज्ञातेनवृहस्पतिनापरित्यक्ताः तदाद्विपतांशत्रूणांभागिनेयमपिविश्वरूपपौरोहित्येवृतवंतः ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेपष्ठस्कंधेटीकायांपष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ सममेविश्वरूपोसौपौरोहित्येवृतःसुरैः । गुरुगामंपरित्यक्तैःपौरोहित्यमथाकरोत् ॥ १ ॥ कस्यहेतोः कस्माद्धेतोः आत्मनः शिष्याःसुराः परित्यक्ताः । अक्रममपराधम् १ सइंद्रोयदामंप्राप्तंवाचस्पतिनाभ्यनंदतनादृतवान् । तदासआगिरसस्ततोनिर्गत्यतूष्णींस्वगृहमाययावित्यष्टानामन्वयः । अनादरहेतुं मदंदर्शयितुंतंविशिनष्टि । त्रिभुवनैश्वर्यमदेन उल्लंघितःसतांपंथायेनसः २ परिश्रितः परितृतः ३ ४ आस्थानंसमातस्मिन्नध्या सनंसिंहासनंतदास्थितः ५ पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः (अर्धासनया) आसनस्यार्धस्थितयापौलोम्याशच्यासहविराजमानः ६ प्रत्युत्थानादिभिर्नाभ्यनंदत् ७

विवस्वतःश्राद्धदेवंसंज्ञासूयतवैमनुम् ॥ मिथुनंचमहाभागायमंदेवंयमीतथा ३८ सैवभूत्वाथवडवानासत्यौसुपुवेभुवि ३९ छायाशनैश्वरंलेभेसावर्णिचमनुंत तः ॥ कन्यांचतपतीयावैववेसंवरणपतिम् ४० अर्यम्णोमातृकापत्नीतयोश्चर्पणयःसुताः ॥ यत्रवैमानुषीजातिर्वृहगाचोपकल्पिता ४१ पूषाऽनपत्यः पिष्टादोभग्नदंतोऽभ्यर्तपुरा ॥ योसौदक्षायकुपितंजडासविवृतद्विजः ४२ त्वष्टुर्देत्यानुजाभार्यारचनानामकन्यका ॥ संनिवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्चवीर्यवान् ४३ तंवविरेसुरगणादैर्हित्रांद्विपतामपि ॥ विमतेनपरित्यक्तागुरुगांगिरसेनयत् ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०पष्ठस्कंधेपष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ राजोवाच ॥ कस्यहेतोःपरित्यक्ताआचार्येणात्मनःसुराः ॥ एतदाचक्ष्वभगवन्शिष्याणामक्रमंगुरौ १ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितसत्पथः ॥ मरुद्विर्वसुभीरुर्द्वैरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप२विश्वेदेवैश्वमाध्वैश्चनासत्याभ्यांपरिश्रितः ॥ सिद्धचारणगंधैर्मुनिभिर्व्रह्मणादिभिः ३ विद्याधराप्सरोभिश्चकिन्नरैःपतंगैः ॥ निपेव्यमाणोमधवानस्तूयमानश्चभारत ४ उपगायनानोललितमास्थानाध्यासनाश्रितः ॥ पांडुरेगानपत्रेणचंद्रमंडलचारुणा ५ युक्तश्चान्यैःपारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः ॥ विराजमानःपौलोम्यासहार्धासनयाभृशम् ६ सयदापरमाचार्यदेवानामात्मनश्च ॥ नाभ्यनंदत्संप्राप्तप्रत्युत्थानासनादिभिः ७

तत्राविवस्वतः पत्नीसंज्ञाश्राद्धदेवमनुंयमंयमुनांचसुपुवेसैववडवाभूत्वानासत्यौसुपुवे ३८ पुनःसैवछायाशनैश्वरंसावर्णिमनुं तपनकिन्यांचसुपुवे यासवर्णिववे ३९ ४० अर्यम्णः २ । मातृकायांचर्पणयः पुत्राः । पूषा ३ अनपत्या ४१ ४२ त्वष्टुः ४ दैत्यानुजारोचनानामभार्यांतस्यांसत्रिवेराःविश्वरूपश्चजज्ञे ४३ वृहस्पतिनात्यक्ताः देवाः द्विपतांदौहित्रनपिविश्वरूपपौरोहित्यायवविरे ४४ ॥ ॥ इतिपष्ठस्कंधेपष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ राजोवाच ॥ स्वाशिष्याः देवाः वृहस्पतिनाकृतस्त्यक्ताः देवः किं अपराद्धं एतत् आचक्ष्व १ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ इंद्रः त्रिभुवनैश्वर्यमदेननतः सन् देवगंधर्वमुनिविद्याधराप्सरोभिः सर्वैः युक्तः सर्वराजचिह्नैः पौलोम्यासहविराजमानः अध्यासनेस्थितः सभागतंगुहंयन्नापिनोच्चाल २ ३ ४ ५ ६ ७

नचोच्चाल । आमनपवस्थितोपेकिंचित्रचलितवान् ८ श्रीमदेनयाविक्रियातांजानन् ९ प्रतिबुध्यअनुस्मृत्य । (सदासिद्धिर्वातआत्मनासात्विकबुद्ध्या) १० ममकृतं कर्म अहो अमायु । यद्यन्मात्र । दध्रुवद्विना (अल्पमतिना) मयाकात्कृतः तिरस्कृतः ११ (गृध्र्येदभिकांक्षेत् ।) विबुधानांमान्विकानां देवानामश्विरोप्यहम् १२ ननुमिहामनस्योराजाभ्युत्थानंनकु र्यादितिबुद्ध्यावदितितत्राह । यदितिद्विभ्याम् । धिपणमामनम् (परं सुक्ष्मम्) १३ कुतश्चिदिशंतिउपादिशंतितेकुपथदेष्टारस्तेपांचचःअहमयःपुत्रोयेपांतेयथामज्जंतंलवमनुमज्जंतितद्रत् १४ अगाधागभीराधिपणायस्यतम् । निशः श्लाघहीनः सन् १५ (इंद्रापेक्षाया) अधिकयाआत्ममायया १६ गुरोःसंज्ञांज्ञानोपायपरीक्षमाणोपिनाधिगतः अप्राप्तःसन् १७ आततायिनः उद्यतास्त्राः (युद्धोद्योगेचक्रुः) १८ निर्भिन्नानिअंगान्सुत्तमांगानिशिरांसिउरवोवाहवश्चयेपाम् १९ २० यः गुप्ताकृतंकरुणंमहदभद्रं । तदाहब्राह्मिष्ठइति । नाभ्य नंदतनाभिनंदितवतः २१ । परेभ्यः शत्रुभ्योवः पराभवइतियन्अथेतस्यअनयस्यअन्यायस्यसंबंधीफलरूपआसीत् । उक्तेच । ' ब्राह्मणकुलसंपन्नंभक्तंविष्णोर्महात्मनः । आयातं वीक्ष्यनोत्तिष्ठेत्सदुःखःपरिभूयते , इति स्वयमेवैरिणोहंतारोयेपांतिभ्यः २२

वाचस्पतिमुनिवरंमुगसुरननमस्कृतम् ॥ नोच्चालासनादिद्रःपश्यन्नपिसभागतम् ८ ततोनिर्गत्यमहमाकविगंगिरसांप्रभुः ॥ आययौस्वगृहंतृष्णीविद्रा न्श्रीमद्विक्रियाम् ९ तर्ह्येवप्रतिबुद्धयेद्रोगुरुहेलनमात्मनः ॥ गर्हयामाससदसिस्वयमात्मानमात्मना १० अहोवतममासायुक्तंवेदध्रुवद्विना ॥ यन्मयै श्वर्यमतेनगुरुःसदसिकात्कृतः ११ कोगृध्र्यत्पंडितोलक्ष्मीत्रिविष्टपपतेरपि ॥ ययाहमासुरंभावंनीतोद्यविबुधेश्वरः १२ येषारमेष्ठयंधिपणमयितिष्ठन्नकं चन ॥ प्रत्युत्तिष्ठदितिबुद्धयेर्भतेनपरंविदुः १३ तेषांकुपथदेष्टांपततांतमसिह्यवः ॥ येश्रद्धयुर्वचस्तेधैमज्जत्यश्मप्लवाइव १४ अथाहममगचार्यमगाव धिपणद्विजम् ॥ प्रसादयिष्येनिशःशीर्ष्णातिचरणंस्पृशन् १५ एवंचिंतयतस्तस्यमघोनीभगवान्गृहात् ॥ बृहस्पतिर्गतोऽहृष्टांगतिमध्यात्ममायया १६ गुणेर्नाधिगतःसंज्ञांपरीक्षन्नभगवान्स्वराट् ॥ ध्यायन्नधियासुरैर्युक्तःशर्मनालभतात्मनः १७ तच्छ्रुत्वासुराःसर्वआश्रित्यौशनसंभतम् ॥ देवान्प्रत्युद्यमंच कुर्वन्दाआततायिनः १८ तैविमृष्टेषुभिस्तिक्ष्णैर्निर्भिन्नांगोरुवाहवः ॥ ब्रह्माणंशरणंजग्मुःसहैद्रानतकंधराः १९ तांस्तथाभ्यर्दितान्वीक्ष्यभगवानात्मभूर जः ॥ रुपयापरयादेवउवाचपरिसांत्वयन् २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अहोवतसुरश्रेष्ठाह्यभद्रवःकृतंमहत् ॥ ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणंदांतमैश्वर्यान्नाभ्यनंदत २१ तस्या यमनयस्यासीत्परेभ्योवःपराभवः ॥ प्रक्षीणेभ्यःस्ववैरिभ्यःसमृद्धानांचयत्सुराः २२

८ ततः गुरुः गृहंतृष्णी ९ ततः इंद्रः स्वात्मानं गर्हयामास १० माधिकं अस्तु अहो ऐश्वर्यमतेन मया सदसि गुरुः तिरस्कृतः यत्प्रसादात् इयं श्रीः अतः अहंतं प्रसादयिष्ये ११ १२ १३ १४ १५ एवं चिंतयतः सतः बृहस्पतिः आत्ममायया अंतर्धानंगतः १६ इंद्रः देवैः सह गृहं अवाप्य शर्मनं अलभत १७ तच्छ्रुत्वा सर्वे दैत्याः शुक्रं आश्रित्य देवान् जिग्युः १८ तदा सैद्राः देवाः ब्रह्माणं शरणं जग्मुः १९ तदा ब्रह्मा उवाच ॥ २० हे देवाः भवद्भिः अतद्रुतं २१ ब्राह्मणावमानात् ऐश्वर्यश्रेष्ठाः जाताः २२

गुरुतिरस्कारसरकारवेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टान्तेनाह । मधवन्निति । द्विषतः शत्रून्काठ्यंभार्गवंगुरुमेवाराध्योपचितान् । उपचितत्वेमेवाह । (भृगुः शुक्रोदेवतायेपांते) आ
ददीरन्गृहीयुः २३ अभेद्योमंत्रो (गुप्तशब्दो) देवा । अनुशिक्षितार्थाः शिष्याः यतः विप्रगोविंदो गवीश्वराणां भवंत्यभद्राणि न भवति अन्येषां तु भवंति २४ तत्तस्मात्
अथ अनंतरमेव भजन । अस्य कर्म अनुरूपवानम् २५ उदिता उक्ताः । विगतज्वरानि श्रिताः २६ (हेतातविश्वरूपनेत्रव आश्रयं । पितृणां पितृगणां) २७ (सतां पुत्राणां पुत्रवतामपि
पितृशुश्रूषणां हि परो धर्मः तत्र ब्रह्मचारिणां किमुत ब्रह्मचर्यम्) २८ अतिथीनां पितृगणां च प्रशंसार्थमाहुः । आचार्योपनीयवेदाध्यापकः । ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिः । (मरुत्पतेरिन्द्रस्य) २९ धर्म
स्यात्मा मूर्तिरतिथिः । स्वयंमाभात् आत्मनः श्रीविष्णोः यद्वा आत्मनः स्वस्य । सर्वभूतेष्व्वात्मनोऽपि कर्तव्यत्वेतदर्थम् ३० परेभ्यः पराभ्यगता मूर्तिः तां ३१ संदेशमाहुः वृणीमह
ति ३२ ननु पाध्यायत्वे कनिष्ठस्य ममाभिर्वंदनं करिष्यथ तच्च गृहीतं तत्राहुर्नैति । अथेष्टप्रयोजननिमित्तं यविष्ठानां अभिवादनं न निर्देति । किं च । छंदोभ्योन्यत्र योज्यैष्ट्यस्य कारणं न तु मं
त्रेषु । अतोऽस्मभ्यं ब्रह्मदानृत्वेन त्वमेव ज्येष्ठो भविष्यसि । यद्वा । (हे ब्रह्मन्) छंदोभ्योन्यत्र वेदान् विहाय वयस्वज्यैष्ट्यस्य कारणं न भवति किंतु यदा एव कारणं । तत्साम्ये तु वयः ।
वेदज्ञत्वाच्च त्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः ३३

मधवन् द्विषतः पश्य प्रक्षीणात्तु गुरुवैतिकान् ॥ संप्रत्युपचितान् भूयः काठ्यमाराध्य भक्तितः ॥ आददीरन् विलयनं ममापि भृगुदेवताः २३ त्रिविष्टपं किं गणयं
त्यभेद्यं मंत्राद्यगुणामनुशिक्षितार्थाः ॥ न विप्रगोविंदो गवीश्वराणां भवंत्यभद्राणि नेश्वराणाम् २४ तद्विश्वरूपं भजता शुविप्रंतपस्विने त्वात्प्रमथात्मवंतम् ॥
समाजितोऽर्थान् स विवास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ त एव मुदिताराज ब्रह्मणा विगतज्वराः ॥ ऋषित्वात्प्रमुपब्रज्य परिष्वज्ये
दमब्रुवन् २६ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ वयं तं अतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते ॥ कामः संपाद्यतां तात पितृगणं मन्योचितः २७ पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूष
णं सताम् ॥ अपि पुत्रवतां ब्रह्मन् किमुत ब्रह्मचारिणाम् २८ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ॥ भ्रातानरूपते मूर्तिर्भाता साक्षात्सितेस्तनुः २९
दयाया भगिनी मूर्तिर्यत्नस्यात्मा तिथिः स्वयम् ॥ अग्रेभ्यः गतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः ३० तस्मात्पितृगामार्तानामार्तिपरपराभवम् ॥ तपमापनयं
स्तात संदेशं कर्तुं नर्हति ३१ वृणीमहे वो पाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुम् ॥ यथाऽजसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा ३२ न गृह्यंति ह्यर्थे पुय विष्ठांश्च भिवाद
नम् ॥ छंदोभ्योन्यत्र न ब्रह्मन् वयोज्यैष्ट्यस्य कारणम् ३३ ॥

हे मधवन् संप्रति देवाः शुक्रं आराध्य मत्स्थानमपि व्रटीष्यन्ति २३ २४ तस्मात् आशु विश्वरूपं भजत यदि अस्य कर्म क्षमिष्यध्वं तर्हि सः भवदर्थान् विवास्यते २५ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ ॥ इति ब्रह्मो विदं श्रुत्वा त्वात्प्रमत्वा २६ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ हेतात वयं अतिथयः प्राप्ताः नः कामः संपाद्यताम् २७ पुत्राणां पितृशुश्रूषणं परो धर्मः २८
यतः गुरुः वेदस्वर्गः पिता प्रजागो मूर्तिः भ्राता इन्द्रस्य मूर्तिः २९ भगिनी दयायाः मूर्तिः अतिथिः धर्मस्य मूर्तिः अग्रेः अभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि श्रीविष्णोर्नूर्तिः ३० अ
तः तस्मात्कपितृगामार्तः स तस्मात्प्रमत्वा सन् अस्मदाज्ञां कर्तुं नर्हति ३१ त्वां उपाध्यायं वृणीमहे यथा तव तेजसा शत्रून् विजेष्यामः ३२ कार्येषु कनिष्ठवंदनं न निर्देति मं
त्रेभ्योन्यत्र योज्यैष्ट्यस्य कारणं न तु मंत्रेषु अतः न ब्रह्मदानृत्वेन त्वमेव ज्येष्ठो भविष्यसि ३३

अ०

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

(ऋषिः शुकः) । ३४ निदतमपीदं युष्मद्याश्चर्मभयेन कर्ष्याभात्याहसाधन । (हनायाः) । वगाहवपाराहत्यामेति शेषः घर्मशीलैः अधर्महेतुत्वात् । किं तु किंचिद्ब्रह्मवर्च उपव्ययं पूर्वमिदं स्य ब्रह्मवर्चसोऽव्ययकरं प्रत्याख्यातुं च मादृशो नार्हतीत्याह । कथं त्विति । तेषां लोकेशानां शिष्य शिक्षणार्हः स एव प्रत्याख्यानाभाव एव हि शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते ३५ ननु पौरोहित्येन धनलाभाद्वर्गमिधेयत अन्यथानिर्धनस्य कुतो धर्मः अत एव तेन लोको हृष्यति तत्राह । अकिंचनानां शिलोच्छन्नं हि धनं । क्षेत्रे स्वाभ्युपेक्षितकणिशोपादानं शिलं । हटादापातितवह्न्या देवपादानमुच्छन्नं । इह गृहाश्रमे तेनैव निर्वातिता संपादिता साधूनां मत्क्रियायेन ३६ कियदेतत्प्रायतम अल्पमेव । अभ्यधिकमपि करिष्यामीत्याह । भवतामिति । ३७ समाधिना परमोद्यमेन । वैष्णव्याश्रीनारायणकवचात्मिकया । ३८ असुरचमूर्द्धेत्यसेनाः जिग्ये तां विद्यां तु तस्मै विश्वरूप उक्तवान् ३९ ४० ॥ इति श्रीभागवते पठस्कंधे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अष्टमे विश्वरूपस्तु वर्मनारायणात्मकं ॥ इंद्राय प्राह येन इंद्रो गुतो दैत्या नथाजयत् ॥ १ ॥ त्रिलोक्याः संबन्धिनीश्रियं १ । (यथावदाख्याहि) २ । ३ ।

॥ ऋषिरुवाच ॥ अभ्यर्धितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः ॥ स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः शृङ्गयाम् गिरा ३४ ॥ विश्वरूप उवाच ॥ विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्च उपव्ययम् ॥ कथं नु मद्विद्योना धालोके शैरभियाचितम् ॥ प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते ३५ अकिंचनानां हि धनं शिलोच्छन्नं तेनेहानेव तितसाधुसत्क्रियः ॥ कथं विगर्ह्यं नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ३६ तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् ॥ भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ३७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तेभ्य एवंप्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः ॥ पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना ३८ सुरद्विपांश्रियं गुतामोशनस्यापि विद्यया ॥ आच्छिद्यादानमहेंद्राय वैष्णव्याविद्यया विभुः ३९ यया गुतः सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभुः ॥ तां प्राह समहेंद्राय विश्वरूप उदारधीः ४० ॥ इति श्रीभागवते म० पठस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ यया गुतः सहस्राक्षः सवाहावरिपुसैनिकान् ॥ क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या वुभुजे प्रियम् १ भगवन्स्तन्ममाख्याहि वर्मनारायणात्मकम् ॥ यथा ततायिनः शत्रून् येन गुप्तो जयन्मृधे २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृतः पुरोहितस्त्वाश्रोमहेंद्रायानुपृच्छते ॥ नारायणारूपं वर्महितदिहे कमना शृणु ३ ॥

एवं देवैः पौरोहित्ये प्रार्थितः विश्वरूपः तान् आह ३४ ॥ ॥ विश्वरूप उवाच ॥ ॥ हे देवाः स्वपुण्यनाशकं पौरोहित्यं कथं नु करोमि ३५ ३६ तथापि गुह्यं प्रति प्राणिः अर्थैश्च साधये ३७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ विश्वरूपः एवं प्रतिज्ञाय देवैः वृतः सन् पौरोहित्यं चक्रे ३८ शुक्रविद्यया गुप्तं दैत्यश्रियं वैष्णव्याविद्यया आच्छिद्य महेंद्राय अदात् ३९ इंद्रः यया विद्यया गुप्तः सन् असुरचमूः जिग्ये तां विद्यां विश्वरूपः इंद्राय प्राह ४० इति पठे सप्तमः ७ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ सहस्राक्षः यया गुप्तः सन् शत्रून् निजित्य त्रिलोक्यं प्रियं वुभुजे १ हे भगवन् तत्तन् नारायणमयं वर्मममाख्याहि २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ततः त्वाष्टः महेंद्राय नारायणारूपं वर्महितं शृणु ३

मंत्राभ्यां अष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः स्वांगेषु करयोश्च न्यासोयेन । नारायणमयं परं वर्म संनह्येत् बध्नीयात् ४ तत्राष्टाक्षरेण पादाद्यष्टांगेषु न्यासमाह पादयोरिति सार्धेन प्रणवसंपुटितमोकाराद्यैकैकमक्षरं विन्यसेत् । विपर्ययं यथाभवत्येवं गिर आदिपादां तं वा विन्यसेत् । उत्पत्तिन्याससंहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः । ५ द्वादशाक्षरस्योद्धारः प्रणवादियकारांतमिति । प्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यंतमंगुलीषु । परिशिष्टमक्षरचतुष्टयं अंगुष्ठयोराद्यंतपर्वसु न्यसेत् । ६ मंत्रांतरन्यासमाह न्यसेदिति । पकारणकारयोर्विच्छेदेण षडक्षराणि हृदयादिषु न्यसेत् ७ मकारमस्त्रमुद्दिश्य ध्यात्वा तन्मकारास्त्रं मः अस्त्राय फट्तिव्येवं दिग्बन्धे विनिर्दिशेत् (अंविष्णवेन मइति मंत्रोद्धारः) ८ ध्येयमीश्वररूपमात्मानं ध्यायेत् । षडशक्तिभिः ऐश्वर्यादिभिः भगवद्वाच्याभिः । विद्याचतैस्तैश्चतुष्वमूर्तिभ्यस्तं इमं वक्ष्यमाणं श्रीनारायणकवचाख्यं ९ (शंखचक्राद्यष्टायुधधरोऽष्टबाहुः) अष्टगुणः अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तो (हरिः सर्वतो रक्षणं करोतु) १० यादसांगणा एव वरुणस्य पाशस्तस्मात् ११ अटवी आजिमुखं संग्रामोपग्रहश्च आदिर्ये पाते पुमं कटस्थानेषु १२ असौ प्राप्तिद्वो वराहो महात्मा अध्वनिरक्षतु । यज्ञैरवयवरूपैः कल्प्यते निरूप्यत इति विद्या । उन्नीता उद्धृता परायेन सः । अद्रिकूटेषु गिरिशिखरेषु रामोजामदभ्यः विप्रवासे दूरवासे १३

॥ विश्वरूप उवाच ॥ ॥ धौतांघ्रिपाणि राचम्य स पवित्र उदङ्मुखः ॥ कृतस्वांगं करन्यासो मंत्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ नारायणमयं वर्म संनह्ये द्वय आगते ॥ ३ ॥ पादयोर्जानुनोरुर्वोरुदरे हृदयोरसि ॥ मुखेशिरस्यानुपूर्व्यादोकारादीनि विन्यसेत् ॥ ४ ॥ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ॥ ५ ॥ करन्यासंततः कुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया ॥ प्रणवादियकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु ॥ ६ ॥ न्यसेद्द्वय ओंकारं विकारमनुसूधानि ॥ पद्मरंतुभ्रुवोर्मध्येणकारं शिखयादिशेत् ॥ वेंकारं नेत्रयोर्युज्यात्रकारं सर्वसांधिषु ७ मकारमस्त्रमुद्दिश्य मंत्रमूर्तिर्भवेद्बुधः ॥ सविसर्गफटंततत्सर्वादिक्षु विनिर्दिशेत् ॥ अंविष्णवेन मइति ८ आत्मानं परमं ध्यायेद्द्वयेयं षडशक्तिभिर्युतम् ॥ विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं मंत्रमुदाहरेत् ॥ ९ ॥ हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षान्यस्तांघ्रिपद्मः पतंगेन्द्रपृष्ठे ॥ दरारिचर्मासिगदेषु चापपाशान् दाधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः १० जलेषु मार्क्षतु मत्स्यमूर्तिर्यादोगणेश्वो वरुणस्य पाशात् ॥ स्थलेषु मायावद्ब्रह्मनां व्यात्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ११ दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुपाया नृसिंहोऽमुरयूथपारिः ॥ विमुंचतो यस्य महाड्डहासं दिशो विनेदुर्न्यपतंश्च गर्भाः १२ रक्षत्वसौ माध्वनियज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रयो त्रीतधरो वराहः ॥ रामो द्रिकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्मणो व्याध्न रताग्रजोऽस्मान् ॥ १३ ॥

॥ विश्वरूप उवाच ॥ ॥ धौतांघ्रिपाणि राचम्य उदङ्मुखः वाग्यतः आष्टाक्षरद्वादशाक्षरमंत्राभ्यां स्वांगं करयोः न्यासं कृत्वा नारायणमयं वर्म बध्नीयात् ४ एवं न्यासं कृत्वा ५ ६ ७ ८ आत्मानं ईश्वररूपं ध्यात्वा इदं नारायणकवचं उदाहरेत् ९ ॐ हरिः मम सर्वरक्षां विदध्यात् १० मत्स्यमूर्तिः जलेषु मार्क्षतु स्थलेषु वामनः खेत्रिविक्रमः ११ दुर्गमस्थानेषु नृसिंहः अध्वनिवराहः १२ गिरिशिखरेषु परशुरामः प्रवासे भरताग्रजः १३

भा० ५०

॥ १७ ॥

उग्रधर्मादिभिचारादिलक्षणान् । द्वासाद्वर्तनान्नरः अवतु । दत्तोदत्तात्रेयः अयोगान्नयोगभ्रंशान् । १४ पथियदेवानांहेलनम् नमस्कारमकृत्वागमनंतस्मात् । पुरुषार्चनांतरोद्वपूजाछिद्रात्तद्वात्रिशदपराधरूपात् । (देवार्पवर्ग्य) नारदः । १५ लोकाज्जनानवादान् यज्ञः । जननिमित्तोयांतउपवातस्तस्माद्बलभद्रः अवतान् कृतांतादिनिपाठकृतांतात्कालात् । रक्षतु । क्रीधवशात्सर्पाणिगणान् । शेषः १६ कालमलप्रपातकलेः कल्किः धर्मावनायधर्मरक्षणायउत्तमहातृकनोऽवतारयेत् १७ दिनच्यपटुभागेण क्रमेणप्रातरादि मंजेपुरात्रेश्वरदोषादि मंजेपुरात्रेश्वरार्पणंहेतवइतिप्रियः । आसंगवर्गमवमभिव्याप्य (अरीद्रपाणिश्चक्रपाणिः) १८ त्रिधामात्रद्व्यादित्रिमूर्तिः माधवः दोषप्रदोहृषीकेशोऽवतु । अर्धरात्रेअर्धरात्रिचर्यतेकाले । नशीधेचएकएवपञ्चनाभिवतु । १९ अपररात्रेईशः श्रीवत्सधामावतु । प्रत्युपईशःऋद्धधरोजनार्दनोऽव्यात् । श्रीदामोदरः प्रभाते विश्वेश्वरोऽनुसंध्यं २० युगांतानलवत् तिग्मा तीक्ष्णानेभिर्मिथ्यतद्भक्तं भगवताप्रयुक्तम् अरिहन्त्यंदंदग्वि अतिशयेन दहति । तस्यायंस्वभावएवतत्तस्मात्प्रार्थनीयमित्यर्थः यद्वा दंदग्वीतिलोममध्यमपुरुषः । अत्रत्वमेवभूतंचक्रमित्स्वरूपमुक्तासंबोधप्रार्थ्यते अदिगयेनदहेति । कश्चुपकृत्वा २१ अशनिवत् (स्पर्शनं) स्वर्शायेपातेविस्कुलिगायस्याः तस्याः संबोधनं । हेगदेत्वमजितस्यप्रियासि अहंअच्युत स्वदासः अतः कूश्मांडादीनिपिठि निपिठि अरींश्च संचूर्णय संचूर्णय सर्वत्रवीप्सा अविशीघ्रत्वाय । २२

मामुग्रधर्मादिखिलात्प्रमादाज्ञायणः पातुनरश्चहासात् ॥ दत्तस्त्वयोगादथयोगनाथः पायाहुगेशः कपिलः कर्मबंधात् १४ सनत्कुमारोवतुकामदेशाद्वयशीर्षमां पथिदेवहेलनात् ॥ देवार्पवर्ग्यः पुरुषार्चनांतरात्कूर्मोहरिमीनिरयादशेषात् १५ धन्वंतरिर्भगवान्पात्वपथ्याद्ब्रह्माद्रयाद्वभोनिर्जितात्मा ॥ यज्ञश्च लोकादवताज्जनांताद्व्योमपात्क्रीधवशादहोद्विः १६ द्वैपायनोभगवानप्रबोधाद्ब्रह्मस्तुपाखंडगणात्प्रमादात् ॥ कल्किः कलेः कालमलात्प्रपातुधर्मावनायोरु कृतावतारः १७ मां केशवोगदयाप्रातरव्याहोर्विंद आसंगवमातवेणुः ॥ नारायणः प्राह्णउदारशक्तिर्मध्यंदिनेविष्णुररींद्रपाणिः १८ देवोपराह्णमधुशोष धन्वासायंत्रिधामावतुमाधवोमाम् ॥ दोषेहृषीकेशउतार्धरात्रेनिशीथएकोवतुपञ्चनाभः १९ श्रीवत्सधामाऽपररात्रेईशः प्रत्युपईशोऽमिधरोजनार्दनः ॥ दामोदरोऽव्यादनुसंध्यंप्रभातेविश्वेश्वरोभगवान्कालमूर्तिः २० चक्रंयुगांतानलतिग्मनेभिभ्रमत्समंताद्गवत्प्रयुक्तम् ॥ दंदग्विदंदग्विग्विसैन्यमाशुक्लंयथावातसखोदुताशः २१ गदेऽशनिस्पर्शनविस्कुलिगेनिपिठिनिपिठ्यजितप्रियासि ॥ कूश्मांडैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांश्चूर्णयचूर्णयारीन् ॥ २२ ॥

अभिचारादिधर्मात् नारायणः नरः गर्वात् दत्तः योगभ्रंशात् कपिलः कर्मबंधात्पातु १४ सनत्कुमारः मदनात् हयशीर्षापथिदेवहेलनात् नारदः देवपूजाछिद्रात्कूर्मः निरयात् १५ धन्वंतरिः अपथ्यात् कृपभः द्वंद्वभयात् यज्ञः जनापवादात् बलभद्रः कृतांतात् शेषः सर्पगणात् १६ द्वैपायनः अप्रबोधात् बुद्धः पाखंडगणात् कल्किः कलिकालमलात् १७ केशवः गदया प्रातः । गोविंदः आसंगवम् । नारायणः प्राह्णे । विष्णुः मध्यंदिने १८ मधुहा अपराह्णे माधवः सायं हृषीकेशः दोषे पञ्चनाभः आनिशीथम् १९ श्रीवत्सधामा अपररात्रे जनार्दनः प्रत्युपे दामोदरः अनुसंध्यम् विश्वेश्वरः प्रभाते २० हेचक्र मे रिनुसैन्यंदंदग्वि २१ हेगदेकूश्मांडादीन् चूर्णय २२

हेदरेद्रपांचजन्यत्वयातुधानादीन्विद्रावय विप्रग्रहात्रसाराक्षमाः येन्येचघोरदृष्टयस्तान् । २३ तिग्माधारायस्यहेतिग्मधार अमिवर खड्गश्रेष्ठ त्वंममारिसैन्यंछिधिछिधि । शतचंद्राका
राणिभंडलानियस्मिन् देशतचंद्रचर्मन् अयोनामयवतां द्विपांचभूं पिछादयपापचक्षुपांचउग्रदृष्टीनांचक्षुपिहर । २४ यत्तयेभ्योभयं । अवेभ्यः पापेभ्यः २५ (येचनोऽस्माकं) श्रेयः प्र
तीपकाइष्टव्यायातकाः । २६ स्तोत्राणिवृहद्रथंतरादिसामानितैः स्तोभ्यतेसस्तूयतइतिस्तोत्रस्तोभः छंदोमयोदेदमूर्तिः । ' सुपर्णोसिगरुत्मान' इत्यादिश्रुतेः । ऐकपद्यपाटेस्तोमाः गी
तिपूरकाक्षराणि । स्तोत्रस्तोमेतिपाटेसामाधारभूताः ऋक्स्तोमः २७ नामानिचरूपाणिचयानानिचवाहनानिचआयुधानिचनोदुद्रयादीन्पांतु । पार्षदभूषणाः पार्षदमुख्याश्चपांतु २८
सच्च असच्चमूर्तिमूर्तयत् । तत्सर्वजगत् २९ ऐकात्म्यस्यानुभावोऽनुध्यानम् येपातेपां विकल्पोभेदस्तद्राहितोपि ३० मत्यमानेनपत्यभूतेनप्रयागेन ३१ पुनरपिश्रीनृभिर्हृष्यप्राधयेते ।
विदिक्ष्विति । पात्वित्यनुवंगः । यद्वा नारसिंहः प्रहादः स्वनेनश्रीनृसिंहनामगर्जनेन स्वतेजसास्वप्रभावेन ग्रस्तानिसमस्तानि दिग्गजविपशस्त्रजलवायवश्यादीनांतेजांसिप्रभावाः
देनसः ३२ दंशितः कवाचितः ३३ तोपिसाध्वसाद्रयाद्रिमुच्यते ३४ तस्यतुभयंनभवेदेव । ३५

त्वंयातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ॥ दरेद्रविद्रावयकृष्णपूरितोभिमिस्वनोरेहृदयानिकंपयन् २३ त्वंतिग्मधारासिवरारिसैन्यमीशप्रयु
क्तोमरुछिधिछिधि ॥ चक्षुपिचर्मन्शतचंद्रछादयद्विषामघोनांहरपापचक्षुषाम् २४ यत्रोभयंग्रहेभ्योऽभूरकेतुभ्योन्मृष्यएवच ॥ सगीमृपेभ्योदांष्ट्रेभ्योभूते
भ्योऽवेभ्यश्चवा २५ सर्वाण्येतानिभगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ॥ प्रयांतुसंक्षयंसद्योयेनःश्रेयःप्रतीपकाः २६ गरुडोभगवानस्तोत्रस्तोभश्छंदोमयःप्रभुः ॥
रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्योविष्वक्सेनःस्वनानभिः २७ सर्वापद्योहरेर्नामरूपयानायायानिनः ॥ दुर्द्धाद्रियमनःप्राणान्पांतुपार्षदभूषणाः २८ यथाहिभगवानेववस्तुतः
सदसच्चयत् ॥ सत्येनानेननःसर्वेयांतुनाशनुपद्रवाः २९ यथैकात्म्यानुभावानांविकल्परहितःस्वयम् ॥ भूषणायुधलिङ्गाख्याधतेशक्तीःस्वमायया ३०
तेनैवसत्यमानेनसर्वज्ञोभगवानहर्षिः ॥ पातुसर्वैःस्वरूपैर्नःसदासर्वत्रसर्वगः ३१ विदिक्षुदिक्षुर्ध्वमधःसमंतादंतर्वहिर्भगवान्नारसिंहः ॥ प्रहापयल्लोकभयंस्वनेनस्व
तेजसाद्रस्तमस्ततेजाः ३२ यवदग्निदमारुघातंवर्मनारायणात्मकम् ॥ विजेप्यस्यंजमायेनदंशितोऽसुरयूथपान् ३३ एतद्वारयमाणस्तुयंयंपश्यतिच
क्षुपा ॥ पदावासंस्पृशेत्सद्यःसाध्वसात्सविमुच्यते ३४ नकुतश्चिद्रयंतस्यविद्यांधारयतोभवेत् ॥ राजदस्युग्रहादिभ्योव्याघ्रादिभ्यश्चकृर्हचिन् ३५

हेपांचजन्ययातुधानादीन् विद्रावयविद्रावय २३ हेखड्गेमअरिसैन्यंछिधिछिधि हेचर्मन् द्विपांचभूं पि छादय हर २४ भगवन्नामरूपादिकीर्तनात् श्रेयोनाशकाः
क्षयंयांतु २५ २६ गरुडः कृच्छ्रेभ्योरेक्षतु २७ आपद्योहरेर्नामरूपादीनिपार्षदाश्चनः दुर्द्धादीन् पांतु २८ २९ ३० सर्वरूपैः हरिः सदापातु ३१
विदिक्षुदिक्षुर्ध्वमधः समंतात् अंतर्वहिश्वनारसिंहः पातु ३२ हेमघवन्नारायणाख्यंवर्मतेआख्यातंयेन शत्रून् विजेप्यसि ३३ यः इदं धारयेत् सः मया
तमुच्यते ३४ एतद्वारयतः कुतश्चभयंनभवेत् ३५

एतद्विद्याप्रभाषमितिहासेनाह । इमां मातृसाधैस्त्रिभिः । मरुधन्वनिनिरुद्धकेदेशे । अनेनविद्यायाः क्षेत्रतीर्थानपेक्षत्वं दर्शितं । ३६ यत्राद्विजस्यस्योदेहत्यागः तस्योपरि ३७ मयस्त
तक्षणमयगगनावपतत् । पातातरेऽंगनाभिः सह । वालखिल्योपदेशात्तस्यास्थीनिप्रास्यप्राक्षिप्यविस्मितः सन्स्वधामगंधर्वलोकंजगाम । ३८ । ३९ अधिगतः प्राप्तः सन् । ४० इति
श्रीभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायाषष्ठमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ नवमेविश्वरूपेऽनुहतेऽश्वमेधक्रीपतः । त्वष्ट्राचोत्पादितेऽनुहतेऽश्वमेधेऽर्हिरिः स्तुतः ॥ १ ॥ सोमस्यपीथंयानंयस्मिन् । एवंसुरापीथं । अन्नमती
त्वेन्नादं । अत्र “विश्वरूपोऽस्त्वष्ट्राः पुरोहितो देवानामासीत्” इत्यादिश्रुतिरनुसंधेया १ तस्यासुरपक्षपातमाह । सवाइतिद्विधाभ्याम् । प्रत्यक्षंप्रकटयथाभवतितथासविनयं देवेभ्यो हविर्भागम्
इन्द्रायेदं अग्नयेदमित्युद्धरवदत् । अत्रहेतुः । यस्यपितरो देवाः सः २ ॥ असुरेभ्यस्तु परोक्षं गुप्तं भागं ददौ । तदेवाह । देवान्यजमानोऽसावसुरान्प्रति भागमवहत् केनाप्युपायेन प्राप
यामात । अत्रहेतुः । मातृस्नेहप्रशान्तुगः ३ (देवानां हिलनमवज्ञानं यत्र तद्धर्मालीकं धर्मकृत्येऽनृतं । तरसाशीघ्रम्) ४ । ५ ।

इमां विद्यां पुराकश्चित्कौशिको धारयन् द्विजः ॥ योगधारणया स्वांगं जहौ समरुधन्वनि ३६ तस्योपरि विमानेन गंधर्वपतिरेकदा ॥ ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्दृ
तो यत्राद्विजस्यः ॥ गगनाव्यपतत् सद्यः सविमानो ह्यवाक्शिरोः ३७ सवालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः ॥ प्रास्यप्राचीं सरस्वत्यां स्नात्वा धामस्व
यन्वगात् ३८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ य इदं शृणुयात्काले यो धारयति चाहतः ॥ तं नमस्यंति भूतानि मुच्यते सर्वतोभयात् ३९ एतां विद्यामधिगतो
विश्वरूपोऽच्छतक्रतुः ॥ त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ४० ॥ ॥ इति श्रीभागवते म० षष्ठस्कंधेनारायणवर्धनाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यासन् विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत ॥ सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुकम् १ सवैर्बर्हिषिदेवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः ॥ अवद
द्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप २ स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान्प्रति ॥ यजमानोऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः ३ तदेव हेलनं तस्य धर्मालीकं सुरेश्वरः ॥
आलक्ष्य तरसाभीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिन्नदुषा ४ सोमपीथं तु यत्तस्य शिरासीत् कपिजलः ॥ कलविकः सुरापीथमन्नादं यत्स तित्तिरिः ५

पुराकश्चित्कौशिको द्विजः इमां विद्यां धारयन् योगधारणयामरुद्धेऽस्वांगं जहौ ३६ तस्योपरि चित्ररथः गंधर्वः विमानेन ययौ सः सद्यः सविमानः गगनात् न्यपतत् ३७
पुनः वालखिल्यवचनात् आस्थीन्यादाय प्राचीं सरस्वत्यां प्रास्य स्नात्वा स्वधामययौ ३८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ यः इदं शृणुयात् धारयति च सः सर्वतोभयात्
मुच्यते ३९ इन्द्रः विश्वरूपोऽस्त्वष्ट्राः पुरोहितो देवानां आसीत् ४० इति षष्ठोऽष्टकः ८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ विश्वरूपस्य त्रीणि शिरांसि सो
मपीथम् १ सुरापीथं २ अन्नादम् ३ इति आसन् १ सः देवेभ्यः प्रत्यक्षं हविर्भागं ददौ २ मातृस्नेहेन दैत्यान् परोक्षं ददौ ३ इन्द्रः एव तस्य विपर्यासं ज्ञात्वा असुरेभ्यो भीतः
सन् तस्य शीर्षाणि अच्छिन्नत् ४ तत्र सोमपीथात् कपिजलः आसीत् सुरापीथात् कलविकः अन्नादात् तित्तिरिः ५

तां वारायितुं समर्थः तथापि जग्राह । संवत्सरांते भूतानां मध्ये विशुद्धये लोकापवादपरिहाराय सहरिं द्रोभूम्यादिभ्यस्तद्वयं विभज्य ददौ ६
 तुरीयं चतुर्थभागं स्वातस्यगतस्य पूरः पूरणं तेन वरेण । यदि स्वातपूरणं स्वतएव भविष्यति तर्हि ग्रहीष्यामीत्येव भाषाबंधेन जग्राहेत्यर्थः । ईरणमूपरं । अतएवोपरेऽध्ययनादिनिषिध्यते ७
 छेदे सति पुनर्विरोहः प्ररोहो भवत्विति वरेण । निर्यासरूपेण ब्रह्महत्यायाः दृष्टत्वात् निर्यासो न भक्ष्यः ८ शश्वत्कामवरेण कामः संभोगः यावत्प्रसवंगर्भानुपघातेनैव संभोगवरेणेत्यर्थः (अंहो ह
 त्या ।) रजः अतएव रजोदर्शने तत्संगादिनकार्यम् । ९ द्रव्यभूयो वरेण यस्मिन् द्रव्ये क्षीरादावापो मिश्रा भवेयुः तस्य गूयस्त्वमाधिक्यं तन्मयत्वेन स्यादिति वरेणेत्यर्थः । यद्वा स्वासामुद्र
 रणेपि निर्झरोद्गमादिनामूयस्त्ववरेण । द्रवभूय इति पाठेऽप्ययमेवार्थः यद्वा द्रवभूयस्त्वं सांसिद्धिकद्रवत्वं तेन वरेण । (तासु मलंपापं) । अस्य विभागस्य “विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः” इत्यस्यां
 श्रुतावुक्तेः । तद्विभागफलमाह । तत्पापं हरति निराकरोति । कः । क्षिपन् बुद्ध्यादिजलाद्राहिः प्रक्षिपन् । (पापं हंतुं भिच्छता बुद्ध्यादित्याज्यमित्यर्थः ।) यद्वा क्षिपन् जलं पापं हरति
 आहरति गृह्णातीत्यर्थः अयं च “तस्मात् आपो न परिचक्ष्या” इत्यादिभृत्यर्थ उक्तः । पाटांतरे हरिकिल्विषं इंद्रपापम् १० इंद्राय इंद्रहंतुं शत्रवेशमूत्पत्यै । तदाह । इंद्रशत्रो विवर्धस्वेति ।
 अत्र चेद्रशत्रुपदस्य आद्युदात्तत्वात् “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं” इति स्मृतं बहुव्रीहिलक्षणापत्त्या इंद्रएव तस्य शत्रुभूत् तदुक्तं भूत्या ‘यद्ब्रविष्वस्वो इंद्रशत्रो वृद्धस्वेति तस्मादस्येद्रः शत्रुभवादि’
 तितथा च शिक्षायां । “मंत्रोहीनः स्वरतो वणे तो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । सवाग्म्यो यजमानां हि न स्तियथं त्रशत्रुः स्वरतो पराधत्” इति ११ अन्वाहार्यपचनादक्षिणाग्नेः १२ तत्रं क्षिया वि
 प्रस्तालोकादशदिशो विदुर्दृष्टुरिति पंचमेनान्वयः । कथं भूतं विष्वक् समंततः इषु विक्षेपमात्रं प्रतिदिनं वर्धमानं । दग्धशैलप्रतीकांशं कृष्णवर्णं । संध्याभ्रानीकवर्चो दीप्तिर्यस्य तम् १३

ब्रह्महत्यामंजलिना जग्राह यदपीश्वरः ॥ संवत्सरांते तद्वं भूतानां च विशुद्धये ६ भूम्यंबुदुमयोपि द्रव्यतुर्धा व्यभजद्वरिः ॥ भूमिस्तुरीयं जग्राह स्वातपूरवरे
 ण वै ॥ ईरणं ब्रह्महत्यायारूपं भूमौ प्रदृश्यते ७ तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्दुमाः ॥ तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ८ शश्वत्कामवरेणाहस्तुरीयं जगृहुः
 स्त्रियः ॥ रजोरूपेण तास्वं होमासिमासि प्रदृश्यते ९ द्रव्यभूयो वरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलम् ॥ तासु बुद्धदफेनाभ्यां दृष्टं तद्वरति क्षिपन् १० हतपुत्रस्ततस्त्व
 प्राजुहावं द्रायशत्रवे ॥ इंद्रशत्रो विवर्धस्वमाचिरं जाहविद्विपम् ११ अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः ॥ कृतांत इव लोकानां युगांत समयो यथा १२
 विष्वग्विवर्धमानं तमिषु मात्रादिनेदिने ॥ दग्धशैलप्रतीकांशं संध्याभ्रानीकवर्चसम् १३

इंद्रः ब्रह्महत्यां अंजलिना जग्राह संवत्सरांते आत्मशुद्धये ब्रह्महत्यां चतुर्धा विभज्य भूम्यंबुदुमयोपि द्रव्यः ददौ ६ तत्र भूमिः स्वातपूरवरेण ७ दुमाः छेदविरोहेण ८
 स्त्रियः कामवरेण ९ आपः द्रव्यभूयस्त्ववरेण एवं जगृहुः तस्याः स्वरूपं भूम्यादिषु ऊपरं १ निर्यासः २ रजोदर्शने बुद्धदफेनौ इति १० हतपुत्रः त्वष्टा इंद्रशत्रो विवर्धस्व इति
 होमचकार ११ अथ दक्षिणाग्नेः कृतांत इव घोरदर्शनः पुरुषः उत्थितः १२ सः प्रतिदिवसं इषु प्रक्षेपमात्रमानं वर्धमानः तं भयं करं दग्धशैलप्रतीकांशं १३

तप्तताम्रवच्छिन्नाः इमश्रुणिचयस्य मध्याह्नार्कवदुग्रेलोचनेयस्य १४ (रोदसी आरोप्येवेत्यर्थः ।) १५ दरीवद्वंभीरेणवक्रेणमुहुर्मुहुर्जुंभमाणमित्यन्वयः । कथंभूतेन । नमस्तलं पिवता
 क्रक्षाणिजिह्वयालिहता भुवनत्रयग्रसता १६ महताविस्तीर्णेन । रौद्रादंष्ट्रायस्मिन्तेन १७ वृत्रनामनिर्वक्ति । येनावृताइति । त्वाष्ट्रोर्मूर्तिर्यस्यतमसस्तेनत्वाष्ट्ररूपेणेत्यर्थः । तथाचश्रु
 तिः ' रुद्रोऽल्लोकानावृणोत्यादिभल्लोकानावृणोसतस्यवृत्रत्वं' इति १८ अग्रसत्भक्षितवान् १९ ग्रस्तंतेजोयेषांप्रत्यंचमंतर्यामिणं त्रिभुवनस्यतेनव्याप्तत्वात् कापिगमनासंभवात् ।
 तत्रैवस्थित्वातुष्टुवृत्तिर्यर्थः २० महाभयेपरित्राणमन्यतोनभवेदिति । हरिमेवप्रपद्यंतेसुराः शरणमातुराः ॥ वाय्वादीनिपंचमहाभूतानितैर्निर्मितास्त्रयोलोकास्तेषामधिपतयो ब्रह्मादय
 श्रुततोर्वाचीनावयंचसर्वेयस्मैअंतकायकालायोद्विजंतः संतोदलिहरामअसावपियस्माद्विभेदिततः परमेश्वरादेवनोऽस्माकं अरणशरणंरणमस्तु २१ ततएवेत्यवधारणेहेतुमाहुः ।
 अविस्मितंनिरहंकारं । कुतूहलशून्यंवा । कुतः । प्रशांतरागादिशून्यं । तच्चकुतः स्वेनैवलाभेनपरिपूर्णकामं । तच्चकुतः समंउपाधिपरिच्छेदशून्यं एवंभूतंपरमेश्वरंविनाअपरंयः शरणार्थ
 मुपसर्पतिसवालिशोऽज्ञः यतोसौशुनोलांगूलेनपुच्छेन समुद्रमतितिततिअतितर्तुमिच्छतीत्यर्थः यथातेनसमुद्रतरणंनभवाति तथा निरीश्वराश्रयणेनव्यसनार्णवतरणंनभवतीतिभावः
 २२ महाभयेसएवरक्षकइतिदृष्टमित्याहुर्द्वाभ्या । यस्यमहाशृंगेजगतीपृथ्वीभेवस्वनावंबद्धामनुःसत्यव्रतोयथावहुगंसंकटंततार । सएववारिचरोमत्स्यमूर्तिर्नोऽस्मानप्याश्रितान् नूनं
 ज्ञाता रक्षिष्यति २३ ।

तप्तताम्रशिखाश्मश्रुंमध्याह्नार्कोग्रेलोचनम् १४ देदीप्यमानेत्रिशिखेशूलआरोप्यरोदसी ॥ नृत्यंतमुन्नदंतंचचालयंतंपदामहीम् १५ दरीगंभीरवक्रेण
 पिवताचनभस्तलम् ॥ लिहताजिह्वयर्क्षाणिग्रसताभुवनत्रयम् १६ महतारौद्रदंष्ट्रेणजुंभमाणंमुहुर्मुहुः ॥ विव्रस्तादुद्गुर्लोकावीक्ष्यसर्वेदिशोदश १७ येना
 वृताइमेलोकास्तमसात्वाष्ट्रमूर्तिना ॥ सैववृत्रइतिप्रोक्तःपापःपरमदारुणः १८ तंनिजघ्नुरभिद्रुत्यसगणाविबुधर्षभाः ॥ स्वैःस्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैःसोग्रसता
 निकृत्स्नशः१९ ततस्तेविस्मिताःसर्वेविपण्णाग्रस्ततेजसः ॥ प्रत्यंचमादिपुरुषमुपतस्थुःसमाहिताः२० ॥ देवाऊचुः ॥ वाय्वंबराग्न्यक्षितयस्त्रिलोकाब्रह्मा
 द्योयेवयमुद्विजंतः ॥ हरामयस्मैवालिमंतकोसौविभेतियस्मादरणंतोनः २१ अविस्मितंतंपरिपूर्णकामंस्वेनैवलाभेनसमंप्रशांतम् ॥ विनोपसर्पत्यपरंहिवा
 लिशःश्वलांगूलेनातितिततिंसिंधुम् २२ यस्योरुशृंगेजगतीस्वनावंमनुर्यथावध्यततारदुर्गम् ॥ सएवनस्त्वाष्ट्रभयादुरंताव्राताश्रितान्वारिचरोपिनूनम् २३

तप्तताम्रशिखाश्मश्रुंपदामहीं चालयंतं १४ १५ जिह्वयाक्रक्षाणिलिहंतंभुवनत्रयग्रसतारौद्रदंष्ट्रेणमुखेनजुंभमाणं ईदृशंतंदृष्ट्वा व्रस्ताःलोकाःदुद्रुवुः १६ १७ येन इमेलोकाः
 व्याप्ताः सः वृत्रइतिप्रोक्तः १८ इंद्राद्याः देवाः तत्रएत्यस्वैः स्वैः दिव्यास्त्रौघैः निजघ्नुः सः तानिशस्त्राण्यस्त्राणिअग्रसत् १९ तदासर्वेदेवाः विपण्णाः संतःआदिपुरुषंउ
 पतस्थुः २० ॥ देवाऊचुः ॥ वयंब्रह्मादयः उद्विजंतः संतः यस्मैवलिहराम सोपिकालः यस्माद्विभेदितस्मात्परमेश्वरात् अस्माकंरणमस्तु २१ किंच स्वेनैवलाभेनप
 रिपूर्णकामंतंपरमेश्वरं विनाअपरं यः शरणार्थ उपसर्पति सः अज्ञः यतः शुनः पुच्छेन सिंधुंतर्तुंइच्छति २२ किंचयस्य मत्स्यस्य शृंगे पृथ्वीनावं बद्धा
 सत्यव्रतः संकटं ततार सः मत्स्यमूर्तिः अस्मान् रक्षिष्यति २३

संयमांसि प्रलयोदके। उदीर्णैरुद्भूतैर्वीर्यैर्कर्मयस्तेषां रवैः करालेभ्यंकरे अरविंदात्तनाभिकमलात् पतितप्रायः एकः असहाय एव तस्माद्भयाद्येन नारायणेन ततार स एव नः पारस्तारको रतु । २४ किंच वयं भगवते वसुष्ठाः पालिताश्च बहुशः अतस्तमेव शरणं व्रजामेत्याहुः । य एक इति त्रिभिः येनानुगृहीताः संतो विश्वं सृजाम । ननु यूयमेव स्रष्टारः नान्यो युष्माकमनुग्राहको स्ति । तस्यादर्शनात्तत्राहुः अस्मत्तः पुरः पूर्वमेवातर्यामितया समीहमानस्यापि यस्य लिंगं रूपं पश्यामः तत्र हेतुः पृथक् पृथगीशा इत्यभिमानिनः २५ देवादिषु उपेन्द्रपरशुराममत्स्यरामा दितनुभिः कृतावतारः सन् नोऽस्मान् आत्मसात्कृत्वा पाति च २६ आत्मभूतं देवतं । कुतः । विश्वं विश्वात्मकं । तथापि विकारं वारयन्ति । अन्यं । विश्वात्मत्वे हेतुः । परंकारणं । ननु प्रधानं पुरुषश्च विश्वस्य कारणं तत्राहुः प्रधानं पुरुषमितितदात्मकोऽपि स एवेत्यर्थः । स एव स्वानां नः शंविधास्यति । २७ प्रतीच्यांदिशि हृदि प्रथममाविरभूत्पुनश्च तं पुरो दृष्ट्वा ईक्षणाह्लादेन विव शावनौ दंडवत्पतिताः संतः शनैरुत्थायतुष्टुर्विरत्यन्वयः । २८ कथं भूतं । श्रीवत्सकौस्तुभौ विना आत्मतुल्यैः श्रीवत्सकौस्तुभमात्रव्यतिरिक्तैः शंखचक्रादिभिः कृत्वा स्वसमानैः षो डशभिः सुनंदादिभिः परितः सेवितं विकसितशरदंबुद्धवदीक्षणे यस्य तं २९ ३० यज्ञोर्वीर्यस्वर्गादिफलजननायसामर्थ्ये यस्य तस्मै नमः वयमेतत्तत्फलपरिच्छेदककालात्मने पितृद्विवातके पुदैत्येषु अस्तं प्रसिप्तं चक्रं येन एवं भूतैः प्रभावैः सुपुरुहूतये शोभनबहुनाम्ने ३१ ननु मम गुणातीतरूपं विहाय गुणोपाधिकं यज्ञवीर्यत्वादि किमिति वर्ण्यते तत्राहुः । यत्तदिति । यत्तव गुणत्रयस्ये शितुर्नियंतुस्त्रिगुणात्मकानां तिसृणां गतीनां परमंपदं निर्गुणस्वरूपम् तद्विषयस्य अर्वाचीन इदानीं तनः हेधातवो दितुं नार्हति अतः केवलं तस्मै तेन मोस्तु ३२

पुरास्वयं भूरपि संयमांसस्युदीर्णवातोर्मिरवैः कराले ॥ एको रविंदात्पतितस्ततारतस्माद्भयाद्येन स नोस्तु पारः २४ य एक ईशो निजमाययानः ससर्जयेनानुसृ जामविश्वम् ॥ वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्यामलिंगं पृथगीशमानिनः २५ यो नः सपत्नैर्भृशमर्थमानान् देवर्षिर्तिर्यङ्मृपुनित्य एव ॥ कृतावतारस्तनुभिः स्वमा यया कृत्वात्मसात्पातियुगेयुगे च २६ तमेव देवं वयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यम् ॥ व्रजामसर्वेशरणं शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति तेषां महाराजसुराणामुपतिष्ठताम् ॥ प्रतीच्यांदिश्यभूदाविः शंखचक्रगदाधरः २८ आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभैः ॥ पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुद्धेक्षणम् २९ दृष्ट्वा तमवनैः सर्व ईक्षणाह्लादविह्वलाः ॥ दंडवत्पतिताराजन शनैरुत्थायतुष्टुः ३० ॥ देवा ऊचुः ॥ नमस्ते यज्ञवीर्या यवयमेतत्तेनमः ॥ नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ३१ यत्ते गतीनां तिसृणामीशितुः परमंपदम् ॥ नार्वाचीनो विमर्गस्य धातवो दितुमर्हति ३२

पुराब्रह्मापि प्रलयोदकेनाभिकमलात्पतितः सन् येन ततार सः ईश्वरः नः तारकोस्तु २४ किंच यः ईशः स्वमायया नः ससर्ज २५ तान् नः शत्रुभिः अर्थमानान् दृ ष्ट्वा देवादिपुरुतावतारः सन् पाति २६ तं आत्मदैवं शरणं व्रजेम सः ईश्वरः नः शंविधास्यति २७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति तेषां उपतिष्ठतां सतां प्रतीच्यांदिशि शंखचक्रगदाधरः हरिः आविरभूत् २८ श्रीवत्सकौस्तुभौ विनास्वतुल्यैः षोडशभिः सुनंदादिभिः परितः सेवितं दृष्ट्वा दंडवत्पतिताः संतः शनैरुत्थायतुष्टुः २९ ३० ॥ देवा ऊचुः ॥ यज्ञवीर्या यशोभनबहुनाम्ने तेनमः ३१ हेधातः त्वानिर्गुणस्वरूपं अर्वाचीनः कः वेदितुं अर्हति अतः केवलं नमोस्तु ३२

मिताक्षराणि पद्यानि न मीयन्ते हरेर्गुणाः । इति पद्यैरनुप्यन्तः सद्योग्येन ह्युच्यते ॥ १ ॥ भक्त्युद्वेगेण बहुधा संबोधयंतो दुर्ज्ञेयत्वं प्रपञ्चयन्ति भगवन्नित्यादिना । परममंगलं ज्ञेयं शेषं रीयस्मिन् । आत्मयोगेन अष्टांगेन यः समाधिश्चित्ते काश्चिन्तेन परिभाषितः सुशीलितः परिस्फुटः यः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भजनतेन उद्धाटितं तमोरूपं कपाटं यस्मिन् तस्मिन् द्वारभूते चित्ते अपावृत्तेषु कटे आत्मलोके प्रत्यग्रूपे स्वयमेवोपलब्धमभिव्यक्तं यत्रिजसु वतं दनुभवरूपो भवान् ३३ । ननु केवलानुभवरूपत्वे यमसृष्ट्यादिकर्तृत्वकथं न ब्राह्मः । दुरवेति । दुरवबोध इव तवायं सृष्ट्या दिलक्षणः विहारयोगः क्रीडायोगः । यद्यस्मात् अशरणो निराश्रयः अनवेक्षितोऽस्माकं समवायो मेलनं साहाय्येन सः (तथाभूतः त्वं सगुणमिदं विश्वं आत्मना स्वयमेव सृजसि संहरसि) ३४ दुर्ज्ञेयत्वांतरमाहुः । अथेति । यथेह देवदत्तो गृहादि निर्मायत प्रस्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्ते एवं भवान् ब्रह्मस्वरूपो जीवत्वेन गुणविमर्शितः सद्ब्रह्माददाति । यद्वा समं जसं अप्रच्युतं दर्शनं चिच्छक्तिर्यस्य (उपशमो रागद्वेषाभावस्तच्छीलः) स भवानुदासीनः साक्षितया वर्तते इति (न विदामः) ३५ तदेवं विरोधेन दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा तत्परिहारेण ज्ञानप्रकारमाहुः नहीति । विरुध्यत इति विरोध उभयं निरुद्धमित्यर्थः । न ह्यन्वदृष्टांतेन त्वयि विकल्पो युज्यते । अतर्क्यैश्वर्यत्वादित्याहुः । भगवतीति । अपरिमिता गुणगणायस्य तस्मिन् श्रीश्वरे स्वतंत्रे अनवगाह्यमतर्क्यं महात्म्यं यस्य तस्मिन् । विकल्प एवंपाएवं वेति वितर्कः किमप्रयुक्तमिति विचार इत्यथेवेति । तत्र प्रमाणाभासास्तदनुग्राहकाः कुतर्काश्च अर्वाचीनावस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनो वे विकल्पादयस्ते येषु शास्त्रेषु तैः कलिलं व्याकुलं अंतःकरणमाश्रयो यस्य दुरवग्रहस्य दुराग्रहस्य तेन वादिनां विवादस्यानवसरे अगोचरे । ननु श्रद्धामात्रमेतत् युक्तिर्यथा तत्राहुः । उपरतो मायामयः संसारो यस्मिन् तस्मिन् केवलेऽप्यात्ममायां मध्ये निधाय कोऽन्वयः कर्तृत्वादिर्न भवति । यदि वस्तुतः कर्तृत्वादि भवेत्तर्हि विरोधः स्यात् । ननु तदस्तीत्याहुः स्वरूपद्वयाभावादिति । (वस्तुतो द्वैताभावाच्च विरोध इत्यर्थः) ३६

ॐ नमस्तेस्तु भगवन्नारायण वासुदेवादिपुरुषमहापुरुषमहानुभावपरममंगलपरमकल्याणपरमकारुणिककेवलजगदाधारलोकिकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभाषितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मोद्धाटिततमः कपाटद्वारे चित्ते स्फाटित आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् ३३ दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजसि पासि संहरसि ३४ अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपातितः पारतंत्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलफलमुपाददाति आहोस्वित् आत्माराम उपशमशीलः समं जसं दर्शनं उदासीन इति इवावनविदामः ३५ नहि विरोध उभयं भगवत्परिमितगुणितगुणगण ईश्वरे अनवगाह्यमाहात्म्येय अर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरे उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्ममाया भंतर्धाय कोऽनु अर्थो दुर्धट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात् ३६

हे भगवन्नारायण परमकारुणिक सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ तेन मोस्तु ३३ हे भगवन् तवायं क्रीडायोगः दुर्ज्ञेयः यतः त्वं निर्गुणोऽपि विश्वमायया सृजसि पासि हरसि ३४ अथ भवान् देवदत्तवत् पारतंत्र्येण शुभाशुभयोः फलं उपादत्ते आहोस्वित् आत्मारामः सन् उदासीनः साक्षितया वर्तते इति वयनविज्ञानः ३५ हे भगवन् एतदुभयं त्वयि न विरुद्धम् भगवति अनंतगुणे त्वयि कोऽनु कर्तृत्वादि रथेन संभवति न कोऽपि ३६

अनुग्रहनिग्रहादिकंतुनत्तन्मतिभेदेनत्वन्माययात्वयिस्फुरतीत्याहुः । समाविषमाचमतिर्येपांतेपांमतमभिप्रायं । सर्पादिविषयाधीयेपांतेपां यथारज्जुखंडस्तथा तथाभाति यद्वा तमेवावि
रोधंपुरुषमतिभेदेनदर्शयति।समाविषमेति॥३७तदेवंविरोधंपरिहृत्यनिश्चितंपरमार्थमाहुः।सएवहिनानारूपेणप्रतीतः । वस्तुस्वरूपः।सद्रूपः । सर्वेषांगुणानांविषयाणांआभासैःप्रकाशोपल
क्षितः ननुतैर्जीवेष्वपलक्ष्यते । न । सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वजीवांतर्यामित्वात्।जडतादात्म्याध्यासेनजीवस्यापिजडमायत्वाव्रतेनविनाप्रकाशइतिभावः।पर्यवशेषितः“नेतिनेति”इत्या
दिश्रुतिभिः ३८ अतस्त्वद्रकिरेवपरमपुरुषार्थइत्याहुः अथहेतिइत्यादिनापर्यावर्तइत्यंतेन । यस्मादेवंभूतस्त्वंपरमेश्वरः अथहवाव अतएवहिहेमधुमथन परमभागवताएतेत्वत्पदां
भोजानुत्तेवांकथंमुहूर्तुः।विमृजंतीत्यन्वयः।हियस्मात्स्वार्थेपुरुषार्थकुशलाः।निपुणाअतआत्मात्वमेवप्रियःसुहृद्वयेपांतेसाधवोरागादिशून्याःतत्रहेतुःतवमहिमैवामृतरससमुद्रःतस्यविपुषाबिंदु
मात्रेणसकृदपवलीढयाआस्वादितयास्वमनसिनिष्यंदमानमअतिशयेनस्रवत्यन्निर्ंतरंमुखेनविस्मारितादृष्टश्रुतविषयाःसुखलेशाभासायेपांते।अतएवमगगतित्वयिनितरांनिरंतरम् नि
र्वृतंमनोयेपांतेयत्रयस्यामनुमेवायांसत्याम् । ३९ प्रस्तुतंविज्ञापयंति त्रिभुवनेत्यादिनायावत्समाप्ति । त्रिभुवनमात्मास्वरूपंभवनंचयस्य । त्रिभुवनस्यात्माभवनंचेतिवा । त्रयोविक्र
मायस्य । त्रीनलोकान्नयतीतितथात्रयाणांलोकानांमनोहरोऽनुभावोयस्यएवंचतुर्धासंबोध्याहुः तेषामनुपक्रमसमयउद्यमकालेनभवतीतिमत्वाहेदंडवरपूर्वयथादंडंदध्वं धृतवान
सि एवमेनत्वाष्ट्रमपिजहि । (मृगांघराहः । मिश्रितोनरसिंहः जलचरामत्स्यकूर्मा । इत्याद्याकृतिभिः) । यदिमन्यसे हंतुंयदीच्छसि ४०

समाविषममतीनांमतमनुसरसियथारज्जुखंडःसर्पादिधियाम् ३७ सएवहिपुनःसर्ववस्तुनिवस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरःसकलजगत्कारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वा
त्सर्वगुणाभासोपलक्षितएकएवपर्यवशेषितः ३८ अथहवावतवमहिमामृतरससमुद्रविपुषासकृदपवलीढयास्वमनसिनिष्यंदमानानवरतमुखेनविस्मारितदृ
ष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवताएकांतिनोभगवतिसर्वभूतप्रियसुहृदिसर्वात्मनिनितरांनिरंतरनिर्वृतमनसः कथमुहवाएतेमधुमथनपुनःस्वार्थकु
शलाह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्तच्चरणांनुजानुत्तेवांविमृजंतिनयत्रपुनरयंसंसारपर्यावर्तः ३९ त्रिभुवनात्मभवनत्रिविक्रमत्रिनयनत्रिलोकमनोहरानुभावत
वैवविभूतयो दितिजदनुजादयश्चापितेषामनुपक्रमसमयोयमितिस्वात्ममाययासुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधंदंडंदध्वरदध्वंएवमेनमपिभ
गवन्जहत्वाष्ट्रमुतयदिमन्यसे ४०

हेदरे यः त्वंसमाविषममतीनां अनुप्रासि सएवसर्वेश्वरः त्वंपर्यवशेषितोसि ३७ ३८ हेमधुमथनपरमभागवताएतेत्वयिनिर्वृतमनसः संतःस्वत्पादांभोजानुत्तेवांकथंविमृजं
ति ३९ किंच हेविविक्रम दितिजदनुजादयः तवैवविभूतयोपि तासांअयं उद्यमकालो नभवाति इतिमत्वा त्वंदंडंदध्वं एवमेवत्वाष्ट्रंजहि यदिमन्यसे ४०

(अस्माकमिति ।) प्रथमेतावच्छदीयानामस्माकं अंतस्तापंशमयितुं पदंभि । तावकानामित्यत्र हेतुः । तत ततामह हेपितः हेपितामह । तवचरणनलिनयुगलध्यानेनेवानुबद्धो ह द्येनिगडः शृंगलायेपा । स्वलिङ्गविवरणेन निजमूर्तिप्रकटनेनस्वाकृतानां । केन । अनुकंपयानुरंजितं सानुरागं च तदनुविशदं रुचिरं च शिशिरं च यत्स्मितं तत्सहितं नावलोकेन । तथानु कंपयेव विगलितो मधुरो मुखरमः प्रियवाक्स्मेवास्तकलातया च ४१ किंचास्मदभिप्रायस्त्वया ज्ञायत एव किमत्रास्माभिविज्ञापनीयमित्याहुः (अयेति) अथ हे भगवन् तवास्माभिरिह क्रियान्वा र्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः । यथाहिरण्यं रतमो ग्रस्तदंशभूतैर्विस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो न क्रियते । तथा तवास्माभिः कार्यार्थप्रकाशनेन कार्यमित्यर्थः । अत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि आखिलजगतादुत्पत्त्यादिषु निमित्तायमानया दिव्यमायया विनोदो यस्य । अतएव सर्वजीविनां कायानामंतर्हृदयेषु ब्रह्मस्वरूपेण प्रत्यगात्मानं रयीमतद्रूपेण च बहिरपि प्रधानरूपेण देशकालदेहावस्थानविशेषाननुल्लेख्यानुभवतः । कथं । तेषां उपादानतया निमित्तरूपतया उपलभकतया च उपादानस्थोपलभकतयातिवा अतएव सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्ध्यादीनामापि साक्षिणः । साक्षित्वे हेतुः आकाशवदलिप्तं शरीरं स्वरूपं यस्य । अलिप्तत्वे हेतुद्वयं । साक्षात्परब्रह्मणो निरुपाधेः परमात्मनः शुद्धसत्त्वमूर्तेश्च ४२ अत इति । अतएव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेनोपसा कार्यस्य कामेनोपसादिताः प्रापिताः तदस्माकं कार्यं स्वयमेवोपकल्पय संपादयेति चरणमेव शतपलाशं कमलं तस्य च्छायां विविधैर्दृजिनैः यः संसारपरिश्रमः तस्योपशमकरो उपसृता नां प्राप्तानां ४३ पूर्वभक्तेरुत्कर्षोक्तेस्तत्कामशं कामाभूदिति स्वकामं कथयति । अथो अनंतरमेव ४४ शीघ्रतद्ब्रूयादपुनः प्रणमति हंसायेति । हंसाय शुद्धाय हरये आर्तिहराय ते नमः । इदं त्वे हेतवः । दहनिलयाय हृदयाकाशानिकेताय निरीक्षकाय बुद्ध्यादिसाक्षिणे । कृष्णाय सदानंदरूपाय “ कृषिर्भूवाचकः शब्दोऽणश्च निद्रैति वाचकः । तयो रैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यादिधी यते ” इति निरुक्तेः । आर्तिहरत्वे हेतवः मृष्टरुचिकरं यशो यस्य । निरुपक्रमाय आदिशून्याय । साक्षिः संगृह्यत इति तथा तस्मै । भवपांथो भवरूपे पथिवर्तमानः तस्य जनस्य निजाश्रमात् तव चरणप्राप्तौ सत्याम् संसारस्यातिपरीक्षा सर्वतः पूजिता उत्तमा गतिः फलयस्तस्मै ४५

अस्माकं तावकानां तवनतानां तत ततामह तवचरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां स्वलिङ्गविवरणेनात्मसात्कृतानामनुकंपानुरंजितविशदरुचिर शिशिरस्मितावलोकेन विगलितमधुरमुखरसामृतकलाचां तस्तापमनघार्हसिंशमयितुम् ४१ अथ भगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयानिभिता यमानदिव्यमायाविनोदस्य सकलजीविनां कायानामंतर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकालदेहावस्थानविशेषं तदुपादानोप लभकतया अनुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिहवा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यात् विस्फुलिङ्गादिभिरिव हिरण्य रंतसः ४२ अतएव स्वयंतदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरो तवचरणशतपलाशच्छायां विविधदृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानां वयं यत्कामेनोपसा दिताः ४३ अथो ईशजिह्वाग्रं ग्रसंतं भुवनत्रयम् ॥ ग्रस्तानियेन नः कृष्णतेजांस्यस्त्रायुधानि च ४४ हंसाय दहनिलयाय निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय ॥ सत्संग्रहाय भवपांथनिजाश्रमात् प्रावते परीष्टगतये हरये नमस्ते ४५

प्रथमेतावत् त्वदीयानां तवनतानां अस्माकं अंतस्तापंशमयितुं अर्हसि ४१ हे भगवन् सर्वसाक्षिणः साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः तव अस्मानिः किं विज्ञापनीयं अस्ति अस्मदभिप्रायस्तु त्वया ज्ञात एव ४२ अतः भगवतः तव चरणकमलच्छायां यत्कामेन प्राप्ताः वयं तत्कार्यं स्वयमेव संपादय ४३ अस्माकं तेजो स्त्रायुधानि ग्रस्तानि तत्त्वाग्रं जहि ४४ हंसाय बुद्ध्यादिसाक्षिणे कृष्णाय आदिशून्याय हरये ते नमः ४५ ॥

अभिर्नन्दितः संतोषितः ४६ मदीयमुपस्थानंस्तोत्रं तत्साहित्याविद्ययाज्ञानेन आत्मनश्चैवमसंमार्तिवन्तस्य स्मृत्यया । नहि विरोध उभयमित्यादिना कर्मत्वमोक्तत्वादेर्मायिकत्वोक्तेः ।
 मक्तिश्चयथाभवति ४७ अब्रह्मवाक्त्रयादिनामक्तेः सर्वोत्कर्षोक्तिर्मकमभिर्नन्दति । किमिति ४८ यदुक्तं देवैः स्वयन्तदुपकल्पयास्माकमित्यादि । तत्संपादनं कृपालोर्ममानुचितमित्याशये
 नाह । नवेदेति द्वाभ्यां । गुणेषु विषयेषु न तत्र दर्शयाम (कृपणोऽज्ञः) आत्मनः श्रवणेन वेद । तस्य नान् विषयान् । सोपितया विधोऽज्ञ एव ४९ कर्मन वक्ति प्रवृत्तिमार्गं न वक्ति हि । अपश्यं
 यथानरातिनददाति भिषक्तमः मद्देयः ५० एवं तस्वकथनेनानौचित्यपरिहृत्य तदभिप्रायमनुसरन्नाह । मयवन्निति । विद्यया व्रतेस्तपसा च सारंगं ग्रात्रं शरीरम् । याचतया च ध्वम् ५१
 तत्र तदीयं विद्यातिशयमाह । सवा इति द्वाभ्यां । एवं ह्यत्र प्रमिद्व्याकथा । “निशम्यार्थवर्णनं दक्षं प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्ययोः । दध्यंचं समुपागम्य तमूचतुरथाश्विनौ । मगवन् देहि नौ विद्यामिति श्रु-
 त्वासचाब्रवीत् । कर्मण्यवस्थितो व्याहपश्चाद्वक्ष्यामि गच्छतं । तयोर्निर्गतयोरेव शक्र आगत्य तं मुनिं । उवाच भिषजोर्विद्यां मावादीरश्विनोर्मुने । यदि मद्राक्ष्यमुल्लंघ्य व्रवीषि सहसैवते ।
 शिरश्चिद्यं न संदेह इत्युक्त्वा स यो हारिः । इंद्रं गते तथा भ्येत्य नासत्वा तूचतुर्द्विजं । तन्मुखादिद्रुगदितं श्रुत्वा तावूचतुः पुनः । आवांतव शिरश्चिद्यं पूर्वमश्वस्य मस्तकं । संधास्यावस्ततो ब्रूहि
 तेन विद्यां च नौ द्विज । तस्मिन्निद्रेण संच्छिन्ने पुनः संधाय मस्तकम् । निजं ते दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावो यथागतं । एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्काय व्रणस्तयोः । प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्यां च सत्कृतोऽसत्य
 शंकितः” इति । ततश्चायमर्थः सेधिमतो ज्ञानी यद्वा दध्यङ्कं निष्कलं शुद्धं ब्रह्म अधिगतः ज्ञातवान् पाठांतरे तु मित्रां कृतं भवति धनमधेन तं प्रवर्ग्य चाधिगतः ज्ञातवान् । ततोऽश्विभ्यां
 प्रादादित्युत्तरस्यामुपगमः उपदिदेशेऽन्यर्थः कथं भूतं ब्रह्म यन्ने अश्वशिरसा प्रोक्तत्वा दश्वशिरानाम प्रसिद्धं तयोराश्विनोरमरतां जीवन्मुक्तत्वं व्यधात् । तथा च श्रुतिः “अश्वस्य शीर्ष्णां प्रयती
 मुवाच” इति । (यद्वा अश्विभ्यामिति पंचमी ताभ्यां सकाशात् अश्वशिरोऽश्वस्य मुखमधिगतो विद्यामदात् ।) ५२

श्रीशुक उवाच ॥ अथैवमीडितो राजन्सादरं त्रिदशैर्हरिः ॥ स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानाभिर्नन्दितः ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रीतोऽहं सुरश्रेष्ठामदुपस्थानविद्य-
 या ॥ आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव ययामयि ४७ किंदुरापं मयि प्रीते तथापि विदुषर्षभाः ॥ मय्येकांतमतिर्नान्यन्मतो वाञ्छति तत्त्ववित् ४८ नवेदकृप-
 णः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् ॥ तस्मिन्निच्छतो यच्छेद्यदिसोपितथाविधः ॥ ४९ स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्तव्यं ज्ञायकर्म हि ॥ नरातिरोगिणोऽप्यथवां-
 छतो हि भिषक्तमः ५० मयवन्नयातमं वदोदध्यंचमृपिसत्तमम् ॥ विद्याव्रततपः सारंगं ग्रात्रं याचतमाचिरम् ५१ सवा अधिगतो दध्यङ्काश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ॥
 यद्वा अश्वशिरोनामतयोरमरतां व्यधात् ५२ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं देवैः स्तुतः हरिः तान् उवाच ४६ हे देवाः मयि प्रीते सातिदुरापं किमस्ति ४७ ४८ तथापि मयि एकांतमतिः पुरुषः मत्तो न्यत्
 न वाञ्छति ४९ ५० अथापि हे मयवन् वः भद्रमस्तु अथ दध्यंचं कर्षिगत्वा तस्य शरीरं अयाचत ५१ सः दध्यङ्कः अश्वशिरोनाम प्रसिद्धं ब्रह्म प्रवर्ग्य च अधि-
 गतः ततः अश्विभ्यां उपदिदेश ५२

मदात्मकं वर्मश्रीनारायणकवचं । अविष्कृत इति पूर्वस्यानुवंशः । तत्र हेतु यद्यस्मात्त्वप्रादात् । (किं तत् ।) यत्त्वष्टा विश्वरूपाय पुत्राय प्रादात् । कीदृशं । यत्वंततो विश्वरूपात्
अपाः घृतवानसि । तदेवं विद्यया सारंगान्त्रयाचक्षामित्यर्थः । ५३ ननु मे हं देहं कथं दास्यति तत्राह । युष्मभ्यमंगानि अस्थीनि याचितः सन् दास्यति । यतो वर्मज्ञः । विशेषतोऽग्निभ्यामि
ष्य प्रीत्या दास्यति । अस्थीनीत्यनेन हेयत्वं दर्शितं । तेरास्थिभिर्विश्वकर्मणा विनिर्मितः आयुधश्रेष्ठो वज्रो मविष्यतीति शेषः । येन मवान् वृत्रशिरोहर्ता हनिष्यति । मयतेजसा उपबृंहितः
(अमिवर्धितः) सन् । ५४ । तेजश्च अस्त्राणि च आयुधानि च संपदश्च भूयः प्राप्स्यथ । महाकायस्त्रिभुवनप्रासीस एवास्मान् हन्यादिति शंका कुक्कचितान् प्रत्याह । मत्परांश्च केपि न हिंसंति
अतो युष्माकं मद्रमेवेति ५५ इति षष्ठस्कंधे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ दशमे केशवादिष्टदध्यङ्गस्थिजवज्रमृत् । इंद्रोऽयुध्यत वृत्रेण सासुरेण सति निर्जरः ॥ १ ॥ १२ (अंतः) मोदमा
न एव तन्मुखाद्धर्मं श्रोतुकामः प्रत्याचक्ष्णान् इवोवाच । अपीति द्वाभ्याम् । हेतुं दारकाः अपि किंसंस्थायां मृत्यो योभिर्द्रोहो दुःखं तं न जानीय ३ आत्मा देहः । वयं जानीम एव किंतु श्रीवि
ष्णुस्मन्मुखेन याचत इति चेत्तत्राह । याचमानाय विष्णवे पि दातुं कृतस्तेत ४ पुण्यश्लोकेरीडवानि कर्माणि येषाम् ५ याचको यद्वेदवर्हि न याचेत् । दाता ईश्वरो दानसमर्थश्चेत्तर्हि सोऽपि ने
ति नाह । अतो यथा तव संकटं वयं सारथं परानजानीमः एवं प्रत्याचक्ष्णान्स्त्वमप्यस्मत्संकटं न जानासीति भावः ६

दध्यङ्गथर्वणस्त्वष्ट्रेवर्माभिर्द्युमदात्मकम् ॥ विश्वरूपाय यत्प्रादात्त्वष्टाय त्वमधास्ततः ५३ युष्मभ्यं याचितोऽग्निभ्यां वर्मज्ञोऽगानि दास्यति ॥ ततस्तेरायु
धश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्भितः ॥ येन वृत्रशिरोहर्ता मितेज उपबृंहितः ५४ तस्मिन् विनिहते यूयं तेजोस्त्रायुधसंपदः ॥ भूयः प्राप्स्यथ मद्रं वोन हिंसंति च मत्परां
५५ ॥ इति श्रीभागवते म० षष्ठस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ इंद्रमेवं समादिश्य मगवान् विश्वमावनः ॥ पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवांत
र्देहे हरिः १ तथा मियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान् ॥ मोदमान उवाच देदं प्रहसन्निवभारत २ अपि वृंदारका यूयं न जानीय शरीरिणाम् ॥ संस्थायां यस्त्वमि
द्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ३ जिजीविषूणां जीवानां आत्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः ॥ कृतस्तेत तं दातुं भिक्षमाणा य विष्णवे ४ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ किंतु तदुत्स्य
जंबवन् पुंसां भूतानुकेपिनाम् ॥ भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेऽव्यकर्मणाम् ५ नूनं स्वार्थं परो लोको न वेद परसंकटम् ॥ यदि वेद न याचेत्तनेति नाहयदीश्वरः ६

अग्निनोर्जीविन्मुक्तत्वं गृह्णात् दध्यङ्गः श्रीनारायणकवचं ज्ञातवानसः त्वष्ट्रे प्रादात् त्वष्टा विश्वरूपाय यत् त्वं विश्वरूपात् घृतवानसि ५३ किंच सः दध्यङ्गं वर्मज्ञः भवति नो
चितः सन्स्वंगानि युष्मभ्यं दास्यति तदस्थिभिः विश्वकर्मविनिर्भितः आयुधश्रेष्ठो वज्रो मविष्यति ५४ येन वृत्रशिरः हरिष्यति ततः तेजोस्त्रायुधसंपदः भूयः प्राप्स्यथ मद्रं
वोन हिंसंति अतो वः मद्रमेवास्तु ५५ ॥ ॥ इति षष्ठस्कंधः ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं इंद्रं समादिश्य मगवान् अंतर्दधे १ तथा देवैर्वाचितः दधीचिः वर्मं श्रोतु
कामः प्रत्याचक्ष्णान् इवोवाच २ हेतुं दारकाः पुंयं शरीरिणाम् मृत्युदुःखं न जानीय ३ देहिनां देहः अतिप्रियः अतः सिद्धमाणायापि विष्णवे ईदं देहिनां दातुं कः कृतस्तेत
॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ किंतु तदुत्स्य जंबवन् पुंसां भूतानुकेपिनाम् ५ नूनं स्वार्थं परो लोको न वेद परसंकटम् ॥ यदि वेद न याचेत्तनेति नाहयदीश्वरः ६

॥२३॥

MSB

सुमालिमालिप्रमुखाःकार्तस्वरपरिच्छदाः ॥ प्रतिषिद्धेद्रुसेनाग्रंस्थीरिपिपुरासदम् २१ अम्यद्रवन्नसंभ्रांताःसिंहनादेनदुर्मदाः॥प्रदामिःपरिधेर्बाणैःप्रासय
द्वरत्तोरैः २२ श्रुतेम्परश्वैःस्वर्गैःअतग्रीभिर्भृशुडिभिः ॥ सर्वतोऽवाकिरंश्चैस्सैश्चविषुषर्षमान् २३ नतेदृश्यंतसंछन्नाःशरजालैःसमंततः ॥ पुंस्वानुपुं
स्वपतितेज्योर्त्तीर्षीवनमोघनैः २४ नतेरास्त्रास्त्रवर्षैर्वाह्मासेदुःसुरसैनिकान् ॥ छिन्नाभेस्त्रपथेदेवैर्लघुहस्तैःसहस्रवा २५ अथक्षीणास्त्रश्रौवागिरिभृ
गडुमोपलैः ॥ अम्यवर्षन्सुरबलंचिच्छिदुस्तांश्चपूर्वं २६ तान्नतानस्वस्तिमतीनिशम्यसस्त्रास्त्रपूमेरथवृत्रनाथाः ॥ हुमेर्दृषद्विर्विधाग्नेजंगैरविश
तांस्तत्रसुरिद्रसेनिकान् २७ सर्वप्रयासाअभवन्विमोघाःकृताःकृतादेवगणेभुदैर्यैः ॥ कृष्णानुकूलेषुयथामहमुषुद्रैःप्रयुक्तारुशतीहृश्रवाचः २८ तेस्वंप्र
यासंवितथंनिरीक्ष्यहरावभक्ताहतयुद्धदपीः ॥ पलायनायाविमुलेविप्रज्यपतिमनस्तेदघुसतसाराः २९ वृत्रोऽसुरास्ताननुगाम्यनस्वप्रिघावतःप्रेक्ष्य
भाषणतः ॥ पलायितंप्रेक्ष्यबलंचभग्नंभयेनतीव्रेणविहस्यवीरः ३० कालोपपन्नांरुचिरांमनस्विनामुवाचवाचंपुरुषप्रवीरः ॥ देविप्रचितेनमुचेपुष्पे
नमयानर्धनशंवरमेष्टुण्डम् ३१

॥२४॥

(अग्निद्रवते योद्धुममितः ।
अमृतस्पदी अमृतस्रावीयः ।
याश्चास्थितं प्रातृहणं विश्वरूपम्
मद्रं जातं । दिष्ट्यन्वयमानंदा ।
दिष्ट्या १४ (निश्चयविश्वासं दत्तेत् ।
स्पृष्टवाहिं (अस्य संसर्गो मा भूदिति वाहिना
इति ते भूतनाथान् मेरवादिनिरूपयामि । कथं

मदयाऽमिष्टस्वादिः । सप्तधनुःप्रमाणेदेर् ११ सप्तोऽसप्तोवाहोयस्वतस्यै नपायुक्तं (सप्तधनुः) सप्तोवाहोयस्यैव तस्य सप्तधनुः योद्धुमवतस्ये १२ सप्तधनुः देवैर्धनुः । आहवकाऽन्याः पुनः १३ यो ब्रह्मा ब्राह्मणं हतवाक् । विशेषतश्चगुरुममच आतुरं सप्तवानग्रतः समवस्थितः इतिदिष्टा त (शिला) तगुल्येनिर्दयं हतहृदयं यस्यतेन त्वया निमित्तमूतेन अद्यअचिरादेव आतुरनृणोहंस्वी एतश्च श्वत्) स्वर्गकामोयाज्ञिकः पशोऽरिवेतिवा १५ (स्वकर्मणाहेतुपालज्वादिमिदत्सृष्टराक्षसेश्वगर्ह्यशोच्यं) तैत्त्वाम दंति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवज्रिर्देहः १६ अन्येपियेयज्ञा इहत्वात्वाङ्गुलं सप्तधनुः । मद्यमुद्यतास्त्राः संतोयदिभरं कृतं यन्ममभिभूतं तेननिर्भिन्नोगलोयेषातैः १७

विलोक्य तं वज्रधरोत्यमर्षितः स्वशत्रवे भिद्रवते महाम्नादां ॥ विक्षेपतामापतती सुदुःसहा जग्राहवा मेनकरेण लीलया ९ स इन्द्रशत्रुः कुपितो भृशं तयामहेन्द्रवाहं
दयोऽग्रविक्रमः ॥ जघान कुम्भस्थल उन्नदन् दृष्टे तत्कर्म सर्वे समपूजयन् रूप १० ऐरावतो वृत्रगदाभिष्टुष्टो विघूर्णितोऽद्भिः कुलिशाहतो यथा ॥ अपासराद्भिन्नमुखः स
हेन्द्रो मुञ्चन्नमृक्सप्तवनुर्घृशार्तः ११ न सन्नवाहाय विषण्णचेतसे प्रायुक्तभूयः सगदामहात्मा ॥ इन्द्रोऽष्टतस्पर्दिकराभिर्मशंवीत व्यथा क्षतवाहोऽवतस्थे १२ सतं
वृषेन्द्राहवकाम्ययारिपुं वज्रायुधं प्रावृहणं विलोक्य ॥ स्मरंश्च तत्कर्म नृशंसमहः शोकेन मोहेन जगाद दानवः १३ ॥ वृत्र उवाच ॥ दिष्ट्या भवान्मे समवस्थितो
रिपुर्यो ब्रह्महागुरुहा प्रावृहा च ॥ दिष्ट्याऽनृणोद्याहमसतमत्वया भिच्छूलनिर्मिन्नदृष्ट्वाऽचिरात् १४ यो नोऽयजस्यात्मविदो द्विजाते गुरोरपापस्य च दीक्षित
स्य ॥ विश्रम्य स्वङ्गेन शिरांस्यत् श्वत्पशो र्वाकरुणः स्वर्गकामः १५ ह्रीं श्रीं देयाकीर्तिभिरुज्झितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्हाम् ॥ कच्छेणमच्छूलविभिन्न
देहमस्पृष्टवाहं स मदंति एव प्राः १६ अन्ये नु ये त्वेह नृशंसमज्ञाय द्युयतास्त्राः प्रहरंति महाम् ॥ तैर्मृतनाथान्समणान्निशातन्निश्चूलनिर्मिन्नगैर्यजामि १७

तदिलोक्य अमर्षितः इंद्रः स्वशत्रवेगदाचिक्षेप तदावृत्रः प्रामातांगदावामकरेण गृहीत्वा १ तथैव ऐरावतगंडस्थले जघान तत्कर्म सर्वे समपूजयन् १० ऐरावतः वृषभं
दामिमृष्टः शिचमुखः सन् असूक् वमन् सप्तधनुः प्रमाणं देशमपासरत् ११ इन्द्रः अमृतस्त्राविहस्तेन तं अभिमर्श्य न तव्ययः सन् युद्धाय अवतस्ये १२ हेराज
मुक्चः भ्रातृहरणं वज्रायुधं इंद्रं दृष्ट्वा उवाच १३ हे इंद्र त्वं ब्रह्मा हागुस्त्वा भ्रातृहा च अतः अद्य त्वां हत्वा अहं चातृकृणात्मुको भवामि १४ हे इंद्र यः त्वं स्वर्गकामः स
मिजत्पराः नः सौत्रजस्य शिरासि पशोरिव स्वदेन अवृभः १५ अतः ईश्रियादिभिः उज्जितं मच्छूलविभिर्जदेहं अदग्धदेहं त्वांग्रथाः समदांति १६ अन्ये ये तु यथा

अथोममवादेहरेभोहं यद्विमवानेवममशिरो हताहरिष्वाति तत्रतथासति अनुभो विमुक्तकर्मबंधः सन्भूतेभ्यो बलिदेहेनविधाय मनस्विनांपादरजः प्रपत्स्येधाराणाम् पदमाप्स्या
 नीत्यर्थः १८ जीवितादपिपृथुरवमममिममहत्याशयेनाह । सुरेभ्यो नहिभोपि नहिस्त्रिपासि । मदेव विफलंमविष्यतीतिसंशयंमाकर्षाः कृपणावर्यः प्रयोजनंयस्याः सायाच्याक्या
 निष्कलातयानस्यात् १९ अमोघत्वेहेतुंवदन् तंप्रोत्साहयतिनान्वति । (हरेर्विष्णोश्चतेजसा) तेजितस्तीक्ष्णीकृतः शत्रुंमंजहि त्रिष्णुनायंत्रितः प्रेरितः । (यतोयत्रहरिस्ततस्तथै
 व ।) २० हननेन मयपीडास्यादित्यापिमासंशयिष्ठाहत्याहअहमिति । संकर्षणोमत्पतिर्यथासमाधियोगमाहतथातदीयचरणारविंदेमनःसमाधायमुनेयोगिनोगतियाभिधत्स्यामि । त्व
 द्वजस्यरंहसालुलितश्छिनोप्राप्त्यपाशोविषयभोगलक्षणोयस्यअपविद्धलोकःत्यक्तहेहः २१ तर्हिभगवान्संकर्षणः स्वभृत्यायमहमेवस्वर्गादिसंपदोदास्यतीत्यपिमासंशयिष्ठाहत्याहपुंसांमि
 ति । स्वर्गमूयो रसातलेचयाः संपदस्ताः किलनिश्चितंनरातिनददाति अत्रहेतुः यत्तयाभ्यःक्षेपादयोभवन्ति । (उद्रेकांगवः । आधिश्चिता । मदउच्छ्वसता । व्यसनमासक्तिः ।
 संप्रयासोरक्षणदो) २२ तर्हिस्वभक्तस्यकिंविचिंतयत्राह । त्रैवर्गिकोधर्मार्थकामविषयोयथायासस्तस्यविधातंविधत्ते । ततआयासोपरमादनुमेयः । नस्वैश्वर्यादिना । (यः प्रसादोऽकिंच
 नेभ्योऽन्यैर्दुर्लभः ।) अतः सम्यग्भगवत्प्रसादाभावात्तवसंपदोभविष्यतीतिभावः २३ एवमिद्रायस्वामिप्रायनिवेद्यममवर्तप्रार्थयते अहमिति तवपादावेव एकंमूलमाश्रयोषेपां तेषांदा
 सानामनुदासः भूयोभवितास्मिभवेयं । असुपतेःप्राणनाथस्यतवगुणान्मममनः स्मरतु । वामपितानेवकीर्तयतु कायस्तवैव कर्मकरोतु २४ ननुकिंदास्येनतुभ्यमहाफलानिदास्यावितत्रा
 ह । (ननाकेति) । नाकपृष्ठंध्रुवपदं । ब्रह्मलोकादिकंच । हेसमंजस निखिलसौभाग्यनिधे त्वात्वाविरह्यपृथक्कृत्यनाकक्षे नेच्छामि । (किंतुत्वमेवकांक्षे ।) २५
 अथोहरेमेकुलिशेनवीरहर्ताप्रमथ्येवशिरोयदीह ॥ तन्नानृणोभूतबलिविधायमनस्विनांपादरजःप्रपत्स्ये १८ सुरेशकस्मान्नहिनोपिवज्रंपुरःस्थितेवैरिणिम
 द्यमोघम् ॥ मासंशयिष्ठानमदेववज्रस्यान्निष्फलंठपणार्थेवयाच्न । १९ नन्वेववज्रस्तवशकतेजसाहरेदधीचेस्तपसाचतेजितः ॥ तेनैवशत्रुंजहिविष्णु
 यंत्रितोयतोहरिविजयःश्रीगुणास्ततः २० अहंसमाधायमनोयथाहसंकर्षणस्तच्चरणारविंदे ॥ त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राभ्यपाशोमर्तिमुनेर्याम्यपावेद्धलोकः २१
 पुंसांवल्लैकांतधियांस्वकानांयाःसंपदोदेविभूमौरसायाम् ॥ नरातियद्वषउद्रेकआधिर्मदःकालिर्व्यसनंसंप्रयासः २२ त्रैवर्गिकायासविधातमस्मत्पतिर्वि
 धत्तेपुरुषस्यशक्र ॥ ततोनुभयोभगवत्प्रसादोदुर्लभोऽकिंचनगोचरोन्यैः २३ अहंहरेतवपादैकमूलदासानुदासोभवितास्मिभूयः ॥ मनःस्मरेतासुपते
 गुणांस्तेष्टुणीतवाक्कर्मकरोतुकायः २४ तसि १८गरमेष्टयनसर्वमौर्मनरसाधिपत्यम् ॥ नयोगसिद्धिरपुनर्भववासमंजसत्वाविरह्यकांक्षे २५
 अथहेइंद्रत्वंवज्रेण मेगिरःयदिहरिष्यसि २६
 जसादधीचेस्तपसाचतीक्ष्णीकृतः अ
 स्यामि २१ भगवति दत्तचित्तान्
 सोपरमाद्भगवत्प्रसादोनुमेयः २
 ईश्वरत्वां पृथक्कृत्यनाकपृष्ठा

भा. ५०

॥ २५ ॥

तदेवाह । अजातपक्षाः स्वगाः

कर्ममिव दं च कामादिमिविषण्मरं

२७ ॥ इति श्रीषष्ठस्कंधटीकायां पद

प्रलयोदके १ युगांतामिवत् कठोरानि

पर्वानियस्य तेन । उरगराजोवासुकिस्ते

६ (युयुत्सतां योऽकुमिच्छतां परोदेह आत्मार्ये

किंस्वेकत्रैव कदाचिदेवेत्यर्थः (यद्वा युयुत्सतां

सनातनं नित्यं (एकोनगवानेव सर्वकालं जयीत्यर्थः) ७

अजातपक्षा इव मातरं स्वगाः स्तन्यं यथा कृत्स्तराः सुवर्णाः ॥ मियं प्रिये वन्युषितं विषण्णामभोरविदाक्षदिदृक्षते त्वाम् २६ ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारच
क्रैत्रमत्-स्वकर्मभिः ॥ त्वन्मायया त्मात्मजदारगे हेष्वाप्तचित्तस्य ननाथ मूयात् २७ इति श्रीभागवते म० षष्ठस्कंधे एकदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ कृषिरुवाच ॥
एवं जिहासुर्नृपदेहमजौष्ट्युवरं विजयान्मन्यमानः ॥ शूलं मृगह्नाम्यपतत्सुरेन्द्रं यथा महापुरुषं वैटमोऽप्सु १ ततो युगांतामिव कठोरजिह्वाविध्य शूलं तरसा
सुरेन्द्रः ॥ क्षिप्वा महेन्द्राय विनयवीरोहतोऽसि पापेति रुषजगाद २ स्व आपतत्तद्विचलं शूलं क्वत्रिरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्रमः ॥ वज्रेण वज्रीशतपर्वणाऽ
छिनदुजंचतस्योरगराजमोगम् ३ छिन्नैकबाहुः पारिषेण इन्द्रं मंचह नौ तताड इन्द्रं द्रव्यमपतन्मघोनः ४ वृत्रस्य
कर्मातिमहादुतंतस्युरासुराश्चारणसिद्धसंघाः ॥ अपूजयत्तत्पुरुषं तसंकटं निरीक्ष्य हाहेति च चुकुशुर्भूशम् ५ इन्द्रो न वचंजयेद्विलज्जितश्च्युतं स्वहस्तादिरिं
निघौपुनः ॥ तमाह वृत्रो ह्येव आतवज्जो जहिस्व शत्रुन विना दकालः ६ युयुत्सतां कुत्रचिदावतापि नाजयः सदैकत्र नैव परात्मनाम् ॥ विनैकमुत्पतिलय
स्थितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम् ७

अजातपक्षाः स्वगाः यथा मातरं द्रष्टुं इच्छन्ति तथा हेहरे मे मनः स्वद्रष्टुं इच्छति २६ आत्मात्मजदारगे हादिषु हेनाथ मेचित्तस्यासकिर्मा मूयात् २७ इति षष्ठेऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ हेनृप एवं युदे देहं जिहासुः वृत्रः विजयात् मृत्युं वरमन्यमानः शूलं प्रगृह्य सुरेन्द्रं अम्यपतत् १ ततः युगांतामिवत् कठोरजिह्वा शूलं चामपित्वा

प्रापदतोऽसि इत्युक्त्वा शूलं प्राक्षिपत् २ वज्रीशतं प्रेक्ष्य शूलं तदुजच वज्रेण अछिन्नत् ३ तदा छिन्नैकबाहुः वृत्रः पारिषेण इन्द्रं मंचह नौ तताड तत इन्द्रं द्रव्यमपतन्मघोनः ४

वृत्रस्य कर्मातिमहादुतंतस्युरासुराश्चारणसिद्धसंघाः चुकुशुः ५ इन्द्रो न वचंजयेद्विलज्जितश्च्युतं स्वहस्तादिरिं निघौपुनः ॥ तमाह वृत्रो ह्येव आतवज्जो जहिस्व शत्रुन विना दकालः ६

युयुत्सतां कुत्रचिदावतापि नाजयः सदैकत्र नैव परात्मनाम् ॥ विनैकमुत्पतिलय स्थितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम् ७

अजातपक्षाः स्वगाः यथा मातरं द्रष्टुं इच्छन्ति तथा हेहरे मे मनः स्वद्रष्टुं इच्छति २६ आत्मात्मजदारगे हादिषु हेनाथ मेचित्तस्यासकिर्मा मूयात् २७ इति षष्ठेऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ स्तन्यं यथा यथा वन्युषितं दूरदेशं गतं मियं कावेन विषण्णामपि यातया मेनस्तापत्रमपीदित्य

जनेषु मकेष्वेव मम सख्यं मूयात् । त्वन्मायया देहादिष्वाप्तचित्तस्य मूयोपितेष्वाप्तकिर्मा मूयात् ।

॥ स्वयमुत्साहितेन तु । महेन्द्रेण महायुदे वृत्रस्य वच ईर्षते ॥ १ ॥ (हेनृप आजौ युदे) महापुरुषं श्रीविष्णुं अप्सु

अयित्वा २ तत् (शूलं) से आपतत् तत् आगच्छत् विचलत् परिभ्रमत् ग्रहश्च उल्काश्च ग्रहोल्कं तद्वत्पुः प्रेक्ष्य तत्

किं पोलमति । अमरेण मैरावत् । (संरब्धः क्रुद्धः) ४ पुरुषं तस्य इन्द्रस्य संकटं ५ पुनश्च वृत्रस्तमाह । हेहरे इन्द्र

ति । सदाजयो नैव किं तु कुत्रचित् जयः एकत्र कुत्रचित् कदाचिद नैव । यद्वा । कुत्रचिदपि युयुत्सतां सदाजयो नैव

सदा एकत्रैव एकस्मिन्नेव पक्षे जयोनो नास्ति किं तु कुत्रचित्) परोदेहः आत्मायेषां परात्मीनां त्मनां इति वा आद्यमनादि

अ०

॥ ११ ॥

॥ २५ ॥

आत्मनोऽपि लोकादिति स्यात् । यस्त्ववस्थेऽस्मिताः स्वयं विवक्षाः सन्तः सन्ति ते हेतुः । द्विजाः पश्यान् शिवाय लोके । कलमतीति कालो ममवान् इह जयादौ कारणं ८ ओजसादि
 कर्मणः कर्मणोऽपि विवक्षाः सन्तः सन्ति ते हेतुः । (ओजः सृष्टिर्बलं सः सन्तोऽन्तः) ९ १० ननु स्वार्थं कर्मणामपि पुरुषादितं प्राप्तिरिति युक्तं तत्राह । पुरुषस्यैव
 सत्त्वं । आत्माऽहंकारः (अस्य विश्वस्य सृष्ट्यादौ न शक्नुवन्ति) ११ ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव पुरुषादितं हेतुरिति युक्तं तत्राह । (अविद्वानिति ।) एवमविद्वान् अमीकमेवात्मा
 न ईश्वरं स्वतंत्रं मन्यते ननु पित्रादयः स्रष्टारोऽहंकारं व्याप्रादयस्तु हंतारस्तत्राह । भूतैरिति । स्वयं ईश्वरः १२ ननु त्वया पराजितस्य मजयादिशंकेनास्ति किमिति मां बलात् युदेष्टव्यं
 तैयसितत्राह आयुरिति । तत्काले जयादिकाले । विपर्यया अकीर्त्यादयः १३ यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समः स्यात् हर्षविषादहीनो भवेत् १४ । समदृष्टावुपायमाह । सत्त्वमिति
 हर्षादिभिर्न बध्यते १५ हर्षविषादनिवृत्त्यै तवाहमेव मरु रित्याह । पश्येति । दृक्ममावुषं भुजं भवस्य । १६ । अनियतस्त्वं शूद्ररूपकेणोपसंहरति । (प्राणेति) प्राण एव ग्लहः पणोयस्ति
 न् । इष्य एव भक्षाः पाशकायत्र । वाहनान्येव इतस्ततश्चात्ममानाभिः आत्मनानि फलकायस्मिन् । १७ । गतालीकं निष्कपटं (वृत्रस्य वचः अपूजयत्समाजयामास) १८

लोकाः सपालायस्ये मे श्वसंति विवक्षावशे ॥ द्विजा इव शिवा बद्धाः सकल इह कारणम् ८ ओजः सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च ॥ तमज्ञाय जने हेतुमात्मानं म
 न्यते जडम् ९ यथादारुमयी नारी यथा यंत्रमयी मृगः ॥ एवं भूतानि मध्वन्नीशतंत्राणि विदिमोः १० पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतैर्द्रियाशयाः ॥ शक्नुवंत्य
 स्य सर्गादौ न विनायदनुग्रहात् ११ अविद्वानेव मात्मानं मन्यते नीशमीश्वरम् ॥ भूतैः मृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयम् १२ आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमा
 शिषः पुरुषस्य याः ॥ मवंत्येव हितकाले यथानिच्छोर्विपर्ययाः १३ तस्मादकीर्तियज्ञसोर्जयापजययोरपि ॥ समः स्यात्सुखदुःखान्यामृत्युजीवितयोस्त
 था १४ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ तत्र साक्षिणमप्यनयो वेद स न बध्यते १५ पश्यमानिर्जितं शक्रवृक्षायुधभुजं मृचे ॥ घटमानं यथा शकि
 तव प्राणजिहीर्षया १६ प्राणग्लहोयं समर इष्वसो वाहनासनः ॥ तत्र न ज्ञायते म्रुष्यजयो म्रुष्यपराजयः १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीक
 मपूजयत् ॥ गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गतासि १८

सः कालः जयादौ कारणं तं कालं अज्ञाय जया

स्या विश्वस्य सर्गादौ न शक्नुवन्ति ११

त्यादयो भवन्ति १३ तस्मात् ज

अयं प्राणपणः समरः अत्र अमुष्य

१ हेमचन्द्र यथादारुमयी स्त्री एवं भूतानि ईशतंत्राणि विदि १० किंच पुरुषप्रकृत्यादयः यदनुग्रहादिना अ

हं स्वतंत्रं मन्यते १२ किंच ईश्वरः भूतैः भूतानि सृजते तैर्ग्रसते च किंच जयादिकाले पुरुषस्य आयुः श्रीकी

र्ममता स्यात् १४ १५ हे शक्रमृचे निर्जितमपि तव प्राणजिहीर्षया घटमानं मां पश्य १६ हे इंद्र

॥ हे राजन् इंद्रः वृत्रवचः श्रुत्वा निष्कपटं तं संपूज्य ततः गृहीतवज्रः सन्तं आह १८

॥२६॥

मक्तः(सर्वात्मनाजगदीश्वरं)मेवि-
 क्रिय २२ युधांसंग्रामाणांपत्नीमुत्-
 स्ताभ्यां । रक्तंस्त्रवतीक्षितया । गो-
 मिःग्रसान्नैवचालयन्(अतिमात्रमहाका-
 नारायणेन सन्नद्धोदंशितः । योगबलेनमा-
 त्तरगतिकूपेसंवत्सरेयोऽहर्गणः षष्ट्युत्तरशतत्रयं

॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ अहोदानवसिद्धोसियस्यतमपरीदशी ॥ भक्तःसर्वात्मनात्मानंसुहृदंजगदीश्वरम् १९ भवानतार्पिन्मायावैवैष्णवीजनमोहिनीम् ॥
यद्विहायासुरंभावंमहापुरुषतांगतः २० खल्विदंमहाध्वर्ययद्रजःप्रकृतेस्तव ॥ वासुदेवेभगवतिसत्त्वात्मानिदृढाभातेः २१ यस्यभक्तिर्भगवतिहरौनिःश्रे-
यसेश्वरे ॥ विक्रीडतोऽष्टतांभोधौकिंसुद्वैःखातकोदकैः २२ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इतिब्रुवाणावन्योन्यंधर्मजिज्ञासयानृप ॥ युयुधातेमहावीर्यावि-
द्रवृत्रौयुधांपती २३ आविध्यपरिघंवृत्रःकाष्णीयसमादिभः ॥ इन्द्रायप्राहिणोद्धोरंरामहस्तेनमारिष २४ सतुवृत्रस्यपरिघंकरंचकरभोषमम् ॥ विच्छे-
दयुगपद्देवोज्ज्वलशतपर्वणा २५ दोर्म्यामुकृतमूलाम्याभोरक्तःस्रवोऽसुरः॥छिन्नपक्षोयथागोत्रःखाद्भ्रष्टोवज्रिणाहतः २६ कृत्वाऽधराहनुंभूमौदैत्योदिभ्युत-
राहनुम् ॥ नभोगंभीरवक्रेगलेलिहोल्बणजिह्वया २७ तेषामिःकालकल्पाभिर्ग्रसन्निवजमन्नयम् ॥अतिमात्रमहाकायआक्षिपतरसागिरीन् २८ गिरिराट्पाद-
चारीवपद्भ्यानिर्जरयन्महीं॥जग्राससमासाद्यवज्रिणंसह्राहनुम् २९महाप्राणोमहावीर्योमहासर्पइवद्विपम् ॥वृत्रग्रस्तंतमालोक्यसप्रजापतयःसुराः३०हन्-
ष्टमितिनिर्विण्णाश्चुकुशुःसमहर्षयः॥निगीर्णोप्यसुरेन्द्रेणनृमारोदरगतः ३१ महापुरुषसंनद्धोयोगमायाबलेनच ॥ भित्त्वावज्रगतत्कुक्षिनिष्कम्यबलभेदि-
शुः॥उच्चकर्ताशिरःशत्रोर्गिरिशृंगमिवौजसा ३२ वज्रस्तुतत्क्षरमाशुवेगःकृतन्समंतात्परिवर्तमानः॥न्यपातयत्तावदहर्गणेनयोज्योतिषामयनेवात्रहत्ये ३३

अहो दानव सिद्धोसि त्वंहरिभक्तोसि १९ भवान् वैष्णवीं मायांअर्चयित्वा यतः पुवंतेभगवति भक्तिरस्ति २० २१ २२ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ एवं अन्योन्यं
मुवाणो-इंद्रवृत्रौ युयुधाते २३ वृत्रः परिषेणइंद्रंअताडयन् २४ ततः इंद्रः तस्यपरिषंवाकर्ष्य चिच्छेद २५ छिद्यहस्तः वृत्रः अधरोष्ठेदिविकृत्वाभूमौउत्तरोष्ठंरुत्वादंष्ट्रामिः
जम्बूद्वीपसंक्षिप्त २६ २७ २८ ऐरावतेनसहवज्रिणं जिह्वयामृद्धत्वा अगिलत् २९ वृत्रप्रसङ्गइंद्रंआलक्ष्यसर्वदेवायाः चुक्रुशुः ३० इंद्रः नारायणकवचेनसंश्रुतःवममाह
३१ किंच वज्रेण तत्कुक्षिंभित्त्वानिष्कस्य शत्रोः शिरः उद्धर्त ३२ सवज्रः परमदेववान् सन् वर्षकेव पुनरसिः न्यपातयन् ३३

व(अमृताब्धावित्रपरमानंदविहरतः) स्नातकोदकैः गर्तादिजलोपमैः (लुद्धैः) स्वर्गादिभिः
 २५ (करमोपमंहस्तिहस्ताभं । करमः करिपोतचतत्करेइत्यभिधानात्) २५ उत्कृतेमूल्ययो
 २६ तृतिनान्वयः नमोवद्वं धीरेणवकेम । लेलिहः सर्पस्तद्वदुल्लङ्घययाजिह्वा २७ कालकल्पाभिर्युतुल्यकराला
 २८ २९ महाप्राणोमहाबलः महावीर्योमहाप्रभावः (महासर्पोऽजमरोद्विपंगजश्च) ३० ३१ महापुरुषेणकवचरूपेणभी
 ३२ उच्चकर्णचिच्छेद । ३२ तदेवाहतस्यकंधरंकंधरात् । आश्वेमः जतिवेगवान् । ज्योतिषासुर्यादीनां अयनेदक्षिणो
 ३३ जनवार्त्रहृत्येवत्रहृत्यायोगेकालेन्यपातयत् यद्वास्वार्थतद्धितः । वृत्रहत्यायांवृत्रहननार्थश्च परिवर्तमान इत्यर्थः ३३

अ०

4924

故又云

वार्जग्लिगै- (मंत्रै-)-वृत्रहेतुर्विप्रकाशकैः । 'वार्जहत्यायशवसेपूतनाषाहायच' इत्याद्यैस्तमिदमभिष्टुवानाः प्रतिष्ठुवन्तः ३४ अलोकंलोकातीतंमगवंतं ३५ इतिषष्ठस्कंधेटीकायांद्वा
दशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ त्रयोदशोऽनुवृत्रस्यब्रह्म्यामहामयात् । चिरंनष्टोऽवितःशक्रोविष्णुनेतिनिरूप्यते ॥ १ ॥ (हेभूरिदबहुपद) अनिर्वृतेन्द्रियंशक्रंअष्टास्वयमेवमाविजग्मुः १ २ ह
रेरिन्द्रस्य ३ तस्मिन्द्रस्यदुःखहेतुवक्तुंप्रस्तावकयामाह । वृत्रविक्रमेत्यादिना । आर्ययन्मार्थयत् । बृहद्वातब्राह्मणवधाद्रीतः सन् ४ एवः पापंविमर्कविषयपृहतिं । याजिष्मकावेषा
मि ५ ६ ७ (यस्यनारायणस्य) ८ (सन्नद्धविरिच्यसहितं) ९

तदाचखेदुंभयोविनेदुर्गंधर्वासेद्धाःसमहर्षिसंधाः ॥ वार्जग्लिगैस्तमभिष्टुवानामंत्रैर्मुंदाकुसुमैरभ्यवर्षन् ३४ वृत्रस्यदेहान्निष्क्रांतमात्मज्योतिररिंदम ॥ प
श्यतां सर्वलोकानामलोकंसमपद्यत ३५ इतिश्रीभागवतेमहा०षष्ठस्कंधेवृत्रवधोनामद्वादशोऽध्यायः १२ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ वृत्रेहतेत्रयोलोकाविना
शक्रेणभूरिद ॥ सपालाह्यभवनसद्योविज्वरानिर्वृतेन्द्रियाः १ देवर्षिपितृभूतानिदेत्यादेवानुगाःस्वयम् ॥ प्रतिजग्मुःस्वाधिष्ण्यानिब्रह्मेशेन्द्रादयस्ततः २
राजोवाच ॥ इन्द्रस्यानिर्वृतेहेतुंश्रोतुमिच्छामिभोमुने ॥ येनासन्सुखिनोदेवाहरैर्दुःखंकुतोभवत् ३ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ वृत्रविक्रमसंविग्नाःसर्वेदेवाःस
हर्षिभिः ॥ तद्वधायार्थयन्निद्रंनैच्छद्गीतोबृहद्वात् ४ ॥ इन्द्रउवाच ॥ स्त्रीभूजलद्रुमैरेनोविश्वरूपवधोद्भवम् ॥ विभक्तमनुगृह्णद्भिर्ब्रह्म्यांक्रमाज्ज्य
हम् ५ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ ऋषयस्तदुपाकर्ण्यमहेन्द्रमिदमब्रुवन् ॥ याजायेष्याममद्रंतेहयमेधेनमास्मभैः ६ हयमेधेनपुरुषंपरमात्मानमीश्वरम् ॥
इष्ट्वानारायणंदेवंमोक्षयसेपिजगद्वात् ७ ब्रह्महापितृहागोघ्नोमातृहाचार्यहाधवान् ॥ श्वादःपुल्कसकोवापिशुभ्येरन्यस्यकीर्तनात् ८ तमश्वमेधेनमहाम
स्वेनश्रद्धान्वितोस्माभिरनुष्ठितेन ॥ इत्वापिसन्नद्धचराचरंत्वंनलिप्यसेकिंखलनिग्रहेण ९

तदाचखेदुंभयोनेदुर्गंधर्वादयः कुसुमैः अभ्यवर्षन् ३४ सर्वेइन्द्रंअस्तुवन् वृत्रदेहान्निर्गतं आत्मज्योतिः सर्वेषांपश्यतांमगवंतंसमपद्यत ३५ इतिषष्ठेद्वादशः ॥ १२ ॥
॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ एवंवृत्रेहतेसातिइंद्रंविनासं- ऋषिगणाद्याःसुखिनःसंतःस्वस्थानानिजग्मुः १ २ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ येनदेवाद्याः सुखिनः अभवन्
तेनइन्द्रस्यकुतोदुःखं अभवन् तत् श्रोतुमिच्छन्
धोद्भवंपुनः स्त्रीभूजलद्रुमैर्विभज्यगृहीतं
ष्यामः माभैः ६ हयमेधेन नारा

॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ देवाः वृत्रान्मोताः तद्वधायइंद्रं प्रार्थयन् ४ तदाइंद्रः उवाच हेदेवर्षयः विश्वरूपव
धोद्भवंपुनः स्त्रीभूजलद्रुमैर्विभज्यगृहीतं
॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ ततः ऋषयः इन्द्रवचः श्रुत्वा ऊचुः हेइंद्रहयमेधेन त्वांयाजाये
॥ आपितृहागोघ्नोमातृहाचार्यहाधवान् श्वादःपुल्कसकोवापिशुभ्येरन्यस्यकीर्तनात् ८ ९

१ वार्जहत्यायशवसेपूतनाषाहा
यति तत्पूतनाषाहम् । तस्मिन्नर्थम् ।

यते तद्वाज्रहृत्यंशवस्तस्मैवावर्जहत्यायशवसेवलाय । पूतनाषाहायच । पूतनाःसेनायेनशवसासहंते अभिष्टु

भा. ५०

॥ २७ ॥

दृष्टाकपिमिदं १० तथादेवादि-
मिद्यता ११ यक्षमग्रस्ताक्षयरो-
सहस्रः सहस्रवर्षाणि पुष्करनालस्य १२
भोजनइत्यर्थः । पाठांतरेन लब्धोय-
रनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यस्यसः । तरे-
नीतः उपायेन प्रापितः । एवं व्याख्यायते । ननु-
त्वांमभिध्यामीतिबुद्धिः । ततोसौ ब्रह्मशापात्पतिष्य-
गरोऽमूदिति १६ ततश्चंद्रः स्वर्गगतः प्राप्तः । कथंभूतः ।
नाभ्यमुत् । कुतः दिग्देवतयाप्राप्तुदीच्यादिशीस्थितया-
पादेमानससरसिस्थितयामंगया) १७

॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंसंचोदितोविप्रेर्मरुत्वानहनाद्रेडम् ॥ ब्रह्महत्याइतेतस्मिन्नाससादृषाकपेम् १० तयेंद्रःस्मासहतापंनिर्वृतेर्नानुमाविशत् ॥
ह्रीमंतवाच्यतांप्राप्तसुखयंत्यपिनोमुणाः ११ तांदर्शातुधावर्तीचांडालीमेवकपिणीम् ॥ जरयावेपमानांभ्योयक्षमग्रस्तामसृक्पटाम् १२ विकीर्यपालिता
नकेशांस्तिष्ठतिष्ठतिभाषिणीम् ॥ मीनमंध्यसुगंधेनकुर्वतीमार्गदूषणम् १३ नमोगतोदिशमसर्वांसहस्राक्षोविशंपते ॥ प्रागुदीर्चादिशतूर्णप्रविष्टो-
पमानसम् १४ सत्रावसत्पुष्करनालतंतूनलब्धमोगोयद्दिहाग्निदूतः ॥ वर्षाणिसाहस्रमलक्षितोतंसंचितयन्ब्रह्मवधादि मोक्षम् १५ तावन्निष्काकंदुषः
शासविद्यातपोयोगबलानुभावः ॥ ससंपदैश्वर्यमदाधुर्दिनीतस्तिरश्चांमतिभिद्रपल्या १६ ततोगतोब्रह्मनिरोपहृतक्रतुंभरध्याननिवारिताधः ॥ पा-
पस्तुदिग्देवतयाहतौजास्तंनाभ्यभूदवितंविष्णुपल्या १७

॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ इत्यंब्राह्मणाज्ञयारिपुं अहन्त् तदैव ब्रह्महत्या इंद्रं अससार १० इंद्रः तांचांडालीमेव असृक्पटोमीनगंधाधवर्ती आलोक्य ब्रह्मांडंभमिन्वा
मानससरोवरंविष्टः ११ १२ १३ १४ तत्रपुष्करनालतंतु-
नि नीतः सन् ब्रह्मशापात्अजगरोभूत् १५ १७

मर्द्रनिर्वृतिर्नाविशत् । ननुचेर्यादिगुणयुक्तस्यकुतोऽनिर्वृतिस्तत्राह । ह्रीमंतंलज्जावर्तंवाच्यतां
स्वासवायुस्तत्स्वर्गमेव १३ प्रागुदीर्चां (देशार्थी) दिशंमतः सनतूर्णमानसंसरः (प्रविष्टः) १४

यत्तयस्मात्तदहजलेवसन् अग्रिदूहश्चस्त्रयं । अग्रेश्चस्वदूतस्यहविर्भागान्नेतुः अलेख्येरासंभवादलब्ध-
यस्मिन्नितिनाकंपुण्यलोकःतृतीयनाकंस्वर्गं । ननुमनुष्यस्य कुतः स्वर्गराज्यंतत्राह । विद्योपासनाद्यदिनि-
त्वर्गमाप्तिस्तत्राह । सनदुषः संपदैश्वर्याभ्यांभोमदस्तेर्नाधुर्दिर्यस्यसः । इंद्रपल्याशच्यातिरश्चांमतिर्भयोनि-
मुवाच इंद्रस्तद्वदहंअतस्त्वेमामजेति तथाचावेदितदृतांतोतद्वदस्वतिस्तामुवाच । ब्राह्मणवाह्यशिबिकामारुह्यभागत-
यात्कोनदुषोऽगस्त्यादीन्शिबिकांवाहयामास । तदाचशीघ्रंसर्पसर्पेत्यगम्यंपदापस्पर्शं तेनसर्पोभवेतिशप्तोमहासर्पोऽज-
याब्राह्मणवाक्येनोपहृतः सनक्रतुभरःसत्यपालकोहरिस्तस्यच्यानेननिवारितंअघंयेन । प्रागपितुपापोब्रह्मवधस्तमिदं
आश्रीरुद्रेण (इतोनाहतबलः । विष्णुपल्याकमलवासिन्यालक्ष्या) अविर्तरन्नितं संतम (विष्णुपच्येति

अ०

॥ २७ ॥

॥ २७ ॥

पुरुषस्य हरेराधमं यस्मिन् तेन १८ सर्वदेवमयात्मा मूर्तिर्बस्यतस्मिन् वेदमयात्मनीतिवापाठः । ब्रह्मणादिभिर्विततेऽनुष्ठिते अश्वमेधमहेंद्रेण ज्यमाने पुरुषे सांते १९ तत्र पुरुषवेत्तु
न्यायनीतः मिः शेषनाशित इत्यर्थः २० अधिकृताय ज्ञायेत २१ पाठादिविधा तु माख्यानं स्तोति इदमिति । प्रक्षाल्यते अनेनेति प्रक्षालनं तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन् । (अतस्तीर्थेऽप्यो
धिकमेतत्) मक्तेरुच्छ्रयो यस्मिन् । भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन् महेंद्रस्य मोक्षो यस्मिन् । मरुत्वतो विशेषेण जयो यत्र २२ इन्द्रियं तत्पाटवकरणं इन्द्रस्य संबंधीति वा । आयुर्पे आयुष्य २३
इति षष्ठस्कंधे टीकायां प्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ वृत्रस्य ज्ञानमस्त्यादिश्रुत्वा पृष्ठः परीक्षिता । हेतुमाह चतुर्भिस्तत्प्राग्जन्मचरितोक्तिभिः ॥ १ ॥ चतुर्दशे तु सहस्राकृच्छ्रलब्धसुते मृते । विप्रकेतो
रतिश्च हादतिशोको निरूप्यते ॥ २ ॥ रजस्तमश्च स्वभावो यस्य १ २ भक्तेर्दुलभत्वं प्रपंचयति त्रिभिः । रजोभिरिति पार्थिवैरजोभिः परमाणुभिः समसंख्याता अनंता इत्यर्थः । जंतवो
जीवाः तेषां मध्ये ये केचन कतिपये श्रेयो धर्ममर्हं ते कुर्वन्ति ३ मुच्येत गृहादिसंगाद्विमुच्येत सिध्यति तत्त्वज्ञानाति ४ ५ ६ (अत्रास्माकमयं संशयोऽस्ति अतः श्रोतुं कौतूहलं वर्तते ।) नर्चद्र
मिया कृष्णं शरणं गत इत्याह । यः पौरुषेणेति ७

तं ब्रह्मर्षयोभ्येत्यहयमेधेन भारत ॥ यथावदीक्ष्यां चक्रुः पुरुषाराधनेन ह १८ अथेज्यमाने पुरुषे सर्वदेवमयात्मानि ॥ अश्वमेधमहेंद्रेण वितते ब्रह्मणादिभिः १९
सवैत्वाश्रवधोभूयानपि पापचयानृप ॥ नीतस्तेनैव शून्यायनीहार इव भानुना २० सवाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिभिः ॥ इष्ट्वा विधूतपापः
षपुराणमिंद्रोमहानासविधूतपापः २१ इदं महाख्यानं मशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनम् ॥ भक्तयुच्छ्रयं भक्तजनानुवर्णनं महेंद्रमोक्षं विजयं मरुत्व
तः २२ पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधा गृण्वंत्यथोपवर्णिष्वर्णोऽद्रियम् ॥ धन्यं यशस्यं निखिलाभमोचनं रिपुं जयं स्वस्त्ययनं तथा युषम् २३ इति श्रीभामवते
महा० षष्ठस्कंधे इन्द्रविजयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ परीक्षितुवाच ॥ ॥ रजस्तमः स्वभावस्य ब्रह्मन् वृत्रस्य पाप्मनः ॥ नारायणे भवति कथमासी
हृदामतिः १ देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम् ॥ भक्तिमुकुंदचरणेन प्रायेणोपजायते २ रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जंतवः ॥ तेषां ये केच
नेहंते श्रेयो वैमनुजादयः ३ प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तम ॥ मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति ४ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ॥
सुदुर्लभः प्रशांतात्मा कोटिष्वपि महामुने ५ वृत्रस्तु सकथं पापः सर्वलोकोपतापनः ॥ इत्थं हृदमतिः कृष्ण आसीत् संग्रामउल्का ६ अत्र नः संशयो भूयान् श्रोतुं
कौतूहलं प्रभो ॥ यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतो ७

अथ ब्रह्मर्षयः तत्र पत्युर्द्वयदीक्षां दत्त्वा हयमेधे
त २१ इदं आख्यानं महेंद्रमोक्षं मरु
ष्यं भवति २२ २३ इति षष्ठेत्रयो
कुंदचरणे भक्तिः प्रायः न जायते
पिकश्चित् नारायणपरः ५ ए

तत् मोचयामासुः १८ १९ २० सः मरीचिप्रभृतिभिः यथोदितवाजिमेधेन यज्ञपतिं इष्ट्वा विधूतपापः आ
पालनं येषठेयुः पर्वणि पर्वणिये शृण्वन्ति तेषां धन्यं यशस्यं निखिलाभमोचनं रिपुं जयं स्वस्त्ययनं तथायु
॥ हे ब्रह्मन् रजस्तमः स्वभावस्य पाप्मनः वृत्रस्य भगवति हृदामतिः कथं आसीत् १ देवादीनामपि मु
केचन धर्मकुर्वन्ति तेषां मध्येपि केचन मुमुक्षवः तेष्वपि कश्चित् संग्राममुच्यते ३ ४ मुक्तानाम
त ६ अत्र नः संशयोऽस्ति तं छिधि ७

८ यथायथावच्छृणु ९ १० ॥
 एवमिलिताइतिभावः ११ तस्मिन्
 शुभे किम् । प्रकृत्यधीनमेवाहिरा १२
 "स्वाम्यमात्योजनपदादुर्गद्विणेशः
 मित्रं । कर्मसहायोऽमात्यः ददः सेना १३
 पिराज्ञा (नृपेण आहिता आधिर्यासुताः) १४
 संति । तत्र प्रजाः कृषीवलादयः श्रेण्यः समयाविशेषणः ।

॥ सूत उवाच ॥ परीक्षितो थसंप्रश्रमगवान्वा दरायणिः ॥ निशम्य श्रद्धानस्य प्रतिनंद्यवचोऽब्रवीत् ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शृणुष्व आवहितो राजन् इति
 हासमिमं यथा ॥ श्रुतं द्विपायनमुखात्रारदादेवलादपि ९ आसीद्राजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप ॥ चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्य आसीत् कामधुङ्गही १० तस्य
 भार्या सदस्त्राणां सदस्त्राणि दशा भवन् ॥ सांत्तानिकश्चापि नृपो न लेभेता सुसंततिम् ११ रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः ॥ संपन्नस्य गुणैः सर्वैश्चैता
 वंध्यापतेरभूत् १२ न तस्य संपदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः ॥ सार्वभौमस्य भूश्वेयमभवन् प्रीतिहेतवः १३ तस्यैकदा तु भवनमगिरा भगवानृषिः ॥ लोका
 ननु चरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया १४ तं पूजयित्वा विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः ॥ कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनं समाहितः १५ महर्षिस्तमुपासीनं प्र
 श्रयावनतं क्षितौ ॥ प्रतिपूज्य महाराज समाभाष्य देमब्रवीत् १६ ॥ ॥ अंगिरा उवाच ॥ ॥ अपितेऽनामयं स्वस्ति प्रकृतीनां तथात्मनः ॥ यथा प्रकृ
 तिभिर्गुप्तः पुमात्राजा च सप्तभिः १७ आत्मानं प्रकृतिष्वद्वानिधाय श्रेय आमुयात् ॥ राज्ञा तथा प्रकृतयो नरदेवा हिताधयः १८ अपि दाराः प्रजामात्याभृत्याः
 श्रेण्यो थमंत्रिणः ॥ पौराजानपदामूपा आत्मजावशवर्तिनः १९

८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ हेराजन् त्वं व्यासनाद देवलमुखात् श्रुतं इति हासं शृणु ९ शूरसेनेषु देशेषु कश्चिच्छूरः चित्रकेतुसंज्ञकः सार्वभौमो राजासीत् १० तस्य ए
 ककोटिभार्याः आसन् तामु सः संततिं न लेभे ११ सर्वास्ता वंध्या एव दैवयोगेन मिलिताः तस्य रूपादिभिः संपन्नस्यापि वंध्यापतेः श्रिताभूत् १२ तस्य सर्वाः संपदः
 प्रीतिहेतवः वामवन् १३ एकदा तस्य गृहे अंगिरा नाम ऋषिः आगमत् १४ तं राजा पूजयामास १५ तदा अंगिरा उवाच १६ हेराजन् ते स्वास्तिकं प्रजाः
 धर्मेण पालयंतं त्वां चिंताग्रस्तं लक्षये १७ १८ १९

वयं संतानाहंमपि पुत्रोत्पादनसमर्थोऽपि तासु संततिं न लेभे । सर्वास्ता (आश्चर्यकरेण) दैवयोगेन वंध्या
 एवमिलिताः । समाहितः संयतः १५ १६ अपि किं अनामयमारोग्यम् । तथात्मनस्तत्प्रकृतीनां स्वास्ति
 प्रकृतिभिः पुमान्जीवो नित्यं गुप्तो भवति । न तु तद्व्यतिरेकेण क्षणमपि तिष्ठति । तयाराजापि सप्तभिः
 तयोमताः" इत्युक्तलक्षणाभिर्नित्यं गुप्तः सन् श्रेय आमुयादित्युतरेणान्वयः । तत्र स्वामीगुरुः स्वयंवा (मंत्रसहायो
 वा) निधाय तदनुवर्तनं कृत्वा श्रेयोराज्यं सुखं प्राप्नुयात् । प्रकृतीनां च सुखं राजाधीनमेवेत्याह । हेनरदेव तथा प्रकृतयो
 निधायः धनैः समृद्धा भवंतीत्यर्थः । पाठांतरे आसंततो हताधयो निरस्तमनो दुःखा भवन्ति १८ अपि किं वशवर्तिनः
 वर्तमानावपि प्रसृतयः । पौराः पुरवासिनः । जानपदास्तत्तद्देशाधिकारिणः १९

तव मनः स्ववशेवानवेत्यर्थात्पृच्छति । यस्यात्मा मवः अनुवक्षः अनुवर्ती आधीनः स्यात् तस्य सर्वे इमे दारादयो वशमाभवांत । किंच लोकाश्च तस्य बलियच्छांति २० आत्मनो भवत आत्मा
अंतःकरणं प्रीयते न तु प्यतितर्कपरतो वा स्वतो वा अलब्धकामत्वं लक्षयेत् (तत्र लिम् । चितयेति) २१ विदुषा सर्वज्ञेनापि २२ अलब्धकामत्वं कथयन् पुत्रं याचते भगवन्निति चतुर्भिः २३ २४
अप्रजमपुत्रम् । क्षुत्तृडभ्यामन्नपानकामम् अपरे स्रक्चंदनादयो यथानुसूयन्ति २५ पूर्वैः पित्रादिभिः सह गतं प्राप्तं तमः नरकं प्रजया यथा तरे मत्तथा विधेहि २६ (त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रदेवताकं) २७
राज्ञो महीषीणां मध्ये गुणैः श्रेष्ठा यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशेषं २८ जन्मना हर्षमरणेन च शोकं प्रददातीति तथा । इति एव मुक्ताय यो २९ ३० शूरसेनानामीशस्य तेजसा वीर्येण योगर्भः सवृषे ३१
३२ जातकं जातकर्म ३३ अर्बुदं दशकोट्यः । वेदे तु कोटिरेवार्बुदम् । नियुतं च प्रयुक्तं चार्बुदं चेति प्रयुतानंतरं निर्देशात् ३४ धन्यं धनकरम् आयुष्यं आयुष्करं महामनाः अत्युदारः ३५
यस्यात्मानुवशश्चेत्स्यात्सर्वे तद्दशगा इमे ॥ लोकाः सपालायच्छंति सर्वे बलिमतं द्रिताः २० आत्मनः प्रीयते नात्मा परतः स्वत एव वा ॥ लक्षयेऽलब्धकामत्वां चिं
तया शबलं मुखम् २१ एवं विकल्पितो राजन् विदुषामुनिनापि सः ॥ प्रश्रया वनतोभ्याह प्रजाकामस्ततो मुनिम् २२ ॥ चित्रकेतुर्वाच ॥ भगवन् किं न विदि
तं तपो ज्ञान समाधिभिः ॥ योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरंतः शरीरेषु २३ तथापि पृच्छतो ब्रूयाद्ब्रह्मनात्मनि चिंतितम् ॥ भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञ
या २४ लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्चर्यसंपदः ॥ न नंदयंत्यप्रजं मां क्षुत्तृडामामेवापरे २५ ततः पाहि मया भागपूर्वैः सह गतं तमः ॥ यथा तरे मदुस्तारं प्रज
यात द्विधेहि नः २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यर्थितः स भगवान् कपालुर्ब्रह्मणः सुतः ॥ श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विजः २७ ज्येष्ठा श्रेष्ठा च याराज्ञो म
हिषीणां च भारत ॥ नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोच्छिष्टमदाद्विजः २८ अथाह नृपतिं राजन् भवितैकस्तवात्मजः ॥ हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ २९
सापितृप्राशनादेव चित्रकेतो रधारयत् ॥ गर्भकृतद्युतिर्देवी कृतिका ग्रेरिवात्मजम् ३० तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोडुपः ॥ ववृषे शूरसेने शतेजसा
शनकैर्तप ३१ अथ काल उपावृत्ते कुमारः समजायत ॥ जनयन् शूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदम् ३२ हृष्टो राजा कुमारस्य स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ वाचयित्वाऽ
शिषो विप्रैश्चारयामास जातकम् ३३ तेभ्यो हिरण्यं रजतं वासां स्याभरणानि च ॥ ग्रामान् हयान् गजान् प्रादाद्धेनूनां मुदानीपद् ३४ ववर्ष काममन्येषां
पर्जन्य इव देहिनाम् ॥ धन्यं यशस्य मायुष्यं कुमार रयमहामनाः ३५

२० २१ २२ ॥ ॥ चित्रकेतुर्वाच ॥ ॥ हे भगदन् तव किमपि अविदितं न तथापि वक्ष्ये २३ २४ लोकपालैः प्रार्थ्याः संपदः संति तथापि अप्रजं मां न नं
दयन्ति २५ अतः पित्रादिभिः सह प्राप्तं नरकं यथा प्रजया तरे मत्तथा विधेहि २६ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं राजा प्रार्थितः अंगिराः त्वाष्ट्रं चरुं श्रपयित्वा त्वष्टारं अ
यजत् २७ ततः सर्वस्त्रीणां मध्ये ज्येष्ठा या कृतद्युतिः तस्यै यज्ञोच्छिष्टं चरुं अदात् २८ आह च हे राजन् तव हर्षशोकप्रदः एकः पुत्रो भविष्यति इत्युक्त्वा सः ययौ २९ सा च हृष्टा
शनात् चित्रकेतोः गर्भं अधारयत् ३० अथ काले कुमारः अजायत ३१ ३२ तदा हृष्टो राजा विप्रैः जातकं कारयित्वा ३३ तेभ्यः हिरण्यं ग्रामान् हयान् गजान्
धेनूनां मुदानीपद् ३४ अन्वहं मातापित्रोः स्नेहः पुत्रे अवर्द्धत ३५ .

३६ । मोहस्यसमुद्रवोयस्मिन् प्रजाकामज्जोऽवरस्तापः ३७ दारइत्येकवचनमार्थ ३८ आनपत्येन अपुत्रत्वनिमित्तेन ३९ नगृहेसंमताबहुमतातां । यद्गामृहादाराः दारेष्वपिगृहाइत्य
मरः नभार्येति संमतामित्यर्थः । ४० (स्वामिनः परिचर्यया अभीक्ष्णं लब्धमानानां दासीनां कोनामसंतापः अतो वयं न केवलं दास्यः किंतु) दास्याः दासीयथा तथा दुर्भगाः ४१ न संमता
तिर्जीवनं यासां ४२ मतिर्विवेको यामांताः । गरं विपं । दुर्भगाः विद्वेषेण नष्टा असहमानाः ४३ । ४४ धार्त्रोस्तनदायिनी ४५ उद्वेतारके कनीनिके योस्ते लोचने यस्य तम् ४६ । ४७ वि
प्रष्टाः शिरोरुहा अंबरे च यस्याः सा ४८ ताश्च सपत्न्याः ४९ अलक्षितः अंतः को मृत्युहेतुर्यस्य तम् अनुगताः प्रकृतयो अमात्या दयो यस्य सोऽनुप्रकृतिः ५० ।

कृच्छ्रलब्धेथ राजपेस्तनयेनुदिनं पितुः ॥ यथानिःस्वस्य कृच्छ्रात्तेधने स्नेहो न्ववर्धत ३६ मातुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्रवः ॥ कृतद्युतेः सपत्नीनां
प्रजाकामो ज्वरो भवत् ३७ चित्रके तोरति प्रीतिर्यथा दारे प्रजावति ॥ न तथाऽन्येषु संजज्ञे वालं लालयतोऽन्वहम् ३८ ताः पर्यतप्यता आत्मानं गर्हयंत्योऽभ्यसू
यया ॥ आनपत्येन दुःखेन राज्ञोऽनादरणेन च ३९ धिगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चागृहसंमताम् ॥ सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीभिवतिरस्कृताम् ४० दासीनां
कोनुसंतापः स्वामिनः परिचर्यया ॥ अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगाः ४१ एवं संहृत्य मानानां सपत्न्याः पुत्रसंपदा ॥ राज्ञोऽसंमतवृत्तीनां विद्वे
षो बलवानभूत् ४२ विद्वेषेन प्रमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः ॥ गरंददुःकुमाराय दुर्भगानृपतिं प्राति ४३ कृतद्युतिरजानंती सपत्नीनामघं महत् । सुप्तएवेति सं
चित्य निरीक्ष्य व्यचरद्गृहे ४४ शयानं सुचिरं बालमुपधार्य मनीषिणी ॥ पुत्रमानयमेभद्रे इति धात्रीमचोदयत् ४५ सा शयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोत्तारलोचनम् ॥ प्रा
णैर्द्रियात्मभिस्त्यक्तं हतास्मीत्यपतद्भुवि ४६ तस्यास्तदाकर्ण्य भृशतुरं स्वरं घंट्याः कराभ्यामुरदच्चक्रेऽपि ॥ प्रविश्य राज्ञी त्वरयाऽऽत्मजातिकं ददर्श वालं सहसा
मृतं सुतम् ४७ पपात भूमौ परिवृद्धया शुचामुमोहविभ्रष्टशिरोरुहां वरा ॥ ततो नृपांतः पुरवर्तिनो जनानराश्च नार्यश्च निशम्य रोदनम् ४८ आगत्य तुल्य
व्यसनाः सुदुःखितास्ताश्च व्यलीकं रुरुदुःकृता गतः ॥ श्रुत्वा मृतं पुत्रमलक्षितांतं कंविनष्टदृष्टिः प्रपतन् स्वलम्पाथि ४९ स्नेहानुबंधै धितया शुचाभूशं विमू
छितोऽनुप्रकृतिर्द्विजैर्वृतः ॥ पपात बालस्य सपादमूले मृतस्य विस्त्रस्तशिरोरुहां वरः ५०

३६ अन्यस्त्राणां प्रजाकामज्वरः अभवत् ३७ ताः आत्मानं गर्हयामासुः ३८ ३९ अहो अप्रजां स्त्रियं अधिकृत्यादे ४० ४१ एवं सपत्न्याः पुत्रसंपदा दत्तमानानां बलवा
न विद्वेषः अभूत् ४२ तेन नष्टमतयः दारुणचेतसः स्त्रियः कुमाराय गरंददुः ४३ सारुतद्युतिः सपत्नीनां कर्म अजानती बालः सुप्तएवेति चिंतयती गृहे व्यचरत् ४४ वालं बहुतका
लं शयानं आलक्ष्य पुत्रमानयेति धात्रीं अचोदयत् ४५ सा शयानं बालकं उपव्रज्य तं मृतं दृष्ट्वा हतास्मीति उच्चैः शब्दं कृत्वा भुवि न्यपतत् ४६ तस्याः दीनं शब्दं श्रुत्वा राज्ञी त्वरया तदं
तिकं आगत्य मृतं पुत्रं दृष्ट्वा भूमौ पपात मुमोह शुशोच ४७ ४८ ततः अंतः पुरवर्तिनः नराः नार्यश्च रुरुदुः सपत्न्यश्च व्यलीकं रुरुदुः नृपः पुत्रं मृतं श्रुत्वा पदे पदे प्रस्वलन् ४९ ५०

बाष्पकलाभिरश्रुर्बिंदुभिरुपरोधतः संवृतत्वेन निरुद्धः कंठो यस्य उरुशुचाऽर्पितं बहुशीकेन व्याप्तम् एकमेव संततिरूपम् । ५१ विलसंत्यः स्रजो येभ्यस्तान् केशान् । ५२ आत्ममृष्टेरपति
रूपम् अननुरूपं चेष्टमे । तदेवाह । न अहो परे वृद्धे जीवति अपरस्य बालस्य यामृतिस्तत् । तदा हि वृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे बाले च मृते सति तव सृष्टिर्नष्टा स्यादित्यर्थः । ननु सांप्रतं स्वसृष्टेर्वि
परीतोऽस्मीति चेत्तत्राह । विपर्ययः विपरीतोऽसि चेत्तादर्थ्यं प्राणिनां अतिदुःखकारित्वाद्ध्रुवः नित्यः परः शत्रुरसि न तु कृपालुरित्यर्थः ५३ ननु जीवकर्मनुसारेण जन्मादिकुर्वतो मम को
पराधस्तत्राहनहीति पुत्रे जीवत्येष पिता म्रियते पितरि जीवत्येव पुत्रो जायते इति च क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वादिति चेत्तर्हि स्वकर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु कित्वाकृत्यं । ननु मयेश्वरेण विना
जडैः कर्मभिरिदं कथं सिध्येत् । भवतु नाम तथापि निजसर्गवृद्धये ते त्वया यः स्नेहपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव विवृश्वसि छिनत्सीत्यादिक्रोशाति । नह्येवं विधुः खंडश्चाकश्चिदपि पुत्रादिषु स्नेहं करिष्य
तीति भावः ५४ (विचक्ष्वपश्य) अप्रजदुस्तरम् अप्रजानादुस्तरं ध्वातंतमिह अंजोऽनायासेन तरेमा अकरुणेन सह ५५ अज्ञानया क्षुधा (व्याप्तस्त्वं मुंक्ष्व) ५६ तनुजहे पुत्रनाहं प्रथमं त्वत्पाश्वर्षमा
गतासती तव मुग्धस्मि तं वक्रं- (कमलं) ददृशे दृष्टवत्यस्मि इदानीमपि गिरो न गृणोमि तर्हि किं अपुनरन्वयम् पुनरागमनं यथानभवति तथा परलोकं अघृणेन यमेन नीतः किं वागतोऽसि ५७ ५८ ५९

दीर्घं श्वसन् बाष्पकलोपरोधतो निरुद्धकंठो न शशाकभापितुम् ॥ पतिं निरीक्ष्यो रुशुचाऽर्पितं तदामृतं च बालं सुतमेकं संततिम् ॥ जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृदुजं स
तीदधाना विललापचित्रया ५१ स्तनद्वयं कुंकुमगंधमंडितं निर्विचती सांजनवाष्पविंदुभिः ॥ विकीर्य केशान् विगलत्स्रजः सुतं शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वर
म् ५२ अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्ममृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे ॥ परे नु जीवत्यपरस्य यामृतिर्विपर्ययश्चेत्स्वमासि ध्रुवः परः ५३ नाहेकमश्चेदहमृत्यु
जन्मनोऽशरीरिणामस्तु तदात्मकर्मभिः ॥ यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयंकृतस्ते तमिमं विवृश्वसि ५४ त्वं तात नार्हसि च मां रूपणामनाथां त्यक्तुं विचक्षपि
तरंतव शो कृतसम् ॥ अंजस्तरमेभवताऽप्रजदुस्तरं यध्वातंतं नयाह्यकरुणेन यमेन दूरम् ५५ उतिष्ठ तात तइमेशिशवो वयस्यास्त्वामाह्वयंति नृप नंदनं संविह
तुम् ॥ सुप्तश्चिरं शनया च भवान् परीतो भुंक्ष्वस्तनं पिव शुचो हरनः स्वकानाम् ५६ नाहंत नृजदृशे हतमंगला ते मुग्धास्मि तं मुदितवीक्षणमाननाजम् ॥
किं वागतोऽस्य पुनरन्वयमन्यलोकं नीतो घृणेन न गृणोमि कलागिरस्ते ५७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विलपंत्यामृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः ॥ चित्रकेतुर्भृशंत
प्तो मुक्तकंठो रुरोदह ५८ तयोर्विलपतोऽसर्वे दंपत्योस्तदनुव्रताः ॥ रुद्रुः स्मनरानार्यः सर्वमासीदचेतनम् ५९

तत्रागत्य बालस्य पादमूले पातित्वा दीर्घं श्वसन् बाष्पकलया रुद्धकंठः भापितुं न शशाक ५१ ततः राज्ञी गुचाऽर्पितं पतिं मृतं पुत्रं च वीक्ष्य ५२ केशान् विकीर्य शुशोच आह्वय
५३ अहो विधातः त्वं अज्ञोऽसि यः आत्मा मृष्टेऽननुरूपं चेष्टसे वृद्धे जीवति सति बालस्य मृतिरिति किंच एवं सति तव सृष्टिः नष्टा स्यात् इत्यादि ५४ हेतातः रूपणामात्म
कुं नार्हसि शो कृतमपितरं पश्य किंच अकरुणेन यमेन सह दूरं नयाहि ५५ हेतात उतिष्ठ इमे ते वयस्याः शिशवः त्वां कीडितुं आह्वयंति क्षुधार्तः त्वमेतन्पिब स्वकानां शुचः
हर ५६ इदानीं ते कलाः गिरः न गृणोमि यतः यमेन त्वं दूरं नीतोऽसि इत्यादि ५७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् चित्रकेतुः मृतं पुत्रं वीक्ष्य ततः सन् रुरोद ५८
एवं दंपत्योः विलपतोऽसर्वे जनाः रुद्रुः ५९

॥ ३० ॥

॥ ३० ॥

कश्मलं शोकं प्राप्तम् सर्वमनाथं ज्ञात्वा स नारदः नारदेन सह । ६० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पष्ठस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ततः पंचदशे चित्रकेतोः शोकापनोदनम् । कृतं तत्त्वोपदेशेन नारदेनांगिरस्युजा १ ॥ मृतकोपांतिज्ञवसमीपे (पतितं तौ मुनी ऊचतुः) १ त्वंचास्य संघृणां कृतमः सृष्टौ प्रजारूपायां । अयं पुत्रः अहं चास्य पितेति चेतत्राह तुः । पुरेति । ये पूर्वजन्मनि पित्रादिरूपेण संयुक्ता आसन् । त एव मरणेन विरुक्ताः संतो वर्तमानजन्मानि कदाचित्स्थेवान्यस्य वा कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा भवन्ति अतो नायं नियम इति भावः २ तमेवाभिप्रायं प्रकटयतः यथेति । स्त्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन यथाऽऽयांति विरुज्यन्ते संयांति संयुज्यन्ते तथा कालवेगेन देहिना जीवा अपि ३ तथाप्येतावंतं कालं मम पुत्रो नाभूत्तर्वाधं जातो मृत इति दुःखमिति चेतत्राह तुः । यथा धानासु वीजेषु धानाः बीजांतराणि भवन्ति कदासु चित्कदा चित्रं भवन्ति । नोत्पद्यन्ते । न इयं तिष्ठति । न तु मवंत्येव तिष्ठन्त्येवेति वानियमः । एवमेव भूतानि पुत्रादिरूपाणि भूतेषु पित्रादिषु । अतो धानानां जन्यजनकत्वं अपि पितृपुत्रादिभावो नास्ति एवमत्रापीति न शोकः कार्य इति भावः ४ ईशमायया भिरितानमिव भवनमभवन् नवस्तुतः । तस्य च सर्वसाधारणत्वात् पुत्र एव शोचनीय इत्याह तुः । वयमिति तुल्यकालावर्तमानकालीनाः जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च यथामसन्ति एवमधुनापि न संति । भो राजन्नायं तयो रसत्त्वात्स्वप्रवदित्यर्थः ५ असत्त्विकं प्रतीतिः कथं वाहमस्य जनक इत्याद्यभिमानस्तत्राह तुः भूतैरिति । ईश्वरेण मायया सृष्टत्वात् प्रतीतिनिमित्तमात्रत्वेनैव भूतानामयमभिमान इति भावः । नन्वीश्वरस्य सृष्ट्यादिभिः साध्यमस्ति चेत् अपूर्णकामता प्राप्ता । नास्ति चेत् कुतः प्रवृत्तिस्तत्राह तुः अनपेक्षोपि वालवल्लीलया करातीति ६ अयं च जन्मादिव्यवहारो देहानामेव न त्वात्मन इत्याह तुः । देहिनो देहेन पितुः शरीरेण देहान्मातुः शरीरात् पुत्रस्य देहोऽभिजायते । यथा बीजादेव बीजं जायते । देही तु शाश्वत एव । अर्थो भूम्यादिर्यथा तद्वत् । ननु नश्वरदेहप्रतियोगित्वाद्देहपिनशाश्वतः स्यात् तत्राह तुः । ७

एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् ॥ ज्ञात्वा जगिरानाममुनिराजगामस नारदः ६० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पष्ठस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ऊचतुर्दशोऽपतिपतितं मृतकोपमम् ॥ शोकाभिभूतं राजानं बोधयंतौ स दुर्किभिः १ कोयं स्यात्तव राजेन्द्र भवान्यमनुशोचति ॥ त्वंचास्य कृतमः सृष्टौ पुरेदानीमतः परम् २ यथा प्रयाति संयांति स्त्रोतो वेगेन बालुकाः ॥ संयुज्यन्ते विरुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ३ यथा धानासु वीजेषु धाना भवन्ति न भवन्ति च ॥ एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ४ वयं च त्वंच ये च मे तुल्यकालाश्चराचराः ॥ जन्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्राङ् नैव मधुनापि भो ५ भूतैर्भूतानि भूतेशः सृज्यति हं त्यजः ॥ आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोपि वालवत् ६ देहेन देहिनो राजन् देहादेहोऽभिजायते ॥ बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ इव शाश्वतः ७

एवं वर्तमानं ज्ञात्वा स नारदः अंगिराः आजगाम ६ इति पष्ठे चतुर्दशः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ मृतबालकसमीपे शोकाभिभूतं पतितं राजानं बोधयंतौ नारदांगिरसौ ऊचतुः १ हे राजेन्द्र त्वं यं अनुशोचसि अयं ते कः अस्य पूर्वजन्मसुकृतमः पितासि अयं मे पुत्रः अहमस्य पिता एवं नियमः २ कालत्रयेन यथा प्रवाहवेगेन बालुकाः संयुज्यन्ते विरुज्यन्ते तथा कालवेगेन जीवा अपि ३ यथा धानानां जन्यजनकत्वेऽपि पितृपुत्रभावो नास्ति एवं जीवस्यापि अतः शोको न कार्यः ४ किंच पुते वर्तमानकालीनाः चराचराः वयं च त्वंच इमे जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च यथामसन्ति तद्वदधुनापि ५ भगवान् भूतैः भूतानि लिलया सृजति अवाति हंति च ६ हे राजन् पितुर्देहेन पुत्रदेहः मातृदेहाज्जायते यथा बीजात् बीजं ७

अ०

॥ १५ ॥

॥ ३० ॥

देहदेहिनोरयंपरस्परप्रतियोगिविभागः पुराभनादिः अविवेककृतः अज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यं व्यक्तिर्विशेषः तयोर्विभागोयथावस्तुनिसन्मात्रेकालितः । परस्परपेक्षसिद्धत्वेनानिरूप्यत्वात्तद्वत् ८ आधिनाशोक्तेनम्लानं वक्रं ९ १० उन्मत्तस्येकलिंगंवेधाते (ग्राम्यबुद्धीनाम विषयधियाम्) ११ १२ १३ १४ १५ ममप्रभूरक्षकौ बोधेसमर्थावितिवा । अतो युवाभ्यांज्ञानदीपः प्रवर्त्यताम् १६ १७ महापुरुषगोचरंहरिभक्तंत्वां १८ १९ तदैवयदापूर्वमागतोस्मि (परंतुअन्याभिनिवेशंअचात्मनिपुत्रेअत्यंतासक्तिं) २०

देहदेहिविभागोयमविवेककृतःपुरा ॥ जातिव्यक्तिविभागोयंयथावस्तुनिकल्पितः ८ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ एवमाश्वासितोराजाचित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ प्रमृज्यपाणिनावक्त्रमाविम्लानमभापत ९ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ॥ कौयुवांज्ञानसंपन्नौमहिष्ठौचमहीयसाम् ॥ अवधूतेनवेषेणगूढाविहसमागतौ १० चरंतिह्यवनौकामं ब्राह्मणाभगवत्प्रियाः ॥ मादृशांग्राम्यबुद्धीनांबोधायोन्मतलिंगेनः ११ कुमारो नारदः क्रभुरंगिरादेकलोऽसितः ॥ अपांतरतमोव्यासोमार्कंडेयोथगौतमः १२ वसिष्ठोभगवान्नामः कपिलोवादरायणिः ॥ दुर्वासायाज्ञवल्क्यश्चजातूकर्ण्यस्तथाऋणिः १३ रोमशश्च्यवनोदत्तआसुरिः सपतंजलिः ॥ ऋषिर्वेदशिरोबोधोमुनिः पंचशिरास्तथा १४ हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुतदेवः ऋतध्वजः ॥ एतेपरंचसिद्धेशाश्चरंतिज्ञानहेतवः १५ तस्माद्युवांग्राम्यपशोर्मममूढधियाप्रभू ॥ अंधेतमसिमग्रस्यज्ञानदीपउदीर्यताम् १६ ॥ अंगिराउवाच ॥ ॥ अहंतेपुत्रकामस्यपुत्रदोऽस्म्यंगिरानृप ॥ एषब्रह्मसुतः साक्षान्नारदोभगवानृषिः १७ इत्थंत्वांपुत्रशोकेनमग्नंतमसिदुस्तरे ॥ अतदर्हमनुस्मृत्यमहापुरुषगोचरम् १८ अनुग्रहायभवतः प्राप्त्वावावामिहप्रभो ॥ ब्रह्मण्योभगवद्भक्तोनावसीदतुमर्हति १९ तदैवतेपरंज्ञानंददामिदृढमागतः ॥ ज्ञात्वाऽन्याभिनिवेशंतेपुत्रमेवददावहम् २०

जीवस्तुशाश्वत एव अयंपितृपुत्रादिविभागः अविवेककृतोस्तिभूतः शोकेमाकुसुदित्यादि ८ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंतैः आश्वासितोराजापाणिनावक्त्रंविमृज्यउवाच ९ युवांज्ञानसंपन्नौ अवधूतवेषेणगूढौकौ १० भगवद्भक्ताः ब्राह्मणाः मादृशांज्ञानांबोधायभूमौचरंति ११ तेच कुमारः नारदः क्रभुः अगिराः देवलः असितः अपांतरतमः व्यासः मार्कंडेयः गौतमः वसिष्ठः परशुरामः कपिलः दुर्वासाः याज्ञवल्क्यः जातूकर्ण्यः आरुणिः रोमशः च्यवनः दत्तः आसुरिः पतंजलिः वेदशिराः बोधः पंचशिराः हिरण्यनाभः कौशल्यः ऋतदेवः ऋतध्वजः एते १२ १३ १४ १५ अन्येचेति युवयोः एवैवांतर्गतस्त्वमस्तिअतः ग्राम्यपशोःअंधेतमसिमग्रस्यमज्ञानदीपः उदीर्यताम् १६ ॥ ॥ अंगिराउवाच हेनृप पुत्रकामस्यते पुत्रदोयः सएवाहमंगिरास्मि अयंतु नारदः १७ पुत्रशोकेमग्नंत्वांज्ञात्वा १८ अनुग्रहाय अवांप्राप्तौ ब्रह्मण्यः भगवद्भक्तः दुःखंशानुनार्हति १९ किंच अहं पूर्वमेव ते ज्ञानोपदेशायप्राप्तः तदातुते अन्याभिनिवेशंज्ञात्वा पुत्रमेवाददाम् २०

रामः अर्थाः (विविधानि ऐश्वर्याणि संपदश्च) २१ चला अनित्याः किंचमहीति २२ हे शूरसेन इमे सर्वे पिशोकादिप्रदाः । किंच आगमापायित्वेन गंधर्वनगरतुल्याः गंधर्वनगरं ह्यकस्मादिवक्ताचि
दायातिचापयातिचेतिप्रमिद्धं । तदेवमनित्यत्वं शोकादिहेतुत्वं चागमापायित्वंचोक्तं । मिथ्यात्वमप्याह । स्वप्नश्चमायाचमनोरथश्चयथा । तद्वत् २३ मनोभवामनोमात्रविजृम्भिताः ।
अत्रहेतुः अर्थेनतात्त्विकरवरूपेणविनैवदृश्यमानाः तत्कुतः यस्मात्क्षणान्तरेनदृश्यन्ते । तात्त्विकत्वेहि क्षणान्तरेबाधोनस्यात् । अतो मनोमात्रविजृम्भितत्वेन स्वप्नादिवन्मिथ्याभूताइ
त्यर्थः । नन्वेते पुण्यापुण्यकृता इति मीमांसकाः प्राहुस्तत्कुतो मनोभवत्वं तत्राह । कर्मभिः कर्मवासनाभिः अर्थान्ध्यायतः पुंसो मनस एव निमित्तात् कर्माण्यभवन् । पाटांतरे कर्म ईप्सितत
ममभिध्यायतइत्यर्थः । कर्मणोपि मनोभवत्वात् तत्साध्या अर्था अपि मनोभवा एवेति भावः २४ तदेवं मम तास्पदानां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं । तत्र देहसंबंधो मूलमित्याह । अयं हीति । हीत्यव
धारणे । अयं द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः अधिभूताभिर्देवाध्यात्मरूपो देह एव देहिनो देहो ह्यमिति मन्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधान् क्लेशान् संतापांश्च करोतीति तथा २५ स्वस्थेन अव्य
घ्रेण । गतितत्त्वं । ध्रुवोऽयमर्थ इति विश्रंभं विश्वासं प्रणयं वात्यज ततश्च उपशममाविश आश्रय २६ अगिरसोपादिष्टं तत्त्वं परमेश्वरप्रसादे विनानप्राप्य तद्विषयं तत्प्रसादाय मंत्रविद्यानारद
उपदिशति । एतामिति । उपनिषत्पर्वश्चेत्यस्यामिति उपनिषत् मंत्र एवोपनिषत्तां प्रतीच्छगृहाण द्रष्टा द्रक्ष्यति भवान् २७ अतुलंचतदनधिकंच समानाधिकशून्यं परं
महिमानं प्रापुः । उपैति उपैष्यति २८ इति षष्ठस्कंधे टीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते ॥ एवं दारागृहारायो विविधैश्वर्यसंपदः २१ शब्दादयश्च विषयाश्च लाराज्यविभूतयः ॥ राज्यं महीवलं कोशो भृत्यामा
त्याः सुहृज्जनाः २२ सर्वे पिशूरसेने मे शोकमोहभयार्तिदाः ॥ गंधर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः २३ दृश्यमाना विनार्येन न दृश्यन्ते मनोभवाः ॥ कर्मभि
र्ध्यायते नाना कर्माणि मनसोऽभवन् २४ अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ देहिनो विविधक्लेशसंतापकृदुदाहृतः २५ तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृ
श्य गतिमात्मनः ॥ द्वैते ध्रुवार्थविस्त्रंभं त्यजोपशममाविश २६ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ एतां मंत्रोपनिषदं तां प्रतीच्छयतो मम ॥ यां धारयन् स सारात्रा द्र
ष्टा संकर्षणं प्रभुम् २७ यत्पादपद्ममुपसृत्य नरं द्रुपदे शर्वादयोऽभ्रममिमां द्वितयं विसृज्य ॥ सद्यस्तदीयमनुलानधिकं महत्त्वं प्राप्नुवन् पिपरं चिरादुपैति २८
इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

इदानीं पुत्रवतां यस्तापः सः त्वयैव अनुभूयते एवं दारादयः गृहाः विविधैश्वर्यसंपदः २१ सर्वेऽप्येतेशोकमोहभयप्रदाः स्वप्नमायामनोरथा इव मिथ्यासंति २२ २३ २४
२५ अतः स्वस्थेन मनसा आत्मनस्तत्त्वं विमृश्य द्वैते स्थिरविश्वासं त्यज उपशमं आश्रय २६ ॥ नारद उवाच ॥ हे राजन् मत्तः एतां मंत्रोपनिषदं गृहाण यां धारयन्
स सारात्रात् संकर्षणं विभुं द्रक्ष्यसि २७ शर्वादयः यत्पादमूलं उपसृत्य भयं विसृज्य महित्वं आपुः तथा भवानपि अचिरात् उपैष्यति २८ ॥ इति षष्ठे पंचदशः ॥ १५ ॥

षोडशोत्सुतोत्तयैवविशोकीकृत्यतन्तुपं । आदिदेशमहाविद्यानारदः शेषतोषिणीं ॥ १॥१ आदोतावत्तत्पुत्रमुखेनैवापितृपुत्रादिसंबंधोमिथ्येतिदर्शयितुं योगबलेन तमेवज्ञातीनांदर्शयि
त्वाजीवात्मन्नित्याद्युवाच २ शेषमवशिष्टमायुरस्ति अपमृत्युनामृतत्वादित्यर्थः । तदेवकलेवरं प्रविश्योत्थितो जीवउवाच । यद्वांस्ताराले प्रेतशरीरेस्थित्वेतिज्ञेयं ३ मह्यंमम ४ मायि
मृतेपुत्रदृष्ट्याशोकश्चेत् शत्रुदृष्ट्याहर्षः किनक्रियतेइत्याशयनसंबंधस्यानियतत्वमाह । बंधवोविवाहादिभिः संबन्धिनः । ज्ञातयः सपिंडाः । अरयोघातकाः । मित्राणिरक्षकाः । मध्य
स्थाउभयव्यतिरिक्ताः साधारणाः । द्विद्विषोद्व्यादिनिमित्तेनद्वेषिणः । उदासीनास्तव्यतिरिक्ताइतिभेदः ५ कर्मभिर्भ्राम्यमाणत्वेदृष्टांतः यथापण्यानिक्रयविक्रयाद्यर्हाणिकर्तृषुव्यवहर्तृ
षुपरिभ्रमेति एवंजीवोपियोनिपुजनकेषु ६ एकस्मिन्नपिजन्मनिसंबंधस्यानियतत्वंसदृष्टांतमाहद्व्याभ्यां नित्यस्यजीवतोपि अर्थस्यपश्चादेः अनित्यः अनियतः विक्रयादिनासंबंधानिवृत्ते
दृष्टत्वात् ७ एवं योनिगतःपित्रादिसंबंधमाप्तोपि सजीवोऽनित्यः । देहजन्मादिनातस्यजन्माद्यभावात् । अतएववस्तुतो निरहंकृतः । अहमस्यपुत्रइत्यभिमानशून्यः । यत्रापित्रादोसं
बंधिनियावदुपलभ्येत कर्मवशेनवर्तेतातावदेव तस्यपित्रादेः तत्तस्मिन्स्वत्वंनतुक्रियाद्युत्तरकालमपि अथचैवंसंबंधः यदुक्तं कलेवरंस्वमाविश्येति तत्रतस्मिन् कलेवरे ममेदानो स्वत्वं
नित्यमिति सदृष्टांतमाह नित्यस्यचिरकालावस्थापिनः सुवर्णादेः योनिगतो देहंप्रविष्टः यत्रदेहेतस्यजीवस्यततस्मिन् देहेस्वत्वं नतुमरपोत्तरकालमपीत्यर्थः । शेषंसमानं ८ जीवस्य
नित्यत्वंसाधयति एषनित्यः तत्रहेतुः अवयवःअपक्षयशून्यः तत्कुतः । सूक्ष्मो जन्मादिशून्यः । तच्चकृतः सर्वाश्रयः जन्मादिमतोदेहादेराश्रयः मनुदेहादिरूपः यतः स्वदृक् स्वप्रकाशः
सर्वाश्रयत्वमुपपादयति । आत्ममायागुणैरात्मानमेवविश्वं विश्वात्मकं सृजति “तदात्मानं स्वयमकुरुत”इतिश्रुतेः उपादानकारणत्वात् सर्वाश्रयइत्यर्थः जीवस्यवस्तुतो ब्रह्मत्वाद्ब्रह्म
णएवाचिच्छुक्तिविशिष्टस्वैश्वरत्वेनस्रष्टृत्वाजीवःसृजतीतिवाचोशुक्तिः यद्वास्वकर्मद्वारासृष्टिनिमित्तत्वेत स्रष्टृत्वं । भोग्यस्यचसर्वस्य भोक्ताश्रयत्वात् सर्वाश्रयत्वंचोक्तमिति द्रष्टव्यं ९

॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ अथदेवऋषीराजन्संपरेतंनृमात्मजम् ॥ दर्शयित्वेतिहोवाचज्ञातीनामनुशोचताम् १ ॥ ॥ श्रीनारदउवाच ॥ ॥ जी
वात्मन्पश्यभद्रंतेमातरंपितरंचते ॥ सुहृदोर्बांधवांस्तप्तान्शुचात्कृतयाभृशम् २ कलेवरंस्वमाविश्यशेषमायुःसुहृदृतः ॥ भुंक्ष्वभोगान्पितृप्राप्तान्
धितिष्ठनृपासनम् ३ ॥ जीवउवाच ॥ कस्मिञ्जन्मन्यमीमहंपितरोमातरोऽभवन् ॥ कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्यदेवतिर्यङ्मन्योनिषु ४ बंधुज्ञात्यरिमध्यस्थ
मित्रोदासीनविद्विषः ॥ सर्वएवहिमर्वेषांभवंतिक्रमशोभेथः ५ यथावस्तूनिपण्यानिहेमादीनिततस्ततः ॥ पर्यटंतिनरेष्वेवंजीवोयोनिषुकर्तृषु ६ नि
त्यस्यार्थस्यसंबंधोऽनित्योदृश्यतेनृषु ॥ यावद्यस्यहिसंबंधोममत्वंतावदेवहि ७ एवंयोनिगतो जीवःसन्तियोनिनिरहंकृतः ॥ यावद्यत्रोपलभ्येततावत्सत्त्वं
हितस्यतत् ८ एषनित्योऽवयवःसूक्ष्मएवसर्वाश्रयःस्वदृक् ॥ आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानंसृजतेप्रभुः ९

॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ हेराजन् अथदेवार्थः मृतंनृपात्मजं ज्ञातीनांदर्शयित्वाउवाच १ हेजीवात्मन् मातरंपितरंशोचतः सुहृदश्चपश्यपश्य २ स्वंकलेवरं
आविश्य पितृदत्तान्भोगान् भुंजन्नृपासनं अधितिष्ठ ३ ॥ ॥ जीवउवाच ॥ ॥ कर्मभिः देवतिर्यङ्मन्योनिषुभ्राम्यमाणस्यमेकस्मिन् जन्मनि अमीपितरः मातरः
अभवन् ४ यथापण्यानि वस्तूनि व्यवहर्तृषु इतस्ततः पर्यटंति तथा जीवः कर्मणा भ्रमति ५ ६ एवंच जीवोऽनित्यः सर्वोद्विषसाक्षी स्वतंत्रोस्ति ७ ८ ९

यदुक्तं सुहृद्वदति सुहृदोर्बाधवास्तथाइति च तदप्याह । न ह्यस्येति । तत्र हेतुः एकः सुहृदादिसंग्रहितः तत्कुतः गुणदोषयोर्हि नाहितयोः कर्तृणां मित्रादीनां याः सर्वाधियो विचित्रा ब्रह्मद्वयः तामांद्रष्टामाक्षी १० यच्चोक्तं भुङ्क्वभोगानित्यादितत्राप्याह । नादत्तइति । गुणसुखं । दोषदुःखम् । क्रियाफलं च राज्यादिकम् । उदासीनत्वे हेतुः । परावरदृष्टः । कारणस्य कार्यस्य च साक्षी । न तु भोक्ता । यत ईश्वरः देहादिपारतंत्र्यशून्यः । अत एव भूतस्य मम च युष्माकंच संबन्धाभावाच्चोक्तं माकुरुतेति वाक्यार्थः ११ । १२ । १३ । द्विजभाषितं अंगिरसाप्रोक्तं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वं स्मरंत्यः पुत्रकामनाशून्याः निर्मत्सराः सत्यइति भावः १४ निबिडपेकतुल्यं गृहं विहाय निष्क्रमणं अतिधीरस्य तस्यैव योग्येनान्यस्येति सदृष्टांतमाह । सरसः पंकाद्विपोगजइवेति १५ कृताः पुण्यजलाक्रियाः (आचमन-) वर्पणाद्यायेन । संयतप्राणो नियतेंद्रियः १६ धीमहि ध्यायेम मनसानमस्याम इत्यर्थः १७ १८ (विज्ञानमात्राय ब्रह्मानुभवे कल्पाय) । निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्न स्मात् (तस्मै) । १९ । न्यस्तानिरस्ताः शक्त्युर्ध्वयोर्भायानिमित्तारागद्वेषादयो येन २० मनसा सहवचसि अप्राप्योपरते सति य एक एव प्रकाशते । वचसीतिसर्वेन्द्रियोपलक्षणम् । सोऽस्मान्व्यात् सदसत्परः कार्यकारणयोः कारणम् (अधिष्ठानं) २१

न ह्यस्यातिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोपि वा ॥ एकः सर्वाधियांद्रष्टा कर्तृणां गुणदोषयोः १० नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रियाफलम् ॥ उदासीनवदासीनः परावरदृष्टीश्वरः ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा ॥ विस्मितामुमुक्षुः शोकाच्छित्त्वाऽऽत्मस्नेहशृंगलाम् १२ निहृत्य ज्ञातयो ज्ञातेर्देहं कृत्वोचिताः क्रियाः ॥ तत्पुण्यजलं जस्नेहं शोकमोहभयार्तिदम् १३ बालघ्न्यो व्रीडितास्तत्र बालहृत्याहतप्रभाः ॥ बालहृत्यावतंचरुर्ब्राह्मणैर्यत्रि रूपितम् ॥ यमुनायां महाराजस्मरंत्यो द्विजभाषितम् १४ सदृष्टं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ गृहांधकूपात्रिष्कांतः सरः पंकादिव द्विपः १५ कालिंद्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः ॥ मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्रावदंत १६ अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने ॥ भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच १७ ओं नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि ॥ प्रयुम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च १८ नमो विज्ञानमात्राय परमानंदमूर्तये ॥ आत्मारामाय शांताय निवृत्तद्वैतदृष्टये १९ आत्मानंदानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्युर्ध्वये नमः ॥ हृषीकेशाय महते नमस्तेनंतमूर्तये २० वचस्युपरतेऽप्राप्य य एको मनसा सह ॥ अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽव्यात्रः सदसत्परः २१

एवं भूतस्य मम युष्माकंच संबन्धाभावात् शोकं माकुरु १० ११ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्युदीर्य जीवो गतः ततः सर्वशोकं मुमुक्षुः मृतबालस्य क्रियाश्चकुरः १२ १३ तत्र बालघ्न्यः स्त्रियः ब्राह्मणैः निरूपितं बालहृत्यावतंचरुं यमुनायां चकुरः १४ एवं द्विजोक्तिभिः प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुः गृहांधकूपात् निष्क्रम्य १५ कालिंद्यां स्नात्वा संयतप्राणः ब्रह्मपुत्रौ अवदंत १६ अथ नारदः प्रपन्नाय तस्मै एतां विद्यां उवाच १७ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि प्रयुम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च १८ आत्मारामाय परमानंदमूर्तये नमः १९ हृषीकेशाय विद्ममूर्तये नमः २० इन्द्रियेषूपरतेषु यः प्रकाशते सः सदसत्परः नः अव्यात् २१

तदेवाह । यस्मिन्निदंकार्यकारणं चतिष्ठति । अप्येति प्रलीयते च । यतश्च जायते । मृन्मयेषु घटादिषु मृज्जातिर्मृन्मात्रमिव सर्वानुस्यूतं यत्तस्मै २२ ननु सर्वानुस्यूतं चेत् जातिवत्प्रतीयतकथं मनोवचसोरप्राप्तिस्तत्राह । यत्तद्ब्रह्मव्योमवाहितं तमापि असवः प्राणाः क्रियाशक्त्या न स्पृशन्ति मनआदीनि च ज्ञानशक्त्या न विदुः । तद्ब्रह्म न तोस्मि २३ तेषां तदज्ञाने हेतुमाह । देहं द्रियान्दयोऽमी विकाराः यदंशविद्धाः यच्चैतन्वांशेनाविष्टाः संतः कर्मसु स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति जाग्रत्स्वप्नयोः । अन्यदा सुषुप्तिमूर्छादौ नैव प्रचरन्ति यथा अप्रतप्तलोहं न दहाति अतो यथा लोहं अग्निशक्त्यै वदाह कर्मसंश्रितं विना न दहाति । एवं ब्रह्म ज्ञानाक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्तमाना देहादयस्तन् स्पृशन्ति न विदुश्चेति भावः । जीवस्तद्धिद्रष्टृत्वाज्जानातुनेत्याह । स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेषां द्रष्टृमन्त्रांतर्द्वौति । नान्यो जीवो नामास्ति । “नान्यो तोस्ति द्रष्टा” इत्यादि श्रुतेः । यद्वा । द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि तदेव प्रतिजानाति न तु जीवस्तज्जानातीत्यर्थः । तदुक्तं हंसगुह्यस्तोत्रे । “देहोऽसवोऽज्ञा” इत्यादि २४ सकला ये सात्वतपरिवृद्धास्ते पांनिकरः समूहस्तस्य करकमलानां कुडमलैर्मुकुलैरुपलालितं चरणारविंदयुगलं यस्य तस्य संबोधनम् । परम उत्कृष्ट । परमेश्विन सर्वेश्वर २५ पूर्वस नारदो गिरा आजगामेति अंगिराः प्राधान्येनोक्तः । चित्रकेतोः पुत्रप्रदत्वेन तस्य पृथगुक्तत्वात् । इहतु नारदोऽंगिरसासाकं ययौ इति नारदस्य प्राधान्यनिर्देशः तदुपदेशेन तस्य वैराग्योत्पत्तेः । प्रभो हे समर्थ । २६ यथा यथा वदामास २७ विद्याधराधिपत्यं चावांतरफलं लेभे । अप्रतिहतमस्त्वलितम् । २८ कतिपयैरहोभिः विद्यया इद्धेन दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य २९ मृणालवद्वीरस्य शितिवाससं नीलांबरम् । स्फुरति किरीटादीनियस्य कटिचक्रं कटिचक्रम् । प्रसन्नानिवक्त्राण्यस्य । अरुणानिलोचनानियस्य तंच तंच । ३०

यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते ॥ मृन्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः २२ यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनो बुद्धीन्द्रियासवः ॥ अंतर्बहिश्च विततं व्योमवत्तं न तोस्म्यहम् २३ देहो द्रियप्राणमनो धियो मीयदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु ॥ नैवान्यदालोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्द्रष्टृपदेशमेति २४ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सकलसात्वतपरिवृद्धनिकरकरकमलकुडमलोपलालितचरणारविंदयुगलपरमपरमेश्विनमस्ते २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ भक्त्या यैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः ॥ यथावांगिरसासाकं धाम स्वायं भुवं प्रभो २६ चित्रकेतुस्तुतां विद्यां यथानारदभाषिताम् ॥ धारयामास सप्ताहमब्धक्षः सुसमाहितः २७ ततश्च सप्तरात्रांते विद्यया धार्यमाणया ॥ विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रातिहतनृप २८ ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगातिः ॥ जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणांतिकम् २९ मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटिचक्रकंकणम् ॥ प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं वृत्तं ददर्श सिद्धेश्वरमंडलैः प्रभुम् ३०

यस्मिन् इदं जगत् तिष्ठति जायते नश्याति च तस्मै ब्रह्मणे नमः २२ किंच बुद्ध्यादयः यं न विदुः तंहारं न तोस्मि २३ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये तेन मोस्तु २४ २५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ नारदः भक्त्या यथा विद्यां आदिश्य अंगिरसासह ब्रह्मलोकं ययौ २६ चित्रकेतुः अब्धक्षः सन् नारदभाषितां विद्यां सप्ताहं धारयामास २७ ततः धार्यमाणया तया विद्यया सप्तरात्रांते विद्याधराधिपत्यं लेभे २८ ततः कतिपयैः दिवसैः शेषस्य चरणांतिकं जगाम २९ ततः तत्र नीलावरं किरीटादिभिर्भूषितं प्रभुं ददर्श ३०

भा०प०

॥ ३३ ॥

दृष्टाचतमादिपूरुषम् अभ्ययाच्छरणगतः । अनमन्तनाम । कथंभूतः तस्यदर्शनेनध्वस्तसमस्तकिल्विषयस्य । स्वच्छममलं चातःकरणं यस्य । (स्वच्छत्वं प्रसादः । प्रणयेनाश्रुयुक्ते लोचने यस्य प्रहृष्टानि रोमाणि यस्य सः ३१ तं प्रसमीडितुं स्तोतुं चिरं नैवाशक्तं प्रसमीडितुं चिरम् ३२ ततः समाधाय मनोमनीषया बभाष एतत् प्रतिलब्धवाग सौ ॥ नियम्य सर्वेन्द्रियवाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम् ३३ ॥ चित्रकेतुर्वाच ॥ अजितजितः सममतिभिः साधुभिर्भवान् जितात्मभिर्भवता ॥ विजितास्तेऽपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोऽतिकरुणः ३४ तव विभवः खलु भगवन् जगद्गुरुदयस्थितिलयावनादीनि ॥ विश्वसृजस्तेऽंशशास्त्रमृषास्पृधंति पृथग्भिमत्या ३५ परमाणुपरममहत्तोऽस्त्वामाद्यन्तांतरवर्ती त्रयाविधुरः ॥ आदावंते च सत्त्वानां प्रभुवंत देवांतरालेऽपि ३६ क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैरांडकोशः ॥ यत्र पतत्यणुकल्पः सहांडकोटिभिस्तदनंतः ३७ तददर्शनध्वस्तसमस्तकिल्विषयः स्वच्छममलं चातःकरणोऽभ्ययान्मुनिः ॥ प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमाऽनमदादिपूरुषम् ३१ सउतमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुलेशैरुपमेहयन्मुहुः ॥ प्रेमापरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो नैवाशक्तं प्रसमीडितुं चिरम् ३२ ततः समाधाय मनोमनीषया बभाष एतत् प्रतिलब्धवाग सौ ॥ नियम्य सर्वेन्द्रियवाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम् ३३ ॥ चित्रकेतुर्वाच ॥ अजितजितः सममतिभिः साधुभिर्भवान् जितात्मभिर्भवता ॥ विजितास्तेऽपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोऽतिकरुणः ३४ तव विभवः खलु भगवन् जगद्गुरुदयस्थितिलयावनादीनि ॥ विश्वसृजस्तेऽंशशास्त्रमृषास्पृधंति पृथग्भिमत्या ३५ परमाणुपरममहत्तोऽस्त्वामाद्यन्तांतरवर्ती त्रयाविधुरः ॥ आदावंते च सत्त्वानां प्रभुवंत देवांतरालेऽपि ३६ क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैरांडकोशः ॥ यत्र पतत्यणुकल्पः सहांडकोटिभिस्तदनंतः ३७

तददर्शनध्वस्तसमस्तकिल्विषयः प्रवृद्धभक्त्या अश्रुलोचनः सन् तनत्वा ३१ प्रेमाश्रुलेशैः प्रभोरासनं अभिषिचन् स्तोतुं नशशाक ३२ ततः मनः समाधाय जगद्गुरुं अस्तौ र ३३ ॥ चित्रकेतुर्वाच ॥ ॥ हे अजित सममतिभिः साधुभिः त्वं जितोसि ते च त्वया जिताः ३४ हे भगवन् अयं आंडकोशः क्षित्यादिभिः सप्तावरणैः आवृतः सन् त्वयि अणुवन् परिभ्रमति तस्मात्त्वं अनंतोसि ३५ ३६ ३७

अ०

॥ १६ ॥

॥ ३३ ॥

यस्मादेवंपरमेश्वरस्त्वमेव अन्येदेवास्तवविभूतयः अतस्त्वाविहाय विषयकामनयाऽन्योपासकाऽतिमंदा इत्याह । विषयेषु तृप्तृणां येषां ते वराकाराः पशवः । कुक्कु ये विभूतीं रिद्राद्या उपासते न तु परंत्वा । ततः किं त्राह । तेषामिति । तदनु उपास्यनाशानंतरं । यथाराजकुलमनु । राजकुलनाशानंतरं (यथा) तत्सेवकानां आशिपो नश्यति तद्वत् । अयंच परमोऽधिः मध्येपिनश्यत्येव । ३८ विषयकामेनापि कृता त्वत्सेवामोक्षफलैवेत्याह । कामधियः विषयकामना अपि हे परमत्वयिरचिताः कृताश्चेत्तरोहंति । देहैतरोत्पतये नमवंति । करं भवी ज्ञानि मज्जितवीजानियथा । (न हितमस्वर्धरवीजो मिरंकुराय भवति) यतोऽस्य जीवस्य गुणगणादेव द्वंद्वसमूहमवांति । अतः कामेनापि निरुणस्य तव मज्जनाच्छुभैर्गुण्यं भवतीत्यर्थः ३९ फलकामनयापित्वदाराधनं यदा मोक्षहेतुस्तदा किं कव्यम् भगवद्धर्ममाहात्म्यमिति वक्तुम् तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन च भगवंतं स्तौति । जितमिति । यदा भवान् भागवतं धर्ममाह तदा हे भगवन् त्वया जितमसर्वोत्कर्षेण स्थितम् । तत्र हेतुः । ये निष्किंचनाः सनत्कुमारादयो मुनयस्ते (आत्मारामा जीवन्मुक्ता अपि) यं भवंतं अपवर्गाय (अखंडभक्तिरसाय) सेवंते तेन भवता जितम् । यंधर्ममिति वा ४० अनवद्यतामेवाह । विषममतिर्यत्र यस्मिन् भागवते धर्मे नास्ति । यदन्यत्र । यथान्यस्मिन् काम्यधर्मे । ननु सोऽपि वेदोक्तत्वादनवद्य एव तत्राह । विषमधियाशु मरणादिकामनयारचितोयः स ह्यविशुद्धः रागद्वेषादिमत्त्वात् । क्षयिष्णुश्च नश्वरफलत्वात् । अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहुल्यात् । तदुक्तं शंकरस्वामिभिः 'उभयमिह चोदनायां लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्च' इत्यादि ४१ एतत्प्रपंचयति । कः क्षेमः किं कुशलम् न किंचित् । मित्रपरयोः स्वस्वपरस्य च । स्वपरद्रुहा स्वस्वैपरस्मै च द्रुह्यतीति स्वपरद्रुह् (तेन धर्मेण) यतः स्वद्रोहादत्यंतकायक्लेशात्तव कोपः पीडा संभवति । तदुक्तं गीतासु 'कर्षयंतः शरीरस्थं भूतमायमचेतसः । मां चैवांतः शरीरस्थं तान् विद्वद्यः सुरभिश्च यान्' इति । तथा परसंपीडया धर्मः च शब्दात्तव कोपश्च । अतस्त्वदारागांधर्मपिकथंचिद्वेदमार्गे प्रवर्तयितुं काम्यधर्मोऽभिहितो न तत्त्वदृष्ट्या ४२ भागवतधर्मेण तु न द्रोह इत्याह नेति । नव्यभिचरतिनपरमार्थजहाति । तव ईशादृष्टिः । अव्यभिचारे हेतुः । स्थिरेति स्थावरजंगमप्राणिसमूहपुंसमबुद्धयोभासवता यंधर्मे सेवंते । ४३ एवंभूतस्य भागवतधर्मप्रवर्तकस्य तव दर्शनात् सर्वपापक्षयो भविष्यतीति किंचिन्न मित्याह नहीति । पुल्कमोऽपि श्वपचोऽपि ४४

विषयतृपो नरपशवो य उपासते विभूतीर्न परंत्वाम् ॥ नेपा आशिष ईश तदनु विनश्यंति यथाराजकुलम् ३८ कामधियस्त्वयिरचितान परमरोहंति यथा करं भवी जानि ॥ ज्ञानात्मन्यगुणमये गुणगणतोऽस्य द्वंद्वजालानि ३९ जितमजितं तदा भवता यदा ह भागवतं धर्ममनवद्यम् ॥ निष्किंचना ये मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ४० विषममतिर्यत्र नृणां त्वमहमिति ममतवेति च यदन्यत्र ॥ विषमधियारचितोयः स ह्यविशुद्धश्चायिष्णुरधर्मबहुलः ४१ कः क्षेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण ॥ स्वद्रोहात्तव कोपः परसंपीडया च तथा धर्मः ४२ नव्यभिचरति तवैक्षायया ह्यभिहितो भागवतो धर्मः ॥ स्थिरचरसत्त्वकदंवेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः ४३ न हि भगवन्नघटितमिदं त्वदर्शना नृणामखिलपापक्षयः ॥ यन्नाम सकृच्छ्रवणात्पुल्कमोऽपि विमुच्यते संसारात् ४४

किंच ये नरपशवः तव द्रादिविभूतीः उपासते नत्वां तेषां आशिषः नश्यंति ३८ विषयकामेनापि कृता त्वत्सेवामोक्षफलैव भवति ३९ हे भगवन् यदा भवान् भागवतं धर्ममाह तदा त्वया जितं जितं यतः यस्मिन् धर्मे विषममतिर्नास्ति ४० ४१ ४२ ४३ हे भगवन् त्वदर्शनात् नृणां पापक्षयः इदं अघटितं न यतः यन्नाम स्मरणात् पुल्कमोऽपि संसारान् मुच्यते ४४

(अतोऽहंकृतार्थोऽस्मीत्याह ।) अयेति । अतोहेतोः तवावलोकनेन परिमृष्टा निरस्ता आशयेचित्तमलायेषां । तद्वर्शनंचमम नारदोपदेशेन जातमित्याह सुरऋषिणेति (द्रष्टासंकर्षणं विभूमिति यदुदितम् ।) ४५ अधचाहं पूर्वमस्मिन् आसम् यथाच नारदेनानुगृहीतोऽस्मि तत्सर्वतयाभिगच्छव किंमया प्रकाशनीयमित्याह विदितमिति । विशेषेण ज्ञाप्यं प्रकाशनीयं कियदिवन किमपीत्यर्थः । सवितुर्यथास्वद्योतैः । प्रकाशनीयं नास्ति तद्वत् ४६ उत्कलक्षणं भगवंतं प्रणमति । नम इति द्वाभ्याम् । सकलस्य जगतः स्थित्यादीनामीशाय समर्थाय (कुयो गिनां भिदाभेददृष्ट्या) दुरवसिता अविज्ञाता आत्मगतिर्निजतत्त्वं स्वतस्मै केषां कुयोगिनां केन भिदाभेददृष्ट्या ४७ स्वसंति चेष्टते । चेकितानं पश्यंतं अनु । चित्तयोर्ज्ञानेन्द्रियाणि उ ना । सर्वभूतान्यहमेव भूतानां मात्मा भोक्ताप्यहमेव । भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं मद्भयतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः । यतोऽहं भूतभावनः भूतानां प्रकाशकः कारणं च । ननु शब्दब्रह्मप्रकाशकं परब्रह्म कारणं च । सत्यम् । ते उभे ममैव रूपे इत्याह । शब्दब्रह्मेति । शाश्वती शाश्वत्या ५१ अतस्त्वमेव पश्येत्याह । लोके भोग्यप्रपंचे भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं । लोके चात्मनि भोग्यत्वे प्रतीयमानं कथं कल्पितं स्यादित्यशंक्य स्वप्रगतजाग्रदादिदृष्टान्तेन संभावयन्नाह । यथेति द्वाभ्यां यथास्वप्ने सुप्तो विश्वं गिरिवनादिरूपं देशांतरस्थं आत्मन्येव पश्यति । स्वप्ने सुषुप्तिस्वप्ने च पश्यतीत्यर्थः तथा स्वप्ने एव स्थितः सन्न आत्मानमेकदेशस्थं शयनदेशस्थितं मन्यते जाग्रदवस्थामनुभवति ५३ एवं प्रसिद्धान्यपि जागरणादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धे रवस्थाभूतानि आत्मनो मायामात्राणीत्येवं विज्ञायतेषां द्रष्टारं अतएव परम् तदवस्थारहितं आत्मानं स्मरेत् ५४

अथ भगवन्वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः ॥ सुरऋषिणाय दुदितं तावकेन कथमन्यथा भवति ४५ विदितमनंतसमस्तं तव जगदात्मनो ज्ञैरिहा च रितम् ॥ विज्ञाप्यं परमगुरोः कियदिव सवितुरिव स्वद्योतैः ४६ नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थितिलयोदये शाय ॥ दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भिदापरमहं साय ४७ यं वै स्वसंतमनु विश्वसृजः स्वसंतियं चेकितानमनु चित्तय उच्चकंति ॥ भूमंडलं सर्पपायतियस्य मूर्ध्नि तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ संस्तुतो भगवानेवमनंतस्तमभाषत ॥ विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरुद्रह ४९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ यन्नारदांगिरोभ्यां त्वेव्याहृतं मेऽनुशासनम् ॥ संसिद्धो सितयाराज न विद्याददर्शनाच्च मे ५० अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ॥ शब्दब्रह्म परब्रह्म ममोभेशाश्वती तनू ५१ लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि संततम् ॥ उभयंचमया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ५२ यथा सुपुतः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ॥ आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्ने उ स्थितः ५३ एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः ॥ मायामात्राणि विज्ञायत द्रष्टारं परं स्मरेत् ५४

हे अनंत यस्य ते मूर्ध्नि इदं भूमंडलं सर्पपायति तस्मै ते सहस्रमूर्ध्ने नमोस्तु ४५ ४६ ४७ ४८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवंस्तुतः अनंतः विद्याधरपति उवाच ४९ नारदांगिरोभ्यां उक्तोपदेशरूपविद्यया त्वं सिद्धोसि ५० मे दर्शनाच्च ५१ ५२ ५३ ५४

ननु तेषां द्विष्टारं इति कथमुच्यते स्वापेक्षया मावेतद्वृत्त्याभावात् । तत्राह येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवः येन रूपेण तदा स्वापकाले आत्मनः स्वापनिर्गुणमतीन्द्रियं सुखं च वेद तमात्मानं ब्रह्म
मामयेहि । तदा स्वापसुखयोरसंवेदने "सुखमहमस्वाप्सम्" इति स्मृतेरसंभवात् ५५ ननु स्वापसाक्षिणादृष्टं कथं जाग्रदवस्थः स्मरेत् । न ह्यन्येन दृष्टमन्यः स्मरति तत्राह । उभयं प्रस्वापं प्र
तिबोधं च स्मरतः अनुसंदधतः तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्वेति ताभ्यां व्यतिरिच्येत (व्यतिरिक्तं च) भवेत् एकैकापायेऽप्यनपायात् । तज्ज्ञानं परं ब्रह्मतदेवननुभिन्नमि
त्यर्थः । अतो बाल्ये दृष्टम्ययीवने स्मृतिवत् अवस्थांतरत्वेऽपि स्वापानंदयोः स्मरणं च दृढमिति भावः तदेवं मृतं ब्रह्मात्मानमवेहीत्यनुपगमः ५६ विपक्षे दोषमाह । यद्यदि एतन्मयि भावं मत्स्व
रूपं ब्रह्म विस्मृतम् तदात्मनः सकाशाद्भिन्नं भवति तत एतस्य पुंसः संसारो भवति संसारस्वरूपमाह । देहादेहो जन्मानंतरं पुनर्जन्म । मृतेरनंतरं मृतिश्च ५७ योन्यंतरेऽपि भोगादिसंपादनं श
क्यं ज्ञानार्थत्वेनैव यतितव्यमित्याह लब्ध्वेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तम् । विज्ञानमपरोक्षम् । तयोः संभवो यस्यांताम् ५८ वैराग्यार्थमाह । स्मृत्वेति । ईहायां प्रवृत्तमार्गं तत ईहातः अनीहायां
निवृत्तिमार्गे तु अभयं मोक्षो भवतीति च स्मृत्वा फलसंकल्पाद्विरमेत् । पाठांतरेनोभयं परिक्लेशः फलविपर्ययश्च नास्तीत्येवं स्मृत्वा ५९ एतद्विवृणोति । सुखायेति विभिः । दुःखस्यानिवृत्तिः
सुखस्याप्राप्तिः ६० विज्ञा उद्यमे मधीणावयमित्यभिमानवता । स्थानत्रयविलक्षणां तुरीयां बुद्ध्या ६१ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिः ऐहिकमुष्मिकैर्विपर्ययः । स्वेन तेजसा विवेकबलेन ६२ नचातः
परः पुरुषार्थोऽस्तीत्याह एतावानिति । योगेने पुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्येषां । परस्यात्मन एकं दर्शनमिति यत् एतावानेव ६३ ६४ ६५ ॥ इति पष्ठस्कंधे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ७ ॥

येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा ॥ सुखं च निर्गुणं ब्रह्मतमात्मानमवेहि माम् ५५ उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः ॥ अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं
ब्रह्मतत्परम् ५६ यदेतद्विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ॥ ततः संसार एतस्य देहादेहो मृतेर्मृतिः ५७ लब्ध्वेहमानुषीयो निर्ज्ञानविज्ञानसंभवाम् ॥ आत्मा
नं योन्युध्येत न क्वचित्क्षेममाप्नुयात् ५८ स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययम् ॥ अभयं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत् क्वचित् ५९ सुखाय दुःखमोक्षाय कु
र्वाते दंपती क्रियाः ॥ ततोऽनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ६० एवं विपर्ययं बुद्ध्या नृणां विज्ञाभिमानिनाम् ॥ आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणाम्
६१ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ॥ ज्ञानविज्ञानसंतृप्तो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ६२ एतावानेव मनुजैर्योगनैः पुण्यबुद्धिभिः ॥ स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञे
यो यत्परात्मैकदर्शनम् ६३ त्वमेतच्छ्रद्धयाराजन्नप्रमत्तावचो मम ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो धारयन्नाशुसिध्यसि ६४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ आश्वास्य भगवा
नित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः ॥ पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चांतर्दधे हरिः ६५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पष्ठस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ७ ॥

५५ ५६ ५७ इह मानुषीयो निर्लब्ध्वायः आत्मानं न बुध्येत सः कुत्रापि सुखं नाप्नुयात् ५८ किंच कविः इच्छायां परिक्लेशं स्मृत्वा अनीहायां अभयं च स्मृत्वा संकल्पात्
विरमेत् ५९ किंच दंपती सुखाय दुःखमोक्षाय क्रियाः कुर्वाते ततः दुःखनिवृत्तिः सुखप्राप्तिश्च न भवति ६० एवं विपर्ययं बुद्ध्या आत्मनश्च सूक्ष्मां तुरीयां गतिं बुद्ध्यादृष्ट
श्रुतैर्विषयैर्मुक्तः सन् ज्ञानविज्ञानतुष्टः मम भक्तो भवेत् इत्यादि ६१ ६२ ६३ एवं मम वचः धारयन् ज्ञानविज्ञानसंपन्नः त्वं आशुसिध्यसि ६४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
एवं श्रीहरिः चित्रकेतुं आश्वास्य अंतर्दधे ६५ ॥ इति पष्ठे षोडशः ॥ १६ ॥

भा० प०

॥३५॥

ततःसप्तदशेऽमोऽथमहर्द्धिप्राप्यवेचनम् । विहस्यगिरिशंशापादुमायावृत्रतागनः ॥ १ ॥ यतः यस्यांतस्यै दिशेनमः नमनंकृत्वा १ सःचित्रकेतुः विद्याधरस्त्रीभिः हरिं गापयन् रमेडाति
द्वयोन्वयः । अव्याहतं बलं इंद्रियपाटवंचयस्य २ नानाविधाः संकल्पनैवामिन्द्रिययासुतासु(कुलाचलेंद्रस्य द्रोणीपुनिप्रतटीपु) ३ अकस्मादद्भुतैश्वर्यगर्वात्प्राचीनकर्मतः । आसुरीयो
निमापत्रोभवानीशापतःसन्तु ॥ तदाह एकदेत्यादिना ४ अंकीकृतांउत्संगेनैकीकृत्यस्थापितांदेवींबाहुनालिङ्गस्थितंउवाचजहासचतस्यांतिकेस्थितःसन् ५ धर्मवक्तावदतिशरीरिणां
मध्ये मुख्यश्च ! भार्ययामिधुनीभूयचास्ते ६ ७ ८ (ज्ञान्यपिमुह्यति अहोप्राचीनकर्मबलवदिति प्रहस्य ।) अगाथागंभीराधीर्यस्यसः (तस्यसाधुत्वं परिज्ञायेतिभावः) ९ नतस्यवीर्यं
प्रभावं विद्वान् अतद्वीर्यविद्वान् तस्मिन् । निजितात्माभिमानिने जितेंद्रियोहमित्यभिमानवते । रुषाक्रोधेनाह १० विरुद्धंप्रकर्षेण करोतीति विप्रकृत् ११ अतिवर्तिनंशास्त्रमति
कम्यवर्तनशीलं । ये नोनिपेयंति नवारयांति १२

॥ श्रीशुकउवाच ॥ यतश्चांतर्हितोऽनंतस्तस्यैकत्वादिशेनमः ॥ विद्याधरश्चित्रकेतुश्चचारगगनेचरः १ सलक्षंवर्षलक्षाणामव्याहतबलेंद्रियः ॥ स्तूय
मानोमहायोगीमुनिभिःसिद्धचारणैः २ कुलाचलेंद्रद्रोणांपुनानासंकल्पसिद्धिपु ॥ रमेविद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिमीश्वरम् ३ एकदासविमानेनविष्णुदत्ते
नभासता ॥ गिरिशंदृशंगच्छन्परीतंसिद्धचारणैः ४ आलिङ्ग्यांकीकृतांदेवींबाहुनामुनिसंसदि ॥ उवाचदेव्याःशृण्वंत्याजहासोच्चैस्तदांतिके ५ ॥ चि
त्रकेतुरुवाच ॥ एपलोकगुरुःसाक्षाद्धर्मवक्ताशरीरिणाम् ॥ आस्तेमुख्यःसभायांवैमिधुनीभूयभार्यया ६ जटाधरस्तीव्रतपाब्रह्मवादीमभापतिः ॥ अंकीकृ
त्यस्त्रियंचास्तेगतहीःप्राकृतोयथा ७ प्रायशःप्राकृताश्चापिस्त्रियरहसिविभ्रति ॥ अयंमहाव्रतधरोविभर्तिसदसिस्त्रियम् ८ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ भगवान
पितच्छ्रुत्वाप्रहस्यागाधधीर्नृप ॥ तूष्णींबभूवसदसिसभ्याश्चतदनुव्रताः ९ इत्यतद्वीर्यविदुपिब्रुवाणवह्नशोभनम् ॥ रुषाऽऽहदेवीधृष्टायनिजितात्माभिमा
निने १० ॥ श्रीपार्वत्युवाच ॥ अयंकिमधुनालोकेशास्तादंडधरःप्रभुः ॥ अस्मद्विधानांदृष्टानांनिर्लज्जानांचविप्रकृत् ११ नवेदधर्मीकिलपद्मयोनिर्नब्रह्म
पुत्राभृगुनारदाद्याः ॥ नवैकुमारःकपिलोमनुश्चयेनोनिपेयंत्यतिवर्तिनंहरम् १२

॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ चित्रकेतुः यस्यादिशिहरिः अंतर्हितः तस्यैदिशेनमःकृत्वागगनेचरः चचार १ सःअव्याहतबलेंद्रियः सिद्धादिभिःस्तूयमानः २ सर्वस्थानेषु
मन् विद्याधरस्त्रीभिः सहहरिगापयन् वर्षाणालक्षरेमे ३ एकदाविष्णुदत्तविमानेनभमनूगिरिशंदृशे ४ मुनिसंसदि देवीं आलिङ्ग्यास्थितंशिवंदृष्ट्वा देव्याः शृण्वंत्याजहैः
हसित्वाउवाच ५ ॥ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ ॥ अयंसाक्षात्लोकगुरुः ब्रह्मवादी नृणांधर्मवक्ता सन् सभायां भार्याअंगीकृत्यआस्ते ६ यथाप्राकृतः ७ प्राकृताअपि
प्रायःस्त्रियरहसिविभ्रति अयंसदसिविभर्ति ८ किमाश्चर्यम् एवंतद्वचःश्रुत्वाशिवः सभ्याश्चतूष्णीं आसन् ९ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिश्रुत्वाअभिमानवते तस्मै पा
र्वती उवाच १० लोकेअधुनाअयंदंडधरः अस्मद्विधानांनिर्लज्जानां शास्ताकिम् ११ ब्रह्मादयः धर्मनविदुः ये शास्त्रमुच्छेद्य वर्तमानंहरं ननिपेयंति १२

अ०

॥१७॥

॥३५॥

एषां ब्रह्मादीनामनुध्येयं पदानुयुग्मं यस्य तं मंगलमंगलं परमधर्ममूर्ति । भूरीन् परिभूयाज्ज्ञानकृत्वा जगदुक्तं प्रशास्तितत्तस्मात् १३ ननु हरिभक्तो यं न दंडाहं इति चेत् तत्राह । नायं साधु
भिः परिसेवितं वैकुण्ठस्य पादमूलोपसर्पणमर्हति । यतः संभाविता अहमधिक इति कृतमातिर्येन अतएव स्तब्धः अनस्रः १४ तदेवं स्वयं दंष्ट्रत्वं निश्चित्य तं प्रत्याह अत इति हे पुत्रयया भूयो
महतां किल्बिषमपराधं न कर्तानकारिष्यसि तथा याहीत्यर्थः १५ १६ पूर्वदिष्टं प्राचीनं कर्म प्राप्तमेव १७ अयं च संसारचक्रस्वभाव एव न चित्रमित्याह । संसारचक्र इति १८ अतएवात्र म
म च तव च न कोऽपि दोष इत्याह नैवेति । १९ एवं तावत्सुखदुःखादिकमंगीकृत्योक्तं । इदानीं तदापि वस्तुतो नास्तीत्याह गुणानां मायानां प्रवाहे संसारे २० ननु माया गुणानां चेदयं प्रवाहस्तर्हि
तेषां जडत्वाद्धं मोक्षाय नुमो न स्यात्तत्राह । एकः परमेश्वरः माययानिमित्तमूतया भूतानि प्राणिनः सृजति एषां बंधादिकं च सृजति निष्कलः स्वयं बंधादिभूयः २१ नन्वेवं भूतविषमसृष्टौ त
स्य किं कारणम् प्रियादिवैषम्याभावादित्याशंक्य यद्यपि प्रियादयो न संतितथापि तत्तत्कर्मवशात् सर्वघटत इत्याह न तस्येति द्वाभ्याम् । प्रतीपः अप्रियः न ज्ञातिर्वधुश्चेत्यर्थः । तत्र हेतुः ।
सर्वत्र समस्य । तत्कुतः । निरंजनस्य निःसंगस्य । अतएव तद्विभित्ते सुखे रागो नास्ति रागानुबंधो रोषः कुतः स्यात् २२

एषामनुध्येयपदानुयुग्मं जगदुक्तं मंगलमंगलं स्वयम् ॥ यः क्षत्रबंधुः परिभूय भूरीन् प्रशास्तिष्टुष्टदयं हि दंडयः १३ नायमर्हति वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् ॥
संभावितमतिस्तब्धः साधुभिः पथुपासितम् १४ अतः पापीयसीं यो निमासुरीया हि दुर्मते ॥ यथेह भूयो महतां कर्ता पुत्रकिल्बिषम् १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
एवं शतश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य सः ॥ प्रसादयामास सतीं मूध्नीं नम्रेण भारत १६ ॥ चित्रकेतुर्वाच ॥ प्रतिगृह्णामि तेषां मात्मनो जलिनां विके ॥ देवैर्भ
र्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हितस्य तत् १७ संसारचक्र एतस्मिन् जंतुरज्ञानमोहितः ॥ भ्राम्यन् सुखं च दुःखं च भुंक्ते सर्वत्र सर्वदा १८ नैवात्मनः परश्चापि कर्ता स्या
त्सुखदुःखयोः ॥ कर्तारं मन्यते प्राज्ञा आत्मानं परमेव च १९ गुणप्रवाह एतस्मिन् कः शापः को न्वनुग्रहः ॥ कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा २० एकः सृज
ति भूतानि भगवानात्ममायया ॥ येषां बंधं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः २१ न तस्य कश्चिदयितः प्रतीपो न ज्ञातिर्वधुर्न परो न च स्वः ॥ समस्य सर्वत्र नि
रंजनस्य सुखेन रागः कुत एष रोषः २२

यो यं क्षत्रबंधुः सूरिन् परिभूय शिवं शास्ति अतः निश्चयेन अयं दंडयः १३ अयं वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणमर्हति १४ हे दुर्मते त्वं आसुरीयो नियाहि यथा पुनः महतां किल्बिषं न क
र्ता १५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं शतः चित्रकेतुः विमानान् अवरुह्य सतीं मूध्नीं प्रसादयामास १६ ॥ ॥ चित्रकेतुर्वाच ॥ ॥ हे अं विके तेषां अहं अंजलिना
प्रगृह्णामि मर्त्याय देवैः यत् प्रोक्तं तत् सर्वं पूर्वदिष्टमेव १७ एतस्मिन् संसारे अज्ञानमोहितः जंतुः अत्र सुखं दुःखं च भुंक्ते १८ अस्य सुखदुःखकर्ता नात्मानं परश्च १९ किंतु
ईश्वर एव सः एक एव मायया भूतानि सृजति २० एषां बंधं मोक्षं सुखं दुःखं च सृजति २१ तस्य कश्चिदयितो न रिपुर्न अतः सर्वत्र समस्य तस्य सुखेन प्रीतिर्नास्ति तदारोपः कतः २२

यद्यप्येवं तथापि तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म एषां सुखाद्यर्थमवकल्यते समर्थो भवति यथोक्तं गीतासु । " भूतभावाद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः " इति २३ अथ तस्मात् (हे) भामिनि कोपने त्वां केवलं प्रसादयामि न तु शापमोक्षाय । तर्हि किं प्रसादेनात्माह । ममोक्तं उक्तिसाध्वपि असाधुवन्मन्यसे तत्त्वया क्षम्यताम् २४ गिरिशौमवान्नीशं करी प्रसाद्य स्मयतो विस्मयं कुर्वतोः सतोः २५ २६ (हरिर्भूत्यस्य मृत्यानां) २७ स्वर्गादावपि तुल्योऽर्थः प्रयोजनमिति त्रुष्टुं शीलयेत् ततः (। स्वर्गाभ्यां न हृष्यति न च नरकाद्विभ्यतीत्यर्थः) २८ तत्र तदुक्तमेव हेतुमाह द्वाभ्यां देहिनां तु खंदुःखमित्यादि द्वंद्वानि ईश्वरस्य लीलयामाया भवन्ति २९ तेषु गुणबोधविकल्प इत्येवेत्यन्वयः । इष्टानिष्टभेद इव यः स्फुरतिस आत्मन्यर्थभेदः सुखादिभेदः पुंसः स्वमेयया अविवेककृतो भवति । स्रजिवत् सर्पमालादिविभयया तथैव कृत इत्यर्थः । स्रजवदिति वक्तव्ये स्रजिवदित्यर्थः । पाटोत्तरे तु सुगमं ३० अतो भागवतानां निःस्पृहत्वमुचितमेवेत्याह । वासुदेव इति । ज्ञानधरा ग्ययोर्वीर्यबलं येषां तेषां व्यापारयः विशिष्टबुद्ध्या आश्रयणीयोऽर्थो नास्ति ३१ अस्य च हरिदासत्वेन तत्स्वभावत्वात् तच्चित्रमिति वक्तुं हरेर्माहात्म्यमाह । नाहमिति द्वाभ्यां । ईहितमभिप्रायं लीलां वा । यदा वयं न विभ्रस्तदा तस्य स्वरूपमंशकांशका अपि सन्तः पृथगीशमानि नो न विदुरेव ३२ अतएव हरिरपि सर्वेषां भूतानां प्रियः ३३ अहंचैवाच्युतस्य प्रियः । तस्मान्मममास्मिन् क्रोधो नामृदिति भावः ३४

तथापि तच्छक्तिविसर्गेषां सुखाय दुःखाय हि ताहिताय ॥ बंधाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः शरीरिणां संमृतयेऽवकल्पते २३ अथ प्रसादयेन त्वां शापमोक्षाय भामिनि ॥ यन्मन्यसे असाधूकं मम तत्क्षम्यतां सति २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति प्रसाद्य गिरिशौचित्रकेतुरारिदम ॥ जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः २५ ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणीभिदमब्रवीत् ॥ देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वताम् २६ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ दृष्टव्यसि सुश्रोणिहरेरद्भुतकर्मणः ॥ माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् २७ नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति ॥ स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः २८ दहिनां देहसंयोगाद्द्वंद्वानि श्वरलीलया ॥ सुखंदुःखं मृतिर्जन्मशापानुग्रह एव च २९ अविवेककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मानि ॥ गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत्कृतः ३० वासुदेव भगवति भक्तिमुद्रहतां नृणाम् ॥ ज्ञानधरा ग्यवीर्याणानि ह कश्चिद्वचपाश्रयः ३१ नाहं विरिच्यो न कुमार नारदौ न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः ॥ विदामस्येहितमंशकांशकानतस्वरूपं पृथगीशमानिनः ३२ न ह्यस्यातिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोपि वा ॥ आत्मत्वात् सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ३३ तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियो नुगः ॥ सर्वत्र समदृक्शांतो ह्यहंचैवाच्युतप्रियः ३४

तथापि तन्मायया यत्पुण्यपापादिकर्म तत् एषां शरीरिणां सुखाद्यर्थं समर्थो भवति सुखदुःखादिसर्वमायाजनितमास्ति २३ हे देवि शापमोक्षय त्वान् प्रसादये ममोक्तं साध्वपि असाधुवन्मन्यसे तत्क्षम्यतामिति युक्तासः जगाम २४ २५ ततः सर्वेषां शृण्वतां रुद्रः रुद्राणां अब्रवीत् २६ हे सुश्रोणिहरेः भक्तानां माहात्म्यं दृष्टव्यसि २७ नारायणपराः कुतश्चन न विभ्यति ते सर्वत्र समदर्शिनः सन्ति २८ २९ ३० ३१ ईश्वरस्य ईहितं अस्मदादयः न विदाम ३२ ३३ तस्य भक्तः सः अहंचैवाच्युतप्रियः अतः ममतास्मिन् क्रोधो नाभूत् ३४

३५ ३६ प्रतिशमुरतिशापंदातुमलंतमः समर्थोपि ३७ ३८ असुरजातेः असुरभूविनोत्पत्तेः । मगवतिमतेश्च ३९ ४० एतत् एतम् ४१ इतिपष्ठस्कंधेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ आदि
त्यानांचतुर्थस्यस्त्वष्टुर्वशप्रसंगतः । प्रोक्तमिदं कृतं विश्वरूपवृत्रवधादिकम् ॥ १ ॥ अदितेः पचमादीनापुत्राणामन्वयोक्तिः । अष्टादशेदितेर्मर्भेऽक्रेणमरुताभिदा ॥ २ ॥ त्वष्टुर्वशमनुक
म्यसप्रसंगं यथाक्रमं । आदित्यानामथान्येषां ज्ञानाहमुनीश्वरः ॥ ३ ॥ दक्षकन्यान्वयात्कथने अदित्याद्वादशपुत्राः प्रोक्ताः । “विवस्वानर्यमापूपात्त्वष्टायसविताभगः ॥ घाताविधातावरु
णो मित्रः शक्रउरुक्रमः” इति तत्र अष्टाध्यायांतमारभ्य विश्वरूपवृत्रचित्रकेतुपाख्यानैस्त्वष्टुर्वशमनुवर्ण्यैर्दानवी सवितुर्वशमाहृष्टास्तिवाति । सावित्रीमित्यादिपुत्रासूतेत्युत्तरस्यामुषंगः
पशुपशुयागं महामखान् पंचमहायज्ञान् । १ । (जंगहेराजन्) २ धातुर्भार्याकुहूः सायंपुत्रं प्रासूत् । एवं सिनीवालीदर्श इत्यनुक्रमात् ३ समनंतरोविधाता क्रियायां भार्यायां पुरीष्यान्
प्रीन् पंचचितीन् । “पुरीष्यासो अग्रय” इति “पंचवापतेमयोयच्चितयः” इति श्रुतेः चर्षणीवरुणस्य भार्या आसीत् । पूर्ववृत्तः पुत्रोभृगुर्यस्यापुनर्जातः ४

तस्मान्नविस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु ॥ महापुरुषभक्तेषु शांतेषु समदर्शिषु ३५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति श्रुत्वा भगवतः शिवस्यो माभिभाषितम् ॥ बभूव
शांतधीराजन् देवीविगतविस्मया ३६ इति भागवतो देव्याः प्रतिशममलंतमः ॥ मूर्ध्नासंजगृहेशपमेतावत्साधुलक्षणम् ३७ जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दानवीयोनिमा
श्रितः ॥ वृत्रइत्यभिविख्यतो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ३८ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ वृत्रास्यासुरजातेश्चकारणं भगवन्मतेः ३९ इति हास
मिमं पुण्यं चित्रकेतोर्भहात्मनः ॥ माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बंधाद्विमुच्यते ४० य एतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठेत् ॥ इति हासं हरिस्मृत्वा स या
ति परमांगतिम् ४१ इति श्रीभागवते महापुराणे पष्ठस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पृथिस्तु पत्नी सवितुः सावित्री व्याहृती त्रयीम् ॥
अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान् १ सिद्धिर्भगस्य भार्या ऽगमहिमानं विभुं प्रभुम् ॥ आशि पंचवरारोहां कन्यां प्रासूत सुवताम् २ धातुः कुहूः सिनीवाली
राका चानुमतिस्तथा ॥ सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ३ अग्निं पुरीष्यानाधत् क्रियायां समनंतरः ॥ चर्षणीवरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः ४

तस्मात् भक्तेषु त्वया विस्मयोनकार्यः ३५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति शिवभाषितं श्रुत्वा उमाशक्त्योः बभूव ३६ अहो चित्रकेतुर्भगवद्भक्तः शमं समर्थे पिशापमेव जगृहे
एतावत्साधुलक्षणं ३७ हेराजन् सः दानवी योनिमाश्रितः ज्ञानविज्ञानसंयुतः वृत्रइति ख्यातः त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ जज्ञे ३८ एतत्ते कथितम् ३९ इमं चित्रकेतोः इति हास
विष्णुभक्तमाहात्म्यं श्रुत्वा बंधाद्विमुच्यते ४० यः एतत्प्रातः शृणुयात् पठेद्वा हरिं स्मृत्वा परांगतिं याति ४१ इति पष्ठस्कंधे सप्तदशः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अथ
सवितुः पत्नी पृथ्विः सावित्री व्याहृती त्रयीम् अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान् असूत १ भगस्य ६ सिद्धिः भार्या महिमानं विभुं प्रभुं असूत
आशीः कन्यां च २ धातुः ७ भार्याः ४ सिनीवाली दर्शम् कुहूः सायं राका प्रातः अनुमतिः पूर्णमासम् एवताः प्रासूयंत विधातुः ८ क्रिया पुरीष्यान् अग्निं ३
आधत् वरुणस्य चर्षणी भृगुं वाल्मीकिं प्रासूत ४

वाल्मीकिर्वरुणस्यैव पुत्रोऽभवत् । एतौ वरुणस्यासाधारणौ पुत्रौ । तयोत्सर्गादयोऽपि मित्रस्यासाधारणाः । तयोरेव साधारणौ द्वौ पुत्रौ चाह । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च ऋषी मित्रावरुणयोरभ
यतां ५ यत उभावपि कुम्भेरेतः सिपिचतुः “सत्रे हजाता विषितान मोभिः कुम्भेरेतः सिपिचतुः समाने” इति श्रुतेः । द्रुतं स्कन्नम् ६ ७ ८ पश्चात् अष्टमस्कन्धे । (तस्योरुक्रमस्य कर्मगुणवीर्या
णिवक्ष्यामः) ९ अथेति । कश्यपस्यादितेः पुत्राणां द्वादशादित्यानां सततिमुक्तादितेः पुत्रान् कथयामीत्यर्थः १० हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेति प्रथमं द्वावेव तौ च कीर्तितौ तृतीयस्कन्धे
११ (जंभस्य तनया हिरण्यकशिपुर्वेदतामानस्य भार्या सुतान् सुपुत्रे) १२ तत्र प्राक् पूर्वसंहादं सुपुत्रे । पश्चादनुहादं तेषां स्वसादानवात्) विप्रचितो भर्तुः सकाशात् राहुं पुत्रं अग्रहीत् १३
ततः संहादादसूत १४ यो मे परूपे वातापि अगस्त्यार्थं पेचेतं इल्वलं यः पेचेतं च वातापि मसूतेत्यन्वयः १५ (प्राहादिः प्रहादस्य पुत्रः तस्य विरोचनदेव्याः पत्न्याः) १६ ततो बलिः सका
शादभवत् । तस्य बलेरनुभावः सुष्ठोक्थः पुण्यकीर्त्यर्हः । यद्वा अनुभाव्यते सद्भिः स्तूयत इत्यनुभावं सुष्ठोक्थं यश इति शेषः । (पश्चादष्टमस्कन्धे) १७

वाल्मीकिश्च महयोगी वल्मीकादभवत्किल ॥ अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी ५ रेतः सिपिचतुः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतम् ॥ रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरि
ष्टं पिप्पलं व्यधात् ६ पौलोम्यामिन्द्राधत्त त्रीन् पुत्रानिति नः श्रुतम् ॥ जयंतमृषभं तात तृतीयं मीढुपंप्रभुः ७ उरुक्रमस्य देवस्य मायावामनरूपिणः ॥
कीर्तौ पत्न्यां बृहच्छ्लोकस्तस्या सन्नसौ भगादयः ८ तत्कर्मगुणवीर्याणिकाशयपस्य महात्मनः ॥ पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्यां यथैवावततारह ९ अथ कश्यप
दायादानदैतेयान् कीर्तयामिते ॥ यत्र भागवतः श्रीमान् प्रहादो बलिरेव च १० दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववन्दितौ ॥ हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्ति
तौ ११ हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी ॥ जंभस्य तनया दत्ता सुपुत्रे च तुरः सुतान् १२ संहादं प्रागनुहादं हादं प्रहादमेव च ॥ तत्स्वसासिंहिकाना
मराहुं विप्रचितोऽग्रहीत् १३ शिरोऽहरद्यस्य हरिश्चक्रेण विवतोऽमृतम् ॥ संहादस्य कृतिर्भार्याऽसूतपंचजनं ततः १४ हादस्य धमनिर्भार्याऽसूतवातापि मि
ल्वलम् ॥ योऽगस्त्याय त्वतिथये पेचेवातपि मिल्वलम् १५ अनुहादस्य सूर्यायां वाष्कलो महिषस्तथा ॥ विरोचनस्तु प्राहादिर्देव्यास्तस्याभवद्बलिः
१६ वाणज्येष्ठं पुत्रशतमशनायां ततोऽभवत् ॥ तस्यानुभावः सुष्ठोक्थः पश्चादेवाभिधास्यते १७

५ मित्रस्य १० रेवती उत्सर्गारिष्टपिप्पलान् असूत अगस्त्यवसिष्ठौ मित्रावरुणयोः पुत्रौ अभूतां यतः उर्वश्याः सन्निधौ उभावापि स्कन्नं रेतः कुम्भे सिपिचतुः ९ इंद्रस्य ११
पौलोमिर्जयंतमृषभमीढुषान् असूत ७ उरुक्रमस्य १२ कीर्तिः बृहच्छ्लोकं तस्य सौभगादयः पुत्राः आसन् ८ अथ कश्यपपुत्रान् दैत्यांस्ते कीर्तयामि यत्र भागवतः प्रहादो
बलिश्च जातः ९ १० दित्यां हिरण्यकशिपुः हिरण्याक्षश्च जातौ ११ हिरण्यकशिपोः कयाध्वा पुत्राः १२ संहादः हादः अनुहादः प्रहादः सिंहिका कन्या च तां विप्रचिति
र्जयाह तत्सुतो राहुः १३ १३ यस्य शिरः हरिः अहरत् संहादात्कृत्यां पंचजनः १४ हादात् धमन्या इल्वलः वातापी च १५ अनुहादात् सूर्यायां वाष्कलमहिषौ
१६ प्रहादात् देव्यां विरोचनः ततो बलिः ततः वाणज्येष्ठं पुत्रशतं १७

तस्यगणेषुमुख्यतांप्राधान्यम् । (भगवान्गिरिशः) १८ सात्मतासमानरूपतादेवत्वमित्यर्थः १९ सात्म्यं देवत्वं प्रापिताः । (हेगुरो) २० । २१ आदृतं आदरयुक्तं । (अल्पमिता सरं) । अर्थवत्त्वह्वययुक्तं । सत्रमयनमाश्रयोयस्य हे सत्रायणशौनक २२ शक्रस्य पार्ष्णिग्राहेणपृष्ठतः सहायेन (पुत्रविषयकशोकदीप्तेन शक्रविषयकक्रोधेन ज्वलन्ती) २३ भ्रातृहं तारं इंद्रमारयित्वा सुखंशयेस्वपिभि सुखिनीस्यामिति चिंतयामास दितिः उल्बणंकूरं अक्लिन्नहृदयंकठिनचितं २४ ननुराजास्वदेहरक्षार्थं अन्येषांघातं करोत्येव किमत्रचित्रंतत्राह । कृभीति । ईशः प्रभुरित्यभिहितस्यापि यस्यपूर्वेषांराज्ञांदेहस्य मरणानंतरंद्वित्रिदिनावास्थितस्य कृमयइति श्वादिभिर्भक्षितस्यतुविष्टेति दग्धस्यतुभस्मेतिसंज्ञाआसीत् । तत्कृतेतस्य देहस्यार्थं योभूतेभ्यो द्रव्यति सकिंस्वार्थवेद नवेदेव । तत्रहेतुः । यतोभूतद्रोहान्निरयो भवति । २५ इदंवेहादिकं ध्रुवंनित्यं आशासानस्यमन्यमानस्य अतउन्नद्धं उच्चृंखलं चेतो य स्य तस्येन्द्रस्ययो मदस्तस्य शोषकः पुत्रोमेयेनहेतुना भूयाद्रवेत् २६ तत्रभर्तुःप्रियाचरणमेवहेतुःइतिभावेन साभर्तुःप्रियंसकृदाचचार । (प्रश्रयेणनम्रतया) २७ (भावज्ञाभर्तुश्चि तं जानती) २८ विवशः स्त्रीपरतंत्रः सन् बाढंतवमनोरथंपूरयिष्यामीतियदाहनतच्चित्रं २९ तत्रहेतुमाह विलोकयेति ! एकांतभूतानि निःसंगानि मयुनेनसृष्टिवृद्ध्यर्थं स्वदेहार्थमेव स्त्रियंचक्रे ३०

बाणआराध्यगिरिशंलेभेतद्गमुख्यताम् ॥ यत्पार्श्वेभगवानास्तेह्यद्यापिपुरपालकः १८ मरुतश्चदितेःपुत्राश्चत्वारिशत्रवाधिकाः ॥ तआसन्नप्रजाःसर्वे नीताइंद्रेणसात्मताम् १९ ॥ राजोवाच ॥ कथंतआसुरंभावमपोह्यात्पत्तिकंगुरो ॥ इंद्रेणप्रापिताःसात्म्यंकिंतत्साधुकृतंहितैः २० इमेश्रद्धतेब्रह्मनऋष योहिमयासह ॥ परिज्ञानायभगवन्नतत्रोव्याख्यातुमर्हसि २१ ॥ सूतउवाच ॥ तद्विष्णुरातस्यसवादरायणिर्वचोनिश्चय्यादृतमल्पमर्थवत् ॥ सभाजय न्संनिभृतेनचेतसाजगादसत्रायणसर्वदर्शनः २२ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ हतपुत्रादितिःशक्रपार्ष्णिग्राहेणविष्णुना ॥ मन्युनाशोकदीप्तेनज्वलन्तीपर्यंचित यत् २३ कदानुभ्रातृहंतारंइंद्रियाराममुल्बणम् ॥ अक्लिन्नहृदयंपापंघातयित्वाशयेसुखम् २४ कृमिविद्वस्मसंज्ञाऽऽसीद्यस्येशाभिहितस्यच ॥ भूतध्रु क्तकृतेस्वार्थंकिंवेदनिर्णयोयतः २५ आशासानस्यतस्येदंध्रुवमुन्नद्धचेतसः ॥ मदशोषकइंद्रस्यभूयाद्येनसुतोहिमे २६ इतिभावेनसाभर्तुराचचारासकृत् प्रियम् ॥ श्रुश्रूपयानुरागेणप्रश्रयेणदमेनच २७ भक्त्यापरमयाराजनमनोजैर्वल्गुभाषितैः ॥ मनोजग्राहभावज्ञासुस्मितापांगवीक्षणैः २८ एवंस्त्रियाजडी भूतोविद्वानपिविदग्धया ॥ बाढमित्याहविवशोनतच्चित्रंहियोपिति २९ विलोक्यैकांतभूतानिभूतान्यादौप्रजापतिः ॥ स्त्रियंचक्रेस्वदेहार्थंययापुंसांमतिर्हता ३०

१८ कश्यपात् दित्यांमरुतः १९ अभवन् तेइंद्रेणसमानरूपतांनीताः १९ ॥ राजोवाच ॥ हेगुरोतेअसुरभावंहित्वा कथंदेवत्वंप्राप्ताः इदंकथय २० २१ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ एकदाहतपुत्रादितिः पुत्रहंतारंघातयित्वाकदासुखंशये २२ २३ २४ इतिमनसिकृत्वाम्नीचेष्टितैः परमभक्त्याशुश्रूषयाच पत्तिकश्यपंवशमकरोत् २५ २६ २७ २८ एवंस्त्रियाजडीभूतः सःविद्वानपिबाढमित्याह २९ तच्चित्रं यतः प्रजापतिः स्वदेहार्थं स्त्रियं चक्रे यया पुंसां मतिर्हता ३०

भा० प०

॥ ३८ ॥

एवंस्त्रियाश्रूषितः सन् ३१ इहचकारान् परब्रह्म अगमः अप्राप्यः ३२ ननुपरमेश्वरेऽमुप्रीति सर्वकामप्राप्तिः प्रसिद्धं तत्राहापतिरेवेति ३३ ननुमनसिस्थितः श्रीवासुदेव एवलक्ष्मीपतिः परदेवतामितिप्रसिद्धं । सत्यं । सएवस्वाधिकारेण रूपभेदः पूज्यत इत्याह । मानसइति सार्धेन । देवतालिङ्गैर्मुक्तिरूपलक्षितः । लिङ्गान्येवाह । नाम इंद्रादि रूपवद्ब्रह्मस्तत्त्वादि । ताभ्यामिविधं कल्पितः । (स्वस्वाधिकारानुसारेणविहितामुद्रादिमूर्तिषु भगवान् वासुदेवएवपुरुषैः पूज्यतइत्यर्थः । स्त्रीभिस्तु पतिरूपेणेश्वरः पूज्यते) ३४ । ३५ ३६ इंद्रहणं इंद्रहंतारं । अमृत्युमुत्पुशून्यं येनइन्द्रेण विष्णुनासहाय- (मृतेन) घातितौ ३७ ३८ ३९ स्वभावमनुवर्तमानायाः योपितः कोतिक्रमोऽपराधः ४० स्वभावमेवाह द्वाभ्यां । शरत्पद्मस्योत्सवो विकाशायस्मिन् श्रवणेऽश्रुती तयोरमृतंशुरधारोपमंचितं ४१ स्वाशिषाआत्मनां स्वार्थकामनया आत्मवत्प्रेष्ठत्वेन प्रतीयमानानां ४२ तत्रेदमुपकल्पतेयोग्यं भवति । अयंभावः वक्ष्यं व्रतं तावदुपदेक्ष्यामि तेनेवास्याः शुद्धचित्तायाः इंद्रं प्राति क्रोडो निवर्तिष्यते । पुत्रस्त्वमर्त्यो भविष्यति । दीर्घकालत्वेचव्रतस्य कथंचिद्वैगुण्येसर्तोदस्यवधोपिनभविष्यतीति । ४३ ४४ । एवंशुश्रूषितस्तातभगवान्कश्यपः स्त्रिया ॥ प्रहस्यपरमप्रीतोदितिमाहाभिनंद्यच ३१ ॥ कश्यपउवाच ॥ वरंवरयवामोरुप्रीतस्तेहमनिंदिते ॥ स्त्रिया भर्तारिसुप्रीतेकःकामइहचागमः ३२ पतिरेवहिनारीणांदैवतंपरमंस्मृतम् ॥ मानसःसर्वभूतानांवासुदेवःश्रियःपतिः ३३ सएवदेवतालिङ्गैर्नामिरूपविकल्पितैः ॥ इज्यतेभगवान्पुंभिःस्त्रीभिश्चपतिरूपधृक् ३४ तस्मात्पतिव्रतानार्यःश्रेयस्कामाःसुमध्यमे ॥ यजंतेऽनन्यभावेनपतिमात्मानमीश्वरम् ३५ सोहंत्वयार्चितोभद्रेईदंभावेनभक्तिः ॥ तत्तेसंपादयेकाममसतीनामुदुलभम् ३६ ॥ दितिरुवाच ॥ ॥ वरदोयदिमेब्रह्मन्पुत्रमिंद्रहणंवृगे ॥ अमृत्युमृतपुत्राहंयेनमेघातितौसुतौ ३७ निशम्यतद्वचोविप्रोविमनाःपर्यतप्यत ॥ अहोअधर्मःसुमहानद्यमेसमुपस्थितः ३८ अहोअद्यैद्रियारामोयोषिन्मय्येह मायया ॥ एहीतचेताःरूपणःपतिप्येनरकेध्रुवम् ३९ कोतिक्रमोनुवर्तत्याःस्वभावमिहयोषितः ॥ धिक्मावताबुधंस्वार्थेयदहंत्वजितेन्द्रियः ४० शरत्पद्मोत्सववक्रं वचश्चश्रवणामृतम् ॥ हृदयंशुरधाराभंस्त्रीणांकोवेदचेष्टितम् ४१ नहिक्वचित्प्रियः स्त्राणामंजसास्वाशिषात्मनाम् ॥ पतिपुत्रंभ्रातरंवाग्रंत्यर्थं घातयंतिच ४२ प्रतिश्रुतंददामीतिवचस्तन्नमृषाभवेत् ॥ वधंनार्हतिचेन्द्रोपितत्रेदमुपकल्पते ४३ इतिसंचिंत्यभगवान्मारीचःकुरुनंदन ॥ उवाचकिंचित्कुपितआत्मानंचविगह्यन् ४४

एवंशुश्रूषितः कश्यपः प्रहस्यप्रीतः सन् दिति आह हेवामोरु ३१ अहंतेप्रीतोस्मिस्त्रीणां दैवतं पतिरेव किंचसर्वभूतानांपतिः ३२ वासुदेवः सएवपतिरूपेणस्त्रीभिः पूज्यते ३३ ३४ तस्मात्पतिव्रताः स्त्रियः अनन्यभावेनईश्वरंपतियजंते ३५ सः अहंत्वयार्चितः अतः हेभद्रेतेकामंसंपादये ३६ ॥ दितिरुवाच ॥ हेब्रह्मन् अहंमृतपुत्रा येनमेसुतौघातितौ तंइंद्रहंतारंमृत्युहीनं पुत्रंवृणे ३७ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ एवंतस्यावचोनिशम्य कश्यपः अतप्यत अहो अवर्मः सुमहान्प्राप्तः ३८ योषिन्मया माययागृहीतचेताः अहंध्रुवनरकेपतिप्ये ३९ अतःअनुधंमाधिक् ४० किंच शरत्पद्मोत्सववक्रं वचश्चश्रवणामृतं हृदयंशुरधाराभंस्त्रीणांकोवेदचेष्टितम् ४१ स्त्रीणांकोविप्रियः न याःस्वार्थेपत्यादीन्घांति ४२ अस्तुमयातुददामीत्युक्तं तन्मृषामाभूत् इंद्रोपिवधंनार्हतिचेदयोग्यम् ४३ एवंविचार्यकश्यपउवाच ४४

अ०

॥ १८ ॥

॥ ३८ ॥

हेमन्त्रे अंजः यथावत् यदिधारयिष्यसितर्हीन्द्रहाभविष्यति । वैष्णवेतुदेववांधवो भविष्यति । वैष्णवत्वाद्वतस्यकथंचिद्वैष्णवेपिसति सर्वथावेफल्याभावात् ४५ कार्याण्यावश्यकानि
व्रतयानिनघ्रांति नावश्यकानिचनिषिद्धानिर्कित्वभ्यनुज्ञातानितानिसर्वाण्यापि ब्रूहि ४६ तत्रैकविंशनिषेधानाह । नहिंस्यादितिपंचभिः । नशपेत्नाक्रोशेत् । यदमंगलं कपालास्थ्या
दिर्कं तत्रस्पृशेत् ४७ नाप्सुप्रविश्य स्नायात् पूर्वं विष्टांस्त्रजं पुनर्नधारयेत् ४८ भोजनेपंचनिषेधानाह । नोच्छिष्टमिति । चंडिकात्रंभद्रकाल्यैनिवेदितम् पिपीलिकादिदूषितंवा ।
अंजलिनात्वपोनपिबेत् ४९ गृहाद्बहिर्निर्गमेसप्तनिषेधानाह । नोच्छिष्टेति । अनर्चितामंडनहीना । असंवीताअप्रावृता । ५० शयनेष्टोनिषेधानाह । नाधौतपादेति । नापराक् प
श्चिमशिराः ५१ कार्याण्याह । धौतवासाइतिद्व्याभ्याम् । प्रातराशात्प्रथमभोजनात् । ५२ वीरवतीर्जोवद्रतृकाः (बलिहवहारः । मंडनमलंकारः) आर्च्यसंपूज्य कोष्ठगतंकुक्ष्यंत
रगतम् । ५३ पुंसवनंपुत्रोत्पतिकरं । (अविष्टुतंअविच्छिन्नं) तुभ्यंतव । ५४ (अंजः सम्यक्) । ५५ ५६

॥ कश्यपउवाच ॥ पुत्रस्तेभविताभद्रेइंद्रहादेववांधवः ॥ संवत्सरंव्रतमिदंयजंजोधारयिष्यसि ४५ ॥ दितिरुवाच ॥ धारयिष्येव्रतंब्रह्मन्ब्रूहिकार्याणि
यानिमे ॥ यानिचेहनिषिद्धानिनवतंप्रतियान्युत ४६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ नहिंस्याहूतजातानिनशपेन्नानृतंवदेत् ॥ नछिंद्यान्नखरोमाणिनस्पृशेद्य
दमंगलम् ४७ नाप्सुस्नायान्नकुप्येतनसंभापेत्तुर्जनैः ॥ नवसीताधौतवासःस्त्रजंचविष्टतांक्वचित् ४८ नोच्छिष्टंचंडिकात्रंचसामिपंष्टपलाहृतम् ॥ भुं
जीतोदक्ययादृष्टंपिवेदंजलिनात्वपः ४९ नोच्छिष्टाऽस्पृष्टसलिलासंध्यायांमुक्तमूर्धजं ॥ अनर्चिताऽसंयतवाङ्मासंवीताबहिश्चरेत् ५० नाधौतपादाऽप्र
यतानार्द्रपात्रोदकशिराः ॥ शयीतनापराक्नान्यैर्ननग्नानचसंध्ययोः ५१ धौतवासाःशुचिर्नित्यंसर्वमंगलसंयुता ॥ पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्रान्
श्रियमव्ययाम् ५२ स्त्रियोवीरवतीश्चाचेत्स्रग्गंवबलिमंडनैः ॥ पतिंचार्च्योपतिष्ठेत्ध्यायेत्कोष्ठगतंचतम् ५३ सांवत्सरंपुंसवनंव्रतमेतदविष्टुतम् ॥
धारयिष्यसिचेतुभ्यंशक्रहाभवितासुतः ५४ बाढमित्यभिप्रेत्याथदितीराजनमहामनाः ॥ कश्यपंगर्भमाधतव्रतंचांजोदधारसा ५५ मातृष्वसुराभिप्राय
मिंद्राज्ञायमानद ॥ शुश्रूपणेनाश्रमस्थांदितीपर्यचरत्कविः ५६

हेमन्त्रेसंवत्सरं व्रतं यदिधारयिष्यसि तर्हिइंद्रहापुत्रोभविताव्रतवैष्णवेतुदेववांधवोभविष्यति ४५ ॥ दितिरुवाच ॥ हेब्रह्मन्व्रतंधारयिष्येकर्तव्याकर्तव्यंकथय ४६ ॥ कश्य
पउवाच ॥ भूतानिनहिंस्यात् नशपेत् मिथ्यानवदेत् नखरोमाणिनछिंद्यात्अस्पृश्यं नस्पृशेत् ४७ अप्सुप्रविश्यनस्नायात् दुर्जनैःसहनसंभापेत् अधौतं वासोन्नविष्टतां
स्त्रजंचपुनः नधारयेत् ४८ उच्छिष्टंचंडिकात्रंमांसंशूद्राहृतम् रजस्वलादृष्टंअन्नंभुंजीत अंजलिनाअयः नपिबेत् ४९ उच्छिष्टाऽस्पृष्टसलिला संध्यायांमुक्तकेशामंडनही
ना असंयतवाक् अप्रावृताबहिर्नगच्छेत् ५० अधौतपादाअप्रयता आर्द्रपात्र उदकशिराः पश्चिमशिराः अन्यैः सह नग्रासंध्ययोःनशयीत ५१ धौतवासाः शुचिः सर्वमं
गलयुताभोजनात् प्राक् गोविप्रान् श्रियं अच्युतं पूजयेत् ५२ सुवासिनीश्च पूजयेत् पतिंचअभ्यर्च्यउपतिष्ठेत् ध्यायेत् ५३ इदंपुंसवनंव्रतंसंवत्सरंव्रतंधारयिष्यसि
र्हिशक्रहापुत्रः भविता ५४ सावाढमित्युक्त्वा कश्यपात् गर्भव्रतं दधार ५५ तदाइंद्रः मातृष्वसुः अभिप्रायंज्ञात्वा दितिशुश्रूषणंचके ५६

भा०प०

॥ ३९ ॥

(अथोजलं) ५७ हरिरिन्द्रोव्रतस्यच्छिद्रं गप्सुः प्राप्नुमिच्छुः जिह्वाः कुटिलः । मृगहालुब्धकोयथामृगवचनायमृगयेषो भवतितद्वत्साधुषः ५८ केनमेशिवस्यादिति चिंतां प्रापः । छिद्रान्वे पणेतत्परः ५९ अस्पृष्टवारिश्चामावधौतांघ्रिश्च ६० (अतरंछिद्रम्) निप्रयाऽपहतंचेतोयस्याः ६१ मारोदीरित्युपलालयन्निव तान्शकलीकृतानपुनः एकैकं सप्तधा चकतंचिच्छेद ६२ पाट्यमानाः छिद्यमानाः ६३ कौशिकइन्द्रः । गणान्सप्त । “ सप्तगणावैमरुतः ” इति श्रुतेः । (मलयंम) ६४ (यथात्रौणेरश्वत्थाम्नोऽस्त्रेण क्षुण्णोऽपि भवान्नममारतद्वत्) ६५ (यत् यस्मात् हरिरर्चितः अतो नममार) ६६ सजुः सह (मातृदोषं सपत्नभावं) ६७ ६८ (हतात आदित्यानां देवानां युष्माकम्) ६९ (सप्तसप्त एकानपंचाशत्) ७० दित्यानिष्कपटमुकेस तिष्ठद्रोपि निष्कपटमेवाह । अवेति लब्धमतरं येन अर्थवबुद्धिर्यस्य ७१ (मेमया कृतं छिद्रं वृक्णाश्छिद्रा अपि नमृताः) ७२

नित्यं वनात्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान् ॥ पत्रांकुरमृदोऽपश्चकालेकाल उपाहरत् ५७ एवं तस्याव्रतस्थायाव्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ॥ प्रेप्सुः पर्यचरज्जिज्ञोमृग हवमृगाकृतिः ५८ नाध्यगच्छद्रतच्छिद्रं तत्परोथमहीपते ॥ चिंतांतीवांगतः शक्रः केन मे स्याच्छिद्रं त्विह ५९ एकदा सा तु संध्यायामुच्छिष्टाव्रतकं शिता ॥ अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिः सुप्वापविधि मोहिता ६० लब्धातदंतरं शक्रो निद्रापहतचतसः ॥ दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ६१ चकतं सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ॥ रुदंतं सप्तैकैकं मारो दीरितानपुनः ६२ ते तमूचुः पाट्यमानाः सर्वे प्रांजलयो नृप ॥ नोजिघांससि किमिन्द्र भ्रातरो मरुतस्तव ६३ मा भैष्ट भ्रातरो मर्त्ययुयमित्याह कौशिकः ॥ अनन्यभावा नृपा र्पदानात्मनो मरुतां गणान् ६४ नममारदिते गर्भः श्रीनिवासानु कंपया ॥ बहुवाकुलिशक्षुण्णो द्रोण्यस्त्रेण यथा भवान् ६५ सकृदिध्वादिपुरुषं पुरुषोयातिसाम्यताम् ॥ संवत्सरं किंचिदुनां दित्याय द्वारि रर्चितः ६६ सजुरिन्द्रेण पंचाशद्देवास्ते मरुतोऽभवन् ॥ व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ६७ दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननलप्रभान् ॥ इन्द्रेण सहितान् देवी पर्यतुष्यदनिदिता ६८ अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ॥ अपत्यमिच्छत्यचरं व्रतमेतत्सुदुष्करम् ६९ एकः संकल्पितः पुत्रः सप्तसप्ताभवन् कथम् ॥ यदि ते विदितं पुत्रसत्यं कथय मामृषा ७० इन्द्र उवाच ॥ अवेतेहं व्यवसित सुपथार्यागतां तिकम् ॥ लब्धांतरोऽच्छिद्रं गर्भं मर्थबुद्धिर्न धर्मवित् ७१ कृतो मे सप्तधा गर्भ आसन्नसप्त कुमारकाः ॥ तेपि चैकैकशो वृक्णाः सप्तधानापि मग्निरे २७

वनात्फलमूलादीनि आहरत् ५७ इन्द्रः तस्याः व्रतच्छिद्रं गप्सुः जिह्वाः पर्यचरन् व्रतच्छिद्रं नाध्यगच्छत् तदामेशिवं केन स्यात् इति चिंतां आप ५८ ५९ एकदा सा उच्छिष्टा अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिः विधि मोहिता संध्यायां सुप्वाप ६० इन्द्रः तदंतरं लब्ध्वा योगमायया दितेः उदरं प्रविश्य ६१ गर्भं सप्तधा चकतं ते सप्तधा भूताः रुद्रुः पुनः एकैकं मारो दीः इत्युक्त्वा सप्तधा चकतं ६२ ॥ तदा ते ऊचुः ॥ हे इन्द्र वयं मरुतः ते भ्रातरः नः कुतः जिघांससि ६३ तदा इन्द्र आह ययंचेतु मम भ्रातरः तर्हि मा भैष्ट ६४ एवं सति दिते गर्भः वज्रेण क्षुण्णोऽपि श्रीनिवासानु कंपयानममार यथा वृहत्स्त्रेण भवान् ६५ ६६ ते मरुतः इन्द्रेण सह पंचाशद्देवा अभवन् एवं ते मातृदोषं व्यपोह्य हरिणा सोमपाः कृताः ६७ ततो दितिः उत्थाय इन्द्रेण सह अग्निप्रभान् कुमारान् दृष्ट्वा संतोषं आप ६८ अथ दितिः इन्द्रं आह हे तात आदित्यानां भयं दं एकं पुत्रं इच्छंती व्रतं आचरं ६९ ते सप्तवाक्यं अभवन् हे पुत्र यदि त्वया सत्यं ज्ञातं तर्हि कथय ७० ॥ इन्द्र उवाच ॥ हे अवेते व्यवसितं ज्ञात्वा व्रतच्छिद्रं लब्ध्वा अंतरंगत्वा सप्तसप्तधा गर्भः छिद्रः ७१ तावन्तः पुत्रा जाताः महापुरुषपूजायाः सिद्ध्या ते नमृताः ७२

अ०

॥ ३९ ॥

॥ ३९ ॥

(अनुपंगिणी अवांतरफलरूपा) ७३ अपिपरंमोक्षमपि ७४ गुणस्पर्शविषयभोगंबुधः कोटणीत । यद्यस्मान्नरकेपिस्यात् ७५ महीयसि हेमहत्तमे मृतः सन्नउत्थितः ७६ ७७ ७८ इति पष्ठस्कंधेटीकायामष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ऊनविंशेतुयत्प्रोक्तं कश्यपेन दितेर्ब्रतम् । तदेव विवृतं लोकहिताय हरितोपणं ॥ १ ॥ तस्य प्रकारमिति शेषः १ मार्गशिरेमासे शुक्लपक्षे आदितः प्रतिपदि २ अनुमंज्यपृष्ठाशुक्लार्दतायस्याः माशुक्लदतीर्थातदंता अलंकृतान्मतीपूजयेत् ३ आदौ तावन्नमस्कारमंत्रानाह अलमिति त्रिभिः । ते तुभ्यं अलं प्रयासमेव सर्वना किंचिदन्यैः कृत्यमस्ति । अतः केवलं ते तुभ्यं न मोस्तु । पर्याप्तौ हंतवः निरपेक्षाय हे पूर्णकाम । महाविभूतिपतये लक्ष्मीपतये सकलाः सिद्धयोऽणिमाद्यायस्मिन् तस्मै ४ भो ईशयथायथावत्त्वं कृपादिभिर्जुष्टः महिना महत्त्वेन अन्यैश्च सत्यसंकल्पस्वादिभिः सर्वैर्गुणैः ततस्तस्मात् ५ महापुरुषस्य परमेश्वरस्येवलक्षणानि निरपेक्षत्वादीनि यस्याः तस्याः संबोधनम् ६

ततस्तत्परमाश्चर्यं वीक्ष्याध्यवसितं मया ॥ महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यनुपंगिणी ७३ आराधनं भगवत ईहमानानिराशिपः ॥ ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते स्वा-
र्थकुशलाः स्मृताः ७४ आराध्यात्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरम् ॥ कोटणीतगुणस्पर्शबुधः स्यान्नरकेपियत् ७५ तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ॥
क्षंतुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गभो मृतोत्थितः ७६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ॥ मरुद्भिः सह तान् त्वाजगाम त्रिदिवं प्रभुः ७७
एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ मंगलं मरुतां जन्म किं भूयः कथयामि ते ७८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पष्ठस्कंधेऽष्टादशोध्यायः १८ ॥ राजो-
वाच ॥ व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् भवता यदुदीरितम् ॥ तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योऽपि द्धर्तुर्नुज्ञया ॥ आरभेत
व्रतमिदं सार्वकामिकमादितः २ निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमंज्य च ॥ स्नात्वा शुक्लवस्त्रे धृत्वा अलंकृता सती प्रातः श्रिया सह भगवंतं पूजयेत् ३
अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम न मोस्तु ते ॥ महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ४ यथा त्वं कृपया भूत्या ते जसामहि नौ जसा ॥ जुष्ट ईशगुणैः सर्वैस्ततोऽसि भगवा-
नप्रभुः ५ विष्णुपत्निमहामाये महापुरुषलक्षणे ॥ प्रीयेथामे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ६

७३ तदिदं बालिशस्य मम दौर्जन्यं क्षंतुमर्हसि ७४ ७५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तदादितिः तस्य शुद्धभावं दृष्ट्वा एतान् बंधुत्वेन पालय तव साहाय्यं करिष्यन्ति इत्याह ततः
इन्द्रः तान् त्वामहद्भिः सह दिवं ययौ ७६ हेराजन् एवं ते मरुतां जन्म आख्यातं भूयः किं कथयामि ७७ इति पष्ठेष्टादशः ॥ १८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ हे ब्रह्मन् भवता यद्
पुंसवनं व्रतं कथितं तत्प्रकारं ज्ञानुमिच्छामि कुनः येन विष्णुः प्रसीदति ३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे प्रतिपदि त्रिभिर्भर्तुर्नुज्ञया इदं सार्वकामिकं व्रतं आर-
भेत २ मरुतां जन्म भुवा ब्राह्मणाज्ञया स्नात्वा शुक्लवस्त्रे धृत्वा अलंकृता सती प्रातः श्रिया सह भगवंतं पूजयेत् ३ अलं ते निरपेक्षाय यथा त्वं कृपयेति मंत्राभ्यां ४ ५ विष्णुपत्निम-
हामाये त्वेन न च भगवंतं श्रियं नमस्कृत्य ऊनमो भगवते महापुरुषायेति मंत्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत् ततः ऊनमो भगवते महापुरुषायेति मंत्रेण अनले हविः शोषेण द्वादशा-
हुतीर्जुहुयात् ६

भा० प०

॥४०॥

पूजामंत्रमाह ॐ नमः । हविःशेषमुपारावशिष्टम् ७ होममंत्रस्योदाहरणदर्शयते ॐ मिति । प्रकर्षेण भवन्त्याभ्यामिति प्रभवौ ८ ९ (युवांश्चिश्चविष्णुश्च) १० इत्या यज्ञाभिनिर्वर्तकः पुरुषव्यापारोभावनाख्यः । क्रियालोक्रिकी ११ (व्यंजकः प्रकाशकः । सर्वेषां शरीरिणामात्मा । आशयोऽतःकरणं) प्रत्ययोनारूपयोः प्रकाशः अपाश्रयस्तयोराधारः १२ १३ (उपहरणमुपहारम्) १४ १५ महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्ध्या । उपनमेत् भजेत् । पतिश्च स्वयंप्रेमशीलः सन् पत्न्याः सर्वकर्माणि विभृयात् । तदनुकूलो भवेदित्यर्थः १६ यतः दंपत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति (ततः पत्न्या मनर्हायां एतत्पतिः कुर्यात्) । न विहन्त्यात् । न विच्छिद्यात् १७ १८ १९

अ०

॥१३॥

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्बलिमुपाहरामीति ॥ अनेनाहरहर्मन्त्रेण विष्णोरावाहनाविपाद्योपस्पर्शनस्नानवास उपर्वातविभूषणगंधपुष्पधूपदीपोपहाराद्यपचारांश्च समाहिता उपाहरेत् ॥ हविःशेषं तु जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ७ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति ॥ श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवानुभौ ॥ भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्सर्वसंपदः ८ प्रणमेदंडवहूभौ भक्तिप्रद्वेण चेतसा ॥ दशवारं जपेन्मंत्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ९ युवांतु विश्वस्य विभूजगतः कारणं परम ॥ इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुरत्यया १० तस्या अधीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः परः ॥ त्वंसर्वयज्ञइज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ११ गुणव्यक्तिरियं देवाव्यंजको गुणभुग्भवान् ॥ त्वंहि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेन्द्रियाशयाः ॥ नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः १२ यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ॥ तथाम उत्तमश्लोक संतुमत्या महाशिषः १३ इत्यभिभूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह ॥ तन्निःसार्योपहरणं दत्त्वा च मनमर्चयेत् १४ ततः स्तुधीत स्तोत्रेण भक्तिप्रद्वेण चेतसा ॥ यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्द्वारिम् १५ पतिं च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ॥ प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयंपतिः ॥ विभृयात्सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च १६ कृतमेकतरेणापि दंपत्योरुभयोरपि ॥ पत्न्यां कुर्याद नर्हायां पतिरेतत्समाहितः ॥ विष्णोर्व्रतमिदं विभ्रत्कथंचन १७ विप्रान्स्त्रियो वीरवतीः स्रग्गंधवालमंडनैः ॥ अर्चयेदहरहर्मन्त्रया देवं नियममास्थितः १८ उदस्य देवं स्वेधाम्प्रितन्निवेदितमग्रतः ॥ अद्यादात्मविशुद्धयर्थं सर्वकामर्द्धयेत्तथा १९

श्रियं विष्णुं च भक्त्या नित्यं संपूज्य ८ भूमौ दंडवत् प्रणम्य दशवारं मंत्रं जपेत् ९ युवांसर्वजगतः कारणम् इयं सूक्ष्मा प्रकृतिः १० तस्याः साक्षान् अधीश्वरस्त्वं असि ११ इत्यादिना स्तुत्वा १२ १३ उपहरणं निःसार्य आचमनं दत्त्वा पुनः अर्चयेत् ततः स्तोत्रेण स्तुत्वा यज्ञोच्छिष्टं आघ्राय पुनरर्चयेत् १५ परमभक्त्या पतिं च भजेत् इदं व्रतं दंपत्योर्मध्ये एकैकतरेण कृतं उभयोरपि भवति १६ इदं विष्णोर्व्रतं विभ्रत्कथंचन न विच्छिद्यात् ततः विप्रान्स्त्रियो वीरवतीः स्रग्गंधादिभिर्नित्यं अर्चयेत् १७ १८ देवं उद्वास्य तन्निवेदितं अद्यात् १९

॥४०॥

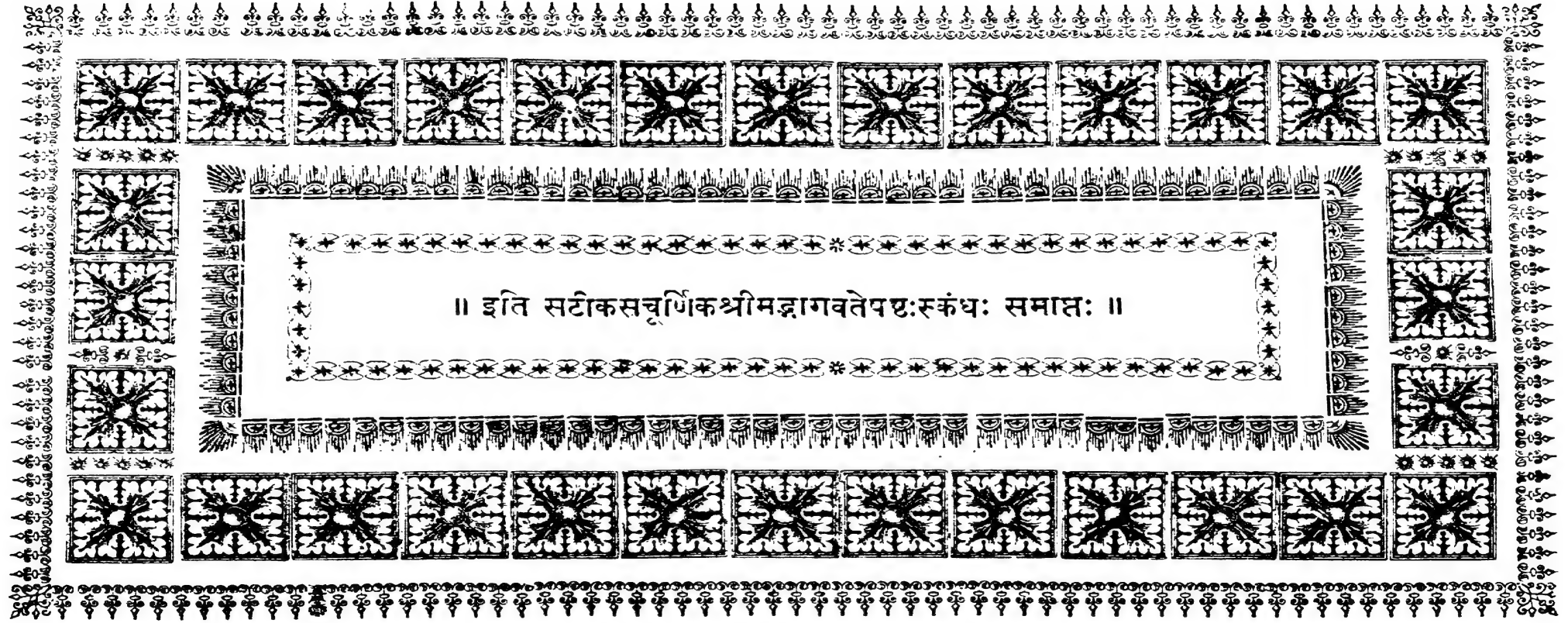
द्वादशमासानित्युक्ते कदाचित् न्यमध्यमलमासेति तेन सह द्वादशसंख्यायां सत्यां शुद्धस्यैकस्य त्यागः स्यात् । हायनमित्युक्ते न्यमध्यपातिमः तस्यापि प्रसंगः स्यात् । तदुभयं वारयितुं मुमयमुक्तं । उपचरेत् उपवसेत् २० श्वोभूते प्रभाते सति । पयसि श्रुतेन पक्वेन पाकयज्ञविधानेन पार्वणस्यालीपाकविधानेन २१ २२ सुप्रजास्त्वं सत्पुत्रत्वकरमित्यर्थः वाग्यतः सन् शेषः २३ २४ अवीराविधवाधनेश्वरी सत्यपिया सुदुर्भगा सुभगा भवति २५ (विरूपा रूपरहिताऽऽर्धं श्रेष्ठं रूपं विदेत् ।) यआमया वीरोगी स विरुजा बिशिष्टया रुजा विमुच्यते । इन्द्रियैः सहितं कल्पदेहं च विदेदिति शेषः । पठन् यो वर्तेत तस्य पितृणां देवतानां चानन्तं तृप्तिर्भवतीत्यर्थः २६ उपसंहरति राज्ञिति ! महत्पुण्यं जन्म महद्भूतं च २७ षष्ठस्कंधे निगूढार्थपदभावात् दीपिका ॥ सद्भिरासेव्यतामिपायति श्रीधरनिर्मिता ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितायां भागवतभावार्थदीपिकायां षष्ठेऽङ्के नविशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ (व्याख्यायां श्रीधरोक्तायामत्रयदृश्यते कचित् । वचोऽधिकं साहसं तच्च क्रेमोहान्महेश्वरः १)

एतेन पूजाविधिना मासान् द्वादश हायनम् ॥ नीत्वाऽथोपचरेत् साध्वीकार्तिके च रमेहानि २० श्वोभूतेऽप उपस्पृश्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्ववत् ॥ पयःश्रुतेन जुहुयाच्च रुणा सह सर्पिषा २१ पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥ आशिषः शिरसा दयाद्विजैः प्रीतैः समीरिताः ॥ प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुंजीत तदनुज्ञया २२ आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बंधुभिः ॥ दद्यात्पत्न्यै च शोपं सुप्रजास्त्वं सुसौभगम् २३ एतच्चरित्वा विधिवद्भूतं विभोरभीप्सितार्थं लभते पुमानिह ॥ स्त्रीत्वे तदास्थाय लभेत सौभगं श्रियं प्रजां जीवपतियशो गृहम् २४ कन्या च विदेत् समग्रलक्षणं वरं त्ववीराहतकिल्बिषांगतिम् ॥ मृतप्रजा जीवसुताधनेश्वरी सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्र्यम् २५ विदेद्विरूपा विरुजा विमुच्यते यआमया वीन्द्रिय कल्पदेहम् ॥ एतत्पठन्नाभ्युदये च कर्मण्यनन्तं तृप्तिः पितृदेवतानाम् २६ तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान् होमावसाने हुतशुक्लश्रीर्हरिश्च ॥ राजन्महन्मरुतां जन्मपुण्यं दितेर्व्रतं चाभिहितं महते २७ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे पुंसवनव्रतकथनं नैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एवं द्वादशमासान् नीत्वा कार्तिके च रमेहानि उपवसेत् २० इवः प्रातः अप उपस्पृश्य कृष्णं च अभ्यर्च्य पयःश्रुतेन वृतमिश्रचरुणा यथाविधि पतिः द्वादशाहुतीर्जुहुयात् २१ द्विजाशिषो गृहीत्वा प्रणम्य २२ आचार्यपुरतः कृत्वा बंधुभिः सह भुंजीत पत्न्यै च शोपं दद्यात् २४ एवं कृते पुमान् इष्टार्थं लभते स्त्री तु सौभाग्यश्रियं प्रजां जीवपतियशः गृहम् कन्या तु उत्तमवरम् विधवासद्व्रतिम् मृतप्रजा जीवसुता भवति दुर्भगा सुभगा स्यात् विरूपा रूपं लभते रोगी आरोग्यं लभते एतन्पठन् अभ्युदये कर्मणि पितृदेवानां तृप्तिर्भवति ते तुष्टाः संतः अग्निः श्रीहरिश्च सर्वकामान् प्रयच्छन्ति २४ २५ २६ हे राजन्मरुतां पुण्यजन्मादितेर्व्रतं च ते कथितं इति षष्ठस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥ इति षष्ठस्कंधः समाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ २७ शुभं भवतु ॥ ७ ॥

॥ इति सटीकसचूर्णिकश्रीमद्भागवतेष्टःस्कंधः समाप्तः ॥

॥ अथ सटीक-सचूर्णिक-श्रीमद्भागवते सप्तमस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यांनमः ॥ शांतादुर्गमहालसाभ्यांनमः । स्वमक्तपक्षपातेनतद्विपक्षाविदारणम् । नृसिंहमद्भुतवंदेपरमानंदविग्रहम् ॥ १ ॥ ऊतिःपंचदशाध्याये सप्तमेवण्यतेऽधुना । उ
 त्तिश्ववासनाप्रोक्तातत्तत्कर्मानुसारिणी ॥ २ ॥ अशुभाचशुभाचेतिसाद्विधाहेतुभेदतः । अशुभामहतांकोपाच्छुभामहदनुग्रहात् । हरेर्द्वारपयोर्द्वैकुंठेवसतोरपि ॥ ३ ॥ चतुःसनरुपावि
 ष्णुद्वेषाच्चाशुभवासना ॥ ४ ॥ यथाहिदैत्यगर्भेपिप्रह्लादस्यसतः स्थिरा । नारदानुग्रहादासविष्णौसद्भक्तिवासना ॥ ५ ॥ स्वमक्तंचसदाविष्णुर्द्विषतंमापिरक्षति । तृतीयेपिमवेद्वाःस्थावक
 रोदात्मसात्पुनः ॥ ६ ॥ अतोमनीषिणायतनःकार्योमहदनुग्रहे।इत्येतदर्थमूतीनामप्रलक्षणमुच्यते॥७॥तत्रादौदशभिदैत्यतत्पुत्रमतिभेदतः।महत्कांपानुकंपोत्थवासनाभेद उच्यते॥८॥सद्वास
 नाचगुण्येतकर्मभिःशुद्धचेतसः। परैस्तुपंचभिस्तस्मात्क्रियतेधर्मनिर्णयः॥९॥तत्रतुप्रथमेऽध्यायेहिरण्यकशिपोःसुते । विष्णुमक्तेविरोधस्तुविप्रशापजईर्यते॥१०॥यदुक्तंपूर्वस्कंधांते“हतपुत्रा
 दितिःशक्रपापिणग्राहेणविष्णुना । मन्युनाशोकदीप्तेनज्वलंतीपर्यंचितयत्”इतितच्छ्रुत्वाविस्मितःपरीक्षित्पृच्छतिसमइतित्रिभिः (श्लोकैः । तत्रसमोरागद्वेषशून्यः । सुहृन्मित्राहि
 रण्यक इत्यर्थः प्रियआत्मरूपः) । नहिसमस्यसुहृदश्चवैषम्यंनामास्ति । नचप्रियस्यप्रीतिकर्तृष्वैषम्यंयुक्तमित्यर्थः १ किंच । यस्ययैःप्रयोजनंसिध्यति । सतत्पक्षपातीभवति । येभ्योवि
 भेदितानादिद्वेषेणहंतिनतुतदस्यास्तीत्याह । नहीति । (अर्थःप्रयोजनं । तदभावेहेतुः।साक्षान्निरुपाधिकं) निश्रेयसंपरमानंदएवआत्मास्वरूपंस्यस्यतस्य । असुरेभ्यश्चोद्वेगोभयंनास्ति
 अतोविद्वेपोपिनास्त्येव । तत्रहेतुःअगुणस्येति गुणाधीनौप्रीतिद्वेषावित्यर्थः २ (शोभनोमहान्भागोदैवंयस्यतत्संबोधनम्) श्रीनारायणस्यगुणान्अनुग्रहादीन्प्रति।तत्तत्संशयं ३ (य
 द्यस्मिन्चरिते) भागवतस्यप्रह्लादस्यमाहात्म्यंगीयतइतिसंबंधः (तस्यकथयिष्यमाणत्वात्प्रायेणतदेवपृष्टमित्यर्थः) ४ कृष्णायव्यासायकृष्णंमुनिंनत्वेत्यर्थः ५ यस्मात्प्रकृतेःपरःअतो
 निर्गुणः । अतएवअजःअतएवअव्यक्तःरागद्वेषादिनामतभर्तेद्वियादिव्यकिरहितः सोऽपिस्वमायागुणसत्त्वादिकंआविश्यअधिष्ठायबाध्यान्प्रति (बाधकताम्) यद्वादेवासुरादीनाया
 परस्परंबाध्यबाधकतातांगतःप्राप्तःतत्रहेतुर्जातइत्यर्थः ६ तत्रगुणानांस्वीयत्वेसतिप्रकृतपुत्रपुत्रद्विषयःविषमःस्यात्तनतुतदस्तीत्याह । सत्त्वमिति । ननस्वेच्छयागुणाधिष्ठानेनापिपक्षपा
 तेवैषम्यस्यादेव । न । तस्यकालकृतत्वादित्याह नतेपामितिसार्थेन । हासःक्षयःउल्लासोद्वेगः ७

॥ श्रीः ॥ राजोवाच ॥ समःप्रियःसुहृद्ब्रह्मभूतानांभगवान्स्वयम् ॥ इंद्रस्यार्थेकथंदैत्यानवधीद्विषमोयथा १ नह्यस्यार्थःसुरगणैःसाक्षान्निश्रेयसात्मनः
 ॥ नैवासुरेभ्योविद्वेपोनोद्वेगश्चागुणस्यहि २ इतिनःसुमहाभागनारायणगुणान्प्रति ॥ संशयःसुमहान्जातस्तद्वाञ्छेतुमर्हति ३ ॥ श्रीशुकउ
 दाच ॥ साधुपृष्टमहाराजहरेश्चरितमद्भुतम् ॥ यद्भागवतमाहात्म्यंभगवद्भक्तिवर्धनम् ४ गीयतेपरंपुण्यमृपिभिर्नारदादिभिः ॥ नत्वाकृष्णायमुन
 येकथयिष्येहरेःकथाः ५ निर्गुणोपिह्यजोऽव्यक्तोभगवान्प्रकृतेःपरः ॥ स्वमायागुणमाविश्यवाध्यबाधकतांगतः ६ सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्नात्मनो
 गुणाः ॥ नतेपांयुगपद्राजनहासउल्लासएवच ७

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीमत्कुलदेवतायैनमः ॥ अथसप्तमस्कंधचूर्णिका ॥ राजोवाच ॥ हेब्रह्मन् भगवान् सर्वभूतानांभियःसमश्चसन्इंद्रस्यार्थेकथंदैत्यानवधीत् १
 परमात्मनः निर्गुणस्यदेवैःअर्थेनदैत्यैःसहद्वेषोपिन २ एवंसतिकथंदैत्यनाशःअतएवभगवद्गुणान्प्रतिमहान्संशयोजातःतच्छेत्तुमर्हसि ३ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ हेमहाभा
 गत्वदाहरेः चरितंसाधुपृष्टम् ४ यत्रभागवतमाहात्म्यंनारदादिभिःपरमपुण्यंगीयते अतःकृष्णंमुनिंनत्वाहरेःकथांकथयिष्ये ५ भगवान्निर्गुणोऽपिस्वमायागुणमाविश्यवा
 द्यबाधकतांगतः ६ हेनृप सत्त्वरजस्तमइति प्रकृतेः गुणाः तेषां युगपद्भासोन वृद्धिरपिन ७

सत्त्वस्य जयकाले उत्कर्षमयमेवेवानुक्तं ॥ अथ भजन् । तत्तदेहं प्रविश्य वर्द्धयतीत्यर्थः । रजमोजयकाले तमसोजयकाल इत्यन्वयः । असुरान् मानवादीन् । तस्य कालस्यानुगुणः सन् ८ समस्या
पिनिमित्तमेवेनैव पश्येदृष्टांतः । ज्योतिरग्निर्यथा काष्ठादिषु । (आदिशब्दात्) जलं यथा पात्रेषु । आकाशं यथा घटादिषु । तथानानारूप आभाति । ननु तर्हि तद्वदेव विवेकेन प्रतीयेत तत्राह
॥ १ ॥ दिवादिनिषेधेन । विदंतीति पाठेलाभोपि ज्ञानमेव । अत्रापि ज्योतिरादिरिवेति द्रष्टव्यम् । यथा हि सूर्यकांतादीदाहदर्शनाज्ज्योतिर्ज्ञायते । यथा च कंपदर्शनाद्वायुरित्यादि १ तदेवमा
यागुणवशेनैतद्वैषम्यं नुस्वाभाविकमित्युक्तम् । तर्हि गुणपारतन्त्र्यादनीश्वरत्वमाशङ्क्याह । यदात्मनो जीवस्य भोगार्थपुरःशरीराणि परः परमेश्वरः निसृज्यते तदा साम्येन स्थितं रजः पृथ
रतन्त्र्यं वारयन् प्रधानपुरुषपारतन्त्र्यमापि वारयति । कालमिति । हेनरदेव प्रधानपुंभ्यानिमित्तभूताभ्यासत्वरुन् अमोघकर्ता ईश्वरः तयोः महकारित्वेन आश्रयभूतं चरन्वर्तमानं कालं स्वयमेव सृ
जति । स्वचेष्टारूपत्वात् कालस्य न तत्पारतन्त्र्यमित्यर्थः । तथापि प्रस्तुते किमायातं तत्राह । यएककालः सत्त्वमेव धरति । अतो हेतोः ईशितापि ईश्वरोपि सत्त्वप्रधानं सुरानीकं देवसमूहमेव ध
रतीत्यर्थः । तत्प्रत्यनीकान् सुरप्रतिपक्षान् प्रमिणोति हि नस्तीति त्वेत्यन्वयः । उरुश्रवः कीर्तिर्यस्य स उरुश्रवाः कालशक्तिलुभितगुणगतं वैषम्यं सन्निधिमन्त्रेण तदधिष्ठातरि स्फुरतीति प्रकरणात् ।
११ इदानीं तयोर्विधानसुरपक्षपातेन किंतु ब्रह्मण्यशापेनासुरा योनिप्राप्तयोरनुग्रहार्थ एवेति वक्तुमिति हासमुपक्षिपति । अत्रैवेति अत्रैव द्वेषादिरहितस्यापि दैत्यवधेनारदन इति हासः प्रस्ता
वितः १२ चेदिभूभुजः शिशुपालस्य १३ १४

जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीरजसोऽसुरान् ॥ तमसो यक्षरक्षांसितक्काऽनुगुणोऽभजन् ८ ज्योतिगादिरिवाभानि संधातात्र विविच्यते ॥ विदंत्यात्मानमात्म
स्थं मथित्वा कवयोऽततः ९ यदासिंसुः पुरात्मनः परोरजः मृत्युपृथक् स्वमायया ॥ सत्त्वं विचित्रासुरिरसुराश्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ १०
कालं चरन्तं सृजतीश आश्रयं प्रधानपुंभ्यां नरदेवसत्वरुन् ॥ स एव राजात्रापि काल ईशितामत्त्वं सुरानीकमिवैधयत्यतः ॥ तत्प्रत्यनीकान् सुरान् सुरप्रियोरजस्त
मस्कान् प्रमिणोत्युरुश्रवाः ११ अत्रैवादाहृतः पूर्वमिति हासः सुरर्षिणा ॥ प्रीत्या महाकतौ राजन् पृच्छतेऽजातशत्रवे १२ दृष्ट्वा महादुर्ते राजा राजसूये महा
कतौ ॥ वासुदेवे भगवतिसायुज्यं चेदिभूभुजः १३ तत्रासीन् सुरक्रपिराजा पांडु सुतः कतौ ॥ पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्वतामिदम् १४

सत्त्वोत्कर्षकाले देवादीनां वृद्धिः रज उत्कर्षे दैत्यानाम् तमस उत्कर्षे यक्षरक्षसाम् भगवान् तत्तत्कालानुगुणो भवति ८ ९ किंच यदा जीवस्य भोगार्थपुरःस्त्वं दृच्छति तदारजो
वर्द्धयति यदा क्रोडितुमिच्छति तदा सत्त्वं यदा संहर्तुमिच्छति तदा तमः १० हेराजन् अजः प्रधानपुरुषसहकारित्वेन स्वाश्रयभूतं चरन्तं कालं स्वयमेव सृजति हेनूप अयंकालः
सत्त्वगुणोत्कर्षरुन् अतः देवानीकं वर्धयति सुरप्रतिपक्षान् हि नस्ति ११ एवं कालशक्तिलुभितगुणगतं वैषम्यं तदधिष्ठातरि स्फुरति अतः तयोः सुरपक्षपातेन वधो न किंतु ब्रह्म
शम्पेन दैत्ययोनिप्राप्तयोः अनुग्रहार्थमेव वधः कृतः हेनूप एतद्विषये महाकतौ पृच्छते युधिष्ठिराय पूर्वसुरर्षिणा इति हासः उदाहृतः तं शृणु १२ अथ राजसूये महाकतौ श्रीकृष्णं शिशु
पालस्य सायुज्यं दृष्ट्वा १३ तत्र मुनीनां शृण्वतां युधिष्ठिरः नारवं उवाच १४

एकांतभक्तानामपि दुर्लभाप्राप्तिर्विद्विषो जातेत्येतदद्भुतां हि १५ तस्य तु वेनरयेन रकपात एवोचित इत्याह । भगवन्निंदयेति । तमसिनरके १६ दमघोषस्य सुतः शिशुपालः कलभाषणात् बाल्ये
 कोमलभाषणमारभ्य संप्रति अधुनापि (गोविंदे) अमर्षी क्रोधी मत्सरी वा १७ श्वित्रः कुट्टम् १८ दुरवग्राह्यं दुःप्रापं धाम स्वर्ग्यस्य तस्मिन् लयं सायुज्यं ईयतुः जग्मतुः । अमृतस्यापि दं
 तवक्रनायुज्यस्य जातकप्रामाण्येन सिद्धवान्निर्देशः १९ एतत् अद्भुतमां हि । अत एतत्प्रतिभ्राभ्यति । भगवान् सर्वज्ञस्त्वब्रूहि २० आभाष्य संबोध्य सीदंति निपीदंत्यस्यामिति सत्सभा तस्याः सदः
 सदसः शृण्वंत्याः सत्याः कथाः प्राहेत्यन्वयः २१ अहो भगवन्निंदकस्य नरकपातेन भाव्यमिति यदतस्तव कोभिप्रायः । भगवत्पीडाकरत्वेन वा तदभावेऽपि सुरापानादिव त्रिपिडाचरगाद्वा ।
 तत्र तावद्देहाभिमानकृतत्वात् त्रिदादिनिमित्तपीडादीनाम् । भगवत्श्रुतदभावात् त्रिपिडाशंकास्तीत्याह निंदन इति सार्धे श्चिभिः निंदनं दोषकीर्तनम् । न्यकारास्तिरस्कारः । स्तत्रोगुणकीर्तनम्
 सत्कार आदरः निंदनस्तुत्यादिज्ञानार्थप्रधानपुरुषयोरविवेकेन अविवेचनेन कलेवरं कलितं रचितम् । देहाभिमानेन निंदनादिस्वीकारे आत्मानात्मविवेकराहित्यं हेतुरित्यर्थः २२ तस्य दं
 दं व्याभिमानेन मृतानां यथाममाहमिति वैषम्यं तत्कृतं हिंसादिकं च भवति तथानयस्येत्युत्तरेणान्वयः । दंडस्ताडनं पारुष्यं निंदा तथा हिंसापीडा च भवति (देहाभिमानेन स्वपरबुद्धिः न याचदं
 दं दितेन च हिंसादीत्यर्थः) २३ यस्मिन्निबद्धो यमभिमानस्तस्य देहस्य वधात् प्राणिनां वधश्च यथा तथा यस्याभिमानो नास्ति अस्य परमेश्वरस्य हिंसाकेन हेतुना कल्पते । न केनापि । अभिमाना
 भावे हेतुः । केवलत्वात् । अद्वितीयत्वेन अविमंतव्याभावात् । वैषम्याभावे हेतुः अखिलात्मनः सर्वात्मन इति । तर्हि किमिति हांति । तत्राह परस्य दमकर्तुरिति हितार्थं दंडं करोतीत्यर्थः २४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहो अत्यद्भुतं ह्येतद्दुर्लभैकांतिनामापि ॥ वासुदेवे परेतत्त्वे प्राप्तिश्चैव स्य विद्विषः १५ एतद्वेदितुमिच्छामः सर्वेषु वयं मुने ॥ भगव
 न्निंदया वेनोद्विजैस्तमसि पानितः १६ दमघोषस्य सुतः पापआरभ्य कलभाषणात् ॥ संप्रत्यमर्षी गोविंदे दंतवक्रश्च दुर्मतिः १७ शपतोरसकृद्विष्णुं यद्ब्रह्म परम
 व्ययम् ॥ श्वित्रो न जातो जिह्वायां नायं विविश तुस्तमः १८ कथं तस्मिन् भगवति दुरवग्राह्य धामनि ॥ पश्यतां सर्वलोकानां लयमीयतुरंजसा १९ एतद्भा
 म्यतिमेषु बुद्धिर्दीपार्थिरिव वायुना ॥ ब्रूयत दद्भुततमं भगवांस्तत्र कारणम् २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ राज्ञस्तद्वच आकर्ण्य नारदो भगवानुवाच ॥ तुष्टः प्राह
 तमाभाष्य शृण्वंत्यास्तत्सदः कथाः २१ ॥ नारद उवाच ॥ निंदनस्तव सत्कारस्य क्लारार्थं कलेवरम् ॥ प्रधानपरयो राजत्रिविवेकेन कलितम् २२ हिंसा तद
 भिमानेन दंडपारुष्ययोर्यथा ॥ वैषम्यमिह भूतानां ममाहमिति पार्थिव २३ यत्रिविद्धोऽभिमानोऽयं तद्वधात् प्राणिनां वधः ॥ तथानयस्य कैवल्यादभिमानोऽ
 खिलात्मनः ॥ परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्पते २४

अहो एकांतभक्तानामपि दुर्लभा मोक्षाभिः साश्रवोः शिशुपालस्य कथं प्राप्ता १५ एतद्ब्रूयानुं इच्छामः किंच भगवन्निंदया वेनः द्विजैः नरके पातितः १६ शिशुपालदंतवक्रो तु आवा
 ल्यान् कृष्णद्वेष्टारौ असकृन्विष्णुं शपतोऽतयोः जिह्वायां कुण्ठेनोत्पन्नं नरकं च न विविशतुः १७ १८ एवं सायुज्यं प्राप्ता १९ एतद्विषये मे मनोभ्राभ्यति तत्र कारणं ब्रूहि २०
 ॥ श्रीशुक उवाच ॥ राज्ञः वचः श्रुत्वा २१ नारद उवाच हे युधिष्ठिर देवस्वपु वैषम्यं नास्ति २२ २३ २४

भा०स०

॥ २ ॥

यस्माद्भगवतोर्निंदादिकृतवैषम्यं नास्ति तस्माद्येन केनाप्युपायेन ध्यायतस्तेनैव निंदादिकृतपापस्यापि नाशात्सायुज्यं युक्तमित्याशयेनाहतस्मादेतिसप्तभिः । नास्ति वैरं केनापियस्मिन्नेन भक्तियोगेनेत्यर्थः । युज्यान्मनइति शेषः । तस्मात्कथं चिदेतं रुपायैः पृथक्नेक्षते नक्षेत अनवरतम नो योगेन भाव्यमित्यर्थः २५ तेष्वपि वैरानुबंधः श्रेष्ठइत्याह यथेति । (वैरस्यासंबन्धयोगेन यथानतयाभाक्तयोगेनापीति) २६ अत्र दृष्टांतः कीटः पेशस्कृताभ्रमरेण तं भ्रमरम् । संरंभो द्वेषः मयं च स एव योगस्तेन २७ वैरेण या अनुचिता तयैव पूतः पाप्मायेषां ते तं प्रापुः २८ तदघकामा दिनिमित्तं पापं हित्वा २९ ३० तर्हि वैरः किमिति नरके पातितः । तीव्रध्यानाभावात्पापमेव तत्र फलितमित्याह । कतमोपीति । पुरुषं श्रीहरीं प्रतिपुष्पे पुरुषस्य कामांसंभवात् भयादिभिः तयतां पंचानां मध्येन कतमोपिवेनः अयं भावः । वैरं तावन्न विधीयते । किं त्वनुचितं न मेव । वेन न तु वैरमात्रं कृतं न तु तदनुबंधः शिशुपालादयस्तु तीव्र ध्यानेन वैरादिजन्यं अवहित्वा श्रीहरिं प्राप्ता इति ३१ तदेवमिति हासप्रस्तावकधामुक्ता श्रीकृष्णे शिशुपालस्य वैरानुबंधे को हेतुरित्यपेक्षायां तमेवेति हासं वक्तुमाह । मातृष्वस्त्रे यइति । पदात्तवैकुण्ठात्प्रच्युतौ ३२ हरिदासा अभिमुशति अभिभवतीति तथा भवोजन्म कस्य शापः कीदृशो वा अश्रद्धेय इव अनादरणीय इव असंभवात् ३३ असंभवमेवाह । जन्महेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेन्द्रियासुभिर्हीनानामागच्छत्स्वमयदेहानां भित्यर्थः प्राकृतदेहसंबन्धेन संबद्धमेतदाख्यातमाख्यातुमर्हसि ३४ ३५

तस्माद्वैरानुबंधेन निवैरेण भयेन वा ॥ स्नेहात्कामेन वा युज्यात्कथं चिन्नेक्षते पृथक् २५ यथा वैरानुबंधेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् ॥ न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चितामतिः २६ कीटः पेशस्कृता रुद्रः कुड्यायां तमनुस्मरन् ॥ संरंभभययोगेनार्विंदते तत्स्वरूपताम् २७ एवं कृष्णे भगवति मायामनुजईश्वरे ॥ वैरेण पूतपाप्मानस्तमीयुरनुचितया २८ कामाद्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ॥ आवेशयत दधं हित्वा बहवस्तद्वर्तिगताः २९ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ॥ संवंधाद्रूपण्यः स्नेहाद्युयं भक्त्या वयं विभो ३० कतमोपि न वेनः स्यात्पंचानां पुरुषं प्रति ॥ तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ३१ मातृष्वस्त्रे यो वशैद्यो दंतवक्रश्च पांडव ॥ पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात्पदाच्च्युतौ ३२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशः कस्य वा शापो हरिदासाभिमर्शनः ॥ अश्रद्धेय इवाभाति हरेरेकांतिनां भवः ३३ देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् ॥ देहसंवंधसंबद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ३४ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ एकदा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णोर्लोकं यदृच्छया ॥ सनंदनादयोजगमुश्चरंतो भुवनत्रयम् ३५

अतः वैरानुबंधेन भयेन स्नेहात्कामेन वा हरौ मनः युज्यात् २५ २६ यथा कीटः भ्रमरेण रुद्रः तं अनुस्मरन् तद्रूपं विंदते २७ तथा भगवति मनो युजन् पुमान् सायुज्यं प्राप्नोति २८ किंच द्वेषादिभिः ईश्वरे मनः स्थाप्य बहवः तद्वर्तिगताः ते च गोप्यः कामात् भयात् कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः संवंधात् रूपण्यः स्नेहात् युयं भक्त्या वयं विभो २९ एष मध्ये वेनः कतमो पिन तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ३० शिशुपाल दंतवक्रो तु विष्णुपार्षदौ विप्रशापात्पदाच्च्युतौ ३१ युधिष्ठिर उवाच ॥ वैकुण्ठवासिनो हरिदासयोः कीदृशः कस्य वा शापो जातः ३२ ३३ ॥ नारद उवाच ॥ एकदा सनकादयः यदृच्छया वैकुण्ठं जग्मुः ३४ तदा द्वाः स्थौ तान् शिशून् मत्वा न्यपेक्षताम् ३५

अ०

॥ १ ॥

॥ २ ॥

कथंभूताःपंचपापद्वाहायनानिर्वर्पाणिपेपांतेअर्वावालास्तद्वदाभावेपांते । पूर्वेषामरीच्यादीनामपि । दिग्वासमोदिगंगराअनस्तावशिश्नमत्वा (द्वाःस्थौद्वारपाली) ३३ वासमपि
नार्ह्यःकुतःपुनस्तस्मेवामितिचकारार्थः । हेवालिशौअतोहेतोःआशुयातं (गच्छतम्) ३७ वांयुवयोन्निभिर्जन्मभिःलोकायस्वस्थानप्राप्तयेकल्पतांशापइतिशेषः । तावता (कालेन)
वंशापःसमाप्यहामितिपुनःप्रोक्तावित्यर्थः ३८ ३९ धरोद्दारेनिमित्तेतत्तन्निवधीहृतः ४० हिरण्यकशिपोर्विश्वकारणंनृचयानि । हिरण्यकशिपुःपुत्रमिति ४१ सर्वभूतानामात्मभूतम् ।
कुतःसमंत्रह्यवपश्यतीतितातम् । अतःप्रशांतंद्वेषादिरहितंअतएवभगवतस्तेजसास्पृष्टंवाप्तम् । उद्यमःशस्त्रप्रहारादिभिः ४२ विश्रवसःसुतो ४३ न्यहनन्हृतवानित्यर्थः । तर्हितदे
वकथनीयमित्युक्तंप्रत्याह । रामवीर्यमिति ४४ कृष्णचक्रेगहतमंहोययोः । पापमेवहतंननुनावित्यर्थः ४५ (अच्युतस्यमात्मनांसरूपताम्) ४६ येनकारणेनप्रहादस्याच्युतात्मता
अच्युतैकचित्तत्वंतद्विब्रूहीतिशेषः ४७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेममस्कंधेनारदयुधिष्ठिरसंवादेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ ॥ ॥ ॥

पंचपापनाभभिःपूर्वेषामपिपूर्वजाः ॥ दिग्वासमःशिश्नमत्वाद्वाःस्थौतान्प्रत्यपेधताम् ३३ अशपन्कुपिताएवंयुवांशमनचार्ह्यः ॥ रजस्तमोभ्यांरहि
तेपादमूलमधुद्विपः ॥ पापिष्ठामासुर्गोनिंवालिशौयातमाश्वतः ३७ एवंशप्तोस्वभुवनात्पतंतौतैःकृपालुभिः ॥ प्रोक्तौपुनर्जन्मभिर्वीत्रिभिर्लोकायकल्प
ताम् ३८ जज्ञातैर्नादितैःपुत्रैर्देवदानववन्दितौ ॥ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठोहिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ३९ हतोहिरण्यकशिपुर्हाराभिहूरूपिणा ॥ हिरण्या
क्षोधरोद्दारेविभ्रतामोकरं वपुः ४० हिरण्यकशिपुःपुत्रंप्रहादंकेशवप्रियम् ॥ जिवांसुरकरोन्नानायातनाश्वत्थुहनवे ४१ सर्वभूतात्मभूतंतंप्रशांतंममदशे
नम् ॥ भगवतेजसास्पृष्टंनाशकोद्वन्दुमुद्यमैः ४२ ततस्तौराक्षसौजातौकेशिन्यांविश्रवःसुतौ ॥ रावणःकुंभकर्णश्चसर्वलोकोपतापनौ ४३ तत्रापिराववो
भूत्वान्यहनच्छापमुक्तये ॥ रामवीर्यश्रोण्यसित्वंमार्कंडेयमुखात्प्रभो ४४ तावेवशत्रियौजातौमातृष्वन्नात्मजौतव ॥ अधुनाशापनिर्मुक्तौकृष्णचक्रहतांह
सौ ४५ दैगनुवंधनीत्रेणध्यानेनाच्युतसात्मताम् ॥ नीतौपुनर्हरेःपार्श्वजग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ४६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ विद्वपोदधितेपुत्रेकथमासीन्महा
त्मानि ॥ ब्रह्मिणेभगवन्नेनप्रहादस्याच्युतात्मताम् ४७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेममस्कंधेनारदयुधिष्ठिरसंवादेप्रथमोऽध्यायः १ ॥ ॥ ॥

तदानेकुहाःसंतःउचुःहेवाःस्थौयुवाअववासंकर्तुनचार्ह्यःअतःआसुर्गोनिंयातम् इतिअशपन् ३६ एवंशप्तौतस्थानात्पतंतौकृपालुभिः तैःपुनः प्रोक्तौयुवांशमिर्जन्मभिः
स्वलोकायकल्पताम् ३७ तौहिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौजातौ ३८ नृसिंहरूपिणाहरिणाज्येष्ठोहतःसूकररूपेणहिरण्याक्षोहतः ३९ हिरण्यकशिपुः हरिभक्तंपुत्रंप्रहादंजिवां
सुःनानायातना कृत्वा ४० हंतुंनाशकम् ४१ ततस्तौरावणकुंभकर्णौजातौ ४२ तौरामःअवधीत् हेधर्मतस्यवीर्यमार्कंडेयमुखात्श्रोण्यसि ४३ तावेवशिगुपालदंतवक्रौ
कृष्णचक्रहतांहसौशापनुक्तौभूत्वापुनःपार्षदौजातौ ४४ ४५ ४६ युधिष्ठिरउवाच ॥ विष्णुभक्तेपुत्रेविद्वेपः कुतःआसीन् प्रहादस्यहरिभक्तिः कथंआसीत् तत्सर्वंब्रूहि
४७ ॥ इतिसप्तमेप्रथमः ॥ १ ॥ ॥ ॥

५० स०

॥ ३ ॥

द्वितीये विष्णुरोषेण लोकं विष्ठाव्यदानवैः । सङ्गतो भ्रातृपुत्रादीनि तिहासैरसंख्ययत् ॥ १ ॥ भगवद्वेष एव तद्देवोपकारणमित्याशयेनाह । भ्रातरित्यादिना । एवं देवपक्षपातेन (भ्रातरि हिरण्याक्षे) १ कोपेन उच्च अतिशयेन ज्वलद्भवां कोपाग्निधूमैर्नैव धूममंवरं निरीक्षमाणः २ करालदंष्ट्राभिर्भुक्तया उग्रया दृष्ट्या दुःप्रेक्षं भृकुटीयुक्तं मुखं स्वयसः ३ ४ (आशुमाचिरं अतिशीघ्रम् । यद्वा आशुगुणतः । माचिरं क्रियताम्) ५ समेनापि उपधावनैः भजनैः निमित्तमूतैः पार्ष्णिग्राहेण (पृष्ठतोरक्षकेण) ६ एवं त्यक्तः स्वभावः समत्वं येन । तस्य घृणेः शुद्धतेजोमयस्यापि मायया वनौकसः वराहरूपस्य सतः अस्थिरात्मनः अव्यवसितचित्तस्य । कुतः । यो यो भजति तं भजमानस्य अनुसरतः ७ तस्य रुधिरणया वत्तर्पयिष्यामि तावद्युभयं युनयति तृतीयेनान्वयः ८ ननु देवैस्तद्वधः कारितः अतस्ते किं न हन्यन्ते तत्राह । तस्मिन् हरौ कूटे कपटे अहिते प्रतिपक्षे कूटमीहितं यस्येति वा । वस्तुतः कूटे निश्चले । हिते सर्वसुहृदि । नष्टे अदृष्टे सति देवाः शुष्यन्ति स्वयमेवा अनुष्ठानं मूलं यस्य सः । यतो सौयज्ञो धर्ममयश्च देवादिनां परायणं परम आश्रयः । अतो यज्ञरूपस्य विष्णोर्मूलत्वात् तस्मात्तदाश्रयणाच्चेतवध्या इति भावः ११ तस्मात्परममंत्रं शृणु तस्याह । यत्र यत्रेति । संदीपयत दहत । वृश्चत आजीव्यानां वृक्षाणां छिदं कुत १२ (विदधुश्चक्रुः) १३

॥ नादर उवाच ॥ भ्रातर्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना ॥ हिरण्यकशिपूराज न पर्यतप्यद्दृषाशुचा १ आह चेदं रुपा पूर्णः स दष्ट दशनच्छदः ॥ कोपो ज्वलन्म्यां च क्षुभ्यां निरीक्षन् धूममंवरम् २ करालदंष्ट्राग्रदृष्ट्या दुःप्रेक्षं भृकुटीमुखः ॥ शूलमुद्यम्य सदसि दानवानि दमन्वतीत् ३ भो भो दानव दैतेया द्विर्मूर्धं रुयक्षशंवर ॥ शतबाहो हयग्रीव नमुचेपाक इल्वल ४ विप्राचिते मम वचः पुलोम न शकुनादयः ॥ शृणु तानं तरं सर्वे क्रियतामाशुमाचिरम् ५ सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैर्घातामेदयितः सुहृत् ॥ पार्ष्णिग्राहेण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ६ तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः ॥ भजन्तं भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः ७ मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणारुधिरण्वै ॥ रुधिराप्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे गतव्यथः ८ तस्मिन् कूटे हितेन प्लुतमूले वनस्पतौ ॥ विटपा इव शुष्यन्ति विष्णुप्राणादिवौकसः ९ तावद्यातशुभं यूयं विप्रक्षत्रसमेधिताम् ॥ सूदयध्वं तपो यज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः १० विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममयः पुमान् ॥ देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणम् ११ यत्र यत्र द्विजागावावेदावर्णाश्रमाः क्रियाः ॥ तन्तं जनपदं यात संदीपयत वृश्चत १२ इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसाऽऽदत्ताः ॥ तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः १३

॥ नादर उवाच ॥ क्रोडमूर्तिना हरिणा हिरण्याक्षे हते सति क्रुद्धः १ हिरण्यकशिपुः सदसि गूलं उद्यम्य दानवान् अन्वतीत् २ ३ भो दानव दैतेयाः मद्वचः शृणु ततथैव आशुक्रियताम् ४ ५ मत्सपत्नैर्देवैः हरिणामेभ्राता घातितः ६ ७ अतः तं हरिहत्वा तद्रक्तेन यावत् भ्रातरं तर्पयिष्यामि ८ ९ तावत् भुवं यात तत्र तपो यज्ञादियुक्तान् द्विजान् यातयत १० एवं कृते द्विजक्रियामूलो विष्णुः नश्येत् ११ किंच यत्र यत्र द्विजागावावेदावर्णाश्रमाः क्रियाः तन्तं जनपदं यात १२ संदीपयत वृश्चत इति भर्तृगदितं श्रुत्वा तथा प्रजानां शंभुः १३

अ०

॥ २ ॥

॥ ३ ॥

पुरं हृदादिमन् । ग्रामस्तद्रहितः । व्रजोगवांशमः । उद्यानं कृत्रिमं वनम् । क्षेत्रं व्रीह्यादेः । आरामोऽकृत्रिमं वनम् । आश्रमं ऋषीणां स्थानम् । आकरोरत्नादीनाम् । खेटः कृषिवलानां वासः । खर्दो गिरिद्रोण्याश्रय आश्रमः । घोषाभीराणां वासः । पत्तनं राजधानी १४ खनित्रैः खननमाधनैः । आजीव्यान् उपजीव्यान् जंवांश्च कपित्थादीन् शरणानि गृहान् १५ विप्रकृते उपद्रुते । यज्ञभागानामभावात् दिवं परित्यज्य अलक्षिताः संतः भुवि चेरुः १६ तदेवं प्रजानां कदनं दानेषु कुर्वन् सुखं स्वर्गं राज्यादिसाधयितुं पतन्मुक्तामः प्रथमं यत्कृतवान् तदाह । हिरण्यकशिपु रित्यादिना । कटोदकं प्रेताय प्रदेयमुदकं आदिशब्दात्प्रेतश्राद्धं च १७ १८ १९ हेवधूरीति भ्रातृभार्यासंशोधयति (श्लाघ्यः स्तुत्यः ईप्सितः कथित इत्यर्थः) २० भवतु नाम तस्य श्लाघ्यो वधः । तथास्माकपुंतावद्धं धुर्गत्त एवेति चेत्तत्राह । भूतानामिति । दैवेन प्राचीनकर्मणा एकव्रीतानां संयोजितानां पुनश्च स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्रीतानां वियोजितानाम् । (प्रपापानियशाला तस्यामिव) २१ एवं लोकदृष्ट्या शोकं निवार्य तत्त्वदृष्ट्या निवारयति । नित्यइति । आत्मानित्यः मृत्युशून्यः । अव्ययः अपक्षयशून्यः । शुद्धः निर्मलः । सर्वगः सर्वगतः । सर्ववित् सर्वज्ञश्च सर्वत्र हेतुः परोदेहादिव्यतिरिक्तः अतो मृतइति रुशइति मलिनइति वियुक्तइति अज्ञइति शोको नकार्य इत्यर्थः । कथं तर्हितस्य संसारः तत्राह । धत्ते इति । आत्मना मायया स्वाविद्यया लिंगधत्ते । गुणान् उच्चावचान् देहान् सुखदुःखादीन् वा विशेषेण मृजन् स्वीकुर्वन् । लिंगशरीरोपाधिः संसारो न तु वास्तव इत्यर्थः २२ एतत्सदृष्टांतं प्रपंचयति । यथेति चतुर्भिः । तत्त्वः प्रतिबिंबिताः । उपाधिधर्मा उपाहिते भवंतीति दृष्टांतमुक्त्वा ग्राहकधर्मा ग्राह्ये भवंतीति दृष्टांतांतरमाह चक्षुषेति २३

पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् ॥ खेटखर्वटघोषांश्च ददद्दुःपत्तनानि च १४ केचित् खनित्रैर्विभिदुःसेतुप्राकारगोपुरान् ॥ आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान् केचित् परशुपाणयः ॥ प्राहरन् शरणान्यन्ये प्रजानां ज्वलितोल्लुक्कैः १५ एवं विप्रकृते लोके दैत्यैर्द्रानुचरैर्मुहुः ॥ दिवं देवाः परित्यज्य भुवि चेरुः लक्षिताः १६ हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः संपरेतस्य दुःखितः ॥ कृत्वा कटोदकादीनि भ्रातुः पुत्रानसांत्वयन् १७ शकुनिं शंवरं घृष्टं भूतसंतापनं वृकम् ॥ कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचम् १८ तन्मातरं रुपाभातुं दितिं च जननीं गिरा ॥ श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इदमाह जनेश्वर १९ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ अंवां वहेवधूः पुत्रावीरं माहं थशोचितुम् ॥ रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सितः २० भूतानां बिहसं वासः प्रपायामिव सुव्रते ॥ दैवेनैकव्रीतानां मुव्रीतानां स्वकर्मभिः २१ नित्यं आत्माऽव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित्परः ॥ धत्तेऽसावात्मना लिंगमायया विमृजन् गुणान् २२ यथाऽभसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव ॥ चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः २३

किंच पुरग्रामादीन् ददद्दुः १४ केचित् खनित्रैः सेतुप्राकारादीन् विभिदुः केचित् आजीव्यान् वृक्षान् चिच्छिदुः १५ एवं दैत्यैः उपद्रुते लोके सति देवाः दिवं त्यक्त्वा गुमाः संतः भुवि चेरुः १६ ततः हिरण्यकशिपुः मृतभ्रातुः पारलौकिकं कृत्वा तन्पत्नीं रुपाभातुं पुत्रान् शकुनिं शंवरादीन् १७ १८ दितिं च सांत्वयन् उवाच १९ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ हे अंवां वहेवधूः हे पुत्रावीरं माशोचय शूराणां वधः रिपोरभिमुखे श्लाघ्य एव २० अत्र भूतानां संवासः प्रपायामिवास्ति २१ आत्मानु नित्यः देहसंबंधस्तु मायाकृतः २२ तस्मात्मायाकृतं सर्वमिथ्या इति ज्ञात्वा माशोचत २३

भा० सं०

॥ ४ ॥

अविकलपरिपूर्णस्य । तत्साम्यतामनःममतां इत्यर्थः २४ लिंगभावेनादेहाभिमानः एष आत्मनो विपर्यासः अन्यथाभावः । तमेवाह । प्रियैर्वियोगः अप्रियैर्योगश्च । कर्मचसंभृतिश्च नाना
गर्भेषु प्रवेशः २५ ततश्च संभवदुत्पत्तिः । विवेकस्यास्मृतिरनुसंधानम् २६ अत्रापि शोकहेतुं विना दृष्टैवायं शोक इत्यस्मिन्नर्थे । प्रेतस्य मृतस्य कस्यचित्प्रेत्येवांधवास्तेषां संवादं शृणुत च २७
उपासत तत्समीपे आवृत्य स्थिताः २८ विशीर्णरत्नमयं कवचं यस्य । विधाष्टानि आभरणानि स्रजश्च यस्य । शरेण निर्भ्रं हृदयं यस्य । असृज्जारेन आविलम्बितम् २९ प्रकीर्णकेशा य
स्य । ध्वस्ते आश्रणीयस्य । रभसामं रंभेण दष्टो दच्छद ओष्ठो येन । रजसा कुंठं आवृतं मुखं भोजं यस्य । छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य ३० तस्य पदयोरुपसमीपे आसमंतादपतन् ३१ (स्वशोके
न परेषामपि नृणां शुचं शोकमुत्पादयंत्यः) ३२ विलापमेवाह । अहो इति द्वाभ्याम् । अकरुणत्वमेवाहुः । दृशामगोचरां दशां येन भवान् प्रणीतो गमितः । तेन विधात्रा त्वमधुना शुचां विवर्ध
नः कृतो मीत्यन्वयः ३३ हे महीपते त्वया सुहृत्त्वेन विनावयं कथं स्याम भवेम जीवेमेत्यर्थः । अतः हे वीरयत्र त्वं यास्यसि तत्र ते अनुयानं अनुगमनं तव पादयोः शुश्रूषां कुर्वतीनां अस्माकं दिशदेहि
३४ निहारेदाहार्थं नयनं अनिच्छतीनाम् । अस्तं अस्ताचलं प्राति ३५ परिदेवितं रौदरं स्वपुण्याभेवाश्रुत्य श्रुत्वा तत्र स्वयमेवोपागतो यमः बालको भूत्वा तां आह अहो इत्यादिना ३६

एवं गुणैर्भ्राम्यमाणे मनस्यविकलः पुमान् ॥ याति तत्साम्यतां भद्रे ह्यल्लिंगो लिंगवानिव २४ एष आत्मविपर्यासो ह्यल्लिंगे लिंगभावना ॥ एष प्रियाप्रियैर्योगो वि
योगः कर्मसंभृतिः २५ संभवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः ॥ अविवेकश्च चिंता च विवेकास्मृतिरेव च २६ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ यम
स्य प्रेतवंधूनां संवादं तं निबोधत २७ उशीनरेष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः ॥ सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत २८ विशीर्णरत्नकवचं विभ्रष्टाभरणस्रजम् ॥
शरानि निर्भ्रं हृदयं शयानममृगाविलम्बितम् २९ प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभसाददृष्टदच्छदम् ॥ रजःकुंठं मुखं भोजं छिन्नायुधं भुजं मृधे ३० उशीनरैर्द्रं विधिना तथा कृतं
पतिमहिष्यः प्रसमीक्ष्य दुःखिताः ॥ हताः स्मनाथेति करैरुरोभ्रं शंघ्रंत्यो मुहुस्तत्पदयोरुपापतन् ३१ रुदंत्य उच्चैर्दयितां घ्रिपंकजं सिंचत्य अस्त्रैः कुचकुंभारुणैः ॥
विस्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां सृजंत्य आक्रंदनया विलेपिरे ३२ अहो विधात्राऽकरुणे ननः प्रभो भवान् प्रणीतो दृग्गोचरां दशाम् ॥ उशीनराणामपि वृत्तिदः पुरा क
तो धुना येन शुचां विवर्धनः ३३ त्वया कृतज्ञेन वयं महीपते कथं विना स्याम सुहृत्तमेन ते ॥ तत्रानुयानं तव वीरपादयोः शुश्रूषां कुर्वतीनां दिशय त्रयास्यासे ३४ एवं विलप
तीनां वै परिगृह्य मृतं पतिम् ॥ अनिच्छतीनां निहारे मर्कस्तं संन्यवर्तत ३५ तत्र ह प्रेतवंधूनामाश्रुत्य परिदेवितम् ॥ आहतान् बालको भूत्वा यमः स्वयमुपागतः ३६

२४ २५ २६ अत्र इति हासं शृणुत २७ उशीनरेषु सुयज्ञो नाम राजा अभूत्सः युद्धे शत्रुभिर्चातितः तं ज्ञातयः आवृत्य स्थिताः २८ तदा शरानि निर्भ्रं हृदयं शयानं २९ ध्वस्ताक्षं
छिन्नायुधं भुजं ३० एवं भूतं पतिं दृष्ट्वा तत्स्त्रियः दुःखिताः करैः उरोघ्रंत्यः उच्चैः रुदंत्यः सत्यः विलेपिरे ३१ ३२ अहो निदयेन ब्रह्मणा त्वं दृष्टां दिशां गमितः ३३ हे राजन् त्वया सु
हृत्तमेन विनावयं कथं जीवेम हे वीरयत्र त्वं यास्यसि तत्र अनुगमनेन आज्ञां देहि ३४ एवं मृतं पतिं प्रगृह्य विलपतीनां तस्य दाहार्थं नयनं अनिच्छतीनां सतीनां सूर्यास्तं जातम्
३५ तदा यमः तत्परिदेवितं श्रुत्वा बालक रूपेण तत्रागत्य तान् बोधयामास ३६

अ०

॥ २ ॥

॥ ४ ॥

अहो आश्रयैव यसा अस्मत्तोऽधिकानामपिलोकस्य विधिजन्ममरणादिप्रकारं विपश्यतामपि । विमोहमेवाह । यत्र यस्मादव्यक्तादागतः तत्रैव गतमपार्थशोचंति । तदुक्तं गीतासु । 'अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र कापरिदेवना' इति । किंच । स्वयमपि सधर्माः तेन समानो मृत्युलक्षणो धर्मो येषां तथा भूता अपि ३७ अवलादवला अपि वृक्षादिभिर्भक्ष्यमाणा वयं न विचिंतयामः । तत्र हेतुः योऽर्तगर्भैरक्षतिस एव हि सर्वत्र (विश्वं) रक्षिता (रक्षति) ३८ नन्तस्य रक्षणे किं प्रयोजनं न किंचिदपि किं तु क्रीडवक्त्रेव लामित्याह । यइति यइदं विश्वं सृजति रक्षति संहरति च । इच्छया संकल्पमात्रेण । भो अवलाः तस्य ईशितुः चराचरं क्रीडासाधनमाहुः । अतः स एव निग्रहं संहारे संग्रहे पालने च प्रभुः ३९ प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति पथीति । दिष्टेन दैवेन (तदनु रूपेण) ईश्वरेण रक्षितम् । तेनैव श्वरेण विहतमरक्षितम् । अस्य हतः तेनोपैक्षित इत्यर्थः ४० तदेवमात्मना जन्ममरणादिकर्मणां कृत्ये श्वराधीनत्वात् शोकः कार्य इत्युक्तं । इदानीं तु देहानामेव जन्मादिनत्वात् मन इत्याह त्रिभिः । भूतानि देहाः निजयोनिः स्वकारणभूतं लिङ्गशरीरं तन्निमित्तैः कर्मभिः (काले) भवंति जायंते । न भवंति नश्यंति च । सर्वशः देवादिदेहा अपि । तत्र हतदा प्रकृतौ देहे स्थितोऽप्यात्मा तस्या गुणैः देहस्य धर्मैर्जन्मादिभिर्न वध्यते न युज्यते । यतः अन्यतमो देहादत्यंतविलक्षणः ४१ नन्वहं कृशः स्थूल इत्यादौ नैवैलक्षण्यं प्रतीयते तत्राह । इदं शरीरं मोहजं अविवेकादात्मत्वेन जातं । वस्तुतस्तु पृथगेव । यतः ईयते दृश्यते । भौतिकं च । यथा गृहमित्यन्वयः । अत्रैव प्रयोगः । द्रष्टुं भौतिकात् पुरुषात् शरीरं भिन्नं दृश्यत्वात् भौतिकत्वाच्च यथा त्वं तां विवेकिन आत्मत्वेनाभिमतमपि गृहं ततः पृथक् तद्वदिति । भौतिकत्वात् नुमानं विवृण्वन् आत्मनो जन्माद्यभावमुपसंहरति । यथा औदकैः परमाणुभिर्जातो बुद्बुदादिः यथा च तैर्जतैर्जातः कुडलादिर्विनश्यति तथा तैरेव त्रिविधैः परमाणुभिर्जातो जनो देह एव विकृतः परिणतः सन्न विनश्यति नत्वात्मैत्यर्थः ४२

॥ यम उवाच ॥ अहो अमी पां वयासाऽधिकानां विपश्यतां लोकविधिं विमोहः ॥ यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मा अपिशोचं त्यपार्थम् ३७ अहो वयं धन्यतामायदत्र त्यक्ताः पितृभ्यां न विचिंतयामः ॥ अभक्ष्यमाणा अवला वृक्षादिभिः सरक्षितारक्षतियोहिगर्भे ३८ यइच्छये शः सृजतीदमव्ययो य एव रक्षत्यवलुपते च यः ॥ तस्यावलाः क्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरानिग्रहसंग्रहे प्रभुः ३९ पथिच्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं गृहे स्थितं तद्विहतं विनश्यति ॥ जीवत्यनाथोपितदीक्षितो वने गृहेपि गुप्तोऽस्य हतो न जीवति ४० भूतानि तैस्तैर्निजयोनिर्कर्मभिर्भवंति कालेन भवंति सर्वशः ॥ न तत्र हात्मा प्रकृता अपि स्थितस्तस्या गुणैरन्यतमो निवध्यते ४१ इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा पृथक् भौतिकमीयते गृहम् ॥ यथा औदकैः पार्थिवैर्जतैर्जनः कालेन जातो विकृतो विनश्यति ४२

॥ यम उवाच ॥ अहो वयसाऽधिकानां अमी पां मोहं पश्यत जीवः यस्मादागतः तत्रैव गतः तं स्वयं सधर्मा अपिव्यर्थं शोचंति ३७ अहो वयं युष्मत्तो धन्याः अत्र पितृभ्यां त्यक्ताः वाला अपिवृक्षादिभिः अभक्ष्यमाणाः संतः वयं न विचिंतयामः कुतः यः गर्भैरक्षतिस एव सर्वत्र रक्षिता ३८ हे अवलाः ईश्वरेण ईक्षितः आनाथोपिवने जीवति तेनोपैक्षितः गृहे गुप्तोऽपि न जीवति ३९ ४० किंच पथिच्युतं नस्तु दिष्टरक्षितं तिष्ठति गृहे स्थितमपि ईश्वरे च्लयानश्यति तद्वत् अतः शोको न कार्यः हे मूढाः वं शोचयसः अयं सुयज्ञः शेते यः श्रोता यः वक्ता सः कीदृचि नूनं दृश्येन स एव आत्मा देहाद्विन्नः शोच्यो न भवति ४१ ४२

पृथगवस्थानाभावेपिभिन्नत्वेदृष्टातद्वयमाहयति । यथाऽनलोदारुष्ववस्थितोपिदाहकत्वेनप्रकाशकत्वेनचभिन्नएवप्रतीयते । यथाचदेहगतोऽप्यनिलोनामिकादिषुपृथक्स्थितएवप्रतीयते । देहस्थत्वेऽप्यात्मनस्तद्धर्मयोगाभावेदृष्टातमाह । यथानभोनमज्जतेकापिसंगममाप्नोति । तथापुमानपिसर्वेषांगुणानां देहेन्द्रियादीनां आश्रयः तेष्वश्रितोवापरः पृथगेवेत्यर्थः ४३ किं च । हे मूढाः यमनुशोचधर्मोयंयुष्मद्भर्तासुयज्ञः शेतेकिमिति शोचथ । नन्वेतावन्तकालंअमौशृणोतिअनन्तरं प्रतिवक्तिच । इदानींतस्यादर्शनान्मृतइतिशोचामइतिचत्सतुनशोचनीयोभवतिप्रागपितस्यादर्शनादित्याहयःश्रोतेति ४४ ननुमुखनासिकासंचारीप्राणःश्रोतावक्ताचदृष्टएवेत्याशंक्यनामोश्रोतावक्ताचअचेतनत्वादित्याह । नश्रोतेति । महान्मर्वेन्द्रियचेष्टाहेतुः अतएवमुख्यः । 'प्राणोवैमुख्यः' इतिश्रुतेः । कस्तर्हिश्रोतावक्ताचतत्राह यस्त्विहेति । यस्तुइहेन्द्रियेस्तत्तदर्थद्रष्टाआत्मासश्रोतावक्ताच । सनुप्राणदेहाभ्यामचेतनाभ्यामन्यएवसचेतनश्च ४५ ननुचेतनत्वेअन्यत्वेचतस्याहंकुशःस्थूलःकाणोवधिरइत्यादिदेहधर्मोपलब्धिःकुतस्तत्राह । भूतैन्द्रियमनोभिःलिङ्ग्यतेलक्ष्यतइतितथातान्देहान्तेभ्यामन्यएवभजतिअहमितिमन्यते । तर्हिकथंमोक्षस्तत्राह । तच्चभजनंस्वेनतेजसाविवेकबलेनउत्सृजत्यपि । हीत्यनुभवंप्रमाणयति ४६ ननुविवेकानंतरमपिआहारादिकर्मसुप्रवृत्तेर्विधःस्यादेवेत्यतआह । यावद्विगशरीरेणान्वितस्तदभिमानवानात्माभवति । तावदेवतस्यतत्कर्मनिबन्धनंबंधहेतुर्भवति । ततोविपर्ययःदेहधर्मभाक् । ततःक्लेशश्चानुवर्तते । नतुलिंगाभिमानेनितृतेपि । यतोयमायायोगोमाययायुज्यतइतितथा । विपर्ययादिर्नपरमार्थइत्यर्थः ४७ ननुसुखदुःखादीनांतत्साधनानाचसत्यत्वप्रतीतेःकुतोमायामयत्वं तथाचबहवोवादिनःसत्यमेववदंतितत्राह वितथेति वितथःभिद्यमाभूतोयमभिनिवेशःकोसौगुणेषुउत्कार्येषुसुखदुःखादिष्वर्थःपरमार्थइतिदृक्चश्चेतियत् कुतइत्यतआह । यथेति ४८ उपसंहरति । अथतस्मात् नित्यमात्मानं अनित्यं देहं वा तद्विदः नित्यमनित्यं च जानंतः न शोचन्ति । नन्वेवमुपदेष्टारोपिशोचन्तोदृश्यंतेतत्राह । नान्यथेति । ज्ञानदादर्याभावात्स्वभावो न निवर्ततइत्यर्थः ४९ स्वयंसधर्मा अपि इति यदुक्तं तत्रेति हासमाह । लुब्धक इत्यादिना । पक्षिणामेतर्कईश्वरेण निर्मितः स न्यत्र यत्र ते तत्र तत्र तान् कणादिभिः प्रलोभयन् जालं विस्तार्य विशेषेण गृह्णन् पाठांतरेतेषामपि पादिभिः प्रलोभनं कृतवानित्यर्थः ५०

यथाऽनलोदारुषुभिर्न ईयते यथाऽनिलो देहगतः पृथक्स्थितः ॥ यथानभः सर्वगतं न सज्जते तथा पुमान् सर्वगुणाश्रयः परः ४३ सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढाय मनुशोचथ ॥ यः श्रोता यो नुवक्ते हसनदृश्ये तर्हि चित् ४४ न श्रोताना नुवक्तायं मुख्योऽप्यत्र महानसुः ॥ यस्त्विहेन्द्रियवानात्मा स चान्यः प्राणदेहयोः ४५ भूतैन्द्रियमनो लिङ्गान् देहानुच्चावचान्विभुः ॥ भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ४६ यावद्विगान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबन्धनम् ॥ ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगो नुवर्तते ४७ वितथाभिनिवेशोऽयं द्रुणेऽर्थदृग्भवः ॥ यथामनोरथः स्वप्नः सर्वभौन्द्रियकं पृषा ४८ अथ नित्यमनित्यं वानेह शोचन्ति तद्विदः ॥ नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ४९ लुब्धको विपिने कश्चित्पक्षिणानि निर्मितोऽतः ॥ वितत्यजालं विदधे तत्र तत्र प्रलोभयन् ५०

४३ ४४ ४५ किंच यस्त्विहेन्द्रियैस्तत्तदर्थद्रष्टा आत्मा सनुप्राणदेहाभ्यामन्यएवसनुच्चावचान्भजतिविवेकबलेनउत्सृजतिचआत्मनोदेहधर्मः ४६ ४७ सुखदुःखादिभाक्कुतोमाययायुज्यते तस्मान्नित्यंआत्मानंअनित्यंदेहंवाज्ञानिनःनशोचन्तिस्वयंसधर्मेति यदुक्तं तत्रेति हासमाह ४९ वनेकाश्चिरलुब्धकः कणादिभिः प्रलोभयन् जालं विस्तार्य पक्षिणः गृह्णन् ५०

कुलिङ्गः कंदमक्षीपक्षिविशेषः । कुलिङ्गयोर्मिथुनम् ५१ शिचस्तंत्यां जालस्य सूत्रेऽसज्जतबंधनंप्राप । (महिषीकुलिङ्गस्य स्त्री) । तां आपन्नां आपदंप्राप्तां । अकल्पः मोचयितुमसमर्थः रूपणोदी-
नः । पर्यदेवयतवृक्षशाखामाश्रित्यरुद ५२ आकरुणया सर्वतोऽनुकंपायस्यांतया स्त्रिया किंकरिष्यति (मामां अनुलक्ष्य शोचंत्या किंकरिष्यति । किमर्थमिमांसेत् किंतस्य निपुरस्या-
नयोपयोग इति भावः) ५३ आत्मनो देहस्यार्धेन विधुरायुषा भार्याशून्यजीवितेन अनेन दुःखं यथाभवत्येवं जीवता किमेप्रयोजनं अतो मामपि कामं नयत्वित्यन्वयः ५४ नजाताः पक्षाः येषां तान्
बालकान् कथं विभर्ति भर्तिष्यामि मे प्रजामातरं प्रतीक्षंते ५५ शाकुनिकः पक्षिर्हता विलीनः सन् ५६ आत्मा पापयं स्वमृत्युम् ५७ अयथोत्थितं मिथ्यैवा विभूतम् ५८ सांपरायिकं परलोककृत्यम्
५९ अशोचतेति पाटे अट्टागम आर्यः स्वपर इति अभिनिवेश एवाज्ञानं तेन विना ६० सस्नुपास्नुपया सहिता ६१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कुलिङ्गमिथुनं तत्र विचरत्समदृश्यत ॥ तयोः कुलिङ्गी सहसालुब्धकेन प्रलोभिता ५१ साऽसज्जतशिचस्तंत्यां महिषी कालयां त्रिता ॥ कुलिङ्गस्तां तथापन्नानि
रीक्ष्य भृशदुःखितः ॥ स्नेहादकल्पः रूपणः रूपणां पर्यदेवयत् ५२ अहो अकरुणो देवः स्त्रियाऽऽकरुणया विभुः ॥ रूपणं मानुशोचंत्या दीनया किंकरिष्यति ५३
कामं नयतु मां देवः किमर्थेनात्मनो हि मे ॥ दीनेन जीवता दुःखमनेन विधुरायुषा ५४ कथं त्वजातपक्षांस्तान् मातृहीनान् विभर्म्यहम् ॥ मंदभाग्याः प्रतीक्षंते नी-
डे मे मातरं प्रजाः ५५ एवं कुलिङ्गं विलपंतं मारात्प्रियावियोगात्तुरमश्रुकण्ठम् ॥ स एव तं शाकुनिकः शरेण विव्याध कालप्रहितो विलीनः ५६ एवं यूयमपश्यंत्य-
अत्मापायमबुद्धयः ॥ नैनं प्राप्स्यथ शोचंत्यः पतिं वर्षशतैरपि ५७ हिरण्यकशिपुर्वाच ॥ बाल एवंप्रवदति सर्वो विस्मितचेतमः ॥ ज्ञातयो भेनिरे सर्वमानित्य-
मयथोत्थितम् ५८ यम एतदुपाख्याय तत्रैवांतरधीयत ॥ ज्ञातयोऽपि सुयज्ञस्य च कुर्यंसांपरायिकम् ५९ ततः शोचतमायूयं परं चात्मानमेव च ॥ कआत्मा
कैः परोवात्र स्वीयः पारक्य एव वा ॥ स्वपराभिनिवेशेन विनाऽज्ञानेन देहिनाम् ६० ॥ नारद उवाच ॥ इति दैत्यपतेर्वाक्यं दितिराकर्ण्य स स्नुपा ॥ पुत्रशोकं
क्षणान्त्यक्त्वा तत्त्वेचित्तमधारयत् ६१ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २ ॥ ॥ ६१ ॥

एवं कृतवतितत्र विचरत् कुलिङ्गमिथुनं दृष्ट्वा तयोर्मध्ये कुलिङ्गीं प्रलोभ्य जालसूत्रेण दधार ५१ तां वद्वां दृष्ट्वा कुलिङ्गः मोकुमसमर्थः वृक्षं आश्रित्य विलापंचकार ५२ अहो देवः
अकरुणः दीनया स्त्रिया किंकरिष्यति ५३ मामपि कामं नयतु विधुरायुषा किं प्रयोजनम् ५४ मातृहीनान् बालान् कथं विभर्ति ५५ एवं विलपंतं कुलिङ्गं लुब्धकः गुप्तः सन् शरे-
ण विव्याध ५६ एवं यूयं स्वमृत्युं अपश्यंत्यः शोचंत्यः वर्षशतैरपि एनं पतिं न प्राप्स्यथ ५७ हिरण्यकशिपुर्वाच ॥ इत्युक्त्वा यमः अंतरधीयत सुयज्ञस्य ज्ञातयः पारलौकिकंचक्रुः ५८
५९ तस्मात् यूयं मां शोचत ६० ॥ ५५ ॥ नारद उवाच ॥ एवं स स्नुपा दितिः हिरण्यकशिपोर्वाक्यं श्रुत्वा पुत्रशोकं त्यक्त्वा तत्त्वेचित्तं आधारयत् ६१ ॥ इति सप्तमो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयैतस्यतपसातपसीक्ष्यजगद्विधिः । आत्मनःसंस्तुतस्वनयाचितश्चवरान्वाहून् ॥ १॥ तदेवंमाधुनाकदनेदानवानादिश्यव्यूनांशोक्तस्त्वनिरूपणेनापनीययत्कृतवान्तदाह । हिरण्यक
शिपुरित्यादिना । अमृतिद्वंद्वमतिपञ्चहीनं । एकराजं एकमेवराजानं । व्यधित्तमकर्तुमैच्छत् १ ऊर्ध्वैवाहूयस्य । नभमिदृष्टिर्यस्य । पादांगुष्ठानाश्रिताऽवनियेन २ जटानां दीधितिभिः
कांतिभिः । अष्टाभिः गहिमाभिः । प्रलयकर्ता अर्कइवरेजे । पूर्वैरालम्बिताः संतां विचेरुः । ते देवाः पुनः स्वानि स्थानानि भोजिरे ३ विष्वगीरितः सर्वतः प्रसृतः सन् ४ द्वीपैरद्रिभिश्च सहिताभू
श्चलिता ५ ६ तव वलिहाराः कर्मदाः पूजाकारिण इति वा । अभितो भवतीत्यभिभूः हे अभिभूः सर्वाधिपते । पाठातरेभ्योऽतिसंबोधनं । अभि अभितो यावन्न न क्षयंतीति संबोधः ७ ब्रह्मण
स्तस्मिन् द्वेपमुत्पादयितुं तत्संकल्पमाहुः । तस्येति चतुर्भिः तस्य संकल्पः । तव किं न विदितः । अथाप्यस्माभिर्निवेदितस्त्वया श्रूयताम् ८ तपोयोगयोः समाधिना निष्ठया सर्वधिष्येभ्यः श्रे
ष्ठं निजासनं सत्यलोकं यथा अध्यास्ते अधितिष्ठति ९ तत्तथैवात्मनः साधयिष्यामि । ननु ब्रह्मणा अतिदीर्घाद्युपातपस्तप्त्वा तत्साधितं । अन्यः कुतस्तत्साधयेत् । तत्राह । कालात्मनोरिति ।
यद्यप्यायुषोऽल्पत्वेन देहो वारं वारं म्रियेत । तथापि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वात् बहुभिर्जन्मभिस्तपस्तप्त्वा तत्साधयिष्याम्येवेति १०

॥ नागदुवाच ॥ हिरण्यकशिपूराजत्रजेयमजरामरम् ॥ आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजं व्यधित्सत १ सतेपे मंदरद्रोण्यांतपः परमदारुणम् ॥ ऊर्ध्ववाहुर्न
भोदृष्टिः पादांगुष्ठाश्रितावनिः २ जटादीधितिभारेजे संवतर्किद्वंशुभिः ॥ तस्मिंस्तपस्तप्यमाने देवाः स्थानानि भोजिरे ३ तस्य मूर्ध्नः समुद्भूतः सधूमोऽग्निस्तपोम
यः ॥ तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः ४ चुक्षुभुर्नद्युदन्वतः सद्दीपाद्रिश्चालभूः ॥ निपेतुः सग्रहास्ताराज्ज्वलुश्च दिशो दश ५ तेन तप्तादिव्यक्त्वा ब्र
ह्मलोकं ययुः सुराः ॥ धात्रे विज्ञापयामासु देवदेव जगत्पते ६ दैत्येन्द्रतपसा तप्तादिविस्थातुं न शक्नुमः ॥ तस्य चोपशमं भूमन् विधोहि यदि मन्यसे । लोकानयावन्न
क्षयंति वलिहारास्तवाभिभूः ७ तस्यायं किल संकल्पश्चरतो दुश्चरंतपः ॥ श्रूयतां किं न विदितस्तवाथापि निवेदितम् ८ सृष्ट्वा चराचरमिदं तपोयोगसमाधि
ना ॥ अध्यास्ते सर्वधिष्येभ्यः परमेष्ठी निजासनम् ९ तदहं वर्धमानेन तपोयोगसमाधिना ॥ कालात्मनोश्च नित्यत्वात् साधयिष्ये तथात्मनः १०

नागदुवाच ॥ ॥ हेयुधिष्ठिर हिरण्यकशिपुः आत्मानं अजेयं अजरामरं शत्रुहीनं कर्तुमिच्छन् १ ऊर्ध्ववाहुः नभोदृष्टिः पादांगुष्ठाश्रितावनिः सन् मंदरद्रोण्यां दारुणतपः ते
पे २ तदा देवाः स्वस्थानानि भोजिरे ३ बहुकालं तपसा तस्य मूर्ध्नः सधूमोऽग्निः उत्थितः तेन त्रैलोक्यं अतपत् ४ समुद्राः चुक्षुभुः द्वीपाद्रिभिः सह भूश्चाल सग्रहास्तारा निवे
तुः दिशः ज्ज्वलुः ५ तेनाग्निना तप्ताः देवाः दिवं त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं गत्वा धात्रे विज्ञापयामासुः ६ हे देवदेव दैत्येन्द्र तपसा तप्ताः एवं दिवि स्थातुं न शक्नुमः हे भूमन् लोकाः यावन्न
न क्षयंति तावत्तस्य उपशमं यदि मन्यसे तर्हि विधोहि ७ हे ब्रह्मन् तव किमपि अविदितं तथापि विज्ञापयामहे एवं तस्य संकल्पोऽस्ति ८ यथा ब्रह्मान्तपोयोगनिष्ठया सत्यलोकं अधि
तिष्ठति ९ तथा अहमपि तपोयोगादिना आत्मनः विधास्यामि १०

वधेमानेनेतियदुक्तंतस्यफलमाह । अन्यथेति । अन्यथासुरासुरादिव्यत्ययेन । अथवापूर्वपुण्यपापादिव्यत्ययेन । इदंजगद्विधास्यामि । अन्यैर्वैष्णवादिभिःपुत्रादिपदैःकिंप्रयोजनम् । अतस्तदेवसाधयिष्यामि ११ इतित्वत्पदापहरणेतस्यनिर्वधंशुश्रुम् । अतएवासौतपःपरममास्थितःवर्तनेयदत्रयुक्तंतत् अनंतरं (शीघ्रम्) विधत्स्व १२ अन्यथातवस्थानप्रशंसातिमाधुनामनिष्टस्यादितिशोचंतआहुःतवपारमेष्ठ्यमिदमासनं द्विजानां गवांश्चभवायउद्गवायश्रेयसेसुखायभूत्यैषेश्वर्याय । क्षेमायलब्धपालनाय । विजयायउत्कर्षाय १३ १४ बल्मीकादिभिःप्रतिच्छन्नंप्रथमंनददर्शपश्चात्कथंचिद्विलक्ष्यतंप्राहेतिद्वयारन्वयः । पिपीलिकाभिःआचीर्णसमंताद्रक्षितंभेदश्चत्वक्कमांसचशोणितंचयस्य १५ अत्रैरपिहितंछन्नंरविमिवविलक्ष्यविस्मितःप्राह १६ १७हृत्सारंधैर्यदंशमक्षिकाविशेषैर्भक्षितोदेहोयस्य १८ निरंबुर्निपिद्रमंबुर्येनसःत्यक्तोदकइत्यर्थः १९तेत्वय । अनेनव्यवसायेनैवतावज्जितोहंतपोनिष्ठेनभवतातुसुतरांजितः २० मर्त्यस्यतवअमर्त्यस्यममदर्शनमफलंभवति २१ आदौभवतीत्यादिभवः । औक्ष त्प्रोक्षितवान् २२ वज्रवत्संहननंअंगदाठर्यस्य । तप्तस्यहेम्रइवआभायस्य २३ तस्यदर्शनेनमहानुत्सवायस्य २४

अन्यथेदंविधास्येहमयथापूर्वमोजसा ॥ किमन्येःकालनिधूतैःकल्पांतेवैष्णवादिभिः ११ इतिशुश्रुमनिर्वधंतपःपरममास्थितः ॥ विधत्स्वानंतरंयुक्तंस्वयं त्रिभुवनेश्वर १२ तवासनांद्विजगवांपारमेष्ठ्यंजगत्पते ॥ भवायश्रेयसेभूत्यैक्षेमायविजयायच १३ इतिविज्ञापितोदेवैर्भगवानात्मभूतप ॥ परीतोभृगुदक्षार्चैर्ययादैत्यैश्चराश्रमम् १४ नददर्शप्रतिच्छन्नंवलमीकतृणकीचकैः ॥ पिपीलिकाभिराचीर्णमेदस्त्वङ्कमांसशोणितम् १५ तपंतंतपसालोकान्यथाप्रापि हितंरविम् ॥ विलक्ष्यविस्मितःप्राहप्रहसन्नहंसवाहनः १६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतपःसिद्धोऽसि काश्यप ॥ वरदोहमनुप्राप्तोव्रियतामीप्सितो वरः १७ अद्राक्षमहमेतत्तेहृत्सारंमहदद्भुतम् ॥ दंशभक्षितदेहस्यप्राणाह्यस्थिषुशरते १८ नैतत्पूर्वंपयश्चकुर्नकारण्यंतिचापरे ॥ निरंबुर्येतप्राणान्को वैदिव्यसमाश्रितम् १९ व्यवसायेनतेऽनेनदुष्करेणमनास्विनाम् ॥ तपोनिष्ठेनभवताजितोहंदितीनंदन २० ततस्तआशिषःसर्वाददाम्यसुरपुंगव ॥ मर्त्यस्यतेअमर्त्यस्यदर्शनंनाफलंमम २१ ॥ श्रीनारदउवाच ॥ इत्युक्त्वादिभवोदेवांभक्षितं गंपिपीलिकैः ॥ कमंडलुजलेनैक्षत्दिव्येनामोघराधसा २२ सतत्कीचकवलमीकात्सहओजोबलान्वितः ॥ सर्वावयवसंपन्नोवज्रसंहननोयुवा ॥ उत्थितस्तप्तहेमाभोविभावसुरिवैधसः २३ सनिरीक्ष्यांवरदेवंहंसवाहमवस्थितम् ॥ ननामशिरसाभूमौतद्दर्शनमहोत्सवः २४

किंच इदंविश्वंसुरासुरादिव्यत्ययेनविधास्यामि ११ पुण्यपापव्यत्यासंचकरोमि एवंत्वत्पदग्रहणेतस्यविनिर्वधंशुश्रुम् अतः अवयत् युक्तंतत् अनंतरमेवविधत्स्व १२ हेब्रह्मन्तवासनंतुद्विजगवासुखायवर्तते अतःतदुपशमंआशुकुरु १३ एवंदेवैर्विज्ञापितःब्रह्मातदाश्रमंभृगवादिभिःसहयथौ १४ तत्रवलमीकतृणकीचकैः प्रतिच्छन्नंतंप्रथमंददशे पश्चात्पिपीलिकादिभिःभक्षितमेदस्त्वङ्कमांसशोणितंतपसालोकान्तपंतंदैत्यंकथंचित् आलक्ष्यविस्मितःसन्नप्राह १५ १६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ हेकाश्यपउत्तिष्ठोत्तिष्ठवं तपःसिद्धोऽसि अहंवरदःप्राप्तः ईप्सितोवरःव्रियताम् १७ हेदैत्यदंशभक्षितदेहस्यतेप्राणाः अस्थिषुशरतेएवंतेधैर्यमयादृष्टम् १८ नैतत्पूर्वंपयःचक्रुः नचापरेकरिष्यंति शतं दिव्यसमाः निरंबु प्राणान्कःधारयेत् १९ अनेनव्यवसायेनत्वयाजितोऽहम् २० महर्षीनंतेनिष्कलं अतः वरं वृणोष्वः २१ ॥ नारदउवाच ॥ एवमुक्त्वाब्रह्माकमंडलुजलेनप्रोक्षितवान् २२ ततः सर्वावयवसंपन्नः युवावलमीकादुत्थितःसन् २३ खेस्थितंत्रह्माणं दृष्ट्वाशिरसाभूमौप्रणम्यप्रांजलिःसन्अस्तौ २४

भा० सं०

॥ ५ ॥

हर्षेणाश्रुणिपुलकोद्भेदश्च यस्य २५ अंधेन निविडेन । तत्र हेतुः । कालसृष्टेन प्रकृतिगुणरूपेण धर्मानेन तममा आवृतमिदं जगत् । यः अभिव्यक्तं अभिव्यक्तमकरोत् यश्च त्रिगुणेनात्मना इदं जगत् सृजति अत्र तिपालयति लुपति संहरति च तस्मै रजःसत्त्वतमसां धाम्ने आश्रयाय महते पराय परमेश्वराय नम इति द्वयोरन्वयः २६ २७ अत्र च स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं तत्कारणत्वसृष्ट्या दिकर्तृत्वं महत्त्वं परमेश्वरत्वं चेति पट्टित्वमुक्तम् । तदेव प्रपंचयन्नमस्करोति । नम इति चतुर्भिः । बीजाय कारणाय । तत्र हेतुः । आद्याय । ज्ञानं ज्ञप्तिः विज्ञानं विषयाकारं ज्ञानं मूर्तिर्यस्य तस्मै अनेन स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं च दर्शितम् । बीजायेति निमित्तत्वमुक्तम् । उपादानत्वमाह । प्राणादयो ये विकारास्ते रूपैर्व्यक्तिकार्याकारं येषु प्राप्तवते २८ एवमात्मना त्रिवृता चेत्यनेनोक्तं कारणत्वं द्वेधा दर्शितम् । महत्त्वमीश्वरत्वं चाह । त्वमिति । त्वमेव जगतो जंगमस्य तत्स्थुषः स्थावरस्य च ईशिषे नियंता भवसि । केन । मुख्येन प्राणेन सूत्रात्मरूपेण । अतस्त्वं प्रजानां पतिः तासां चित्तस्य चित्तेऽतत्परिणामभूतायाश्चेतनायामनसश्च तन्निद्रियम्यानां इंद्रियाणां च पतिः अतस्त्वमेव महान् । भूतानामाकाशादीनां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणां आशयानां तद्भासनानां भीशश्च एते नैव स्रष्टृत्वं दर्शितम् २९ इदानीं यज्ञप्रवर्तकत्वेनांतर्यामित्वेन च जगत्पालकत्वमाह । त्वमेव सप्ततंतून् अभिष्टोमादियज्ञान् विस्तारयसि । कथं ब्रह्मया तन्वावेदं ब्रह्मरूपेण । कथं भूतया । चत्वारो होतारो यत्र तन्नातुर्होत्रिकं कर्म तद्विषयया विद्यया । आत्मवतां प्राणिनामात्मभूतस्त्वमेवांतरात्मा च चंत्यमी । कुतः । यतः कविः सर्वज्ञः । तत्कुतः । एकः अखंडः । तत्र हेतुः । अनादिः अनंतपारश्चेति । नास्त्यंतः कालतः पारश्च देशतो यस्य सः ३० कालरूपेण संहर्तृत्वमाह । त्वमेवेति । लवाद्यैः कालावयवैः क्षिणोपि क्षपयसि । तदेवं सृष्ट्यादि कर्तृत्वेऽपि निर्विकारत्वमेवाह कूटस्थ इति । तत्र हेतुः । आत्मा ज्ञानरूपः परमेश्वरः अजः जन्मशून्यः महान् अपरीच्छिन्नः । किंच । जीवलोक एव कर्मवशाज्जन्मादिभिर्विक्रियते त्वंतु तस्य जीवः जीवनस्य हेतुः यतस्तस्यात्मानियंता ३१

उत्थाय प्रांजलिं हृदयैः क्षमाणो दृशा विभुम् ॥ हर्षांशुपुलकैर्द्वेदो गिरागद्वदयाऽगृणात् २५ ॥ हिरण्यकशिपुस्त्वाच ॥ कल्पाते कालसृष्टेन योऽधेन तमसा वृतम् ॥ अभिव्यनग्जगदिदं स्वयं ज्योतिः स्वरोचिषा २६ आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवति लुपति ॥ रजःसत्त्वतमो धाम्ने पराय महते नमः २७ नम आद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये ॥ प्राणेंद्रियमनो बुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे २८ त्वमीशिषे जगतस्तत्स्थुषश्च प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानाम् ॥ चित्तस्य चित्तेर्भन इंद्रियाणां पतिर्महान् भूतगुणाशये शः २९ त्वंसप्ततंतून् वितनोषितन्वा ब्रह्मया चातुर्होत्रिकविद्यया च ॥ त्वमेक आत्मा त्ववतामनादिरनंतपारः कविरंतरात्मा ३० त्वमेव कालोऽनिमिषो जनानामायुर्लवाद्यावयवैः क्षिणोपि ॥ कूटस्थ आत्मा परमेष्वच जोमहांस्त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा ३१

२५ ॥ हिरण्यकशिपुस्त्वाच ॥ हे देव त्वंतमसा व्याप्तं इदं जगत्प्रकटं कृतवान् २६ किंच इदं त्वमेव पासि सृजसि हरसि रजःसत्त्वतमसां आश्रयाय परमेश्वराय ते नमः २७ २८ हे विभो त्वंचराचरस्य जगतः नियंता असि २९ किंच त्वमेव ब्रह्मया तन्वाय ज्ञानं विस्तारयसि ३० त्वमेव कालः स नृजनानां आयुः क्षिणोपि ३१

अ०

॥ ३ ॥

॥ ५ ॥

तत्कुतस्तत्राह । त्वत्तदिति । त्वत्तोव्यतिरिक्तं यदि किंचिद्वेत् तर्हितस्मात्तदवजन्मादिविकारो न नियम्यत्वादिकं वा मवेत्तत्तुनास्तीत्याह । त्वत्तः परं कारणं अपरं कार्यं । तत्र एजत्तजंगमम् अनेजत्तस्यावरंचव्यतिरिक्तं नास्ति । ननु मद्भोषकशास्त्रं व्यतिरिक्तमस्तीति चेत्तत् । यतः विद्यावेदोपवेदादिविद्यास्थानानि कलाश्च तदंगानि तवैव तनवः । न तु त्वद्व्यतिरिक्ताः । तत्कुतः यतः त्वं बृहत्ब्रह्मैवासि । तदपि कुतः तत्राह । हिरण्यरूपं ब्रह्माङ्गभैरवस्यसः । त्रिष्टुभः त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्य पृष्ठे परतः स्थितः “अक्षरात्परतः परः” इत्यादि श्रुतेः ३२ ननु ब्रह्माङ्गशरीरस्य जीवस्य मम कुतो ब्रह्मत्वं कुतो वा ब्रह्माङ्गभत्वादितत्राह । व्यक्तं कार्यं मिदं तव शरीरं व्यक्तं सत्यामिति वा । येन शरीरेण त्वमिन्द्रियप्राणमनसां गुणान्विषयान् भुङ्क्षे । किंच । पारमेष्ठ्ये परमं श्रव्यं धामनिस्वरूपे स्थित एव भुङ्क्षे न तु अस्मदादिव तत्स्वरूपविरोधानेन । अतस्त्वस्य व्यक्त आत्मानिरुपाधिब्रह्मैव पुराणपुरुषश्चेत्यर्थः ३३ ननु ब्रह्मत्वं पुराणपुरुषत्वं च कथमेकस्य तत्राह अनन्त इति । हे अनन्त येन त्वया अव्यक्तेन मनोवचनागोचरेण रूपेण इदं विश्वं तत्तद्व्याप्तं तस्मै तु भ्यं भगवते अर्चित्यैश्वर्याय नमः । भगवत्त्वे हेतुः चिच्छक्तिर्विद्या अर्चिच्छक्तिर्माया ताभ्यां युक्ता येति ३४ ३५ अन्यस्मात्त्वत्सृष्टव्यतिरिक्तादपि भगवत आयुधैर्माभूत् ३६ व्यसुभिरप्राणैः असुमद्भिः सप्राणैः । यथात्मनस्तवास्ति तथा अप्रतिद्वंद्वतादिकं देहीति शेषः ३७ तपसा योगेन च प्रभावो येषां तेषां यत् अग्निमाद्यैश्वर्यं (नरिष्यति) न नश्यति तच्च देहीत्यर्थः ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चतुर्थे तु वरान् लब्ध्वा विजित्याखिललोकपान् । विष्णुद्वेषेण तान् सर्वान् देत्येदं सप्तमं दृश्यत् ॥ १ ॥ शतघृतिर्ब्रह्मा १

त्वत्तः परं नापरमप्यनेजदेजच्च किंचिद्व्यतिरिक्तमास्ति ॥ विद्याकलास्ते तनवश्च सर्वा हिरण्यमर्भोऽसि बृहत्त्रिष्टुभः ३२ व्यक्तं विभोऽस्थूलमिदं शरीरं येनेन्द्रियप्राणमनोगुणांस्त्वम् ॥ भुङ्क्षे स्थितो धामनि पारमेष्ठ्ये अव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः ३३ अनन्ता व्यक्तरूपेण येनेदमखिलं तत्तम् ॥ चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः ३४ यदि दास्यस्य भिमतां वरान् भेवरदोत्तम ॥ भूतेभ्यस्त्वद्विष्टुभ्यो मृत्युर्माभून्मम प्रभो ३५ नांतर्बहिर्दिवानक्तमन्यस्मादपि चायुधैः ॥ न भूमौ नांबरे मृत्युर्न नरेर्न मृगैरपि ३६ व्यसुभिर्वाऽसुमद्भिर्वासुरासुरमहोरगैः ॥ अप्रतिद्वंद्वतां युद्धे ऐकपत्यं च देहि नाम् ३७ सर्वेषां लोकपालानां महिमानं यथात्मनः ॥ तपोयोगप्रभावानां यन्नरिष्यति कर्हि चित् ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ एवं ततः शतघृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ॥ प्रादात्तपसा प्रीतो वरांस्तस्य सुदुर्लभान् १

किंच कार्यकारणादिसर्वत्वव्यतिरिक्तं नास्ति वेदोपवेदादयोऽपि तवैव तनवः संति ३२ किंच इदं कार्यं तव शरीरं त्वं स्वरूपेणैव स्थितः स न्येन शरीरेण विषयान् भुङ्क्षे अतस्त्वं ब्रह्मैवासितस्मै भगवते नमः ३३ इत्यादि एवं स्तुत्वा वरं प्रार्थयते ३४ हे वरदोत्तम यदि वरान् दास्यासि तर्हि त्वद्विष्टुभूतेभ्यः मे मृत्युर्माभूत् ३५ अंतः न बहिर्न दिवान नक्तं न त्वत्सृष्टव्यतिरिक्ता न आयुधैः न भूमौ न अंबरे न नरैः न मृगैः न ३६ अप्राणैः न सप्राणैः न सुरासुरोरगैः मे मृत्युर्माभूत् किंच देहिनां ऐकपत्यम् ३७ लोकपालानां महिमानम् यथा तव महिमा तं च देहि तथा अग्निमाद्यैश्वर्यं च देहि ३८ ॥ इति सप्तमे तृतीयः ॥ ३ ॥ ७ ॥ नारद उवाच ॥ ब्रह्मा एव ततः तत्तपसा प्रीतः स न दुर्लभान् वरान् दात्वा १

भा०स०

॥ ८ ॥

मममत्तः । यदपियद्यपिदुर्लभाः (तथापि ताम्रवितरामिददामि) १ अमोघोनुग्रहोयस्यप्रजेश्वरैर्मरीचादिभिः ३ यदर्थतपस्तपंतदाहप्राप्तित्यादिना ४ ५ ६ सर्वेषां सत्त्वानां प्राणि
जातानां ये पतयस्तान् ७ त्रिविष्टपं स्वर्गं अध्यास्तेस्म अधिष्ठितवान् । तत्र महेन्द्रभवनमध्युवासा अधिवसतिस्म ८ अखिलद्रियकृत्त्वमेवाहयत्रेति त्रिभिः ९ मुक्तादामानि परिच्छदाः
परिकरायासाम् १० सुदतीः सुदत्यः ११ ऊर्जितमधिकं चंदंती वंशासनं यस्य १२ अंगहेराजन् । उरुगंधिनो ग्रगंधेन मधुना सुरयामतं अतएव विवृते विष्णुर्णिता ताम्रे अक्षिणीयस्य तम् । अशेष
धिष्ण्यपाः सर्वलोकपालाः उपायनयुक्तैः पाणिभिरुपासत सेवन्ते । त्रिभिर्ब्रह्मविष्णुरुद्रैर्विना । पदं आश्रयभूतम् १३ उपासनाप्रकारमाह जगुरिति आस्थितं अधिष्ठितम् १४ १५ (अ
रुष्टपच्याकर्मणमंतरेण पचंतीत्यर्थः । द्यौः स्वर्गः) १६

ब्रह्मोवाच ॥ ताते मे दुर्लभाः पुंसां यान् तृणीष्वेवरान्मम ॥ तथापि वितराम्यंगवरान्यदपि दुर्लभान् २ ततो जगाम भगवान्मोघानुग्रहो विभुः ॥ पूजितोऽसुरव
र्येण स्तूयमानः प्रजेश्वरैः ३ एवं लब्धवरो दैत्यो विभ्रद्रेममयं वपुः ॥ भगवत्यकरो ह्येष भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ४ स विजित्य दिशः सर्वालोकान् श्रीन्महासुरः ॥ देवा
सुरमनुष्येन्द्रान् गंधर्वगुरुडोरगान् ५ सिद्धचारणविद्याभ्रान् कृषीन्पितृपतीन्मनून् ॥ यक्षरक्षः पिशाचेशान् प्रेतभूतपतीन्थ ६ सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशमा
नीय विश्वजित् ॥ जहार लोकपालानां स्थानानि सह तेजसा ७ देवोद्यानश्रिया जुष्टमभ्यास्तेस्म त्रिविष्टपम् ॥ महेंद्रभवनं माक्षा त्रिभितं विश्वकर्मणा ॥ त्रैलोक्य
लक्ष्म्या यतनमध्युवासा खिलर्धिमत् ८ यत्र विदुमसो पानामहामरकताभुवः ॥ यत्र स्फटिककुड्यानि वैडूर्यस्तंभपंकजः ९ यत्र चित्रवितानानि पद्मरागसनानि
च ॥ पयःफेननिभाः शय्यामुक्तादामपरिच्छदाः १० कूजद्विर्नूपुरैर्देव्यः शब्दयंत्य इतस्ततः ॥ रत्नस्थलीषु पश्यंति सुदतीः सुंदरं मुखम् ११ तस्मिन्महें
द्रभवने महाबलमहामनानिर्जितलोक एकराट् ॥ रेमंभिवंद्यांघ्रियुगः सुरादिभिः प्रतापितैरूर्जितचंडशासनः १२ तमंगमतं मधुनोरुगंधिना विवृतताम्राक्षम
शेषधिष्ण्यपाः ॥ उपासतोपायनपाणिभिर्विना त्रिभिस्तपोयोगबलौजसा पदम् १३ जगुर्महेंद्रासनमोजसा स्थितं विश्वावसुस्तुं बुरुरस्मदादयः ॥ गंधर्वसि
द्धाः कृषयोऽस्तुवन्मुहुर्विद्याधरा अप्सरसश्च पांडव १४ स एव वर्णाश्रमभिः कतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ इज्यमानो हविर्भागान् ग्रहीत्स्वेन तेजसा १५ अरुष्टपच्या त
स्यासीत्सप्तद्वीपवतीमही ॥ तथाक्रमदुचाद्यौस्तुनानाश्चर्यपदं नभः १६

तेन पूजितः सन् सत्यलोकं जगाम २ ३ हिरण्यकशिपुः लब्धवरः हेममयं वपुः विभ्रद्रे भ्रातुर्वधं स्मरन् भगवति द्वेषं अकरोत् ४ ततः लोकत्रयं देवदैत्यगंधर्वादीन् ५ ऋषिपि
तृपतिमन्वादीन् सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशं आनीय लोकपालानां स्थानैश्चर्यादीनि जहार ६ ७ देवोद्यानश्रिया जुष्टं त्रैलोक्यलक्ष्म्या यतनं महेंद्रभवनं अधिवसतिस्म ८ तस्मिन्
महेंद्रभवने सुरादिभिर्विदितचरणः स नूरे मे ९ १० ११ १२ हे अंगमयेनमतं ब्रह्मविष्णुरुद्रैर्विना इन्द्रादयः देवाः दैत्यगंधर्वसिद्धविद्याधरयक्षराक्षसादयः एते सर्वे उपायनयुक्त
पाणिभिः उपासत १३ १४ स एव वर्णाश्रमवद्भिः कृतैर्यज्ञादिभिः इज्यमानः हविर्भागान् अग्रहीत् १५ तस्य अरुष्टपच्यामही आसीत् द्यौः कामदुचा आस १६

अ०

॥ ४ ॥

॥ ८ ॥

तत्पत्न्योनयः ऊर्ध्वहन्तिस्म । रत्नाकरानेवाहक्षारेति (सीधुमयं । क्षीर्द्धमधु) १७ आक्रीडं क्रीडास्थानम् (शैलादधुः) द्रुमाः सर्वेषु कृतपुष्पगुणान् पुष्पफलादीन् (दधुः) सचलोकपालानां
पृथग्विधान् गुणान् वर्षणदहमादीन् एक एव दधार १८ निर्जिताः कुम्भोयेन । यथोपजोषं यथाप्रीति १९ महान्कालः एकसप्ततिगुणानि किञ्चिदधिकानि २० २१ २२ २३ अरूपावक्राहिता
२४ मरुदर्शनं श्रवणं । सर्वेषां श्रेयसां उपपत्तये (प्राप्तये) भवति २५ २६ २७ ननु देवादिविद्वेषस्य विनाशो नास्ति ब्रह्मवरेणो जितत्वात्तत्राह । निर्वैरायोति । सर्वमहं स देनमद्रकद्रोह
मिति भावः २८ असुरं च हतं मे निरेतदानीं द्वेषस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः २९ तमेव द्वेषं वक्तुमादौ इतस्य महत्त्वमाह । तस्येत्यादिना । गुणैर्महान्मूत् । गुणानेवाहमहदुपासक इत्यादिना ३०
सत्यासंधाप्रतिज्ञायस्य । एक एव प्रियश्च सुहृत्तमश्च ३१

रत्नाकराश्चरत्नौघास्तत्पत्न्यश्चोदुखमिभिः ॥ क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरासृतोदकाः १७ शैलाद्रौणिभिराक्रीडं सर्वर्तुपुष्पगुणान् द्रुमाः ॥ दधारलोकपालानां
मेक एव पृथग्गुणान् १८ स इत्थं निर्जितकुम्भेकराद्विषयान् प्रियान् ॥ यथोपजोषं भुञ्जानो नातृप्यदजितेन्द्रियः १९ एवमैश्वर्यमत्तस्य दृढस्योच्छास्त्रव
र्तिनः ॥ कालो महान्व्यव्रियाय ब्रह्मशापमुपेयुषः २० तस्योग्रदंडसंविघ्नाः सर्वलोकाः सपालकाः ॥ अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुरच्युतम् २१ तस्यैनमो
स्तुकाष्ठा यैयत्रात्मा हरिरीश्वरः ॥ यद्रत्नानि निर्वर्तितेशां ताः सन्यासिनोऽमलाः २२ इतिते संयतात्मानः समाहिताधियो मलाः ॥ उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रावा
युभोजनाः २३ तेषामाविरभूद्वाणी अरूपामेधनिःस्वना ॥ संनादयन्ती कुम्भः साधूनामभयंकरी २४ माभेष्टविबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ महर्शनां हि
भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये २५ ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्ययत् ॥ तस्य शान्तिकरिष्यामि कालं तावत्प्रतीक्षताम् २६ यदा देवेषु देवेषु गोषु विप्रेषु साधु
षु ॥ धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशुविनश्यति २७ निर्वैराय प्रशांताय स्वसुताय महात्मने ॥ प्रहादाय यदा द्रुह्येत हनिष्येऽपि वरो जितम् २८ श्रीनारद उ
वाच ॥ इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः ॥ न्यवर्ततगतो द्वेगामे निरेचासुरं हतम् २९ तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाहुताः ॥ प्रहादो भून्महां
स्तेषां गुणैर्महदुपासकः ३० ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ३१

समुद्रः रत्नौघान् ददुः नयः घृतदुग्धादीन् ऊहः १७ पर्वताः क्रीडास्थानानि ददुः द्रुमाः सर्वर्तुपुष्पफलादीन् दधुः लोकपालानां पृथक्गुणान् एक एव दधार १८ एवं
सः त्रैलोक्यैश्वर्यं भुञ्जन् नातृप्यत १९ ऐश्वर्यमत्तस्य तस्य महान्कालः अगात् २० तस्योग्रदंडसंविघ्नाः सर्वलोकाः सपालकाः विनिद्राः वायुभोजनाः संतः अच्युतं शरणं ग
त्वा उपतस्थुः २१ २२ २३ तदा साधूनां अभयंकरी आकाशवाणी अभवत् २४ हे देवाः माभेष्ट २५ वः भद्रं तस्य दौरात्म्यं ज्ञातं तच्छान्तिकरिष्यामि तावत्कालं प्रतीक्षत
२६ यदा देवेषु देवेषु गोषु विप्रेषु साधुषु धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशुविनश्यति २७ किञ्च यदा निर्वैराय स्वसुतमद्रकद्रोहप्रहादाय द्रुह्येत तदा वरो जितमपि तं हनिष्ये २८ ॥ नारद उ
वाच ॥ इत्युक्ता देवाः तं प्रणम्य न्यवर्तत असुरं हतं च मे निरे २९ तस्य दैत्यपतेः पुत्राः चत्वारः आसन् तेषु प्रहादः गुणैर्महान् आसीत् ३०

मममत्तः । यदपियद्यपिदुर्लभाः (तथापि ताम्रवितरामिददामि) १ अमोघोनुग्रहोयस्यप्रजेश्वरैर्मरीच्यादिभिः ३ यदर्थतपस्तपंतदाहएवमित्यादिना ४ ५ ६ सर्वेषां सत्त्वानां प्राणि जातानां ये पतयस्तान् ७ त्रिविष्टपं स्वर्गं अध्यास्तेस्म अविष्टितवान् । तत्र महेन्द्रभवनमध्युशास अविशसतिस्म ८ अखिलद्रिग्युक्तत्वमेवाहयत्रेति त्रिभिः ९ मुक्तादामानि परिच्छदाः परिकरायासाम् १० सुदतीः सुदत्यः ११ ऊर्जितमधिकं चंदंती वंशासनं यस्य १२ अंगहेराजन् । उरुगंधिनो ग्रगंधेन मधुना सुरयामत्तं अतएव विवृते विष्णुर्णितामे अक्षिणीयस्य तम् । अशेष धिष्यपाः सर्वलोकपालाः उपायनयुक्तैः पाणिभिरुपासत सेवन्ते । त्रिभिर्ब्रह्मविष्णुरुद्रैर्विना । पदं आश्रयभूतम् १३ उपासनाप्रकारमाह जगुरिति आस्थितं अधिष्ठितम् १४ १५ (अरुष्टपच्या कर्पणमंतरेण पचंतीत्यर्थः । द्यौः स्वर्गः) १६

ब्रह्मोवाच ॥ ताते मे दुर्लभाः पुंसां यान् वृणीषे वरान्मम ॥ तथापि वितराम्यंगवरान् यदपि दुर्लभान् २ ततो जगाम भगवान्मोघानुग्रहो विभुः ॥ पूजितोऽसुरव र्येण स्तूयमानः प्रजेश्वरैः ३ एवं लब्धवरो दैत्यो विभ्रद्वे मम यंवपुः ॥ भगवत्यकरो ह्येष भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ४ स विजित्य दिशः सर्वालोकान् श्रीन्महासुरः ॥ देवा सुरमनुष्येन्द्रान् गंधर्वगुरुडोरगान् ५ सिद्धचारणविद्याध्रान् कृषीन्पितृपतीन्मनून् ॥ यक्षरक्षः पिशाचेशान् प्रेतभूतपतीन्थ ६ सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशमा नीय विश्वजित् ॥ जहार लोकपालानां स्थानानि स इतेजसा ७ देवोद्यानश्रिया जुष्टमभ्यास्तेस्म त्रिविष्टपम् ॥ महेंद्रभवनं माक्षा त्रिभितं विश्वकर्मणा ॥ त्रैलोक्य लक्ष्म्या यतनमभ्युवासा खिलर्धिमत् ८ यत्र विद्रुमसोपानामहामरकताभुवः ॥ यत्र स्फटिककुड्यानि वैडूर्यस्तंभपंकजः ९ यत्र चित्रवितानानि पद्मरागसनानि च ॥ पयःफेननिभाः शय्यामुक्तादामपरिच्छदाः १० कूजद्रिर्नूपुरैर्देव्यः शब्दयंत्य इतस्ततः ॥ रत्नस्थलीषु पश्यंति सुदतीः सुंदरं मुखम् ११ तस्मिन्महेंद्रभवने महाबलो महामनानिर्जितलोक एकराट् ॥ रमेभिवंद्यांघ्रियुगः सुरादिभिः प्रतापितैरूर्जितचंडशासनः १२ तमंगमतं मधुनोरुगंधिनाविवृतताम्राक्षम शेषधिष्यपाः ॥ उपासतोपायनपाणिभिर्विना त्रिभिस्तपोयोगबलौजसांपदम् १३ जगुर्महेंद्रासनमोजसास्थितं विश्वावसुस्तुं उरुरस्मदादयः ॥ गंधर्वसि द्वाक्रषयोऽस्तुवन्मुहुर्विद्याधरा अप्सरसश्च पांडव १४ स एव वर्णाश्रमिभिः कतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ इज्यमानो हविर्भागान् ग्रहीत्स्वेन तेजसा १५ अरुष्टपच्या त स्यासीत्सप्तद्वीपवतीमही ॥ तथा कम्पदुषा द्यौस्तु नानाश्रयपदंभः १६

तेन पूजितः सन् सत्यलोकं जगाम २ ३ हिरण्यकरिपुः लब्धवरः हेममयंवपुः विश्वभ्रातुर्वधं स्मरन् भगवति द्वेषं अकरोत् ४ ततः लोकत्रयं देवदैत्यगंधर्वादीन् ५ ऋषिपितृपतिमन्वादीन् सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशं आनीय लोकपालानां स्थानैश्चर्यादीनि जहार ६ ७ देवोद्यानश्रिया जुष्टं त्रैलोक्यलक्ष्म्या यतनं महेंद्रभवनं अधिवसतिस्म ८ तस्मिन् महेंद्रभवनं सुरादिभिर्वीदितचरणः स नूरेमे ९ १० ११ १२ हे अंगमयेन मत्तं तं ब्रह्मविष्णुरुद्रैर्विना इन्द्रादयः देवाः दैत्यगंधर्वसिद्धविद्याधरयक्षराक्षसादयः एते सर्वे उपायनयुक्तपाणिभिः उपासत १३ १४ स एव वर्णाश्रमवद्भिः कृतैर्यज्ञादिभिः इज्यमानः हविर्भागान् अग्रहीत् १५ तस्य अरुष्टपच्यामही आसीत् द्यौः कम्पदुषा आस १६

तत्पत्न्योनयः ऊर्ध्वहन्तिस्म । रत्नाकरानेवाहसारेति (सीधुमयं । श्रीधूमधु) १७ आक्रीडं क्रीडास्थानम् (शैलादयः) द्रुमाः सर्वेषु कृतपुष्पगुणान् पुष्पफलादीन् (दधुः) सचलोकपालानां पृथग्विधान् गुणान् नवर्षणदहमादीन् एक एव दधार १८ निर्जिताः ककुभो येन । यथोपजोषं यथाप्रीति १९ महान्कालः एकसप्ततियुगानि किञ्चिदधिकानि २० २१ २२ २३ अरूपावक्राहिता २४ मम दर्शनं श्रवणं । सर्वेषां श्रेयसां उपपत्तये (प्राप्तये) भवति २५ २६ २७ ननु देवादिविद्वेषस्य विनाशो नास्ति ब्रह्मवरेणोजितत्वात्तत्राह । निर्वैरायेति । सर्वमहंसदेनमद्रकद्रोहमिति भावः २८ असुरं च हतं मे निरेतदानीं द्वेषस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः २९ तमेव द्वेषं वक्तुमादौ तत्स्य महत्त्वमाह । तस्येत्यादिना । गुणैर्महान्मूत् । गुणानेवाहमहदुपासक इत्यादिना ३० सत्यासंधाप्रतिज्ञायस्य । एक एव प्रियश्च सुहृत्तमश्च ३१

रत्नाकराश्चरत्नौघास्तत्पत्न्यश्चोदुहूर्मभिः ॥ क्षारसीधुद्वतक्षौद्रदधिक्षीराष्टतोदकाः १७ शैलाद्रौणिभिराक्रीडं सर्वर्तुपुष्पगुणान् द्रुमाः ॥ दधारलोकपालानामेक एव पृथग्गुणान् १८ स इत्थं निर्जितककुबेकराद्विषयान् प्रियान् ॥ यथोपजोषं भुंजानो नातृप्यदजितेन्द्रियः १९ एवमैश्वर्यमत्तस्य दत्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ कालो महान्व्यवर्त्तनीयाय ब्रह्मशापमुपेयुषः २० तस्योग्रदंडसंविघ्नाः सर्वलोकाः सपालकाः ॥ अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुरच्युतम् २१ तस्यैनमोस्तुकाष्टायैयत्रात्माहरिरीश्वरः ॥ यद्रत्नाननिवर्तितेशां ताः सन्यासिनोऽमलाः २२ इतिते संयतात्मानः समाहिताधियो मलाः ॥ उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रावायुभोजनाः २३ तेषामाविरभूद्वाणि अरूपामेषानिःस्वना ॥ संनादयंती ककुभः साधूनामभयंकरी २४ माभैष्टविबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां भद्रमस्तुवः ॥ मदर्शनां हि भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये २५ ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्ययत् ॥ तस्य शांतिकरिष्यामि कालं तावत्प्रतीक्षताम् २६ यदा देवेषु देवेषु गोषु विप्रेषु साधुषु ॥ धर्मे मयि च विद्वेषः सवा आशुविनश्यति २७ निर्वैराय प्रशांताय स्वसुताय महात्मने ॥ प्रहादाय यदा द्रुह्येत हनिष्येऽपि वरं जितम् २८ श्रिनारद उवाच ॥ इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः ॥ न्यवर्तत गतो द्वेगामे निरेचासुरं हतम् २९ तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाहुताः ॥ प्रहादो भून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ३० ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ३१

समुद्रः रत्नौघान् दधुः नयः घृतदुग्धादीन् ऊहः १७ पर्वताः क्रीडास्थानानि दधुः द्रुमाः सर्वर्तुपुष्पफलादीन् दधुः लोकपालानां पृथग्गुणान् एक एव दधार १८ एवं सः त्रैलोक्यैश्वर्यं भुंजन् नानातृप्यत १९ ऐश्वर्यमत्तस्य तस्य महान्कालः अगात् २० तस्योग्रदंडसंविघ्नाः सर्वलोकाः सपालकाः विनिद्राः वायुभोजनाः संतः अच्युतं शरणं गत्वा उपतस्थुः २१ २२ २३ तदा साधूनां अभयंकरी आकाशवाणी अभवत् २४ हे देवाः माभैष्ट २५ वः भद्रं तस्य दौरात्म्यं ज्ञातं तच्छांतिकरिष्यामि तावत्कालं प्रतीक्षत २६ यदा देवेषु देवेषु गोषु विप्रेषु साधुषु धर्मे मयि च विद्वेषः सवा आशुविनश्यति २७ किञ्च यदा निर्वैराय स्वसुतमद्रकद्रोहप्रहादाय द्रुह्येत दारो जितमपि तं हनिष्ये २८ ॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्ता देवाः तं प्रणम्य न्यवर्तत असुरं हतं च मे निरे २९ तस्य दैत्यपतेः पुत्राः चत्वारः आसन् तेषु प्रहादः गुणैर्महान् आसीत् ३०

दासवत्सम्यङ्गताः सन्नता आर्याणामप्रपेयेन । गुरुषु ईश्वरइतिभावनायश्च ३२ व्यसनेषु प्रामेष्वापिनो द्विप्रचितः दृष्टेषु श्रुतेषु गुणेषु विषयेषु निस्पृहः । यतस्तेषु अवस्तुहृदा ताङ्गद्विधादयो यस्य । रहित आसुरोभावो भस्तरादिर्यस्य । असुरोपि सन्नृणां तत्कामः ३३ अधुनापि ते गुणानपि धीयंते तिरोहितानमवन्ति ३४ साधुगाथासदसिरिपवोपिसुरानृप ॥ नन्द्यान्तरिपवोपिसुराः कुर्वन्ति किं वक्तव्यं भवादृशा विष्णुभक्ताः ३५ सूच्यते मया केवलं व्योस्यते सुषुक्ल्यत इति वा ३६ नैसर्गिकरते लिङ्गान्याह न्यस्तक्रीडनक इति पाङ्क्तिः । तन्मनस्नयातदेकाचि सत्त्वेन ३७ एतानि आसनादीनि । गोविंदेन परिरंभितः आत्मना एकीकृतः ३८ रुदतिरोदिति रीतिः । वैकुण्ठस्य चितयाशबलाव्यामिश्राभुमिताचेतनायस्य । तस्य चितया ह्लादो यस्य ३९ कचित् उत्कंठः मुक्तकंठः सन् अनुचकार तच्चेष्टादिकं स्वयंकृतवान् ४० संस्पर्शस्तद्वावापातिः तेनानिर्वृतः (मुदितः) । अस्पंदः स्थिरो यः प्रणयस्तेन य आनंदः तेन यत्सलिलं तेन युक्ते आमी लिते ईषन्निमीलिते ईक्षणो यस्य ४१ आत्मनः परानिर्वृतिं शान्तिं तन्वन् दुःसंगेन दीनस्य अन्यस्य लोकास्यापि मनसः शमं शान्तिं व्यधात् ४२ अचंद्रो ह मकरोत् ४३

दासवत्संनतार्याभिः पितृवद्दीनवत्सलः ॥ भ्रातृवत्सदृशोस्त्रिगुणो गुरुष्वीश्वरभावनः ॥ विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानस्तं भविर्जितः ३२ नो द्विप्रचितो व्यसनेषु निस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेषु वस्तुहृद् ॥ दातैर्द्रियप्राणशरीरधीः सदाप्रशांतकामो राहितासुरोऽसुरः ३३ यस्मिन् महागुणाराज नृह्यंते कविभिर्मुहुः ॥ न ते धुनापि धीयंते यथा भगवतीश्वरे ३४ यं साधुगाथासदसिरिपवोपिसुरानृप ॥ प्रतिमानं च कुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ३५ गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते ॥ वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकीरतिः ३६ न्यस्तक्रीडनकोवालो जडवत्तन्मनस्तया ॥ कृष्णगृहगृहीतात्मानवेदजगदीदृशम् ३७ आसीनः पर्यटन्नश्रुशयानः प्रपिबन्नुवन् ॥ नानुसंधत्त एतानि गोविंदपरिरंभितः ३८ कचिदुदतिवैकुण्ठचिताशबलचेतनः ॥ कचिद्वसतितच्चिताह्लादउद्गायतिकचिद् ३९ नंदतिकचिदुत्कंठो विलज्जो नृत्यतिकचिद् ॥ कचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ४० कचिदुत्पलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः ॥ अस्पंदप्रणयानंदसलिलामीलितेक्षणः ४१ स उत मथोक्कपदारविंदयोर्निषेवयाऽकिंचनसंगलब्धया ॥ तन्वन् परानिर्वृतिमात्मनो मुहुर्दुःसंगदीनान्यमनःशमं व्यधात् ४२ तस्मिन् महाभागवते महाभागे महात्मनि ॥ हिरण्यकशिपूराजन्न करोदेषमात्मजे ४३

किंच ब्रह्मण्यः सत्यसंधः सर्वप्रियः सुद्वत्तमः विषयेषु निस्पृहः गुरुषु ईश्वरभावनः नियतैर्द्रियः ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ किंच यस्य वासुदेवे स्वाभाविकी मतिः ३६ यः बालोपि न्यस्तक्रीडनकः ३७ कृष्णगृहगृहीतात्मा ईदृशं जगत् न वेद आसीनः पर्यटन्नश्रुशयानः प्रपिबन्नुवन् नानुसंधत्त एतानि गोविंदपरिरंभितः कचित्गोविंदचितया रुदति हसति गायति नृत्यतीत्यादि ३८ ३९ ४० ४१ हरिपादारविंदसेवया सत्संगलब्धया भक्त्या आत्मनः सुखं तन्वन् अन्यस्य मनसोपि शान्तिं व्यधात् ४२ ईदृशो भगवत्कृपेवैतस्यः द्रोहं अकरोत् ४३

प्रथमाध्यायात्तेष्टमेवार्थमतिविस्मयेन पुनः पृच्छति । देवर्षइति । तवत्त्वतः । तववाक्यमिति वा । साधवे अत्र मे दातृसाधोर्द्रोहंकृतवानित्यतः । एतद्वेदितुं ज्ञानमिच्छामः ४४ उपालमंते
आक्षिपंति । अघंतुनैव कुर्वति । अपरः शत्रुस्त्विति । अनुवशान् अनुकूलान् साधून् अपगतरोषान् । गुरुः पितृवदेवता एषां तानुद्दिश्यार्चनं कुर्वतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ४५ पुत्राय पुत्रगृह्णित्यपि
तु द्वेषः पित्राकृतो द्वेषः पुत्रस्य मरणार्थं प्रयोजितः प्रवर्तितः (ननु साधारणइति) यत् एतत्कौतूहलं कौतुकं विधम अपाकुरु । यद्वा यद्यस्मात् पुत्राय यो द्वेषः स पितुर्मरणाय प्रयोजितः अत एतत्कौतू
हलं विधमेत्यर्थः ४६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः । ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ पंचमे गुरुतोऽधीतं त्यक्त्वा विष्णुस्तुतारतं । घातयन् द्विपसर्पाद्यैः सुतं दैत्यो
नचाशकत् ॥ ११ ॥ भगवद्भक्तिरेव विद्वेषकारणमिति वक्तुमाह । पौरोहित्यायेत्यादिना । काठ्यः शुक्रः अतस्तस्य सुतौ दैत्यराजगृहांतिके (शंडश्च मर्कश्च देवता द्वे चेति दीर्घः तत्र) न्यवसतामि
ति शेषः १ पाठ्यान् दंडनीत्यादि (ग्रंथान्) पाठयान् असुरबालकानिति वाऽन्वयः २ अनुश्रवणानंतरं तथैव पपाठ च । किमु तत्साधुनमेने । तत्र हेतुः । स्वः परइति असद्गहो मिथ्याभिनिवे
श एव आश्रयो यस्य तत् ३ ४ हे असुरवर्य असुद्वहात् अहं ममेति मिथ्याभिनिवेशात् हेतोः सम्प्रगुद्विगनाधीर्षेयां । वनंगतः सन्नहरिमाश्रयेतेति यत्तदेवाहं साधुमन्ये । कथं मृतं गृहं हित्वा आत्म
पातं आत्मनः (पातं पातरूपं) अधः पातनिमित्तमिति भावः । कुतः अंधकूपवन्मोहावहम् ५ परपक्षे विष्णोः समाहिताः परिनिष्ठिताः । हासमेवाह । बुद्धिरिति (परेषां बुद्धिभिः) ६

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ देवर्ष एतदिच्छामो वेदितुं तव सुव्रत ॥ यदात्मजाय शुद्धाय रिताऽदात्साधवे ह्यधम् ४४ पुत्रान्निप्रतिकूलान् स्वान् पितरः पुत्रवत्सलाः ॥
उपालभंते शिक्षार्थं नैवाधमपरो यथा ॥ किमु तानुवशान् साधून् स्तादृशान् गुरुदेवतान् ४५ एतत्कौतूहलं ब्रह्मन् स्माकं विधमप्रभो ॥ पितुः पुत्राय यद्वेषो मरणाय
प्रयोजितः ४६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ पौरोहित्याय भगवान्मृतः काव्यः किला
सुरैः ॥ शंडामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहांतिके १ तौराज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदं ॥ पाठयामास तु पाठयान् न्यांश्चासुरबालकान् २ यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं
शुश्रुवेऽनुपपाठ च ॥ न साधुमनसामेने स्वपरासद्गहाश्रयम् ३ एकदाऽसुरराट् पुत्रमंकमारोप्य पांडव ॥ पप्रच्छ कथं तां वत्समन्यते साधुयद्भान् ४ प्रह्लाद
उवाच ॥ तत्साधुमन्येऽसुरवर्य देहिनां सदा समुद्रिग्राधियामसद्गहात् ॥ हित्वात्मपातं गृहं मंधकूपं वनंगतो यद्हरिमाश्रयेत् ५ ॥ नारद उवाच ॥ श्रुत्वा पुत्रगि
रो दैत्यः परपक्षसमाहिताः ॥ जहास बुद्धिर्बालानां भिद्यते पग बुद्धिभिः ६

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हे देवर्षे शुद्धाय स्वपुत्राय तत्पिताकुतः द्रोहं अकरोत् एतद्वेदितुमिच्छामः ४४ विप्रतिकूलानपि पुत्रान् पितरः शिक्षार्थं निंदन्ति परंतु न व्रजन्ति ४५ एवं सति पुत्र
द्वेषः पितुर्मरणाय कथं जातः एतत्कौतूहलं अपाकुरु ४६ ॥ ॥ इति सप्तमे चतुर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ असुरैः पौरोहित्याय काव्यो वृतः तस्य पुत्रौ शंडामर्कौ राज
गृहांतिके न्यवसताम् १ तौ प्रह्लादं अन्यबालकांश्च पाठयामास तु २ ताभ्यां प्रोक्तं द्वैतशास्त्रं शुश्रुवे पपाठ च परंतु साधुनमेने ३ एकदा दैत्येन्द्रः पुत्रं अंकमारोप्य पप्रच्छ हे वत्स त्वं
यत्साधुमन्यसे तत् उच्यताम् ४ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ हे दैत्यवर्य आत्मपातं गृहं हित्वा वनंगत्वा हरिमाश्रयेत् एतत् साधुमन्ये ५ एवं पुत्रगिरः श्रुत्वा हसित्वा गुरून् उवाच अ
स्यधीः विष्णुपक्षैः यथानभिद्येत तथा स्वगृहे बालः धार्यताम् ६

भा० सं०

॥ १० ॥

विष्णुपक्षैः भागवतैर्हेतुभूतैः । ननु त्वद्देहे कुतस्तेषां प्रवेशः सत्यम् । तथाऽपि प्रतिच्छन्नैर्वेपांतरेणाच्छन्नैः ७ दैत्यैर्गृहमानीतम् ८ बालान्सर्वानति आतिक्रम्य तुभ्यंतव ९ १० अहो मायामां हि
तामवतो मामाक्षिपंतीत्याशयेन तावदाह परः स्वश्चेति मिथ्याभिनिवेशो यदीयया माययेव कृतो न तु वास्तवः अतएव तया विमोहितबुद्धीनां भवतामेव दृष्टः न तु मम । तस्मै अचित्यमायेश्वराय न
मः ११ अहो किमेतत्प्रलयसिन्धुबुद्धिभेदो यतो जातस्तं कथयेत्प्राक्षिप्तः सन् तत्प्रसादादेवेत्युत्तरमाह । स इति त्रिभिः । समगवान् यदा अनुव्रतः अनुकूलो भवति तदा पशूनामिव बुद्धिर्भेदगता
भेदनीष्टा असती मिथ्या ससारविषयाभिव्यतिभिर्वात्मनिष्ठा भवति १२ भेदकस्यासत्त्वं दर्शयन्नाह । स एष परमात्मैव स्वः पर इति च अत्रिवाकिभिः निरूप्यते । युक्तं चैतत् । यतः यस्य वर्तमाना जि
ज्ञासायां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति । तत्र हेतुः दुरत्ययं दुर्घटमनुक्रमणं अनुचरितमनुवर्णनं वा यस्य सः (एष परमात्मा मेमति भिनति) १३ ननु निर्विकारस्य कथं मतिभेदकत्वं तत्राह । यया अयो लोहं
आकर्षस्य यस्कांतस्य स भीषे स्वयमेव भ्रमति तथा मेचेतसश्चक्रपाणेः सन्निधौ सन्निधिरेव कुतो जातस्तत्राह । यदृच्छयेति तव कस्य तपोदानादेः फलमेतत्तत्तन्न ज्ञायते इत्यर्थः १४ राजसेवक
उवाचेति शेषः १५ अरे वेत्रं कशा आनीयतां सामदानभेददंडानां (उपायानां) मध्ये चतुर्थः दमो दंडः अस्य दुर्बुद्धेः उदितः उक्तः शास्त्रेषु । दुर्बुद्धित्वे हेतुः । कुलांगारस्येति कुलस्य ज्वलदंगारव
त्प्राज्ञहेतोः १६ तत्कुतस्तत्राह । दैतेया एव चंदनवृक्षाः तेषां वने अयं कंटकदुर्मूल्यो जातः तदेवाह । यस्य दैतेयचंदनवनस्य मूले निमूलं न मूलं च छेदे परशुस्थानीयस्य विष्णोरयमर्भक एव नाला
यितः नालमिवाचरत् । यथा वनस्य च्छेदकत्वे परशोः बबुलादिनिर्मितो दंडः सहकारि भवति । तं विना छेदना संभावत् । तथा विष्णोर्दैत्यमूलच्छेदे हेतुर्जात इत्यर्थः १७

सम्यग्विधार्थतां बालो गुरुहे द्विजातिभिः ॥ विष्णुपक्षैः प्रतिच्छन्नैर्न भिद्येतास्य धीर्यथा ७ गृहमानीतमाह्वयप्रहादं दैत्ययाजकः ॥ प्रशस्य शृङ्गयावाचा स
मपृच्छ तसामभिः ८ वत्सप्रह्लादभद्रं ते सत्यं कथय मामृषा ॥ बालानतिकृतस्तुभ्यमेष बुद्धिविपर्ययः ९ बुद्धिभेदः परकृत उता हो ते स्वतोऽभवत् । भण्यतां
श्रोतुकामानां गुरुणां कुलं दन १० ॥ प्रहाद उवाच ॥ परः स्वश्चेत्यसद्वाहः पुंसां यन्मायया कृतः ॥ विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ११ स यदा नुव्र
तः पुंसां पशुबुद्धिर्विभिद्यते ॥ अन्येषु ततो न्योहमिति भेदगताऽसती १२ स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते ॥ मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वे
दवादिनो ब्रह्मादयो ह्येषाभिनातिमेमतिम् १३ यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन् स्वयमाकर्ष सन्निधौ ॥ तथामेभिद्यते चे तश्चक्रपाणेर्यदृच्छया १४ । श्रीनारद उवाच ॥ ए
तावद्ब्राह्मणा योक्त्वा विरसममहामतिः ॥ तानिर्भर्त्स्यार्थकुपितः स दीनो राजसेवकः १५ आनीयतां भरेवेत्रमस्माकमयशस्करः ॥ कुलांगारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽ
स्योदितो दमः १६ दैतेयचंदनवने जातो यं कंटकदुर्मूलः ॥ यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः १७

७ ततो दैत्ययाजकाः प्रह्लादं गृहमानीय प्रशस्य तं अपृच्छन्त ८ हे प्रह्लाद सत्यं कथय बालानतिक्रम्य ते बुद्धिविपर्ययः कुतः किंच ते बुद्धिभेदः परकृतः स्वतो वा एतद्दद ९ १०
॥ प्रह्लाद उवाच ॥ परः स्वः इति अज्ञानं यस्य नायया भवतां दृष्टम् मम तु न तस्मै भगवते नमः ११ यस्या जिज्ञासायां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति सः मे बुद्धिं भिनत्ति १२ यया अय
स्कांतस्य सानिध्यात् लोहं भ्रमति तथा चक्रपाणेः इच्छया मेचेतः भिद्यते १३ एवमुक्त्वा विरसाम तदाराजसेवकः कुपितः सन् तानिर्भर्त्स्य उवाच १५ अरे वेत्रमानीयतां कु
लांगारस्य अस्य दमः उदितः सः क्रियते १६ दैतेयचंदनवने जातो यं कंटकदुर्मूलः यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः १७

अ०

॥ ५ ॥

॥ १० ॥

इतितं प्रहादं भीषयन् वार्यकामवर्गस्य (क्षयस्थानवृद्धिलक्षणत्रिवर्गस्य वा) प्रतिपादकं शास्त्रं अध्यापयामास १८ ज्ञातं ज्ञेयचतुष्टयं सामादुपायचतुष्टययेन तं (ज्ञात्वा) दैत्येन्द्रं प्राति । मात्रा मृष्टं उद्धृत्य स्नापितं अलंकृतं मूषणातिलकादिभिः १९ (निर्वृतिमानंदं) २० २१ (यदा शिष्यश्च स्वधीतं तत्किंचिदुत्तमपठयतां) २२ पादसेवनपरिचर्या । अर्चनं पूजा । दास्यं (दासभावेन) कर्माणि संख्यंत द्विश्चासादि । आत्मनि वेदनं देहसमर्पणं । यथा विक्रीतस्य गवाश्वादेर्मरणपालनादि चिंतानक्रियेत तथा देहं तस्मै समर्प्य तत्रैवावर्जयामित्यर्थः २३ इति नव (संख्याकानि) लक्षणानियस्याः सा अद्धा साक्षात् ज्ञानपूर्वकं चेद्भगवति विष्णौ भक्तिः क्रियेते सा च अर्पितैव सती यदि क्रियेत न तु कृता सती पश्चादप्येतदुत्तमं अधीतं मन्ये । न त्वस्माद्गुरोरधीतं शिषितं वा तथा विधे किंचिदस्तीति भावः २४ २५ न विद्यते सारं ब्रतं तदसारं न विद्यते सारं यस्मादिति वास्तव्यः (हे ब्रह्मबंधो द्विजाधम । विपक्षं विष्णुं) २६ मित्रत्वेन प्रवर्तमानस्यापि तव विरोधाचरणं नासंभावि तमित्याह संतिहीति । दुष्टं मैत्रं मित्रत्वेन येषां (छद्मेषु पिणः कपटेषु धारिणः) रोगा इति । ' ब्रह्महाश्वरोगी स्यात्सुरापः श्यावदंतकः । स्वर्गहारी तु कुनखी दुश्चर्मो गुरुतल्यगः ' इत्यादि स्मृत्युक्तः पातकिर्नरकभोगानंतरं रोगो यथोदेति अकस्मात्प्रकटीभवति तथा तेषामयं हृद्रजं विद्वेषः किं उदेतीत्यर्थः २७ मत्प्रणीतं मया पाठितं । नोऽस्मभ्यं कत्कुत्सितं दोषं मास्म अदाः अडागम आर्षः । मयि दोषोऽपि मा कृष्यादित्यर्थः (मन्युं क्रोधं नियच्छ शमय) इन्द्रशत्रो इति । नहि (दुर्बलेषु) ब्राह्मणेषु तव कोप उचित इति भावः २८

इतितं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः । प्रहादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनम् १८ तत एनं गुरुर्ज्ञात्वा ज्ञातं ज्ञेयचतुष्टयम् । दैत्येन्द्रं दर्शयामास मात्रा मृष्टं मलंकृतम् १९ पादयोः पतितं बालं प्रतिनंद्याऽऽशिषाऽसुरः ॥ परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामापनिर्वृतिं २० आरोप्यां कंमवघ्राय मूर्धन्यश्रुकलांशुभिः ॥ आसिचन्विकसद्वक्रमिदमाह युधिष्ठिर २१ ॥ हिरण्यकशिपु उवाच ॥ प्रहादानुच्यतां तात स्वधीतं किंचिदुत्तमम् ॥ कालेनैतावता युष्मन् यदा शिषदुरोर्भवान् २२ ॥ प्रहाद उवाच ॥ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं संख्यमात्मनि वेदनम् २३ इति पुंसां पिता विष्णोः भक्तिश्चैव लक्षणा ॥ क्रियते भगवत्यद्धा तन्मयेऽधीतमुत्तमम् २४ निश्चयैतत्सु तव चो हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ गुरुपुत्रमुवाचे दंरुषा प्रस्फुरिताधरः २५ ब्रह्मबंधो किमेतत्ते विपक्षं श्रयताऽसता ॥ असारं ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुर्मते २६ संति ह्यमावबो लोके दुर्मतेऽत्राश्छद्मेषु पिणः ॥ तेषामुदेत्यघं काले रोगः पातकिनामिव ॥ २७ ॥ गुरुपुत्र उवाच ॥ न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेंद्रशत्रो ॥ नैसर्गिकीयं मातिरस्य राजत्रियच्छ मन्युं कदाऽस्ममानः २८

एवं तं भीषयन् त्रिवर्गप्रतिपादकशास्त्रं अध्यापयामास १८ ततो गुरुः ज्ञातं ज्ञेयचतुष्टयं एवं ज्ञात्वा दैत्येन्द्रं दर्शयामास १९ ततः पादयोः पतितं बालं आलिंग्य अंकमारोप्य दं आह २० २१ ॥ हिरण्यकशिपु उवाच ॥ हे प्रहाद एतावता कालेन गुरोः यत्स्वधीतं तदुच्यताम् २२ प्रहाद उवाच ॥ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् अर्चनं वंदनं दास्यं संख्यमात्मनि वेदनम् २३ इति नवलक्षणाभक्तिः विष्णौ समर्प्यते इति यत्तत्तुत्तमं अधीतं मन्ये २४ ॥ नारद उवाच ॥ एवं पुत्रवचः श्रुत्वा क्रोधेन गुरुमुवाच २५ हे ब्रह्म बंधो मे पुत्रः किं असारं ग्राहितः २६ २७ ॥ गुरुपुत्र उवाच ॥ हे इन्द्रशत्रो तव सुतः अयं मत्प्रणीतं न वदति अस्य इयं नैसर्गिकी मातिरस्ति अतः मन्युं नियच्छ मयि दोषं मा कृष्याः २८

गुरुमुखीगुरुवाग्जनिता हेअमद्र २९ आस्तामियंवातीभवाहशानाविषयासकानामत्रानाधिकारादित्याशयेनाह । मतिरिति । परतःगुरोःस्वतोवाभिथोवाअन्योन्यतःमाभिपद्येत । नसंपद्येत
केपागृहव्रतानागृहएवव्रतसंकल्पइतिकृत्यचिंतायेपांअएवअदांतेःअनुपरतेगोभिर्विशतांमिस्रसंसारविशतां । तस्य चर्वितस्यैवचर्वणंयेषां (तेषां) ३० ननुश्रीकृष्णस्यपरमा
नंदरूपत्वात्तेपितान्निष्ठाएवकिंनस्युःइतिचेत्तदज्ञानादित्याह । नेति । येदुराशयाविषयवासितांतःकरणास्तेहिविष्णुंनविदुः स्वस्मिन्नेवार्थः पुरुषार्थोयेपांतेपांगनिगम्यं । ननुतेपिगुरुपदे
शाद्विष्णुज्ञास्यंतितत्राह । बहिर्विषयेष्वर्थोयेपांतेबहिरर्थास्तानेवगुरुत्वेनमंतुंशीलंयेपांते अतःअंधैरुपनीयमानाअंधायथापंथानंनविदुः । किंतुगतेपतंति । तथातेपि । ईशस्यतत्त्वादीर्घर
ज्ज्वावेदलक्षणायांउरूणिदामानिब्राह्मणादिनामानियस्यांतस्यांकाम्यैःकर्मभिर्बद्धाएवभवतीत्यर्थः । तदुक्तं । 'विषयाविष्टचित्तानांविष्णवावेशःसुदूरतः । वारुणीदिगगतंवस्तुव्रजत्रैर्द्रोकि
माप्नुयात्' इति ३१ ननुच 'एकोदेवःसर्वभूतेषुगुडः सर्वव्यापीसर्वभूतांउरात्मा' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितंविष्णुकथंनविदुःकुतोवातेषांतमिस्रप्रवेशस्तत्राह । नैषामिति । निर्विकचनानां
निरस्तविषयाभिमानानांमहत्तमानांपादरजसामभिषेकंयावन्नवृणीततावत्श्रुतिवाक्यतोजातापिण्यांमतिरुक्तमस्यांघ्ननस्पृशातिनप्राप्नोति । असंभावनादिभिर्विहिन्यतइत्यर्थः । अनर्थ
स्यसंसारस्यापगमोयदर्थःयस्याअंघ्रिस्पर्शिन्यामतेरर्थःप्रयोजनम् । महदनुग्रहादेवमगवत्प्राप्तिरितिभावः ३२ निरस्यतचिक्षेप ३३ अमर्षोऽसहनंतेनसहितयारुषाआविष्टोव्याप्तःकषायी
भूतेआताम्रलोचनेयस्य । हेनैर्ऋताःराक्षसाः । (एनंनिःसारयतनिष्पातयत) ३४ वध्यत्वेहेतुः । यतोयंमेभ्रातृहा । कुतःयोविष्णोःपादावर्चति । तत्पक्षपातीत्यर्थः अतःसएवायमित्य
वयः ३५ अहोविष्णुरप्यविश्वसनीयंकिमितिस्वीकृतवानित्याह । विष्णोर्वेति अहावजहौ ३६

नारदउवाच ॥ गुरुणैवंप्रतिप्रोक्तोभूयआहासुरःसुतम् ॥ नचेदुरुमुखीयंतेकुतोऽभद्रासतीमतिः २९ ॥ प्रहादउवाच ॥ मतिर्नकृष्णेपरतःस्वतोवा
भिथोभिपद्येतगृहव्रतानाम् ॥ अदांतगोभिर्विशतांतमिस्रंपुनःपुनश्चर्वितचर्वणानाम् ३० नतेविदुःस्वार्थगतिंहिविष्णुंदुराशयायेवहिरर्थमानेनः ॥ अं
धायथांधैरुपनीयमानावाचीशतंत्यामुरुदाम्निबद्धाः ३१ नैषामतिस्तावदुरुक्रमांघ्रिस्पृशत्यनर्थोपगमोयदर्थः ॥ महीयसांपादरजोभिषेकंनिर्विकचनानां
नवृणोतयावत् ३२ इत्युक्त्वोपरतंपुत्रंहिरण्यकशिपुरुषा ॥ अंधीकृतात्मास्वोत्संगात्रिरस्यतमहीतले ३३ आहामर्षरूपाविष्टःकषायीभूतलोचनः ॥ व
ध्यतामाश्वयंवध्योनिःसारयतनैर्ऋताः ३४ अयंमेभ्रातृहासोयंहित्वास्वान्सुहृदोऽधमः ॥ पितृव्यहंतुर्यःपादौविष्णोर्दासवदर्वति ३५ विष्णोर्वासाध्वसौ
किंनुकरिष्यत्यसमंजसः ॥ सौहृदंदुस्त्यजंपित्रोरहाद्यःपंचहायनः ३६

॥ नारदउवाच ॥ एतंगुरुकंश्रुत्वापुत्रंउवाच हेपुत्रइयंतेबुद्धिः गुरुमुखीनचेतहि असती कुतः प्राप्ता २९ ॥ प्रहादउवाच ॥ हेपितःश्रीकृष्णेमतिः परतः स्वतोवासरस
मागमंविनानात्पद्यते ३० ३१ ३२ नारदउवाच ॥ इत्युक्त्वाउपरतंपुत्रंस्वोत्संगात् महीतलेनिरस्यराक्षसान्उवाच ३३ हेराक्षसाः अयंवध्यताम् ३४ यः पितृव्यहंतुः
विष्णोःपादौदासवत्अर्चति ३५ योयंपंचहायनः पित्रोः सौहृदं जहौ ३६

ननुतवायमपत्यं चकथं वध्यस्तत्राह । परोप्यौषधमिवहितकृच्चेतदपत्यमेवज्ञेयम् । सुतःस्वदेहजोपिअहितश्चेदामयइवज्ञेयः । आस्ताममतास्पदस्यकथा । अंगमपियत्करचरगादितदप्या
 त्मनोऽहितं चेच्छ्रित्यादेवेत्यर्थः ३७ अतःसर्वैरुपायैर्हतव्यः । संभोजोभोजनम् । भोजनादिषुविपादिप्रयोगैरित्यर्थः । (सुहृल्लिङ्गधरः पुत्ररूपधरइत्यर्थः) यथाबहिर्मुखाभिर्द्रियं (स्त्रीयम
 पि) मुनेःशत्रुर्भवति ३८ तिग्माःतीक्ष्णाःदंष्ट्रायेषाम् । करालान्पास्यानियेषातेचतेच । ताम्राणिइषभूणिशिरोरुहाश्चयेषाम् ३९ (आसीनंस्वस्थचित्तमित्यर्थः) ४० परेईश्वरेयुक्तःसमा
 हितआत्मानोयस्यतस्मिन्प्रहादेतेषांनैर्कृतानांप्रहारानिष्फलाजाताः । तत्रहेतवः । ब्रह्माणिनिर्विकारेअनिर्देश्येअविषयेभगवतिनिरतिशयैश्वर्ये अखिलात्मनिशस्त्रादीनामपिनिर्या
 रिष्वंभूतेपरे । अपुण्यस्यनिर्द्वयस्यसत्क्रियामहोद्यमाइव ४१ ४२ दंदशूकैः सर्पैः अभिचाराः कृत्यादयः अवपातनानिगिरिशृंगादयःपातनानितैः मायाभिःशंवरनिर्मिताभिः अवटा
 दिषुसंनिरोधैश्च ४३ पर्वताक्रमणैः पर्वतानांतदुपरिक्षेपैः बहुवचनैरभिचाराद्यावृत्तिदर्शयति । तत् हननंकर्तुं नाभ्यपद्यतनप्रापनाशक्रोदित्यर्थः ४४ चितामेवाहपृषइतित्रिभिः । मेमया
 असाधुपुरुषंयथामवतितथोक्तःअसद्वर्मैरपकारैःअभिचारैर्वा ४५ अविदूरेसमीपेवर्तमानोपिबालोप्ययंअजडधीःनिर्भयचित्तः । मेअनार्यअन्यायंशत्रुत्वंवानविस्मरति । अजीगर्तस्यम
 ध्यमपुत्रःशुनःशेषोनामपितृभ्यांहरिश्चंद्रायविक्रीतःसयथातयोरपकारमविस्मरंस्त्वद्विषक्षंविश्वामित्रमाश्रित्यगोत्रांतरमापन्नस्तद्वत् । यद्वास्वभावापरित्यागेदृष्टांतः । शुनःशेषःपुच्छमि
 वेति । (तद्विसरलीकृतमपिनवकृतांत्यजाति) ४६

परोप्यपत्यंहितकृद्यथौषधंस्वदेहजोप्यामयवत्सुतोऽहितः ॥ छिंद्यात्तदंगंयदुतात्मनोहितंशेषंसुखंजीवतियद्विवर्जनात् ३७ सर्वैरुपायैर्हतव्यःसंभोजशय
 नासनैः ॥ सुहृल्लिङ्गधरःशत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवैन्द्रियम् ३८ नैर्कृतास्तेसमादिष्टाभर्त्रावैशूलपाणयः ॥ तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ३९ नदंतेभै
 रवान्नादाड्छिधिभिर्धीतिवादिनः । आसीनंचाहननशूलैःप्रहादंसर्वमर्मसु ४० परेब्रह्मण्यनिर्देश्येभगवत्याखिलात्मनि ॥ युक्तात्मन्यफलाभासत्रपुण्य
 स्येवसत्क्रियाः ४१ प्रयासेऽपहतेतस्मिन्दैत्येद्रःपरिशंकितः ॥ चकारतद्वधोपायान्निर्वधेनयुधिष्ठिर ४२ दिग्गजैर्दंदशूकैर्द्रैरभिचारावपातनैः ॥ मा
 याभिःसंनिरोधैश्चगरदानैरभोजनैः ४३ हिमवाय्वग्निसलिलैःपर्वताक्रमणैरपि ॥ नशशाक्यदाहंतुमपापमसुरःसुतम् ॥ चितां दीर्घतमांप्राप्तस्तत्कर्तुना
 भ्यपद्यत ४४ एषमेवह्रसाधूकोवधोपायाश्चनिर्मिताः ॥ तैस्तैर्द्रोहैरसद्वर्मैर्मुक्तःस्वेनैवतेजसा ४५ वर्तमानोऽविदूरेवैवालोप्यजडवीरयम् ॥ नविस्मर
 तिमेनार्यशुनःशेषइवप्रभुः ४६

अतःअयंसर्वैरुपायैःहतव्यः ३७ ३८ तदातेराक्षसाः भर्त्राआदिष्टाः ३९ छिधिभिर्धीतिवादिनः संतः शूलैः तंमर्मुसु अहनन् ४० तथापिमहाभागवते ब्रह्माणि समा
 हितात्मानि प्रहादेतेषांप्रहाराः निष्फलाः आसन् ४१ तस्मिन्प्रयासेनष्टेसतिदैत्येद्रः तद्वधोपायान्चकार ४२ दिग्गजैः दंदशूकैः अभिचारैः गिरिशृंगात् अवपातैः
 मायाभिः अवटादिषुनिरोधैः गरदानैः अभोजनैः ४३ हिमवाय्वग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैः एतैरुपायैः निष्पापंसुतंहंतुंनशशाक तदादीर्घचित्तांप्राप्तः आह ४४ मयाएषः
 असाधुउक्तः वधोपायाश्चकृताः तथापिस्वतेजसामुक्तः ४५ किंचमत्समीपेनिर्भयोवर्तते अतः अस्यविरोधेनमेमृत्युर्भवति ४६

अप्रमेयः अपरिमेयोऽनुभावो यस्य । न कुतश्चिद्भयं यस्य । अमरो मृत्युश्च न नवाभविता । अन्यथा मृत्युर्नैव भविष्यतीत्यर्थः ४७ आशनसौ उशनसः पुत्रौ नीतिज्ञौ । विविक्ते एकांते ४८ भुवोर्विजृम्भणेनैव त्रस्ताः समस्ताधिष्ण्य पायस्मिन् । तस्य तव चित्तं न चक्ष्महेन पश्याम । पदमालं वनं नैवास्ति । यद्वा शिशूनां नृत्तं गुणदोषयोः पदं विषयो न भवतीत्यर्थः ४९ तथापि तु बंधनमस्योचितमित्याहुः । इमं त्विति । यावद्गुरुरागमिष्यति तावद्बुद्ध्यानिधेहि । ततः किं अत ऊचतुः । यतः पुंमः बुद्धिश्च (सती) वयसा (यौवनेन) तथा आर्यसेवया (सत्सेवया) समीचीनाभवति ५० अनुज्ञाय तथेत्यंगीकृत्य ५१ ततश्च तौ प्रह्लादं धर्मादिकमुचतुः । प्रश्रितश्चासावनतश्च तस्मै । (प्रश्रयो विनयः) ५२ यथा यथावत् त्रिवर्गमनुशिक्षितमपि साधुनमेने । तां शिक्षां च साधुनमेने । कुतः भद्रेन्द्रा रागद्वेषादिभिर्विषयेष्वारमणं ये पातैरुपवर्णिताम् ५३ परावृत्तः अन्यत्र गतः । उपहृतः (कीडार्थमाहृतः) । सांधिः पादपूरणार्थः । कृतक्षणैः कृतोत्सवैः लब्धवावसरैरिति वा ५४ तान्निष्ठां तेषां निष्ठां जन्ममरणादिलक्षणां विद्वान् ५५ द्वंद्वारामाणां ईरितैरीदितैश्च न दूषिताधीयाम । यतो बालाः ५६ तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयं ईक्षणं वयैः ५७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टीकायां पंचमोऽध्यायः ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

अप्रमेयानुभावो यस्य कुतश्चिद्भयोऽमरः ॥ नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भवितानवा ४७ इति तं चिंतयार्किंचिन्मानश्रियमधोमुखम् ॥ शंडामर्कावौशनसौ विविक्ते इति षोडशतुः ४८ जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भुवोर्विजृम्भणत्रस्तं समस्तं धिष्ण्य पम् ॥ न तस्य चित्तं तव नाथ चक्ष्महेन वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम् ४९ इमं तु पार्श्वैर्वरुणस्य बद्धानिधेहि भीतो न पलायते यथा ॥ बुद्धिश्च पुंसो वयसार्थसेवया यावद्गुरुर्भागवतागममिष्यति ५० तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ॥ धर्माद्यस्योपदेष्टव्यारज्ञायेद्गृहमेधिनाम् ५१ धर्ममर्थचक्रमंचनितरांचानुपूर्वशः ॥ प्रह्लादायोचत्पराजन्प्रश्रितावनताय च ५२ तथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपशिक्षितम् ॥ न साधुमेनेतच्छिक्षां द्वंद्वारामोपवर्णिताम् ५३ यदाऽऽचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु ॥ वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहृतः कृतक्षणैः ५४ अथ तान् श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय महाबुधः ॥ उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ५५ ते तु तद्गौरवात्सर्वं त्यक्त्वा कीडापरिच्छदाः ॥ बालान् दूषितधियो द्वंद्वारामेरितो द्वितैः ५६ पर्युपासत राजेंद्र तन्न्यस्तं हृदये क्षणाः ॥ तानाह करुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुरः ५७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

४७ इति चिंतय अधोमुखं तं एकांतिशंडामर्कौ ऊचतुः ४८ त्वया जगत्त्रयं जितं तव तु चित्तं न पश्यामः ४९ एनं वरुणपार्श्वैर्बद्धायावद्भागवतः आगमिष्यति तावन्निधेहि ५० राजा तथेत्युक्त्वा इदमब्रवीत् अस्य राज्ञां धर्माः उपदेष्टव्याः ५१ तदा गुरुत्रिवर्गोपपादकं शास्त्रं दैत्यबालकैः सह तं अध्यापयताम् ५२ गुरुशिक्षितं सः साधुनमेने ५३ किंच यदा आचार्यः गृहमेधीयकर्मसु कचिद् अन्यत्र गतः तदा लब्धवावसरैर्बालकैः कीडार्थमुपहृतः ५४ प्रह्लादः बालान् प्रत्याहूय उवाच ५५ हे राजेंद्र ते बालाः प्रह्लादस्य गौरवात् त्यक्त्वा कीडनकाः संतः ५६ तं पर्युपासत ततो महाभागवतः प्रह्लादः तान् बालानाह ५७ ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठेगुरौगृहव्यग्रेप्रहादोदैत्यबालकान् ॥ अनुकंप्यपरंतत्त्वनारदोक्तमुपादिशत् ॥१॥ निरर्थकक्रियालेशैरायुर्व्ययमजानताम् । प्रहादःसदयंप्राहधर्मभागवतंकृती ॥२॥ कौमारइत्यादिना
इहैवमानुषजन्मानिधर्मानाचरेत् । यदोर्थदमेतत् । तत्रकौमारेणैव । यतःतदप्यधुवम् । नचैवंभूतंजन्मांतरं । यतःदुर्लभं (मानुषंजन्म) तत्रधर्मानेवाचरेत् । ननुसुखप्रयासान् । तत्रमा
गवतानेवनकाम्यान् १ इहमागवतानेवधर्मानाचरोदित्येतदुपपादयति । यथाहीतिचतुर्भिः । इहपुरुषस्यविष्णोःपादोपसर्पणमेवयथाऽनुरूपम् योग्यमित्यर्थः । यद्यस्मादेषप्रियइत्यादि
२ भोगोद्यमःकथंत्याज्यइतिचेत्तत्राह । सुखमिति । सर्वत्रपश्चादावपि । देवात्पूर्वादृष्टादेव ३ अतस्तदर्थप्रदासोनकर्तव्यः । यतःप्रयासात्परंकेवलंआयुषोव्ययएव । तथातेनप्रकारेणक्षे
मरूपम् नप्राप्नोति ४ भयमाश्रितःसंसारंप्राप्तः । पुरुषरूपंशरीरंयावत्पुष्कलमस्ति । नविपद्येत क्षयं अक्षयं (नभवेत्तनभजेत् ननश्येदितिवा) तावच्छीघ्रक्षेमाययतेत ५ आयुर्व्ययक्र
ममाहपुंसइतित्रिभिः । यद्यस्मात् (अंघ्रंतमःप्रापितः) शेते६विंशतिर्वर्षाणिआयुर्याति७दुरापूरेणदुःखैरापूर्यमाणेन८ननुयौवनेगृहासक्तोपिपश्चाद्विरक्तःसन्क्षेमयास्यतीत्याशंक्यतदसं
भवंदर्शयन्कौमारेणैवआचरोदित्येतदुपपादयतिकोगृहेष्वितिसप्तभिः९यंअर्थंअसुभिःक्रीणातिप्राणहानिमंगीकृत्यापितस्करादिः(अर्थसाधयति)तस्मिन्नर्थेतृष्णांकोनुविसृजेत्१०किंचकथ
मितिप्रियायाःसगादिकंस्मरन्कथंत्यजेदितितृतीयेनान्वयः॥मंत्रान्हितशिक्षालापानसुहृत्सुचसंगंतेपांस्नेहेनसितोबद्धःकलानिमधुराप्यक्षराणिपेपांतेपांचसंगमातेष्वनुरक्तंचित्तंयस्य११

॥ प्रहादउवाच ॥ कौमारआचरेत्प्राज्ञोधर्मान्भागवतानिह ॥ दुर्लभमानुषंजन्मतदप्यधुवमर्थदम् १ तथाहिपुरुषस्येहविष्णोःपादोपसर्पणम् ॥ यदे
षसर्वभूतानांप्रियआत्मेश्वरःसुहृत् २ सुखभैद्रियकंदैत्यादेहयोगेनदेहिनाम् ॥ सर्वत्रलभतेदैवाद्यथादुःखमयन्नतः ३ तत्प्रयासोनकर्तव्योयतआयुर्व्य
यःपरम् ॥ नतथाविंदतेक्षेमंमुकुंदचरणांबुजम् ४ ततोयतेतकुशलःक्षेमायभयमाश्रितः ॥ शरीरंपौरुषंयावन्नविपद्येतपुष्कलम् ५ पुंसोवर्षशतंह्यायुस्त
दर्धंचाजितात्मनः ॥ निष्फलंयदसौरात्र्याशेतेष्वंप्रापितस्तमः ६ मुग्धस्यबाल्येकौमारेक्रीडतोयातिविंशतिः ॥ जरयाग्रस्तदेहस्ययावत्कल्पस्यविंश
तिः ७ दुरापूरेणकामेनमोहेनचबलीयसा ॥ शेषंगृहेस्यसक्तस्यप्रमत्तस्यापयातिहि ८ कांगृहेपुपुमान्मत्तमात्मानमजितेन्द्रियः ॥ स्नेहपाशैर्द्वैर्बद्धमुत्सहेत
विमोचितुम् ९ कोन्वर्थतृष्णांविमृजेत्प्राणेष्वोपियईप्सितः ॥ यंक्रीणात्यसुभिःप्रेष्ठैस्तस्करःसेवकोवाणिक् १० कथंप्रियायाअनुकंपितायाःसंगंरहस्यंराचे
रांश्चमंत्रान् ॥ सुहृत्सुचस्नेहसितःशिशूनांकलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ११

प्रहादउवाच ॥ हेबालकाः प्राज्ञः कौमारे एव भगवद्धर्मानाचरेत् इहमानुषंजन्मदुर्लभम् १ अतः विष्णोः पादोपसर्पणयोग्यम् २ हेदैत्याः विषयसुखंनुसर्वत्रलभ्यते
३ अतस्तदर्थंयत्नोनकार्यः यतः तेनवृथा आयुर्व्ययो भवति ४ संसारंप्राप्तः पुमान्यावच्छरीरं ननश्येत्तावत् क्षेमाययतेत ५ किंच अजितात्मनः पुंसः वर्षशतंआयुः
तत्रअर्द्धनिष्फलंयतः असौरात्र्याशेते ६ मुग्धस्यक्रीडतः बाल्येकौमारेविंशतिवर्षाणियाति ७ जरयाग्रस्तदेहस्यविंशतिवर्षाणियाति (एवं १०) शेषं (१०) गृहेसक्त
स्यअर्थंचित्तनकामेन मोहेनचयाति ८ एवंगृहेसक्तं आत्मानंमोचयितुंक्तः उत्सहेत ९ किंच प्राणहानिअंगीकृत्यद्रव्यंसाधयतितस्मिन्नर्थेतृष्णांकोनुविसृजेत् १० किंच
स्त्रीपुत्रगृहादीन्स्मरन्सन्अवितृप्तकामः कथंरिक्तःस्यात् ११

ताःश्वशुरगृहेस्थिताः हृदय्याहृदयंगमाः मनोज्ञाउरवःपरिच्छदायेषुतान्दृतीर्जाविकाःकुल्याःकुलपरंपरागताः १२ कोशस्थत्कोशस्कारीक्रीडःसयथागृहंकुर्वन् आत्मनोनिर्गमायद्वारम
पिनावशेषयतितथाकर्माणीहमानः । नन्ववितृप्तकामोपिदोषदर्शनेनविरक्तःसन्त्यजेत् (सत्यं) औपस्थ्यंशैह्यंजैह्वयं (रसनेन्द्रियजन्यम्) सुखं देवाधिकंमन्यमानःअतोदुरंतोमो
होयस्यसःकथंविरज्येतविरक्तःस्यात् १३ दुरंतमोहत्वंदर्शयन्नाह । कुटुंबपोषणायवियन्क्षीयमाणंनिजमायुःपुरुषार्थंविहृतंनबुध्यते । अतएवतापत्रयेणदुःखितचित्तोपिननिर्विद्यते । दुः
खबुद्धिनकरोति । यतःस्वकुटुंबेराभोरतिर्यस्य १४ प्रत्युतचौर्यंकरोतीत्याह । वित्तोद्धति । नित्यमभिनिविष्टचेतोयस्यसः । परवित्तहर्तुःप्रेत्यनरकलक्षणंइहचदंडादिरूपदोषंयथापिबिद्वा
नअथाप्यशांताभिलाषःसन्ततत्परवित्तंहरत्येव १५ तदेवंकोट्टेपुमान्सक्तमित्यादिभिःसप्तभिःश्लोकैरुपपादितंगृहादिषुप्रसक्तस्यवैराग्याद्यसंभवमुपसंहरतिविद्वानपीति । स्वलोकायआ
त्मपरामर्शायनकल्पतेकिंतुविमूढोयथातथाविद्वानपितमःअभिनिवेशमेवप्रपद्यते । तत्रहेतुः यइति । स्वीयमिदंपारक्यमिदमितिभिन्नोभावोभावनायस्यसः १६ तस्मात्कौमारएवभागव
तानुधर्मानाचरेदितिसहेतुकमुपसंहरति । यतःकश्चिदपिस्वमात्मानंमोचितुंनसमर्थःततःनारायणमुपेत्युत्तरेणान्वयः असामर्थ्येहेतुः । अलं दीनःलंपटः । अतःकामोद्वशीयासातासंविहा
रेक्रीडायांनिमित्तक्रीडामृगः (गृह्यकर्मकटः) विहारमितिपाठेतासांविहारसाधनमात्मानंयतस्तासांक्रीडामृगःसइत्यन्वयः । किंच । यन्यासुनिगडःशृंगलातुल्योविसर्बःपुत्रादिरूपोभवति
१७ विदूरादूरतःसंगंपरिहृत्य । यद्वाअविदूराच्छीघ्रंनारायणमुपेत्यन्वयः । (उपेतशरणंगच्छत ।) यस्मात्सएवापवर्गःइषितःइष्टः १८ बलानामस्माकंतद्रजचमशक्यमितिचेत्तत्रा
ह । नहीति । बह्वायासोऽतिप्रयासः १९

पुत्रान्स्मरंस्तादुदितृहृदय्याभ्रातृन्स्वसृवापितरौचदीनौ ॥ गृहान्मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्वदृतीस्तुकुल्याःपशुभृत्यवर्गान् १२ त्यजेतकोशस्थदिवेहमानः
कर्माणिलोभादवितृप्तकामः ॥ औपस्थ्यजैह्वयंबहुमन्यमानःकथंविरज्येतदुरंतमोहः १३ कुटुंबपोषायवियन्निजायुर्नबुध्यतेथंविहृतंप्रमत्तः ॥ सर्वत्रताप
त्रयदुःखितात्मानिर्विद्यतेनस्वकुटुंबरामः १४ वित्तेषुनित्याभिनिविष्टचेताविद्वांश्चदोषंपरवित्तहर्तुः ॥ प्रेत्येहचाथाप्यजितेन्द्रियस्तदशांतकामोहरतेकुटुं
बी १५ विद्वानपीत्थंदनुजाःकुटुंबंपुष्णन्स्वलोकायनकल्पतेवै ॥ यःस्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमःप्रपद्येतयथाविमूढः १६ यतो न कश्चित्कचकुत्रचिद्वा
दीनःस्वमात्मानमलंसमर्थः ॥ विमोचितुंकामदृशांविहारेक्रीडामृगोयन्निगडोविसर्गः १७ ततोविदूरात्परिहृत्यदैत्यादैत्येषुसंगंविषयात्मकेषु ॥ उपेतनारा
यणमादिदेवंसमुक्तसंगैरिषितोऽपवर्गः १८ नह्यच्युतंप्रीणयतोबह्वायासोऽमुरात्मजाः ॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानांसिद्धत्वादिहसर्वतः १९

१२ १३ किंच कुटुंबपोषणार्थंक्षीयमाणायुः पुमान् पुरुषार्थंविहृतंनमन्यते अतएवतापत्रयेणदुःखितचित्तोपिबिषयेषुदुःखबुद्धिनकरोति १४ किंचवित्तहर्तुःइहामुत्रदंड
नरकरूपदोषंविद्वानपिकुटुंबोपरवित्तंहरत्येव १५ इत्थंकुटुंबंपुष्णन्सन्आत्मविचारयनकल्पते १६ यतःकश्चिदपिस्वमात्मानंमोचितुंनसमर्थः १७ तस्मात् हेदैत्याः
विषयात्मकेषुदैत्येषुसंगंत्यक्त्वामुक्तसंगैःसहसंगम्यनारायणंशरणंव्रजत १८ हेदैत्यबालकाः अच्युतंप्रीणयतःपुंसःबह्वायासोन कुतःसर्वभूतानांआत्मत्वात् १९

आत्मत्वात्सर्वत्रसिद्धत्वादिति चेत्तु द्वयं उपपादयति परावरेष्विति चतुर्भिः । ब्रह्मा अंतोयेषां स्थावर आदिर्येषां तेषु । जीवेषु वटादिषु महत्सु च भूतेषु आकाशादिषु २० गुणसाम्ये प्रधाने । गुणव्यतिकरे महत्तत्त्वादौ च । परो ब्रह्मस्वरूपः २१ कथं तर्हि द्रष्टव्यं भोक्तृभोग्यादिभेदाभावात् । प्रत्यगात्मस्वरूपेण व्यापकतया निर्देश्यः । दृश्यं भोग्यं देहादितद्रूपेण च व्याप्यतया निर्देश्यो मायया ईयते इत्युत्तरेणान्वयः । वस्तुनस्तु स्वयं अधिकल्पितो निर्देश्योऽपि मत् । यद्वा अनिर्देश्योऽपि रवं निर्देश्यः सन् विकल्पित ईयते इत्यन्वयः २२ यतः केवलोऽनुभवात्मक आनंद एव स्वरूपं यस्य । ननु स एव चेत्सर्वत्र तर्हि सर्वज्ञत्वाद्युपलभ्येत तत्राह । गुणात्मकः स गायत्र्याः सा गुणसर्गातया मायया अंतर्हितं ऐश्वर्यं येन सः २३ यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु यथाचित्तं दयां सौहृदं च कुरुत । यया दयया । उन्मुच्य संत्यज्य २४ ततः किम त आह । तुष्टे च तत्र तस्मिन् किमलभ्यम् । तथापि गुणपरिणामाद्देवस्वामिद्धा अथ तन्नतः सिद्धा येषां दयः तैः किं । अगुणेन च मोक्षेण कांक्षितेन किं । तमुपगायतां नोस्माकं अकांक्षितस्पापितस्य सिद्धेः यद्वा माभून्मोक्षः तस्य चरणयोः सारं जुषां सुखांसेवमानानां तेनापि किमित्यर्थः २५ ननु च धर्मादेरपुरुषार्थत्वे किमित्याचार्यैः वेदोक्तत्वेन सत्य एवाभिहितं तत्राह । धर्मार्थः कामश्चेति त्रिवर्गस्तदर्थं च वा ईक्षाद्या अभिहिता । ईक्षा आत्मविद्यात्रयीकर्मविद्यानयदमौ तर्को दंडश्च विविधा चवार्ता जीविका तदेतत्सर्वं निगमस्यार्थजातं स्वसुहृदः स्वांतर्यामिणः परस्य पुंसः स्वात्मार्षणसाधनं चेत्तर्हि सत्यं मन्ये सत्यं परत्वात् । अन्यथा तदमत्यमेव । यद्वा तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये । सत्यं पुनर्निस्त्रैगुण्यलक्षणं परमस्य पुंसः स्वात्मार्षणमेवेत्यर्थः । तदुक्तं भगवता । ' त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्यो भवार्जन ' इति २१ तेषां विश्वा सार्थगुरु संप्रदायमाह ज्ञानमिति । यत्र नारदः श्रोता तत्र कुतो मादृशानामधिकार इत्यत्राह । भगवत एकांत भक्तानां यत्पादरजस्तेन आश्रुतानां स्नातानां देहिनां सर्वेषामपि तद्विज्ञानं स्यात् न तूतमानां भवेति नियमः २७ अतएव मयापि पूर्वं (देवस्य दर्शनं यस्य तस्मात्) नारदाच्छ्रुतम् । विज्ञानं संयुतं अनुभवयुक्तम् । धर्मं च श्रुतवानहम् २८

परावरेषु भूतेषु ब्रह्मांतस्थावरादिषु ॥ भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च २० गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा ॥ एक एव परो ह्यात्मा भवानीश्वरोऽव्ययः २१ प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ॥ व्याप्य व्यापकं निर्देश्यो ह्यनिर्देश्यो विकल्पितः २२ केवलानुभवानंदस्वरूपः परमेश्वरः ॥ मायया नर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया २३ तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम् ॥ आसुरं भावं उन्मुच्य यया तुष्यत्यधोक्षजः २४ तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनंत आद्ये किं तैर्गुणव्यतिकरादिहये स्वसिद्धाः ॥ धर्मादयः किमगुणेन च कांक्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतां २५ धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षात्रयी नयदमौ विविधा चवार्ता ॥ मन्येत देतदखिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मार्षणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः २६ ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय ॥ एकांतिनां भगवतस्तदकिंचनानां पादारविंदरजसाश्रुतदेहिनां स्यात् २७ श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानं संयुतम् ॥ धर्मं भागवतं शुद्धं नारदादेव दर्शनात् २८

किंच यः ब्रह्माद्यप्यंतपदार्थेषु परमात्मा व्याप्य स्थितः २० २१ २२ २३ तस्मात् आसुरं भावं उन्मुच्य सर्वभूतेषु दयां सौहृदं च कुरुत दयया अधोक्षजः तुष्यति २४ अनंतं तुष्टे च तत्र जुषां नः अलभ्यं किम् २५ २६ एतद्विज्ञानं नारायणः नारदाय आह एकांत भक्तानां पादरजसास्नातानां सर्वेषामपि दद्विज्ञानं स्यात् न तु उच्चांतां भवेति नियमः २७ इदं भगवद्धर्मरूपं ज्ञानं मया पूर्वं नारदाच्छ्रुतम् २८

तत्रातिविस्मिताः पृच्छन्ति प्रहादेति । एताभ्यामृतैः सन्यगुरुं विद्मः । एतदागमनात्पूर्वमेवाहं नारदपार्श्वगत इति चेत्तत्राहुः । हियस्मात् बालानामपि अतिशिशूनामस्माकं एतावीश्वरौ नि
यंतारौ । अतस्तत्रान्यत्रगमनसंभ्रमः २९ स एवात्रागत इत्यपि संभवतीत्याहुः बालस्येति । दुरन्वयः दुष्टः विश्रंभकारणं विश्वासहेतुः ३० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टी
कादाप्रहादानुचरितेष्वध्यायः ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्तमे मातृगर्भस्थे स्वस्मिन्नारदभाषितम् । प्रहादो वर्णयामास शिष्यप्रत्ययसिद्धये ॥ १ ॥ अश्राविनारदादेतन्मया गर्भ इतीरितम् । तत्प्र
स्तावक्यामाह पद्यैः षोडशभिः सुधीः ॥ २ ॥ १ अस्माकं पितरि हिरण्यकशिपौ २ स्वकृते नैव पापोऽसौ अभक्षिभक्षित इति हर्षवंतो युद्धोद्यमचक्रुः ३ ४ ५ राज्ञः शिविरं आवासं व्यलुपन् सर्वस्वापहा
रेण नाशितवतः (गर्भस्थस्य मम मातरं अग्रहीच्च) ६ ७ अनागसं निरपराधं रानां नेतुं मार्हसीति प्राह ८ अविषह्यं दुःसहं अतः अनया प्रसवपर्यंतं अत्रास्यताम् । ततश्च अर्थस्य पदवीं मार्गगतः
प्राप्तः सन् (मोक्ष्ये) जातं पुत्रं हत्वा मोक्षयामीत्यर्थः ९ साक्षात्स्वगुणैरेव महान् ननु पित्रादिसंबन्धात् । तस्याहेतुभूतेन संस्थां मृत्युं नयास्याति तत्र हेतवो निष्किल्बिष इत्यादयः १०

दैत्यपुत्रा ऊचुः ॥ प्रहादत्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्महे गुरुं ॥ एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीश्वरौ २९ बालस्यांतःपुरस्थस्य महत्संगो दुरन्वयः ॥ छिन्विनः
संशयं सोम्य स्याच्चेद्विश्रंभकारणम् ३० इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे प्रहादानुचरितेष्वध्यायः ६ ॥ ७ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ एवं दैत्यसुतैः पृष्ठो म
हाभागवतोऽसुरः ॥ उवाच स्मयमानांस्तान् स्मरन्मदनुभाषितम् १ ॥ प्रहाद उवाच ॥ पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मंदराचलम् ॥ युद्धोद्यमं परंच कुर्वि
बुधादानवान् प्रति २ पिपीलिकैराहेरिर्वीदेष्ट्या लोकोपतापनः ॥ पापेन पापोऽभक्षीति वादिनो वासवादयः ३ तेषामतिबलोद्योगं निशम्यासुरयूथपाः ॥ वध्य
मानाः सुरैर्भीता दुष्टबुधः सर्वतो दिशम् ४ कलत्रपुत्रमित्रास्तान् गृहान् पशुपरिच्छदान् ॥ नावेक्षमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरीप्सवः ५ व्यलुपन् राजशिविरममराज
यकांक्षिणः ॥ इंद्रस्तुराजमहिषीमातरं मम चाग्रहीत् ६ नोयमानां भयोद्विग्रां रुदतीं कुररीमिव ॥ यदृच्छयाऽऽतस्तत्र देवर्षिर्दृष्टोपाधि ७ प्राहमैनां सुरपतेने
तुमर्हस्य नागसम् ॥ मुंचमुंच महाभागसर्तोपरपरिग्रहम् ८ ॥ इंद्र उवाच ॥ आस्तेऽस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरादिषः ॥ आस्यतां यावत्प्रसवं मोक्षयेथ पद
वीगतः ९ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ अयं निःकिल्बिषः साक्षान्महाभागवतो महान् ॥ त्वयानप्राप्स्यते संस्थामनंतानुचरो बली १०

दैत्यपुत्रा ऊचुः ॥ वयं त्वंच अन्यं गुरुं विद्महे २९ अंतःपुरस्थस्य बालस्य तव महत्संगः कथं जातः इति नः संशयं छिन्वि ३० ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ६ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ एवं
दैत्यसुतैः पृष्ठः प्रहादः मम पूर्वानुभाषितं स्मरन् उवाच १ ॥ प्रहाद उवाच ॥ अस्मात्पितरितपसे मंदराचलं प्रस्थिते सति देवाः दानवान् प्रतियुद्धोद्यमं चक्रुः २ तदा असुराः देवव
लोद्योगं दृष्ट्वा कलत्रादिसर्वं त्यक्त्वा दिशः प्रदुष्टवुः ३ ४ ५ ततो देवाः राज्ञः आवासं व्यलुपन् इंद्रस्तु मम मातरं गृहीत्वानोतवान् ६ तानोयमानां भयोद्विग्रां पथि दृष्ट्वा नारदः
इंद्रं प्राह ७ हे इंद्र एनां सर्तो नेतुं नार्हसि ८ मुंचमुंच एवमुक्तः इंद्रः नारदं उवाच ह्रस्वे अस्याः जठरे अविषह्यं वीर्यं आस्ते अतः प्रसवोत्तरंतं हत्वा एनां मोक्षये ९ नारद उवाच ॥
हे इंद्र अयं महाभागवतः अनंतानुचरः त्वया संस्थानं प्राप्स्यते १०

अनंतस्यप्रियोयोहं सवाप्रियोयस्यतस्यममभक्त्याएनांप्रदक्षिणीकृत्य ११ इहोष्यताभित्याहेतिशेषः १२ अंतिसमीपे १३ अंतर्वत्नीगर्भिणी । इच्छयामर्तुरागमनानंतरंप्रसूतये । एव
मापिस्वगर्भस्यक्षेमाय १४ तस्याःशोकशान्त्यधर्मस्यतत्त्वमंकिक्षणं ज्ञानमात्मानात्मविवेकःतदुभयंप्रादात् ईश्वरःसमर्थः १५ १६ भूयात्भवेत् वैशारदीस्वार्थतद्धितः । देहाद्यहंकारच्छे
दनिपुणेत्यर्थः । (तादृशीर्षीर्भूयात् भवेत् । स्त्रीणांबालानांचश्रद्धातोज्ञानाधिकारःयथामम) १७ कासौवैशारदीधीरित्यपेक्षायांनारदोक्तमेवदेहात्मविवेकप्रकारमाह । जन्मेतिदश
भिः । जन्माद्याःजायतेआस्तिवर्धतेविपरिणमतेअपक्षीयतेनश्यतीत्येवंभूताइमेष्टभावाविकारा वृक्षेसत्येवययोफलानांइत्यतेतद्वेदात्मनितयैवास्यतेदेहस्यदृष्टाइत्यर्थः । ईश्वरीविकारस
मर्थामूर्तिर्यस्यतेन १८ तदेवंदेहधर्मैस्तद्वैलक्षण्येनआत्मनोदेहभेदोदर्शितः । इदानीमात्मधर्मेरेवभेदंस्फुट्यंस्तदहंकारादिकंत्याजयति । आत्मानित्यः । 'अविनाशीवाभरेयमात्मा'
इतिश्रुतेः । अव्ययःअपक्षयशून्यः । 'ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्' इतिश्रुतेः । शुद्धः 'निरवद्यंनिरंजनं' इतिश्रुतेः । एकः । 'एकमेवाद्वितीयं' इतिश्रुतेः । क्षेत्रज्ञः 'विज्ञातारभेकेन
विजानीयात्' इतिश्रुतेः । आश्रयः । 'यस्मिन्नद्यौःपृथिवीचांतरिक्षं' इतिश्रुतेः । अविक्रियः । 'निष्कलंनिष्क्रियंशांतं' इतिश्रुतेः । स्वदृक् । 'आत्मज्योतिःसम्प्रादितिहोवाच
इतिश्रुतेः । हेतुः । 'सहस्रलोकानसृजत' इतिश्रुतेः । व्यापकः । 'सत्यंज्ञानमनंतं' इतिश्रुतेः । असंगी । 'असंगोह्ययंपुरुषः' इतिश्रुतेः । अनावृतः । 'पूर्णस्यपूर्णमदःपूर्णमेवाव'
शिष्यते' । इतिश्रुतेः १९ परैःश्रेष्ठैर्विवेकसमर्थैःदेहाद्देदंविद्वान्अहंममेत्यसद्भावंमिथ्याभिनिवेशंत्यजेत् २०

इत्युक्तस्तांविहार्येद्रोदेवर्षेर्मानयन्वचः ॥ अनंतप्रियभक्त्यैनांपरिक्रम्यदिव्ययौ ११ ततो नोमातरमृषिःसमानीयनिजाश्रमम् ॥ आश्वास्येहोष्यतां
त्सेयावत्तेभर्तुरागमः १२ तथेत्यवात्साह्वयैरंति साप्यकुतोभया ॥ यावद्वैत्यपतिर्घोरात्तपसोनन्यवर्तत १३ ऋषिपर्यचरत्तत्रभक्त्यापरमयासती ॥ अंत
र्वत्नीस्वगर्भस्यक्षेमायेच्छाप्रसूतये १४ ऋषिःकारुणिकस्तस्याःप्रादादुभयमीश्वरः ॥ धर्मस्यतत्त्वज्ञानंचमामप्युद्दिश्यनिर्मलम् १५ तनुकालस्यदीर्घ
त्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ॥ ऋषिणानुगृहीतंमांनाधुनाप्यजहात्स्मृतिः १६ भवतामपिभूयान्मेयादिश्रद्धयतेवचः ॥ वैशारदीधीःश्रद्धातःस्त्रीबालानांच
मेयथा १७ जन्माद्याःषडिमेभावादृष्टादेहस्यनात्मनः ॥ फलानामिववृक्षस्यकालेनेश्वरमूर्तिना १८ आत्मानित्योऽव्ययःशुद्धएकःक्षेत्रज्ञआश्रयः ॥
अविक्रियःस्वदृग्घेतुर्व्यापकोऽसंग्यनावृतः १९ एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनोलक्षणैःपरैः ॥ अहंममेत्यसद्भावंदेहादौमोहजंत्यजेत् २०

इत्युक्तः इंद्रःतांविहार्यदिव्ययौ ११ ततो नारदःमेमातरंआश्वास्य निजाश्रमंआनीययावत्तेभर्तुरागमःतावत्इहउप्यतांइत्याह १२ साअंतर्वत्नीइच्छाप्रसूतयेगर्भक्षेमाय
चऋषिपर्यचरत् १३ १४ कारुणिकःऋषिःमांउद्दिश्यतस्याःधर्मस्यतत्त्वरूपांमंकिज्ञानंचप्रादात् १५ तनुवहकालत्वात्स्त्रीत्वाच्चमातुःतिरोदधेऋषिरुपयामांअधुनापिस्मृ
तिर्नजहाति १६ अतःयदिममवचःश्रद्धयतेतर्हिभवतामपिभक्तिज्ञानंचभवेत् १७ अधनारदोक्तं देहात्मविवेकप्रकारंदर्शयति जन्माद्याःषट्भावाःदेहस्यदृष्टाःआत्मनः
न १८ आत्मानुनित्यःअव्ययः शुद्धः १९ इत्यादिलक्षणैःदेहात् भेदंज्ञात्वादेहादौअहंममेतिमिथ्याबुद्धित्यजेत् २०

मन्वेवंविविक्तात्मज्ञानेनोपि अपरोक्षानुभवेन ब्रह्मताप्राप्तिः कथं स्यात्तयतीऽहंकारादिके त्वेजैव इत्यपेक्षायां तत्प्राप्तिप्रकारे सदेष्टांति माह । क्षेत्रेषु स्वर्णाकरेषु स्फुरत्स्वर्णकणेषु ग्रावणुयोगैर्ध
मनाद्युपायेस्तदुपायानि शोहेमकारो यथा स्पर्शप्राप्त्याह । (एवंक्षेत्ररूपेषु देहेषु) आत्मयोगैरात्मप्राप्त्युपायैः ब्रह्मगतिं ब्रह्मतां अध्यात्मविदे आत्मा विहृतकार्यकारणसंघातज्ञाता (ल
भेत) २१ अध्यात्मविवेकरूपमात्मप्राप्त्युपायमाह । अष्टाविति त्रिभिः । मूलप्रकृतिर्महदहंकारौ पंचतन्मात्राणि चेत्स्यष्टौ । त्रयः सत्त्वाद्यन्तेषु प्रकृतिरुपायः । ननु भिन्नाः । एकान्वर्त्त
त्रियाणि पंचमहाभूतानि चेति षोडश पुमानात्मा एकः प्रोक्तः आचार्यैः कपिलादिभिः । एकत्वे हेतुः एषु साक्षित्वेन अन्वयात् । तदुक्तं । ' मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ' इति २२ जगत्तज्जगत्तत्पुः स्यात्वरय । अत्रैव सर्वसंघातात्मके देह एव मृग्यः अन्वेष्टव्यः । शुशकंचेतदित्याह । नेति नेतीत्यभ्यापो हे क्रियमा
ने स्वयमेव जनात्मवर्मात्पुण्यपुण्यकर्मण्यहमिति २३ मणिषु सूत्रस्येव सर्वत्रानुस्यूतत्वेन अन्वयः । अतएव मणिभ्यः सूत्रस्येव एकैकव्यतिरेकश्च । तयोर्द्वैक्यतेन चो विवेकः पूर्वोक्तो वा तेन
उशतामुदेन आत्मना मनसा । सर्गस्थानसमाग्रायैः सृष्टिस्थितिसंहारैः ' यतो वा इमानि भूतानि जायते ' इत्यादिभ्युत्पन्नसर्गाद्यनुसंधानेनेत्यर्थः । विमृशद्भिः विचारणद्भिः असत्त्वैः अ
व्यग्रेः मुमुक्षुभिर्मृग्य इति पूर्वोक्तान्वयः २४ विमर्शप्रकारमाह बुद्धेरिति द्वाभ्याम् । अव्यक्तः साक्षी २५ अतएव निर्बुद्धिर्भेदेः परिणामैः पर्यस्तैः परितः क्षितेरनात्मधर्मत्वेन निरस्तैः । बुद्धिधर्म
त्वे हेतुः । त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजस्यैः बुद्धेरेव त्रिगुणात्मकत्वात्कर्मकवृत्त्याच्च । तस्या एवेता अवस्थाः । आत्मा तु बुद्धधन्वयात्तदवस्थावानिवभाति न तत्त्वत इत्यात्मनः
स्वरूपं बुद्ध्येत जानीयादित्यर्थः । अत्र दृष्टांतः कुसुमधर्मैर्मपेस्तदाश्रयं वायुमिव २६ ननु तर्हि कथा कुसुमधर्मोपि वायोर्मधोविवेकज्ञानेन निवर्तते एवमात्मनः संसारो बुद्धिधर्मोपि निवर्तते तस्या
श्रव्याह । एतद्द्वारं बुद्धिद्वारकं तदवस्थाद्वारको वानुस्वतः हि यस्मात्तद्बुद्धेर्युगात्कर्मभिश्च तेभिश्च ध्यत इति तथा । स च अज्ञानमूलः (प्रातिमूलकः) अतो जगत्सर्वोऽपि मिथ्याभूतोऽपि स
महवेष्ट्यते । वायोस्तु गंधविशिष्टद्रव्यसंघस्य वास्तवत्वात्सोऽस्मिन्नविषये विमर्शो दृष्टांतः । (अतोऽत्र स्वप्नप्रवृत्त्येतदिति भावः) २७

स्पर्शयथाग्रावमुहेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आमुयात् ॥ क्षेत्रेषु देहेषु तथाऽऽत्मयोगैराध्यात्मविद्वद्ब्रह्मगतिं लभेत २१ अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता स्रय एव दित इणाः ॥
विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् २२ देहस्तु सर्वसंघातो जगत्तत्पुनरिति द्विधा ॥ अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतस्त्यजन् २३ अन्वयव्यातिरेके
ण विवेकेनोशतात्मना ॥ सर्गस्थानसमाग्रायैर्विमृशद्भिरसत्त्वैः २४ बुद्धेर्जगत्तत्पुनरिति द्विधा ॥ तायै नैवानुस्यूतं सोऽप्यक्षः पुरुषमपरः २५ ए
भिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिर्भेदेः क्रियोद्भवैः ॥ स्वरूपमात्मनो बुद्ध्येद्बुद्धेर्वायुमिवान्वयात् २६ एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः ॥ अज्ञानमूलोऽप्यर्थो
पि पुंसः स्वप्नप्रवृत्त्येतदिति २७

२१ २२ २३ २४ किंच जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिवृत्तयः बुद्धेर्भवन्ति ताः येन अनुस्यूते सः साक्षी पुरुषः २५ २६ संसारस्तु बुद्धिद्वारकः अज्ञानमूलः २७

माकिरशक्येतिचनमंतव्यमित्याह । कइति । छिद्रवत् आकाशवत् । तिष्ठतः विषयाणामुपपादनैः अर्जनैः किम् । तत्र हेतुः । सर्वदेहिनां सामान्यतः । विषयनिष्ठत्वेऽशूकरादिसाधारण्यादित्यर्थः । नचैवमादौ पौनरुक्त्यदोषः नारंदोकादुवादरूपत्वादस्यप्रकरणस्य ३८ अनर्थकं च विषयार्जनमित्याह । रायो अर्थाः (कोशोभाङ्गानामुत्तिरेक्ष्य) क्षणमंगुरायुषस्य तस्य स्वयमपि चलाः संतः । तदुक्तमितिहासेषु । ' घनं हि पुरुषो लोके पुरुषं घनमेव वा । अवश्यमेकं त्यजति तस्मात्किंचन नृपण्या ' इति ३९ ' यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनं उरं । अमि लापोपपन्नं च सुखं स्वर्गसुखास्पदम् ' इत्येवंभूताः स्वर्गादिभोगा अपि न सेवार्हा इत्याह । एवंहीति । क्षयिष्णुत्वे हेतुः क्रतुभिः कृता इति ' तद्ययेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते ' इति श्रुतेः । अतएव पुण्यतरतम्येन सातिशयानच निर्मलाः स्पर्धादिमत्वात् । न विद्यते दृष्टं श्रुतं च दूषणमस्मिन् ४० यदर्थो यत्संकल्पः (आत्मानं विद्वांसं मन्यते विद्वन्मानी) । अतः संकल्पिता द्विपर्यासं विपरीतं फलं अभोधं अवश्यं प्राप्नोति ४१ तदेव दर्शयति सुखायेति । ईहया इच्छया क्रियया वा । यः पूर्वमनीहाया हेतोः सुखेन भावतो व्याप्तभासीति स ईहया दुःखमाप्नोत्येव (सदा) ४२ किंच कामान् काम्ये विषयैः कर्मभिर्वा । पारक्यः श्वसृगालादिभोग्यः न त्वात्मीयः मंगुरश्च ४३ किमु देहात् व्यवहृता अपन्यादयो ममता विषयाः पारक्या इति वक्तव्यम् ४४ किंच । स्वयंपुरुषार्थरूपस्य किमेतैरतिगुच्छैरित्याह किमेतैरिति ४५ भोगावसराभावाच्चैतैः कल्पयो इत्याह निरूप्यतामिति । (निषेकादिपुण्यसंभवादिषु) प्राप्तीनैः कर्मभिः क्रियमानस्य । कर्मभिः कियानर्थ इति वाञ्छयः ४६

कोतिप्रयासोऽसुरबालकाहरेरुपासने स्वेहदि छिद्रवत्सतः ॥ स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ३८ रायः कलत्रं पशवः सुता दयोऽष्टहामहीकुंजरकोशभूतयः ॥ सर्वेऽर्थकामा क्षणमंगुरायुषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियतामियंचलाः ३९ एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशयान निर्मलाः ॥ तस्माददृष्टश्रुतदूषणपरं भक्त्यैक्ये शंभजतात्मलब्धये ४० यदर्थं इह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः ॥ करोत्यतो विपर्यासमभोधं विंदते फलम् ४१ सुखाय दुःखमोक्षाय संस्वरूप इह कर्मिणः ॥ सदा प्रोतीहया दुःखममोहावाः सुखावृतः ४२ कामान् कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पुरुषः ॥ सर्वदेहस्तु पारक्यो भंगुरो यात्युपैति च ४३ किमु व्यवहृतापत्यदारागारवनादयः ॥ राज्यकोशजामात्यभृत्यासाममतास्पदाः ४४ किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन न श्वरेः ॥ च न धैर्यसंकाशैर्नित्यानंदमहोदधेः ४५ निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान् देहभृतोऽसुराः ॥ निषेकादिष्ववस्थासु क्रियमानस्य कर्मभिः ४६

हेदेत्यबालकाः हृत्स्वस्य हरेर्भजने कोतिप्रयासोऽस्ति ३८ किंच द्रव्यकलत्रादयः पुते मर्त्यस्य कियत्प्रियं कुर्वन्ति ३९ यथा द्रव्यपुत्रकलत्रादिकं इह लोकसुखं न श्वरम् एवं पुण्या जितस्वर्गादिकमपि न श्वरं तस्मात् आत्मलब्धये भक्त्या हरिर्भजत ४० किंच अर्थनरः यत्संकल्प्य कर्माणि करोति तद्विपरीतं फलं प्राप्नोति ४१ तदेवाह इह कर्मिणः सुखाय संस्वरूपोऽस्ति परंच इच्छया दुःखं प्राप्नोति ४२ किंच यदर्थं कामान् कामयते सः देहस्तु पारक्यो यदा ४३ ब्रह्मास्त्रादिपुत्रादयः पारक्या इति किंच वक्तव्यम् ४४ किंच आत्मनः न श्वरेः पुतैः किम् किंच हे असुराः क्रियमानस्य देहेन कर्मभिः कियानर्थ इति कल्प्यतां ४५ ४६

ननु कर्मसमाप्तेषु मोगावसरः स्यात्तत्राह । कर्मोपीति । नचेदं कर्म तत्फलं देहादिकं परमायं इत्याह । उभयं कर्म च देहं च अविवेकतः अज्ञानेनैव तनुते ४७ अर्थादयो यदपाश्रयाय दधीनाः ४८ मृतानां प्राणिनाम् । जीवसंज्ञितः अंतर्योगी ४९ असुराणामस्माकमत्रनाधिकार इत्यपि न वाच्यमित्याह । देव इति पंचभिः ५० (नालं न समर्थ) ५१ अमलमणिष्ठा मया । अद्विडं वनं नटनमात्रम् ५२ (सर्वत्र सर्वभूतेषु आत्मोपम्येन आत्मगुण्यदर्शनेन) ५३ अच्युततां अमृतत्वम् ५४ अध्यायद्वयोक्तमुपसंहरति । एतावानिति । तदीक्षणं गोविंददृष्ट्या संज्ञानम् ५५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ ॥ ॥ अष्टमेति रुपासूनुनिघ्ननदैत्यो हतः स्वयम् । आविर्भूय नृसिंहेन सचमया दिभिः स्तुतः ॥ १ ॥ अंतःकृपाकुषापूर्णावहिः को घो नृकेसरी । दैत्यैर्द्रुमैरिमावेन मजंतं समभावयत् ॥ २ ॥ १ एकांतसंस्थिता प्रत्यङ्निष्ठा । यथा यथावत् २ सच पुत्रं हंतुं मनोदधे । कथं भूतः । कोपस्यावेशेनोद्रेकेण चलत् गात्रं वपुर्यस्य सः ३ सिंहातिरस्कृत्य (अतर्हणंतिरस्कारानर्हपरमसाधुम्) पापेन सरोषेण तिरश्चीनेन वक्त्रेण (आहोवाच) ४

कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना ॥ कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ४७ तस्मादर्थान्धकामाध्वर्माश्च यदपाश्रयाः ॥ मजतानीदृयात्मानमनीहं हरिर्माश्वरम् ४८ सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मे श्वरः प्रियः ॥ भूतैर्महाद्विः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ४९ देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गंधर्व एव च ॥ मजन्मुकुंदचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथावयम् ५० नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः ॥ प्रीणनायमुकुंदस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ५१ न दानं न तपो न ज्ञानशौचं न व्रतानि च ॥ प्रीयतेऽमलया मत्स्या हरिरन्यद्विडं वनम् ५२ ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ॥ आत्मोपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ५३ दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः ॥ स्वगामृगाः पापजीवाः संति ह्यच्युततांगताः ५४ एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ॥ एकांतभक्तिर्गोविंदेयत्सर्वत्र तदीक्षणम् ५५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ नारद उवाच ॥ अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम् ॥ जगदुर्निरवद्यत्दानैव गुर्वनुशिक्षितम् १ अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकांतसंस्थिताम् ॥ आलक्ष्यभीतस्त्वरितो राज्ञा आवेदयद्यथा २ श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तनयानयम् ॥ कोपावेशेन चलद्गात्रः पुत्रं हंतुं मनोदधे ३ सिंहापकृषया वाचा प्रहादमतर्हणम् ॥ आहोक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ४

किंच अयं देहादेहं कर्म च अज्ञानेनैव तनुते ४७ तस्मात् अर्थादयो यदधीनाः तं हरिं भजध्वम् ४८ ४९ नः असुराणां हरिः मजनेन अधिकारः इति न च वाच्यम् देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गंधर्व एव च मजन्मुकुंदचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथावयम् ५० नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः ॥ प्रीणनायमुकुंदस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ५१ न दानं न तपो न ज्ञानशौचं न व्रतानि च ॥ प्रीयतेऽमलया मत्स्या हरिरन्यद्विडं वनम् ५२ ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ॥ आत्मोपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ५३ दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः ५४ स्वगामृगाः पापजीवाः संति ह्यच्युततांगता ॥ एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ॥ एकांतभक्तिर्गोविंदेयत्सर्वत्र तदीक्षणम् ५५ ॥ इति सप्तमे सप्तमः ७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ अथ सर्वे दैत्यसुताः निर्दोषं प्रहादवाक्यं जगद्गुरुशिक्षितं १ अथाचार्यसुतः वालकानां प्रत्यङ्निष्ठां बुद्धिं आलक्ष्यभीतः स नृराज्ञेशीघ्रं न्यवेदयत् २ राजा त्वं अप्रियं श्रुत्वा कोपावेशेन चलद्गात्रः पुत्रं हंतुं मनोदधे ३ बद्धांजलिं स्थितं पुत्रं पापेन चक्षुषा अबलोकयन् आह ४

५ हेमंदात्मनः अल्पबुद्धे । मदान्नाऽतिलंघिनं त्वामद्य मालयं नेष्यामि ६ अभीतवत् । किं बलं यस्य स किं बलः (अत्यगाः अतिक्रांतवान्) ७ (सभगवान् ममैव बलमिति । किंतु भवतो न्येषां च बलिनां स एव बलम् । ये परे ब्रह्मादयोऽप्येव च ये स्थिरजंगमास्ते येन वशं प्रापिताः) ८ वशं प्रणीता इत्यत्र हेतुः सर्वश्वर इति । उरवः क्रमाः पादविक्षेपावस्थ । बहुपराक्रम इति वा । भोजन आदिरूपः । सत्त्वैर्धैर्यबुद्धिर्वा ९ ननु मच्छत्रुरसौ कथं ममापि स एव बलं स्यादत आह जहीति । आत्मनः स्वस्थभावं स्वभावस्य ज । यतः अजितादात्मनो मनसकृते विना अन्ये विद्विषो न संति । किंच । तद्विददेव हि साम्येन मनसोधारणमेव समर्हणमाराधनम् १० ननु मयादिग्विजये सर्वैरिषवोजिताः अतः सांप्रतं विद्विषो न संतीति चेत्सत्यं तत्राह । दस्यूनिति । एकेन वा शमंदाः पुरा आदौ लुपतः सर्वस्वं हरतः षड्विधियलक्षणान् शत्रून् अविजित्य अजित्वा दशदिशः स्वयं जिता मन्यन्ते । साधोऽनुजितचित्तस्य देहिनां समस्य ज्ञस्य विदुषः स्वाज्ञानकल्पिताः परेशप्रवः कुतः स्युः ११ व्यक्तं निश्चितम् । विष्णुवाचनं चिदा इत्यर्थः १२ हेमंदाभाग्यमदन्योजमदीश्वरीयस्य स्थितत्वं सौकास्ति । प्रह्लादमाह स सर्वत्रास्ति । हिरण्यकशिपुः इति तर्हि कस्मात्स्तं मेनास्ति । प्रह्लादस्तु तं स्तं मे निरीक्षमाणो नमस्यन्नाह दृश्यत इति १३ हिरण्यकशिपुस्तत्र तमपश्यन्नाह । सोहमिति । विकृत्य मानस्य विपरितं ब्रुवाणस्य तोशिरः कायाद्वरामिप्यवकरोमि (त्वात्वात्) १४

प्रश्रयावनतं दातं बद्धां जलिमवस्थितम् ॥ सर्पः पदाहृत इव श्वसनप्रकृतेदारुणः ५ हेतुर्विनीतमंदात्मनः कुलभेदकराधम ॥ स्तब्धं मच्छासनोद्भूतं नेष्येत्वाऽद्य मक्षयम् ६ कुद्धस्य यस्य कं पंते त्रयो लोकाः सहेश्वराः ॥ तस्य मेऽभीतवन्मूढशासनं किं बलं ज्येष्ठाः ७ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ न केवलं भवतश्चराजनसवैवलंबलिनां चापरेषाम् ॥ परेश्वरेऽमी स्थिरजंगमाये ब्रह्मादयो येन वशं प्रणीताः ८ सर्वश्वरः कालउरुकमोसावोजः सहः सत्त्वबलैर्द्रियात्मा ॥ स एव विश्वपरमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यतिगुणत्रयेणः ९ जह्याऽऽसुरं भावमिमं त्वमात्मनः समं मनोधत्स्वनसंतिविद्विषः ॥ ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थिता तादेहानंतस्य महत्समर्हणम् १० दस्यूनपुरा षण्णविजित्य लुपतो मन्यंत एके स्वजितादिशो दश ॥ जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ११ हिरण्यकशिपु उवाच ॥ व्यक्तत्वं मर्तुकमोसियोऽतिमात्रं विकृत्यसे ॥ मुमूर्षुणां हि मंदात्मनः सुविष्णुर्वागिरः १२ यस्त्वयामं दभाग्योक्तो मदन्योजमदीश्वरः ॥ कासो यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तं मे न दृश्यते १३ सोहं विकृत्य मानस्य शिरः कायाद्वरामिते ॥ गोपायेत हरिस्त्वाद्यस्ते शरणमोप्सितम् १४

५ हेतुर्विनीत हेअधममच्छासनातिगंत्वा अद्य मसादनं नेष्ये ६ यस्य मे कुद्धस्य स तः त्रयो लोकाः कं पंते तस्य मे शासनं कस्य बलेन अतिक्रांतवान् ७ ॥ नारद उवाच ॥ इति श्रुत्वा हरेः प्रियः प्रह्लादः प्रहसन् इति गतभीः उवाच हे राजन् सः केवलं मम बलं किंतु भवतः अपरेषां बलिनां च बलम् येन ब्रह्मादयो वशं प्रापिताः ८ सः ईश्वरः इदं सृजति अवस्थिति ९ त्वं आसुरं स्वभावं जहि मनः समं धत्स्व अजितादात्मनः मनो विना अन्ये विद्विषो न संति किंच स सर्वत्र साम्येन मनसोधारणं तदेव अनंतस्य समर्हणं भवतीत्यादि १० ११ राजोवाच ॥ हेमंदात्मनूनि श्रितं त्वं मर्तुकामासि यः त्वं अमर्यादं विकृत्यसे १२ हेमंदाभाग्यस्त्वयामदन्यः जगदीश्वर उक्तः असौ कास्ति यदि सर्वत्र वर्तते तर्हि कस्मात्स्तं मे न दृश्यते १३ प्रह्लादः तं स्तं मे निरीक्ष्यमाणः नमस्यन्नाह दृश्यते इति अरेकृत्य मानस्य तोशिरः कायाद्वरामि त्वां हरिः अद्य मोपायेत १४

प्रहादेनमूर्ध्ववद्वांजलिना निरीक्ष्यमाणं स्तंभं मुष्टिना ताडितवान् १५ (हे अंगयं स्वनं श्रुत्वा स्वधाम्नोऽप्ययं प्रलयश्च) १६ तत्पदं तस्य ध्वजेराश्रयश्च । येन निनादेन (दैत्यनायकावितत्रसुः
अत्युद्विग्राभासन्) विक्रमन्समंततः प्रहरन् १७ भगवांस्तदा स्तंभं विदार्य अदृश्यत इत्योबभूव । किमर्थं । निजभृत्येन प्रहादेन यद्वापितं दृश्यत इति तत्सत्यं विधातुं कर्तुं । तथा अस्मिन्नेषु
भूतेष्व्वात्मनो व्याप्तिचसत्यां कर्तुं स्तंभे अदृश्यत । तत्किमर्थं । 'भौतिकेषु च मावेषु भूतेष्वयमदृश्यश्च । भगवानास्ते' इति यत्तेनैव भृत्येन भाषितं तत्सत्यं विधातुम् । तथा अत्युद्विग्राहकमात्रेण
घोरं रूपमुद्बुद्धवन्तः । तत्किमर्थं निजभृत्यैः सनकादिभिः शापानंतरमनुत्तैस्त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवत्विति भाषितं तत्सत्यं कर्तुं । तथा अत्युद्विग्राहकमात्रेण घृष्टमभ्युत्थं रूपमुद्बुद्धवन्तः
जनमृगाकारं न च मनुष्याकारं उद्बुद्धन्सभायां मध्ये अदृश्यत तत्किमर्थं निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्माणं प्रतियद्वापितं 'भूतेभ्यस्त्वद्विषुष्टेभ्यो मृत्युर्मांश्च मम प्रभो' इति तथा 'नातर्न बाहिरिति न
मरे न मृगैरपि' इति च । ब्रह्मणा च निजभृत्येन तथा स्त्वित्यिदं वापितं तदुभयोर्वाक्यं सत्यं कर्तुं । न हितद्ब्रह्मसृष्टं भूतं न च नरो वा मृगो वा न च समादृश्यातः न च तस्यां गणं बाहिः एवं ताभ्यां यद्वापितं तत्स
त्यं कर्तुं । यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितं नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भवितेति तथा अयमकृतश्चिद्भयोऽमर इति च । यच्च नारदं न निजभृत्येनैवं भाषितं यत्तं यद्वाप्स्यस्य वासं स्थानं प्राप्स्यति अनन्तानु
चरो बलीत्यनेन स्वमक्तपक्षपातेन चकारात्रिजभाषितं च किं तत् 'कौंतेय प्रतिजानीहि मे मक्तप्राप्य इति' इति तथा 'तेषामहं समुद्रं जीमूत्युत्सारं सारं समरात्' इत्यादितत्सत्यं कर्तुं अदृश्यतोति
द्रष्टव्यम् अलं अतिविस्तरेण १८ सदैत्यः एवं ध्वनिं श्रुत्वा तदाश्रयं सत्त्वप्राणि विभोषं सर्वतो विलोकयन् स्तंभं स्वमध्यात्रिगच्छत् नृमृगैर्द्रव्योर्मिश्रं रूपं अहो किमेतदिति मीमांसितवानिति शेषः ।
तस्यैवं अलंभयान कंतं नृसिंहरूपं मीमांसमानस्याप्रतो नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः १९

एवं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन्नुपासुतं महाभागवतं महासुरः ॥ खड्गं प्रगृह्योत्पतितो विरासनात् स्तंभं तताडयति बलः स्वमुष्टिना १५ तदैव तस्मिन्निनदोति मीषणो नभू
वयेनांडकटाहमस्फुटत् ॥ यं वै स्वविष्णोपगतं त्वजादयः श्रुत्वा स्वधामाप्ययमंगमो निरे १६ स विक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसानिशम्यनिर्हादमपूर्वमदुतम् ॥
अंतःसभायां नददर्शितत्पदं वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः १७ सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिचमूतेष्वखिलेषु चात्मनः ॥ अदृश्यतात्यदृश्यरूपमुद्बुद्ध
न्स्तंभे सभायां नमृगं न मानुषम् १८ स सत्त्वमेनं परितो विपश्यन् स्तंभस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् ॥ नायं मृगो नापि नरो विचेत्रमहो किमेतन्नृमृगैर्द्रव्यम् ॥
मीमांसमानस्य समुत्थितोऽथ तो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम् १९

एवं दुरुक्तैः सुतं अर्दयन् सन् खड्गं प्रगृह्य सिंहासनात् उत्पत्य स्वमुष्टिना स्तंभं तताड १५ ततः स्तंभे अतिभीषणः शब्दः अमूत् येन अंडकटाहं अस्फुटत् तं श्रुत्वा ब्रह्मादयः स्वस्थानना
शमिनिरे १६ सः दैत्यः सभामध्ये अपूर्वनादं श्रुत्वा तस्याश्रयं नददर्शनादेन सर्वदैत्याः वितत्रसुः १७ तदा भगवान् स्तंभं विदार्य दृश्यो बभूव निजभृत्यभाषितं तथा अखिलभूतेषु आ
त्मनो व्याप्तिं तथा च सनकादिभिः यत् भाषितं शापमोक्षो भवत्विति तदपि सत्यं कर्तुं नमृगं न मानुषं अदृश्यं रूपं दधत् सन् सभायां स्तंभे अदृश्यत १८ सः दैत्यः एवं ध्वनिं श्रुत्वा तदाश्रयं
विलोकयन् स्तंभं मध्यात्रिगच्छत् नृमृगैर्द्रव्यं नायं मृगः नापि नरः अहो एतत् किं इति अतर्कयत् १९

मयानकत्वमेव दर्शयन्तद्रूपमनुवर्णयति (त्रिभिः) प्रतप्तचामीकरं स्वर्भविर्वापेमानि चंडानि लोचनानि यस्मिन् । सटाजटाः केसराः कंठरोमाणि स्फुरद्भिः मटाकेशरैः श्रुमितं साटीपमाननं यस्मिन् करालाः तुंगाः दंष्ट्रायस्मिन् करवालः सङ्गः तद्वच्चलासुरांतवती क्ष्माजीह्वायस्मिन् भूकुटीयुकेन मुखेनोल्बणम् २० स्तब्धी उन्मत्तौ शंकुवदूर्ध्वकर्णौ यस्मिन् गिरिकंदरवद्वृतव्यातं प्रसृतं आस्थनासेचयस्मिन् । हनूकपोलमांतौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणम् कर्णांतुल्यविस्तारमित्यर्थः । दिविस्पृशन्कायो यस्मिन् । अलुरुपमासः । अदीर्घाः हस्वापीवरास्थूलाग्नीवा यस्मिन् । उरुविशालं वसस्थलं यस्मिन् तच्चतस्रं । अल्पमध्यमं उदरं यस्मिन् २१ चंद्रांशुवद्वोरैस्तनूरुहैर्लोमभिश्चुरितं व्याप्तं विष्वक्मवतः प्रसृता मुख्यास्तेषामनीकानि स्तोमाः तेषां शतानि यस्मिन् नखान्येवापुष्पानि यस्मिन् २२ दुरासदं प्राप्नुमशक्यं सर्वाणि यस्मिन् जातिचक्रादीनि इतराणि च बादीनि तेषां युधप्रवेकाः शस्त्रोत्तमास्तैर्विद्राविता दैत्यदानवा येन तद्रूपं भीमां स मा नस्याग्रतः समुत्थित इति पूर्वेणैवान्वयः २३ तदा विर्भावप्रयोजनविमर्शपूर्वकं तेन सह दैत्यस्य युद्धमाह सप्तभिः । प्रायेण महामाया विना हरिणामेऽयमेवं भूतो वधः मृत्युहेतुः स्मृतः चितितः । तथाप्यनेन समुद्यतेन वधेन किं न किंचिदपीत्येवं ब्रुवन्नभ्यपतदित्यन्वयः २४ तदा सोऽनुरोहं सिंहस्योजसि दीप्तौ पतितः सन् अलक्षितः अदृष्टो भूत् । सत्त्वधामनि सत्त्वमकाशे हरौ पतितस्य तमोमयस्यादर्शनं न तद्विचित्रं भवति तत्र हेतुः यो हरिः पुरास्पृष्टबादोऽप्रलयकालीनं तमः नृमहो भविष्यति तस्मिन् २५ विक्रमं तं संमततः प्रहरंतव । (तार्क्ष्यसुतो गुरुः) २६ हस्तादुत्कलितः निवृत्तः तदा भमरा देवाः सर्वे विष्णुपाः असाध्वमन्यंत । द्रुताभ्यो कांतिस्थाना निषेधांते तद्रथाक्षनच्छदाभेधांतरिताः संतः (हेमारत) २७

प्रतप्तचामीकरचंडलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृमिताननम् ॥ करालदंष्ट्रं करवालचंचलसुरांतजिह्वं भूकुटीमुखोल्बणम् २० स्तब्धोर्ध्वकर्णौ गिरिकंदराजुतव्यासास्थनासंहनुभेदभीषणम् ॥ दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षस्थलमल्पमध्यमम् २१ चंद्रांशुगोरैश्चुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् २२ दुरामदं सर्वनिजेत्तरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ॥ प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिनावधः स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् २३ एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्रदायुधो न दमृसिंहं प्रति दैत्यकुंजरः ॥ अलक्षितोऽपतितः पतंगमो यथा नृसिंहो जसि सोऽनुरस्तदा २४ न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि स्वतेजसा यो नु पुरा प्रपिबतमः ॥ ततोऽभिपद्याम्यहनन्महासुरोरुषा नृसिंहं दयोरुवेगया २५ तं विक्रमं तं सगदं ददाधरोमहोरमं तार्क्ष्यसुतो यथा श्रुहीत् ॥ स तस्य हस्तोत्कलितस्तदाऽसुसो विक्रीडतोऽदृढदहिर्मरुत्पतः २६ असाध्वमन्यंत हतौ कसोऽभमरा च नच्छदाभारतसर्षपेष्ण्यपाः ॥ तं मन्यमानो निजवीर्यशंकितं यद्वस्तु तौ नृहरिर्महासुरः ॥ पुनस्तमासज्जतस्वङ्गचर्मणीप्रगृह्य वेगेन जितश्रमोऽष्टधे २७

एवं तस्य तर्कयतः सतः अग्रतः नृसिंहरूपः हरिः समुत्थितः तदा तप्तसुवर्णलोचनं करालदंष्ट्रं गिरिकंदरवत् प्रसृतास्थनासं स्तब्धोर्ध्वकर्णौ दिविस्पृशत्कायं नखायुधं २० २१ २२ ईदृशं नृसिंहं दृष्ट्वा आह अहो महामायिना हरिणा अयं मम वर्धोपायः चितितः अस्तु तथा अनेन किम् २३ एवं ब्रुवन् दैत्यकुंजरः तं अभ्यपतत् तदा नृसिंहतेजसि अमोपतंग इव अदृष्टो भूत् २४ ततो दैत्यनृसिंहं दया अभ्यहनत् २५ तदैव नृहरिणा गृहीतः सन् हस्तादुत्कलितः २६ स्वङ्गचर्मणीप्रगृह्य वेगेन तं अभ्यपद्यत् २७

यस्य हस्तास्त्वयं मुक्तः तं नृहरिं स्ववीर्याच्छं कितं मन्यमानः । स्वर्गचर्मणीपशुहृत्पुनस्तं आसज्जत अभ्यपद्यतेत्यन्नयः (मृषेयुदविषये जितश्रमः प्रस्फुरद्देह इति यावत्) २७ इयेन स्येव वेमोय
स्य तं शतचंद्रवर्त्मभिः स्वर्गचर्ममार्गैः अच्छिद्रं यथा मन्त्रस्येवं उपर्वचश्चरंतम् । अट्टहासमेवाह । खरं तीव्रम् । उत्स्वनेन महाशब्देन उल्लङ्घनं मयं करं तद्वयेन हरेस्तेजसा च निमीलिते मक्षिणी
यस्य २८ ग्रहणे दृष्टांतः । व्यालोयया सुंषुपकम् । विदारणे दृष्टांतः अहिं गरुड इवेति । विष्वक् सर्वतः स्फुरंतं मिः सरंतम् । ग्रहणे नातुरं विवशम् । इंद्रेण सह युद्धे तत्प्रभुत्वेन कुलिशेन नक्षता
त्वगपियस्य । द्वारिसमायानां तर्जबहिः ऊरे ऊरौ निपात्य नभूमौ नचांबरे । नखैर्नव्यसुभिरसुमद्रिवा । एवं दिवानक्षपरिहाराय संध्यायां मिति द्रष्टव्यम् २९ दैत्यवचमुक्त्वा तज्जृत्य वचसा
हृद्वाभ्याम् । संरंभेण दुष्प्रेक्षाभिकरालानि लोचनानि यस्य । असृजोरक्तस्य लवैर्बिंदुभिः रक्ताः सिक्का अतएवा रुणाः केसरा आननं च यस्य सः । कइव । द्विपहत्ययामजवबेन हरिः सिंहा
यथा । एवं मृतस्तस्यानुचरान् अहन्नित्युतरेणान्वयः ३० नखांकुरोत्पाटितं हृत्सरोरुहं यस्य तम् । दोर्दंडानां यथानियस्य सः । तमनुपयायेषां तान् अन्या नपितत्पक्षपाति न इत्यर्थः ३१ दैत्य
वचव्यग्रस्य नृहरेराटोपमाहृद्वाभ्याम् । सटाभिरवधूताः प्रकंपिताः परापतन् व्यशीर्यत । तस्य दृष्ट्या विमुष्टं रोचिषांति तिरस्कृतप्रभाः अमत्रातिरोषः । दिगिमादिग्मजाः ३२ तस्य स
टाभिरुत्क्षिप्तानि विमानानि तैः संकुला व्याप्ता सती प्रोत्सर्पतस्वस्यानात्प्रकर्षणोदसर्पदित्यर्थः (तथाक्षमाच प्रोत्सर्पत) ३३ स्वमृत्यै श्वर्यमाश्रयामिव मत्वा कौतुहलेन तस्यासने उपविष्टं मयात्को
पि न वभाजना सेवत नलक्षितो द्वैरयः प्रतियोद्भायेन ३४ लोकत्रयस्य मस्तकज्वरं शिरोव्यथेव दुःसहम् । ग्रहर्षस्य वेगेन उत्कलितानि विरक्तसितानि आननानि यासां ताः सुरस्त्रियः नृहरिवद्वपुः ३५

तं इयेन वेगं शतचंद्रवर्त्मभिश्चरंतमच्छिद्रमुपर्वचो हरिः ॥ कृत्वाऽट्टहासं खरमुत्स्वनोल्बणं निमीलताक्षं जगृहे महाजवः २८ विष्वक् स्फुरंतं ग्रहणातुरं हरिं व्यालोय
याऽऽसुं कुलिशाक्षतस्वचम् ॥ द्वार्यूरवापात्य ददारलीलयानखैर्यथा हिं गरुडो महाविषम् २९ संरंभदुष्प्रेक्षकराललोचनो व्यातामनां तं विलिहन् स्वाजिह्वया ॥
असृग्लवाकारुणके सराननो यथात्र मालीद्विपहत्यया हरिः ३० नखांकुरोत्पाटितं हृत्सरोरुहं विमुज्यत स्यानुचरानुदायुधान् ॥ अहन्समं तान् खशस्त्रपार्णि
भिर्दोर्दंडयूथोऽनुपथान्सहस्रशः ३१ सटावधूता जलदाः परापतन् ग्रहाश्च तदृष्टिविमुष्टो रोचिषः ॥ अंभोधयः श्वासहता विबुधुभुर्निर्हांदमीतादिगिभाविचक्रु
शुः ३२ द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसंकुला प्रोत्सर्पतक्षमाचपदातिपीडिता ॥ शैलाः समुत्पेतुरमुष्यरंहसा ततेजसा खंकुभोनरेजिरे ३३ ततः सभायामुप
विष्टमुत्तमेनृपासने संभृततेजसं विभुम् ॥ अलक्षितद्वैरयमत्यमर्षणं प्रचंडवक्रं नवभाजकश्च न ३४ निशम्य लोकत्रयमस्तकज्वरं तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृषे ।
ग्रहर्षवेगोत्कलिताननामुहुः प्रसूनवर्षैर्वद्वपुः सुरस्त्रियः ३५

तदा हरिः अट्टहासं कृत्वा यथा व्यालः आखुं गरुडः अहिं तथा तसंभायां द्वारि ऊरौ निपात्य तस्य हृदयं संध्यायां नखैर्विददार २८ २९ ततः । संरंभदुःप्रेक्षकराललोचनो व्यातान
नस्तं विलिहन् स्वाजिह्वया ॥ असृग्लवाकारुणके सराननो यथात्र मालीद्विपहत्यया हरिः तथा अशोभत ३० ततः मृतं तं विसृज्य उदायुधान् तस्य अनुचरान् नक्षरा
स्त्रपार्णिभिः अहन् ३१ तदा तस्य सटाभिः कंपिताः मेघाः व्यशीर्यत तदृष्ट्या ग्रहाः निष्प्रभाः अभवन् श्वासहताः समुद्राः चुक्षुभुः ३२ तस्य रंहसारोलाः उत्पेतुः ततेजसा खंदिशः
नरेजिरे ३३ ततः सभायां नृपासने उपविष्टं विभुं मयात् कोपि नासेवत ३४ तदा हरिणा त्रिलोकशत्रुं हतं दृष्ट्वा सुरस्त्रियः पुष्पैः हारं वद्वपुः ३५

नाकिनादेवानां विमानावलिभिः । सुराणामङ्गकाः पटहाः तेजोघ्नैर्वादिताः । स्त्रियोप्सरसो नृपुः गंधर्वमुखयाजगुः ३६ १७ गंधर्वाश्चोप्सरसश्च चारणाश्चेत्यर्थः (हेतात) ३८ नर
शार्दूलं पुरुषोत्तमं (नातिदूरचराः किंचिदूरस्थिताः) ३९ ब्रह्मादयो नृसिंहस्य शंकराऽऽकुलचेतसः । अमरा अमृतवन्सप्तदशश्लोकैः पृथक्पृथक् ॥ अनन्ताय अनन्तं प्रसादयितुं तोरिष्य ।
अनन्तत्वे हेतुः दुरन्ताः शक्तयो यस्य । तत्कुतः विचित्राणि वीर्याणि प्रभावायस्य । तात्किमर्थं । विचित्राणि शोषकानि कर्माणि यस्य । विचित्रवीर्यत्वमेवाह । विश्वस्येति । संदधते सम्यक्
वर्ते । एवमपि अव्ययात्मने अप्रच्युतस्वरूपाय ४० रुद्रस्तु तत्कोपकाला मिहो नायं कोपावसर इति तं प्रार्थयते । (सहस्रयुगांतस्तव कोपस्य कालः) कोपायोग्यश्चायं (दैत्य) इत्याह ।
अल्पकः अत्यल्पः । अतः कोपानि हृत्या प्रहादं माहिंसीरित्याह । तत्सुतमिति । यद्वा । अकालेऽप्ययं कोपोऽस्य मत्तस्य रक्षणार्थमिति चेत् तर्हीदानीं कोपं त्यक्त्वे मं पाहीत्यर्थः ४१ इन्द्रस्तु
नास्माकं हविर्भागादिलाभः पुरुषार्थः किंतु त्वत्परिचर्यैव । भवता पुनरनेन संरंभेण स्वकार्यमेव साधितम् । तस्य च सिद्धत्वा दुपसंहरेन कोपमित्याशयेनाह । हे परम नोस्माकं त्रायतारक्षता
भवता स्वीया एव भागादेत्याह प्रत्याहृताः अंतर्गता मिषस्तवैव यज्ञेषु मोक्तृत्वात् । अस्मदीयं हृदय कमलं च त्वद्दं मेव । एतावत्पर्यंतं भयहेतुत्वेनास्मत्स्मृतिपथे नित्यं स्थितेन दैत्येनाक्रांतं व्या
घ्रं स च त्रत्यं बोधि । भयामकरणेन विकाशनीतम् । तव त्रैलोक्यैश्वर्यसाधनार्थमयमुद्यम इति चेत् तत्राह । कालप्रस्तमिति । इदं त्रैलोक्यम् । तेत्वाम् । हे नारसिंह नरसिंहाकाराभ्यामावि
र्भूत । अपरैः स्वर्गादिपदैः ४२

तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं दिदृक्षता संकुलमासनाकिनाम् ॥ सुरान् ब्रह्मदुंभयोथ जघ्निरे गंधर्वमुख्या नृपुर्जगुः स्त्रियः ३६ तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मैन्द्रगिरि
शादयः ॥ ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः ३७ मनवः प्रजानां पतयो गंधर्वाप्सरचारणाः ॥ यक्षाः किंपुरुषास्तान् वेतालाः सिद्धकिन्नराः ॥ ते विष्णु
पार्षदाः सर्वे सुनंदकुमुदादयः ३८ मूर्ध्नि बद्धां जलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसम् ॥ ईडिरे नरशार्दूलं नातिदूरचराः पृथक् ३९ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ नतोऽस्म्यनन्ताय
दुरंतशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ॥ विश्वस्य सर्गस्थिति संयमानुगुणैः स्वलीलया संदधतेऽव्ययात्मने ४० ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ कोपकालो युगांतस्तेह
तोयमसुरोऽल्पकः ॥ तत्सुतं पाह्युपसृतं तं त्वत्तत्सल ४१ ॥ इन्द्र उवाच ॥ प्रत्यानीताः परमभवता त्रायतानः स्वभागादेत्याक्रांतं हृदय कमलं त्वद्दं प्र
त्यबोधि ॥ कालप्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते मुक्तिस्तेषां न हि बहुमतानारसिंहापरैः किम् ४२

विमानावलिभिः आकाशं संकुलं आस देवदुंभयोनेदुः अप्सरसः नृपुः गंधर्वाः जगुः ३६ तत्र ब्रह्मैन्द्रगिरिशादयः ऋषयः पितरः सिद्धाः विद्याधराः महोरगाः ३७ गंधर्वाप्सरसः
मनवः प्रजापतयः चारणाः यक्षाः किंपुरुषादयः विष्णुपार्षदाश्च मूर्ध्नि बद्धां जलिपुटाः संतः सिंहासने आसीनं तं उपव्रज्य ईडिरे ३८ ३९ ब्रह्मोवाच ॥ हे अनन्त ते दुरंतशक्तये नमोस्तु
४० रुद्र उवाच ॥ हे भगवन् अयं अल्पः असुरो हतः इत उत्तरं कोपस्य कारणं नास्ति अतः पुनरुपसृतं तत्सुतं पाहि इत्यादि ४१ इन्द्र उवाच ॥ हे नृहरे अस्मान् रक्षतामवता स्वभा
गाः दैत्यान् प्रत्याहृताः इत उपरि कोपं उपसंहर ४२

ऋषयस्तपःप्रवर्तनेनास्माकं महानुग्रहः कृत इत्याहुः । त्वं नो यदा त्य (उपदिष्टवान्) परमं ध्यामलक्षणं तपः परमत्वे हेतुः आत्मनस्तव तेजः प्रभावकृत् तदेवाहुः येन तपसा आत्मविलीनमि
दं विश्वं ससर्ज सृष्टवानसि । तत् अमुना दैत्येन विप्रलुप्तं कुंठितम् । तत् हे शरण्यपाल अद्य रक्षार्थं गृहीतेनानेन वपुषा पुनरपि तपः कुरुतेत्यन्वमंस्था अनुज्ञातवानसि तस्मै तेन मइत्युत्तरं श्लोकमत्यर्थं
पादस्यानुबन्धः ४३ पितरस्तु श्राद्धोद्धरणेन परमोपकारिणं प्रणमंति । श्राद्धानि श्राद्धायुक्तानि पिंडादीनि नोऽस्मभ्यं पुत्रैर्देतानि प्रसमं बलात् अयमधिकृत्य बुभुजे । किंच तीर्थस्नानसमये दत्तं
तिलोदकमप्यपि बततमनितस्योदरात् अचर्च्य आहृतवान् । कथं मृतात् । न खैर्विदीर्णावपायस्य तस्मात् । वपाविदारणस्य तद्वत् पिंडोद्धरणमेव फलमिति भावः ४४ योगसिद्धां गतिं अ
णिमादिसामर्थ्यम् । तस्मै तुभ्यं तत्त्वामुद्दिश्य ४५ विद्यामंतर्धानादिलक्षणाय । अनुराद्धां संप्राप्तां संख्येयुदे ४६ रत्नानि फणासु स्थितानि । स्त्रीरत्नानि च उत्तमाः स्त्रियः । आसां स्त्रीणां द
त्तानां दोयेन तत्संबोधनम् । पाठांतरे अस्माकं दत्तानां दोयेनेति ४७ नृसिंहेनावलोकिताः संतो मूर्ध्नि वद्वा जलयो मनवः प्रोचुः । मनवो वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो वर्णाश्रमधर्मम
र्यादायेषां अनुशाधि अनुशिक्षय ४८ प्रजापतयो पितृवल्लोकिताः प्रोचुः । हे परेश ते त्वयाऽभिसृष्टाः प्रजेशा वयं येन निषिद्धाः संतः प्रजानसृजामः स एष मित्रं वक्षोयस्य सः नुनिश्चितं नृतः
शेते अतः परं प्रजाः स्वक्षयाम इति ह्यर्थं त आहुः हे सत्त्वमूर्ते तवायमवतारो जगतामंगलम् ४९

ऋषय ऊचुः ॥ त्वं नस्तपः परममात्ययदात्मतेजोयेनेदमादिपुरुषात्मगतं ससर्ज ॥ तद्विप्रलुप्तममुनाद्यशरण्यपालरक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः ४३ ॥
पितर ऊचुः ॥ श्राद्धानि नो धिबुभुजे प्रसमं तनूजैर्देतानि तीर्थसमयेऽप्यपि बतिलां ॥ तस्योदरात् तस्य विदीर्णवपाय अचर्च्य तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे
४४ सिद्धा ऊचुः ॥ यो नो गतिं योगसिद्धामसाधुरहारपीद्योगतपोबलेन ॥ नानादर्पतं न खैर्निर्ददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ४५ ॥ विद्याधरा ऊचुः ॥
विद्यां पृथक्धारणयानुरुद्धां न्यपेक्षदज्ञाबलवीर्यदत्तः ॥ स येन संख्येयुः पशुवद्धतस्तं मायानृसिंहं प्रणताः स्मनित्यम् ॥ ४६ ॥ नागा ऊचुः ॥ येन पापेन रत्नानि
स्त्रीरत्नानि हृतानि नः ॥ तद्वक्षः पाटनेनासां दत्तानंदनमोस्तुते ४७ ॥ मनव ऊचुः ॥ मनवो वयं तव निदेशकारिणो दिति जेन देव परिभूत सेतवः ॥ भवता
खलः स उपसंहृतः प्रभो करवामते किमु नुशाधि किं करान् ४८ ॥ प्रजापतय ऊचुः । प्रजेशा वयं ते परेशाभिः सृष्टानयेन प्रजावैसृजामो निषिद्धाः ॥ स एव त्वया
मित्रवक्षानुशेते जगन्मंगलं सत्त्वमूर्तेऽवतारः ४९

ऋषय ऊचुः ॥ हे नृहे त्वं नः यत्तपः आत्यतत्त्वेन विप्रकुंठितं तं दैत्यं हत्वा पुनरपि तपः कुरुतेति नः अनुज्ञातवान् असितस्मै तेन मः ४३ पितर ऊचुः ॥ नः पुत्रैर्देतानि श्राद्धानि यः बुभु
जे तस्य दैत्यस्य उदरात् तानि पिंडोदकानि यः त्वं आहृतवान् तस्मै तेन मः ४४ सिद्धा ऊचुः ॥ हे नृसिंह यः नः गतिं अहर्षितं तं दैत्यं भवान् न खैर्विददार तस्मै तेन मः ४५ विद्याधरा
ऊचुः ॥ यः नः विद्यां न्यपेक्षत् सः दैत्यः भवता युद्धे हतः तं त्वां प्रणताः स्म ४६ नागा ऊचुः ॥ येन नः रत्नानि स्त्रीरत्नानि च हृतानि तद्वक्षः पाटनेनासां दत्तानंदनमोस्तुते ४७ मनव ऊ
चुः ॥ तव आज्ञाकारिणो वयं येन परिभूताः सः त्वया हतः हे प्रभो नः शाधि ४८ प्रजापतय ऊचुः ॥ हे सत्त्वमूर्ते येन वयं प्रजासर्गे निषिद्धाः स दैत्यः त्वया हतः क्षनं शेते अतः परं प्रजाः सृजामः ४९

गंधर्वाऽपितद्वल्लोकिताः प्रोचुः । हेविभोवयंते त्वदीयानटा नर्तकाः नाट्येनृत्ये गायकाश्च । येन स्वाधीनाः कृताः कथंभूतेन वीर्यशौर्यबलं शक्तिः ताभ्यामोजः प्रभावीयस्यतेन । इमां दशां मृत्तिय उच्यते मेतदित्याहुः किमिति ५० मवापवर्गसंसारनिवर्तकम् । आश्रयणे हेतुः यद्यस्मात्साधूनां हि दिभयजनकत्वेन शेतेतिष्ठतीति तथा । स एषोऽसुरस्त्वया समापितः जंतं नीतः ५१ मनोज्ञैः कर्मभिः अनुचरेषु मुख्याः । पंचतां मृत्युं हे पंचविंशचतुर्विंशतितत्त्वनियामक ५२ किंपुरुषास्तु त्वांस्तोतुं केवलं वराका इत्याहुः । वयं किंपुरुषास्तुच्छप्राभिनः त्वं तु महान्मुत्तमानुभावः पुरुषः । नन्वयं महान्देत्योहत इति किं नवर्ण्यत इत्याशंक्य कियदेतदित्याहुः अयमिति ५३ सत्रेषु यज्ञेषु ते त्वया हतः एतादिष्ट्या भद्रं कृतम् ५४ अमुना दितिजेन विष्टिमूल्यरहितं कर्म अनुनिरंतरं कारिताः अतः परं नः विमवायसमृद्धये भव ५५ नोऽस्माकं मकानां शरणद आश्रय प्रद सर्वेषां लोकानां शर्ममंगलमेतद्दुर्लभं यद्येवदृष्टं न तु पूर्वम् । विधिकरः किंकरः ५६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ गंधर्वा ऊचुः ॥ वयं विभो तेन टनाद्य गायका येनात्मसाद्वीर्यबलौजसा कृताः ॥ स एष नीतो भवता दशामिमां किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते ५० ॥ चारणा ऊचुः ॥ हेरेतवांघ्रिपंकजं मवापवर्गमाश्रिताः ॥ यदेष साधुहृच्छयस्त्वयाऽसुरः समापेतः ५१ ॥ यक्षा ऊचुः ॥ वयमनुचरमुखाः कर्मभिस्ते मनोज्ञैस्तद्ददितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् ॥ स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता तेन रहर उपनीतः पंचतां पंचविंश ५२ ॥ किंपुरुषा ऊचुः ॥ वयं किंपुरुषास्त्वंतु महापुरुष ईश्वरः ॥ अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा ५३ ॥ वैतालिका ऊचुः ॥ सभासु सत्रेषु तवामलं यशोगीत्वासपर्यामहर्तुलिभामहे ॥ यस्तां व्यनैषीरुशमेष दुर्जनो दिष्ट्या हतस्ते भगवन् यथाऽऽमयः ५४ ॥ किन्नरा ऊचुः ॥ वयमीश किन्नरगणास्तवानुगादिति जेन विष्टिममुनाऽनुकारिताः ॥ भवता हरे सव्याजे नोऽवसादितो नरसिंहनाथ विमवाय नो भव ५५ ॥ विष्णुपार्षदा ऊचुः ॥ अद्यैतद्दरिनररूपमद्भुतं ते दृष्टं नः शरणद सर्वलोकशर्म ॥ सोयं ते विधिकर ईश विप्रशप्त स्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ५६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गंधर्वा ऊचुः ॥ हे विभो त्वदीयाः वयं येन स्ववरो कृताः सः त्वयामृतिनीतः योग्यमिदम् ५० ॥ चारणा ऊचुः ॥ हे हरे यतः एषः दैत्यः त्वया हतः अतः वयं त्वत्पदं प्राप्ताः ५१ ॥ यक्षा ऊचुः ॥ हे पंचविंश वयं दैत्येन वाहकत्वं प्रापिताः सः त्वयामृत्युनीतः ५२ ॥ किंपुरुषा ऊचुः ॥ वयं किंपुरुषाः त्वं ईश्वरः त्वया अयं कुपुरुषो हतः ५३ ॥ वैतालिका ऊचुः ॥ हे भगवन् वयं तव यशोगीत्वासंपदं लभामहे तां संपदं यः व्यनैषीत् सः त्वया हतः एतादिष्ट्या ५४ ॥ किन्नरा ऊचुः ॥ हे हरे तवानुगाः वयं दितिजेन विष्टिकारिताः सः त्वया हतः हे नृसिंह त्वनः समृद्धये भव ५५ ॥ विष्णुपार्षदा ऊचुः ॥ हे भगवन् लोकानां मंगलं इदं अद्भुतं नृसिंहरूपं अद्यैव दृष्टम् न तु पूर्वं हे ईश सोयं ते किंकरः विप्रशप्तः तस्येदं निधनं अनुग्रहाय विद्मः ५६ ॥ इति सप्तमे अष्टमः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

नवमेवमन्त्रासीत्वाचोवितोऽसुरबालकः । कोपप्रशमयन्नस्तौर्ब्रह्ममतिभीषणम् ॥ १ ॥ “उग्रोऽप्यनुग्रहार्थस्त्वमक्तानां नृकेसरी । केसरीवस्त्वपोतानामभ्येषामुग्रविग्रहः” इत्याद्यामोक्तं प
कानुकं पितृवमाहृषामितिसप्तभिः । एवं दूरत एव स्थित्वास्तुवंतः । मन्थुना सर्वं मन्त्रादेशो यस्य (अत एव दुरासदं) तमुपगंतुं नाशक्नुवन् १ महदद्भुतरूपं दृष्ट्वा शंकितासतीतं नोपजगाम ।
अद्भुतत्वे हेतुः अदृष्टेति २ उपेहि उपगच्छ ३ ४ काल एवाहिस्तस्माद्विप्रस्ताधीर्येणातेषां कृतममयं येन तत् ५ तस्य करस्पर्शेन पुतं निरस्तमसिलममुमयस्य । सपदितस्त्रयमेव अभिव्यक्तं
अपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं यस्य । निर्वृतः सन्न हृदि दधौ । हृष्यन्तीरोमां चितातनुयस्य । छिन्नमार्द्रहृदयस्य । अभूभिलोचनयोर्यस्य । परमपुरुषार्थतया दधौ न पुसाधनत्वे
नेत्यर्थः ६ सुसमाहितस्त्रमेवाह । तस्मिन्नेव न्यस्ते हृदयमीक्षणं चयेनेति ७ । स्वस्मिन्निव समस्तेषु तत्कृपा मृतवृष्टये । प्रहादः स्तौतिसत्पद्यौ द्विचत्वारिंशता हरिष ॥ १ ॥ तत्र तावदात्मनो
भगवत्स्फुटावगच्छिकारमिवाशंक्याधिकारं संभावयन्नाह । ब्रह्मादय इति पंचामिः । मुनयो मननशीलाः सिद्धान्नानिनोपिकयंभूताः सत्त्वैकैस्मिस्तानोविस्तरोयस्याः सामतिर्येषां तथा वि
धा अपि वचसां प्रवाहैरपि तेषां बहुभिर्वक्ष्यमाणैः (घनाभिजनादि-) गुणैरपि । (यद्वा । कयंभूतैः प्रवाहैः । पुरबोभगवद्गुणायैषु तैरपि) । यमाराधयितुं अघुनापि नष्टः न पूर्णाः । नशका
इत्यर्थः । सहारिमेकं यंतोर्दृष्टोपमां मुमर्हति । तत्र हेतुः उग्रजातेः उग्राघोराभासुरीजातिर्यस्य ८

॥ श्रीनारद उवाच ॥ एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥ नोपैतुमशक्नन्मन्थुसंरंभं सुदुरासदम् १ साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ अदृष्ट्वा
श्रुतपूर्वत्वात्सानोपेयाय शंकिता २ प्रहादं प्रेषयामास ब्रह्माऽवस्थितमंतिके ॥ तात प्रशमयोपैहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ३ तथेति शनकैराजन्महाभागवतो
ऽर्भकः ॥ उपेत्य भुविकायेन ननाम विधृतां जलिः ४ स्वपादमूलपतितं तमर्भकं विलोक्य देवः कृपया परिभूतः ॥ उत्थाप्य तच्छीर्ष्णं दधात्करां बुजं कलादि
विप्रस्तधियां कृतामयम् ५ सतत्करस्पर्शधुताखिलाशुभसपद्याभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ॥ तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यतनुः छिन्नहृदश्शुलोचनः ६ अ
स्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः ॥ प्रेमगद्गदया वाचा तद्रथस्तहृदयेक्षणः ७ ॥ ॥ प्रहाद उवाच ॥ ॥ ब्रह्मादयः सुरगणामुनयोऽयसिद्धाः सत्त्वैक
तानमतयो वचसां प्रवाहैः ॥ नाराधितुं पुरुगुणैरघुनापि पशुः किंतो मुमर्हति समे हरिरुग्रजातेः ८

नारद उवाच ॥ एवं दूरतः स्थित्वास्तुवंतः ब्रह्माद्याः देवाः तत्समीपे गंतुं न शक्नुवन् १ तदा देवैः प्रेषिता श्रीः तत् अद्भुतरूपं दृष्ट्वा अदृष्ट्वा श्रुतपूर्वत्वात् शंकिता सती तत्समीपं न जगाम
२ तदा ब्रह्मासमीपे स्थितं प्रहादं आह हेतातस्वपित्रे कुपितं प्रभुं प्रशमय इत्युक्त्वा तं प्रेषयामास ३ ततः प्रहादः तथेत्युक्त्वा शनकैः उपेत्य विधृतां जलिः सन् भुविकायेन ननाम ४ देवः
स्वपादमूलपतितं तमर्भकं विलोक्य कृपया परिभूतः तं उत्थाप्य तच्छीर्ष्णं दधात्करां बुजं दधौ ५ ततः भगवत्करस्पर्शात् विधुताखिलाशुभः तत्पादपद्मे हृदि दधन् एकाग्रमनसा हरिं अस्तौ
त ६ ७ ॥ प्रहाद उवाच ॥ ब्रह्मादयः सुरगणाः मुनयः सिद्धाः वचसां प्रवाहैः आराधितुं न शक्ताः सः हरिः उग्रजातेः मम कयं संतोषं प्राप्नुं अर्हति ८

इवंहरितोषणे स्वस्थायोग्यतामाशंक्ययोग्यतासंभावयति मन्यइति द्वाभ्याम् अभिजनः सत्कुलेजन्म रूपं सौंदर्यं श्रुतं पांडित्यम् ओजः इंद्रियनैपुण्यं तेजः कांतिः प्रभावः प्रतापः पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञा योगोष्ठांगः । एते धनादयो द्वादशापि गुणाः परमस्य पुंसः आराधनाय नमवंति । हियतः केवलया मक्त्यैव सतुगर्जे द्रायतुष्टोभवत् ९ एवं मक्त्यैव केवलया हरितोषः संभवतीत्युक्तं । इदानीं यत्किं विना नान्यत्किंचितोपहेतुरित्याह । विप्रादिति । पूर्वोक्ता धनादयो द्विषद् द्वादशगुणास्तैर्युक्ता द्विप्रादपि श्वपचं वरिष्ठं मन्ये । यद्वा सनत्सु जातोक्ता द्वादशज्ञानादयोगुणाद्रष्टव्याः तदुक्तं 'ज्ञानं च सत्यं च दमः श्रुतं च ह्यमात्सर्यं हीति तितिक्षाऽनसूया । यज्ञश्च दानं च दृष्टिः शमश्च महाव्रता द्वादशब्राह्मणस्य' 'शमो दमस्तपः शौचं क्षात्यार्जविरक्तताः । ज्ञानविज्ञानसंतोषाः सत्पास्तिक्थे द्विषद्गुणाः' इति । कथं मृता ब्रविषात् । अरविदनामस्य पादारविदात् ब्रविषात् । कथं मृतं श्वपचम् । तस्मिन् अरविदनाभे अपि तामन आदयो येन तम् । ईहितं कर्म । वरिष्ठत्वे हेतुः । सपवं मृतः श्वपचः सर्वकुलं पुनाति । मूरिर्मानो मर्षो यस्य स तु विप्र आत्मानमापिन पुनाति कुतः कुलम् । यतो मक्तिहीनस्य ते गुणागर्वायैव मवति न तु श्रेयसे अतो हीन इति भावः १० तर्हि किं न नाद्यर्पणेन संमानं प्राकृत इव भगवानपेक्षते नेत्याह । न वेति । अयं प्रभुरीश्वरः । अविदुषोऽल्पकाज्जनात्मानं पूजामात्मनोऽर्थेन वृणीते न च्छाति । यतो निजलाभे नैव पूर्णः तर्हि किं पूजानेच्छत्येव । तत्राह । करुणः कृपाळुः । अतो वृणीते । तत्र हेतुः यदिति यथं मानम् । यद्वा यद्यस्मात् यद्ययं धनादिना भगवते मानं विदधीत तदेवात्मने भवति नान्यत् यथा सुखे कृतैव तिलकादिश्रीः शोभाप्रतिबिंबस्य भवति न तु साक्षात् तस्यैव कर्तुं शक्यते तद्वत् ११ तस्मादेवं भगवान् भक्त्यैव तुष्यति तस्मादहं नीचोऽपि विगतविक्रवः गतशंकः स नृश्वरस्य महिमा हिमानं सर्वप्रयत्नेन स्वमनीषानुसारेणानुवर्णयामि । अजानतोऽपि स्तुतिकरणे हेतुमाह । येनैव महिम्नाऽनुवर्णितेन अविद्यया संसारमनुप्रविष्टः पुमान् पूयेत शुष्येत तन्महि । अन्यस्य तथा शोषकस्याभावादित्यर्थः १२ तदेवमात्मनः स्तुतावनधिकारं परिहृत्येदानीं तं स्तुवन् कोऽपि संहारं प्रार्थयते सर्वं हीति द्वाभ्याम् । भो ईश अमी उद्विजंतो बिभ्यतः सर्वे ब्रह्मादयः सत्त्वमूर्तेस्तव विधिकराः त्वन्नियोगकर्तारो भक्ता एव नान्ये । न च वयमसुरा इवैवैरभावेनैते भक्ताः किंतु प्रद्वयैव । तव रुचिरे स्वतारैर्विविधं क्रीडनं अस्य विश्वस्वक्षेमादिप्रयोजनाय न तु भयोत्पादनाय १३

मन्ये धनाभिजनरूपतपः श्रुतौजस्तेजः प्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ॥ नाराधनाय हि भवंति परस्य पुंसो भक्त्या तु तोष भगवान् भजयूथ पाय ९ विप्राद्विषद्गुण्युतादरविदनामपादारविदविमुखात् श्वपचं वरिष्ठम् ॥ मन्येत दर्पितमनो वचने हितार्थं प्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः १० नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णे मानं च नादविदुषः करुणो वृणीते ॥ यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ११ तस्मादहं विगतविक्रव ईश्वरस्य सर्वात्मनामहिष्टाभियथामनीषम् ॥ नीचोऽज्यागुणविसर्गमनुप्रविष्टः पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन १२ सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो ब्रह्मादयो वयमिवेशनोद्विजंतः ॥ क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः १३

किंच धनम् सत्कुलेजन्म सौंदर्यं तपः पांडित्यं इंद्रियनैपुण्यं कांतिः प्रतापः शारीरबलं उद्यमः प्रज्ञा अष्टांगयोगः एते द्वादशापि गुणाः ईश्वरस्य आराधनाय नमवंति यतः केवलया भक्त्यैव हरिः मर्जे द्राय तुष्टोऽभवत् ९ एतैर्द्वादशगुणैर्युक्तादपि नारायणपादारविदविमुखात् विप्रात् श्वपचं भक्तियुक्तं वरिष्ठं मन्ये यतः सः सर्वकुलं पुनाति विप्र आत्मानमपि न अतो हीनः १० ११ किंच अहं नीचोऽपि यथामति ईश्वरस्य महिमानं वर्णयामि येन पुमान् पूयेत १२ हेनृसिंह सर्वे अमी ब्रह्माद्याः उद्विजंतः तव भक्ताः संति न च वयमिषवैरभावेन किंतु श्रद्धया ते रुचिरावतारैः क्रीडा विश्वस्य क्षेमाद्यर्थम् न तु भयोत्पादनाय १३

तत्तस्मादेषामयपरितारयमन्युंक्रोधयच्छउपसंहर । यदर्थेअयमन्युः सचासुरः साधुनांज्ञतोपार्थअद्यहतः अतःपरंक्रोधेनकायमात्रात्तानियच्छ । नन्वन्यर्षावधेनसाधुःकिमोदेततत्राह ।
 वृश्चिकादेः परोषद्रवकारिणोऽन्यतएवप्रजातयाहत्यावधेनतस्यैवतद्भद्रंजातामितिमाधुरापिमोदेतैव । तर्हिबहूनांसुखावहत्वादमुंक्रोधंनत्यजामीतिचेत्तत्राह । लोकाश्चनिर्वृतिं (सुखं)
 इताःप्राप्ताः संतः प्रतियंतिक्रोधोपसंहारंप्रतीक्षन्ते । तर्हिजनानांपुनर्मयाभावायमन्युंवारयामीतिचेत्तत्राह । रूपमिति । विमयायभयनिवृत्तये । एतद्रूपस्मरणादेवमयनिवृत्तेर्नमन्यु
 धारणेनकृत्यमस्तीत्यर्थः १२ त्वंचेद्विमोषिताहेत्यजामीतिचेत्तत्राह । नाहमिति । मोअजिततेअस्माद्रूपात्अहंनविभेमि । कथंभूतात् । आस्यंचजिह्वाचअर्कसदृशनेत्राणिचभृकुटीनां
 रमसआटोपश्चअग्रदंष्ट्राश्चएतानिअतिमयानकानियस्मिन्तस्मात् । आत्रमयः स्रजायस्मिन्तत् आत्रस्रस्तस्मात् क्षतजाक्ताः केसरायस्मिन् । शंकुवदुव्रतौस्तब्धौकर्णौयास्मिन्तच्च
 तच्चतस्मात् । निह्वादिनभीतादिमिमायस्मात्तस्मात् । अरीन्मिदंतीतिअरिभिदि तानिनस्वाग्रागियत्र । एवंभूतादपितेरूपादहंनविभेमीति १५ महद्भयंन्यदस्तीत्याह । त्रस्तो
 स्मीति । दुःसहयदुःसंसारचक्रकदन्दुःखंतस्मादहंत्रस्तोस्मि । तत्रचग्रसतांहिस्त्राणामध्येस्वकर्मभिः बद्धः सन् प्रणीतः निःक्षिप्तोस्मि । हेरूपणवत्सलहेउशतमकदानुत्वंप्रतिःसन्
 अपवर्गमृतंयद्वरणंशरणंतवांग्रिमूलंतप्रतिह्वयसेमाम ह्वयसि १६ दास्येसतिमत्प्रतीतिरितिचेत्तर्हिनामायोनिषुक्रियमानस्यममदास्यज्ञानाभावात्त्वमेवतदुपदिशेतिप्रार्थयते । यस्मा
 त्प्रियैरप्रियैश्चवियोगसंयोगाभ्याजन्मयस्यतेनशोकाग्निनासकलयोनिषुदह्यमानोस्मि । दुःखस्यप्रतीकारः कार्यइतिचेत्तत्राह । दुःखस्योषधंप्रतीकारः तदपि दुःखमेव । एवमपिअत
 द्विधादेहाद्यभिमानेनमुह्यामिअतः हेभूमन्ममविभोमेतवदास्यंरूपयोगानिस्तारोपायंवद (अत्रसंयोगः सहयोगः संयोगइत्यर्थः) १७ ननुदास्ययोगेनप्रवृत्तस्यापितदंतरायभूतानांपूर्वा
 क्तनानादुःखानां कुतः परिहारस्तत्राह । सोहंत्वद्दासःसन् मोनृसिंह तवलीलाकथा अनुगृणन्महादुःखानि अंजसा तितार्मेतरामि नमणयिष्यामीत्यर्थः । तत्रहेतुः । गुणैः रामा
 दिभिर्विज्ञेपेणप्रमुक्तःसन् । तत्कुतः । तेषदयुगमेवआलयोषेषाभक्तानांवएवहंसाज्ञानिनःतेषांसंगोयस्यममसोहम् । कथंभूतस्यकथास्तत्राह । प्रियस्येत्यादि । कुतोज्ञाताः । विरिच्येन
 गीताः । तत्संप्रदायप्रवृत्ताः । तथाचार्यर्षीभूतिः । दिवाहवैप्रजापतिमनुवन्'इत्यादि । दास्येप्रवृत्तस्यभगवदनुग्रहेणसत्संगः ततोवीतरागतयामगवद्गुणानुवर्णनम् । ततश्चदुःखाननुम
 वःस्यादितिवाक्यार्थः १८

तद्यच्छमन्बुमसुरश्चहतस्त्वयाद्यमोदेतसाधुरपिवृश्चिकसर्पहत्या ॥ लोकाश्चनिर्वृतिमिताःप्रतियंतिसर्वेरूपंनृसिंहविभयायजनाःस्मरन्ति १४ नाहंविभेम्य
 जिततेतिभयानकास्यभिह्वार्कनेत्रभृकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् ॥ आत्रस्रजःक्षतजकेसरशंकुकर्णान्निर्हादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् १५ त्रस्तोस्म्यहंरूपणव
 त्सलदुःसहोयसंसारचक्रकदनाद्ग्रसतांप्रणीतः ॥ बद्धःस्वकर्मभिरुशतमर्तेऽग्रिमूलंप्रतीतोऽपवर्गशरणंह्वयसेकदानु १६ यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसंयोगजन्म
 शोकाग्निनासकलयोनिषुदह्यमानः ॥ दुःखौषधंतदपिदुःखमतद्विद्याहंभूमन्भ्रमामिवदमेतवदास्ययोगम् १७ सोहंप्रियस्यसुहृदःपरदेवतायालीलाकथा
 स्तवन्मृसिंहविरिच्यमीताः ॥ अंजस्तिमर्त्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तोदुर्गाणिपेदयुगालयहंससंगः १८

अतः मन्युंनियच्छ यदर्थेअयमन्युः सचासुरः अधुनैवहतः लोकाश्चसुखंप्राप्ताःसंतः क्रोधोपसंहारंप्रतीक्षन्ते १४ सर्वेएतद्रूपंभयनिवृत्त्यर्थंस्मरन्ति हे अजिततेइदंरूपंदृष्ट्वा
 अहंनविभेमि १५ हेदीनदयालो स्वकर्मभिर्बद्धः संसारात्भीतः अहं एवंभूतं मां तवांग्रिकमलंप्रति कदा आह्वयसे १६ यस्मात्प्रियाप्रियादिसंयोगावियोगाभ्यांदह्यमानःसन्
 सकलयोनिषुधमामिअतएवमिस्तारोपायंदास्ययोगंवद १७ हेभूमन् अहंत्वद्दासःसन् तवलीलाकथाः अनुगृणन् महादुःखानि नमणयिष्यामि १८

ननुदुःखैस्तप्त इयदःप्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव । किंमदास्यादिना तत्राह । बालस्येति । भोनृसिंह तप्तस्य तत्प्रतिविधिः दुःखप्रतीकारः इह लोके योजसा इष्टः सत्त्वयोपेक्षितानां तनुभृतां तावदेव वक्ष्यमाणमात्रमेव नत्वात्यंतिकः । तदेवाह । बालस्य पितरौ शरणं रक्षकाविहनभवतः । ताभ्यां पालयमानस्यापितस्य दुःखदर्शनात् । क्वचिदजीमर्तादिवत्ताभ्यामेव तद्वददर्शनाच्च । मचार्तस्य रोगिणः अगदमौषधं शरणम् । कृतेऽपौषधे मृत्युदर्शनात् । नच उदन्वतिसमुद्रे मज्जतः पुंसो नौः शरणम् । तया सह मज्जनदर्शनात् । अतस्त्वमेव शरणमित्यर्थः । अथ वैवंकाका व्याख्येयम् । तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्यद्वहतावत्प्रसिद्धः सत्त्वदुपेक्षितानां किमंजसेष्टः अपितु नेष्ट एव । यद्वा यस्तावदिह प्रतिविधिरिष्टः सकिमंजसा । नैवांजसेत्यादियोज्यम् । बालस्येत्यादि पूर्ववदेव १९ ननु क्वचित्कुलश्रित्केनचित्कदाचित्कश्चिद्रक्षकोपि दृश्यत एवेत्याशंक्यतत्रापितत्तद्रूपेण त्वमेव रक्षक इत्युरीकृत्य तस्यैव सर्वात्मतामाह । यस्मिन्निति । अपरोऽर्वाचीनः पित्रादिः परोऽर्वादीर्वाभावः कर्ता तत्कारकेण यच्चत्करोति तत्सर्वं भवतस्तव स्वरूपं ननु पृथक् । यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्तात् यद्विद्यस्मिन्काले येन करणेन येन कर्त्रासंचोदितश्च यस्य संबंधियस्मादपादानात् यस्यैव संप्रदानाय यदीप्सिततमं (उतवा) यः कर्तेत्येवं सप्तसप्तविभक्त्यर्थः । यथा येन प्रकारेणेति क्रियाविशेषणीभूतानामव्ययानामर्थाः । पृथक् स्वभावः सत्त्वादिप्रकृतिः करोति उत्पादयति विकरोति रूपांतरं नयतीति २० अतोऽन्वस्य रक्षकस्याभावात् असंसारित्वाच्च नित्यमुक्तस्त्वमेव मां शरणागतं तरेति प्रार्थयते । मायेति द्वाभ्याम् । त्वदंशस्य पुंसोऽनुमतेन ईक्षणरूपेण अनुग्रहेण मनः मनः प्रधानं लिङ्गमायासृजति । कथंमृता । कालेन चोदिताः क्षोभिता गुणायस्याः । कथंमृतं मनः कर्ममयं कुर्वन्मृत् । बलीयः दुर्जयम् । छंदोमयं वेदोक्तकर्मप्रधानं च । अजयाजीवस्थाविद्यया तद्गोमार्थमर्पिताः षोडश आराविकारा मनः प्राणेंद्रियरूपायस्मिन् बदेवंभूतसंसारचक्रात्मकं मनः तत्कोतितरेत् । भोजजत्वदन्यः त्वत्तः पृथक् स्थितः त्वाममजनित्रित्यर्थः २१ ननु ममापिमया संबंधात्कर्तृत्वाद्यविशेषाच्च त्वत्त्वः कोविशेष इत्यत आह स इति । स्वधाम्ना चिच्छक्त्या नित्यं विजिता आत्मनो बुद्धेर्गुणाय न स (इत्यंभूतस्त्वं) कालः मायाप्रेरकः अतएव वशीकृताः विसृज्यानां कार्वाणां तिसर्गाणां साधनानां च शक्तवोऽपि न । अत इष्टुदंढवन्निष्पीडयमानं सा उपकर्षस्वसमीपं नय (अजया मायया विसृष्टमर्पितं) २२ ननु लोकपालानां भोगात् मुंक्षुः अपि च यंचराज्यामिदं दास्यामि किमिति संसारादुद्भिजसे तत्राह । दृष्टा इति त्रिभिः । श्रियः संपदः विभव उद्भवः आयुरादयो दृष्टा इति काका तुच्छत्वमुक्तम् । तदेवाह । ये अस्मत्पितुः कोपहासविजृम्भितधूपं गमात्रेण विध्वस्ताः सच (पिता) त्वयानिरुद्धः २३

बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंहनार्तस्य चामदमुदन्वतिमज्जतो नौः ॥ तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्यद्वहतावत्प्रसिद्धः सत्त्वदुपेक्षितानाम् १९ यस्मिन्न्यद्योयर्हियेन च यस्य यस्माद्यस्मै यथायदुतयस्त्वपरः परोवा ॥ भावः करोति विकरोति पृथक् स्वभावः संचोदितस्तदाखिलं भवतः स्वरूपम् २० मायामनः सृजति कर्ममयं बलीयः कालेन चोदितगुणानुमतेन पुंसः ॥ छंदोमयं यदजयार्पितं षोडशारं संसारचक्रमजकोतितरेत् त्वदन्यः २१ सत्त्वं हि नित्यं विजितात्मगुणः स्वधाम्ना कालो वशीकृतविमज्जय विसर्गशक्तिः ॥ चक्रे विसृष्टमजयेश्वर षोडशारे निष्पीडयमानमुपकर्षविभोप्रपन्नम् २२ दृष्टामयादिविविभोऽखिलविष्णुपानामायुः श्रियो विभव उच्छतियान् जनोयम् ॥ येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजृम्भितधूपे विस्फूर्जितेन लुलिताः सतुतो नैरस्तः २३

सः त्वं संसारसत्त्वकेमभोरूपे चक्रे निष्पीडयमानं अतएव प्रपन्नं मां स्वसमीपं नय १९ २० ११ २२ हेनृहरे अहं भोगपरिपाकं विद्वान् आविरिच्यान् भोगान् अणिमादि सिद्धीरपि नेच्छामि २३

यस्मिन् देवतस्मात् आशिषभोगान्नभक्ष्यत्परिपाके विद्वान् महर्षे द्विर्विद्विर्भोग्यं ब्रह्मणो भोगमभिव्याप्य कमपि (विभवं) नेच्छामिते तव कालरूपेण उरुविक्रमेण विलुलितान्विध्वस्तान् २४
किंच । वर्तमानकालेऽपि न भोगाह इत्याह । कुत्रेति । श्रुतिः श्रवणं तदेव सुखं यासुताः मृगतृष्णिकावन्मिथ्या मृता आशिषः कः । अशेषाणां रुजो रोगाणां विरोह उद्रवस्थानं क्व चेदं कलेवरम् । एवं चेत्
सर्वोपि जनः किं न विरज्यते तत्राह । यदापि यद्यपि इति एवं विद्वान् अयं जनः तथापि निर्विद्यते विरक्तो न भवति कुतः काम एवा नलः तं मधुलयेः सुखलयेः दुःसाध्यैः पिशमयन् कामाग्निशमनव्य
ग्रस्थनिर्वेदेऽप्यवकाशो नास्तीत्यर्थः यद्वा अधित्यमिदं त्वन्माया चेष्टामिति भावः २५ तर्हि त्वंकथं निर्विण्णोऽसि अनर्हपि मयि प्रवृत्तया त्वत्कृपयैवेत्याशयेनाह केति । रजसेव प्रभवो जन्म यस्य
सः । स धर्म्यं वा कुरु विशेषणम् । तमोधिकं यस्मिन् तस्मिन् तस्मिन् असुराणां कुले जातोऽहं क । कचतवानुकंपा । तामेवाह । ब्रह्मादीनां शिरसि यो (नवै) नैवापितः स पद्मवत् सकलसंतापहरः कर
रूपः प्रसादो मे शिरसि अर्पित इति यत् । यत् यथाऽनुकंपयेति वा २६ न च त्वया इदमिति चित्रमित्याह नैवेति । एते ब्रह्मादय उत मा अयमसुरो नीच इत्येतापरावरमतिः जंतोः प्राकृतस्य यथा तथा मव
तो ननु निश्चितं न स्यात् । अत्र हेतुः जमत आत्मनः सुहृदश्च । तर्हि सर्वत्र मत्प्रसाद एकरूपश्च किं न स्यात् तत्राह । संसेवया तव प्रसादो भवति । तत्र च सेवानुरूपं तत्तदिच्छानुसारेण धर्मादीनामुद्
यो भवति । एवं सत्यपि वैष्णवाभावेऽपि तः सुरतरु र्थसासेवकस्यैव संकल्पानुसारेण फलं ददाति । न च विषमः । तद्वन्न परावरत्वं अत्र कारणमिति शेषः २७ एतच्च त्वद्भृत्यरूपयामया प्राप्तमित्य
द्भृत्यपार्श्वमेव मानयेत्याशयेनाह । एवमिति । यथा त्वयाऽनुकंपितोऽस्मि । एवं नारदेनात्मसात्कृत्वा पूर्वमनुगृहीतः सोऽहं कथं नु त्वद्भृत्यसेवां विसृजामि । कथं भूतोऽनुगृहीतोऽस्मि । प्रभव
एवाहिपुक्तः कूपः तस्मिन् कामान् अभितः कामयमानं जनं निपतितमनुत्प्रसंगात्प्रपतन् योऽहं तदेवं त्वद्भृत्यस्य श्रीनारदस्यानुग्रहेण त्वया त्वं तमनुकंपितोऽस्मि अयमेव च मम परमोऽनुग्रहः । न
पुनरिदं तत्तुच्छं मत्प्राणरक्षणं २८ न चेदं त्वयामदमुग्रहार्थमेवं कृतं किं त्वन्मार्थमित्याह । भो अनंत यदेतन्मत्प्राणरक्षणं मां हंतुमुद्यतस्य मत्पितुर्वधश्च तदुभयं त्वद्भृत्यस्य ऋषेर्वाक्यं कृतं वि
धातुमित्यहं मन्ये । कुतः यद्यस्मात् असत् अयुक्तं विधित्सुः खड्गं प्रगृह्णावोचत् । किं । मदपरो मद्यतिरिक्तश्चेदीश्वरोऽस्ति तर्हि त्वाभिदानीं अवतु तव केशिरोऽहं हरामीति । पाठांतरेऽप्ययमेव
र्थः । यत् यदा अवोचत् तदा मत्प्राणरक्षणमिति वान्मन्यः । एतच्च सत्यं विधानुं निजभृत्यमापितमित्यत्र बहुधा व्याख्यातम् २९

तस्मादमुस्तनुभृता महमाशिषो ज्ञायुः श्रियं निभवमैर्द्रियमाविरिच्यत् ॥ नेच्छामिते विलुलितानुरुविक्रमेण कालात्मनोपनयमानि जभृत्यपार्श्वम् २४
कुत्राशिषः श्रुति सुखमृगतृष्णिरूपाः कंदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः ॥ निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान् कामानलं मधुलवैः शमयन् दुरापैः २५ काहं रजः
प्रभव ईश तमोधिकेऽस्मिन् जातः सुरतरु कलेकतवानुकंपा ॥ न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वैरमायायन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः २६ नैषा परावरमतिर्भवतो
ननु स्याज्जंतोर्यथाऽऽत्मसुहृदो जगतस्तथापि ॥ संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूपमुद्योनपरावरत्वम् २७ एवं जनं निपतितं प्रभवाहिकूपे कामाभिका
ममनुवः प्रपद्यन् प्रसंगात् ॥ कृत्वा त्मसात् सुरर्षिणा भगवन्गृहीतः सोऽहं कथं नु विमृजेत वभृत्यसेवाम् २८ मत्प्राणरक्षणमनंतपितुर्वधश्च मन्ये स्वभृत्यः ऋषिवाक्य
मृतं विधातुम् ॥ खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधित्सुस्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि २९

२४ किंच कर्णप्रियाः आशिषः क रोगाणां उत्पत्तिस्थानं
कलेवरं क्व एवं विद्वानपि जनः विरक्तो न भवति २५ किंच अहं रजः प्रभवः क तवरूपा क यतः सकलसंतापहरः प्रसादः कररूपः मे शिरसि अर्पितः २६ किंच हे नारसिंह यथा त्वया
ऽनुकंपितोऽस्मि २७ एवं नारदेन पूर्वं अनुगृहीतः सोऽहं कथं नु त्वद्भृत्यसेवां विसृजामि २८ हे अनंत मत्प्राणरक्षणं मत्पितुर्वधश्च एतद्वयं त्वया कृतं तत्र स्वभृत्यवाक्यं सत्यं कर्तुं मन्ये २९

नचेदं पक्षपातेन रक्षणं देत्यहननं च त्वयि न स्वाभाविकं विं तुमः या गुणोपाधिकं सर्वात्मकेत्वापस्वतस्तदयोगादित्याह एक इति । एतज्जगत्त्वमेवैकः यद्यतः अमुष्मादावन्ते च पृथगवस्यसि पृथक् स्थित्वास्वास्मिन्नवसानं करोषि । सन्मात्रतया कारणतया चावधित्वेन वर्तस इत्यर्थः । अतो मध्यतश्च त्वमेव । कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह । निजमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वं तैर्मुणैर्हेतुसूतैर्नानेवरक्षक इव हन्ते वच अवसितः प्रतीतः । तदुक्तं स्कंधोपक्रमे । 'निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान्प्रकृतेः परः । स्वमायागुणमाविश्य बाध्य बाधकतागतः' इति ३० ननु यद्येतज्जगदहमेव तर्हि जगतो वैषम्येण मम वैषम्यमपि किं न स्यादित्यत आह । त्ववैत्वमेव इदं सदसत्कार्यकारणात्मकं जगत् । न तु त्वत्तः पृथक् भवांस्तु ततो न्यः आद्यंतयोः पृथगवस्थानात् यत्तस्मादेवं अतोऽयमात्मीयोऽयं पर इति या बुद्धिः सा अपार्थाभायैव । कार्यकारणाभेदं दृष्टांतेन साधयति । यद्यतः यस्य जन्म ईक्षणं प्रकाशश्च यस्मिन्निधनं च स्थितिश्च तद्वत्तदेव । अष्टिर्बीजं कारणम् । तरुः कार्यम् । तयोर्वसुकालवत् । भूतसूक्ष्मरूपपृथ्वीमात्रत्वमिव । कालशब्देन नीलत्वासाधारणगुणयोगात्पृथ्वी । वसुशब्देन वसुमात्रं भूतसूक्ष्मम् । अयमर्थः यथा पृथ्वी मयतरोः पृथ्वीमयबीजमात्रत्वम् । तस्य च यथा भूतसूक्ष्ममात्रत्वम् । एवं सर्वमपि कार्यकारणात्मकं जगत्परमकारणात्मकमेवेति (परमकारणं तु भगवानेव) । तथा च पारमर्षसूत्रम् । 'तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः' इति । श्रुतिश्च । 'वाचारंभणविकारो नाम धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' इति ३१ तत्र तावदन्ते पृथगवस्थानं दर्शयति न्यस्येति । इदं जगत् आत्मना आत्मनैव आत्मनि निक्षिप्य स्वसुखमेवानुभवन्निष्क्रियः सन् प्रलयोदकमध्वेशयनं करोषि । तर्हि किं जीवस्यैव ममापितमो वृत्तिरूपानेन्द्रास्ति । नहि । योगएव त्वबहिर्वृत्तिभावसाम्यान्निद्रोच्यत इत्याह । योगेन मीलितदृशायेन । आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निपीतानि द्रायेन । यतस्तुर्ये अवस्थां त्रयातिरिक्ते स्वरूपे स्थितस्त्वं न तु सुप्त इव आत्मना तमोयुं ज्ञेयोजयसि । न पश्यसीत्यर्थः । न जगत्स्वप्रयोरिव गुणान्विषयांश्चेत्यर्थः ३२ इदानीं कारणत्वेनादावपि पृथगवस्थानं दर्शयन् मध्यतश्च त्वमेवेत्येतत्प्रपञ्चयति चतुर्भिः । (तस्येति) यत्स्वं अंभसि शेषे तस्यैव ते इदं जगद्वपुः स्वरूपं नाम्यस्य । यत्तत्स्वं मध्यतोऽपि तस्य । कथं भूतस्य तव । निजया कालशक्त्या संचोदिताः प्रकृतिधर्माः सत्त्वाद्योयेन । स्वरूपत्वे हेतुः । अनन्तशयनात् शेषार्थकात् विरमन्समाधिर्यस्य त्वस्य तव नामेः सकाशात् एकार्णवोदके महाजं लोकपद्मं अभूत् । कथं भूतं आत्मनित्वेन गूढं सत् स्वकणिकातः सूक्ष्माद्वटवीजात् महावट इव ३३

एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्ययत्त्वमाद्यंतयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च ॥ मृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ३० त्वं वा इदं सदसदी शमवांस्ततो न्योमायायदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था ॥ यद्यस्य जन्मनिधनं स्थितिरीक्षणं च तद्वै तदेव वसुकालवदष्टिर्वर्षोः ३१ न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयांश्च मध्येशेषे त्मनानि जसुखानुभवो निरीहः ॥ योगेन मीलितदृगात्मनि पीतनिद्रस्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युंक्ते ३२ तस्यैव तेव पुरिदं निजकालशक्त्या संचोदितप्रकृतिधर्मण आत्मगूढम् । अंभस्यनन्तशयनाद्विरमत्समाधेर्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाज्जम् ३३

किंच त्वमेव एकः इत्तत् जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टः सन् नानेव प्रतीयसे ३० किंच इदं कार्यकारणात्मकं जगत् त्वमेव न त्वत्तः पृथक् त्वंतु ततो न्यः अतः अयं स्वः अयं प र इव बुद्धिर्भर्त्सेव ३१ किंच यः स्वं प्रलये इदं जगत् आत्मनि निक्षिप्य निष्क्रियः सन् प्रलयोदके शेषे ३२ तस्यैव तव नामेः सकाशात् लोकपद्मं अभूत् ३३

तदेवंकाष्ठत्वेन अनुमतः सप्रमथ्यतश्चत्वमेववर्तसइत्युक्तम् । एतदेवशुद्धसत्त्वस्य ब्रह्मणोऽनुभवेनस्फुटयितुं तस्य प्राक्कनीमवस्थामाह । तस्मिन्नब्जे मंभवो यस्य सकविर्ब्रह्मा अतः पद्मादन्य
दपश्यन् बीजं उपादानकारणभूतं त्वांस्वस्मिन्नतस्तंतं व्याप्तमपि नाविंदत् । युक्तं चैतत् उह अहो अंकुरे जाते सति बीजं तदनुगतं कारणं पृथक्कथं नाम पुमान् पश्येत् ३४ भवदुपासनया तु स्वास्मि
न्नेव दृष्टवानित्याह । सत्त्विति । परावृत्त्या ज्ञं आस्थितः सन्तीव्रेण तपसा ध्यानेन । अनेन सन्मात्ररूपेणोपादानतया दर्शनपुक्तम् ३५ ईश्वरत्वेन च दृष्टा कृतार्थोऽभवदित्याह । एवमनेन प्रकारे
ण सगुणरूपत्वेनेत्यर्थः । सहस्रमपरिमितानि वदनादीनि तैरादयं मृदं मायामयं माया प्रधानम् । सतामपंचेनोपलक्षितः संनिवेशः पादादिरचनायस्य ३६ तदा भवांस्तस्यानुग्रहं कृतवानि
त्याह । तस्मादिति । (हरिशिरस्तनुवम्) इयं प्राविमूर्तिं विभ्रत् सन्नरजस्तमोरूपैर्मधुकैटमारुयौ हत्वा तस्मै श्रुतिगणान् समर्पितवान् तत्र हेतुः । सत्त्वमिति ३७ एकस्त्वमेवेत्यादिभिर
ष्टभिः श्लोकैर्युक्तं पक्षपातेन रक्षणं तद्विषयवधश्च ससत्त्वोपाधिको न तु स्वत इति तदुपसंहरति इत्यमिति । विभावयसिपालयसि हंसि घातयसि । कलौ तु तन्न करोषि । यतस्तदा त्वं च्छनोऽभवः
यतस्त्रिष्वपि च युगेष्वाविर्भावात् स एव भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धम् ३८ तदेवं भगवत्तत्त्वं निरूप्य स्वस्य च तद्विचारायोग्यतां निवेदयन् प्रार्थयते नैतादिति त्रिभिः । असाधु बहिर्मुखम् । तत्र
दर्शं । हर्षशोकभयैरिषणात्रयेण च आर्तदुःखितमपित्वत्कया सुनसंप्रीयते । (इषणात्रयं तु विज्ञेयं पापत्रयेणालोकेषणेति प्रसिद्धम्) तस्मिन्नेव भूते मनसि सति कथं तत्त्वं विचारयामि ३९
किंच । जिह्वा अविष्टा सती भो अच्युत मामां यतो मधुरादिरसस्तव आकर्षति । उदरं तु क्षुधा संतप्तं सद्य एव यत्किंचिदाहारमात्रं प्रति । चपला दृक्क्षुः । कर्मशक्तिः कर्मेन्द्रियाणि । लुनंति त्रौ
टयंति । अनेकाः सपत्न्यो गेहपति यथा लुनंति त्रौटयंति ४०

तत्संभवः कविरतो न्यदपश्यमानस्त्वां बीजमात्मनिततं स्वबहिर्विचिंत्य ॥ नाविंददब्दशतमप्सु निमज्जमानो जातेऽकुरे कथमुहोपलभेत बीजम् ३४ सत्त्वात्म
योनिरतिविस्मित आस्थितो ज्ञेकालेन तत्र तपसा परिशुद्धभावः ॥ त्वामात्मनीं शशुविगंधामिवातिसूक्ष्मं भूतेन्द्रियाश्रयमयेविततं ददर्श ३५ एवं सहस्रवद
मांघ्रिशिरःकरोरुनासास्थकणं नयनाभरणा युधाढ्यम् ॥ मायामयं सदुपलक्षितं संनिवेशं दृष्ट्वा महापुरुषमापमुदां विरिच्यः ३६ तस्मै भवान् हरिशिरस्तनुवंच
विभ्रदे ददृहावतिबलैर्मधुकैटमारुयौ ॥ हत्वाऽनयच्छ्रुतिगणान् स्तुरजस्तमश्च सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनंति ३७ इत्थं नृतिर्यष्टापि देवद्वेषावतारैर्लोकान्
विभावयसि हंसि घातयसि । धर्ममहापुरुषासियुगानुवृत्तं च्छन्नः कलौ यदभवत्त्रियुगोत्थसत्त्वम् ३८ नैतन्मनस्तव कथासु विकुंठनाथसंप्रणिते दुरितदुष्ट
मसाधुतीव्रम् ॥ कामात्तुरं हर्षशोकभयैरिषणार्तं तस्मिन् कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ३९ जिह्वैकतोऽच्युता विकर्षति माऽविवृता शिश्रोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं
कुतश्चित् ॥ घ्राणोऽन्यतश्च पलदृक् कचकर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपति लुनंति ४०

तत्संभवो ब्रह्मापद्मादन्यत् अपश्यमानः त्वां संतमपि नापश्यत् ३४ तदा विस्मितः ब्रह्मा पद्मं आस्थितः सन् आत्मनिसहस्रमुखं घ्रिशिर आद्यवयवैर्युक्तं त्वां दृष्ट्वा मुदं आप ३५
३६ तदा त्वं हयग्रीवमूर्तिं धृत्वामधुकैटमौदैत्यौ हत्वा तस्मै ब्रह्मणे श्रुतिगणान् समर्पितवान् ३७ एवं त्वं राममत्स्याद्यवतारैः लोकान् धर्मचपालयसि दुष्टान् हंत्यसि ३८ किंच
हे विकुंठनाथ हर्षशोकादिभिः आर्तकामातुरं ददं मम मनः तव कथासु न प्रीयते मनसि एवं भूते सति कथं तत्त्वं विचारयामि ३९ किंच मां जिह्वा एकतः विकर्षति शिश्रोऽन्यतः त्वगु
दरं श्रवणं च कुतश्चित् घ्राणः अन्यतः कच चपलदृक् कचकर्मैन्द्रियाणि एवं सपत्न्यः पतिमिव मां त्रौटयंति ४०

नकेवलमहमेकपवकष्टांशां आपन्नः किंतु महाजभोप्येवमेव क्लिश्यति अतः सर्वजनपालयेति प्रार्थयते इवमिति । भवः संसारश्चैतरेणीयमद्वारनदीतस्यां (विष्णुप्रशोणितादिपूर्णायां देहलक्षणायां यमनद्याभित्यर्थः । स्वकर्मणापत्तिर्त्त) अन्योन्यतोयानि जन्ममरणमक्षणानितेभ्यो मत्स्यामिति स्वेषां परेषां च विग्रहे यथा यथैवं मे प्रचयस्य । एवं मूढं जनपश्यन्त्वं हे पारचरतस्याः पारस्थितमित्युक्तं हतेति अहो कष्टमित्येवमनुकंप्याद्यपीपृहिवेतरणीमुत्तार्य पालय ४१ ऐकेन मया कथं सर्वो जनस्तारणीय इति चेत्तत्राह । कोन्वाति । कोनुते अत्र सर्वजनोत्तारणे प्रयासः न कोपि । कुतः । अस्य विश्वस्ममवसंभवलोपाना उत्पत्तिस्थितिलयानां हेतोः किमेतद्भुक्करमिति भावः । उचितंचैतदित्याह । मूढाश्चि । त्वांचत्वदीयांश्च तारयिष्यामि इमं दुराग्रहं माकुर्यादिति चेत्तत्राह । हवये प्रियजनमक्तास्तामनुसेवमानानां नोऽस्माकं तेन उत्तारणेन क्रिय । कोति प्रयासोऽसुरबालकाहरेः कोन्वव्रतेऽखिलगुरोभगवन्प्रयासः । प्रहादइत्यमुपमं त्रयमियो नराणामाशे न सख्यमकरोदपनीवमावाम् ४२ अतः प्रहादत्वां तावत्तारयिष्यामि तावतैव कृतार्थः स्याः किमनेन निर्वहे मेत्यत्राह । नैवेति हे परसर्वोत्तमत्वद्वीर्यगायनमेव महामृतंतस्मिन्ममंचितं यस्य सोऽहं भवेतरण्याः नैवोद्विजे । किंतु विमूढान् शोचामि । तानेवाह । तवो महाभूता द्विमुखं चेतो येषां । प्रत्युत इदं द्वियार्थं निमित्तं यन्मायामुखं तदर्थं भरंकुटुंबादिभारं उद्धहतः ४३ त्वं तावत्मुक्तिं गृहाण तांस्तु तत्त्वज्ञानं मुनय उपदेश्यंतीति चेत्तत्राह प्रायेणेति । न विमुक्तो विमुक्तिं नेच्छामि । तर्ह्यन्यं क्वपि प्रार्थय मामेव किमिति निर्बध्नासीति चेत्तत आह । त्वतो न्यमस्य जनस्वशरणं न पश्यामि ४४ न न्येते स्त्रीसंभोगादिना सुखिन एष न कृपणास्त्वत्राह । यदिति । करयोः कंडूयनेन संघर्षणेनेव दुःखमनुदुःखं यस्मिन् तर्हि दुःखत्वादिव ततो निर्विद्यमुच्चेरन्न तत्राह । कृपणाः कामकावहुदुःखमालोपि इह गृहमेघिसुखेन तृप्यंति अलमिति न मन्यंते । कंडूति वत्कामस्य दुःसहत्वात् । ननु केचित् कंडूतिमपि सहंते कामं चेत्यत्राह त्वत्प्रसादानुकीर्णश्च दीर एव मनसि जं कामं विषहे तननु सर्वे अत्रापि कंडूतिवदिति दृष्टांतः ४५ ननु मौनादिभिर्भोक्षसाधनेः सुलभैव तेषामपि मुक्तिः तत्राह मानेति । हे पुरुष अंतर्थाभिन् । ये मौनादयो दश आपवर्ग्या अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहः विविक्ताः सः । ते तु प्रायशः अजितेन्द्रियणां द्रियभोगाय अर्थार्थविकीणतां वार्ताः जीवनोपाया भवन्ति । दाभिकानां वार्ता अपि भवन्ति वानवा दंमस्य प्रायेण निष्फलत्वात् ४६

एवंस्वकर्मपतितंभवैतरण्यामन्योन्ममरणाशनभीतिभीतम् ॥ पश्यन्जनंस्वपरविग्रहवैभैत्रंहंतेतिपारचरपीष्टहिमूढमद्य ४१ कोन्वत्रतेऽखिलगु
रोभगवन्प्रयासउत्तारणस्यभवसंभवलोपहेतोः ॥ मूढेषुवैमहदनुग्रहआर्तबंधोर्किंतेनतेप्रियजनाननुसेवतानः ४२ नैवोद्विजेपरदुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्दीर्यगा
यनमहामृतमग्रचित्तः ॥ शोचेततोविमुखचेतसइंद्रियार्थमायासुखायभरमुद्रहतोविमूढान् ४३ प्रायेणदेवमुनयःस्वप्तिमुक्तिकामामौनंचरंतिविजनेनपरा
र्थनिष्ठाः॥नैवान्विहायरूपणान्विमुमुक्षुएकोनान्यत्त्वदस्यशरणंभ्रमस्तोनुपश्ये४४ यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखंहितुच्छंकण्डूयनेनकरयोरिवदुःखदुःखम्॥तृप्यं
तिनेह्रूपणाबहुदुःखभाजःकंडूतिवन्मनसिजंविषहेतधीरः ४५ मौनव्रतश्रुततपोध्यबनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधयआपवर्ग्याः ॥ प्रायःपरंपुरुषतेत्व
जितेन्द्रियाणांवार्ताभिव्युत्तनवात्रतुदांभिकानाम् ४६

हि ४१ हेषिभ्योऽप्योत्तरेण अखिलगुरोस्तेकोत्तिप्रयासोऽस्ति ४२ किंच हेसर्वोत्तम वैतरण्याः सकाशात् अहंनोद्विजे हेनित्यमुक्त एवंभववैतरण्यांपतितं जनवैतरणीमुत्तार्यपा
रूपणान् विहाय एक एवाहं मुक्तिं नेच्छामि किंच अस्य जनस्य शरणं त्वत्तन्यं न पद्यामि ४४ ४५ हेपुरुष मौनव्रतादयः मोक्षहेतोर्गोपि अजितोद्विषाणां जीवनोपायाः भवन्ति ४६

त्वक्ज्ञानं तु भक्तिविना सकामैर्मौनादिभिर्न भवत्येवेत्याह । रूपे इति त्रिभिः । बीजाङ्कुराविव प्रवाहापन्ने इमे सदसतीकार्यकारणे तत्र रूपे उपलक्षणभूते वेदेन सृष्टेः प्रकाशितेन चान्यत् । स्वसमवेतं गौरत्वादिकमिव देवदत्तादेः । कुतः । अरूपकस्य प्राकृतरूपादिभूत्यस्य अतः युक्ताः संयता एव भक्तियोगेन प्रत्यक्षं त्वामुभयत्र कार्यकारणे चानुगतं पश्यति मथनेन दारुणमिव । नान्यतः स्यात् ज्ञानमिति शेषः । यद्वा ज्ञानप्रकारमेवाह । एतदुभयमन्यतः प्रधानपरमाण्वादेर्न स्यात् । 'सपेक्षत' इत्यादिभूतेः अतस्त्वमेव कारणत्वात् सर्वत्रानुस्यूत इति ४७ तदेवाह त्वं वायुरिति । हृदयं मनः । चित्तचित्तं । अनुग्रहोऽहंकारः देवतावर्गावा । सगुणः स्थूलः विगुणः सूक्ष्मः । मनश्च वचश्च मनोवचस्तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि त्वतोऽन्यत्रास्ति ४८ अमक्तास्तु अस्मिन्ननुगतमपित्वानजानंतीत्याह नैते इति एते गुणानुगुणिनो गुणाद्यभिमानिनो देवा आद्यतन्तः जडोपाधित्वात् अनाद्यतन्ति निरुपाधित्वानविदंति हि यस्मात्सुधियो विद्वांसः एवं विचार्य शब्दात् अध्यापनादिव्यापारादुपरमंति । त्वामेव समाधि नोपासते इत्यर्थः । तथा च भूतिः । 'किमर्थं वयमभ्येष्यामहे किमर्थं वयं यक्ष्यामहे' इति । 'नानुध्यायेद्ब्रह्म ब्रह्मन्वाचो विग्लापनं हि तत्' इति च । स्मृतिश्च । 'यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतिरिष्यति । तदा गता सिनिर्वेदं श्रोतव्यं तस्य च' इत्यादि ४९ उपसंहरति तदिति । हे अहं तम । नमश्च स्तुतिश्च कर्म पूजा च नमः स्तुति कर्म पूजाः प्रणिपातस्तुति सर्वकर्मपणानि । कर्मपरिचर्या । चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं चेति षडंगया सम्यक्सेवया विना परमहंसानां गती प्राप्येत्त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत् । यस्मादेवं भक्तिविना नमोक्षो नैव भक्तिः स सेवया विना अतः प्राक्प्रार्थितं दास्ययोगमेव देहीति प्रकरणात् ५० एतावन्तो विभिता गुणायस्य । यतमन्युः उपसंहृतकोपः ५१ कामान् पूरयतीति तथा । यद्वा पुरुषार्थप्रवहोऽस्मीत्यर्थः । हे मद्र ५२ अप्रीणतः अप्रीणयतः । तमुं अपूर्णकामत्वेन शोचितुम् ५३

रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे बीजाङ्कुराविव न चान्यदरूपकस्य ॥ युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां योगेन वह्निमिव दारुणान्यतः स्यात् ४७ त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदं बुमात्रा प्राणोद्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च ॥ सर्वत्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्नान्यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसानिरुक्तम् ४८ नैते गुणानुगुणिनो महदादयो ये सर्वे मनःप्रभृतयः सह देवमर्त्याः ॥ आद्यतन्त उरुमायविदंति हित्वा मेवं विमृश्य सुधियो विरमंति शब्दात् ४९ तत्तेऽहं तमनमः स्तुतिकर्म पूजाः कर्म स्मृतिश्च चरणयोः श्रवणं कथायाम् ॥ मंसेवया त्वयि विनेति षडंगया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत् ५० ॥ श्रीनारद उवाच ॥ एतावद्गणितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ॥ प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रह्लादमद्रमद्रं ते प्रीतोऽहं ते सरोतम ॥ वरं वृणीष्यामि मत्तं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ५२ मामप्रीणत आयुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे ॥ दृष्ट्वा मामनपुनर्जंतुरात्मानं तमुमर्हति ५३

किंच एते कार्यकारणे एव ते रूपे अत्र योगिनः त्वां पश्यंति ४७ दारुणमिदं भूतानि ५ मात्राः ५ प्राणादिचमनोवचोभ्यां प्रकारितं सर्वत्वमेवास्ति ४८ एते गुणाद्यभिमानिनो देवाः निरुपाधित्वानविदंति एवं विचार्य विद्वांसः अध्ययनादिव्यापारादुपरमंति ४९ किंच हे उरुमाय अयं जनः प्रणिपात १ स्तुति २ सर्वकर्मपण ३ परिचर्या ४ चरणस्मृति ५ कथाश्रवण ६ रूपया षडंगसेवया विना त्वयि भक्तिं कथं लभेत् यस्मात् भक्तिविना नमोक्षः सेवया विना न भक्तिः अतः त्वदास्ययोगमेव देहि ५० नारद उवाच ॥ भक्तेन एतावद्गणितगुणः यतमन्युः प्रीतः नृहरिः प्रह्लादं अभिषत ५१ हे प्रह्लाद ते मद्रमद्रं अहं ते प्रीतः अभीष्टं वरं वृणीष्व ५२ जनानां मे दर्शनं दुर्लभम् जंतुः मां दृष्ट्वा पुनर्दुःखं प्राप्नुनाहति ५३

प्रोषति तोषयति आशिषां श्रेयसाय ५४ लोकाप्रलोभ्यते ये स्तादृशैः प्रलोभ्यमानोऽपि एकांतित्वात् निरुपाधिकत्वात् अकृत्रिमभक्तत्वादित्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवतसप्तोटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ दशमे त्वनृगृह्यानुभक्तमन्तर्हिते हरौ । प्रसंगाद्धारिणारुद्रेकृतोऽनुग्रह इत्येते ॥ १ ॥ तत्सर्ववरजातं । अंतरायतया विघ्नरूपतया १ उत्पत्त्या स्वभावेनैव सक्तं मां । तेषां कामानां संगोद्गीतः २ ननु किमहं भक्तं प्रलोभयामि न हि नहि किं नुवरं वृणीष्येति वदतस्तवाभिप्रायोऽन्यएवेत्याह भृत्यलक्षणोति । हृदयस्य ग्रंथिवद्भक्तकेषु । ते तत्र अन्यथा अनर्थसाधने प्रवर्तनं न घटते इत्यर्थः ३ कथमेवं भृत्यलक्षणज्ञानं स्यात् । तत्राह । यइति । ते त्वत्तः ४ ननु कामनयापि सेव्यसेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः सत्यं सोपाधिकोऽसौ न तु नास्ति कइत्याह । आशासान इति । स्वामिन्यात्मन आशिषोऽपेक्षमाणो नैव (सस्वामिनो) भृत्यः । भृत्यहेतुकमात्मनः स्वाम्यमिच्छन् यो भृत्याय ददाति । स नैव स्वामी ५ आवयोऽनुतास्त्रिको मावित्याह । अहं त्विति । अनपाश्रयो निरभि संधिः । अन्यथा कामाद्यभिसंधिना अर्थः प्रयोजनं नास्ति ६ ननु तथापि परमेश्वरस्य परमोदारस्य मम संतोषार्थं किमिष्टवृणीष्येति चेत् अन आहयदीति । कामां कुराणां असंशये हं अनुत्पत्तिर्भवतः सकारात् ७ ननु कामोत्पत्तौ सत्यां को दोषस्तत्राह । इंद्रियादीनियस्य (कामस्य) जन्मनान इयंतीति आत्मादेहः ८ कामाभावे गुणमाह । विमुंचतीति । भगवत्स्वायत्त्वत्समानैश्वर्याय । तथा च श्रुतिः १ ' यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अयमर्थोऽभूतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते ' इति ९

प्रोषति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ॥ श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वां सामाशिषां पतिम् ५४ एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वैरैर्लोकप्रलोभनैः ॥ एकांतित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः ५५ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ४ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ भक्तियोगस्य तत्सर्वमंतरायतयाऽर्भकः ॥ मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच १ ॥ प्रहाद उवाच ॥ मामां प्रलोभयोत्पत्त्या सक्तं कामेषु तैर्वरैः ॥ तत्संगभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः २ भृत्यलक्षणाजिज्ञासुर्भक्तं कथमेव चोदयत् ॥ भवान् संसारबीजेषु हृदयग्रंथिषु प्रभोः ३ नान्यथा तेऽखिलगुरोर्घटते करुणात्मनः ॥ यस्त आशिष आशास्तेन स भृत्यः स वैवर्णिक् ४ आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ॥ न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन् यो रातिचाशिषः ५ अहं त्वं कामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ॥ नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ६ यदि रासि शिमे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ ॥ कामानां हृदयसंरोहं भवतस्तु वृणे वरम् ७ इंद्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मोऽपि तिमितिः ॥ ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यंति जन्ममा ८ विमुंचति यदा कामान् मानवो मनसि स्थितान् । तर्ह्येव पुंडरीकाक्ष भगवत्स्वायत्कल्पते ९

५४ ॥ नारद उवाच ॥ इति लोकप्रलोभनैः वरैः प्रलोभ्यमानोऽपि एकांतभक्तित्वात् प्रहादः वरान् नैच्छत् ५५ ॥ इति सप्तमेनवमः ९ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ प्रहादः वरप्रदानादिकं भक्तियोगस्य विघ्नमिति ज्ञात्वा हृषीकेश उवाच १ हे नृदेव अहं मुमुक्षुः त्वां उपाश्रितः अतः मां वरैः मां प्रलोभय २ ३ ४ ५ किंच अहं अकामः त्वद्भक्तः त्वंच निरभि संधिः स्वामी अतः आवयोऽप्रयोजनं राजसेवकयोरिव न ६ हे वरदर्षभ यदि मे वरान् दास्यसि तर्हि हृदिकामां कुराणां अनुत्पत्तिं वरं वृणे ७ मानवः मनः स्थितान् कामान् यदा मुंचति तर्ह्येव भगवत्स्वायत्तयो भवति ८ ९

निर्दोषान्कामान्दातुमिच्छंतं प्रत्याख्यास्वन्नमस्यति । अन्मइति १० सत्यमेकांतमकस्त्वंतयापिमदाज्ञाकरणीयेत्याहनेति । मेएकांतिनः कदाचिदपि इहामुत्र चमय्याशिषो न वांछं
त्येव । तथाप्येतन्मन्वंतरमात्रं भोगान्भुंक्ष्व ११ ननु तर्हि बंधः स्यादित्यत्र आह । कथा इति द्वाभ्याम् । सर्वेषु भूतेषु संतमेकमीशं यज्ञाधिष्ठातारं मामात्मन्यावेक्ष्य यजस्व । तर्ह्यनेनैव कर्मणा बं
धः स्यात्तनेत्याह । योगेन मद्यर्पणेन कर्महिन्वन्त्यजनयजस्व १२ किंच भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं हित्वा मुक्तबंधः सन् लोकानुग्रहार्थं कीर्तिं च विस्तार्य मां प्राप्स्यसि । कुशलेन पुण्याचर
णेन पापं हित्वेति बिभीषामाश्रयम् । अन्यथा तस्य राज्ञे प्रवृत्तेः ननु तस्य माचीनं पापमस्ति तदधिगमे उत्तरपूर्वाध्यायोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति न्यायात् 'तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते' इति श्रुतेः
न चेदं प्रारब्धपापाभिप्रायंतस्य भोगेनैव क्षयात् । कुशलेन हित्वेति वचनानुपपत्तेः । न चासावविद्वानिति वाच्यम् । भगवते वक्तव्यं त्वस्यानंतरं वक्ष्यमाणत्वात् । अतएव योगेन कर्महिन्व
न्नित्यपिलोकसंग्रहार्थं कर्मणि प्रवर्तितस्यानुद्वेगमात्रायेति सर्वमन्वयम् १३ किंच यइति । त्वांच मांच इदं मच्चरितं च स्मरन्नेतत्सोत्रं यः कीर्तयेत्सोऽपि कर्मबंधाद्विमुच्यते कुतस्तव बंधशंकेत्यर्थः
१४ ईश्वराज्ञा प्राप्तकर्माधिकारोऽसौ पितुर्विष्णुर्कीर्तिप्रार्थयते त्रिभिः । वरं वरणीयं एतदपरं वृणेत त्वतः १५ विद्वोऽमर्षेण क्रोधेन आश्रयायस्य १६ यदा ते अपांगेन संदृष्टस्तदापूत एव तथापि भोक्त
पणवत्सल । कार्पण्येन प्रार्थयेऽहमित्यर्थः १७ यद्यपि कश्यपो मरीचिर्ब्रह्माचेति तत्पितृसुखय एव पूर्वजा स्वयापि त्रिभिः सप्तभिः सहैति प्राक्कल्पमतपित्रिभिः प्रार्थयेणोक्तम् । यद्यस्मात् १८

ओं नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ॥ हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने १० ॥ श्रीनृसिंह उवाच ॥ नैकांतिनो मे मयि जातिहाशिष आशासतेऽमुत्र च ये भव
द्विषाः ॥ अथापि मन्वंतरमेतदत्र दैत्येश्वराणामनुभुंक्ष्व भोगान् ११ कथामदीया जुषमाणः प्रियास्त्वमावेक्ष्य मामात्मनि संतमेकम् ॥ सर्वेषु भूतेषु धियज्ञमी
शं यजस्व योगेन च कर्महिन्वन् १२ भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा ॥ कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां विताय मामेप्यासे मुक्तबंधः १३ य एतत्की
र्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः ॥ त्वांच मांच स्मरन्काले कर्मबंधाद्विमुच्यते १४ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर ॥ यदनिंदत्पिता
मेत्वामविद्वांस्ते जगेश्वरम् १५ विद्वामर्षाशयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं हरिम् ॥ भातृहेति मृषादृष्टिस्त्वद्रक्ते माये चाधवान् १६ तस्मात्पितामेपूयेत दुरंतादु
स्तरादघात् ॥ पूतस्तेऽपांगसं दृष्टस्तदा कृपणवत्सल १७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ त्रिःसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ ॥ यत्साधोऽस्य गृहे
जातो भवान्वैकुलपावनः १८

भगवते अद्भुतसिंहाय तुभ्यं नमः १० ॥ नृसिंह उवाच ॥ मेएकांतभक्ताः आशिषः नैव वांछंति अथापि एतन्मन्वंतरं दैत्येश्वराणां भोगान्भुंक्ष्व मदीयाः जुषमाणः सर्वभूत
स्थं मम आत्मनि आवेक्ष्य योगेन मां यजस्व ११ १२ किंच पुण्यपापक्षयं कुर्वन्कालजवेन इदं कलेवरं हित्वा अवशुद्धां कीर्तिं विस्तार्य मुक्तबंधः सन् मां प्राप्स्यति हे प्रह्लाद त्वां मांच इ
दं मच्चरितं त्वया गीतं एतत्सोत्रं च यः स्मरन्कीर्तयेत् सः नरः कर्मबंधात्मुच्यते १३ १४ १५ १६ प्रह्लाद उवाच ॥ हे हरे मे पिता तव तेजः अविद्वान्भातृहेति मृषादृष्टिः सन् त्वां
अनिंदत् सः पूयेत इति अन्यं वरं वृणो १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हेवत्स ते पिता एकविंशतिपितृभिः सह पूतः यतः यस्य कुले त्वं साधुर्जातः १८

सम्यग्गुणमजाचारोयेषांतेयत्रयत्रतेकीकटाअपिदेशास्तत्तुल्यावंशाअपूयंतेगुद्धामवंति १९ ननुत्वद्भक्तानामयमहिमेतिनचित्रम् । अहंतुतादृशोनमवामीतिचेत्तत्राह । सर्वात्मनेतिद्वाभ्याम् । मद्भावेनमद्भक्त्याविगतास्पृहायषाम् ॥२०॥ त्वामनुगतायेकेचित्पुरुषाःतेष्वेवलक्षणाःसंतोमद्भक्त्यामवंतिअतोमवान्मक्तानांसर्वेषांप्रतिरूपष्टकूपमानास्पदंश्रेष्ठइत्यर्थः २१ मदंगस्पर्शनेनसर्वशःपूतस्यतेपितुःपापशंकैवनास्ति (किंचशोमनाप्रजापुत्रोयस्यसलोकानुत्तमगतीः) तथापिपुत्रकृत्यानिप्रेतकर्माणिक्कुरु २२ वेदवादिभिरुक्तमनतिक्रम्यमत्परःसन्कर्माणिक्कुरु २३ (सांपरायिकंनारलौकिकं) २४ २५ (निहतंहातियत्तद्विष्ट्यामद्रंजातमित्यर्थः) २६ ममसृष्टिभिःमयासृष्टेर्भूतैःसमस्तान्निगमान्धर्मानित्यर्थः । अहन्हृतवान्मत्त्वग्रहतः २७ एतद्विष्ट्या । समितःसम्यक्प्राप्तः२८सर्वतःसंत्रासाव । गोप्तृरक्षकम् २९ एवंभूतोवरस्त्वयानप्रदेयःकूरोनिसर्गःस्वभावोयेषाम् । अमृतंक्षीरम्३० ३१ (भगवतःकलाविभूतीः) ३२ ३३

यत्रयत्रचमद्भक्ताःप्रशंताःसमदर्शिनः ॥ साधवःसमुदाचारास्तेपूयंतेऽपिकीकटाः १९ सर्वात्मनानर्हिसंतिभूतग्रामेषुकिंचन ॥ उच्चावचेषुदेत्येद्रमद्भावेन गतस्पृहाः २० भवंतिपुरुषालोकेमद्भक्तास्त्वामनुव्रताः ॥ भवान्मेखलुभक्तानांसर्वेषांप्रतिरूपष्टक् २१ कुरुत्वंप्रेतकार्याभिपितुःपूतस्यसर्वशः ॥ मदंगस्पर्शनेनानलोकानयास्यतिसुप्रजाः २२ पित्र्यंचस्थानमातिष्ठयथोक्तंब्रह्मवादिभिः ॥ मय्यावेश्यमनस्तातकुरुकर्माणिमत्परः २३ ॥ श्रीनारदउवाच ॥ प्रहादोऽपितथाचक्रेपितुर्यत्सांपरायिकम् ॥ यथाहभगवानराजन्अभिषिक्तोद्विजोतमैः २४ प्रसादसुमुखंदृष्ट्वाब्रह्मानरहरिहरिम् ॥ स्तुत्वावाग्भिःपवित्राभिःप्राहदेवादिभिर्वृतः २५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ देवदेवाखिलाध्यक्षभूतभावनपूर्वज ॥ दिष्ट्यातेनिहतःपापोलाकसंतापनोऽसुरः २६ योऽग्नौलब्धवरोमतोऽनवध्योममसृष्टिभिः ॥ तपोयोगबलोन्नद्धभ्रमस्तनिगमानहन् २७ दिष्ट्याऽस्यतनयःसाधुर्महाभागवतोऽर्भकः ॥ त्वयाविमोचितोमृत्याोर्दिष्ट्यात्रसमितोऽधुना २८ एतद्गपुरतेभगवन्ध्यायतःप्रयतात्मनः ॥ सर्वतोमोमृतंसांमृत्योरपिजिघांसतः २९ ॥ श्रीनृसिंहउवाच ॥ भैवंभूतोऽसुराणांतेप्रदेयःपद्मसंभव ॥ वरःकूरनिसर्गाणामहीनाममृतंयथा ३० ॥ श्रीनारदउवाच ॥ इत्युक्त्वाभगवानराजन्तत्रैवातर्दधेहरिः ॥ अदृश्यःसर्वभूतानांपूजितः परमेष्ठिना ३१ ततःसंपूज्यशिरसाववंदेपरमेष्ठिनम् ॥ भवंप्रजापतीन्देवान्प्रह्लादोभगवत्कलाः ३२ ततःकाव्यादिभिःसार्धमुनिभिःकमलासनः ॥ दैत्यानां दानवानांचप्रह्लादमकरोत्पातिम् ३३

किंच हेप्रह्लादयत्रयत्रमद्भक्ताःवसंतितेकीकटाअपिदेशाःगुद्धाःभवंति१९ २० किंच येपुरुषाःत्वा अनुगताः तेऽपिमद्भक्ताःभवंति अतःत्वंमद्भक्तानामध्येश्रेष्ठोऽसि२१अयत्वंपितुःप्रेतकार्याणिकुरु पित्र्यंचस्थानमातिष्ठ त्वंमत्परःसन्कर्माणिक्कुरु २२ २३ श्रीशुकउवाच ॥ हेराजन्प्रह्लादोपिपितुःसांपरायिकंचक्रे २४ तदाब्रह्माप्रसन्नदेवंदृष्ट्वा प्राह २५ हेदेव त्वया असुरोहतः एतद्भद्रं २६ २७ महाभागवतःअयमर्भकःमृत्योर्मोचितः इदमपिभद्रम् २८ २९ ॥ श्रीनृसिंहउवाच ॥ हेपद्मसंभव त्वया असुराणांपुंवरोनदेयः यथाअहीनाममृतम् ३० ॥ ॥ नारदउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाभगवान् अंतर्दधे ३१ ततःप्रह्लादःब्रह्मादीन्संपूज्यववंदे ३२ ततोब्रह्माकाव्यादिभिर्मुनिभिःदैत्यदानवानांपातप्रह्लादं अकरोत् ३३

३४ शिशुपालदंतवक्रयोर्द्विषतोः श्रीकृष्णसायुज्यंकथमिति यत्पृष्ठं तदेव तयोः सर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति । एवमितिसप्तभिः । दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रशापेनेत्युत्तरस्यानुषंगः ३५ ३६ तच्चितौ श्रीरामे चित्तं ययोस्तौ ३७ करुषजो दंतवक्रः । (तव पश्यतः सतः) हरौ सायुज्यं समीयतुः ३८ कृष्णनिंदादिना पूर्वकृतं यदेनः पापं तच्च तद्वचनेन तदात्मानः संतो जहुः तदात्मत्वे दृष्टांतः कीटः पेशस्कृतो घ्यानेन यथा तदात्मा भवतीति ३९ अभिदाभेददर्शनशून्यया । हरेः सात्स्यं साकूप्यम् ४० ४१ प्रहादचरितार्थमुपसंहरति । एवेति चतुर्भिः अवतारः श्रीनृसिंहरूपस्तस्य कथा आख्यातेति शेषः ४२ प्रहादस्य चरितमित्यादेः समाप्तात् मिति तृतीयेनान्वयः । अस्येत्यनेनोक्तं सर्गस्थित्यप्ययानामशिस्यहरेर्याथात्स्यं तत्त्वं अनेन कृतं हरेः गुणकर्मानुवर्णनंचेत्यर्थः ४३ परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि तेषां व्यत्ययो विपर्ययः सच ४४ आध्यात्मिकं आत्मानात्मविवेकादि ४५ एतच्छ्रवणादिफलमाह द्वाभ्याम् । एतच्छ्रुत्वा यः कीर्तयेत् ४६ एतत्पतामृगेंद्रस्य लीलाम् । तामेवाह । दैत्यैर्द्रस्य यूपानां च वधं यः शुचिः संपठेत् । पुण्यमनुभावं प्रभावं मतिनिश्चयं वा । लोकत्रैकुण्डम् ४७

प्रतिनंद्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः ॥ स्वधामानिययूराजन् ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ३४ एवंतौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः ॥ हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ३५ पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः ॥ कुंभकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ३६ शयानौ हृदि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः ॥ तच्चितौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ३७ ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरुषजौ ॥ हरौ वैरानुबंधेन पश्यतस्ते समीयतुः ३८ एनः पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः ॥ जहुः संतो तदात्मनः कीटः पेशस्कृतो यथा ३९ यथा यथा भगवतो भक्त्या परमया भिदा ॥ नृपाश्चैद्यादयः सात्स्यं हरेस्तच्चितयाययुः ४० आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मात्वं परिपृष्टवान् ॥ दमघोषसुतादीनां हरेः सात्स्यं मपि द्विषाम् ४१ एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः ॥ अवतारकथापुण्यावधो यत्रादिदैत्ययोः ४२ प्रहादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च ॥ भक्तिज्ञानं विरक्तिश्च याथात्स्यं चास्य वै हरेः ४३ सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनम् ॥ परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् ४४ धर्मो भागवतानां च भगवानयेन गम्यते ॥ आख्यानेऽस्मिन् समाप्तात्माध्यात्मिकमशेषतः ४५ य एतत्पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितम् ॥ कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ४६ एतच्च आदिपुरुषस्य मृगेंद्रलीलां दैत्यैर्द्रयूथपवधं प्रयतः पठेत् ॥ दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वाऽनुभावमकुतोभयमेतिलोकम् ४७

ततो ब्रह्माद्याः स्वस्थानानिययुः ३४ एवंतौ विष्णोः पार्षदौ दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ हरिणा हतौ ३५ पुनः कुंभकर्णदशग्रीवौ राक्षसौ जातौ तौ रामविक्रमैः हतौ ३६ ३७ तावेव इह पुनः शिशुपालकरुषजौ जातौ तौ वैरानुबंधेन तव पश्यतः सतः हरौ समीयतुः ३८ ३९ ४० हेराजन् दमघोषसुतादीनां द्विषां हरेः सात्स्यं कथं इति त्वं पृष्टवान् तदा ख्यातं ४१ किंच श्रीकृष्णस्य श्रीनृसिंहावतारस्य कथा ४२ प्रहादस्य चरितं भक्तिज्ञानं वैराग्यं ४३ हरेस्तत्त्वं गुणकर्मानुवर्णनंच देवदैत्यस्थानानां विपर्ययः ४४ भागवतानां धर्मः आत्मानात्मविवेकादिच एतत्सर्वमस्मिन् आख्याने कथितम् ४५ ४६ य एतां मृगेंद्रलीलां दैत्यैर्द्रवधं प्रहादचरितं च पठेत् सः वैकुण्ठं एति ४७

अहोप्रहादस्यभाग्ययेनदेवो (नृहरिः) दृष्टः वयं तु मंदमाग्या इति विधीदंतं प्रत्याहयुयमिति त्रिभिः । येषां युष्माकं गृहान्मुनयोऽभियंति सर्वतः समायाति । तत्कस्य हेतोः । एषु गृहेषु नराकारं गृहं सत् श्रीकृष्णाख्यं परं ब्रह्म साक्षादासमंतं सतीति ४८ ननु कृष्णोऽस्माकं मातुलेयः कथं ब्रह्मेत्युच्यते । तत्राह सवदिति । सोऽयं ब्रह्मेव । कथं भूतः महद्भिर्विशृग्यं यत्कैवल्यनिर्वाणसुखं निरूपाधिः परमानंदः तदनुभूतिरूपं वो युष्माकं खलु प्रियः । सुहृदि त्यादिरूपो भवति । अर्हणीयः पूज्यः विधिरुदात्तानुवर्ती ४९ ननु ब्रह्मरूपश्चैरकथं द्वयः महस्त्रिपुरातिः कथं बाधर्माद्या चरणंतस्येत्यत आह । नयस्य रूपं तत्त्वं भवादिभिरपि धियास्वबुद्ध्या वस्तुतया इदमित्याभितिसाक्षात्त्रोपवर्णितम् । स युष्माकं स्वयमेव प्रसन्नः । अस्माकं तु शोनादिसाधनैस्तत्प्रसादः प्रार्थनीय एवेत्याह । मौनेति । स एव मात्वतां पतिर्नः प्रसीदतु । ननु प्रहादस्य गृहेषु परं ब्रह्म वसति नैव तद्दर्शनार्थं मुनयस्तद्गृहानाभियंति न च तस्य ब्रह्म मातुलेयादिरूपेण वर्तते न च स्वयमेव प्रसन्नं अतो यमेव ततोऽस्मत्तोपि भूरिभागा इति ५० नन्वैर्दुष्करं त्रिपुरभेदादिकं श्रीरुद्रः कृतवान् स एव भूत ईश्वरोऽप्यस्य तत्त्वं न जानातीति कथं इत्यपेक्षायां न स्यात्प्येतत्साहाय्यादेवा सौ प्रभावो न केवलस्येति वक्तुमाख्यानमुपक्षिपति स एष इति ५१ राजा युधिष्ठिर उवाच (कस्मिन्निति) । जमदीशितुर्देवस्य कीर्तिः कस्मिन् कर्मणि मयो हतवान् (अनेन कृष्णेन उपविता तत्कथ्यताम्) ५२ अनेन श्रीकृष्णेन उपवृंहितैः संवर्धितैः ५३ हे मीचरोऽप्याचायसी चेति तिस्रः पुरो निर्माय तेभ्यो ददाविति शेषः । दुर्लक्ष्योऽपार्थसंयोगो गमनागमनेयासां दुर्वितर्क्यः परिच्छदोऽयम् ५४ (असुराणां) सेनान्यः सेनापतयः पूर्ववैरं स्मरंतः ५५

यूयं नृलोके वत भूरिभागालोकं पुनानामुनयोऽभियंति ॥ येषां गृहानावसतीति साक्षाद्दृष्टं परं ब्रह्म मनुष्यर्लिंगम् ४८ सवाअयं ब्रह्म महद्भिर्मृग्यं कैवल्यनिर्वाण सुखानुभूतिः ॥ प्रियः सुहृद्भव लुमातुलेय आत्माऽर्हणीयो विधिरुदुरुश्च ४९ नयस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभिरूपं धियावस्तुतयोपवर्णितम् ॥ मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः ५० स एष भगवान् राजन् व्यतनोद्विहतं यशः ॥ पुरारुद्रस्य देवस्य मयेनानंतमायिना ५१ ॥ राजोवाच ॥ कस्मिन् कर्मणि देवस्य मयोऽहनृजगदीशितुः ॥ यथा चोपचिता कीर्तिः कृष्णेनानेन कथ्यताम् ५२ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ निर्जिता असुरा देवैर्युध्यनेनोपवृंहितैः ॥ मायिनां परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ५३ स निर्मायं पुरस्ति स्रोहै मीरौप्यायसीर्विभुः ॥ दुर्लक्ष्यापायसंयोगादुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ५४ ताभिस्तेऽसुरसेनान्योलोकांस्त्रिंशेश्वरा नृप ॥ स्मरंतो नाशयांचक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ५५

हे युधिष्ठिर यूयं नृलोके वत भूरिभागाः अतः युष्माकं गृहान् कृषय आयाति श्रीकृष्णश्च वसति ४८ एवं प्रहादो न यतः तस्य गृहे परं ब्रह्म न वसति तद्दर्शनार्थं मुनयः न आभियंति तस्य मातुलेयादिरूपेण कृष्णेन वर्तते न च तस्य स्वयं प्रसन्नः अतः ततोपि अस्मत्तोपि यूयं भूरिभागाः ४९ किंच यस्य स्वरूपं भवति विरिष्यादिभिः इदमित्याभितिनोपवर्णितम् एवं भूतः भगवान् प्रसीदतां ५० ननु दुष्करं त्रिपुरभेदादिकं श्रीरुद्रः कृतवान् एवं भूतः शिवोऽपि अस्य तत्त्वं न जानातीति कथं इत्यपेक्षायां भगवत्साहाय्यादेव असौ शिवप्रभावः न केवलस्य इति वक्तुं आख्यानं उपक्षिपति हे राजन् पुरा मयेन विहंतं रुद्रस्य यशः स एष भगवान् व्यतनोत् ५१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनेन कृष्णेन रुद्रस्य कीर्तिः कस्मिन् कर्मणि वर्द्धिता तत्कथ्यताम् ५२ ॥ नारद उवाच ॥ पुरा देवैः जिताः असुराः मयं शरणं ययुः ५३ स हे मीरौप्यलोहमयीः तिस्रः पुरः निर्माय तेभ्यः ददौ ५४ ताभिस्तेऽश्वरान् लोकान् अवावंत ५५

५६ अस्त्रं अभिमंत्रितम् । शस्त्रं च अभिमंत्रितं पुरेषु व्यमुंचत् ५७ ततः शराः सूर्यमंडलान्मयूखसंदोहारिणिसमूहा इव यतो येभ्यः ५८ कूपरसे रयं निर्मितकूपामृते ५९ वज्रसारावज्रवृद्धांगः
महोजसो महाबलाः मेघमेदिनो विद्युक्कूपाद्वयव ६० ६१ काले मध्याह्ने ६२ ६३ ६४ आत्मनो वा अन्यस्य वा द्वयोरपि वा देवेन दिमुष्टकल्पितं अपोहिषं परिहर्तुं इह कश्चिदपीश्वरः
समर्थो नास्ति असौ श्रीकृष्णः (धर्मज्ञानादिभिः शक्तिभिः) प्रघनं संग्रामस्तरसाधनं (रयसूतादियत्तद्व्यधात्) ६५ (अयहरः सन्नद्धोरथमास्थाय) ६६ अभिमज्जितमध्याह्ने ६७
विमानशतानि संकुलानि संकीर्णानि येषां देवादयः ६८ स्वधाम कैलासम् ६९ ७०

ततस्तेष्वेश्वरालोका उपासाद्येश्वरं विभो ॥ ब्राह्मिणस्तवा कान् देवविनष्टांस्त्रिपुरालयैः ५६ अथानुगृह्य भगवान्माभैष्टेति सुरान्विभुः ॥ शरं धनुषि संघाय पुरे
ष्वस्त्रं व्यमुंचत् ५७ ततोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमंडलात् ॥ यथामयूखसंदोहानाद्वयं तपुरो यतः ५८ तैः स्पृष्टा व्यसवः सर्वे निपेतुः स्मपुरौ क्सः ॥ ता
नानीय महायोगीमयः कूपरसेऽक्षिपत् ५९ सिद्धासुतरसस्पृष्टा वज्रसारा महोजसः ॥ उत्तस्थुर्मेघदलनावैद्युता इव वह्नयः ६० विलोक्य भग्नसंकल्पं विमनस्कं
वृषध्वजम् ॥ तदाऽयं भगवान् विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ६१ वत्स आसीत् तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः ॥ प्रविश्य त्रिपुरं कालेरसकूपादृतं गौः ६२ ते
ऽसुरा ह्यपि पश्यंतो न न्यषेधन्विमोहिताः ॥ तद्विज्ञाय महायोगी रसपालानि दंजगौ ॥ स्वयं विशोकः शोकात्तान् स्मरन् देवगतिं च ताम् ६३ देवोऽसुरो नरो न्यो
वानेश्वरोऽस्तीह कश्चन ॥ आत्मनोऽन्यस्य वादिष्टं देवेनापोहितुं द्वयोः ६४ अथासौ शक्तिभिः स्वाभिः शंभोः प्राधानिकं व्यधात् ॥ धर्मज्ञानादिरक्ष्यद्वितपो
विद्याक्रियादिभिः ६५ रयंसूतं ध्वजं वाहान् धनुर्वमं शरादियत् ॥ सन्नद्धोरथमास्थाय शरं धनुरुपाददे ६६ शरं धनुषि संघाय मुहूर्तेऽभिमज्जितेश्वरः ॥ ददाहते
न दुर्भेद्याहरोऽथ त्रिपुरो नृप ६७ दिवि दुंदुभयो नेदुर्विमानशतसंकुलाः ६८ देशर्षिपितृसिद्धेशाजयेति कुसुमोत्करैः ॥ अवाकिरन् जगुर्हृष्टान नृनुश्चाप्सरो
मणाः ६९ एवं दग्ध्वा पुरस्ति स्रोतमगवान् पुरहानृप ॥ ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत् ७०

तदा देवाद्याः रुद्रशरणं ययुः ५६ ततः रुद्रः माभैष्टेति अभयं दत्त्वा पुरेषु अस्त्रं व्यमुंचत् ५७ तदा दैत्याः बाणैर्मृताः संतपेतुः ५८ तदामहायोगीमयः रसकूपे तान् अक्षिपत् ५९
तेऽमृतरसस्पृष्टाः वज्रसाराः उत्तस्थुः ६० तदा भग्नसंकल्पं शिवं वीक्ष्य अयं भगवान् उपायं अकरोत् ६१ तदा ब्रह्मा वत्सः आसीत् अयं विष्णुर्गौर्भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य कूपामृतं पपी
तेऽसुराः पश्यंतोऽपि मोहिताः संतः न न्यषेधन् ६२ ६३ ६४ अथ असौ कृष्णः शंभोः संग्रामसाधनं रयसूतं ध्वजादिव्यधात् ६५ ततः रुद्रः सन्नद्धः सन् रथमा
स्थाय ६६ अभिमज्जितेश्वरं मुमोच तेन तिलः पुरः ददाह तदा दिवि दुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात गंधर्वादयः ननु नुः जगुश्च ६७ ६८ ६९ एवं शिवः पुरत्रयं
दग्ध्वा ब्रह्मादिभिः स्तुतः सन् स्वधाम तप्यौ ७०

आदित आरभ्यस्कंधार्थनिगमयति । एवंविधानीति । नृलोकं नराकारं आत्मनो विडंबमानस्य अनुकुर्वतः ७१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टीकायां त्रिपुरविजयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ एकादशे नृणां वर्णाः साधारणेन वर्णिताः । विशेषेण च वर्णानां मुख्या मुख्याश्च वर्णिताम् ॥ १ ॥ तदेवं दशभिर्ज्ञानमकियोगावुदीरितौ ॥ अथ पंचमिरध्यायैः कर्मयोगोऽनुवर्ण्यते ॥ २ ॥ दैत्यपतेः प्रहादस्य । साधूनां समासमाजितं स्तुतं ईदितं चरितं श्रुत्वा पुनर्नारदं पप्रच्छ । कथं मृतस्येहितम् । महत्तमाना मग्रणो मुख्यस्य । तत्र हेतुः उरुक्रमे (भवति) आत्मामनोयस्य १ श्रवणेच्छाया हेतुः पश्य गोधर्मात् । अनुष्ठेतात्परं ज्ञानं भक्तिं च विदति २ ३ ननु स्मृतिकारैर्वर्म उक्त एव तत्राह नारायणपरा इति ४ अजाय श्रीनारायणाय । तस्यैव (नारायणस्य) मुखाच्छ्रुत्वा ५ तन्मुखादात्मनः श्रवणं संभावयन् विशिनष्टि य इति । यो भगवान् दाक्षायण्यां मूर्त्या नारायणसंज्ञयाऽतीर्थ आस्ते तन्मुखात् ६ प्रथमे तावद्धर्मप्रमाणमाह । धर्मेति । धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । तद्विद्विद्विदां (स्मृतं स्मृतिश्च । चकारात्सदाचारश्च ।) येन चान्मामनः प्रसीदति तुष्यति । तथा च याज्ञवल्क्यः 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्संस्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्' इति । मनुश्च । 'विदोऽसि लो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च' इति ७

एवंविधान्यस्य हरेः स्वमायया विडंबमानस्य नृलोकमात्मनः ॥ वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकं पुनानान्यपरं वदामि किम् ७१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे त्रिपुरविजयो नाम दशमोऽध्यायः १० ॥ ॥ ७२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ श्रुत्वेदितं साधु समासमाजितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः ॥ युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदायुतः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयं श्रुतः १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मम वनश्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मसनातनम् ॥ वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विदते परम् २ भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः गरमैष्ठिनः ॥ सुतानां संमतो ब्रह्मन्तपो योगसमाविधिः ३ नारायणपरा विप्राधर्मगुह्यं परं वेदुः ॥ कुरुणां साधवः शान्तास्त्वादिधानतथापरे ४ ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ न त्वामगवतेऽजाय लोकानां धर्मसेतवे ॥ वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुत्वा ५ योऽतीर्यात्मनोऽनेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः ॥ लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो वदस्व मे ६ धर्ममूलां हि भगवान् सर्ववेदमयो हरिः ॥ स्मृतं च तद्विदं राजन्ये च चात्मा प्रसीदति ७

एवं स्मर्य शः व्यतनोत् एवं कृष्णवीर्याणि जगत्पवित्राणि बहूनि संति अरं किं वदामि ७१ इति सप्तमे दशमः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ युधिष्ठिरः दैत्यपतेः नृसिंहस्य च आस्थानं श्रुत्वा मुदायुतः पुनर्नारदं पप्रच्छ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हे नारद नृणां वर्णाश्रमाचारयुतं धर्मं श्रोतुमिच्छामि यदा चरणेन पुमान् ज्ञानं भक्तिं च विदति २ ३ ४ ॥ नारद उवाच ॥ हे धर्म भगवते न त्वामगवतेऽजाय लोकानां धर्मसेतवे ५ ६ येन आत्मा प्रसीदति ७

तत्रतावन्नरमात्रसाधारणधर्ममाह । सत्यमितिपंचभिः । तपस्कादशुभवासादि । ईक्षायुक्तायुक्त्विवेकः । शमोमनसःसंयमः । दमोबाह्येन्द्रियाणाम् । त्यागोदानम् । स्वाध्यायोव्योचितजपः ८ संतोषोदेवलब्धेनालंभुदिः । समदृशामहतांसेवा । ग्राम्येहोपरमःप्रवृत्तकर्मभ्योनिवृत्तिः । विपर्ययेहेसा निष्फलक्रियाणामीक्षणम् । मौनंनृणाप्रलापनिवृत्तिः । आत्मविमर्शनंदेहादिव्यतिरिक्तात्मानुसंधानम् ९ आत्मेतिदेवतेतिषुदिः १० अन्यश्रीकृष्णस्य । इज्याअर्चनम् ११ एवंविशुद्धज्ञगवान्धर्मः १२ इदानींविमर्शधर्मवक्तुर्द्विजानांलक्षणमाह । संस्कारामंत्रवंतीगर्भाधानादयोयस्मिन्नविच्छिन्नाःसद्विजः । तद्विशुद्धस्यापिसंस्काराविच्छेदेसतिद्विजत्वंस्यात्तत्राह । अजोब्रह्मायनेवमूनसंस्कारमुक्तंजगदमद्विजः । शुद्धंनमंत्रवत्संस्कारयुक्तंजगाद । नचोपनयनवंतंअतोनास्ताद्विजः । तथाचस्पृतिः । 'विवाहमात्रमंस्कारंशूद्रोपिउभयांसदा । नकेनचित्सममृज्यतेदसानंप्रजापतिः' इति । श्रुतिश्च । 'गायत्र्याब्राह्मणमसृजत्त्रिष्टुभाराजन्यंजगत्यवैश्वंनकेनविच्छुद्रम्' इति । अतोविवाहव्यतिरिक्तसंस्कारस्यानावश्यकत्वात्उपनयनस्यशुभंनानिषेधात्तस्यद्विजत्वमित्यर्थः । पाठांतरेवैदिकादय इतिगर्भाधानाद्याइत्यर्थः । प्रैवर्णिकानामावश्यकान्धर्मानाह । इत्येति । जन्मनाविशुद्धेनकुलेनकर्मणाचआचारेणअवदातानांशुद्धानादुष्कुलानांपुरःचारणांचनैतानि विहितानीत्यर्थः ब्रह्मचर्याद्याभविहितःक्रियाश्च शूद्रस्यनुवर्णधर्मएव । आश्रमभेदकृतविशेषाभावात् १३ ब्राह्मणादीनामपिचतुर्णांवृत्तिरूपान्धर्मानाह । विप्रस्येतिसाधैःसप्तभिः । विप्रस्यषट्कर्मणिविहितानीत्यनुषंगः । तत्रत्वध्यापनंयाजनंप्रतिग्रहश्चजीविका । यथाऽऽहमनुः । 'वर्णाशुक्रमणामस्यत्रीणिकर्माणिजीविका । याजनाध्यापनेचैवविशुद्धाश्चप्रतिग्रहः' इति । अन्यस्यक्षत्रियस्यअग्निग्रहइतिप्रतिग्रहातिरिक्तंयाजनमध्यापनंचापयनुजानाति । वक्ष्यतिचानंतरमेव ऋतेराजम्यामिति । श्रूयतेच । अथपतकैश्चप्रभृतीनांत्रिधाणा उदेष्टृत्वादिति । प्रजापालनेऽधिकृतस्यक्षत्रियस्यदुन्यंतरमाह राज्ञ इति । आदिशब्देनदंष्टुलकादि १४

सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षा शमो दमः ॥ अहिंसा ब्रह्मचर्यं वत्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ८ संतोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ॥ नृणां विपर्यये हे सा मो नमात्मविमर्शनम् ९ अत्राद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः ॥ तेषां त्मदेवता बुद्धिः सुतरां तृषु पांडव १० श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतांगतेः ॥ सेवे ज्याऽवनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ११ ॥ नृगामयं परोधर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ॥ त्रिंशत्संज्ञगवान् राजनः प्रजां त्मायेन तु न्यति १२ संस्काराय त्राविच्छिन्नाः सद्विजोऽजो जगादयम् । इज्याध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनाम् ॥ जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमचोदिताः १३ विप्रस्याध्ययनादीनिष डन्यस्याप्रतिग्रहः ॥ राज्ञो वृत्तिः प्रजागो मुरविप्रा द्वाकरादिभिः १४

सत्यं १ दया ६ तपः १ शौचं ४ तितिक्षा ५ ईक्षानाम युक्तायुक्त्विवेकः ६ शमः ७ दमः ८ अहिंसा ९ ब्रह्मचर्यं १० दानं ११ स्वाध्यायः १२ आर्जवं १३ संतोषः १४ महत्सेवा १५ प्रवृत्तकर्मनिवृत्तिः १६ निष्फलक्रियाणामीक्षणं १७ मौनम् १८ आत्मविमर्शनम् १९ अत्राद्यादेः संविभागः २० भूतेषु आत्मदे वतावुद्धिः २१ श्रवणादिभक्तिभेदाः १ (१०) ८ १ १० ११ अयं त्रिंशत्संज्ञगवान् सर्वेषां परोधर्मः कथितः १२ द्विजानां लक्षणमाह गर्भाधानादिसंस्कारायस्मिन्न विच्छिन्नाः सः द्विजः तदितरः शूद्रः द्विजन्मना इज्याध्ययनदानानि विहितानि शूद्रस्यनुवर्णधर्माएव १३ विप्रस्य अध्ययनादिषट्कर्मणि विहितानि तत्र तु अध्यापनं याजनं शुद्धप्रतिग्रहश्च जीविका १४

वार्ताविचित्राणिष्यादिलक्षणावृत्तिर्यस्यसः । शूद्रस्यद्विजशुश्रूषाविहिता । स्वामिनोद्विजस्यतुशुश्रूषावृत्तिश्चभवेत् । (स्वामिनःसकाशावृत्तिर्जीवनमितिवा) १५ विप्रस्यमुख्यानुकूलरूपे
 देनवृत्त्यंतराण्याह । विचित्राकृष्यादिरूपावार्ता । शालीनंअयाचितंयाचाविनेवप्राप्तमित्यर्थः । यायावरंप्रत्यहंधान्ययाच्चा । शिलोछनमितिद्वयमप्येकीकृत्यचतुर्द्वेत्युक्तम् । तत्राशि
 लंशालिक्षेत्रादौस्वामित्यक्तकणिशोपादानम् । उच्छ्रितामापणादिपतितकणोपादानम् । ' उच्छ्रितःकणशआदानंकणिशोपार्जनंशिलम् ' इत्यभिधानात् । श्रेयसीउत्तमा १६ वृत्तिष्वेव
 वस्थादर्शयन्आपहृतीराह । जघन्योनीचःउत्तमांअव्यापनादिरूपांराजन्यमृतेक्षत्रियंविनानमजेत् । (राजन्यस्तुप्रतिग्रहादप्यामजेत् । आपत्सुपर्वेशोद्वृत्तयःसर्वेषामपि ।) १७ च
 तुर्विषांपूर्वोक्ताविप्रवृत्तिर्इतरेषामपिदर्शयन्नाह । ऋतामृताभ्यामिति १८ श्लोकव्याचष्टेऋतमिति १९ तांश्ववृत्तिम् । सदाआपद्यपि । तयोस्तद्वर्जनेहेतुमाह । सर्ववेदमयइति २० व
 र्णानामभिव्यंजकरूपान्धर्मानाह शमइतिचतुर्भिः । अच्युतात्मस्वंश्रीविष्णुपरस्वम् २१ शौर्यैर्युद्धोत्साहः वीर्यप्रभावः तेजःप्रागल्भ्यं त्यागोदानं आत्मनोभनसौजयः २२ (देवेऽभी
 ष्टदेवतेगुरौअच्युतेचभक्तिःत्रिवर्गेणधर्मायंकामैःपरितोषणम्) २३ अनंत्रयज्ञःनमस्कारेणैवपंचयज्ञानुष्ठानम् । तथाचयाज्ञवल्क्यः ' नमस्कारेणनंत्रेणपंचयज्ञात्रहापयेत् ' इति २४
 स्त्रीधर्मानाह । स्त्रीणामितिपंचभिः । पतिरेवदेवोयासाय । तस्यपत्न्यःशुश्रूषातदनुकूलताच । तस्यमर्तुर्बधुषुभागिनेयादिषुअनुवृत्तिःभर्तृवद्भर्तनम् । यथाभर्तातेषुवर्ततेतथावर्तनमित्यर्थः ।
 तस्ययद्वर्तनियमस्तस्यधारणम् । एतच्चतुष्टयंपतिव्रतानालक्षणधर्मश्च २५

वैश्यस्तुवार्तावृत्तिश्चनित्यंब्रह्मकुलानुगः ॥ शूद्रस्यद्विजशुश्रूषावृत्तिश्चस्वामिनोभवेत् १५ वार्ताविचित्राशालीनंयायावराशिलोछनम् ॥ विप्रवृत्तिश्चतुर्द्वे
 यंश्रेयसीचोत्तरोत्तरा १६ जघन्योनीचःउत्तमांवृत्तिमनापदिभजेन्नरः ॥ ऋतेराजन्यमापत्सुसर्वेषामपिसर्वशः १७ ऋतामृताभ्यांजीवेतमृतेनप्रमृतेनवा ॥ स
 त्यामृताभ्यांजीवेतनश्ववृत्त्याकथंचन १८ ऋतमुच्छ्रितंशिलंप्रोक्तममृतंयदयाचितम् ॥ मृतंतुनित्ययाज्ञास्यात्प्रमृतंकर्षणंस्मृतम् १९ सत्यानृतंतुवाणि
 ज्यंश्ववृत्तिर्नीचसेवनम् ॥ वर्जयेतांसदाविप्रोराजन्यंश्चजुगुप्सिताम् ॥ सर्ववेदमयोविप्रःसर्वदेवमयोनृपः २० शमोदमस्तपःशौचंसंतोषःशांतिरार्जवम् ॥
 ज्ञानंदयाऽच्युतात्मत्वंसत्यंचब्रह्मलक्षणम् २१ शौर्यवीर्यधृतिस्तेजस्त्यागआत्मजयःक्षमा ॥ ब्रह्मण्यताप्रसादःश्लाघाचक्षत्रलक्षणम् २२ देवगुरुव्युतेभ
 क्तिस्त्रिवर्गपरितोषणम् ॥ आस्तिक्यमुद्यमोनित्यंनैपुण्यंवैश्यलक्षणम् २३ शूद्रस्यसन्नतिःशौचंसेवास्वामिन्यमायया ॥ अनंत्रयज्ञोह्यस्तेयंसत्यंगोविप्र
 रक्षणम् २४ स्त्रीणांचपतिदेवानांतच्छुश्रूषानुकूलता ॥ तदंधुष्वनुवृत्तिश्चनित्यंतद्व्रतधारणम् २५

क्षत्रियस्य आपदियाजनमध्यापनंच अनापदितुखड्गवृत्तिः वैश्यस्यतुवार्तावृत्तिःशूद्रस्यद्विजानांशुश्रूषाविहिता १५ विप्रस्यमुख्यवृत्तिमाह कृष्यादिः अयाचितं प्रत्यहंधान्यया
 आशिलोछनम् इयंउत्तरोत्तराउत्तमा १६ किंच नीचःअनापदिराजन्यांविनाउत्तमावृत्तिंनमजेत् आपत्सु सर्वेषामपिसर्वशः १७ अथापि श्ववृत्त्यादिकथंचननजीवेत १८ १९
 २० शमःदमस्तपः शौचंसंतोषः शांतिरार्जवम् ज्ञानंदयाऽप्युतात्मत्वं सत्यंचब्राह्मणलक्षणानि २१ शौर्यवीर्यधृतिस्तेजस्त्यागआत्मजयःक्षमा ब्रह्मण्यताप्रसादःश्लाघाचक्षत्रलक्ष
 णानि २२ देवादिषुभक्तिः त्रिवर्गपोषणं आस्तिक्यं उद्यमः वैश्यलक्षणम् २३ सेवादिशूद्रलक्षणं २४ स्त्रीणांधर्मः पतिसेवादि तदंधुषु अनुवृत्तिश्च २५

किंच । संमार्जनोपलेपाभ्यां इत्यादिः । (संमार्जनं नमस्कारं नमोऽर्पणं । उपलेपो गोमयीदकेन लेपनं गृहमंडलवर्तनं गृहे रंगवस्त्राद्यलंकरणं । मंडितं कुंकुमादिनाऽलंकृतं) परिमृष्टा उद्धर्तनादिना निर्मलीकृताः परिच्छिदा गृहोपकरणानियया २६ (उच्चैः प्रयाससाध्वैः अवचरनायाससाध्वैः कामैर्वेषभैः) २७ किंच । संतुष्टा यथा लामेन । तावन्वात्र भीमेष्वलोलुपा । दक्षा अनलसा । प्रिया सत्याचवर्ग्यस्याः । सर्वत्रापि अप्रमत्ता अवहिता । अपतितं महापातकरहितम् । यथा हयाज्ञवल्क्यः ' आशुदेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ' इति २८ तत्परासती श्रीहरि रिव भजेत् । ह्यात्मना पत्या सह २९ प्रतिलोमजानुलोमजानां वृत्तिमाह (वृत्तिरिति । संकरजातीनां) तत्तत्कुलकृता कुलपरंपरामाप्ता । परंपराप्राप्तमपि चौर्यहिंसादिकं प्रतिषेधति । अचोराणामपापानां भाति । तत्र प्रतिलोमजप्रदर्शनायैकांश्चिद्विशेषानाह अंत्यजेति ' रजःशर्मकारश्च नटो बुरद एव च । केवर्त्तमेदमिच्छाश्च सत्ते अंत्यजाः स्मृताः । ' अंत्येवसायिनस्तु चांहालपुलकसादयः । तेषां परंपराप्राप्तवस्त्रनिर्णयनादिवृत्तिरित्यर्थः ३० श्रेष्ठादपि परधर्मात्रीचोपि स्वधर्मप्रवश्रेष्ठानित्याह । प्राय इति । स्वभावेन सत्यादिप्रकृत्या विहितो धर्मः शर्मकृतसुखहेतुः स्मृतः । कैः वेदप्रवदक्षुर्वेषाभिः । भगवता चोक्तम् । ' श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परवर्माः स्वनुष्ठितात् ' इति ३१ ननु स्वाभाविकस्य कर्मणो बंधहेतुत्वात् कथं सुखहेतुत्वं तत्राह वृत्त्योति ३२ ननु कर्म्यानि कर्माणि कुर्वन्तस्तत्तत्फलोपभोगपरस्य कथं निर्गुणस्यात् । तदुक्तं महादेन । ' औपत्य्यजै ह्यं बहुपुण्यमानः कथं विरज्येत दूरं मोहः ' इति । तत्राधिकारभेदेन व्यवस्थां सट्टांतमाह । उप्यमानमिति द्वाभ्यां । (मुहुः पुण्यमानं बीजसंतानेन पुण्यमानं) पुनः सत्यैः सम्यक्प्रसादात् ३३ कामा आशेरतेवासनारूपेण यस्मिन् । तत् (तथा कामा बद्धिर्निर्विरज्येत ।) अयं भावः । उत्कटवासनाविष्टसहसैव कामत्यागा संभवात् वेदोक्तनियमेन बहुशः कामान् भुंजानस्यैव नित्यनैमित्तिकैर्विशुद्धचित्तस्य तद्दोषदर्शनेन यथा तिसौभरिप्रमुखानामिव शनैर्विरागो भवति । यथा सवीर्यक्षेत्रं शनैर्निर्वीर्यमवति । यथा च प्रज्वलितोऽग्निर्नष्टतर्बिदुभिः शाम्यति । महता गृहपूरेण शाम्यत्येव तद्वदिति । महादकतस्तु कौमारपवनित्युपदेशो मंदवासनानातेषामधिकारेण । (संगच्छते) तदुक्तं तत्रैव । ' बालान् दूषितधियो द्वंद्वद्वारा मेरिते हितैः ' इति अतः सर्वमनवयम् ३४

संमार्जनोपलेपाभ्यां गृहमंडलवर्तनैः ॥ स्वयंचमंडितानित्यं परिमृष्टपरिच्छिदा २६ कामैरुच्चावचः साध्वीप्रश्रयेण दमेन च ॥ वाक्प्रेः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले भजेत्पतिम् २७ संतुष्टाऽलोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् ॥ अप्रमत्ता शुचिः भिग्धापतिं त्वपातितं भजेत् २८ यापतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा ॥ ह्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते २९ वृत्तिः संकरजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् ॥ अचोराणामपापानां अंत्यजातिवसायिनाम् ३० प्रायः स्वभावविहितानृणां धर्मो युगे युगे ॥ वेदद्वग्भिः स्मृतो राजन् प्रेत्य चेह च शर्मकृत ३१ वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमानः स्वकर्मकृत ॥ हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात् ३२ उप्यमानं मुहुः क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात् ॥ न कल्पते पुनः स्रुत्या उत्तं वा जंचन इति ३३ एवं कामा शयंचितं कामानामतिसेया ॥ विरज्येत यथाराजन्नाग्निवत्कामर्बिदुभिः ३४

किंच गृहसंमार्जनादिभिः उच्चावचैः कामैः प्रियवाक्यैः २६ २७ २८ यास्त्वपतिं हरिभावेन भजते सा वैकुण्ठे पत्या सह श्रीरिव मोदते २९ संकरजातीनां च तत्तत्कुलकृता वृत्तिः ३० हेराजन् अयं नृणां धर्मः इह परब्रह्मवेददर्शिमिः सुखहेतुः स्मृतः ३१ ३२ ३३ ३४

शमादिमिरेकस्त्राद्यादिव्यवहारोमुख्यः न जातिमात्रादित्याह यस्येति । यद्यदि अन्यत्र वर्णांतरेपि दृश्येत तर्हि तद्वर्णांतरे नैव लक्षणनिमित्ते नैव वर्णनिनिर्दिशेत् । न जातिनिमित्ते नैत्यर्थः । (यद्वा देववशाज्जातिभेदेपिलक्षणवशाज्जन्मांतरेतेनैव वर्णनिनिर्दिशेत्) ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टीकायां युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णये एकादशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ द्वादशोऽर्धस्कंधे ब्रह्मचारिवनस्थयोः ॥ चतुर्णामश्रमाणां सदाचारण्येन कश्चन ॥ १ । वर्णादीनां चर्मां उक्ताः इदानीमाश्रमार्थमा उच्यते । न त्रास्मिन् द्वादशेऽध्याये ब्रह्मचारिवनस्थयोरमाधारमाश्रमार्थासाधारणाश्चोच्यते । त्रयोदशेऽर्धे वर्णाः चतुर्दशेऽर्धे हस्त्यस्य पंचदशेऽर्धे वनसारसं प्रहः । ब्रह्मचारी गुरुकुले सुयंत्रिः क्रियाः कृत्वा त्रैदस्यै प्रयच्छति तस्य गृहे वनस्य गुरुदीनुरासीति तस्य तरेणान्यः १ ब्रह्मगायत्री जपन् संश्रयमभ्युपासीत । उभे संध्ये तु यतवाक् (उपासीत) सायंप्रातः संध्याकाळनिमित्तं मौनं कुर्यादेत्यर्थः २ सुयंत्रितः संकुचितावयवः छंदसाभ्यां क्रमादौ गुरोश्चरणौ न मेत् ३ यथोदितं (मौजी ब्राह्मणस्य) पालाशो ब्राह्मणस्येत्यादि नियममनतिक्रम्य जटाधारणं तु केशप्रसाधनायाः मात्र ४ सायंप्रातः सायं प्रातः योगमेव ५ बृहद्भूतो ब्रह्मचर्यवान् । गृहस्थस्य तिरिक्तमर्गोऽपि प्रमदानां गायामपि वर्जयेत् । तत्र हेतुः । इंद्रियाणि ब्रह्मंति । संयतस्यापि मनोहरंतीति ७ केशप्रसाधनं केशसंस्कारं उन्मर्दं मर्दनं अन्याभिरपि युक्तिभिस्तत्तुणीभिः) ८ नकारयेदित्यत्र हेतुः । नन्विति । रहस्कांते । अन्यदा केशप्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरे अनेकान्तावसरे वा । यावदर्थं तदुक्तं कुर्यात् ९

यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यंजकम् ॥ यदन्यत्रापि दृश्येत तत्ते नैव विनिर्दिशेत् ३५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णये एकादशोऽध्यायः ११ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् दांतो गुरोर्हितम् ॥ आचरन् दासवन्नीचो गुरोः सुदृढसौहृदः १ सायंप्रातरुपासीत गुरुं न्यर्कं सरोत्तमान् ॥ संध्येऽभ्युपवीतवाक् जपन् ब्रह्ममाहितः २ छंदांस्यधीयीत गुरोराहूतश्चेत्सुयंत्रितः ॥ उपक्रमेऽवसाने चरणौ शिरसानमेत् ३ मेखलाजिनवासांसि जटादंडकमंडलून् ॥ बिभृयादुपवीतं च दर्मपाणिर्वथोदितम् ४ सायंप्रातश्चरेद्भैक्षं गुरुवे तान्निवेदयेत् ॥ भुंजीत यद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत्काचित् ५ सुशीलो भित्तुर्गदक्षः श्रद्धवानो जितेंद्रियः ॥ यावदर्थं व्यवहरेत्स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ६ वर्जयेत्प्रमदागाथामगृहस्थो बृहद्भूतः ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंत्यपि यतेर्मनः ७ केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यंजनादिकम् ॥ गुरुस्त्रीभिर्युवतीभिः कारयेत्तात्मनो युवा ८ नन्वग्निः प्रमदानां घृतकुंभसमः पुमान् ॥ सुतामपि र्होजह्यादन्यदा यावदर्थकत् ९

३५ ॥ इति सप्तमे एकादशः ११ ॥ ७ ॥ नारद उवाच ॥ ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् दांतो गुरोर्हितं आचरेत् १ सायंप्रातः गुरुं न्यर्कं सरोत्तमान् उपासीत गायत्रीं जपन् संख्यायं उपासीत सायंप्रातः संध्यानिमित्तं मौनं कुर्यात् २ गुरुणा आहूतश्चेत्छंदांसि अधीयीत आदौ अंत्ये च चरणौ न मेत् ३ पक्षिपाणिः सन् मेखलाजिनवासांसि जटादंडकमंडलून् उपवीतं च बिभृयात् ४ सायंप्रातः भैक्षं चरेत् तद्गुरुवे निवेदयेत् तेनानुज्ञातश्चेत् भुंजीत नो चेत् उपवसेत् ५ जितेंद्रियः सन् स्त्रीषु निर्जितेषु च यावदर्थं व्यवहरेत् ६ प्रमदागाथां च त्यजेत् ७ केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यंजनादिकं युवा स न्युवतीभिः गुरुस्त्रीभिः न कारयेत् ८ नन्वग्निः प्रमदानां घृतकुंभसमः पुमान् अतः सुतामपि र्होजह्यात् ९

ननुमन्वात्वादातकमलत्वाच्चस्वयत्यक्तमायस्यादातजह्यादातकायमतानववस्तत्राह । कलरावेत्येत । आत्मनास्वरूपसाक्षात्कारेणइदं होत्रयादिभाषासमाजं कल्पयित्वायाव
दसौजीविईश्वरःस्वतंत्रो (भवेत्तावज्जह्यात्वावदेवं) नभवेत् तावदेतंअहंपुमानियंस्त्रीत्यादिभेदो नविरमेत् । ततःकिमित्यतआह । ततोद्वैतादविपर्ययःगुणाध्यासेनभोग्यस्य
शुद्धिः । अतो जह्यादेवेत्यर्थः १० एतत्सर्वगुहस्थस्यविशेषमाह । गुरुवृत्तिरिति (ऋतुगामिनःऋतौभार्यागच्छतः) ११ अंजनादीनांआमि
षांतानांद्वैक्यम् । तत्रअंजनंशरीरस्य । अभ्यंजनंशिरसः । स्त्रियंचअत्रलेखंविप्रकर्म । स्त्रीणांकुड्यादौलेखनं । तन्निरीक्षणं । अत्राभ्यंगादिस्वरूपतो निषिध्यते । पूर्वपुण्यं
चिदापदिप्राप्तमपिस्त्रीकर्तृकंनिषिद्धमितिभेदः १२ अंगैःशिक्षादिमिरुपनिषद्विश्वसहितावेदत्रयींअधीत्यअवबुध्यचतुर्दशविचार्य । यावद्वैत्वाधिकारानुसारेण १३ यदीश्वरभक्तस्त
हिगुरोःकामंअपेक्षितंवरंदत्त्वाययाधिकारंगृहस्थाद्याश्रमंस्वीकृयात्तत्रैववावसेत् नैष्ठिकःस्यादित्यर्थः १४ स्वधामभिःस्वाभ्यैर्भूतैःजीविःसहस्रत्रियंगृतया (प्रविष्टवदपोक्षजंपश्येत्)
१५ चरन्एवमाचरन्विदितंविज्ञानंविज्ञेयंयेन (सः) १६ मुनिर्वानप्रस्थःऋषिलोकंमहलोकम् १७ कृष्टपच्यंकर्षणादिनापकम् । अकृष्टंअकृष्टपच्यमपिअकालतःपाककालात्पूर्वमेव
निष्पन्नमित्यर्थः (आममपकं) अर्कपकंवाफलादिमाहरेत्अश्रीयात् १८ वन्यैर्नौवारादिभिःचरुपुरोडाशादीन्कालेषोदितान् (तत्तत्कालविहितान्नानित्यान्) पुराणंपूर्वसंचितम् १९
(अग्न्यर्थेअग्निरक्षणार्थंउटजंपर्णशालारूपंशरणंगृहम् । स्वयंपु) हिमादीन्सहतेतथा २० केशादीन्मलंचाप्राप्ता लनेनमालिन्यंदधत्कमंडल्व्वादींश्चदधत् (अग्निपरिच्छदान्दमादीन्) २१
कल्पयित्वात्मनायावदाभासमिदमोश्वरः ॥ द्वैतंतावन्नविरमेत्ततोह्यस्यविपर्ययः १० एतत्सर्वगुहस्थस्यसमाप्तांत्यतेरापि ॥ गुरुवृत्तिर्विकल्पेनगुहस्थ
स्यर्तुगामिनः ११ अंजनाभ्यंजनोन्मर्दरूपवलेखामिषंमधु ॥ स्रग्गंधलेपालंकारानत्यजेयुर्येष्टतत्रताः १२ उषित्वैवंगुरुकुलेद्विजोधीत्यावबुध्यच ॥
त्रयासांगोपनिषदंयावदर्थयथाबलम् १३ दत्त्वावरमनुज्ञातो गुरोःकामंयदीश्वरः ॥ गृहंवनंवाप्रविशेत्प्रवजेत्तत्रवावसेत् १४ अग्नौगुरात्मानिचसर्वभूते
ष्वधोक्षजम् ॥ भूतैःस्वधामभिःपश्येदप्रविष्टंप्रविष्टवत् १५ एवंविधोब्रह्मचारीवानप्रस्थोयतिर्गृही ॥ चरन्विदितविज्ञानःपरंब्रह्माधिगच्छति १६ वान
प्रस्थस्यवक्ष्यामिनियमान्मुनिसंमतान् ॥ यानातिष्ठन्मुनिर्मच्छेदपिलोकमिहांजसा १७ नकृष्टपच्यमश्रीयादकृष्टंवाध्यकालतः ॥ अग्निपकमथामंवाजकं
पक्वमुताहरेत् १८ वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान् ॥ लब्धेनवेनवेऽन्नाद्येपुराणंतुपरित्यजेत् १९ अग्न्यर्थमेवशरणमुटजंवाद्रिकंदरम् ॥ श्रये
तहिमवाय्वग्निवर्षार्कातपसाहस्वयम् २० केशरोमनखश्मश्रुमलानिजटिलोदधत् ॥ कमंडल्वजिनेदंडवल्कलाग्निपरिच्छदान् २१
एतत्सर्वगुहस्थस्यतेरपिउक्तं १० ११ एववेदशास्त्रादीन्अधीत्यगुरुवेदक्षिणांदत्त्वागृहंवनंवाप्रविशेत् प्रवजेत्तत्रवावसेत् १२ १३ १४ १५ एवंविधोब्रह्मचारीवानप्रस्थे
यतिर्गृही चरन्विदितविज्ञानःपरंब्रह्माधिगच्छति १६ अथवानप्रस्थस्यनियमान्ब्रह्मामि यान् आतिष्ठन्ऋषिलोकंएति १७ कृष्टपच्यंनश्रीयात् अग्निपकंआमंवाजकं
वाअश्रीयात् १८ वन्यैःधान्यैःचरुपुरोडाशान्निर्वपेत् नवेअन्नाद्येप्राप्तेजीर्णेत्यजेत् १९ अग्निसेवार्थंउटजंगुहंवाश्रयेत्स्वयं हिमवाय्वग्निवर्षार्कातपान् सहेत २० केशरो
मनखश्मश्रुमलानिजटिलोदधत् कमंडल्वजिनेदंडवल्कलाग्निपरिच्छदान् २१

कृच्छ्रतः तपः केशाद्यथाशुद्धिर्नमयेत्तथाचरेत् २२ द्वादशान्दायनंतरमपियदिस्वधर्मानुष्ठानेशक्तः तर्हि बनेष्ववसेत् यदितुज्ञानाभ्यासे योगस्तर्हिसंन्यसेदित्युत्तराभ्यासे वक्ष्यते । तदुभयर्हातस्य तु यत्कृत्यं तदाह । यदा स्वक्रियाभ्यां रोगादिभिरकल्पो असमर्थः तदा अनशनं अशनत्यागं आदिपदं तत्पक्षे गतेनाप्राप्तीयाभ्यासेनाऽहनि वागतइत्यादिकं ब्रह्म २३ अनशनादिकरिष्यतो मर्तुकामस्य पूर्वकृत्यमाह । आत्मनीत्यादियावत्समाप्तिः । यथाह तः यथायोग्यं स्वकारणेषु आकाशादिषु संघातं देहं न्यसेत्प्रविलापयेत् २४ तदेव विमज्ज्यदर्शयति । स आकाशे निनिदेहमतच्छिन्नाणि । आत्मवान् वीमान् । शेषं अस्थिमांसादिकठिनांशं । (यथोद्भवं उत्पत्त्यनुसारेण लीनं चिंतयेदित्यर्थः) २५ एवं स्थूलशरीरस्थूलबुद्ध्यात्मिकशरीररूपस्याध्यात्मादित्रयस्थूलयमाह वाचमित्वादिना । अत्र यद्यपि यथोद्भवलयस्य पुक्तत्वादध्यात्मादीनां स्वस्वकारणेषु राजसाहंकारादिषु लयवान् । तथापीह तेषां लयमावनेयमद्वितीयात्मप्रतिपत्तिपरित्यया कथं चिच्छेयमाव्यदेवतानां प्रवर्तकत्वेन प्राधान्यादिं प्रियतद्विषययोर्देवतासु लयः कथ्यते । वक्तव्यसहितावाचमग्रान्यसेत् । एवं सर्वत्र । पदानि पादौ वयसि विष्णौ रत्यासह २६ सनादेन शब्देन सह । अध्यात्मनि वायो । अध्यात्मनि दिति पाठेनायाविति ज्ञातव्यम् २७ ज्योतिषि आदित्ये । रसगंधयोस्त्विन्द्रियाकर्षकत्वेन प्राधान्यविवक्षया देवतासहितस्यं प्रियस्य विषये लयमाह । प्रचेतसासह जिह्वारसनं अमुरसक रासु । प्राणशब्देनाग्निनोरप्युपलक्षणम् । अभिभ्वासहस्रान्धैर्धैर्धैरुपलक्षितायां क्षितावित्यर्थः २८ परे कवीन्द्राणि । अध्यात्मना अहंकारेण अध्यात्मतामिति पाठे कर्माण्यहंकारं चेत्त्यर्थः । कथं मूले कत्रयस्यावहंममता पूर्विका क्रियामवतितस्मिन् । सत्त्वेन चेतनया । गुणैः पुण्यकार्यैः वागादिविशिष्टैर्देवैः यद्वा सत्त्वादिभिर्गुणैर्हेतुमूले वैकारिकं भोक्तृत्वादि विकारवंतं क्षेत्रज्ञे परे निर्विकारे ब्रह्मणि २९ ननु विकारवतः कथं परे लयः स्यात् । विकारहेतूनां सर्वोपाधीनां लयद्वारेणेत्याह । अप्सिचति । अदो ज्योतिः । (वायुनमाप्ति) तच्च नमः कूटस्थेऽहं तत्त्वे तच्च कूटस्थं महति महत्तत्त्वे तदव्यक्ते प्रधाने । तच्चाव्यक्तमक्षरे परमात्मनि ३० सर्वोपाधिलया देतोऽवशेषितं चिन्मात्रमात्रमात्रमज्ञेयमक्षरतया ज्ञात्वा अद्वयः सन्न विरमेत् । दग्धकाष्ठो यथाऽनलः ३१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चरेद्बने द्वादशान्दानष्टौ वाचतुरो मुनिः ॥ द्वावेकं वायथाशुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः २२ यदाऽकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाथवा ॥ आन्वीक्षिक्या वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकम् २३ आत्मन्यग्नीं समारोप्य संन्यस्याहंममात्मताम् ॥ कारणेषु न्यसेत्संन्यक्तं संघातं तु यथाह तः २४ स्वेखानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्यूपमात्मवान् ॥ अप्सु सृष्टेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भवम् २५ वाचमग्नौ स वक्तव्या मिद्रे शिल्पं करावपि ॥ पदानि मत्यावयसि रत्योपस्थं प्रजापतौ २६ मृत्योपायुं विसर्गं च यथास्थानं विनिर्दिशेत् ॥ दिक्षु श्रोत्रं सनादेन स्पर्शमध्यात्मनि त्वचम् २७ रूपाणि च क्षुषाराजमज्योतिष्यमिनि वेक्षयेत् ॥ अप्सु प्रचेतसा जिह्वे घ्राणं क्षितौ न्यसेत् २८ मनो मनोरथे चंद्रेऽर्द्धिबोध्यैः कत्रौ परे ॥ कर्माण्यध्यात्मनारुद्रेयदहंममता क्रिया ॥ सत्त्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञे मुने वै कारिकं परे २९ अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदो वायौ नमस्वभुम् ॥ कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्तेऽक्षरे च तत् ३० इत्थं क्षरतयात्मानं चिन्मात्रमवशेषितम् ॥ ज्ञात्वाऽद्वयोथ विरमेद्दग्धयो निरिवानलः ३१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ एवं द्वादशान्दान् अष्टौ चतुरः द्वौ एकं वा मुनिः बने चरेत् १२ यदा व्याधिभिः जरया वा स्वक्रियायां असमर्थः तदा अनशनादिकं कुर्यात् १३ १४ किंच आत्मनि अग्नीं समारोप्य अहंममतां त्यज्य देहं आकाशादिषु भूतेषु इंद्रियाणि च देवतासु विलाप्य आत्मानं चिन्मात्रं अवशिष्टं ज्ञात्वा अद्वयः सन्न विरमेत् २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ॥ इति सप्तमे द्वादशाः ॥ १२ ॥

प्रबोधोद्योतार्थः साधकस्योच्यते महान् ॥ अवबूतेतिहासेनसिद्धावस्थावर्ण्यते ॥१॥ एवं ध्यात्वाऽकल्पोऽनशनादिकंकुर्यात् । आन्वीक्षिक्याकल्पस्त्वेवं ध्यात्वापरिव्रज्येति तत्तत् ॥ किं
 वदन्त्याज्यं देहव्यतिरिक्तं सर्वव्याप्यम् । देहमात्रं । तस्य धर्मावाह । ग्रामैकरात्रेति नवमिः (१ करान्वसेद्वायेनगरेपंचरात्रकनित्यादिविधिना) १ कौपीनं मुखमाच्छाद्यते वादतातव
 न्यात्रं (वासः) परं केवलं अन्यदिति वा । त्वत्कंप्रेषोच्चारणात्पूर्वमेव तर्किचिदपि अनापदिनविभूयात् । लिङ्गदंडादेरन्यत् । लिङ्गरूपं वदं हकमंडत्वादितद्विना २ अनपाश्रयः अक्षतयुद्धाश्रयः
 ३ सदसतः परेकार्यकारणव्यतिरिक्ते । सर्वत्र अवस्थात्रयेषु ४ मन्वात्मानं ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरण्यनिर्देशः न हि ब्रह्म मुक्तयोरैक्यं संभवति तत्राह सुषेति सुषुप्तौ हितमसावृतमात्मत
 त्वं जाग्रत्स्वप्नयोस्तु विस्मिन्नप्रकाशते । संघौ तु न तमो नापि विस्मिन्नः अतस्तदा मात्मदृक् आत्मानं लक्ष्मीकृत्य स्थितः स नृजात्मनो मतिं तत्संपश्यन् अतएव बंधं च मोक्षं च मायामात्रं पश्यन् आत्मानं
 परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः । तदुक्तं योगग्रंथे । ' निद्रादौ जागरस्यांते यो भाव उपजायते । तं भावं भावयन्निस्त्वं नृष्यते नेहरोयति' इति ५ (मृत्युं ध्रुवं ज्ञात्वा नाभिर्नंदेत् । नाप्यध्रुवं जीवितं
 ज्ञात्वा ।) अस्य देहस्य । किं पुत्रमवोप्ययश्च वस्मात्कालं परं कारं प्रतीक्षेत् ६ असच्छास्त्रेषु अनात्मपरेषु । जीविकानक्षत्रविद्यादिहृति । वादवादान् कल्पवितंडादिनिष्ठात् (तर्कान्
 तर्कमाश्रित्य) कंचन कमपि पक्षं निर्वच्येन न संश्रयेत् ७ नापुत्रप्रीतप्रलोभनादिना बलात्नापादयेत् आरंभान्मठादिव्यापारान् (ग्रंथान् सच्छास्त्राण्यपि) ८ परमईसस्य विशेषमाह ।
 नयतेराश्रमो धर्मार्थः कथं भूतस्य महात्मनः । तस्य लब्धं शांतस्येत्यादि । प्रायश्चित्तस्यार्थमाह । ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं बहूदकादि लिङ्गमाश्रित्य सत्त्वमुद्धर्षयन् यथाश्रित्याभावरत्नेव ज्ञानो
 त्पत्त्येव तेह । उत्पन्नेषु ज्ञानेन नियमैः कृत्यमस्ति यमाश्च स्वतः एव स्तुः । अतस्तदालिङ्गादिभिः प्रयोजनाभावाद्धो कसंग्रहार्थं चारयेद्वा त्व जेहेति ९

॥ श्रीनारद उवाच ॥ कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः ॥ ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम् १ विभूयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम् ॥
 त्यक्तं न लिङ्गदंडादेरन्यत्किंचिदनापदि २ एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ॥ सर्वभूतसुहृच्छांतो नारायणपरायणः ३ पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे स
 दसतोऽव्यये ॥ आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसंभवे ४ सुप्तप्रबोधयोः संधावात्मनो गतिमात्मदृक् ॥ पश्यन् बंधं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः ५ नाभिर्नंदे
 ब्रुवंश्च त्र्युमधुवं वास्य जीवितम् ॥ कालं परं प्रतीक्षेत् भूतानां प्रभवाप्ययम् ६ नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत् जीविकाम् ॥ वादवादांस्त्यजेत् कर्त्तृपक्षं कंचन
 नाश्रयेत् ७ न शिष्याननुब्रूयति ग्रंथांश्चैवाभ्यसेद्बहून् ॥ न व्यारूपा मुपयुं जीत नारंभानारभेत्काचित् ८ नयतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुं महात्मनः ॥ शांतस्य सम
 चित्तस्य विभूयादुत वात्यजेत् ९

॥ नारद उवाच ॥ ज्ञानाभ्यासे कल्पश्रेतुर्तर्हि संन्यासं गृहीत्वा देहमात्रावशेषितः निरपेक्षः स नृमही चरेत् १ असौ वासः यदि विभूयात् तर्हि कौपीनाच्छादनं विभूयात् दंडपात्रा
 न्याविनात्यक्तं अन्यत् अनापदिनधारयेत् २ भिक्षुः एक एव चरेत् ३ ४ ५ देहस्य जीवनं मरणं वा नाभिर्नंदेत् कालं प्रतीक्षेत् आत्मनि विद्वं पश्येत् आत्मानं परं ब्रह्म पश्येत् बंधं मो
 क्षं च मायामात्रं पश्येत् ६ असच्छास्त्रेषु न सज्जेत वितंडादिवादान् त्यजेत् ७ कंचन पक्षं न संश्रयेत् बहून् ग्रंथान् नाभ्यसेत् मठादि व्यापारान् न कुर्यात् ८ ९

तस्यैवज्ञानदादयामात्रेयोगधंशपरिहारार्थमाह । नबहिर्व्यकलिंगस्य । व्यक्तोऽर्थप्रयोजनमात्मानुसंधानंयस्यसः । मनीष्यपिउन्मत्तवत्बालवत्कविरपिमूकवदात्मानुसंधानंनृणांदृष्ट्यादर्शयेत् । यथायथोन्मत्तादिरूपंतेमन्येरेस्तथाहर्तत । स्वदृष्टेतिपाठोबाह्यानुसंधानाभावेनेत्यर्थः १० परमहंसधर्ममेवेतिहासेनस्फुटयति । अत्रापीक्षित्यावदध्यायसमाप्तिः । अजगरवृत्तस्थमुनेश्च ११ धरोपस्थेभूपृष्ठे । सहाद्वेस्तटेरजोभिर्धूसरेस्तनूदेशैर्निगूढमलतेजोयस्यतम् १२ १३ कर्मादिभिर्जनायं(सोसावित्तिनासावित्तिनामिश्रयेन)नविदुःतंपादयोऽशिरसास्पृशन्नत्वाऽप्राक्षीदित्युत्तरेणान्वयः १४ (विवित्सुरिज्ज्ञासुरिदंपप्रच्छ) १५ उद्यमसहितइवभोगवानिवपीवानंस्थूलदेहधारयसि । तत्रहेतुवदेतितृतीयेनान्वयः । उद्यमंविनैवमममोमोस्तीतिचेत्तत्राहवित्तंचेति । उद्यमवतोहि (कृषिवाणिज्याद्युद्यमवतांवित्तंभवति) १६ नुइतिनिश्चये । हइतिप्रसिद्धौ । तवार्योनास्तीतिप्रसिद्धमेवेत्यर्थः यतोर्यादेवभोगः । यतोहेतोःपीवा । क्षमयोग्यंचेत् १७ किंच । वित्तार्जनासमर्थोऽप्ययंजनस्तदर्थमुद्यमंकरोतिद्वंतुसमर्थोपि किमितिनकरोपीत्याहकविर्विद्वान्कल्पोदक्षः निपुणदृक्चतुरःचित्राःप्रियालोकंरजनाःकयायस्यतथापि (समोरागद्वेषरहितः सन्) लोकस्यकर्मकुर्वतःसतःशेषे । तद्वीक्षितापिवा तत्सर्वपश्यन्नपि पाठांतरेनद्वेक्षितत्कर्मनद्वेक्षी (निंदासि) नवानौषिस्तौपि १८ तस्थकमेवामृतंतेनयंत्रितोवशीकृतःसन्प्राह १९ अध्यात्मचक्षुषाभंतर्दृष्ट्याभवानिदंवेदेव । यतआर्याणांज्ञानिनां संमतोननुभवान् । इदमितिचतुर्कृतदेवाह । नृणांइहोपरमयोऽप्रवृत्तिनिवृत्त्योःपदानिस्थानानिफलानीत्यर्थः २०

अव्यक्तलिंगोव्यक्तार्थोमनीष्युन्मत्तबालवत् ॥ कविर्मूकवदात्मानंस्वदृष्ट्यादर्शयेच्चृणाम् १० अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ प्रहादस्यचसंवादंमुनेराजगरस्यच ११ तंशयानधरोपस्थेकावेर्यासहासानुनि ॥ रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढमलतेजसम् १२ ददर्शलोकानविचरन्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ वृत्तोऽमात्यैःकतिपयैःप्रहादोभगवत्प्रियः १३ कर्मणाऽऽकृतिभिर्वाचालिर्गैर्वर्णाश्रमादिभिः ॥ नविदंतिजनायंवैसोसावित्तिनवेतिच १४ तंमत्वाभ्यर्च्यविविक्तपादयोऽशिरसास्पृशन् ॥ विवित्सुरिदमप्राक्षीत्महाभागवतोऽसुरः १५ ॥ प्रहादउवाच ॥ विभर्षिकायंपीवानंसोद्यमोभोगवान्यथा ॥ वित्तंचैवोद्यमवतांभोगोवित्तवतामिह ॥ भोगिनांखलुदेहोयंपीवामवतिनान्यथा १६ नतेशयानस्यानिरुद्यमस्यब्रह्मब्रुहार्थोयतएवभोगः ॥ अभोगिनोयंतवाविप्रदेहःपीवायतस्तद्भदनःक्षमंचेत् १७ कविःकल्पोनिपुणदृक्चित्रप्रियकथःसमः ॥ लोकस्यकुर्वतःकर्मशेषेतद्वीक्षितापिवा १८ ॥ श्रीनारदउवाच ॥ सइत्थंदेत्यपतिनापरिपृष्टोमहामुनिः ॥ स्मयमानस्तमम्याहतद्वागमृतयंत्रितः १९ ब्राह्मणउवाच ॥ वेदेदमसुरश्रेष्ठमवात्रन्त्रार्थसंमतः ॥ इहोपरमयोर्नृणांपदान्यध्यात्मचक्षुषा २० अव्यक्तलिंगःसन्मत्तवत्बालवत्कविरपिमूकवत् आत्मानुसंधानंदर्शयेत् १० अथपरमहंसधर्ममेवेतिहासेनस्फुटयति अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् प्रहादस्यचसंवादंमुनेराजगरस्यच ११ एकदाप्रहादःकतिपयैःअमात्यैःभृतःलोकतत्त्वविवित्सयाविचरन्सन् कावेर्यासहाशेखरेशयानंनिगूढमलतेजसमुनिंदृष्ट्वा १२ १३ यंकर्मणाऽकृतिलिंगवर्णाश्रमादिभिःजनाःनविदुः १४ तंमुनिंनत्वाजिज्ञासुःप्रहादःइदंपप्रच्छ १५ ॥ प्रहादउवाच ॥ हेब्रह्मन्सोद्यमःपुमान् यथापुष्टंदेहंविभर्तितथास्वमापितत्रहेतुंवदउद्यमवतांवित्तंभोगःभोगिनांदेहःपीवाभवति अन्यथान १६ अतः हेब्रह्मन्मिस्यमस्यतवदेहःपीवाकथंएतत्प्रयोग्यंचेत्तवद १७ १८ १९ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ हेअसुरश्रेष्ठत्वंप्रवृत्तिनिवृत्त्योःफलानिज्ञानचक्षुषावेद २०

केदेत्यत्रहेतुः यस्येति । तद्विप्रविष्टः सन्नज्ञानंधुनोति । अर्कोयथाबहिर्ध्वातं २१ यथाश्रुतमित्योद्धृत्यपरिहारायोक्तं २२ लोकः कर्मसुप्रवर्ततेत्वंनिवृत्तः सन्नर्कितेने इतिमदुक्तं तत्राह कृष्ण
येतिचतुर्भिः । भवप्रवाहकारिण्यायथोचितैरपि विषयैः पूरयितुमशक्ययातृष्ण्याकर्मसुप्रवर्त्यमानोहं पूर्वानानायोनिषुप्रवेशितः २३ तथैवेमंलोकम् मनुष्यदेहम् यदृच्छयाप्रापितः । कथं
भूतलोकम् धर्मेणस्वर्गस्यद्वारंसाधनम् अधर्मेणतिरश्चांसूकरादियोनेद्वारम् । मिश्राभ्यामाभ्याम् पुनरप्यस्यमनुष्यस्यद्वारम् सर्वतोनिवृत्त्याअपवर्गस्यद्वारमित्यर्थः २४ अत्रापिमनु
ष्यत्वेपिअन्यापनुतयेदुःखनिवृत्तये । विपर्ययं दृष्ट्वानिवृत्तोस्मि २५ प्रवृत्त्याकदाचित्सुखंस्यादापि । निवृत्त्यातुकिंस्यादितिचेत्तत्राह । सुखमस्यजीवस्यस्वरूपमेव । तर्हि किंनप्रकाशते ।
तत्राह । सर्वेति तनोतीतितनुः (प्रकाशिका) सर्वक्रियानिवृत्तौस्वतएवप्रकाशतइत्यर्थः भोगाश्चमनःसंस्पर्शजान्मनोरथमात्रजान् अशाश्वतान् दृष्ट्वास्वप्स्यामिनिरुद्यमोस्मीत्यर्थः ।
तर्हि कदाचित्कथंमुञ्चेतत्राह । संविशन्प्रारब्धभोगान् भुञ्जानइत्यर्थः २६ एवंचेत्कोपिसंसारंनमाप्नुयात्तत्राह । इत्येतदात्मनःसुखात्मकंरूपंयत् एतद्रूपंस्वार्थं स्वस्मिन्नेवसंतमपुरुषार्थं
विस्मृत्यअसत्यपिद्वैते २७ एतदेवदृष्टातिनस्पृष्टयतिजलमिति तदुद्भवैः नृणशैवालादिभिः जलकाम्ययाजलेच्छयायथा तथास्वतआत्मस्वरूपादन्यत्र पुरुषार्थपश्यन् (द्वैतमुपाधा
वतीत्यर्थः) २८ एवंस्वस्यनिरुद्यमत्वेकारणमुक्त्वा विपर्ययं दृष्ट्वेतियदुक्तं तद्विवृणोतिदेहादिभिरितिपंचभिः । ईहतइच्छतःअनीशस्यनिर्देवस्य (कृताः कृताः) पुनःपुनःप्रारब्धाः
क्रियामोघानिःफलाएवभवन्ति २९ क्रियाणांसफलत्वेपिफलस्यानुपयोगमाह । आध्यात्मिकादिभिरिति । मर्त्यस्यमरिष्यतः कृच्छ्रेणदुःखेनोपनतैः प्राप्तेः (कामेविषयोपमोमैःसर्पप्र
स्तस्यमंडूकस्यमक्षिकालामेनेवक्रियेत) ३० कृच्छ्रंविनैवप्राप्तेप्यर्थदुःखंतदवस्थमित्याह । पश्यामीति ३१

यस्यनारायणोदेवोभगवान्हृद्गतःसदा ॥ भक्त्याकेवलयाऽज्ञानंधुनोतिध्वांतमर्कवत् २१ अथापिब्रूमहेप्रश्नांस्तवराजनयथाश्रुतम् ॥ संभाषणीयोहिभवान्ना
त्मनःशुद्धिमिच्छताम् २२ तृष्ण्याभववाहिन्यायोग्यैःकामैरपूरया ॥ कर्माणिकार्यमाणोहंनानायोनिषुयोजितः २३ यदृच्छयालोकमिमंप्रापितःकर्मभि
र्भ्रमन् ॥ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंतिरश्चांपुनरस्यच २४ अत्रापिदंपतीनांचसुखायान्यापनुतये ॥ कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वानिवृत्तोस्मि विपर्ययम् २५ सुखम
स्यात्मनोरूपंसर्वेहोपरतिस्तनुः ॥ मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वाभोगान्स्वप्स्यामिसंविशन् २६ इत्येतदात्मनःस्वार्थंसंतंविस्मृत्यवेपुमान् ॥ विचित्रामसतिद्वैते
घोरामाप्नोतिसंमृतिम् २७ जलंतदुद्भवैश्छन्नंहित्वाऽज्ज्ञोजलकाम्यया ॥ मृगतृष्णामुपाधोवेत्तथान्यत्रार्थदृक्स्वतः २८ देहादिभिर्देवतंत्रैरात्मनःसुखमीह
तः ॥ दुःखात्ययंचानीशस्यक्रियामोघाःकृताःकृताः २९ आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्यकहिंचित् ॥ मर्त्यस्यकृच्छ्रोपनतैरर्थैःकामैःक्रियेतकिम् ३०
पश्यामिधानिनांक्लेशंलुब्धानामजितात्मनाम् ॥ भयादलब्धनिद्राणांसर्वतोभिविशंकिनाम् ३१

यतःयस्यनारायणःहृद्गतःसन्अज्ञानंधुनोति २१ ध्वांतंअर्कइव अथापिहेदैत्यतवप्रश्नान्ब्रूमहे २२ २३ अहंनानायोनिषुभ्रमन् इमंमनुष्यदेहंस्वर्गापवर्गयोःद्वारंप्रापितः २४
तत्रापिसुखायदुःखनिवृत्त्यैचकर्मकुर्वतांदंपतीनांविपर्ययं दृष्ट्वानिवृत्तोस्मि २५ भोगान् अशाश्वतान्दृष्ट्वानिरुद्यमोस्मि २६ एवं आत्मनःस्वार्थमविद्वान्पुमान् संसारंप्राप्नो
ति २७ २८ २९ ३० किंचभयात्अलब्धनिद्राणांनिनांक्लेशंराजचोरादिभ्यांनित्यंभयंचपश्यामि ३१

मयंप्रपंचयति राजतइति । स्वस्मास्वतएवकथंचित्स्वागभोगदिस्मग्नादिनामाशः स्यादिति । प्राणवतां अर्थवतांचमयै नित्यम् ३२ अतोऽनर्थहेतुत्वात्प्राणेष्वर्थस्पृहानकार्येत्याह । शोके
 ति । (याप्राणार्थयोः स्पृहामूलं येषां तितथा) ३३ नन्वनर्थानुभवतोपिनेकचिद्विरज्यंतेनचययालामेनगुण्यं तित्वंतु कथं वैराग्यादिकंप्राप्तोसितत्राह । मधुकारोमधुमक्षिका । महासर्पोऽम
 रस्तयोः शिखयावृत्तपर्यालोचनया ३४ मधुकाराच्छिखितमाह । विरामइति । वित्तपतिहत्वाप्यन्योवित्तहरेदित्येवम् ३५ अजगराच्छिखितमाह । अनीहइति । नोपनतचेत् (सवेस्व
 पिमि) सत्त्ववान्चेर्यवान् ३६ पीनत्वेहेतुत्वेनयदृच्छयाप्राप्तात्परिजोषंप्रपंचयतिकचिदल्पमितिपक्षिः । (भूरिगुणोपेतंसोपस्करमधुरादिरसोपेतंवा) ३७ (अयकास्मिन्निदिवाऽहनिममु
 क्त्वायदृच्छायानकंभुंजे ।) ३८ चिरंजीर्णवस्त्रसंहर्ष । वसेपरिदधे । दिष्टभूम्प्राप्तमोगी ३९ प्रासादमध्यपर्यंकेतत्रापिकशिपो ४० चरेविचरामि कचिद्ब्रह्मवेतालहवदिगंबरोविच
 रामि ४१ मयमानापमानकर्तृषुममवेषम्यमित्याह नाहंनिदामि । नस्तौमिहात्मनिविष्णो ४२ एवमृतत्वेनस्थितागुणायमाह विकल्पमितिद्वाभ्यां चित्तचिदप्राहकमनोवृत्तौतांचित्ति
 अर्थकपोविप्रमोयस्मिन् वैकारिकेऽहंकारे अनुभनंतरम् महत्त्वद्वारेणेत्यर्थः ४३ सत्यमेवपश्यतीति तथा ४४ मंददृष्ट्यालोकशास्त्राभ्यामन्यपेतंननुतत्त्वदृष्ट्या हितोमवान्ममवत्प्रियः ४५
 राजतश्चोरतः शत्रोः स्वजनात्पशुपक्षितः ॥ अर्थम्यः कालतः स्वस्मान्नित्यंप्राणार्थवद्भयम् ३२ शोकमोहभयक्रोधरामकैव्यश्रमादयः ॥ यन्मूलाः स्युर्नृणां
 ज्ञात्स्वस्पृहंप्राणार्थयोर्बुधः ३३ मधुकारमहासर्पोलोकेस्मिन्नोगुरुतमौ ॥ वैराग्यंपरितोषंचप्राप्तायाच्छिखयावयम् ३४ विरामः सर्वकामेभ्यः शिखितोमेम
 धुवतात् ॥ कृच्छ्रात्तमधुवद्वित्तं हत्वाप्यन्योहरेत्पतिम् ३५ अनीहः परितुष्टात्मायदृच्छोपनतादहम् ॥ नोचेच्छयेवब्रह्मानिमहाहिरिवसत्त्ववान् ३६ कचि
 दल्पंकचिद्भूरिभुंजेऽन्नंसाध्वसाधुना ॥ कचिद्भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुतकचित् ३७ श्रद्धयोपाहृतंकापिकदाचिन्मानवर्जितम् ॥ भुंजेऽभुक्त्वाप्यकस्मिन्निदि
 वानक्तंयदृच्छया ३८ क्षौमंदुकूलमजिनंचीरंवल्कलमेववा ॥ वसेऽन्यदपिसंप्राप्तदिष्टभुक्तुष्टधीरहम् ३९ कचिच्छयेधरोपस्थेतृणपर्णांममस्मसु ॥ कचि
 त्प्रासादपर्यंकेकशिपौवापरेच्छया ४० कचित्स्नातोऽगुलितांमः सुवासाः स्रग्व्यलंकृतः ॥ रथेभाम्यैश्चरेकापिदिग्वासाग्रहवदिमो ४१ नाहंनिदेनचस्तौमि
 स्वभावविषमंजनम् । एतेषांश्रेयआशासेउतैकाम्यंमहात्मनि ४२ विकल्पंजुहुयाच्चित्तौतांमनस्यर्थविप्रमे ॥ मनोवैकारिकेहुत्वातमायायांजुहोत्यनु ४३
 आत्मानुमृतौतांमायांजुहुयात्सत्यदृक्मुनिः ॥ ततोनिरीहोविरमेत्स्वानुमृत्यात्मनिस्थितः ४४ स्वात्मवृत्तंमयेत्यंतं सुमुत्तनापेवर्णितम् ॥ व्यपेतंलोक
 शास्त्राभ्यामवान्ममवत्प्रियः ४५

३२ नृणांशोकमोहभयक्रोधादयः अर्थमूलाः स्युः अतोबुधः अर्थस्पृहात्पजेत् ३३ अत्रलोकेन मधुकरमहासर्पोद्वौगुरुतमौवयंययोः शिखयावैराग्यंपरितोषंचप्राप्ताः ३४ ३५
 ३६ कचित् अल्पंभूरिप्राप्तंअन्नंभुंजे ३७ ३८ कचित्क्षौमंदुकूलंअजिनंचीरंवल्कलंवापरिदधे ३९ कचित्धरायांकचित्प्रासादपर्यंकेशये ४० कचित्अलंकृतः परेच्छया
 रथेभाम्यैःचरे ४१ स्वभावविषमंजनंअहंनिदेनचस्तौमिसर्वेश्रेयःआशासे ४२ ४३ ४४ एवमयासुगुणमपिस्वात्मवृत्तंतुभ्यंवर्णितम् यतःप्रवान्ममवत्परः ४५

४६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे टीकायां याति धर्मत्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥ चतुर्दशे गृहस्थस्य परमार्थदर्शयति ॥ देशकालादिभेदेन पुनः श्रेयोविशेषकत्वं ॥ १॥ गृहस्थधर्मापेक्षया मोक्षप्रत्यंतरं गत्वेन मयं ब्रह्मस्य याति धर्मत्रयोदशेऽध्यायेऽभिहितेऽपि तर्हि गृहस्थस्य मोक्षो न स्यादिति चेत् किं विनः पृच्छति गृहस्थ इति १ तस्य मोक्षधर्मानां गृहस्थस्यैव वाच्यं वाच्यमाप्तिः साक्षाद्वासुदेवार्पणम् यथा मन्त्रयेवं कुर्वन्नासीत् २ ३ स्वयमेव मुख्यमानेषु विमुक्त्या मानेषु (आत्मदेहः आदिना गृहादयस्तेषु) यथा उत्थितः पुमान् स्वप्रदृष्टे पुत्रादिषु संगं विमुञ्चति तद्वत् ४ नन्वेवं भूतस्य पुर्जनैरभिभूयमानस्य कुतो गृहोचिताः क्रियाः स्युस्तत्राह । यावदर्थमिति (यावत्प्रयोजनं देहादुपासीनोऽवतिष्ठमानो) अंतरात्स को बहिस्त्वात् सकलवृत्तलोकजनमध्ये नरतामानुष्यन्यसेत् पुरुषकारमाविष्कुर्मादित्यर्थः ५ आप्रदं तु कापि न कुर्व्यादित्याह । ज्ञातयति । निर्ममो ममताद्वीनः ६ नन्वेवं सत्त्वानुमोदने वित्तक्षयप्रसंगान् कुनो जीवन्मुक्तो कर्मादितत्राह दिव्यं गृह्यादिभिर्जातं चान्यादि । भौमं निधानादि । आतारिं मकस्मादेव मत्त एव स्वत एव अच्युतनिमित्तं देवत्वमयं यत् (तत्सर्वमुपभुंजानः) एतत्पूर्वोक्तं कर्मादि (कुर्वन्) । देवाधीनं वित्तं न कथंचित्स्यमित्यर्थः ७ देवादधिकलाभे जातेऽपि तत्राभिमानो न कार्य इत्यहम् । यावदिति श्रियेत पूर्वमेतत् ८ अतएव यं कमपि स्वगृहस्थेऽपि विमुक्त्यर्थं ज्ञानं निवारयेदित्याह । मृमेति । मर्कटो मर्कटो (मार्जारो वा) । तस्मिन् मर्कटः । तैः पुत्रैः एषां गृहादीनां किञ्चिदंतरम् ९ अतिरुद्धे गभापाद्यनमजेत किं तु यावद्वैवापादितं तावद्भजेत् १०

श्रीनारद उवाच ॥ ॥ धर्मपारमहंस्यं वै मुनेः श्रुत्वाऽसुरेश्वरः ॥ पूजयेत्वा ततः प्रीत आभ्यस्य यौ गृहम् ४६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे याति धर्मत्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ गृहस्थपुत्रां गृहीतानां यथा वा ॥ यानि देशकालादिभेदेन पुनः श्रेयोविशेषकत्वं १ श्रीनारद उवाच ॥ गृहस्थवस्थितो राजर्षिः क्रियाः कुर्वन् गृहोचिताः ॥ वासुदेवार्पणं याज्ञादुपासीत महामुनीन् २ शृण्वन् गवतोऽनीक्षन् गवतारुणामृतम् ॥ श्रद्धवानो यथा कालमुपशांतजनावृतः ३ तत्संगाच्छनकैः संभ्रातृजायात्मजादिषु ॥ विमुक्त्यैः मुख्यमानेषु स्वयं समावृत्तिः ४ यावदर्थमुपासीनो देहे हेच पंडितः ॥ विरक्तो रक्तवत्तत्र नृलोके नरतान्यसेत् ५ ज्ञातयः पितरौ पुत्राभारः सुहृदोऽपि ॥ यद्गच्छति यदिच्छंति चानुमोदने निर्ममः ६ दिव्यं भौमं च तारिं वित्तमच्युतानभितम् ॥ तत्सर्वमुपभुंजान एतत्कुर्यात्स्वतोऽपि ७ यावद्विधेयं न ठरं तावत्स्वत्वं हि देहेनाम् ॥ अधिकं यो भिन्नयेन सस्तेनोदंडमर्हति ८ मृगोऽष्टरमर्कसुसरी सृष्ट्वगमाक्षिकाः ॥ आत्मनः पुत्रवत्पश्येत् तैरेषां मंतरं कियत् ९ त्रिवर्गनातिकृच्छ्रे गभजेत गृहमेध्यापि ॥ यथादेशं यथा कालं यावद्वैवापादितम् १०

॥ नारद उवाच ॥ असुरेश्वरः मुने पारमहंस्यं धर्मं श्रुत्वा तं पूजयित्वा आज्ञां गृहीत्वा गृहं ययौ ४६ ॥ ॥ इति सप्तमेत्रयोदशः १३ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हे देवर्षे गृहस्थः येन विधिनान्यासिनां एतां पदवीं याति तं विधिं ब्रूहि १ ॥ नारद उवाच ॥ गृहस्थपुत्रास्थितः गृहोचिताः क्रियाः वासुदेवार्पणं यथा तथा कुर्वन् मुनीन् उपासीत २ भगवतः अवतारकथानुतं शृण्वन् ३ तत्संगात् आत्मजायात्मजादिषु संगं त्यजेत् ४ गृहादिषु विरक्तः अनुरक्तवानि बस्थित्वा पावता देहादिभरणं तावत्स्वीकुर्यात् ५ अधिकं यो भिन्नयेत सस्तेनोदंडमर्हति ६ ७ ८ मृगादीन् प्राणिनः आत्मनः पुत्रवत्पश्येत् ९ त्रिवर्गनातिकृच्छ्रे गभजेत १०

आनश्च अवाश्चपतिताः अंतेवसायिनश्चांहालादयस्तानमिव्याप्ययथायथाहं कामान्स्त्रमोयान्सांविमजेत् विमज्जदद्यात् यद्यन्वेकैव आत्मनोदारामार्यायस्यामतिथिशुश्रूषणेनयुक्ता
 षांस्वयशुश्रूषाहीयेत् यस्यांचनृणांमनूणांस्वत्वग्रहोमभवेयामेत्याग्रहस्तामापि सांविमजेत् अतिथ्यादिशुश्रूषणेनयुंजीतेत्यर्थः नत्वम्यथामंतवयथाहंसांविमजेदित्युक्तत्वात् ११ एवं च
 तेनेश्वरं चरीकृतः स्यादित्याह । जह्यादिति । यदर्थेयन्निमित्तं । अन्येरजितोपीश्वरस्तैर्जितएव १२ कथमेवंतस्यांस्वत्वाभिमानोहातुंभक्त्यस्तत्त्वाधारणेनेत्याहकिमिविद्भस्मसुनि
 ष्ठापर्यवसानमंतेयस्यतदीयातद्देहार्थारतिर्यस्यांसा । स्वमहिम्नानमोपिछादयतीतितया १३ किंचसिद्धेर्देवैर्बलवैर्यज्ञावशिष्टार्थैः पंचयज्ञशेषैरन्नादिभिरर्थैः महतांनिवृत्तानाम् १४ (एत
 द्विवृत्तवन्नाह ।) देवानिति । पंचयज्ञदेवताआत्मानं चपुण्यपुण्यजनपुरुषमंतर्यामिषमेवयजेत् १५ (वितानोयज्ञविस्तारस्तत्रत्येनत्रिविनायदग्निहोत्रादिकर्मतेन) १६ नपुनर
 तिनिर्बोयज्ञार्थकार्यइत्याह । नहीति । विप्रमुखेदुर्तेरन्नादिभिर्यथाइज्येतपूज्येतनतयाअग्निमुखेदुतेनहविषाइज्येत १७ ब्राह्मणेपुं देवेषुचपंचयज्ञदेवतासुमर्त्यादिषु अन्येष्वपिनरपुंष्व
 दिषुचक्षेत्रज्ञंअंतर्यामिणं ब्राह्मणाननुमर्त्यादियजनेब्राह्मणयजनानंतरमन्येषुयजस्वेत्यर्थः पाठांतरेब्राह्मणाभाननयस्यतएव १८ प्रौष्ठपदेमाद्रपदे (तद्वंधूनांमातामहादीनाम्) १९
 (अयनेककर्मकरसंक्रमणेविषुवेतुलायेषसंक्रमणे । कुक्षांश्चमावास्त्रायाम्) २० तृतीयायांशुकपक्षेअक्षयतृतीयायामित्यर्थः हेमंतेशिशिरेचमार्गशीर्षादिमासचतुष्टयेपि कृष्णपक्षेयाः
 (सप्तम्यादितिथित्रयकृपाचतः) छाऽष्टकास्त्रासु २१

आश्वाधांतेवसायिम्यःकामान्संविमजेद्यथा ॥ अप्यकामात्मनोदारानृणांस्वत्वग्रहोयतः ११ जह्याद्यदर्थेस्वप्राणानहन्त्याद्वापितरंगुरुम् ॥ तस्यांस्वत्वं
 स्त्रियांजह्याद्यस्तेनह्यजितोजितः १२ किमिविद्भस्मनिष्ठांतकेदंतुच्छंकलेवरम् ॥ कृतदीयरतिर्भार्याकायमात्मानमच्छदिः १३ सिद्धेयज्ञावशिष्टार्थैः
 कल्पयेदृतिमात्मनः ॥ शेषेस्वत्वंत्यजन्प्राज्ञःपदवीमहतामियात् १४ देवानृषीन्नृभूतानिपितृनात्मानमन्वहम् ॥ स्ववृत्त्यागतवित्तेनयजेत्पुरुषं पृथक्
 १५ यद्वात्मनोऽधिकाराद्याःसर्वाःस्युर्यज्ञसंपदः ॥ वैतानिकेनविधिनाअग्निहोत्रादिनायजेत् १६ नह्यग्निमुखतोऽयं वैमवान्सर्वयज्ञभुक् ॥ इज्येतहवि
 षाराजनयथाविप्रमुखेदुतैः १७ तस्माद्ब्राह्मणदेवेषुमर्त्यादिषुयथाहृतः ॥ तैस्तैःकामैर्यजस्वेनक्षेत्रज्ञब्राह्मणाननु १८ कुर्यादापरपक्षीयंमासिमौष्ठपदे
 द्विजः ॥ श्राद्धं पित्रोर्यथावित्तंतद्वंधूनांचवित्तवान् १९ अयनेविषुवेकुक्षांष्यतीपातोदिनक्षये ॥ चंद्रादित्योपरमेचद्वादश्यांश्रवणेषुच २० तृतीयायांशु
 कृपक्षेनवम्यामथकार्तिके ॥ चतसृष्वप्यष्टकासुहेमंतेशिशिरेतथा २१

आम्वचांहालादिभ्यःस्वभोज्यात्विभज्यदद्यात्पुंकाःमापिस्वस्त्रियंअतिथिसेवनेयुंजित ११ यस्यांचनृणांस्वत्वग्रहोयतिमिचस्वप्राणान्जह्यात्पितरंगुरुंहन्त्यात्तस्यांस्त्रियां
 स्वत्वंत्यजेत्तेनअजितोजितएव १२ १३ प्राज्ञःपंचयज्ञशेषैःअन्नादिभिःस्ववृत्तिकल्पयेत्शेषेस्वत्वंत्यजन्महतांपदवीमियात् १४ स्ववृत्त्याप्राप्तवित्तेनअन्वहं देवादीनृपजे
 द् १५ यदास्वस्ययज्ञसंपदःस्युःतदाअग्निहोत्रादिनायजेत् १६ किंचविप्रमुखेदुतैःयथाभमवान्इज्येततथाअग्नौ १७ अतःब्राह्मणादिषुअंतर्यामिणंयजस्व १८ द्विजः
 भ्रात्रेअपरपक्षिकंश्राद्धंकुर्यात् १९ अयनविषुवम्यतीपातोदिनक्षयचंद्रसूर्यग्रहेषुअक्षयतृतीयायांकार्तिकसितनवम्यांअष्टकासुमाससितसप्तम्यांचश्राद्धादिकुर्यात् २० २१

संपुष्पेचंद्रापीर्णमासीराका । न्यूनचंद्रासैवानुमतिः । तयामासर्क्षाणितत्तन्मासनामप्रवृत्तिनिमित्तमृतानिगमप्राप्तिपुतानियदास्त्युत्तदापि । तदुक्तं त्रिकादशा । “ पुष्पयुकापीर्ण
मासीपीर्णमासेषु यत्र सा । नः प्रासपीर्णमांघाद्याश्चैवमेकादशापरे ” इति २२ तथा अनुराधाश्रवणउत्तराफाल्गुनोत्तराषाढाउत्तराभाद्रपदावाह्यादश्यायदास्यात् । आसूतरासुष
कादशीत्रायदास्यात्तदाच । जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक् । जन्मनक्षत्रस्यश्रवणस्यवायोगेनयुक्तंदिनंयदातदा । योगग्रहणं संबंधबाहुल्यार्थम् २३ न केवलं आदस्यैवैतेकालाः किंतु धर्ममात्र
स्येत्याह । तएतदिति द्वाभ्यां । (एतेषु श्रेयः कुर्यात्) तदेव आयुषः अमोघं सार्थकं साफल्यमित्यर्थः २४ २५ संस्कारकाल इति । जायायाः संस्कारः पुंसवनादिः अपत्यस्य जातकर्मादिः
आत्मनो यज्ञदीक्षादिः । (तस्य कालः) प्रेतस्य संस्थादहनादिः । मृताहश्च सांवत्सरिकं आदयदा । अन्यस्मिन्नपि अभ्युदयार्थं कर्माणि श्रेयः कुर्यादित्यनुषंगः २६ यत्र यस्मिन् सर्वमेतच्चरा
चरमस्ति तस्य भगवतो विंबकं सत्पात्रं यत्र लभ्यते स वै पुण्यतमो देशः २७ २८ अहं हतमैराश्रितानि २९ ३० सीतायारामस्य च आश्रममादिर्येषां द्वयोः पुण्यग्रहणं वियोगकाला
भिप्रायेण । ३१ अर्चाश्रिताः स्थिरमतिमाश्रिताः पूर्वतुलाग्रामशिक्षाद्यर्चनदेश उक्त इत्यपीन रुक्मम् ३२ अत्र पुण्यं हितः कुतः इतरदेशापेक्षया सहस्रपुण्यस्याधिकस्य फलस्योदयो यस्मा
त्सतया ३३ हरिरेव पात्रं निरुक्तं निर्जोतम् ३४

माघे च सितसप्तम्यामघाराकासमागमे ॥ राक्याचानुमत्यावामासर्क्षाणियुतान्यपि २२ द्वादश्यामनुराधास्याच्छ्रवणस्तिस्त्रउत्तराः ॥ तिसृष्वेकादशी
वासुजन्मर्क्षश्रोणयोगयुक् २३ तएते श्रेयसः कालानृणां श्रेयो विवर्द्धनाः ॥ कुर्यात्सर्वात्मनैतेषु श्रेयोऽमोघं तदायुषः २४ एषु दानं जपो होमो व्रतं देव
द्विजार्चनम् ॥ पितृदेवनृमूतेभ्यो यद्दत्तं तद्धनश्चरम् २५ संस्कारकालो जायाया अपत्यस्यात्मनस्तथा ॥ प्रेतसंस्थामृताहश्च कर्मण्यभ्युदयेनृप २६ अथ
देशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयसावहान् ॥ सर्वपुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते ॥ विंबं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरम् २७ यत्र ह ब्राह्मणकुलंतपो विद्यादया
न्वितम् ॥ यत्र यत्र हरेरर्चासदेशः श्रेयसांपदम् २८ यत्र गंगादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः ॥ सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत २९ कुरुक्षेत्रं गय
शिरःप्रयागः पुलहाश्रमः ॥ नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोथकुशस्थली ३० वाराणसीमधुपुरीपंपाविंदुसरस्तथा ॥ नारायणाश्रमो नंदासीतारामाश्रमादयः
३१ सर्वकुलाचलाराजनमहेंद्रमलयादयः ॥ एते पुण्यतमादेशा हरेरर्चाश्रिताश्च ये ३२ एतान् देशान्निषेवेत श्रेयस्कामो ह्यभीक्ष्णशः ॥ धर्मो ह्यत्रोदितः
पुसांसहस्राधिफलोदयः ३३ पात्रंतत्र निरुक्तं वै कविभिः पात्रवित्तमैः ॥ हरिरेवैक उर्वीशयन्मयं वै चराचरम् ३४

२२ २३ एते कालाः नृणां श्रेयो विवर्द्धनाः एषु श्रेयः कुर्यात्तदेव आयुषः साफल्यम् २४ किंच एषु यत्कृतं दानहोमजपादितत् अक्षयं भवति २५ २६ अथ पुण्यदेशान् वक्ष्यामि
सर्वपुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते २७ २८ किंच यत्र हरेः अर्चा गंगाद्याः नद्यश्च सः देशः श्रेयसांपदम् २९ यत्र पुष्करादीनि सरांसि तथा कुरुक्षेत्रगयाप्रयागपुलहाश्रमाः
३० नैमिषप्रभासकुशस्थली वाराणसीमधुरांपंपाविंदुसरः ३१ नारायणाश्रमो नंदासीतारामाश्रमादयः सर्वकुलाचलाः महेंद्रमलयादयः ३२ एते यत्र संति ते पुण्यतमाः
देशाः पुण्यस्तुः एतान् सेवेत ३३ हे राजन् सर्वेषु हरिरेव एकं पात्रम् ३४

तदेवाह । देवेषु ऋषिषु चर्द्धत्सु च तपोयोगादिसिद्धेषु ब्रह्मात्मजादिषु सनकादिष्वपि सत्सु तत्र त्वदीये राजसूये यस्मादच्युत एव पात्रनया संमतः ३५ संमतत्वे हेतुमाह । जीवराशिभिर्व्याप्तो ब्रह्मांडकोश एव योऽग्निर्यः । (तस्य मूलत्वात्) सर्वजीवानां मातृमनश्च तर्पणम् ३६ एतदेव रूपनामनिरुक्तया द्रव्यति । पुराणीति । मूर्तिर्यगादिरूपाणि पुराणि गरीराणि तेभ्यस्तर्प्या मिरूपेण प्रत्यगंशेन चरोते यतः शोते अतः पुरुष इति प्रसिद्धम् ३७ तारतम्येन तिर्यगादिभ्यः पुरुषो यस्मादाधिक्येन वर्तते तस्मात्पुरुषः पात्रं । तत्रापि यावानात्मा यथेयं तं यावान् ज्ञानां शोययाव यातप आदियोगेन यत्र यत्र प्रतीयते तया तया मोपात्रमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । ' पुरुषत्वे चाग्निस्तस्मात्पात्रम् ' इत्यादि ३८ तर्हि प्रतिमादौ हरेः पूजां किमिति कुर्वतितत्राह । दृष्टेति द्वाभ्यां । मिथोऽवज्ञानमसंमानस्तस्मिन्नात्मा बुद्धिर्येषां तेषां मातृदृष्टा क्रियायै पूजात्यर्थम् ३९ हरिमुपासते । उपासिताप्यर्चापुरुषदेवि गामर्थदानमवति । पुरुषेषु त्रेषां हित्वाऽर्चिता संतीसाभिर्महाधिकारिणां पुरुषार्थप्रदामवत्येवेत्यर्थः ४० पुरुषेष्वेव जात्या तप आदिभिश्च पुनर्निर्देशांतरमाह । पुरुषेष्वपीति । यो धर्तेऽंशुना त्रिदुः ४१ एतदेव केन न्यन्यायेन द्रव्यति । नन्वस्येति (त्रिलोकीपुनंतः) ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमं चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ ७ ॥ ततः पंचदशोऽर्चनार्थं श्रमनिबन्धनम् ॥ सारतः संग्रहे गायत्र्यर्थे ते मोक्षलक्षणम् ॥ १॥ सर्वेषामपि मोक्षधर्माणां सारसंग्रहार्थं मध्यायार्थः । तत्र आदृगतांशुशेषानाह । कर्मनिष्ठा इति । स्वाध्यायादिषु ररिनिष्ठिता इति शेषः । (प्रवचने मध्यायने) १ कव्यानिमित्तमुद्दिश्य देयानि । देवे च हव्यान्यपि तस्मै देयानि । यथा र्द्धतऽतिसर्वज्ञानादि तारतम्येन २

देवर्ष्यर्द्धत्सु वै सत्सु तत्र ब्रह्मात्मजादिषु ॥ राजन्यदग्रपूजायामतः पात्रतया च्युतः ३५ जीवराशिभिराकीर्णोऽण्डकोशाग्निरो महान् ॥ तन्मूलत्वादच्युते ज्यासर्वजीवात्मतर्पणम् ३६ पुराण्यनेन मृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः ॥ शोते जीवेन रूपेण पुरेऽपु पुरुषो ह्यसौ ३७ तेष्वेव भगवान् राजन् तारतम्येन वर्तते ॥ तस्मात्पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयं तं ३८ दृष्ट्वा तेषां मिथो नृगामवज्ञानात्मतां नृप ॥ त्रेतादिषु हरेरर्चा क्रियायै कविभिः कृता ३९ ततोऽर्चायां हरिं केचित्संश्रद्धाय सपर्यया ॥ उपासत उपास्तापि नार्थदा पुरुषादिषाम् ४० पुरुषेष्वपि राजेंद्रसु पात्रं ब्राह्मणं विदुः ॥ तपसा विद्यया तुष्टया च तेऽंशुं हरेस्तनुम् ४१ नन्वस्य ब्राह्मणराजन् कृष्णस्य जगदात्मनः ॥ पुनंतः पादरजसा त्रिलोकीं देवतं महत् ४२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमं चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ कर्मनिष्ठादिजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपापरे ॥ स्वाध्यायेऽन्ये प्रवचने ये केचित् ज्ञानयोगिनो १ ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यान्त्यभिच्छता ॥ देवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथा र्द्धतः २

अच्युते ज्यासर्वेषां तर्पणं भवति ३५ ३६ भगवान् तिर्यगादिपूर्व अंतर्यामितया शोते अतः पुरुष इति प्रसिद्धः ३७ सर्वेषु नाणिषु भगवान् तारतम्येन वर्तते अतः पुरुषः सत्पात्रम् ३८ तत्रापि ब्राह्मणं सुपात्रं विदुः यतः तप आदिना सः हरेस्तनुं वेदं धत्ते ३९ ४० ४१ एवंभूताः द्विजाः पादरजसा त्रिलोकीं पुनंतः एते कृष्णस्य महदैवतम् ४२ ॥ इति सप्तमे चतुर्दशः ॥ १४ ॥ नारद उवाच ॥ केचिद्विजाः कर्मनिष्ठाः अपरे तपोनिष्ठाः स्वाध्यायेऽन्ये प्रवचने ये केचित् ज्ञानयोगिनो १ तत्र कव्यानि ज्ञाननिष्ठाय देयानि तथा हव्यान्यपि २

३ (इत्थं अज्ञादि । अर्हणं पूजनं) ननु विस्तरः कुतः प्राप्तः येन निषिध्यते तत्राह । स्वजनानामर्पणात् जायताचेन्निमित्तं यत्तत्पिपादयः कथं वर्था इत्येवमाज्ञाद्विस्तरादित्यर्थः (अतस्त
हासिष्येन देशकालादिसंकोचात् तैजानिसंयममवतीति भावः) ४ मुन्यन्नं अरण्यप्रीत्यादि । हरिदेवतं हरये निवेदिनं महित्यर्थः । (अत्र यं पशुपतीति शेषः) ५ तद्देवादिषु रुपात्मकं चरक
म् ६ ७ (धर्मतत्त्वमेवाह) दंडस्य न्यासः हि मायास्वरागोयः एतादृशोऽन्यो धर्मो नास्ति ८ अतएवोत्तमाधिकारिणी बाह्यानि कर्माणि त्यजंतीत्याह । एक इति । अनीहानेष्कामाज्ञानदी
पिते आत्मसंभूतिमति आत्मसंयमने (मनसः संयमे) जुह्वतमनो नियम्यत दंतारायतया त्यजंतीत्यर्थः तदुक्तं सर्वज्ञपूके । 'प्रत्यक्स्फूर्तिरमत्स्फूर्तिस्तनुनिष्ठा विघातकम् । संलक्ष्य संत्यजे
त्कर्मस्य जन्निग्रहो न्यया' इति ९ मामां एषः ध्रुवं हन्यादिति । कुतः अकरुणः तत्कुतः अस्तु पूजापतर्कः तर्हि अतः ज्ञः आत्मतत्त्वानभिज्ञः तथा च भुतिः । 'न विदाययमाज जनाम्यद्यु
ष्माकमंतरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्पा चासुत उक्ताशासश्चरंति' इति १० प्रस्तुतमनुवर्तयति तस्मादिति । (दैवोपपन्नेन अनायासप्राप्तेन) ११ अधर्मवत्तमाज्ञानिषिद्वत् १२
कर्ममनादस्य पेषापि स्वयं व्याचष्टे (सार्धेन) धर्मबाधो धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मबाधः । (यथाशीतज्वरे स्नानादि) अन्यस्य चोदितोऽन्यस्य परधर्मः । उपमेति व्याचष्टे
उपधर्मस्ति वाति । (दंभो दंभेन क्रियमाणः स बोधधर्मः) शब्दस्य भिन्नभेदः अन्यथाकारुण्यं न धास्मिन् यथादज्ञावरान् भोजयदित्युक्ते देशभ्योऽपराति (न बुद्धज्ञावरयेभ्य इति) । शब्द
भूदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं विमर्शितं तथा यथागादयादित्युक्ते मारिष्यं त्यागोऽनिय १३

द्वैदेवोपि तृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ॥ भोजयेत्सुसमृद्धोपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम् ३ देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च ॥ सम्यग्मवांति नैता
निविस्तरात्स्वजनार्पणात् ४ देशे काले च संप्राप्ते मुन्यन्नं हरिदेवतम् ॥ श्रद्धया विधेवत्पात्रेन्यस्तं कामधुक्षयम् ५ देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वज
नाय च ॥ अन्नसंविभजन् पश्येत्सर्वतः पुरुषात्मकम् ६ न दद्यादामिषं श्राद्धेन चाद्याद्धर्मतत्त्वावित् ॥ मुन्यन्नैः स्यात्पराप्रीतिर्यथानपशुर्हिंसया ७
नैतादृशोऽपरो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम् ॥ न्यासो दंडस्य भूतेषु न नो वाक्कायजस्य ८ एककर्ममयान्यज्ञानज्ञानिनो यज्ञवितनाः ॥ आत्मसंय
मनेऽनीहाजूह्वति ज्ञानदीपिते ९ द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति ॥ एष माकरुगो हन्यादतज्ज्ञो ह्यनुतृपद्भुवम् १० तस्माद्वैवोपपन्नेन मुन्यन्नेना
पि धर्मवित् ॥ संतुष्टोऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ११ विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः ॥ अधर्मशाखाः पंचेमाधर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत् १२ धर्म
बाधो विधर्मः स्यात्परधर्मोऽन्यचोदितः ॥ उपधर्मस्तु पाखंडो दंभो वा शद्धमिच्छतः १३

द्वैदेवोपि तृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा भोजयेत् सुसमृद्धोपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम् ३ देशे काले च प्राप्ते हरेः अर्पणेन अन्नं विभजन् सर्वैर्देवरूपं पश्येत् ४ ५ ६ किंच धर्मज्ञः
श्राद्धे आमिषं न दद्यात् स्वयंचनायात् यथा मुन्यन्नैः हरेः प्रीतिः स्यात् तथा पशुर्हिंसया ७ किंच नृणां भूतर्हिंसा त्यागसदृशः अन्यो धर्मो नास्ति ८ अतः ज्ञानिनः मनो
नियम्य कर्ममयान् त्यजंति ९ किंच द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं न दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति १० अतः दैवप्राप्तेन मुन्यन्नेन तुष्टः सन्नित्यने नैमित्तिकीः क्रियाः कुर्यात् ११ किंच धर्मः १
परधर्मः २ आभासः ३ उपधर्मः ४ छलः ५ इमाः पंच अधर्मशाखाः धर्मज्ञः त्यजेत् १२ आसां अर्थमाह धर्मबाधः १ अन्यस्योक्तः २ इत्युक्त्या कृतः ३ पाखंडः ४ शब्दभेदः ५ १३

(आश्रमात्पृथक् आश्रमं विना) स्वधर्मानुष्ठानानंतरं धर्मभूयस्त्वार्यमपि परधर्मो नानुष्ठेयः अनुपयोगादित्याह । स्वभावविहित इति । स्वधर्माश्रमविहितः १४ किंच । अधनो धर्मार्थमपि धनं नेहेतुनापेक्षेत । धनार्थं न व्याप्तिरिति वा । देवोपपन्नेनैव स्वधर्मसिद्धेरुक्तत्वात् । या प्रार्थना देहादिनिर्वाहार्थमपि नेहेतेत्येतत्प्रपञ्चयति अनीहेतिसार्थः पक्षः (महाहेरजगरस्येव) १५ (कामलोभेन कामभोगेच्छया याऽर्थं हातयादिशोचावतः) १६ उपानहोपादयोऽर्थस्य स उपानत्पदस्य १७ गृहपालः स्यात्तद्वदाचरति १८ (अवकीर्यते नश्यति) १९ जनः क्षुधातृषाचकामस्यांतयाति । अन्नोदकातिरिक्तकामपोषकामावात् । स्मृतिश्च । 'विषया विनिवर्तते' निराहारस्य देहिनः इति । क्रोधस्य चांतयाति । एतस्य क्रोधस्य यत्फलां हिंसा तस्योदयाजिष्पतेः । दिशोजित्वापि भुवोभुक्त्वापि लोभस्य नैवांतयातीत्यर्थः २० २१ इदानीं कामादिजयोपायानाह । असंकल्पादिति चतुर्भिः । जयेदिति यथापेक्षमन्वेति । (असंकल्पाद्विषयसंकल्पाभावेन । कारणशेषकार्यनाश इत्यर्थः) अर्थेऽनर्थदर्शनेन लोभं जयेत् । तत्स्वावमर्शनात् अद्वैतानुसंधानेन २२ आन्वीक्षिक्या आत्मानात्मविवेकेन । महतां सात्विकानाम् (उपासया) भवेया । योगस्यांतरायान् लोकवार्तादीन् । कायाद्यनीहयास्त्वदेहाद्यनाभिमानेनेत्यर्थः २३ येभ्योभूतेभ्योऽनुसंधायेत तेष्वेव कृपया हिताचरणेन । देवदेवोपसर्गनिमित्तं वनःपीडादि विमना विफलारंभः संसीदत्यनिमित्तत इति । आत्मजं देहजं योगवीर्येण प्राणायामादिवलेन । सत्त्वनिवेद्यासात्स्विकाहारादिना २४

यस्त्विच्छया कृतः पुंभिराभासो ह्याश्रमात्पृथक् ॥ स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रज्ञांतये १४ धर्मार्थमपि नेहेतयात्रार्थवाऽधनो धनम् ॥ अनीहानीहमानस्य महाहेरिवृत्तिदा १५ संतुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखम् ॥ कुतस्तत्कामलोभेन धावतोऽर्थं हयादिशः १६ सदा संतुष्टमनसः सर्वाः शिवमयादिशः ॥ शर्कराकंठकादिभ्यो यथोपानत्पदः शिवम् १७ संतुष्टः केन वाराजत्रवर्तेतापि वारिणा ॥ औपस्थ्यजैह्वयकर्मण्याद्गृहपालाय ते जनः १८ असंतुष्टस्य विप्रस्य ते जोविद्यातपो यज्ञः ॥ स्रवंतींद्रियलौल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते १९ कामस्यांतं च क्षुत्तृड्म्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् ॥ जनो याति न लोभस्याजित्वा भुक्त्वादिशो भुवः २० पंडिता बहवो राजन् बहुज्ञाः संशयच्छिदः ॥ सदसस्पतयोऽप्येकं असंतोषात्पतंत्यधः २१ असंकल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात् ॥ आर्थानर्थक्षयालोभं मयंतत्त्वावमर्शनात् २२ आन्वीक्षिक्या शोकमोहोदंभं महदुपासया ॥ योगांतरायान्मौनेन हिंसां कायाद्यनीहया २३ कृपया भूतजंदुःखं देवं जह्यात्समाधिना ॥ आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिवेद्या २४

१४ किंच स्वयं अधनः धर्मार्थयात्रार्थवाधनं नापेक्षेत निरिच्छस्य निरीहामहाहेरिवृत्तिदा भवति १५ संतुष्टस्य यत्सुखं तत्लोभेन धावतः कुतः १६ सदा संतुष्टमनसः सर्वाः दिशः सुखदाः यथा शर्कराकंठकादिभ्यः उपानत्पदः शिवं १७ १८ असंतुष्टस्य ते जोविद्यादयः इन्द्रियलौल्येन स्रवंति १९ जनः क्षुत्तृड्म्यां कामस्य अंतयातिक्रोधफलेन क्रोधस्य अंतयातितयापि दिशोजित्वा भुवं भुक्त्वा लोभस्य अंतं न याति २० अथ कामादेजयोपायानाह २१ असंकल्पात्कामं जयेत् कामत्यागात्क्रोधं अर्थेऽनर्थदर्शनेन लोभं एवं मयशोकमोहादीन् जयेत् २२ २३ २४

२५ ननु कथं गुरोर्भक्त्या सर्वस्य जयः स्यात् । तस्यापि मनुष्यत्वेन तदवस्थत्वात् । तत्राह यस्येति । मर्त्यासद्गीः मनुष्य इति दुष्टा बुद्धिः तस्य शास्त्रश्रवणं कुंजरस्नानवद्वयम् २६ ननु गुरोः
पितृपुत्रादयस्ते तं नरा येव मन्यन्ते अत आह । एष गुरुः साक्षाद्भगवानेव भवेत् । लोकस्थ नरो साविति बुद्धिर्भाति रित्यर्थः । यद्वा नहि तत्पित्रादेर्भेदमनुष्यबुद्ध्या प्रतीयमानोऽपि गुरुर्मगवान्न भवेत् ।
यथेष श्रीकृष्ण इत्यर्थः २७ एवं सर्वैरुपायैः कामादिवेगं जित्वा नियतो द्वियो भूत्वा ध्यानपरो भवेत् । अन्यथा तं प्रति सर्वशास्त्रवैफल्यं स्यादित्याह षड्गतेति । सर्वा अपि नियमचोदेना इष्टा पूर्तादि
विषयः षड्विधयवर्गस्य यः संयमस्तस्मिन्नेव कस्मिन्नेतोयासांतदेकपरा इत्यर्थः न च तावतापि चरितार्था इत्याह । तदंताः सत्योऽपि यदियोगान् धारणाध्यानसमाधीन् नो जावहेयुः न साधयेयुः
तर्हि केवलं श्रमावहा एवेत्यर्थः २८ एतदेव दृष्टांतेनाह । यथावार्तादयः कृष्णादयः अर्थाः तत्फलानि च योगस्यार्थं (न बिभ्रति) भोक्षं न साधयति प्रत्युत अनर्थाय संसारयैव (ते भवेयुः) असतो बाहि
र्मुखस्येष्टा पूर्ता अपि तथा २९ एवं योगं युंजतोऽपि यस्य कुटुंबाभेन चित्तं विक्षिप्येत तस्य कृत्यमाह । यः चित्तस्य विजये यत्तु द्युक्तः समिक्षुः स्यात् संन्यसेत् । तथा च स्मृतिः । 'द्वंद्वं ह तस्य माहं
स्थं ध्यानभंगादिकारणम् । लक्षयित्वा गृहीत्वा स्पृष्टं संन्यसेदविचारयन्' इति । भिक्षया प्राप्तं भित्तमशनं यस्य ३० कृत्तुसमं गंयस्य सकृज्जंगः । सुखं यथाभवत्येवमासीत् ३१ मित्युच्चारय
त्रिति शेषः ३१ ३२ ३३ एवमभ्यसतः स तस्मात्स्ययतेति श्रुतिं निर्वाणं शांतिं याति ३४ न च पुन विक्षिप्येतेत्याह । कामादिभिरक्षुभितं यच्चित्तं तत्रोत्तिष्ठेत्ततः प्रशांता बलिष्ठवृत्तयो
स्य । कुतः ब्रह्मसुखेन स्पृष्टं ३५ यस्तु प्रव्रज्या कृत्वा पि भोगमभिलिप्सु तं निंदति । य इति । त्रयाणां धर्मादीनां वर्ग आसमंतादुप्यते यस्मिंस्तत् (त्रिवर्गावपनं) तस्माद्गृहात्पूर्वप्रव्रज्य । तान्
धर्मादीन् । वांताशीछादितभोजी । निर्लज्जश्चतः ३६

रजस्तमश्च सत्त्वेन सत्त्वं चोपशमेन च ॥ एतत्सर्वं गुरोर्भक्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत् २५ यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ॥ मर्त्यासद्गीः श्रुतं तस्य सर्वं कुंज
रशौचवत् २६ एष वै भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ योगेश्वरैर्विष्टृग्याघ्रिलोको वै मन्यते नरम् २७ षड्वर्गसंयमैकांताः सर्वानियमचोदनाः ॥ तदंताय दि
नो योगानावहेयुः श्रमावहाः २८ यथावार्तादयो ह्यर्था योगस्यार्थं न बिभ्रति ॥ अनर्थाय भवेयुस्ते पूर्तमिष्टं तथाऽसतः २९ यच्चित्तविजये यतः स्यान्निःसंगोऽय
रिग्रहः ॥ एको विविक्तः शरणो भिक्षुर्भिक्षामिताशनः ३० देशेषु चौसमे राजन संस्थाप्या स नमात्मनः ॥ स्थिरं समं सुखं तस्मिन्नासीत् ज्वैर्गओमिति ३१
प्राणापानौ सन्निरुद्धात्पूरकुंभकरेचकैः ॥ यावन्मनस्त्यजेत्क्रमान् स्वनासाग्रनिरीक्षणः ३२ यतो यतो निःसरति मनः कामहतं भ्रमत् ॥ ततस्तत उपाहृत्य
हृदि रुंध्याच्छनैर्धुषः ३३ एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीयसायते ॥ अनिशंतस्य निर्वाणं यात्यनिधनवद्विवत् ३४ क्रमादिभिरनाविद्धं प्रशांता बलिष्ठवृत्तिय
त् ॥ चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत्तर्हि चित् ३५ यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वत्रिवर्गावपनात्पुनः ॥ यदि सेवेत तान् भिक्षुः सर्वैर्वांता इयपत्रपः ३६

सत्त्वेन रजःतमश्च सत्त्वं निषेवयानिद्रामुपशमेन सत्त्वम् एतत्सर्वं गुरोर्भक्त्या पुरुषो जयेत् २५ ज्ञानप्रदे गुरौ यस्य मनुष्य इति बुद्धिः तस्य शास्त्रश्रवणं व्यर्थम् २६ एवं कामादिवेगं
जित्वा ध्यानपरो भवेत् २७ २८ २९ यः चित्तजये यतः स निःसंगो भूत्वा ३० शुचौ देशे आसनं संस्थाप्य तत्रोपविश्य ३१ पूरकुंभकरेचकैः प्राणापानौ स
न्निरुद्धात् स्वनासाग्रनिरीक्षणः ३२ किंच यत्र यत्र मनो गच्छति ततः ततः आहृत्य हृदि रुंध्यात् ३३ एवं अभ्यसतः यतोऽचित्तं शांतिं याति ३४ ३५ यः यतिः पुनः धर्मादीन् से
वते स वांताशीक्षेपः ३६

नचेदमघटितं दृष्ट्वादिस्थाह । यैः पूर्वस्वदेहः अनात्मादिरूपः स्मृतः । चित्तितः तत्पुनरेनमात्म(रूप) इति मत्वा श्लाघयंति स्तावयंति हि ३७ यतीनुपलक्षणीकृत्याभ्यामपि स्वधर्मस्याभिगो
निवति गृहस्थस्येति द्वाभ्यां (तपस्विनोऽप्यभ्यासस्य) ३८ (आश्रमापसदाह्येते खल्वाश्रमविडंबकाः) ३९ मन्वात्मतत्त्वज्ञस्य भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता ३९ आत्मानं चेद्विजानीयादयमरभीतिपुरुषः । किमिच्छन्नकस्य
कामायशरीरमनुसंज्वरेत् इति ४० अज्ञस्य तु लौल्येन नरकपातापत्तेरप्रमत्तेन सदा तत्त्वज्ञानेयतितव्यमिति मयि 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमरभीतिपुरुषः' इत्यादिभ्यस्तु कस्य रूपकेनाह ।
आहुरिति षड्विः । इन्द्रियेशं मनोऽभिषून् रश्मीनाहुः । मात्राः शब्दादीन् वर्तमानानि गतव्यदेज्ञानाहुः । सत्त्वं चित्तं बुद्धिश्च देहश्च विषयश्च पुरुषश्च । चित्तं विना ह्यनिबद्धमिव शरीरं भवति । ईश
सृष्टमिति बंधनकर्ता स्वीश एवेत्यर्थः ४१ प्राणादयः पंच । 'नागः कूर्मश्च कलौ देवदत्तो धनंजयः' इत्येवं दशविधं प्राणमक्षयम् । अभिमानं साहंकारं जीवं रश्मिं च बुद्धिं च शरीरं परं ब्रह्मलक्ष्यम्
यथा धनुषाक्षरो लक्ष्ये निपात्यते तथा प्रणवेन जीवो ब्रह्मणि निपात्यत इत्यर्थः ४२ रागादयो जेतव्याः शत्रवः ४३ तत्र रजोऽभिनिवेशः कथं मूताः शत्रवः रजस्तमः प्रकृतयः । (तथा कवि
दाकठसमाचेः परोपकारादिप्रवृत्तयोपि सत्त्वप्रकृतयः) शत्रवः ४४ नृकायरूपं रथमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनयानि शातम् ॥ ज्ञानासिमच्युतबलोदधदस्तत्रुः स्वाराज्यतुष्टपशांतइदं विजह्यात् ४५
ज्ञातं तीक्ष्णं ज्ञानं च विप्रश्च अच्युताश्रयः सन्निरस्तशत्रुस्तत्त्वोपशान्तिः स्वानंदेन तुष्टो भूत्वा इदं रथादिकमुपेक्षेतेत्यर्थः ४५

यैः स्वदेहः स्मृतोऽनात्मा मर्त्यो विदुः मिमस्मसात् ॥ तपुनमात्मसात्कृत्वा श्लाघयंति ह्यसतमाः ३७ गृहस्थस्य क्रियात्यागो ब्रतत्यागो बटोरापि ॥ तपस्वि
नोग्रामसेवाभिक्षोरिन्द्रियलौल्यता ३८ आश्रमापसदाह्येते खल्वाश्रमविडंबकाः ॥ देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकंपया ३९ आत्मानं चेद्विजानीयात्परं
ज्ञानधुताशयः ॥ किमिच्छन्नकस्य वाहेतोर्देहं पुष्पातिलं पटः ४० आहुः शरीरं रथमिन्द्रियाणि हयानभीषून् मन इन्द्रियेशम् ॥ वर्तमानमात्राविषणांचसूतं
सत्त्वं बुद्धिं धनुः शरीरं मृष्टम् ४१ अक्षं दशप्राणमधर्मधर्मौ चक्रेऽभिमानं रश्मिं च जीवम् ॥ धनुर्हितस्य प्रणवं पठंति शरं तु जीवं परमेवलक्ष्यम् ४२ रागोलोमश्च
द्वेषश्च शोकमोहौ भयं मदः ॥ मानोऽग्रमानोऽमूयाचमाया हिंसा च मत्सरः ४३ रजःप्रमादक्षुब्धिद्राः शत्रवस्त्वेवमादयः ॥ रजस्तमः प्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः
क्वचित् ४४ यावन्नृकायरथमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनयानि शातम् ॥ ज्ञानासिमच्युतबलोदधदस्तत्रुः स्वाराज्यतुष्टपशांतइदं विजह्यात् ४५

३७ गृहस्थस्य क्रियात्यागो ब्रतत्यागो बटोरापि तपस्विनोऽप्यभ्यासस्य १ ३८ एते आश्रमविडंबकाः अतः सदा तत्त्वज्ञानेयतितव्यम् ३९ ४० अच्युतदेह
स्य रूपकमाह शरीरं रथं आहुः इन्द्रियाणि हयान् बुद्धिं सारथिम् मनः रश्मीन् धर्माधर्मौ चक्रे साहंकारं जीवं रश्मिं च प्रणवं धनुः शुद्धं जीवं शरम् परं ब्रह्मलक्ष्यम् यथा धनुषाक्षरो
लक्ष्ये निपात्यते तथा प्रणवेन जीवः ब्रह्मणि निपात्य रागद्वेषादयः जेतव्याः एवं नृकायरूपं रथं पुमान् यावत् धत्ते तावदेव महत्सेवया ज्ञानासिं दधत् भगवदाश्रयः सन्नजितशत्रुः स्वानं
दतुष्टो भूत्वा इदं रथादिकं उपेक्षेत् ४१ ४२ ४३ ४४ ४५

अच्युताश्रयाभावेबाधकमाह । नोचेदिति । असंतोबहिर्मुखायेइंद्रियवाजिनःसूतश्च (बुद्धिः) तेउत्पथं प्रवृत्तिमार्गनीत्वाविषयाख्येषु (दस्युषुचोरेषु) निक्षिपंति । हयैःसूतेनचसहवर्तमानम् । तमोषितमसाख्यासे । उरुमृत्युभयमयस्मिन् ४६ ननुचवेदविहितेष्टापूर्तादिकारिणःपुंसःकथमेवमनर्थप्राप्तिःस्यादित्याशंक्यवेदोक्तकर्मणांद्वाविध्यंदर्शयन्फलमाहप्रवृत्तंचेतिदशाभिः ४७ हिंस्रंइत्येनयागादि । द्रव्यमयंपुरोडाशादिप्रधानं अशांतिदंअत्यासक्तिप्रदं (काम्यंस्वर्गदिकामनयाकृतंअग्निहोत्रादि) आदिशब्दार्थविवरणंदर्शंश्चेति पशुः पशुयागःपुनःसोमयागः ४८ हुतंवेदंभवेदंहुतंबलिहरणंप्रतस्सर्वमिष्टमुच्यते । एतदेवयदिकाम्यंअशांतिदंचतर्हिप्रवृत्ताख्यमपीत्यर्थः । (आरामउपवनम्) आजीव्यंप्रपादि (इदंपूर्तमुच्यतेप्रवृत्ताख्यमपि) ४९ प्रवृत्तेनकर्मणाआरोहावरोहाम्यामावृत्तिप्रकारमाह । द्रव्यस्यचरुपुरोडाशादेःसूक्ष्मोविपाकःपरिणामोदेहांतरारंभको (भूतसूक्ष्माख्यः) येनसंपरिष्वक्तोमच्छ्रुतियएवभ्रुतोअप्यग्नेनोक्तः‘इतितुपंचम्यामाहुताचापःपुरुषवचसोमवति’इति।पाठांतरेद्रव्यशब्देनतेजोमात्राशब्दोक्तानिइंद्रियाणि उष्मविपाकशब्देनहृदयाग्रप्रद्योतःतथाचभ्रुतिः‘सइमास्तेजोमात्राःसमम्याददानेःहृदयमेवानुक्रामत्’इति तथा ‘तस्यहेतस्यहृदयाग्रप्रद्योततेतेनैवआत्मानिष्क्रामति’इति धूमादिशब्देस्तत्तदभिमानिन्म्योदेवताः । तत्रापन्नयःकृष्णपन्नःसोमःसोमलोकःतत्रभुक्तमोगस्यावरोहणप्रकारमाहअदर्शइत्यादिना (अदर्शइति) विपरीतलक्षणविशिष्टमोगक्षयशोकाग्निनादेहलयेनावर्शनमुच्यते । एतदुक्तंभवति । भूतसूक्ष्मयुक्तोधूमाद्यतिवाहिकदेवताभिःसोमलोकंप्रापितस्तद्भोगावसानेदिलीनदेहोवृष्टिद्वारेणोपविबिरुधादिक्रमेणजायते । एवंपुनर्भवहेतुःपितृयानंप्रवृत्तकर्ममार्गइति (इमेशहेतुपते । भ्रुतिश्च । तेषूममभिसंभवतिधूमाग्रात्रिरात्रेरपरपक्षमित्यादि । स्मृमिश्च । ‘यज्ञेनवपसादानैर्धेहिस्वर्गजितोनराःधूमंनिशाकृष्णपक्षंदक्षिणायनमेवच । पितृलोकंचंद्रमसंवायुंवृष्टिजंमही । क्रमातेसंभवतीहपुनरेवमजंतिवा’ इत्यादि । गीतासुच ‘धूमोरात्रिस्तथाकृष्णःषणमासादक्षिणायनम् । तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तते’इति) ५० पुनर्भवमेवाह । एकैकइयेनप्रत्येकं (आनुपूर्व्या) क्रमेणमूर्त्वाभूत्वातत्तत्सन्निध्यंप्राप्येहभूमौजायतेतत्राधिकारिणमाह । निषेकेति (निषेकादिशमशानांतेःमर्माधानाद्यंत्योष्टिपर्यंतैः) अन्यस्त्विष्टादिकार्यप्येवंजन्मलमतइत्यर्थः ५१

नोचेत्प्रमत्तमसर्दिन्द्रियवाजिसूतानीत्वोत्पथंविषयदस्युषुनिक्षिपंति ॥ तेदस्यवःसहयमृतममुंतमोषेसंसारकूपउरुमृत्युभयेक्षिपंति ४६ प्रवृत्तंचानिवृत्तंचद्विविधंकर्मवैदिकम् ॥ आवर्तेतप्रवृत्तेननिवृत्तेनाश्रुतेऽमृतम् ४७ हिंस्रंद्रव्यमयंकाम्यमग्निहोत्राद्यशांतिदम् ॥ दर्शश्चपौर्णमासश्चचातुर्मास्यंपशुःसुनः ४८ एतदिष्टंप्रवृत्ताख्यंहुतंप्रवृत्तेनैवच ॥ पूर्तंरुरालयारामकृपाजीव्यादिलक्षणम् ४९ द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्चधूमोरात्रिरपक्षयः ॥ अयनंदक्षिणंसोमोदर्शोषधिबीरुधः ॥ अन्नरेतइतिक्ष्मेशपितृयानंपुनर्भवः ५० एकैकइयेनानुपूर्व्याद्वृत्वाभूत्वेहजायते ॥ निषेकादिशमशानांतेःसंस्कारैःसंस्कृतोद्विजः ५१

अन्यथाएतेएवअसर्दिन्द्रियवाजिसूताःप्रमत्तजनंप्रवृत्तिमार्गनीत्वाविषयदस्युषुक्षिपंति तेदस्यवः पुनं सरथंसंसारकूपेक्षिपंति ४६ एवंप्रवृत्तिमार्गेणसंसारं निवृत्तिमार्गेणअमृतंअश्रुति ४७ ४८ ४९ ५० ५१

नितृत्तकमन्त्रिस्योपासनावशेषे पदशत्राचैर्हृदिनागैर्ष्वलोकप्राप्तिमाह इन्द्रियेभ्यस्त्यादिना । यद्वा द्रव्ययज्ञेषु हेनायादुर्वात्त्यादित्पुरुषानितृत्तकमैवदर्शयन्नाह । ज्ञानेनदीप्यंत
इतित्यतिष्ठेद्विषयपाराणां इष्टापूर्तादीनामिन्द्रियतावन्मात्रताभावयन्तीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि । इन्द्रियेषु कर्मैव दर्शनादिसंकल्परूपेणामिन्द्रियाणि जुहति विषयेभ्यो निगृहीतानां इन्द्रिया
णि मनोरूपाणि भावयन्तीत्यर्थः । तद्वैकारिकं विकारबुद्धं मनोवाचि । विद्यादिलक्षणयावाचा हि मनःकर्तृत्वादिविकारभजति ५२ (वाचं) वर्णानां (अकारादीनां) समाम्नाये सपुदाये ।
तद्विशेषत्वाद्वाचः स्वरे अकारादिस्वरत्रयात्मके (तं समास्त्रायं भावयेत्) ओंकारं बिंदौ तं च नादे तं नादं तु प्रापेत्तुत्रात्मनि । (अमुं प्रापेत्) महति ब्रह्मणि ५३ अग्निरिति (अग्न्यादिश
ब्दे) स्तुतदाभिमानिन्यो देवताः (लक्ष्यंते) ताः प्राप्नोतीति पूर्ववत् । दिवाऽहः । प्राहस्तस्यैवांनः रक्षाशुक्लत्रयांनः । यद्वा प्राहाराकेति च पुराणमतानुसारेणोक्तम् । उत्तरमयनम् ।
स्वराट् ब्रह्मा । एवं ब्रह्मलोकं गतस्य भोगावसाने मोक्षप्रकारमाह । विश्वइति । विश्वः स्थूलोपाधिकः । तं स्थूलं सूक्ष्मे विलाप्य सूक्ष्मोपाधिकस्तैजसो भजति । सूक्ष्मं सूक्ष्मकारणे विलाप्य कारणो
पाधिः प्राज्ञो भवति । कारणं च साक्षिणः (सर्वत्र) अन्वयात् साक्षिणस्वरूपे विलाप्य तुर्यो भवति तेषां च साक्षिणिलये शुद्धात्मा भवति मुच्यत इत्यर्थः । (अत्र मुतिः । ' तेषिरभिसंभवंत्याचं
षोऽहोऽह्नापूर्यमाणपक्षम् ' इत्यादि । स्मृतिश्च । ' अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः कृष्णमासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ' इति) ५४ (अनुपूर्वशः अनुक्रमेण अग्न्यादिक
पो भूत्वा भूत्वा तत्तद्देवतासां निधयं प्राप्येत्यर्थः । यद्वा) यथेतरौ (भूत्वा) भूत्वानिवर्तते तथा यं न निवर्तत इत्यर्थः ५५ (अथेनागौ ।) वेदेन निर्मिते ' तेषून्ममभिसंभवंति तेषिरभिसंभ
वंति ' इति मुतिभ्यां निश्चयेन विविच्य ज्ञापिते इत्यर्थः । अनस्थोपि देहस्थोऽपि न मुच्यते । (' नैतेषु जीभार्यं ज्ञानन्योमीमुद्यतिकश्चन ' इति मगबद्धचनं) ५६ तत्र हेतुमाह । आदाविति ।
जनानां दिवादीनां आदौ कारणत्वेन अंते चावधित्वेन सत्यं (सत्यं) तथा बहिर्मोक्षं अंते मोक्षपरमवरं च उच्यंतीति तमोऽप्रकाशः ज्योतिः प्रकाशः तत्सर्वं अयं ज्ञानी स्वयमेव । न तस्माद्य
तिरिक्तं किंचिदस्ति येन मुह्येदित्यर्थः ५७ ननु तर्हि कथं पृथग्मर्थस्तस्य मर्त्योऽपि वेदनाह । आदावधितः तर्कविरोधेन सर्वतो बाधितोऽपि आमासः प्रतिबिम्बादिः वस्तु उपायया स्मृतः तद्वदैव विषयकं सर्व
अर्थत्वेन विकल्पितम् । (प्रातिमासिकस्य यादृशं वस्तु तदादृशमेव व्यावहारिकस्यापीत्यर्थः) ननु परमार्थतः । दुर्घटत्वात् (तर्कविरुद्धत्वादित्यर्थः) ५८

इन्द्रियेषु क्रियायज्ञानज्ञानदीपेषु जुहति ॥ इन्द्रियाणि मनस्यूर्मौ वाचिवैकारिकं मनः ५२ वाचं वर्णं समाम्नाये तमोकारे स्वरे न्यसेत् ॥ ॐ कारं बिंदौ नादे तं
तु प्रापे मह्यमुम् ५३ अग्निः सूर्यो दिवा प्राहः शुक्लो रात्रौ तं स्वरट् ॥ विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्य आत्मा समन्वयात् ५४ देवयानं निदं प्रादुर्भूत्वा भूत्वानु
पूर्वशः ॥ आत्मयाज्युपशांतात्मा ह्यात्मस्थो नानेवर्तते ५५ य एते पितृदेवानां मय वेदेन निर्मिते ॥ शास्त्रेण च क्षुषावेदजनस्थोऽपि न मुह्यति ५६ आदावं
ते जनानां सद्गहिरंतः परावरम् ॥ ज्ञानं ज्ञेयं चोवाच्यं तमो ज्योतिस्त्वयं स्वयम् ५७ आदावधितोऽपि ह्यामासो यथा वस्तु तथा स्मृतः ॥ दुर्घटत्वादैन्द्रियकं
तद्वदर्थविकल्पितम् ५८

उपेक्ष्यमेवाह । क्षित्यादीनां पंचभूतानां छायापेक्यबुद्ध्यालंबनरूपं देहादेः संघातारंभणपरिणामानां मध्ये कतमापि अन्यतमापि न भवति । तथाहि । सानतेषां संघातः वृक्षाणामिव नम् । एकदेशाकर्षणे सर्वाकर्षणानुपपत्तेः । न ह्येकस्मिन् वृक्षे आकृष्टे सर्वे वनमाकृष्यते । न च विकारः अप्रकृतोऽन्यथा । अपि स्रग्भटात्परिणामोपि । कुतः । सकिं स्वावयवेष्वन्यथा परिणते म्योवापृथक् । तदन्वितो वा । न तावदत्यंतं पृथक् तथा अप्रतीतिः । न चान्वितः । सकिं प्रत्यवयवसर्वोपपत्तिर्विभक्तौ भवति । आद्ये अंगुलिमात्रेऽपि देहबुद्धिः स्यात् । द्वितीये तस्याप्यंशं गीकारे सत्यनवस्था स्यात् । अतो मूर्ध्वेत्यर्थः ५९ एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा तद्वैतानां क्षित्यादीनामपि मिथ्यात्वमाह । धारयंतीति वा तत्रोक्तं महामूना निनम्मात्रेऽसुखमवयववर्तिनानस्युः अवयवित्वात्तेषामपि तद्वयवः सत्यइति चेत्तत्राह । उक्तप्रकारेणावयवविन्यसति अवयवोऽप्यंततोऽसत्त्वेन स्यात् । अवयवप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिर्विना तत्प्रमाणाभावादित्यर्थः । तदुक्तं पंचमस्कंदे । ' एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तं ' इत्यादि ६० नन्ववयवविनोऽभावे आगमापायिषु ब्रह्मणा देषु सोऽयं देवदत्तइति प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् तदुक्तं मटैः । आविर्भावतिरोभावधर्मकैश्च न पायिषु तद्भूमि' इति तत्राह । स्यादिति । वस्तुनः परमात्मनो विकल्पे भेदे भवति यद्वा वस्तुनोऽविवक्षया विकल्पे सति पूर्वपूर्वोपसादय्यात् (संयं दीपज्जालोतिवत्) स एवोति प्रमः स्यात् । स च तावदेव यावदविवक्षानिवृत्तिः । ननु सर्वस्य मिथ्यात्वे शास्त्रस्य विधिनिषेधता कथं तत्राह । स्वप्नमध्ये (तद्गत-) जाग्रत्स्वप्नव्यवस्था (प्रमिताप्रबोधे तु त्रयोपि स्वप्ना एव) यथा तथेति ६१ इदानीं मुक्तमेवाह्वेतं भावनाप्रयोपदेशेन दृढीकरोति । भावाद्वैतमिति चतुर्थः । (आत्मनः भावाद्वैतादिकम्) वर्तयन्नालोचयन् स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेन त्रीन् जाग्रदादीन् 'त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः' इति श्रुतेः यद्वा वस्तुभेदबुद्धिरेकः स्वप्नः ततस्तदधिकारभेदेन कर्मबुद्धिर्द्वितीयः ततो मत्कर्मसाधितमेतत्फलं भवमोग्यमिति तृतीयः बान्धुनते निवर्तयति (यद्वा प्रपंचलक्षणो दीर्घस्वप्नस्तद्गतौ विविधनिषेधो चेति त्रीन्) ६२ (किं तद्भावाद्वैतादिकं तदाह । कार्येति । विकल्पस्य भेदस्य मिथ्यात्वात्) कार्यकारणयोः वस्तुवैक्यस्य मर्शनं आलोचनम् । तंतुरेव न पटइति वत् ६३ मनोवाक्नुमिः कृतानां कर्मणां समर्पणम् । तैः समर्पणमिति वा । उद्देश्यफलभेदो हि क्रियाभेदे हेतुः ईश्वरार्पणे च भावात् क्रियाणामद्वैतम् ६४ आत्मनः स्वस्य जायादीनां च (अन्येषां सर्वदेहिनां च) स्वार्थश्च कामश्च तयोः । सर्वेषां देहादीनां पंचभूतात्मकत्वेन मोक्षणाच्च परमात्मत्वेन (यत्) अभेदालोचने तेनार्थकामयोर्यदेक्यदर्शनं तादित्यर्थः ६५

क्षित्यादीनामिहार्थानां छाया न कतमापि हि ॥ न संघातो विकारोऽपि न पृथक् द्रान्वितो मृषा ५९ घातवोऽवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना ॥ न स्युर्ह्यसत्यवयवविन्यसन्नवयवोत्ततः ६० स्यात्सादृश्यमस्तौ द्विकल्पोऽसति वस्तुनः ॥ जाग्रत्स्वप्नौ यथा स्वप्ने तथा विधिनिषेधता ६१ भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथात्मनः ॥ वर्तयन् स्वानुभूत्येह त्रीन् स्वप्नान्धुनुते मुनिः ६२ कार्यकारणवस्तुवैक्यमर्शनं पटतंतुवत् ॥ अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ६३ यद्ब्रह्मणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणम् ॥ मनोवाक्नुमिः पार्थक्रियाद्वैतं तदुच्यते ६४ आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनाम् ॥ यत्स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते ६५

५९ ६० ६१ ६२ किंच कार्यकारणवस्तुवैक्यदर्शनं पटतंतुवत् भावाद्वैतम् १ ६३ परे ब्रह्मणि सर्वकर्मार्पणं क्रियाद्वैतम् २ ६४ आत्मनः जायापुत्रादिसर्वप्राणिनां च अर्थकामयोर्यत्प्रेक्यं द्रव्याद्वैतम् ३ ६५

उक्तानां श्रमधर्मांस्तंक्षिप्याह । यदिति । यत्र यस्मिन्देशे काले वा येनोपायेन यत्सकाशात् (यत्प्रव्यमनिषिद्धं यस्य पुरुषस्य स पुरुषः तेन द्रव्येण) ६६ प्रस्तुतमुपसंहरति एतैरिति । अस्य श्रीकृष्णस्य गतिं । तद्भक्तिभाक्त्वनस्य भक्तः ६७ एतच्च सर्वसाधारणमुक्तम् । भक्तस्य तु भक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहेतुरिति पाठवानेव क्लीकृत्याह । यथाहीति । हेनूपदेव । नृपदेवैश्च हायैर्दुस्त्यजादिति वा । आत्मनः प्रभोः श्रीकृष्णादेव हेतोः । उत्तरत उत्कर्षेणातरतेत्यर्थः अहमावधार्यः । यथायथावत् । तमेव भजतेति शेषः यद्वा यथा आपन्नपादुत्तीर्णस्त्वं यथा च नूनहार्थं तथा संसारादिपि यूयं श्रीकृष्णादेव तारकादुत्तरतेत्यर्थः ६८ श्रीकृष्णसेवापि महता मवल्लया भ्रज्यति तत्कृपया च सिध्यतीति दर्शयन् स्वपूर्ववृत्तां तमाह । अहमितिसर्वैः पंचभिः । नाम्ना उपबर्हणः ६९ पेशकं सोऽकुमार्यं । कृपादिभिः प्रियदर्शनं यस्य । (तासां स्त्रीणां पुरुषं पदः जातिलोहपः) ७० (हरिगाथानामुपमायमविषये) ७१ तदा ह्यानं विद्वान् अहं च मच्छन् सन् गायन्नेवमतः ७२

यद्यस्य वाऽनिषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप ॥ स तेने हेतकार्याणि नरो नान्यैरनापदि ६६ एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः ॥ गृहेऽप्यस्य गतिं याया द्राजंस्तद्भक्तिभाङ्गुरः ६७ यथा हि यूयं नृप देव दुस्त्यजादापद्रणादुत्तरतात्मनः प्रभोः ॥ यत्पादपंकेरुहसेवया भवानहार्थी त्रिजितदिग्गजक्रतून् ६८ अहं पुराऽभवं कश्चिद्गंधर्व उपबर्हणः ॥ नाम्नाऽतीते महाकल्पे गंधर्वाणां सुसंमतः ६९ रूपपेशलमाधुर्यसौ गंध्यप्रियदर्शनः ॥ स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मतस्तत्पुरुषं पटः ७० एकदा देवसन्नेतुं गंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ उपहृता विश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने ७१ अहं च गायंस्तद्विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतो मतः ॥ ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हे लनं शेषुरोजसा ॥ यादित्वं शूद्रतामाशु नष्टश्रीः कृतहे लनः ७२

एतत्त्रयं स्वानुभूत्या यः जानातिसः मुनिः त्रीन् जाग्रदादीन् धुनोति ६६ एतैरन्यैश्च वेदोक्तैः कर्मभिर्वर्तमानः गृहेऽपि कृष्णस्य गतिं यायात् ६७ हेनूप यूयं गृहे वर्तमानाः संतः श्रीकृष्णादेव आपद्रणात् अतरत अतः तं भजत भगवत्सेवामहतां अवज्ञया भ्रज्यति तत्कृपया सिध्यति ६८ स्वीदाहरणेन दर्शयति हे भर्मपुरा अहं गतकल्पे उपबर्हणो नाम गंधर्वः आसम् ६९ एकदा देवसन्नेतुं गंधर्वादयः हरिगाथा गायने विश्वसृग्भिः आहृताः तत्र अहं स्त्रीभिर्वृतः सन् गतः तदा मदपराधं ज्ञात्वा विद्वान् सृजः भूम्नो भवेति शेषः ७० ७१ ७२

(तावदतदानीम्) ७३ त्वं कृतार्थ एवेति हर्षेण पुनः पूर्वश्लोकानेव पठति । दूयमिति । आख्यायताम् । ज्ञेयं स्पष्टं ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ (यत्र वंशेषु) ८० सप्तमस्कंधे मावार्थः ।
दमावार्थदीपिका । संसेव्यतां सदा सद्भिर्नृति श्रीधरनिर्मिता ॥ १ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे मावार्थदीपिकायां पंचदशोऽध्यायः १५ ॥ ॥ समाप्तोऽसप्तमस्कंधः ॥ ॥

तावद्दस्यामहं जज्ञे तत्रापि ब्रह्मवादिनाम् ॥ शुश्रूषयानुवंगेण प्राप्तोऽब्रह्मपुत्रताम् ७३ धर्मस्ते गृहमेधीयो वर्णितः पापनाशनः ॥ गृहस्थो येन पदवीमंजसा
न्यासिनामियात् ७४ यूयं नृलोके बतभूरिभागा लोकं पुनानामुनयोऽभिभूयंति ॥ येषां गृहानावसतीति साक्षाद्दृष्टं परं ब्रह्म नुप्यर्लिङ्गम् ७५ स वा अयं ब्रह्म महादे
मृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ॥ प्रियः सुहृद्ः खलु मातुलेय आत्मा र्द्वितीयो विधिः कुरु ७६ नयस्य साक्षाद्दृष्टं पद्मजादिभीरूपं धियावस्तु तयोपवर्णित
म् ॥ मैनेन भक्तयोपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष सत्त्वतां पातिः ७७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभः ॥ पूजयामास सुप्रीतः क
र्णं च प्रेमविह्वलः ७८ कृष्णपार्थावुपामंज्य पूजितः प्रययौ मुनिः ॥ श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्थः परमाविस्मितः ७९ इति दाक्षायणीनां तेषु प्रथमं वंशः प्रकीर्तितः ॥
देवासुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः ८० ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः १५ ॥
इति सप्तमस्कंधः समाप्तः ॥ ६ ॥

तावद्दहं दास्यां जज्ञे तत्रापि ब्रह्मवादिनां सेवया ब्रह्मपुत्रतां प्राप्तः ७३ हेराजन् एवं गृहमेधीयो धर्मः तेऽलकः येन न्यासिनां पदवीं दद्यात् ७४ यूयं नृलोके बतभूरिभागाः यतः युष्माकं गृहे
पुनराकारं श्रीकृष्णाख्यं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टं तत्तद्दर्शनार्थं मुनयः सर्वतः आयाति ७५ किंच सोऽयं ब्रह्मैव युष्माकं प्रियः सुहृन्मातुलेय इत्यादिरूपो भवति ७६ यस्य रूपं शिवादिभिरपि
इदमित्थमिति साक्षात्तोपवर्णितं स युष्माकं स्वयमेव प्रसन्नः एवं भूतः भगवान् मे प्रसीदताम् ७७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य प्रीतः धर्मरजः कर्णं नारदं च
पूजयामास ७८ पूजितो मुनिः कृष्णपार्थोऽमंज्ययौ पार्थः कृष्णं परं ब्रह्म श्रुत्वा विस्मितः आसीत् ७९ एवं ते दाक्षकन्यानां वंशः कीर्तितः यत्र देवासुरमनुष्याद्याः चराचराः अमव
न् ८० ॥ ॥ इति सप्तमस्कंधे चूर्णिकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ इति सप्तमस्कंधः समाप्तः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

॥ इति सटीकसचूर्णिकश्रीमद्भागवत-सप्तमस्कंधः समाप्तः ॥

॥ अथ सटीकसचूर्णिकश्रीमद्भागवत-अष्टमस्कंधप्रारंभः ॥

श्रीर्जयति ॥ ॥ ॐ नमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायमक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामाय ॥ ॥ अथाष्टमेवदुर्विशस्यध्यायैर्ननुवर्णनम् । तत्सुतेर्जपिदेवैर्नृमूर्तिभिश्च
हरेस्तद ॥ १ ॥ प्रतिमन्वंतरं चैवमन्वाद्याः षट्पृथक्पृथक् । प्रवर्तयंतिसदमार्गपालकं स्यात्परंतिच ॥ २ ॥ अतोमन्वंतरस्वोक्तं सदर्भं इति लक्षणम् । येन विविक्तवागेन गरोन गिरयं प्रजेद ॥ ३ ॥
तत्र प्रथमे स्वायंभुवः स्वारीचिपस्तथा । उत्तमस्तामसश्चेति चतुर्मेव नृनिरूपणम् ॥ ४ ॥ स्वायंभुवोऽन्तरेऽन्तदुर्लभवर्षमाह । मुदितः परिपप्रच्छ सर्वमन्वंतरस्त्विति ॥ ५ ॥ स्वायंभुवस्ये
ति त्रिभिः । यत्र (वंशे) मनुकन्यासु विश्वसृजां मरीच्यादीनां सर्गः पुत्रपौत्रादिः (कथितः) १ महीवसोहरेः । (यत्र यत्र मन्वंतरे) अत्र कविद्विपुलांतरमस्ति तदुपेक्षितमस्माभिः
(विस्तरमीतेः) २ यस्मिन् (मन्वंतरे) स्वतीते मतेयत्कृतवान् । यस्मिन्नागतेयत्कर्ता करिष्यति अथवा वर्तमानेयत्कुरुते तद्वदेत्यन्वयः ३ अस्मिन्कल्पे षण्मनवो व्यतीता मताः ।
(तत्र जाद्यः स्वायंभुवः ते कथितः चतुर्थस्कंधे यत्र स्वायंभुवांतरे) ४ तस्य मनोर्दुहित्रो देवदूत्यामाकूत्या च कपिलयज्ञमूर्तिभ्यां पुत्रतांगतः प्राप्तः ५ कृतं सांख्यशास्त्रादि । अनुवर्णितं तृतीयस्कं
धे) ६ (शतरूपायाः पतिः स्वायंभुवः) ७ (सुनंदायां नद्यां तत्तीरे इत्यर्थः) चोरं दुश्चरं तपस्तप्यमानः समाधावनुभूतमिदं वक्ष्यमाणं निश्चितोऽप्युपदिशति तद्विदुः पदिशति तद्विदुः पदिशति तद्विदुः पदिशति
त्रिवचनमष्टमिः श्लोकैरन्वाह ८ येन विदुः चेतयते विदुः चेतयते किंच जने सुप्ते यः जागर्ति तं जनः न वेद स तु हं वेद ९
योगागर्तिसाक्षितया वर्तते । अहोचित्रम् । नायं जनस्तं वेद स तु हं वेद ९

श्रियैनमः ॥ ॥ राजोवाच ॥ स्वायंभुवस्येह गुरोर्वंशोऽयं विस्तराच्छ्रुतः ॥ यत्र विश्वसृजां सर्गो मनुनन्यान्वदस्वनः १ यत्र यत्र हरेर्जन्म कर्माणि च मही
यसः ॥ गृणंतिकवयो ब्रह्मस्तानि नो वदशृण्वताम् २ यद्यस्मिन्तरे ब्रह्मन्ममवान् विश्वमावनः ॥ कृतवान् कुरुते कर्ता स्वतीतेऽनामतेऽद्यवा ३ ॥ ॥ ऋ
षिरुवाच ॥ मनवोऽस्मिन् व्यतीताः षट्कल्पे स्वायंभुवादयः ॥ जाद्यस्ते कथितो यत्र देवादीनां च संभवः ४ आकूत्या देवदूत्या च दुहित्रोऽस्तस्ववैमनोः ॥
धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान् पुत्रतांगतः ५ कृतं पुरा भगवतः कपिलस्यानुवर्णितम् ॥ आख्यास्ये मम वान्यज्ञो यच्चकार कुरुद्वह ६ विरक्तः कामभोगेषु शतक
पापतिः प्रभुः ॥ विसृज्य राज्यं तपसे स भार्यो वनमाविशत् ७ सुनंदायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् ॥ तप्यमानस्तपोधोरमिदमन्वाह भारत ८ ॥ श्रीमनुरु
वाच ॥ येन चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते नयम् ॥ योजागर्तिसायानेऽस्मिन् नायं तं वेद वेदसः ९

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीमत्कुले देवतायै नमः ॥ अथाष्टमस्कंधस्याख्या ॥ राजोवाच ॥ हे गुरोस्वायंभुवमनोः वंशः मया श्रुतः यत्र मनुकन्या सुमरीच्यादीनां पुत्रादिसर्गः
अन्यान्मनुन्वद १ यत्र यत्र हरेः जन्मानि कर्माणि च कवयः गृणंतितानि वद २ तथा भगवान् गतमन्वंतरे यत्कृतवान् भाव्येयत्करिष्यति वर्तमानेयत्कुरुते तदपि ब्रूहि ३ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ अस्मिन्कल्पे स्वायंभुवादयः मनवः ६ मताः तत्राद्यमनुज्जेकथितः ४ तस्य कन्ययोः आकूतिदेवदूत्योः धर्मज्ञानोपदेशार्थं हरिः पुत्रतांगतः ५ तत्र कपिलकृतं
उक्तम् यज्ञः यच्च करतदाख्यास्ये ६ अथ स्वायंभुवमनुः विरक्तः सनूराज्यं हित्वा स भार्यः वनं प्राविश्य ७ सुनंदायां नद्यां वर्षशतं पदैकेन पदाभुवं स्पृशन् चोरं तपः तप्यमानः इदं उपदिश
ति वद ८ येन विदुः चेतयते विदुः चेतयते किंच जने सुप्ते यः जागर्ति तं जनः न वेद स तु हं वेद ९

तस्येश्वरत्वं दशयन्लोकस्य हितमुपदिशति । आत्मना ईश्वरेण आवास्करं वसता चैतन्याभ्यां संख्यां विभवं सर्वजगत्यां लोकेयार्त्तिकचिज्जगत्यां जगत् । अतस्तेनैवैश्वरेण सर्वात्मिकचिज्जगत्कर्मद्वयं धनं तेनैव भुंजीयाः मोक्षान्भुञ्जत । यद्वा तेन हेतुना तत्किं न ईश्वरार्थमेव भुंजीयाः । न स्वार्थम् । कस्य स्वित्कस्य चिदापि धनं मायुधः याभिकांक्षीः यद्वा कस्य स्वित् अहो कस्याम्बस्य च नमस्तित्यतो धनाकांक्षा क्रियते इत्यर्थः । तथा च भूतिः । ईशावास्यमिति यथा श्लोकेन १० ननु मत्तवः यामो तितर्हि चक्षुरादिभिः किं प्रतीयते तत्राह । यंपश्यंतं जनश्चक्षुर्न पश्यति चक्षुराद्यविषयत्वात् । न हि प्रमातारं प्रमाणं विप्रयीकरोतीति भावः । तथा च भूतिः 'अनुषः चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं' इत्यादि । ननु तर्हि घटनाशे देवदत्तस्य तद्विषयं चाक्षुषं ज्ञानमिवेश्वरस्यापि स्वरूपम् तंतद्विषयं ज्ञानं नश्येत् । तत्राह । यस्य तु पश्यतः चक्षुर्ज्ञानं न रिष्याति न नश्यति । तव दाकारेणोत्पन्ना यादृतेरेव नाशो न स्वतः सिद्धज्ञानस्य । न हि सविष्टप्रकाशः प्रकाशनाशो नश्यतीति भावः । भूतानि निलयो यस्य तं सर्वार्थमिष्य । तथा सुपर्णशोभनपतनं असंमं उपधावतमजम्बम् ११ तस्त्वेव कस्य नित्यत्वेनोपपादयन्नाह । न यस्येति । अमूनि आद्यं तादीनि विश्वस्य यस्माद्भवन्ति । विश्वं च यत्तद्वृषम् । अतएव त्रयमिचारित्वात् तत्तत्कृतं सत्यं महत्परिपूर्मब्रह्म १२ ननु विश्वं चेत्तद्वृषं तर्हि तस्य कुतो जन्माद्यभावः । स्वप्रकाशत्वं वा कुतः । कथं वा जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन अविकारिणः सत्यत्वं पूर्णत्वं वा । तत्राह । सर्वज्ञः अजः सत्यश्च । स्वप्रकाशश्च पुराणार्थनिर्विकारः । विश्वं कायो यस्य पुरुषाणि हुतानि नामानि यस्य तथा विधोपि यतः । अस्वविश्वस्य जन्मादिस्वशक्त्या मायया घटे तां च नित्यासिद्धया विद्यया (ज्ञानेन) उदस्यीह स्वानिष्क्रिय एवास्ते १३ यस्मादेव भीश्वरः कर्मकृत्वा संसृज्य नैककर्म्येणास्ते अथ अस्मादेतोः कृषयोऽप्येवादाकर्मोऽपि कुर्वति । किमर्थं । अकर्महेतुवेमोक्षार्थं । पाठांतरं कर्मनाशाय । हियस्मात्तनु ईहमानः कुर्वाणः अनीहा अकर्मत्वम् १४ नन्वीहमानः कर्मभिरवमुंठितः कोऽकार इव बध्यते तत्राह । ईहत इति । अतस्तमनुवर्तमाना ये तेनावसीदंति न भिषजंते १५ तदेवं लोकानुग्रहाय विश्वसृष्ट्यादियः करोति श्रीरामकृष्णाद्यवतारिभ्यो वेदोक्तमप्याचरति तं शरणं व्रजामीत्याह । तमिति । निजं वर्त्मन रावतारानुक्रमो मार्गः तत्र सम्यक्कृतिर्यतः । अत ईहमानं कर्माचरंतम् । तथापि जीवद्वैलक्षण्यमाह । निरहंकृतं विराशिषं मन्योदितमिति च । निरहंकारत्वे हेतुः बुधं । निराशी द्विहेतुः पूर्णम् । अनन्यनियुक्तत्वे हेतुः प्रभुं । तथापि कर्मानुष्ठाने हेतुः नृत्वाचारेण शिष्यतं तत्किमर्थं तत्राह । अस्मिन्नुपधर्मान्भावयति प्रवर्तयतीति तत्राह १६

आत्मा वास्यमिदं विश्वं यत्किंचिज्जगत्यां जगत् ॥ तेन त्यक्तेन भुंजीया मागृधः कस्य स्वित्द्वनम् १० यत्र पश्यति पश्यंतं चक्षुर्यस्य न रिष्याति ॥ तं भूतं निलयं देवं सुपर्णमुपधावत ११ नयस्याद्यंतौ मध्यं च स्वः परो नांतरं बहिः ॥ विश्वस्यामूनियद्यस्मादिश्वं च तद्वृतं महत् १२ स विश्वकथयः पुरुहूत ईशः सत्यः स्वयं ज्योतिरजः पुराणः ॥ घटेऽस्य जन्माद्यजयाऽऽत्मशक्त्या तां विद्योदस्य निरीह आस्ते १३ अथाग्रेऽप्ययः कर्माणीहंतेऽकर्महेतवे ॥ ईहमानो हि बुरुषः प्रायोऽनीहां प्रपद्यते १४ ईहते मगवान् शो न हितत्र विषजते ॥ आत्मलाभेन पूर्णार्थो नावसीदंति येऽनुतम् १५ तमीहमानं निरहंकृतं बुधं निराशिषं पूर्णमनन्यचोदितम् ॥ नृत्वा शिष्यतं निजवर्त्मसंस्थितं प्रभुं प्रपद्येऽस्मिन्नुपधर्मभावनम् १६

१० किंच यंपश्यंतं जनः न पश्यति यस्य पश्यतः ज्ञानं न नश्यति तं देवं मजम्बम् ११ किंच यस्य आद्यं तादीनि न संति विश्वस्य तु तानि यस्माद्भवन्ति १२ स विश्वकथयः अजः सत्यः स्वित्जन्मादीनि घटे १३ १४ तां विद्योदस्य निरीह आस्ते अतः कर्मसु न विषजते १५ तं न गवंतं समकृष्णाद्यवतारिभ्यो वेदोक्तं कर्म आचरंतं नृत्वाचारेण शिष्यतं सर्वधर्मप्रवर्तकं प्रभुं प्रपद्ये १६

समाहितमपिसंतं इति मंत्रोपनिषदं मंत्ररहस्यं ग्राह्यं इदं दृष्ट्वा सौमित्रोऽपि तद्विवक्षामन्नाना असुराया तु धानाश्च (यक्षरक्षांसि) लुधानिमित्तेन जग्धुमधुं अभ्यद्रवन् (अभिजग्मुः) १७ (यथावसितान् अनुकृतनिश्चयान्) यामैः स्वपुत्रैः । त्रिविष्टपं स्वर्गमपालयत् स्वयमेवैन्द्रो बभूवेत्यर्थः तत्र प्रतिमन्त्रं तं मन्त्रादयः षट् अन्येऽप्येवमन्त्रं । तथा हि सुतो द्वादशो वक्ष्यते । ' मन्त्रं तं मनुर्देवामनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ' इति । अत्र मन्त्रं तं पंडितमुच्यते इत्यन्वयः । तत्राद्ये तरे स्वायं भुवो मनुः । प्रियव्रतो ज्ञानपादौ मनुपुत्रौ । यामादयो देवाः । मरीचिप्रमुखाः सप्त ऋषयः । यज्ञो हरेरवतार इन्द्रश्च स एवेति तन्मन्त्रं तं पंचविधमेव । तच्चतुर्थं स्कंधोपक्रमेण निरूपितम् १८ द्वितीयादिषु त्रिषु मन्त्रे तरेषु मन्त्रादिषु द्वादशमाह । स्वरोचिषो द्वितीय इत्यादिनायावद्भेदमोक्षप्रश्नम् १९ २० २१ विमोरसाधारणं चरितमाह । अष्टाशीतिसहस्राणीति २२ २३ २४ (धर्मस्य पत्न्यां) २५ सत्यजितः इन्द्रस्य सखा सन् २६ उत्तमः तृतीयो मनुः तस्य भ्राता तामसश्चतुर्थो मनु रिति २७ (सत्यकादयो देवा आसन्) त्रिशिखः (नामां) ईश्वर इन्द्रः (आसीत्) २८

॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति मंत्रोपनिषदं व्याहरंतं समाहितम् ॥ दृष्ट्वाऽसुराया तु धानाजग्धुमधुं अभ्यद्रवन्श्चुवा १७ तांस्तथाऽवसितान् वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः ॥ यामैः परितृतो देवैर्हत्वाऽशासं त्रिविष्टपम् १८ स्वरोचिषो द्वितीयस्तु मनु रग्रेः सुतोऽभवत् ॥ द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखास्तस्य चात्मजाः १९ तत्रैन्द्रो रोचनस्त्वासीद्विवाश्चतुषितादयः ॥ ऊर्जस्तं भादयः सप्त ऋषयो ब्रह्मणा दिनः २० ऋषेस्तु वेदशिरसस्तुषितानामपत्न्यभूत् ॥ तस्यां जज्ञेत तो देवो विभुरित्य भिविश्रुतः २१ अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृतवताः ॥ अन्वशिक्षन् तं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः २२ तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतस्तु तो मनुः ॥ पवनः सृजयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सु तानृष २३ वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ॥ सत्यावेदश्रुता मद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् २४ धर्मस्य सूनृतायां तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह २५ सो नृत्तव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान् ॥ भूतद्रुहो भूतगणांस्त्ववधीत् सत्याजित्सखः २६ चतुर्थ उत्तम भ्राता मनुर्नाम्राचतामसः ॥ पृथुः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः २७ सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ॥ ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽतरे २८

॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं समावौ मंत्रोपनिषदं उच्चारयंतं मनुं दृष्ट्वा असुराया तु धानाः तं जग्धुं अभ्यद्रवन् १७ तदा आकृतिपुत्रो यज्ञः स्वपुत्रैः यामैर्वृतः सन् तान् हत्वा स्वर्गं अपालयत् अथ मन्त्रं तं राण्याह तत्राद्यम्-स्वायं भुवो मनुः १ प्रियव्रतो ज्ञानपादौ मनुपुत्रौ २ यामादयो देवाः ३ मरीचिप्रमुखाः सप्त ऋषयः ४ यज्ञो हरेरवतारः ५ स एव इन्द्रः ६ १८ ततः द्वितीयम्-अग्नेः पुत्रः स्वरोचिषो मनुः १ द्युमत्सुषेणरोचिष्मदादयः तत्सुताः २ १९ रोचननामा इन्द्रः ३ ऊर्जस्तं भादयः सप्त ऋषयः ४ २० तुषितादयो देवाः ५ वेदशिरसः ऋषेः तुषितायां विभुरित्यवतारः ६ २१ तस्मात् अष्टाशीतिसहस्राणि ८८००० ऋषयः ब्रह्मचर्यव्रतं अन्वशिक्षन् २२ ततः तृतीयम्-प्रियव्रतस्तु तः उत्तमो नाम मनुः १ पवनसृजयाद्याः तत्सुताः २ २३ वसिष्ठात्मजाः प्रमदादयः सप्त ऋषयः ३ सत्यादयो देवाः ४ सत्यजित् इन्द्रः ५ २४ धर्मात् सूनृतायां सत्यसेनोऽवतारः ६ २५ सः यक्षराक्षसान् अवधीत् २६ ततः चतुर्थम्-उत्तम भ्राता तामसो मनुः १ पृथुः ख्यातिः नरः केतुः इत्याद्याः दश तत्सुताः २७ २ सत्यकाः हरयो वीरा देवाः ३ त्रिशिखः इन्द्रः ४ ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयः ५ २८

अन्यानापितत्रविशिष्टपराक्रमान्देवानाह । देवावैधृतयइति २९ (हरिमेघसःपत्न्याहरिण्यानाम्ना) हरिरित्याहृतोव्याहृतः । ग्रहातग्राहात् (येनहरिणा) ३० अमुमुचतजोषयासस
३१ श्रवणेच्छायाहेतुः । तत्कथासुतासुकथासु सांवयेवासुमहत्पुण्यं । पुण्यस्यविशेषणंवन्यमित्यादि (तत्कथासुधर्म्यकाममोआअपिअनायातेनविध्यतिअतोमुमुक्षुणामस्माकंतच्छ्र
णमिष्टमितिभावः) ३२ (प्रायोपविष्टेनगृहीतानशनव्रतेन । हेविप्राःशौनकादयःमुनीनांशृण्वतांसां । साधुसाध्वितिप्रतिनंद्य) ३३ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्टमस्कंदेटी
कायामन्वंतरानुचरितंनामप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तुर्यमन्वंतरेप्रोक्तगर्जेद्रस्यविमोक्षणम् ॥ द्वितीयादित्रिभिस्तुविस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ द्वितीयेतुगर्जेद्रस्व
गजीभिःक्रीडतो जले ॥ देवाद्वाहगृहीतस्यहरिस्पृतिरुदीर्यते ॥ २ ॥ आसीदस्ति १ तावतायोजनायुतेनयं कूपरितः । त्रिकूटसमाख्याबीजमाह । त्रिभिःशृंगैर्मूलैः २ अन्यैश्चककुमैर्नि
र्झराभसानिर्घोषैश्चककुमःसर्वारोचयन्नास्तइतिपूर्वेणैवान्वयः । कथंभूतैःशृंगैः । रत्नेषांभूतैश्चविचित्रितैः । (पुनःकथंभूतैः) नानाविधाद्रुमलतानांगुल्मायेषुतैः ३ पयसऊर्मिभिःसमंता
दवनिज्यमानाभंघ्रयोमूलप्रांतायस्य । हरिद्रिःपालाशवर्णैः ४ ५ किन्नरादीनांसंगीतसंनदार्नदंत्योगुहायस्मिन्नप्रदेशेतंअभिगर्जातिहरयः सिंहाःअमर्षयाअसहनेन । (परसंकयाप्रति
स्पृक्षिसिंहशंकया) ६

देवावैधृतयोनामविधृतेस्तनयानृप ॥ नष्टाःकालेनयैर्वेदाविष्टताःस्वेनतेजसा २९ तत्रापिजज्ञेभगवान्हरिण्याहरिमेघसः ॥ हरिरित्याहृतोयेनगर्जेद्रोमोचि
तोग्रहात् ३० ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ बादरायणपुततेश्रोतुमिच्छामहेवयम् ॥ हरिर्यथागजपतिग्राहग्रस्तममूमुचत् ३१ तत्कथासुमहत्पुण्यंवन्यंस्व
स्त्ययनंशुभम् ॥ यत्रयत्रोत्तमश्लोकोभगवान्गीयतेहरिः ३२ ॥ सूतउवाच ॥ परीक्षितैवंसतुबादरायणिःप्रायोपविष्टेनकथासुचोदितः ॥ उवाचविप्राःप्र
तिनंद्यपार्थिवमुदामुनीनांसदसिस्मशृण्वताम् ३३ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंदेमन्वंतरानुचरितंनामप्रथमोऽध्यायः १ ॥ ॥ ७ ॥
॥ श्रीशुकउवाच ॥ आसीद्गिरिवरोराजस्त्रिकूटइतिविभुतः ॥ क्षीरोदेनावृतःश्रीमान्जोयोजनायुतमुच्छ्रितः १ तावताविस्तृतःपर्यक्त्रिभिःशृंगैःषयोनिधि
म् ॥ दिशःखरोचयन्नास्तैरौप्यायसहरिण्यैः २ अन्यैश्चककुमःसर्वारत्नघातुविचित्रितैः ॥ नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झराभसाम् ३ सचावनिज्य
मानांप्रिभंसमंतात्पयऊर्मिभिः ॥ करोतिश्यामलांभूमिंहरिन्मरकताभूमिभिः ४ सिद्धचारणगंधर्वविद्याधरमहोरगैः ॥ किन्नरैरप्सरोगैश्चक्रीडद्भिर्जुष्टकंदरः ५
यत्रसंगीतसन्नादैर्नदहुहममर्षया ॥ अभिगर्जातिहरयःश्लाघिनःपरशंकया ६

२९ हरिमेघसःविप्रस्यहरिण्यास्त्रियाहरिःअवतारोजातः ६ येनग्राहात्गर्जेद्रोमोचितः ३० ॥ राजोवाच ॥ हेशुक हरिःयथागजपतिंअमूमुचत्तत् कथंश्रोतुमिच्छामहे
३१ ३२ ॥ सूतउवाच ॥ राज्ञापुर्वंकथासुचोदितःशुकःमुनीनांसदसिपार्थिवंउवाच ३३ ॥ ॥ इत्यष्टमेप्रथमः १-॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ हेभजन्कभित्
त्रिकूटनामाद्रिःक्षीरोदेनावृतःअयुतयोजनोच्छ्रयविस्तारःआसीत् १ सःरौप्यायसहरिण्यैःत्रिशृंगैःदिशःखरोचयन्नास्ते २ ३ हरिन्मरकताभूमिभिर्यामांभूमिकारोति ४
क्रीडद्भिःसिद्धचारणादिभिःजुष्टकंदरः चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकंठविहंगमः स्वच्छोदकैःसरित्सरोभिर्युतःमणिमयवाल्कुकैःपुलिनैर्युतः ५ ६

नानायेभ्यः पशवः तेषां प्रातेः संकुलाभिः द्रोणीभिः अलंकृतमास्ते । किंच चित्राद्रुमायेषु तेषु पुरोद्यानेषु कलकंठामधुरस्वनाविहंगमायस्मिन् ७ किंच स्वच्छोदकैः सरित्सरोभिर्युतः । मणयइव बालुकायेषु तैः पुलिनैश्च युजः । देवस्त्रीणां मज्जनेन यथा मोदते न सौरभयुक्तान्यंबूनि अनिलाश्च तैश्च युतमास्ते ८ तस्य त्रिकूटस्य द्रोण्यां (निम्ने तटे) वरुणस्योद्यानमास्ते (सुरयोषितां आसमंतात् कीडा यस्मिन् नाम्नाऋतुमत्) गिरिवनादिसर्वेभ्योऽपि विवक्ष्यते अतो गिरिमुपवर्णयन् वनं वर्णयति सर्वतोऽलंकृतमिति (नित्यं पुष्पाभिः फलानि च येषु तेर्दुमैः । अतः पवकवुमदितिसमाख्यायुक्ता) ९ पुनर्गिरिं वर्णयति मंदारैरिति च पुमिः । मंदारादिभिर्द्वयं नित्यं नच्यः (चूताग्रयोरवांतरभेदः) १० ११ १२ (अक्षो विभीतकः । अमयाहरीतकी । आमलोघाप्रतिः) १३ तस्मिन् गिरौ सरस्वते तद्वर्णयति सुविपुलमित्यादिसार्धैः पंचभिः । लसंति काचनपंकजानि यस्मिन् । कुमुदादीनां श्रिया ऊर्जितं सप्रदम् । कलः स्वनो येषां तैः शकुंतैश्च निर्घुष्टम् १४ चक्रा द्वैश्चक्रवाकैः सारसैरप्याकीर्णम् । जलकुकुटादीनां कुलैः कूजितम् १५ मत्स्यानां कच्छपाणां च संचारेण चलतां पद्मानां रजसायुक्तं पयो यस्मिन् (कदंबनीपयोर्वतसं जुलकयोश्चावांतरभेदः) १६ १७ नित्यं ऋतवः फलपुष्पादिसंपत्तिहेतवो येषु तेर्दुमैरलंशोभितम् १८

नानारण्यपशुप्रातसंकुलद्रोण्यलंकृतः ॥ चित्रद्रुमपुरोद्यानकलकंठविहंगमः ७ सरित्सरोभिरच्छोदैः पुलिनैर्मणिबालुकैः ॥ देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभान्वनिलैर्युतः ८ तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः ॥ उद्यानमृत्तुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषिताम् ॥ सर्वतोऽलंकृतं दिव्यैर्नित्यपुष्पफलद्रुमैः ९ मंदारैः पारिजातैश्च पाटलाशोकचंपकैः ॥ चूतैः प्रियालैः पनसैराग्रैः प्रातकैरपि १० क्रमुकैर्नालिकेरैश्च खर्जूरैर्बीजपूरकैः ॥ मधुकैः शालतालैश्च तमालैरसनार्जुनैः ११ अरिष्टोदुंबरप्लक्षैर्वटैः किशुकचंदनैः ॥ पिचुमंदैः कोविदारैश्च सरलैः सुरदारुभिः १२ द्राक्षेशुरंभाजं बूभिर्बदर्यक्षामयामलैः ॥ बिल्वैः कपित्थैर्जंबीरैर्वृतामल्लातकादिभिः १३ तस्मिन् सरः सुविपुलं लसत्काचनपंकजम् ॥ कुमुदोत्पलकल्लारशतपत्रश्रियोर्जितम् ॥ मत्तपट्पदानिर्घुष्टं शकुंतैश्च कलस्वनैः १४ हंसकारंडवाकीर्णचक्रा द्वैः सारसैरपि ॥ जलकुकुटकोयष्टिदात्यूहकुलकूजितम् १५ मत्स्यकच्छपसंचारचलत्पद्मरजःपयः ॥ कदंबवेतसनलनीपवंजुलकैर्द्वैतम् १६ कुंदैः कुरबकाशोकैः शिरीषैः कुटजैर्गुदैः ॥ कुब्जकैः स्वर्णयूथोभिर्नागपुन्नागजातिभिः १७ मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवीजालकादिभिः ॥ शोभितं तीरजैश्चान्यैर्नित्यं तृभिरलंशुमैः १८

७ ८ एवंभूतां च लस्य द्रोण्यां वरुणस्य ऋतुमन्नाम उद्यानं आस्ते कथं भूतं तत् सुरस्त्रीणां माक्रीडम् ९ किंच मंदारपारिजातपाटलाऽशोकचंपकचूतप्रियालपनसाम्राष्ट्रातकक्रमुकनालिकेरखर्जूरबीजपूरमधुकसालतालतमालासनार्जुनारिष्टोदुंबरप्लक्षवटकिशुकचंदनपिचुमंदकोविदारसुरदारुद्राक्षेशुरंभाजंबूबदरिबिल्वकपित्थजंबीरमल्लातकादिभिः वृक्षैः वृतः त्रिकूटः १० ११ १२ १३ तत्र सरोवरं अद्भुतमास्ते तत् किंभूतं लसत्काचनपंकजं कुमुदोत्पलादीनां श्रिया ऊर्जितं मत्तपट्पदशकुंतैः नादितं हंसकारंडवादिभिः व्यामंजलकुकुटादीनां कुलैः कूजितं मत्स्यकच्छपादीनां संचारेण चलत्पद्मरजोभिः व्यामोदकं कदंबवेतसनलनीपकुंदस्वर्णयूथोपुन्नागजातीमल्लिकादिभिः शोभितम् १४ १५ १६ १७ १८

तत्रैवं सति एकदा तद्विरिकाननाश्रयः करेणुभिः चरन्तृषादितेन स्वयूथेन वृतः सरोवरस्य भ्याशं समीपमगमदिति पंचमेनाम्बयः । किं कुर्वन् । कीचकवेणुवेप्रवंतं विशालं
महांतं गुल्मं लतादिसंदर्भवनस्पतींश्च प्ररुजन् प्रमंजन् १९ कथं भूतः । यस्य (गजेंद्रस्य) गंधमात्रादहरयः सिंहाः गजेंद्रादयश्च भयात्प्रवंति पलायंते । (तत्र भ्यालाहिं स्रपशवः । गौरकृष्णैर्
गभेदैः सह) २० वृकादयस्तु लुद्रा अलम्पाणिनः अन्यत्र दृष्टिपथं त्यक्त्वा चरन्ति (कृशा अच्छमच्छाः) । २१ पुनः कीदृशः घर्मतप्तः । मदच्युत् मदस्रावी । (कलभैः करिशावैरनुगतः ।
गरिम्णा गुरुत्वेन) । मदमभ्रं तितथातैः २२ (पंकजपरागमिश्रं सरः संबन्धिनं वायुं जिघ्रत्) २३ निजेन पुष्करेण कराग्रेण उद्धृतं गतः क्लमः सन् निकामं पौ २४ (घृणीदयावान् उद्धृतकणरूपवा
रिमिः गजीः स्वकलभांश्च संस्नपयन् गृहस्थ इव लुच्छं मंकटं नापश्यत्) २५ (हेनृपसमहाबलोगजः) २६ (बलीयसाग्राहेण विरुध्यमाणं तथाभूतमातुरं गजेंद्रम्) दीनधियः करेणवः केवलं
विचक्रुः । (अपरे गजास्तु पार्श्वग्राहाः संतोषितं तारयितुं नाशकम्) २७

तत्रैकदा तद्विरिकाननाश्रयः करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन् ॥ सकंटकान् कीचकवेणुवेप्रवद्विशालगुल्मं प्ररुजन् वनस्पतीन् १९ यद्वंधमात्रादहरयः गजेंद्राभ्या
ग्रादयो व्यालमृगाः सखद्गाः ॥ महोरगाश्चापि भयाद्भवन्ति स गौरकृष्णाः शरभाश्च मर्यः २० वृकावराहमहिषर्षशल्यागोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च ॥ अन्यत्र
लुद्रा हरिणाः शशादयश्च रंत्यभीता यदनुग्रहेण २१ स घर्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतो मदच्युत् कलभैरनुद्धृतः ॥ गिरिं गरिम्णा परितः प्रकंपयन् नानिषेव्यमाणो
ऽलिकुलैर्मदाशनैः २२ सरोनिलं पंकजरेणु रूषितं जिघ्राद्विदूरान् मदविह्वलेक्षणः ॥ वृतः स्वयूथेन वृषाऽदितेन तत्सरोवराभ्याशं मथागमदुतम् २३ विगाह्य
तस्मिन् मृतां बुनिर्मलं हेमारविंदोत्पलरेणु वासितम् ॥ पौनिकामं निजपुष्करोद्धृतमात्मानमाद्विः स्नपयन् गतः क्लमः २४ स्वपुष्करेणोद्धृतशीकरांशुभिर्निपा
ययन् संस्नपयन् यथा गृही ॥ घृणीकरेणुः कलभांश्च दुर्मदो नाचष्टुच्छंरूपणोऽजमायया २५ तंतत्र कश्चिन्नृपदैवचोदितो ग्राहो बलीयांश्चरणेरुषाग्रहति ॥
यदृच्छयैव व्यसनं गतो गजो यथा वलंसोऽतिबलो विचक्रमे २६ तथा तुरंयूथपतिकरेणवो विरुध्यमाणं तरसा बलीयसा ॥ विचक्रुः शुर्दीनधियोऽपरे गजाः पा
र्श्वग्राहास्तारयितुं न चाशकन् २७

तत्र एकदा गिरिकाननाश्रयः गजेंद्रः करेणुभिः चरन् कंटककीचकवेणुवेत्रादिगुल्मं प्ररुजन् सन् बभाम १९ यद्वंधमात्रात् सिंहं गजेंद्राभ्याग्रादयः भयात्पलायंते १० लुद्राः वृकहरि
णादयः तदृष्टिपथं हित्वा यत्कस्याभीताः चरन्ति २१ एवं भ्रमन् घर्मतप्तः सः गजैः गजीभिः कलभैश्च अनुद्धृतः अलिकुलैः सेव्यमानः स्वगरिम्णा गिरिं कंपयन् २२ दूरादेव पंकज
रेणुमिश्रं सरोनिलं जिघ्रन् तृषादितेन स्वयूथेन वृतः सन् सरोवराभ्याशं अगमत् २३ तत्र विगाह्य गतः क्लमः द्रुतः सन् उत्पलरेणु वासितं जलं कामं पौ स्वशुंडाग्रोद्धृताद्भिः आत्मानं स्न
पयन् करेणुः कलभांश्च स्नपयन् पाययन् अजमायया प्राप्तं कण्ठं नाचष्ट २४ २५ तत्र कश्चिदैवचोदितः बलीयान् ग्राहः रूपात् चरणे अग्रहीत् एवं दुःखं प्राप्नो गजः यथा बलं विचक्रमे
२६ तथा विधंतं अन्ये गजामोचयितुं नाशकं करेणवः विचक्रुः २७

(हेमहीपते अंतरतो विकर्षतो न क्रस्य बहिर्विकर्षतो जगज्जेंद्रस्य च सहस्रं वर्षाणि व्यगमन् । सप्राणयोः प्राणमात्रेण स्थितयोरित्यर्थः) २८ मन उत्साहशक्तिः । बलं शारीरम् । ओजर्षेन्द्रियम् ।
(तेषां व्ययोमहानभूत् । कस्य । विकृष्यमाणस्य जगज्जेंद्रस्य । जलौकसो ग्राहस्य तु) सकलं बलादि विपर्ययो विपरीतं (ततो) अधिर्बलौकसो ग्राहस्य इत्यर्थः २९ स इत्थं यदा प्राणस्य
संकटमापयतां देही (तदा चिरं दध्या विमोक्षितवान् । अथेमां बुद्धिमभ्यपद्यत) ३० तामेव बुद्धिमाह । नमाभीति । (इमे ज्ञातयो न प्रभवन्ति) अहं च न प्रभवामि । यतः ग्राह रूपेण केवलं
विधातुः पाशेन आवृत्तः तथा पितं परं परमेश्वरं परेषां ब्रह्मादीनामयनमाश्रयभूतं यामिशरणं ब्रजामि ३१ कोसीयं शरणं यासीत्यत्राह । यः कश्चनेति । अतं कएवोरगस्तस्मात् । तं (अरणं) शर
णमीमहि ब्रजेम । यद्गयादित्यत्र श्रुतिः । ' भीषास्माद्वातः पवते भीषो देति नृयः । भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च वृत्त्युर्धावति पंचमः ' इति ३२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे टीकायां गजें
द्रोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ । तृतीये तु गजेंद्रेण स्तुतो हरिरुपेत्यतम् । समुद्धारतं ग्राह्याद्वाहदिवलशापतः ॥ १ ॥ (हृदि चित्ते) जाप्यं जप्यं स्तोत्रं प्राग्ज
न्मनि इन्द्रद्युम्नसंज्ञे १ तस्मै नमोनमनं अभिधीमहि अभिध्यायेम केवलं ग्राह्यं हीतत्वेन कायप्रणतेरशक्यत्वात् । स्वस्य तज्ज्ञानं संभावयितुं विगिनष्टि । यतश्चिद्रूपात् एतद्देहादिचिदात्मकं चे
तनं भवति तदुक्तम् । येन ते तयो विश्वमिति । तत्र हेतुः । पुरुषाय पूर्णकारणत्वेन प्रविष्टाय । ननु प्रकृतिपुरुषौ कारणं प्रसिद्धं तत्राह । आदिः प्रकृतिः बीजं पुरुषः तद्रूपाय । प्रविष्टस्तेपि जी
ववत्पारतन्त्र्यं वास्यति परेशायेति २

नियुध्यतो रेवामिभेद्रनक्रयोर्विकर्षतो रंतरतो बहिर्मथः ॥ समाः सहस्रं व्यगमन्महीपते सप्राणयोश्चित्रममं सतामराः २८ ततो गजेंद्रस्य मनो बलौ जसां मलेन
दाघेण महानभूद्वयः ॥ विकृष्यमाणस्य जलेऽवसीदतो विपर्ययो भूत्सकलं जलौकसः २९ इत्थं गजेंद्रः स यदापसंकटं प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया ॥ अपारय
न्नात्मविमोक्षणे चिरं दध्या विमोक्षितवान् ३० नमामि मे ज्ञातय आतुरंगजाः कुतः करिष्यः प्रभवन्ति मोचितुम् ॥ ग्राहेण पाशेन विधातुरावृत्तोऽप्यहं
च तं यामि परं परायणम् ३१ यः कश्चने शो बलिर्नोतकोरगात्प्रचंडवेगादभिधावतो भृशम् ॥ भीतं प्रपन्नं परिपातियद्गयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि ३२ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे गजेंद्रोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ बादरायणिरुवाच ॥ एवं व्यवसितो बुद्ध्या समाधाय मनो हृदि ॥ जजा
पपरमं जाप्यं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितम् १ ॥ गजेंद्र उवाच ॥ ॐ नमो भगवते तस्मै यत एताच्चिदात्मकम् ॥ पुरुषायादिबीजाय परेशाया भिवीमहि २

एवं इभेद्रनक्रयोः अंतर्बहिर्मथः विकर्षतोः वर्षसहस्रं अगमन् २८ ततो गजेंद्रबलस्य व्ययः अभूत् न क्रस्यतु बलाधिक्यं जातम् २९ एवं गजेंद्रः यदा संकटं आप तदा चिरं दध्यात्वा
इमां बुद्धिमभ्यपद्यत ३० अहो इमे गजाः आतुरं मां मोचितुं न प्रभवः करिष्यः कुतः अहं ग्राहरूपेण विधातुः पाशेन आवृत्तोऽपि तं शरणं यामि ३१ यः ईशः अंतकसपत्तिर्भाति जनं पाति
तं शरणं ब्रजेम ३२ ॥ इत्यष्टमे द्वितीयः २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं बुद्ध्या व्यवसितः गजेंद्रः मनः समाधाय प्राग्जन्मनि अनुशिक्षितं परमं स्तोत्रं जजाप १
॥ गजेंद्र उवाच ॥ यतः चिद्रूपात् एतद्देहादिकं सचेतनं भवति तस्मै पूर्णकारणत्वेन प्रविष्टाय परमेशाय भगवते केवलं नमनं अभिध्यायेम कायप्रणतेः अशक्यत्वात् २

परेशत्वं विवृण्वन्नाहयावत्समाप्ति । यस्मिन्नभिष्टानेयतउपादानात्त्येनकर्त्रायश्च स्वयमेवेदं विश्वं भवति (तयानि) अस्मात्कार्यात्परस्मात्कारणाच्चयः परस्तं स्वयं भवं स्वतः सिद्धं प्रपद्ये शरणं ब्रजामि ३ विश्वहेतुत्वं स्वतः सिद्धत्वं चोक्तम् । इदानीं विश्वप्रकाशकत्वं स्वप्रकाशकत्वं च वर्णयन् प्रार्थयते । यः स्वात्मनीति (कश्चित्) विभातं अभिव्यक्तं सत्कश्चित्प्रलयेतिरोहितं लीनं सत् तदुभयं कार्यकारणं च साक्षी भवतीति । साक्षित्वहेतुः । अविद्वद्ब्रह्मसदृष्टिः आत्ममूलः स्वप्रकाशः कुतः परसत्प्रकाशकाच्चक्षुरादेरपि परः । तस्यापि प्रकाशक इत्यर्थः 'चक्षुषश्चक्षुः' इत्यादि श्रुतेः ४ तिरोहितमीक्षते इत्येतत्प्रपंचपूर्वकं दुर्ज्ञेयत्वं वदन् प्रार्थयते । कालेनेति द्वाभ्यां । पंचत्वमिते पुनाशं प्राप्तेषु गहनं दुरवगाहं गभीरमनंतम् । तस्य तमसः (पारे) 'आदित्यवर्ष' तमसः परस्तात्' इति श्रुतेः ५ अतएव देवादयो यस्य स्वरूपं न विदुः । जंतुरवाचीनः कोऽपि गंतुं ज्ञातुं । ईरितुं वक्तुं वा ! दुरत्ययं दुर्गममनुक्रमणं चरितं कथं वा यस्य सः मामाप् ६ कथं तर्हि 'तमेवाविदित्वाऽतिमृष्यमेति' इत्यादि श्रुतिरित्याशंक्यत उज्जानोपायं कथयन्नाह । दिदृक्षव इति । जलोकमंत्रं ब्रह्मचर्यादि ब्रह्म गमच्छिद्रम् मृतानामात्मभूताभूतेष्व्वात्मदृष्टयस्ततः समेगातिरस्तु ७ दुरत्ययानुक्रमणत्वं प्रपंचयन् प्रणमति । न विद्यत इत्यादिना । (गुणयुक्तदोषः गुणो दोषश्चेत्यर्थः) लोकानामप्ययः प्रलयः संभवाजन्मतयोर्द्वैतकथं तदर्थं यस्त । निजन्मादीनि स्वीकरोति तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः ८ ब्रह्मणे ब्रह्मरूपाय अनंतशक्तये (अनंतैश्वर्याय । उरूपाय) बहुरूपाय अत आश्चर्याणि कर्माणि यस्य तस्मै परेशाय नमः ९ आत्मप्रदीपाय प्रकाशांतरस्याविषयाय । कुतः । साक्षिणे प्रकाशकाय । परमात्मने जीवनि यंत्रे । अतएव गिरां विदूराय अमाप्याय । चेतसां चित्तवृत्तीनां । तय च श्रुतिः 'यतो वाचो निर्वर्तते अमाप्य मनसा सह' इति १०

यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं यद्वदं स्वयम् ॥ योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयं भुवम् ३ यः स्वात्मनीदं निजमाययार्पितं कश्चिद्विभातं कचत तिरोहितम् ॥ अविद्वद्ब्रह्माक्षुभयंतदीक्षते स आत्ममूलोऽवतु मां परात्परः ४ कालेन पंचत्वमिते पुच्छन् शालोकेषु पालेषु च सर्वहेतुषु ॥ तमस्तदासीद्ब्रह्म नं गभीरं यस्तस्य पारेऽभिविराजते विभुः ५ नयस्य देवाः ऋषयः पदं विदुर्जंतुः पुनः कोर्हति गंतुं गभीरं तमम् ॥ यथानटस्याकृतिभिर्विचेष्टतो दुरत्ययानुक्रमणः समाऽवतु ६ दिदृक्षवो यस्य पदं सुमंगलं विमुक्तसंगामुनयः सुसाधवः ॥ चरंत्यलोकवतमवर्णवने भूतात्मभूताः सुहृदः समेगतिः ७ न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वाननामरूपे गुणदोष एव वा ॥ तथापि लोकाप्ययसंभवाय यः स्वमायया तान्यनुकूलं दृच्छति ८ तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ अरूपा यो रूपाय नम आश्चर्यकर्मणे ९ नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्मने ॥ नमो गिरां विदूराय मनसा चेतसामपि १०

किंच यः कार्यकारणात्परः तं स्वयं भुवं शरणं ब्रजामि ३ सः स्वयं प्रकाशः मां अवतु ४ अहो देवाः ऋषयः यस्य स्वरूपं न विदुः तं कोऽपि जंतुः ज्ञातुं वक्तुं वा अर्हति किम् सः दुर्गमचरितः मां अवतु ५ यस्य पदं द्रष्टुमिच्छवः मुनयः वने ब्रह्मचर्यादि वतं चरंतिसः समेगतिरस्तु ७ अपि च यस्य जन्मादीनि न संति तथापि लोकाप्ययसंभवार्यजन्मादीनि यः वते ८ तस्मै परेशाय ब्रह्मणे ९ परमात्मने कैवल्यनाथाय १०

एवमपि विपश्चितानि पुणेन नैष्कर्म्येण संन्यासेन सत्त्वेन शुद्धेन । 'संन्यासयोगो माद्य उच्यते शुद्धसत्त्वाः' इति श्रुतेः । प्रतिलभ्याय प्रत्यक्त्वेन प्राप्ताय । निर्वाणसुखसंविदे मोक्षानंदानुभूतये ११ (शांतायसत्त्वानुसारिणे । घोराय रजोनुसारिणे । मूढाय तमोनुसारिणे । यतो) गुणधर्मिणे सत्त्वादिधर्माणुकारिणे (गुणधर्माः संविद्यस्मिन्ना विद्यानेतस्यैसां न्यायगुणसाध्याभ्याय । वस्तुतः निर्विशेषाय) निर्विशेषत्वेऽपि प्रधानत्रैलक्षण्यमुक्तम् । ज्ञानघनायेत्यनेन १२ साक्षिण इति सर्वाध्यक्षत्वेऽपि निर्विकारत्वमुक्तम् । आत्मना क्षेत्रज्ञानां मूलाय । मूलस्य प्रधानस्यापि प्रकृतये उद्भवहेतवे । तत्र हेतुः पुरुषाय पूर्वमेव सते । यथा च श्रुतिः । 'पूर्वमेवाहमिहासभितितत्पुरुषस्य पुरुषत्वं' इति । पूर्वावोतिवा १३ सर्वेन्द्रियाणां ये गुणा विषयास्तेषां त्रहृ । सर्वे प्रत्यया इन्द्रियवृत्तया हेतवो ज्ञापकाय स्य तस्मै । तदेवाह । असता अहंकारादिप्रसंचेन (हेतुना) छायायाऽसद्व्याप्यप्रतिबिंबरूपया उक्ताय । अलस्य प्रतिबिंबेन विवर्तयया सूचयते तथा सूचिताय । तत्र हेतुः । सद्रूपो विषयेष्वाभासो यस्य तस्मै । तदुक्तं गृहीये 'यथा जलस्य आभासः' इत्यादिना । पाठांतरे । असत्यस्य छायाया अभ्यासेन अकाययुक्ताय । तद्विज्ञानायेत्यर्थः १४ अखिलकारणाय सर्वकारणरूपाय । अतएव स्वयं निष्कारणाय । कारणत्वेऽपि मृदादिवा द्विकारं वारयति । अद्भुतकारणायैवि । एवंभूतत्वेऽपि भाषणाह । सर्वे आगमाः पंचरात्रादयः आग्राया भवेदाः तेषां महार्णवाय स्रोतसामिव पर्यवस्थानाय । अपवर्गाय मोक्षरूपाय । अतः परायणाय उत्तमानायाभ्याय १५ गुणापवाराभिस्तया लब्धाश्चिदुष्मपोक्षानाभिस्तस्मै । तेषां गुणानां लोभे कार्ये विस्फूर्जितं बहिर्बुद्धिकं मानसं यस्य (तस्मै) 'सोऽकामयत बहुस्याप' इति श्रुतेः । नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वं तस्य भावेन भावनया विवर्जिता भाममविधिनिषेधलक्षणा यैस्तेषु स्वयमेव मकाशो यस्य तस्मै १६ मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय मुक्ताय भूरि स्वांशेन अंतर्गतामिरूपेण सर्वेषां तनुमृतां मनसि प्रतीतां प्रत्यग्दृष्टस्मै । तथा च श्रुतिः । 'यथास्वनि तिष्ठन् आत्मानं संतरोयमयति' इति । ममवते सर्वेषां तनुमृतां नियमने समर्थाय । तेषां मनसि स्थितत्वेऽपि ब्रह्मते अगारिच्छिन्नाय १७

सत्त्वेन प्रतिलभ्याय नैष्कर्म्येण विपश्चिता ॥ नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसंविदे ११ नमः शांताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे ॥ निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च १२ क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे ॥ पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः १३ सर्वेन्द्रियगुणद्रष्टे सर्वप्रत्ययहेतवे ॥ असताच्छाययोक्ताय सदाभासाय तेनमः १४ नमोनमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणाय अद्भुतकारणाय ॥ सर्वमाम्नाय महार्णवाय नमोऽपवर्गाय परायणाय १५ गुणारणेच्छन्नचिदुष्मपाय तत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय ॥ नैष्कर्म्यभावेन विवर्जिताममस्त्रयं प्रकाशाय नमस्करोमि १६ मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय मुक्ताय भूरिकरुणाय नमोऽलयाय ॥ स्वांशेन सर्वतनुमृत्मानसि प्रतीतप्रत्यग्दृशे मगवते ब्रह्मते नमस्ते १७

११ शांताय क्षेत्रज्ञाय सदाभासाय १२ १३ १४ अखिलकारणाय स्वयं प्रकाशाय मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय भूरिकरुणाय १५ १६ १७

अंतरयत्वेपि देहादिष्वासकैः दुष्प्रापणायामुपशान्ताय । तत्र हेतुः गुणभगेन विवर्जिताय । अतएव मुक्तात्मभिः देहादिष्वनासकैश्चित्ताय । तैः परिभाविता कथमाह ज्ञानात्मन इति १८
इष्टांगतिका मितं धर्मादिफलं प्राप्नुवन्त्येव । ननु तावदेव । किंतु यास्तैरकामिता अन्या अप्राप्तिषोरातिदेहमव्ययं करोति । एवं यः अदभ्रदयः स मे विमोक्षणमेव केवलं करोतु नाधिकं प्रार्थये १९
एतावदप्यहं भक्तिमुत्तमानभिज्ञत्वेन वांछामि । यस्य त्वेकांतमकानकं चिदर्थं वांछन्ति तं परेशं परमेश्वरमीडेस्तौ मीत्युतरेषां नवयः । तेषां निष्कामत्वे हेतुः । ये वै भगवतः सर्वज्ञानमुक्तान् प्रपन्नाः से
वितवन्तः २० अत्यद्भुतं तत्त्वसुखं गलत्प्रदर्शनाय अक्षरत्वादिविशेषणानि (अध्यात्मशास्त्रोक्तोपायेन गम्यलभ्यम्) २१ परिपूर्णत्वं प्रदर्शयन्नाह त्रिभिः । वस्येति । फलपुरुषास्त्वयैव क
लयाभंशेन कृताः । स जयतादिति मूर्तीयैः नान्वयः २२ कथं कृता इत्यपेक्षायां दृष्टांती । यथार्चिषोऽग्नेरिति प्रवाहे दृष्टांतः । सवितुर्ममस्तय इत्यानन्त्ये । निर्याति उच्यन्ते । संवाति जीयन्ते
(स्वरोचिषः स्वयंप्रकाशात्) गुणसंप्रवहमेवाह । बुद्धिर्मनः स्थानिकरणानि । शरीरसर्गाः कार्यदेहप्रवाहाश्च यतो मवांतिसः २३ अतएव देवादीनां मध्ये कोपि न भवति । न चंतुः लिङ्गप्रयुक्तं
प्राप्तिमात्रमपि । किंतु । सर्वस्य निषेवे अवधित्वेन अवशिष्यत इति निषेधशेषः । (मायया) अज्ञेयात्मकश्च । जयतादमद्विभोक्षणाय आविर्भवतु २४

आत्मात्मजासृष्टहवित्तजनेषु सक्तैर्दुष्प्रापणाय गुणसंगविवर्जिताय ॥ मुक्तात्मभिः स्वहृदये परिभाविता यज्ञानात्मने भगवते न मईश्वराय १८ यं धर्मकामार्थवि
मुक्तिकामाभजंत इष्टांगतिमाप्नुवन्ति ॥ किंत्वाशिषोरात्यपि देहमव्ययं करोतु मेऽदभ्रदयो विमोक्षणम् १९ एकांतिनो यस्य न कंचनार्थं वांछति ये वै भगवत्प्रप
न्नाः ॥ अत्यद्भुतं तच्चरितं सुखं गलं मायं त आनंदसमुद्रमग्राः २० तमक्षरं ब्रह्म परं परेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यम् ॥ अतीन्द्रियं सूक्ष्मं मतीव दूरमनंतमा
द्यं परिपूर्णमीडे २१ यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः ॥ नामरूपविभेदेन फलव्यास्त्वकलया कृताः २२ यथार्चिषोऽग्नेः सवितुर्ममस्तयो निर्याति सं
वात्य स कृत्स्वरोचिषः ॥ तथा यतो गुणसंप्रवाहो बुद्धिर्मनश्च स्थानिकरणाः २३ सैव देवाः सुरमर्त्यतिर्यक् स्त्रीनपुंढो न पुमान् न जंतुः ॥ नार्थगुणः कर्म न सन्न
चासन्निषेधशेषो जयतादशेषः २४

आत्मात्मजासृष्टहवित्तजनेषु सक्तैः आमुपशान्ताय गुणसंगविवर्जिताय देहादिष्वनासकैः चित्ताय ज्ञानात्मने ईश्वराय नमोऽस्तु १८ किंच यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामाभ
जंतः इष्टांगतिमाप्नुवन्त्येव किंच अन्या अपि आशिषः अव्ययं देहं चराति एवं यः अदभ्रदयः स मे विमोक्षणं केवलं करोतु नाधिकं प्रार्थये एतावदपि भक्तिमुत्तमानभिज्ञत्वेन वांछामि
१९ अहो यस्य एकांतमकाः ये ते कंचनार्थं वांछन्ति २० तं परिपूर्णं अनंतं तस्यैमि २१ किंच ब्रह्मादयो देवाः वेदाः लोकाश्च नामरूपविभेदेन यस्य कलया कृताः २२ २३
सैव देवाः सुरमर्त्यतिर्यक् स्त्रीनपुंढो न पुमान् न तर्हि सर्वनिषेधेषः अवशिष्यते सम्प्रमात्मा मद्विभोक्षणाय आविर्भवतु २४

यथाहं ह्यहं रीरस्य योऽस्य नेन नाहं जीवितुमिच्छामि । तत्र हेतुः । अयुषा अर्धवर्षे हि अविदेकेन व्यासया जममात्वा किं प्रयोजनम् । आत्मलोकस्य आत्ममकाशस्य यदा वरणमज्ञानं तस्यैव मोक्षमिच्छामि । यस्त्वमोक्षस्य कालेन नाशो नास्ति । यद्वा देहस्य वर्षो देहनाशेन जयो निर्नश्येदेव किं तन्मोक्षप्रार्थनेन । आत्मलोकावरणस्य पुं कालेन विद्धवो गुप्ति । ज्ञानैकनिष्कर्षत्वात् अतस्तस्यैव मोक्षमिच्छामीत्यर्थः १५ सोऽहं मुमुक्षुः विश्वं विश्वरूपम् । अविश्वं विश्वव्यतिरिक्तं च । विश्वेदोषनमुपकरणेयस्य तम् । विश्वस्यात्मानं च । केवलं प्रपतौस्मिन् मुक्तं ज्ञानमि १६ योर्मविना दुर्ज्ञानत्वादित्याह । योगेन मा भवत धर्मेण रक्षितानि दुर्धानि कर्माणि येषां ते यं प्रपश्यति २७ तर्हि सर्वेऽपि योगमेव किं नास्त्यतास्तत्राह नम इति ध्याम्याम् । असंशो वेगो रागादिलक्षणा यस्य तथाभूतं शक्तिप्रयं (ब्रह्मज्ञानक्रियात्मकं) यस्त्वतस्मै । बहिश्च अखिलविद्यासर्वेन्द्रियाणां गुणाय शब्दादिरूपेण प्रतीयमानाय । अतः कर्दिन्द्रियाणां तत्कुत्सितानीन्द्रियाण्येषां ते प्राप्नवाप्यं वर्त्मस्य १८ यच्छ्रुत्वा यस्य माययाऽहं धीः तथा ह्यहं जातु तं जयं जनो न वेद । दुरत्ययं माहात्म्यं यस्य तं इतोऽस्मिन्नाश्रितो भवामि २९ उपवर्षितं निर्दिशे च भूतिं मेदं विना परं च त्वं येन तम् । विविधा चासौ लिंगभिदामूर्तिमेदः तस्यामभिमानं येषां अतएते यदानोपजग्मुः तत्र तदा (निखिलात्मकत्वात्) अखिलामरमयः सर्वदेवमयमूर्तिः ३० (उपलभ्यत्वात्वास्तोत्रं च निशम्य श्रुत्वा) दिवि जैर्देवैः सह । छंदांसि सामानितन्मयेनेति शीघ्रगाभित्थायोक्तम् ३१ उरुबलेन ग्राहेण । उपातं उद्यतं चक्रेण (तं लेह्यासां दुष्करं सपञ्चं दुष्प्राप्य) ३२

जिजीविषेनाहमिहामुयाकिमंतर्बहिश्चावृतयेमयोम्या ॥ इच्छामिकालेननयस्यविष्णुवस्तस्यात्मलोकावरणस्वमासेम् २५ सोहविश्वसृजंविश्वमाविश्वोविश्व
वेदसम् ॥ विश्वात्मानमजं ब्रह्मप्रणतोस्मिपरंपदम् २६ योमरंधितकर्माणोहृदियोगविमाविते ॥ योमिनोयंप्रपश्यनियोगेशंतनतोस्म्यहम् २७ नमो
नमस्तुभ्यमसह्यवेगशक्तित्रयायाखिलधीगुणाय ॥ प्रपन्नपालायदुरंतशक्तयेकर्दिद्रियाणामनवाप्यवर्त्मने २८ नायंवेदस्वमात्मानंयच्छत्तयाऽहंविधाह
तम् ॥ तंदुरत्ययमाहात्म्यंभगवंतमितोस्म्यहम् २९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंगर्जेद्रमुपवर्णितानिर्विशेषंब्रह्मादयोविविधलिङ्गाभिदाभिमानाः ॥ नैतैवदोषसमृ
पुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयोहरिराविरासीत् ३० तंतद्ददार्तमुपलभ्यजगन्निवासःस्तोत्रंनिशम्यादिविजैःसहसंस्तुवाद्भिः ॥ छंदोमयेनमरुडेनस
मुह्यमानश्चक्रायुधोभ्यगमदाशुयतोर्गर्जेद्रः ३१ सौतंभरस्युरुबलेनगृहीतजार्तोदृष्ट्वागरुत्मातिह्रीरखउपातचक्रम् ॥ उत्क्षिप्यसांडुजकरंमिरमाहलच्छ्रा
त्रारायणाखिलगुरोभगवन्नमस्ते ३२

अहं ग्राहात् शरीरमोक्षणेन जीवितुं नेच्छामि किंतु अज्ञानमोक्षं इच्छामि २५ सोऽहं मुमुक्षुः केवलं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि न तु तं जानामि २६ किंच योगिनः यं हृदि पश्यंति तं न तोऽस्मि २७ हे ईश प्रपन्नपालाय तुभ्यं नमोऽस्तु २८ किंच यं स्वमात्मानं अयं जनः न वेद तं ईश्वरं आश्रितोऽस्मि २९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं उपवर्णितं निर्विशेषं गजैर्द्राविबिचमूर्तिं मेदाभिमानिनः ब्रह्मादयः प्रदानोपजग्मुः तदा सर्वदेवमयमूर्तिः हरिः आविरासीत् ३० ततः जगन्निवासः तं आर्त्तं उपलभ्य तत्स्तोत्रं च निराभ्यस्तुवाद्भिः देवैः सह हरिः वेदो मय गृह्यते न ऊह्यमानः चक्रायुधः स न्यत्र गजैर्द्रातः तत्र आशु अभ्यगमत् ३१ तदा गजैर्द्राः सरसि उखलेन ग्राहेण गृहीतः आर्त्तः सन् गरुडमतिधृतचक्रं हरेर्दृष्ट्वा सांख्यजकं ऊर्ध्वं कृत्वा हे नारायण अखिलगुरो भगवन् मम स्ते इति दीनागिरं आह ३२

मा. अ.

॥ ६ ॥

गरुडोपिर्मदगतिरितिततःसहसाश्रतीर्य(सग्राहंयुहेनसहितम्) । अरिणाचक्रे मन्त्रिपाटितंमुखादरिणामर्जेंद्रसंपश्यतांहरिरमूमुचदुस्त्रियाणाम् ३३ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेटीकायां
तीयोऽध्यायः ३ ॥ ७ ॥ चतुर्थेतुतयोर्ग्राहःप्रापगंधर्वातां पुनः । गजंस्वपार्धदंष्ट्वाहरिर्निम्येनिर्जपदम् ॥ १ २ इहसंज्ञोमंधर्वसत्तमःअसौदेवलस्यशापेनग्राहोजातः । सवेततःसद्योमुक्तःस
नृत्तमश्लोकममायतेत्यन्वयः । एवंहीतिहासोत्तमेकया । सरसिस्त्रीभिःक्रीडन्नसौदूदुःस्नातुंमविष्टंदेवलं पदिप्रयुह्यविचक्रेसचमकुपितो ग्राहोमवेतिशशापतेनचमसादितःसमुद्राच्च स्वमे
वमर्जेंद्रंयद्दीप्सततश्चगर्जेंद्रमुद्रनहरिस्त्वामपिमोचयिष्यतीति ३ कथंमृतंयशसोपामनाश्रयम् । अतःकीर्तन्याकीर्तनीया मुनाःसतीकथाचयस्यतम् ४ स्वलोकंमंधर्वलोकम् ५ (पतिव
रश्चतुर्भुजःसन्मगवतोरूपप्राप) ६ (सगर्जेंद्रःपूर्वं द्रविडेपुसत्तमःश्रेष्ठःपांडवदेशाधिपतिःइंद्रयुद्धइतिरुयातोराजामूढ) ७ (आहुतःस्नातः । आत्मवान्नियहीतमनाः) कुलाचले
मलयाद्रावाश्रमोयस्य ८ (नकुतमहर्णादिकंयेनतम्) तूष्णींरहत्युपासीनंवीक्ष्य । (कपिरगस्त्यः) ९

तंवीक्ष्यपीडितमजःसहसाश्रतीर्यसग्राहमाशुसरसःरूपयोज्जहार ॥ ग्राहादिपाटितमुखादरिणामर्जेंद्रसंपश्यतांहरिरमूमुचदुस्त्रियाणाम् ३३ ॥ ॥ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेटीयोऽध्यायः ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ तदादेवर्षिगंधर्वाब्रह्मेशानपुरोगमाः ॥ मुमुचुःकुसुमासारंशं
संतःकर्मतद्धरेः १ नेदुर्दुमयोदिव्यागंधर्वाननृतुर्जगुः ॥ ऋषयश्चारणाःसिद्धास्तुष्टुपुरुषोत्तमम् २ योसौग्राहःसवैसद्यःपरमाश्चर्यरूपपृक् ॥ मुक्तोदेवल
शापेनइहमंधर्वसत्तमः ३ प्रणम्यशिरसाऽधीशमुत्तमश्लोकमव्यम् ॥ वामायतयशोवामकीर्तन्यगुणसत्कथम् ४ सोनुकंपितईशेनपरिक्रम्यप्रणम्यतम् ॥
लोकस्यपश्यतो लोकंस्वमगान्मुक्तकिल्बिषः ५ गर्जेंद्रोभगवत्स्पर्शादिमुक्तोऽज्ञानबंधनात् ॥ प्रातोभगवतोरूपंपीतवासाश्चतुर्भुजः ६ सवैपूर्वममूद्राजा
पांडवोद्रविडसत्तमः ॥ इंद्रयुद्धइतिरुयातोविष्णुव्रतपरायणः ७ सपृकदाऽऽराधनकालआत्मवान्नियहीतमौनव्रतईश्वरंहरिम् ॥ जटाधरस्तापसआहुतोऽद्यु-
तंसमर्चयामासकुलाचलाश्रमः ८ यदृच्छयातत्रमहायशामुनिभ्समाममच्छिष्यमणैःपरिश्रितः ॥ तंवीक्ष्यतूष्णीमलुताईणादिकंरहत्युपासीनमृषिभ्योपह ९

तदाअजःआर्चंतंवीक्ष्यसहसागरुडात्अवतीर्यरूपयाआशुसरसःसग्राहंतंउज्जहार ततःदेवेषुपश्यत्सुहरिःचक्रेणग्राहंविदार्यगर्जेंद्रममूचत् ३६ ॥ इत्यष्टमेतृतीयः ३ ॥ ७ ॥
॥ श्रीशुकउवाच ॥ तदादेवर्षिगंधर्वाब्रह्मेशानपुरोगमाःतद्धरेःकर्मशंसंतःपुष्पवृष्टिचक्रुः १ दुंदुभयोनेदुःगंधर्वाःननृतुःजगुश्च ऋषयः चारणाःसिद्धाःतुष्टुवुः २ हेराजन्
योऽयंग्राहःसःइहूःगंधर्वःअसौदेवलशापेनग्राहोजातः ३ सःसद्यःमुक्तःसन्हरिप्रणम्यस्तुतिचक्रे ४ ततःईशेनअनुकंपितःसन्तं पुनःपरिक्रम्यप्रणम्यचस्वलोकंअगात् ५
ततःगर्जेंद्रःभगवत्स्पर्शादज्ञानबंधनात्मुक्तःभगवद्रूपप्राप्तः ६ हेनृपसःद्रविडदेशोपांडवःविष्णुव्रतपरायणःपूर्वंइंद्रयुद्धनामराजाआसीत् ७ सःमलयाद्रौपृकदाआराधनकाले
धृतमौनःजटाधरःस्नातःसन्हरिर्अर्चयामास ८ तत्रयदृच्छयासरोण्याःअमस्त्यःआगमत् तंअलुताईणादिकंतूष्णींस्थितंवीक्ष्यमुनिभ्योपह ९

अ.

॥ ४ ॥

॥ ६ ॥

अपमेयाह । असाधुरित्यादि । अकृता अशिक्षिता बुद्धिर्यस्य । गजोद्ययास्तद्व्यमतिस्तथेवायं अतः स एव गज एव भवत्विति शेषः १० हेतुपदिष्टं देवप्रापितं तु पधारयन् आलोचयन् कौजरी
योनिमापन्नः ११ तर्हि पश्चात्कथं स्मृतिर्जाता तत्राह । हरिर्चनस्यानुभावेनेति १२ (तेन गजैर्द्रोणमुक्तः । उपमीयमानं कर्मवत्स्यसः) अद्भुतं स्वमवनं अगात् १३ एतद्गजराजमोक्षणमाय
कृष्णानुभावस्तवेरितः । कथं भूतं तत्राह । स्वर्ग्यमित्यादि । दुःस्वप्ननाशयतीति तथा १४ अतः श्रेयस्का मास्तद्यथावदनुकीर्तयंति १५ अनेन श्रेयोभवतीति कुतो ज्ञातं साक्षात् भवद्वयवादे
वेत्याह । इदमाहृत्यादिना यावत्समाप्ति १६ प्रसंगादन्यस्यापि स्वरभेदमुच्यते (क्षीरोदमित्यादिना) सर्वेषां द्वितीयां तानां स्वरं तीत्यष्टमेनान्वयः १७ (मृगाभिः शिखराभिः)
(शोभनं पर्णपतनं यस्तत्पतने श्वरं गुरुदम्) १९ (मत्कलां वदंशम् । अहमाश्रयो यस्यास्ता । भवं कद्रवम्) २०

तस्मादमंशापमदादसाधुरयंदुरात्माऽकृतबुद्धिरयम् ॥ विप्रावमंता विशतातमो धंयथा गजस्तद्व्यमतिः स एव १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं शस्वागतोऽस्त्यो
भमवाभूपसानुगः ॥ इंद्रद्युम्नोऽपिराजर्षिर्दिष्टं तु पधारयन् ११ आपन्नः कौजरी योनिमात्मस्मृतिविनाशिनीम् ॥ हर्यर्चनानुभावेन यद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः १२
एवं विमोक्षय गजयूथपमं जनाभस्तेनापि पार्षदमतिं गमितेन युक्तः ॥ मंघर्वसिद्धविषुधैरूपमीयमानकर्माऽद्भुतं स्वमवनं गुरुहासनोऽगात् १३ एतन्महारा
ज तवेरितो मया कृष्णानुभावो गजराजमोक्षणम् ॥ स्वर्ग्ययशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशकुरु यशश्शृण्वताम् १४ यथानुकीर्तयंत्येतच्छ्रेयस्का मादिजात
यः ॥ अचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये १५ इदमाह हरिः प्रीतो गजैर्द्रुकुरु सततम् ॥ शृण्वतां सर्वभूतानां सर्वभूतमयो विभुः १६ ॥ श्रीभगवानु
वाच ॥ ॥ ये मां त्वांच सरश्चेदंगिरिकंदरकाननम् ॥ वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मानि सुरपादपान् १७ झुंगाणीमानि धिष्ण्यानि ब्रह्मणो मे शिवस्य च ॥ क्षीरोदमे
प्रियं धाम श्वेतद्वीपं च भास्वरम् १८ श्रीवत्संकौस्तुभं मालांगदां कौमोदकीं मम ॥ सुदर्शनं पांचजन्यं सुपर्णपतमे श्वरम् १९ शेषं च मत्कलां सूक्ष्मां श्रियं देवीं मदा
श्रयाम् ॥ ब्रह्माणं नारदमृषिभवं प्रहादमेव च २०

आह च अयं असाधुः विप्रावमंता गजवत्स्तद्व्यमतिः अतः अयं गज एव भवन् १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं शस्वाक्राभिः गतः ततः इंद्रद्युम्नोऽपि देवप्रापितं सर्वपश्यन् ११ आत्म
स्मृतिविनाशिनीं कौजरीं योनिमापन्नः तथापि हर्यर्चनानुभावेन गजत्वेऽपि अनुस्मृतिः जाता १२ एवं भगवान् गजैर्द्रोणमुक्षय पार्षदमतिं गमितेन तेन युक्तः सन् विबुधादेभिः स्तूय
मानः गुरुहासनः स्वमवनं अगात् १३ हेराजन् एवं मया तव कृष्णानुभावः वर्णितः इदं गजैर्द्रोमोक्षणं शृण्वताम् स्वर्ग्ययशस्यं पापापहं दुःस्वप्ननाशमास्ति १४ अतः एतत् श्रेयस्का
मादिजात्मातः उत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये कीर्तयंति १५ हरिः गजैर्द्रुदं आह १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे गजैर्द्रोमोक्षय मां त्वांच सरः गिरिकंदरकाननं वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मा
नि सुरपादपान् १७ ब्रह्मणः मे शिवस्य च धिष्ण्यानि इमानि शृंगाणि क्षीरोदं श्वेतद्वीपं १८ श्रीवत्संकौस्तुभं मालांगदां सुदर्शनं पांचजन्यं सुपर्णं १९ शेषं च मत्कलां सूक्ष्मां श्रियं देवीं मदा
श्रयाम् २०

२१ अव्ययकं माया । अव्ययं धर्ममकिलं लक्षणम् (दाक्षायणीर्देवकन्याकपां धर्मस्य पत्नीः) सोमकश्च यथोरापि पत्नीर्दाक्षायणीः २२ सितवारणमैरावतम् । (मानवान्मनुवंश्यान्) २३ (अपररात्रातिब्राह्मेणुदूर्ते प्रयताः शुद्धाः) सुसमाहिता एकाग्रचित्ताः । धर्मकपाणिमद्विभृतीः २४ (प्रतिपुण्यमिन्द्रोपरित्यज्य जनेभ्यस्त्वनस्तोत्रेण) २५ जलजोत्पन्नं सर्वं प्रमादयन् । इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अमृतारुणानमष्टामिरुषायेरनुवर्ण्यते । स्वमकपक्षपातेन यत्र योषा किञ्चनोः ॥ १ ॥ पंचमेवं च मायायुक्ता क्रययन्मनुष्य । विप्रक्षापाञ्चमिः श्रीकृष्णतादेवैर्हरिस्तुतिः ॥ २ ॥ १ तामसश्चतुर्थो मनुः तस्य सोदतो प्राता २ (द्विजाकपयः) ३ (तयोर्विकुंठाश्रमयोः । वैकुण्ठेः सहकल्याणं शोचते) ४ (तस्या रमायाः प्रियका म्ययायेन विकुंठात्मजेन) ५ तस्य वैकुण्ठसंज्ञस्य हरेरनुभावः । स न कापिशोपेन देत्यर्ता प्राप्ताभ्यां स्वपार्षदाभ्यां वाराहादिरूपेण युद्धादिलक्षणः । गुणाश्च ब्रह्मण्यतादयः परमोदयाश्च महर्दयः कथिताः तृतीयस्कन्धादिषु ६

मत्स्यकूर्मवराहाद्यैरवतारैः कृतानि मे ॥ कर्माण्यनंतपुण्यानि सूर्यसोमं हुताशनम् २१ प्रणवं सत्यमव्यक्तं गोविप्रान् धर्ममव्ययम् ॥ दाक्षायणीर्धर्मपत्नीः सोमकश्च यथोरापि २२ गंगां सरस्वतीं नंदां कालिं दीप्तिवारणम् ॥ ध्रुवं ब्रह्मरूपीन् सप्तपुण्यश्लोकांश्च मानवान् २३ उत्थाया पररात्रातिप्रयताः सुसमाहिताः ॥ स्मरंति मम रूपाणि मुच्यंते ह्येन सोऽखिलात् २४ ये मांस्तु रंत्यनेनां मप्रतिपुण्यनिशात्यये ॥ तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलां प्रतिम् २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिश्य हृषीकेशः प्राध्माय जलजोत्तमम् ॥ हर्षयन् विदुषां नीकमारुहस्वमाविषम् २६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजञ्जुदितमेतत्ते हरेऽर्चमाधनाश्रमम् ॥ मर्जेद्भ्रमोक्षणं पुण्यं रैवतं त्वत्तरं शृणु १ पंचमो रैवतो नाम मनुस्तामस सोदरः ॥ बलिर्विध्यादयस्तस्य सुता अर्जुनपूर्वकः २ विभुरिन्द्रः सुरमणाराजम्भूतरयादयः ॥ हिरण्यरोमावेदशिरा ऊर्ध्वबाह्वा दयो द्विजाः ३ पत्नी विकुंठाश्रमस्य वैकुण्ठेः सुरसत्तमैः ॥ तयोस्तु कल्याजज्ञे वैकुण्ठो ममवान्सव्यम् ४ वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोको नमस्कृतः ॥ रमया प्रार्थमानेन देव्या तस्मिन् यकाम्यया ५ तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः ॥ भौमाग्नेरैव नृसविममेयो विष्णोर्वर्णयेद्गुणान् ६

अवतारकर्माणि सूर्यसोमम् २१ अग्निप्रणवं सत्यम् २२ मायां गोविप्रान् दक्षकन्याः गंगां सरस्वतीं नंदां कालिं दीप्तिवारणं ध्रुवं सप्तर्षीन् पुण्यश्लोकान् मानवान् २३ इत्यादीनि मे कपाणि अपररात्रातिउत्थाय ये स्मरंति ते पापात् मुच्यंते २४ किंच प्रातः स्वच्छतस्तोत्रेण ये मांस्तु वंति ते पापानात्यये विमलां प्रतिददामि २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हृषीकेशः इत्यादिश्यंस्वंप्राध्माय देवानि कंहर्षयन् गुरुडं आरुह २६ इत्यष्टमे चतुर्थः ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् हरेऽर्चमाधनाश्रमं कर्मजं भ्रमोक्षणं ते उदितम् अपरैव तमन्वतं शृणु १ पंचमो रैवतो नाम मनुस्तत्पुत्राः बलिर्विध्यादयः २ विभुः इन्द्रः मूर्तरयाद्यैः देवाः भिरण्यरोमाद्यैः ऋषयः ३ शुभस्य विकुंठायां पत्न्या वैकुण्ठः अवतारः ४ लक्ष्म्याः प्रियकाम्यया येन वैकुण्ठलोकः कल्पितः ५ तस्य प्रभावगुणादयः तृतीयस्कन्धादिषु कथिताः ६

७ ८ ९ १० यतो हेतोः अंबुचरात्मना कूर्मरूपेण ११ सुराणां साधिता सुवेत्सु कथां बुद्ध्यापि तूचि तं भवतः पृच्छति किंचान्यदिति १२ १३ (हे द्विषाः) १४ (शिते स्तीक्ष्णैरापुचैः मतप्राणाः)
 गोप्तिष्ठेरन्न पुनर्जीवांति स्मेत्यर्थः १५ दुर्वाससाहिकदाचिन्मार्गे गच्छं तमिदं दृष्ट्वा स्वकंठस्थामालातस्मै दत्ता । तेन च श्रीमदेन अनादृत्य परावृतस्य कुंभयोर्निक्षिप्ता स च मज्जोमतः पद्मवातां वा
 लां चूर्णीकृतम् । ततः कुम्भितो दुर्वासस्तं शशाप त्रिभिलोकैः सह स्वं निःश्रीकामवेति तदेतदाह । यदा दुर्वासः शापेनेति । इत्यादयः यामाद्याः १६ १७ १८ अशुरान् अथवा दे
 ववैकल्येन । बलप्रभादियुक्तान् विलोकयेत्यर्थः १९

षष्ठश्च क्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वैमनुः ॥ पुरुषुरुषसु पुम्न प्रमुखाश्चाक्षुषात्मजाः ७ इंद्रो मंत्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयौ गणाः ॥ मुनयस्तत्र वैराज न हविष्म
 द्दीरकादयः ८ तत्रापि देवः संभूत्या वैराजस्याभवत्सुतः ॥ अजितो नाम भगवानंशेन जगतः पतिः ९ पयोर्वियेनानिर्मथ्य सुराणां साधिता सुवा ॥ भ्रममाणो
 ऽभसिष्टतः कूर्मरूपेण मंदरः १० ॥ राजोवाच ॥ यथा भगवता ब्रह्मन्मथितः क्षिरसागरः ॥ यदर्थं वायतश्चाद्रिदधारां बुचरात्मना ११ यथा ऽमृतं सुरैः
 प्राप्तं किंचान्यदभवत्ततः ॥ एतद्भगवतः कर्मवदस्वपरमाहुतम् १२ त्वया संकथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पतेः ॥ नातिदृष्यति मेचितं सुचिरं तापतापि
 तम् १३ ॥ सूत उवाच ॥ संपृष्टो भगवानेवं द्वैपायन सुतो द्विजाः ॥ अभिनंद्य हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं प्रचक्रमे १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यदा युद्धे ऽसुरैर्देवाः वा
 ध्यमानाः शितायुषैः ॥ गताः सवो निपतितानो तिष्ठेरन्स्मभूयशः १५ यदा दुर्वासः शापेन सेंद्रा लोकाः स्रयो नृप ॥ निःश्रीकाश्चाभवन्स्तत्रनेशुरिज्यादयः
 क्रियाः १६ निशम्यैतत्सुरगणामहेंद्रवरुणादयः ॥ नाध्यगच्छन्स्वयं मंत्रैर्मंत्रयंतो विनिश्चयम् १७ ततो ब्रह्मसमांजसुर्मैरोर्मूर्धनिसर्वशः ॥ सर्वविज्ञापयां
 चक्रुः प्रणताः परमेष्ठिने १८ सविलोक्येन्द्रवाद्यादीन् निःसत्त्वान् विगतप्रमान् ॥ लोकानमंगलप्रायान् सुरानयथाविभुः १९

षष्ठः चक्षुषो नाम मनुः पुरुषु रूपाद्याः तत्पुत्राः ७ मंत्रद्रुमः इंद्रः आप्यादयो देवाः हविष्मद्दीरकादयो मुनयः ८ वैराजात्संभूत्या अजितो नाम अवतारः ९ येन पयोर्निर्विनिर्मथ्य
 सुराणां सुरासाधिता किंच कूर्मरूपेण अभसि मंदराद्रिर्धृतः १० ॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् यथा भगवता क्षिराब्धिः मथितः यदर्थं अद्रिदधार ११ यथा च सुरैः अमृतं प्राप्तम्
 अन्यदपि यद्यत् अभवत् तत्तदहरेः कर्मवद १२ त्वया संकथ्यमानेन हरेर्महिम्ना मेचितं न तृप्यति १३ ॥ सूत उवाच ॥ एवं पृष्टः शुकः हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं प्रचक्रमे १४ ॥ श्रीशु
 क उवाच ॥ यदा युद्धे दैत्यैः पीड्यमानाः देवाः गताः सवः निपतितः संतः न पुनर्जीवांति स्म १५ किंच हे नृप यदा दुर्वासः शापात् सेंद्राः त्रयः लोकाः निःश्रीकाः अभवन् तदा
 यागादिक्रियाः नेशुः १६ ततः महेंद्रवरुणादयः एतत्सह्यनाशादिकं निशम्य स्वयं मंत्रयंतः निश्चयं न प्रापुः १७ ततः मेरुर्मूर्धनि ब्रह्मसमांजस्त्विति सर्वविज्ञापयां च
 क्रुः १८ तदा ब्रह्मा इंद्रवाद्यादीन् निःसत्त्वान् दृष्ट्वा अशुरान् मते जीयसः दृष्ट्वा १९

हरिशर्भगताः संतो यथा पूर्वसर्वप्राप्त्या महति हर्षे चोत्फुल्लं विभ्रसितं वदनं यस्मै २० मनुष्यादिशब्देन जरायुर्जाहजोद्भिज्जस्येदजाः क्रमेणोकाः यस्यावतारः पुरुषः तस्यां शोब्रह्मा तस्य कला मरी
च्यादयः ताभिर्विसर्जिताः पुत्रपौत्रादिद्वारा जनिताः २१ ननु तर्हि सर्वेष्वसौ समः स्यात् किं चरणाश्रयेण । सत्यं । यद्यप्येवं तथाप्यस्य अस्मत्पक्षपाती भविष्यतीत्यस्येवमाह । नयस्यो वि
द्वाभ्यां (उपेक्षणीयादरणीययोः पक्षः पक्षपातः) २२ स्थितिपालनस्य क्षणः कालः । अतः सुरप्रियः सन् स्वीयानां शंसुलं करिष्यति २३ यत्र क्षीराब्जो हरेर्वासः तदेव तमसः परं (पदं) स्थान
म् यद्वा लोका लोकात् परतो यत्तमस्ततः परं स्थानं जगाम २४ देवीमिर्लोकैः अप्रामिद्वाभिः वैदिकीभिर्गीर्भिः स्तुतिं अकरोत् २५ देववरं त्वानमामहे । हे देव वरं त्वानमामहेति वा । वरत्वे हेतुः । स
त्वं । कुतः अविक्रियम् । तत्कुतः अनंतं आद्यं च अनादिं आद्यं तवं तो हि वृद्ध्यादिविक्रिया युक्तमवति । किंच । गुहाशयं सर्वांतरम् । कुतः निष्कलम् विठयार्थं । तत्कुतः मनोऽग्रायानम् मनसो
पि विष्टम् । मनः प्राप्ये स्थाने ततः प्रागेव विद्यमानत्वात् । तथा च श्रुतिः ' अनेजदे कं मनसो जवीयो नैन देवा आष्टु वन्पूर्वमर्शव । तदा क्तो न्या न त्यातिष्ठदिति ' इत्यादिव च सा अनिरुक्तं भविष्य
त्वात् ' यद्वा चाऽनम्युदितं येन वागभ्युद्यते ' इति श्रुतेः । मनो वचसोरगोचरत्वाद् प्रतर्क्य । यथेष्टं वा सर्वेषां हेतुहेतुमद्भावः २६ किंच । प्राणादीनां विपश्चितं ज्ञातारम् । आत्मा अहंकारो देहो वा ।
ननु तद्यतिरिक्तं ज्ञेयमस्तीत्याह । अर्थो विषयः इन्द्रियाणि तद्वाहकाणि । तदुभयरूपेण आयासते तत्तथा तम् । तथाप्यनिर्द्रस्वप्नद्रष्टृदज्ञानरहितम् । कुतः अव्रणं अदेहम् । अतएव अक्षरं स मा
काशमिव व्यापिनं च । सर्वत्र हेतुः । यत्र यास्मिन् गृध्रपक्षो जीवपक्षपातिनो छा वा तपोऽथ विद्या च तन्निवर्तिका विद्या च नास्ति तम् । त्रिषु गंत्रिषु युग्मेऽपि विभवं तम् । तं शरणं ब्रजामहे २७

समाहितेन मनसा संस्मरन् पुरुषं परम् ॥ उवाचोत्फुल्लवदनो देवान् प्रमगवान् परः २० अहं भवो यूयमथासुरादयो मनुष्यातिर्यग्द्रुमघर्मजादयः ॥ यस्यावतारां
शकला विसर्जिता ब्रजामसर्वेशरणं तमव्ययम् २१ नयस्य नवध्वोनचरक्षणीयो नोपेक्षणीयादरणीयपक्षः ॥ अथापि सर्गस्थिते संयमार्थं च ते रजः सत्त्वतमांसे
काले २२ अयं तु तस्य स्थितिपालनक्षणात् सत्त्वं जुषाणस्य भवाय देहिनाम् ॥ तस्माद्ब्रजामः शरणं जगद्गुरुं स्वानां सनोधास्यति शंसुरप्रियः २३ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ इत्याभाष्य सुरान्वेधाः सह देवैरिदम् ॥ अजितस्य पदं साक्षाज्जगाम तमसः परम् २४ तत्रादृष्टरूपाय श्रुतपूर्वाय गौर्विभो ॥ स्तुतिमन्वृत देवी
भिर्गीर्भिस्त्ववहितो द्रियः २५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अविक्रियं सत्यमनंतमाद्यं गुहाशयं निष्कलमप्रतर्क्यम् ॥ मनोऽग्रायानं वचसाऽनिरुक्तं नमामहे देववरं वरेण्यम्
२६ विपश्चितं प्राणमनो धियात्मना मर्थो द्रियाभासमानिद्रमव्रणम् ॥ छाया तपो यत्र नष्टप्रपक्षौ तमक्षरं त्वं त्रिगुणं ब्रजामहे २७

मनसा हरिं स्मरन् देवानुवाच २० हे देवाः अहं भवः यूयं मनुष्यादयश्च एते सर्वे यस्यां शाः तं सर्वेशरणं ब्रजाम किंच अयं कालः स्थितिपालनरूपो वर्तते अतः तं जगद्गुरुं शरणं शर
णं ब्रजामः २१ २२ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति ब्रह्मा सुरान् आभाष्य देवैः सह भगवतः स्थानं जगाम २४ तत्रादृष्टरूपाय श्रुतपूर्वाय गौर्विभोः स्तुतिं अकरोत् २५ ॥ ब्रह्मो
वाच ॥ हे ईश अविक्रियं सत्यं अनंतं आद्यं गुहाशयं निरुपाधिं अतर्क्यं वचसा अनिरुक्तं देववरं त्वानमामहे २६ २७

सर्वविशेषविक्रियत्वादिभिः सर्वज्ञत्वादिभिश्च सत्यत्वं चरेण्यत्वं चोक्तम् । संसारचक्राधारत्वेनापि तदेव ब्रह्मैक्यमाह । अजस्य जीवस्य चक्रं चक्रवर्तमानं देहादिअजयामाययाप्रेर्यमाणम् (य
 त्) यश्चक्रो यस्य दक्षं यदधिष्ठानमाहुः तं क्रतुं सत्यं प्रपद्ये (संसारचक्रस्याश्रयत्वं सत्यं शरणं यामीत्यर्थः) कथं भूतं चक्रम् । मनोमयं मनः प्रधानम् । दशोऽग्निं यानि पञ्च प्राणाश्च त्वेषं च द
 शं अरायस्य । आशुशीघ्रवेगं त्रयो गुणानां भिरिव मध्ये यस्य विद्युदिव चलं (नस्ति परम्) अष्टौ प्रकृतयो नेमय इवावरणानियस्य २८ सर्वजीवनियंतृत्वादिना च वरिष्ठत्वमाह । य इति । य उप
 सुपर्ण जीवसमीपे तन्त्रियंतृत्वेन आसांचकार आस्ते स्म ' द्वा उपर्णोऽस्युजासस्त्राया समानं वृक्षं परिष्वजाते ' इति श्रुतेः । यद्वामकरक्षार्थं गरुडस्योपरि उपविष्ट इत्यर्थः । तर्हि देहस्य त्वाङ्गकर
 क्षणादिक्रियावेशाद्वा जीवसाम्यं स्यात् तत्राह । एकवर्णज्ञाने कश्च रूपम् । तमसः प्रकृतेः परम् । अलोकं अदृश्यम् । अव्यक्तं निर्विकल्पम् । अनंत पारं कालतो देशतश्चापरिच्छिन्नम् । तद्ब्र
 ह्मेवैयम् । अंप्रच्युतस्वरूपत्वाद्वा जीवसाम्यम् । ' तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नम्योऽभिचाकशीति ' इति विशेषश्रवणादित्यर्थः । अतएव यं धीराः योगेन रयेन प्राप्ति साधनेन उपासते मजंते तं
 न मायेत्युत्तरेणान्वयः २९ मायानियंतृत्वेनापि जीवसाम्यं परिहरन् वरिष्ठत्वमाह । यस्य मायां कश्चिदपि नाति तितितर्तिना त्रिकामति । कथं भूतां जनो यवानुहति । अर्थ आत्मस्वरूपं
 न तु वेद । निर्जित आत्मा आत्मज्ञातिर्माया तद्गुणाश्च येन तम् ३० अर्थेन वेदेति यदुक्तं तत्प्रपंचयन्नाह । इमे वयं देवाः ऋषयश्च यस्य प्रियया तन्वासत्त्वेनैव सृष्टा अपि ब्रह्मि आतश्च सतामकाशा
 म्यामाविः प्रकटामपि सूक्ष्मां गतिं निरुपाधिस्वरूपं न विद्मः । इतरप्रधाना रजस्तमोमयाः कुतो विदुः तं न मायेति पूर्वं गैवान्वयः ३१ इदानीं वैराजरूपेण सुवन् प्रार्थयते पादौ महीति द्वादशभिः ।
 यत्र मद्भांजरा युजादिभूतसर्गः सामहयस्य पादौ सनः प्रसीदतु । आत्मतंत्रः पादादिमत्त्वेऽपि न तत्परतंत्रः । कुतः । ब्रह्म अच्युतस्वरूपः । तत्कुतः महती विभूतिरेश्वर्ययस्य सः ३२ उदा
 रं वीर्यं शक्तिर्यस्य तदंभो यस्य रेतः सनः प्रसीदतु । उदारवीर्यतामाह । यतोऽमृतो लोकादयः तिष्ठ्यंति जायंते ३३ यः सोमो देवानां भंभः अतएव बलमाशुश्च न मानां वृक्षाणां प्रकथं
 ण जनयति वर्षयतीति प्रजनः तं यस्य मनः समामनंति । सनः प्रसीदतु ३४

अजस्य चक्रं त्वजयेर्यमाणं मनोमयं पंचदशारमाशु ॥ त्रिणाभिविद्युच्चलमष्टनेमियदक्षमाहुस्तमृतं प्रपद्ये २८ य एकवर्णं तमसः परंतदलोकमव्यक्तमनंतपारम् ॥
 आसांचकारोपसुपर्णमेनमुपासते योगरथेन धीराः २९ नयस्य कश्चाति तितर्ति मायां यया जनो मुह्यति वेदनार्थम् ॥ तं निर्जितात्मात्मगुणं परेशं न मामभूते
 षु समंचरंतम् ३० इमे वयं यत्प्रिययैव तन्वासत्त्वेन सृष्टा बहिरंतराविः ॥ गतिं न सूक्ष्मां षयश्च विद्महे कुतोऽसुराद्या इतरप्रधानाः ३१ पादौ महीयं स्वकृतैव य
 स्य चतुर्विधो यत्र हि भूतसर्गः ॥ स वै महापुरुष आत्मतंत्रः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः ३२ अंभस्तु यद्रेत उदारवीर्यं सिध्यंति जेवंत्युतवर्धमानाः ॥ लोका
 स्त्रयोथाखिललोकपालाः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः ३३ सोमं मनो यस्य समामनंति दिवौ कसां वैवलभं ध आयुः ॥ ईशो न गानां प्रजनः प्रजानां प्रसीदतांः
 समहाविभूतिः ३४

२८ २९ किंच यस्य ते मायां कश्चिदपि नाति त्रिकामति यया जनो मुह्यति अतः आत्मस्वरूपं न वेद तं परेशं त्वाननाम् ३० हे देव इमे देवा वयं यस्य तव सत्त्वेन सृष्टा अपि निरुपाधि
 स्वरूपं त्वानां विद्मः रजस्तमोमयाः दैत्याः न विदुरिति किंच कल्पम् ३१ किंच यस्य पादौ मही ३२ रेतः अंभः ३३ मनः सोमः ३४

अग्निर्यस्य तु मुखं जातः कथं भूतः जातवेदो धर्मयैस्मात् । क्रियाकाण्डात्प्रतिपाद्यकर्मतन्निमित्तजन्मस्य । अंतःसमुद्रेऽदरमध्ये स्वधातूनपाकाहानेव अन्नादीन् अनुपचन्नप्रसिद्धसमुद्रोपविद्धा
 नलक्षणेण उदकाभ्येवानुपचन्नं (तथाभूतो) अग्निर्यस्य मुखं सः ३५ एषतराविरादि त्रयोयस्य चक्षुरासीत् । कथं भूतः देवयानं अर्चिरादि मार्गदेवता । प्रथमयः ' सैषात्रयैवे विद्यातपति' इति श्रुतेः । ब्रह्मणो धिष्ण्यं उपासनास्थानम् 'य एषां तिरादित्यो हिरण्यः पुरुषः' इति श्रुतेः । मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात् । अमृतं च पुण्यलोकत्वात् । मृत्युश्च कालात्मकत्वात् । एवं मृतस्तरणि
 र्यस्य चक्षुः सनः प्रसीदतु ३६ सह आदिष्वर्धवान् चराचराणां प्राणो वायुर्यस्य प्राणादभूत् सः । यं प्राणं वयं बुद्ध्या यधिष्ठातारो देवाः संभ्राजं मृत्या इव अन्वास्म अनुसृत्य स्थिताः । तत्र सहो मन
 स उत्साहः । बलं शरीरम् । ओजोऽग्नियम् ३७ स्वानि देहगतानि छिद्राणि प्राणः पंचवृत्तिः इंद्रियाणि च आत्मा मनश्च असर्वे नाम कूर्मादयः शरीरं च तेषां केतं आश्रयमूर्तं सः (अंतरिक्षम्)
 यस्य पुरुषस्य नाम्नाः प्रजज्ञे सः ३८ यस्य बलान्महेंद्रो जज्ञे । (त्रिदशा देवाः धिषणाहुदेः) छंदांसि ऋषयश्च लेभ्यः । कः प्रजापतिः ३९ इतरः अधर्मः ४० विद्महेऽयः ओजो नैपुण्यं तस्य वृत्तिश्च
 अग्निं प्रजइत्यर्थः अवेदं शूद्रः वेदव्यतितरिक्तं शूभ्रादिह्यतिस्वेदः तद्वृत्तिमान् शूद्रइत्यर्थः । पाठांतरं तु गमम् (ऊर्वोर्विडोर्जोऽग्निरवेदं शूद्रः प्रसीदतान् समहाविभूतिः) ४१ उपरि उत्तरोष्ठात् । नस्तः नासिकतोऽयु
 तिः कांतिः । पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शेनाभूत् ४२

अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डानि मित्तजन्मा ॥ अंतःसमुद्रेऽनुपचन्स्वधातूनप्रसीदतान् समहाविभूतिः ३५ यच्चक्षुरासीत्तरणिर्देवयानं त्रयी
 मयो ब्रह्मण एषा धिष्ण्यम् ॥ द्वारं च मुक्तेरमृतं च मृत्युः प्रसीदतान् समहाविभूतिः ३६ प्राणादभूद्यस्य चराचराणां प्राणः सहो बलमोजश्च आयुः ॥ अन्वास्म स
 भ्राजमिवानुगावयं प्रसीदतान् समहाविभूतिः ३७ श्रोत्रादिशोयस्य हृदश्च स्वानि प्रजज्ञिरेखं पुरुषस्य नाम्नाः ॥ प्राणेन्द्रियात्मा सुशरीरकेतं प्रसीदतान् सम
 हाविभूतिः ३८ बलान्महेंद्रास्त्रिदशाः प्रसादान् मन्योर्गिरीशो धिषणादिरिच्यः ॥ लेभ्यश्च छंदांस्यृषयो मेद्रतः कः प्रसीदतान् समहाविभूतिः ३९ श्रीवत्ससः
 पितरश्छाययाऽऽसनधर्मः स्तनादितरः पृष्ठतोऽभूत् ॥ द्यौर्यस्य शीर्ष्णोऽस्य रसो विहारात्प्रसीदतान् समहाविभूतिः ४० विप्रो मुखं ब्रह्मचयस्य गुह्यं राजन्य
 आसीदुजयोर्बलं च ॥ ऊर्वोर्विडोर्जोऽग्निरवेदं शूद्रः प्रसीदतान् समहाविभूतिः ४१ लोभोऽवरात्प्रीतिरुपर्यधुदशुतिर्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन कामः ॥
 शूत्रोऽयं पक्ष्मभवस्तु कालः प्रसीदतान् समहाविभूतिः ४२

मुखम् अग्निः ३५ चक्षुः सूर्यः ३६ यस्य प्राणात् चराचराणां प्राणः अभूत् ३७ यस्य श्रोत्रात् दिशः हृदः इंद्रियाणि नाम्नाः स्वम्बलात् इन्द्रः ३८ प्रसादा देवाः क्रोधाहुद्रः बुद्धे
 र्मेधास्तेभ्यः वेदाः ऋषयश्च शिश्नात् प्रजापतिः ३९ श्रीः वत्ससः छायायां पितरः स्तनात् धर्मः पृष्ठतः अधर्मः शीर्ष्णः द्यौः विहारादस्तरसः ४० यस्य मुखं विप्रः वेदाश्च यस्य भुजयोः
 क्षत्रं बलं च यस्य ऊर्वोः वैश्यः वार्त्ता च यस्यां प्रजः शूद्रः शुभ्राश्च ४१ यस्याधरात् लोभः ऊर्ध्वोष्ठात् प्रीतिः नासिकायाऽपुतिः स्पर्शेन कामः ४२

द्रव्यभूतानि । वयःकालः । विशेषलौकिकप्रपञ्चम् । यद्यस्मादुर्विभाषं प्रबुधापवाधं विद्वद्विरपोहमानम् । पाठांतरे प्रबुधानां यत्तद्वबोधोयस्मिन्नित्यर्थः (एवमूतम्) ४३ तदेवं प्रपञ्चमुपपन्नं
विष्णुपञ्चमुपवर्णयन्मन्मतिनमेति । वृत्तिभिर्दर्शनादिभिः । नमस्त्वान्नायस्तस्यैव क तैर्लोका (अंसमरूपा) यस्य तस्मै ४४ ते सस्मितं मुखांशुजं दिदृक्षुर्गानः अस्मच्चक्षुरादिकरणमोचरं यथा
मदस्येवमात्मानं दर्शय ४५ मत्केच्छानुवर्तित्वं च तव गदुशोऽष्टमेवेत्याह । तैस्तैरिति । यन्नो दुर्विषहं शक्यं कर्म तद्भवान्स्वयमेव करोति हि ४६ न च बहिर्गुणानामित्स्वज्जलानामस्माकं त्वय्य
पितानि कर्माणि विपरीतफलानि भवितुमर्हतीत्याह । क्लेशभूरियेषु अल्पं सारं फलं येषु (तानि च तानि) यद्वा विफलान्येव स कामानां कर्माणि । त्वय्यर्पितं तु नेव तथा ४७ तत्र वैफल्यमुपपाद
यति । अवमः अल्पोपि कर्मकल्पः कर्माभासोपि ईश्वरार्पितश्चेद्विफलाय श्रमाय (अस्य) न कल्पते । हियस्मात्स एष ईश्वरः पुरुषस्यात्मा अत एव दयितः (प्रियः) हितः (सुदृढ) न ह्यात्मनि दयि
ते हितेषां पितानि फलस्य स्यात् ४८ अतं फलं त्वमाह । यथा हि मूलावसेचनं स्कंधानां शाखानां च भवति ४९ एवं सत्यपि त्वदर्पितं कर्माणां त्वज्जलानामस्माकं यन्निमित्तमिदं दुःखं तत्र येन त्वेति स्या
शयेनाह । नम इति । दुर्वितर्क्याणि आत्मकर्माणि स्वभावचेष्टितानि यस्य तस्मै (सत्त्वस्याय हृदयवासिने) ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे टीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
षष्ठे पुनः स्तुतिर्विष्णादाविर्भूतेषु रैः कृता । तन्मंत्राच्चासुरैः साकममृतायै महोद्यमः ॥ १ ॥ सहस्रार्काणां उदयेद्युतिरिव द्युतिर्यस्य १ महसा तेजसा प्रतिहतानीक्षणानि च नूयिषे याम् २

द्रव्यं वयः कर्म गुणान् विशेषं यद्योगमायाविहितान् वदंति ॥ यदुर्विभाषं प्रबुधापवाधं प्रसीदतां नः समहाविभूतिः ४३ नमोस्तु तस्मा उपशान्तशक्तये स्वारा
ज्यलामप्रतिपूरितात्मने ॥ गुणेषु मायारचितेषु वृत्तेभिर्न सज्जमानाय नमस्त्वं दूतये ४४ सत्त्वं नो दर्शयात्मानमस्मत्करणमोचरम् ॥ प्रपन्नानां दिदृक्षुर्गा
सस्मितं ते मुखांशुजम् ४५ तैस्तैः स्वेच्छाधृतैरूपैः का उक्ता ले स्वयं विभो ॥ कर्म दुर्विषहं यन्नो भगवांस्तत्करोति हि ४६ क्लेशभूर्यल्पसाराणि कर्माणि विफला
नि च ॥ दाहेना विषया तानां न तथैवार्पितं त्वयि ४७ नावमः कर्मकल्पोपि विफलायेश्वरार्पितः ॥ कल्पते पुरुषस्यैष स ह्यात्मा दयितो हितः ४८ यथा हि स्कंधं शा
खानां तरोर्मूलावसेचनम् ॥ एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ४९ नमस्तुभ्यमनंताय दुर्वितर्क्यात्मकर्मणे ॥ निर्गुणाय गुणेशाय सत्त्वस्थाय च सांप्रत
म् ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं स्तुतः सुरमणैर्ममवान् हरिरीश्वरः ॥ तेषामा
विर्भूद्राज न सहस्रार्कोदयद्युतिः १ तेनैव महसा सर्वे देवाः प्रतिहते क्षणाः ॥ नाशयन् त्वं दिशः शोणीमात्मानं च कुतो विभुम् २

श्रुवोऽयमः पद्मतः कालः एवंभूतः सः नः प्रसीदताम् ४२ किंच भूतानि कालं कर्म गुणान् लौकिकप्रपञ्चं च यस्य योगमायाविमोहितान् वदंतिसः महाविभूतिः नः प्रसीदताम् ४३
एवंभूतः त्वं प्रपन्नानां नः आत्मानं दर्शय ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ते अनंताय निर्गुणाय परेशाय सांप्रतं सत्त्वस्थाय तुभ्यं नमः ५० ॥ ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ५ ॥ ॥ ५ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ हे राजन् सुरगणैः एवं स्तुतः ममवान् सहस्रार्कोदयद्युतिः आचिरभूर १ ततः शर्वेण सहस्रं दृष्ट्वाऽऽविर्भूतां तनुं स्वच्छां मरकतश्यामां कंजगर्भाद्वेक्षताम् २

तुम्हाविर्मुतांतनुं विरिच्योऽष्टावृष्टावेति पंचमेनान्वयः । कंजगर्भवदरुणैर्हस्तभेयस्याः ३ तप्तहेमवदवदातेन लसता कीशेपेन वास सायुक्ता ॥ प्रसन्नानिषाकृषिसर्वाण्यंगानियस्याः । शोभनं मुखं यस्याः । सुंदरेषु वीर्यस्याः ४ महामणिमणयोऽस्मिन् तेन किरीटेन । कर्णाभरणे कुंडलेताभ्यानिर्भातौ कपोलौ ताभ्यां प्रीर्मुखां वृजेयस्याः ५ कौस्तुभामभरणं कंठे यस्याः । लक्ष्मीवत्संविभ्रती ६ वेदप्रवरो ब्रह्मा । सर्वाभिरवनिगतैः साष्टांगप्रणतैः ७ अनाविराकिरासेयं नो मृताऽमृदिति ब्रुवन् । ब्रह्माभिर्मैति नित्यस्वविभूतेभ्यः प्रवतनोः ॥ १ ॥ श्रीगूर्तरस्य भाविमत्रिपवनत्वस्मदादिवज्रन्मादितवास्तीत्याह । नजाताजन्मादयो यस्य । कुतः । अगुणाय । अतो निर्वाणसुखस्यार्णवाय । अपारमोक्षसुखरूपायेत्यर्थः । तथापि अणोरप्याभिम्ने अतिसूक्ष्माय । दुर्ज्ञानत्वात् । वस्तुतस्तु अपरिगण्य इयत्तातीतं धाम मूर्तिर्यस्य तस्मै । न चैतदसंभारितं यतः महानचित्योऽनुभावी यस्य ८ तन्मूर्तेः सनातनत्वं अपरिप्रेयत्वं चोपपादयति । रूपमिति । हे पुरुषर्षभ देवातः एतत्तव रूपं त्रैलोक्येन तान्त्रिकेण च योगेन उपायेन श्रेयोयिभिः सदा ईष्यं पूज्यं अतो नेदमिदानीमपूर्वजातमिति भावः । ननु यूयं देवाः पूज्यत्वेन प्रसिद्धाः सत्यं सर्वेष्वने वा तर्भूता इत्याह । उग्रहो ह स्पृष्टम् । अमुष्मिन् स्वविनोऽस्मां स्थितो कांश्चिदपश्यामि । तत्र हेतुः । विश्वमूर्तौ यस्य । अतस्तवैतद्रूपं परिच्छिन्नमापि अपरिच्छिन्नमेवेति भावः ९ विश्वमूर्ति त्वमेवाह । त्वयीति । घटस्य मृत्तिका यथा आदिरंतश्च घटश्च तथा त्वमस्य जगतः । तत्र हेतुः । परस्मात्प्रधानादपि परः १० मृत्तिकादृष्टातेन प्राप्तं परिणामं वारयति । त्वमिति । स्वया स्वाधीनया अतएव गुणानां व्यवसाये परिणामेऽप्यगुणमेव त्वं युक्ताः पश्यन्ति मनीषिणो विवेकिनः विपश्चितः शास्त्रज्ञाः ११

विरिच्यो भगवान् दृष्ट्वा सहशर्वेण तांतनुम् ॥ स्वच्छाभरकतश्यामां कंजगर्भारुणैः क्षणाम् ३ तप्तहेमवदवदातेन लसत्कौशेयवाससा ॥ प्रसन्नचारुसर्वांगी सुमुखी सुंदरमुखम् ४ महामणिकिरीटेन केयूराभ्यां च मूषिताम् ॥ कर्णाभरणनिर्भातकपोलश्रीमुखान्बुजाम् ५ कांचीकलापवलयहारनूपुरशोभिताम् ॥ कौस्तुभामभरणलक्ष्मीविभ्रती वनमालिनीम् ६ सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैर्मूर्तिमद्विरूपासिताम् ॥ तुष्टावदेव प्रवरः सशर्वः पुरुषं परम् ॥ सर्वाभरणैः साकं सर्वाभिरवनिगतैः ७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अजातजन्मस्थितिसंयमाया गुणाय निर्वाणसुखार्णवाय ॥ अणोराणिम्नेऽपरिगण्य धाम्ने महानुभावाय नमो नमस्ते ८ रूपं तवैतत्पुरुषर्षभे ज्यैश्रेयोयिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ॥ योगेन वातः सह न स्थितो कान् पश्याम्यमुष्मिन्नुह विश्वमूर्ते ९ त्वय्यग्र आसीत्त्वयिमभ्य आसीत्त्वयंत आसीदिति दमात्मतंत्रे ॥ त्वमादिरंतो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात् १० त्वं मायया त्माश्रयया स्वयेदं निर्माय विश्वं तदनु प्रविष्टः ॥ पश्यन्ति युक्ता मनसामनीषिणो गुणव्यवायेऽप्यगुणं विपश्चितः ११

वस्त्राभरणैः युता ३ ४ ५ ६ मूर्तिमद्भिः सुदर्शनादिभिः उपासिता तां भगवत्तनुं दृष्ट्वा सशर्वो ब्रह्मा परं पुरुषं तुष्टाव ७ हे ईश अजातजन्मस्थितिसंयमाय निर्गुणाय अपारमोक्षसुखरूपाय अपरिमितवाग्ने महानुभावाय तुभ्यं नमो नमः ८ हे देव इदं तव रूपं पूज्यम् ९ अमुष्मिन् त्वयि अस्मान् त्रिलोकांश्च सह पश्यामि किंच इदं विश्वं आदिममूर्तिपुत्रस्वये कदासीत् १० अस्याद्यं तादित्वमेव त्वं विश्वं निर्माय तत्र प्रविष्टोऽसि ११

एतदेवसदृष्टमाह । यथाग्निंकाष्ठेभ्यनेन । अमृतमाज्यंगोषुदोहनादिना । भुविअन्नंघ्रीत्यादिकर्षणादिना । अंबुचसननेन । उद्यमने पुरुषकारेवाणिज्यादिनाहृत्तिजीविकाय । यद्वाअंबु
 सद्यमनेषदीयंत्रादिनोदरपे । योगैरुपायैर्मनुष्याअधियंतिप्रामुत्रंति । तथाकवयस्त्वांगुदयागुणेष्वधियंतिवदंतिष १२ हेमावहेसरोजनामभतिचिरादीप्सितमर्धंतयोमेकप्राप्यंत्वास्तस्य
 मुजिहानंभाविर्भवंतप्रत्यक्षतोदृष्टाऽद्यवयंनिर्दृतिस्तुखंगताः । दवार्तादावाग्निपीडिताः १३ यद्विदेवंतत्कवयेतिचेत्तत्राह सप्रति हेअंतरात्मनश्शेषसाक्षिणस्तेअहंकिंवाअभ्यैविज्ञाप्यं
 किंवास्ति १४ दूयमेवकिंचित्कुरुतेतिचेत्तत्राह । अहमिति । अग्नेःकेतवोविस्फुलिगाइवतेस्वतोवयंपृथक्विभाताः संतःआत्मनःअग्नेयःकिंवाविद्यःअतस्त्वमेवादिजानादेवानांअग्नेयैर्विज्ञाप्यं
 इदंकुरुतेत्युपायमुपदिशेत्यर्थः १५ (तत्)हृदयंमंत्र उपदेष्टव्यइत्यभिप्रेतयथातथैवविज्ञाप्यजमाद । संवृताभिनिमित्तानिसर्वाणिकारकाणित्रियाभियेस्ताम् १६ ईश्वरत्वापितवेवामिमेतापि
 त्याह । (सुरेश्वरोममवान्)एकएवेश्वरःसमर्थो-(पितुरासुरैःसहविहर्तुकामस्तानाह) १७ हेसुराःहेमंधर्कदयोन्येषदेवाः १८ वःआत्मनःस्वतोयावद्भवोद्विर्भवति १९ अर्यस्यप्रबोधनस्यक
 र्त्तसिद्धिप्राप्तेःततःपश्चादहिमूषकवद्व्यघातकभावेनवर्तितव्यमितिशेषः । यद्वा (सर्पग्राहिणा) पेटिकंवाग्निकद्वोहिर्यथानिर्ममद्वाराविधानार्थप्रथममूषकेनसंधिर्विधेयश्चासमेवकदम्बि
 स्यतितयार्थमार्गार्थप्रवृत्तेःप्रथमसंधेयाइत्यर्थः २०

यथाग्निमेधस्यमृतचमोषुभुव्यन्नमंबुद्यमनेचवृत्तिम् ॥ योगैर्मनुष्याअधियंतिहत्वांगुणेषुबुद्ध्याकवयोवदंति १२ तंत्वावयंनथसमुजिहानंसरोजनामाति
 चिरेप्सितार्थम् ॥ दृष्ट्वागतानिर्दृतिमद्यसर्वेगजादवार्ताइवमंगममः १३ सत्त्वंविधत्स्वास्त्रिलोकपालावयंयदर्थस्तवपादमूलम् ॥ समगतास्तेचहिरंत
 रात्मनर्किवान्यविज्ञाप्यमशेषसाक्षिणः १४ अहंगिरित्रश्चसुरादयोयेदक्षादयोऽग्नेरिवंतेतवस्ते ॥ किंवाविदामेशपृथग्विभातविधत्स्वज्ञानोद्विजदेवमंत्रम्
 १५ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंविरेच्य्यादिभिरीडितस्तद्विज्ञायतेषांहृदयंतथैव ॥ जगादजीमूतगभीरयागिरावद्वाजलीन्संवृतसर्वकारकान् १६ एकएव
 श्वरस्तस्मिन्सुरकार्येसुरेश्वरः ॥ विहर्तुकामस्तानाहसमुद्रोन्मथनादिभिः १७ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ इतब्रह्मन्नहोशंभोहेदेवाममभाषितम् ॥ अणुताव
 हिताःसर्वेअयोवःस्याद्यथासुराः १८ यातदानवदैतेयैस्तावत्सांधिर्विधीयताम् ॥ कालेनानुष्टहीतैस्तैर्यावद्बोभवआत्मनः १९ अरयोपिहिसंधेयाःसातेक
 र्थार्थगौरवे ॥ अहिमूषकवद्देवाह्यर्थस्यपदवीगतैः २०

हेकमलनाम एवंभूतंत्वांष्ट्वाअद्यवयंनिर्दृतिगताः १२ १३ किंच वयंतेपादमूलंयदर्थप्राप्तःवत्त्वंविधत्स्व हेअंतरात्मनश्शेषसाक्षिणःतेअन्यैःविज्ञाप्यंकिमास्ति १४ हे
 ईशअहंशिवःसुरादयश्चअग्नेःविस्फुलिगाइवत्वत्तःवयंपृथक्विभाताःसंतःआत्मनःअग्नेयःकिंवाविद्यःअपितुन अतःदेवानांदिजानांचइदंकुरुतेत्युपायमुपदिश १५ ॥ श्रीशुक
 उवाच ॥ एवंविरेच्य्यादिभिर्हीडितःमगवान्तेषामभिप्रेतंज्ञात्वाबद्वाजलीनूतान्मेधमंगभीरयावाचाजमाद १६ १७ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ हेब्रह्मन्हेशंभोहेदेवाःममभा
 षण्शृणुत १८ वःअग्नेयःयथास्यात् यूयंयात वःयावत्तृवाद्देःस्यात् तावत्कालानुगृहीतैःज्ञानवदैतेयैःसहसंधिर्विधीयताम् १९ किंच हेदेवाः आदौस्वकार्यगौरवेअ
 योऽपिसंधेयाः पश्चात्अहिमूषकवत्वर्तितव्यम् २०

ततस्तेःसहयत्कार्यतदाह । अमृतोत्पादनइति । यस्यामृतस्यपीतस्यसतः २१ नेत्रंरज्जुम् २२ ननुतर्हितेप्यमृतपात्रेनामराः स्युस्तत्राह क्लेशभाजइति २३ बलिभिःसहकारिभिःसाध्या
अर्थास्तदनुसरणंविनानसिध्यंतीतिकृत्वासाध्यामादिकमुपदिशति । यूयमितिद्वाभ्यां । हेसुराःसंरंभेणद्वेषेण । सांत्वयासाममार्गेणयथासिध्यंति २४ वस्तुषुमगनादुत्पन्नेषु (वःयुष्माभिःलो
मादयोनकार्याःअत्रलोभोऽसंतोषः) २५ २६ सुरास्तुबलिमुपेयुःउपजग्मुः २७ असंयतान्अयुद्धोद्यतानपिदृष्ट्वा । श्लोक्यःकीर्त्यर्हः २८ वैरोचनिबलि । जितमशेषत्रैलोक्येनतप २९
तत्सर्वममृतोन्मथनादि ३० तत्रअन्येयेअसुराधिपाःपीलोमकालेयादयःशंबरादयश्चतेम्यश्चारोचत ३१ संविदंसमयम् ३२ परिषाड्वंवाहवोयेषां ३३ (विजडुस्तत्पुत्रः) ३४

अमृतोत्पादनेयत्नःक्रियतामविलंबितम् ॥ यस्यपीतस्यवैजंतुर्मृत्युग्रस्तोऽमरोभवेत् २१ क्षिप्वाक्षीरोदधौसर्वावीरुत्तृणलतौषधीः ॥ मंथानंमंदरंरुत्वानि
त्रंरुत्वातुवासुकिम् २२ सहायेनमयादेवानिर्मथध्वमतांद्रिताः ॥ क्लेशभाजोभविष्यंतिदैत्यायूयंफलग्रहाः २३ यूयंतदनुमोदध्वंयदिच्छंत्यसुराःसुराः ॥
नसंरंभेणसिध्यंतिसर्वेर्थासांत्वयायथा २४ नभेतव्यंकालकूटात्विषाज्जलधिसंभवात् ॥ लोभःकार्योन्नवोजातुरोषःकामस्तुवस्तुषु २५ ॥ श्रीशुकउवाच ॥
इतिदेवान्समादिश्यभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ तेषामंतर्दधेराजनस्वच्छंदमतिरीश्वरः २६ अथतस्मैभगवतेनमस्कृत्यपितामहः ॥ भवश्चजग्मतुःस्वस्वंवा
मोपेयुर्बलिसुराः २७ दृष्ट्वारीनप्यसंयतान्जातक्षोभान्स्वनायकान् ॥ न्यषेधदैत्यराट्संघिर्विग्रहकालवित् २८ तेवैरोचनिमासीनंशुभंचासुरयू
थपैः ॥ श्रियापरमयाजुष्टंजिताशेषमुपागमन् २९ महेंद्रःश्लक्ष्णयावाचासांत्वयित्वामहामतिः ॥ अम्यभाषततत्सर्वाशिक्षितंपुरुषोत्तमात् ३० तदरो
चतदैत्यस्यतत्रान्येयेऽसुराधिपाः ॥ शंबरोऽरिष्टनेमिश्चयेचत्रिपुरवासिनः ३१ ततोदेवासुराःकृत्वासंविदंकृतसौहृदाः ॥ उद्यमंपरमंचक्रुर्मृतार्थेपरं
तप ३२ ततस्तेमंदरगिरिमोजसोत्पाप्यदुर्मदाः ॥ नदंतउदधिनिन्युःशक्ताःपरिषवाहवः ३३ दूरमारोदहश्रांताःशक्रवैरोचनादयः ॥ अपारयंतस्व
वोदुंविबलाविजडुःपथि ३४

किंच अमृतोत्पादनेशीघ्रंयत्नःक्रियताम्यस्यपीतस्यसतःमृत्युग्रस्तोऽपिजंतुःअमरोभवेत् २१ इतिकर्तव्यतामाह हेदेवाः क्षीरोदे वीरुत्तृणलैताषधीःक्षिप्वामंदरंमंथानंवासु
किंरज्जुंचकृत्वा २२ मयासहायेननिर्मथध्वम् एवंरुतेदैत्याःक्लेशभागेनःभविष्यंति यूयंफलभागिनोभविष्यथ २३ असुराःयत्तद्वच्छंतितत्तदनुमोदध्वम् हेसुराःसर्वेअर्थाः
यथासाममार्गेणसिध्यंतितथासंरंभेणन २४ किंचजलधिसंभवात्विषाज्जलधिसंभवात् तथामथनादुत्पन्नेषुवस्तुषुकामरोषलोभाःनकार्याः २५ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंभगवान्दे
वानादिश्यअंतर्दधे २६ अथभगवतेनमस्कृत्यब्रह्माभवश्चस्वस्वंधामजग्मतुः ततोदेवाःबलिमुपजग्मुः २७ तदशस्त्रादिराहितानापिदेवान्दृष्ट्वातथास्वनायकान्जातक्षोभान्
ह्मास्तुत्यदैत्यराट्संघिर्विग्रहकालवित्दैत्यान्न्यषेधत् २८ देवाःबलिउपागमन् महेंद्रः बलिसांत्वयित्वापुरुषोत्तमात् शिक्षितंअभाषत २९ ३० तद्वचःबलेःअन्येषां
शंकरादिदीनांधअरोचत ३१ ततोदेवासुरा मित्यःसमयंकृत्वाअमृतार्थेउद्यमंचक्रुः ३२ ततस्तेमंदरगिरिउत्पाट्यअब्धिनिन्युः ३३ शक्रवैरोचनादयस्तोदुंअसमर्थाःश्रां
ताःसंतःअद्रि पथि विजडुः ३४

३५ (वभूवधाविर्भूतः) ३६ (ययापूर्वव्रणरहिताम्) ३७ ३८ (पततापक्षिणां) विसर्जितः प्रस्थापितः । सुगणैतत्रस्थितेवासुकेरागमनायो गात्र इतिभावः ३९ ॥ ॥ इति श्रीमान्
वसेमहापुराणेऽष्टमस्कन्धेटीकायामंदराचलानयनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ सप्तमेमयनोद्धतविषयीत्याऽखिलेर्ज्ञेनैः । स्तुतः सत्कृत्यारुद्रः पणोविषमितीर्यते ॥ १ ॥ कृत्यान्ने
नतत्राप्यमृतेभागेभविष्यतीतिसमंन्यतेसुरासुरावासुकिनेत्रं जभूतंगिरीपरेजीयसंवेष्टचअन्विमयितुमारीमरे (यत्तायत्नवंतः) २ वासुकेर्मुसंतीव्रिदैत्यान्ग्राहयितुमेवहरिः पूर्वपुरस्तात्पुल
जयुहे (इत्यर्थः) २ (अहेः सर्पस्य) ३ (सामरः अमरैः सह) ४ (कुतोषारणस्थानविभामोयैः) ५ (अपाविशत्जलमध्यं प्रविष्टः) ६ देवेनहेतुनास्वपौक्षेनष्टेसति (सुतरानिर्विण्णमनसः) ७

निपतन्नसगिरिस्तत्रबहूनमरदानवान् ॥ चूर्णयामासमहताभारेणकनकाचलः ३५ तांस्तथाभग्नमनसोमग्नबाहुरुकंधरान् ॥ विज्ञायमगवांस्तत्रबभूवगरुड
ध्वजः ३६ गिरिपातविनिष्पिष्टानविलोकयामरदानवान् ॥ ईक्षयाजीवयामासनिर्जराननिर्व्रणानयथा ३७ गिरिचारोप्यगरुडेहस्तेनैकेनलीलया ॥ अरु
ह्यप्रययावन्धिसुरासुरगणैर्वृतः ३८ अवरोप्यगिरिस्कंधात्सुपर्णःपततांश्रः ॥ ययौजलांतउत्सृज्यहरिणासविसर्जितः ३९ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
अष्टमस्कंधेमंदराचलानयनं नामषष्ठोऽध्यायः ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ तेनागराजमामंत्र्यफडभागेनवासुकिम् ॥ परिवीयभिरौतस्मिन्ननेत्र
मन्धिमुदान्विताः ॥ आरेभिरसुरायताअमृतार्थंकुरूद्वह १ हरिःपुरस्ताज्जगृहेपूर्वदेवास्ततोऽभवन् ॥ तेनैच्छन्नदैव्यपतयोमहापुरुषचेष्टितम् २ नष्टकीमो
वयंपुच्छमहेरंगममंगलम् ॥ स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाःप्ररुघाताजन्मकर्मभिः ३ इतितूष्णींस्थितातानदैत्यानविलोक्यपुरुषोत्तमः ॥ स्मयमानोविमृश्याग्रपुच्छं
जग्राहसामरः ४ कृतस्थानविभागास्तएवंकश्यपनंदनाः ॥ ममंथुःपरमायताःआमृतार्थंपयोनिधिम् ५ मथ्यमानेऽर्णवेतोद्रिरनाचारोह्यपोऽविशत् ॥
ध्रियमाणोपिबलिभिर्गौरवात्पांडुनंदन ६ तेसुनिर्विण्णमनसःपरिम्लानमुखाश्रियः ॥ आसन्नस्वपौरुषेनष्टेदैवेनातिबलीयसा ७

सःकनकाचलःतत्रनिपतन्भारेणदेवादोन्चूर्णयामास ३५ ततःभग्नमनसःभग्नबाहूस्कंधरानूदेवासुरान्विज्ञापयत्तत्रमरुद्धवज्रोभगवान्आविर्भूत्वा ३६ गिरिपातविनिष्प
ष्टान् अमरादीन्विलोक्यईक्षयाजीवयामास ३७ ततःएकहस्तेनगिरिगरुडेआरोप्यस्वयंचआरुह्यसुरादीभिःसहअद्विषयौ ३८ सुपर्णःगिरिस्कंधात्अवरोप्यजलातेउत्सृ
ज्यहरिणाप्रस्थापितःययौ ३९ ॥ इत्यष्टमेषष्ठः ६॥ श्रीशुकउवाच ॥ तेदेवाःफलभागेननागराजंआमन्त्र्यतंगैरोसंवेष्ट्यअमृतार्थंअद्विषमयितुंआरोभिरे १ तत्रदेवैःसहहरिःमु
खंजगृहे २ तत्रभगवच्चेष्टितंदैत्यपतयःनेच्छन् ३ ह्येदेवाःस्वाध्यायश्रुतसंपन्नाःजन्मकर्मभिःप्रख्याताःवयंअहेः इदंअमंगलंपुच्छंनगृह्णीमःएवंउक्त्वातूष्णींस्थितानूदेत्यान्
विलोक्य ४ सामरःहरिःपुच्छंजग्राह्यंवरुतस्यानविभागास्तेपयोनिधिममंथुः ५ एवंअर्णवेमध्यमानेसतिबलिभिर्धियमाणोऽपिअद्रिःअनाधारःसन्गुरुत्वात् अपआविशत् ६
ततःतेस्वपौरुषेणष्टेसातिखिन्नाःबभूवुः ७

विघ्नेशस्यविघ्नेनरचितंविघ्नम् । अवितथःसत्यःअनिसंधिःसंकल्पोयस्य (काच्छपंकौर्म) < कृत्वायोजनंप्रस्तारोविस्तारोऽस्यास्तीतितथातेनपृष्ठेन (सकच्छपःअपरोअंशुदीपइव) ९ (अंगहेराजन्) तस्यभिरेरावर्तनंभ्रमणंअनेकंदूयनंमेने १० आसुरेणअसुराकारेणदेवेनदेवाकारेणरूपेण (देवसमूहान् । नागैर्ब्रंवाभुकिंअबोधरूपःतिर्यभूषः) आबिभय ११ (सहस्र बाहुःश्रीहरिरन्योगिरिराडिवहस्तेनमंदरबाक्रम्यउपरितस्थौ । सुमनोभिरभिदृष्टः) १२ (उपरिसहस्रबाहुरूपेण अधःकूर्मरूपेण) आत्मनिदेवदेत्यमध्ये (तत्तदाकारेण) ओत्रेदाठवर्षेण नेत्रे (नागैरे) अमेद्याबोधरूपेण (प्राविशताप्रकर्षेणआसमंताद्विशताः) परेणहरिणा (समेधितास्तेममंयुः) क्षोभितंनकाणाचक्रंसमूहोयस्मिन् १३ दशअमुक्षानिचम्यासअजर्ही अस्यसाहस्रंअपरिमिताःकठोरायेदगादयस्तेभ्योनिर्गताभ्यांअग्निधूमाभ्यांआहतवर्चोयेषांतेसरलाहुमविशेषाः १४ देवांस्तुमगवदधीनामेवाःसमम्यवर्षन् । सनुप्रोधिभिर्नृपभूजसा यवश्चशीतलावबुःवातिस्म । कथंभूतान्तस्यार्हीद्रस्यश्वासशिखाप्रिभिर्हताप्रभायेषाम् । धूम्राण्यंबरादीनियेषाम् १५ १६

विलोक्यविघ्नेशविधितदेश्वरोदुरंतवीर्योऽवितथाभिसंधिः ॥ कृत्वावपुःकाच्छपमहुतंमहतप्रविश्यतोयंगिरिमुज्जहार < तमुत्थितंवीक्ष्यकुलाचलंपुनः समुत्थितानिर्मथितुंसुरासुराः ॥ दधारपृष्ठेनसलक्षयोजनप्रस्तारिणाद्रीपइवापरोमहान् ९ सुरासुरेर्द्रैर्भुजवीर्यवेपितंपरिभ्रमंतंमिरिमंगपृष्ठतः ॥ विभ्रतदा वर्तनमादिकच्छपोमेनेऽप्रकंदूयनमप्रमेयः १० अथासुरानाविशदासुरेणरूपेणतेषांबलवीर्यमोरयन् ॥ उद्दीपयन्देवमणांश्चविष्णुर्देवेननामैद्रमबोधरूपः ११ उपर्यगेंद्रमिरिराडिवान्यआक्रम्यहस्तेनसहस्रबाहुः ॥ तस्थौदिविघ्नबभवेद्रमुख्यैरभिदृष्टाग्निधूमनोभिरदृष्टः १२ उपर्वचश्चात्मनिगोत्रनेत्रयोः परेणतेप्राविशतासमेधिताः ॥ ममंथुराब्धितरसामदोत्कटामहाद्रिणाक्षोभितनकचक्रम् १३ अर्हीद्रसाहस्रंकठोरदृष्टुस्त्वश्वासाग्निधूमाहतवर्चसोसुसः ॥ पौलोमकालेयबलील्वलादयोदवाग्निदग्धाःसरलाइवामवन् १४ देवांश्चतच्छ्वासशिखाहतप्रमान्धूम्रांबरसम्बरकंचुकाननान् ॥ समम्यवर्षन्समवदशाघनाः बुःसमुद्रोर्म्युपगूढवायवः १५ मध्यमानातथासिंधोर्देवासुरवरूपैः ॥ यदासुधानजायेतानिर्ममंथाजितःस्वयम् १६

तदाईश्वरःविघ्नेशकृतंविघ्नंविलोक्यकाच्छपंवपुःकृत्वातोयंप्रविश्यगिरिमुज्जहार < एवंकृतेतंगिरिउत्थितंवीक्ष्यतेमथितुंपुनःउत्थिताःतदाभगवान्कृतसंयोजनविस्तृतपृष्ठेनअग्निदधार ९ ततः सुरासुरेर्द्राणांभुजवीर्यकंपितंपृष्ठेभ्रमंतंगिरिकच्छपः अंगकंदूयनंमेने १० ११ यदामयनसमयेगिरिःउपर्युपरिअगात् तदामगवान् अन्यरूपंभृत्वास्तद्वल्क बाहुःसमूहद्रिआक्रम्यब्रह्मभवेद्रमुख्यैःस्तुतःगिरौतस्थौ १२ ततःउपरिअधश्चदेवदेवदेत्यमध्येओत्रनेत्रयोःप्रविशतापरेणतेसमेधिताःअध्विममंयुः १३ तदाअर्हीद्रसाहस्रंकठो रदृष्टुस्त्वश्वासाग्निधूमाहतवर्चसःदैत्याः अभवन् १४ किंच तच्छ्वासशिखाहतप्रमान्धूम्रांबरसम्बरकंचुकाननान्देवांश्चमगवदशाघनाःअम्यवर्षन्कृतपुःखवौ १५ एवंतैः मध्यमानेयदासुधानजायेततदाभगवान्स्वयंममंथ १६

वृत्तोऽभ्रियेनसममवान्परमपुरुषोऽन्तरमशोभतेत्यन्वयः । कथंभूतः । कनकपरिधिःपीतवासाः (कनकमेसलोवा) कर्णयोर्विद्योतमानाविद्युत्कुंडललक्षणा यस्य । तथामूर्ध्निप्राजंतोविलुलिताः
 कषायस्यसतया । जैत्रेजिष्णुभिःदंदशूकंसर्पै(मध्नामंदराकृयेनमंयन्)प्रतिगिरिः प्रतिपुंद्रीपर्वत (इव) १७ हालहलमिस्थाह्वानायस्य । संभ्रातामीनाउद्रतामकरादवस्थायस्मिन्नवस्ना
 ततिमयोमस्स्यास्तदादिमिराकुलाश्च (तत्रद्विपाजलहस्तिनः) तद्विषंअप्रतिअप्रतिमम् । प्रतिक्रियामूयमितिवा १८ (अप्रतिमत्वमेवाह) । उग्रोवेगोपस्य । अतएवसर्वापुदिगुविसर्पत्
 विसारि । यद्वाउग्रावेमारोमांषस्वेदादयोयस्मात् । अतएवासह्यवीर्बिलोक्यभीताअभ्येनकेनाप्यरक्ष्यमाणाःसदाशिवंशरणंदुष्टुजग्मुः १९ त्रिलोक्यामवायउद्रवायदेव्यासहजौ
 कैलासेआसीनंतथापिमुनीनाममिमंतंतेषामेवापवर्गायतपोजुषाणम् २० निर्गुणंसगुणंचैवशिवंहरिपराक्रमैः । स्तुवंतश्चमजेशानानामन्यतांतरंतयोः ॥ १॥ २१ २२ नन्वेवंभूतोविष्णुरि
 तिप्रसिद्धंतत्राहुःगुणमय्येति । अस्यजगतोयदासर्गादीन्वत्सेतदाहेमूनस्वहृस्वतःसिद्धज्ञानःत्वंब्रह्मादिसंज्ञाधरते २३ तत्रहेतुःत्वंब्रह्मेति । सदसतोभावानुदेवतिर्यमादिरूपान्भावयती
 तितथा । सृज्यंशुत्वद्वक्तिरिक्तंनास्तीत्याहुः । आत्मेवत्वंनानाशक्तिभिर्जगदूपेणभाभातःयस्मादीश्वरः २४

मेघश्यामःकनकपरिधिःकर्णविद्योतविद्युत्तमूर्ध्निप्राजद्विलुलितकचःस्रग्धरोरक्तनेत्रः ॥ जैत्रेदोर्भिर्जगदभयदैर्दंदशूकं गृहीत्वामन्थनपर्वतइवअशोभत ॥ संभ्रातमीनोन्मकरादिकच्छपातिभिर्द्विपग्राहविमिमिलाकुलात् १८ तंदुग्र
 ताथोघृताद्रिः १७ निर्भेद्यमानादुदधेरमूद्विषंमहोल्बणंहालहलाह्वमप्रति ॥ संभ्रातमीनोन्मकरादिकच्छपातिभिर्द्विपग्राहविमिमिलाकुलात् १८ तंदुग्र
 वेगंदिशिदिश्युपर्यधोविसर्पंदुत्सर्पदसह्यवीर्यम् ॥ भीताःप्रजादुष्टुवरंमसेश्वराअरक्ष्यमाणाःशरणंसदाशिवम् १९ विलोक्यतंदेववरंत्रिलोक्यामवायदेव्या
 मिमंतंमुनीनाम् ॥ आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपोजुषाणंस्तुतिभिःप्रणमुः २० ॥ प्रजापतयऊचुः ॥ देवदेवमहादेवभूतात्मनभूतमाधन ॥ ग्राहिनःशर
 णापत्रास्त्रिलोक्यदहनाद्रिषात् २१ त्वमेकःसर्वजगतईश्वरोबंधमोक्षयोः ॥ तंत्वामर्चंतिकुशलाःप्रपन्नार्तिहरंगुरुम् २२ गुणमय्यास्वशक्त्याऽस्यसर्गास्थि
 त्यप्ययानविभो ॥ घत्सेयदास्वहृमूनब्रह्मविष्णुशिवाभिधाम् २३ त्वंब्रह्मपरमंगुहंसदसद्भावभावनः ॥ नानाशक्तिभिराभातस्त्वमात्माजगदीश्वरः २४

तदामेघश्यामःपीतवासाःस्रग्धरःरक्तनेत्रःहरिःधोर्भिःदंदशूकं गृहीत्वामन्थनपर्वतइवअशोभत १७ ततःमध्यमानात्उदधेःहालाहालाह्वंविषमभूत् १८ तत्तुग्रवेगंदिशिदि
 शिउपर्यधःविसर्पत् असह्यवीर्यहृष्टासेश्वराःप्रजाःभीताःसत्यःकेनापिअरक्ष्यमाणाःशिवंशरणंजग्मुः १९ अहौआसीनंतंवलोक्यस्तुतिभिःप्रणमुः २० ॥ प्रजापतयऊ
 चुः ॥ हेदेवदेव हेभूतभावनअस्मात्त्रैलोक्यदहनात्विषातूनःत्राहि २१ हेईशसर्वजगतःबंधमोक्षयोःईश्वरत्वंएकएव २२ किंच गुह्यंपरंब्रह्मत्वमेव यदाचसर्गादीन्कर्तुं
 मिच्छसितदागुणमय्यास्वशक्त्याब्रह्मविष्णुशिवाभिधांवत्से २३ २४

स्वतःसिद्धज्ञानत्वमुपपादयंतोजगदात्मनाआभासप्रकारमाहुः । त्वंशब्दस्यवेदस्ययोनिः । अतःस्वतःसिद्धज्ञानस्त्वं । जगदादिर्महत्तत्त्वं । आत्माचअहंकारः कथंमृतः । प्राणेंद्रियद्रव्याणांकारणमूतागुणायस्य । राजसादित्रिविधइत्यर्थः । स्वभावादयश्चत्वमेव । तत्रकृतुःसंकल्पः । सत्यमृतंचेतियोधर्मःसचत्वम् । महदादिरूपत्वेहेतुः । त्रिवृत्त्रिगुणात्मकंयदक्षरंप्रधानं तत्त्वयित्वदाश्रयमामनंति । यद्वा एवंभूतेत्ययित्रिवृदक्षरंप्रणवंप्रकाशकमाहुरित्यर्थः २५ अखिलदेवतात्मा । 'आग्निःसर्वादेवता'इतिश्रुतेः । सोऽग्निस्तेमुखं । हेलोकमव । द्वितीयांतेषुविदुरित्यस्यसंबंधः २६ परेअवरेचयेआत्मानोजीवास्तेषां आश्रयस्तवात्माहंकारः २७ प्रयीमयात्मनवेदत्रयमूर्ते २८ पंचोपनिषदस्तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानरूपामंत्राः । येमुखैरष्टोत्तरत्रिंशन्मंत्राणांवर्गःतेषामेवमंत्राणांपदच्छेदविशेषेणअष्टत्रिंशत्कलात्मकामंत्रादित्यर्थः । अत्रस्थितिरुपरतावस्था (हेदेव) २९ अधर्मस्योर्मिषुदंमलोमादिषु(तेछाया) । वैकुण्ठेर्मिर्विसर्गःप्रतिसर्गःसंहारः । यद्वायैःसत्त्वादिभिर्विविधःसर्गस्तानितेनेत्रत्रयम् । हेदेव । छंदोमयऋषिर्वेदःसतवेक्षाईक्षणं । साक्षान्मनुरितिपाठेमनुर्वेदः । तमेवाहछंदोमयइति ३० हेगिरित्र तेपरंज्योतिरखिलानालोकपालादीनांगम्यंनभवति । कुतः । यत्ररजआदिनास्ति । किंतज्ज्योतिःयन्निरस्तभेदंब्रह्म ३१ कामश्च (मदनः) अध्वरश्चदक्षयज्ञः त्रिपुरादयश्चयेअनेकभूतद्रुहःतान्रक्षपयतःसंहारस्तैस्तत्कर्मस्तुतयेनभवति । अत्यल्पमेतदित्यर्थः । गरक्षपणस्याप्यवश्यंभावित्वेनासिद्धवन्निर्देशः । स्तुतयेअलंनभवतीत्यत्रहेतुः । यस्तुभवान्स्वनेत्रवह्निस्फुल्लिगस्याशिखयाइदंज गद्गसितंमस्मजार्तनवेदनालोचयत्यपि ३२

त्वंशब्दयोनिर्जगदादिरात्माप्राणेंद्रियद्रव्यगुणस्वभावः ॥ कालःकलुःसत्यमृतंचधर्मस्त्वय्यक्षरंयत्रिवृदामनंति २५ अग्निर्मुखंतेखिलदेवतात्माक्षितिर्विदुर्लोकमवाग्निपंकजम् ॥ कालंगतितेखिलदेवतात्मनोदिशश्चकणैरसनंजलेशम् २६ नाभिर्नभस्तेश्वसनंनभस्वानसूर्यश्चक्षुषिजलंस्मरेतः ॥ परावरात्माश्रयणंतवात्मासोमोमनोद्यौर्भगवन्नाशिरस्ते २७ कुक्षिःसमुद्रागिरयोऽस्थिसंचारोमाणिसर्वाधिर्वीरुधस्ते ॥ छंदांसिसाक्षात्तवसप्तधातवस्त्रयीमयात्मनहृदयंसर्वधर्मः २८ मुखानिपंचोपनिषदस्तवेशयैस्त्रिंशदष्टोत्तरमंत्रवर्गः ॥ यत्तच्छिवाख्यंपरमार्थतत्त्वंदेवस्वयंज्योतिरवास्थितिस्ते २९ छायात्वधर्मोर्मिषुयैर्विसर्गोनेत्रत्रयंसत्त्वरजस्तमांसि ॥ सांख्यात्मनःशास्त्रकृतस्तवेक्षाछंदोमयोदेवऋषिःपुराणः ३० नतेगिरित्राखिललोकपालविरिच्यवैकुण्ठसुरेंद्रगम्यम् ॥ ज्योतिःपरंयत्ररजस्तमश्चसत्त्वंनयद्ब्रह्मनिरस्तभेदम् ३१ कामाध्वरत्रिपुरकालगराद्यनेकभूतद्रुहःक्षपयतःस्तुतयेनतते ॥ यस्त्वंतकालइदमात्मकतंस्वनेत्रवह्निस्फुल्लिगशिखयाभासितंनवेद ३२

२५ हेभगवन् अग्निस्तवमुखम् पृथ्वीपदौ कालोगतिः दिशःकर्णौ वरुणःजिह्वा २६ नभोनाभिः सूर्यश्चक्षुषि जलंरेतः चंद्रोमनः २७ द्यौःशिरःसमुद्राःकुक्षिःपर्वताःअस्थीनिओषधयोरोमाणि छंदांसिसप्तधातवःसर्वधर्मःहृदयम् २८ हेगिरित्र पंचोपनिषदःतेमुखानि २९ गुणानेत्राणि ३० मनुःईक्षणम् किंच ब्रह्मादीनामापेतवज्योतिःअगम्यम् ३१ हेमहेश्वर त्वत्तुः परं नपश्यामः किंच इयंतेव्यक्तिः लोकस्यमुखाय अतः नः पाहि ३२

तदेवंनित्यं परानुग्रहेभ्यः स्वायेनिर्दिते अतिमूर्खा इत्याहुः । येन यया सह चरंतं तस्याभितरारं कामेन कथ्यंते प्रलपन्ति । तथा स्मशाने चरंतं उग्रं कूरं पुरुषं हिंसां कथ्यंते । कथं भूतम् । आत्मा
 राधाभूते पुरुषो विद्वद्भितो पदुष्टारस्तैर्हृदि चितितं अभिद्वयं यस्य । तथा भूतमपि तपसा भित्तमपि तेनूनं तदोतिमविदन्नितिकाहुः । स्वलीलां नैव विदुरित्यर्थः (अविदइति पाठेन जानंत एव)
 अतो हातलज्जाः त्यक्तप्रपाः । कथमात्मारामैः सेवितचरणयुगलस्य कामित्वसंभवः । कथं वा तपसा भित्तमस्त्यशांतस्योग्रं पुरुषत्वं वा संभवतीत्यादिष्वर्थः ३३ आत्मा तपसा
 भित्तकानां वाता । महातोपितवतस्त्वं न जानंतो त्स्याहुः । ततस्मात् (स्पृकलं नृपमप्यपरतः प्रधानादपरत्वे) तव स्वरूपस्य मम नेज्ञाने ब्रह्मादयोपि न समर्थास्तस्त्वनेषुकुतः शक्ताः स्युः ।
 तत्र बभूव कथं प्रमत्ताम् । यतस्तेषां (समं स्थमरीत्यादेवः समः सृष्टिस्तद्विषया ब्रह्मादीनां) समं भूतं तां वापीनाः तथापि यदेतत्तव न पतदात्मशक्तिपरिमितमात्रमित्यर्थः ३४ तदेवाहुः ।
 (हेमेश्वर । परं केवलं पतन्निनेत्रादिलक्षणं रूपं प्रपन्नमः) ननु परं कथम् । तथापि त्वदर्शनादेव कृतार्थावयमित्याहुः । गृहनायहीति । (अव्यक्तकर्मणः अतर्क्यलीलस्य) ३५ ३६ यत्न
 भावमविचार्य विषयाने प्रवृत्तं मां कथं चिद्विषयं प्रियावारयेदिति शंकया तामनुज्ञापयन्नाह । अहो बतेतिसाधैश्चतुर्भिः । वैशसंदुःखम् ३७ प्राणपरीप्सूनां प्राणरक्षणेच्छना । मेमया । प्रभोः
 समर्थस्य । अर्थः कार्यं ३८ किंच (प्राणिनोदीमान् सैरपि प्राणैः पाति । यतः स जगन्मुरैः) बद्धवैरेषु परस्परं जिघांसस्तु ३९ कृपयतः कृपां कुर्वतः पुंसः ४० मेमत्तः स्वस्तिः शोभनासत्तासु
 शोभनां वित्तमस्त्वित्यर्थः । जगुं अतुय ४१ (व्यापितवतः प्रसरत्) करतलीकृत्य करतलपरिमितमात्रं कृत्वा ४२

येत्वात्मारामगुरुभिर्हृदि चितितां भिद्वंद्वं चरंतं मुमया तपसाऽभित्तम् ॥ कथ्यंत उग्रपुरुषं निरतं श्मशाने तेनूनं भूतिमविदं स्तवहातलज्जाः ३३ ततस्य ते स
 दसतोऽपरतः परस्य नाजः स्वरूपममने प्रमत्तांति भूम्नः ॥ ब्रह्मादयः किमु तसंस्तवने वयंतु तत्समं समं विषया अपिशक्तिमात्रम् ३४ एतत्परं प्रपश्यामो न परं तेमहेश्व
 र ॥ गृहनायहिलोकस्य व्यक्तिस्तेऽव्यक्तकर्मणः ३५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तद्दीक्ष्य व्यसनं तासां कृपया भृशपीडितः ॥ सर्वभूतसु हृद्देव इदमाह सती प्रियाम्
 ३६ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ अहो बत मवान्ये तद्ब्रजानां पश्य वैशसम् ॥ क्षीरोदमथ नोद्भूता त्वकालकूटादुपस्थितम् ३७ आसां प्राणपरीप्सूनां विवेयममयं
 हि मे ॥ एतावानहि प्रभोरथो यद्दीनपरिपालनम् ३८ प्राणैः सैः प्राणिनः पातिसाधवः क्षणमगुरैः ॥ बद्धवैरेषु भूतेषु मोहितेष्व्वात्ममायया ३९ पुंसः कृपयतो म
 द्वे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ॥ प्रीतिरौभगवति प्रीयेहं स चराचरः ॥ तस्मादिदं मरं भुंजे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ४० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमाप्रंथमगवान्मवानी
 विश्वभावनः ॥ तद्विषं जग्धुमारभे प्रभावज्ञाऽन्वमोदत ४१ ततः करतलीकृत्य व्यापिहालाहलं विषम् ॥ अमक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः ४२

३३ ३४ ३५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ प्रजानां तत्प्यसनं वीक्ष्य शिवः देवी आह ३६ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ हेमवानेकालकूटारप्रानं प्रजानां दुःखं पश्य पश्य ३७ प्राण
 परीप्सूनां आसामया अमयं विवेयम् किंच यद्दीनपरिपालनं एतदेव श्रेष्ठमर्थः ३८ साधवस्तु क्षणमगुरैः स्वप्राणैः जीवान्पाति ३९ अतः इदं मरं भुंजे मत्तः प्रजानां स्व
 रस्तु ४० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं देवीपुष्पा विषं जग्धुं आरभे सा प्रपि प्रभावज्ञाऽन्वमोदत ४१ ततः विषं करतलीकृत्य अमक्षयन् ४२

अथ कल्पवृक्षः । यस्मात्संस्कृतलिपेकार । साधोः कृपाकोः (मृताहितेतरस्य) ४३ ४४ ४५ प्रस्कलंगलितम् । अपरेष्वेसविषास्तेष्विष्युः । अनेनविषयतीव्रतोका ४६
॥ इति श्रीभामहतेमहापुराणे अष्टमस्कंधे टीकायां अष्टममन्त्रेण सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ अष्टममन्त्रेण सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ इति श्री
नीलुरभिः १ देवयानस्य ब्रह्मलोकप्रापकस्य यज्ञस्य सर्वविधेहविषे (अग्निहोत्राहविषा अग्निहोत्रसाधनमृतात्) १ ईश्वरशिष्यामात्रेव कृतया ३ मन्त्रतोयः श्वेताग्निः केकासः श्वत्सवर्हिनादि
मानं इतः शिखरपुच्छैः हरनृसर्पैश्च वत्पादुर इत्यनुषंगः ४ ५ (अर्चिनोवाचकान् मन्त्रान्परीक्षित) ६ वस्तुभिर्मत्स्यादिभिः स्वर्गिणारमण्यः रतिकर्षः ७ सुवामापर्वतः तत्रैकस्यादि
किञ्चातासौ दामिनी स्फटिकादिमयगिरिराजेषु अधिकं विस्तुरतीविशुद्धिवकास्थादिशोरंजयंती श्रीः संपदसाध्यान्मूर्तिधारिणी सती सैवममवत्परा रमाऽऽविरभूदित्यर्थः ८

तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकल्मषः ॥ यच्च कर्मलेनीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ४३ तत्प्यंते लोकतापेन साधवः प्रायशोजनाः ॥ परमाराधनं तद्विपुरुष
स्याखिलात्मनः ४४ निशम्य कर्म तच्छोभो देवदेवस्य मीढुषः ॥ प्रजादासाय जीवन्ना वैकुण्ठश्च शशांसेरे ४५ प्रस्कम्पिषतः पाणेर्यत्किंचिज्जगदुःस्मृतम् ॥
वृश्चिकाहिविषौषधयोर्ददशूकाश्वयेऽपरे ४६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ६ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
पतिगर्ववृषाकेण प्रीतास्ते मरदानवाः ॥ ममंथुस्तरसांसि पुं हविर्धानी ततोऽभवत् १ तामग्निहोत्रीष्टयोजगदुर्ब्रह्मवादिनः ॥ यज्ञस्य देवयानस्य मेध्यायह
विषे नृप २ तत उच्चैः श्रवानामहयो मूच्छं द्रुपादुरः ॥ तस्मिन्बालिः स्पृहां चक्रे नैर्द्रुईश्वरशिक्षया ३ तत एरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्मतः ॥ दंतैश्चतुर्भिः श्वेता
द्रैर्हरम्भमवतो महिम् ४ कौस्तुभाख्यममूद्रं पञ्चराजो महोदधेः ॥ तस्मिन्मणौ स्पृहां चक्रे वक्षोर्लंकरणे बालिः ५ ततोऽभवत्पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ॥
पूरयत्यर्थिनो योयैः शश्वरुवियथाभवान् ६ ततश्चाप्सरसो जाता निष्कर्कशः सुवाससः ॥ रमण्यः स्वर्णिर्गवल्गुमति लीलावलोकनैः ७ ततश्चाविरभूत्सा
क्षाच्छ्रोरमा भवत्परा ॥ ८ ॥ अयं तीदिशः कात्याविभुस्तौ दामिनीयथा ८

ततःविषंतस्यवीर्यदर्शनामासगलेनीलंचकार तदसाधोःविभूषणंजातम् ४३ ४४ तदशंभोःकर्मिनश्मयदासायणीब्रह्मावैकुण्ठभरांतिरे ४५ विषपिबतःतस्यपाणेःयत्
वाळितंतद् वृश्चिक्याहेविषौषध्योर्दंशकाभजगृहुः ४६ ॥ इत्यष्टमेस्तप्तमः ७ ॥ श्रीगुकुञ्जराच्च ॥ एवंवृषाकेणगरेपीतेसविदेवदैत्याः प्रीताःसंतः पुनःतरसाभिधिम्
मंत्रुः ततःमुससेऽभवत् १ तांअववःपक्षस्यमेध्यावहविजेजगृहुः २ ततःपुच्छपांडुरःउद्यैःभवानामहयःअभूत् तस्मिन्बलिःस्पृहांचक्रे मागेवरिशितत्वात् इंद्राय ३
ततःऐरावतीनामघनुर्दंतयुक्तःश्वेतःगजःअभवत् ४ ततःकौस्तुभास्त्ररत्नंअभूत् तस्मिन्हारिःस्पृहांचक्रे ५ ततःपारिजातःकल्पतरुःअभवत् तत्स्वर्गविभूषणंअभूत् ६
ततःअप्सरस्योजाताःतांस्वर्णिजान्मन्यःअभवन् ७ ८

तस्याकृपादिनहिष्णाभासितं चेत्तोयेनाथ ९ ननवद्वसति स्थितया श्रिया विडो कितानां देवानां यथा पूर्यत सर्वं पत्मा श्रियमसुराणां च तद्विपर्ययं वक्तुं अभिषेकादिमहोत्सवपूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारेण
ब्रह्ममाश्रितकारमाह । तस्याऽऽसनमित्यादेना अयासीद्वारुणीत्थतः प्राक्नेमग्रं येन १० आभिषेचनिका अभिषेकोचिताः पंचपवित्राणि च गम्यानि । मधु माधवाचैत्रवेशासमवकल
पुष्पादि । पाठांतरेपि द्वंद्वेक्ये स एवार्थः मधुमासेमवं (माधवं) मध्विति वा ११ आभिषेकोचितां विधिं । नट्यो नटानां स्त्रियः १२ कुमुदोनिः स्वनोयेषां तान्मुदंवादीन् ज्ञांस्त्वे पुत्रीणां श्रव्य
मोदयन् १३ १४ (मत्ताः पट्टपदाय स्यातां) १५ (नागाः कुंडलद्वयमुपाहरन्) १६ (कृतं स्वस्त्वयनं ययासा । नदंतो द्विरेकाय स्यातां) १७ (निरंतरं च न संस्तन द्वयं च क्वर्ती) १८
(आत्मनः स्वस्या निरवयं निदोषं) भुवं निस्थं पदं आश्रयं (पतिकप्यं) अभ्यामि चारिणो मित्याः संतो गुणायस्मिन् तन्नाम्बविदत । कश्चिदपि कस्यचिदोपस्व सद्भावात् १९ तदेवाह नानि
ति श्रिभिः (यस्य तपस्तस्य) न्युनिर्जयो नास्ति तपस्विषुर्नासः प्रवृत्तिषु । कश्चिद्वरुमुकादिपुत्रानमस्ति तमसंगर्जितं ज्ञानं नास्ति । महत्त्वेपि ब्रह्मादिपुत्राणामनिर्जयो नास्ति । परतोऽप्यथा
श्रयः परापेक्षहंद्वादिः सकिमीश्वरः २०

तस्याचकुःस्पृहासर्वससुरासुरमानवाः ॥ रूपोदार्यवयोवर्णमहिमाऽऽसिषचेतसः १ तस्याश्चासनमानिन्येमहेन्द्रोमहदद्भुतम् ॥ शूर्तिमत्यप्सरश्छ्छाहेम
कुम्भैर्जलशुचि १० आभिषेचनिकाभूमिराहरत्सकलौषधीः ॥ ग्रावःपञ्चपवित्राणिवसंतोमधुमाधवौ ११ ऋषयःकल्पयांचक्रामिषेकंयथाविधि ॥ जग्मुर्मद्राणि
मंघर्वांनट्यश्चनटुर्जगुः १२ मेघाष्टदंमपणवमुरजानकमोमुखान् ॥ व्यनादयन्शंखत्रेणुवीणास्तुमुलनिःस्वनान् १३ ततोमिषिषिषुर्देवीश्रियंपन्नकरांस
तीम् ॥ दिगिमाःपूर्णकलशैःसूक्तवाक्यैर्दिजेरितैः १४ समुद्रःपीतकौशेयेत्राससीसमुपाहरत् ॥ वरुणःस्रजंवेजयंतीमधुनामत्तषट्पदाम् १५ भूषणानिवि
चित्राणिविश्वकर्माप्रजापाते ॥ हारंसरस्वतीपद्ममजोनामाश्चकुंडले १६ ततःकृतस्वस्त्ययनोत्पलस्रजंनदद्विरेफांपरिगृह्यपाणिना ॥ चचारवक्त्रसुकपो
लकुंडलंसघ्नीडहासंदधतीसुशोभनम् १७ स्तनद्वयंचातिष्ठशोदरोसमनिरंतरंचंदनकुंकुमोक्षितम् ॥ ततस्ततोन्नपुरवल्गुसिंजितैर्विसर्पतीहेमलतेवसावभौ
१८ विलोकयंतीनिरवद्यमात्मनःपदंघ्रुवंचाव्यमिचारिसद्गुणम् ॥ मंघर्वयक्षासुरसिद्धचारणत्रैविष्टपेयादिषुनान्वविंदत १९ नूनंतपोयस्यनमन्युनिर्जयो
ज्ञानंक्वचित्प्रनसंगवर्जितम् ॥ कश्चिन्महांस्तस्यनकमनिर्जयःसईश्वरःकिंपरतोव्यपाश्रयः २०

ततः ऋगवत्परा श्रीरमाजाता तस्यांसुरासुरमन्वाः स्पृहाचक्रुः १ तस्याः आसनं इंद्रः आनिन्ये सारितः ह्येमकुंभैः जलं आनिन्युः १० भूमिः अभिषेकोचिताः सप्तौषधीः आह
रत् गावः पंचगव्यानि आहरत् वसंतः फलपुष्पादि आहरत् ११ ऋषयः अभिषेकं चक्रुः गंधर्वाः जगुः नट्यः ननृतुः १२ देवाः मृदंगादीन् अवाद्यन् १३ दिग्गजाः पूर्णकल
शैः अभिषिषिचुः १४ समुद्रं पीतकौशेयवाससीददौ वैजयंतीमालाददौ १५ विश्वकर्मा विचित्रभूषणानि ददौ सरस्वतीं हारं ददौ अजः पद्मं ददौ नागाः कुण्डले ददुः १६ त
तश्च मा नदाश्चैरेफापश्चमालापाणिना गृह्यवक्रं च चाल १७ सा इतस्ततः विसर्पती हिमलते बभौ १८ ततः देवादिषु आत्मनः ध्रुवं आश्रयं विलोकयंती नान्धविदत् १९ तदेवाह
यस्य सपः अस्ति तस्य को वज्रपो न यस्य ज्ञानं अस्ति तत्संगं वर्जितं न कश्चित् मृद्वानूत स्वकामजयः न २०

नमृतसौहृदं (यमादिषु) नमुक्तिकारणं स्वामः शिबिमृतिषु । कार्तवीर्यादेर्वैभवं स्तितदजरेगर्निष्ठं कालवेगेन परिहृतं न भवति (कालचक्रविजयी न भवतीत्यर्थः) । गुणसंगवर्जितः स नकारिर्मग द्वितीयो बरोनहि समाधिनिष्ठात् २१ चिरायुष्यपि मार्कदेवादीशीलमंगलं चनाम्ति । इन्द्रियदमनशीलत्वात् । कश्चित्तदपि (शीलमंगलमप्य-) स्तितसुरासुरविभेदेषु आ युषस्तु स्वैर्यनवेद्यं दुर्ज्ञातं । भगवद्वेषेण अकस्मादेव मृत्युसंभवात् । यत्र कुत्रच भीक्रे मार्कदेवादिबल इन्द्रियदमनाद्यभावात् शीलमंगलं चायुर्निश्चयश्चेत्युभयमस्ति न चान्यः पूर्वोक्तः कश्चिदोषः तथापि सौप्यमंगलः इमशानवासाद्यमंगलचेष्टितः । श्रीमुकुन्दं लक्ष्मीकृत्याह । कश्चेति । कश्चित्सुमंगलः निरवयवश्च स तु मानहिकाक्षते आत्मारामत्वात् २२ एवं विमृश्य रमानिरपेक्षमपि मुकुन्दं सर्ववन्द्ये । तर्किक । अव्यभिचारिमिः सद्भिर्धर्मज्ञानादिभिर्मुनेर्मिजैकाश्रयतश्च नैरपेक्षेण वरं सर्वोत्तमम् । तत्र हेतुः । अनुणाश्रयप्रकृतिगुणातीतं । पाठांतरेऽप्ययमेवार्थः अतएव स्वस्याः ईप्सितं । किं च । सर्वगुणैरभिमादिभिरपेक्षितं दत्तं । अयं मात्रः यद्यपि स्वयमात्मारामत्वेन अन्यानिरपेक्षः तथाप्याश्रिता अभिमादिसिद्धीर्यथानोपेक्षते । तथामामपिनोपेक्षते । तान्मैव तस्तेव बाहकृतार्थास्यां किमन्येऽप्राकृतैरितितवेव ब्रह्म इति २३ तदेवाह । तस्य (हरेः) अंसदेशो कमनीयानवकंजमालां निधाय तदनुग्रहं प्रतीक्षमाणा वृष्णी तस्य निकटे तस्यौ । कथं भूता माला । माद्यं सोयेमधुवतास्तेषां वरूयस्यागिरा उषुष्टानादितां । कथं भूता माला । सखीदहासेन विकसत्प्रकुलं यत्र यनेन तस्य उरः स्वधामयाता प्रासासती । वक्षःप्रतीक्षमाणा तस्यावित्यर्थः २४ भगवानपि त्रैलोक्यामिदं वृक्षं स्ववक्षस्तस्याः स्थानंददावित्याह । तस्या इति । निशिष्टाभूतयो विभवाय स्यास्तस्यास्त्रिजगतोजनन्याः श्रियः (त्रिजगतोजनकी हरिः) परमं सुस्थिरं । (यत्र वक्षसि) । ऐषयत अवर्धयत् २५ (सखीणां स्त्रीभिः सहितानां) २६ तल्लिभैः विष्णुप्रतिपादकैः । अवितथैर्यथायैः २७ २८ २९

धर्मः कश्चित्तत्र नमृतसौहृदं त्यागः कश्चित्तत्र नमुक्तिकारणम् ॥ वीर्यनपुंसोऽस्त्यजवेगानिष्ठं तं न हि द्वितीयो गुणसंगवर्जितः २१ कश्चिच्चिरायुर्न हि शीलमंगलं कश्चित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः ॥ यत्रोभयं कुत्रच सौप्यमंगलः सुमंगलः कश्चन काक्षते हि माम् २२ एवं विमृश्याव्यभिचारिसङ्गैर्वरं निजैकाश्रयतोऽनुणाश्रयम् ॥ वनेवरं सर्वगुणैरपेक्षितं तं मामुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम् २३ तस्यांसदेशं शरीरवकंजमालां माद्यन्मधुवतव रूयगिरोपबुधाम् ॥ तस्यौ निधाय निकटे तदुरः स्वधामसखीदहासविकसन्नयनेन याता २४ तस्याः श्रियास्त्रिजगतोजनकी जनन्यावक्षो निवासमकरोत्परमं विभूतेः ॥ श्रीः स्वाः प्रजाः सकलणेन निरीक्षणे नयत्रस्थिते धयतसाधिपतीं स्त्रिलोकान् २५ शंखनूर्यमृदमानां वादित्राणां पृथक्स्वनः ॥ देवानुमानां सखीणां नृत्यतां गायतामभूत् २६ ब्रह्मरुद्रागिरो गुरुयाः सर्वे विश्वमृजो विशुम् ॥ इन्दिरैर्वितथैर्मत्रैस्तल्लिभैः पुष्पवर्षिणः २७ श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः ॥ शीलादिगुणसंपन्ना लोभे रोनिर्ध्वंति पराम् २८ निःसत्त्वालोलुपाराजान् निरुद्योगागतत्रपाः ॥ यदाचोपेक्षिता लक्ष्म्या वभूवुर्देत्यदानवाः २९

२१ कश्चित्चिरायुः तस्य शीलमंगलं यत्रोभयं सः अमंगलः कश्चित् सुमंगलः सः मानेच्छति २२ एवं विमृश्य निरपेक्षमपि सर्वगुणाश्रयं मुकुन्दं वन्दे २३ ततस्तस्यांसदेशेन वकंजमालां निधाय निकटे तस्यौ २४ भगवान् तस्याः स्ववक्षःस्थानंददौ २५ यत्र स्थिता श्रीः सकलणेन साधिपान् विलोकान् अवर्धयत् गायतां ब्रह्मरुद्राणां वायस्वनः अभूत् २६ सुष्पवर्षिणः ब्रह्माद्याः विभुर्इन्दिरैः २७ श्रिया विलोकिता देवाद्याः सुखंप्रापुः २८ लक्ष्म्या उपेक्षिता देव्याद्याः निःसत्त्वाः लोलुपानिर्लज्जाः अभूवुः २९

अथवाणिहमदेवस्यैवदमन्तमयीसुरा (तदमिमानिनीदेविरवर्षः) ३० (काश्यपेःसुरासुरैः) ३१ दीर्घोपीवरदोर्दण्डोवस्व । कंदुग्रिभिःसंज्ञनाभिरिवत्रिरेसालुहताग्नीवायस्य ३२
 स्निग्धमुत्पलकेसानामंतोपियस्य ३३ इक्ष्वाक्यस्यजाममोक्षा ३४ अमृतमामृतपरिपूर्णम् ३५ ३६ मिथःदेत्यानापरस्परंकलहोत्पादनेन । योमयाययामोहिण्यावोऽर्थसाप्रविष्टा
 मि । अतोमामिथ्यतेत्याहेतिशेषः ३७ तदेवाहमिथ्यहति । तर्षःकामःतयूकानिचेतासियेषा । इत्येवंसमबलानांकलिरमृत ३८ दुर्बलानांस्वाक्रोशप्रकारमाह । देवाऽतिहान्या । येदेवाः
 तुल्येनायासेनहेतवःसाधकाः । तुल्यआयासोहेतुश्चननादियेषामितिवा । सत्रयागेययासर्वेषांसमंकलतद्वत् । तथाचभुतिः 'ऋदिकामाःसत्रमासीरन्' इति 'येयजमानास्तेऽऋद्विजः' इति
 च ३९ ४० ४१ तदुपवर्णयतिपंचभिः । प्रेक्षणीयमुत्पलमिवश्यामं । सर्वेष्वयवेषुसुंदरं । समानयोःकर्णयोराभरणेयस्मिन् । सुकपोलंचतदुत्कृष्टनासिकंचाननंयस्मिन् ४२ नवयौवने
 ननिर्वृत्तीनिष्पन्नस्तनयोर्भारोयत्रकशमुदरंयत्रतच्चतस्रं (मुखामोदेअनुरक्तायेऽऽयस्तेषांशंकारैरुद्विग्रेलोचनेयत्रतत्) ४३

अथासीद्वारुणीदेवीकन्याकमललोचना ॥ असुराजमुदुस्तविहरेरनुमतेनते ३० अथोदधेर्मध्यमानात्काश्यपैरमृतार्थिभिः ॥ उदातेष्ठन्महाराजपुरुषः
 परमाहुतः ३१ दीर्घपीवरदोर्दण्डःकंदुग्रीवोऽरुणेक्षणः ॥ श्यामलस्तरुणश्चग्रीवसर्वाभरणभूषितः ३२ पीतवासाभहोरस्कःसुसृष्टमणिकुण्डलः ॥ स्निग्धं
 चितकेशांतःसुभगःसिंहविक्रमः ३३ अमृतापूर्णकलशंबिभ्रद्वलयभूषितः ॥ सवैभगवतःसाक्षाद्विष्णोरंशांशसंभवः ॥ धन्वंतरिरितिरुयातजायुर्वेदह
 मिष्यमाक् ३४ तमालोक्यासुराःसर्वेकलशंचामृतामृतम् ॥ लिप्मंतःसर्ववस्तुनिकलशंतरसाऽहरन् ३५ नीयमानेऽसुरेस्तस्मिन्कलशेऽमृतभाजने ॥
 विषण्णमनसोदेवाहरिंशरणमाययुः ३६ इतितदैन्यमालोक्यभगवान्भृत्यकामकृत् ॥ मात्स्वियतमियोर्यवःसाधयिष्येस्वमायया ३७ मिथःकलिरभू
 तेषांतदर्थेतर्षचेतसाम् ॥ अहंपूर्वमहंपूर्वनत्वंनत्वमितिप्रभो ३८ देवाःस्वभागमर्हतियेतुल्यायासहेतवः ॥ सत्रयागइवेतस्मिन्नेषधर्मःसनातनः ३९
 इतिस्वान्प्रत्यषेधनवेदेतेयाजातमत्सराः ॥ दुर्बलाःप्रबलान्राजनृहीतकलशान्मुहुः ४० एतस्मिन्नंतरेविष्णुःसर्वोपायविदीश्वरः ॥ योषिद्वृपमनिर्देश्यं
 दधारपरमाहुतम् ४१ प्रेक्षणीयोत्पलश्यामसर्वावयवसुंदरम् ॥ समानकर्णाभरणंसुकपोलोन्नताननम् ४२ नवयौवननिर्वृतस्तनभारकशोदरम् ॥
 मुखामोदानुरक्तालिङ्गंकारोद्विग्रेलोचनम् ४३

अथवारुणीदेवीकन्याकमललोचनाआसीत्ताअमुराःजगृहुः ३० अथमध्यमानात्तदधेःअमृतपूर्णकलशंबिभ्रत् स्वर्गाअरुणेक्षणःपीतवासाःसिंहविक्रमःविष्णोःअंशःवन्व
 तयात्यःपुरुषःआयुर्वेदहृक्इत्यमाक्सन्उत्थितःअमुराःतंअमृतकलशंचदृष्ट्वातंकलशंआहरन् असुरैःकलशेनीयमाने ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ स्निग्धाःदेवाःहरिंशर
 णंययुःभगवान्तेषांदैन्यमालोक्यदेत्यानामिथःकलहोत्पादनेनमोहिण्यावःअर्थसाधयिष्यामि ययंमास्वियतइत्याहं ३७ ततःतेषांअहंपूर्वनत्वंनत्वमितिमिथःकलहःअभूत्
 ३८ तत्रयेदुर्बलाःतेस्वभागंदेवाःअर्हतीत्युक्त्वाधृतकलशान्प्रबलान्प्रत्यषेधन् ३९ ४० एतस्मिन्नंतरेसर्वोपायवित् ईश्वरःअहुतंयोषिद्वृपम् ४१ उत्पलश्यामम् ४२ ४३

पुण्यदीवायस्मिन्कंठेनामरमंयस्मिन्तद्वयम् । शोमनाग्नीवायेनतत्कंठाभरणंयस्मिन्निष्ठम् । पुण्यजयोरंगदाभ्यामृषितम् ४४ विरजांवरण(निर्मलवाससा)संवीतोमिदंयद्वीपःविंशत
 त्वात् । तत्रशोमायस्यास्तयाकांक्ष्याप्रकर्षेनत्रिलसत् । वस्तुवचामकत्वेनचकठोभ्रममोर्नूपुरेयस्मिन् ४५ समीडेनस्मिन्नेतद्विज्ञेयताकंपिनावाभूःतस्यादितासेनतद्वामाभ्यकोकित
 नितैर्देत्ययमपानाचैतस्सुपुण्यःकाममुदीपयत् ४६ इतिश्रीभामवतेमहापुराणेअष्टमस्कंदेटीकायांअष्टमोऽध्यायः ८ ॥ ॥ ॥ नवमेमोहितेदैत्यैरपितेभ्युतमाजने । तद्वचनेनदेवैर्भ्योऽ
 नृतदंष्टतयेवेते १ ॥ २ अहोकरंतीदंयधामद्युतिःइति(संभवेन)नवतःकात्स्ववित्वादिप्रश्नुः २ ननंतीव शोमयंतीव ३ कस्यासीत्ययुक्तंप्रहमस्याभिः । वतस्त्वेनकेनपिदुष्टपूर्वेत्याहुमे
 ति । त्वात्वाभमरादिमिरस्पृष्टपूर्वाजानीयइतिन । अपिपुजानीमएव ३ आस्तामिदंस्वहर्गंनस्तीश्वरेनैवसंपादितमित्याहुः । नूनमिति । सर्वेद्विषयाचमनसश्चभीतिविधाईसृष्टेन
 (सवनेनविचिनाकिं) प्रेषितासि । किंवायदृच्छयेवामतासिनेवूनंमेषितेदेत्यर्थः ५ ६ मेदोभिग्रहोययानमवेतया ७ (माययायोषिद्वपंवपुर्देत्यर्थः) ८ संमतामनुवृताः ९

मिमस्त्वयेश्वरेणमाळासुत्कुलमाह्वयम् ॥ सुग्रीवकंठाभरणंसुपुण्यमदभूषितम् ४४ विरजांवरसंवीतनितंयदीपशोभया ॥ कंक्ष्याप्रविलसद्दृगुचल
 शरणनूपुरम् ४५ समीडेनस्मिन्तविज्ञेयभूविलासापल्लवेकनैः ॥ देवसूयपचेतस्सुकाममुदीपयन्मुहुः ४६ ॥ इतिश्रीभामवतेमहापुराणेअष्टमस्कंदेअष्ट
 मोऽध्यायः ८ ॥ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ तेभ्योन्यतोऽसुराभ्यामंत्रहरंतस्त्यक्तसौहृदाः ॥ क्षिपंतोदस्युवर्माणमायांतीददृशुभस्त्रियम् १ अहो
 कपमहोषामअहोअस्यानवंवयः ॥ इतितेताममिदुत्थपप्रश्नुर्जातदृच्छयाः २ कात्वंकंजपलशास्तेषुतोवाकिंचिभीर्षसि ॥ कस्यासिबदवामोरुमन्यंती
 वमनांसिनः ३ नवर्यत्वामरेदैत्यैःसिद्धगंधर्वचारणैः ॥ नास्पृष्टपूर्वाजानीमोत्येकेक्षैश्चकुतोद्युमिः ४ नूनत्वंविमिनासुभूःप्रेषितासिशरीरिणाम् ॥ सर्वेद्वेयमनः
 श्रीतिविधातुंसृष्टेनकिम् ५ सात्वंनःस्पर्धमानानामेकवस्तुनिर्गामिनि ॥ स्नातीनांयद्वैराणांशंविधस्वस्तुमभ्यमे ६ वयंकश्यपदायादाज्ञातस्त्वतपीडया ॥
 निमज्जस्वययान्यायनैवभेदोयधामवेत् ७ इत्युपामंत्रितोदैत्यैर्नयायोषिद्वपुर्हरिः ॥ ग्रहस्यरुचिरापांयेर्निरीक्षमिदमववीत् ८ ॥ श्रीममवानुवाच ॥ क्व
 कश्यपदायादाःपुंश्चल्यामायिसंमताः ॥ विश्वास्तंपंडितोजातुक्रमिनीपुनयातिहि ९

त्वयेश्वरेणमाळाविषत् सुग्रीवकंठाभरणम् ४४ लसत्तणनूपुरम् ४५ नवयौवनमिद्वृत्तनभारकरोदरं समीडेनस्मितादिभिःदैत्यचितेषुकामंउदीपयत् एवंभूतंरूपंदधार
 ४६ ॥ इत्यष्टमेअष्टमः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ अपतेसुराःत्यक्तसौहृदाःसंतः अन्योऽन्यतःपात्रंहरंतःआयांतीस्त्रिवंदहगुः १ अहोअस्याःरूपंअहोषाम
 अहोअनवंवयःइतिवदंतः जातकामाःसंतः२ तांप्रश्नुहेकमलासिकात्वंकुताःआगताकिंचिकीर्षसि ३ वयंत्वां अमरादीभिःअस्पृष्टपूर्वाजानीमः ४ किंच विचिनामःसर्वेद्विषयः
 श्रीविनिधातुंसृष्टेनअसिक्मि ५ सात्वंपुनस्तुनिस्पर्धमानानामेकवस्तुनिर्गामिनि ६ वयंकश्यपपुत्राःआततःअतःनःभेदोययानमवेत् तथासुप्राविभजत् ७ एवंदैत्यैः
 ममपितःहरिग्रहस्पृष्टंआह ८ ॥ श्रीममवानुवाच ॥ हेदैत्याःवयंकश्यपपुत्राःपुंश्चल्यामायिकयंअनुसृतापंडितःकामिनीपुदेव्यसंनवाति ९

हेसुरद्विषः (सालावृक्षाणांकोष्ठानां) १० (क्ष्वेलितैः छलाभिश्चरन्तः) मातेन केनाप्यभिप्रायेण गंभीरं यथाभवत्येवं जहसुः ११ ईषस्मि ते न शोभायस्यास्तया मया कृतं साधुवा असाधुवा यद्यभ्युपे-
 तं गंभीरं कृतं तर्हि विभजे १२ असुरपुंगवाः दैत्यश्रेष्ठाः मया मयित्वा मया भवतः १३ १४ यथोपजोषं यथाप्रीति । अहतस्य लक्षणम् । 'अहतं यंत्रं निर्मुक्तं वासः मोक्तं स्वयं मुवा । स्वस्वं तस्यां म-
 लिक्ये पुतावन्मात्रे न सर्वदा' इति । प्राग्ग्रेषु कुशेषु विविक्तः १५ धूपामोदितशालायां सुरभीकृतायां शालायां (माल्यैर्दीपकैश्च) १६ अहतस्यां शालायां 'नरेन्द्रसाकल्यपाणिना विवेश कबंधूता
 'मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभोवाहिः' करमसदृशं सुहृतां कुरुष्वस्याः सा । उन्नतकमनीयं दुकूलं यस्मिन् तेन श्रोणीतटेन विशालपाश्रोण्याऽलसामं दामतिर्यस्याः सा । पाठांतरे करम-
 सदृशयोर्द्वौ लसत्तदुक्तं यस्याः सा चासौ श्रोणीतटेन मलसमतिश्च । मदेन विह्वले जज्ञिषीयस्याः १७ तां श्रियः सर्वां संवीक्ष्य देवासुराः संमुमुहुः । कबंधूता । कनकमये कुंडले यस्याः सा चासौ
 चारवः कर्णादयो यस्याः सा च ता । विगलितो विलस्तस्तनपट्टिकायां भवतो यस्याः १८ एवंतां मोहयित्वा यत्कृतवान् तदाह त्रिभिः । असुराणां सुधादानं सर्पाणां क्षीरदानं भिवदुर्नयम् अन्या-
 द्यं मत्वा तां सुधातिभ्यो न दधमजत् (सुधापवसि देवान् इत्यभिधानम्) अयं भावः । दैत्यैर्मदीयं साध्वसाधुना सर्वमनुमतमेव । अतो मद्रकान् देवानेव सुधापापयिष्यामि ननु तद्वैरिणो नित-
 रं क्रूरान् दैत्यान् किंच तैर्यथान्यायं विमजस्वेत्पुं कं जतश्चक्रेभ्यः सुधां न दद्यामिति १९

सालावृक्षाणां स्त्रीणां च स्वैरिणीनां सुरद्विषः ॥ सख्याभ्यां दुरानित्यानि नूतनं नूतनं विचिन्वताम् १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति ते क्ष्वेलितैस्तस्या आश्वस्तम-
 नसोऽसुराः ॥ जहसुर्भावं गंभीरं ददुश्चा मृतमाजनम् ११ ततो गृहीत्वाऽमृतमाजनं हरिर्बभाष ईषस्मितशोभया गिरा ॥ यदभ्युपेतं कचसाध्वसाधुवा कृतं म-
 यावो विभजे सुधामिमाम् १२ इत्यभिव्याहृतं तस्या आकर्षा सुरपुंगवाः ॥ अप्रमाणविदस्तस्यास्ततथेत्यन्वमंसत १३ अथोपोष्य कृतज्ञाना दुत्वा च ह-
 विषाऽनलम् ॥ दत्वा गोविप्रभूतेभ्यः कृतस्वस्थयना द्विजैः १४ यथोपजोषं वासांति परिधायाहतानिते ॥ कुशेषु प्राविशन् सर्वे प्राग्ग्रेष्वभिभूषिताः १५
 प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु सुरेषु दिति जेषु च ॥ धूपामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः १६ तस्यां नरेन्द्रकरभोरुशङ्कुलश्रोणीतटालसमतिर्मदविह्वलाक्षी ॥
 सा कृजती कनकनूपुरसिंजितेन कुंभस्तनीकलशपाणि रथाविवेश १७ तां श्रीसर्वा कनककुंडला रुक्मिणा साकपोलवदनां परदेवता स्याम् ॥ संवीक्ष्य संमुमु-
 हुस्तस्मिन् वीक्षणेन देवासुरा विगलितस्तनपट्टिकांताम् १८ असुराणां सुधादानं सर्पाणां भिवदुर्नयम् ॥ मत्वा जार्तिं नृसंसानां नर्ताव्यमजदच्युतः १९

हे दैत्याः वृक्षाणां स्त्रैरिणीनां स्त्रीणां च सख्यानि अनित्या न्याहुः १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं तस्याः नर्मवाक्यैः मोहिताः संतः जहसुः तस्यै अमृतमाजनं च ददुः ११ ततो हरिः
 अमृतपात्रं गृहीत्वा आह हे दैत्याः मया साधुवा असाधुवा कृतं यदि अंगीकुरुत तर्हि सुधां विभजे १२ एवं तस्याः वाक्यं श्रुत्वा तथेति अमंसत १३ अथ ते सर्वे उपोष्य अभिहृत्वा दाना-
 नि विप्रादिभ्यो दत्वा वासांति धृत्वा भूषिताः संतः प्राग्ग्रेषु नृपुना विरान् १४ १५ धूपामोदितशालायां सुरासुरेषु प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु सत्सु १६ तस्यां सामोहिनी अमृतकलशं
 गृहीत्वा आविवेश १७ विलस्तस्तनपट्टिकांतां तां दृष्ट्वा सर्वे मुमुहुः १८ जात्या क्रूराणां असुराणां सुधादानं अहीना क्षीरमिव अन्याद्व्यं मत्वा तेभ्यः सुधां न दद्यामिति १९

पंक्तीः पृथक् विविक्ताः कल्पयित्वा विधाय तासु पंक्तिष्वेवेषु तत्सजातीयेषु तांश्च असुरानपि प्रतारणार्थमेवोपवेशयामास २० उपसंचरैर्बहुमानप्रियवाक्यादिना तानातिक्लम्य अतिक्लम्य च यन्मनैः दूरस्थानपि देवान् २१ तथा कृतः स्नेहो येषु । स्त्रियासह विवादस्य जुगुप्सया २२ कृतोऽतिप्रणयः स्नेहो यैः । प्रणयापायात् स्नेहनाशात् कातराभीताः एते तावत्कृपणाः पूर्विकपि त्विषंषु पुंषु त्वीराः स
पंप्रतीक्ष्य भूमित्यादि बहुमानेन च आबद्धानियंत्रिताः । समयपालनादिभिः पद्धिरेतैः कारणैः अप्रियं किंचिदपिनोचुः । किंतु तूष्णीमासन् २३ देवपंक्तौ चंद्रार्कयोर्मध्ये प्रविष्टो (राहुः) सोमममृतमपि बद्ध २४ हरिस्तस्य शिरोजहार । अष्टावितः असंस्पृष्टः (अतोऽपतत्) २५ (शिरस्त्वमृतेन अष्टावितमतोऽमरतां नीतम् अजो ब्रह्मा) ग्रहं सूर्यादिव द्रवत्वाधिकारेण २६ २७ हरिभक्तानामेवोच्यमः फलति नान्येषामित्येवमाख्यानतात्पर्यमाह । एवमिति । समादेशादयो येषाम् । हेतुर्मदराद्रिः अर्थः समुद्रेऽपि संचरन्तु नृणां दि । विविधः कल्पः फलं केषांचिज्जातं केषांचिज्जेति वैचित्र्यं येषाम् । फले वैषम्यवतो बभूवुरित्यर्थः । तदेवाह । तत्र तेषु यस्य पादपंकज रजःश्रयणाद्देवा अमृतं फलमापुः स एव तेऽय इत्यर्थः यत्तदोर्नित्यसंबंधात् २८ एतदेवोपपादयति । असवः प्राणाः वसुधनम् । प्राणादिभिर्देहात्मजादिषु नृभिर्नृज्यते देहाद्यर्थयत्क्रियते इत्यर्थः तदसत्त्वव्यर्थं भवति । कुतः पृथक्त्वात् मेदाश्रयत्वात् । शास्त्रानिषेचनवत् । तैरेव प्राणादिभिरीश्वरोद्देशेन यत्क्रियते तनुसन्महाफलं भवति । कुतः अपृथक्त्वात् । ईश्वरस्य सर्वत्रानुगतत्वात् । तत्र दृष्टांतः । यत्तरोर्मूलनिषेचनं तद्यथा सर्वस्य स्कंधशास्त्रादेरपि भवति । ब्रह्माल्प्योपेयं चम्यो । पृथक्त्वं पर्यालोच्य मेददृष्ट्या देहाद्युद्देशेन यत्क्रियते तदसत् । अपृथक्त्वं पर्यालोच्य ईश्वरदृष्ट्या तैरेव तेऽप्येव च यत्क्रियते तदसत् भवतीति । शेषं समानम् २९ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

कल्पयित्वा पृथक् पंक्तीरुभयेषां जन्मत्पतिः ॥ तांश्चोपवेशयामास त्वेषु त्वेषु च पंक्तिषु २० दैत्यान् गृहीतकलशो वंचयन्नुपसंचरैः ॥ दूरस्थान् पाययामास ज
रा मृत्युहरां सुधाम् २१ तेषां लयंतः समयमसुराः स्वकृतं नृप ॥ तूष्णीमासन् कृतस्नेहाः स्त्रीविवादजुगुप्सया २२ तस्यां कृतातिप्रणयाः प्रणयापायका
राः ॥ बहुमानेन चाबद्धानोचुः किंचन विप्रियम् २३ देवलिंभप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि ॥ प्रविष्टः सोममपि बद्धं चंद्रार्कभ्यांचितः २४ चक्रेण सुरचारे
ण जहार पितृभिरः ॥ हरिस्तस्य कबंधस्तु सुधयाऽष्टावितोऽपतत् २५ शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीकृतम् ॥ यस्तु पर्वणि चंद्रार्कवमिधावति तैरेव
२६ पतिप्रायेऽमृते देवैर्भगवान् लोकभावनः ॥ पश्यतामसुरं द्राणां स्वरूपं जगद्देहिनः २७ एवं सुरासुरगणाः समदेशकाल इत्यर्थं कर्ममतयोपि फले विकल्पाः ॥
तत्रामृतं सुरगणाः फलमंजसाऽऽपूर्यत्पादपंकज रजःश्रयणाद्दैत्याः २८ यद्युज्यतेऽसुवसुकर्ममनोवचोभिर्देहात्मजादिषु नृभिस्तदसत् पृथक्त्वात् ॥ तैरेव
सद्भवतियत्क्रियतेऽपृथक्त्वात् सर्वस्य तद्भवति मूलनिषेचनं यत् २९ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे अमृतमथनेन नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
एवं देवदैत्यानां पृथक् पंक्तीः कृत्वा स्वस्वपंक्तिषु च तान् उपवेश्य २० गृहीतकलशः हरिः प्रियवाक्यादिना तान् अतिक्लम्य अतिक्लम्य च यन्मनैः दूरस्थानपि देवान् जरा मृत्युहरां सुधां
पाययामास २१ ततो दैत्याः समयं पालयंतः तस्याः बहुमानेन बद्धाः स्त्रीविवादजुगुप्सया विप्रियं किंचिदपिनोचुः २२ २३ तदाराहुः देवसंसदि चंद्रार्कयोर्मध्ये स्थितः सन् सुधां
पो २४ ताभ्यांचितः हरिश्चक्रेण तच्छिरः जहार तत्कबंधस्तु सुधया असंस्पृष्टः अपतत् २५ शिरस्त्वमरतां नीतं अजः तं ग्रहं अकरोत् यः पर्वणि चंद्रार्कवमिधावति २६ एवं दे
वैर्भगवतेऽमृतं असुराणां पश्यतां सतां हरिस्त्वं स्वरूपं जगद्देहिनः २७ एवं सुरासुराः अमेतुल्या अपि फले विकल्पं आपुः हेनृप देवाः यत्पादपंकज रजःश्रयणाद् अमृतं आपुः दैत्याः न
२८ २९ ॥ इत्यष्टमेन वमः ९ ॥

दशमेमस्तराहेत्येराव्वेत्तुमधेसुरेः । देत्यमायाविषण्णेषुदेवेष्वविर्बमोहरिः ॥ १ ॥ तदेवममृतावाप्तिर्नामकानामितीरितम् । भक्तमत्सरतःप्राणहानिःपुनरुदीर्यते ॥ २ ॥ (यत्तायस्नवंतः
 वृषाण्यमृतालामेहेतुः । वासुदेवेति) १ २ ३ ४ रणःसंग्रामःउदन्वतःसमुद्रस्यारोषसितीरेवमूव ५ अन्योन्यसमासाद्य (संरब्धकुट्टमनोयेषां । लज्जादिभिः) निजघ्नः ६ ७ (संयुगेरने)
 ८ (वाहनान्याह १ उष्ट्रैरितिकसौरण्डमल्लैः । द्वीपिमिठ्यात्रैः) ९ (गोष्ठेष्वेष्टमश्रेष्ठैः) १० ११ (जलसगाःकारंढवादयःस्थलसगाःकुट्टादयस्तेः । विकृतोविग्रहोदेहोयेषांतेःसत्त्वैश्चा
 णिभिः) १२ चित्रध्वजपटादिभिश्चवीराणांमालाभिश्चनिरंतरपंक्तिभिः देवदानववीराणांभ्वजिन्योयादसांमालाभिःसागराविवरेजतुरितित्रयाणामन्वयः । यादोभिरितिवा । सितै
 रमलैश्चातपत्रैः । बाह्वैश्चामरैश्चव्यजनैः १३ वातेनोद्धूतेरुत्तरैरुष्णीषैश्च । सूर्यरश्मिभिःकृत्वासुतरांस्फुरद्भिः (वर्मादिभिस्तेषामर्चिर्भिश्च) १४ १५ संख्येयुदे । असुराणांयाचनः
 तस्याःपतिःसबलिर्यानमास्थितः १६

॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिदानवदैतेयानांविदन्नमृतंनृप ॥ युक्ताःकर्मणियत्ताश्चवासुदेवपराङ्मुखाः १ साधयित्वाऽमृतंराजन्पाययित्वास्वकान्सुरान् ॥
 पश्यतांसर्वभूतानांययौगरुडवाहनः २ सपत्नानांपरामृद्धिदृष्ट्वातेदितिनंदनाः ॥ अमृष्यमाणाउत्पेतुर्देवान्प्रत्युद्यतायुधाः ३ ततःसुरमणाःसर्वेसुधया
 पीतयैषिताः ॥ प्रतिसंयुयुधुःशस्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः ४ तत्रदेवासुरोनामरणःपरमदारुणः ॥ रोधस्युदन्वतोराजन्तुमुलोरोमहर्षणः ५ तत्रान्योन्यं
 पत्नास्तेसंरब्धमनसोरणे ॥ समासाद्यासिभिर्बाणैर्निजघ्नुर्विविधायुधैः ६ शंखतूर्यमृदंगानांभेरीडमरिणांमहान् ॥ हस्त्यश्वरथपत्तीनांनदतानिःस्वनोऽभवत्
 ७ राथिनोराथिभिस्तत्रपत्तिभिःसहपत्तयः ॥ हयाहयैरिभाश्चैभैःसमसज्जंतसंयुगे ८ उष्ट्रैःकेचिदिभैःकेचिदपरेभिययुःस्वरैः ॥ केचिद्गौरमृगैर्ऋक्षैर्द्रोणिभिर्हरिभिर्भ
 टाः ९ गृध्रैःकंकैर्बकैरन्येऽन्येनभासैस्तिमिगिलैः ॥ शरभैर्महिषैःखड्गैर्गोवृषैर्गव्यारुणैः १० शिवाभिरासुभिःकेचित्ककलासैःशशैर्नरैः ॥ वस्तैरेकेऽण्णसारैर्ह
 सैरन्येचमृकैः ११ अन्येजलस्थलस्वमैःसत्त्वैर्विकृतविग्रहैः ॥ सेनयोरुभयोराजन्विविशुस्तेऽग्रतोऽग्रतः १२ चित्रध्वजपटैराजन्आतपत्रैःसितामलैः ॥
 महाधनैर्वज्रदंढैर्व्यजनैर्बाह्विचामरैः १३ वातोद्धूतोत्तरोष्णीषैरर्चिर्भिर्वर्धभूषणैः ॥ स्फुरद्भिर्विशदैःशस्त्रैःसुतरांसूर्यराश्मिभिः १४ देवदानववीराणांभ्वजि
 न्योपांडुनंदन ॥ रेजतुर्वीरमालाभिर्यादसामिवसागरौ १५ वैरोचनोबलिःसंख्येयोऽसुराणांचमूपतिः ॥ यानंवैहायसंनामकामर्ममयनिर्मितम् १६

॥ श्रीशुकउवाच ॥ हेनृप दैतेयाःकर्मणियत्ताःसंतःमगवत्पराङ्मुखाःअतएवअमृतंनानिदन् १ एवंभगवान्देवान्अमृतंसाधयित्वाययौ २ ततःदेवानांपरांक्रुद्धिदृष्ट्वादे
 त्याःगृहीतायुधाःसंतःयुद्धार्थययुः ३ ४ तदासमुद्रतीरेदेवासुरोनामतुमुलोरणःअभवत् ५ तत्ररणेसपत्नाःअन्योन्यंआसाद्यआयुधैःजघ्नुः ६ तत्रशंखादीनांस्वनःअभव
 त् ७ अथराथिनःराथिभिःपत्तयःपत्तिभिःहयाःहयैःइभाःइमैश्चरणेअसज्जंत ८ तथाकेचिदैत्यभटाःउष्ट्रैर्भस्वरसिंहगृध्रकंककशरभमहिषगोवृषशिवाखुकुटबस्तहंससूकर
 जलस्थलस्वगादिषुभारुढाःतेष्वाकूढैःअन्यैःसहयुयुधुः एवंउभयोःसेनयोर्मध्ये अग्रतोऽग्रतःतेविविशुः ९ १० ११ १२ तदाचित्रध्वजपटातपत्रव्यजनचामरोष्णीषा
 दिभिः देवदैत्यसेने यादोभिः सागराविव रेजतुः १३ १४ १५ तत्रअसुराणांपतिः बलिः वैहायसंनामका मर्गं १६

(सर्वैः सां प्राभिकैर्युद्धसाधनैः शस्त्रादिभिरुपेतं । कृतसाऽप्रतर्क्य । वाचाऽनिर्देश्यं कविद्वयमानं । कचिन्नास्ति दर्शनं यस्य) १७ उदये उदयशिखरे स्थितश्चन्द्र इव विरेजे इति प्रयाणामन्वयः १८ १९ २० २१ २२ (सोमस्य सुधायाः बहुशो बहुशरं) २३ (बलमितदं द्रुः उत्सिक्तान् बलमर्षितान्) २४ स्रवति प्रस्रवणानियस्मिन्निति मध्वारा सादृश्यम् २५ नानाबाह्नादीनि ये वायु २६ ते देवा असुराश्च भिधो (अभिसंगम्य नामभिर्नामानि गृहीत्वा क्षिपंतस्तिरस्कुर्वतो) युयुधुः २७ द्वंद्वान्येवाह युयोधे तिसप्तभिः । अस्य तत्रास्य तत्र युध्यदित्स्वर्थः २८ २९ सूर्यो देवपक्षेऽप्यशतेन बलिसुतैः (युयुधे) बाणोज्येष्ठो ये वातैः ३० निशुंमशुंभाम्या देवी ३१ (इल्वलोवातापि ब्रह्मपुत्रैर्युधाते) ३२

सर्वसां प्राभिकोपेतं सर्वाश्चर्यमयं प्रभो ॥ अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं दृश्यमानमदर्शनम् १७ आस्थितस्तद्विमानाऽयं सर्वानीकाधिपैर्दृतः ॥ बालव्यजनछत्राद्यैरेजे चंद्रइवोदये १८ तस्यासन् सर्वतोयानैर्युधानां पतयोऽसुराः ॥ नमुचिः शंबरो वाणो विप्रचितिरयोमुखः १९ द्विर्धर्माकालनाभोऽप्यहेतिर्हेतिरिल्वलः ॥ शकुनिर्भूतसंतपो वज्रं श्रेविरोचनः २० हयग्रीवः शंकुशिराः कपिलो मेघदुंदुभिः ॥ तारकश्चक्रदृक् शुंभो निशुंभो जंभउत्कलः २१ अरिष्टोऽरिष्टनेमिश्च मयश्च त्रिपुराधिपः ॥ अन्ये पौलोक्यानि वातकवचादयः २२ अलब्धभागाः सोमस्य केवलं क्लेशभाजिनः ॥ सर्वएतेरणमुखे बहुशो निर्जिता मराः २३ सिंहनादं विभुं च तः शंखान् दध्मुर्महारवान् ॥ दृष्ट्वा सपत्नान् उत्सिक्तान् बलभित्कुपितो भृशम् २४ ऐरावतं दिक्करिणमारूढः शुशुभे स्वराट् ॥ यथा स्रवत्प्रस्रवणमुदयाद्रिमहर्षतिः २५ तस्यासन् सर्वतो देवानां नावाहध्वजा युधाः ॥ लोकपालाः सहगणैर्वायुग्निरव रुणादयः २६ तेन्योन्यमभिसंसृत्य क्षिपंतो नामभिर्मिथः ॥ आह्वयंतो विशंतोऽग्रे युयुधुर्द्वयो धिनः २७ युयोध बलिर्निद्रेण तारकेण गुहोऽस्यत ॥ वरुणो हेतिनाऽयुध्यत मित्रो राजन् प्रहेतिना २८ यमस्तु कालनाभेन विश्वकर्मा मयेन वै ॥ शंबरो युयुधे त्वष्ट्रासवित्रा तु विरोचनः २९ अपराजितेन नमुचिराश्विनौ वृषपर्वणा ॥ सूर्यो बलिसुतैर्देवो बाणज्येष्ठैः शतेन च ३० राहुणा च तथा सोमः पुलोमोऽयुयोधेऽनिलः ॥ निशुंमशुंभयोर्देवीमद्रकाली तरस्विनी ३१ वृषाकपिस्तु जंभेन महिषेण विभावसुः ॥ इल्वलः सहवातापि ब्रह्मपुत्रैररिदम ३२

विमानमास्थितः सन् चंद्रइवरेजे १७ १८ तस्य सर्वतः यानैर्द्वैत्याः नमुचिः शंबरः विप्रचितिः बाणः अयोमुखः १९ द्विर्धर्माकालनाभः प्रहेतिः हेतिः इल्वलः शकुनिः भूतसंतपो वज्रदंष्ट्रः विरोचनः २० हयग्रीवः शंकुशिराः कपिलः मेघदुंदुभिः तारकः चक्रदृक् शुंभः निशुंभः जंभः उत्कलः २१ अरिष्टः अरिष्टनेमिः मयः अन्ये पौलोक्यानि वातकवचादयः २२ एते देव्याः आसन् २३ तथा सिंहनादान् मुंचंतः शंखान् दध्मुः ततः शत्रून् दृष्ट्वा इन्द्रः कुपितः सन् २४ ऐरावतारूढः सूर्य इवरेजे २५ तस्य सर्वतः भानावाहध्वजा युधाः बाम्बग्निरव रुणादयः देवाः आसन् २६ तेऽन्योन्यमभिसंसृत्य क्षिपंतो मभिर्मिथः आह्वयंतो विशंतोऽग्रे युयुधुर्द्वयो धिनः २७ तत्र बलिः इद्रेण युयोध तारकेण गुहः वरुणः हेतिना मित्रः प्रहेतिना २८ यमश्च कालनाभेन विश्वकर्मा मयेन शंबरः त्वष्ट्रा विरोचनः सवित्रा २९ अपराजितेन नमुचिः अश्विनौ वृषपर्वणा सूर्यः बलिसुतैः ३० राहुणा सोमः पुलोमो वायुः निशुंमशुंभाम्या देवी ३१ वृषाकपिः जंभेन विभावसुः महिषेण इल्वलवातापी ब्रह्मपुत्रैः ३२

३३ ३४ (आजीयुदे) ३५ (गदाभिर्कृष्टिभिश्च) ३६ अरोहतीत्यारोहावीराः तैः सहिता अन्ये च वाहाः पूर्वतुकेवलं गजादय उकाः । कथंभूताः निरुतावाह्यादयो येषां । छिन्नानि ध्वजा
दीनियेषां (इष्वासोवनुः । तनुत्रंकवचम) ३७ तेषां दिवादीनां पदाचारैः रथगैश्चरथचक्रैश्चूर्णितादायो घनाद्रगभूमेरुत्थितोरेणुर्दिशः खंद्युमणिचमूर्यछादयंस्तदैवदिगादिभ्योन्मवर्तत ।
(तत्रहेतुः ।) कथंभूतात् । असृक्स्नुतिभिः रक्तशरणैः परिष्ठुतात्सिकात् । यद्वा । परिष्ठुतनाद्वेतोर्न्यवर्तत । मात्रेकः । रक्तवाराणां उत्पत्तमुच्छ्रुतादित्यर्थः । प्रयमांत पाठेरेणोर्वि
शेषणं ३८ शिरोभिर्महाभुजैश्चकरभसदृशैरुभिश्रसारणभूः प्रकर्षेण आस्तृतासतीबभौ । कथंभूतैः शिरोभिः उद्धृतानि उत्पतितानि किरीटानि कुंडलानि च येभ्यः तैः । संरंभयुकादशो येषु तैः ।
परिदष्टादच्छवाओष्ठायेषु तैः ३९ पतितानि यानि स्वशिरोसितप्रद्वैरसिभिः पश्यंत इत्यर्थः । उद्यतानि आयुधानि यंस्तेर्दोर्द्वैर्दुर्गकाः ४० गहान्परेरावतपादरसकान् । आरोहं गजयंता रथा
आच्छ्रयत् विव्याध ४१ (तान् शरान्) ४२ दुर्मर्षः असहनो बलिः ४३ (ऋष्टयः ऋष्टीः विभूरिद्रः) ४४ ४५ टंकवत्तीक्ष्णाग्रैः शिखरैः सहिताः ४६

कामदेवेन दुर्मर्ष उत्कलोमातृभिः सह ॥ बृहस्पतिश्चोशनसानरकेण शनैश्चरः ३३ मरुतो निवातकवचैः कालेयैर्वसवोऽमराः ॥ विश्वेदेवास्तु पौलोमे रुद्राः क्रो
धमणैः सह ३४ त एवमाजावसुराः सुरेन्द्राद्वंद्वेन सहस्यचयुध्यमानाः ॥ अन्योन्यमासाद्य निजघ्नुरोजसाजिगीषवस्तीक्ष्णशरासितोमरैः ३५ मृशुं डिमिश्चक
मदष्टिपट्टिशैः शक्तयुल्मुकैः प्रासपरश्वधैरपि ॥ निक्षिप्रमल्लैः परिचैः समुद्रैः सर्भिर्दिपालैश्चाशिरोसिचिच्छिदुः ३६ गजास्तुरंगाः सरथाः पदातयः सारोहवाहा
विविधा विस्वडिताः ॥ निरुतवाहुरुशिरोवरां प्रयंश्छिन्नभजेषासतनुत्रभूषणाः ३७ तेषां पदावातरथांगचूर्णितादायो घनादुल्बण उत्थितस्तदा ॥ रेभु
र्दिशः खंद्युमणिचच्छादयन् न्यवर्ततामृक्स्नुतिभिः परिष्ठुतात् ३८ शिरोभिरुद्धतकिरीटकुंडलैः संरंभदग्भिः पारदष्टदच्छदैः ॥ महाभुजैः सामरणैः सहायुधैः सा
प्रास्तृताभूः करभोरुभिर्बभौ ३९ कर्षास्तत्र चोत्पेतुः पश्यंतः स्वशिरोसिभिः ॥ उद्यतायुधदोर्द्वैराघावंतो भटान्मृवे ४० बलिर्महेंद्रं दशभिस्त्रिभिरेरावतं
शरैः ॥ चतुर्भिश्चतुरोवाहानेकेनारोहमाच्छ्रयत् ४१ सतानापततः शक्रस्तावद्भिः शीघ्रविक्रमः ॥ चिच्छेदनिशितैर्मल्लैरसंप्राप्तानहसानिव ४२ तस्य क
र्मोत्तमवीक्ष्य दुर्मर्षः शक्तिमाददे ॥ तां ज्वलंतीं महोल्काभां हस्तस्थामच्छिनद्गरिः ४३ ततः शूलंततः प्राप्तं ततस्तोमरमृष्टयः ॥ यद्यच्छस्त्रं समादद्यात्सर्वत
दच्छिनद्भिभुः ४४ ससर्जाथासुरीमायामंतर्धानगतोऽसुरः ॥ ततः प्रादुरभूच्छैलः सुरानीकोपरिप्रभो ४५ ततो निपेदुस्तरवो दह्यमाना दवाग्निना ॥ शि
लासर्तकशिखराभूर्णयंत्योद्विषद्वलम् ४६

कामदेवेन दुर्मर्षः उत्कलः मातृभिः बृहस्पतिः शुकेण मरुकेण शनिः ३३ मरुतः निवातकवचैः कालेयैः वसवः विश्वेदेवाः पौलोमेः रुद्राः क्रोववशैः युयुधुः ३४ त एव अन्योऽ
न्यमासाद्य तीक्ष्णशरासितोमरैः मिथः निजघ्नुरः ३५ ३६ ३७ भूमेः रेणुः उत्थितः ३८ तेषां वाहनानां च शिरोस्वाहुभिः आस्तृताभूः बभौ ३९ तत्र कर्षवाः उत्पेतुः ४० ततः
बलिः इन्द्रं दशभिः शरैः त्रिभिर्गजं चतुर्भिर्गजपादरसकान् एकेन गजयंतारं विव्याध ४१ प्राप्तान् शरान् इन्द्रः मल्लैः चिच्छेद ४२ ततो बलिः शार्किं आददे तां इन्द्रः चिच्छेद ४३
ततः बलिः यद्यत् जगृहे तत्तादेंद्रः चिच्छेद ४४ ततो बलिः अंतर्वाप मायां ससर्जं ततः देवसेनोपरिशैलः प्रादुरभूत् ४५ ततः तरवः शिलाः सर्पाः ४६

४७ ४८ स्तनयित्नवःसनिर्घातामहामेघाअंगारान्मुमुचुरित्यन्वयः ४९ अघाकृआर्षःअघाक्षीदित्यर्थः ५० उद्धृतेस्तरंगैरावर्तैश्चभीषणः ५१ एवमन्यैश्चदैत्यैःमृज्यमानासु (विषेदुर्विष
ण्णाबमूवुः) ५२ यत्र यदा । तत्र तदा तैर्ध्यातैःस्नृ ५३ अष्टौआयुधयुक्ताबाहवोयस्य । श्रीश्वकौस्तुभश्चअनर्घ्यकिरीटचकुण्डलेचउल्लसतिश्रीकौस्तुमादीनियस्मिन् ५४ असुराणांकूट
कर्ममंत्रादिप्रयोगःतस्माज्जाताः । महिनामहिम्ना । हरेःस्मृतिरेवमर्वासाविपदाविमोक्षणे रूपाकिमुतहरेःप्रवेशइत्यर्थः ५५ इमारिवाहःसिंहवाहःअहिनोदधिषेप । लीलयेवतद्गृहीत्वाऽह
नत्अहनन्हेनृप (त्र्यधीशोविष्णुः) ५६ यस्यचक्रेणकृतशिरसौपेतपुः । तंतथाभूतमपि(हरिं)आहत्यसंघटचअंडजेंद्रंगरुडयावदहनत्तुंगदाशुन्नित्यर्थः । सावदाद्योहरिः (अरे
माल्यवतोऽरिणाचक्रेण) ५७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेटीकायां दशमोऽध्यायः १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एकादशोद्धेवेपुदैत्यघातिषुनारदः । देवानवारयच्छक्रोमृतानदै
त्यानर्जीवयत् ॥ १ ॥ १

महोरमाःसमुत्पेतुर्ददशकाःसष्टश्विकाः ॥ सिंहव्याघ्रवराहाश्चमर्दयंतोमहागजान् ४७ यातुधान्यश्चशतशःशूलहस्ताविवाससः ॥ छिधिभिधीतिवादिन्य
स्तथारक्षोगणाःप्रभो ४८ ततोमहाघनाव्योमृगिभीरपरुषस्वनाः ॥ अंगारान्मुमुचुर्वतैराहताःस्तनयित्नवः ४९ सृष्टोदैत्येनसुमहान्बह्विःश्वसनसार
थिः ॥ सांवर्तकइवात्युग्रोविबुधध्वजिनमिधाक् ५० ततःसमुद्रउद्वेलःसर्वतःप्रत्यदृश्यत ॥ प्रचंडवातैरुद्धृततरंगावर्तभीषणः ५१ एवंदैत्यैर्महाभायैरल
क्ष्यगतिभीषणैः ॥ मृज्यमानासुमायासुविषेदुःसुरसैनिकाः ५२ नतप्रतिविधियत्रविदुरिद्रादयोनृप ॥ ध्यातःप्रादुरभूतत्रममवान्निश्वभावनः ५३ ततः
सुपर्णांसकृतांप्रिपलवःपिशंगवासानवकंजलोचनः ॥ अदृश्याताष्टायुधबाहुर्लसच्छ्रीकौस्तुभानर्घ्यकिरीटकुण्डलः ५४ तस्मिन्प्राविष्टेऽसुरकूटकर्मजामा
याविनेशुर्भहिनामहयिसः ॥ स्वप्नोयथाहिप्रतिबोधआगतेहरिस्मृतिःसर्वविपद्विमोक्षणं ५५ दृष्ट्वामृधेगरुडवाहमिभारिवाहआविष्यशूलमहिनोदधकाल
नेमिः ॥ तल्लीलयगरुडमूर्ध्निपतद्गृहीत्वातेनाहनन्नृपसवाहमरित्र्यधीशः ५६ मालीसुमाल्यतिबलौयुधिपेततुर्यचक्रेणकृतशिरसावथमाल्यवांस्तम् ॥
आहत्यतिग्मगदयाऽहनदंडजेंद्रंतावच्छिरोच्छिनदरेनदतोऽरिणाऽऽद्यः ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीशुकउवा
च ॥ अथोसुराःप्रत्युपलब्धचेतसःपरस्यपुंसःपरयानुकंपया ॥ जघ्मर्ध्रंशंशक्रसमीरणादयस्तांस्तानुरणेरैरभिसंहताःपुरा १

सिंहव्याघ्रादयःउत्पेतुः ४७ यातुधान्यःछिधिभिधीतिवादिन्यःआसन् ४८ मेघाःअंगारकान्मुमुचुः ४९ दैत्येनसृष्टःबह्विः सांवर्तकइवसैन्यंअदहत् ५० समुद्रःउद्वेलः
दृश्यत ५१ एवंसृष्टासुमायासुदंद्रादयः तत्प्रतिविधिअजानंतः ५२ खिन्नाःसंतःहरिदध्युः ५३ तदाहरिःअष्टबाहुःगरुडारूढःप्रादुरभूत् ५४ तदैवमायाःविनेशुःएवंहरेः
स्मृतिःसर्वविपद्विमोक्षणेभवति ५५ कालनेमिःयुद्धेहरिदृष्ट्वागूलंक्षिपेतदागरुडमूर्ध्निपतत् तत्रहरिः गृहीत्वातेनैवसवाहंअरिंअहनत् ५६ ततः मालीसुमालीचक्रेणक
ृतशिरसौपेतपुः अथमाल्यवान्गदयागरुडंनिहत्यहरिं तुंगदांजमृहेतावत् सःतच्छिरःचक्रेणचिच्छेद ५७ ॥ इत्यष्टमेदशमः १० ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ अ
थोदेवाःहरेःरूपयादैत्यान्निजघ्नुः १

(वैरोचनायबलये) उदयच्छद्यदावज्जं प्रजाहाहेतिचुकुशुः २ वज्रपाणिस्तमाहेदंतिरस्कृत्यपुरःस्थितम् ॥ मनस्विनंसुसंपन्नंविचरंतं
आरुरुक्षंतिआरोडुमिच्छंति । ये(दिवं)उत्सिसृप्तंतिउच्छंतिपुमिच्छंतिमोक्षमिच्छंतीत्यर्थः । अधोविधुनामिपातयामि(तथाचक्रुः 'मायाभिरुत्सिसृप्ततइंद्रायामारुरुक्षतः । अवदस्यूरं
धनुया'इति) ५ ६(कालेनचोदितपूर्वकर्मयेषांतेषां । कीर्त्यादयोनुकृमात्कर्मानुसारेणस्युः) ७ ततःइदंकीर्त्यादिकालरशनंकालयंत्रितं । अतो नहृष्यंति । तत्रएवंविवेकेयुयंअपंडिताःअ
निष्ठाः ८ तत्रकीर्तिजयादीआत्मानंसाधनंमन्यमानानांगिरोनष्टुह्मिः । मर्मसुतादनंयाभिस्ताः विमुर्मिद्रंवीरोबलिः ९ (पूर्वमधिक्षेपैराहतपुनःअकर्णपूर्णेःकर्णपर्यंतमारुहैः) १०
(निराकृतोऽधिक्षिप्तः) तोत्रयंकुशस्तेनआहतइव ११ (तस्मैबलये) सयानःविमानसहितः १२ १३ (जत्रोमुजसभीपे) १४ १५ (हरिभिरभ्यैः) १६ (यंतुर्मातलेःतद्रथानयनम्) १७

वैरोचनायसंरब्धोभगवानपाकशसनः ॥ उदयच्छद्यदावज्जं प्रजाहाहेतिचुकुशुः २ वज्रपाणिस्तमाहेदंतिरस्कृत्यपुरःस्थितम् ॥ मनस्विनंसुसंपन्नंविचरंतं
महामृधे ३ नटवन्मूढमायाभिर्मायेशान्नोजिगीषसि ॥ जित्वाबालान्निबद्धाक्षान्नटोहरतितद्वनम् ४ आरुरुक्षंतिमायाभिरुत्सिसृप्तंतियेदिवम् ॥ तान्द
स्यून्विधुनोम्यज्ञानपूर्वस्माच्चपदादधः ५ सोहंदुर्मायेनस्तेयवज्रेगगतपर्वणा ॥ शिरोहरिष्येमंदात्मनषट्स्वज्ञातिभिःसह ६ ॥ बलिरुवाच ॥ संग्रामेवर्त
मानानांकालचोदितकर्मणाम् ॥ कीर्तिर्जयोऽजयोमृत्युःसर्वेषांस्युरनुकृमात् ७ तदिदंकालरशनंजनाःपश्यंतिसूरयः ॥ नहृष्यंतिनशोचंतितत्रयूयमपंडिताः
८ नवयंमन्यमानानामात्मानंतत्रसाधनम् ॥ गिरोवःसाधुशोच्यानांयुहोमोमर्मताडनाः ९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इत्याक्षिप्यविभुंवारो नाराचैर्वीरमर्दनः ॥
आकर्णपूर्वैरहनदाक्षेपैराहतपुनः १० एवंनिराकृतोदेवोवैरिणातथ्यवादिना ॥ नामृष्यतद्विक्षेपंतोत्राहतइवादिपः ११ प्राहरत्कुलिशंतस्माअमोघंपरमर्द
नः ॥ सयानोन्यपतद्भूमौच्छिन्नपक्षइवाचलः १२ सखायंपतितंदृष्ट्वाजंमोबलिसखःसुहृत् ॥ अम्ययात्सौहृदंसखयुर्हतस्यापिसमाचरन् १३ ससिंहवाहआसा
द्यगदामुद्यम्यरंहसा ॥ जत्रावताडयच्छक्रंजंचसुमहाबलः १४ मदाप्रहारव्यथितोभृशंविह्वलितोगजः ॥ जानुभ्यांघरणींस्पृष्ट्वाकश्मलंपरमंययौ १५ ततो रथो
मातलिनाहरिभिर्दशशतैर्वृतः ॥ आनीतोद्विपमुत्सृज्यरथमारुरुहेविभुः १६ तस्यतत्पूजयन्कर्मयंतुर्दानवसतमः ॥ शूलेनज्वलतातंतुस्मयमानोहनन्हृवे १७

किंच यदाइंद्रःबलिहंतुंवज्रंजगृहे तदाप्रजाः हाहेतिचुकुशुः २ युदेइंद्रः बलिआह ३ हेमूढमायाभिः मायेशान्नः जेतुमिच्छसि ४ किंच मायाभिः येदिवंआरोडुमि
च्छंतितान्दस्यूनपूर्वपदात् अधः पातयामि ५ हेमंदात्मन् अहंवज्रेणतेशिरःहरिष्येज्ञातिभिःसहयत्नंकुरु ६ बलिरुवाच ॥ मृधेवर्तमानानांकीर्तिः जयःपराजयः मृत्युर्वा
क्रमात्स्यात् ७ एतत् सर्वसूरयः कालाधीनंपश्यंति एवंविवेकेयुयं अज्ञाःस्थ ८ अतःयुष्माद्विरः नगृह्णीमः ९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंबलिः इंद्रंविनिघतंबाणैः अइनर १०
तदाइंद्रः तस्मैवजंवाहरत् ततः बलिः सयानः भूमौपपात ११ १२ बलिपतितंदृष्ट्वाजंभः सिंहारूढःसन्गदांउद्यम्यशक्रंजत्रोगजंचअताडयत् १३ १४ ततोगजःजा
नुभ्यांभुवंस्पृष्ट्वाकश्मलंययौ १५ ततः मातलिना सहस्राक्षैर्युकःरथः आनीतः इंद्रःरथं आरुहः १६ तदा यंतुः कर्मअपूजयत् दानवःशूलेनमातलिं अहनत् १७

(सत्त्वधैर्यम्) १८ नमुचिर्बलःपाकश्चेतित्रयो (आरदनचनात्) आजगमुः १९ (अर्दयंतः पीडयंतःअस्येंद्रस्य) २० त्रयाणांपृथग्विक्रानानाह । हरीनितित्रिभिः । हर्यश्चस्यइंद्रस्यतावद्विदेशभिःशतैः २१ (सकृत्संधानमोक्षेणयुगपदेवसंधानाद् यमोक्षणेनपृथग्मर्दयामासेतियत्तदद्भुतमभूत्) २२ इंद्रमाहस्य (तोयदइवजमर्ज) २३ प्रावृद्धालीनचूर्यमिव २४ वणिक्पथावणिजः मित्रानौयंषांतेमित्रंनावडत्यर्थः २५ तुरापादिद्रःअश्वादिमहितोविनिर्गतः । अग्रणीःसाराधिः २६ २७ २८ शोकामर्षाभ्यांयुक्तयादृषाकोपेनअन्वितःसन्निद्रं हंतुं (हेनृपते) प्रयत्नंकरेत्यर्थः २९ घंटावत्किंकिणीयुक्तम् ३० (हरिर्द्रिद्रः तच्छूलंआपतत्सहस्रधाममनतलवविचिच्छिदे । अचकंधरेभिरोहरन्तमाहनत् हेनृप) ३१ तुरपतिना बलेनप्रेरितोवजस्तस्यममुचेस्त्वचमपिनाविच्छेद । योवज्रः) अतिवीर्यवृत्रंविभेद (सममुचिकंधरत्वचातिरस्कृतहातेवत्परमद्भुतम्) ३२ (अविभेदभीतः) ३३

सहेरुजंसुदुर्मेर्षांसत्त्वमालंब्यमातलिः ॥ इंद्रो जंभस्यसंकुद्धोवज्रेणापाहरच्छिरः १८ जंभंश्रुत्वाहतंतस्यज्ञातयोनारदादृषेः ॥ नमुचिश्चबलःपाकस्तत्रोपेयुस्त्वरान्विताः १९ वचोभिःपरुषैरिंद्रमर्दयंतोऽस्यमर्मसु ॥ शरैरवाकिरन्मेघाधाराभिरिवपर्वतम् २० हरीनदशशतान्याजौहर्यश्चस्यबलःशरैः ॥ तावद्विर्दयामासयुगपल्लघुहस्तवान् २१ शताभ्यामातलिपाकोरथसावयवंपृथक् ॥ सकृत्संधानमोक्षेणतदद्भुतमभूद्रणे २२ नमुचिःपंचदशभिःस्वर्णपुंल्लैर्महेषुभिः ॥ आहत्यव्यनदत्संख्येसतोयइवतोयदः २३ सर्वतःशरकूटेनशक्रंसरथसारथिम् ॥ छादयामासुरसुराःप्रावृट्मर्षमिवांडुदाः २४ अलक्षयंतस्तमतीवविह्वलाविषुकुशुदेवमणाःसहानुगाः ॥ अनायकाःशत्रुबलेननिर्जितावणिकपथाभिन्ननवोयथार्पणे २५ ततस्तुरापादिषुबद्धपंजरादिनिर्गतसाश्वरथञ्चजाग्रणीः ॥ बभौदिशःखंपृथिवीविरोचयन्स्वतेजसासूर्यइवक्षपात्यये २६ निरीक्ष्यपृतनादेवःपरैरभ्यर्दितारणे ॥ उदयच्छाद्रिपुंहंतुंवज्रं वज्रधरोरुषा २७ सतेनैवाष्टधारेणशिरसीबलपाकयोः ॥ ज्ञातीनांपश्यताराजजहारजनयन्भयम् २८ नमुचेस्तद्वचं दृष्ट्वाशोकामर्षरुषान्वितः ॥ जिघांसुरिंद्रंनृपतेचकारपरमोद्यमम् २९ अश्मसारमयंशूलंघंटावदेमभूषणम् ॥ प्रयत्नान्मयद्रक्कुद्धोऽहतोसीतिवितर्जयन् ॥ प्रादिणोदेवरावायानेनदन्मृगराडिव ३० तदापतन्नमनतलेमहाजवंविचिच्छिदेहरिरिषुभिःसहस्रधा ॥ तमाहननृपकुलेशेनकंधरेरुषान्वितासिदशपतिभिरोहरन् ३१ नतस्बहिल्वचमपि वज्रकर्षितोविभेदयःसुरपतिनौजसेरितः ॥ तदद्भुतंपरमविवीर्यवृत्रभित्तिरस्कृतोनमुचिभिरोधरत्वचा ३२ तस्मादिंद्रोऽविभेच्छत्रोर्वज्रं प्रतिहतोयतः ॥ किमिंद्रैवयोगेनभूतंलोकविमोहनम् ३३

सः धैर्यधृत्वाहजंसेहे तदैवइंद्रः जंभशिरः वज्रेणअहरत् १८ नारदात् जंभंहतंश्रुत्वानमुचिःबलःपाकःइतित्रयःप्राप्ताः १९ तेइंद्रशरैःअवाकिरन् २० तत्रबलःसहस्रशरैःइंद्राश्वान् पाकःशताभ्याम् २०० मातलि नमुचिःपंचदशबाणैः इंद्रंविद्धा मेघइवव्यनदत् २१ २२ २३ ततोदैत्याःसरथइंद्रशरैःछादयामासुः २४ तदादेवाःविषुकुशुः २५ ततःइंद्रःइषुबद्धपंजरातूनिर्गतःसूर्यइवबभौ २६ ततःदैत्यैःअर्दितारणेनोदीक्ष्यरिपुंहंतुंवज्रंगृहीत्वा २७ बलपाकयोःशिरसीवज्रेणजहार २८ नमुचिःतद्वचं दृष्ट्वाइंद्रं हंतुं २९ शूलंप्रगृह्यहतोऽसिहतोसीतिवदन्विसर्जयत् ३० तत्शूलंइंद्रः इषुभिः सहस्रधाचिच्छेद अथइंद्रः वज्रेणतंकंधरे अहनत् ३१ तस्त्वचमपिवज्रः नविभेद तन्महद्भुतं अभूत् ३२ तदभाजोः भीतः इंद्रः इदं आह ३३

(येनया) पतत्रैःपक्षैः (उत्पततामयमुविभारैर्निविशतामद्रीणांयेनवज्रेण) ३४ सारमयंवीर्वाधिकंयत्त्वाष्टतपःतदेववृत्रःसयेनवज्रेणमयाविपाटितः ३५ दंडंलकुटुतुल्यंकुलिशं । ब्रह्म
तेजःवधीचेःसामर्थ्यमपि ३६ ३७ आर्द्रशुष्काभ्यामृत्युर्नैवेति ३८ ३९ उभयात्मकस्त्रमेवाह । नशुष्केणनचादेणकेनेव । तथाचमृतिः 'अपांफेनेननमुचेःशिरःद्रोदधीचे' इति ४०
४१ ४२ ४३ ४४ (मन्युसंरभंक्रोधोद्रेकम्) अनुचरैरुद्गीयमानाहत्यर्थः । उद्गीयमानैरनुचरैः (सेनानीभिः) सहेतिवा ४५ ४६ अविनष्टावयवशयेषांविद्यमानाःशिरोधरायेषांताम् ४७
प्रत्यापन्नानि पुनःप्राप्तानिहंद्रियाणिस्मृतिश्चयेनसः ४८ ॥ इतिश्रीभागवतमहापुराणेअष्टमस्कंधेटीकायादेवासुरसंग्रामोनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

येनमेपूर्वमद्रीणांपक्षच्छेदःप्रजात्यये ॥ कृतोनिविशतामारेःपतत्रैःपततामृवि ३४ तपःसारमयंत्वाष्टतरोयेनविपाटितः ॥ अन्येचापिबलोपेताःसर्वास्त्रैरक्ष
तत्वचः ३५ सोयंप्रतिहतोवज्रोमयामुक्तोऽसुरेऽल्पके ॥ नाहतदाददेदंडंब्रह्मतेजोप्यकारणम् ३६ इतिशक्रंविषीदंतमाहशमशरीरिणी ॥ नायंशुष्कैरथा
द्रैर्वावधमर्हतिदानवः ३७ मयास्मैयद्रोदतोमृत्युर्नैनार्द्रशुष्कयोः ॥ अतोम्यश्चितनीयस्तेउपायोमघवत्रिपोः ३८ तांदेवीमिरमाकर्ण्यमचवान्सुसमाहि
तः ॥ ध्यायन्फेनमथापश्यदुपायमुभयात्मकम् ३९ नशुष्केणनचादेणजहारनमुचेःशिरः ॥ तंतुषुषुर्मुनिगणामाल्यैश्चावाकिरन्विभुम् ४० मंधर्वमुख्यौजम
तुर्विश्वावसुपरावसू ॥ देवदुंदुभयोनेदुर्नर्तक्योनमृतुर्मुदा ४१ अन्येप्येवंप्रतिद्वंद्वान्वायवग्निरुणादयः ॥ मूढयामासुरस्त्रौचैर्द्वैतान्केसरिणोयया ४२ ब्रह्म
णाप्रेरितोदेवान्देवर्षिनरिदोऽनृप ॥ वारयामासविबुधान्दृष्ट्वादानवसंक्षयम् ४३ ॥ श्रीनारदउवाच ॥ भवद्भिरमृतंप्राप्तंनारायणभुजाश्रयैः ॥ श्रियासमे
धिताःसर्वेऽपारमतविग्रहात् ४४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ संयम्यमन्युसंरभंमानयंतोमुनेर्वचः ॥ उद्गीयमानानुचरैर्ययुःसर्वेऽत्रिविष्टपम् ४५ येऽजशिष्टारणेतस्मि
न्नारदानुमतेनते ॥ बलिविपन्नमादायअस्तंगिरिमुपागमन् ४६ तत्राविनष्टावयवान्विद्यमानशिरोधरान् ॥ उशनाजीवयामाससंजीविन्यास्वविद्यया ४७
बलिश्चोशनसास्पृष्टःप्रत्यापन्नैर्द्रियस्मृतिः ॥ पराजितोऽपिनास्वियल्लोकतत्त्वविचक्षणः ४८ ॥ इतिश्रीमा०म०अ०देवासुरसंग्रामोनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मयाअनेनवज्रेणपर्वतपक्षा छिन्नाः ३४ वृत्रश्चेतःसोऽयंमेवजः ३५ अल्पकेअसुरेऽल्पकेजातः तस्मात्त्वचंनाहमाददे अहोदधीचेः सामर्थ्यमपिअकारणंजातम् ३६ एवं
विषीदंतंशक्रंअशरीरिणीवागाह हेइंद्रअयंदेत्यः शुष्कैःआर्द्रैश्चवधंनार्हति ३७ एवंमया अस्मैआर्द्रशुष्काभ्यामृत्युर्नैवेतिवरोदतः अतःअम्यउपायः चित्यः ३८ तांगिरंशु
त्वाउभयात्मकंउपायंअपांफेनंज्ञात्वा ३९ तेनइंद्रः नमुचेः शिरः जहार तदामुनयःतुष्टुः पुष्यैश्चावाकिरन् ४० दुंदुभयोनेदुःनर्तक्यःअनृतुः ४१ ततः वायवग्निरुणा
दयःअस्त्रौचैः दैत्यान्सूदयामासुः ४२ तदैवब्रह्मणाप्रेषितःनारदः एत्य दैत्यसंगंदृष्ट्वादेवान्वारयामास ४३ हेदेवाः नारायणभुजाश्रयैःभवद्भिःअमृतंप्राप्तं श्रियाचसमे
धिताः अतः विग्रहात्उपारमत ४४ एवंमुनेर्वचःमानयंतः देवाः अनुचरैःसहस्वर्गययुः ४५ ततः युद्धेअवशिष्टोयेदैत्याः तेनारदानुमतेनविपन्नबलिआदायअस्तंगि रितुपा
गमन् ४६ तत्रशुकः अविनष्टावयवान्तानूंसंजीविन्याविद्ययाजीवयामास ४७ एवंशुकेणस्पृष्टःबलिःपुनःप्राप्तैर्द्रियस्मृतिःपराजितोऽपिनास्विय ४८ ॥इत्यष्टमेएकादशः ॥ ११ ॥

द्राक्ष्योमोहिनीरूपविभ्रमालोकनोत्सुकम् । सर्वसंमोहयामासहरिः पुनरसांस्त्वयत् ॥ १ ॥ अमुह्यत्रसुराग्निष्णुमाययानतदद्भुतम् । इतिवक्तुंमहादेवमोहोयमुपवर्ण्यते ॥ २ ॥ हरिरमृतमपाययदितिदंनिशम्य (सयत्रास्तेतत्रतद्रूपंद्रष्टुंयथावित्युत्तरेणान्वयः) १ सोमयाउमयासह २ (सभाजितः पूजितः उमयासह) ३ त्वयिकिंचिन्नचाश्रयवयंत्वाश्रयमानताः । इतिवक्ष्यन्महादेवस्तुष्टावहरिमष्टभिः ॥ त्वयिमहामायाविनिपरमेश्वरेनहिकिलकिंचिदपटितमिव । वयंपुपरमकोतूहलेनद्रष्टुमागताइतिबहुषासंबोधयन्स्तोतिदेवेति । हेदेवदेव । कुजोहंदेवानांदेवइत्यतआह । हेजगद्रचापिन् । तत्कुतः । हेजगन्मय । तर्हि किंप्रधानम् । नाहि । हेजगदीश । तच्चकुतस्तत्राह । सर्वेषामपित्वंहेतुः । अतर्हेश्वरआत्माच । आत्मत्वाच्चनस्त्वंजडंभवानमित्यर्थः ४ ननुजगन्मयत्वोक्तयाजगतउत्पत्त्यादिनाऽसत्यत्वेनचजाड्येनचममापिकितयात्वब्रूषेनाहिनहत्याह । आद्यंतौमध्यंचअस्यजगतोभवन्ति । अस्यचअव्ययस्यएतानिआद्यंतमध्यानिनसन्ति । यच्चब्रह्म । इदंकारास्पदंरूपंअहंकारास्पदंद्रष्टुम् । बहिर्भोग्यंअन्यत्भोक्तुम् । अयंचघर्मोजगतएवतत्त्वव्ययस्यतवतत्तस्मात्सत्यंचिद्रूपंचब्रह्मैवभवान्अतोतवविकारादिशंकेत्यर्थः ५ तवैवभूतत्वेमुमुक्षुणामाचारःप्रमाणमित्याह । तवैवेति । उभयतःइहामुत्रचसंगत्यक्त्वा ६ ननुब्रह्मैववेदहंतर्हसंगोदासीनस्यममचरणांभोजोपासनयाकिंतेषांतत्राह त्वमिति । ब्रह्मत्वेपित्वंनान्यंतमुदामीनःकिमुविश्वस्यप्रपंचस्योदयादीनांहेतुस्तदुपाधीनामात्मनाजीवानामीश्वरश्चतत्फलदाता । तर्हिकिराजादिवत्कथाप्यपेक्षयासेवकेभ्यःफलंदद्यामिनहिनहि । अनपेक्षएवत्वम् । तर्हिकिमीश्वरत्वेन । तत्राह । तेरात्मभिःतत्फलदानार्थमपेक्ष्यतइतितदपेक्षस्तस्यभावस्तदपेक्षतातया । अनपेक्षत्वंदर्शयितुंदीयंब्रह्मत्वंविशिनष्टि । पूर्णमाप्तुतंचसुखरूपम् । विषयसुखवैलक्षण्यार्थमाह । अविकारंनित्यंआनंदमात्रं । कुतःविशोकम् । तत्कुतःविगुणम् । किंच । अनन्यत् । नविद्यतेअन्यद्यस्मात् । ब्रह्मव्यतिरिक्तमावादपिनिरपेक्षस्त्वमित्यर्थः । तर्हिसर्वात्मकत्वेतत्तद्विकारप्रसंगोदुर्बारतत्राह । अन्यत्सर्वतोव्यतिरिक्तंचकारणत्वात् । नहोर्वभूतुमुत्पत्त्यात्मकब्रह्मस्वरूपस्यतवान्यापेक्षास्ति । अतःकेवलंमक्तानुग्रहार्थमेवतवैश्वर्यनस्वार्थमित्यर्थः ७

॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ वृषध्वजोनिशम्बेदंयोषिद्रूपेणदानवान् ॥ मोहयित्वासुरगणान्हरिःसोममपाययत् १ वृषमारुह्यगिरिशःसर्वमृतमणैर्हृतः ॥ सोमयाचययौद्रष्टुंयत्रास्तेमधुसूदनः २ सभाजितोभगवतासादरंसोमयाभवः ॥ सूपविष्टउवाचेदंप्रतिपूज्यस्मयन्हरिम् ३ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ देवदेवजगव्यापिनजगदीशजगन्मय ॥ सर्वेषामपिभावनांत्वमात्माहेतुरीश्वरः ४ आद्यंतावस्ययन्मध्यमिमिदमन्यदहंबहिः ॥ यतोऽव्ययस्यनेतानिततसत्यं ब्रह्मचिद्रवान् ५ तवैवचरणांभोजंश्रेयस्कामानिराशिषः ॥ त्रिमृज्योमयतःसंगंमुनयःसमुपासते ६ त्वंब्रह्मपूर्णममृतंविगुणंविशोकमानंदमात्रमविकारमनन्यदन्यत् ॥ विश्वस्यहेतुरुदयस्थितिसंयमानामात्मे श्वरश्चतदपेक्षतयाऽनपेक्षः ७

॥ श्रीगुकुलवाच ॥ हरिःयोषिद्रूपेणदैत्यान्संमोहयदेवान्सोमंअपाययन् १ इदंश्रुत्वाशिवः देव्यासहवृषंआरुह्ययत्रहरिःआस्तेतत्रययौ २ भगवतासत्कृतः शिवउपाविष्टः सन् हरिंप्रतिपूज्यइदंआह ३ ॥ शिवउवाच ॥ हेदेवदेव हेजगदीश सर्वभावानांत्वंहेतुः ४ आत्माआसि अस्यजगतः आद्यंतौमध्यंचयतः भवन्ति तच्चिद्रूपंब्रह्मैवभवान् ५ किंच मुनयः संगंत्यक्त्वातवैवचरणांबुजंउपासते ६ ७

अनन्यत्वमन्यत्वंचैकस्यकुतइत्याशंक्यदृष्टान्तेनोपपादयति । सदसत्कार्यकारणरूपद्वयम् । अद्वयंचपरमकारणत्वमेवैकः । कृतकुंडलादिरूपद्वयम् । अकृतंचकेवलमद्वयंस्वर्णयथैकमेव
तद्वदेवेहत्वयिवस्तुतोभेदोनास्ति । कथंतर्हिभेदप्रतीतिस्तत्राह । अज्ञानतइति । कुतःयस्मान्निरुपाधिकस्यैवतवायंगुणैर्व्यातिकरोभेदःनस्वतः ८ अतएव (कवयः) त्वांब्रह्मवर्णयं
तितस्त्वस्तुकेपिनजानंतीत्याह ब्रह्म्याम् । त्वांब्रह्मवेदातिनोऽन्यंतिमन्यंते । त्वामेवधर्ममीमांसकामन्यंते । प्रकृतिपुरुषयोःपरंपुमांसंसारुवाः । विमलाउत्कर्षिणीज्ञानाक्रियायामाप्रः
ह्रीसत्याईशानाअनुग्रहाचेत्येवंनवशाकियुतंपरंपांचरात्राः । महापुरुषंपातंजलाः ९ परायुर्ब्रह्मा । सत्त्वसर्गाःसत्त्वगुणेनसृष्टाअपियेनत्वयाविरचितंविश्वमपिस्रुतस्त्वतो नजानंतीकिंपुनः
स्त्वाम् । हेईशअमर्द्रराजसंतामसंचतृत्तंउत्पत्तिर्वांतिश्चयेषांतेनजानंतीतिकिमुक्तव्यम् १० किंतु । त्वंसर्वजानासीत्याह । सःअब्रह्मंसेव्याप्रोषिजानासि । किंतस्सर्वं समीहितंस्वकृतम् ।
अदःस्थितिजन्मनाशंअमुष्यजगतोजन्मादि । भूतानामीहितं । जगतोभवबंधमोक्षं । व्याप्तीदृष्टांतः । चराचराख्यंदेहजातंखंचयथावापुराविशतितथा ! कथमब्रह्मंसे । तदात्मकत
यातस्यसर्वस्यात्मतयेत्यर्थः । आत्मत्वेहेतुःअवगमःज्ञानरूपइति ११ एवंस्तुत्वाप्रस्तुतंविज्ञापयति । अवताराइतिब्रह्म्याम् । तेत्वया १२ १३ १४ सुरकार्याणियोषिद्वेषेणमाविष्यंतीतिप
श्यता । अवश्यंतावदुन्मत्तान्दैत्यान्वंचचित्वादेवेभ्योऽमृतंदेवम् । नचैवंवैषम्यंरूपांतरेणकर्तुमुचितम् । अतोवंचनमोहनादिसारंकाभिनीरूपमयाधृतमिति १५ तद्रूपंदर्शयिष्यामि । सं
कल्पप्रभवः कामस्तस्योदयोयस्मात् (अतःकामिनांपुंसांबहुमतव्यम्) १६

एकस्त्वमेवसदसद्वयमद्वयंचस्वर्णकृताकृतमिवेहनवस्तुभेदः ॥ अज्ञानतस्त्वयिजनैर्विहितोविकल्पोयस्माद्गुणव्यतिकरोनिरुपाधिकस्य ८ त्वांब्रह्मके
चिदवयंत्युतधर्ममेकएकेपरंसदसतोःपुरुषंपरेशम् ॥ अन्येऽन्यंतिनवशक्तियुतंपरंत्वांकेचिन्महापुरुषमव्ययमात्मतंत्रम् ९ नाहंपरायुर्ऋषयोनमरीचेमु
ख्याजानंतियद्विरचितंखलुसत्त्वसर्गाः ॥ यन्माययासुषितचेतसईशदैत्यमर्त्यादयःकिमुतशश्वदभद्रवृताः १० सत्त्वंसमीहितमदःस्थितिजन्मनाशंमूतेहि
तंचजगतोभवबंधमोक्षौ ॥ वायुर्यथाविशतिखंचचराचराख्यंसर्वतदात्मकतयाऽवगमोऽब्रह्मंसे ११ अवतारामयादृष्टारममाणस्यतेगुणैः ॥ सोऽहंतद्रष्टुमिच्छा
मियतेयोषिद्वपुर्धृतम् १२ येनसंमोहितादैत्याःपायिताश्चासृंतसुराः ॥ तद्दिदृक्षवआयाताःपरंकौतूहलंहिनः १३ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवमभ्यर्थितोवि
ष्णुर्मगवानशूलपाणिनां ॥ प्रहस्यभावगंभीरंगिरिशंप्रत्यभाषत १४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ कौतूहलायदैत्यानांयोषिद्वेषोमयाकृतः ॥ पश्यतामु
रकार्याणिगतेपीयूषभाजने १५ ततेऽहंदर्शयिष्यामिदिदृक्षोःसुरसत्तम ॥ कामिनांबहुमतंव्यसंकल्पप्रभवोदयम् १६

८ वेदातिनः त्वांब्रह्ममन्यंते मीमांसकास्त्वांधर्ममन्यंतेइत्यादि ९ किंच त्वद्रचितंविश्वंअस्मदादयः नजानंति अन्येदैत्यादयः नेतिकिम् १० ११ एवंस्तुत्वाविज्ञापयति
हेहरेगुणैःरममाणस्यतेमयाब्रह्मवः अवताराः दृष्टाः सोऽहंतवयोषिद्वर्पद्रष्टुंइच्छामि १२ येनदैत्याः मोहिताः सुराः अमृतंपायिताः तद्रूपंदर्शय परंनः कौतूहलमस्ति १३
॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंप्रार्थितःविष्णुः प्रहस्यशिवंअभाषत १४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हेरिशव दैत्यानांकौतूहलाय अमृतपात्रेगतेसति देवकार्यार्थं योषिद्वेषःकृतः १५
तद्रूपंतेदर्शयिष्यामि १६

१७ विचित्राभिपुष्पाभिअरुणाःपल्लवाश्चयेषांहेमायस्मिन् । लसदुकूलपर्यस्तेपरिवृतेनितंबमेखलामस्यास्ताम् १८ निपतदुत्पतत्कंदुकलीलावसेनयेभावर्तनोद्धर्तने नमनोज्ञमनेताभ्यां
कंपितयोःस्तनयोःप्रलुहहाराणांचोरुभारैःप्रतिपदंमध्येप्रवृज्यमानाभिव । चलत्पदमेवप्रवालवस्कोभलततस्तनयतयि १९ दिक्षुप्रमतःकंदुकस्यपापकैश्चापस्यैःपुष्पमोक्षिमतारेभा
यते (दीर्घे) लोलचंचलेलोचनेयस्याः स्वकर्णाभ्यांविभ्राजितेवेकुंडलेताभ्यामुल्लसंतौकपोलौताभ्यांचनीलालकैश्चमंडितमाननयस्याः २० संनह्यतीवप्रवीजगद्विमोहयंती २१ तावीक्ष्यदे
वःश्रीरुद्रःआत्मानमंतिकेस्थितामुमांस्वगणांश्चनवेद । कथंभूतः । इतिर्दमूतयाकंदुकलीलयाईषद्वीडातयाअस्फुटस्मितेनसहविमृष्टोपःकटाक्षःतेनमुष्टोर्वधितः । अतएवस्वयंवर्त्तिताः
प्रेक्ष्यंतयाचयत्प्रतिसर्गांश्चनताभ्यांविह्वलजात्मानमनायस्थ २२ तंकंदुकमनुव्रजत्याःस्त्रियाःलघुसूत्रंवासः ससूत्रंकापीसहितम् २३ त्रिषर्जंस्थांकुचितकट्यैरात्मानंभिरीक्षमानायाव
२४ (मयान्याःअनादरेषी । तामनाहृत्येत्यर्थः) तत्पदंतस्याःसमीपंयौ २५ (नान्वतिष्ठतनामुकूलाम्) २६ २७ २८ २९ अंगहेराजन् ३०

श्रीशुकउवाच ॥ इतिबुवाणोभगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ सर्वतश्चारयंश्चक्षुर्मवआस्तेसहोमया १७ ततोददृशोपवनेवरखियंविचित्रपुष्पारुणपल्लवद्वये ॥
विक्रीडतीकंदुकलीलयालसदुकूलपर्यस्तनितंबमेखलाम् १८ आवर्तनोद्धर्तनकंपितस्तनमलुहहारोरुभारैःपदपदे ॥ प्रमज्यमानामिवमध्यतश्चलत्पदप्रवा
लनयतीततस्ततः १९ दिक्षुप्रमत्कंदुकचापलैर्मंशंमोक्षिमतारायतलोललोचनाम् ॥ स्वकर्णविभ्राजितकुंडलोल्लसत्कपोलनीलालकमंडिताननाम् २०
श्लथदुकूलंकवरीचविच्युतांसंनह्यतीवामकरेणवलगुना ॥ विनिघ्नतीचान्यकरेणकंदुकंविमोहयंतीजगदात्ममायया २१ तावीक्ष्यदेवइतिकंदुकलीलयेषद्वी
डास्फुटस्मितविमृष्टकटाक्षमुष्टः ॥ स्त्रीप्रेक्षणप्रतिसर्गीक्षणविह्वलात्मानात्मानमंतिकउमास्वगणांश्चवेद २२ तस्याःकराग्रात्सतुकंदुकोयदामतोविभूरंतमनु
व्रजस्त्रियाः ॥ वासभससूत्रंलघुमारुतोऽहरद्वयस्यदेवस्थकिलानुपश्यतः २३ एवंतारुचिरापागीदर्शनीयामनोरमाम् ॥ दृष्ट्वातस्थामनश्चक्रेविषजं
स्यामवःकिल २४ तयापहतविज्ञानस्तत्तत्स्मरविह्वलः ॥ भवान्याअपिपश्यंत्यागतहीस्तत्पदंययौ २५ सातमायातमाज्जेकमविषसाग्नीडितापुष्पम् ॥
निलीयमानावृक्षेषुहसंतीनान्वतिष्ठत २६ तामन्वगच्छद्भगवानभवःप्रमुषितेन्द्रियः ॥ कामस्यचवशंनीतःकरेणविवयूथपः २७ सोनुव्रज्यतुवेगेनगृही
त्वाऽनिच्छतीक्ष्णियम् ॥ केशबंधउपानीयबाहुभ्यांपरिष्वजे २८ सोपगूढामागवताकरिणाकरिणीयया ॥ इतस्ततःप्रसर्पतीविप्रकीर्णेशिरोरुहा २९
आत्मानंमोचयित्वांगसुरर्षभभुजांतरात् ॥ प्राद्रवत्सापृथुश्रोणीमायादेवविनिर्भिता ३०

॥ श्रीशुकउवाच ॥ भगवान्इत्युक्त्वाअंतरधीयत ततोभवः सर्वतश्चारयंश्चक्षुर्मवआस्ते १७ अयाविचित्रपुष्पारुणपल्लवद्वयेउपवनेकंदुकलीलयाक्रीडती १८ १९
२० श्लथदुकूलांच्युतकवरीवामकरेणसंनह्यती अन्धेनकंदुकंनिघ्नतीजगन्मोहयंती २१ तावीक्ष्य भवः तदप्रेक्षणेनविह्वलःसन्अंतिकस्थांउमास्वगणांश्चनवेद २२ तस्याः
करावकंदुकः यदादूरगतः तदानुव्रजत्याः तस्याः ससूत्रंवासः मास्तःअहरत् २३ एवंभवः तांदृष्ट्वा तस्यांतुमनभके २४ ततः तत्तत्स्मरविह्वलः स्त्रियाःवेण्याःपदंयस्याः
तत्समीपंयौ २५ तदासातंवलोकयविवस्त्रालज्यावृक्षेषुनिलीयमानानान्वतिष्ठत् २६ भवः तांअन्वगच्छत् कामवशंभीतः २७ तांअनुव्रज्यअभिघ्नंतीक्ष्णियंकेरुमंशेनगृही
त्वापरिष्वजे २८ आलिङ्गितासाइतस्ततःप्रसर्पती तद्भुजात् आत्मानंमोचयित्वा प्राद्रवत् २९ ३०

(पदवीपञ्चाननम् । तामन्वधावदित्यर्थः) ३१ (शुष्मिणोमतस्ययुगपस्यमजस्य । वासितामैधुनेच्छावर्तकरिणीम्) ३२ (रुद्रस्यक्षेत्राणिसानिष्य करानिहेम्रश्चक्षेत्राणिआकराजा
सन्) ३३ एवं (यत्रकृच) सरित्सरंस्तुशैलादिषु च तामनुधावतां (रेतश्चस्कंदतत्रकृचयभासन् । यतस्तत्रहरः) संनिहितोबभूव ३४ ३५ (जगदात्मनोऽवगतमाहात्म्येनसमात्मनः)
तदुहमाययाजडीकरणं(अद्भुतंनमेने) ३६ (अविह्वलंस्वस्थम्) ३७ आत्मनास्वयंस्वानिष्ठामकृतिम् ३८ (त्रिषकोमोहपाशयंत्रितःस्वदृतेत्वाविना । भावान्चेष्टाविशेषान्) ३९ कालेनसृष्ट्या
दिनिमित्तेनमयाकालरूपेणयागशोरजमाद्यंशेन समेतामद्वीनासती ४० ४१ (विष्णोरंशभूतांतांशंसतांस्त्वतांसतांहेभारत) ४२ (अयिहेप्रियेव्यपश्यःदृष्टवत्स्थसि । कलानांविमृतीनां
ऋषभोपिअवशोऽपरवशोपिविमुह्ये) ४३ (वर्षसहस्रातेयोगात्समावेरुपारतंमांकिंध्यायसीतित्वंयमष्टच्छःसप्तःषड्भक्तकालोविशतेअपरिच्छन्नत्वात् । नचवेदःअनोपरत्वात्) ४४

तस्यासौपदवीरुद्रोविष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ प्रत्यपद्यतकामेनवैरिणेवविनिर्मिता ३१ तस्यानुधावतोरेतश्चस्कंदामोघरेतसः ॥ शुष्मिणोयुगपस्येववासिता
मनुधावतः ३२ यत्रयत्रापतन्मह्यारितस्तस्यमहात्मनः ॥ तानिरुद्रस्यहेम्रश्चक्षेत्राण्यासन्महीपते ३३ ॥ सरित्समुद्रशैलेषुवनेषूपवनेषु च ॥ यत्रकृचा
सप्तपयस्तत्रसन्निहितोहरः ३४ स्कन्नेरेतसिसोऽपश्यदात्मानंदेवमायया ॥ जडोक्तंनृपश्रेष्ठसंन्यवर्ततकश्मलात् ३५ अथावगतमाहात्म्यआत्मनोजग
दात्मनः ॥ अपरिज्ञेयवीर्यस्यनमेनेतदुहाहुतम् ३६ तमविक्रममवीडमालक्ष्यमधुसूदनः ॥ उवाचपरमप्रीतोविभ्रत्स्वांपौरुषीतनुम् ३७ ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ दिष्ट्यात्वंविबुधश्रेष्ठस्वानिष्ठामात्मनास्थितः ॥ यन्मेस्त्रीरूपयास्वैरमोहितोप्यंगमायया ३८ कोनुमेतितरेन्मायांविषक्तस्त्वदृतेपुमान् ॥ तां
स्तान्विमृज्यतीमावान्दुस्तरामकृतात्मभिः ३९ सेयंमुणमयीमायानत्वामभिभवविष्यति ॥ मयासमेताकालेनकालरूपेणभागशः ४० ॥ श्रीशुकउवाच ॥
एवंभगवताराजन्श्रीवत्सांकेनसत्कृतः ॥ आमंभ्यतंपरिक्रम्यसगणःस्वालंययौ ४१ आत्मांशमृतांतामायांभवानीभगवान्भवः ॥ शंसतामृषिमुख्यानां
प्रीत्याचष्टायभारत ४२ अयिव्यपश्यस्त्वमजस्यमायांपरस्यपुंसःपरदेवतायाः ॥ अहंकलानामृषभोविमुह्येययाऽवशोन्योकिमुतास्वतंत्राः ४३ यंमामष्ट
च्छस्त्वमुपेत्ययोगात्समासहस्रांतउपारतंवै ॥ सप्तस्राक्षात्पुरुषःपुराणोनयत्रकालोविशतेनवेदः ४४

तांअनुधावतः शिवस्यरेतः पपात ३१ ३२ तद्रेतः मत्स्यायत्रयत्रअपतत्तत्ररूप्यस्यहेम्रश्चक्षेत्राणिआसन् ३३ रेतसिस्कन्धेसतिशिवः आत्मानंमाययाजडीकृतम् अपश्यत्
ततोमोहात्संन्यवर्तत ३४ ३५ एवंअवगतमाहात्म्यः शिवः विष्णोः मायाजडीकरणंअद्भुतंनमेने ३६ ततोभगवान्स्वतनुंविभत् प्रीतःसन्शिवंआह ३७ हेदेवमयास्वमा
ययामोहितोऽपित्वंस्वांप्रकृतंस्थितः ३८ एतदिष्ट्यामेमायांत्वदृतेकोनुपुमान् अतितरेत् ३९ सेयंमेमायात्त्वानाभिभविष्यति ४० ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंभगवतासत्कृतः शिवःतं
आमंभ्यपरिक्रम्यस्वालंययौ ४१ ततोभवः भवानींऋषीणांमध्येइदंसर्वंआह ४२ अपित्वंअजस्यमायांव्यपश्यः अहंश्रेष्ठोऽपिययाविमुह्येअन्येअस्वतंत्राःकिमुत ४३ ४४

अष्टाध्याय्यर्थनिगमनं इतीति ४५ एतत्कीर्तनीयौ फलमाह । एतदिति (नरिष्यते न इयति) ४६ भगवता कृतं भक्तपक्षपातं स्मरन्नमस्करोति । असतामविषयम् । भावो भजनं तेन ग
म्य नं विप्रपन्नान् शरणमागतान् । सिधुमध्यं सिधौ भयने जातममृतं य आशयत् अमोजयत् ४७ ॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे द्वादशी अध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥
त्रयोदशी तु वर्ण्यते सप्तमादीन्यनुक्रमेण । मन्वंतराणि सर्वाणि षड्विधानि षड्पृथक् ॥ १ ॥ सप्तमादिमन्वंतराण्याह मरुतिरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति (इदानीं वर्तमानो यः सप्तमो
मनुः) १ (इक्ष्वाकुप्रभृतयो दशैते वैवस्वतस्य श्राद्धदेवस्य पुत्राः) २ ३ आदित्यादयो देवा इत्यन्वयः (ऋषयः श्रेष्ठः) ४ ५ भगवतो जन्म अवतारः । तमेवाह । आदित्यानां विवस्वा
नर्यमाप्नुष्याद्यूकानां मध्ये अवरं जन्म यस्य सः ६ शक्या अवतारेण अश्विनानि ७ अष्टमं मनुवंतुं कृत्वा माह विवस्वत इति त्रिभिः ८

श्रीशुक उवाच ॥ इति तेऽभिहितस्तात विक्रमशार्ङ्गधन्वनः ॥ सिधोर्निर्मथने येन घृतः पृष्ठे महाचलः ४५ एतन्मुहुः कीर्तयतोऽनुशृण्वतो नरिष्यते जातसमु
द्यमः क्वचित् ॥ यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं समस्तसंसारपरिश्रमापहम् ४६ असदविषयमंघ्रिभावगम्यं प्रपन्नानघृतममरवर्यानाशयत् सिधुमध्यम् ॥ कपट
युवतिवेषो मोहयन् यः सुरारीस्तमहमुपमृतानां क्रमपूर्वमतोऽस्मि ४७ ॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे द्वादशी अध्यायः १२ ॥ ॥ ५ ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः ॥ सप्तमो वर्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु १ इक्ष्वाकुर्नमगश्चैव घृष्टः शर्यातिरेव च ॥ नरिष्यंतो यना
भामः सप्तमो दिष्ट उच्यते २ करुषश्च पृषधश्च दशमो वसुमान् स्मृतः ॥ मनोर्वैवस्वतस्यैते दश पुत्राः परंतप ३ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥ अ
श्विना वृषभो राजर्षिर्द्रुस्तेषां पुरंदरः ४ कश्यपोऽत्रिर्वा सिधश्च विश्वामित्रो यगौतमः ॥ जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः ५ अत्रापि भगवन्मम कश्यपादिति
तेरभूत् ॥ आदित्यानामवरजो विष्णुर्वा मनोरूपधृक् ६ संक्षेपतो मयोक्तानि सप्तमन्वंतराणि ते ॥ भविष्याण्यथ वक्ष्यामि विष्णोः शक्त्या न्वितानि च ७ विव
स्वतश्च देजाये विश्वकर्मसु ते उभे ॥ संज्ञा छाया च राजेन्द्र ये प्रागभिहिते तव ८

॥ श्रीशुक उवाच ॥ हेनृप एव ते हरेः विक्रमः उक्तः ४५ इदं च तमश्लोकगुणानुवर्णनं शृण्वतः कीर्तयतः पुंसः उच्यमानमदपति ४६ एवं कपटस्य विषयः वैतान् मोहयन्
सन् अंघ्रिप्रपन्नान् देवान् अमृतं अमोजयत् तं क्रमपूर्वमतोऽस्मि ४७ ॥ इत्यष्टमे द्वादशः ॥ १२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेवः
सप्तमो मनुः १ इक्ष्वाकुः नमगः घृष्टः शर्यातिः नरिष्यंतः नाभायः दिष्टः करुषः पृषधः वसुमान् एते तत्सुताः २ ३ आदित्याः वसवः रुद्रा विश्वेदेवाः मरुद्गणाः
अश्विनौ ऋषयः ऐते देवाः पुरंदरः इंद्रः ४ कश्यपाद्याः सप्तर्षयः ५ कश्यपादित्या वामनावतारः ६ एवं सप्तमन्वंतराणि उक्तानि भाष्यानि वक्ष्ये ७ विवस्वतः मनोः
देभाये छाया संज्ञा चेति ८

एकेवद्वानृतीयामाहुः । यमपुंसं जैववद्वेति मतम् । तदुक्तं षष्ठे । सैव भूत्वा तु नृद्वानासत्यौ बुभुवे भुवि ' इति । यमो यमीश्राद्धदेवश्चेति त्रयः (संज्ञायाः सुताः) यमीयमुना ९ सावर्णिः पुत्रः (योऽसपतीसंवरणस्युमायासीत् । नृद्वयायाः पुत्रौ तु अश्विनी) १० ११ १२ पदत्रयं याचमानाय इमांसं वीमर्ही सप्तमे मन्वन्तरे । विष्णोः प्रसादेन राक्षसं इंद्रपदं हित्वा ततः १३ (इत्यादिमन्वन्तरे । स्वर्गादधिके सुतलेऽधुनाऽऽस्ते) १४ रामः परशुरामः । द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा १५ इदानीमासते राजन्स्वेस्व आश्रममंडले १६ (सरस्वत्यां जातः प्रभुः स्वानं स्वर्गं हत्वा आयाय) १७ १८ श्रुतसंज्ञक इंद्रः १९ (संराक्षांसं सिद्धां) २० २१ हविष्मत्प्रमुखा इत्युक्तानामेव केषांचिन्नामः न्याह हविष्मानिति २२

तृतीयावद्वामेकेतासांसंज्ञासुतास्त्रयः ॥ यमो यमीश्राद्धदेवश्चाययाश्च सुतानृषु ९ सावर्णिस्तपती कन्याभार्यासंवरणस्यया ॥ जनैश्चरस्तृतीयो भूदश्वि नौवद्ववात्मजौ १० अष्टमेऽन्तरे आयाते सावर्णिर्भवितामनुः ॥ निर्मोकविरजस्काद्याः सावर्णेस्तनयानृष ११ तत्र देवाः सुतपसो विरजा अभितप्रभाः ॥ तेषां विरोचनसुतो बलिर्द्रोभविष्यति १२ दत्त्वे मां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम् ॥ राक्षसं इंद्रपदं हित्वा ततः सिद्धिं प्राप्स्यति १३ यो सौ भगवता बद्धः प्रीतेन सुतले पुनः ॥ निवेशितोऽधिके स्वर्गादधुनाऽऽस्ते स्वराडिव १४ गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा ॥ ऋष्यशृंगः पिताऽस्माकं भगवान् बादरायणः १५ इमे सप्तर्षयस्तत्र भविष्यंति स्वयोमतः ॥ इदानीमासते राजन्स्वेस्व आश्रममंडले १६ देवगुह्यात्सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः ॥ स्थानं पुरंदरादुत्वा बलये दास्यतीश्वरः १७ नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसंभवः ॥ भूतकेतुर्दीप्तकेतुरित्याद्यास्तत्सुतानृष १८ पारामरीचिर्गर्भाद्या देवा इन्द्रः श्रुतः स्मृतः ॥ द्युतिमत्प्रमुखास्तत्र भविष्यंत्यृषयस्ततः १९ आयुष्मतोऽंबुधारायां पत्न्यां रूपभावनारः ॥ भवित्रीयेन संराक्षां त्रिलोकीं भांक्ष्यते श्रुतः २० दशमो ब्रह्मसावर्णिर्गुणश्लोकसुतो महान् ॥ तत्सुताभूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखादिजाः २१ हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्तिस्तदादिजाः ॥ सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शंभुः सुरेश्वरः २२

तृतीयावद्ववा । यमः यमीश्राद्धदेवः एते त्रयः संज्ञासुताः ९ सावर्णिः तपती जनैश्चरः एतानि छायापत्यानि अश्विनौ वद्ववा सुतौ १० अष्टमेऽन्तरे सावर्णिर्मनुर्भविष्यति निर्मोकविरजस्काद्याः तत्सुताः ११ सुतपसः विरजाः अमृतप्रभाः एते देवाः बलिः इंद्रो भविष्यति १२ यः सप्तमेऽन्तरे पदत्रयं याचमानाय विष्णवे मर्ही दत्त्वा अष्टमेऽन्तरे विष्णोः प्रसादेन लब्धं इंद्रपदं हित्वा ततः सिद्धिं प्राप्स्यति १३ सः अधुना सुतले आस्ते १४ गालवः दीप्तिमान् परशुरामः अश्वत्थामा कृपः ऋष्यशृंगः व्यासः १५ एते सप्त ऋषयः १६ सार्वभौमः हरेरवतारः सः इंद्रात् स्वर्गं हत्वा बलये दास्यति १७ अथ दक्षसावर्णिः नवमो मनुः भूतकेतुः दीप्तिकेत्वादयः पुत्राः १८ पारामरीचिर्गर्भाद्याः देवाः श्रुतः इंद्रः द्युतिमत्प्रमुखाः ऋषयः १९ आयुष्मतः अंबुधारायां पत्न्यां रूपभावनारः येन राक्षां त्रिलोकीं श्रुतनामा इंद्रः भांक्ष्यति २० अथ ब्रह्मसावर्णिः दशमो मनुः भूरिषेणाद्याः तत्सुताः २१ हविष्मान् सुकृतः सत्यः जयः मूर्तिः एते ऋषयः सुवासनविरुद्धाद्याः देवाः शंभुः इंद्रः २२

विष्वक्सेनाजातः सन् २३ एकादशमइत्यादिद्वार्षः (अनागतो भविष्यन्) २४ २५ (आर्यकस्य वैष्टतायां पुनः धर्मसेतुमंजकः) २६ २७ २८ तस्य मनोरंतरसाधयिष्यति । सत्यसहसो
यासुनृताक्षीतस्याः सुतः सन् २९ ३० ३१ दिवस्पतेरिन्द्रस्योपहर्तासंवादको (देवहोत्रस्य बृहत्या) संभविष्यति ३२ ३३ ३४ (वितानायां संभूतः) क्रियातंतुनकर्मसंज्ञीः वितायिताविस्तार
यिष्यति ३५ युगसाहस्रेण पर्ययः परिवर्तयस्य । युगसहस्रप्रमाणइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥ ॥

विष्वक्सेनो विष्वक्सेनां तु शंभोः परुषं करिष्यति ॥ जातः स्वांशेन भगवान् यद्वैश्वमृजां विभुः २३ मनुर्वैधर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान् ॥ अनामतास्तत्सुता
श्वसत्यधर्मादयो दश २४ विहंगमाः कामगमानिर्वाणरुचयः सुराः ॥ इन्द्रश्च वैष्टतस्तेषां ऋषयश्चारुगादयः २५ आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिते स्मृतः ॥
वैष्टतायां हरेशास्त्रिलोकीं धारयिष्यति २६ भवितारुद्रसावर्णिं राजन द्वादशमो मनुः ॥ देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयः सुताः २७ ऋतधामाचतत्रेन्द्रो देवाश्च ह
रितादयः ॥ ऋषयश्च तपोभूतिस्तपस्याग्नीध्रकादयः २८ स्वधामारुणो हरेशः साधयिष्यति तन्मनोः ॥ अंतरं सत्यसहसः सूनृतायाः सुतो विभुः २९ मनु
स्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णिं रात्मवान् ॥ चित्रसेनविचित्राद्या देवसावर्णिं देहजाः ३० देवाः सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इन्द्रो दिवस्पतिः ॥ निर्मोक्तत्त्वदर्शाद्या भवि
ष्यंत्यृषयस्तदा ३१ देवहोत्रस्य तनय उपहर्ता दिवस्पतेः ॥ योगेश्वरो हरेशो बृहत्यां संभविष्यति ३२ मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशमपुष्यति ॥ उरुगंभी
रब्रध्नाद्या इन्द्रसावर्णिर्वीर्यजाः ३३ पवित्राश्चाक्षुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति ॥ अग्निर्बाहुः शुचिः शुद्धो मागवाद्यास्तपास्विनः ३४ सत्रायणस्य तनयो बृह
द्भानुस्तदा हरिः ॥ वितानायां महाराज क्रियातंतुन वितायिता ३५ राजंश्चतुर्दशैतानि त्रिक्ललानुगतानि ते ॥ प्रोक्तान्येभिर्भितः कल्पो युगसाहस्रपर्ययः
३६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे मन्वंतरानुवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥ ॥ ॥

विष्वक्सेन अवतारः सः शंभोः सत्यं करिष्यति २३ एकादशः मनुः धर्मसावर्णिः सत्यधर्मादयो दश तत्सुताः २४ विहंगमाः कामगमानिर्वाणरुचयो देवाः वैष्टतिः इन्द्रः अरु
णादयः ऋषयः २५ धर्मसेतुवतारः सः त्रिलोकीं धारयिष्यति २६ द्वादशो मनुः रुद्रसावर्णिः देवान् उपदेवः देवश्रेष्ठादयः तत्सुताः २७ ऋतधामा इन्द्रः हरितादयो
देवाः आग्नीध्रकादयः ऋषयः २८ स्वधामारुणः अवतारः २९ त्रयोदशो मनुः देवसावर्णिः चित्रसेनविचित्राद्याः तत्सुताः ३० सुकर्मसुत्रामसंज्ञाः देवाः दिवस्पतिरि
न्द्रः निर्मोक्तत्त्वदर्शाद्या ऋषयः ३१ योगेश्वरः अवतारः ३२ चतुर्दशो मनुः इन्द्रसावर्णिः उरुगंभीरब्रध्नाद्याः तत्सुताः ३३ पवित्राश्चाक्षुषाः देवाः शुचिरिन्द्रः अग्निर्बाहुः
शुचिः शुद्धः मागवाद्या ऋषयः ३४ बृहद्भानुरवतारः सः कर्मसंततीर्विस्तारयिष्यति ३५ हेराजन् एतानि मन्वंतराणि (१४) एभिर्बुधसहस्रप्रमाणः कल्पो भितः ३६
॥ इत्यष्टमे त्रयोदशः १३ ॥ ॥ ॥

चतुर्दशमन्वन्तरादीनां द्वाययम् । पृथक्कर्माणि वर्ण्यते भगवद्वशमिति नाम ॥ १ ॥ (भगवान्यथायेन प्रकारेण प्रवृत्तः । येहमेमन्वादयश्च यस्मिन् कर्मणि येन पुण्येन निपुण्यस्तस्मै) १
 पुरुषेण इह भवेन्नयज्ञायवतारैः शास्यं ते निपुण्यं तदिति तथा २ तदेवाह यज्ञादय इति (आभिस्तनूभिः प्रचोदिता मन्वादयः जगद्यात्रा नयन्ति) ३ ऋष्यादीनां कर्माण्याह । चतुर्युगातिकालेन प्रस्ता
 भिः । यतः येभ्यः श्रुतिगणेभ्यः (धर्मस्तान् श्रुतिगणान् यथावत्) ४ उदिताः उक्ताः संयताः संतो महीं धर्मसंचारयन्ति । मद्याधर्मप्रवर्तयन्तीत्यर्थः (तपःशौचं दयासत्यमिति पादाः प्रकीर्ति
 ताः) ५ प्रजापालामनुपुत्रास्तं धर्मपालयन्ति । यावदंतं यावन्मन्वंतरावसानं । विभागशः पुत्रपोत्रादिक्रमेण । ये चान्येद्यानापृथिव्यादयो यत्र कर्मणि मोक्षत्वेनान्वितास्तैश्च तद ६ (प्रव
 र्तिवृष्टिकरोति) ७ प्रसंगाद्रूपान्तरं पि जगद्यात्रा प्रवर्तनमाह ज्ञानमिति द्वाभ्यां । सिद्धाः सनकादयः । ऋषयो याज्ञवल्क्यादयः योगेशादत्तात्रेयादयः तत्तद्रूपः सन् ज्ञानं कर्म च शोभं चतुते
 ८ प्रजेशा मरीच्यादयस्तेन रूपेण सर्गं करोतीति शेषः । स्वराद्वपुः राजमूर्तिः । सर्वेषाममावाय भवति । पृथग्निधा गुणाः शीतोष्णादयो यस्य ९ नामरूपात्मिकया मायया विमोहितात्मभिः
 एभिर्जनैः नानादर्शनैः अनेकशास्त्रैः स्तूयमानो निरूप्यमाणोऽपि नैव दृश्यते इत्यर्थः १० प्रासंगिकं निरूप्य प्रस्तुतमेवोपसंहरति । एतदिति । कल्पविकल्पस्य कल्पभेदस्य एतत्प्रमाणमुक्तं यत्र
 चतुर्दशमन्वन्तराण्याहुः ॥ ११ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

राजोवाच ॥ मन्वन्तरेषु भगवान्यथामन्वादयस्त्वमे ॥ यस्मिन् कर्मणि येन नियुक्तास्तद्वदस्व मे १ ॥ ऋषिरुवाच ॥ मनवो मनुपुत्राश्च मुनयश्च महीपते ॥
 इंद्राः सुरगणाश्चैव सर्वे पुरुषशासनाः २ यज्ञादयो याः कथिताः पौरुष्यस्तनवो नृप ॥ मन्वादयो जगद्यात्रा नयन्त्याभिः प्रचोदिताः ३ चतुर्युगातिकालेन प्रस्ता
 न्श्रुतिगणान्यथा ॥ तपसा ऋषयोऽपश्यन् यतो धर्मः सनातनः ४ ततो धर्मं चतुष्पादं मनवो हरिणोदिताः ॥ युक्ताः संचारयन्त्यद्वास्वेस्वे काले महीं नृप ५
 पालयन्ति प्रजापालायावदंतं विभागशः ॥ यज्ञभागभुजो देशयेच यत्रान्विताश्चतैः ६ इंद्रो भगवता दत्तां त्रैलोक्यश्रियमूर्जिताम् ॥ भुंजानः पातिलोकां स्त्रीन्
 कामं लोके प्रवर्षति ७ ज्ञानं चानुयुगं ब्रूते हरिः सिद्धस्वरूपधृक् ॥ ऋषिरूपधरः कर्मयोगयोगेश रूपधृक् ८ सर्वप्रजेश रूपेण दस्युन् हन्यात् स्वराद्वपुः ॥ का
 लरूपेण सर्वेषाममावाय पृथग्गुणः ९ स्तूयमानो जनैरेभिर्माययानामरूपया ॥ विमोहितात्मभिर्नानादर्शनैर्न च दृश्यते १० एतत्कल्पविकल्पस्य प्रमाणं प
 रिकीर्तितम् ॥ यत्र मन्वन्तराण्याहुश्चतुर्दशपुराविदः ११ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे मनुवर्णनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ ७ ॥

॥ राजोवाच ॥ ॥ हे भगवन् मन्वन्तरेषु हेमन्वादयः यस्मिन् कर्मणि येन नियुक्ताः संतः यत्कुर्वन्ति तद्वद १ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ मनवः मनुपुत्राः मुनयः इंद्राः सुरग
 णाः एते सर्वे २ यज्ञायवतारैः प्रचोदिताः संतः जगद्यात्रा नयन्ति ३ तेषां कर्माण्याह चतुर्युगातिकालं प्रस्तान् वेदान् ऋषयः तपसा अपश्यन् ४ ततो मनवः चतुष्पादं धर्ममस्यां
 प्रवर्तयन्ति ५ मनुपुत्राः तं धर्मपालयन्ति देवाः यज्ञभागान् भुंजन्ति ६ इंद्रः भगवद्दत्तां श्रियं भुंजानः सन् त्रिलोकान् पाति लोके प्रवर्षति ७ सिद्धरूपधृक् हरिः अनुयुगं ज्ञानं
 ब्रूते ऋषिरूपधरः हरिः कर्मब्रूते योगरूपधृक् हरिः योगं ब्रूते ८ प्रजेश रूपेण सर्गं करोति राजमूर्तिः सन् दस्युन् हन्यात् कालरूपेण सर्वेषां नाशाय भवति ९ मायया विमोहितात्मभिर्ज
 नैः नानाशास्त्रैः स्तूयमानोऽपि नैव दृश्यते १० एतत्कल्पविकल्पस्य प्रमाणं ते कीर्तितम् यत्र मन्वन्तराण्याहुश्चतुर्दशपुराविदः ११ ॥ इत्यष्टमे चतुर्दशः १४ ॥

बलिपंचदशोविश्वजिताऽऽचार्या अयाजयन् । ततोऽसीस्वर्गमजयद्वाहवानिलिलियरे ॥ १ ॥ अवेयेतेनवाध्याय्याग्रामं वामनचेष्टितं । निग्रहकुलतोयत्रबलेर्भूयाननुग्रहः ॥ २ ॥ ईश्वरः स्वयंकृपणवत्कस्माद्धेतोरयाचत । लब्धार्थोभूत्वापितंकस्माद्बन्धं १ (पूर्णस्ययाच्ञा । अनागसोबलेर्बन्धनंचैतत्) २ तत्रतावद्बलेः प्रिलोकीमपहर्तुयाच्ञादिच्छलंकृतवानिति त्रुं ब्राह्मणाराधनबलेनबलेरकांढएवस्वर्गविजयक्रममाह । पराजितश्रीरित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति । युद्धेपराजिताश्रीर्भूयैनमः । इंद्रेणअमुमिश्रत्वाजितः सन्भृगुभृगोर्वैश्वानरश्चकादीन् महात्मांउदाराचितः । अर्थानानिवेदनेनअर्पणेन ३ त्रिणाकंस्वर्गजेतुमिच्छंतंविश्वजितायागेनअयाजयन् । महामिषेकेणइंद्रेणबहुचक्राह्मणप्रसिद्धेन ४ हर्यश्वस्येद्रस्ययेतुरंगास्तेषामिववर्णोहरितोयेषाम् ५ पुरटंसुवर्णं तूणौइषुषी । अरिक्तौअजयशरौ । पितामहःप्रहादःजलजंशंसम् ६ विप्रैरर्जितःसंपादितोयोधनार्थोयुद्धपरिकरोयस्य । तैरेवकल्पितंस्वस्त्ययनंभंगलवाचनादियस्य । आमंज्यपृष्ठा ७ अथारुह्यरराजेतिद्वयोरन्वयः । सुस्रग्धरोशोभनमालाधरः संनह्यकरचंयस्य ८ हेमांगदाभ्यालसंतोबाहूयस्य । विष्ण्यस्थःकुंडस्थआहवनीयइव । अधिष्ण्यस्थोऽरण्येप्रज्वलितइतिवा ९ तुल्यैश्वर्यं (नियंतृत्वं) बलंचश्रीश्वयेषांतैर्निजयूयमूतैर्दैत्ययूयपैर्दृष्टोययाविद्वयोरन्वयः । परिधीन्दिशः १०

॥ राजोवाच ॥ बलेःपदत्रयंभूमेःकस्माद्धरिरयाचत ॥ भूत्वेश्वरःकृपणवल्लब्धार्थोपिवबन्धतम् १ एतद्देदितुमिच्छामोमहत्कौतूहलंहिनः ॥ याच्ञेश्वरस्य पूर्णस्यबंधनंचाप्यनागसः २ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ पराजितश्रीरमुमिश्रत्वापितइंद्रेगराजन्भृगुभिःप्रजीवित ॥ सर्वात्मनातानमजहृगून्बलिःशिष्योमहात्माऽर्थनिवेदनेन ३ तंब्राह्मणाभृगवःप्रीयमाणाअयाजयन्विश्वजितात्रिणाकम् ॥ जिगीषमाणंविधिनाऽभिषिच्यमहामिषेकेणमहानुभावाः ४ ततो रथःकांचनपट्टनद्धोहयाश्वहर्यश्वतुरंगवर्णाः ॥ ध्वजश्चसिंहेनविराजमानोहुताशनादासहविर्भिरिष्टात् ५ धनुश्चादिव्यंपुरटोपनद्धंतूणावारिक्तौकवचंचादिव्यम् ॥ पितामहस्तस्यददौचमालामम्लानपुष्पांजलजंचशुक्रः ६ एवंसविप्रार्जितयोधनार्थस्तैःकल्पितस्वस्त्ययनोथाविप्रान् ॥ प्रदक्षिणीकृत्यकृतप्रणामःप्रहादमामंजनमश्वकार ७ अथारुह्यरथंदिव्यंभृगुदत्तमहारथः ॥ सुस्रग्धरोथसंनह्यधन्वीखड्गीष्टतेषुभिः ८ हेमांगदलसद्बाहुःस्फुरन्मकरकुंडलः ॥ रराजरथमारूढोधिष्ण्यस्थइवहव्यवाद् ९ तुल्यैश्वर्यबलश्रीभिःस्वयूयैर्दैत्ययूयपैः ॥ पिबद्भिरिवखंडगिर्दहाद्भिःपरिधीनिव १०

॥ राजोवाच ॥ ईश्वरः कृपणवत्भूत्वाबलेः सकाशाद्भूमेः पदत्रयंकस्मादयाचत किंच लब्धार्थोऽपिहरिः कस्मात्तंबन्धं १ एतद्देदितुमिच्छामः २ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ हेराजन्युद्धेइंद्रेण पराजितश्रीः बलिःभृगुभिःजीवितःसन् पश्चात्तान् सर्वात्मना अभजत् ३ ततः प्रसन्नाः भृगवः स्वर्गजिगीषमाणंतंबलिंविश्वजितायागेनअयाजयन् ४ ततः हविर्भिरिष्टात्हुताशनात्कांचनपट्टनद्धः रथः इंद्राश्ववत् अश्वाः सिंहांकितध्वजः ५ धनुः तूणौकवचंचआस अथप्रहादः तस्मै अम्लानपुष्पांमालां शुक्रः शंखंचददौ ६ एवंविप्रैः संपादितयुद्धपरिकरोबलिः तान्प्रदक्षिणीकृत्यप्रणम्यप्रहादंपृष्ठानमश्वकार ७ ततः महारथोबलिः शस्त्रालंकारादिभूत्वाभृगुदत्तरथं आरूढाधिष्ण्यस्थः अग्निरिवशुशुभे ८ ९ अथतुल्यैश्वर्यबलश्रीभिः दैत्ययूयपैःवृतःसन् महतींआसुरीसिनांविकर्षन् १०

सृष्ट्यां अतिसमृद्धां (ययौ प्रसूते) ११ भिक्षुमयसुखं तथा विषयमपि पुरीं अकस्मादेव पारित्यज्येन्द्रादयः मलामिता इति विराग्यार्थमिन्द्रपुरीमनुवर्षयति । रम्यामिति सार्धैरेकादशभिः । उपव
नानि फलप्रधानानि निकयानि वा । उद्यानानि पुष्पप्रधानानि दूरस्थानि वा तैः रम्यां कूजद्विहंगममिथुनानियेषु । जायंतो मत्तामधुव्रतायेषु तैः १२ प्रवालादीनामुक्तमारीयासुताः शास्त्रावे
षाते अमरद्रुमयेषु तैः । यत्र यासुपुरसेविताः प्रमदाः क्रीडन्ति ताः हंसादिकुलेराकुलाख्यासानलिन्यः सुरांसि यत्र येषु संति तैरुपवनोद्यानैरम्यामिति पूर्वेणान्वयः १३ किंच परिस्त्रामृतया आ
काशगंगाया आवृता । प्राकारेण सौवर्णेन च आवृता । अट्टालाः प्राकारोपरि रचिता म्युव्रतानि मुद्रस्थानानि तत्सहितेन १४ पट्टमपरिवंचः । रुक्मपट्टानियेषु तैर्द्वारैरवांतरैः स्फटिकमयैर्गोपुरै
श्च पुरद्वारैर्जुष्टा । विमक्ताः प्रपथाराजमार्गायस्था १५ समा उपवेशस्यानानि । चत्वरारण्यगणानि । रथ्या उपमार्गाः । तैरावचांतपन्ना । न्यर्बुदं दशकोटयः तैर्मगनीयैरपरितेर्विमानैर्युता । वच
विह्वलमयः वेदयोयेषु तैः शृंगाटकैश्चतुष्पथैर्युक्ता १६ यस्तारुण्यं रूपं सौकुमार्यं निर्येव योरुपेयासां ताः । श्यामाः शोडशवर्षाः । विरजानि दिव्यानि वासांसि वासां ताः रूपवन्नार्यः स्वर्णं
कृताः स्त्रियः यत्र यस्यां प्राजंते (अलंकाराणां अर्चिष उपमानं । यद्वा रूपव्रतादेशानां नार्यः । तदा देवानां वल्लभो नारीणामर्चिष उपमानं च युक्तम्) १७ सुरस्त्रीणां केशेभ्यो विप्रहृष्टानां वसौमं
धिकस्रज्जां आमोदं उपादाय १८ हेमजालाक्षेभ्यो हिरण्यगवाक्षेभ्यो निर्गच्छता धूमेन । सुरप्रियाः अप्सरसः १९ मुक्तामयैर्वितानैः मणिहेममयैः केतुभिश्च च्चजैः । नानावर्णपताकायुक्ता
मिर्वर्कभीभिः विमानानां पुरोभागेऽवस्थिताः । वैमानिकस्त्रीणां कलमीतेर्भंगलाय २०

वृत्तो विकर्षनमहतीमासुरीं ध्वजिनीं त्रिभुः ॥ यया विन्द्रपुरीं सृष्ट्यां कंपयन्निवरोदसी ११ रम्यामुपवनोद्यानैः श्रीमद्विर्नंदनादिभिः ॥ कूजद्विहंगममिथुनैर्माय
न्मत्तमधुव्रतैः १२ प्रवालफलपुष्पोरुमारशास्त्रामरद्रुमैः ॥ हंससारसचक्राहकारं डवकुञ्जकुलाः ॥ नलिन्यो यत्र क्रीडन्ति प्रमदाः सुरसेविताः १३ आकाश
मंगाया देव्या वृतां परिधिभूतया ॥ प्राकारेणाग्निवर्णेन साट्टालेनोन्नतेन च १४ रुक्मपट्टकपाटैश्च द्वारैः स्फटिकगोपुरैः ॥ जुष्टां विमक्तप्रपथां विश्वकर्मविनि
र्मिताम् १५ सभाचत्वररथ्याद्व्यां विमानैर्न्यर्बुदैर्युताम् ॥ शृंगाटकैर्मणिमयैर्जुष्टां मवेदेभिः १६ यत्रानित्यवयोरूपाः श्यामा विरजसासः ॥ प्राजंते रू
पवन्नार्यो ह्यर्चिर्भिरिव वल्लयः १७ सुरस्त्रीकेशविप्रहृष्टनवसौमं धिकस्रजाम् ॥ यत्रामोदमुपादाय मार्गं आवातिमारुतः १८ हेमजालाक्षनिर्मच्छदूमेनागुरुं
धिना ॥ पांडुरेण प्रतिच्छन्नमार्गं याति सुरप्रियाः १९ मुक्तावितानैर्मणिहेमकेतुभिर्नानापताकावलिभोभिः आवृताम् ॥ शिखंडिपारावतभृंगनादितां वैमा
निकस्त्रीकलगीतमंगलाम् २०

अतिसमृद्धां इन्द्रपुरीययो ११ किमूतांता उपनोद्यानैः १२ चंदनादिभिः रम्यां परिस्त्रभूतया आकाशगंगवावृतां १३ १४ रुक्मपट्टकपाटैः द्वारैः जुष्टां मत्तामधुव्रतारथ्या
व्यां न्यर्बुदविमानैर्युताम् १५ १६ यस्यां स्वलंकृताः निर्मलवाससः नार्यः प्राजंतेताम् १७ किंच यस्यां देवस्त्रीकेशम्युतानां लज्जां आमोदमादाय मार्गं प्रापुर्जातिताम् १८ शि
खंडिपारावतभृंगनादितां मृदंगशंखादिस्वनैः गंधर्वादीनां गीतेभ्यश्च मनोरसान् १९ २०

(कष्टिर्वाच्यविशेषः) उपदेवानां गंधर्वादीनां गतिरक्षयनोरमा । जिताप्रभासासाहीप्यचिह्नात्रीदेवताययाता । अन्यैरजितप्रभाभिवा । पाठांतरे जिताप्रहाः सूर्यादयो यया २१ य
तयाम् २२ पृतन्यदासंन्या २३ २४ केन हेतुना एव तेजसा ऊर्जित आसीत् २५ (यः प्रलयमिप्रिवोत्थितः) प्रतिक्योदं अपाकर्तुम् २६ यतः कारणदेतस्य ओजसा विवर्तकारणं भूदि ।
यत ओजभादे एतस्य बलेः समुद्यमः २७ उपभूतं संचितं (हेमघवनम्) २८ २९ अत्रोचितं भंजमाह । तस्माद्युयंत्रिविष्टपमुत्सृज्य निलयमदर्शनं यात । यतः काकात् ३० केनास्त्वविपर्ययः
स्यादित्यत आह एषाति विप्राणां बलेन उदके उत्तरोत्तरं अविच्छेदं फलं यस्य सः ३१ सुमंत्रितः अर्थः कार्येषां तेनिलयं जग्मुः ३२ ३३

मृदंगशंखानकदुंदुभिस्वनैः सतालवीणामुरजर्षिण्येणुभिः ॥ मृत्यैः सवाद्यैरुपदेवगीतकैर्मनोरमांस्वप्रभयाजितप्रमाम् २१ यानव्रजंत्यधर्मिष्ठाः खलाभूतद्रुहः
शठाः ॥ मानिनः क्रामिनो लब्धा एभिर्हीना व्रजंतियत् २२ तां देवधानीं सवर्णधनीं पतिर्बहिः समंताद्गुरुषु पृतन्यया ॥ आचार्यदत्तं जलजं महास्वनं दध्मौ
प्रयुजन्मयमिन्द्रयोषिताम् २३ मघवांस्तदभिप्रेत्य बलेः परममुद्यमम् ॥ सर्वदेवगणोपेतो गुरुमेतदुवाच २४ भगवन्नुद्यमो मूयान् बलेर्नः पूर्ववैरिणः ॥
अविषह्यामिमं मन्ये केनासीते जसोर्जितः २५ नैनं कश्चित्कुतो वापि प्रतिव्योदुमधीश्वरः ॥ पिबन्निव मुखेनेदं लिहन्निव दिशोदश ॥ दहन्निव दिशोदग्निः संवर्ता
मिरिवोत्थितः २६ ब्रूहिकारणमेतस्य दुर्धर्षत्वस्य मद्विपोः ॥ ओजः सहो बलं तेजो यत्पृतत्समुद्यमः २७ ॥ गुरुवाच ॥ जानामिमघवनशत्रोरुन्नते
रस्य कारणम् ॥ शिष्यायोपभूतं तेजो गुरुभिर्ब्रह्मवादिभिः २८ भवद्विषो भवान्वापि वर्जयित्वेश्वरं हरिम् ॥ नास्य शक्तः पुरः स्थातुं कृतस्ति स्य यथाजनाः २९
तस्मान्निलयमुत्सृज्य यूयं सर्वे त्रिविष्टपम् ॥ यात कालं प्रतीच्छंतो यतः शत्रोर्विपर्ययः ३० एषा विप्रबलोदकः संप्रत्यूर्जितविक्रमः ॥ तेषामेवापमानेन सानु
बंधो विनश्यति ३१ एवं सुमंत्रितार्थास्ते गुरुणा र्थानुदर्शिता ॥ हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गोवाणाः कामरूपिणः ३२ देवेष्वथ निलीनेषु बलिर्वैरोचनः पुरीम् ॥
देवधानीमविष्टावशं निन्ये जगत्रयम् ३३

२१ यं पुरा अधर्मिष्ठाः खलाः मृतद्रुहादयश्च न व्रजन्ति २२ इत्यादिविरिष्टां तां देवधानीं गत्वा सेनया रूष्येत ततः मृगुदत्तं शंखं स्त्रीणां भयं जनयन् स नृदध्मौ २३ अथ ईद्रः बलेः
परमं उद्यमं अभिप्रेत्य सर्वदेवगणोपेतः गुरुमुवाच २४ हे भगवन् पूर्ववैरिणः बलेः मूयान् अयं उद्यमः अतः इदं अविषह्यमन्ये इदं केन हेतुना अद्भुतप्रभावादि सर्वजातम् २५ २६
एतस्य कारणं ब्रूहि २७ ॥ गुरुवाच ॥ हेमघवनत्तेजोः उच्चतेः कारणं जानाधि अस्मै शिष्याय भृगुभिः तेजः संचितम् २८ भवद्विषः भवान्वापि अस्मि परतः स्थातुं इच्छंस्व
नानकोपि समर्थः २९ कृतांतस्य यथाजनाः अतः हे देवाः यूयं स्वर्गीहृत्वा कालं प्रतीक्षंतः अदर्शनं यात ३० अधुना अयं बलिः विप्रबलोदकोऽस्ति कालेन एषामेव अपमानात् सानु
बंधो नश्यति ३१ एवं गुरुणा सुमंत्रितार्थाः देवाः स्वर्गीहृत्वा कामरूपिणः संतः जग्मुः ३२ देवेषु लीनेषु सत्सु बलिः देवधानीं आस्थाय जगत्रयं वशं निन्ये ३३

एवंमासमिद्वपदंस्थिरीकर्तुमयाजयन् । अनुव्रतंअनुवर्तिनम् ३४ ३५ द्विजदेवैर्ब्राह्मणैरुपलंभिताप्रापिताश्च ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंदेटीकायांपंचदशोऽध्यायः १५ ॥
 ॥ ३६ ॥ ॥ क्लोडशेषुत्रनारोनेनशोचत्याअदितेःपतिः । प्रार्थितःकश्यपःप्राहपयोव्रजमितीर्यते ॥ १ ॥ इदानींश्रीवामनावतारमसंमहाह । एवमित्यादियादिसमाप्ति । नष्टेषुअष्टेषुसत्सु
 १ (निरुत्सवःउपरतःउत्थितइत्यर्थः) २ सःकश्यपः (समाजितःपूजितः) पत्नीमिदमाह ३ दीनवदनस्वादिकमालक्ष्य बहुधाविकल्पयन्पृच्छति अप्यमग्नमितिस्तमभिः । हेमद्रेनृत्योः
 छंदमिच्छामनुवर्ततइतितयामृत्युव्रजवर्तिनोजनस्येत्यर्थः (अपिर्किं) ४ हेगृहमेधिनिअपिवाकिंवागृहेष्वर्मादेःकिंचिद्गृहंलभितिकाकामभः यत्रयेषुगृहेषुअयोमिनामपियोगःस्वर्चर्मादि
 मायोगफलंभवति ५ किंवात्वयाऽपूजिताएवगृहाद्याताः (प्रत्युत्थानेनअपूजितावा) ६ नार्चिताअनर्चिताःसंतोयविनिर्मलंउत्तितेयुशःफेरराजःनृमालाधिपःतद्विररपुण्याः ७ वेलायांहो
 नकलिकर्हिचित् (कदाचित्) नहुताःकिं ८ गृहान्वितःगृहस्थःयेषांअतिथीनांअग्रेअपूजया । यस्माद्ब्राह्मणोभिश्चविष्णोर्मुखं) ९

तंविश्वजयिनंशिष्यंभृगवःशिष्यवत्सलाः ॥ शतेनहयमेधानामनुव्रतमयाजयन् ३४ ततस्तदनुभावेनश्रुवनत्रयविश्रुताम् ॥ कीर्तिदिक्षुवितन्वानः सरे
 जलदुराडिव ३५ बुभुजेचश्रियंस्मृद्धांद्विजदेवोपलंभिताम् ॥ कृतकृत्यामिवात्मानंमन्यमानोमहामनाः ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टम
 स्कंदेपंचदशोऽध्यायः १५ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंपुत्रेषुनष्टेषुदेवमाताअदितिस्तदा ॥ हतेत्रिविष्टपेदैत्यैःपर्यतप्यदनाथवत् १ एकदाकश्य
 पस्तस्याआश्रमंमगवानगात् ॥ निरुत्सवंनिरानंदंसमाधेर्निरतश्चिरात् २ सपत्नीदीनवदनांकृतासनपरिग्रहः ॥ समाजितोयथाम्यायमिदमाहकुरुद्वह ३
 अप्यमग्नंनविप्राणांभद्रेलोकेऽधुनागतम् ॥ नधर्मस्यनलोकस्यमृत्योःछंदानुवर्तिनः ४ अपिवाऽकुशलंकिंचिद्गृहेषुगृहमेधिनि ॥ धर्मस्यार्थस्यकामस्यय
 त्रयोमोक्षयोगिनाम् ५ अपिवाऽतिथयोऽभ्येत्यकुटुंबासक्तयात्वया ॥ गृहादपूजितायाताःप्रत्युत्थानेनवाक्काचित् ६ गृहेषुयेष्वतिथयोनार्चिताःसलिउर
 पि ॥ यदिनिर्यातितेनूनंफेरराजगृहोपमाः ७ अप्यग्रयस्तुवंलायांनहुताहविषासति ॥ त्वयोदिग्रधियाभद्रेप्रोषितेमयिकर्हिचित् ८ यत्पूजयाकामदुघा
 न्यातिलोकानगृहान्वितः ॥ ब्राह्मणोऽग्रेश्चैविष्णोःसर्वदेशात्मनोमुखम् ९

अथभृगवः विश्वजयिनंशिष्यंहयमेधानांशतेनइंद्रपदंस्थिरीकर्तुमयाजयन् ३४ तदनुभावेनत्रैलोक्यविश्रुतांकीर्तिदिक्षुवितन्वानःसन्जलदुराडिवरेजे ३५ ततोबालिःआ
 त्मानंकृतकृत्यामिवमन्वानः ब्राह्मणैःसंपादितांसमृद्धांश्रियंवृमुजे ३६ ॥ इत्यष्टमपंचदशः १५ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंपुत्रेषुनष्टेषुदैत्यैश्चस्वर्गेहतेसतिदेवमाताअ
 दितिः अनाथवत्पर्यतप्यत् १ एकदाकश्यपः तस्याः निरुत्सवंनिरानंदं आश्रमंअगात् २ कृतासनपरिग्रहः सः दीनवदनांपत्नीइदंआह ३ हेमद्रेअधुनाविप्राणांधर्मस्य
 अमग्नं नागसंकिम् किंवाविवर्गस्यअकुशलंकिम् अपिवाअतिथयः त्वद्गृहंप्रत्यत्वयाअपूजिताःसंतःगताःकिम् किंवावेलायांअग्रयोनहुताःकिम् ४ ५ ६ ७ ८ ९

मा० अ०

॥२५॥

भवत्याभात्मानं मनः अस्वस्थं अप्रकृतिस्यं । लक्षणेर्षु स्वस्थान्यादिभिर्लक्षणाभि १० अस्वास्थ्यकारणमन्यदस्तीति वक्तुं स्वप्नमभद्रादिकं नास्तीत्याह । भद्रमिति द्वाभ्यां । इमे गृहाः त्रिवर्गस्य (धर्मार्थकामानां) परं क्षेत्रं उद्भवस्थानं त्रिवर्गो यथावद्वर्तते इत्यर्थः ११ भवतस्तवानुध्यानं यन्मया क्रियते तस्मात् अग्रयोऽतिथय इत्यादिसर्वं न रिष्यति न हीयते १२ प्रस्तुतं विज्ञापयितुमाह । को न्विति । (मानसः मनसि स्थितः । यस्याः मे) १३ संपाद्यं काममाह तवैवेति चतुर्भिः (हे मारीच मनसः शरीराच्च जातः तवैव अतस्तासु सर्वा सुभवान् समः तथापि मत्तं मज ते) १४ सपत्नैर्देवैर्हता श्रीर्येषां हतस्थानं येषां तानि तिवहुवचनं पुत्राभिप्रायेण १५ १६ १७ कः कश्यपः । प्रथमं तावत्पुत्रस्त्रेहं त्याजयितुं विस्मयं राजेन तस्त्रमुपदिशति अहो इति सार्धेन १८ १९ अत्रापरितुष्यंतं प्रत्याह । उपतिष्ठस्वेति द्वाभ्याम् २० नन्वेवं भूतकामप्राप्तिहेतुर्देवांतरसेवाप्रसिद्धा तत्राह । अमोघेति २१

अपि सर्वे कुशालिनस्तव पुत्रा मनस्विनि ॥ लक्षयेऽस्वस्थमात्मानं भवत्यालक्षणे रहम् १० ॥ अदिति रुवाच ॥ भद्रं द्विजगवां ब्रह्मन् धर्मस्यास्य जनस्य च ॥ त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रं गृहमेधि न गृहा इमे ११ अग्रयोऽतिथयो मृत्यामिक्षवो ये च लिप्सवः ॥ सर्वं भगवतो ब्रह्मन् नु ध्यानान्न रिष्यति १२ को नु मे भगवन् कामो न संपद्येत मानसः ॥ यस्याभवान् प्रजाध्यक्ष एवं धर्मान् प्रमाषते १३ तवैव मारीच मनः शरीरजाः प्रजा इमाः सत्त्वरजस्तमोजुषः ॥ समो भवांस्तास्वसुरादिषु प्रभो तथापि मत्तं मज ते महेश्वरः १४ तस्मादीश मजं त्यामे श्रेयश्चितय सुव्रत ॥ हतश्रियो हतस्थानान् सपत्नैः पाहि नः प्रभो १५ परेर्विवासे तासां मम प्राव्य सन सागरे ॥ ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्थानं हतानि प्रबलैर्मम १६ यथा तानि पुनः साधो प्रपद्येरन्ममात्मजाः ॥ तथा विघेहिकल्याणां विघाकल्याणकृतम् १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमभ्यर्थितोऽदित्याकस्तामाह स्मयन्निव ॥ अहो माया बलं विष्णोः स्नेहबद्धमिदं जगत् १८ कदेहो भौतिकोऽनात्मा कचात्मा प्रकृतेः परः ॥ कस्य केपति पुत्राद्या मोह एव हि कारणम् १९ उपतिष्ठस्व पुरुषं भगवंतं जनार्दनम् ॥ सर्वं भूतगुहा वासं वासुदेवं जगद्गुरुम् २० सविधास्यति ते कामान् हरिर्दीनानु कंपनः ॥ अमोघा भगवद्भक्तिर्नेतरेति मतिर्मम २१

अथवा ते सर्वे पुत्राः कुशालिनः अहं भवत्यः मनः अस्वस्थं लक्षये १० ॥ अदिति रुवाच ॥ हे ब्रह्मन् द्विजगवां धर्मस्य च भद्रमस्ति ११ तव अनुध्यानाद्धेतोः अग्रयोऽतिथय इत्यादि सर्वं न हीयते १२ किंच भवान् एवं धर्मान् यस्याः प्रमाषते तस्याः कामः को नु न संपद्यते १३ हे मारीच तवैव सर्वाः इमाः प्रजाः तासु त्वं समः अतितयापि ईश्वरः मत्तं मज ते १४ अत एव हे स्वामिन् मजं त्यामे श्रेयश्चितय सपत्नैः हतश्रियः हतस्थानान् पाहि १५ किंच प्रबलैर्देवैः ऐश्वर्यादीनि हतानि १६ तानि मे पुत्राः यथा पुनः प्रपद्येरन्तथा मे कल्याणं कुरु १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं प्रार्थितः कश्यपः तां आह अहो स्नेहबद्धं जगत् इदं विष्णोर्माया बलं १८ किंच अयं भौतिकः देहः क प्रकृतेः परः आत्मा क कस्य केपति पुत्राद्याः अत्र मोह एव कारणम् १९ अतः जनार्दनं वासुदेवं उपतिष्ठस्व २० सत्ते कामान् विधास्यति यतः भगवद्भक्तिः अमोघान् २१

अ०

॥२६॥

॥२७॥

तथाचमेमनोरथविदध्यात् २२ यथाचमेआशुतुष्यतितथातस्सेवाप्रकारमादिश (आज्ञापय) २३ मेमयापृष्टःपञ्चजः (प्रजाकामस्य) मेयद्वतमाहएततेप्रवक्ष्यामीत्यन्वयः २४ अमलेशु
 के (द्वादशादिनंपयएवतन्मन्त्रणंयस्य) २५ तत्रादौपूर्वेद्युःकृत्यमाहसिनीवाल्यामित्यादिनाब्रह्मचार्ययतद्रात्र्यामित्यन्तेनप्रयेन । यदिलभ्यतेतर्हिकोडविदीर्णयावन्प्रवराहोस्त्रातथा
 आलिप्य २६ तत्रमंत्रः । त्वंदेवीति हेदेवित्वंरमायाःउद्धृतासि २७ निर्वर्तितआत्मनियमोनित्यनैमित्तिक- (लक्षणो) येन २८ तत्रावाहनादौनवमंत्रानाह । नमस्तुभ्यमिति । पाद्या
 दौविशेषतस्तुद्वादशाक्षरंवक्ष्याति २९ चतुर्विंशद्गुणाश्चतुर्विंशतितत्त्वानितानिजानातितथातस्मै । गुणसंख्यानहेतवेसांख्यप्रवर्तकाय ३० एवंसामान्यतोन्त्रागुणावतारानुप्रणमति
 त्रिभिः । तत्रादौमंत्रोक्तयज्ञरूपेणविष्णोःप्रणामोनमइति द्वेशीर्वेयस्य । त्रयःपादायस्य । तंववेकलविस्तारकाय । त्रय्यांविद्यायामात्मायस्येतित्रिधाबद्धइत्यस्यार्थउक्तः । तथाचमं
 त्रः ' चत्वारिंशद्गुणयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य । त्रिधाबद्धोष्टमोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्याआविवेश ' इति (निरुक्तंयास्केन । चत्वारिंशद्गुणेतिवेदावाएतउक्तास्त्रयोस्यपादाह
 तिसवनानित्रीणिद्वेशीर्षेप्रायणीयेसप्तहस्तासःसप्तकुंदांसित्रिधाबद्धस्त्रेधाबद्धोमंत्रब्राह्मणकल्पेष्टमोरोरवीतिरोरवणमस्यसवनक्रमेणऋग्मिर्यजुर्मैःसामभिर्यदेनगृग्भिः शंसंतियनुर्भिर्यज
 तिसामभिःस्तुवंतिमहोदेवइत्येषहिमहानदेवोयद्यज्ञोमर्त्याआविवेशेत्येषादिमनुष्यानाविशतियजनायेति) ३१ ३२ प्राणायसूत्रात्मने । योगेश्वर्यशरीरंयस्य ३३ ३४

॥ अदितिरुवाच ॥ केनाहंविधिनाब्रह्मन्उपस्थास्येजगत्पतिम् ॥ यथामेसत्यसंकल्पोविदध्याच्चमनोरथम् २२ आदिशत्वांद्दिजश्रेष्ठविधितदुपवाचन
 म् ॥ आशुतुष्यतिमेदेवःसीदंत्याःसहपुत्रकैः २३ ॥ कश्यपउवाच ॥ एतन्मेममवानुपृष्टःप्रजाकामस्यपञ्चजः ॥ यदाहतेप्रवक्ष्यामिवतंकेशवतोषमम्
 २४ फाल्गुनस्यामलेपक्षेद्वादशाहंपयोव्रतः ॥ अर्चयेदरविदाक्षमत्तयापरमयान्वितः २५ सिनीवाल्यामृदालिप्यस्नायात्कोडविदीर्णया ॥ यदिलभ्ये
 तवैस्रोतस्येतंमंत्रमुदीरयेत् २६ त्वंदेव्यादिवराहेणरसायाःस्थानमिच्छता ॥ उद्धृतासिनमस्तुभ्यंपापमानंमेप्रणाशय २७ निर्वर्तितआत्मनियमोदेवमर्चं
 त्समाहितः ॥ अर्चायांस्थंडिलेसूर्येजलेवह्नौगुरावपि २८ नमस्तुभ्यंभगवतेपुरुषायमहीयसे ॥ सर्वभूतनिवासायवासुदेवायसाक्षिणे २९ नमोऽयक्ताय
 सूक्ष्मायप्रधानपुरुषायच ॥ चतुर्विंशद्गुणज्ञायगुणसंख्यानहेतवे ३० नमोद्विशीर्णोत्रिपदेचतुःशृंगायतंतवे ॥ सप्तहस्ताययज्ञायत्रयीविद्यात्मनेनमः ३१
 नमःशिवायरुद्रायनमःशक्तिधरायच ॥ सर्वविद्याधिपतयंभूतानांपतयेनमः ३२ नमोहिरण्यगर्भायप्राणायजगदात्मने ॥ योगेश्वर्यशरीरायनमस्तेयोग
 हेतवे ३३ नमस्तेआदिदेवायसाक्षिभूतायतेनमः ॥ नारायणायऋषयेनारायहरयेनमः ३४

॥ अदितिरुवाच ॥ हेब्रह्मन् केनविधिनाजगत्पतिउपस्थास्येपुत्रैःसहसीदंत्याःमेमनोरथंयथाविदध्यात् २२ तथातस्सेवाप्रकारंआदिश २३ ॥ कश्यपउवाच ॥ प्रजाका
 मेनमयापृष्टः ब्रह्मायव्रतंआहृतत्तेवक्ष्यामि २४ फाल्गुनस्यशुक्लपक्षेद्वादशाहंपयोव्रतःसन्हरिं अर्चयेत् २५ सिनीवाल्यांकोडविदीर्णयामृदाअंगलिप्यप्रवाहेस्नायात् २६
 त्वंदेव्यादिवराहेणरसायाःस्थानमिच्छता उद्धृतासिनमस्तुभ्यंपापमानंमेप्रणाशय ॥ इमंमंत्रमल्लेपनेउच्चारयेत् २७ ततःनित्यनैमित्तिकंकर्मकृत्वाप्रतिमादिषुदेवंअर्चयेत् २८ नम
 स्तुभ्यंभगवतेपुरुषायमहीयसे सर्वभूतनिवासायवासुदेवायसाक्षिणे ॥ २९ प्रधानपुरुषाययज्ञायशिवायहिरण्यगर्भायनारायणायपतिवासतेकेशवायनमः ३० ३१ ३२ ३३ ३४

अधिगताप्राप्ताश्रीयतस्मै ३५ (सर्देषां वराणां दाता । हेवरेण्ययतोवरदर्शनोति) ३६ तत्पादपद्मयोः आभोदं स्पृहयंत इव देवाश्च श्रीश्च यमन्वर्ततस्ये प्रसीदतु १७ आवाहनेन पुरस्कृतं संमा-
नितं (हृषीकेशं । पाद्याचमनादिभिः) ३८ ३९ पयसि शृतं पंकपायसं । मूलविद्यया द्वादशाक्षरेणैव ४० ४१ पूर्वोक्ताभिरन्याभिश्च स्तुतिभिः ४२ तच्छेषं निर्माल्यं । द्वौ अवरोयेषां तान्
(अधिका-) समवेद्वावपि भोजयेदित्यर्थः ४३ समाजितैस्त्वैरनुज्ञातः सन्नेष्टः बंधुभिः सहितः (शेषं ।) तस्यां रात्र्या ब्रह्मवारी सन् । श्वोभूते प्रभातेषां ४४ ४५ पयस्वमल्लज्जाहारो यस्य
४६ ४७ अघः स्वप्नं शयनं (त्रिषवणं त्रिकालं) ४८ ४९ पंचकैः पंचामृतैः ५० (शिपिविष्टाय जीवातयां भिमे । यद्वा । शिपिपुरहिमपुत्रिष्टः शिपिविष्टस्तस्मै) ५१

नमो मरकतश्यामवपुषेऽधिगताश्रिये ॥ केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ३५ त्वंसर्ववरदः पुंसां वरेण्यवरदर्शभः ॥ अतस्ते श्रेयसे वीराः पादरेणुमुपास-
ते ३६ अन्ववर्ततयं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ॥ स्पृहयंत इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ३७ एतैर्भजैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम् ॥ अर्चयेच्छ्रद्धया यु-
क्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ॥ अर्चित्वा गंधमालयाद्यैः पयसा स्नपयेद्भिभुम् ३८ ब्रह्मोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः ॥ गंधपुष्पादिभिश्चाचैर्द्वादशाक्ष-
रविद्यया ३९ शृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे साति ॥ ससर्पैः सगुहं दत्त्वा जुहुयात्पुत्रविद्यया ४० निवेदितं तद्भक्ताय दद्यात्पुंजीत वा स्वयम् ॥ दत्त्वा च म-
नमर्चित्वा तां बूलं च निवेदयेत् ४१ जपेदष्टोत्तरशतं स्तुतिभिः प्रभुम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दंडवन्मुदा ४२ कृत्वा शिरसि तच्छेषं देवमुद्रासये-
त्ततः ॥ द्व्यवरान्भोजयेद्दिप्रान् पायसेन यथाचितम् ४३ भुंजीत तैरनुज्ञातः शेषं मेष्टः समाजितैः ॥ ब्रह्मचार्यथ तद्रात्र्यां श्वोभूते प्रथमेऽहनि ४४ स्नातः शुचि-
र्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ॥ पयसा स्नपयित्वा चैद्यावद्भूतसमापनम् ४५ पयोभक्षो व्रतमिदं चरेद्दिष्णवर्चनादृतः ॥ पूर्ववज्जुहुयादग्निब्राह्मणांश्चापि भो-
जयेत् ४६ एवं त्वहरहः कुर्याद्द्वादशाहं पयोव्रतः ॥ हरैराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणम् ४७ प्रतिपाद्दिनमारम्य यावच्छुक्रत्रयोदासि ॥ ब्रह्मचर्यमघः सुसिद्धा-
नां त्रिषवणंचरेत् ४८ वर्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा ॥ अहिंस्रः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ४९ त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नापनं पंचकैर्विभोः ॥
कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदः ५० पूजां च महतीं कुर्याद्व्रतशाठ्यविवर्जितः ॥ चरुं निरूप्य पयासि शिपिविष्टाय विष्णवे ५१

३५ हेइगत्वं पुंसां सर्ववरदः ३६ अतो वीरास्तव पादरेणुमुपासते इत्यादिमंत्रैः द्वादशाक्षरविद्यया च हृषीकेशं आवाहनपाद्यादिभिः अर्चयेत् ३७ ३८ ततः पयसा स्नापयित्वा ब्र-
ह्मोपचारैः अर्चयेत् ३९ ततः ससर्पैः सगुहं पायसेन नैवेद्यं दत्त्वा मूलविद्यया जुहुयात् ४० निवेदितं तद्भक्ताय दद्यात् स्वयं वा भुंजीत ततः आचमनं दत्त्वा तां बूलं निवेद्य ४१
अष्टोत्तरशतं मंत्रं जपेत् स्तुतिभिः प्रभुं स्तुत्वा प्रदक्षिणां नमस्कारं कृत्वा ४२ निर्माल्यं शिरसि बृत्वा देवं विसर्जयेत् पायसेन द्व्यवरान् विप्रान् भोजयेत् ४३ ततः बंधुभिः सह भुंजीत
४४ इदं व्रतं पयोभक्षः सन् द्वादशाहं कुर्यात् ४५ ४६ ४७ शुक्रप्रतिपदमारम्य त्रयोदश्यंतं हरैः आराधनं होमं अर्हणं द्विजतर्पणं ब्रह्मचर्यादिनिमित्तान् आचरेत् ४८ ४९ त्रयोद-
श्यां पंचामृतैः स्नाप्य विष्णोः ५० महापूजां कृत्वा चरुं निरूप्य तेन पुरुषं दृष्ट्वा पुरुषतुष्टिदं नैवेद्यं दत्त्वा ५१

(नृनेमवर्द्धेन । अतिगुणवत्तमपुरादिरसयुक्तसोपस्करम्) ५२ (विद्वज्जानीहि) ५३ ५४ (आश्वपाकान्श्वपचानपि) ५५ ५६ ५७ यथास्तेसमुदाहृतम् ५८ ५९ सर्वव्याप्योर्ग
 वत्तः ५ सर्वव्याप्यमिति च स्मृतमेतद्वृत्तम् ६० ६१ ६२ इति श्रीमामवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीकृष्णार्चोदशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ततः सप्तदशोऽदित्याकृतेव स्मिन्मन्त्रे हस्ति । तस्मात्पुण्य
 वासीतरपुत्राभूद्विधीयते ॥ १ ॥ (एकमाएकाग्रया । इन्द्रियलक्षणान्दुष्टाश्चान्तरिमितुल्येन मनसा प्रसृतप्रभुद्विरेव साराथिर्यस्याः) २ ३ ४ ५

शृतेन तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः ॥ नैवेद्यं चातिगुणवद्दद्यात्पुरुषतुष्टिदम् ५२ आचार्यज्ञानसंपन्नं वस्त्रामरणधेनुभिः ॥ तोषयेद्वत्विजश्चैव तद्विद्वज्जारा
 धनं हरेः ५३ भोजयेत्तान्गुणवता सदमेन शुचिस्मिते ॥ अन्यांश्च ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र सप्तमामताः ५४ दाक्षिणां गुरवे दद्याद्वत्विग्मिश्च यथार्हतः ॥ व
 आयेनाश्वपाकांश्च प्रीणयेत्समुपामताम् ५५ भुक्तवत्सु च सर्वेषु दीनां च कृपणादिषु ॥ विष्णोस्तत्प्रीणनं विद्वान्भुंजीत सह बंधुभिः ५६ सुस्यवादी प्रसीते च
 स्तुतिभिः स्वस्तिवाचकैः ॥ कारयेत्तत्कथामिश्च पूजां भवतो न्वहम् ५७ एतत्पयो व्रतं नाम पुरुषाभावनं परम् ॥ पितामहेन प्रमदितं मया ते समुदाहृत
 म् ५८ त्वंचानेन महाभागे सम्बन्धुकीर्णं न केन च ॥ आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजा व्ययम् ५९ अयं वै सर्वव्याप्यः सर्वमतमिति स्मृतम् ॥ तपः
 सारमिदं ब्रह्मेदानं चेश्वरतर्पणम् ६० तप्यनियमाः साक्षात्पुत्रचयमोत्तमाः ॥ तपोदानं व्रतं यज्ञो येन तुल्यं त्यक्तोक्षजः ६१ तस्मादेतद्ब्रह्म तमेद्रे प्रयताश्रद्धया
 चर ॥ भगवान्परितुष्टस्तेवरानाशुविधास्यति ६२ ॥ ॥ इति श्रीमामवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे कश्यपादिते संवादे षोडशोऽध्यायः १६ ॥ ॥ ५६ ॥
 ॥ श्रीगुकुडवाच ॥ इत्युक्त्वा साऽदितीराजन्स्वभर्त्रा कश्यपेन वै ॥ जन्वातिष्ठद्ब्रह्ममिदं द्वादशाहमतंद्रिता १ चिंतयंत्येक्यमुद्वेगमहापुरुषमिच्छरम् ॥
 प्रसृष्टोद्विद्यदुष्टाश्चान्तरिमितुल्येन मनसा बुद्धिरेव साराथिः २ मनश्चैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्यखिलात्मनि ॥ वासुदेवे स माधाय च चारहपयो व्रतम् ३ तस्मात्प्रादुरभूता तममवा
 नादिपुरुषः ॥ पीतवासाश्चतुर्बाहुः शंखचक्रमदाधरः ४ तं नेत्रमोचरं कीदृशं स ह सोऽथायसादरम् ॥ ननामभुविकायेन दंडवत्प्रीतिविह्वला ५

५२ आचार्यादीन् वस्त्रादिना प्रतोष्य ५३ अन्यांश्च ब्राह्मणान् भोजयेत् ५४ ततः गुरवे ऋत्विग्भ्यश्च दाक्षिणां दत्त्वा अन्नादिना आश्वपाकादीन् प्रीणयेत् ५५ ततः बंधुभिः
 सह स्वयं भुंजीत ५६ नृत्यादिभिः प्रत्यहं भगवतः पूजां कारयेत् ५७ एतत्पयो व्रतं मे पितामहेनोक्तं तत्ते कथितम् ५८ हे महाभागे त्वं अनेन केशवं भज ५९ ६० येन हस्तिः
 तुल्यं ते देवतपो नियमादि ६१ अतः श्रद्धया इदं व्रतमाचर अनेन तुष्टः भगवान् तव वरान् आशुविधास्यति ६२ ॥ इत्यष्टमेषोऽध्यायः १६ ॥ ॥ ५६ ॥ श्रीगुकुडवाच ॥ हे नृप
 एवं कश्यपेन लकादितिः मनसा इन्द्रियदुष्टाश्चान्तरिमितुल्येन मनसा बुद्ध्या ईश्वरां चिंतयतां स्मृता मनः वासुदेवे स माधाय पयो व्रतं च चार १ २ ३ हे तात तस्मात्प्रादुरभूतं भगवान् पी
 तवासाः चतुर्भुजः शंखचक्रमदाधरः प्रादुरभूत् ४ तं वीक्ष्य भुवे कायेन दंडवत्प्रणम्य ५

प्रीतिमिद्वलस्यादेवसाम्यदांजलिः स्थितासतीस्तुतुनोत्सहेनमाक । अपितुतुर्णावभूव कथंमृता । आनंदजलैराकुलेक्षणेयस्याः पुलकैराकुलाभाकृतिर्देहोयस्याः तस्यदर्शने
 त्वष्टावसादेव्यदितिः कुरुद्रह ॥ उद्गीक्षवीक्षपिवतीवचक्षुषारमापतिर्यज्ञपतिर्जगत्पतिम् ७ ॥ अदितिरुवाच ॥ यज्ञेशयज्ञपुरुषाच्युततीर्थपादतीर्थ
 स्यस्तोवदितिः क्षिप्रः ॥ यज्ञेशेत्यादिदशभिः संबोधनेस्तवाशक्यं किमपि नास्तीति वदंतीति प्रार्थयते । शनः कृषिकुरु । यतो दीनानां नाथोऽसि त्वं । तीर्थश्रवः कीर्तिर्यस्य । श्रवणमेव मंगलं च
 स्य तन्नामधेयस्य । आपन्नानां शरणाय तानां (लोकानां) वृजिनोपशमाय उदयो यस्य । (हे आद्य) ८ मूले महतेनमः । महस्वेहेतवः । विश्वाय विश्वस्य जन्मस्थिति संयमाय स्वैरंष्टीतः पुरुषाके गु
 णाय भूमे ॥ स्वस्थाय जन्मदुपवृंहितपूर्वबोधश्चापादितात्मतमसे हरयेनमस्ते ९ आयुः परं वपुरभीष्टमतुल्यलक्ष्मीर्द्यौर्भूरसाः सकलयोगगुणास्त्रिगर्गः ॥ ज्ञा
 नं च केवलमनंतमवतिष्ठतां तृणां किमु सपञ्च जयादिराशीः १० ॥ श्रीगुकुत्वाच ॥ आदित्यैव स्तुतो राजनमममममपुष्करेक्षणः ॥ क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां
 मिति होवाच भारत ११ ॥ श्रीमन्वानुवाच ॥ देवमातर्मन्त्र्याभेदितांतंचिरकालेन ॥ यत्प्रपद्ये हंत श्रीणां च्यावितानां स्वधामतः १२ तान्निर्जित्य
 तत् १३ काक्षितमेवाह तानिति त्रिभिः । प्रतिलब्धो जयश्च श्रीभ्यः तेऽपुत्रैः सह उपासिषुं एकत्र स्थापुमिच्छसि १३

सोऽप्यवदाजलिरीडितुं स्थितानोत्सहेन आनंदजलाकुलेनमा ॥ वपुवतुर्णां पुलकाकुलाकृतिस्तदर्थनात्युत्सवगात्रपेयुः ६ प्रीत्याश्रनेर्महदयामिराहरि
 त्वष्टावसादेव्यदितिः कुरुद्रह ॥ उद्गीक्षवीक्षपिवतीवचक्षुषारमापतिर्यज्ञपतिर्जगत्पतिम् ७ ॥ अदितिरुवाच ॥ यज्ञेशयज्ञपुरुषाच्युततीर्थपादतीर्थ
 श्रवः श्रवणमंगलनामधेय ॥ आपन्नलोकवृजिनोपशमोदयाद्यशनः कृषीशममवन्नासि दीननाथः ८ विश्वाय विश्वमवनस्थिति संयमाय स्वैरंष्टीतः पुरुषाके गु
 णाय भूमे ॥ स्वस्थाय जन्मदुपवृंहितपूर्वबोधश्चापादितात्मतमसे हरयेनमस्ते ९ आयुः परं वपुरभीष्टमतुल्यलक्ष्मीर्द्यौर्भूरसाः सकलयोगगुणास्त्रिगर्गः ॥ ज्ञा
 नं च केवलमनंतमवतिष्ठतां तृणां किमु सपञ्च जयादिराशीः १० ॥ श्रीगुकुत्वाच ॥ आदित्यैव स्तुतो राजनममममपुष्करेक्षणः ॥ क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां
 मिति होवाच भारत ११ ॥ श्रीमन्वानुवाच ॥ देवमातर्मन्त्र्याभेदितांतंचिरकालेन ॥ यत्प्रपद्ये हंत श्रीणां च्यावितानां स्वधामतः १२ तान्निर्जित्य
 समरेतुर्मदानसुरधामतः ॥ प्रतिलब्धजयश्चोभिः पुत्रैरिच्छस्युपासितुम् १३

ततः सावत्स्यमवदाजलिः स्थितासतीस्तुतुनोत्सहे ६ पश्चाद्वपुषि गिरा हरितुष्टाव ७ ॥ अदितिरुवाच ॥ हे यज्ञेश हे यज्ञपुरुष नः शंकुरु त्वं दीननाथोऽसि ८ जगतः ज
 त्सि प्रजिज्ञं प्रमार्गं दीतमाया गुणाय हरये तेन मोक्ष ९ हे अनंत स नुष्टा च तः नृणां वद्धासुः इष्टवपुः इत्यादिसर्वमवति शत्रुजमाद्याशीः किमुत १० ॥ श्रीगुकुत्वाच ॥
 एवं अदिसास्तुतः हरिः उवाच ११ हे देवमातः भवत्पाश्र्वरकाक्षितं वतन् मया प्रवेज्ञातम् १२ किं व युद्धे दैत्यान् निर्जित्य ग्राह्यश्चोभिः पुत्रैः सह एकत्र स्थातुं इच्छसि १३

अदितेरेवपुत्रास्मिन्नज्जन्मनिवृत्तिरिति भावः तस्मात्तर्मायवर्गस्य ५ तत्रापि वेदमर्भस्य । यद्वावेदानां गर्भाय वेदेषु मन्त्राणां मानयेत्यर्थः । प्रयो लोकानामौयस्वसत्रिषावस्तस्यै । प्रया
 लोकाणां पृष्ठेऽपरिस्मिताय । त्रिपिशब्देन पशवो जीवास्तेऽन्तर्यामिताः प्रविष्टाः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुप्रतिष्ठति इति श्रुतेः । यद्वा शिपयोरश्मयस्ते वै विष्टायेत्यर्थः
 तथापि विष्णवेऽपिने २६ अंतःपतितं तृणादियया मभीरं त्रोट आशिपति आकर्षतितथा कालात्मा भवान् विश्वमाशिपाति २७ प्रजापतीनां च त्वमेव संभविष्णुः उत्पादनं प्रीतिः । अयं ना
 वः । मध्ये बभूव तस्य तव जन्मादिसंभवः । किमु देवादीनां परमाश्रयत्वेन तस्मात्साधनायावतारोऽयं अतस्तान् स्वर्गं गतान् पुनः स्वर्गं स्थापयेति २८ ॥ इति श्रीमामवते टीकायां अदितिवरप्रदा
 नं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ततस्त्वष्टादशे भूत्वा रामनः सत्कृतोऽस्तितैः । यज्ञं गतस्ततस्तेन सत्कृत्योक्तो वरान् बभूव ॥ १ ॥ इत्थं विरिच्येनस्तुतं कर्म च देवकार्यलक्षणं त्रिषां च त्वमेव सत्कृतं
 विष्टां प्रादुर्बभूवेति प्रजापामन्वयः । अमृतभूः मृत्युजन्ममृत्युः । शंसमदापद्य च काणि अस्य संतीति तथा । अर्शं आदित्वेन मत्स्यो योऽप्रत्ययः । अविस्मर्षाते स चासां किंमवासा ॥ १ ॥ इत्यामा
 वदातः इयामेव प्रवरः । अथ राजोमकरस्तटाकारयोः कुंडलयोस्त्वष्टा उल्लसंती श्रीवदनां वृजेयस्य । श्रीवत्सो वक्षसियस्य । वलयैरंगदैश्च स होल्लसंति किरीटादीनियस्य २ श्रीमत्या वनमालया
 विराजितः । देवममृतं तमः ३ अभिजिह्वा देवाः । नगाः पर्वताः ४ तस्मादुर्भावसमयमाह । श्रोणाया मिति । भाद्रपदशुक्लद्वादशी श्रवणद्वादशी ति प्रसिद्धा तस्यां तत्रापि श्रोणायां श्रवणस्ये
 चेद्वैत्यर्थः तत्रापि श्रवणस्य प्रथमांशोऽभिजितिनक्षत्रे । तच्च भूत्वा दक्षितं । अभिजिन्नाम नक्षत्रं उपरिष्ठादापादानां अवस्ताच्छ्रोणायाः इति । एवं विशिष्टे मुहूर्ते (सुसमये) प्रभुः प्रादुर्बभूव ।
 किंच नक्षत्राणां शिवादीनितारासन्धेन ताराग्रहाभौमादयस्ते आध्यायेषां तेषां दृश्यादयोऽपि सर्वे तस्य जन्मदक्षिणं (आनुकूल्येन) उदारं चक्रः । जन्ममुहूर्ते बहुगुणाः बभूव इत्यर्थः ५
 ममस्तेष्टुश्रिमर्माय वेदमर्माय वेधसे ॥ त्रिणाभाय त्रिपृष्ठाया शिपिविष्टाय विष्णवे २६ त्वमादिरंतो भुवनस्य मध्यमनंतशर्किं पुरुषं यमाहुः ॥ कालो भवान्नास्ते
 तीप्स्तु २८ ॥ ॥ इति श्रीमामवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे अदितिवरप्रदानं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं वि
 रिच्यस्तुतं कर्म वीर्यः प्रादुर्बभूव तत्र भूरदित्याम् ॥ चतुर्भुजः शंसमदाब्जचक्रः पिशंमवासानलिनाय तेक्षणः १ इयामावदातोऽपराजकुंडलत्विषोक्तसंज्ञोऽक
 दनां पुत्रः पुमान् ॥ श्रीवत्सवक्षः पालयान्दोल्लसत्किरीटकाचीमुणचारुनूपुरः २ मधुव्रतव्रातविषुष्टयास्वयाविराजितः श्रीवनमालयाहारिः ॥ प्रजापतेर्वैदम
 तमः स्वरोचिषा विनाशयन्कंठनिविष्टकौस्तुभः ३ दिशः प्रसेदुः सलिलाशयास्तदा प्रजाः प्रहृष्टाः कृतवोगुणाः प्रिताः ॥ द्यौरंतरिक्षं क्षितिः रग्निनिष्ठायाः कोदे
 जांसं जहर्पुर्नमाश्च ४ श्रोणायां श्रवणद्वादश्यामुहूर्तेऽभिजितिप्रभुः ॥ सर्वेनक्षत्रताराद्याश्च कुस्तज्जन्मदक्षिणम् ५

पृथिमर्माय विष्णवे तेनमः २६ २७ त्वदेवानां परमायन असि एवं भूतस्य ते जन्मादिनास्ति अथापि देवादीनां कार्यसाधनाय अयमवतारः अतः स्वर्गं गतान् देवान् पुनः स्वर्गं स्था
 पय २८ ॥ इत्यष्टमे सप्तदशः १७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रह्मणा स्तुतः भगवान् चतुर्भुजः शंसगदाब्जचक्रः पीतवस्त्राः १ श्रीवत्सवक्षाः २ वनमालयायुतः
 कंठनिविष्टकौस्तुभः हरिः प्रादुरभूत् ३ तदा दिशः प्रसेदुः सलिलाशयाः नजाश्च प्रहृष्टाः द्यौः अंतरिक्षं क्षितिः देवाः यावः दिजाः पर्वताः जहृवुः ४ इरेः प्रादुर्भावसमय
 माह श्रवणद्वादश्यां श्रवणस्ये चैत्रे अभिजितसंज्ञे प्रभुः प्रादुर्बभूव सर्वेनक्षत्रग्रहाः जन्ममुहूर्ते बहुगुणाः बभूवः ५

विशेषास्माह । दश्यांद्वादश्यांहरेर्जन्मतस्यामहन्त्येवविदुःतदाश्वमध्यंदिनगतः सविताऽतिष्ठत् । अनेन अभिजिन्मुहूर्तेजन्मोक्तम् । साचद्वादशीविजयानामप्रोक्तेत्यन्वयः ६ शंखादयो
(वेदुशितिकेयः) येतेषांविष्णुर्गोपां चानिर्घोषोऽभवत् ७ देवामनवद्वयादीनांकुसुमैः समवाकिरन्निगृहीतान्मेघः ८ ९ १० (प्रजापतिः कश्यपः) ११ विश्वमातरवाह । यक्षविशि
यत्तद्वपुर्हरिषारयत्प्रकटितवान् । तेष्वपुषामातापित्रोः संपश्यतोरेवामनोबदुर्बभूव । दिव्यगतिः बभूवचेष्टितः । स्वयंकथंभूतः अकथयत्विष्टुः । कथमधारयत् । भातिर्दीप्तिः (साध)
विष्णुणानिच आयुषानिचतैर्व्यक्तम् यथामवतितया १२ कर्माणिजातकर्मादीनि १३ १४ वनस्पतिर्वनानांपतिः सौम्यः १५ (वेदमर्षीब्रह्मा) १६ (यक्षराक्षसैः) पामिकांमिक्षापा
त्रम् १७ एवंसंभावितोमारिषः श्रेष्ठोबटुर्ब्रह्मवर्चसेनब्रह्मर्षिगणैः संजुष्टांतासमामतिक्रम्यारोचत १८ (तत्रवह्निमिदं प्रज्वलितं कृत्वापरिसमूहंनचकृत्वा) १९

द्वादश्यांसवितातिष्ठमध्यंदिनगतोऽनृप ॥ विजयानामसार्प्राक्तायस्यांजन्मविदुर्हरेः ६ शंखदुंदुभयोभेयोमृदंगपणवानकाः ॥ चित्रवादित्रतूर्यार्णानिर्घो
षस्तुमुलोऽभवत् ७ ग्रीताश्चाप्सरसोऽनृत्यन्गंधर्वप्रवराजगुः ॥ तुष्टुमुनयोदेवामनवः पितरोऽग्नयः ८ सिद्धविद्याधरमणाः सर्किपुरुषकिन्नराः ॥ चारणा
यक्षरक्षांसिसुपर्णाभुजगोत्तमाः ९ मायंतोतिप्रशंसंतोद्धृत्यतीविजयानुगाः ॥ अदित्याआश्रमपदंकुसुमैः समवाकिरन् १० दृष्ट्वाऽदितिस्तनिजमर्मसंभवं
परंपुमांसमुदमापविस्मिता ॥ एहीतदेहनिजयोगमाययाप्रजापतिश्चाहजयेतिविस्मितः ११ यत्तद्वपुर्भातिविष्णुणायुधैरव्यक्तचिह्नकमधारयद्धरिः ॥
बभूवतेनैवसवामनोबटुः संपश्यतोर्दिव्यगतिर्यथानटः १२ तंबकुंशमर्नदृष्ट्वा मोदमानामहर्षयः ॥ कर्माणिकारयामासुः पुरस्कृत्यप्रजापतिम् १३ तस्यो
पनीयमानस्यसावित्रीसविताऽब्रवीत् ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मसूत्रंमेखलांकश्यपोऽददात् १४ ददौकृष्णाजिनंमृमिर्देडंसोमोवनस्पतिः ॥ कौपीनाच्छादनंमाता
यौः छत्रंजगतःपतेः १५ कमंडलुंवेदगर्मःकुशान्सप्तर्ष्यांददुः ॥ अक्षमालांमहाराजसरस्वत्यव्ययार्त्तनः १६ तस्मादित्युपनीताययक्षराट्पात्रिकमदा
त् ॥ भिक्षांभगवतीसाक्षादुमाऽदादं विकासती १७ सन्नवर्चसेनैवसमांसभावितोबटुः ॥ ब्रह्मर्षिगणसंजुष्टामत्यरीचतमारिषः १८ समिद्धमाहितंवह्निं
त्वापरिसमूहनम् ॥ पारस्तीर्यसमभ्यर्च्यसमिद्धिरजुहोद्विजः १९

यस्यांद्वादश्यांहरेर्जन्मजातंतस्यामध्यंदिनगतः सूर्यः आसीत् विजयानामसार्प्राक्ता ६ तदाशंखादयोनेटुः ७ वायनादः अभूत् अप्सरसःननृतुः गंधर्वाःजगुः ८ मुनयः
तुष्टुः देवादयः अदित्याश्रमपदंकुसुमैः अवाकिरन् ९ १० अदितिः तदृष्ट्वा मुदं आप कश्यपः जयइत्याह ११ हरिः यक्षपुः पूर्वदधारतेनवपुषापित्रोः पश्यतोरेवामनो
बदुर्बभूव १२ कश्यपः बटुर्दृष्ट्वा कश्यपपुररुदः कर्माणिकारयामासुः १३ उपनीयमानस्यतस्यवामनस्यसूर्यः सावित्रीअब्रवीत् बृहस्पतिः ब्रह्मसूत्रम् कश्यपः मेखलाम् १४
भूमिः अजिनम् सोमः देहम् माताकौपीनम् यौः छत्रम् १५ ब्रह्माकमंडलुम् सप्तर्षयः कुशान् सरस्वतीअक्षमालाम् १६ कुबेरः भिक्षापात्रीम् उमाभिक्षांददौ १७ एवं
ददुः वामनः ब्रह्मवर्चसेन आरोचत १८ ततः बटुः वह्निमिदं परिसमूहं परस्तीर्यभ्यर्च्य समिद्धिः अजुहोत् १९

यदर्थं बह्वर्चसुवतदाह । श्रुत्वेत्यादियावत्समाप्ति । यजमानयजंतम् । भृगुर्वाभृगुभिः षष्कालिपितैः प्रवर्तितैः अक्षिलेन सारेण बलेन मंभृतः संपूर्णः (गांपृष्ठो) २० नर्मदाया उत्तरे तटे भृगुकच्छसं
 ज्ञके क्षेत्रे कृतुतमं प्रवर्तयंतो ये बलेर्जः त्विजो भृगुः तत्तं चक्षत अपश्यन् आरात्सभी पश्यन् उदितं रविमिव २१ तेऽऽतिवगादयः सूर्यः किलेत्येवमादिव्यतर्कयन्निर्दिशेयः २२ इयमेव वाटं भृगुमेव
 मंडपं विवेश २३ (यौज्यामुजैर्निर्मितया) उपवीताजिनं उपवीतवद्धृतं अजिनमेव उत्तरीयं यस्य तम् (माययामाणवकंबटम्) २४ संक्षिप्ताभिम्यूताः संतः २५ रूपस्य भद्ररूपा
 अचयवायस्य तं दृष्टेति शेषः २६ (मुक्तसंगानामपि मनोरमम्) २७ चंद्रमौलिश्चेत्यन्वयः । अप्यर्थे चकारः । चंद्रमौलिरपि गंगारूपं यन्मूर्तिं दर्शयत्यर्थः २८ हे भार्यत्वात्साक्षात्
 त्प्रत्यक्षं ब्रह्मर्षीणां तप एव मन्ये । कथं भूतं तपः । वपुर्धरं मूर्तिं चारि २९ ३० त्वच्चरणान्नेजने वाभिः इतमं होयस्य तस्य मे पुनीतापवित्रीकृता ३१

श्रुत्वा भ्रमे वैर्यजमानमूर्जितं बलिं भृगूणां मुपकल्पितैस्ततः ॥ जगाम तत्राखिलसारसंभृतो भारेण गांसेन मय न पदे पदे २० तं नर्मदायास्तटज्जरे बलेर्यज
 त्विजस्ते भृगुकच्छसंज्ञके ॥ प्रवर्तयंतो भृगवः कृतुतमं चक्षत तारादुदितं यथारविम् २१ तत्र त्विजो यजमानः सदस्याहतत्विषावामनतेजसा नृप ॥ सूर्यः
 किलायात्युतवा विभावसुः सनत्कुमारो धादिदृक्षया क्रतोः २२ इत्थं सशिष्येषु भृगुश्च नेकधा वितर्क्यमाणो भगवान् प्रवामनः ॥ छत्रं स दंडं स जलं कमंडलुं विवेश
 विभ्रद्वयमेव वाटम् २३ यौज्यामेखलायां तं मुपवीताजिनोत्तरम् ॥ जटिलं वामनं विप्रं मायामाणवकं हरिम् २४ प्रविष्टं वीक्ष्य भृगवः सशिष्यास्त्वेतस्माग्नि
 मिः ॥ प्रत्यगृह्णन् समुत्थाय संक्षिप्तास्तस्य तेजसा २५ यजमानः प्रमुदितो दर्शनीयं मनोरमम् ॥ रूपानुरूपावयवंतस्मा आसनमाहरत् २६ स्वागतेनाभि
 नद्याथ पादौ भगवतो बलिः ॥ अवनिज्यार्चयामास मुक्तसंगमनोरमम् २७ तत्पादशौचं कालिकल्पपापहंतं च रविन्मूर्ध्न्यदधात्सुमंगलम् ॥ यदेव देवो गिरिस्थं
 द्रमौलिर्दधारमूर्ध्ना परयाचमत्तया २८ ॥ बलिरुवाच ॥ स्वागतं तेन मस्तुभ्यं ब्रह्मन किं कर्वामते ॥ ब्रह्मर्षीणां तपः साक्षान् मन्येत्वाऽऽर्यवपुर्धरम् २९ अद्य
 भिरियं च भूरहो तथा पुनीता तनुमिः पदेस्तव ३१

एतर्हि अश्रमे वैर्यजंतं बलिं श्रुत्वा तत्र जगाम २० ततः नर्मदोत्तरीरे भृगुकच्छक्षेत्रे ब्रह्मं प्रवर्तयंतः भृगवः रविमिव भास्वरं तदृष्ट्वा व्यतर्कयन् २१ अहो कतुर्देहस्य सूर्यः अग्निः
 सनत्कुमारो वा आयाति किम् २२ एवं भृगुषु वितर्कयन् प्रवामनः इयमेव मंडपं विवेश २३ भृगवः तं वामनं जटिलं मौजीमेखलायुक्तं वीक्ष्य उत्थाय अग्निभिः सह प्रत्यगृह्णन्
 २४ २५ यजमानो बलिस्तस्मै बटवे आसनं दत्त्वा २६ स्वागतेन अभिनंदयत् पादौ अवनिज्य आनर्च २७ जन्मकल्मषापहंतं तत्पादशौचं गंगारूपं मूर्तिं धृत्वाऽऽह २८ हे ब्रह्मन्
 ते स्वागतं तनुभ्यं नमः तव किं कर्वाम २९ अद्य नः पितरः तृष्णाः कुलं च पावितम् अपंकतुः स्विष्टः यतः त्वंगृहान् आगतः ३० अद्य मे अग्नयः सुहुवाः त्वत्पदैः मे भूमिः
 पावितकृता ३१

मेमचाः प्रतीच्छ गृहाण हे अर्हत्तमपूज्यतम (गुणवत्संप्रदियुक्तम् । मृदुशुद्धम् । अन्नं च पेयं च क्षीरादि) ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवतमहापुराणे अष्टमस्कन्धे टीकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ १ ॥ कनविश्वेगुहिरिष्यायाचिते च पदप्रये । प्रतिभुने च बलिना ज्ञानम् भृगुरवारयत् ॥ १ ॥ (सप्तनृत्यप्रियवचनमाहितम्) १ दातुः स्मृतिः स्वयं गुहिरित्यादि प्रस्तुतोचितम् । वक्तव्यमिति मिश्रं गुहिरिष्यायादिवामनः ॥ वचस्तवेतदिति पाठश्रुतिः । हे जनदेव । सांपरायेणारलौकिकेषु भेषितामहश्च प्रहादः प्रमाणम् २ निःसत्त्वस्थलक्षणम् । यो द्विजातयेयाचकाय प्रत्याख्यातानददामीति वक्ता । कृपणस्थलक्षणम् (ददामीति) प्रथमं प्रतिभुस्य यो वानदावेति ३ तीर्थदानावसरे । यत् यस्मिन् युष्मत्कुले ४ यतोयस्मिन् जातः (एकोऽसहायः) ५ एकोदा रेभूम्या उदरमे ६ ७ परागृह्यशो बहिर्दृष्टः ९ अतो ह दयेस्वित्तमान्नास्वतीत्येवं निश्चित्य आसन्निलेऽवहितः भूः सो देहो यस्य विप्रमतिकंपितं च त्रयेऽप्येकं पितृवित्तं इति वास्तवोक्तः २०

यद्यद्वटोवांछसितत्प्रतीच्छ मे त्वामर्थिनं विप्रसुतानुतर्कये ॥ मां कांचनं गुणवद्दाम मृष्टं तथा न पेयमुत वा विप्रकन्याम् ॥ ग्रामान् मृद्धान् तुरमां गजान् चारथांस्तथा र्हतमसं प्रतीच्छ ३२ ॥ ॥ इति श्रीभागवतमहापुराणे अष्टमस्कन्धे टीकायां अष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति वैरोचनेर्वाक्यं धर्मयुक्तं सप्तनृतम् ॥ मिश्रम्यमवान् प्रीतिः प्रतिनंदो दमवर्ति १ ॥ श्रीमन्वानुवाच ॥ वचस्तवेतज्जनदेव सूनृतकुलोचितं धर्मयुतं यज्ञस्करम् ॥ यस्य प्रमाणं भृगवः सांपरायेण पितामहः कुलवृद्धः प्रशांतः २ न ह्येतस्मिन् कुले कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणपुमान् ॥ प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य यो वाऽदाता द्विजातये ३ मसं तृतीयं शुचिचाऽर्थिनाऽर्पिताः पराङ्मुखा ये त्वमनस्विनो नृपाः ॥ युष्मत्कुले यद्यज्ञसाऽमलेन प्रहाद उद्ग्रातियथोऽपः खे ४ यतो जातो हिरण्याक्षश्चरन्नेह मां यहीम् ॥ मतिवीरं दिग्विजयेनाविदत्तगदायुधः ५ यं निजित्य कृच्छ्रेण विष्णुः क्षमोद्धार आगतम् ॥ नात्मानं जयिन् मेनेत दीर्यं मूर्यं नुस्मरन् ६ मिश्रम्यतद्वचं प्राताहिरण्यकशिपुः पुरा ॥ हेतुं प्रातृहणं कुद्वोजगामनिलयं हरेः ७ तमायां तं समालोक्य शूलपाणिं कृतांतवत् ॥ चिंतयामास कालज्ञो विष्णुर्मया विनाशरः ८ यतो यतो हंत प्रासौ मृत्युः प्राणभृतामिव ॥ अतो ह मस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि परागृह्यशः ९ एवं स निश्चित्य रिपोः शरीरमाघावतो निर्विविशेऽसुरेन्द्र ॥ आसन्निलोतहितमूक्ष्मदेहस्तत्प्राणं त्रेण विविग्रचेताः १०

हे वटो यदांछसितत्प्रमेततः गृहाण त्वां अर्थिनं तर्कये मां कांचनं गुणवद्दाम अर्हत्तमपूज्यतम अन्नं पेयं कन्याग्रामान् तुरगगजान् चारथान् इदं सर्वं हे सावोमतः गृहाण ३२ ॥ इत्यष्टमस्कन्धे अष्टादशः १८ ॥
 ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं धर्मयुक्तं वलेर्वाक्यं श्रुत्वा प्रीतः वामनः इदं आह १ हे जनदेव पतवतवचः कुलोचितं सूनृतं धर्मयुक्तं चारितं २ अस्मिन् कुले कश्चिन्नृपणः निःसत्त्वः प्राज्ञाया ददामीत्युक्तत्वा प्रत्याख्यातापि ३ किंच दानकाले युद्धे च अर्थिना अर्पिताः त्वत्कुलजाः पराङ्मुखाः न यत्र प्रहादः यथासाचंद्रवरेजे ४ यत्र जातो हिरण्याक्षः दिग्विजये प्रतिभोद्धारं नाविदत् ५ यं निजित्य विष्णुः तदीर्यं स्मरन् नात्मानं जयिन् मेने ६ ततः हिरण्यकशिपुः प्रातृवचं श्रुत्वा हरेः निलयं जगाम ७ आयातं देत्यं आलोच्य विष्णुः चिंतयामास ८ यतो यतो हंत प्रासौ मृत्युः अतोऽस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि ९ एवं निश्चित्य रिपोः शरीरं विवेश १०

(शून्यं स्वाभिरहितं परिमृश्य विचारं) नददर्शं अंतःप्रविष्टत्वात् ११ (अन्विष्टं वक्ष्येति शब्दः) पुमान् यतः ॥ काश्चात्रावर्तते तद्ब्रह्मैकं नृणां तद्विद्युत्कृत्वादिवास्तवोर्धः (एवं नृपुण्यं तममं विष्णोर्वैरंस्कृतवान् तदुच्यते मेव । तस्याप्रतिद्वंद्वस्य महाबलपराक्रमस्य शूराहं मानविभूतिः कोपानुबंधस्य) १२ कथं नामासीत् शूरभिरोमभिर्जीवन्नेव कातरवद्भैरवमुपैक्षितव्यामित्यासं कथा इ (वेरेति) वैरानुबंधपुतावान् आप्तस्योर्भवति (वैरिणिमृते तुलनोचित इत्यर्थः) देहिनां देहे निमृष्टा मिमानवतां शूराणां । तयाहं मानेनोपबृंहितो मन्पुष्पमस्मेव (तावत्) । वतोऽज्ञानप्रमदः यतोऽज्ञाननिवृत्तेऽप्यारूपावस्था मोक्षं मेवेत्यर्थः १३ तदेवं पूर्वजान् स्तुत्वा तदपि तदंस्तौ नि । पितेहि (तव पिता) द्विजवेषवारिचो मद्भैरवो देवा एते नृद्विजा इति विद्वानपि स्याचित्तं नृस्वीयमायुरपि देवेभ्योऽपि वैरिभ्योऽदौ (यतो द्विजवत्सलः) १४ १५ मम पदासंभितानीति त्रिविक्रमपदामिवायेन । न चानृतवाङ्मत्तपि स्वपदत्वात् न पदमात् १६ यावदर्थप्रतिग्रहो यस्य सः (यावता प्रतिग्रहेण स्वप्रयोजनं सिध्यति तावत् प्रतिग्रहादित्यर्थः) १७ ईश्वरस्त्वापि वाचाप्रकारमुक्त्वा बलेर्बलमभ्युत्तरत्वेन तत्त्वगर्वातिरेकेणाविशेषप्रकारमाह । अहो इति त्रिभिः । तव सचोद्धानां संभताः (हे ब्राह्मण पुत्र) त्वं तु बालो बालिगमतिश्च बालिगानामज्ञानां मतिरिव मतिर्यस्य । अतएव स्वार्थप्रतिग्रहात् नृपुत्रः । वस्तुतो बाल इव । अबालिगमतिश्चेति छेदः । स्वार्थप्रत्ययवृद्धतिचमकानामेवार्थबुध्यते नृपुत्रार्थः (बुध्यते) परिपूर्णस्य तव ब्रह्मवतिरेकेण स्वार्थाभावादित्यर्थः १८ अबुवत्स्वमेवाहमातिरि । द्वीपस्त्वदाशुपदावारव । अबुद्धिमान् । वस्तुतस्तु बुद्धिमानित्येव छेदः १९ कामययेच्छत् (वस्तुतः) सम्यक्पदमसारणेनेत्यर्थः अतएव तमाकरिष्यति २०

सतन्निरेतं परिमृश्य शून्यमपश्यमानः कुपितो ननाद ॥ क्षमायां दिशः खं विवरान्समुद्रान् विष्णुं विचिन्वन्नददर्शवीरः ११ अपश्यन्निति होवाच मयाऽन्विष्टमिदं जगत् ॥ आट्टहामेमतो नूनं यतो नावर्तते पुमान् १२ वैरानुबंधपुतावान् आप्तस्यो रिहदोहेनाम् ॥ अज्ञानप्रममेमन्युरहं मानोपबृंहितः १३ पिताप्रहादपुत्रस्तेतद्विद्वान् द्विजवत्सलः ॥ स्वमायुर्दिर्जलिगेभ्यो देवेभ्योऽदास्तयाचितः १४ भवानाचरितान् वमां नास्त्यतोऽहमेधिभिः ॥ ब्राह्मणेऽप्यर्जुनैः स्न्येभ्योऽहमकीर्तिभिः १५ तस्मात्ततो महीमीषण्णे ईश्वरदर्शनात् ॥ पदानि त्रीणि देवैर्द्रुसंभितानि पदाम् १६ नान्यते कर्मयेराजन् वदाम्याज्जगदीश्वरा ॥ नैनः प्राप्नोति वै विद्वान् यावदर्थप्रतिग्रहः १७ ॥ बलिश्वाच ॥ अहो ब्राह्मणदायादवाचस्ते वृद्धसंभताः ॥ त्वं बालो बालिगमतिः स्वार्थप्रत्ययवृद्धो यथा ॥ १८ मां वचोभिः सपाराध्य लोकानामेकमीश्वरम् ॥ पदत्रयं वृणीते योऽबुद्धिमान् द्वीपदाशुषम् १९ न पुमान् यामुवज्य भूयो याचितुमर्हति ॥ तस्मादुक्तिं कर्तुं भूमिवटोऽहमं प्रतीच्छे मे २०

इत्यः तत्र हरि मपश्यन् क्रुद्धः ननाद सतः क्षमादिपुविष्णुं विचिन्वन्नददर्शं ११ एवमपश्यन्नाह मे भानृहा विष्णुः यतः पुमान् आवर्तते तद्ब्रह्मैकं नृणां तद्विद्युत्कृत्वादिवास्तवोर्धः १२ १३ किंच ते पिता वितो च नऽदिर्जोऽपि चितः स नृदिर्जलिगेभ्यो देवेभ्यः स्वमायुरदात् १४ १५ हे वृद्धे एवं नृपकलोऽप्यज्ञात्स्वत्तद्वैपद्यमहो मम पदान् नृपानि त्रीणि पदानि वृजे १६ वदाम्यास्वतः नान्यत्काममेवावदर्थप्रतिग्रहः विद्वानेन न प्राप्नोति १७ ॥ बलिश्वाच ॥ अहो ब्राह्मणपुत्रस्त्वबालः स्वार्थप्रत्ययवृद्धः आसि १८ द्वीपदातारं नावचोभिः आराध्य यः पदत्रयं वृणीते सः १९ यतः पुमान् मां उपवज्य पुनर्याचितुमर्हति तस्मादेव वटो वृत्तिकर्तुं भूमिगुहाय २०

पुनरपि निरुद्धस्व मेवाभिप्रेतवन्नाह । यावत्तद्विषयसप्तभिः (अजितेन्द्रियं लक्ष्यम्) २१ (क्रमैर्भेदव्याप्तेः) नववर्षसमेतेन द्वीपेनापि । सप्तानां द्वीपवराणां हच्छया २२ तृष्णाया जतनगता । इत्युत्तमाभिः श्रुतम् (कामैर्विषययोगैः) २३ असंतुष्टस्तुषपादिर्लोकाभिर्लोकैरपि ननु वर्तते (असंतोषहेतुः अजितारभेति) २४ २५ आशुशुभ्रभिरभिः २६ सिद्धाच्छयाः । एतावतैः सर्वस्वापहारसिद्धेरिति शूडोमिमांसायाः । तदेवाह । त्रित्वाहियावत्तयोजनमेवमुत्तमम् । अचिकित्स्यहेतुना हत्वादित्यर्थः २७ २८ २९ ३० अनयो जन्मायः ३१ जन्मायमेवाह । एतद्विषयः (आच्छिद्य जातुष्य) ३२ अनुभवापदत्रयमेव प्रतिश्रुतं न चिकित्स्यहेतुना हत्वादित्यर्थः ३३

॥ श्रीमद्वानुवाच ॥ यावन्तो विषयाः प्रेष्टास्त्रि श्रेक्यामजितेन्द्रियम् ॥ न शक्यं ते ते सर्वे प्रतिपूरयितुं नृप २१ त्रिभिः क्रमैरसंतुष्टो द्वीपेनापि न पूर्यते ॥ नव वर्षसमेतेन सप्तद्वीपवरेच्छया २२ सप्तद्वीपाधिपतयो नृपा विन्यमयादयः ॥ अर्थः कामैर्मतानां तत्तृष्णाया इति नः श्रुतम् २३ यदृच्छयोपपन्नेन संतुष्टो वर्तते सुखम् ॥ नासंतुष्टास्त्रिभिर्लोकैरजितात्मोपसादितैः २४ पुंसोऽयं संसृते हेतुरसंतोषोऽर्थकामयोः ॥ यदृच्छयोपपन्नेन संतोषो मुक्तये स्मृतः २५ यदृच्छालामतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्धते ॥ तत्प्रशाम्यत्यसंतोषादंमसेवाशुशुभाणिः २६ तस्माद्ब्रीणिपदान्येव वृणेत्यद्वयमात्रम् ॥ एतावतैः वासिद्धोऽहं वित्तं वावत्प्रयोजनम् २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तः सहस्रत्राहवांछातः प्रतिगृह्यताम् ॥ वामनाय महीदातुं जग्राह जलभाजनम् २८ विष्णवे क्षमां प्रदास्य तं मुशना असुरेश्वरम् ॥ जानंश्चिर्कीर्षितं विष्णोः शिष्यं प्राह विदांवरः २९ ॥ शुक उवाच ॥ एष वै रोचने साक्षाद्गवान् विष्णुरव्ययः ॥ कश्यपाददितेर्जातो देवानां कार्यसाधकः ३० प्रतिश्रुतं त्वयैतस्मै यदनर्थमजानता ॥ न साधु मन्ये दैत्यानां महानुपगतोऽनयः ३१ एष ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं तेजो वशः श्रुतम् ॥ दास्य त्वाच्छिद्यं शक्राय मायामाणवकोहरीः ३२ त्रिभिः क्रमैरिमां लोकान् विश्वकायः क्रमिष्यति ॥ सर्वस्वं विष्णवे दत्त्वा मूढवार्तिष्यसे कथम् ३३

॥ वामन उवाच ॥ हे राजन् त्रैलोक्ये यावन्तो विषयाः संति ते अजितेन्द्रियं याचकं पूरयितुं न समर्थाः २१ किंच पदत्रयेण यः असंतुष्टः सः वर्षेण द्वीपेनापि च न तुष्यति २२ एवं वै न्यादिनृपाः अर्थकामैः तृष्णातनगताः इति श्रुतम् २३ यदृच्छयोपपन्नेन संतुष्टः सः संवर्तते असंतुष्टस्तु न २४ किंच पुंसोऽसंतोषः संसृतिहेतुः संतोषस्तु मुक्तये स्मृतः २५ तथा यदृच्छालामतुष्टस्य विप्रस्य तेजः वर्धते असंतोषाद्वर्धते २६ तस्मात्त्रिपदान्येव वृणेत्येतावतैः वासिद्धोऽहम् २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्तः बालिः हसन् आह हेष्टो वांछातः प्रतिगृह्यताम् एवमुक्त्वा वामनाय महीदातुं जलपात्रं जग्राह २८ विष्णवे क्षमां प्रदास्य तं शिष्यं शुकः उवाच २९ हे वै रोचने एषः साक्षाद् विष्णुः देवानां कार्यसाधकः कश्यपात् अदित्यां जातः ३० किंच अस्मै यत्प्रतिश्रुतं तत् अहं साधु मन्ये ३१ एषः स्वतः स्थाने देवर्षादिकं आच्छिद्य इन्द्राय दास्यति ३२ अयं विश्वकायः त्रिभिः क्रमैः इमान् लोकान् क्रमिष्यति हे मूढ विष्णवे सर्वस्वं दत्त्वा कथं वार्तिष्यसे ३३

तथापिप्रतिश्रुतसंपादनीयमेवेति चेत्तत्राह । क्रमत इति द्वाभ्याम् एकेनपदाभादभ्यासेनममंभूमिमाकममाणस्येत्यर्थः तार्तीयस्यतृतीयपादस्यास्य ३४ ३५ तथापिसर्वस्वदानात्कीर्तिस्त्राव
 द्बिष्यतीति चेत्तत्राह । नतद्दानमिति (वृत्तिर्जीवनविषयतेन न स्याति) तपश्चित्तादयं कर्मपूर्तादि ३६ (अर्थायक्रोशदृढये । कामायभोगाय) ३७ ननुतर्हिप्रतिश्रुतमेतिकयमनृता
 च्यंतत्राहसाधैःषड्भिः । अत्रापिसत्यानृतव्यवस्थाया (बन्धुवैर्कर्मवेदिभिः) बन्धुभ्यस्त्याहिप्रथमम् । 'ओमितिसत्यंनेत्यनृत' इत्यादिनासत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकंस्मृतिनिर्दिष्टासत्त्वविहितं न
 नृतंनिषिद्धम् । तदनंतरं च । 'परागवाप्तद्रिप्तमैर' इत्यादिनासत्येदोषामनृतेषुगणानुक्त्वा 'तस्मात्कालएवदद्यात्कालेनदद्यात्तस्मिन्नानृतोभेदुनीकरोति' इत्युपसंहारेणवृत्तिसंकटादि
 प्यनृतमभ्यनुज्ञातम् । तमिमंश्रुत्यर्थदार्जयन्नाह । ओमित्यंगीकारेणयस्वीकृतस्तस्य । नैतियदाहृतदेवानृतम् ३८ तन्मृत्यवीषदन्तंविनानासिध्यतिशत्रवेनाह । सत्यामिति । सत्यं
 आत्मवृक्षस्यदेहकपस्यपुष्पफलविद्यात् ज्ञानीयात् । कुतः । मयितेभ्यस्कोचकतद्वत्कर्मः । पाठांतरंतुल्यमम् । यद्यपिश्रुत्यावाचःसत्यंपुष्पकंतेषुतथापिवाचोदेहनिर्वाहापीनत्वात् वा
 त्मवृक्षस्येतिप्रसृतानुसारेणोक्तम् । मवतुपुष्पफलस्थानीयं सत्यं ततः किमत आह । वृक्षेदेहेजीवितितत्पुष्पफलंनस्यात् । सानस्यादितिपाठेभ्रुत्पुकायावाचःपरामर्शः अतोदेहश्चानृतंनर
 तपीयइत्याह । अनृतत्वात्मानोदेहस्यमूलम् (यथावृक्षेराक्षितेपुनः पुनःपुष्पफलसिद्धिस्तथासंकटेऽनृतेनापिदेहेरक्षितेसत्यंलामःस्यादेवेतिमायः) ३९ एतदेवदृष्टान्तस्त्विति । तद्यथा
 वृक्षउत्पाटितमूलःशुष्यतिआचिरादेवोद्धतंतेपततिच । एवंनष्टमनृतंयस्यस्यःआत्मादेहःशुष्येत् (संकटेसर्वथात्यक्तानृतश्चेन्म्रीयतेत्यर्थः) यद्यपिचभ्रुत्या एवमेवानृतंवदन्नात्मानमा
 विमूलं करोतीति एवंनद्यानृतंनिषिद्धम् । तदाप्युपसंहारांनुसारेणतत्केवलानृतविषयमित्यभिप्रेत्येवंव्याख्यातम् दधेत्स्वेतेनेतिचतंत्रयोक्तेः तथाचमुक्तिः 'ओमितिसत्यंनेत्यनृतं
 तदेतत्पुष्पफलंवाचोवस्तत्समहेम्वरोयज्ञस्वीकृत्यापकीर्तिर्मेवितानुष्णंहेकंशुचःशरयंवदस्यवेतन्मूर्तंवाचीयदन्तम् तद्यथावृक्षमाविमूलःशुष्यतिसङ्घटितपदमेवमृत्तवदन्नाविमूलंमा
 त्मानं करोतिसशुष्यतिसङ्घटितेतस्मादनृतंनवेदेहयेतस्वेतेन' इतिच एकेनअनेननुअनृतेनदयेतसंकटेष्वात्मानंरक्षेदितिश्रुत्यर्थः ४०

क्रमतोमांपदेकेनाद्वितीयेनदिवंविभोः ॥ त्वंचकायेनमहतातार्तीयस्वकुतोमातिः ३४ निष्ठांतेनरकेमन्येह्यप्रदातुःप्रतिश्रुतम् ॥ प्रतिश्रुतस्ययोऽनीशः
 प्रतिपादयितुंभवान् ३५ नतद्दानंप्रशंसंतियेनवृत्तिर्विषयते ॥ दानंयज्ञस्तपःकर्मलोकेवृत्तिमवाप्यतः ३६ धर्माययशसोऽर्थायकामायस्वजनायच ॥ पं
 चधाविमजरवितामिहामुत्रचमोदते ३७ अत्रापिबह्वैर्मातृभुमेऽमुरस्तम् ॥ सत्यमोभितियत्प्रोक्तंयन्नेत्याहानृतंहितम् ३८ सत्यंपुष्पकंवेद्यादात्म
 नस्यसमीयते ॥ वृक्षेऽजीवितितत्रस्यादनृतंमूलमात्मनः ३९ तद्यथावृक्षउत्पूलःशुष्यत्युद्धतंतेऽचिरात् ॥ एवंनष्टानृतंयस्यआत्माशुष्येन्नपुंसकः ४०

एकेनपदाभादभ्यासेनममिद्वितीयेनदिवंकायेनस्वक्रममाणस्यबटोः तृतीयपादस्यास्यकगतिः ३४ किंच प्रतिज्ञातं अनदातुः तेनरकेस्थितमभे ३५ येनवृत्तिः विषयतेतद्दानं
 मप्रशंसंति यतः वृत्तिमतः पुरुषात्दानंयज्ञस्तपः कर्मचमवति ३६ अपिच धर्माययशसोऽर्थायकामायस्वजनायचविर्विभज्यन्पुमान्इहामुत्रचमोदते ३७ अपिचबह्वै
 रभ्रुत्पुकायावाचःसत्यंपुष्पकंवेद्यादात्मनस्यसमीयते ३८ सत्यामिति सत्यं पुष्पकं वेद्यादात्मनः सत्यं पुष्पकं वेद्यादात्मनः सत्यं पुष्पकं वेद्यादात्मनः
 अनृतम् पुष्पकं सत्यं अतः देहे जीवितितत्रस्याह ३९ यथावृक्षादितमूलं वृक्षः सद्यः शुष्यति पततिच एवंनष्टानृतं देहः ४०

ਮੇਰਾ ਖਾਨਾ

अ०

17-00000

किंच अस्तत्पदः कथमनेति इयंभूः सवाच अलीकं नरं कृते सन्तोदमर्लमग्ये ४ अतोऽहं नरकदारिद्र्यादिभ्यः मृत्योर्भवतवानावेतोने यथाभिप्रपलं मनसः ५ किंच तत्र
यः दृश्यते शिविमृतयः दुस्त्यजैः प्राणैरपि भूतानां श्रेयः कुर्वति किंपुनरं रादिषु विचारः १० किंच ये दैत्यैः इयंभूः उपभुक्ता तेषां लोकान् भोगां भुक्त्वा मृत्युप्राप्तः
अन्त्येष्टिं प्राप्नोति ११ अग्नयुद्धे तनुत्याग्निनः सुलभाः यथा तथा पात्रे प्राप्ते धनस्याग्निनाः १२ अपिच शूरस्य दवालोः पुंसः आर्यनाकात् पूजेन यत्तु दैत्यैः कृतं १३ किंपुनर्न
जायते १४ अतः एषा विष्णुः रात्र्वास्तु अस्मैर्देहितांतिर्न दत्स्यामि १५ यद्यपि अत्रात्मनो अस्मान् भवेज्जप्रीयात्तथापि एनं नीतं रिपुं न ह्रीति मेहति १६

Figure 1

यद्यदियशोनाविहासतितर्हिपुद्गे अयंमामाहत्वाएनांमूर्तिहरेत् (एवंयथानिहतः) शयीतवा । भितराज्ञातःसन्ममचितेशयीतेतिवास्तवोर्धः (तस्यादस्यापीप्सितंदास्यान्वेवे
विभावः) १३ अश्रद्धितं(अज्ञातश्रद्धितं)अजातश्रद्धम् १४ १५ १६ बालकमुकाभरणविरोपस्तत्र (बालिनी । यौकेक-)-मालावती अक्नेजनीममपां मृत्प (पाणीरेकेन पूर्ण)
कलशम् १७ १८ (आर्यज्ञानवृद्धंअसुरेन्द्रम्) १९ (रिपुरितिभिद्वानपिजमर्जयमपि) २० अवर्द्धत । वाञ्छातःप्रतिपद्यतामितिबाकिनापूर्वमुक्तस्तत्र । गुणव्यवसायनिर्णयस्तत्र । अथ
पुत्रभूःकमिस्थादयोयद्यस्मिन् आसतस्थितवन्तः २१ न त्विगादिसहितोबलिः तस्यहरेःकायेपताद्विभ्वंदर्श २२ तदेव प्रपंचयतिरसाभितिपादोनेःसप्तपिः (रसायनस्तत्रम्)-याकृतं
मपंचायुसंधम् । इन्द्रस्यसेनैवसेनायस्यसःइन्द्रपदेस्थितत्वात् । अथहरेस्त २३

एषवाउत्तमश्लोकोनजिहासतियद्यशः ॥ हत्वामेनाहरेद्युद्देशयीतनिहतोमया १३ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवमश्रद्धितंशिष्यमनादेशकरंगुरुः ॥ ज्ञा
पदैवप्रहितःसत्यसंधंमनस्विनम् १४ दृढंपांडितमान्यज्ञःस्तब्धोस्यस्मदुपेक्षया ॥ मच्छासनातिमोयरत्वमचिराद्भ्रश्यसेश्रियः १५ एवंशप्तस्वगुरुगास
त्यान्नचलितोमहान् ॥ वामनायददावेनामर्चिबोदकपूर्वकम् १६ विध्यावलिस्तदामत्यपत्नोबालकमालिनी ॥ आनिन्येकलशंहेममक्नेजन्यपांशुतम्
१७ यजमानःस्वयंतस्यश्रीमत्पादयुगंमुदा ॥ अक्नेज्यावहन्मुद्रितदपोनिश्चपावनीः १८ तदाभ्युरेद्रांदिदेवतामणमंघर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ॥
तत्कर्मसर्वेपिगुणंतोर्ध्वप्रसूनवर्षैर्वृष्टुर्मुदान्विताः १९ नेदुर्मुदुर्दुभयःसहस्रयोगंघर्वकिंपुरुषकिन्नराजगुः ॥ मनस्विनाऽनेनकृतंसुदुष्करंविद्वानदाय
द्रिपवेजमत्रयम् २० तदामनंरूपमवर्धताडुतंहरेरनंतस्यगुणत्रयात्मकम् ॥ भूभ्रंदिशोद्यौर्विवराःपयोधयस्तिर्यग्भृदेवाप्रपयोपदासत २१ कायेष
लिस्तस्यमहाविमृतेःसहस्रिगाचार्यमदस्यएतत् ॥ ददर्शविश्वंत्रिगुणंगुणात्मकेभूतेद्रिपार्थाश्रयजीवयुक्तम् २२ रसायचष्टांघ्रियलेखपादयोर्महीमहीमां
पुरुषस्यजंघयोः ॥ पतत्रिणोजानुनिविश्वमूर्तेरूर्वोर्मणंमारुतमिन्द्रसेनः २३

॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंआनादेशकरंशिष्यंगुरुः शशाप १४ हेबलेपांडितमानी मदाज्ञातिगः त्वमसि अतःशीघ्रं धियः अक्षयसे १५ एवंगुणाशसोऽपिस्तत्यान्नचलितः
बलिः वामनाय अर्चिताएनाददौ १६ तदाविध्यावलिः हेमजलपूणकलशं आनिन्ये १७ ततः स्वयंयजमानः मगवतः श्रीमत्पादयुगंमुदाप्रस्तार्ष्य तदपः विन्धवा
वनीःमूर्तिदधौ १८ तदाऽसुरेद्रंस्वर्गेदेवगंधर्वादयः तत्कर्ममृणंतः संतः पुन्यैःबवृषुः १९ दुंदुभयोनेदुः मंघर्वादयोजगुः अनेनबलिनारिपवेजमत्रयंदत्तं इदंदुष्करंरुतम् २०
एवंवदतिसति तदामनंरूपं अद्भुतं अवर्धत यत्ररूपे मूः स्वं द्यौः विशाःविवराः सागरादयश्च आसत २१ ततोबलिः तस्यदेहेइदंविश्वंसकलात्मकंददर्श २२ तच्चतस्यांघ्रि
तलेरसातलं पादयोर्महौ जंघयोर्वृक्षान् जानुनिपक्षिगः ऊर्वोर्महनः २३

आत्मारवयं बालिर्मुखोयेषां तानसुरान् (जघनेष्वक्षदपश्यत्) ऋक्षमाकांक्षन् प्रपत्तिम् २४ २५ अंगहोराजनसमस्तानुरेकाश्च शङ्खान्योश्च व्याप २६ रसेरसने २७ रेतसोरेतसि । क्रमये
षुपादन्यासेषु । ओषधजातयश्चोषधिजातौश्च २८ प्राणेषु इंद्रियेषु (देवमणान्) २९ (एवं सर्वात्मनीदं निरीक्ष्यासुराः कश्मलमापुः) सुदर्शनमित्यादीनां ईशं उपतस्थुरित्युत्तरेषाम्बवः
३० (अक्षयाः सायकायप्रतौ) विद्याधरसंज्ञोऽसिः ३१ मीनकुंडले मकरकुंडले । स्फुरन्ति किरीटादीनियस्यसः । ३२ मधुवतस्तं नृजोयस्यां उपावनमालया श्रीवत्सादिभिश्चावृतो
व्यासः (रत्नोत्तमं कौस्तुभः) उरुक्रमत्वमेवाह । श्रितिमिति । ३३ द्वितीयपदं क्रमतो विविष्टपतस्त्रिविष्टपतदीयं किंचिन्मात्रं जातम् । नृनीयाय नृन किंचिदपि तत्र हेतुः उरुक्रमस्यां
प्रिष्टिविष्टपादुपर्युपरिगच्छन् महर्जनलोकाभ्यां तपसश्च परंगतः सत्यलोकां तः ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

संध्याविमोर्वाससिगुह्येक्षत् प्रजापतीन् जघने आत्ममुख्यान् ॥ नाम्भ्यां नमः कुक्षिषु सप्तसिंघानुक्रमस्योरासिः ऋक्षमालाम् २४ हृद्यंगधर्मस्तनयोर्गुरारेर्ऋ
तंच सत्यंच मनस्यर्थे दुम् ॥ श्रियंच वक्षस्य रविंदहस्तां कंठे च सामानिसमस्तरेफान् २५ इंद्रप्रधानानमरान् भुजेषु तत्कर्णयोः कुक्षयोश्च भुवि ॥ केशेषु मे
घान् श्वसनं नासिकायामक्ष्णोश्च सूर्ययदने च बाहिम् २६ बाण्यां च छंदांसि रसे जलेशं भुजोर्निषेवं च विधिं च पक्ष्मसु ॥ अहश्च रात्रिचपरस्य पुंसो मन्थुललाटेऽथ
रपुवलोभम् २७ स्पर्शंच कामं नृपरेतसोऽभः पृष्ठे त्वधर्मक्रमणेषु यज्ञम् ॥ छायासु मृत्युं हसिते च मायां तनू रं हृष्योषधिजातयश्च २८ नदीश्च नाडीषु शिलान्
स्त्रेषु बुद्धावजं देवमणानृषींश्च ॥ प्राणेषु गात्रे स्थिरजंगमानि सर्वाणि भूतानि ददर्श वीरः २९ सर्वात्मनीदं भुवनं निरीक्ष्य सर्वेऽसुराः कश्मलमापुरं ॥ सुदर्शनं
चक्रमसह्यतेजो धनुश्च शार्ङ्गं स्तनयित्नुघोषम् ३० पर्जन्यघोषोजलजः पां वज्रम्यः कौमोदकीविष्णुगदातरास्त्रिनी ॥ विद्याधरोऽसिः शतचंद्रयुक्तस्तूषोत्त
मावक्षयसायकौ च ३१ सुनंदमुख्या उपतस्थुरीशं पार्षदमुख्याः सहलोकपालाः ॥ स्फुरन्ति किरीटांगदमीनकुंडलः श्रीवत्सरत्नोत्तममेखलांबरैः ३२ मधुवतस्तं
ग्वनमालयाऽऽवृतो रराज राजन भगवानुरुक्रमः ॥ श्रितिपदे केन बले विचक्रमे नमः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ३३ पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं न वेदतीयाय तदी
यमप्यपि ॥ उरुक्रमस्यां प्रिरुपर्युपर्यथो महर्जनोऽभ्यां तपसः परंगतः ३४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

गुह्ये प्रजापतीन् जघने दैत्यान् नाम्भ्यां नमः कुक्षिषु सप्तसिंघान् उरासि नक्षत्राणि २४ हृदि धर्मम् स्तनयोः ऋतसत्ये मनसि इंद्रम् वक्षसि भ्रियम् २५ भुजेषु लोकपालान् कर्ण
योः दिशः सूर्योः केशेषु मेघान् नासिकायां वायुम् अक्ष्णोः सूर्यम् मुखे अभिम् २६ बाण्यां छंदांसि भुजोर्निषेवं च विधिं च पक्ष्मसु अहोरात्रं ललाटे मन्थुं अनुरलोभम् २७ र
तसि जलं पृष्ठे अधो भूच्छायासु मृत्युं हस्ये मायां लोमसु ओषधीः २८ नाडीषु नदीः नस्त्रेषु शिलाः बुद्धौ अजं देवगगान् क्रमांश्च इंद्रियेषु गात्रेषु स्थिरजंगमानि सर्वाणि भूतानि २९ ए
वं सर्वात्मनि इदं त्रिभुवनं वीक्ष्य सर्वे असुराः कश्मलं आपुः ३० तदा सुदर्शनं शार्ङ्गं धनुः कौमोदकीं गदां विद्याधरः असिः तूष्णीं सुनंदमुख्याः पार्षदाः ईशं उपतस्थुः ३१ हेरा
जं तदा उरुक्रमः किरीटांगदमीनकुंडलः श्रीवत्सकौस्तुभमेखलांबरवनमालाभिः वृतः रराज ३२ ततः त्रिविक्रमः बलेः भूनिष्क्रेन यदा विचक्रमे शरीरे नमः बाहुभिः दिशः
द्वितीयेन पदा स्वर्गं नृतीयाय तदीयमप्यपि नाशयेत् ३३ एवं उरुक्रमस्य अंगिः उपर्युपरि गच्छन् महर्जनोऽभ्यां तपसश्च परंगतः सत्यलोकां तः ॥ ३४ ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोपदावृत्तिमिवेणबलिबंधनम् । विष्णुनाकृतमुत्कर्षत स्यख्यापयितुंजने ॥ १ ॥ उरुक्रमस्याग्निस्तपसःपरमतइत्युक्तंततःकिंवृत्तंतदाह । सत्यंसत्यलोकेप्राप्तंअग्निंअजमवःसमीक्ष्या
भ्यगात् (यद्वा सइतिपृथक्पदम् स्यंतयंअग्निम् ।) तथामरीच्यादयश्चेतिद्वयोरन्वयः । कर्मभूतोऽजमवःहरेरंघ्रेनसाएवेदवस्तंइतास्वयाग्नौद्युतिर्यस्यसः स्वयंयैराकृतमन्त्रः । हेमरदेवपु
हृतायोमिनश्च १ अंभानिशिक्षादीनि । पुराणानितस्तंहिताश्च । योमएवसमीरस्तेनदीपितज्ञानमेशाग्निस्तेनरंभितुंदुर्गं कर्मकल्पकर्मपुण्यं २ तेचसर्वेदमग्निं वंदिरे । यस्याग्निः
स्मरणानुभावतःअकर्मकर्मभिरप्राप्यं विष्णोरंघये । स्वयंयन्नाभिपंकेरुहसंभवःतस्यविष्णोरंभितमभ्यर्च्य ३ (पादस्यावनेजनंमन्त्राठनंतेनरवित्रतयास्वर्धुम्बभूत् । यानमसिपतती)
लोकत्रयंनिर्माष्टिपवित्रयति ४ संक्षिप्ताउपसंहृताआत्मविभूतिःस्वविस्तारोयेनतस्मैववापुर्नामानरूपेभस्वितायेत्यर्थः (बलिपूजाय) ५ (समर्हयेःपादभालनादिसाधनभूतेऽग्नौयेः) ६
७ (महानुस्सवोयत्रतंविजयम् । ऋक्षाणामच्छमलानाराजा) ८ त्रिपदव्याजयाज्यात्रिपदविषययाकपट्याज्यास्वभर्तुर्देवेर्होइतिदृष्ट्वा अथमार्गिताःसंतउचुः ९ किमुष्टदाह ।
नवेइतिसार्धेऽस्त्रिभिः १०

॥ श्रीशुकउवाच ॥ सत्यंसमीक्ष्याज्जमवोनखेंदुभिर्हतस्ववामद्युतिरावृतोऽभ्यगात् ॥ मरीचिमिश्राकषयोद्वहद्रताःसनंदनाद्यानरदेवयोमिनः १ वेदोप
वेदानियमायमान्वितास्तर्केतिहासांगपुराणसंहिताः ॥ येचापरेयोमसमीरदीपितज्ञानाग्निरारंभितकर्मकल्पयाः २ वंदिरेयस्मरणानुभावतःस्वायंभुवं
धाममताअकर्मकम् ॥ अथांघ्रेयोमोत्रमितायविष्णोरुपाहरत्पद्मभवोर्हणोदकम् ॥ समर्च्यभक्त्याऽभ्यगुणाच्छुचिश्रवायन्नाभिपंकेरुहसंभवःस्वयं ३ धातुः
कमंडलुजलंतदुरुक्रमस्यपादावनेजनपवित्रतयानरेंद्र ॥ स्वर्धुम्यभूत्रमसियापततेनिर्माष्टिलोकत्रयंमग्नतोऽभिगदेवकीर्तिः ४ ब्रह्मादयोलेक्यायाः
स्वनाथायसमाहताः ॥ सानुगाबालिमाजहुःसंक्षेतात्मविभूतये ५ तोयैःसमर्हयेःस्रग्मिर्दिव्यगंवानुतेपनैः ॥ धूपैर्दीपैःसुरभिभिर्लजाक्षतफडांकुरैः ६
स्तवनैर्जयशब्दैश्चतद्दीर्यमहिमांकिनैः ॥ नृत्यगादित्रगीतैश्चशंखदुंदुभिनिःस्वनैः ७ जांबवानृक्षराजस्तुभेरीशब्दैर्मनोजवः ॥ विजयंदिक्षुसर्गासुमहो
त्सवमघोषयत् ८ महींसर्वाहतांदृष्ट्वात्रिपदव्याजयाज्या ॥ ऊचुःस्वभर्तुरसुरादीक्षितस्यात्यमर्षिताः ९ नवाअयंब्रह्मबंधुर्विष्णुर्मायाविनांशरः ॥
द्विजरूपप्रतिच्छन्नोदेवकर्यंचिकीर्षति १०

॥ श्रीशुकउवाच ॥ अथसत्यलोकेप्राप्तंअग्निंमीक्ष्यब्रह्मातथामरीच्यादयः सनंदनाद्याः योगिनश्च १ वेदोपवेदनियमयमजर्केऽतिहासांगपुराणसंहिताःतत्रअग्नन् ततः वंदं
दिरे २ अथविष्णोः प्रोक्षतायअंघ्रेअर्हणोदकमानीयभक्त्यासमर्च्यब्रह्माभ्यगुणात् ३ धातुः कमंडलुजलमुहकमस्यपादावनेजनंरवित्रतयास्वर्धुनीअभूत् सालोक्यपंवि
त्रयति ४ ततः ब्रह्मादयोलोकपालाः स्वनाथायत्रिविक्रमायबलिदत्त्वा ५ तोयैः स्रग्मिः गंधपुष्पधूपदीपैः ६ स्तुतिजयशब्दवाद्यादिभिः पूजयामासुः ७ तदाजांबवानृक्षेरी
नादैःदिक्षुमहोत्सवंअघोषयत् ८ सर्वांमहींत्रिपदयाज्यामिवेगहतांदृष्ट्वा क्रुद्धाः देत्याः ऊचुः ९ अहो अयंब्रह्मबंधुर्न तर्हिद्विजरूपउजः विष्णुः देवकार्यंचिकीर्षति १०

(बाह्येष्वेव तस्य स्वाङ्गस्य तद्वदस्य नोस्माकं भर्तुः) ११ (ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो हितस्य) १२ अनुचराश्च ते असुराश्च १३ १४ १५ १६ (नागानां हस्तिनां अश्वतंतुल्यबलवतः) १७ (पुरुषस्य मगवतो नुचरेः) १८ अर्थकृत् अनुकूलः १९ (हेदैत्याः) पौरुषेः (पुरुषकारैः) तं कालमतिवर्तिपुमान्नीश्वरः समयो न भवति २० (तद्विपर्ययं यथा स्यात्तथा वर्तते) २१ २२ हेरेरनुचरा देवाः । दैवेन ऋद्धेः समृद्धेर्भवद्भिः २३ अर्थत्वाय आनुकूल्याय २४ (रसामवस्तलय) २५

अनेन याचमानेन शत्रुणा बद्धरूपिणा ॥ सर्वस्वनोद्धृतं भर्तुर्न्यस्तदंडस्य बर्हिषे ११ सत्यवतस्य सततं दीक्षितस्य विशेषतः ॥ नानृतं भाषितुं शक्यं ब्रह्मण्यस्य दयावतः १२ तस्मादस्य वधो धर्मो भर्तुः शुश्रूषणं च नः ॥ इत्यायुधानि जगद्बलैरेनुचरासुराः १३ ते सर्वे वामनं हंतुं शूलपाट्टिशपाणयः ॥ अनिच्छन्तो बले राजन् प्राद्रवन् जातमन्यवः १४ तानाभिद्रवतो दृष्ट्वा दिति जानकिपाश्र्व ॥ प्रहस्यानुचरा विष्णोः प्रत्यषेधमुदायुधाः १५ नन्दः सुनन्दो जयजयो विजयः प्रबलबलः ॥ कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्रिराह १६ जयंतः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽप्यसात्वतः ॥ सर्वे नामायुतप्राणाश्च मूर्ते जघ्नासुरीम् १७ हन्यमानान् स्वकान् दृष्ट्वा पुरुषानुचरैर्बलिः ॥ वारयामास संखान् कथयशापमनुस्मरन् १८ हे विप्रचित्ते हेराहो हेनेने मेव चः श्रूयतां वचः ॥ मायुध्यतनिवर्तध्वं न नः कलौ यमर्थकृत् १९ यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखोपपतये ॥ तं नातिवर्तिष्ये दैत्याः पौरुषैरीश्वरः पुमान् २० यो नो भवाय प्राणासीदमवायदि गौरुपा ॥ स एव भवान् यवर्तते तद्विपर्ययम् २१ बलेन सचिवैर्बुध्या दुर्गेर्मन्त्रौषधादिभिः ॥ सामादिभिरुपायैश्च कालं नात्येति वै जनः २२ भवद्भिर्निर्जिता ह्येते बहुशो नुचरा हरेः ॥ दैवेन दैस्त एवायुधिजित्वानदन्तिनः २३ एतान् वयं विजेष्यामो यदि देवं प्रसीदति ॥ तस्मात्कालं प्रतीक्षध्वं यो नोऽर्थत्वाय कल्यते ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पत्युर्निर्गदितं श्रुत्वा दैत्यदानवयूथपाः ॥ रसानिर्विविशूरा जन्विष्णुपार्षदताडिताः २५

अनेन शत्रुरूपिणा अस्मद्भर्तुः सत्यवतस्य बलेः सर्वस्वतद्धतम् ११ १२ अतः अस्य वधो धर्मः भर्तुः शुश्रूषणं च स्यात् एवमुक्तवा बलेः सेवकाः १३ वामनं हंतुं आयुधानि गृहीत्वा बलेः अनिच्छन्तः सतः प्राद्रवन् १४ भावमानान् तान् दृष्ट्वा प्रहस्य विष्णुदत्ताः १५ नन्दसुनन्दजयविजयप्रबलबलकुमुदकुमुदाक्षविष्वक्सेनगरुडजयंतश्रुतदेवाः सर्वे नामायुतप्राणाश्च मूर्ते जघ्नासुरीम् १६ नन्दसुनन्दजयविजयप्रबलबलकुमुदकुमुदाक्षविष्वक्सेनगरुडजयंतश्रुतदेवाः सर्वे नामायुतप्राणाश्च मूर्ते जघ्नासुरीम् १७ हन्यमानान् स्वकान् दृष्ट्वा पुरुषानुचरैर्बलिः १८ हे विप्रचित्ते हेराहो हेनेने मेव चः श्रूयतां वचः श्रूयतां वचः १९ अयं कालः नः अर्थकृत् न २० यः पूर्वदेवानां अभवाय आसीत् सः कालः अद्य विपरीतो वर्तते २१ किं व अयं जनः बलसचिवबुद्धिदुर्गादिभिः सामादिपायैश्च कालं न अत्येति २२ हेदैत्याः एते देवाः पूर्वबहुराजिताः अभुनाप्येते न जित्वानदन्ति २३ यदि अस्मद्देवं प्रसीदति तर्हि एतान् जेष्यामः तावत्प्रपञ्चप्रतीक्षन् २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं बलेर्वचः श्रुत्वा दैत्यादानवाः पार्षदेस्ताडिताः संतः रसानिर्विशूः २५

विष्णुप्रभिराजतइतिविराट्गुरुप्रभोभिकीर्षितंज्ञात्वा । अथमर्थः । अथसर्वंवापहारेणमेत्यभिमानं संत्याज्येदानंदिहस्वाकारेणाहंकारमपित्याजयित्वापरमानुग्रहं कर्तुमिच्छति न
 चानेनतुल्यः कोपिसत्यसंधोवीरोवास्तुतितयशःप्रकृयापनार्थं किंचित्पातयितुमपीच्छतीतिप्रभोरभिप्रायंज्ञात्वातंबंधेति । सौत्येऽह्निसोमाभिषवादिने ३६ रोदस्योद्यांवापृथिव्योः (प्र
 मविष्णुनाप्रमावशीलेन) २७ (स्थिरप्रज्ञंस्थिरबुद्धिम्) २८ (दत्तानिप्रतिभुतानि) २९ असौसूर्यः (तावत्येवतवेयंभूः अतःकिंदास्यमीतिभावः) ३० मयाआत्मनेत्यन्वयः । ३१
 पिनेत्यर्थः । संचविशश्चतनोस्तन्वा (आक्रांताः) तत्स्वत्वदीयं सर्वं स्व (तद्वपःस्वर्लोकः) ३२ गुरुणाशुक्रेणानुमोदितः सन् ३३ स एवमुकोपि निरवधारिहारार्थं स्वर्गं तपारिहारार्थं च
 नभोरुचं कुर्वन् प्रत्याह । वृथेति । यः प्रतिश्रुतस्य अदानेनयाचकं विप्रलंभते तस्य मनोरथो ह्येव । स्वर्गं भवतु स्वर्गः । सचाद्यः पतत्येव ३३ त्वयाचाहं विप्रलब्धः तस्मादलीकफलं जगत्स्य
 फलं निरयं भुङ्क्ते ३४ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे टीकायां बालिनिग्रहो नामैकविंशोऽध्यायः २१ ॥ ५ ॥ द्वाविंशे तु प्रसन्नः सन् प्रस्थाप्य सुतलं बलिम् । दत्त्वा वरान् हरिर्नृनमस्त्रात
 द्वारपोऽभवत् ॥ १ ॥ समर्पितं नूतनं वित्तं निर्मलाचलभक्तिः ॥ छलितो बलिना चित्रं स्वमेवार्पयदक्षुतः ॥ २ ॥ विप्रकृतः अपहृतः । मित्यमानः सत्याच्चात्यमानः १

अथ ताक्षर्यं सुतो ज्ञात्वा विराट् प्रभुचिकीर्षितम् ॥ बंधवारुणैः पार्श्वैर्बलिसौत्येऽह्निकृतौ २६ हाहाकारो महानासीद्रोदस्योः सर्वतोदिशम् ॥ गृह्यमाणेऽ
 सुरपतौ विष्णुना प्रमाविष्णुना २७ तंबद्धं वारुणैः पार्श्वैर्मवानाहवामनः ॥ नष्टश्रियं स्थिरप्रज्ञमुदारयशसं नृप २८ पदानि त्रीणि दत्तानि भूमेर्मह्यं त्वया सुर ॥
 द्वाभ्यांक्रांतामहीसर्वा तृतीयमुपकल्पय २९ यावत्तपत्यसौ गोभिर्यावर्दिदुःसहोद्भुभिः ॥ यावद्वर्षति पर्जन्यस्तावतीभूरियंतव ३० पदैकेन मयाऽऽकांतो भू
 लोऽहं दिशस्तनोः ॥ स्वर्लोकेऽस्तु द्वितीयेन पश्य तस्ते स्वमात्मना ३१ प्रतिश्रुतमदातुस्ते निरयेवास इष्यते ॥ विशत्वं निरयंतस्माद्वरुणाचानुमोदितः
 ३२ वृथामनोरथस्तस्य दूरे स्वर्गः पतत्यधः ॥ प्रतिश्रुतस्यादानेन योर्थिनं विप्रलंभते ३३ विप्रलब्धो ददामीति त्वया हंचाढ्यमानिना ॥ तद्व्यलीकफलं भुं
 क्ष्वनिरयं कतिचित्समाः ३४ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे बालिनिग्रहो नामैकविंशोऽध्यायः २१ ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं वि
 प्रकृतो राजन् बलिर्मगवताऽसुरः ॥ मित्यमानोऽप्यभिन्नात्मा प्रत्याहाविक्रुर्वचः १

अथ गुरुः प्रभुचिकीर्षितं ज्ञात्वा बलिं वारुणैः पार्श्वैः सोमाभिषवादिने बंधं २६ तदा व्यावापृथिव्योः हाहाकारः आसीत् २७ ततः पार्श्वैः बद्धं उदारयशसं बलिं वामनः आह २८
 हे बले त्वया भूमिः प्रपदानि मे दत्तानि ते सर्वामही द्वाभ्यांक्रांता तृतीयं कल्पय २९ यावत् असौ सूर्यः गोभिः तपति तावती तव भूमिः ३० एवं ते भूलोकः एकेन पदाकांतः ३१
 तन्वात्वं दिशः द्वितीयेन स्वर्लोकः तृतीयस्य अभावात् प्रतिश्रुतं अदातुस्ते नरकांसः इष्टः अतः गुर्वनुमोदितः सन् नरकांविश ३२ किंच विप्रलब्धो ददामीति त्वया हंचाढ्यमानिना तद्व्यलीकफलं भुंक्ष्वनिरयं कतिचित्समाः ३३ ३४ ॥ इत्यष्टमे एकविंशः २१ ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवता सत्त्वाच्चात्यमानः बलिः अविक्रुर्वच आह १

हे उत्तमश्लोकेतिकटाक्षः । ममवच ईरितं प्रतिश्रुतं न तावद्व्यलीकं त्वया कपटेन शमनतया भिक्षित्वा रूपं तस्या विष्कृतत्वात् । एवमपि यदि मवान्वयलीकं मन्यते तथापि (तत्) कृतमेवाहं करोमि मेशीर्षिण निजंतृतीयं पदं कुरु मदुक्तं प्रलंभनं न भवेत् । न च द्वाभ्यां विभक्तं तत्तत्तव मे शिरःपादपार्श्वं न भवतीति मन्येथाः । वितेन चेत्पदद्वयजातं तर्हीदमधिकमेव स्यात् । नितादपि वित्तवतोऽधिकत्वादिति भावः २ ननु च 'आपदये धनं रक्षेद्द्वारा न रक्षेद्भनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि' इत्यादि वचनादात्ममथपरिहाराय सर्वस्वं त्यज्यते त्वं तु कुतो मीतः सन् आत्मानमर्पयसीत्यत आह विभेमीति । (स्थानप्रष्टोप्यहं) असाधुवादादपकीर्तयेथा भृशमुद्विजेतयाभिरयादिभ्यो नाविभेमि । (व्यसनादुःखात् । अर्थकृच्छ्रात् शारिण्यात् । निग्रहाहंटादिति) ३ ननु मयानिग्रहात्तत्रापकीर्तिर्जातैव न वेत्याह । पुंसां भित्ति । अहं तमेरपि त्वम् । यदहं मात्रादयोपि न ह्यादि संति नैशर्पयंति । हितेषिणास्त्वयानि गृहीतो हंश्चाद्यप्यस्वीति भावः ४ नन्वहं देवानां हितेषीनां सुराणां तत्राह । त्वमिति । पारोक्ष्यः शत्रुच्छलेन वर्तमानः (चतुर्दृष्टिः) ५ शत्रुत्वं पुनर्भक्तानि वास्माननु गृहीतुं ये देवा हयस्मिन्निति । उग्रहो । इमं सिद्धम् ६ अतो नात्र मम तल्लज्जानापि दुःखमित्याह । तेन गुरुणा भवता ७ किंच । यो यदहं रूपो ममानुग्रहस्त्वया कृतः सगुत्वं दत्तं त्वोत्प्रेन न त्वहमनुग्रह इत्यपामित्याशयेनाह पितामह इति । भवदीयानां संमतः यतः आविष्कृतः साधुवादो यस्य । त्वमेव परम आश्रयो यस्य सः । अतो विपक्षेण विद्विषादिरण्यकशिशुना विचित्रं वैभवं हिंसां प्रापितोपि देहादीनामसारतां निश्चित्या कुतो मयं ध्रुवं च मवतः पादपद्ममेव प्रपदे अथ तस्मादहमपि देवेन तस्यैव भाग्येन तं शान्तिकं नीत इति चतुर्णामन्वयः ८ (आत्मना देहेन) अंततः आपुंगोते । रिक्यहारैः पुत्रैः । इह मे हेतुकेवलमायुषो व्यय एव न तु संकिंचित् ९

॥ बलिस्त्वाच ॥ यद्युत्तमश्लोक भवान्ममेरितं चोव्यलीकं सुरवर्यमन्यते ॥ करोम्युत्तं तत्र भवेत्प्रलंभनं पदं तृतीयं कुरु शीर्षिणेने जम् २ विभेमिनाहं निरयात्प दच्युतो न पाशबंधाद्व्यसनादुरत्ययात् ॥ नैवार्थकृच्छ्राद्भवतो विनिग्रहादसाधुवादाद्दृशमुद्विजेयथा ३ पुंसां श्लाघ्यतमं मन्येदहं तमापितम् ॥ यं न मातापि ताभ्राता सुहृद्वादि संति हि ४ त्वं नूनमसुराणां नः पारोक्ष्यः परमो गुरुः ॥ यो नोऽनेकमदां धानां विभंशं च क्षुरादि शत्रु ५ यस्मिन् नैरानुबन्धेन हृडेन विदुवेतराः ॥ बहवो लेभिरेसिद्धिं यामुहेकांतयोगिनः ६ तेनाहं निगृहीतोस्मि मवताभूरिकर्मणा ॥ बद्धश्च शरुगेः पाशैर्नातिव्रीडेन वठयये ७ पितामहो मे भवदीयसंमतः प्रहादया विष्कृतसाधुवादः ॥ भवद्विपक्षेण विवित्रैशसंसंप्रापितस्त्वत्परमः स्वपित्रा ८ किमात्मनाऽनेन जहानि शीततः किं रिक्यहारैः स्वजनारुण्यदस्यु मिः ॥ किं जायया संसृतिहेतुभूतयामर्त्यस्य गेहेः किं बिहायुषो व्ययः ९

॥ बलिस्त्वाच ॥ हे भगवन् मे प्रतिज्ञातं मिथ्यान यतः त्वया वामनतया भिक्षित्वा रूपं तस्या विष्कृतत्वात् अथापि त्वं यदि मिथ्या मन्यसे तर्हीदं कृतं करोमि मेशीर्षिण तृतीयं पदं कुरु २ हे भगवन् अहं निरयात् दुःखात् भवन्निग्रहात् च नाविभेमि असाधुवादात् यथा ३ किंच श्रेष्ठिः अपितं दंडं अहं साधुमन्ये यतः मात्रादयः तदंडं नार्पयंति ४ किंच त्वं असुराणां नः शत्रुच्छलेन वर्तमानः गुरुः असि ५ यस्मिन् त्वयि वैरानुबन्धेन बहवो देव्याः सिद्धिप्राप्ताः ६ तेन गुरुणा त्वयानि गृहीतः बद्धश्चाहं नातिव्रीडे न च म्यये ७ किंच मे पितामहः प्रहादया विष्कृतसाधुवादः ८ देहादीनामसारतां निश्चित्यते ध्रुवं चरण्णारविंदं प्रपदे ९

त्रिजगत्कर्तुःप्रभोःपालकस्य अस्यतःसंहर्तुश्चेश्वरस्यतवान्येकिं आवहन्ति किंसमर्पयन्ति । त्वया अवरोपितो (विचालितः) कर्तृवादःकर्तारःस्वतंत्रावयमितिवादमात्रमपियेषांते । (तयापित्यक्तलज्जास्तत्रस्वाम्यंकुर्युः । अयंभावः । लोकत्रयंमयापितंतृतीयपादायदेहसमर्प्यप्रतिश्रुतं कृतंकरोमीतिदेहादिषुस्वाम्याविष्कारेणब्रुवन्नयंकुबुद्धिर्विलम्बश्च । यत्स्वमेवसर्वस्यापिस्वामीअतोमंदबुद्धिमेनंकेवलंरूपयाविमुच्यपालयेति २० तदेवंप्रहादस्यविंध्यावलेश्चपरमार्थोक्त्याप्रसन्नोऽभूद्भरिःब्रह्मातुलोकदृष्टेनविज्ञापयहि (भगवदभिप्रायप्रकाशनाय) भूतभावनेतित्रिमिः२१ निग्रहानर्हत्वेहेतुःकृत्स्नेति । त्वमेवमेवाह (आत्मेति) अविक्लवयाअविह्वलया २२तदेवकैमुत्यन्यायेनाह । यस्यतवपादयोःसलिलमात्रमपिप्रदायसर्वोपिजनःउत्तममितिप्राप्नोति । तस्मैतुभ्यमसौबलिःत्रिलोकींदाश्वान्दत्तवान्सआर्तिक्यंप्राप्नुयात् २३ तस्यविशःअर्थान् । नन्वर्थापहारःकोयमनुग्रहःतत्राह । यन्मदयैरर्थैर्मदोयस्यसःअतएवस्तब्धःअनग्रःसन् । मंदस्तंभहेतूनामर्थानामपहारएवानुग्रहइत्यर्थः २४ दुर्लभंमनुष्यजन्मकथंचिच्छब्दवतोजीवस्यजन्मादिनिमित्तोगर्भमहाहानिकरस्तस्यचनाशाभेदनुग्रहादेवेत्याह । यदेतिद्वाम्याम् अनीशःपरतंत्रःसन्ननिजैःकर्मभिर्नानायांनिष्कृमिकीटादिषुसंसरन् २५ तत्रपौरुष्यांगतौजन्मादिभिरस्ययदिस्तंभोनभवेतर्हिअयंमदनुग्रहएव २६

॥ विंध्यावलिरुवाच ॥ क्रीडार्थमात्मनर्दंत्रिजगत्कृतंतेस्वाम्यंतुतत्रकुधियोऽपरईशकुर्युः ॥ कर्तुःप्रभोस्तवकिमस्यतआवहन्तित्यक्तहियस्त्वदवरोपितकर्तृवादाः २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ भूतभावनभूतेशदेवदेवजगन्मय ॥ मुंचैनंहृतसर्वस्वंनायमर्हतिनिग्रहम् २१ कृत्स्नातेजेनदत्ताभूर्लोकःकर्माजिताश्वये ॥ निवेदितंचसर्वस्वमात्माप्रविक्लवयाधिया २२ यत्पादयोरज्ञातधीःसलिलंप्रदायदूर्वाकुरैरपिविधायसतीसपर्याम् ॥ अप्युत्तममितिमसौभजतेत्रिलोकींदाश्वानविक्लवमनाःकथमार्तिमृच्छेत् २३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मनयमनुगृह्णामितदिशोविधुनोम्यहम् ॥ यन्मदःपुरुषःस्तब्धोलोकंमांचावमन्यते २४ यदाकदाचिज्जीवात्मासंसरन्निजकर्मभिः ॥ नानायांनिष्कृमिणीशोयंषौरुषीमितिमाव्रजेत् २५ जन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्यधनादिभिः ॥ यद्यस्य नमवेत्स्तंभस्तत्रायंमदनुग्रहः २६

हेईश इदंजगत् त्वयाक्रीडार्थंकृतम् तत्रान्येकुबुद्धयःस्वाम्यंकुर्युः अस्तु हेईश अयंबलिःएवंवदति किंतु मयातेलोकत्रयंअपितंतृतीयपादायदेहसमर्प्यप्रतिश्रुतंसत्यंकरोमीत्येवंदेहादिषुस्वाम्याविष्कारेणब्रुवन् अयंकुबुद्धिःनिलज्जः यतः त्वमेवसर्वस्वामी अतः मंदबुद्धिंएनंकेवलंरूपयापालय २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ हेदेवदेव त्वत्सर्वस्वंएनंमुंचमुंचअयंनिग्रहंनार्हति २१ अनेननतुभ्यंभूःसर्वस्वंदेहश्रनिवेदितः २२ अहोयस्यतेपादयोः सलिलमात्रंदत्ताजनःतद्रत्तेयाति तस्मैतुभ्यं अयंबलिःत्रिलोकींदत्तवान् सत्राभ्यांति अर्हति २३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हेब्रह्मन् अहंयंअनुगृह्णामितदर्थान्विधुनोनि यतः द्रव्यमतः पुनानूलोकंमांचावमन्यते २४ कथंताहिंधुनादिभ्यः अर्थसंपदःदत्तमितिचेन्नतत्राह हेब्रह्मन् यः मत्परःसःजन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्यादिभिः पुमान्नमुस्यति अतः भक्तेऽद्यासंपदोददानि अन्नकस्तुमुयेत् अतः त्वदपाहाररूपमेवतस्यानुग्रहं करोमि २५ २६

कर्मसिद्धिमुपायिभ्योर्बसंकोददासीति चेच्छृणु । मानएवस्तंभः अनप्रतातस्य निमित्तभूता मांसमंततः सर्वश्रेयःप्रतिपूजानां जन्मादीनां सत्त्वेऽपि जन्मादिभिरिति वा हंत देवद्वान् मत्परो न मुह्येत् ।
 असंभक्तस्येच्छायां संपदोऽपि ददाति (देवयोमादिच्छाया मपिरामद्वेषामावात्र मोहः) अमक्तस्तु मुह्येदेवेति तदपहाररूपमेव न स्यानुग्रहं करोमीति भावः २७ अस्य चेदानीं मत्परोत्वादभ्यर्च्य
 व्यापमपि दास्यामीति वक्तुं तस्य मोहाभावमाह एष इति त्रिभिः । (न जयोऽस्यास्तं । अतः सीदन् स्थानं प्राप्नुवन्) २८ (क्षीणरिक्थं धनं यस्य । क्षिप्तं तिरस्कृतः अनुयायितः विशस्त्वं निरयं
 तस्मादित्यादिना) २९ न ह्येतस्मिन् कलेकश्चिन्निःसम्बः कृपणः पुमानित्यादिना छलैरेव मया धर्म उक्तः तथापि तं धर्ममयं न त्यजति अतः सत्यवाक् ३० मेमया । अहमेवाश्रयः पालको यस्य सः
 ३१ स्थानं प्रापित इति यदुक्तं तदेव स्थानमाह । तावत्सावर्णिमन्वतरपर्यंतं सुतलमध्यास्ताम् । तत्राधिवसति स्वयं । यद्यस्मिन्निवसतां आध्यादयो ममेक्षयान् संभवन्ति ३२ एवं ब्रह्माणं
 प्रत्युक्त्वा कुरुणा परवशः साक्षाद्गच्छेत्प्रत्याह इन्द्रसेनेति चतुर्भिः ३३ त्वच्छासनातिमच्छांतिं अतिवर्तते तान् ३४ तथापि भगवद्वियोगात्तदनिच्छंतं प्रत्याह सदेति ३५ संग्राहय आसुरो भावः
 स (सद्यः कुंठो मंदः सन्) विनक्ष्यति ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे टीकायां बलिमोक्षणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः २२ ॥ ॥ ॥

मानस्तंभनिमित्तानां जन्मादीनां समंततः ॥ सर्वश्रेयःप्रतीपानां हंत मुह्येन्न मत्परः २७ एष दानवदैत्यानामग्रणीः कीर्तिवर्धनः ॥ अजैषोदजयां मायां सीद
 न्नपिन मुह्यति २८ क्षीणरिक्थश्च्युतः स्थानात् रक्षितो बद्धश्च शत्रुभिः ॥ ज्ञातिभिश्च परित्यक्तो यातनामनुयायितः २९ गुरुणामर्षितः शतो जहौ सत्यं न सुव्र
 तः ॥ छलैरुक्तो मया धर्मो नैयंत्यजति सत्यवाक् ३० एष मे प्रापितः स्थानं दुष्प्रापमरैरपि ॥ सावर्णे रंतरस्यायं भवितेन्द्रो मदाश्रयः ३१ तावत्सुतलमध्यास्तां
 विश्वकर्मा विनिर्मितम् ॥ यत्राधयो व्याधयश्च क्लमस्तं द्रापराभवः ॥ नोपसर्गो निवसतां संभवन्ति ममेक्षया ३२ इन्द्रसेनमहाराजया हि मोमद्रमस्तुते ॥ सुतलं
 स्वर्गिभिः प्रार्थ्य ज्ञातिभिः परिवारितः ३३ नत्वामभिभविष्यंति लोकेशः किमुतापरे ॥ त्वच्छासनातिगान् दैत्यान् च कंभेऽदयिष्यति ३४ रक्षिष्ये सर्वतोऽहं
 त्वां सानुगं सपरिच्छदम् ॥ सदा सन्निहितं वीरतत्र मां द्रक्ष्यते भवान् ३५ तत्र दानवदैत्यानां संग्राते भाव आसुरः ॥ दृष्ट्वा मदनुभावं वै सद्यः कुंठो विनक्ष्यति ३६
 ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे बलिमोक्षणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

किंच एषः दानवेंद्रः मेमायां अजैषीत् यतः सीदन्नपिन मुह्यति किंच २८ अयं क्षीणवित्तः स्थानात् च्युतः बद्धः २९ गुरुणा शतोऽपि सत्यं न जहौ तथा सत्यवाक् अयं धर्मन त्यज
 ति ३० एषः सावर्णेऽतरे मदाश्रयः इन्द्रः भविता ३१ तावत्सुतलं अध्यास्ताम् यत्र आध्यादयः न संति ३२ हे वले त्वं ज्ञातिभिः सह सुतलं याहि तेभद्रम् ३३ यत्र
 त्वां लोकेशः नाभिभविष्यंति त्वदाज्ञालंघिनः दैत्यान् मेचकं सूदयिष्यति ३४ सर्वतः सानुगं त्वान्हरक्षिष्ये हे वीर तत्र मां भद्रं द्रक्ष्यते ३५ दैत्यानां संग्राते भाव आसुरः
 भावः मदनुभावं दृष्ट्वा सद्यः नक्ष्यति ३६ ॥ इत्यष्टमे द्वाविंशः २२ ॥ ॥ ॥

॥ त्रयोविंशे बलीयाते सुतलं सपितामहे । उपेद्रेण विवंगत्वा पूर्ववन्मोदते हरिः ॥ १ ॥ बाष्पस्य कलाभिर्विदुर्भेराकुले ईक्षणं यम्य । भक्त्या उद्रलः उत्कण्ठः १ अहोत्वत्प्रणामस्य माहिमा यदर्थकृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां भक्तानां योऽर्थः तस्य विधौ भक्तेः पितृस्य संपादने समाहितः अभ्यस्ततया स्थितः । कुतः यद्येनोद्यमेन लोकपालैरमरैः सत्प्रधानैरपि अलब्धपूर्वस्त्वदनुग्रहः अपसदे नीचेऽसुरैराजसे मयि अपितः । अयं भावः । परमेश्वराय तुभ्यमहं राराकस्त्रिलोकीं दत्तवानि तेन दास्तां । प्रणामोऽपि न सम्यक्कृतः किंतु तदर्थमुद्यममात्रं कृतं तेन च तपोदानादिकोऽपि भिरप्यलभ्यस्त्वदनुग्रहः संपादितः अहोत्वत्प्रणामप्रभावात् आश्चर्यं करद्गति २ (संपदं संशिवम् । प्रत्यानीयसमर्थम्) ३ अशासत् उपेद्रेः सन्पालयामास ४ (निशाम्य आलोच्य) ५ (तेन वप्रसादम्) । दुर्गपालो सिराक्षिष्ये सर्वतो हमित्युक्तत्वात् ६ हे शरणदा आश्रयप्रद । ये कुसृतयः दुर्गताः स्वलयोनय उग्रजातयश्च ते वयंतस्य भवतो दाक्षिण्यदृष्टेः पदवीं कस्मादेतोः प्राप्ताः । बहुमानेन चितानु- (सारं) वर्तनं दाक्षिण्यं तेन बाह्येऽस्ति द्विषयतां प्रापिताः ७ भक्तप्रियत्वादिति चेत् तर्हि एवं तवेहितं अहोचित्रम् । किंतु । सर्वात्मनः समदृशश्च स्वभावो विषम इति यत् । सर्वात्मत्वे चित्रचरितत्वे च हेतुः । अमिता आर्चिस्त्या योगमाया तस्यायालीलातया विसृष्टानि विरचितानि भुवनानि येन तस्य । अहो इत्यत्र संभिरापः । समदृक्त्वे हेतुः । विशारदस्य सर्वज्ञस्य । अयं भक्तप्रियत्वेऽपि तव वैषम्यं नास्त्येव यतः कल्पतरुस्त्वभावः सन् भक्तप्रियोसि । न हि कल्पतरुः राश्रिता नामेव कामान् पूरयन्नपि विषमो भवतीत्यर्थः ८

॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तं तं पुरुषं पुरातनं महानुभावोऽखिलसाधुसंमतः ॥ बद्धांजलिर्बाष्पकलाकुलेक्षणो भक्तयोद्गलोगद्गदया गिराऽब्रवीत् १ ॥ बलिस्त्वाच ॥ अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ॥ यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहो मे ररलब्धपूर्वोऽपसदेऽसुरेऽर्पितः २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा हरिमानम्य ब्रह्माणं स भवंततः ॥ विवेश सुतलं प्रांतो बलिर्मुक्तः सहासुरैः ३ एवमिन्द्राय भगवान् प्रत्यानीय त्रिविष्टपम् ॥ पूरयित्वाऽदितेः काममशासत् सकलं जगत् ४ लब्धप्रसादं निर्मुक्तं पौत्रवंशघरं बलिम् ॥ निशाम्य भक्तिप्रवणः प्रहाद इदमब्रवीत् ५ ॥ प्रहाद उवाच ॥ नेमं विरिच्योलभते प्रसादं न श्रान्ने शर्वः किमुता परेते ॥ यन्नोऽसुराणामसि दुर्गपालो विश्वाभिवंद्यैरभि वंदितांघ्रिः ६ यत्पादपद्ममकरंदनिषेवणेन ब्रह्मादयः शरणदा भुवते विभूतीः ॥ कस्माद्वयं कुमृतयः स्वलयोनयस्ते दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्राप्ताः ७ चित्रंतवेहितमहोऽभितयोगमायालीला विसृष्टभुवनस्य विशारदस्य ॥ सर्वात्मनः समदृशो विषमः स्वभावो भक्तप्रियोऽयं दसि कल्पतरुस्त्वभावः ८

॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं भगवंतं बद्धांजलिः बाष्पकलाकुलेक्षणः बलिः सगद्गदया गिराऽब्रवीत् १ ॥ बलिस्त्वाच ॥ हे भगवन् अहं तुभ्यं प्रिलोकीं दत्तवान् इदं तावदास्ताम् प्रणामोऽपि न सम्यक्कृतः किंतु तदर्थमुद्यममात्रं कृतं तेन च कर्मतपोदानादिकोऽपि भिरपि अलभ्यस्त्वदनुग्रहः संपादितः अहोत्वत्प्रणामप्रभावात् आश्चर्यमिति २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्त्वा बलिः हरित्वा ब्रह्माणं शिवं च नत्वा मुक्तः सन् दैत्यैः सह सुतलं विवेश ३ एवं भगवान् इन्द्राय स्वर्गं दत्वा अदितेः कामं च पूरयित्वा सकलं जगत्पालयामास ४ ततः लब्धप्रसादं पौत्रं दृष्ट्वा प्रहादः इदं आह ५ ॥ प्रहाद उवाच ॥ हे भगवन् इमं प्रसादं ब्रह्माभवः श्रीभनलभते कोऽसौ तमाह यः त्वं नः दुर्गपालोसि ६ किंच हे आश्रयप्रद ब्रह्मादयः यत्पादपद्मसंसेवनात् विभूतीः अभुवते तस्य ते दाक्षिण्यदृष्टिमागं वयं उग्रजातयः कस्मादेतोः प्रापिताः एवं तवेहितं अहोचित्रम् ७ ८

महर्शनेनयोमहाह्लादध्वस्तकर्मबंधनमज्ञानयस्य १० ११ १२ १३ कर्मवितन्वतः शिष्यस्य (बलेः) यच्छिद्रं अंतरं न्यूनं जातं तत्संतनुविस्तारय संघत्स्व । यजमानं विना कथं संघातव्यमिति न वाच्यमित्याह । यतदिति । ब्रह्मदृष्टं ब्राह्मणे दृष्टमेव संभवति । किंपुनरनुष्ठितमित्यर्थः १४ भवान्यस्य सर्वेषां पिभावेन (देहमेहादिना) वस्तुमात्रेण पूजितः तस्य कर्मसु कुतो वैषम्यमकथं तः कर्मणामीश्वरः प्रवर्तकः । यज्ञेशो यज्ञपुरुषः । यज्ञमयश्च पुरुषः १५ आस्तां तां तत्पूजा । यस्मान्मंत्रतः स्वरादिमंत्रं श्रोतव्यं ततः व्युत्क्रमादिना देशतः कालतश्च अर्हतः पात्रतश्च स्तुतो दाक्षिणादिना यच्छिद्रं तत्सर्वं तवानुसंकीर्तनमात्रमेव निश्छिद्रं करोति १६ १७ (इति) हरेराज्ञामभिनंद्य ब्रह्मे यज्ञच्छिद्रं (ब्रह्मर्षिभिः सहोशना) समाधत्त संदधे पाठांतरे समाधाय तदाज्ञां संपादितवानिति शेषः १८ (त्रिदिवं त्रिविष्टपम्) १९ देवाश्च ऋषयश्च भूमिपाश्च नवतैः सहितः (प्रजापतीनां दक्षादीनां पतिः) २० २१

श्रीभगवानुवाच ॥ वत्स प्रह्लादमद्रं ते प्रयाहि सुतलालयम् ॥ मोदमानः स्वपौत्रेण ज्ञातीनां सुखमावह ९ नित्यं द्रष्टा सिमांतत्र गदापाणिमवस्थितम् ॥ महर्शनमहाह्लादध्वस्तकर्मनिबंधनः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ आज्ञाभगवतो राजन् प्रह्लादो बालिना सह ॥ बाढमित्यमलप्रज्ञो मूढ्यः ऽऽवायुलतां जलिः ११ परिक्रम्यादिपुरुषं सर्वासुरचमूपतिः ॥ प्रणतस्तदनुज्ञातः प्रविवेश महाबिलम् १२ अथाहोशनसं राजन् हरिर्नारायणोऽतिके ॥ आसीनमृत्विजामध्ये सदसि ब्रह्मवादिनाम् १३ ब्रह्मन् संतनु शिष्यस्य कर्मच्छिद्रं वितन्वतः ॥ यत्तत्कर्म सुवैषम्यं ब्रह्मदृष्टं संभवत् ॥ १४ ॥ शुक उवाच ॥ कुतस्तत्कर्म वैषम्यं यस्य कर्मेश्वरो भवान् ॥ यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्वभावेन पूजितः १५ मंत्रतस्तं व्रतच्छिद्रं देशकालार्हवस्तुतः ॥ सर्वकरोति निश्छिद्रमनुसंकीर्तनं तव १६ तथापि वदतो मम न करिष्याम्यनुशासनम् ॥ एतच्छ्रेयः परं पुंसां यत्तवाज्ञानुपालम् १७ श्रीशुक उवाच ॥ अभिनंद्य हरेराज्ञामुशनाभमवानिति ॥ यज्ञच्छिद्रं समाधत्त बलेर्विप्रर्षिभिः सह १८ एवं बलेर्महो राजन् भिक्षित्वा रामनो हरिः ॥ ददौ भ्रात्रे महेंद्राय त्रिदिवं त्यरैर्हृतम् १९ प्रजापतिपातिर्ब्रह्मा देवर्षिपितृभूमिपैः ॥ दक्षभृग्वंशे गिरोमुख्यैः कुमारेण भवेन च २० कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतमवाय च ॥ लोकानां लोकपालानामकरो द्रामनं पतिम् २१

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे वत्स प्रह्लाद ते भद्रम् त्वंपौत्रेण सह सुतलं याहि ९ तत्र गदापाणिस्थितं मां द्रक्ष्यसि १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवदाज्ञां गृहीत्वा बालिना सह प्रह्लादः ११ तं प्रणम्य नम्रः सन् महाबिलं विवेश १२ अथ श्रीहरिः ऋत्विक्मध्ये स्थितं भृगुं आह १३ हे ब्रह्मन् यजमानस्य यज्ञेयं न्यूनं तत्संघत्स्व ब्राह्मणैर्दृष्टं संभवत् १४ ॥ शुक उवाच ॥ हे ईशायस्य कर्मेश्वरः त्वंतस्य कर्मवैषम्यं कुतः १५ किंच स्वप्नामकीर्तनात् मंत्रतः त्रिदिवं तत्सर्वं अच्छिद्रं भवति १६ अथापि ते आज्ञां करिष्यामि ते आज्ञापालनमेव पुंसां श्रेय इति १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप शुकः भगवदाज्ञां स्वीरुत्य यज्ञच्छिद्रं संदधे १८ हे राजन् एवं बलेः महो भिक्षित्वा भ्रात्रे महेंद्राय दिवं ददौ १९ ततः ब्रह्मा देवर्षिपितृमनुकुमारभवदक्षमरीच्यादिभिः सह २० कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सलोकलोकपालानां पतिवामनं अकरोत् २१

ननु लोकादीनां पतिरिन्द्र एव सत्यम् । तथापि वेदादीनां कल्पपालने दक्षं वामनमुपेन्द्रं कल्पयाचके २२ २३ देवगणेन तत्संज्ञकमार्गेण विमानेनेति वा २४ (मतसाध्वसो निर्भयः) २५ २६ २७ २८ एतच्चरितं सर्वमाख्यातमिति विशेषोक्त्या अन्यान्यपि संतीत्युक्तम् । तानि तर्हि निःशेषाणि वर्णनीयान्सीत्यपेक्षाया माह । पारमिति । उच्यते ब्रह्माविक्रमतो विष्णोर्महिम्नः पारं यो शृणो नो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांसि विममे गणितवान् । यथा पार्थिवपरमाणुगणनमशक्यं तथा विष्णोर्गुणगणनमशक्यमित्यर्थः । तथा च मंत्रः । 'विष्णोर्नुक्वीर्याणि प्रवोच' इति । मंत्रांतरार्थसूचयन्नेतदेवाह । यस्य पुरुषस्य पूर्णस्य महिम्नः पारं मंत्रदृक्कृत्षिर्वसिष्ठ इति एवमाह । कथम् । किं जायमानो जातो वा उपैति न कोपीति तद्वन्न तत्त्वेनेवा हेत्यर्थः । तथा मंत्रः 'न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्नः परमं तमाप' इति २९ यद्दं शृण्वन्मवतिस परां गतिं याति ३० (यत्र यत्र कर्मणी दमनुकीर्त्येत । तत्तत्) सुकृतं यथा वत्कृतं विदुः ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे टीकायां वामनावतारचरिते त्रयोविंशः २३ ॥ ७ ॥ चतुर्विंशोऽप्रसंगेन मत्स्यरूपस्य शाक्रेणः । लीलां च ते यतः सत्यव्रत उरक्षामाहार्णवे ॥ १ ॥ तन्मुत्तुं निदर्शयद्वा निजैश्वर्यं निदर्शनात् । मत्स्यं पृच्छति पृच्छीशो लीलायां वामनोपमम् ॥ २ ॥ मायया मत्स्यविडम्बनं मत्स्यानुकरणं यस्यांताम् ।

वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः ॥ मंगलानां व्रतानां च कल्पं स्वर्गोपवर्गयोः २२ उपेन्द्रं कल्पयाचके पतिं सर्वविभूतये ॥ तदा सर्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरेनृप २३ ततस्त्विन्द्रः पुरस्कृत्य देवयानेन वामनम् ॥ लोकपालैर्दिवान्ये ब्रह्मणा चानुमोदितः २४ प्राप्य त्रिभुवनं चेंद्र उपेन्द्रभुजपालितः ॥ श्रिया परमया जुष्टो मुमुदे मतसाध्वसः २५ ब्रह्माश्वः कुमारश्च भृग्वाद्यामुनयोनृप ॥ पितरः सर्वभूतानि सिद्धा विमानिकाश्च ये २६ सुमहत्कर्मतद्विष्णोर्गायंतः परमाहुतम् ॥ विष्ण्यानि स्वानिते जग्मुरादिति च शशांसिरे २७ सर्वमेतन्मयारुणातं भवतः कुलनंदन ॥ उरुक्रमस्य चरितं श्रोतृणामघमोचनम् २८ पारं महिम्न उरुविक्रमतो गृणानो यः पार्थिवानि विममे सरजांसि मर्त्यः ॥ किं जायमान उत जात उपैति मर्त्य इत्याह मंत्रदृक्कृत्षिः पुरुषस्य यस्य २९ यद्दं देवदेवस्य हरेरहुतकर्मणः ॥ अवतारानुचरितं शृण्वन् याति परां गतिम् ३० क्रियमाणे कर्मणी दंदैवोपि न्येऽथ मानुषे ॥ यत्र यत्रानुकीर्त्येत तत्तेषां सुकृतं विदुः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमा.अ. स्कन्धे वामनावतारचरिते त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ राजोवाच ॥ भगवन् त्र्योमुमिच्छामि हरेरहुतकर्मणः ॥ अतारकया मायां मायामत्स्यविडम्बनाम् ।

सर्वेषां हि शोभं द्रे सत्यपि वेददेवादीनां पालने २२ दक्षं उपेन्द्रं कल्पयाचके तदा सर्वभूतानि मुमुदिरे २३ ततः इन्द्रः विमानेन वामनं पुरस्कृत्य दिवं निन्ये २४ किंच वामनभुजगुप्त इन्द्रः त्रिभुवनं प्राप्य मुमुदे २५ ततो ब्रह्मभवाद्याः २६ सर्वे हरेस्तत्कर्मगायंतः संतः स्वस्थानानि जग्मुः आदिति च शशांसिरे २७ हेनृप एव ते श्रोत्रघहरं त्रिविक्रमचरितं कथितम् २८ अहो विष्णोर्महिम्नः पारं यो गृणानः भवति सः भूरजांस्यपि गणितवान् यथा भूरजोगणनं अशक्यं तथा हरिगुणानुवर्णनमिति २९ यः इदं हरेरवतारचरितं शृणोति सः परं गतिं याति ३० क्रियमाणे कर्मणी दंदैवोपि न्येऽथ मानुषे यत्र यत्रानुकीर्त्येत तत्तेषां सुकृतं विदुः ३१ ॥ ॥ इत्यष्टमे त्रयोविंशः २३ ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ हे भगवन् हरेः आद्यां मत्स्यावतारकथां श्रोतुमिच्छामि ।

ननु कस्मादकस्मादेवमस्यावतारश्रवणेच्छा श्रीवामनसादृश्यादित्याह । यदर्थमिति द्वाभ्याम् (तमः प्रकृतिजडस्वभावं) दुर्मर्षसो दुर्महशः कथम् (कर्मग्रस्तो जीव इव) २ बह्वेनुग्रहाय जुगुप्सितमपियाचक रूपं पृत्वा वदुष इति युक्तमुक्तम् । यदर्थं तु लोकजुगुप्सितं मात्स्यं रूपं पृत्वा वदुषे एतन्नो यथा वदुः कुर्मर्षसीत्यर्थः ३ ४ सामान्येनावतारप्रयोजनमाह । (गोविं प्रादीनां रक्षाभिच्छंस्तनूर्ध्वत्ते) ५ जुगुप्सितत्वं परिहरति । वियोगुणैर्यान्वञ्चावचानिरूपणितेषु नियंतृत्वेन चरन् वपीश्वरो नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वात् कुतः पुनः शुद्धसत्त्वमयेर्मत्स्याद्याकारेण वावचत्वं शक्येति भावः ६ विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनमाह । आसीदिति त्रिभिः । ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मः । तेनैव निमित्तेन जातो नैमित्तिकः । समुद्रे उपप्लुता निमग्नाः ७ (आगतनिद्रस्यात एव शायिषु भिच्छोः) अंतिके निःसृता ८ शफरी रूपं मत्स्याकृतिम् ९ प्रयोजनांतरं लीलाप्रकारं चाह । तत्र राजऋषिरित्यादियावत्समाप्ति (सलिलमशनं यस्य सः) १० (यो सो सत्यव्रतः) स एव श्राद्धदेव इति ख्यातः ११ कृतमालायां नद्याम् (शफरी वृक्षमो मत्स्यः) १२ १३ १४

यदर्थमदधाद्रूपं मात्स्यं लोकजुगुप्सितम् ॥ तमः प्रकृतिदुर्मर्षकर्मग्रस्त इवेश्वरः २, एतन्नो भगवन् सर्वं यथा वदुः कुर्मर्षसी ॥ उत्तमश्लोकचरितं सर्वलोकसुखावहम् ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्तो विष्णुरातेन भगवान्वादरायणिः ॥ उवाच चरितं विष्णोर्मत्स्यरूपेण यत्कृतम् ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोविं प्रसुरसाधूनां छंदसामपि चेश्वरः ॥ रक्षाभिच्छंस्तनूर्ध्वत्ते धर्मस्यार्थस्य चैवाहि ५ उच्चावचेषु भूतेषु च रन्नायुरिवेश्वरः ॥ नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद्द्वियोगुणैः ६ आसीदतीतल्पांति ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ॥ समुद्रोपप्लुतास्तत्र लोका भूरादयो नृप ७ कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिषोर्वली ॥ मुखतो निःसृतान् वेदान् हयग्रीवोऽप्रतेकेऽहरत् ८ ज्ञात्वा तद्दानं वेद्रस्य हयग्रीवस्य चेष्टितम् ॥ दधार शफरी रूपं भगवान्हरिर्गेश्वरः ९ तत्र राजऋषिः कश्चिन्नाम्ना सत्यव्रतो महान् ॥ नारायणपरोऽतप्यतपःससलिलाशनः १० यो सावस्मिन् महाकल्पे तनयः स विवस्वतः ॥ श्राद्धदेव इति ख्यातो मनुत्वे हरिणार्पितः ११ एकदा कृतमालायां कुर्वतो जलतर्पणम् ॥ तस्यां जल्युदके काचिच्छफरं काभ्यपद्यत १२ सत्यव्रतो जलिगतां सह तोयेन भारत ॥ उत्समर्जनदीतो ये शफरीं द्रविडेश्वरः १३ तमाह साति करुणं महाकारुणिकं नृपम् ॥ यादोभ्यो ज्ञातिघातिभ्यो दीनां मां दीनवत्सल ॥ कथं विमृजसे राजन् भीतां मां स्मिन्सरिज्जडे १४

किंच इदं लोकनिधं मात्स्यं रूपं यदर्थं धृतं एतन्नो वदुः कुर्मर्षसी २ ३ ॥ सूत उवाच ॥ राज्ञा एव मुक्तः शुकः विष्णोश्चरितं प्राह ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोविं प्रसुरसाधूनां छंदसां च रक्षांश्च नृहरिः तनूर्ध्वत्ते ५ हरेः जुगुप्सितत्वं परिहरति उच्चावचेषु भूतेषु वायुरिव च रन् ईश्वरः निर्गुणत्वात् नोच्चावचत्वं भजते इति ६ अथगतकल्पांते नैमित्तिको लयः आसीत् तत्र भूरादयो लोकाः समुद्रे मग्नाः आसन् ७ तत्र लये प्राप्ता निद्रस्य धातुः मुखतो निर्गतान् वेदान् हयग्रीवः अहरत् ८ तत्र ज्ञात्वा हरिः मात्स्यं रूपं दधार ९ तत्र काश्चिन्ना सत्यव्रतः नाम राजर्षिः तपः अतप्यत् १० यः अस्मिन् महाकल्पे विवस्वतस्तनयः श्राद्धदेव इति ख्यातो मनुत्वे हरिणार्पितः ११ एकदा कृतमालायां नद्यां जलतर्पणं कुर्वतः सत्यव्रतस्य अंजल्युदके एका शफरी अभ्यपद्यत १२ सः तान् दीतो ये उत्समर्ज १३ सा तं नृपं प्राह हे दीनवत्सल ज्ञातिघातिभ्यो यादोभ्यो भीतां मां कथं विमृजसे १४

(शफरारक्षणार्थाय) १५ १६ १७ (वस्तुनासंकर्त्तु) यत्राहं सुखं निवसामि तदोक्तस्थानं कल्पय १८ भीदं च नोद केमणि कस्ये जले १९ (मेमहं नालम् । पदं स्थानम् । त्वात्वाय) २० (तस्मिन्माहृत्य व्याप्य) २१ रक्षाया योगेन उपायेन यथा महा हृदमात्रेः पूर्वजलं विनामशुष्येयं तादृशेनोपायेन (ग्रीष्ममित्यर्थः) नेधेहि अविदासिनि अनुपपद्ये (अगाधे इत्यर्थः) २२ संमितं तत्तज्जलाशयपरिमितं (संतंज्यं मत्स्यम्) २३ २४ २५ अभिव्यानशो अभितो व्याप्तवान् २६ २७ मुख्यः सत्यः । आत्मा च मतिश्च आश्रयः २८ २९ हे अरविदास । पृथगात्मना विहाय भिन्ना निनासतामितरेषां पादोपसर्पणं यथा मृषा (निष्फलं) भवेत् । तथा सुहृत्प्रियात्मनस्तव पादोपसर्पणं मृषानमवेत् । यद्यस्मान्नः भक्तानां अद्भुतं वपुरदीदृशः दर्शितवानसि । पाठांतरे पृथगात्मनो भेददर्शिनः पुंसः असतोऽपि रिच्छन्नानां पादोपसर्पणं यथा मृषेत्यर्थः ३०

तमात्मनोऽनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरम् ॥ अजाननरक्षणार्थाय शफर्याः समनोदधे १५ तस्यादीनतरं वाक्यमाश्रुत्य समहीपतिः ॥ कलशाप्सु निधायैनां दयालुर्निन्य आश्रमम् १६ सातु तत्रैकरात्रेण वर्धमानाकमंडलौ ॥ अलब्धात्मा वक्राशं च इदमाहमहीपतिम् १७ नाहं कमंडलावस्मिन् कृच्छ्रं वस्तुमिहोत्सहे ॥ कल्पयौकः सुविपुलं यत्राहं निवसे सुखम् १८ स एनांतत आदाय न्यवादौ दंचनोदधे ॥ तत्राक्षितामुहूर्तेन हस्तत्रयमवर्धत १९ नमस्तदलं राजन्सुखं वस्तुमुदंचनम् ॥ पृथुदेहि पदं मह्यं त्वाहं शरणं गता २० तत आदाय साराज्ञा क्षिताराजन्सरोवरे ॥ तदा वृत्त्यात्मना तोयं महाभीनोन्ववर्धत २१ नैतन्मे स्वस्तये राखन् उदकं सलिलौकसः ॥ निधेहि रक्षायोगेन हृदमा मविदासिनि २२ इत्युक्तः सो न्यन्मत्स्यं तत्र तत्राविदासिनि ॥ जलाशये संमितं तंसमुद्रे प्राक्षिप ज्ञपम् २३ क्षिप्यमाणस्तमाहृदमिह मां मकरादयः ॥ अदंत्यतिबला वीरमिहोत्सृज्युर्महसि २४ एवं विमोहितस्तेन वदता वल्गुभारतीम् ॥ तमाह कोमवानस्मान्मत्स्यरूपेण मोहयन् २५ नैवं वीर्यो जलचरो दृष्टोऽस्माभिः श्रुतोऽपि वा ॥ यो भवान् योजनशतमहाप्रभिव्यानशो सरः २६ नूनं त्वं भगवान् साक्षाद्विरिन् रारायणोऽव्ययम् ॥ अनुग्रहाय भूतानां धत्से रूपं जलौकसाम् २७ नमस्ते पुरुष श्रेष्ठ स्थित्युत्पत्त्यप्येष्वर ॥ भक्तानां प्रपन्नानां मुख्यो ह्यात्ममतिर्विमो २८ सर्वे लीलावतारास्ते भूतानां भूतिहेतवः ॥ ज्ञातुमिच्छाम्यदोरूपं यदर्थं भवता हृतम् २९ न ते रविदाक्ष पदोपसर्पणं मृषा भवेत् सर्वसुहृत्प्रियात्मनः ॥ यथेतरेषां पृथगात्मनां सतामदीदृशो यद्गुरुरद्भुतं हि नः ३०

तदो न वाम्यं श्रुत्वा कलशाप्सु तानिधाय आश्रमं निन्ये १५ १६ सा एकरात्रेण वर्धमानांत आह १७ अहं कमंडलौ वस्तुन उत्सहे विपुलं स्थानं कल्पय १८ ततः मणिकस्ये जले तान्यवात् तत्रापि मुहूर्तेन हस्तत्रयं अवर्धत १९ एतत्तदुदकं मे अलं पृथुपददेहि २० ततः तां आदाय सरोवरे प्राक्षिप तदपि सरः प्राप्नोष्य अवर्धत २१ इदं सरः मेन स्वस्तये अतः मे अशुष्कं हृदो निधेहि २२ एवमकः सः यत्र यत्र जलाशये नीतवान् तत्र तव वर्धमानां तां दृष्ट्वा समुद्रे प्राक्षिपत् २३ क्षिप्यमाणा सा इह आह हे वीर अत्र मां मकरादयः अदंति अतः इह चत्कष्टुर्नर्हसि २४ एवं सो हि वीराजमिच्छं आह नः मत्स्यरूपेण मोहयन् त्वं कोऽसि २५ एवं वीर्यो जलचरः अस्माभिः पूर्वत दृष्टः न श्रुतः यः त्वं अह्ना योजनरातं सरः व्यासन्नान् २६ त्वसाक्षाद्भवान् भूतानां अनुग्रहाय जलचररूपं धत्से २७ अतस्तुभ्यं नमः २८ किंच त्वया यदर्थमिदं रूपं धृतं तत्र ज्ञातुमिच्छामि २९ ३०

एकतजनामकाःमिषावस्य ३१ अय्याभोधोमलयार्णवे । मूर्ध्वादिमिषावस्यः (निमक्ष्यतिमग्नमविष्यति) ३२ संवर्ताभिसिप्रलयोदकेत्वामुपस्थास्यतिप्राप्स्यति ३३ ओषधीःआदा
वेतिशेषः (सर्वैस्सर्वैःप्राणिभिरेपवृंहितः) ३४ ऋषीणामेवालोकेनविचारिष्यसि ३५ महाहिनावासुकिना (पतोदोषयमानांमृगंक्षयमानाम्) ३६ ३७ मेमयाअनुगृहीतंप्रसादीकृतं
हृदिअपरोक्षंवेत्स्यसि (ज्ञारयासि) । त्वयाकृतैःसंप्रभर्मयाविवृतंप्रकाशितंसंतम् ३८ (अन्वैक्षतप्रतीक्षतेस्म) ३९ (प्रागुदङ्मुखःईशानदिङ्मुखः) ४०४१ (नावनौकापओषधीश्चरी
रुधश्चलताः) ४२ (नोस्माकम्) ४३ (नियुतंलक्षम्) ४४

॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिब्रुवाणंनृपतिंजगत्पतिःमत्यव्रतंमत्स्यवपुर्युगक्षये ॥ विहर्तुकामःप्रलयार्णवेऽब्रविचिकीर्पुंरेकांतजनाप्रियःप्रियम् ३१ ॥ श्रीभगवानु
वाच ॥ सप्तमेद्यतनादूर्ध्वमहन्यतदरिंदम ॥ निमक्ष्यत्यप्ययाभोधौत्रैलोक्यंभूर्भुवादिकम् ३२ त्रिलोक्यांलीयमानायांसंवर्ताभिसैवैतदा ॥ उपस्थास्य
तिनौःकाचिद्विशालत्वांमयेरिता ३३ त्वंतावदोषधीःसर्वाबीजान्युच्चावचानिच ॥ सप्तर्षिभिःपरिवृतःसर्वसत्त्वोपवृंहितः ३४ आरुह्यबृहतींनावंविचरि
ष्यस्यविक्रवः ॥ एकार्णवेनिरालोकेऋषीणामेववर्चसा ३५ दोषयमानांतांनावंसमीरेणबलीयसा ॥ उपास्थितस्यमेशुंगेनिबध्नाहिमहाहिना ३६ अहंत्वा
मृषिभिःसाकंसहनावमुदन्वाति ॥ विकर्षन्विचारिष्यामियावद्ब्राह्मीनिशाप्रभो ३७ मदीयंमहिमानंचपरब्रह्मेतिशादितम् ॥ वेत्स्यस्यनुगृहीतंमेसंप्रदनेर्वितृतं
हृदि ३८ इत्थमादिश्यराजानंहरिरंतरधीयत ॥ सान्वैक्षततंकालंयंहृषीकेशआदिशत् ३९ आस्तीर्थदर्भान्माकूश्वराजर्विःप्रागुदङ्मुखः ॥ निषसाद
हरेःपादौचितयन्मत्स्यरूपिणः ४० ततःसमुद्रउद्वेलःसर्वतःष्ठावयन्महीम् ॥ वर्धमानोमहामेघैर्वर्षद्भिःसमदृश्यत ४१ ध्यायन्भगवदादेशंदृष्टेनावमाम
ताम् ॥ तामारुरोहविमैर्द्वैरादायौषधिवीरुधः ४२ तमूचुर्मुनयःप्रीताराजन्ध्यायस्वकेशवम् ॥ सर्वैःसंकटादस्मादविताशंविवास्याते ४३ सोऽनु
ध्यातस्ततोराज्ञाप्रादुरासीन्महार्णवे ॥ एकशृंगधरोमत्स्योहैमोनियुतयोजनः ४४

॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंब्रुवाणंसत्यव्रतंमत्स्यवपुःहरिःआह ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हेनृप अद्यतनादूर्ध्वसप्तमेहानि अर्णवेत्रैलोक्यंनंदयति ३२ तस्मिन्लीनेसत्तिकावे
नूनीः त्वांप्राप्स्यति ३३ त्वंचओषधिवीजानिआदायसप्तर्षिभिःसह ३४ नावंआरुह्यएकार्णवेचरिष्यसि ३५ तत्रवायुवेगेनचंचलानावंप्राप्तस्यमेशुंगेवासुकिनावग्रीहि ३६
अहंसप्तर्षिभिः साकंसनावत्वांविकर्षन् यावद्ब्राह्मीनिशाताक्चरिष्यामि ३७ मन्महिमानंत्वंवेत्स्यसि ३८ इत्थंराजानंआदिश्य हरिः अंतर्दवे सःतंकालंअन्वैक्षन् ३९ अ
थराजाप्रागग्रान्दर्भानास्तीर्यतत्रस्थितः हरेः पादौचितयन्निषसाद ४० ततःवर्षद्भिर्मैघैःवर्द्धमानःसमुद्रः महौं ष्ठावयन्सन् अदृश्यत ४१ तदासत्यव्रतः भगवदाज्ञाध्यायन्
तावत्नावंदृष्ट्वाओषधिवीरुधः आदाय ऋषिभिःसहतांआरुरोह ४२ तदाप्रीताःमुनयःतंउचुः हेराजन्केशवंध्यायस्व सःअस्मात्संकटात्नःशंविवास्याते ४३ ततःराज्ञाध्यातः
हरिः प्रलयार्णवे एकशृंगधरः हैमः नियुतयोजनो मत्स्यः प्रादुर्बभूव ४४

वरत्रेणदोषरूपेण ४५ सामरंतरयिष्यंतं तरिष्यन्निवसागरम् । सस्यब्रतोमुक्तत्वेनपुष्टावहरिमष्टभिः ॥ अवेदं चित्यम् । किमयं महाप्रलयोदैर्नदि नोवेति । तत्रतावद्वाह्योलयइतियोसाव
स्मिन्महाकल्पइतिचोक्तेर्महाप्रलयइतिमात्रम् नेतिब्रूमः । महाप्रलयेपृथिव्यादीनामवशेषाभावात् । यावद्वाह्यीनिशेत्याद्युक्तिविरोधाच्च । अतोदैर्नदिन इतियुक्तं चेतदापिसंगच्छते ।
सर्वितकैरनावर्षणादिभिर्विना अकस्मादेवसप्तमेऽहनित्रैलोक्यनिमंक्ष्यतीतिमत्स्योक्तेरनुपपत्तेः । यच्चोक्तं प्रथमस्कन्धे । कृतं सजगृहेमात्स्यं चाधुनातरसंछो । नाव्यारोप्यमहीमय्यामपाद्वैव
स्वतंमनुभितितदपितदादुर्घटम् । नहिप्रलयद्वयेपिमहीमद्यानाव्यारोहःसंभवति । नचचाक्षुषमन्वतरेप्रलयोस्ति । तथाचसतिसप्तमोमनुर्वैवस्वतइत्यापिदुर्घटस्यात् । त्वंतावदोषधीःस
र्वाइत्यादिनिर्देशोपिनसंगच्छते । नहितदाओषध्यादीनांसत्त्वानां चावशेषःसंभवति । तस्मादन्यथावर्ण्यते । नैवायं वास्तवःकोपिप्रलयः । किंतुसत यत्रतस्यज्ञानोपदेशायाविर्मूर्तोभगवा
न्वैराग्यार्यमकस्मात्प्रलयमिवदर्शयामास । यथास्मिन्नेवदेवस्वतमन्वतरेमार्कण्डेयायदर्शितवान् । तदपेक्षयैवचमहाकल्पेऽस्मिन्नितिविशेषणंसंगच्छते । तथाच । ततःसमुद्रजद्वेलःसर्वतः
समदृश्यतेतितस्थैवतथादर्शनमुक्तमित्येषादिर्ह । प्रस्तुतंस्तोत्रं व्याख्यास्यामः । तत्रनानायोनिषुसंसारतःस्वस्यभगवत्कृपयैवतत्प्राप्तिदृष्ट्वा मुक्तयेतमेवप्रार्थयते(अनादीति)अनादिर्याअविद्या
तयाउपहृताआवृताआत्मसंविद्येपाते । अतएवाविद्यामूलैःसंसारपरिश्रमैरातुराः । इहसंसारयेदृच्छयायदनुग्रहादेवउपपृता आश्रिताः संतोयंअ । प्रयुः । समवानेवसाक्षान्नोमुक्तःसन्प्रार्थयिषि
द्यादित्युत्तरेणान्वयः ४६ ननुवैराग्यंविनाकुवोभाकिःतर्हितस्यत्वत्सेवैकफलत्वात्सेवाभादिशेत्याशयेनाह । जनइति । अनुबोध्यंजनः असुखंयथाभवतितथाकर्मसमीहिते । तांसुखेच्छायम् ।
नो (अस्माकं) हृदयरूपंग्रंथिसंभित्यात् । यतःसएवपरमोऽगुः ४७ ननुयज्ञदानादिभिःतत्त्वशुद्धिर्विनाग्रंथिःकथंभेद्यःस्यात्तत्राह । यदिति । यस्यसेवयैवपुमान्आत्मनोमनसोम
लंतमोविजह्यात् । एषहीनमलोनिजंवर्णचस्वरूपभजेत् । सईशोनोमुक्तमूयात् यतःसएवगुरोरपिपरमोऽगुः । मलहानदेष्टांतः । रुद्रोदनंरजतम् । 'यदरोदीततद्गुद्रस्यरुद्रत्वंयदश्रवशी
र्यवतद्रजतंहिरण्यमभवत्' इतिश्रुतेः । तद्यथाग्नेःसंपर्कान्मलंजहाति । त्वंवर्णचमज्जेनगुलालनादिभिःतयानयन्नादिभिर्मलत्यागःकिंतुवत्सेवयैव । तेषांसेवांगत्वमितिभावः ४८ पर
मेश्वरत्वंपरममुक्तत्वंचप्रपंचयन्नाह । नयदिति । यत्प्रसादस्यायुतभागस्यलेशमात्रयापिअन्येदेवादयःसर्वेसमेताअपिस्वयंतन्निरपेक्षाःसंतःकर्तुंमप्रभवन्ति ४९

निबध्यनावंतच्छृंगेयथोक्तोहरिणापुरा ॥ वरत्रेणाहिनातुष्टस्तुष्टावमधुसूदनम् ३५ ॥ राजोवाच ॥ अनाद्यविद्योपहृतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरिश्र
मातुराः ॥ यदृच्छयेहोपसृतायमाप्रयुर्विशुक्तिदोनःपरमोऽगुरुर्भवान् ३६ जनोऽबुधोऽयंनिजकर्मबन्धनःसुखेच्छयाकर्मसमीहितेऽसुखम् ॥ यत्सेवयातां
विधुनोत्यसन्मर्तिग्रंथिसंभित्याहृदयंसनोऽगुरुः ३७ यत्सेवयाग्रेरिवरुद्रोदनंपुमान्विजह्यान्मलमात्मनस्तमः ॥ भजेतवर्णोनिजमेषसोव्ययोभूयात्सईशः
परमोऽगुरोर्गुरुः ३८ नयत्प्रसादायुतभागलेशमन्येचदेवागुरवोजनाःस्वयम् ॥ कर्तुंसमेताःप्रभवन्तिपुंसस्तमीश्वरंत्वांशरणंप्रपद्ये ४९

ततोराजातस्यशृंगेअहिनानावंनिबध्यहरितुष्टाव ४५ ॥ राजोवाच ॥ अनाद्यविद्यावृतात्मसंविदःजनाःपदनुग्रहात्पुत्रांभुवन्ति सःतत्रागुरुःसन्हृदयग्रंथिभिद्यात् ४६ किंच
यस्यसेवया पुमान् मनोमलं त्यक्त्वा स्वरूपंभजेत् सईशः नोऽगुरुर्भूयात् ४७ ४८ किंच देवादयः यत्प्रसादलेशमापि कर्तुं नसमर्थाः तंईश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ४९

तदेवदृष्टान्तेन स्पष्टयन्नाह । अचक्षुरिति (यथाऽधस्यां बोध्यणीः अग्रेन यतीत्यग्रणीः कृतस्तथैव) अविदुषो जनस्य अधुषोऽविद्वान्गुरुः । तथैव त्वं तु अर्कप्रकाशवत्स्वतएव दृष्टान्तं नयस्यसः अर्कं दृष्ट्वा अतः सर्वदृशां सवद्विद्याणां समीक्षणः प्रकाशकः अतएव स्वमतिर्बोद्धुमिच्छद्भिः मोस्माभिर्मुकुटतोसि ५० किंच । प्राकृतो गुरुर्नर्यहेतुरेवेत्याह । जनइति । आदिशते उपदिशति । असतीमतिर्भयकामादिमतिं । तमः संसारम् ५१ ननु तर्हि सर्वोपि लोकोषाभेवार्किणोपसराति । अज्ञानादित्याह त्वंसर्वेति । प्रियश्चासावभिरश्च ५२ अहं तु त्वामेव शरणं गामीत्याह । त्वामिति प्रतिबोधनाय उपदेशाय । अर्थदीपैः परमार्थप्रकाशकैः । हृदयमवान् ग्रंथीन् अहंकारादीन् । स्वमोकः स्वरूपं विवृणु प्रकाशय ५३ नृपतिं प्रति ५४ पुराणसंहितां मत्स्यपुराणं अशेषतोऽब्रवीदित्यनुषंगः (सांख्यतत्त्वविवेकः योगश्चित्तनिरोधोपायः । क्रियानित्यनैमित्तिकादिकं कर्म तद्वर्ती आत्मगुह्यमात्मरहस्यं चाशेषतोऽब्रवीत्) ५५ ५६

अचक्षुरंधस्य यथाग्रणीः कृतस्तथा जनस्याविदुषोऽधुषो गुरुः ॥ त्वमर्कदृक्सर्वदृशां समीक्षणो वृत्तो गुरुर्नः स्वगतिं बुभुत्सताम् ५० जनो जनस्यादिशतेऽसतीमतिं यया प्रपद्येत दुरत्ययं तमः ॥ त्वं त्वव्ययं ज्ञानममोघं मंजसा प्रपद्यते येन जनो निजं पदम् ५१ त्वंसर्वलोकस्य सुहृत्प्रियेश्वरो ह्यात्मानु रूर्जानमभीष्टसिद्धिः ॥ तथापि लोको न भवंतं मंधधीर्जानाति संतं हृदि बद्धकामः ५२ तं त्वामहं देववरं वरेण्यं प्रपद्ये ईशं प्रतिबोधनाय ॥ छिद्यर्थदीपैर्भगवन्वचोभिर्ग्रंथीन् हृदयान् विवृणु स्वमोकः ५३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तं तं नृपतिं भगवानादिपुरुषः ॥ मत्स्यरूपी महाभोधौ विहरंस्तत्त्वमब्रवीत् ५४ पुराणसंहितां दिव्यां सांख्ययोगक्रियावतीम् ॥ सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः ५५ अश्रौषादिषुभिः साकमात्मतत्त्वमसंशयम् ॥ नाव्यासीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्म सनातनम् ५६

५० किंच अयं जनः जनस्य असतीमति आदिशते यया संसारं प्राप्नोति ५१ त्वं तु अमोघं ज्ञानं आदिशसे येन निजं पदं प्राप्नोति हे ईश्वर त्वंसर्वलोकस्य गुरुः सुहृत्प्रिये देवराशेति तथापि जनः अंधधीः स न हृदि संतं त्वान् जानाति ५२ एवं भूतं त्वामहं शरणं प्रपद्ये हे भगवन् परमार्थप्रकाशकैः वचोभिः न हृद्वं धीन् छिद्यि स्वरूपं प्रकाशय ५३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं नृपं हरिः तत्त्वं मत्स्यपुराणं च अब्रवीत् ५४ ५५ नावि स्थितः सः ऋषिभिः सह तन् अश्रौषीत् ५६

भा. अ.

॥ ४३ ॥

अतीतः पूर्वोक्तः प्रलयः तस्याप्येवमवसाने (उत्थिताय ततः प्रवृत्तायैव भवेद्ब्रह्मणे प्रयाहरत् प्रत्याहृत्य दत्तानि तस्यैव) ५७ ५८ ५९ यो यं हरेरवतारस्तयः कीर्तयेत् ६० (दितिर्जमक्ययः)
बंहत्वा तेनापनीतं श्रुतिमणं प्रत्युपादत्तमत्वानीतवान् । सत्यव्रतानां सत्यव्रतस्य कृषीणां च । छत्रिणो यो यं तीर्तिवर्द्धिं गमयन्त्याह्वयन् । जिह्वमीनं मायामस्त्वम् ॥ ६१ ॥ इति श्री
भागवतमावर्षदीपिकायां श्रीभरस्वामिविरचितायां अष्टमस्कंधे दीपिकायां मत्स्वत्वतारचरितानुवर्णनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीः (श्रीधरैर्नेहयर्त्तिकपिद्वयाख्यातं मुगमस्त्वतः ।
बालानां सुखबोधार्थं तद्व्याख्येयमहेश्वरः) ॥ १ ॥ शिवम् ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

अ.

॥ २४ ॥

अतीतप्रलयाप्येव उत्थिताय सवेधसे ॥ हत्वाऽसुरं हयग्रीवं वेदान् प्रत्याहरद्दरिः ५७ सतु सत्यव्रतरो जाज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ विष्णोः प्रसादात्कल्पेस्मिन्ना
सीद्वैवस्वतो मेनुः ५८ सत्यव्रतस्य राजर्षेर्मायामत्स्यस्य शार्ङ्गिणः ॥ संवादं महदाख्यानं श्रुत्वा मुच्येत किं लिख्यात् ५९ अवतारो हरेर्यो यं कीर्तयेदन्वहं नरः ॥
संकल्पास्तस्य सिध्यन्ति सयाति परमां गतिम् ६० प्रलयपयसि धातुः सुप्तशक्तेर्मुखेभ्यः श्रुतिमणमपनीतं प्रत्युपादत्तहत्वा ॥ दितिर्जमक्ययः यो ब्रह्मसत्यव
तानां तमहमखिलहेतुं जिह्वमीनं नतोस्मि ६१ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां अष्टमस्कंधे मत्स्वत्वतारचरितानुवर्णनं नाम चतुर्विंशो
ऽध्यायः ॥ २४ ॥ अष्टमस्कंधः समाप्तः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ५ ॥

ततः प्रलयति उत्थितवेधसे हरिः हयग्रीवं हत्वा वेदानां यददौ ५७ सतु सत्यव्रतः आस्मिन्कल्पे हरेः प्रसादात् वैवस्वतो मेनुः आसीत् ५८ मत्स्यरूपिणः हरेः राज्ञश्च संवादं श्रु
त्वा पातकात् मुच्यते ५९ अयं हरेः अवतारः तं अन्वहं यः कीर्तयेत् सत्यसंकल्पाः सिध्यन्ति सः परमां गतिं याति ६० किं ब्रूयात् हे राजन् यः प्रलयपयसि दैत्यं हत्वा तेन ब्रह्मणः मुखेभ्यः
अपनीतं श्रुतिमणं उपादाय सत्यव्रतस्य कृषीणां च ब्रह्मा अकथयत् तं जिह्वमीनं नतोस्मि ६१ ॥ इत्यष्टमे चूर्णिकायां चतुर्विंशोऽध्यायः २४ ॥ ॥ समाप्तोऽष्टमस्कंधः ॥ ५ ॥

॥ ४३ ॥

॥ अथ सटीकसचूणिकश्रीमद्भागवत-अष्टमस्कंधसमाप्तः ॥

॥ अथ सटीकसचूर्णिकश्रीमद्भागवत-नवमस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणपतिसरस्वतीभ्यां नमः । श्रीर्जयति तिराय । मुखाय मुणतावास्थैव णते करुणानिधिय । तमहं शरणं याभिपरमानंदमाधवम् ॥ १ ॥ त्रिमुखाष्टभिरध्यापि वैवस्वतसुतान्वयः । नवमेक
 ण्यस्य कीर्तिमसंगाकं वितन्वते ॥ २ ॥ एवमुक्ताष्टमस्कंधे सद्धर्मसत्त्वशोषकः । कर्तृपालकवकादिमन्वादीनां निरूपणैः ॥ ३ ॥ सद्धर्मशुद्धसत्त्वानां वीतरंगेण सत्त्वका । पूर्वसोमान्वायाख्या
 नैरधुना संगतोच्यते ॥ ४ ॥ त्रयोदशभिरध्यायैः सूर्यवंशोऽनुवर्ण्यते । एकादशभिरध्यायैः सोमवंशस्ततः परैः ॥ ५ ॥ तत्र प्रथमेऽष्टयां वैवस्वतसुतान्वये । सोमवंशप्रवेशोक्तये सुप्र
 स्तीत्स्वमुच्यते ॥ ६ ॥ उक्तानुवादपूर्वकं वैवस्वतमनोर्वंशं पृच्छति मन्वंतराणां तिपंचमिः । मेमया । (तत्र मन्वंतरेषु कृतानि हरेर्वीर्याणि प्रमावाश्च) १ (पुरुषस्य हरेः सेवया) २ ३ (शु
 श्रूषतां प्रोनुमिच्छतां) ४ (ये चाद्यतना संति) ५ ६ (प्राचुर्येण संक्षेपेण) ७ अनुकवंशं वक्तुं पूर्वोक्तमेव तावद्वंशं तत्प्रवर्तकं श्रीनारायणमारभ्यानुस्मरति परावरेषां तिपंचमिः ८ ९
 १० ११ नामागच्छेति पाठेन भगवन्नामागः १२

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ राजोवाच ॥ मन्वंतराणि सर्वाणित्वयोक्तानि श्रुतानि मे ॥ वीर्याण्यनंतवीर्यस्य हरेस्तत्र कृतानि च १ योऽसौ सत्यव्रतो नाम राजार्षिर्द्र
 विडेश्वरः ॥ ज्ञानं योतीति कल्पांते लेभे पुरुषसेवया २ स वैवस्वतः पुत्रो मनुरासीदिति श्रुतम् ॥ त्वत्तस्तस्य सुताश्चोक्ता इक्ष्वाकुप्रमुखानृपाः ३ तेषां वंशं
 पृथग्ब्रह्मवंश्यानुचरितानि च ॥ कीर्तयस्व महाभाग नित्यं शुश्रूषतां हि नः ४ ये भूता ये भविष्याश्च भवंत्यद्यतनाश्च ये ॥ तेषां नः पुण्यकीर्तीनां सर्वेषां वद वि
 क्रमान् ५ ॥ सूत उवाच ॥ एवं परीक्षिताराज्ञा सदसि ब्रह्मवादिनाम् ॥ पृष्ठः प्रोवाच भगवान् शुकः परमधर्मवित् ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ श्रूयतां मानवो वंशः
 प्राचुर्येण परंतप ॥ न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि ७ परावरेषां भूतानां मात्मायः पुरुषः परः ॥ स एवासीदिति दं विश्वं कल्पांतेऽन्यत्र किंचन ८ तस्य नामैः
 समभवत्पद्मकोशो हिरण्मयः ॥ तस्मिन् जज्ञे महाराज स्वयं भूश्चतुराननः ९ मरीचिर्भनसस्तस्य जज्ञत स्यापि कश्यपः ॥ दाक्षायण्याततोऽदित्यां वि
 वस्वानमवत्सुतः १० ततो मनुः श्राद्धदेवः संज्ञायामास भारत ॥ श्रद्धायां जनयामास दशपुत्रान्स आत्मवान् ११ इक्ष्वाकुनृगशर्यातिदिष्टष्टक रूषकान् ॥
 नरिष्यंतं पृषधंचनमगंच कविं विभुः १२

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ नवमस्कंधार्थो लिख्यते ॥ राजोवाच ॥ हे शुक त्वया उक्तानि सर्वमन्वंतराणि श्रुतानि तेषु हरेः कृतानि वीर्याणि च श्रुतानि १ योऽसौ स
 त्यव्रतो नाम राजार्षिः सः गतकल्पाति २ विवस्वतः पुत्रः मनुः आसीत् इति श्रुतम् ३ हे ब्रह्मन् तस्य इक्ष्वाकुप्रमुखपुत्राणां वंशं वंश्यानुचरितानि च वद ३ किंच ये
 भूताः ये भाव्याः ये अद्यतनाः तेषां पुण्यकीर्तीनां विक्रमान् वद ॥ ५ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् मानवो वंशः प्राचुर्येण श्रूयताम् ७ कल्पांते नारायणः एक
 एवासीत् ८ तस्य नामिकमलात् ब्रह्माजज्ञे ९ तस्य मनसः मरीचिः तस्य कश्यपः तस्मात् आदित्यां विवस्वान् अभवत् १० तस्मात् संज्ञायां श्राद्धदेवः मनुः तस्मात्
 श्रद्धायां दशपुत्राः ११ इक्ष्वाकुः प्रथमः नृगः द्वितीयः शर्यातिः तृतीयः दिष्टः चतुर्थः पृष्ठः पंचमः करूषकः षष्ठः नरिष्यंतः सप्तमः पृषधः अष्टमः नमगः नवमः कविः दशमः १२

मृत्युर्वाप्यस्य ह्युग्रस्य स्त्रीत्वे सति पुत्रात्पुत्रवत्प्रभृतिसोमवर्षासंस्कारं वक्तुं सप्रस्तावमिलां पारुष्यानमाह अप्रजस्य मनोः पूर्वमित्रादिनायावदध्यायसमाप्ति पूर्वहस्ता कुममृतीनामुत्पत्तेः प्राक् १३
दुहित्रार्थममकन्याययामनेतयायजेति हातारं (गत्वानम म्कृत्य) सम्भ्रमयाचत । पयस्वव्रतमाहारो नियतोयस्याः १४ अध्वर्युणा होतार्यजेति प्रेरितो होता तेन सह होतृविभित्तिवत्तया प्रार्थितं
ध्यायन्त्यचरत् अयजत् । पाठांतरे तदध्यायत्वाचावष द्वारं गृणन्ववदित्युच्चारयत् १५ १६ ब्रह्मविक्रियां मित्रान्ययात्वं १७ १८ प्रपितामहो वसिष्ठः १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८

अप्रजस्य मनोः पूर्वमिति होतारं सप्रस्तावमाह ॥ मित्रावरुणयोरिष्टिप्रजार्थमकरोद्विभुः १३ तत्र श्रद्धामनोः पत्नी होतारं समयाचत ॥ दुहित्रार्थमुपागम्य प्रणिपत्य
प्रयोव्रता १४ प्रेरितोऽध्वर्युणा होता ध्यायंस्तत्सु समाहितः ॥ हविषे व्यचरते न वषट्कारं गृणन् द्विभुः १५ होतुस्तद्व्यभिचारेण कन्ये लानामसामभवत् ॥
तां विलोक्य मनुः प्राह नातिदृष्टमना गुरुम् १६ भगवन्किमिदं जातं कर्म त्रैलोक्यादिनाम् ॥ विपर्ययमहो कष्टं मे वस्य द्रव्यविक्रिया १७ पूर्यमंत्रविदो युक्तास्त
पसादगंधक्रिस्त्रिषाः ॥ कुतः संकल्पवैषम्यमनृतं विबुधेष्विव १८ तन्निशम्य वचस्तस्य भगवान्प्रपितामहः ॥ होतव्यं तिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविर्नदनम् १९
एतत्संकल्पवैषम्यं होतुस्ते व्यभिचारतः ॥ तथापि साधयिष्ये ते सुप्रजास्त्वं स्वतेजसा २० एवं व्यवसितो राजन् भगवान्समहायशाः ॥ अस्तौ पीडादिपुरुष
मिलायाः पुंस्त्वकाम्यया २१ तस्मै कामवरं तुष्टो भगवानहरिरीश्वरः ॥ ददा विलाऽभवत्तेन सुयुग्मः पुरुषर्षभः २२ स पुरुषो दामहाराजविचरन्ष्टमयावने ॥ ह
तः कृतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैधवम् २३ प्रगृह्य रुचिरं चार्पणं शरांश्च परमाद्भुतान् ॥ दंशितो नुष्टमं वीरो जगाम दिशं मुत्तराम् २४ सकुमारो वनं मेरोरवस्तात्प्र
विवेश ह ॥ यत्रास्ते भगवान्शर्वोरममाणः सहोमया २५ तस्मिन्प्रविष्ट एवासौ सुद्युम्नः परवीरहा ॥ अपश्यत्स्त्रियमात्मानमश्वं च वडवां नृप २६ तथा तद
बुजाः सर्वे आत्मलिङ्गविपर्ययम् ॥ दृष्ट्वा विमनसोऽभूवन्वीक्ष्यमाणाः परस्परम् ॥ २७ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कथमेवं गुणो देशः केन वा भगवन्कृतः ॥ प्रश्नमे
वं समाचक्ष्व परं कौतुहलं हि नः २८

एषां पुत्राणां उत्पत्तेः प्राक् अप्रजस्य मनोः प्रजार्थं वसिष्ठः मित्रावरुणयोः इष्टिं चकार १३ तदा श्रद्धा नाम मनोः पत्नी होतारं प्रति मम कन्या भवत्विति अयाचत
१४ १५ तदा होतुर्मम व्यभिचारेण इला नाम कन्या अभवत् तदा मनुः कन्यां दृष्ट्वा उवाच १६ हे वसिष्ठ किमिदं विपरीतं जातं १७ १८ ततो वसिष्ठः होतुर्मम
तिक्रमं ज्ञात्वा तं उवाच १९ हे मनो होतुर्मम व्यभिचारतः इदं संकल्पवैषम्यं जातं तथापि ते सुप्रजास्त्वं साधयिष्ये २० इत्युक्त्वा हरिः अस्तौ २१ तदा प्रसन्नः हरिः
इलामेव सुयुग्मं अकरोत् २२ सः सुयुग्मः एकदा अश्वं आश्वं आमास्यादिभिः सह मृगयां गतः सन् २३ २४ मेरोः अभस्तात् वनं विवेश यत्र समया सह
मित्राः समायाः आसन् २५ तस्मिन्प्रविष्टे सति आत्मानं स्त्रियं अश्वं च वडवां अपश्यत् २६ तदनुयाः सर्वे आत्मलिङ्गविपर्ययं दृष्ट्वा स्त्रियो वीर्यं संतः मित्राः समया
२७ राजोवाच ॥ कथमेवं गुणो देशः केन वा भगवन्कृतः तद्वद २८

द्वितीयं मनुपुत्राणां द्वावपुत्रौ विरागतः । करुषकादिपंचानां वंशानां हलधुक्रमात् ॥ १॥ १ इक्ष्वाकुः पूर्वजो येषां तान् २ तत्र पृषध्रस्त्यंशो नाभवदिति सहेतुक्रमाद् पृषध्रस्तिवत्यादिना कविः कनीयानित्यतः प्राक्तनग्रंथेन । यत्तः सावधानः खड्गपाणेः सतस्तिष्ठतो जागरणं दीरासन्मुख्यतेतदेव व्रतं (नियमो यस्य एवंभूतः) यतोऽवहितः सन् गाः पालयामास ३ शार्दूलोऽप्याघ्रः ४ ५ प्रलीनाडुगणा यस्मिन् तस्मिन् समये बभ्रुः कपिलायागोः ६ गां कामतो न जघानेति खयापयितुं वृक्कणश्रवण इत्याद्युक्तं ७ व्युष्टायां ममातायां ८ सत्रबधुः सत्रियाधमोऽपि त्वं न मविता अपि तु शूद्रो भवितेति ९ १० ११ १२ १३ उपयुक्तं करुषः १४ दग्धदेहः कवेरपि वंशो नाभवदित्याह । कविरिति बधुभिः सह राज्यं विमृज्य १५

॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं गतेऽथ सुदुम्रे मनुर्वैवस्वतः सुते ॥ पुत्रकामस्तपस्तेपेयमुनायां शतं समाः १ ततो यजन्मनुर्देवमपत्यार्थं हरिं प्रभुम् ॥ इक्ष्वाकुपूर्वं जानपुत्रान् लेभे स्वसदृशान् दश २ पृषध्रस्तु मनोः पुत्रो गोपालो गुरुणा कृतः ॥ पालयामास गायतोरान्यां वीरासनवतः ३ एकदा प्राविशद्गोष्ठं शार्दूलो निशिवर्षति ॥ शयानागावउत्थाय भीतास्तावन्मनुर्वजे ४ एकां जग्राह बलवान् सा चुकोश भयातुरा ॥ तस्यास्तत्कं दितं श्रुत्वा पृषध्रो भिससारह ५ खड्गमादाय सह सा प्रलीनोऽडुगणे निशि ॥ अजानन्नहनद्रभ्रोऽशिरः शार्दूलशंकया ६ व्याघ्रोऽपि वृक्कणश्रवणो निस्त्रिंशाग्राहतस्ततः ॥ निश्चकामभृशं भीतो रक्तं पथि स मुत्सृजन् ७ मन्यमानो हतं व्याघ्रं पृषध्रः परवीरहा ॥ अद्राक्षीत्स्वहतां बभ्रुं व्युष्टायां निशि दुःखितः ८ तं शशाप कुलाचार्यः कृतागसमक्रामतः ॥ नक्षत्रबधुः शूद्रस्त्वं कर्मणा भविता मुना ९ एवं शतस्तु गुरुणा प्रत्यगृह्णात्कृतां जलिः ॥ अचारयद्भतं वीर ऊर्ध्वरेता मुनिप्रियम् १० वासुदेवे भगवतिसर्वात्मन्यमले परे ॥ एकां तित्वंमतो मत्स्यासर्वभूतसुहृत्समः ११ विमुक्तसंगः शांतात्मा संयताक्षोऽपरिग्रहः ॥ यदृच्छोपपन्नेन कल्पयन् नृत्तिमात्मनः १२ आत्मन्यात्मानमाघाय ज्ञानतृप्तः समाहितः ॥ विचचारमहीमेतां जडां धवधिराकृतिः १३ एवं वृत्तोचनं गत्वा दृष्ट्वा दावाग्निमुत्थितम् ॥ तेनोपयुक्तकरणो ब्रह्मप्राप परं मुनिः १४ कविः कनीयान् विषयेषु निःस्पृहो विमृज्य राज्यं सह बधुभिर्वनम् ॥ निवेश्य चित्ते पुरुषं स्वरोचिषं विवेश कैशोरवयाः परं गतः १५

॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं सुदुम्रे सति वैवस्वतो मनुः पुत्रकामः सन् यमुनायां शतं समाः तपः तेपे १ ततो मनुः अपत्यार्थं हरिं ईजे ततः इक्ष्वाकुममुखान् पूर्वोक्तदशपुत्रान् लेभे २ तत्र पृषध्रस्तु अष्टमः गुरुणा गोपालः कृतः सः गाः पालयामास ३ एकदा निशि वर्षति सति गोष्ठं व्याघ्रः प्राविशत् भीताः गावः वजे बभ्रुमुः ४ व्याघ्रः एकां जग्राह सा भयातुरा चुकोश ५ तदा पृषध्रः खड्गं आदाय शार्दूलशंकया न ज्ञात्वा बभ्रुः शिरः अहरत् ६ व्याघ्रोऽपि छिन्नकर्णः मीतः सन् रक्तं पथि उत्सृजन् निश्चकाम ७ पृषध्रः व्याघ्रं हतं मन्यमानः व्युष्टायां निशि स्वहतां बभ्रुं दृष्ट्वा दुःखितः जातः ८ तदा सः गुरुः पृषध्रं शशाप अनेन कर्मणा त्वं शूद्रो भव इति ९ एवं गुरुणा शप्तः सः ऊर्ध्वरेताः मुनिप्रियं व्रतं दधार १० स वासुदेवे मनः समाघाय जडां धवधिराकृतिः सन् कालेन दावाग्निदग्धः ब्रह्मप्राप ११ १२ १३ १४ ततः कनिष्ठः कविः दशमः विषयेषु निरिच्छः सन् राज्यं हित्वा वने गत्वा चित्ते पुरुषं निवेश्य परं गतः १५

१६ ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं (ब्रह्मस्वरूपं सत्तत्त्वात्) नृगस्य वंशः पुत्रः सुमतिस्ततो भूतज्योतिः ततो वसुः १७ ओषवतः पिता तत्पुत्रोऽप्योषवानेवेत्यर्थः १८ तदेवां त्रिभिः श्लोकैः करुषा वृष्ट नृगाणां त्रयाणां वंशा उक्ताः । नरिष्यंतस्य वंशमाह चित्रसेन इति सार्वैस्त्रिभिः १९ तत इत्यर्थो देव्यत्राधिक्यं स्यात् तत्रानन्तरं तत इत्यादिपदं व्याख्येयं यत्र तु न्यूनत्वं तत्र पूर्वपदानुबन्धे व्याख्येयं २० अग्निवेश एव कानीन इति जातू कर्ण्य इति च विख्यातः २१ २२ दिष्टस्य पुत्रो नामागो वरुणमाणा नामादय इति प्रातिगुदासार्थं अनुवादमात्रं २३ २४ २५ अंगिरसः सुतो महायागेऽसिं वर्ययमयाजयत् समरुतः २६ अस्य यत्किंच पात्रादिकमस्ति तनुसर्वं हिरण्मयं शोभनमासीत् २७ अमाद्यत् अहृष्यत् २८

करुषान्मानवादासनं करुषाः क्षत्रजातयः ॥ उत्तरापथगोसारो ब्रह्मण्याधर्मवत्सलाः १६ घृष्टाद्धार्ष्टमभूत्क्षत्रं ब्रह्मभूयं क्षतं गतम् ॥ नृगस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्ततो वसुः १७ वसोः प्रतीकस्तत्पुत्रोऽप्योषवानोषवत्पिता ॥ कन्याचोषवती नाम सुदर्शन उवाहताम् १८ चित्रसेनो नरिष्यंता दक्षस्तस्य सुतो भवत् ॥ तस्य मीढ्वान् ततः कूर्चोऽइंद्रसेनस्तु तत्सुतः १९ वीतिहोत्रस्त्विन्द्रसेनात्तस्य सत्यश्रवा अभूत् ॥ उरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततो भवत् २० ततोऽग्निवेशो भगवानग्निः स्वयमभूत्सुतः ॥ कानीन इति विख्यातो जातू कर्ण्यो महावृषिः २१ ततो ब्रह्मकुलं जातमाग्निवेशयाजनं नृप ॥ नरिष्यंतान्वयः प्रोक्तो दिष्टवंशमतः शृणु २२ नाभागो दिष्टपुत्रोऽन्यः कर्मणा वैश्यतां गतः ॥ भलंदनः सुतस्तस्य वत्सप्रीतिर्भलंदनात् २३ वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुस्तत्सुतं प्रमितिर्विदुः ॥ खनित्रः प्रमि तेस्तस्माच्चाक्षुषोऽथ विविंशतिः २४ विविंशतिसुतो रंभः खनित्रोऽस्य धार्मिकः ॥ करंधमो महाराजस्तस्यासीदात्मजो नृप २५ तस्या विक्षिप्तसुतो यस्य मरुतश्चक्रवर्त्यभूत् ॥ संवर्तोऽयाजयद्यं वै महायोग्यं अंगिरः सुतः २६ मरुतस्य यथायज्ञो न तथान्योऽस्ति कश्चन ॥ सर्वं हिरण्मयं त्वासीद्यत्किंचास्त्यस्य शोभनम् २७ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ मरुतः परिवेष्टारो विश्वे देवाः समासदः २८

अथ करुषात् षष्ठात् कारुषाः क्षत्रियाः ते उत्तरदेशपालकाः आसन् १६ ततः घृष्टात् पंचमात् धार्ष्टं क्षत्रं अभूत् तत् ब्राह्मणत्वं गतं नृगस्य द्वितीयस्य सुमतिः ततः भूतज्योतिः ततः वसुः १७ ततः प्रतीकः ततः ओषवान् ओषवती कन्या च तां सुदर्शनः उवाह ओषवतः पुत्रः ओषवान् १८ ततो नरिष्यंतात् सप्तमात् चित्रसेनः ततो दक्षः तस्य मीढ्वान् तस्मात् कूर्चः तस्मात् इंद्रसेनः १९ तस्मात् वीतिहोत्रः तस्य सत्यश्रवाः तस्मात् उरुश्रवाः तस्मात् देवदत्तः २० तस्य अग्निवेशः नाम स्वयं अग्निः सुतो भूत् स एव कानीनः जातू कर्ण्यः इति २१ तस्मात् ब्रह्मकुलं जातं दिष्टान् चतुर्थात् नाभागः स च वैश्यतां गतः तस्मात् भलंदनः तस्मात् वत्सप्रीतिः २२ २३ तस्मात् प्रांशुः तस्मात् प्रमतिः तस्मात् खनित्रः तस्मात् चाक्षुषः तस्मात् विविंशतिः २४ ततः रंभः तस्य खनित्रेः तस्य करंधमः २५ तस्य आविक्षित् तस्य मरुतः चक्रवर्ती अभूत् २६ यस्य यज्ञ इव अन्यस्य यज्ञः न जातः तस्य यज्ञे सर्वं हिरण्मयं आसीत् २८

२९ ३० यतः यस्यां तृणविंदोः पुत्रा अभवन् (ननु देवी कस्माद्दे जे इत्यत आह भजनीयेति) ३१ (यस्यां इडविद्यायां विश्रवाऋषियोगेश्वरात्पितुः पुलस्त्यात् विद्यां प्रादाय धनदं कुबेरं पुत्रमुत्पादयामास) ३२ तृणविंदोः पुत्रानाह विशाल इति । तस्य तृणविंदोः पुताः ३३ सहदेवजः देवजेन सहितः (देवजोऽपि संधर्मस्य पुत्र इत्यर्थः) पाठांतरे नामान्यस्त्वमात्रं भर्षस्तु स एव ३४ ३५ (सौमदत्तिः सौमदत्तपुत्रः सुमतिः) वैशालभूपाला विशालस्यान्वये जाताः ३६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां द्वितीयोऽध्यायः २ ॥ ॥ ॥ ॥ तृतीयमनुपुत्रस्य शर्यातिः कीर्त्यतेऽन्वयः । यत्र सौकन्यामाख्यानं रवेतं च महाद्रुतं ॥ १ ॥ ब्रह्मिष्ठो वेदार्थतत्त्वज्ञः तदेवाह योवा इति द्वितीयमहः द्वितीयेऽह्निक्रियमाणं कर्म ऊचिवान् उवाच । तस्य वंशोत्तानबहिरानतं इत्यादिनावक्ष्यति १ आदौ त्वत्कन्यावृत्तांतमाह सुकन्येति २

मरुतस्य दमः पुत्रस्तस्यासीद्राजवर्धनः ॥ सुधृतिस्तत्सुतो जज्ञे सौधृते योनरः सुतः २९ तत्सुतः केवलस्तस्मादंधुमानवेगवास्ततः ॥ बुधस्तस्यामवधस्य तृणविंदुर्महीपतिः ३० तं मेजेऽलंबुसां देवी भजनीयगुणालयम् ॥ वराप्सरायतः पुत्रा कन्याचेडविडा अभवत् ३१ यस्यामुत्पादयामास विश्रवा धनदं सुतम् ॥ प्रादाय विद्यां परमां ऋषियोगेश्वरात्पितुः ३२ विशालः शून्यबंधुः धूम्रकेतुरिति इडविडा कन्या च जाता ३३ विशालो वंशकद्राजा वैशालीनिर्ममेपुरीम् ३४ हेमचंद्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चात्मजः ॥ तत्पुत्रात्संयमादासीत् कृशाश्वः सहदेवजः ३४ कृशाश्वस्तसौमदत्तो भूद्योऽश्वमेधैरिडस्पतिम् ॥ इष्ट्वा पुरुषमापात्र्यायोगतियोगेश्वराश्रितः ३५ सौमदत्तिस्तु सुमतिस्तत्सुतो जनमेजयः ॥ एते वैशालभूपालास्तृणविंदोर्यशोधराः ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः स बभूव ह ॥ योवा जंगिरसां स त्रेद्वितीयमह ऊचिवान् ॥ १ ॥ सुकन्यानाम तस्यासीत् कन्या कमलोचना ॥ तया सार्धं वनगतो ह्यममद्यवनाश्रमम् २

तस्य दमः तस्य राज्यवर्धनः तस्य सुधृतिः तस्य नरः २९ तस्य केवलः तस्य बंधुमान् तस्य वेगवान् तस्य बंधुः तस्य तृणविंदुः ३० तं अलंबुषा अप्सरा मेजे तस्यां तृणविंदोः पुत्राः त्रयः विशालः शून्यबंधुः धूम्रकेतुरिति इडविडा कन्या च जाता ३१ तस्यां विश्रवा कुबेरं जनयामास ३२ तृणविंदुसुतेन विशालेन वैशालीपुरीनिर्मिता ३३ विशालात् हेमचंद्रः तस्य धूम्राक्षः तस्य संयमः तस्य कृशाश्वदेवजो पुत्रौदौ ३४ कृशाश्वत् सौमदत्तः ३५ सः अश्वमेधैः पुरुषं इष्ट्वा अत्र्यां गतिं आप्तो सौमदत्तात् सुमतिः तस्य जनमेजयः एते वैशालभूपालाः तृणविंदोर्यशोधराः ३६ इति नवमे द्वितीयः २ ॥ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ मानवः शर्यातिः तृतीयः ब्रह्मिष्ठो बभूव सः आंगिरसां स त्रेद्वितीयेऽह्नि क्रियमाणं कर्म उवाच १ तस्य सुकन्या नाम कन्या आसीत् तया सह च्यवानाश्रमं वनं गतः २

३ ४ ५ मार्गवस्य च्यवनस्य अमर्द्रं अपराधः ६ ७ ८ सुगन्धेयममकन्यास्तन्वत्येत्युच्यमाने कतिवर्षाण्यस्याः विवाहः कृतो न वेत्यादिवाक्यैस्तदाभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मै तां दाहितरं प्रादात् ९
 १० हे सदैव्यो मे तारुण्यं संपादयत ११ असोमपोः सोमपानरहितयोरपि वा युवयोः सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णपात्रं ग्रहीष्ये दास्यामि । युवांसोमेन यक्ष्य इत्यर्थः 'यद्वं वायव्यं
 दृष्ट्वाति' इत्यादिषु द्रव्यदेवतासंबन्धानुपपत्त्या गृह्यतिर्यागपर्यवसायित्वात् १२ बाढमित्यभिनेयमवा नस्मिन्नमिज्जतामित्युचतुः १३ इदं प्रवेशितः तावपि तमतिवृद्धं गृहीत्वा मविष्टा
 वित्यर्थः १४ (अपीच्याः पुंदराः) १५

सा सखीभिः परिहृता विचिन्वत्यां प्रिप्रमन्वने ॥ वल्मीकरं प्रेददशे खद्योते इव ज्योतिषी ३ तदैव चोदिता बाला ज्योतिषी कंटकेन वै ॥ अविध्यन्मुग्धभावेन
 सुस्रावासृक्ततो बहु ४ शकन्मूत्रनिरोधो भूत्सैनिकानां च तक्षणात् ॥ राजर्षिस्तमुपालक्ष्य पुरुषान्विस्मितोऽब्रवीत् ५ अप्यमर्द्रं न युष्माभिर्भार्गवस्य वि
 चेष्टितम् ॥ व्यक्तं केनापि नस्तस्य कृतमाश्रमदूषणम् ६ सुकन्या प्राह पितरं मीतार्किचिच्छतं मया ॥ द्वे ज्योतिषी अजानंत्यानिभिन्ने कंटकेन वै ७ दुहितुस्तद्व
 चः श्रुत्वा शर्यातिर्जातसाध्वसः ॥ मुनिप्रसादयामास वल्मीकां तर्हितं शनैः ८ तदभिप्रायमाज्ञाय प्रादाद्दुहितरं मुनेः ॥ कच्छ्रान्मुक्तस्तमामं त्र्यपुरं प्रायात्समाहि
 तः ९ सुकन्या च्यवनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् ॥ प्रीणयामास चित्तज्ञा अप्रमत्ताऽनुवृत्तिभिः १० कस्यचित्त्वथ कालस्य नासत्यावाश्रमागतौ ॥ तौ पूजयित्वा
 प्रोवाच वयो मे दत्तमोश्वरौ ११ ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्य यज्ञे वामप्यसोमपोः ॥ कियतां मे वयोरूपं प्रमदानां यदीप्सितम् १२ बाढमित्युचतुर्विप्रमभिनेयमिषक्त
 मौ ॥ निमज्जतां भवानस्मिद्देसिद्धविनिर्मिते १३ इत्युक्तो जरया ग्रस्तदेहो धमनिसंततः ॥ इदं प्रवेशितोऽश्विभ्यां वलीपलितविप्रियः १४ पुरुषास्त्रय उ
 तस्थुरपीच्यावनिता प्रियाः ॥ पद्मस्रजः कुंडालिनस्तुल्यरूपाः सुवाससः १५

सा सखीभिः सह वने वृक्षान् विचिन्वती सती वल्मीकरं प्रेददशे खद्योते इव ज्योतिषी दृष्ट्वा ३ दैवेन नोदिता कंटकेन अविध्यत् ततः असृक् सुस्राव ४ तदैव सैनिकानां
 शकन्मूत्रनिरोधः अभूत् तदा राजर्षिः सैनिकान् अब्रवीत् ५ युष्माभिः भार्गवस्य अपराधः कृतः किन्तु तदा सुकन्या पितरं प्राह ६ अजानंत्या मया द्वे ज्योतिषी
 कंटकेन निर्भोक्ते ७ तच्छ्रुत्वा शर्यातिः मुनिं प्रसादयामास ८ मुनेः अभिप्रायं ज्ञात्वा कन्यां मुनये दत्त्वा कच्छ्रान्मुक्तः पुरं ययौ ९ ततः सुकन्या मुनिं प्रीणयामास
 १० कस्मिंश्चित्समये नासत्यौ स्वाश्रमं प्राप्तौ तौ पूजयित्वा मुनिः प्रोवाच ११ हे सदैव्यो मे तारुण्यं संपादयत कृहं भवतोः असोमपोः सतोः युवांसोमेन यक्ष्ये
 मे प्रमदानां ईप्सितं वयो रूपं चेत् कियतां १२ तौ बाढमित्युचतुः हे ऋषे अस्मिन् हृदे निमज्जताम् १३ इत्युक्तो मुनिः जरया ग्रस्तदेहः अश्विभ्यां सह हृदं विवेश
 १४ ततः हृदात् सूर्यवर्चसः त्रयः पुरुषाः उत्स्थुः १५

मा० न०

॥ ४ ॥

अश्विनोऽशरणं यथौषधं पृथक् स्थित्वा मत्पतिं दर्शयतामिति प्रार्थयामासेत्यर्थः १६ १७ १८ १९ प्रलंभितो वांचितः हे असति (दुष्टे) असेमतं अनमीष्टम् २० हे सताकुलप्रसूते ते तव मतिरन्यथा त
द्विपर्ययेण कथमवगता अध्यसन्नास्त्वयाध्यवसितेति वा । तं देवाह । कुलदूषणं विदमित्यादि २१ २२ २३ (अश्विनो रपिसोमस्य ग्रहं अग्रहीत्तदौ) २४ सद्यस्तत्क्षणमेव मन्युर्यस्य सङ्गः
(सवज्रं वज्रेण सहितं) २५ २६ २७ विषयान् देशान् अमुक्त अपालयत् २८ ककुद्भीः ज्येष्ठो वास्मिस्तत् । विमुञ्चद्वाणम् २९ नलब्धः श्रणोऽवसरो येन ३०

तान्निरीक्ष्य वरारोहासरूपान् सूर्यवर्चसः ॥ अजानती पतिं साध्वी अश्विनोऽशरणं यथौ १६ दर्शयित्वा पतिं तस्यैपातिव्रत्येन तोषितौ ॥ ऋषिमांश्च ययतु
विमानेन त्रिविष्टपम् १७ यक्ष्यमाणो यशर्याति च्यवनस्याश्रमं गतः ॥ ददर्श दुहितुः पार्श्वे पुरुषं सूर्यवर्चसम् १८ राजा दुहितरं प्राह कृतपादाभिर्वदनाम् ॥
आशिषश्चाप्रयुञ्जानो नातिप्रितमना इव १९ चिकिर्षितं ते किमिदं पतिस्त्वया प्रलंभितो लोकमस्ठतो मुनिः ॥ यत्त्वं जराग्रस्तमसत्यसंमतं विहाय जारं मज
सेऽमुमध्वगम् २० कथं मतिस्तेऽवगतान्यथा सताकुलप्रसूते कुलदूषणं विदम् ॥ विभीषिं जारं यदपत्रपाकुलं पितुश्च भर्तुश्च नयस्य घस्तमः २१ एवं ब्रुवाणं
पितरं स्मयमानां शुचिव्रता ॥ उवाच तात जामाता तवैष भृगुनन्दनः २२ शशंसपित्रे तत्सर्वं वयोरूपाभिलंभनम् ॥ विस्मितः परमप्रतिस्तनुजां परिष्व
जे २३ सोमेन याजयन्वीरं ग्रहं सोमस्य चाग्रहीत् ॥ असोमपोरप्यश्विनोऽच्यवनः स्वेन तेजसा २४ हंतुं तमाद देवजं संद्योमन्युरमर्षणः ॥ सवज्रं स्तंभयामा
स भुजमिन्द्रस्य भार्गवः २५ अन्वजानं स्त तः सर्वे ग्रहं सोमस्य चाश्विनोः ॥ मिषजाविति यत्पूर्वं सोमादुत्पावहिष्ठतौ २६ उत्तानवर्हिरानर्तो भूरिषेण इति त्रयः ॥
शर्यातिरेव न्पुत्रा आनर्ता द्वेवतो भवत् २७ सौतः समुद्रे न गरीवि निर्माय कुशस्थलीम् ॥ आस्थितोऽमुक्तविषयानानर्तादीनरिदम् २८ तस्य पुत्रशतं जज्ञे क
कुक्षिज्येष्ठमुत्तमम् ॥ ककुद्भीरेवती कन्यां स्वामादाय विभुं गतः २९ कन्यावरं परिप्रष्टुं ब्रह्मलोकमपावृतम् ॥ आवर्तमाने गांधर्वे स्थितोऽलब्धक्षयः क्षणं ३०

तान् दृष्ट्वा पतिं अजानती साध्वी अश्विनोऽशरणं यथौ १६ तौ तस्यै पतिं दर्शयित्वा ऋषिमांश्च स्वर्गं ययतुः १७ कालेन यक्ष्यमाणः शर्यातिः च्यवनाश्रमं गतः त
त्र कन्यासमीपे दिव्यं पुरुषं दृष्ट्वा दुहितरं प्राह १८ १९ हे सुकन्ये त्वं वृद्धं पतिं हित्वा जारं भजसे २० पितुः भर्तुश्च कुलं अधो नयासे २१ इति श्रुत्वा सुक
न्योवाच हे तात एषः भृगुनन्दनः तव जामाता २२ इत्युक्त्वा सर्वं पूर्ववृत्तं पित्रे शशंस तत्र श्रुत्वा तनयां परिष्वजे २३ च्यवनः वीरं सोमेन याजयन् अश्विनोः
सोमपूर्णपात्रं अग्रहीत् २४ तदा क्रुद्धः इंद्रः शर्यातिं हंतुं वज्रं आददे च्यवनः सवज्रं हस्तं स्तंभयामास २५ ततः सर्वे अश्विनोः सोमग्रहं अजानन् २६ शर्यातिः उ
त्तानवर्हिः आनर्तः भूरिषेणः इति त्रयः पुत्राः अनर्ता रेवतो जातः २७ सः अंतः समुद्रे कुशस्थलीं निर्माय आस्थितः सन् आनर्तादीन् बभुजे २८ तस्य ककुक्षिज्येष्ठं
पुत्रशतं अभवत् ककुद्भी स्त्री रेवती कन्या आदाय २९ वरं प्रष्टुं ब्रह्माणं गतः तत्र गांधर्वे आवर्तमाने सति क्षणं स्थित्वा ३०

अ०

॥ ३ ॥

॥ ४ ॥

आद्यं ब्रह्माण्ड ३१ तत्स्वयाहृदियेकतास्ते सर्वे रूपाः कालेन निरुद्धाः संहताः ३२ त्रिणवसप्तविंशतिश्चतुर्युगानितौर्विकल्पितो विभक्तः ३३ देवस्यांशोऽस्ति तस्मै नररत्नाय देहि ३४ तदेवाह
 ३५ पुण्यजनप्रासादयज्ञमयात्पूर्वमेव यच्चिरं पुरं तदभ्रातृमिस्त्वक्तं ३६ इति श्रीमामवते महापुराणे नवमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ चतुर्युगमनुपुत्रस्य नामागस्य कथयते ।
 तत्सूक्तोऽर्वाचरीपस्य कृत्या प्रतिहतायतः ॥ १ ॥ नमस्य बंधमाह । नमस्य पत्यं नामागः । नामागाद्वरीषो महाभागवतो भूदिति वक्ष्यन्त देवत्वेन नामागस्य निष्कपटं चरितं तेन श्रीकृष्णप्रसा
 दं चाह । यंततमिस्त्वादिना । ब्रह्मचारिण बहुकालगुरुकुले वसंत । नैष्ठिको सावित्रि मत्वा विभागस मयेतस्मै भागमप्रकल्पयैव भ्रातारः सर्वदायं विभज्य गृहीत्वा पश्चाद्गुरुकुलादागतभागार्थिनं
 कविं विद्वांसं विष्टयं (नामामं) मति तंततातं पितरं दायं व्यमजन् (पितृकृपं भागं कल्पयामासुरित्यर्थः) १ एतदेव प्रभोत्तराभ्यां दर्शयति तत्र नामागः पृच्छति हे भ्रातरः मह्यं किमभक्तं व्यम
 जंतं कं मामं मदयं ययं कल्पितवंतः भ्रातर आहुः तदा विस्मृतमस्माभिः इदानीं पुनर्वपितरं मज्जाम विभज्यामस्वंपितरं गृहाणेत्यर्थः सच पितरं गत्वा ह तत हेताव आर्याः श्रेष्ठामम स्वाममां शुभं
 चक्रुः मदीयां भागस्त्वमित्यर्थः । पाठांतरे हेताव किमिदं ममांशुः । मज्जाम पितरं तवेत्युक्तवंतः आर्यास्त्वां मह्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः । पिताऽऽह । हे पुत्र कतवतैरुक्तं मा आह्वयाः प्रतारण
 मात्रं तेऽकृतं तस्मिन्नादरं माकार्षीः । नह्य हं दाय इव भोगसाधनमिस्त्वर्थः २

तदंत आद्यमानम्यस्वाभिप्रायं न्यवेदयत् ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्ब्रह्मा प्रहस्य तमुवाच ३१ अहो राजन् निरुद्धास्ते कालेन हृदिये कृताः ॥ तत्पुत्रपौत्रनमृणां गो
 त्राणि च न गृण्महे ३२ कालो भियात त्विणवचतुर्युगविकल्पितः ॥ तद्गच्छ देव देवांशो नरदेवो महाबलः ३३ कन्यारत्नामिदं राजन्नररत्नाय देहि मो ॥ भुक्ते
 मारावताराय भगवान्भूतभावनः ३४ अवतीर्णो निजांशेन पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ इत्यादिष्टोमिदं द्याजं नृपः स्वपुरमागतः ३५ त्यक्तं पुण्यजनप्रासादभ्रातृ
 मिर्दिक्ष्वस्थितैः ॥ सुतां दत्त्वाऽनवद्यार्गीबलाय बलशालिने ॥ बदर्याश्रयं ययौ राजा तमुनारायणाश्रमम् ३६ ॥ इति श्रीमाम० नवमस्कंधे तृतीयोऽ
 ध्यायः ३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नामागो नम गपत्यं यंततं भ्रातरः कविम् ॥ यविष्टं व्यमजन् दायं ब्रह्मचारिणमागतम् १ भ्रातरोऽभक्तं किमहं मज्जा
 मपितरंतव ॥ त्वाममायास्ततामांशुर्मापुत्रकतदाह्वयाः २

तदंते स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् तत् श्रुत्वा ब्रह्मा प्रहस्य आह ३१ अहो राजन् ये त्वया हृदि कृताः ते सर्वे कालेन संहताः ३२ चतुर्युगविकल्पितः त्रिणवमितः
 कालो गतः इदानीं देवदेवांशः बलदेवः अस्ति ३३ तस्मै इदं कन्यारत्नं देहि इत्यादिष्टः अजं अभिवंद्य स्वपुरं आगत्य ३४ ३५ बलरामाय कन्यां दत्त्वा तमुं
 बदर्याश्रमं जगाम ३६ इति नवमे तृतीयः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ मनुपुत्रः नभगः नवमः तस्य पुत्रो नाभागः सः गुरुकुले चिरं अवसत् तदा तस्य सर्वे भ्रातरः एवं
 नैष्ठिकं मत्वा तस्य भागं अप्रकल्प्य पितृधनं विभज्य जगूहुः कालेन सः आगत्य भ्रातृन् प्रति स्वभागं अपृच्छत् १ ते ऊचुः अयं उर्वरितः पिता ते भागः तदा पितरं
 गत्वा उवाच हे पितः त्वमेव मम भागः इति आर्याः कथयन्ति तदा पिता उवाच हे पुत्र तेषां आदरं माकार्षीः २

तथास्मिन्मागत्वेन दत्तो हंतवजीवनोप। यं उपदेक्ष्यामीत्याह इम इति सपादाभ्यां द्वाभ्यां । 'अमिष्ठवः षडहो भवति षडहो भवति' इति विहितेषु षडहेषु आवर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मो
पेत्य श्रीप्यकर्मणि स दनुष्ठाने सुमेधसोपिते सूक्तविशेषाज्ञानेन मुह्यति कवेर्हो विद्वन् ३ तान्महात्मनोपित्वं 'इदमित्थारौद्रम्' इति च 'ययन्नेन दक्षिणया' इति च वैश्वदेवे द्वे सूक्ते संस्रवपाठव । ततः
कर्मणिसमाप्ते सति ते स्वर्ग्यतः स्वर्गगच्छंतः स्वसत्रे परिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं ते तुभ्यं दास्यंति ४ अयं तस्मात्तान् गच्छेति तथेत्यादि शुक्राक्यं यथा यथा वक्तुं तवान्न सत्रपरिशेषणं सत्राव
शिष्टं चनं ५ पुरुषः श्रीरुद्रः दृश्यत इति दर्शनं रूपं कृष्णदर्शनं यस्य सः वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसुधनं मेत्युवाच ६ तर्हि स्मृतं देवमेदमिति मानवो नाभाम उवाच । पुनश्च रुद्र उवाच नो आव
योरस्मिन् विवादे ते पितरि प्रश्नः स्यादिति । पृष्ठवानिति श्रुकोक्तिः ७ पृष्ठस्य मनोवाक्यं । यज्ञवास्तुगतमिति उच्छिष्टं उर्वरितं कचिदिति दक्षाध्वरे 'उच्छेषणमागो वै रुद्रः' इति स्मृतं भवति
च स देव ईश्वरः सर्वमप्यर्हति । किंपुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ८ ९ श्रीरुद्र आह यत्त इति १० (यत्सकाशाद्गृहाण) इदमाख्यानं भूतिप्रसिद्धम् । तथाहि । बह्वच ब्राह्मणम् । 'नामानेदिष्टं संसति
नामानेदिष्टं वैमानवं ब्रह्मचर्यवसंतं प्रातरोनिरमजन् सो ब्रवीत्' इत्यादि ११

इमे आंगिरसः सत्रमासते च सुमेधसः ॥ षष्ठं षष्ठमुपेत्याहः कवेर्मुह्यति कर्मणि ३ तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे वैश्वदेवे महात्मनः ॥ ते स्वर्ग्यतो धनं सत्रपरिशेषितमात्मनः ४
दास्यं त्यथ ततो गच्छन् तथा सकृत् वान्यथा ॥ तस्मै दत्त्वा ययुः स्वर्गं ते सत्रपरिशेषणम् ५ तं कश्चित्स्वीकरिष्यंतं पुरुषः कृष्णदर्शनः ॥ उवाचोत्तरतां म्येत्यम
मेदं वास्तुकं वसु ६ ममेदमृषिभिर्दत्तमिति तर्हि स्ममानवः ॥ स्यान्नौ ते पितरि प्रश्नः पृष्ठवानपितरं तथा ७ यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टं पृथक् कचिद ॥ चक्रु
र्हि मां रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ८ नामागस्तं प्रणम्या ह तव शक्तिं वास्तुकम् ॥ इत्याह मे पिता ब्रह्मन् शिरसा त्वां प्रसादये ९ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ यतो पिता ९
वदद्दमै त्वं च सत्यं प्रमाषसे ॥ ददामि ते मंत्रदशे ज्ञानं ब्रह्म सनातनम् १० गृहाण द्रविणं दत्तं मत्सत्रे परिशेषितम् ॥ इत्युक्त्वा तर्हितो रुद्रो भगवान्सत्यवत्सलः ११

ते जीवनोपायं उपदेक्ष्यामि हे विद्वन् इमे आंगिरसः सत्रं कुर्वन्ति ते षष्ठदिने कर्मणि मुह्यन्ति ३ तान् त्वं द्वे सूक्ते शंसय ते स्वर्ग्यतः आंगिरसः सत्रशेषितं बहु धनं
तुभ्यं दास्यंति ४ तत् श्रुत्वा सः तथाकरोत् तदा आंगिरसः सत्रपरिशेषितं सर्वधनं तस्मै दत्त्वा स्वर्गं ययुः ५ स्वीकरिष्यंतं तं कश्चित् पुरुषः उवाच इदं मदीयं वसु ६
तदानाभागः उवाच मा इदं ऋषिभिर्दत्तम् ॥ तदा रुद्र उवाच ॥ इदं कश्यद्रव्यामिति पितरं पृच्छ सः तं गत्वा पृष्ठवान् ७ ॥ पितो वाच ॥ ऋषयः यज्ञवास्तुगतं रेषं
मां रुद्राय चक्रुः ८ एवं श्रुत्वा नाभागः रुद्रमागत्य प्रणम्य आह हे ईश वास्तुकं सर्वं तव भाग इति मे पिता आह अहं त्वां शिरसा प्रसादये ९ ॥ तदा रुद्र
उवाच १० यतो ते पिता धर्मं अवदत् त्वं सत्यं माषसे अतः तुभ्यं ज्ञानं ददामि १० महत्तं द्रविणं च गृहाण इत्युक्त्वा शिवः अंतर्दधे ११

अस्याख्यानस्यफलमाह । यइतिआत्मनेगतिचप्राप्नोतीतिशेषः १२ कचिदपिनप्रतिहतोब्रह्मशापोपिब्राह्मणेनदुर्वाससा निर्मितःकृत्यानलोपियंनस्पृशत् । अतोसौमहाभागवतःअत
 इवकृतीपुण्यवान् १३ तस्यश्रोतुमिच्छामि चरितामितिशेषः ब्रह्मदंडः कृत्याब्रह्मनप्राभूत्तनसमर्थोबभूव १४ श्रियंसंपदविभवमैश्वर्यंअतुलंनिरुपमम् १५ पुंसांअतिदुर्लभमपितत्सर्वस्वप्र
 त्संसंस्तुतंनिरूपितंअनुपादेयंमेने तत्रहेतुःत्रिभवस्यनिर्वाणनाशंविद्वान् यत् येनत्रिभवेनतन्नाशेनवापुमान्तमोविशति मोहेनिमज्जति १६ नन्वेवंजानंतोपिविभवैषिणोदृश्यंततत्राह वासुदे
 वइति । भावंभक्तिप्राप्तःयेनभावेनइदंविश्वम् लोष्टवदतिरुच्छंस्मृतम् १७ भक्तिमेवंसर्वोद्विषाणांभगवत्परत्वकथनेनंप्रपंचयति । सवाइतित्रिभिः (सांबरीषः)श्रुतिश्रोत्रम् । अच्युतस्यसत्क
 यानांउदयेश्रवणेचकारेत्यस्यसर्वत्रान्वयः १८ मुकुंदस्थलिंगानांआलयानिस्थानानितेषांदर्शनेदृशौनेत्रे । श्रीमत्यांस्तुलस्यास्तत्पादसरोजेनयत्सौरमंतस्मिन्(तत्पादसरोजवायत्सौरभं
 तत्र) । तदर्पितेतस्मैनिवेदिताब्राह्मदो (रसनांचकार) १९ (हरेः क्षेत्ररूपंयत्पदंस्थानं पाठेक्षेत्रेयःपंथास्तदनुगमनेपादौ) । दास्येनिमित्ते कामंविषयसेवांतरप्रसादस्वीकाराच्च स्रक्षंदना
 दिसेवनंचकारेत्यर्थः ननुकामकाम्ययाविषयसुखाभिलाषेण । कथंचकार । उत्तमश्लोकजनाश्रयारतिर्ययायेनप्रकारेणस्थातया । अनेनतद्भक्तेषुचपरंभावंप्राप्तइत्येतत्स्फुटीकृतम् २०
 सर्वत्रात्मेतिभावोभावनायस्मिन्नतम् । आत्मनःस्वस्यकर्मणांकलापंसमूहंभगवतिविदधत्समर्पयन्तत्रिष्टेर्भागवतैर्विप्रैरभिहितःशिक्षितःसन्महर्षिशशासपालयामास अनेनाधिकृतोषर्मा
 पियथावदक्षितः २१

यएतत्संस्मरेत्प्रातःसायंचसुसमाहितः ॥ कविर्भवतिमंत्रज्ञोर्गतिंचैवतथात्मनः १२ नाभागादंबरीषोऽभून्महाभागवतःकृती ॥ नास्पृशद्ब्रह्मशापोपियं
 प्रतिहतःकचित् १३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ भगवन्श्रोतुमिच्छामि राजर्षेस्तस्यधीमतः ॥ नप्राभूद्यत्रनिर्मुक्तोब्रह्मदंडोदुरत्ययः १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
 अंबरीषोमहाभागःसप्तद्वीपवर्तीमहीम् ॥ अव्ययांचश्रियंलब्ध्वाविभवंचातुलंभुवि १५ मेनेतिदुर्लभंपुंसांसर्वतत्स्वप्रसंस्तुतम् ॥ विद्वान्विभवानिर्वाणंत
 मोविशतियत्पुमान् १६ वासुदेवेभगवतितद्भक्तेषुचसाधुषु ॥ प्राप्नोभावंपरंविश्वंयेनेदंलोष्टवत्स्मृतम् १७ सर्वैभनःकृष्णपदारविंदयोर्वचांसिवैकुण्ठगुणा
 नुवर्णने ॥ करौहरेर्मदिरमार्जनादिपुश्रुतिंचकाराच्युतसत्कथोदये १८ मुकुंदलिंगालयदर्शनेदृशौतद्भृत्यगात्रस्पर्शंऽगसंगमम् ॥ घ्राणंचतत्पादसरोजसौर
 भेश्रीमतुलस्थारसनांतदर्पिते १९ पादौहरेःक्षेत्रपदानुसर्पणेशिरोहृषीकेशपदाभिवंदने ॥ कामंचदास्येननुकामकाम्ययायथोत्तमश्लोकजनाश्रयारतिः
 २० एवंसदाकर्मक्लापमात्मनःपरेऽधियज्ञेभगवत्यवोक्षजे ॥ सर्वात्मभावंविदधन्महीमिमांतात्रिअविप्राभेहितःशशासह २१

इदं आख्यानं यः संस्मरेत् सः आत्मगतिं प्राप्नोति १२ अथ नामागात् अंबरीषः अभूत् तस्य ब्रह्मशापोपि न अस्पृशत् १३ ॥ राजोवाच ॥ हे भगवन् तस्य राजर्षेः
 ब्रह्मदंडः कुतः न प्रादुरभूत् इदं श्रोतुमिच्छामि १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ महाभागः अंबरीषः सर्वां महीं अव्ययां श्रियं च लब्ध्वा १५ सर्वं स्वप्नवत् मत्वा वासु
 देवे तद्भक्तेषु च सर्वात्मभावं प्राप्तः सन् १६ १७ कृष्णपदारविंदयोः मनश्चकार भगवद्गुणानुवर्णने वचांसि इत्यादि १८ १९ २० एवं भक्तिं कुर्वन् महीं शशास २१

किंच । यज्ञाधिष्ठातारमीश्वरमश्वमेधैरीजे आराधयामास । महाविभूत्या उपचितानि अंगानि दाक्षिणाश्वयेतुतः । त्रिसिद्धादिभिर्हेतुमूतैस्ततैर्विस्तृतैः धन्वनिधन्वदेशे निरुदके सरस्वतीमभिस्तो-
तंतस्याः प्रतिलोममित्यर्थः २२ किंच । यस्य क्रतुषु सदस्यादयो गीर्वाणैः सह मूषमादिभिस्तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त । स इत्यमिति चतुर्थे नान्वयः । न च देवानां निमिषाभावाद्बैलक्षण्यम् । यतः
अनिमिषाश्वव्यदृश्यन्त । न निमिषन्तीत्यनिमिषाः आश्चर्यदर्शनौत्सुक्येन तेषां निमेषोपरमादिति भावः २३ यस्य यदीयैर्मनुजैरपि स्वर्गो न प्राप्येत तस्य तु क्वावार्ता २४ आस्तां स्वर्गप्रार्थनशंका
पि । यद्यतः मुकुन्दं हृदि पश्यतस्तान् जनान् कामा विषयानसमर्धयन्ति न हर्षयन्ति । कथं मूताः स्वाराज्येन स्वरूपमुत्सेन परिभाविताः अतिशायिताः अतएव सिद्धानामपि दुर्लभाः । यानिति पा-
ठे यान्मनुजान् स्वाराज्येत्यत्रापि द्वितीयांतपाठे मनुजानां विशेषणम् । यमिति पाठे यमं बरीषं पश्यतामिति पाठे सिद्धानां विशेषणम् २५ एवं भगवदाराधनपरस्य कामाद्युपेक्षानैव चित्रमिति पु-
संहरति स इत्यमिति द्वाभ्याम् २६ २७ नन्वेवं मूतोसौ कथं प्रतिपन्नान् जयेत्तत्राह तस्मा इति (प्रत्यनीकभयावहं शत्रूणां मयं करं मृत्याभिरक्षणं मकरं संक्षणं करं चक्रं तस्मै ददौ) २८ तदेवं तस्य वे-
राग्यादिकं हरिमाक्षिचोक्ता ब्रह्मदंडो यत्र न प्रामूदितियदुक्तं तदेव द्वादशीव्रतनिष्ठा कथयन्नाह आरिराधयिषुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति २९ अर्चयत् आढागमाभावभार्यः ३०
(अंबराकल्पैर्वेष्टालंकारैः) ३१ ब्राह्मणां श्रवणपूजयामास सिद्धार्थान् आप्तकामान् पूजानपेक्षानपीत्यर्थः ३२ (पयःशीलं शीलं साधुत्वं वयस्तारुण्यं रूपं सौंदर्यं वस्त्रं दुकूलादि उपस्कारागं
धमाल्यादयः) रूप्यं ग्रीणां रूप्यं लुराणां पयःशीलादिसंपदो यासां तासाम् ३३

ईजेश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरं महाविभूत्योपचितांगदाक्षिणैः ॥ ततैर्वसिष्ठासितगौतमादिभिर्वन्धन्यभिस्तोतमसौ सरस्वतीम् २२ यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः सदस्या
ऋत्विजोजनाः ॥ तुल्यरूपाश्चानिमिषा व्यदृश्यन्त सुवाससम् २३ स्वर्गो न प्रार्थितो यस्य मनुजैरमराप्रियः ॥ शृण्वद्विरुपगायाद्विरुतमश्लोकवेष्टितम् २४
समर्धयन्ति तान् कामाः स्वाराज्यपरिभाविताः ॥ दुर्लभानापि सिद्धानां मुकुन्दं हृदि पश्यतः २५ स इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन पार्थिवः ॥ स्वधर्मेण हरिं प्रीणन् सं-
मान्सर्वांश्च नैर्जहौ २६ गृहेषु दारेषु सुतेषु वंशुषु द्विपोत्तमस्य दनवाजिपतिषु ॥ अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिष्वनंतकोशेष्वकरोदसन्मतिम् २७ तस्मा अ-
दाद्धरिश्चक्रं प्रत्यनीकभयावहम् ॥ एकांतभाक्तिभावेन प्रीतो मृत्याभिरक्षणम् २८ आरिराधयिषुः कृष्णं महिष्या तुल्यशीलया ॥ युक्तः सांवत्सरं विरोदधा-
रद्वादशीव्रतम् २९ व्रतांते कर्तिके मासि त्रिरात्रं समुपोषितः ॥ स्नातः कदाचित्कालिंद्यां हरिं मधुवनेऽर्चयत् ३० महाभिषेकविधिना सर्वोपस्करसंपदा ॥
अभिषिच्य अंबराकल्पैर्गंधमाल्यार्हणादिभिः ३१ तद्गतांतरभावेन पूजयामास केशवम् ॥ ब्राह्मणां श्रममहाभागान् सिद्धार्थानपि भक्तितः ३२ गवां रुक्मवि-
षाणां नारूप्यां ग्रीणां सुवाससाम् ॥ पयःशीलवयोरूपवस्त्रोपस्करसंपदाम् ३३

अश्वमेधैः हरिं ईजे २२ २३ यस्य प्रजाभिः स्वर्गो न प्रार्थितः २४ सः सर्वद्विजैः हरिं अमजन् २५ २६ २७ तस्य भक्त्या तुष्टः हरिः संरक्षणाय चक्रं अदात् २८
सः सपत्नीकः सांवत्सरं द्वादशीव्रतं दधार २९ व्रतांते कर्तिके द्वादशभिर्दिने कालिंद्यां स्नात्वा मधुवने हरिं ब्राह्मणांश्च संपूज्य ३० ३१ ३२ तेभ्यः षट्पत्न्यर्चुदानि
गाः दत्त्वा तान् भोजयित्वा ३३

न्यर्बुदानिषट् षष्टिकोटीः (गुणवत्तमं भातिशयेन घृतक्षीरादिगुणैर्युक्तं स्वाद्वन्नं अग्रे प्रयमां द्विजान् भोजयित्वा लब्धवर्माष्टितैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे) ३४ तर्हितदेवदुर्वासा आतिथिः साक्षात्प्रत्यक्षो मूत् ३५ आनर्चं अर्चितवान् (भूयः अधिकं यथा स्वात्तया) अभ्यवहाराय भोजनाय ३६ आवश्यकं नैयमिकं माध्याह्निकं कर्तुं गतः बृहद्ब्रह्म ३७ ३८ धर्मसंकटमेवाह । यद्य तन्ब्राह्मणातिक्रमे दोषः अधर्मः । द्वादश्यामपारणेपि दोषः तत्र वैमुन्यय । यत्कृत्वा यस्मिन्कृते ३९ एवं द्विजैः सह विचार्य निश्चिनोति अंभसेति व्रतस्य पारणं समाप्तिम् । तदा अशितं आहुः अशितं नेति चाहुः । श्रुतिश्च । “ अपोऽभाति तत्रैवाशितं नैवानशितम् ” इति ४० प्रत्यक्षप्रत्यक्षत ४१ ४२ प्रचलत्कंपमानं गात्रं यस्य मृकुटीभ्यां कुटिलमानं न यस्य ४३ ४४ (तस्य ते सद्यः फलं दर्शय) ४५ ४६ ४७ कुदमर्हि पावको दावाग्निरिव ४८

प्राहिणोत्साधुविप्रेभ्यो गृहेषु न्यर्बुदानिषट् ॥ भोजयित्वा द्विजान् ग्रेस्वाद्वन्नं गुणवत्तमम् ३४ लब्धकामैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे ॥ तस्य तर्हितेति धिः साक्षाद्दुर्वासा भगवान् मूत् ३५ तमानर्चातिथिभूषः प्रत्युत्थानासनाह्नैः ॥ ययाचेभ्यवहाराय पादमूलमुपागतः ३६ प्रतिनंद्य स तद्याच्चाकर्तुं आवश्यकं गतः ॥ निममज्ज बृहद्ब्रह्मचायन कालिंदीसलिलेशु चै ३७ मुहुर्तार्धावशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्राति ॥ चित्तयामास धर्मज्ञो द्विजैस्तद्धर्मसंकटे ३८ ब्राह्मणातिक्रमे दोषो द्वादश्यां यदपारणे ॥ यत्कृत्वा साधुमेभ्यः दधर्मो वानमांस्पृशेत् ३९ अंभसे केवलेनाथ करिष्ये व्रतपारणम् ॥ प्रादुरब्मक्षणं विप्राह्य शितं नाशितं च तत् ४० इत्यपः प्राश्य राजर्षिर्धितयन् मनसा द्युतम् ॥ प्रत्यक्षप्रत्यक्षं श्रेष्ठं द्विजागमनमेव सः ४१ दुर्वासाय मुना कूलात्कृतावश्यक आगतः ॥ राज्ञाभिर्नादितस्तस्य बुद्धेचेष्टितं धिया ४२ मन्युना प्रचलद्गात्रोभृकुटीकुटिलाननः ॥ बुभुक्षितश्च सुतरां कृतांजलिमभाषत ४३ अहो अस्य नृशंसस्य श्रियोन्मत्तस्य पश्य त ॥ धर्मव्यतिक्रमं विष्णोरभक्तस्येशमानिनः ४४ सोमामातिथिमायातमातिथ्येन निमंश्य च ॥ अदत्त्वा भुक्तवांस्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलम् ४५ एवं ब्रुवाण उल्लस्य जटारोषविदीपितः ॥ तया सनिर्ममेतस्मै कृत्यां कालानलोपमाम् ४६ तामापतंतीं ज्जलतीमसि हस्तां पदाभुवम् ॥ वेपथंतीं समुद्गीक्ष्य न च चालपदानृपः ४७ प्राग्दिष्टं भृत्यरक्षायां पुरुषेण महात्मना ॥ ददाह कृत्यां तां चक्रं कुद्धा हिमिव पावकः ४८

३४ तदाज्ञया पारणां कर्तुं उद्यतः तदैव दुर्वासाः अतिथिः प्राप्तः ३५ तं संपूज्य भोजनाय न्यमंत्रयत् ३६ सः राजनं प्रतिनंद्य माध्याह्निकं कर्तुं यमुनां गत्वा बृहत्प्यायन् निममज्ज ३७ पारणां प्रति मुहुर्तार्धावशिष्टायां द्वादश्यां धर्मज्ञः द्विजैः सह चित्तयामास ३८ ब्राह्मणातिक्रमे पारणातिक्रमे च दोषः एवं विचार्य निश्चिनोति ३९ हे विप्राः केवलेनाभ्रसा पारणां करिष्ये अब्मक्षणं अशितं नाशितं चाहुः ४० एवं चित्तयन् अपः प्राश्य द्विजागमनं प्रत्यक्षत ४१ तदैव दुर्वासाः आगत्य राजचोष्टिं ज्ञात्वा चुकोष ४२ त्वं मां आतिथ्येन निमंश्य अदत्त्वा भुक्तवान् तस्य फलं दर्शये ४३ ४४ ४५ इत्युक्त्वा जटामुत्पाठ्य तया कृत्यां निर्ममे ४६ नृपः तां आपतंतीं वीक्ष्य स्थानात् न च चाल ४७ तदा विष्णुचक्रं कृत्वा दग्ध्वा ऋषिं अन्वधावत् ४८

निष्फलमुद्गीक्ष्य ४९ अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तम् । मेरोर्गुहाविविस्तुरन्वधावत् ५० ५१ अरण्येषमाणः शरणमिच्छन् अजिततेजसः हरेश्चक्रात् ५२ एतत्सर्वयस्य भ्रूमंगमात्रेण तिरोभविष्यति । कदा क्रीडाया अवसाने तदापि कदा द्विपरार्थसंज्ञेकाले ५३ अतो वयं सर्वे यस्य नियममाज्ञाप्रपन्नाः प्राप्ताः संतो लोकहितं यथाभवत्येवं तन्नियमं मूढ्यर्पितं वहामः ५४ तत्तद्वक्त्रोद्दिष्टं त्वानिरासितुं समर्थो ह्यमिति शेषः यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् ५५ श्रीरुद्रोऽपि प्रत्याचष्टे वयमिति चतुर्भिः । मुग्धमहति । महस्वमेवाह । यस्मिन्परे परमेश्वरे अजाब्रह्माणस्त एव जीवास्तैर्वाकोशाऽपार्थि भूता ब्रह्मांडवियग्रहा ईदृशादृश्यमाना ब्रह्मांडप्रमाणा अन्येऽपि भवन्ति जायन्ते नश्यन्ति च । यत्र येषु ब्रह्मांडेषु लोकेशाभिमानिनो वयं प्रमामः ५६ ननु सर्वज्ञस्य तव भ्रमः कुतस्तत्राह अहमिति ५७ पारदर्शिनः सर्वज्ञा अपि यस्य माया न विद्मः ५८ ५९ ६० हे सताभीप्सित मा मां अव पाहि ६१ अपराधं निवेदयन् प्रार्थयते अजानतेति अर्घंडुः खं अपचितिं मद्भक्तो हे निष्कृतिव (तां) न पश्यामि इति चेत्तत्राह यस्य तव नाग्निकीर्तिरे नरकस्थेऽपि मुच्येत तस्य तवीकमशक्यमिति भावः ६२

तदभिद्रवदुद्गीक्ष्य स्वप्रयासं च निष्फलम् ॥ दुर्वासा दुद्रुवे भीतो दिक्षु प्राणपरीप्सया ४९ तमन्वधावद्भगवद्रथांगदावाग्निरुद्धतशिखो यथाहिम् ॥ तथानुषक्तं मुनिरीक्षमाणो गुहाविविस्तुः प्रससारमेरोः ५० दिशो नभः क्षमां विवरानसमुद्रां लोकानसपालान् त्रिदिवंगतः सः ॥ यतो यतो धावति तत्र तत्र सुदर्शनं दुष्प्रसहं ददर्श ५१ अलब्धनाथः स यदा कुतश्चित्संस्तचितोऽरण्येषमाणः ॥ देवं विरिच्य समगाद्विधातस्त्राह्यात्मयोनेऽजिततेजसो माम् ५२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ स्थानं मदीयं सह विश्वमेतत् क्रीडावसाने द्विपरार्थसंज्ञे ॥ भ्रमंगमात्रेण हि संदिग्धक्षोः कालात्मनस्तस्य तिरोभविष्यति ५३ अहं भवोदसं प्रपन्नाः प्रवेशभूतेशसुरेशमुख्याः ॥ सर्वे वयं यन्नियमं प्रपन्ना मूढ्यर्पितं लोकहितं वहामः ५४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ प्रत्याख्यातो विरिचि च न विष्णुचक्रोपतापितः ॥ दुर्वासाः शरणं यातः शर्वकैलासवासिनम् ५५ ॥ श्रीशंकर उवाच ॥ वयं न तात प्रभवामभूमि यस्मिन्परेऽन्येऽप्यजजीवकोशाः ॥ भवन्ति कालेन भवन्ति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं प्रमामः ५६ अहं स नत्कुमारश्च नारदो भगवानजः ॥ कपिलोऽपार्तरतभो देवलो धर्म आसुरिः ५७ मरीचिप्रमुखाश्चान्ये सिद्धेशाः पारदर्शिनः ॥ विदामन वयं सर्वे यन्माया मायया तृताः ५८ तस्य विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः ॥ तमेव शरणं याहि हरिस्ते शं विधास्याति ५९ ततो निराशो दुर्वासाः पदं भ्रमवतो यथो ॥ वैकुण्ठारव्यं यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ६० संदह्यमानोऽजितशस्त्रवद्विना तत्पादमूले पतितः स वेपथुः ॥ आहाच्युतानं तसदीप्सितप्रमोक्ततामसं माञ्जहिविश्वभावन ६१ अजानताते परमानुभावं कृतं मया धं भवतः प्रियाणाम् ॥ विधेहितस्यापचितिविधातमुच्येत यन्नामन्युदिते नारकोऽपि ६२

तदा ऋषेः भीतः सन् प्राणपरीप्सया दिक्षु दुद्रुवे ४९ यतो यतो याति तत्र तत्र चक्रं ददर्श एवं सर्वत्र भ्रमित्वा ब्रह्माणं शरणं जगाम ५० ५१ ५२ तदा नाहं समर्थ इति ब्रह्मवाक्यं श्रुत्वा शंकरं जगाम ५३ ५४ ५५ तदा शंकरः त्वद्भक्षणे नाहं समर्थः यस्य चक्रं तमेव शरणं याहीत्युवाच ५६ ५७ ५८ ५९ तदा विष्णुं गत्वा त्राहि इति प्रार्थयामास ६० ६१ ६२

(पुनर्निर्दिष्टैः) ६३ नभाशासेनस्पृहयामि ६४ इमंपरंचलोकंहित्वा ६५ ६६ प्रतीतं प्राप्तमपि ६७ ६८ आत्मनस्तत्रैव अभिचारो हिंसायतोऽभूत् तमेवयातु अशिवमनर्थम् ६९ तपो विद्यासंपन्नस्यममकथमनर्थः समजनीति मास्मिन्विस्मयंकाशीरित्याह तप इति ७० ७१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां अंबरीषचरिते चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ पंचमेविष्णुचक्रंतु प्रसाद्य प्राणसंकटात् ॥ दुर्वासारक्षितस्तेन यथा तदृशमभिर्यते ॥ १ ॥ (सद्यमनमितिच्छेदः सुलोपः पादपूरणार्थः उद्यमनं धावनादिवत्तम्) २ ज्योतिषान्नत्राणापतिः सो मस्त्वंमात्राणि हिन्द्रियाणि च त्वच्छतयेवाग्न्यादयः स्वंस्वं कर्तुं कुर्वतीत्यर्थः ३ सहस्रं अरायस्य हे सहस्रार स्वस्ति शरणं भूयाः इडस्पते पृथ्वीपते ४

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहंभक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इवादिज ॥ साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्मत्तजनप्रियः ६३ नाहमात्मानमाशासेमद्रक्तैः साधुभिर्विना ॥ श्रियं चात्यंतिकीं ब्रह्मन्येषां गतिरहंपरा ६४ ये दाराभारपुत्रास्तान्प्राणान् वित्तमिदं परम् ॥ हित्वा मां शरणं याताः कथं तान् त्यक्तुमुत्सहे ६५ मयि निर्वद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ॥ वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सास्त्रियः सत्पतिर्यथा ६६ मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥ नेच्छंति सेवया पूर्णाः कुतोऽभ्युत्थन् लवि हुतम् ६७ साधवो हृदयं महांसाधूनां हृदयं त्वहम् ॥ मदभ्यंते न जानंति नाहं तेभ्यो मनामपि ६८ उपायं कथयिष्यामि तव विप्रशृणुष्व तत् ॥ अयमात्माभिचार स्तेयतस्तयातु वैभवान् ॥ साधुषु प्रहितं तेजः प्रहर्तुः कुरुते अजिवम् ६९ तपो विद्या च विप्राणां निश्रेयसकरे उमे ॥ ते एव दुर्विनीतस्य कल्पे ते कर्तुरभ्यथा ७० ब्रह्मं स्तद्वच्छमद्रं तेनाभागतनयं नृपम् ॥ क्षमापय महामां ततः शांतिर्भविष्यति ७१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे अंबरीषचरिते चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवतादिष्टो दुर्वासाश्चक्रतापितः ॥ अंबरीषमुपावृत्त्य तत्पादौ दुःखितोऽग्रहीत् १ तस्य सोद्यमनं वीक्ष्य पाद स्पर्शविलज्जितः ॥ अस्तावीतद्वे रस्त्रं कृपया पीडितो भृशम् २ ॥ अंबरीष उवाच ॥ त्वमग्निर्भगवानसूर्यस्त्वं सोमो ज्योतिषां पतिः ॥ त्वमापस्त्वं क्षिति व्योम वायुर्मात्रं हिन्द्रियाणि च ३ सुदर्शनं नमस्तुभ्यं सहस्राराच्युतप्रिय ॥ सर्वास्त्रघातिनविप्रायस्वस्ति भूया इडस्पते ४

विष्णुः उवाच ॥ अहंभक्तपराधीनः ६३ ये दारादीन् हित्वा मां शरणं याताः तान् त्यक्तुं कथं उत्सहे ६४ ६५ ६६ ६७ साधवः मम हृदयं साधूनां अहं हृदयं मदभ्यंते न जानंति इत्यादि ६८ हे विप्र ते उपायं कथयामि शृणु ६९ ७० हे ब्रह्मन् राजानं गत्वा क्षमापय ततः ते शांतिर्भविष्यति ७१ ॥ इति नवमे चतुर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवता आदिष्टः दुर्वासाः चक्रतापितः सन् अंबरीषं पृथु तत्पादौ अग्रहीत् १ तदा पादस्पर्शविलज्जितः राजा चक्रं अस्तौत् २ त्वं अग्निः सूर्यः ज्योतिषां पतिरित्यादि ३ ४

ब्राह्मणरक्षणं तव युक्तमेवेत्याह । त्वंधर्म इति (ऋतं तु सूनुतावाणी) न च तवेयमतिस्तुतिरित्याह । पौरुषं पुरुषस्येश्वरस्य परं तेजः सामर्थ्यत्वं अयं भावः 'सपेक्षत' इत्यादिभ्युतिप्रसिद्धं भगवतः शोभनं दर्शनं हि सुदर्शनं तव सर्वजातं अतस्त्वमेव सर्वज्ञ इति ५ हे सुनाम अद्भुतकर्मणो वाकः स्तोतुं समर्थः अतस्तुभ्यं केवलं नमो गृण इत्यन्वयः अद्भुतकर्मत्वमेवाह । अखिलाणां धर्माणां सेतवे मर्यादा रूपाय । अतएवाधर्मशीलानामसुराणां धूमकेतवे दाहकाय । त्रैलोक्यं गोपायतीति तथा । विशुद्धमत्युज्ज्वलं वर्षस्तेजो यस्य तस्मै तदेव प्रपद्यति त्वत्तेजसेति द्वाभ्याम् । सूर्यादीनां प्रकाशश्च (त्वत्तेजसा घृतः) त्वयैव रूप्यते प्रकाशयत इति त्वद्रूपं (सदसत्कार्यकारणात्मकं हे गिरांपते तव महिमा महात्मनामपि दुरत्ययः) ७ हे अजित अनंजनेन श्रीहरिणायदाविसृष्टः त्वं तदादेत्यदानवानां बलं प्रविष्टः सन् तेषां बाह्यादीन् वृक्कणन् विराजसे । पाठांतरे कर्जितादेत्यदानं यस्मिन् तद्वलं पूर्वपदेन संधिरार्थः ८ किंच त्वया भगवन्निपुकेन खलानामेव दंडः कार्यः साधवस्तुरक्षणीयाः अतो विप्ररक्षणेनास्माननुग्रहाणेत्याह सत्त्वमिति । हे जगत्प्राण । स एव भूतः त्वं खलानामेव प्रहरणार्थं निरूपितो नियुक्तः । अतोऽस्मत्कुलस्य देवहेतवे माग्यलामायविप्रस्य मंत्रं विधेहि । तदेवनोऽनुग्रहः ९ सर्वसुकृतापणेन विप्ररक्षाप्रार्थयते यद्यस्तीति द्वाभ्यां विप्रो देवदेवतायस्मिन् तव १० ११ तस्यैव राज्ञो याच्यया (अशाम्यत् शशाम) १२ १३ १४ (कोऽर्थो दुष्करः कोऽविषयो दुस्त्यजः विप्ररक्षणं कामकोषादित्यागधसाधुस्त्वभावपदेत्यर्थः) १५ १६

त्वंधर्मस्त्वष्टुतं सत्यं त्वयज्ञोऽखिलयज्ञभुक् ॥ त्वं लोकपालः सर्वात्मा त्वं तेजः पौरुषं परम् ५ नमः सुनामाखिलधर्मसेतवे ह्यधर्मशीलासुरधूमकेतवे ॥ त्रैलोक्य गोपाय विशुद्धवर्चसे मनोजवायाऽद्भुतकर्मणे गृणे ६ त्वत्तेजसा धर्ममयेन सह तं तमः प्रकाशश्च धृतो महात्मनाम् ॥ दुरत्ययस्ते माहिमा गिरांपते त्वद्रूपमेतत् सदसत्परावरम् ७ यद्वाविसृष्टस्त्वमनंजनेनैव बलं प्रविष्टोऽजितदैत्यदानवम् ॥ बाहू दरोर्ध्वं घ्निशिरोधराणि वृक्कणन्नजस्रं प्रधने विराजसे ८ सत्त्वं जगत्प्राणखलप्रहाणये निरूपितः सर्वसहो गदामृता ॥ विप्रस्य चास्मत्कुलदैवहेतवे विधेहि मद्रतदनुग्रहोऽहिनः ९ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा स्वधर्मो वा स्वनुष्ठितः ॥ कुलं नो विप्रदैवंच द्विजो भवतु विज्वरः १० यदि नो भगवान्प्रीत एकः सर्वगुणाश्रयः ॥ सर्वभूतात्मभावेनाद्विजो भवतु विज्वरः ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति संस्तुवतो राज्ञो विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ॥ अशाम्यत् सर्वतो विप्रं प्रदहत् राजयाच्यया १२ समुक्तोऽस्त्राग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्तिमांस्ततः ॥ प्रशशंसत मुर्वीशं युं जानः परमा शिषः १३ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ अहो अनंतदासानां महत्त्वं दृष्टमद्यमे ॥ कृतागसोऽपि यद्वा जनमंगलानि स भीहसे १४ दुष्करः कोऽनुसाधूनां दुस्त्यजो वामहात्मनाम् ॥ यैः संगृहीतो भगवान्मात्वतामृषभो हरिः १५ यन्नाम श्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्भलः ॥ तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते १६

१ त्वां स्तोतुं कः समर्थः अतः तुभ्यं केवलं नमः उच्चारितवान् अस्मि । इत्यादि स्तुत्वा प्रार्थयामास ६ ७ ८ ९ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा स्वधर्मो वा स्वनुष्ठितः कुलं नो विप्रदैवंच द्विजो भवतु विज्वरः १० यदि नः सर्वभूतात्मभावेन भगवान्प्रीत भेत् तर्हि अयं द्विजः विज्वरो भवतु ११ एवं स्तुवतः राज्ञः चक्रं अशाम्यत् १२ अस्त्राग्नितापेन मुक्तः दुर्वासाः स्वस्तिमान् सन् राजानं प्रशशंस १३ अहो अनंतदासानां महत्त्वं अद्यमया दृष्टं कृतागसोऽपि मम मंगलानि ईहसे इत्यादि १४ १५ १६

१७ राजेत्यादिश्लोकद्वयंशुक्रोक्तिः १८ (आतिथ्यं अतिथयेद्विवं अत्रादिकं मिष्टमशित्व । मुक्त्वा) १९ प्रीतोस्मीति श्लोकद्वयं पुनश्च विमोक्तिः । आत्मनि विषये मेधावेन (भवति) तेना
तिष्ठेत् २० (स्वःस्त्रियो देवांमनाः गायंति गार्स्यंति ।) मूरियं तत्र स्थितो जनः कीर्तयिष्यति २१ (अहेतुकं यथा स्यात्तथा यथैव दृश्येत्यर्थः) २२ तस्य धैर्यातिशयमाह । मतो मुनिर्वा
क्तानामतस्तावत्संवत्सरोऽप्रतिक्रांत इति (अम्भोजलमात्राशनः) २३ द्विजस्योपयोगेन भोजनेन अतिपवित्रमाहरत् बुभुजे । स्ववीर्यचधैर्यादिलक्षणं (व्यसनं संकटं ततो विमोक्षं च सर्वं)
परानुभावं भगवतः प्रभावं मेने २४ एवंविधा अनेके गुणाय स्यसः आविरिच्यन् विरिच्य पदसहितान् भोगान् निरयन् प्रायान पश्यदित्यर्थः २५ २६ २७ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥

राजन्ननुगृहीतो हं त्वया तिकरुणात्मना ॥ मदघं पृष्ठतः कृत्वा प्राणायन्मेभिरक्षिताः १७ राजा तमकृताहारः प्रत्यागमनकांक्षया ॥ चरणावुपसंगृह्य प्रसाद्य
समभोजयत् १८ सोशित्वा दृढतमानीतमातिथ्यं सार्वकामिकम् ॥ दृष्ट्वा त्मानृपतिं प्राह भुज्यतामिति सादरम् १९ प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मितवभामवतस्य
वै ॥ दर्शनस्पर्शनालपैरातिथ्येनात्ममेधसा २० कर्मावदातमेतत्ते गायंति स्वःस्त्रियो मुहुः ॥ कीर्तिपरमपुण्यां च कीर्तयिष्यति मूरियम् २१ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ ॥ एवं संकीर्त्य राजानं दुर्वासाः परितोषितः ॥ ययौ विहाय साऽम्भं ब्रह्मलोकमहेतुकम् २२ संवत्सरोऽप्यगातावद्यावतानामतो गतः ॥ मुनिस्त
दर्शनाकांक्षो राजाऽम्भक्षो बभूव ह २३ गते च दुर्वासासि सौवरीषो द्विजोपयोमातिपवित्रमाहरत् ॥ ऋषेर्विमोक्षं व्यसनं च बुद्ध्यामेने स्ववीर्यं च परानुभावम् २४
एवं विधानेकगुणसराजापरात्मानि ब्रह्मणि वासुदेवे ॥ क्रियाकलापैः समुवाह भक्तियया विरिच्यान्निरयांश्चकार २५ अथांबरीषस्तनयेषु राज्यं समानशीलेषु वि
सृज्यधीरः ॥ वनं विवेशात्मनि वासुदेवे मनोदधत् ध्वस्तगुणप्रवाहः २६ इत्येतत्पुण्यमाख्यानं मंबरीषस्य भूपतेः ॥ संकीर्तयन्ननुध्यायन् भक्तो भगवतो भ
वेत् २७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे अंबरीषचरिते पंचमोऽध्यायः ५ ॥

हे राजन् अहं त्वयानुगृहीतः मदघं पृष्ठतः कृत्वा मे प्राणाः रक्षिताः १७ ततः अकृताहारः राजा ऋषेः चरणौ संप्रगृह्य प्रसाद्य समभोजयत् १८ सः आशिषः दत्त्वा
नृपतिं भुज्यतामित्याह १९ तव दर्शनादिभिः प्रीतोऽस्मि २० हे राजन् एतत् तव कर्म स्वस्त्रियः गायंति ते पुण्यां कीर्तिं इयं भूः कीर्तयिष्यति २१ ॥ श्रीशुक उ
वाच ॥ एवं उक्त्वा ऋषिः ब्रह्मलोकं ययौ २२ संवत्सरोऽप्यगातावत् यावतानागतो गतः मुनिस्तदर्शनाकांक्षो राजाऽम्भक्षो बभूव ह २३ एवं दुर्वासासि गते सति स्वयं बुभु
जे एतत् भगवदनुभावं मेने २४ एवंविधो राजा वासुदेवे क्रियाकलापैः भक्तिं कुर्वन् आविरिच्यान् भोगान् निरयवत् मत्वा २५ कालेन तनयेषु राज्यं विसृज्य वासु
देवे मनो निवेश्य वनं विवेश २६ एतत् पुण्यं आख्यानं यः कीर्तयेत् ध्यायेत् सः भगवतः भक्तो भवेत् २७ ॥ ॥ इति नवमे पंचमः ॥ ५ ॥ ५ ॥

पुत्रार्येऽंबरीषस्यवंशमुक्ताततःपरम् । वृष्टाद्यष्टमिरध्यायैरिदं वाक्यं त्रैश उच्यते ॥ १ ॥ तत्र वृष्टेशशादादिर्माषाप्रंतो निरूप्यते । प्रसंगात्सोभरेराख्यामांघातृतनयापतेः ॥ २ ॥ १ तंतवे संतानार्थम् २ ये अंगिरसाजनिता एते रथीतरस्य क्षेत्रे प्रसूतत्वेन रथीतरमोत्राः संतः अंगिरसो वीर्येण प्रसूतत्वादां गिरसाश्च । पुनरपि रथीतराणामन्येषां जातानां प्रवरा मुख्याः स्मृताः यतः सत्रोपेता ब्राह्मणा इत्यर्थः ३ तदेवं मनोर्दशसु पुत्रेषु पृषदश्च कविश्च विरक्तवान्नवंशपर्वतकौ । करुणादीनां सप्तानां च वंशास्तारतम्यक्रमेणोक्ताः इदानीमतिविततमिक्षाकोर्वशमाह । सुवत इत्यादिनायावत्सोमवंशप्रस्तावः । सुतं कुर्वतो मनोर्घ्राणतोजज्ञे । 'अद्याजिनयामास दशपुत्रान्' इति पूर्वोक्तं बाहुल्याभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । पुत्राणां शते ज्येष्ठाः ४ 'आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्भूय विध्यहिमालयोः' तस्मिन्पुरस्तात्समुद्रपर्यंतं मंडलविभागेन पंचविंशतिर्नृपा अभवन् हेतुपतयैव पश्चाच्च पंचविंशतिः । मध्ये तु ज्येष्ठास्त्रयः । अपरे तु अन्यत्र दक्षिणोत्तरादिषु ५ विकुक्षिरे वंशशाद इति विश्रुत इति वक्ष्याति तत्र हेतुमाह स एकदेति चतुर्भिः ६ क्रियार्हणान् आद्वार्हान् आदत्त अमल्यत् ७ तद्वर्तसिष्ठः प्रोक्षणाया आद्वोचितसंस्कारात् ८ त्यसं विधिः सदाचारो येन तम् ९ सगृह्णन् जापकेन वसिष्ठेन । राज्यभोगेन विरक्तो यो भीतः तेन योगेन कलेवरं त्यक्त्वा स यत्परंतत्त्वं तदवाप १० शासकपालयन् हरिभोजे ११

॥ श्रीशुक उवाच ॥ विरूपः केतुमान् शंभुर्बरीषसुतास्त्रयः ॥ विरूपात् पृषदम्बोभूतपुत्रस्तुरधीतरः १ रथीतरस्याप्रजस्य भार्यायां तंतवे प्रथितः ॥ अंगिराजं नयामास ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् २ एते क्षेत्रप्रसूता वै पुनस्त्वांगिरसाः स्मृताः ॥ रथीतराणां प्रवराः सत्रोपेतादिजातयः ३ सुवतस्तु मनोर्जज्ञे इदं वाक्यं प्रोक्तं सुतः ॥ तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदं वाक्यं ४ तेषां पुरस्तादमवन्नार्यावर्ते नृपानृप ॥ पंचविंशतिः पश्चाच्च त्रयो मध्येऽपरैरन्यतः ५ स एकदाऽष्टकाभ्यां इदं वाक्यं सुतमादिशत् ॥ मांसमानीयतामिध्यं विकुक्षे गच्छ माचिरम् ६ तथेति स वनं गत्वा मृगान् हत्वा क्रियार्हणान् ॥ श्रांतोऽप्युसितीवीरशशं चाददपस्मृतिः ७ शेषं निवेदयामास पित्रे तेन च तद्वरुः ॥ चोदितः प्रोक्षणाया ह दुष्टमेतदकर्मकम् ८ ज्ञात्वा पुत्रस्य तत्कर्म गुरुणाभिहितं नृपः ॥ देशान्निःसारया मांससुतं त्यक्तविधिरुषा ९ स तु विप्रेण संवादं जापकेन समाचरन् ॥ त्यक्तकलेवरं योगी स तेनावाप यत्परम् १० पितर्युपरते म्येत्यविकुक्षिं पृथिवीमिमाम् ॥ शसदीजिह्वारियज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ११

॥ श्रीशुक उवाच ॥ अंबरीषस्य पुत्राः त्रयः विरूपः केतुमान् शंभुः विरूपात् पृषदम्बः तस्य रथीतरः १ सः अनपत्यः तस्य भार्याया अंगिराः अपत्यार्थं प्रार्थितः सन् तस्यां पुत्रान् जनयामास ते ब्रह्मवर्चस्विनः बभूवुः २ एते रथीतरक्षेत्रे अंगिरसः वीर्येण जाताः अतो अंगिरसा रथीतराश्च अभवन् ३ ततः वैवस्वतमनोः सुवतः नासिकातः इदं वाक्यं जज्ञे तस्य विकुक्षिः निमिः दंडकायाः शतपुत्राः बभूवुः ४ ५ एकदा इदं वाक्यं अष्टकाभ्यां मांसमानीयार्थं विकुक्षिं आदिशत् ६ सः वनं गत्वा मृगान् हत्वा उसिष्ठः सन् शशं प्रक्षयित्वा ७ शेषमांसं पित्रे निवेदयामास तदा इदं वाक्यं नोदितः वसिष्ठः प्रोक्षणकाले तत्कर्म ज्ञात्वा राज्ञे निवेदयामास ८ तदा इदं वाक्यं पुत्रं देशान्निःसारयामास ९ इदं वाक्यं योगेन देहं हित्वा तत्त्वं अवाप १० अथ विकुक्षिः पितर्युपरते सति इमां पृथ्वीं पालयामास स एव शशाद इति विश्रुतः अभूत् ११

इन्द्रोवाहोयस्येतीन्द्रवाहः ककुदिस्थितस्वात्ककुत्स्थः इति शब्दादसुतस्य ग्रीणिनामानितत्कर्मनिमित्तानि १२ तान्येव व्याचक्षाण आह कृतांतइतिसप्तभिः कृतं निष्कर्ममतीतितया । पार्ष्णिग्राहः सहायः १३ इन्द्रो यदि मम वाहनं स्यात् तर्हि दैत्यान् हनिष्यामीति तेन वाहनत्वेन वृत्तः सन्निप्रोलज्जया तदनंगीकुर्वन् विष्णोर्वचनात् तत्स्ववाहनत्वाय महा न्मृगो बभूवेत्यर्थः १४ १५ १६ येभिर्मुखं युक्तान् यमं दर्शयितुं स देहानेव मल्लिरनयदित्यर्थः १७ तद्वदृष्ट्वाऽन्ये दुदुः स्वमालयं पातालम् १८ इति एतैः कर्मभिः पुरंजयादिनामभिराहतः पातांतरे आहूत इत्यर्थः १९ २० शावस्तिः शावस्तस्य पुत्रः २१ कुवल्याश्वक एव धुंधुमार इति ख्यातस्तत्र कारणमाह यदिति । सुतानामेकविंशत्या सह स्रैरहनृतः सन् हतवान् २२ धुंधुमार इति चेति चकार स्थान्वयः (मुख्याग्निना मुखोद्भवेन बह्निना) २३ २४

पुरंजयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः ॥ ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणुनामानिकर्मभिः १२ कृतांत आसीत् समरो देवानां सह दानवैः ॥ पार्ष्णिग्राहो वृत्तो वीरो देवैर् दैत्यपराजितैः १३ वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः ॥ वाहनत्वेन वृत्तस्तस्य बभूवेंद्रो महावृषः १४ ससन्नद्रो धनुर्दिव्यमादाय विशिखानां शितान् ॥ स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सु ककुदिस्थितः १५ तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः ॥ प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणाद्विदशैः पुरम् १६ तैस्तस्य चामूत्प्रधनं तु मुलं रोमहर्षणम् ॥ यमायमल्लैरनय दैत्यान् येऽभिययुर्ध्वं १७ तस्येषु पातामि मुखं युगांताग्निमिवोल्बणम् ॥ विस्म्यदुद्भुदैत्या हन्यमानाः स्वमालयम् १८ जित्वा पुरं धनं सर्वं स श्रीकं वज्रपाणये ॥ प्रत्ययच्छत्स राजर्षिरिति नामभिराहतः १९ पुरंजयस्य पुत्रो भूदनेनास्तत्सुतः पृथुः ॥ विश्वरंधिस्तत्तश्चंद्रो युवनाश्वश्च तत्सुतः २० शावस्तस्तत्सुतो येन शावस्ती निर्ममेपुरी ॥ बृहदश्वस्तु शावस्तिस्ततः कुवल्याश्वकः २१ यः प्रियार्थमुत्तंकस्य धुंधुना मासं रबली ॥ सुतानामेकविंशत्या सह स्रैरहनृतः २२ धुंधुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः ॥ धुंधोर्मुख्याग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः २३ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च मद्राश्व इति भारत ॥ दृढाश्वपुत्रो ह्यश्वो निकुंभस्तत्सुतः स्मृतः २४

तस्य पुत्रः पुरंजयः इन्द्रवाहः ककुत्स्थः इति नामत्रयेण अभूत् तस्य कर्मभिर्नामानि शृणु १२ पुरा देवदैत्यसमरे देवैर्वृतः सः उवाच इन्द्रो यदि मम वाहनं स्यात् तर्हि दैत्यान् हनिष्यामि १३ एवं वाहनत्वेन वृत्तः इन्द्रो लज्जया तदनंगीकुर्वन् विष्णोर्वचनात् वृषभो बभूव १४ तदा वृषरूपेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा १५ सः दैत्या न्दृष्ट्वा तेषां सर्वं धनं इन्द्राय प्रायच्छदिति १६ १७ १८ १९ पुरंजयात् अनेनाः तस्य पृथुः तस्य विश्वरंधिः तस्य चंद्रः तस्य युवनाश्वः २० तस्य शावस्तः येन शावस्ती पुरी निर्मिता तस्य बृहदश्वः तस्य कुवल्याश्वः २१ सः एकविंशतिसहस्रपुत्रैः सह वृतः धुंधुनामासुरं अहनत् २२ तेन धुंधुमार इति विख्यातः धुंधोर्मुख्याग्निना तत्सुताः सर्वे दग्धाः २३ दृढाश्वः कपिलाश्वः मद्राश्व इति त्रयः अवशिष्टाः दृढाश्वात् ह्यश्वः तस्य निकुंभः २४

(अथ) तस्मात् निकुंभात् कशाश्वः २५ भार्याणांशतेन सह अस्य पुत्रार्थमिन्द्रवैवस्यामिष्टिवर्तयामासुः स्मेत्याश्वये २६ तदेवाह राजेतिषद्भिः । तर्पितः तृपितः स नृजलार्थप्रविष्टः मं
प्राप्तिमंत्रितं जलं पत्नैर्देयं स्वयंपयौ २७ व्युदकं निरुदकं पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकारणम् २८ अहो दैवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किंचिदिति वदंतः ईश्वराय नमस्कारं चक्रुः २९ ३० अयं कंधा
स्यतीतिदुःसिरीर्विमैरुके सति तस्यामिष्ट्यामाराधितं द्रोमांघातापास्यति हेवत्स भारोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदात् (तन्मुखे निक्षिप्तवानित्यर्थः) ३१ तस्य पिता युवनाश्वो भिन्नकुत्रि
पुत्रममार । किंतु कालांतरे तपसा सिद्धिमन्वगात् ३२ मांघातुर्महिमानमाह प्रसहस्युरिति षद्भिः अंगहं राजर्न यस्मात् मांघातुर्दस्यवउद्विग्नाः कंपिताः संतस्तसंति अतर्द्रोयस्य प्रसहस्युरि
ति नाम विदधे स मांघाता अवनिमेकः शशासेत्पुत्रेभ्यः ३३ अच्युतस्य तेजसा अग्रच्युततेजसेति वा ३४ आत्मविदापि सः यज्ञं विष्णुभीजे तमेव विशिनष्टि सर्वदेवमयमिति सार्धेन ३५ ३६

वर्हणाश्वो निकुंभस्य कशाश्वो थास्य सेनांजित् ॥ युवनाश्वो भवत्तस्य सोनपत्यो वनंगतः २५ भार्याशतेन निर्विण्णः ऋषयोऽस्य कृपालवः ॥ इष्टिस्मवर्तयां च
कुरेर्द्वीतिसुसमाहिताः २६ राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशितार्पितः ॥ दृष्ट्वा शयानान् विप्रान् स्तान् पपौ मंत्रजलं स्वयम् २७ उथितास्ते निशम्याथ व्युदकं कल
शं प्रभो ॥ पप्रच्छ कस्य कर्णे दंपीतं पुंसवनं जलम् २८ राज्ञा पीतं विदित्वाथ ईश्वरप्रहितेन ते ॥ ईश्वराय नमश्च कुरहो देवबलं बलम् २९ ततः काल उपावृत्ते कुक्षिनि
मिच्यदक्षिणम् ॥ युवनाश्वस्य तु नयश्चक्रवर्ती जज्ञानह ३० कंधास्यति कुमारो यस्तन्मरोक्ष्यते घृशम् ॥ मांघातावत्समारोदीरितीन्द्रो देशिनीमदात् ३१
नममारपिता तस्या विप्रदेवप्रसादतः ॥ युवनाश्वो यतैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ३२ प्रसहस्युरेतीन्द्रो गविदधेनामतस्य वै ॥ यस्मात्प्रसंतिस्तु द्विग्रादस्य वराव
णादयः ३३ यौवनाश्वो यमांघाता चक्रवर्त्यवर्नी प्रभुः ॥ सप्तद्वीपवर्ती मेकः शशासाच्युततेजसा ३४ ईजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविमूरिदक्षिणैः ॥ सर्वदेवमयं देवं
सर्वतमकमतीन्द्रियम् ३५ द्रव्यमंत्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तवर्तिवजः ॥ धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्यदात्मकम् ३६

तस्य पुत्रो ह्यौ वर्हणाश्वकशाश्वौ कशाश्वो सेनाजित् तस्य युवनाश्वस्यः अनपत्यः भार्याशतेन सह वनंगतः तस्य पुत्रार्थं ऋषयः कुरहो इष्टिं चक्रुः २९ २६ निशि
तृपितो राजा शयानान् विप्रान् दृष्ट्वा अभिमंत्रितं जलं पत्न्यै देयं स्वयं पयौ २७ प्रातः ते मुनयः व्युदकं कलशं दृष्ट्वा राज्ञा पीतं विदित्वा अहो दैवबलं बलं इत्यु
क्त्वा ईश्वराय नमश्चक्रुः २८ २९ ततः काले प्राप्ते सति युवनाश्वस्य दक्षिणं कुक्षिं भित्त्वा निर्गतः अयं कुमारः कं पार्याति ३० इति विप्रैः उके सति तस्या
दृष्ट्वा आराधितः इंदः मांघाता इति ब्रुवन् तन्मुखे तर्जनीमदात् ३१ तस्य पिता भिन्नकुत्रिपि विप्रदेवप्रसादतः नममार कालांतरेण तत्रैव सः सिद्धिं अन्वगात्
३२ कंधास्य युवनाश्वस्य नाम प्रसहस्युरिति विदधे यस्मात् रावणादयः प्रसंति ३३ असौ मांघाता अवनिं शशास ३४ सः शशविदोः कन्यायां विदुमस्तां पुरुकुत्सं अं
विदुमस्तां पुरुकुत्सं अं कन्यायां विदुमस्तां पुरुकुत्सं अं उत्प्रादयामास ३५ ३६

प्रतिष्ठितमस्तंगच्छति ३७ प्रसंगात्सौभरेश्चरितमाह तेषामितियावस्तमाभिः (नृपोमांघाता) तेषांस्वसारोमांघातः कन्याः ३८ ननु महातापसस्यकुतोविवाहप्रसंगः कथंवाजराज
 कर्तव्यमस्त्वन्मन्त्रिरेव तदाह यमुनेतिषद्भिः (निर्वृतिमुक्तम्) ३९ नृपोमांघातारम् सोपिमांघातास्वयंवरे कामं गृह्यतामित्याह । स इति ४० सविप्रः स्त्रीणां अप्रियमांविचिंत्यानेन नृपोमांघात
 माप्रत्युक्तः अत आत्मानं तथा साधयिष्य इति व्यवसितो निश्चितवान् इति द्वयोरन्वयः । अप्रियत्वे हेतुः जरठो वृद्धः । वलीमिर्युक्तः पलितश्च । एजत्कः कंपमानशिराः । तापसत्वादिना
 वा असंमतो ह भवितुं कृत्वा ४१ तयेत्यस्य प्रपंचः सुरस्त्रीणामपीप्सितम् । किंपुनर्मनुजैर्द्राणां याः स्त्रियः तासां मिति ४२ ततः किंवृत्तं तदाह मुनिरिति द्वाभ्याम् । सन्नाप्रतिहारं पंचाशतां
 पिराजकन्याभिः स एक एव वरो वृत्तः ४३ (अयं वरो ममैवानुरूपः मनुष्यमाकमिति तासां कलहो भूत्) ४४ तस्य गार्हस्थ्यवर्णयति स इति चतुर्भिः बह्वच इति मंत्रसामर्थ्यमुक्तं ताभिः सह रेमे इत्यु
 तरेणान्वयः । करेमे । अपारणीयं दुरंतं यत्तपः तस्य श्रिया समृद्ध्या मनस्यः परिच्छदायेषु तेषु गृहेषु तथानानाविधेषु वनेषु च अमलान्यं मांसि येषां तेषु सरस्सु च । कथंभूतेषु सोमाधिकानां क
 हाराणां काननानि स्तोमायेषु ४५ कथंभूतेषु गृहादिषु स्वकंकुताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु अनुगायंतो द्विजाश्च पक्षिणो भृंगाश्च बंदिनश्च येषु कथंभूतः महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितः सन्
 (अन्यवहारो भोजनं) ४६ स्तंभं गर्व ४७

यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतिष्ठति ॥ सर्वतद्यौवनाश्वस्य मांघातः क्षेत्रमुच्यते ३७ शशविंदोर्दुहितरि विंदुमत्यामघानृपः ॥ पुरुकुत्समं वरीषं मुचुकुंदं च
 योगिनम् ॥ तेषांस्वसारः पंचाशत्सौभरिवज्रिरेपतिम् ३८ यमुनां तर्जले मग्नस्तप्यमानः परंतपः ॥ निर्वृतिं वीक्ष्य जातस्पृहः सन् मांघातारं गत्वा एकं कन्यां
 स्पृष्ट्वा नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत ॥ सोप्याह गृह्यतां ब्रह्मन् कामं कन्यास्वयंवरे ४० सविचिंत्याप्रियः स्त्रीणां जरठो यमसंमतः ॥ वलीपलित एजत्क हस्य हं प्र
 त्युदाहृतः ४१ साधयिष्ये तथात्मानं सुरस्त्रीणामपीप्सितम् ॥ किंपुनर्मनुजैर्द्राणां मिति व्यवसितः प्रभुः ४२ मुनिः प्रवेशितः क्षत्राकन्यातः पुरस्मृद्धिमत् ॥
 वृत्तश्च राजकन्याभिरैकं पंचाशतावरः ४३ तासां कलिरमूहूयास्तदर्धे पोह्य सौहृदम् ॥ ममानुरूपो नायं वदति तद्गतचेतसाम् ४४ सबह्वचस्ताभिरपारणीय
 तपः श्रिया जर्घ्यपारिच्छदेषु ॥ गृहेषु नानोपवनामलांभः सरस्सु सोमाधिकाननेषु ४५ महार्हशय्यासनवस्त्रमूषणस्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः ॥ स्वलं
 कृतस्त्रीपुरुषेषु नित्यदारे मेऽनुगाया द्विजभृंगबंदिषु ४६ यद्गार्हस्थ्यं तु संवीक्ष्य सप्तद्वीपवतीपातेः ॥ विस्मितः स्तंभमजहात् सार्वभौम श्रियान्वितम् ४७

३७ ३८ ३९ ताः सौभरिं पतिं वज्रिरे एकदा सौभरिः क्रपिः यमुनां तर्जले मैथुनधर्मिणः मनिराजस्य निर्वृतिं वीक्ष्य जातस्पृहः सन् मांघातारं गत्वा एकं कन्यां
 अयाचत ४० तदा राजा सौभरिं वृद्धं दृष्ट्वा स्वयंवरे कन्या कामं गृह्यतामित्युवाच ४१ तत् श्रुत्वा क्रपिः अहं जरठः अतः राज्ञा एवं उक्तं तस्मात् सुरस्त्रीणामपि
 ईप्सितं रूपं साधयिष्यामि ४२ इति निश्चित्य तथा रूपं धृतवान् ततो राज्ञा कन्यातःपुरे निवेशितः सन् सर्वाभिः एक एव वृतः ४३ तद्गतचेतसां तासां ममायं
 अनुरूपः नायं वः इति कलहः अभूत् ४४ ततः सौभरिः ताभिः सह अनेककालं गृहकाननादिषु रेमे ४५ ४६ ४७

आज्जस्तोकेर्धतविदुभिः ४८ इदानीं तस्यानुतापपूर्वकवानमस्याश्रममाह । सकदाचिदितिसप्तभिः । आत्मनोवपनतोहेतोः आत्मनोवपनकृतपोहाविदुर्दो ४९ संश्वासौवरित व्रतभयोर्ह
तस्यब्रह्मतपः ५० मिथुनव्रतिनांदापत्यधर्मवतांचेद्यदिप्रसंगः तर्हितद्रुतिपुंश्चरार्थधर्मपरेष्वेवकार्यइतिशेषः ५१ संवासातंदोषंनंचयति । एकाति । वंशाशतामप्रमांतिः ३ । इ. संवासा
त्पंचाशदासेअसूवे ततश्चसुतेः पंचसहस्रसर्गः आसय । तासुप्रत्येकेपुत्रशतरूपेणोत्पतेः । उभयकृत्यानिरेहिकपारत्रिकाभिकर्माभितद्विषयाभामनोरथानात् । (यद्वाउभयकृत्यां जीपुरुषक
र्मसुरतमित्यर्थः) । अर्थमात्रः पुरुषार्थबुद्धिमान् ५२ न्यासोजसंगत्याज्जवानमस्याधर्मइत्यर्थः ५३ ५४ आध्यात्मिकीर्तिर्गतिर्ब्रह्मभिकवय ५५ ॥ इति श्रीमामवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटी
कायापष्टोऽध्यायः ६ ॥ ॥ ॥ मांघातुरन्वयः प्रोक्तः सप्तमेयप्रगीयते । पुरुकुत्सस्वचक्रयानंहरिश्चंद्रस्यचोदक ॥ १ ॥ पुत्रप्रवरः पुत्रश्रेष्ठः सपितृमहेनयुक्ताभ्येनप्रदः पुत्र
त्वेनस्वीकृतः अतएवतस्यमांघातुप्रवर्ग्यत्वं । तत्पुतः अंबरीषस्यपुतः १ इमेयोवनाश्रांबरीषहारीतायांवातृगोत्रस्यप्रवराभ्रांतारविशेषप्रवर्तकाः यद्वा यौवनाश्रविशेषणं पितृभ्यो नमांघा
त्रासहआर्षेयवरप्रेषुतः मांघाताम करोयेषते इमेअंबरीषयोवनाश्रहारीताः यथाहः श्वलायनः “ हरितकुत्सपिबद्धर्ममेकमानामाभिरस्तांसीषांवावनाश्रीतिः मांघातासंदेहेऽपि रतेमती
स्यागिरसम् ” (अगिरसंहारीतंविहायेत्यर्थः) मांघात्रांबरीषयोवनाश्रमेतीति । पुरुकुत्सस्यवंशंकथयिष्यन्मादौतावत्तस्यविश्वसंभ्रमसंभ्रमः । उरमेयोवुभिविषादस्यत्वंवात्सा २

एवंष्टहेष्वभिरतोविषयान्निवेष्टैः सुखैः ॥ सेवमानोवचातुष्यदान्यस्तेकैरिवानलः ४८ सकदाचिदुपासीन आत्मापहवमात्मनः ॥ ददर्शवत्तचाचस्योपी
नसंसमुत्थितम् ४९ अहोइमंपश्यतमेविवाशंतपस्विनभ्यश्चरितव्रतस्य ॥ अंतर्जलेवारिचरप्रसंगात्प्रस्त्रावितं ब्रह्मचरंष्टृतंयत् ५० संमर्त्यजेतमिथुन
वतिनांमुमुक्षुःसर्वकर्मननविमृजेद्गहिरिंद्रेयाग्ने ॥ एकश्चरनरहस्यचित्तपनंतर्दशेयुंजीवतद्वातिपुसाधुषुवेत्यसंभः ५१ एकस्तपस्यहमर्थाभिसिप्रत्यत
गात्पंचाशदासमुतपंचसहस्रसर्गः ॥ नातिव्रजान्युभयकृत्यमनोरथानांमायागुणैर्हृतमविर्निषयेऽर्थमात्रः ५२ एवंवसनृद्धेकालेविरंज्येन्यासमास्थितः ॥ व
नंजगामानुययुस्तत्पत्न्यःपातिदेवताः ५३ तत्रतस्मात्तपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवार ॥ सहैवाग्निभिरात्मानंयुयोजपरमात्मानि ५४ ताःस्वपत्युर्महाराजानि
रीक्ष्याध्यात्विर्कीर्तयिष्य ॥ अन्वीयुस्तत्प्रभावेनअग्निशांतामिवाचिषः ५५ ॥ ॥ इति श्रीमामवतेमहापुराणेनवमस्कंधेपष्टोऽध्यायः ६ ॥ ॥ ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ मांघातुः पुत्रप्रवरोयोऽवसीषः प्रकीर्तितः ॥ पितृमहेनप्रवृत्तोयौवनाश्रवश्चतत्पुतः १ हरीतस्त्वस्यपुत्रोऽपून्मांघातुप्रवराः ॥ नर्म
दात्राटभिर्दत्तापुरुकुत्साययोरगैः ॥ चयारसतर्कनीचोभुजमैद्रप्रयुक्तबा २

४८ ४९ ५० ५१ ५२ ततः कालेन निर्विण्णः सन् वनं गत्वा ५३ तपः तत्तत् अग्निभिः सह आत्मानं परमात्मानि युयोज ५४ ताः स्त्रियः तं अन्वीयुः ५५
॥ इति नवमे पटः ६ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ मांघातुः पुत्रश्रेष्ठः अंबरीषः कथितः सः पितृमहेन युवनाश्रवेन युक्त्वैव स्वकृतः तस्य पुत्रः
यौवनाश्रवः १ तस्य हरीतः एतेनयः मांघातृवप्रवराः अथ मांघातृपुत्रः पुरुकुत्सः तस्य उरमेः स्वाभिप्रीति नर्मदा दत्ता २

वध्वान् वधाहानि सचपुरुकुत्सोनागाखल्वरोऽभूत् । वरमाह १ इदं नर्मदयारसातलनयनादिकं स्मर सांसर्पादभयमिति ३ देहकृत्पिता । त्रसदस्योऽसुतोऽनरण्यइत्यर्थः ४ प्रवःशंकु इवदुःखहेतवो दोषायस्यासौत्रिशंकुः । तदुक्तं हरिवंशे । 'पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोषी विभेन ५ । अत्रोपितोषोऽप्यत्रिविधस्त्विति कथं' इति । परिणीतमाननिष्कृष्टपापद्वयः । कृत्स्नगुरोः पितुः शापात् । कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसमावेन ५ तेनैव कौशिकेन ६ पक्षिणोः अर्द्धावकयोः विश्वामित्रो राजपुत्रदक्षिणाच्छलेन हरिश्चंद्रं सर्वस्वमपहृतकृत्यमासा । तदुत्पादुपितोऽवसिष्ठोपि विश्वामित्रमादीभवेति शशाप सोपि त्वंबको भवेति बलिष्ठं शशाप तयोश्च शुद्धमभूदिति प्रसिद्धम् ७ 'हरिश्चंद्रो ह वै स पेश्वाको राजा पुत्रमास' इत्यादिभूतिप्रसिद्धम् हरिश्चंद्रस्य चरितमाह । सोऽनपत्यइत्यादि यावदध्यायसमाप्ति । कथं शरणं यावत्तदाह पुत्रो मे जायतां ८ यदि वीरः पुत्रो मे जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुनात्वां यजेय जायतीति मां यज । तथेत्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनास्य रोहितो नाम पुत्रो जातः ९ जाते पुत्रे स वरुणो जातः पुत्रो मां यजेय जस्वेत्याह सोऽब्रवीत् । यदा पशुर्निर्दशः निर्गतदशादिवसः स्यादित्यत्र सराजा ब्रवीदित्यनुषंगः १० ११ १२

गंधर्वान् वधीत्तत्र वध्वान् वै विष्णुशक्तिपृक् ॥ नामाल् लब्धवरश्च सर्पादभयं स्मस्ताभिदम् ३ त्रसदस्युः पौरकुत्सो यो नरण्यस्य देहकृत् ॥ हर्यश्वस्तत्सुतस्तस्मादरुणोऽथ त्रिवंधनः ४ तस्य सत्यव्रतः पुत्रास्त्रिशंकुरिति विश्रुतः ॥ प्राप्तश्चां बलतां शपादुरोः कौशिकतेजसा ५ सशरीरो मतः स्वर्गमद्यापि दिवि दृश्यते ॥ पप्रितोऽवाक्शिरः स देवस्तेनैव स्तंभितो बलात् ६ त्रैशंकवो हरिश्चंद्रो विश्वामित्रवत्पक्षिणोऽर्द्धावकम् ७ सोऽनपत्यो विष्णुणा मानारदस्योपदेशतः ॥ वरुणं शस्त्रं यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो ८ यदि वीरो महाराज तेनैव त्वां यजेदिति ॥ तथेति वरुणेनास्य पुत्रो जातस्तुरोहितः ९ जातस्तुतोऽनेनां गमां यजस्वेतिसोऽब्रवीत् ॥ यदा पशुर्निर्दशः स्यादथ मेध्यो भवेदिति १० निर्दशे च स आमत्ययजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् ॥ दंताः पशोर्यज्येयैर्न यजेय्यो भवेदिति ११ जाता दंता यजस्वेतिसप्रत्याहाथ सोऽब्रवीत् ॥ यदा पशुर्निर्दशः स्यादथ मेध्यो भवेदिति १२

तथा सः स्सातलं नीतः सन् तत्र गंधर्वान् अवधीत् ३ नगात् लब्धवरश्च आसीत् इदं स्मरतां सर्पादभयं स्यात् अथ पुरुकुत्सात् त्रसदस्युः तस्य अन्वयः ४ तस्य हर्यश्वः तस्य अरुणः तस्य त्रिवंधनः तस्य सत्यव्रतः असौ त्रिशंकुरिति विश्रुतः ५ सः गुरोः शापात् चंडालतां प्राप्तोपि विश्वामित्रप्रभावेन सशरीरः स्वर्गगतः ६ तत्र देवैः अवाक्शिराः पप्रितोपि विश्वामित्रेण बलात् स्तंभितः सः अद्यापि दिवि दृश्यते त्रिशंकोः पुत्रः हरिश्चंद्रः यस्मिन् विश्वामित्रवत्पक्षिणोऽर्द्धावकं युद्धं अभूत् ७ हरिश्चंद्रः अनपत्यः नारदोपदेशतः वरुणं शरणं गत्वा मे पुत्रो जायतां ८ तेनैव त्वां यजे इति अयाचनं वरुणः तथास्त्वित्युक्तवान् तदा रोहितो नाम पुत्रो जातः ९ तदा वरुणः एत्यनेन मां यजस्व इत्याह तदा राज्ञो वाच यदा पशुः निर्गतदशादिवसः स्यात् अथ मेध्यः भवेत् १० निर्दशे सति वरुणः आगत्य यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् यदा पशोः दंताः जायेन् ११ जाता दंता यजस्वेति स प्रत्याहमसोऽब्रवीत् यदा दंताः पतिष्यति अथ मेध्यो भवेदिति पशोर्निपतिता दंता यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् यदा पुनः दंताः भवेयुः १२

१३ राजनहेवरुण राज्ञ्यः पशुः यदासान्नाहिकः कवचबंधार्हः संग्रामसमर्थः अथतदाशुचिः १४ इत्येवंततंकालवंचयताराज्ञाउक्तःप्रार्थितोदेवोरुणः ततंकालप्रत्यैस्तैरुच्यते १५ चिकीर्षितंआत्मनापशुनावरुणयजनं १६ ततश्चकुपितेनवरुणेनग्रस्तंअतएवजातंमहदुदरंयस्यतंपितरंश्रुत्वा १७ (तीर्थक्षेत्रनिषेवणैः पुण्यकृपं भूमेः पर्यटनं) समावर्ष १८ द्वितीये चवर्षेष्ट्रहाम्येत्याभेत्यतयेवतंप्रतिषेधनंकिंचित्किंचिदाह १९ (पुत्रत्रयमध्यमं) २० २१ वरुणेनमुक्तमुदरंयस्यसः महत्सुकयायस्मसः आत्मवान् २२ जमदग्निरध्वर्युर्मूत् अयास्योमु निःसामगउद्रताऽमृदित्यर्थः २३ उपरिष्टाद्विश्वामित्रमुताख्यानप्रसंगे २४ अविहतांगतिंज्ञानम् तामेवगतिमाह सार्धमभ्या मनः पृथिव्याधारयन् ज्ञानकलाध्यात्वातयाऽज्ञानंविनिर्दह न तांचहिंस्वामुक्त्वामुक्तबंधनस्तस्यावित्यन्वयः मनोमूलाहिसंसारः मनश्चात्रमयम् । 'अत्रयंहिभौम्यमनः' इतिश्रुतेःअतोऽन्नशब्दवाच्यायांपृथिव्यामनोधारयन् एकीकुर्वन् तां पृथिवीमद्भिरेकीकुर्वन् अपस्तेजसातत्तेजोऽनिलेन २५

पशोर्निपतितादंतायजस्वेत्याहसोब्रवीत् ॥ यदापशोःपुनर्दंताजायंतेथपुनःशुचिः १३ पुनर्जातायजस्वेतिसप्रत्याहाथसोऽब्रवीत् ॥ सान्नाहिकोयदारा जनराज्न्योथपशुःशुचिः १४ इतिपुत्रानुगणेणस्नेहयंत्रितचेतसा ॥ कालवंचयतातंतमुक्तोदेवस्तमैक्षत १५ रोहितस्तदभिज्ञायपितुःकर्माचिकीर्षित म् ॥ प्राणप्रेप्सुर्धनुष्पाणिररण्यंप्रत्यपद्यत १६ पितरंवरुणग्रस्तंश्रुत्वाजातमहोदरम् ॥ रोहितोग्राममेयायत्तमिन्द्रःप्रत्यषेधत १७ भूमेःपर्यटनंपुण्यंती र्थक्षेत्रनिषेवणैः ॥ राहितायादिशच्छक्रःसोप्यरण्येऽसत्समाम् १८ एवंद्वितीयेतृतीयचतुर्थेपंचमेतथा ॥ अभ्येत्याभ्येत्यस्थविरोविप्रोभूत्वाहृष्टवहा १९ षष्ठसंवत्सरंतत्रचरित्वारोहितःपुरीम् ॥ उपव्रजन्नजीगर्तादकीणान्मध्यमंसुतम् २० शुनःशेषपशुंपित्रेप्रदायसमंवदत ॥ ततःपुरुषमेधेनहरिश्चंद्रोमहाय शाः २१ मुक्तोदरोऽयजहेवानवरुणादीन्महत्कथः ॥ विश्वामित्रोऽभवत्तस्मिन्होताचाध्वर्युरात्मवान् २२ जमदग्निरभूद्ब्रह्मावसिष्ठोऽयास्यसामगः ॥ त स्मैतुष्टोददाविद्रःशातकौभमयंरथम् २३ शुनःशेषस्यमाहात्म्यमुपरिष्टात्प्रचक्षयते ॥ सत्यसारांघृतिदृष्ट्वासमार्थस्यचभूपतेः २४ विश्वामित्रोऽष्टांगीतो ददावविहतांगतिम् ॥ मनःपृथिव्यांतामाद्भिस्तेजसाऽपोऽनिलेनतत् २५

पुनर्दंता जाता यजस्वेत्याहसोब्रवीत् यदा युद्धयोग्यः स्यात् १३ १४ एवं पुनः पुनः वरुणः आगत्य यजस्वेत्युक्तवान् तदा राजा पुत्रानुरागेण कालं वंचयन् इत्यु वाच १५ ततः रोहितःपितुः चिकीर्षितं ज्ञात्वा वनुष्पाणिः वनं अगात् तत् ज्ञात्वा वरुणः राज्ञे महोदरं विदधे १६ तदा रोहितः पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा ग्रामं इयाय तदा इंद्रः मार्गे तं भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रनिषेवणैरित्युक्त्वा प्रत्यषेधत १७ एवं पंचवर्षपर्यंतं इंद्रः बृद्धो भूत्वा तं न्यवर्तयत् १८ १९ एवंष्ट संवत्सराणि तत्र चरित्वा पुरीं उपव्रजन् अजीगर्ता शुनःशेषं मध्यमं पुत्रं कृत्वा २० पित्रे दत्त्वा बवंदे ततो हरिश्चंद्रः मुक्तोदरः सन् पुरुषमेधेन २१ वरुणादीन् अयजत् यत्र यज्ञे विश्वामित्रो होता २२ जमदग्निरध्वर्युः वसिष्ठो ब्रह्मा अयास्यकृषिः उद्रता अभूत् तत्र यज्ञे तुष्टः शक्रः तस्मै सौवर्णं रथं ददौ २३ शुनःशेषस्य माहात्म्यं उपरिष्ठान् प्रचक्षते २४ समार्थस्य भूपतेः प्रीतः विश्वामित्रः ज्ञानं ददौ अनुहरिश्चंद्रः मनः भूनां धारयन् तां अद्भिरेकीकुर्वन् ताजपः तेजसा तत् वायुन तमाकरो तत् अहंकारे तं महत्त्वे तस्मिन् ज्ञानांशं ध्यात्वा तेन अज्ञानं दहन् २५

तं च हि त्वा मुक्तवन्धः सन् स्वस्वरूपेण तस्थौ ॥२७॥ इति नवमे सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ ७ ॥ अष्टमे रोहितस्योक्तो वंशो यत्रामववृषः ॥ सगरः कपिलाक्षेपात्रिर्दधायस्यसूत्रः ॥ १ ॥ चंपस्तस्माद्गरितादमूद्येन चंपापुरी विनिर्मिता । अतश्चंपात्सुदेवः १ हताभूर्यस्य २ और्वेण कृष्णिना आत्मानंदेहं प्रजावंतं सगर्भम् ३ गरो विपंतेन गरेण सहैव जातः ४ ५ गुरुवाक्येन और्वेवचनेन । कांश्चिदहत्वेन विवृणुत वेपिणश्चक्रे । तदेवाह मुंडानिति मुक्तके ज्ञानार्द्धमुंडितांश्च ६ ७ और्वेणोपदिष्टो योगउपायस्तेन ८ तस्य द्वे भार्यसुमतिः कशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्राणां प्रभावं नृस्युंचाह सुमत्या इति शब्दः ९

खेवायुं धारयंस्तच्चभूतादौ तं महात्मनि ॥ तस्मिन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाऽज्ञानं विनिर्देहन् २६ हित्वा तांस्वेन भावेन निर्वाणसुखसंविदा ॥ अनिर्देश्याप्रत क्येण तस्थौ विव्वस्तवंधनः २७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे हरिश्चंद्रोपाख्याने सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ह रितो रे रोहितसुतश्चंपस्तस्माद्विनिर्मिता ॥ चंपापुरी सुदेवो तो विजयो यस्य चात्मजः १ भरुकस्तत्सुतस्तस्माद्वृकस्तस्यापि बाहुकः ॥ सोऽपरिर्मितभूरा जासमार्यो वनमाविशत् २ दृढं तं पंचतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यती ॥ और्वेण जानतात्मानं प्रजावंतं निवारिता ३ आज्ञायास्यै सपत्नोभिर्गरोदतोऽधसा सह ॥ सह ते नैव संजातः सगराख्यो महायशाः ४ सगरश्चक्रवर्त्यासीत् सागरो यत्सुतेः कृतः ॥ यस्तालजंघान् यवनान् शकान् दैहयवर्षान् ५ नावधीदुरुवाक्येन चक्रे वि कृतवेपिणः ॥ मुंडानश्मश्रुधरान्कांश्चिन्मुक्तकेशार्धमुंडितान् ६ अनंतर्वाससः कांश्चिदबाह्वीसोपराण् ॥ सोऽश्वमेधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकम् ७ और्वोपदि ष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरम् ॥ तस्योत्पृष्टं पशुं यज्ञे जहाराश्च पुरंदरः ८ सुमत्यास्तनया दत्ताः पितुरादेशकारिणः ॥ हयमन्वेषमाणास्ते समं तान् ग्रन्थन्महीम् ९

२६ तं च हि त्वा मुक्तवन्धः सन् स्वस्वरूपेण तस्थौ ॥२७॥ इति नवमे सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ रोहितान् हरितः तस्य चंपः येन चंपा पुरी निर्मिता तस्य सुदेवः तस्य विजयः १ तस्य भरुकः तस्य वृकः तस्य बाहुकः सः शत्रुभिः हतराज्यः सन् वनं गत्वा २ कालेन मृतः तस्य पत्नी अग्निं प्रवेष्टुका मां दृष्ट्वा और्वकृष्णिना सगर्भा ज्ञात्वा निवारिता ३ तन् ज्ञात्वा तस्यै सपत्नोभिः गरो दत्तः तेन सह सा कुमारं सुपुत्रे ४ सः सगराख्यः चक्रवर्ती आसीत् यत्सुतेः सागरः कृतः किंच यः और्ववचसा तालजंघान् यवनान् शकान् दैहयवर्षान् अहत्वेन विवृणुत वेपिणश्चक्रे ५ ६ ७ सः और्वोपदिष्टयोगेन अश्वने वैर्हरिं अयजत् इन्द्रः तस्य अश्वं जहार ८ राज्ञः षष्टिसहस्राणि पुत्राः हयं अन्वेषमाणाः संतः महीन्यखनन् ९

१० एषत्राजिहरइतिब्रुवंतोभिययुः । षष्टिसहस्राणिपरिच्छेदकतयासेतियेषां । जन्मिमेष लोचनोन्मीलनंचकार ११ १२ केचितुकपिलस्यकोपाग्निनादग्वाइतिवर्णयतितत्रिराकरोति
नेति कुतइत्यतआह । सत्त्वधामनिशुद्धसत्त्वमूर्तो जगतः पवित्रःशुद्धिकरअत्ममयस्यतस्मिन् कथंविभाव्यतेसंभाव्यते । असंभावमायादृष्टांतः । मुञ्जोरजःसेकयंसंभाव्यतइति १३ किंच ।
यस्ययेनईरिताप्रकर्ततातस्यविपश्चितः सर्वज्ञस्यकथंपृथङ्मतिः अरिभिन्नादिभेददृष्टिः १४ तदेवंमुमस्याः पुत्रेष्टुष्टेष्टुकेशिन्याःपौत्रेणाश्वःसमानांतः विष्टुष्टोदरणप्रपत्नश्चकुतइतिदृष्टं
यिष्टुमाह । योऽसमंजसइतिउक्तःकेवलमज्ञैः वस्तुतस्तुसमंजसएव सगुकेशिन्याः सुतः क्षेत्रज्ञत्वमिवप्रतीतंवारयति । तस्यैवपुत्रस्यात्मनोदेहाज्जातः १५ तस्यकथामाहचतुर्थीः । अतः
मंजसः पुरापूर्वजन्मनियोगीसन् संग्राह्यतोः योगाद्विचालितः १६ अतइदानींजातिस्मरःसन्संसारिहारायजनमुद्वेजयन् लोकेर्गर्हितंज्ञातीनांचविभिन्नकर्मचरन् क्रीडतोबालान् सस्यमं
प्राप्त्यत् प्राक्षिपदितिद्वयोरन्वयः १७ एवंविधंवृत्तंकर्मयस्यसः १८ १९ पितृव्यस्वातन्त्र्यःपंथास्तंययौ । मस्मातिमस्मसमीपे २० २१

प्रागुदीच्यांदिशिहयंददृशुःकपिलांतिके ॥ एषत्राजिहरश्चौरआस्तेमीलितलोचनः १० हन्यतांहन्यतांपापइतिषष्टिसहस्रिणः ॥ उदायुषाअभिययुः
न्मिमेषतदामुनिः ११ स्वशरीराग्निनातावन्महेंद्रहृतचेतसः ॥ महम्यतिकमहतामस्मसादभवन्क्षणात् १२ नसाधुवादोमुनिकोपमार्जितामृषेष्टुष्टुआइति
सत्त्वधामनि ॥ कथंतमोरोषमयंविभाव्यतेजगत्पवित्रात्मानिखेरजोभुवः १३ यस्येरितासारुयमयीदृढेहनैर्ययामुमुस्तुस्तरतेदुरत्ययम् ॥ मपार्णंमृत्युयं
विपश्चितःपरात्मभूतस्यकथंपृथङ्मतिः १४ योऽसमंजसइत्युक्तःसकेशिन्यामृपात्मजः ॥ तस्यपुत्रोऽशुमान्नामपितामहहितेरतः १५ असमंजसआत्मानं
दर्शयन्नसमंजसम् ॥ जातिस्मरःपुरासंयाद्योभियोगाद्विचालितः १६ आचरन्गर्हितंलोकेज्ञातीनांकर्मविप्रियम् ॥ सस्यमंकीडतोबालान्प्राप्त्यदुद्वेजय
नृजनम् १७ एवंवृत्तःपरित्यक्तःपित्रास्नेहमपोह्यत्रै ॥ योगैश्वर्येणबालांस्तान्दर्शयित्वाततोययौ १८ अयोध्यावासिनःसर्वेबालकान्पुनरामतान् ॥ दृ
ष्ट्वाविसिस्मिरेराजरात्राजाचाथान्वतप्यत १९ अंशुमांश्चोदितोराज्ञात्वरंगान्वेषणेययौ ॥ पितृव्यस्वातानुपधमस्मांतिददृशेहयम् २० तत्रासीनंमुनिंवी
क्ष्यकपिलारुयमधोक्षजम् ॥ अस्तौत्समाहितमनाःप्रांजलिःप्रणतोमहान् २१

ईशान्यां दिशि कपिलांतिकेहरिददृशुः अहो एषः वाजिहरः चोरः मीलितलोचनः आस्ते १० एषः हन्यतां हन्यतां इत्युक्त्वा उदायुषाः अभिययुः तदा मुनिः
लोचनोन्मीलनं चकार ११ तदा महम्यतिकमात् तेषामेव शरीरात् उत्पन्नेन अग्निना ते सर्वे यस्मसात् अभवन् १२ केचितुकपिलस्य कोपाग्निना दग्वा इति वदं
ति तदसंगतम् कुतः सत्त्वमूर्तो कपिले भेदस्य असंभवात् नैवमिति १३ १४ सगरस्य केशिन्यां अन्धभार्यायां असमंजस इति पुत्रो जातः तस्य अंशुमात् १५ सः
असमंजसः लोके आत्मनं असमंजसं दर्शयन् १६ ज्ञातीनां अप्रियं आचरन् सस्यमं बालान् प्राक्षिपत् १७ एवं वृत्तः पुत्रः पित्रा त्यक्तः सन् योगबलेन मृतबालान् ददर्श
यित्वा ततो ययौ १८ सर्वे अयोध्यावासिनः पुनः प्राप्तान् बालान् दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजा अन्वतप्यत १९ ततः राज्ञा अन्धान्वेषणे चोदितः अंशुमान् पितृव्यमार्गं गम्य
मस्मसमीपे हयं ददृशे २० तत्रासीनं कपिलं दृष्ट्वा अस्तौत् २१

अजानतोऽजानतोऽप्यनुकंप्यावयति । तृष्टावषड्विंशतिशानभंशुमानेवमाशयः ॥ अजनःअजोब्रह्मापित्वाभ्यापिनपश्यतिनचनुध्यते कथंभूतं आत्मनः स्वस्मात्परंपरेश्वरं । केहेतुभिः
समाधियुक्तिभिः । समाधिनाप्यपरोक्षंनपश्यति युक्तिभिः परोक्षमापिसम्यक् ननुध्यतइत्यर्थः । अग्रेभर्वाचीनास्तुकुनस्त्वापश्येयुः । अर्वाचीनस्वेहेतुः तस्यब्रह्मणः मनश्चशरीरंचभी
श्वसन्वतमोरजःकार्याणितामिरेदिविधादेवतिर्यङ्गणांसर्गास्तेषुतृष्टास्तत्रापित्रयमप्रकाशाब्रह्माः कुतः पश्यामेत्यर्थः २२ अपरेतोहोर्केपश्यतितदाह । येदेहमाजस्नेस्त्वस्मिन्सम्यक्
स्वित्तमपित्वानाविदुः किंतुगुणानेव विपश्यन्ति । अथवानगुणानपितुतमपवपश्यन्ति यत्स्त्रिगुणावुद्धिरेवप्रधानेयेषां अतो बहिरेवप्रकाशोज्ञानेयेषां । बुद्धिपरतंत्रतयाजाग्रत्स्वप्रयोर्विषया
मपश्यन्ति । सुषुप्तौतमएवकेवलं ननुनिर्गुणत्वां । सर्वत्रहेतुः । यत्तयतः यस्त्वतवमाययेतिवामोहितचेतसस्तेविदुः २३ तयाप्यहं विचारेणज्ञास्यामीतिचेतत्राह । तंत्वामहंविमूढःकथंपरिभाष
यामि विचारयामि कथंभूतं ज्ञानघनं शुद्धज्ञानमूर्तिं स्वतएवप्रध्वरतीमायागुणनिमित्तोभेदमोहोयेषतिर्विभाव्यविचिंत्य । अर्थभावः ज्ञानघनत्वान्नतावत् ज्ञानविषयत्वम् । विचारविषयस्ते
ऽपिमायागुणैरभिभूतोहंनविचारेसमर्थइति २४ तस्मात् । हेप्रशांत त्वापुराणंपुरुषंकेवलंनमामेत्यन्वयः । पुराणपुरुषत्वेहेतुः मायायागुणाः कर्माणिविश्वसृष्ट्यादीभिर्लिङ्गनिबन्ध
द्वादिरूपा णियस्यतं । प्रशांतत्वेहेतुः सदसद्भवां कार्यकारणभ्यांपुण्यपापाभ्यांवाविमुक्तं अतः अनामरूपतत्त्वतनामरूपभूतं । किंतुज्ञानोपदेशायगृहीतः प्रकटितोदेहः शुद्धसत्त्वम्
तिर्येनतं । यद्वा । हेप्रशांतमाय हेअगुणेतिचसंबोध्यकर्मभिः सृष्ट्यादिकार्यैः लिङ्गानियस्वेतियोज्यं । यद्वा प्रशांतमायागुणादयोयस्मिन्नतमित्येकमेवपदम् २५ स्वमाग्यंछावते
त्वन्मायेतिद्वाभ्याम् । कामादिभिर्विघातानिचेतांसियेषातेइमेसर्वेगुहादिषुप्रमंति २६ हेसर्वभूतात्मन् नः अस्माकंपुत्रत्वपुत्रैवघटितास्त्वंदृष्टमात् एतोपिमीदृश्यः वाशः छिन्नः कथंभूतः
कामादीनामाशयभाश्रयः त्वत्प्रसादेनकृतायोस्मीत्यर्थः २७ २८ अखलंभ्यापिसर्कात्रंप्रत्यह । इमेचेति २९

॥ अंशुमानुवाच ॥ नपश्यतित्वांपरमात्मनोऽजनोनबुध्यतेऽद्यापिसमाधियुक्तिभिः ॥ कुतोपरेतस्यमनःशरीरधीविसर्गसृष्टावयमप्रकाशाः २२ येदेहमा
जस्त्रिगुणप्रधानागुणान्विपश्यन्त्युत्तवातमश्च ॥ यन्माययामोहितचेतसस्तेविदुःस्वसंस्थंनबहिःप्रकाशाः २३ तंत्वामहंज्ञानघनंस्वभावप्रध्वस्तमयागुण
भेदमोहेः ॥ सनंदनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यकथंविमूढःपरिभावयामि २४ प्रशांतमायागुणकर्मलिङ्गमनामरूपंसदसद्विमुक्तम् ॥ ज्ञानोपदेशायगृहीतदेहंनमाम
हेत्वांपुरुषंपुराणम् २५ त्वन्मायारचितेलोकेवस्तुषुद्वयागृहादिषु ॥ अमृतिकामलोभेर्ष्यामोहविघातचेतसः २६ अद्यनःसर्वभूतात्मन्कामकर्मोद्विषाश
यः ॥ मोइपाशोदृढच्छिन्नोभगवंस्तवदर्शनात् २७ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इत्थंगीतानुभावस्तंभगवान्कपिलोमुनिः ॥ अंशुमंतमुवाचेदमनुमृह्यधियानृष २८
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अश्वोयंनीयतांवत्सपितामहपशुस्तव ॥ इमेचपितरोदग्धामंभांभोऽर्हतिनेतरत् २९

हे कपिल ब्रह्मापि ईश्वरं त्वां न पश्यति २२ तं ज्ञानघनं सनंदनादिमुनिभिर्भाव्यं त्वां अहं मूढः कथं परिभावयामि २३ २४ हे प्रशांत तस्मात् ज्ञानोपदेशाय
गृहीतदेहं त्वां नमाम इत्यादि २५ २६ २७ तदा प्रसन्नः कपिलः उवाच २८ हे वत्स ते पितामहपशुः अयं अश्वः नीयतां इमे तव पितरो दग्धाः गंगाभः अर्ह
ति नेतरत् २९

तंपरिक्रम्येतिशुकोक्तिः ॥ ३० ३१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेटीकायांनवमस्कंधेसगरोपाख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ नवमेऽंशमतोर्वंशः सद्गंगावधिवर्ण्यते । गंगांभूतलमानिन्ये
वस्यपौत्रोभगीरथः॥१॥ यथासगरः पौत्रायराज्यंदत्त्वा तपस्तेपे तथा अंशुमांश्चतुष्पत्न्यामराज्यंदत्त्वा महातंकाळंतपस्तेऽतिचकारस्यार्थः नाकाकोवंगंमानेनुमिदिशेषः संस्थितः मृतः
१ कालंमृत्युं एयिवान्प्राप्तः २ तंप्रत्यात्मानंदर्शयामास । तेवरदास्मीतिगंगयोक्तः सन् स्वमभिप्रायंपूर्वजोद्धरणंशशंसकथयामास ३ आहगंगा कोपिगमनात्पतंत्यामेवेगंधारयिताधार
यिष्यति ४ किंच । आमृजंतिसालयंतितत्रोपायोर्विचिंत्यताम् ५ अचंहरतिहरिष्यंति । अचंभिनत्तीत्यधमिन् ६ आत्माकथंमृतः यस्मिन्निदंविश्वंओतंघ्रायितंऊर्ध्वतंतुषुशाटीवपट्टव । ओ
तंचतियेक्तंतुषुपट्टव असौसर्वोधारस्त्वद्वेगंधारयिष्यतीत्यर्थः ७ इतिपूर्वगंगामुक्त्वातदुक्त्वेतिपाठेऽभाववित्त्वेत्यर्थः ८ राज्ञामिदितंतयेत्यंगीकृत्यहरेःपादेनपूतंजलयस्यास्ताम् ९ १० ११

तंपरिक्रम्यशिरसाप्रसाद्यहयमानयत् ॥ सगरस्तेनपशुनाक्रुशेषंसमापयत् ३० राज्यमंशुमतिन्यस्थानिःस्पृहोमुक्तबंधनः ॥ और्वोपदिष्टमार्गेणलेभेभ्रते
मनुत्तमाम् ३१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेसगरोपाख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अंशुमांश्चतपस्तेपेमंमानयनकाम्यया ॥ कालंमहां
तंनाशकोततःकालेनसंस्थितः १ दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तःकालमेयिवान् ॥ भगीरथस्तस्यपुत्रस्तेपेससुमहत्तपः २ दर्शयामासतदेवीप्रसन्नावरदास्मिते ॥
इत्युक्तःस्वमभिप्रायंशशंसावनतोत्पः ३ कोपिधारायितावेगंपतंत्यामेमहीतले ॥ अन्यथाभूतलंभित्त्वातृपयास्थेरसातलम् ४ किंचाहंनशुभंयास्येनराम
य्यामृजंत्यधम् ॥ मृजामितदधंकुत्रराजंस्तत्राविचिंत्यताम् ५ ॥ भगीरथ उवाच ॥ साधकोन्यासिनःशांताब्रह्मिष्ठालोकपावनाः ॥ हरिश्चर्चतेऽमसंगाते
प्रास्तेह्यधमिद्धरिः ६ धारयिष्यतितेवेगंरुद्रस्त्वात्माशरीरिणाम् ॥ यस्मिन्नोतमिदंमोर्तंविश्वंशाटीवतंतुषु ७ इत्युक्तःपशुपोदेवंतपसाऽतोषयच्छिन्नम् ॥
कालेनाल्पीयसाराजनृतस्येशश्चाश्वतुष्यत ८ तथेतिराज्ञामिदितंसर्वलोकाहितःशिवः ॥ दधारावहितोगंगांपादपूतजलाहरेः ९ भगीरथःसराजर्षिर्निम्बे
शुवनपावनीम् ॥ यत्रस्वापितृणांदेहाभस्मीभूताःस्मशेरते १० रथेनवायुवेगेनप्रयांतमनुवावती ॥ देशान्पुनंतीनिर्दग्धानासिचत्सगरात्मजान् ११

इति श्रुत्वा तं परिक्रम्य शिरसा नमस्कृत्य हयं आनयत् सगरः तेन क्रुशेषं समापयत् ३० ततः अंशुमतिं राज्यं न्यस्य मुक्तबंधनः राजा और्वोपदिष्टमार्गेण अनु
त्तमां गतिं लेभे ३१ ॥ इति नवमेष्टमः ८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अंशुमान् गंगानयनकाम्यया तपस्तेपे कालेन मृतः १ तत्सुतः दिलीपः तद्वत्तप
स्तेपे सोऽपि मृतः भगीरथस्तस्यपुत्रः स सुमहत्तपः तेपे २ तं प्रति गंगा आत्मानं दर्शयामास हे भगीरथ ते अहं वरदास्मि एवं गंगया उक्तः राजा स्वमभिप्रायं
तस्यै शशंस ३ तत् श्रुत्वा गंगा आह गमनात् महीतले पतंत्याः मम वेगं कोपि धारयिष्यति अन्यथा रसातलं यासे ४ किंच नराः माये अचं मृजंति तत् कुत्र
मृजामि हे राजन् तत्र उपायो विचिंत्यताम् ५ ॥ भगीरथ उवाच ॥ साधवः ते अचं हरंति रुद्रः ते वेगं धारयिष्यति ६ ७ इत्युक्त्वा सः तपसा शिवं अतोषेयत् ततः
प्रसन्नः शिवः ८ गंगां दधार ९ भगीरथः यत्र पितृणां देहाः भस्मीभूताः तत्र गंगां निम्बे १० वायुवेगेन रथेन प्रयांतं अनुवावती देशान् पुनंती सगरात्मजान् आसिचत् ११

यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदंडहता अपि ॥ सगरात्मजाः दिवं जन्तुः १२ भस्मीभूता गंगां सेवन्ते ते स्वर्गं गच्छन्तीति किं वक्तव्यम् १३ २४ १५ मगीरयात्
 यः संवत्से १३ १४ अनंतस्य विज्ञेयं संनिवेश्येति त्रैगुण्यं देहसंबन्धम् १५ १६ नलस्य सखा भयादसातः । तत्सुतः ऋतुपर्णस्य पुनः १७ तत्पुत्रः सौदासः (संमित्रसहं कल्मषपादं चाहुः
 तत्र कारुण्यमाह वसिष्ठशापादिति) १८ नरहः नरहस्यम् १९ मृगयां चरन् कंचिन्नरक्षजं जघान । तस्य भ्रातरं मुमोच स भ्राता पलाय्य गतः २० अचं अमिष्टं सुदः पाचकः तदूपचरन् सन् रा
 त्रो ब्रूहेवर्तमानः २१ (पात्रे परिवेक्ष्यमाणं) अभक्ष्य भंजसा विलोक्य पुनरमांसं व्यवहारेण २२ वसिष्ठपुत्रं शापं द्वादशवार्षिकं चक्रे (कृतवान्) २३ कशतीः तीक्ष्णा अपः स्वपादयोर्ब
 हौ भान्यत्र तत्र हेतुः दिश इति । एवमनेन मित्रसहस्यमपि दर्शितम् । मित्रस्य कलत्रस्य वाचः सह नात् २४

यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदंडहता अपि ॥ सगरात्मजाः दिवं जन्तुः १२ भस्मीभूता गंगां सेवन्ते ते स्वर्गं गच्छन्तीति किं वक्तव्यम् १३ २४ १५ मगीरयात्
 वंते घृतव्रताः १३ न ह्येतत्परमाश्चर्यं स्वर्धुन्याय दिहोदितम् ॥ अनंतचरणां भोजप्रसूताया भवाच्छिदः १४ संनिवेश्य मनो यस्मिन् श्रद्धया मुनयोऽभलाः ॥
 त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वासद्यो यातास्तदात्मताम् १५ श्रुतो मगीरथा जज्ञेत स्य नामोऽपरो भवत् ॥ सिंधुद्वीपस्ततस्तस्मादयुतायुस्ततो भवत् १६ ऋतुप
 र्णो नलसखो योऽश्वविद्यामया ब्रलात् ॥ दत्त्वा क्षहृदयं चास्मै सर्वकामस्तु तत्सुतः १७ ततः सुदासस्तत्पुत्रो मदयंतीपतिर्नृप ॥ आहुर्मित्रसहं वै कल्मषा
 ध्रिमुत कंचित् ॥ वसिष्ठशापाद्रक्षोऽभूद नपत्यः स्वकर्मणा १८ ॥ राजोवाच ॥ किं निमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः ॥ एतद्वेदितुमिच्छामि कथ्यतां
 नरहो यदि १९ श्रीशुक उवाच ॥ सौदासो मृगयां कंचिच्चरन् रक्षोजघान ह ॥ मुमोच भ्रातरं सोऽथ गतः प्रातिचि कीर्षया २० स चिंतयन् सर्वराज्ञः मूढरूपघरोष्ठ
 हे ॥ गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये न रामिषम् २१ परिवेक्ष्यमाणं भगवान् विलोक्य अभक्ष्य भंजसा विलोक्य क्रुद्धः सन् राजानं रक्षो भविष्यतीति अशपत्
 दित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् ॥ सोऽप्यप्योऽजलिनादाय गुरुं शंसुमुद्यतः २३ वारितो मदयंत्यापो रुशतीः पादयोर्बहौ ॥ दिशः खमवनीं सर्वं पश्यन् जीवमयं नृपः २४

यस्याः जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदंडहता अपि सगरात्मजाः दिवं जन्तुः १२ ये तु श्रद्धया गंगां सेवन्ते ते स्वर्गं गच्छन्तीति किं वक्तव्यम् १३ २४ १५ मगीरयात्
 श्रुतः तस्य नामः तस्य अपरः तस्य सिंधुद्वीपः तस्य अयुतायुः १६ तस्य ऋतुपर्णः यः नलाय अक्षतदयं दत्त्वा तस्मात् अश्वविद्यां प्राप्तः तस्य सर्वकामः १७ तस्मात्
 सुदासः तस्मात् मदयंतीपतिः सौदासः पुनं मित्रसहं कल्मषाध्रि आहुः सः वसिष्ठशापात् राक्षसः अनपत्यश्च अमृत् १८ ॥ राजोवाच ॥ सौदासस्य गुरोः शापः कुतः
 एतत् कथ्यताम् १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सौदासः मृगयां चरन् कंचिन्नरक्षजं जघान तस्य भ्राता पलाय्य गतः २० सः राज्ञः अचं चिंतयन् सूदरूपो भूत्वा त
 द्रूहे वर्तमानः सन् भोक्तुकामाय गुरवे न रामिषं पक्त्वा आनिन्ये २१ वसिष्ठः तत्परिवेक्ष्यमाणं अभक्ष्य भंजसा विलोक्य क्रुद्धः सन् राजानं रक्षो भविष्यतीति अशपत्
 २२ अग्रे रक्षःकृतं तद्विदित्वा द्वादशवार्षिकं शापं चक्रे ततः राजा गुरुं शंसुं अंजली अपः गृहीत्वा उद्यतः २३ तदा तत्पत्न्या मदयंत्या निवारितः ततः ताः तीक्ष्णा
 अपः सर्वं जीवमयं पश्यन् स्वपादयोः जहौ २४

तदेवंराक्षसत्वेकल्माषाप्रित्वेचकारणमुक्त्वा स्वकर्मणाऽनपत्यइतियदुक्तं तत्प्रपंचयति व्यवायकालइत्यादिना कर्मणाऽप्रजइत्येतेन । वनमाकोर्नवासयियास्ताविनीकसीतीचतीदंपतीच ।
पृथक्पृथक्त्वेसकारलोपार्थः २५ अकृतार्थवहीनवत् २६ अकृतार्थअसमाश्रयि २७ २८ सर्वभूतानामात्मभवेतिभावनया आराधयितुमिच्छुः । यद्वा सर्वभूतानामात्मभावेनभूतेषुस्थितम्
पिगुणैरंतर्हितं ब्रह्मेतिसंबंधः पाठांतरेअंतर्हितः सोयमित्युतरेणान्वयः २९ ३० धूणस्यश्रोत्रियस्यगर्भस्यसतइतिवा । बभ्रोःगोः । सतामतोभवान् वचंकथंसाधुमन्यतेइत्यर्थः ३१ क्षण
मुपियेनविनानजीविष्यामि सोयंयदिभक्षः क्रियते तर्हिमृतकंयथामृतमायायां पूर्वभक्षय ३२ ३३ दिशि धुंगर्भाधानकर्तारम् ३४ आधानात् देयुनात् । हेअकृतप्रज्ञसृष्ट्युर्भवादक्षितः ३५
३६ ३७ तदेवंकर्मणाअप्रजः ३८

राक्षसंभावमापन्नः पादेकल्माषताम्रतः ॥ व्यवायकालेददृशेवनौकोदंपतीद्विजौ २५ सुधार्तो जगृहेविप्रंतत्पत्न्याहाकृतार्थवत् ॥ नभवान् राक्षसस्माक्षादि
इवाकूणांमहोरथः २६ मदयंत्याः पतिर्वीरनाथमर्कतुर्महसि ॥ देहिमेऽपत्यकामाया अकृतार्थपतिद्विजम् २७ देहायमानुषोराजनपुरुषस्याखिलार्थदः ॥
तस्मादस्यवधोवीरसर्वार्थवधउच्यते २८ एषाहिब्राह्मणोविद्वास्तपःशीलगुणान्वितः ॥ अरिराधयिषुर्ब्रह्ममहापुरुषसंज्ञितम् ॥ सर्वभूतात्मभावेनभूतेष्वं
तर्हितंगुणैः २९ सोयंब्रह्मर्षिर्वरतेराजर्षिप्रवरादिभो ॥ कथमर्हतिधर्मज्ञवधंपितुरिवात्मजः ३० तस्यसाधोरपापस्यधूणस्यब्रह्मवादिनः ॥ कथंवधं
थावभोर्मन्यतेसन्मतोभवान् ३१ यद्ययंक्रियतेभक्षस्तार्हिमांखादपूर्वतः ॥ नजीविष्येविनायेनक्षणंचमृतकंयथा ३२ एवंकरुणभाविष्याविलपंत्याअनाथ
वत् ॥ व्याघ्रःपशुमिवाखादत्सौदासःशापमोहितः ३३ ब्राह्मणीवीक्ष्यदिधिषुंपुरुषादेनभाक्षितम् ॥ शोचंत्यात्मानमुर्वीशमशपत्कुपितासती ३४ यस्मा
न्मेभक्षितःपापकामार्तायाःपतिस्त्वया ॥ तवापिमृत्युराधानादकृतप्रज्ञदर्शितः ३५ एवंमित्रसहंशम्वापतिलोकपरायणा ॥ तदस्थीनिसामिद्वेऽग्नौप्रास्यभर्तु
र्गतिं गता ३६ विशापोद्वादशाब्दांतेभेथुनायसमुद्यतः ॥ विज्ञायब्राह्मणीशापंमहिष्यासनिवारितः ३७ तत ऊर्ध्वंसतत्याजस्त्रीसुखंकर्मणाऽप्रजः ॥ वसि
ष्ठस्तदनुज्ञातोमदयंत्यांप्रजामधात् ३८

वतःराक्षसं भावं आपन्नः पादे कल्माषतां गतः सः एकदा वने मेथुनासकौ वनौकसौ दंपती दृष्ट्वा २५ सुधार्तः सन् तत्रत्यं विप्रं जगृहे तदा तत्पत्नी उवाच भवा
न् राक्षसः न किंतु इदवाकूणां वंशजोसि २६ मदयंत्याः पतिस्त्वं अधर्मं कर्तुं नार्हसि अपत्यकामायाः मे अपूर्णरतिं पतिं देहि २७ अयं ब्रह्मवेत्ता ययेनं भक्ष्यसि
तर्हि मां पूर्वं खाद २८ २९ ३० ३१ ३२ एवं अनाथवत् विलपंत्याः सत्याः शापमोहितः सोदासः तं अखादत् ३३ सा स्त्री राक्षसेन भाक्षितं पतिं वीक्ष्य कु
पिता सती आह ३४ हे पाप कामार्तायाः मे पतिः यतस्त्वयामक्षितः तस्मात् स्त्रीसंगात्वं मरिष्यासि ३५ एवं सोदासं शप्त्वा भर्तुः गतिं गता ३६ ततः राजा
द्वादशब्दांते विशापः सन् मेथुनाय उद्यतः तदा ब्राह्मणीशापं विज्ञाय महिष्या निवारितः ३७ तत ऊर्ध्वं स्त्रीसुखं तत्याज तेन कर्मणा अप्रजः तेनानुज्ञातः वसिष्ठः
मदयंत्या गन्ध अवात् ३८

अथैकं दधारैत्यर्थः अन्यजायतनप्रासूतः । वसिष्ठपुत्रस्याउदरमहमना अधान उत्पन्नः सुतोऽश्मकः ३९ स्त्रीभिः संवेष्ट्य परशुरामात्परिरक्षितः अतो नारीकवचइत्युक्तः निक्षत्रे सति
क्षत्रे मूलकोऽभवत् ४० ततो दशरथस्तस्मात्पुत्रैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते सदा मोक्षं प्रथमं तावन्मनाः कथ्यतामिति देवैश्चोक्तं मुहूर्तमात्रमिति तज्ज्ञात्वा देवैर्देवतविमानेन सी
मंस्त्रपुरमेत्यमनः परमेश्वरे संदधे ४१ एतदेव स्वसाधुवृत्तानुसरणपूर्वकं तत्कृतेन निश्चयेन दर्शयति नमइति सप्तभिः । कुलदेवात् ब्रह्मकुलात्सकाशान्ये प्राणादयो नातिवह्नुमाः नातिप्रियाः
४३ मह्यं मम ४४ मृतभावनो हरिस्तास्मिन्नेव भावनायस्य सोहंतं कामं न वृमे ४५ तत्र हेतुः यइति विविक्षानींद्रियाभिधीश्वयेषां तदेवा अपि ४६ अथ तस्मात्प्रकृत्या स्वभावेनात्मनि रूढं गुणे
पुंसं गंविश्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमेवाहं प्रपद्ये ४७ अन्यभावं देहाद्यभिमानरूपमज्ञानं हित्वा ४८ स्वभावमेवाहं यतदिति शून्यवत्कलिरां वागाद्यविषयत्वात् । वासुदेवइति यं गृणंति ।
ब्रह्मण्येवमकानुग्रहार्थमाविष्कृतशंकेर्वासुदेवत्वात् ४९ इति श्रीभामवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

सविसप्तसमामर्भमविभ्रत्रव्यजायत ॥ जघ्नेऽश्मनोदरं तस्याः सोऽश्मकस्तेन कथ्यते ३९ अश्मकामूलको जज्ञेयः स्त्रीभिः परिरक्षितः ॥ नारीकवचइत्युक्तो निः
क्षत्रे मूलकोऽभवत् ४० ततो दशरथस्तस्मात्पुत्रैर्देवैर्विदुस्ततः ॥ राजा विश्वसहोयस्य स्वह्नां चक्रवर्त्यभूत् ४१ यो देवे रथितो दैत्यान् वधीयुधिर्दुर्जयः ॥ मु
हूर्तमायुर्ज्ञात्वैत्यस्वपुरं संदधेमनः ४२ न मे ब्रह्मकुलात्प्राणाः कुलदेवात्तस्मात्तजाः ॥ न श्रियो न महीराज्यं न दाराश्चातिवह्नुमाः ४३ न बाल्योपि मातेर्भक्ष्यमध
भरमते कचित् ॥ नापश्यमुत्तमश्लोकादन्यात्किंच न वस्त्वहम् ४४ देवैश्चक्रमवरो दत्तो महांत्रिभुवनेश्वरैः ॥ न वृणे तमहं कामं भूतभावनभावनः ४५ ये विक्षे
प्तो द्रियधियो देवास्ते स्वहृदि स्थितम् ॥ न विदंति प्रियं शश्वदात्मानं किमुतापरे ४६ अथेक्षमायारचिते पुंसं गुणेषु गंधर्वपुरोपमेषु ॥ कृत्प्रकृत्यात्मनि वि
श्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमहं प्रपद्ये ४७ इति व्यवसितो बुद्ध्या नारायणगृहीतया ॥ हित्वा न्यभावमज्ञानं ततः स्वभावमाश्रितः ४८ यत्तद्ब्रह्म परं सूक्ष्ममशून्यं शु
न्यकल्पितम् ॥ भगवान्वासुदेवेति यं गृणंति हि सात्त्वताः ४९ ॥ ॥ इति श्रीभामवते महापुराणे नवमस्कंधे नवमोऽध्यायः ९ ॥ ॥ ५ ॥

सा सप्तवर्षाणि गर्भं दधार ततः वसिष्ठः अश्मना उदरं भित्त्वा निष्क्रसितः तेन अश्मकः कथ्यते ३९ तस्य मूलकः यः स्त्रीभिः स्वेषं दत्त्वा परशुरामात् रक्षितः अतो
नारीकवचइति नामांतरं सः निःक्षत्रे सति क्षत्रस्य मूलं अतो मूलक इति च उक्तः ४० तस्मात् दशरथाः तस्मात् ऐडाविडः तस्मात् विश्वसहः तस्मात् स्वह्नां चक्रवर्ती
अभवत् ४१ यः देवैः अर्धितः दैत्यान् अवधीत् प्रसन्नदेवैः वरं वृणीष्वेत्युक्ते प्रथमं तावत् आयुः कथ्यतामित्याह देवैः उक्तं मुहूर्तमात्रं आयुर्ज्ञात्वा विमानेन स्वपुरं एत्य
परमेश्वरे मनः संदधे ४२ एतत् दर्शयति मम ब्रह्मकुलात्प्राणात्मजादयो न बह्वभाः ४३ मे मतिः बाह्येऽपि अधर्मे न रमते विष्णोरन्यत् वस्तु न पश्ये ४४ मह्यं देवैः
वरो दत्तः तं अहं न वृणे ४५ ये देवास्तेऽपि स्वहृत्स्थं आत्मानं न पश्यन्ति ४६ अतः अहं गुणेषु संगं हित्वा तमेव प्रपद्ये ४७ इति बुद्ध्या न्यवसितः अज्ञानं हित्वा
यं वासुदेवः इति गृणंति तं स्वं भावं आश्रितः ४८ ४९ ५० ॥ ॥ इति नवमस्कंधे नवमोऽध्यायः ९ ॥ ॥ ५ ॥

दशमेप्राहस्वर्गागवेशे श्रीरामसंभवम् ॥ तच्चरित्रं च लंके शं हत्वा ऽधो ध्याममाव वि ॥ १ ॥ स्वर्गागाद्यदीर्घबाहुः (तस्मान्पृथुश्रवामहायशारधुरासीत् ततो रघोर्महाराजोऽजः तस्मादजादश
रयः) १ (एष ते ध्यानप्रत्यक्षो भगवान् यथा वसुदेवस्य तथा तस्य दशरथस्यापिरामादिसंज्ञया अंशाविभागेन पुत्रत्वमगात्) २ ऋषिभिर्वाल्मीकिमुख्यैः भूरिवर्णितं त्वयामुहुः श्रुतं तथा
पिसंक्षेपतः कथ्यमानकृणु ३ ग्रंथकोटिभिराकीर्णमद्भुतरामविक्रमं । अभ्यायद्वयतो वक्ष्यमेकच्छेके समस्यति ॥ सकोशलैर्द्रोः श्रीरामः नोऽस्मान् अवतार्त्तापात् । कथं भूतः । यो मुर्वैपितुः स त्व
स्वपालनायं त्यक्तराज्यः सन् पञ्चदतिसुकुमारभ्यापद्मबाहू । तदेवाह । प्रियायाः पार्ण्योरपि स्वर्गो नास्ति जमाय योस्ताभ्यां प्रतिवर्त्तय चरत् । हरीन्द्रोऽनुमान् सुग्रीवो वा अनुजोलक्ष्मण
स्ताभ्याम् । मृजिता अपनीता पय रुजामागे श्रमो यस्य सः । शूर्पणख्या वैरूप्या कर्णनासिकच्छेदादेर्तोः तथा प्रलीभिते नरावमेनापहारात् प्रियेण कलत्रेण निरहे विवोगस्तेन रुदतया आरोपि
तया शूरी विजृम्भेनैव प्रस्ताब्धिर्यस्मात्सः ततस्तद्विज्ञापनेन बद्धः सेतुर्ध्वेन ततः खला रावणादिव द्रव्यो वनं तस्वदहनः ४ (तत उत्तरचरितं कोशलैर्द्रोः शब्देन ध्वनितम्) संक्षेपतो वर्णितं रामचरि
तं आवित आरम्भविस्तरेणाह विश्वाभिन्न इत्यादिनायावदुत्तराभ्यामसमाप्ति । पश्यत एव लक्ष्मणस्य तमप्यनपेक्षैर्ब्रह्मता इत्यर्थः । यच्छब्दानां सकोशलैर्द्रोः तादित्वेनैवान्वयः ५ लोके
ये वीरास्तेषां समितौ समाजे । ऐशं चैवं बंधनः इक्षुयष्टिभिवलीलयेवादाय तज्जीकृतं आरोपितं विरूप्यमध्वं बभञ्ज हेनूप उग्रं कठिनं गरिष्ठं दाह वाहकानां त्रिभिः शतेरुपनीतं बालगजस्य ली
लेवलीलायस्य सः ६ अनुरूपानि स्वयोग्यानि गुणशीलादीनि यस्याः तालिता संज्ञा पूर्वमुरसि भितिलब्धो बानो वयाता श्रियं जित्वा धनुर्धममहानादश्रवणशुभितस्वभृगुपतेः दर्पव्यनयत्
अपनीतवान् कथं भूतस्य । त्रिः त्रिः सतकृत्वः राजबीजगुण्यामर्हो योऽकरोत्तस्य (त्रिशब्देन सतकप्रबलं ज्ञेयम्) ७

॥ श्रीशुक उवाच ॥ स्वर्गागादीर्घबाहुश्चरधुस्तस्मात्पृथुश्रवाः ॥ अजस्ततो महाराजस्तस्माद्दशरथोऽभवत् १ तस्यापि भगवानेष साक्षाद्भगवतो हरिः ॥
अंशांशेन चतुर्धा ऽंगात्पुत्रं प्रार्थितः सुरैः ॥ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति संज्ञया २ तस्यानुचरितं राजनः कविभिस्तत्त्वदात्रीभिः ॥ श्रुतं हि वर्णितं भूरि च
यासीतापतेर्मुहुः ३ मुर्वैत्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं पञ्चपद्या प्रियायाः पार्ण्योः क्षमाभ्यां मृजितपथरुजयो हरिन्द्रोऽनुजाभ्याम् ॥ वैरूप्याच्छूर्पणख्याः
प्रियविरहरुषारोपितं विजृम्भं प्रस्ताब्धिर्यस्मात्सः खलदवदहनः कोशलैर्द्रोऽवतामः ४ विश्वभिन्नाध्वरे येन मारीचाद्यानि शाचराः ॥ पश्यतो लक्ष्मणस्यैव ह
तनैर्ऋतपुंमवाः ५ धोलोकभीरसमितौ घनैरेक्षमुग्रं सीतास्वयं वरमृदेभिस्तोपनीतम् ॥ आदाय बालमजलीलइवेक्षुयष्टिं सज्जीकृतं नृपविरूप्यमध्वं जमघ्ने ६
जित्वानुरूपगुणशीलवयो गुरुपांसीताभिधां श्रियमुरस्य भिलब्धमानाम् ॥ मार्गे ब्रज नृभृगुपतेर्व्यनयत्प्रहृष्टं दर्पमहीमकृतयस्त्रिरराजबीजाम् ७

॥ श्रीशुक उवाच ॥ स्वर्गागादीर्घबाहुः तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः १ तस्य देवैः प्रार्थितो हरिः रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः इति चतुर्वी पुत्रं अगात् तस्य
चरितं ऋषिभिर्वर्णितम् त्वया श्रुतं १ २ ३ यः श्रीरामः मुर्वै राज्यं त्यक्त्वा बन्धं विवेश तत्र शूर्पणखाः वैरूप्यकणात् सीता रावणेन हता तेन कुद्वांसः समुद्रं
गत्वा सेतुं बन्ध ततः रावणादीन् अहन् एवं मृत ईश्वरः नः अवतु ४ किं च यः मण्डू पथि ताटिकां हत्वा विश्वाभिन्नाध्वरे मारीचादीन् अहन् ५ यः जनक
गृहे दीर्घबनुः मृज्वा ६ सीतां जित्वा पथि परशुरामदर्पं अपनयत् ७

इदानीमुक्तं इति श्लोकप्रत्ययविशेषमाह यदिति कदाचित्दैवव्यागृहेन राज्ञा स्वदपेक्षितं वास्यामीति प्रतिश्रुतं ततः श्रीरामस्य पुत्रराज्याभिषेकसमये तथा भरतस्य राज्यं रामस्य च वने
 दक्षः प्रार्थितः कदाचित् स्वपत्नीनपरिवीतस्यपितुर्निदेशमाज्ञाशिरसाजगृहे ततो राज्यादिकं त्यक्त्वा समायायौवनययौ । दुस्स्थजस्यापि स हर्षस्यामेष्टांतः मुक्तसंभोग्यामीभसूनु प्राणानिवेति
 ८ रक्षसो राज्ञस्य स्वपुः शूर्पणखायाः अलुद्र बुद्धेः सीताजिघृक्षोः कामापुराया इति वा रूपं व्यकृतं विकारमनयत् । तस्याः स्वरात्रिशिरोदूषणमुखया बंधवो येषु तां श्वशुरदशसहस्रं जघान ।
 जघान सीतं अलं च यं असह्यं कोदं डपाणो यस्य सः ९ सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयः (कामो) यस्य तेन सीतां हरिष्यता स्वस्माद्वीतेन (रावणेन) स्वस्याश्रमादपकर्षणार्थं दृष्टानि कृपापितं भा
 रीचं निःकोक्य जघान । कथं मृतं भद्रतैव वपुषा स्वर्णहारेण देहेनोपलक्षितम् । अतएव प्रलोभनेनाश्रमतस्तेनापकृष्टः सन् कंदसंयथा उग्रः श्रीरुद्रः १० ततश्चरक्षोधमेनरावणेन (वृकवत् स्व
 वत्) असमक्षपनीतायाम् । प्रियया वियुक्तो भ्रात्रालक्षणेन सह कृपणवत् वने विचचार । किमभिप्रायः सन् । इति अनेन प्रकारेण स्त्रीसंमिनां दुःखोदकां गतिं प्रकृष्यापयन् ११ आत्मार्येण कृ
 त्येन कर्मभारावणेन सह युद्धे (लक्षणे) । नहतं कृत्यं शास्त्रीयं दहनादिकं बस्यतं जटायुषं पुत्रदग्ध्वा कबंधं स्वग्रहणावप्रसारितवाहुं राक्षसमहन् (अवधीत्) अयानंतरं वालिनिहते तैः कपिभिर्द
 यितायाः गर्तिपुष्ट्या जजमन्माभ्यामार्चिता वं प्रियस्य समनुजो वेलांसमुद्रतीरमगात् १२ तत्र त्रिरात्रोपवासेन प्रतीक्षितोपि सिंधुः यदानोपस्थितः तदा यस्य रोषविभ्रमेण कोषलीलया वि
 वृत्तौ कटाक्षः तस्य पातेन संभ्रातानकामकराश्च याहिमन् मयेन गीर्णैः प्रस्तः स्तंभितो घोषो येन सः सिंधुः एतद्वक्ष्यमाणं वभाषे अर्हणमर्वादिकं रूपमूर्तिमान् १३

यस्य तस्य पाशपरिवीतपितुर्निदेशं चैषस्य चापिशिरसाजगृहे समार्यः ॥ राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो निवासं त्यक्त्वा यौवनमसूनि वमुक्तसंगः ८ रक्षः स्वसुव्यं
 कृतं रूपमशुद्धबुद्धेस्तस्याः स्वरात्रिशिरोदूषणमुख्यबंधून् ॥ जघ्रे चतुर्दशसहस्रमपारणीयकोदं डपाणि रटमान उवास कच्छम् ९ सीता कथाश्रवणदीपितहृच्छ
 येन सृष्टीं विलोक्य नृपते दशकंधरेण ॥ जघ्रे ऽहुतैव वपुषाश्रमतोऽपकृष्टो मारीचमाशु विशिखेन यथाकमुग्रः १० रक्षो धमेन वृकवद्विपिनेऽसमक्षं वैदेहराजदुहित
 र्यपयापितायाम् ॥ भ्रात्रावने कृपणवत् प्रियया वियुक्तः स्त्रीसंमिनां गतिमिति प्रथयंश्चचार ११ दग्ध्वात्मकृत्यहतकृत्यमहन्कबंधं सख्यं विधाय कपिभिर्दयिता
 गर्तितैः ॥ बुद्ध्याथ वालिनिहते प्लवगे द्रुसैन्यैर्वेलामगात् समनुजोऽजभवा र्चितांघ्रिः १२ यद्रोषविभ्रमविवृतकटाक्षपातसंभ्रातानकामकरो मयमीर्णघोषः ॥ सिं
 धुर्गतिरस्य हर्षं परिगृह्य रूपीपादारविंदमुपगम्य वभाष एतत् १३

ततः मगरं एतस्य पितुराज्ञया सीतालक्ष्मणसहितः वनं ययौ ८ शूर्पणखाया रूपं व्यकृतं ततः स्वरात्रिशिरादिचतुर्दशसहस्रराक्षसान् हत्वा दंडकारण्ये उवास ९ ततः
 मृगवपुषं मारीचं जघ्रे १० तदा रामः रावणेन सीता हृता अतः शोचन् सन् सलक्ष्मणः वने चचार ११ तत्र जटायुषं पुत्रवत् दग्ध्वा स्वग्रहणाय प्रसारितवाहुं
 कबंधं हत्वा कपिभिः सख्यं विधाय वालिनि हते सति तैः सीता गतिं ज्ञात्वा समुद्रतीरं अगात् १२ तत्र त्रिरात्रोपवासेन प्रतीक्षितोपि सिंधुर्यदा नोपस्थितः तदा
 यय रोषेण भीतः सिंधुः अर्हणं परिगृह्य पादारविंदं उपगम्य इदं उवाच १३

मापण्येवाह । नत्वाभित्तिद्वयाभ्याम् । एतावत्पर्यंतं नुनिश्चितं त्वानविदामनजामीमइत्यर्थः । इदानींतुज्ञातोसीत्याह । यदिति पृथक्पदं यस्येत्यर्थः । यद्वशेभ्यः सत्त्वादिभ्यः सुरगणादयोमवति सभवाति । (गुणेशोगुणानांयता) १४ कामययेच्छजलमाक्रम्यापिप्रयाहि । अवमेहंपुरीषमायम् । त्रैलोक्यंरावयतिआक्रंदयतीतितयातंजहि । हेवीरस्यद्यपितवज्रलंमतिबलंनमवतितयापीहसेतुंबघ्नीहि । तर्हि किमर्थम् । तेयशोविस्ताराय(तवयशःश्रवणेनअन्येषामपिमहापातकानांक्षयःस्यात्) । तदेवाह । यंसेतुमुपेत्यदुष्करंकर्माविश्यत्वद्यशोगास्यंतिभूपास्तम् १५ तद्वाक्यमभिनंदयत्युक्तं तदाह बध्नेति । विविधैरद्रीणांकुटैः शृंगैः सेतुंबध्नाअग्रेसीतान्वेषणेहनुमतेवदग्धालं कामाविशत् । कथंभूतेः शृंगैः कर्पाद्राणांकरैः कपितानिमूढाणामंगानिशास्त्रादीनियेषुतैः । विभीषणस्यदृशाबुद्ध्या । कैःसहाविशत् सुग्रीवादयः प्रमुखायेषांतिरनीकैः १६ ततश्चसालंकाषूणांप्रचलितावभूव कथंभूता । वानरैर्द्राणांबलैरुद्धाविहारादयोयस्यांनिर्भज्यमानाधिषणादयोयस्यांसा । तत्रविहारः क्रीडस्थानम् । कोष्ठंवान्यागारादिः । श्रीःकोशः । द्वारंघृहादीनाम् । गोपुरंपुरद्वारम् । सदःसभा । बलमी प्रासादादिपुरोभागच्छादिनी । विटंकः कपोतपालिका । विषणेत्रेदिकादि । शृंगाटकंचतुष्पथम् १७ रक्षस्पतीरावणः पुत्रमिद्वजितंमहस्तादींश्चसमहिनोत् प्रायुक्त १८ (तां) असिञ्जलादिभिर्दुर्गादुर्मतांतांयातुधानपृतनांसुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात् । मरुत्सुतोहनुमान् । ऋक्षोजांबवान् १९ तेरुपतेरनीकपार्श्वगदाद्याः सर्वेरावणस्यइमादिभिर्दुर्गकथंचपुरंगसैन्यंतत्तद्वंद्वंयथामवतितथाऽभिपत्यसंगम्यदृमादिभिर्जघ्नुः । कान् । सीतायाः अभिमर्शेनहतबंधंलंयस्वसरत्नवर्णशोयेषांतान् २०

नत्वावयंजडधियोनुविदाममूमनकूटस्थमादिपुरुषंजगतामधीशम् ॥ यत्सत्त्वतःसुरगणारजसःप्रजेशामन्योश्चमूतपत्तयःसमवान्गुणेशः १४ कामंप्रयाहिजहिविश्रवसोऽवमेहंपुरीषमायमहिवीरपत्नीम् ॥ बघ्नीहिसेतुमिहेतेयशसोवित्त्येगायंतिदिग्विजयिनोयमुपेत्यभूपाः १५ बध्नादधौरघुपतिर्विविधाद्रिकूटैःसेतुंकर्पाद्रकरकंपितभूरुहांगैः ॥ सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकैर्लंकांविभीषणदृशाऽविशदग्रदग्धाम् १६ सावानरैर्द्रवलरुद्धविहारकोष्ठश्रीद्वारमोपुरसदोवलभीविटंका ॥ निर्भज्यमानाधिषणध्वजहेमकुंभशृंगाटकागजकुलैर्हृदिनीवधूर्णा १७ रक्षस्पतिस्तदवलोक्यनिकुंभकुंभप्राक्षदुर्मुखसुरातनरांतकादीन् ॥ पुत्रंप्रहस्तमतिक्रयविकंपनादीन्सर्वानुमान्समहिनोदयकुंभकर्णम् १८ तांयातुधानपृतनामसिञ्जलचापप्रासर्पिशाकिशरतोमरखड्गदुर्गाम् ॥ सुग्रावलक्ष्मणमरुत्सुतगंधमादनीलांगदर्क्षपनसादिभिरन्वितोऽगात् १९ तेऽनीकपारुपतेरभिपत्यसर्वेद्वंद्वंवरूथमभिपत्तिरथाश्वयोधैः ॥ जघ्नुर्दुर्मैर्गिरिबदेभुभिरंगदाद्याःसीताभिमर्शहतबंधंलरावणेशान् २०

हे मूमन् वयं जडधियः त्वानविदाम इत्यादि १४ हे राम त्वं जलं आक्रम्य कामं याहि तथा रावणं जाहि पत्नीं प्राप्नुहि हे वीर इदं जलं ते प्रतिबंधकं न तथापि यशो विस्ताराय सेतुं बघ्नीहि १५ ततो रामः उदधौ सेतुं बद्धा विभीषणदृशा लंकां विवेश १६ सा लंका वानरैर्द्रसेन्यैः धूर्णा बभूव १७ तद् दृष्ट्वा रावणः निकुंभकुंभप्राक्षादीन् इन्द्रजितं कुंभकर्णं च प्राहिणोत् १८ तान् रामदूता वानराः गिरिबदेषुभिः जघ्नुः १९ ततो रुष्टः रावणः पुष्पकं विमानं आरुह्य रामं अभ्यधावत् २०

स्वबलस्य नाष्टिनाशमवेक्ष्य रुष्टः कुक्षः सन्त्यानकं पुष्पकाविमानं रथे वा आरुह्य श्रीराममभिससार ॥ अथ (तं) स्वःस्यंदने स्वर्गस्थे ईंद्रस्य रथे मातलिना ईंद्रसारथिनोपनीते द्युमतिदीप्तिवृत्ते विभ्राजमानं । अहनत् अहनत् २१ हे पुरुषादपुंषि राक्षसविष्टा प्राय यद्यस्मादपहृता श्ववत् श्रायया असमक्षं गृहं प्रविश्य किमपि हरति तद्वत् तस्माज्जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुं स्तेयं कालं इवालंभ्य वीर्यो ह्यंफलं यच्छामि अंधर्मकर्तुः पुंसः कालो यथा यच्छतीति वा २२ रिक्तः क्षीणपुष्पः सुकृती विमानादिव । विमानात्पुष्पका इत्यप्युदिति वा २३ राक्षसस्त्रीणां क्लृप्तपमाह तत इविपं च यिः मंदोदर्यासमंतस्मिन् प्ररुदंत्य उपाद्रवन् २४ २५ परैर्दार्दिता २६ २७ गृध्राणां भक्षः नरकहेतवे नरकमोगाय २८ सांपरायिकं और्ध्वदेहिकम् २९ ३० आत्मनः स्वस्य दर्शनेन यथा ह्लादस्तेन विकसन्मुखपंकजं यस्यास्ताम् ३१ यानं पुष्पकं ब्राह्मणं लक्ष्मणसुग्रीवाभ्याम् ३२ (वरुपांतं) आयुश्च दत्त्वा तेनापि सहेव यथा । (धीर्णव्रतं वचनासंनियमो येन) ३३

रक्षस्पतिः स्वबलमष्टिमवेक्ष्य रुष्टः आरुह्य यानकमथाभिससार रामम् ॥ स्वःस्यंदने द्युमतिमातलिना उपनीते विभ्राजमानमहनन्निशितैः क्षुरप्रैः २१ रामस्तमाह पुरुषादपुंषि यत्रः कांताऽसमक्षमसताऽपहृता श्ववते ॥ त्यक्तत्रपस्य फलमद्य जुगुप्सितस्य यच्छामि कालं इव कर्तुं रलं ध्यवीर्यः २२ एवं क्षिपन् धनुषि संधितं मुत्ससर्ज बाणं सवज्जमिव तद्दृदयं विभेद ॥ सोऽमृग्वमन्रदशमुखैर्न्यपतद्दिमानाद्दोहेति जल्पति जने सुकृती वरिक्तः २३ ततो निष्क्रम्य लंकाया यातुधान्यः सह स्रशः ॥ मंदोदर्यासमंतस्मिन् प्ररुदंत्य उपाद्रवन् २४ स्वान् स्वान् बंधून्परिष्वज्य लक्ष्मणेषु भिरार्दितान् ॥ रुद्रुः सुस्वरं दीनाग्रंत्य आत्मानमात्मना २५ हा इताः स्मक्यं नाथ लोकरावणरावण ॥ कंयस्याच्छरणं लंका त्वद्विहीना परार्दिता २६ नैवं वेदमहाभागमवान् कामवशं गतः ॥ तेजोनुभावं सीताया येन नीतोद शामिमाम् २७ कृतैषा विधवा लंका वयं च कुलनंदन ॥ देहः कृतो ज्वं गृध्राणामात्मानं नरकहेतवे २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स्वानां विभीषणश्च क्रेकोशलैर्द्रा मुपो दितः ॥ पितृमेधाविधानेन यदुक्तं सांपरायिकम् २९ ततो ददर्श भगवानशोकान्निकश्रमे ॥ क्षामांस्वविरहव्याधिं शिशपामूलमास्थिताम् ३० रामप्रियत मां भार्यादीनां वीक्ष्यान्वकंपत ॥ आत्मसंदर्शनाह्लादा विकसन्मुखपंकजाम् ३१ आरोप्यारुह्येयानं ब्राह्मणं हनुमद्युतः ॥ विभीषणाय भगवानदत्त्वा रक्षो गणेशताम् ३२ लंकामायुश्च कल्पांतं यौचीर्णव्रतः पुरम् ॥ अवकीर्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः पथि ३३

२१ २२ ततो रामः तं बहुधा क्षिपन् धनुषि संधितं बाणमुत्सृज्य तेन तद्दृदयं विभेद सः दशमुखैः असृक् वमन् न्यपतत् २३ ततो मंदोदर्यायाः स्त्रियः रुदंत्य तत्र एत्य २४ स्वपतीन् आलिंग्य रुद्रुः ऊचुश्च २५ हे रावण वयं इताः स्म त्वद्विहीना लंका कं शरणं यायात् २६ भवान् कामवशं गतः सीतायास्तेजोनुभावं न वेद येन इमां दशां प्राप्तः २७ एषा लंका विधवा कृता वयं च । इत्यादि विलापं चक्रुः २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ रामाज्ञया विभीषणः स्वानां और्ध्वदेहिकं चक्रे २९ वंतः रामः सीतां गृहीत्वा यावं आरुह्ये ३० ३१ ३२ रामः विभीषणाय रक्षोगणेशतां कल्पांतं आयुश्च दत्त्वा स्वपुरीं ययौ ३३

गोमूत्रयावकं गोमूत्रपकयवान्नभोजिनं प्रातरं भरतम् ३४ ३५ स्वशिविरात्तरामं विनाश्यामपविशन् स्वस्यासंयजानि रितवान् तस्मात्सकाशात् गीतादिभिर्युको रामं प्रत्युद्यतः अभिपु
संययौ ३६ ब्रह्मघोषेण बृहताघोषेण पठद्भिर्ब्राह्मणैः स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रांतायासां ताभिः पताकाभिः हेभीरसिचत्वारिरयविशेषणानि ३७ (पुरटवर्गमिहिरण्यकवचैरित्येकं मण्डविशे
णम्) ३८ पारमेष्ठ्या निराजा हाणि छत्रचामरादीनि (पण्यानि क्रवेण संपादितान्युपायनानि च) । प्रेम्णा प्राक्लिन्नहृदय ईश्वरेनेत्रे वयस्य ३९ नेत्रजैर्जलैः स्नापयन्नाश्लिष्य ४० (लक्ष्मणेन सीत
या च सह रामो) येऽर्हसत्तमाः द्रुलवृद्धास्तेभ्योऽपि स्वयं नमनं चक्रे ४१ (उत्तरासंगान् उत्तरीयां बराणि प्रेमातिशयवशाद्दुन्वंतः कंपयंतः उत्तराः कोशलाभयोऽप्यावासिन इत्यर्थः माल्यैः पुष्पैः)
४२ भयोऽप्यामवेशप्रकारमाह पादुके इति सार्वैस्त्रिभिः ४३ धनुश्च निषंगोचतान् । ऋषराट्जां बान् ४४ ४५ गुणपत्नीः कैकेय्याद्याः ४६ वयस्यानवरजांश्च । यथावत् अनुक्रमेण संपुपेयतुः ४७

उपगीयमानं चरितः शतघृत्यादिभिर्मुदा ॥ गोमूत्रयावकं श्रुत्वा प्रातरं वल्कलांबरम् ३४ महाकारुणिकोऽतप्यज्जटिलं स्थांडिलेशयम् ॥ भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौ
रमात्यपुरोहितैः ३५ पादुकेशिरासिन्यस्य रामं प्रत्युद्यतो यजम् ॥ नंदिग्रामात्स्वशिविराद्गीतवादित्रनिःस्वनैः ३६ ब्रह्मघोषेण च मुहुः पठद्भिर्ब्राह्मणादिभिः ॥
स्वर्णरक्षपताकाभिर्हेमैश्चित्रध्वजैरथैः ३७ सदश्वैरुक्मसन्नाहैर्भटैः पुरटवर्गभिः ॥ श्रेणीभिर्वारमुख्याभिर्भृत्यैश्चैव पदानुगैः ३८ पारमेष्ठ्या न्युपादाय प
ण्यान्युच्चावचानि च ॥ पादयोन्यपतत्प्रेम्णा प्राक्लिन्नहृदयेक्षणः ३९ पादुकैन्यस्य पुरतः प्रांजलिर्बाष्पलोचनः ॥ तमाश्लिष्य चिरं दोर्म्यां स्नापयन्नेत्रजैर्जलैः
४० रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो येऽर्हसत्तमाः ॥ तेभ्यः स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिश्च नमस्कृतः ४१ दुन्वंत उत्तरासंगान् पतिर्वीक्ष्य चिरामतम् ॥ उत्तराः को
शलामाल्यैः किरंतो न नृतुमुदा ४२ पादुके भरतोऽपृष्ट्वा चामरव्यजनोत्तमे ॥ विभीषणः स सुग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः ४३ धनुर्निषंगाञ्जनुघ्नः सीतातीर्थक
मंडलम् ॥ अविमदंगदः खड्गं हेमचर्मक्षराट्ठनृप ४४ पुष्पकस्थो न्वितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च बंदिभिः ॥ विरेजे भगवान् राजन्यैः श्वेद्रुद्रैर्बोदितः ४५ प्राट्भिर्नंदितः
सोऽपि सोत्सवां प्राविशत्पुरीम् ॥ प्राविश्य राजभवनं गुरुपत्नीः स्वमातरम् ४६ गुरुनवयास्यावरजान् पूजितः प्रत्यपूजयत् ॥ वेदे होलक्ष्मणश्चैव यथावत् संपुपेयतुः ४७

तदा गोमूत्रयावकं जटिलं वल्कलांबरं भरतं श्रुत्वा ३४ अतप्यत् । भरतः प्राप्तं रामं श्रुत्वा पादुके शिरासि धृत्वा पौरमात्यपुरोहितैः ब्राह्मणैः सह ३५ ३६ राजा च
ह्वान्युपादाय रामं एत्य पादुके पुरतः न्यस्य प्रेम्णा पादयोः न्यपतत् ३७ ३८ ३९ रामः तं चिरं आश्लिष्य नेत्रोदकैः स्नापयामास ४० विप्रेभ्यः नमश्चक्रे ४१
चिरागतं रामं वीक्ष्य जनाः माल्यैः किरंतः ननृतुः ४२ भरतः पादुके अगृह्णात् विभीषणः चामरं सुग्रीवः व्यजनं मासतिः श्वेतच्छत्रं ४३ शत्रुघ्नः धनुर्निषंगान् सीता
तीर्थकमंडलं अंगदः खड्गं जांबवान् चर्म ४४ एवंविधः रामः बंदिभिः स्तूयमानः पुष्पकरथः श्वेद्रुद्र इव रजे ४५ ततः स्वपुरं प्राविश्य गुरुं स्वमातुः ननाम ४६ मा
तरः तं अंके आरोप्य बाष्पोच्चैः सिंचत्यः शुचः जटुः ४७

वाष्पौषेरभिषिचन्त्यः शुचःशोकान्निविजहुः । शेषंस्पष्टम् ४८ ४९ ५० आसन्नसिंहासनंभ्रात्राभरतेन ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायां
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ततएकादशेऽध्यायावसानंनुजेऽसह । यज्ञादियच्चकारेशोरामस्तदनुवर्ष्यते ॥ १ ॥ आचार्यवान् आचार्याधीनः । उत्तमकल्पकैः मुख्यकल्पेनविहितैः
 १ २ तदंतरातासांदिशांमध्येयावतीमूःता(शेषमूताम् इवसर्वं)ब्राह्मणपुत्रार्हतीतिमन्यमानः ३ अयंश्रीरामः ततदाऽऊंकारवातोभ्यामेवावशेषितोऽभूत् । सौमंगल्यंकंउत्सूत्रादियदावश्यकं
 तावन्मात्रमवशेषितंयस्यास्तव्यतिरिक्तंहिरण्यादिसर्वदावित्यर्थः ४ ५

पुत्रान्स्वमातरस्तास्तुप्राणांस्तन्वद्भवोत्थिताः ॥ आरोप्यांकेभिषिचन्त्योवाष्पौषैर्विजहुःशुचः ४८ जटानिर्मुच्यविधिवत्कुलवृद्धैःसमंगुरुः ॥ अभ्यर्षिं व
 द्यथैवेन्द्रं चतुःसिंधुजलादिभिः ४९ एवं कृतशिरःस्नानः सुवासास्त्रग्व्यलंकृतः ॥ स्वलंकृतैः सुवासोभिर्ग्राह्यमिभार्ययावभौ ५० अग्रहीदासनंभ्रात्राप्रणिपत्यप्रसा
 दितः ॥ प्रजाःस्वधर्मनिरतावर्णाश्रमगुणान्विताः ५१ जुगोपपितृवद्रामोमेनिरेपितरंचतम् ॥ त्रेतायांवर्तमानायांकालःकृतसमोऽभवत् ५२ रामेराजनि
 धर्मज्ञेसर्वभूतसुखावहे ॥ वनानेनद्योगिरयोवर्षाणिद्वीपसिंधवः ॥ सर्वेकामदुष्वा आसन्प्रजानांभरतर्षभ ५३ नाविन्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयकृ
 माः ॥ मृत्युश्चानिच्छतानासीद्रामेराजन्यघोक्षजे ५४ एकपत्नीव्रतधरोराजर्षिचरितःशुचिः ॥ स्वधर्मगृहमेधीयांशिक्षयन्स्वयमाचरत् ५५ प्रेम्णाबु
 द्ध्याशीलेनप्रश्रयावनतासती ॥ वियाहियाचभावज्ञाभर्तुःसीताऽहरम्भनः ५६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेरामचरितेदशमोऽध्यायः
 ॥ १० ॥ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ भगवानात्मनात्मानंरामउत्तमकल्पकैः ॥ सर्वदेवमयंदेवमीजआचार्यवान्मखैः १ होत्रेऽददादिशंप्राचीं ब्रह्मणे दक्षिणां
 प्रभुः ॥ अध्वर्यवेप्रतीचींचउदीचीं सामगायसः २ आचार्यामददौशेषांयावतीमूस्तदंतरा ॥ मन्यमानइदंकृत्स्नंब्राह्मणोऽर्हतीतिस्पृहः ३ इत्ययंतदलंकार
 वासोभ्यामवशेषितः ॥ तथाराइयपिवैदेहीसौमंगल्यावशेषिता ४ तेतुब्रह्मण्यदेवस्यवात्सल्यंवीक्ष्यसंस्तुतम् ॥ प्रीत्याह्वित्रधियस्तस्मैप्रत्यर्प्येदं वमाविरे ५

४८ वसिष्ठः रामं सिंहासने अभ्यर्षिचत् ४९ ५० रामः पितृवत् प्रजाः जुगोप प्रजाः तं पितरं मेनिरे ५१ रामे राज्ञि सति कालः कृतसमः अभवत् ५२ सर्वे व
 नादयः कामदुष्वा आसन् ५३ यत्र आध्यादयो न संति ५४ स्वयं गृहधर्मं लोकान् शिक्षयन् आचरत् ५५ भावज्ञा सीता प्रेमादीभिः मर्तुर्मनः अहरत् ५६ ॥ ॥ इति
 नवमे दशमः १० ॥ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ भगवान् रामः मखैः सर्वदेवमयं आत्मानं ईजे १ यत्र यज्ञे होत्रे प्राचीं दिशं ददौ ब्रह्मणे दक्षिणां अध्वर्यवे प्रती
 चीं सामगाय उदीचीं २ शेषां सर्वा आचार्याय इदं सर्वं ब्राह्मण एव अर्हतीति मन्यमानः ३ वासोभ्यां अवशेषितः तथा सीता अपि सौभाग्यद्रव्यावशेषिता आ
 सीत् ४ ते ऋत्विजः रामस्य वात्सल्यं वीक्ष्य प्रीताः संतः तस्मै सर्वं दत्त्वा ऊचुः ५

अप्रतंजदत्तं किं सर्वदत्तमित्यर्थः । विद्म्यप्रविद्म्य ६ न्यस्तदं देवेनिभिरपितौचितेन्यस्तौ अंगीयस्य तस्मै तेष्वर्पितावंगीयेनेति वा ७ ८ ९ असंविदः अज्ञात् १० अंतर्वन्निगमिणीसती
प्राचेतसोवाल्मीकिस्तस्याश्रमप्राप्ता । क्रियाजातकर्माद्याः ११ १२ १३ १४ १५ ईश्वरोपिशुचोरोदुनाशकात् १६ नचातिचित्रमेतदित्याह । स्त्रीपुंसोऽसंगभासकः प्रासमावहती
तितथा विभक्तेरङ्गार्थः (एव) मयावहइति पाठः सुगमः । किमुतेति प्रासंगिकोक्तिः १७ अग्निहोत्रमजुहोत् प्रभुः रामः १८ आत्मज्योतिर्निजं धाम १९

अप्रतंनस्त्वया किं नु भगवन् भुवनेश्वर ॥ यत्रोऽतर्हदयं विद्म्यतमो हंसिस्वरोचिषा ६ नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामाय कुण्डमेवसे ॥ उत्तमश्लोकधुर्यावन्वस्तदं
डार्पितांघ्रये ७ कदाचिच्छोकजिज्ञासुर्गुह्योऽन्यामलक्षितः ॥ चरन्वाचोऽशृणोद्रामोभार्यामुद्दिश्य कस्यचित् ८ नाहं विभर्मित्वां दुष्टामसतीं पर
वेश्मगाम् ॥ स्त्रीलोभी विभूयात्सीतारामो नाहं भजे पुनः ९ इति लोकाद्रहुमुखादुराराध्यादसंविदः ॥ पत्याभीतेन सात्यकाप्राप्ता प्राचेतसाश्रमम् १०
अंतर्वन्त्यागते काले यमौ सा सुषुवे सुतौ ॥ कुशालवदितिरुयातौ तयोश्चक्रे क्रियामुनिः ११ अंगदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजौ स्मृतौ ॥ तक्षः पुष्कल इत्या
स्ताभिरतस्य महीपते १२ सुबाहुश्च तसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः ॥ गंधर्वाश्च कोटिशो जघ्रे भरतो विजये दिशाम् १३ तदीयं वनमानीय सर्वैराज्ञेन्यवेदयत् ॥ श
त्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम् ॥ हत्वामधुवने चक्रे मथुरां नाम वैपुरीम् १४ मुनौ निक्षिप्य तनयौ सीतामत्रा विवाप्सिता ॥ ध्यायंती रामचरणौ विवरं प्र
विवेश ह १५ तच्छ्रुत्वा भगवानरामो रुं वन्नपि धिया शुचः ॥ स्मरंस्तस्या गुणां स्तां स्तान्नाशकोद्रोदुमीश्वरः १६ स्त्रीपुं प्रसंग एतादृक् सर्वत्रासमावहः ॥
अपीश्वराणां किमुत ग्राम्यस्य गृहचेतसः १७ तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत् प्रभुः ॥ त्रयोदशान्दसाहस्रमग्निहोत्रमखंडितम् १८ स्मरतां ह्येव विन्यस्य
विदं दंडकं टकैः ॥ स्वपादपल्लवं रामात्मज्योतिरगाततः १९

हे भगवन् त्वया किं नु न दत्तम् त्वं नः अंतर्हदयं विद्म्य तमः हंसि ६ तस्मै तुभ्यं नमः ७ कदाचित् लोकवृत्तिं जिज्ञासुः रामः राण्यां गूढः चरन् कस्यचिद्भार्यां उ
द्दिश्य वाचं अशृणोत् ८ नाहं विभर्मि त्वां दुष्टामसतीं परवेश्मगाम् स्त्रीलोभी विभूयात्सीतां रामो नाहं भजे पुनः ९ इति लोकापवादात् भीतेन रामेण त्यक्त्वा सीता
अंतर्वन्ती सती वाल्मीकिः आश्रमं कालेन प्राप्ता १० काले प्राप्ते कुशलवौ सुषुवे तयोः जातकर्माद्याः क्रिया मुनिश्चक्रे ११ अंगदः चित्रकेतुश्च लक्ष्मणपुत्रौ तक्षपु
ष्कलौ भरतपुत्रौ १२ सुबाहुश्च तसेनौ शत्रुघ्नपुत्रौ भरतः दिग्भ्रजये कोटिशः गंधर्वाश्च जघ्रे १३ शत्रुघ्नः मधोः पुत्रं लवणासुरं हत्वा मधुवने मथुरां नाम पुरीं चक्रे १४ सीता
मुनौ पुत्रौ स्थाप्य रामचरणौ ध्यायती विवरं प्रविवेश १५ १६ रामः तद्गुणान् स्मरन् तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन् त्रयोदशसहस्रवर्षाणि अग्निहोत्रं अजुहोत् १७ १८ ततः
मकमनां हृदि स्वपादपल्लवं विन्यस्य निजं धाम प्रत्यगात् १९

अलविबंधनं जलपुग्मैश्चरससां च इतीदं कविभिराश्रयं भित्तार्थे उपायितः स्तुतिर्नमवति । तत्र हेतुः । अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तधामप्रभाशोयस्य तत्स्य किं कपयः सहायाः । अतः सुप्रीता
 द्याश्चर्यं यथा लीलायां तथैवेदमपि । कुंकुमैतद्विस्माह । सुराणां याश्च गभां तास्वीकृता लीलायां तनुर्नतस्य २० एवं विवलीत्यप्रयोजनं दर्शयन् प्रमति । यस्म्यस्य नृपाणां युक्तिष्ठिरा
 दीनां सद्सु ऋषयो मार्कंडेयादयो गादन्ति । दिग्भिर्द्राणां पट्टवदामरणरूपम् । तत्पर्यं जुंघास्तमित्यर्थः । नो कपालादस्यः वसुपालाश्च वसुपालाः । तेषां किरीटं जुंघादां बुजं यत्वंतं रघु
 त्ति । पाठांतरे तस्य रघुः नो कपालादिभिः जुंघादां बुजं प्रपद्य इत्यर्थः २१ सरामः संविष्टः उपवेशितः अनुगतो वायैः तेषां कोशलदेशवासिनः सर्वेऽपि यत्र योगिनो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुः
 २२ आनृशंस्य परः उपशमनिष्ठः सन् विमुच्यते २३ सरामः कथं स्वयं अवर्तत । प्रातृन्वाप्रतिकथमवर्तत । कथं भूतान् आत्मनः आत्मांश्च भूतान् । अस्मिन्वा ईश्वरे ते प्राजादयः अनुगतं तं
 कथमवर्ततेति प्रश्नत्रयम् । २४ तत्र श्रीरामस्य प्राजादिषु प्रवृत्तिप्रकारमाह अयेति । अनेनैव प्रातृन्वा मपि दाज्ञानुर्गतिं जयादृतिरुक्ता । अयतिहासनस्वीकारानंतरम् २५ पुर्विगणयति त्रि
 भिः । गंधोदकैर्यद्विदुमिश्च आसिक्ता मार्गा यस्यां सुतरां यत्तामिह समृद्धां वेति विवर्तकं । पाठांतरे वासितां कामोन्मतां गां भित्तिर्यर्थः २६ (चैत्यं पाषाणादिभिर्द्वंद्वमार्गस्थवृक्षमूलादि) २७
 (सवृतेः सप्तसवैरित्यर्थः) २८ पौराणां तस्मिन् वृत्तिमाह । तमुत्पूरिति । वराहरूपेण त्वयोद्दितां हमां पृथ्वीं पाहि २९

नेदं यशोरघुः सुरयाश्च यातलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः ॥ रक्षोवधोजलविबंधनमस्त्रपूगैः किंतस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः २० यस्यामलं नृपसद
 स्सुयशोऽधुना पिगायंत्यघ्नमृषयोदिगिभेद्रपट्टम् ॥ तत्राकपालवसुपालकिरीटजुष्टपादांबुजं रघुपतेः शरणं प्रपद्ये २१ यैः संस्पृष्टो भिदृष्टो वा संविष्टोऽनुगतो वा
 वा ॥ कोशलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः २२ पुरुषोरामचरितं श्रवणैरुपधारयन् ॥ आनृशंस्य परोराजन् कर्मबंधैर्विमुच्यते २३ ॥ राज्ञो वाच ॥ कथं प्रम
 भवान् रामो भ्रातृन्वा स्वयमात्मनः ॥ तस्मिन्वा तेऽन्ववर्तंत प्रजाः पौराश्च ईश्वरे २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथादिशदिग्विजये भ्रातृंस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ आत्मा
 नंदर्शयन् स्वानां पुरीमेक्षत सानुगः २५ आसिक्तमार्गां गंधोदैः करिणां मदसीकरैः ॥ स्वामिनं प्राप्तमालोक्य भतां वा सुतरामिव २६ प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेव
 गृहादिषु ॥ विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभिश्च मंडिताम् २७ पूगैः सवृंतैरंभाभिः पताकाभिः सुवाससाम् ॥ आदर्शैरंशुकैः लाग्भिः कृतकैस्तु कतोरणाम् २८ तमु
 पेयुस्तत्र तत्र पौरा अर्हणपाणयः ॥ आशिषो ययुर्जुर्देवपाहीमां प्राक्त्वयोद्दिताम् २९

२० २१ यैः संस्पृष्टो भिदृष्टो वा संविष्टोऽनुगतो वा कोशलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः २२ हे राजन् पुरुषः रामचरितं शृण्वन् कर्मबंधादिमुच्यते २३ ॥
 राज्ञो वाच ॥ हे शुक सः रामः स्वयं भ्रातृन् वा कथं अवर्तत तथा तस्मिन् रामे ते भ्रातरः प्रजाश्च कथं अवर्तत तद्वद २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ रामः भ्रातृन् दि
 ग्विजये आदिशत् ततः पुरीमेक्षत २५ कथं भूतां तां गंधोदकादिभिः सिक्तां २६ पताकादिति निर्दितां पूगरंभादिभिः शोभितां २७ ततः तं रामं पौराः उपेयुः
 आशिषो ददुः हे देव पृथ्वीं पाहि २८ २९

प्रजानां तस्मिन्वृत्तिमाह ततः प्रजा इति ३० स्वयंकथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह अथेतियावत्समाप्ति । स्वगृहं प्रविष्टः सन् तस्मिन्नेमे इति पंचमेनान्वयः गृहं वर्णयति साधैस्त्रिभिः अनंतायेभ्यस्त्रिभिः अक्षरैर्वादीनां कोशास्तेराठयं अनर्घ्या उरवः परिच्छदायस्मिन् ३१ विदुममया उदुंबरदेहल्योयेषु तैर्द्वारेः स्वच्छैः स्थलैः तृतीयां तानां भंडितमिति तृतीयेनान्वयः ३२ वाससां मणिगणानां च अंशुकैर्दंष्ट्रिभिः चिदुल्लासैः चिच्चैतन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलैः । यद्वा चित् (इत्यव्ययं कचित्) - कचित् वेदुर्यस्तं भादिषु ययाशोभं उज्ज्वलैः मुक्ताफलैर्भंडितमित्यर्थः । कांताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः ३३ (स्त्रीपुंभिः स्त्रीपुंसैरित्यर्थः) भूषणानां भूषणभूतैः ३४ (स्वस्मिन्नारामभारमर्जनतुविषयेषु येषां ते च तेषां शीराश्च तेषां) ३५ नृणां मध्ये । यद्वा नृभिरभिध्यातं अंगिपल्लवं यस्येति ३६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ द्वादशे रामपुत्रस्य कुशीस्यान्वय उच्यते ॥ एवमिदं शकुनस्य शरावस्थेरितोऽन्वयः ॥ १ ॥ कुशस्य श्रीरामस्य तस्यातिथिः सुतोभवत् १ अर्कसंभवः अर्कस्यांशात्संभूतः २ हिरण्यनाभः कथं भूवः जैमिनेः शिष्यो योगाचार्यः ३ तदाह । ततः सकाशात् कौशल्यो याज्ञवल्क्यः कौशिराध्यात्मयोगमध्यगात् । महांत उदयाः सिद्धयोऽस्मिन् । हृदयग्रंथे भेदकं च ४

ततः प्रजावीक्ष्य पतिचिरागतं दिदृक्ष्योत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराः ॥ आरुह्य हर्म्याण्यरविदलोचनमदृष्टनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ३० अथ प्रविष्टः स्वगृहं शुष्टं स्वैः पूर्वराजभिः ॥ अनंताखिलकोशाद्यमनर्घ्यैरुपरिच्छदम् ३१ विदुमोदुंबरद्वारैर्वैदूर्यस्तंभपंक्तिभिः ॥ स्थलैर्मार्कतैः स्वच्छैर्भातं स्फटिकभेतिभिः ३२ चित्रस्रग्मिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः ॥ मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कांतकामोपपत्तिभिः ३३ धूपदीपैः सुरभिर्भिर्भंडितं पुष्पमंडनैः ॥ स्त्रीपुंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः ३४ तस्मिन् सभगशरारामः स्निग्धया प्रिययेष्टया ॥ रेमे स्वारामधराणामृषभः सीतया किल ३५ बुभुजे च यथाकालं कामान्धर्ममपीडयन् ॥ वर्षपूगान् बहुवृणामभिध्यातां घ्रिपल्लवः ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कुशस्य चातिथिस्तस्मात्प्रिषधस्तत्सुतो नभः ॥ पुंडरीकोत्थतत्पुत्रः सेमधन्वाऽभवत्ततः १ देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ तत्सुतः ॥ ततो बलश्छलस्तस्माद्ब्रजनामोऽर्कसंभवः २ खगणस्तत्सुतस्तस्माद्दिष्टातिश्चाभवत्सुतः ॥ ततो हिरण्यनाभो मूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः ३ शिष्यः कौशल्य आध्यात्मयाज्ञवल्क्योऽध्यमात्ततः ॥ योममहोदयमृषिर्हृदयग्रंथे भेदनम् ४

ततः प्रजाः चिरागतं पतिं वीक्ष्य हर्म्याणि अरुह्य कुसुमैः अवाकिरन् ३० अथ अनेकोपस्कैर्युक्तं स्वगृहं प्रविष्टः रामः प्रियया सीतया सह रेमे ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ किंच यथाकालं ब्रह्म वर्षपूगान् कामान् बुभुजे ३६ ॥ ॥ इति नवमे एकादशः ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कुशस्य पुत्रः आतिथिः तस्य निषधः तस्य नभः तस्य पुंडरीकः तस्य सेमधन्वा अभवत् १ तस्य देवानीकः तस्य अनीहः तस्य पारियात्रः तस्य बलः तस्य स्थलः तस्य अर्कसंभूतः तस्य वज्रनाभः २ तस्य खगणः तस्य विधृतिः तस्य हिरण्यनाभः सः जैमिनेः शिष्यो भूत् ३ तस्य याज्ञवल्क्यः अध्यात्मयोगं प्राप ४

५ मरुविशिनाष्टि । योसाविति । पुनर्मावयेतामावयिष्यति ५ ॥ पित्राभिमन्युना ८ ९ १० ११ तत्तस्मादभिप्रजित् १२ १३ १४ निष्ठा वंशस्यस्थितिः तस्याभंतः (अंतिमः)
 १५ तदेवाह इक्ष्वाकुणामिति ॥ १६ ॥ ॥ इति श्रीभामवतेमहापुराणेनवमस्कंधेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ इक्ष्वाकोरेवपुत्रस्यनिर्देशश्चोदशे ॥ १ ॥ वयंतेजसिरेवत्र
 सत्ताजनकादयः ॥ १ ॥ निर्देशोरसःपुत्रोनामादितिदर्शयन्नकथामाह निमिरित्येकादशभिः । सत्रमारभ्यवसिष्ठंऋत्विजं अवृत वने १

पुष्योहिरण्यनामस्यध्रुवसिद्धिस्ततोऽभवत् ॥ सुदर्तोऽग्निवर्णश्चशीघ्रस्तस्यमरुःसुतः ५ योसावास्तेयोगसिद्धःकलापग्राममाश्रितः ॥ कलेरंतेसूर्यवं
 शंनष्टंभावितापुनः ६ तस्मादप्रसुश्रुतस्तस्यसंधिस्तस्याप्यमर्षणः ॥ महस्वांस्तत्सुतस्तस्माद्विश्वसाहोऽन्वजायत ७ ततःप्रसेनाजितस्मात्तक्षकोभ
 वितापुनः ॥ ततोबृहदलोयस्तुपित्रातेसमरेहतः ८ एतेहीक्ष्वाकुभूपालाअतीताःशृण्वनागतान् ॥ बृहदलस्यभवितापुत्रोनामबृहद्रणः ९ उरुक्रियस्त
 तस्तस्यवत्सवृद्धोभविष्यति ॥ प्रतिव्योमस्ततोभानुर्दिवाकोवाहिर्नापतिः १० सहदेवस्ततोवीरोबृहदश्वोथभानुमान् ॥ प्रतीकाश्वोभानुमतःसुप्रती
 कोथेतत्सुतः ११ भवितामरुदेवोथसुनक्षत्रोथपुष्करः ॥ तस्यांतरिक्षस्तत्पुत्रःसुतपास्तदभिप्रजित् १२ बृहद्रानुस्तुतस्यापिबर्हिस्तस्मात्कृतंजयः॥रणं
 जयस्त्वस्यसुतःसंजयोभविताततः १३ तस्माच्छाक्योथशुद्धोदोलांगलस्तत्सुतःस्मृतः ॥ ततःप्रसेनजितस्मात्क्षुद्रकोभविताततः १४ रणकोभवितान
 स्मात्सुरथस्तनयस्ततः॥ सुमित्रोनामनिष्ठांतएतेबार्हदलान्वयाः १५ इक्ष्वाकुणामयंवंश सुमित्रातोभविष्यति ॥ यतस्तंप्राप्यराजानंसंस्थांप्राप्स्यति
 वैकलौ १६ ॥ इति श्रीभामवतेमहापुराणेनवमस्कंधेद्वादशोऽध्यायः १२ ॥ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निमिरिक्ष्वाकुतनयोवसिष्ठमवृतत्विजम् ॥
 आरभ्यसत्रंसोप्याहशक्रेणप्राग्वृतोस्मिभोः १

तस्य पुष्यः तस्य ध्रुवसंधिः तस्य सुदर्शनः तस्य अग्निवर्णः तस्य शीघ्रः तस्य मरुः ५ यः योगसिद्धः सन् कलापग्रामं स्थित्वा कलेरंते नष्टं सूर्यवंशं पुनर्भाविष्यति
 ६ तस्य प्रसुश्रुतः तस्य संधिः तस्य अमर्षणः तस्य महस्वान् तस्य विश्वसाह्वः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः ७ ८ तस्य बृहदलः एते ऐक्ष्वाकुभूपालाः अ
 तीताः अनागतान् शृणु तस्य बृहद्रणः ९ तस्य उरुक्रियः तस्य वत्सवृद्धः तस्य प्रतिव्योमः तस्य भानुः तस्य दिवाकः १० तस्य सहदेवः तस्य बृहदश्वः तस्य भानुमा
 न् तस्य प्रतीकाश्वः तस्य सुप्रतीकः ११ तस्य मरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः तस्य अंतरिक्षः तस्य सुतपाः तस्य अभिप्रजित् १२ तस्य बृहद्राजः तस्य बर्हिः तस्य
 कृतंजयः तस्य रणंजयः तस्य संजयः १३ तस्य शाक्यः तस्य शुद्धोदः तस्य लांगलः तस्य प्रसेनजित् तस्य क्षुद्रकः १४ तस्य रणकः तस्य सुगथः तस्य सुमित्रः १५ इ
 क्ष्वाकुणामयं वंशः सुमित्रातो भविष्यति यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वैकलौ १६ ॥ इति नवमे द्वादशः १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इक्ष्वाकुपुत्रो निमिः सत्रं
 आरभ्य वसिष्ठं ऋत्विजं वने तदा वसिष्ठः आह अहं शक्रेण प्राक् वृतोस्मि १

तंशक्रस्यमस्मिन्निर्वर्त्य । प्रतिपालयप्रतीक्षस्वेति गृहपतिर्निमिः इदंजीवितंचलंअस्थिरं विद्वान् २ ३ इंद्रस्यमस्मिन्निर्वर्त्यागतोगुरुःशिष्यस्यव्यतिक्रममन्यायंवीक्ष्यनिमिर्देहःपततादित्यशपत् ४ ५ (इतिशापंदत्त्वा निमिस्तंदेहस्यक्तवान्) उर्वशीदर्शनात्स्वकर्तृतोमिषावरुणयोः कुंभे निषिक्तं तस्माद्वसिष्ठो जज्ञे तदाह मित्रावरुणयोरिति । इतिशापदोवसिष्ठः सहि श्रुत्वाचार्यस्यप्र पितामहसमः तथाचश्रुतिः । ' कुंभेरेतःसिषिचतुःसमानम् ' इति ६ मंधवस्तुषुतुंगंधद्रव्येषु ७ यदिप्रसन्नाः प्रभवःसमर्थाश्च तर्हिजीवित्वित्युक्तं ८ यस्यदेहस्ययोगंनवाच्छंति । अपितुमोक्षायै वमजंति हरिमेघसोभागवताः । (हरिमेघायेपांतइतिवा) ९ १० निमिर्दिदेहःसनउष्यतावसतु । कामंययेच्छम् । एवंसतियुष्माभिःप्रार्थितं जीवितमस्यमविष्यति मचदेहसंबंधइतिभावः । सचअध्यात्मसंस्थितःलोचनयोःस्थितःसन्उन्मेषणनिमेषाम्यांतत्प्रवर्तकत्वेनलाक्षितोवर्ततेइतिशेषः ११ तदेवंमृतादपिनिमिर्देहादंशप्रवृत्तिदर्शयति अराजकमयमिति १२ तस्यान्वया यानि त्रीणिनामान्याह । जन्मना असाधारणेनजनएवजनकः यद्वा स्वदेहद्वारा जनकत्वात्सनिमिर्जनकोभूदित्यर्थः । मिथिलायेननिर्मितेत्यनेनध्युत्पत्त्यंतरमर्थादुक्तम् १३ तंनिर्वर्त्यागमिष्यामितावन्मांप्रतिपालय ॥ तूष्णीमासोऽहपतिःसोपींद्रस्याकरोन्मखम् २ निमिश्चलमिदंविद्वान्सत्रमारभतात्मवान् ॥ ऋत्वि ग्भिरपरैस्तावन्नागतोयावतागुरुः ३ शिष्यव्यतिक्रमंवीक्ष्यनिर्वर्त्यगुरुरागतः ॥ अशपत्पततादेहोनिमिःपंडितमानिनः ४ निमिःप्रातिददौशापंगुरवेऽवर्भ वार्तेने ॥ तवापिपततादेहोलोभाद्धर्ममजानतः ५ इत्युत्ससर्जतंदेहंनिभिरध्यात्मकोविदः ॥ मित्रावरुणयोर्जज्ञेउर्वश्यांप्रपितामहः ६ मंधवस्तुषुतदेहं निधायमुनिसत्तमाः ॥ समाप्तेसत्रयामेधेदेवानूचुःसमागतान् ७ राज्ञोर्जीवतुदेहोयंप्रसन्नाःप्रभवोयदि ॥ तथेत्युक्तोनिमिःप्राहमाभून्मेदेहबंधनम् ८ यस्य योगंनवाच्छंतिवियोगमयकातराः ॥ भजंतिचरणांभोजंमुनयोहरिमेघसः ९ देहंनावरुणक्षेहंदुःखशोकभयाश्रयम् ॥ सर्वत्रास्ययतोमृत्युर्मत्स्यानामुदकेय था १० ॥ देवाऊचुः ॥ विदेहउष्यतां कामंलोचनेषुशरीरिणाम् ॥ उन्मेषणनिमेषाम्यांलाक्षितोध्यात्मसंस्थितः ११ अराजकमयंनृणांमन्यमानामहर्ष यः ॥ देहममंथुःस्मनिमेकुमारःसमजायत १२ जन्मनाजनकःसोभूद्रिदेहस्तुविदेहवः ॥ मिथिलोमथनाज्जातोमिथिलायेननिर्मिता १३

अतः तं क्रतुं कृत्वा आगमिष्ये तावत् मां प्रतीक्षस्व इत्युक्त्वा इंद्रस्यमस्मिन्निर्वर्त्य अकरोत् २ निमिः इदं अनित्यं शरीरं ज्ञात्वा अपरैः ऋत्विग्भिः यावत् गुरुर्नागतः तावत् सत्रं आरभत ३ वसिष्ठः इंद्रमस्मिन्निर्वर्त्य आगतः सन् शिष्यस्य अन्यायं दृष्ट्वा निमिर्देहः पततु इति अशपत् ४ तदा निमिः लोभात् धर्मं अजानतः तवापि देहः पततु इति गुरवे अशपत् ५ इत्युक्त्वा स्वदेहं उत्ससर्ज ततः उर्वशीदर्शनान् मित्रावरुणयोः स्तनं रेतः ताभ्यां कुंभे निषिक्तं तस्मात् वसिष्ठो जज्ञे ६ मुनयः मंधव्ये निमिर्देहं स्थाप्य सत्रं समाप्य प्राप्तान् देवान् प्रति राज्ञः अयं देहः जीवतु इत्युचुः ७ देवैः तथेत्युक्ते सति निमिः जीवन् सन् प्राह मे देहबंधनं माम् ८ यतः वियोगभयकातराः मुनयः यस्य योगं न वाच्छंति ९ १० ॥ देवा ऊचुः ॥ विदेहः देहिनां नेत्रेषु वसतु एवं सति युष्माभिः प्रार्थितं जीवितां अस्य भवेत् देहबंधनं न ११ ततः उन्मेषणनिमेषाम्यां लाक्षितः अवर्तत ऋषयः अराजके नृणां भयं मत्वा निमिर्देहं ममंथुः तदा कुमारः समजायत १२ स एव जन्मना जनकः अभूत् विदेह जः अतः वैदेहोऽभून् मथनाज्जातः अतः मिथिलः अभून् येन मिथिला निर्मिता १३

१४ सुधृतसुधृतिः तस्य पिता १५ १६ १७ १८ १९ २० द्वुतोगतः । तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् २१ २२ तस्मात्सुगार्धकः २३ अग्निभवनः अग्नेरशात्संभूतः २४ यद्यस्मात्सुभाषणः २५ २६ योगेश्वरायाज्ञवल्क्यादयः तेषां प्रसादेन ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां जयकवशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥

तस्मादुदावसुस्तस्य पुत्रोऽभून्नंदिवर्धनः ॥ ततः सुकेतुस्तस्यापि देवरातो महीपते १४ तस्माद्बृहद्रथस्तस्य महावीर्यः सुधृतिः ॥ सुधृतेष्टके तु वैद्विर्हर्ष
श्वोथमरुस्ततः १५ मरुः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कृतरथो यतः ॥ देवमीडस्तस्य सुतो विश्रुतो थमहाधृतिः १६ कृतिरातस्ततस्तस्मान् महारोमा थतस्तु
तः ॥ स्वर्णरोमास्तस्य हस्वरोमा व्यजायत १७ ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम् ॥ सीता सीराग्रतो जाता तस्मात्सीरध्वजः स्मृतः १८ कु
शध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृपः ॥ धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ १९ कृतध्वजान् केशिध्वजः शांडिक्यस्तु मितध्वजात् ॥ कृतध्वजसुतो
राजन् आत्मविद्याविशारदः २० शांडिक्यः कर्मतत्त्वज्ञो भीतः केशिध्वजात्कृतः ॥ भानुमास्तस्य पुत्रोऽभूत् शतयुगंस्तुतस्तुतः २१ शुचिस्ततनयस्त
स्मात्सनद्वाजस्ततोऽभवत् ॥ ऊर्ध्वकेतुः सनद्वाजादजो थपुरुजित्सुतः २२ अरिष्टनेमिस्तस्यापि सुतायुस्तत्सुपार्धकः ॥ तताश्चित्ररथो थस्य क्षेमाधिर्भि
थिलाधिपः २३ तस्मात्समरथस्तस्य सुतः सत्यरथस्ततः ॥ आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोऽग्निभवनः २४ वस्वन्ततो थतत्पुत्रो युयुधानात्सुभाषणः ॥ शु
तस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽस्माद्वनः सुतः २५ शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतिहव्यो धृतिस्ततः ॥ बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशी २६ एते वै मैथिला
राजन् आत्मविद्याविशारदाः ॥ योगेश्वरप्रसादेन द्वंद्वैर्मुक्ता गृह्यपि २७ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे जयकवशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥

विदेहात् उदावसुः तस्य नंदिवर्धनः तस्य सुकेतुः तस्य देवरातः १४ तस्य बृहद्रथः तस्य महावीर्यः तस्य सुधृतिः तस्य धृष्टकेतुः तस्य हर्षः तस्य मरुः १५ तस्य प्रतीपकः
तस्य कृतिरथः तस्य देवमीडः तस्य विश्रुतः तस्य महाधृतिः १६ तस्य कृतिरातः तस्य महारोमा तस्य स्वर्णरोमा तस्य हस्वरोमा १७ तस्य सीरध्वजः सः यज्ञार्थं महीं कर्षतः
सतः लांगलाग्रात् सीता जाता अत एव सीरध्वजः इति तस्य नाम १८ तस्मात् कुशध्वजः तस्य धर्मध्वजः तस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ १९ कृतध्वजान् केशिध्व
जः मितध्वजात् शांडिक्यः केशिध्वजस्य भानुमान् तस्य शतयुगंस्तुतः २० २१ तस्यः शुचिः तस्य सनद्वाजः तस्य ऊर्ध्वकेतुः तस्य अजः तस्य पुरुजित् २२ तस्य अ
रिष्टनेमिः तस्य सुतायुः तस्य सुपार्धकः तस्य चित्ररथः तस्य क्षेमाधिः २३ तस्य समरथः तस्य सत्यरथः तस्य उपगुरुः तस्य उपगुप्तः २४ तस्य वस्वन्तः तस्य
युयुधानः तस्य सुभाषणः तस्य श्रुतः तस्य जयः तस्य विजयः तस्य ऋतः २५ तस्य शुनकः तस्य वीतिहव्यः तस्य धृतिः तस्मात् बहुलाश्वः तस्मात् कृतिः तस्य म
हावशी २६ हे राजन् एते मैथिलाः योगेश्वरप्रसादेन गृह्यपि द्वंद्वैर्मुक्ता आसन् २७ ॥ इति नवमे त्रयोदशः १३ ॥ ॥ ७ ॥

चतुर्दशादिभिः सोमवंशमाहासमाप्तेतः ॥ यस्मिन्नैलादयोभूपाः कीर्त्यते पुण्यकीर्तयः ॥ १॥ चतुर्दशे गुरोः पत्न्यां तारायां सोम आडुभात् ॥ जातश्चैलः षड्वेद्यामायुर्मुखानजीजनत् ॥ २॥ १
२ दृग्म्यः आनंदाश्चुभ्यः अतएवावृत्तमयः किलेत्याश्चर्ये । पाठांतरे दृशोने प्रात् । वक्ष्यामाणदपस्यकारणमाह विप्रोति ३ सोमस्य पुत्रोऽपुत्र इति कथाद्वारेणाह । पत्नीमिति सार्धैर्नवभिः ४
तत्कृते तन्निमित्तम् ५ सुराणां दानवानां च विग्रहे कारणमाह शुक्रहति अगुरैः सहित उडुगमग्रहीदित्यर्थः । सांधिरार्षः । गुरोः सुतं बृहस्पतिं अग्रहीत् । अंगिरसः सकाशात् प्राप्ता विद्यो हर इति हि
मसिद्धिः ६ (तारकानजत्राणि सैनिकरूपाणि तत्प्रधानस्तारका मयः यद्वा तारका तारा तदर्थं प्रवृत्त इत्यर्थः) ७ निवेदितो विज्ञापि गोविंश्च कृतब्रह्मा । अवैत् अबुधत् ८ बृहस्पतिराह त्व
जत्यजेति । परैराहितं गर्भम् । गर्भेत्येके मस्मीकारिष्यतीति बिभ्यतोऽप्रत्याह । नाहमिति । सांतानिकः संतानार्थी सांतानिके इति पाठे हे सत्पुत्रे इत्यर्थः ९ १० ११ (बोचसि वदसि) १२

॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथातः श्रूयतां राजन् वंशः सोमस्य पावनः ॥ यस्मिन्नैलादयोभूपाः कीर्त्यते पुण्यकीर्तयः १ सहस्रं शिरसः पुंसो नाभिह दसरो रुहात् ॥ जा
तस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः २ तस्य दृग्म्योऽभवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल ॥ विप्रौ षड्युडुगणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ३ सोऽयजद्राजसूये
न विजित्य भुवनत्रयम् ॥ पत्नीं बृहस्पतेर्दर्पात्तारां नामाहरद्रुहात् ४ यदा स देवगुरुणा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात् ॥ नात्यजत्तत्कृते जज्ञे सुरदानवविग्रहः ५
शुक्रो बृहस्पतेर्द्वेषादग्रहीत्सासुरोऽडुपम् ॥ हरोगुरुमुतं स्नेहात्सर्वभूतगणावृतः ६ सर्वदेवगणोपेतो महेंद्रो गुरुमन्वयात् ॥ सुरासुरावनाशो भूत्समरस्ता
रकामयः ७ निवेदितो जौऽगिरसा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत् ॥ तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदं तर्वत्नीमवैत्पतिः ८ त्यजत्यजाशु दुष्प्रज्ञे मत्क्षेत्रादाहितं परैः ॥ नाहं त्वां
मस्मसात्कुर्याच्चियं सांतानिकः साति ९ तत्याज व्रीडिता तारा कुमारं कनकप्रभम् ॥ स्पृहामां गिरसश्चक्रे कुमारे सोम एव च १० ममायं न तवेत्युच्चैस्तस्मिन्नि
षदमानयोः ॥ पप्रच्छुर्ऋषयो देवानैवोचे व्रीडिता तु सा ११ कुमारो मातरं प्राह कुपितोऽलीकलज्जया ॥ किं नो चस्य स दृते आत्मा वयं वदाशुभे १२

॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् सोमस्य पावनः वंशः श्रूयताम् यस्मिन् ऐलादयः भूपाः कीर्त्यते १ आदौ नारायणस्य नातिपत्रात् ब्रह्मा आसीत् तस्मात् अत्रिः २
तस्य दृग्म्यः सोमः अमवत् सः विप्रौ षड्युडुगणानां ब्रह्मणा पतिः कल्पितः ३ सः सोमः भुवनत्रयं जित्वा राजसूयेन अयजत् सः बृहस्पतेः मायीं तारां दर्पात् अहरत्
४ यदा देवगुरुणा याचितः चंद्रः तां न अदात् तत्कृते देवदैत्याविग्रहो जज्ञे ५ ततः बृहस्पतेः द्वेषात् दैत्यैः सह शुक्रः चंद्रमहायः अभूत् सर्वभूतगणावृतः हरः
दैवैः सहितः इंद्रश्च गुरुं अन्वयात् ६ तस्मिन् युद्धे देवदैत्यनाराः अमूत् ७ अंगिरसा प्रार्थितो ब्रह्मा सोमं निर्भर्त्स्य तारां मुखे प्रायच्छत् गुरुः अंतर्वत्नीं तां ज्ञात्वा
आह ८ हे दुष्प्रज्ञे परैः आहितं गर्भं आशु त्यज त्यज संतानार्थी अहं अतस्त्वां मस्मसात्कुर्याम् ९ ततः व्रीडिता सा कनकप्रभं कुमारं तत्याज तं दृष्ट्वा बृहस्पतिसौमो इ
च्छां चक्रात् १० ममायं न च तवेति उच्चैर्विवदतुः तदा दैवैः ऋषिभिः पूष्टा सा किमपि नोचे ११ तदा कुमारः कुपितः सन् मातरं वदेत्याह १२

रहः एकंति १३ १४ पुरुरवसलवेद्यां आयुप्रमुखाः ५६ पुत्राजाता इति वक्तुं यामाह तस्येत्यादिनायावत्समाप्ति १५ ननु देवांकुतामिनुष्यस्यातिकमुपगच्छेत्तत्राह । मित्रावरुणयोः शापात्रर
लोकतामनुष्यत्वमापन्नासती १६ १७ १८ नौ आवयोः रतिरस्तिवाति १९ यस्यतव अंमातरं वज्रः आसाद्य रिरंसयारं तु मिच्छया हस्फुटं च्यवते (धैर्यं) मोपयाति यद्यस्मादिति वा २०
शापावसाने माषाभंगमिषेण जिगमिषोस्तस्य माषाबंधमाह । एताविति द्वाभ्याम् । उरणकौ मैषीन्यासौ निःश्लेषरूपौ रक्षस्व । यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः अतो विजातीयत्वं न दोष इ
ति भावः २१ हे वीरघृतं मे मक्षः स्यात् । 'अमृतं वा आज्यं' इति श्रुतेः । देवानां चामृतां शित्वात् । मैथुनादन्यत्र विवासं (नम्रं त्वा) त्वां नेक्षिष्ये इति प्रतिपेदे अंगीकृतवान् । तदेवाह
अहो इति २२ २३ (यथेच्छमहोऽनिवारितः रमे) २४ पद्मकिंजल्कगंधद्वयमंधोयस्याः तस्यामुखामोदेन सुखितः प्रलोभितः सन् २५ मह्यं मम २६

ब्रह्मातरं ह आहूय समप्राक्षीच्च सांत्वयन् ॥ सोमस्येत्याह शनकैः सोमस्तं तावदग्रहीत् १३ तस्यात्मयोनिरकृतबुधइत्यभिधानं ॥ बुद्ध्यागंभीरया येन पुत्रेण
पोडुराट्मुदम् १४ ततः पुरुरवाजज्ञे इलायां य उदाहृतः ॥ तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् १५ श्रुत्वा र्वेशीन्द्रभुवने गीयमानान् सुरर्षिणा ॥ तदं
तिकमुपेयाय देवीस्मरशरादिता ॥ मित्रावरुणयोः शापादापन्नानरलोकताम् १६ निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कंदर्पमिव रूपिणम् ॥ धृतिविष्टम्बललना उपतस्येत
दंतिके १७ सतां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्लोचनः ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा देवी हृष्टतनूरुहः १८ ॥ राजोवाच ॥ स्वागतं ते वरारोहे आस्यतां क्रुत्वाम
किम् ॥ संरमस्व मया साकं रतिर्नौ शाश्वतीः समाः १९ ॥ उर्वश्यावाच ॥ कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुंदर ॥ यदंगांतरमासाद्य च्यवते हरिरंसया २०
एतावुरणकौ राजन्यसौरक्षस्वमानद ॥ संरस्ये भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः २१ घृतं मे वीरमक्षः स्यान्नेक्षेत्वान्यत्र मैथुनात् ॥ विवासं तं तथेति
प्रतिपेदे महामनाः २२ अहो रूपमहोभावो नरलोकविमोहनम् ॥ को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् २३ तया स पुरुषश्रेष्ठो रमयंत्यायथाऽर्हतः ॥ रे मे सुर
विहारेषु कामं चैत्ररथादिषु २४ रममाणस्तया देव्या पद्मकिंजल्कमंधया ॥ तं मुखामोद सुखितो मुमुदेऽहर्गणान् बहून् २५ अपश्यच्च र्वशीर्भिद्रोगं च वान्सम
चोदयत् ॥ उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नातिशोभते २६

ततः ब्रह्मा तां रहसि अपृच्छत् सा सोमस्य पुत्रः इत्याह तं सोमः अग्रहीत् १३ ब्रह्मा तस्य बुध इति नाम चके चंद्रः पुत्रेण मुदं आप १४ ततः वृत्वा इलायां
पुरुरवा जज्ञे १५ उर्वशी इन्द्रभुवने नारदात् तद्रूपगुणादीन् श्रुत्वा १६ मित्रावरुणयोः शापात् मुवं एत्य पुरुरवसमीपं गत्वा १७ धैर्यं धृत्वा तदंतिके उपतस्ये
सः तां विलोक्य मोहितः सन् उवाच १८ हे उर्वशी अत्रास्यतां ते मद्रं मया साकं रमस्व १९ ॥ उर्वश्यावाच ॥ हे सुंदर कस्याः मनः त्वयि न सज्जेत तथापि
मम नियमपर्यंतं अत्र स्थास्यामि २० हे राजन् एतौ उरणकौ रक्षस्व २१ मे भक्ष्यं घृतं । मैथुनादन्यत्र विवासं त्वां नेक्षिष्ये तथेति राजा अंगीकृतवान् २२ २३
ततः सुरविहारादिषु तया स कामं रमे १४ किंच तया सह रममाणः बहून् अहर्गणान् मुमुदे २५ इन्द्रः एकदा उर्वशीं अपश्यन् सन् बां आनेतुं गंवर्वान् अचोदयत् २६

महारात्रे मध्यरात्रे । “महानिशाद्विघटिकराश्रीमध्यमयामयोः” इति श्रुतेः २७ जिगमिषोस्तस्याः पदे षोक्तिमाह हाहतास्मीतिसार्धेन । नपुंसानपुंसकेन २८ यथानारीतया (यः पुमान् दिवानिशि) संप्रस्तो (भीतः) शेते २९ ३० विद्युतोविशिष्टद्युतिमंतः । व्यद्योतंत दीप्तिमकुर्वत । यद्वा (ते) तदेव तद्धितः प्रकाशं ते स्मेत्यर्थः नम्रमैश्वर्यं अतोभाषामंगात्रिजगा मेतिज्ञेयम् ३१ ३२ तस्याः सखीश्चपंचवीक्ष्य सूक्तं शोभनं वचनं हये जाय इत्यादि (प्राह) ३३ तदेवार्थत आह । अहो इति द्वाभ्याम् । अनिर्वृत्य मत्कृतानिर्वृतिमप्राप्य मांत्यकुं नार्हति । पा तंतरे मां निर्वृतिमगमयित्वा । मंत्राननुक्तेति वा वर्षासि कृणवावहै । गोष्ठीः करवावहै ३४ सुदेहोऽतिक्रमनीयो मम देहोऽत्र पतेत् ३५ पुरुषो मा मृथा इत्यादितस्याः सूक्तं तदप्यर्थत आह । मा मृथा इति चतुर्भिः । मा मृथामा म्रियस्व । पुरुषोऽसि धैर्यमावहस्वेति भावः ३६ प्रिये निमित्ते साहसं यासां ३७ ३८ तं सांस्वयति । संवत्सरां त इति अपराणीति वचनादंतर्वर्त्नीमुपालक्ष्य ज्ञात्वा ३९ ४०

त उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपास्थिते ॥ उर्व इयः उरणौ जन्हुर्न्यस्तौ गजनिजायया २७ निशम्य क्रंदितं देवीपुत्रयोर्नीयमानयोः ॥ हतास्म्यहं कुनाथेन नपुं सांवीरमानिना २८ यदि श्रंभादहं नष्टा हतापत्या च दस्युभिः ॥ यः शेते निशि संप्रस्तो यथानारीति वा पुमान् २९ इति वाक्सायकैर्विद्वः प्रतोत्रैरिव कुंजरः ॥ निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्त्रोऽभ्यद्रवद्वा ३० ते विसृज्यो रणौ तत्र व्यद्योतंतस्मविद्युतः ॥ आदाय मेषावायांतं नम्रमैक्षतसापतिम् ३१ ऐलोपिशयने जायामपश्यद्विमना इव ॥ तच्चित्तो विह्वलः शोचन्नब्रामोन्मत्तवन्महीम् ३२ सतां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखीः ॥ पंचप्रहृष्टवदनाः प्राहसूक्तं पुरुखाः ३३ अहोजायेति तिष्ठतिष्ठघोरेन त्यक्तमर्हसि ॥ मां त्वमप्राप्य निर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ३४ सुदेहोऽयं पतत्यत्र देवि दूरं हतस्त्वया ॥ खादं त्वेन वृकाद्यप्रास्त्वत्पसादस्य नास्पदम् ३५ ॥ उर्व इयुवाच ॥ मा मृथाः पुरुषोऽसि त्वं मास्मत्वाद्युर्वृक्ष इमे ॥ कापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ३६ स्त्रियो ह्यकरुणाः कूरादुर्वेषाः प्रिय साहसाः ॥ ग्रंत्यल्पा रथेपे विस्रब्धं प्रति आतरमप्युत ३७ विधायालीकविस्त्रं भग्नेषु त्यक्तसौहृदाः ॥ न वनं वमभीप्संत्यः पुंश्चल्यः स्त्रैरवृत्तयः ३८ संवत्सरांते हिमवान् एकरात्रं मयेश्वर ॥ वत्स्यस्य पत्यानि च ते मविष्यंत्यपराणि भोः ३९ अंतर्वर्त्नीमुपालक्ष्य देवीं सप्रययौ पुरम् ॥ पुनस्तत्र गतोऽन्दांत उर्वशीं वीरमातरम् ४०

ते महारात्रे एत्य उर्व इयः उरणौ जन्हुः २७ देवी तयोः पुत्रयोः आक्रंदितं श्रुत्वा शुशोच २८ २९ तदा राजा स्वहं गृहीत्वा नम्र एव अभ्यद्रवत् ३० गंधर्वाः तं दृष्ट्वा उरणौ विसृज्य दीप्तिं अकुर्वत मेषौ आदाय आयांतं नम्रं दृष्ट्वा सा अगच्छत् ततः माषामंगात् सा निर्जगाम ३१ राजापि शयने तां अदृष्ट्वा उन्मत्तवत् महीं ब्रवीम ३२ बहुकालेन कुक्षेत्रे तां दृष्ट्वा उवाच ३३ अहोजायेति तिष्ठतिष्ठ मांत्यकुं नार्हसि ३४ हे देवि अयं देहः पतति त्वया दूरं हतः अतः पुनं वृकाद्याः स्वादं ति ३५ ॥ उर्व इयुवाच ॥ हे राजन् त्वं पुरुषोऽसि धैर्यं आवह मा म्रियस्व स्त्रियः स्वभावतः कूराः तासां सख्यं कापि न ३६ वृकायां हृदयं यथा याः अप्रार्थं पवि आतरं संति ३७ तासां सख्यं सत्यं न ३८ अथ संवत्सरांते एकरात्रं मया सह त्वं वत्स्यासि ते अपराणि अपत्यानि भविष्यंति ३९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजा तां अंतर्वर्त्नीं ज्ञात्वा पुरं ययौ पुनः अन्दांते कुक्षेत्रं गत्वा ४०

ततःपंचदशगाधिरैलपुत्रास्वयेजनिः ॥ इहोहिप्रसुतो रामः कार्तवीर्यमहमरुषा ॥ १ ॥ सुप्रहृवायतावदायोर्विशमनुष्काऽन्पादिक्रमेण श्रुतायुःपभृतिषण्णां वंशानाह श्रुतायोरित्यादिना एकः एकतंजः २ ३ जहोःपुरुःतस्यबलाकःतस्यअजकःतस्यकुशःतस्यकुशाबुप्रमृतयश्चत्वारःपुत्राःतत्रकुशाबुप्रसुतो गाधिरासीत् ४ गाधेःपुत्रोविश्वामित्रोब्रह्मविर्मूदित्युतराध्यायातेवक्ष्यति गाधेरमूमहातेजा इत्यादिना तत्रतावत्तदुपोद्धातत्वेन मूर्तवशमवरयऋषीवस्यचिरंतप्रसक्तानुप्रसक्तत्वेनचपरशुरामावतारचरितंचाह तस्यसत्यवतीमित्यादिना । विसदृशंअननुरूपमार्गंरुचीकम् ५ दक्षिणवामयोरैकत(एकप्रश्यामः) कर्णेपेषाम् । सर्वस्मिन्नंगेचंद्रस्येववर्चोपेषातेषाम् । नषेदमपिपर्याप्तमस्मत्कन्यायाः यतोवयंकुशिका महेच्छाः ६ उभयैःमंत्रैः । पत्न्यैर्ब्राह्मणैश्चैः श्वरुवेतुक्षात्रेरित्यर्थः ८ यादत्स्नात्वा मुनिर्नागतः तावत् भार्यायांभर्तृस्त्रेहाविक्रयाद् तस्याश्चरंश्रेष्ठमत्वामात्रायचित्तासासत्यवतीब्राह्मणंश्रामिर्मोचतंस्वचरंमात्रेऽयच्छत्पादात् । मातुश्चरंक्षेत्रमंत्राभिमंत्रितंस्वयमदत्त आदत् ९ कष्टंजुगुप्सितंतदेवाह । तेपुत्रोपोरोमविष्यति । भ्रातातुब्रह्मवितमोमविष्यतीति १०

॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऐलस्यचोर्वशीगर्भात्षडासन्नात्मजानृप ॥ आयुःश्रुतायुःसत्यायूरयोथविजयोजयः १ श्रुतायोर्वसुमानपुत्रःसत्यायोश्चश्रुतंजयः ॥ रयस्यसुतएकश्चजयस्यतनयोऽमितः २ भीमस्तुविजयस्याथकांचनोहोत्रकस्ततः ॥ तस्यजन्हुःसुतो गंगां गंडूषीकृत्ययोऽपिबत् ३ जहोःपुरुश्चतपुत्रो बलाकश्चात्मजोऽजकः ॥ ततःकुशःकुशस्यापिकुशांडुर्भूतपोवसुः ॥ कुशनाभश्चवत्वारोगाधिरासीत्कुशांडुजः ४ तस्यसत्यवतीकन्यामृचीकोऽयाचतद्विजः ॥ वरंविसदृशंमत्वागाधिर्भार्गवमब्रवीत् ५ एकतःश्यामकर्णानांइयानांवेद्रवर्चसाम् ॥ सहस्रंदीयतांशुल्कंकन्यायाःकुशिकावयम् ६ इत्युक्तस्तदथज्ञात्वागतः सवरुणांतिकम् ॥ आनीयदत्त्वातानश्वानुपयेमेवराननाम् ७ सऋषिःप्रार्थितःपत्न्याश्चश्वाचापत्यकाम्यया ॥ श्रपयित्वोभयैर्मंत्रैश्चरंस्नातुंगतोमुनिः ८ तावत्सत्यवतीमात्रास्वचरंयाचितासती ॥ श्रेष्ठंमत्वातथाऽयच्छन्मात्रेमातुरदत्स्वयम् ९ तद्विज्ञायमुनिःप्राहपत्नीकष्टमकारषीः ॥ घोरोदंडवरः पुत्रोभ्रातातेब्रह्मवित्तमः १०

श्रीशुक उवाच ॥ ऐलस्य उर्वशीगर्भात् षट् पुत्रा आसन् आयुः प्रथमः श्रुतायुः द्वितीयः सत्यायुः तृतीयः रयः चतुर्थः विजयः पंचमः जयः षष्ठः इति १ तव श्रुतायोः वसुमान् पुत्रः सत्यायोः श्रुतंजयः रयस्य एकसंज्ञः जयस्य अमितः २ विजयस्य भीमः ततः कांचनः ततः होत्रकः तस्य जन्हुः यः गंगां गंडूषीकृत्य अपिबत् तस्य पुरुः तस्य बलाकः तस्य अजकः ३ तस्य कुशः तस्य पुत्राः चत्वारः कुशाबुः प्रथमः मूर्तरयः द्वितीयः वसुः तृतीयः कुशनाभः चतुर्थः इति । कुशाबोः गाधिः ४ तस्य सत्यवती कन्या अभूत् तां ऋचीकः अयाचत गाधिः विसदृशं वरं मत्वा भार्गवं ऋचीकं अब्रवीत् ५ हे ऋषे एकतः श्यामकर्णानां इयानां सहस्रं शुल्कं दीयताम् इदमपि मे कन्यायाः पर्याप्तं न ६ एवमुक्तः ऋषिः तन्मतं ज्ञात्वा वरुणात् अश्वान् आनीय गाधये दत्त्वा सत्यवतीमुपयेमे ७ ऋचीकः पत्न्या श्वरुवा च अपत्यकामनया प्रार्थितः सन् उभयमंत्रैः चरं श्रपयित्वा स्नानुं गतः ८ यावत्स्नात्वा सः नागतः तावत्सत्यवती मात्रा स्वचरं याचिता सती श्रेष्ठं मत्वा कृपा मात्रे अयच्छत् मातुरदत्स्वयम् ९ मुनिः तद्विज्ञाय पत्नीमाह तव पुत्रः दंडधरो भविष्यति तव भ्राता ब्रह्मवित्तमः भवेत् १०

एवं माभूदिति प्रसादितो भार्गव आह । अथ तर्हि पौत्रो घोरो भविष्यतीति । (ततः ऋचीकात् जमदग्निः पुत्रोऽभवदित्यर्थः ११ सा च सत्यवती कौशिकी नदी अभूत् १२ भार्गव ऋषेर्जमदग्नेः सुताः १३ १४ अनीनशब्दं नाशयामास । तदेवाह रजस्तमो वृत्तमिति । पाठांतरं तु सुगमम् १५ (अभीक्ष्णशः एकविंशतिवारम्) १६ कार्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं कृतं स्वर्धपहेतुभैश्वर्यादिकमाह हैहयानामिति षड्विंशतिः । परिकर्मभिः परिचर्याभिः दत्तं दत्तात्रेयं आराध्य १७ अव्याहृतमिन्द्रियादिकंचलेभ्यः (ओजःप्राणशक्तिः श्रीः संपत्तवीर्यपराक्रमः) १८ यत्र यस्मिन्नैश्वर्ये अणिमादयो मुखाः १९ रेवांभसिनर्मदाजले सरितं नर्मदाम् २० रावणो दिग्गजये माहिष्मत्याः समीपे नर्मदायां देवपूजां कुर्वन् तेन प्रवाहस्यावरोधात् प्रतिस्रोतसः सत्यास्तस्याः सरितो जले विष्कावितं स्वशिविरमालक्ष्य तस्य तदीयं न सेहे २१ ततश्च कृतकिल्बिषः क्रीडन्तं तमभिभावितुं प्रवृत्तः सन् गृहीतः माहिष्मत्यां स्नप्युर्वाकीपरीवसीन्नरुद्धश्च पुनश्चावज्ञया येन (मर्कटद्वयस्वनगरात्) मुक्तः २२

प्रसादितः सत्यवत्यामैवं भूदिति भार्गवः ॥ अथ तर्हि भवेत्पौत्रो जमदग्निस्ततोऽभवत् ११ सा चाभूत्सुमहापुण्या कौशिकी लोकपावनी ॥ रेणोः सुतारिण्यु कां वै जमदग्निरुवाहयाम् १२ तस्यां वै भार्गव ऋषेः सुता वसुमदादयः ॥ यवीयान् जज्ञे एतेषां राम इत्यभिविश्रुतः १३ यमाहुर्वासुदेवांशं हैहयानां कुलां तकम् ॥ त्रिःसप्तकृत्यो यद्दामां चक्रे निःक्षत्रियां महीम् १४ दुष्टं क्षत्रं भुवो भारमब्रह्मण्यमनीनशब्दं ॥ रजस्तमो वृत्तमहनफलं गुन्यपि कृतेऽहसि १५ ॥ राजोवाच ॥ किं तदं हो भगवतो राजन्यैरकृतात्मभिः ॥ कृतं येन कुलं नष्टं क्षत्रियाणामभीक्ष्णशः १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हैहयानामविपतिरर्जुनः क्षत्रियर्षभः ॥ दत्तं नारायणस्यांशमाराध्य परिकर्मभिः १७ बाहू न दशशतं लेभे दुर्मर्षत्वं मरातिषु ॥ अव्याहृतं द्वियोजः श्रीस्तेजोवीर्यं यशोबलम् १८ योगेश्वरत्वं मैश्वर्यं गुणायत्राणिमादयः ॥ च चाराव्याहृतगतिर्लोकेषु पवनो यथा १९ स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडन् रेवांभसि मदीकटः ॥ वैजयंतीं स्रजं बिभ्रद्गुरो वसरे तं भुजैः २० विष्कावितं स्वशिविरं प्रतिस्रोतः सरिज्जलैः ॥ नापृष्यत स्य तदीयं वीरमानं दिशाननः २१ गृहीतो लीलया स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः ॥ माहिष्मत्यां सन्निरुद्धो मुक्तो येन कपिर्यथा २२

ततः एवं माभूदिति सत्यवत्या प्रार्थितः ऋषिः आह एवं चेत्तर्हि पौत्रो घोरो भविष्यति ततः ऋचीकात् जमदग्निः अभूत् ११ सत्यवती कौशिकी नाम नदी अभूत् जमदग्निः रेणोः सुतां रेणुकां उवाह १२ तस्यां वसुमदादयः पुत्राः अभवन् तेषां कनीयान् वासुदेवांशः रामः जज्ञे १३ यः एकविंशतिवारं महीं निःक्षत्रियां चक्रे १४ किंच क्षेत्रेण फल्गुन्यपि अहसि कृते दुष्टक्षत्रं नाशयामास १५ ॥ राजोवाच ॥ राजन्यैः तस्य अहः किं कृतं येन क्षत्रियाणां कुलं नष्टं १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप हैहयानामविपः अर्जुनः दत्तात्रेयं आराध्य १७ बाहूनां सहस्रं शत्रुषु दुर्मर्षत्वं योगेश्वरत्वं अणिमाद्यैश्वर्यं च लेभे १८ १९ सः अव्याहृतगतिः चचार यदा सः स्त्रीभिः सह रेवांभसि क्रीडन् सन् भुजैः नदीं रोगे २० तदा रावणोपि दिग्गजयं कृत्वा तदीरे अर्चीं कुर्वन् जलैः स्कावितं स्वशिविरं आलक्ष्य तदीयं न सेहे २१ क्रीडन्तं तमभिभावितुं प्रवृत्तः तदा स्त्रीणां समक्षं रावणं धृत्वा माहिष्मत्यां निरुद्धः पुनः अवज्ञया मुक्तः २२

इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह स एकदेत्यादिना २३ अहर्णमातिथ्यादि । हविष्मत्या कामधेन्वा २४ तत्तर्हर्णमाद्रियत तस्मिन्नातुष्यत् यतोऽग्निहोत्र्या होमधेनौ साभिलाषः । स हेहयः हेहयैः सह वर्तमानः २५ दर्पोद्धेतोः ऋषेर्हविर्धानी अभिहोत्रधेनुं हर्तुमनचोदयत् प्रेरितवान् २६ (आहतध्वरणादिना ताडितः) २७ सतूणं चार्मुकं चर्म चादाय २८ ऐणेयचर्म कृष्णा जिनमंबरं यस्य तम् (अर्कधामभिः त्रिकिरणनिभाभिर्जटाभिर्युतम्) २९ (हस्त्यादिभिर्गदादिभिश्चातिमीषाणामयं करी असूदयत् निहतवान्) ३० प्रहरन् परश्ववो यस्य । मनश्च अनिलश्च तयोरिवौजोवोर्यस्य । परेषां चक्रं तेन्यं सूदयतीति तथा । छिन्नामुजा ऊरवः कंधराश्च येषां हताः सूतावाहनानि च येषां ते वीरानि पेतुः ३१ विवृक्णावर्मादयो यस्य ३२ पंचशतेषु घ नुषु सोऽर्जुनः रामाय संदधे । एकमेव घनुर्यस्य स एकघन्वा । पाटांतेरे एव एव बंधः संधानं येषां तैः इषुभिः तानि घनूषि स मंसहतत्क्षणमेवाच्छिन्नत् ३३

स एकदा तु मृगयां विचरन् विपिनेवने ॥ यदृच्छया श्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् २३ तस्मै स नरदेवाय मुनिरर्हणमाहरत् ॥ स तेन्यामात्यत्राहाय हविष्मत्या तपो घनः २४ स वीरस्तत्र तं दृष्ट्वा आत्मैश्वर्यातिशयिनम् ॥ तत्राद्रियताग्निहोत्र्यां साभिलाषः स हेहयः २५ हविर्धानी मृषेर्दं पात्ररान् हर्तुमचोदयत् ॥ ते च मा हिष्मतीनिन्युः सवत्सां क्रिदती बलात् २६ अथ राजनि निर्याते रामजाश्रममागतः ॥ श्रुत्वा तत्तस्य दौरात्म्यं चुक्रोधाहिरिवाहतः २७ घोरमादाय परशुं सतूणं चर्म चार्मुकम् ॥ अन्वधावत दुर्मर्षो मृगेंद्र इव यूथपम् २८ तमापतंतं भृगुवर्यमोजसा घनूर्ध्वं बाणपरश्वधायुधम् ॥ ऐणेयचर्मं बिरमर्कधामाभिर्युतं जटाभिर्ददृशे पुरीं विशन् २९ अचोदयद्वास्तिरथाश्वपतिभिर्गदासिबाणैश्च शतैश्च शक्तिभिः ॥ अक्षौहिणीः सप्तदशातिमीषाणास्ताराम एको भगवानसूदयत् ३० यतो यतोऽसौ प्रहरत् परश्वधो मनोऽनिलौ जाः परचक्रसूदनः ॥ ततस्ततश्छिन्नभुजोरु कंधरानि पेतु रुरुव्याहृतसूतवाहनाः ३१ दृष्ट्वा स्वसैन्यं रुधिरौघकंदं मेरणाजिरे रामकुठारसायकैः ॥ विवृक्णवर्मध्वजचापविग्रहं निपातितं हेहय आपतद्गुषा ३२ अथार्जुनः पंचशतेषु बाहुभिर्घनुः पुबाणान् युगपत्संसंदधे ॥ रामाय रामोऽश्वभृतां समग्रणीस्तानेकधन्वेषु भिराच्छिन्नत्समम् ३३

अथ एकदार्जुनः मृगयां विचरन् जमदग्नेः आश्रमं अगमत् २३ जमदग्निः कामधेन्वा स तेन्यस्य तस्य आतिथ्यं चक्रे २४ राजा आत्मैश्वर्यादिधिकं कामधेनोः सामर्थ्यं दृष्ट्वा तदर्हणं नाद्रियत यतः धेन्वां साभिलाषः २५ ततः अर्जुनेन चोदिताः दूताः सवत्सां क्रिदती धेनुं बलात् माहिष्मतीं निन्युः २६ अथ राजनि गते सति रामः आश्रमं एत्य तस्य तत् दौरात्म्यं श्रुत्वा अहिरिव चुक्रोध २७ ततः घोरं परशुं सतूणं चार्मुकं च आदाय अर्जुनं अन्वधावत् २८ राजा आपतंतं रामं वीक्ष्य सप्त दश अक्षौहिणीः सेनाः अचोदयत् २९ ताः भगवान् रामः एक एव असूदयत् ३० ३१ अर्जुनः स्वसैन्यं हतं दृष्ट्वा ३२ स्वयं पंचशतेषु घनूषु बाणान् युगपत्संसंदधे ३३ इदानीं इषुभिः तानि घनूषि चिच्छेद ३३

पुनः सावनभूषणम् अचलान् अग्निपाश्वोरित्यम् अमिवावतस्तस्यभूषणम् विच्छेद । अहेः (पुजान्) कथानिव ३४ ३५ समर्पयत् सपार्पयत् ३६ ३७ ३८ अर्हणताम् पूज्यतां
 (कीर्तयन्) ३९ (ब्राह्मीलक्ष्मीः ब्राह्मणस्यश्रीः) सौरीसर्वस्वमेव ४० तीर्थसंसेवया चकारात् यन्मियमैव । अच्युतेचेतनाचित्तवस्थसः ४१ ॥ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुरा
 नेनवमस्कन्धेटीकायांपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पोलशेणार्जुनसुतेर्जयदग्नेहतेगुहः । रामात्सवंधाः मोकोविन्वाभिन्नस्य चान्वयः ॥ १ ॥ १ २ किंचित् ईषत् पि
 श्रयेर्गंधर्वराजेस्पृहायस्याः सा किंचिन्नसस्मारेतिवा ३ कलशं पुरोषाय अग्नेनिधाय ४ व्यभिचारं मानसं ज्ञात्वा ५

पुनः स्वहस्तैरचलान्मृधेऽग्निपानुत्क्षिप्य वेगादभिधावतोयुधि ॥ शुजान्कुठारेण कंठोरनोमिनाचिच्छेद रामः प्रस मंत्वहेरिव ३४ कृतबाहोः शिरस्तस्यमिरेः
 श्रृंगमिवाहरत् ॥ इतेपितरितत्पुत्राअयुतं दुह्वुर्भयात् ३५ अग्निहोत्रीमुपावर्त्य सवत्सां परवीरहा ॥ समुपेत्याश्रमं पित्रेपरिक्लिष्टां समर्पयत् ३६ स्वकर्म तत्कृतं
 रामः पित्रेभ्रातृभ्य एव च ॥ वर्णयामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निमाषत ३७ रामराम महाबाहो भवान्पापमकारषित् ॥ अवधीन्नरदेवं तत्सर्वदेवमयं तथा ३८ वयं
 हि ब्राह्मणास्तात क्षमया र्हेण तांगताः ॥ यया लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमियात्पदम् ३९ क्षमयारोचते लक्ष्मीर्ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा ॥ क्षमिष्णुमाशु भगवान्नु
 ष्यते हरिरीश्वरः ४० राज्ञो मूर्धावसितस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः ॥ तीर्थसंसेवया चां हो जहो माच्युतचेतनः ४१ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कन्धेह्यम्
 र्जुनवधो नाम पंचदशोऽध्यायः १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पित्रोपशिक्षितो रामस्तथेति कुरुनंदन ॥ संवत्सरं तीर्थचर्यां चरित्वा आश्रममात्रं तत्र १
 कदाचिद्रेणुकायातामगायां पद्ममालिनम् ॥ गंधर्वराजं कीदृशं तं अप्सरोभिः पश्यत् २ विलोक्य तीर्थां क्रीडंतं मुदकार्य न दीगता ॥ होमवेलां न सस्मार किंचिद्विचर
 यस्पृहा ३ कालात्ययं तं विलोक्य मुनेः शापविशंकिता ॥ आगत्य कलशं तस्थौ पुरोषाय कृतांजलिः ४ व्यभिचारं मुनिज्ञात्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् ॥ प्र
 तैनां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्तेन चक्रिरे ५

पुनः अर्जुनः स्वहस्तैः मृधे अचलान् वृक्षांश्च उत्क्षिप्य वेगेन रामं अधावत् ततो रामः कुठारेण तदुजान् शिरश्च विच्छेद ३४ सहस्रार्जुने मृते सति अयुतं तस्य
 प्राः भयात् दुह्वुः ३५ रामः सवत्सां धेनुं गृहीत्वा आश्रमं एव पित्रे तां दत्त्वा ३६ कृतं कर्म कथयामास तदा जमदग्निः अमाषत ३७ भवान् पापं अकर्मितं
 सर्वदेवमयं राजानं वृथा अवधीत् ३८ वयं ब्राह्मणाः क्षमया पूज्यतां गताः ३९ क्षमिणां भगवान् आशु तुष्याति ४० मूर्धावसितस्य राज्ञः वधः ब्रह्मवधादपि
 महान् अतः त्वं अच्युते चित्तं निधाय तीर्थसंसेवया अघं जहि ४१ ॥ ॥ इति नवमे पंचदशः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ रामः पित्राज्ञया
 संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वा आश्रमं आव्रजत् १ कदाचित् रेणुका जलार्थं गंगां गता तत्र अप्सरोभिः क्रीडंतं चित्ररथं दृष्ट्वा किंचित् गंधर्वे स्पृहावति सती होम
 वेलां न सस्मार २ ३ ततः कालात्ययं ज्ञात्वा मुनेः शापशंकिता स्ती तं आगत्य कलशं अग्ने निधाय कृतांजलिः तस्थौ ४ तदा मुनिः तस्याः मानसं व्यभिचारं
 ज्ञात्वा कुपितः सन् आह हे पुत्रकाः पापा एतां मत एवमुक्तास्ते वधं न चक्रुः ५

आज्ञातिलंघिनां भ्रातृणां मातुश्च वधे संचोदितः सन् मुनेर्यः समाधिस्तपश्चतयोः प्रभावज्ञः यदि न हन्यां तर्हि मामपिशमं समर्थः यदि हन्यां तर्हि मयि संतुष्टः सन् तानपि जीवयितुं समर्थ इति जानन्नित्यर्थः ६ ७ नन्वतिनिर्दिष्टं तत्कथं कृतवान् तत्राह । पितुर्विद्वाभिति पूर्वोक्त एवाभिप्रायः ८ सर्वसन्नियवधे कारणं वक्तुमाह । येर्जुनस्य सुता इत्यादिना ९ १० मम वत्यादेशितापी येन तस्य ११ १२ १३ १४ दुःखादीनां विगेन विमोहितः (तद्वारोषः क्रोधः । अमर्षोऽसहनता भातिः पीडा । शोकः संतापः) १५ १६ ब्रह्मघ्नं विहता श्रीर्षस्यास्तां । हेराजन् सरामस्तेषां शीर्षं मिमाहिष्मत्यामध्ये महातंगिरिचक्रे १७ तेषां कैना ब्रह्मघ्न्यानां मया वधांघोरां नदीं च चक्रे तथा । पितुर्विद्वाभिति सर्वसन्नियवधे किं कारणं तदाह । हेतुं कृत्वेति सार्धेन अमंगलकारिणि अन्यायवार्तिनिसति १८

रामः संचोदितः पित्रा भ्रातृन् मात्रासह अवधीत् ॥ प्रभावज्ञो मुनेः सम्यक्समाधेस्तपसश्च सः ६ वरेण च्छंदयामास प्रीतः सत्यवतीसुतः ॥ वने हतानां रामोपि जीवितं चास्मृतिवधे ७ उत्तस्थुस्ते कुशालिनो निद्रापाय इवाजसा ॥ पितुर्विद्वांस्तपोवीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्वधम् ८ येर्जुनस्य सुतारामः स्मरतः स्वपितुर्वधम् ॥ रामवीर्यं पराभूतालेभिरे शर्मनकचित् ९ एकदा श्रमतो रामे स भ्रातरिव नंगते ॥ वैरं सिसाधयिष्वो लब्धच्छिद्रा उपागमन् १० दृष्ट्वा अग्रगार आसीनमावेशित धियं मुनिम् ॥ भगवत्युत्तमश्लोके जमुस्ते पापनिश्चयः ११ याच्यमानाः कृपणयाराममात्राऽतिदारुणाः ॥ प्रसह्य शिर उक्त्य निन्युस्ते क्षत्रबंधवः १२ रेणुका दुःखशोकार्ता निघ्नं त्यात्मानमात्मना ॥ रामराभै हितातेति विचुकोशोच्चक्रे सती १३ तदुपश्रुत्य दूरस्थो हारामेत्यातं वत्स्वनम् ॥ त्वरया श्रममासाद्य ददृशे पितरंहतम् १४ तदुःखरोषामर्षातिशोकवेगविमोहितः ॥ हाता तसाधो धर्मिष्ठस्य क्वास्मान् स्वर्गतो भवान् १५ विलप्यैव पितुर्देहं निधाय भ्रातृपुत्रवयम् ॥ प्रमृह्य परशुं रामः क्षत्रांताय मनोदधे १६ गत्वामाहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नं विहतश्रियम् ॥ तस्यां स शीर्षं भीराज्ञां मध्ये चक्रे महागिरिम् १७ तद्रक्रेन नदीं चो रामब्रह्मघ्नमयावहाम् ॥ हेतुं कृत्वा पितृवधं क्षत्रेऽमंगलकारिणि १८

तदा रामः मुनेः प्रभावज्ञः पित्रा संचोदितः सन् मात्रा सह भ्रातृन् अवधीत् ६ तदा प्रसन्नः जमदग्निः वरेण च्छंदयामास रामोपि निहतानां जीवितं वधे अस्मृतिं च वधे ७ तदा ते निद्रापाये इव कुशालिनः उत्तस्थुः रामः पितुः तपोवीर्यं विद्वान् सुहृद्वधं चक्रे ८ अथ ये अर्जुनस्य दशसहस्रं पुत्राः पितुर्वधं स्मरतः शर्मनलोभिरे ९ एकदा आश्रमतो रामे वनं गते सति वैरं साधयंतः संतः आश्रमं एत्य १० होमराजालायां समाधिस्थं मुनिं दृष्ट्वा जघ्नुः ११ तदा राममात्रा याच्यमाना अपि शिर उक्त्य निन्युः १२ तदा शोकार्ता रेणुका रामरामेति चुकोश १३ रामः तत् श्रुत्वा आश्रमं एत्य पितरं हतं ददृशे १४ तदा शोकमोहितः रामः किं विद्विष्य पितुर्देहं भ्रातृषु निधाय परशुं गृहीत्वा क्षत्रांताय मनोदधे १५ १६ ततः माहिष्मतीं पुरीं गत्वा तेषां शीर्षभिः महागिरिं चक्रे १७ तद्रक्रेन चो रां नदीं चक्रे पितृवधं हेतुं कृत्वा १८

त्रिःसप्तकृत्वाः पृथिवीकृतानि क्षत्रियां प्रभुः ॥ स्यमंतपंचकाख्येष्टे १९ (पितुः शिरः कायेनसंधायवर्हिषिजग्रीभाधाय आ
 विष्वाभिन्नस्यैवः ब्रह्मिःकुशदुताश्वोरित्यामिधानम्) २० २१ २२ २३ संज्ञानंस्मृतिः (ज्योतिर्वो) तदेवलक्षणं चिह्नंयस्यतस्वदेहंलब्ध्वा सऋषीणांमंडलेसप्तमऋषिरभूत् २४ बृहद्र
 ऋषेयम् । वेधप्रवर्तकेषुसप्तर्षिष्वेकतमोमविष्यतीत्यर्थः २५ २६ भुजोभारंअहत् । भारमेवाह नृपानिति २७ तदेवंप्रसक्तानुप्रसक्तंसमाप्य प्रस्तुतमाह गाधेरिति महातेजाविश्वामित्रः २८
 एकशतंप्रकोत्तरशतं तैसर्लिंगसमवायन्यायेनपाणभूतउपइवातीतिवन्मधुच्छंदसएवोच्यंतेतथाचश्रुतिः ' तस्यहविश्वामित्रस्यैकशतंपुत्राआसुः पंचाशदेवज्यायांसोमधुच्छंदसःपंचाश
 त्कनीयांसः' इत्यादि तत्रचविश्वामित्रपुत्रेभुवार्गस्याजीगर्तस्यदेवरातस्यज्येष्ठस्वमवगम्यते । तथा आम्बलायनबौधायनादिभिःकौशिकानांदेवरातप्रवरत्वंकृतं । प्रवरश्चतस्त्रिंशेववंशे
 अवातरभेदः ननुवंशांतरं तथाचस्मृतिः ' एकएवऋषिर्यावत्प्रवरेषानुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वंविनामृगंविरोगणात्' इति २९ तत्कुतोभृगुवंशमवस्यदेवरातस्यकौशिकप्रवरत्वाभित्याशं
 कथमुपपादयन्नाह । पुत्रंकुत्वेत्यादियावन्समाधि । पूर्वमजीगर्तसुतत्वेमध्यमत्वेनपितृभ्याममतांविद्यायविक्रीतत्वात् तस्यकृपयासुतानाह ज्येष्ठएवःप्रकल्प्यतामिति ३०

त्रिःसप्तकृत्वाः पृथिवीकृतानि क्षत्रियां प्रभुः ॥ स्यमंतपंचकेचकेशोणितोदानहृदान् १९ पितुःकायेनसंधायशिर आधायवर्हिषि ॥ सर्वदेवमयं देवमात्मानमय
 जन्मसैः २० ददौप्राचींदिशंहोत्रेब्रह्मणेदक्षिणांदिशम् ॥ अध्वर्यवेप्रतीचीवैउद्गात्रेउत्तरांदिशम् २१ अन्येभ्योऽर्वांतरदिशःकश्यपायचमध्यतः ॥ आर्या
 वर्तमुपद्रष्टेसदस्येभ्यस्यतःपरम् २२ ततश्चावभृथस्नानावधूताशेषकिलेवषः ॥ सरस्वत्यांब्रह्मनद्यांरेजेव्यमृवांशुमान् २३ स्वदेहंजमदग्निस्तुलब्ध्वा
 संज्ञानलक्षणम् ॥ ऋषीणांमंडलेसोऽभूत्सप्तमोरामपूजितः २४ जामदग्न्योपिभगवान् रामः कमललोचनः ॥ आगामिन्यंतरेराजन्वर्तयिष्यतिवैबृहत् २५
 आस्तेद्यापिमहद्गाद्रौन्यस्तदंडःप्रशांतधीः ॥ उपगम्यमानचरितःसिद्धगंधर्वचारणैः २६ एवंभृगुषुविश्वामित्रमवानहरिरीश्वरः ॥ अवतीर्यपरंभावंभुजो
 ष्ढनबहुशोनृपान् २७ गाधेरभून्महातेजाःसामिद्विद्वपावकः ॥ तपसासात्रमृग्यगोलेभेब्रह्मवर्चसम् २८ विश्वामित्रस्यचैवासनपुत्राएकशतंतृण ॥ म
 ध्यमस्तुमधुच्छंदामधुच्छंदसएवते २९ पुत्रंकुत्वाशुनःशेपंदेवरातंचभार्गवम् ॥ आजीगर्तसुतानाहज्येष्ठएवःप्रकल्प्यताम् ३०

एकविंशतिवारं निःसृज्यां पृथ्वीं कृत्वा स्यमंतपंचके शोणितोदान् नव हृदान् चक्रे १९ शिरः आधाय पितुः काये निधाय सर्वदेवमयं आत्मानं मलैः अयजत् २०
 तदा होत्रे प्राचीं ददौ ब्रह्मणे दक्षिणां अध्वर्यवे प्रतीचीं उद्गात्रे उत्तरां २१ अन्येभ्यो विदिशः कश्यपाय मध्यमां उपद्रष्टे आर्यावर्तं ददौ २२ ततः सरस्वत्यां अव
 भृथस्नानेन गतपापः सन् अंशुमानिव रेजे २३ जमदग्नेः देहं लब्ध्वा ऋषीणां मंडले रामपूजितः सप्तमः अभवत् २४ रामोपि आगामिनि मन्वंतरे वेदप्रवर्तको भवि
 ष्यति २५ अद्यापि सिद्धगंधर्वचारणैः गीयमानचरितः महद्गंधर्वते आस्ते २६ एवं श्रीहरिः भृगुषु अवतीर्य भुवः भारं अहरत् २७ अथ गावोः महातेजाः विश्वा
 मित्रोऽभूत् यःतपसा क्षत्रं हित्वा ब्रह्मवर्चसं लेभे २८ यस्य एकशतं पुत्राः आसन् २९ अन्यश्च यो वै हरिश्चंद्रमखे देवैः संक्षितः तं शुनःशेपं विश्वामित्रः पुत्रत्वेन
 स्वीकृत्य सुतानाह अयं ज्येष्ठत्वे प्रकल्प्यताम् ३०

एतदेवस्वययितुं विशिष्यति यदिति ब्राह्म्यां मुमुचे अमुच्यत ३१ मार्गवोपिमाचिपुगाधेर्वशजेपुदेवरात इति रुपातः ३२ तत्तत्स्वययेष्टत्वं कुशलं न मे निरे । मध्यमरवस्यामर्यावहस्वदृष्टानां गीकृत
वंतः । मुनिर्विश्वामित्रः ३३ पंचाशतः कनिष्ठैः साकंसमध्यमो मधुच्छंदा उवाच । मोऽस्माकं यत् ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वामवान् पिता संजानीते तस्मिन्वयं तिष्ठामेति ३४ एवमुक्ता मंत्रदशं कस्य
नूनं कृतमस्यामृतानां इत्यादि मंत्राणां प्रष्टारं शुनः शोपं ज्येष्ठं चक्रुः । कथंचन स्तदाह । वयं सर्वे त्वामभ्यर्चयामहे । अनुगतारः कनिष्ठाः स्मेत्यर्थः । ततः प्रसन्नो विश्वामित्रः तान् सुतानाह । वी
रवंतः पुत्रवंतो मविष्यथ । येयुं मे मानं पूजयतां अनुष्टुतः अनुवर्तमानाः संतः मावीरवंतं पुत्रवंतं भर्तुं कृतवंत इत्यर्थः ३५ हे कुशिकाः एष देवरातः वः शुष्मदीयः कौशिक एव । यतो वीरः म
त्पुत्रः तमेव अन्वितः अनुगच्छत । अन्ये चाष्टकादयः तस्य सुता आसन् ३६ उपसंहरति एवमिति । एकेशा एकेऽनुगृहीता अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्त्रुत इत्थं यैव कौशिकमोत्रं पृथग्विधं नाना प्रकारं जा
तम् । तच्च प्रवरांतरमापन्नं प्रातंहियस्मात् एवं देवरात ज्येष्ठस्तेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ आयोः सप्तद
शोऽस्त्वैल ज्येष्ठपुत्रस्य पंचसु । सुतेषु सत्रवृद्धादिषु पूर्णांशं न भवति ॥ १॥ इह श्रीकृष्णावतारप्रस्तावाय वंशानुक्रममैलादिक्रमेण प्रकाशयति यस्य वंशोऽष्टमः । वतारस्तस्य वंशोऽतिविततत्वादेवं
निरूप्यते । अतः पुंरवसः पुत्राणां पंचानां कनिष्ठानां वंशांशुस्त्वेदानीं प्रथमस्य वंशमाह । यदिति एवं नाहुययातियदुप्रभृतिष्वपि ब्रह्मं सत्रवृद्धः सत्रवृद्धादयः १ (वीर्यवान् पराक्रमी) २ ३

यावै हरिश्चंद्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः ॥ स्तुत्वा देवान् प्रजेशादीन् मुमुचे पाशबंधनात् ३१ योरातो देवयजने देवैर्माधिपुतापसः ॥ देवरात इति रुपातः शुनः शो
पस्समार्गवः ३२ ये मधुच्छंदसो ज्येष्ठाः कुशलं मे निरेनेतत् ॥ अशपतान् मुनिः कुदो म्लेच्छा मवत दुर्जनाः ३३ सहो वाचमधुच्छंदा सार्धं पंचाशताततः ॥ य
त्रोमवान्संजानीते तस्मिन् तिष्ठामहे वयम् ३४ ज्येष्ठं मंत्रदशं चक्रुस्त्वामभ्यर्चयामहे ॥ विश्वामित्रः सुतानाह वीरवंतो मविष्यथ ॥ ये मानं मेऽनुष्टुतं वी
रवंतं भर्तुं माम् ३५ एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तु मन्वित ॥ अन्ये चाष्टकहारी तजय कृतुमदादयः ३६ एवं कौशिकमोत्रं तु विश्वामित्रैः पृथग्विधम् ॥ प्र
रांतरमापन्नं तद्विचैवं विकल्पितम् ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे षोडशोऽध्यायः १६ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यः पुरुषवसः पुत्र आयुस्त
स्यामवन्सुताः ॥ नहुषः सत्रवृद्धश्च रजीरं मश्वरीर्यवान् १ अनेना इति राजेंद्र सत्रवृद्धां च यं श्रुणु ॥ सत्रवृद्धसुतस्यासन्सुहोत्रस्यात्मजाश्च त्रयः २ कश्यपः
कुशोऽष्टमद इति एतस्मदादभूत् ॥ शुनकः शौनको यस्य बह्वचप्रवरो मुनिः ३

३१ ३२ ये ज्येष्ठाः पञ्चाशत् ते न मे निरे कुदः मुनिः म्लेच्छा मवत इति तान् अशपत् ३३ ततः कनिष्ठान् पञ्चाशतः आह अयं ज्येष्ठः कल्पताम् ३४ तदा
ज्येष्ठं चक्रुः तदा विश्वामित्रः पुत्रवंतो मविष्यथेति तान् आशिषं ददौ ३५ ३६ एवं कौशिकमोत्रं पृथग्विधं कृतं प्रवरांतरं च आपन्नं तथा अन्ये च विश्वामित्रस्य
सुताः अष्टकादयः आसन् ३७ ॥ इति नवमे षोडशः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यः पुरुषवसः पुत्रः आयुः तस्य पंच पुत्राः अभवन् नहुषः सत्रवृद्धः रजि
रं मः अनेनाः इति १ सत्रवृद्धस्य सुहोत्रः तस्य त्रयः पुत्राः २ कश्यपः कुशः गृत्समदः इति गृत्समदात् शुनकः तस्य शौनकः अभवत् ३

दीर्घतमसः पिता (दीर्घतमसो दीर्घतमसोऽपत्यम्) ४ स्मृतमात्रवर्तनातिरोधदुःखं नाशयतीति तथा (तस्य धन्वंतरेः पुत्रः) ५ ततः प्रतर्दनं दिशब्दवाच्यात् युमतः सकाशात् अलर्कादयः
६ अलर्कादयः संततिसंज्ञकः ८ सत्यकेतोर्धृष्टकेतुः तस्मात्सुकुमारः तस्माद्दीतिहोत्रः तस्य मर्गः अतोमर्गाद्भार्गमभिः ९ काशयः काशेर्वदयाः । काशेः प्रीपतामहस्यक्षत्रवृद्धान्वयमयं
तेयतीति तथा १० ततः अनेनसः शुद्धोज्ञे ११ कृतकृत्यः सः यत आत्मवान् ज्ञानी अतः पुत्रोत्पादनं कृतवानित्यर्थः १२ १३ १४ तेषामतिप्रशयमुक्त्वा ह स्पतिना अभिचारविवा
नेनाग्नौ ह्यमाने सति (बलमिदिन्द्रः) १५

काशस्य काशिस्तत्पुत्रोराशेर्दीर्घतमः पिता ॥ धन्वंतरिर्दीर्घतम आयुर्वेदप्रवर्तकः ४ यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृतमात्रातिनाशनः ॥ तत्पुत्रः केतुमानस्य वज्रे
भीमरथस्ततः ५ दिवोदासो युमांस्तस्मात्प्रतर्दन इति स्मृतः ॥ सप्तवशभुजिद्वत्सश्वतध्वज इतीरितः ॥ तथा कुवलयश्वेति प्रोक्तोऽलर्कादयस्ततः ६ ष
ष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥ नालर्कादपरोराजनशुभुजे मेदिनी युवा ७ अलर्कात्संततिस्तस्मात्सुनीथोयसुकेतनः ॥ धर्मकेतुः सुतस्तस्मात्सत्यके
तुरजायत ८ धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात्सुकुमारः क्षेतीश्वरः ॥ वीतिहोत्रास्य मर्गोऽतो भार्गमभिः ९ इतीमेकाशयोभूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः ॥ रंभस्य
रमसः पुत्रो गभीरश्चाक्रियस्ततः १० तस्य क्षेत्रे ब्रह्मजज्ञे आयुर्वंशमनेनसः ॥ शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मान्निककुब्धर्मसारथिः ११ ततः शांतरयोजज्ञे कृतकृत्यः
स आत्मवान् ॥ रजेः पंचशतान्यासत्पुत्राणामपि तौ जसाम् १२ देवैरभ्यर्थितो दैत्यान् हत्वा महेन्द्राय
नमर्पयामास प्रह्लादाद्यरिशं कितः ॥ पितर्युपरते पुत्रायाचमानाय नोददुः १४ त्रिविष्टपं महेन्द्राय यज्ञभागान्समाददुः ॥ गुरुणा ह्यमानेऽग्नौ बलभितनयात्रिभिः १५
काश्यात् काशिः तस्य राष्ट्रः तस्य दीर्घतमाः तस्य धन्वंतरेः यः वासुदेवांशः आयुर्वेदप्रवर्तकः ४ तस्य केतुमान् तस्य भीमरथः ५ तस्य दिवोदासः तस्य युमान् स
पुत्र प्रतर्दनः शत्रुजित् क्रतुध्वजः कुवलयश्व इति नामचतुष्टयेन उक्तः तस्य अलर्कादयः ६ सः अलर्कः षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च मेदिनी बुभुजे ७ अ
लर्कस्य संततिः पुत्रः तस्य सुनीथः तस्य सुकेतनः तस्य धर्मकेतुः तस्मात् सत्यकेतुः ८ तस्य धृष्टकेतुः तस्य सुकुमारः तस्य वीतिहोत्रः तस्य मर्गः तस्य भार्गमभिः ९
इमे काशिर्वदयाः भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः । अथ आयुपुत्रस्य रंभस्य रमसो जातः तस्य गभीरः तस्य अक्रियः १० तत्क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे आयुपुत्रस्य अनेनसः शुद्धो जातः
तस्य शुचिः तस्य विककुत् तस्य धर्मसारथिः ११ तस्य शांतरयः तस्य वंशो न आयुपुत्रस्य रजेः पंचशतं पुत्राः बभूवुः १२ यः रजिः देवैः प्रार्थितः दैत्यान् हत्वा महेन्द्राय
दिवं ददौ इंद्रः तस्मै पुनः दिवं दत्वा तं नत्वा १३ तन्नरणौ धृत्वा प्रह्लादाद्यरिशं कितः आत्मानमपि अर्पयामास पितर्युपरते सति पुत्राः याचमानाय इंद्राय स्वर्गं न ददुः
१४ तदा गुरुणाभिचाराविधानेन अग्नौ ह्यमाने सति इंद्रः रजेः पुत्रानववीत् न कश्चिदवशिष्टः सुहोत्रपुत्रस्य कृशस्य प्रतिः पुत्रः तस्य संजयः तस्य जयः १५

१ धन्वंतरिर्दीर्घतमस इति क्लृप्तपुस्तके पाठः ।

HRCH

अ०

11961

५२८

तस्य कृतः तस्य हर्यवनः तस्य सहदेवः तस्य अहीनः तस्य जयसेनः १७ तस्य संकृतिः तस्य जयः तस्य क्षत्रवर्माइति । अथनहुषवंगं शुणु १८ ॥ इति नवमे
सप्तदशः १७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यतिः ययातिः संयातिः आयातिः वियातिः रुतिःइति षट् नहुषपुत्रः बभूवुः १ यातिः पित्रा दत्तं सग्न्यं नैष्यत् यतः
तत्पिणामवित् २ नहुषे पितरि इंद्राण्या धर्षणात् द्विजैः स्थानाङ्गिरिते अजगरत्वं प्रापिते सति पश्चात् ययातिः नृपः अभवत् ३ सः चतुर्दिक्षु कनिष्ठभानुर् भाद्रिश्च
ततः कन्यास्य वृषपवर्गश्च कन्याभ्यां कृतदारः सन् उर्वी जुगोप ४ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मर्षिः भगवान् काव्यः ययातिस्तु क्षत्रियः एवं सति अनयोः प्रातिलोभको
विवाहः कथ्यतत्कथ्यताम् ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा दानवैरस्य शर्मिष्ठा नाम कन्या सहस्रसखीभिः युता देवयान्यासह पुरोद्याने विजहार ६ ७ ताः तैरे दुकूला
नि विन्यस्य जलाशये विजग्धुः तदा देव्या सह वृषस्यतं व्रजंतं शिवं वीक्ष्य प्रीडिताः सत्यः सरस उत्तीर्य वात्सीसिपर्ययुः ८ ९

अजानतीस्वीयंमत्वा गुरुपुत्र्यावासः समव्ययपर्यधात् १० असांप्रतंअन्याऽयम् ११ अन्यायमेवब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेनव्यनक्ति यैरितिप्रिभिः (इदंविश्वं) । येब्राह्मणाः परस्यपुंसोमुखंमुखा
दुत्पन्नत्वेनगृप्तिद्वारत्वेनचश्रृंष्टादित्यर्थःज्योतिर्ब्रह्मकपं । पंथावेदमार्गः १२ १३ तदेवंब्राह्मणमात्रमेवतावत्पूज्यंतत्रापित्रयभृमत्रःअस्याश्चपिता नःशिष्यःएवंसत्यपिअस्माभिर्वायवास्य
यमसतीधृतवती १४ । (धर्मितानिर्मर्त्तिसतेत्यर्थः) १५ (बहुकृत्यसे । बलिमुजःश्वानःकाकावा) १६ १७ १८ १९ २० निषिद्धोयंप्रतिलोमसंबंधइतिचंतत्राह । एषइति २१ ब्राह्म
णमेव त्वं हृषीहि किमनेनाग्रहेणेतिचेतत्राह नब्राह्मणइति । बृहस्पतेःसुतःकचःशुक्रान्मृतसंजीविर्नाविद्यामध्यगात् । तदाचदेवयानीतंपतिवक्रमे । सच गुरुपुत्रीममभूव्येति नतानु
वदहत् । ततश्चकुपितासतीतवेयंविद्या निष्कलामवस्त्वितितं शशाप सचत ब्राह्मणः पतिर्नमवेदितितां शशाप तदेतदाह यमहमशपंतस्यशापात् २२

शर्मिष्ठाऽजानतीवासोगुरुपुत्र्याःसमव्ययत् ॥ स्वीयंमत्वाप्रकुपितादेवयानीदमब्रवीत् १० अहोनिरीक्ष्यतामस्यादास्याःकर्मह्यसांप्रतम् ॥ अस्मद्धार्यं
धृतवतीशुनीवहविरध्वरे ११ यैरिदंतपसामृष्टंमुखंपुंसःपरस्यये ॥ धार्यतेयैरिहज्योतिःशिवःपंथाश्चदर्शितः १२ यान्नमंत्युपतिष्ठंतलोकमाथाःसुरेश्वराः ॥
भगवानपिविश्वात्मापावनःश्रीनिकेतनः १३ वयंतत्रापिभृमवःशिष्योस्यानःपिताऽसुरः ॥ अस्मद्धार्यंधृतवतीशूद्रोवेदमिवासती १४ एवंशिपंतीशर्मि
ष्ठागुरुपुत्रीममाषत ॥ रुषाश्वसंत्युरंभीवधर्षितादष्टदच्छदा १५ आत्मवृत्तमविज्ञायकत्थसेबहुभिभुकी ॥ किंनप्रतीक्षसेऽस्माकंमृहानवाकिभुजोयथा १६
एवंविधैःसुपरुषैःक्षिप्त्वाऽच्चार्यसुतांसतीम् ॥ शर्मिष्ठाप्राक्षिपत्कूपेवासआदायमन्युना १७ तस्यांगतायांस्वमृहंययातिर्भृमयाचरन् ॥ प्राप्तोबहच्छया
कूपेजलार्थीतांददर्शह १८ दत्त्वास्वमुत्तरंवासस्तस्यैराजाविवाससे ॥ गृहीत्वापाणिनापाणिमुज्जहारदयापरः १९ तंवीरमाहौशनसीप्रेमनिर्भरयामिरा ॥
राजंस्त्वयागृहीतोमेपाणिःपरपुरंजय २० हस्तग्राहोऽपरोभाभूवृशीतायास्त्वयाहिमे ॥ एषईशकृतोवीरसंबंधोनौनपौरुषः २१ यदिदंकूपमग्रायामवतो
दर्शनंमम ॥ नब्राह्मणोमेभविताहस्तग्रहोमहाभुज ॥ कचस्यबार्हस्पत्यस्यशापाद्यमशपंपुरा २२

तदा अजानती शर्मिष्ठा गुरुपुत्र्याः वासः स्वीयं मत्वा पर्यधात् तदा कुपिता देवयानी इदं अब्रवीत् १० अहो अस्याः दास्याः अपोर्ध्वं कर्म निरीक्षिताम् अस्मद्धार्यं
धृतवती शुनीव हविरध्वरे ११ अहो वयं ब्राह्मणाः परमात्मनः मुख १२ यान् देवाः हरिरपि स्तुवंते १३ तत्रापि मत्पितुः शिष्यस्य त्वं कन्या शूद्रः वेदमिव
असती त्वं अस्मद्धार्यं कथं धृतवती १४ एवं शपंती गुरुपुत्रीं कुद्धा शर्मिष्ठा अभाषत १५ हे भिक्षुकि आत्मवृत्तं अज्ञाय किं बहु कृत्यसे अस्माकं किं न प्रतीक्षसे
बलिमुजो यथा १६ एवंविधैः दुष्टवाक्यैः गुरुपुत्रीं निंद्य वासः आदाय देवयानीं कूपे प्राक्षिप्य स्वगृहे अगात् १७ तस्यां गतायां ययातिः मृगयाचरन् महच्छया
तत्र प्राप्य जलार्थी सन् कूपे तां नम्रा दृष्ट्वा १८ तस्यै त्वं उत्तरं वासो दत्त्वा पाणिना गृहीत्वा कूपात्तां उज्जहार १९ देवयानी तं आह हे राजन् त्वया मे पाणिः
गृहीतः २० अतः मया त्वं वृतः एषः ईशकृतः संबंधः २१ कचस्य शापात् मे ब्राह्मणः पतिर्न भविता २२

अशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपि देवेनोपहृतं प्रापितं बुद्ध्वा तत्र तत्तस्यासकामं स्वमनश्च बुद्ध्वा नराधर्ममदीयं मनःप्रविशेदिति तद्युक्तं मत्वा तस्यावचः प्रतिजग्राह अंगीकृतवान् २३ शर्मिष्ठासं
बन्धोपि देववशादेवाभवदिति दर्शयन्नाह गते राजनीतिनवमिः । उक्तं भिक्षुकीत्यादि । कृतं रूपप्रज्ञेपादि (तच्च सर्वन्यवेदयत्) २४ कापोती (वृत्ति) उच्छृति २५ प्रत्यनक्ति देवास्ते
विवक्षिताजयं प्रापणीया इत्यभिप्रेतं यस्य तया मूनं ज्ञात्वा प्रत्यनीकानां विवक्षितमिति वा २६ (अस्या देवयान्याः कामोऽपेक्षा) २७ (तथेत्यंगीकृत्य वृषपर्वण्यवस्थिते यतो यत्र) सानुगास
स्त्रीसहिता शर्मिष्ठामामनुयाति वा २८ तत्तस्मान्निर्मिताच्छुक्रास्त्वानां संकटं वीक्ष्य तत्तस्मादवस्थितादर्थस्य प्रयोजनस्य गौरवं च वीक्ष्य (शर्मिष्ठा देवयानी दासिपर्यचरत्) २९ तल्पेन
आधाः नोपगच्छेरित्यर्थः ३० अपत्यार्थं शुकं कालिप्रार्थनात् तस्याः कामपूरणं धर्ममवेक्ष्य शुकस्य वचश्च स्मरन् दिष्टं देवप्रापितमेव तत्संगं अभ्यपद्यत ननु कामत इत्यर्थः । (तथाच भूतिः
“ न काचन परिहरेत द्रव्य ” इति) ३१ ३२ (यदुत्तुर्वसुं च व्यजायत सुषुवे) ३३ आसुर्याः शर्मिष्ठायाः भर्तुः सकाशात् ३४

ययातिरनभिप्रेतं देवोपहृतमात्मनः ॥ मनस्तु तद्गतं बुद्ध्वा प्रतिजग्राह तद्वचः २३ गते राजनि सान्नीरे तत्र स्मरुदतीपितुः ॥ न्यवेदयत्ततः सर्वमुक्तं शर्मिष्ठया
कृतम् २४ दुर्मना भववान्काव्यः पौरोहित्यं विगर्हयन् ॥ स्तुवनवृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा सययौ पुरात् २५ वृषपर्वतमाज्ञाय प्रत्यनीकविवक्षितम् ॥ गुरुं प्रसा
दयन् प्रप्राप दयोः पातितः पाथे २६ क्षणार्धमन्युर्धमवान्शिष्यं व्याचष्ट भार्गवः ॥ कामोऽस्याः क्रियतां राजन्नेनात्यक्तमिहोत्सहे २७ तथेत्यवस्थिते प्राह दे
वयानीमनोमतम् ॥ पित्रा दत्ता यतो यास्ये सानुगाया तु मामनु २८ स्वानां तत्संकटं वीक्ष्य तदर्थस्य च गौरवम् ॥ देवयानीपर्यचरन्नीसहस्रेण दासवत् २९
नानुषायसुतां दत्त्वा सह शर्मिष्ठयोः शना ॥ तमादराजं शर्मिष्ठामाधास्तल्पेन कर्हिचित् ३० विलोक्यौशनसीराज्ञां शर्मिष्ठासप्रजां क्वचित् ॥ तमेव वरेरदासि
सख्यापतिमृतौ सती ३१ राजपुत्र्यार्थतोऽपत्ये धर्मं चावेक्ष्य धर्मवित् ॥ स्मरन् शुकवचः कालोद्रेष्टमेवाम्यपद्यत ३२ यदुत्तुर्वसुं चैव देवयानीव्यजायत ॥
इदं चानुचपूरुं च शर्मिष्ठार्षपर्वणी ३३ गर्भसंभवमासुर्याभर्तुर्विज्ञायमानिनी ॥ देवयानीपितुर्गेहं ययौ क्रोच विमूर्छिता ३४

ययतिः अशास्त्रीयमपि देवप्रापितं बुद्ध्वा तस्याः बन्धो जग्राह २३ अथ राजाने गते सति देवयानी सर्वं शर्मिष्ठाकृतं स्वरुतं च पित्रे न्यवेदयत् २४ तदा शुकः
पौरोहित्यं निदन् उच्छृतिं स्तुवन् दुहित्रा सह पुरात् निर्ययौ २५ वृषपर्वं गुरुं मूर्त्तां प्रसादयामास २६ क्षणार्धमन्युः शुकः शिष्यं आह कन्यायाः इच्छा क्रियताम्
२७ तथेत्युक्ते सति देवयानी प्राह अहं पित्रा दत्ता यतः यास्ये तत्र शर्मिष्ठा सखीसाहिता मां अनु यातु २८ तदा वृषपर्वं स्वानां संकटं वीक्ष्य कन्या ददौ शर्मि
ष्ठा स्त्रीसहस्रेण देवयानीं पर्यचरत् २९ ततः शुकः कन्यां ययातये दत्त्वा आह हे राजन् शर्मिष्ठा तल्पे माधाः ३० कदाचित् शर्मिष्ठा देवयानीं सङ्गमां दृष्ट्वा
स्त्रीसहस्रेण पतिं वरे ३१ शर्मिष्ठया अपत्यार्थं याचितः ययातिः धर्मं अवेक्ष्य शुकवचः स्मरन् देवप्राप्तं संगं अभ्यपद्यत ३२ ततो देवयानी यदुत्तुर्वसुं प्रासूत श
र्मिष्ठा इदं चानुचपूरुं च व्यजायत ३३ शर्मिष्ठायाः भर्तुः सकाशात् गर्भसंभवं विज्ञाय देवयानी पितुर्गेहं ययौ ३४

उपमंत्रयन्प्रसादयन् ३५ विकृतं रूपं कतेतीति कथा ३६ तेदुहितरिकावैरन्नाप्यनृप्तोस्मि । यामानामंतोयैरिति वा । अयं शुक्रोक्तिः । तर्हि योऽभिधास्यति अभिधोधारयिष्यति । तस्य वयासाकामं व्यत्यस्यतां यथेच्छं जरा व्यत्यस्यं यातुं व्यत्यस्यं नीयतामिति वा । यद्वा व्यत्यस्येति वाछेदः तां जरा व्यत्यस्य व्यत्यासं गमयेति अर्थः (लोपमध्यमपुरुषः) ३७ इति लब्धव्यवस्थानं जराया व्यत्यस्येति यैः न सः ३८ ३९ ४० यतोऽधर्मज्ञाः अनित्येष्वयौवने नित्यबुद्धयः ४१ त्वं जरा किं ग्रहिष्यसीत्यपृच्छत् । प्रत्याख्यानं नाकुर्यादित्याह । नत्विति ४२ आत्मकतः देहकतुः प्रत्युपकारं कर्तुं को नु सः ४३ तथा पितृर्थाश्रितं कुर्यात्स उतमः । यस्तु प्रोक्तकारीचमध्यमः । यस्त्वश्रद्धया कुर्यात्सोऽधमः । अकर्तानुपितुरुच्चरितं पुरीषमायः ४४ जुजुषेते वितवान् ४५ यथोपजोषं यथापीति ४६ ४७ ४८

प्रियामनुमतः कामी वचोभिरुपमंत्रयन् ॥ न प्रसादयितुं शेकेपादसंवाहनादिभिः ३५ शुक्रस्तमाह कुपितः स्त्रीकामानृतपूरुष ॥ त्वां जरा विशतां मंदविरूपक रणीनृणाम् ३६ ॥ ययातिस्त्वाच ॥ अतुतोऽस्म्यद्यकमानां ब्रह्मरदुहितरिस्मते ॥ व्यत्यस्यतां यथाकामं वयासायोभिधास्यति ३७ इति लब्धव्यवस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमवोचत् ॥ यदोतात प्रतीच्छेमां जरां देहिनिजं वयः ३८ मातामहकृतां वत्स न तप्तो विषयेष्वहम् ॥ वयसाभवदीयेन रस्येकतिपयः स माः ३९ ॥ यदुस्त्वाच ॥ नोत्सहे जरा सा स्थातुं मंतरा प्राप्तया तव ॥ अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वै तृण्यं नैति पूरुषः ४० तुर्वसु श्वोदितः पित्रा इह शुश्र्वानुश्र्वमारत् ॥ प्रत्याचख्यु रधर्मज्ञा अनित्ये नित्यबुद्धयः ४१ अपृच्छत नयं पूरुषं वयसो नं गुणाधिकम् ॥ न त्वमग्रजवत्स मां प्रत्याख्यातुं मर्हसि ४२ ॥ पूरुस्त्वाच ॥ को नु लोके मनुष्ये द्रपितुरात्मकतः पुमान् ॥ प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्दिदते परम् ४३ उतमश्चितितं कुर्यात्प्रोक्तकारीचमध्यमः ॥ अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्तौ चरितं पितुः ४४ इति प्रमुदितः पूरुः प्रत्यगृह्णाज्जरां पितुः ॥ सोऽपि तद्वयसाकामान् यथावज्जुजुषेत्पुत्रः ४५ सप्तदीपवतीः सम्यक्पितृवत्पालयन् प्रजाः ॥ यथोपजोषं विषयान् जुजुषेऽव्याहर्तेन्द्रियः ४६ देवान्यप्यनुदिनं मनोवाग्देहवस्तुभिः ॥ प्रेयसः परमां प्रीतिमुदाहरेयसरिहः ४७ अयजद्यज्ञपुरुषं कतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ सर्ववेदमयं देवं सर्वदेवमयं हरिम् ४८

ययातिः कामी सन् प्रियां अनुमतः प्रसादयितुं न शोके ३५ तदा शुक्रः क्रुद्धः सन् आह हे अनृतपूरुष त्वां जरा विशताम् ३६ ॥ ययातिस्त्वाच ॥ हे ब्रह्मन् ते दुहितोर अहं अवृमः तदा शुक्रः उवाच यः अभितः धारयिष्यति तस्य वयासा यथेच्छं जरा विपर्यासं यातुं ३७ इति लब्धव्यवस्थानः राजा ज्येष्ठं यदुं अयाचत हे पुत्र इमां जरां प्रतीच्छ निजं वयः देहि ३८ ३९ ॥ यदुस्त्वाच ॥ हेतान् अहं जरया स्थातुं नोत्सहे ४० एवमेव तुर्वसुः इह्यः अनुश्र्व ऊचुः ४१ तदा राजा पूरुं उवाच हे वत्स अग्रजवत् प्रत्याख्यातुं त्वं नार्हसि ४२ ॥ पूरुस्त्वाच ॥ हे तात पितुराज्ञां लोके को न मन्येत यत्प्रसादात्परं विदंति ४३ उतमश्चितितं कुर्यात्प्रोक्तकारी च मध्यमः अश्रद्धया यः कुर्यात्सः अधमः अकर्ता पुरीषसमः ४४ इत्युक्त्वा जरां जगृहे ययातिरापि तद्वयसा ४५ पितृवत्प्रजाः पालयन् विषयान् जुजुषे ४६ अनेकैः कतुभिः सर्वदेवमयं हरिं निष्कामतया अयजत् ४७ ४८

मा० न०

॥ ३० ॥

नानेवमातियावदिन्द्रिय प्रवृत्तिः । तदुपरमे (सति) नाभातिष । स्वप्रमायाभ्यांसहितो मनोरथ इवेत्यर्थः ४९ ५० मनःसुखं कामोपभोगं (मनःषष्ठैः) कदिन्द्रियैः कुरित्तैः पराङ्मुखैरिन्द्रियैः ५१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे टीकाया मष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ ॥ ऊनविशेषयातिः स्वेच्छितं नन्वजोपमं । देवयानीसमा श्राव्यविरक्तो मुक्तिमाप्तवान् ॥ १ ॥ मुक्तमोगामजाहास्यन्नजवृद्धतमात्मनः । विद्वन्प्रियामाहनिर्देयितुमात्मवान् ॥ २ ॥ कामानाचरन् उपभुञ्जानः गाथामितिहासम् १ मद्रिषे नमादशेनाचरितां अनुष्ठितां मद्रिषस्याचरितं यस्यामिति वा । यस्य ग्रामनिवासिनः कामिनो मद्रिषस्य चरितं वने स्थिताधीराः शोचन्ति तस्य गाथां शृणु २ आत्मानमनुलक्ष्या हवस्त इति प्रियामनुलक्ष्या ह अजामिति वने संसारे प्रियं विषयं ३ रोषसितटे । विषाणाग्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थनिर्गमाय मार्गव्यवत् ४ बह्व्य इति शर्मिष्ठाप्रमुखाः कामयामासुः कांतप्रतिकामिनीः कामयस्यः ५ पीवानंशुष्टम् । इमंशुलं इमंशु बहुलं रतिसमर्थमित्यर्थः श्री द्वांसरेतः सेकारं याभे (मैथुने) कोविदं (कुशलं कामशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः) अतएव प्रेष्ठनामवबुध्यत गान्बुध्यत ६ ७ स्वामिनमिच्छिमुक्तामिमायेव ८ इति विडाकारं वस्तुजातिशब्दं संधितुं प्रसादयितुम् ९

यस्मिन्निदं विरचितं व्योम्नीवजलदावालिः ॥ नानेवमातिनाभातिस्वप्रमायामनोरथः ४९ तमेव हृदि विन्यस्य वासुदेवं गुहाशयम् ॥ नारायणमणीयांसं निराशीरयजत्प्रभुम् ५० एवं वर्षसहस्राणि मनःषष्ठैर्मनःसुखम् ॥ विदधानोऽपि नाटप्यत्सार्वभौमः कदिन्द्रियैः ५१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थमाचरन् कामानुस्त्रैणोऽप हवमात्मनः ॥ बुद्ध्या प्रियायै निर्विण्णो गाथामेतामगायत १ शृणु मार्गव्यमुं गाथामद्रिषाचरितांशुवि ॥ धीराय स्यानु शोचन्ति वने ग्रामनिवासिनः २ वस्तएको वने कश्चिद्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ॥ ददर्श कूपे पतितां स्वकर्मवशमजाम् ३ तस्या उद्धरणोपायं वस्तु कामी व्यचिंतयन् ॥ व्रधत्तीर्थमुद्धृत्य विषाणाग्रेण रोधमि ४ सोत्तीर्य कूपात्सु श्रोणीतमेव चकमेकिल ॥ तथा वृत्तं समुद्गीक्ष्य बह्व्योजाः कांतकामिनीः ५ पीवानंशुष्टं प्रेष्ठं भीडां संयामकोविदम् ॥ स एको जटपस्तासां बह्वीनां रतिवर्धनः ६ रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥ तमेव प्रेष्ठतमयारममाणमजान्यया ॥ विछोक्य कूपसंविग्रानावृष्य द्रस्तुं कर्मतत् ७ तदुर्हदं सुहृदं कामिनं क्षणसौहृदम् ॥ इन्द्रियाराममुत्सृज्य स्वामिनं दुःस्विताय यौ ८ सोऽपि चानुगतः स्त्रैणः कूपणस्तां प्रसादितुम् ॥ कुर्वन्निडविडाकारं नाशक्रोत्पथिसंधितुम् ९

४९ ५० एवं वर्षसहस्राणि सार्वभौमः कदिन्द्रियैः विषयान् भुञ्जामोऽपि नातृप्यत् ५१ ॥ इति नवमेऽष्टादशः १८ ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सः इत्थं स्त्रैणः सन् कामान् आचरन् आत्मनां बुद्ध्या निर्विण्णः सन् प्रियायै एतां गाथां अगायत १ हे मार्गवि मद्रिषाचरितां अमुं गाथां शृणु २ काश्चिदेकः वस्तु वने विचरन् कूपे पतितां अजां ददर्श ३ कामी वस्तु तस्याः उद्धरणोपायं अचिंतयत् ४ ततः विषाणाग्रेण कूपतटे उद्धृत्य तामुज्जहार सा कूपादुत्तार्य तमेव पति चकमे तथा वृत्तं वीक्ष्य अन्या अजाः बह्व्यः सः अजः सर्वाभिः सह रेमे ५ ६ कूपसंलम्बना अजा अन्यया सह रमतं दृष्ट्वा ७ तमुत्सृज्य दुःस्विता सती स्वामिनं ययौ सोऽपि स्त्रैणः तदनुगतः सन् इडविडाकारं शब्दं कुर्वन् तां प्रसादयितुं नाशक्रोत् ९

अ०

॥ १९ ॥

॥ ३० ॥

दृष्टमच्छिन्नत् । जरासंभोगासंभोगकरोत् । अथांशुः कामभोगाय योगविद् उवाच ॥ जराव्यत्ययेनरतिशक्तिददावित्यर्थः १० कूपलब्ध्यासहकामैः सेव्यमानैर्न तुष्यति ११ १२ ननु तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यतां ततो मनसि प्रीते सति कामोपशान्त्या मोहो निवर्तते चेत् तत्राह यदि तद्वाच्यम् । नदुह्यंति न पूरयंति १३ इति षष्ठेन कृष्णवर्त्मनः अग्निरिव १४ तर्हि कदा केनोपायेन वा मनसः पूर्णा प्रीतिः स्यात् । व्याकामोपशमः स्यादित्यत आह यदेति षड्विंशः अमंगलं भावं रागद्वेषादिवैषम्यम् १५ दुःस्वानि नितरां वहतीति तत्रावा य १६ स्त्रीसंनिधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह मात्रोति अविर्वक्तुं संकीर्णभासनयस्यसः कर्षति आकर्षति १७ १८ १९ ननु तृष्णात्यागस्य भति दुष्करत्वात् कथं मनसो ब्रह्मण्याधानं स्यात् तत्राह दृष्टमिति । यो ननु व्यायेत् नानुस्मरेत् न संविशेत् न चोपमुंजीत । तत्र दृष्टं श्रुतं यां ननु व्यायादौ (संस्त्यादिकं विद्वान्) स आत्मदृक् भवति २० २१

तस्यास्तत्राद्विजः कश्चिदजास्वाम्याच्छिन्नदुषा ॥ लंबंतं वृषणं भूयःसंदधे र्थाय योगवित् १० संबद्धवृषणः सोऽपि ह्यजया कूपलब्ध्या ॥ कालं बहुतिथं भद्रे का मैनाद्यापि तुष्यति ११ तथा हं कृपणः सुभ्रुभवत्याः प्रेमयंत्रितः ॥ आत्मानं न जानामि १२ यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ नदुह्यंति मनः प्रीतिं पुंसः कामहतस्य ते १३ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ इति षष्ठेन कृष्णवर्त्मनः भूय एव भवति १४ यदा न कुर्वते भावं सर्वभूतेष्वमं लम् ॥ समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः १५ यादुस्त्यजादुर्मांतिभिर्जीर्यतो यानर्जीर्यते ॥ तां तृष्णां दुःस्वनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् १६ मात्रास्वस्त्रादु हि त्रावना विविक्तासनो भवेत् ॥ बलवार्निद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति १७ पूर्णवर्षसहस्रं मे विषयान् सेवतोऽसकृत् ॥ तथापि चानुसवनं तृष्णातेषूपजय ते १८ तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याचायमानसम् ॥ निर्द्वंद्वे निरहंकारश्चरिष्यामि मृगैः सह १९ दृष्टं श्रुतं मत्सद्ब्रह्म नानुध्यायेन्न संविशेत् ॥ संमृतिं चात्म नाशंच तत्र विद्वान्स आत्मदृक् २० इत्युक्तानां दुषोजायां तदीयं पूरवेवयः ॥ दत्त्वा स्वजरसं तस्मादाददे विगतस्पृहः २१

तत्र कश्चित् अजाशमी द्विजः तद्वृषणं अच्छिन्नत् पुनः लंबंतं वृषणं तं योगवित् अर्थाय संदधे १० सोऽपि कूपलब्ध्या अजया बहुकालं रमे अद्यापि न तुष्यति ११ हे देवयानि तथा अहं भवत्याः प्रेमयंत्रितः तव मायया मोहितः आत्मानं न जानामि १२ तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यतां ततो मनसि प्रीते कामोपशान्त्या मोहो निवर्तते इति चेत् तर्हि शृणु यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः इदं सर्वं कामहतस्य पुंसः मनः प्रीतिं न पूरयति १३ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति इति षष्ठेन कृष्णवर्त्मनः भूय एव भवति १४ यदा तु पुंसः समदृष्टित्वं तदा सर्वाः दिशः सुखमयाः भवन्ति १५ या तृष्णा स्वयं जीर्यतः सतः न जीर्यते तां दुःस्वप्नां तृष्णां शर्मकामः द्रुतं त्यजेत् १६ स्त्रीसंनिधानं तु सर्वथा त्याज्यं मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् बलवार्निद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति १७ एवं पूर्णवर्षसहस्रं असकृत् विषयान् सेवतः मम तृष्णा विषयेषु पुनर्जायते १८ अतः एतां त्यक्त्वा ब्रह्मणि मन आचाय अहं निर्द्वंद्वः निरहंकारश्च सन् मृगैः सह चरिष्यामि १९ ययातिः इति जायां उक्त्वा पूरवे तदीयं वयः दत्त्वा स्वां जरां आददे २० २१

(दक्षिणपूर्वस्यापेशान्याम आग्नेय्यां) २२ तस्य पुरोर्वशे (स्वाप्य) स्थापयित्वा २३ विषयेषु शब्दादिषु आसेवितं षड् भवति द्वियसुखं शुभे तस्याज । यद्वा विषये आसेवितं तेषां कारितं षण्णां द्विष्याणां त्रिषु मुच्ये उपेत्यर्थः २४ विधुतं निरस्तं त्रिगुणात्मकं लिङ्गं येन । प्रतीतः प्रख्यातः २५ प्रस्तोमं (उपहासं) तमेवाह । परिहासमिवोति । यद्वा प्रस्तोमं निवृत्तिमा भेदोत्साहनं मेने २६ २७ २८ कथं समावेश्यतदाह नम इति नमनादिभिः समावेश्येत्यर्थः । शुको वानमममिदं चक्रे २९ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ विशेषितं प्रसादात्सराजासनमहोन्नतेः । पुरोर्वशे च दैव्यं तेर्मरतस्यैव ते यशः ॥ १ ॥ १ २ तस्मिन् तस्य अहंयातेः सुतः ३ धर्मेषु स्वस्येषु स्वधर्मेषु स्वधर्मस्यैव ते यशः ४ वनेषु श्रावमः स्मृतः । एवं दक्षैरेकैरेकप्रमुखास्तस्य रौद्राश्च स्य घृताच्यामप्सरसि पुत्रा जाताः । अप्सरस इति षष्ठी सप्तम्यर्थे वशवर्तित्वे दृष्टांतः । जगदात्मनः जगतः आत्ममत्तस्य मुख्यप्राणस्यैव द्विष्यामीव ५

दिशि दक्षिणपूर्वस्यां द्रुमुदक्षिणतोयकुम् ॥ प्रतीच्यां तुर्वसु चक्र उदीच्यामनुमीश्वरम् २२ भूमंडलस्य सर्वस्य पूरुमर्हतमं विशाम् ॥ अभिषिच्याग्रजांस्तस्य वशे स्थाप्य वनं ययौ २३ आसेवितं वर्षपूगान् षड्भविष्येषु सः ॥ क्षणेन मुमुचे नीडं जातपक्ष इव द्विजः २४ स तत्र निर्मुक्तसमस्तसंग आत्मानुभूत्या विषु तत्रिलिङ्गः ॥ परेऽमले ब्रह्माणं वासुदेव लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः २५ श्रुत्वा गार्थादेवयानी मेने प्रस्तोममात्मनः ॥ स्त्रीपुंसोऽहवैकव्यात् परिहासमिवो रितम् २६ सा संनिवासं सुहृदां प्रपाया मि वगच्छताम् ॥ विज्ञायेच्चरतं त्राणां मायाविरचितं प्रभोः २७ सर्वत्र संगमृत्सृज्यस्वप्नोपम्येन भार्गवी ॥ कृष्णे मनः समावेश्य धुनोर्लिङ्गमात्मनः २८ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे ॥ सर्वभूताधिवासाय शांताय बृहते नमः २९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पुरोर्वशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातो मि भारत ॥ यत्र राजर्षयो वंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे १ जनमेजयो ह्यभूत्पूरोऽग्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः ॥ प्रवीणेन मस्युर्वै तस्माच्चारुपदो भवत् २ तस्य सुद्युः स्युः पुत्रस्तस्माद्बहुवस्ततः ॥ संयातिस्तस्याहं याती रौद्राश्च स्तत्सुतः स्मृतः ३ ऋतेयुस्तस्य कुक्षेयुः स्थंडिलेयुः कृतेयुः ॥ जलेयुः संततेयुश्च धर्मसत्यवतेयवः ४ दशेतेप्सरसः पुत्रावनेयुश्चाधमः स्मृतः ॥ घृताच्या मि द्विष्याणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ५

ततः चतुर्दिक्षु द्रुमुदक्षिणतोयकुम् विवेक्ष्य २२ पूर्वं सार्वभौमपदे अभिषिच्य तस्य वशे अग्रजान् स्थाप्य वनं ययौ २३ सः विषयेषु मुक्तसंगः सन् वासुदेवे भक्तिं कुर्वन् भगवद्भक्तिं लेभे २४ २५ ततः देवयानी तां गार्थां श्रुत्वा परिहासमिव मत्वा २६ राजनि गते सति इदं सर्वं भगवन्मायाराचितं ज्ञात्वा २७ सर्वत्र संगं त्यक्त्वा नमनादिभिः कृष्णे मनः स्थाप्य आत्मनः लिङ्गं व्यधुनोत् २८ २९ ॥ ॥ इति नवमे एकोनविंशः १९ ॥ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ पुरोर्वशं प्रवक्ष्यामि हे नृप यत्र त्वं जातोसि यत्र राजर्षयः ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे १ पुरुषुत्रः जनमेजयः तस्य प्रवीरः तस्य प्रचिन्वान् तस्य प्रवीरः तस्य नमस्युः तस्य चारुपदः २ तस्य सुद्युः तस्य बहुवः तस्य संयातिः तस्य अहंयातिः तस्य रौद्राश्च ३ तस्य घृताच्या अप्सरसि दश पुत्रा बभूवुः ते च ऋतेयुः प्रथमः कुक्षेयुः द्वितीयः स्थंडिलेयुः तृतीयः कृतेयुः चतुर्थः जलेयुः पंचमः संततेयुः षष्ठः धर्मयुः सप्तमः सत्येयुः अष्टमः वतेयुः नवमः वनयुः दशमः इति ४ ५

(तत्परंतिमारस्य) ६ ७ दुष्यंतस्यशकुंतलायांमरतः पुत्रोमवादीति कथाद्वारेणाह दुष्यंतोमृगयागतिपंचभिः । तमाश्रममंडयंतींस्त्रियंविलोक्य मुमुहे अपुह्यत ८ तस्मादर्शनेनप्रमुदि-
तः अतएवसंनिवृत्तःपरिश्रमोयस्य ९ १० ११ पौरवाणां चेतो न ह्यधर्मरमते । अतोमचेतसस्त्वायेरमणादेवाहंत्वांराजन्यतनयावेभि १२ विश्वामित्रस्यात्मजाहंमेनकायांजाता तया
स्वर्गं गच्छंत्या तस्याका अतोराजन्यकन्यैवाहमित्यर्थः १३ १४ किंस्वामेत्वादिवाक्यात्तदभिप्रायंज्ञात्वाहउपपन्नमिति १५ गांधर्वविधिना यियः समयपूर्वकम् (भिवि-
ना) १६ १७ (मृगेंद्रसिंह) १८

ऋतेयो रंतिमारो भूत्वयस्तस्यात्मजानृप ॥ सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ६ तस्य मेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्याद्रिजातयः ॥ पुत्रो भूत्सु
मते रैम्यो दुष्यंतस्तत्सुतोमतः ७ दुष्यंतो मृगयायातः कण्वाश्रमपदंगतः ॥ तत्रासीनां स्वप्रभया मंडयंती रमामिव ८ विलोक्य मुमुहे सद्यो देवमाया मिश्रि-
म् ॥ वभाषे तां वरारोहामटैः कतिपयैर्दृतः ९ तद्दर्शनप्रमुदितः संनिवृत्तपरिश्रमः ॥ पप्रच्छ कामसंतप्तः प्रहसञ्छुग्गयागिरा १० कात्वं कमलपत्राक्षिकस्या
सिंहदयंगमे ॥ किंवाचिकीर्षितं त्वन्नमवत्यानिर्जने वने ११ व्यक्तं राजन्यतनयावेदमहंत्वांसुमध्यमे ॥ नहिचेतः पौरवाणामधर्मैरमते कचित् १२ ॥ शकुं-
तलोवाच ॥ विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकाया वने ॥ वेदैतद्गगनान्कण्णो वीरकिंकरवामते १३ आस्यतामरविंदाक्षगृह्यतामर्हणंचनः ॥ भुज्यतां संतिनी
वाराउष्यतां यदि रोचते १४ ॥ दुष्यंत उवाच ॥ उपपन्नमिदं सुभ्रुजातायाः कुशिकान्वये ॥ स्वयंहि वृणुते राज्ञां कन्यका सदृशं वरम् १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
ओमित्युक्ते यथा धर्ममुपयेमेशकुंतलाम् ॥ गांधर्वविधिनाराजादेशकालविधानवित् १६ अमोघवीर्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्यमादधे ॥ श्वोभूते स्वपुरं यातः स
लेनासूतसासुतम् १७ कण्वः कुमारस्य वने चक्रे स मुचिताः क्रियाः ॥ बद्धा मृगेंद्रं तरसा क्रीडति स्म स बालकः १८

ऋतेयोः पुत्रः रंतिमारः तस्य पुत्राः त्रयः सुमतिः प्रथमः ध्रुवः द्वितीयः अप्रतिरथस्तृतीयः इति अप्रतिरथस्य कण्वः ऋषिः तस्य ६ मेधातिथिः तस्मात् प्रस्कण्वाद्याः
द्रिजातयः सुमतेः पुत्रः रैम्यः तस्य दुष्यंतः ७ सः कदाचित् मृगयां यातः सन् कण्वाश्रमं गतः तत्र आसीनां स्वप्रभया मंडयंती रमामिव स्त्रियं दृष्ट्वा मुमुहे ८ त
दर्शनप्रमुदितः कामसंतप्तः तां वभाषे ९ हे कमलपत्राक्षे त्वं का कस्यासि १० निर्जने वने तव किं चिकीर्षितमस्ति त्वां राजन्यतनयामिति निश्चयेन अहं वेभि
कुतः पौरवाणां चेतः अधर्मे कचिदपि नहि रमते ११ १२ ॥ शकुंतलोवाच ॥ अहं विश्वामित्रात्मजा मेनकायां जाता स्वर्गं गच्छंत्या तया अभ वने त्यक्ता कण्वः
एतत्सर्वं वेद हे वीर ते किं कारवाम १३ अत्रास्यतां नः अर्हणं च गृह्यताम् अत्र नीवाराः संति भुज्यताम् रोचते चेत् उष्यताम् १४ ॥ दुष्यंत उवाच ॥ हे सुभ्रुः
कुशिकान्वये जातायाः ते इदं योग्यम् राज्ञां कन्यास्तु स्वयं सदृशं वरं वृणते १५ तया ओमित्युक्ते सति राजा गांधर्वविधिना तां उपयेमे १६ तदा अमोघवीर्यः रा-
जर्षिः तस्यां वीर्यं आदधे श्वोभूते स्वपुरं यातः सा कालेन पुत्रं असूत १७ कण्वः वने कुमारस्य जातकादिसंस्कारान् चक्रे सः बालः मृगेंद्रान् बद्धा क्रीडति स्म १८

भा०न०

॥ ३२ ॥

दुरत्ययविक्रांतविक्रमर्णयस्य १९ २० भस्त्राचर्मप्रसेविका तद्वन्माताऽऽधारमात्रं पितुरेवतुपुत्रः तत्रहेतुः येनेति "आत्मावैपुत्रनामासि" इति श्रुतेः । भरस्व पुषाण । अनेन भरतवामनिरुक्तम् २१ किंच । रेतोधाः रेतःसेकावंशकृतपुत्रोय मक्षयात्पितरंनयतितारयति । तथाचश्रुतिः "पुंनान्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेभुः । तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तः स्वयमेवस्वयंभुवः" इति । पाठांतरे मातापित्रोःपुत्रंप्रतिविवादेयमक्षयात् धर्मनिर्णेतुः यमस्यसभायाः सकाशात् रेतोधाःपितैवधर्मैर्नविजित्य पुत्रंनयति । ननुमातेत्यर्थः । ततश्च भार्यापुत्रौस्वीकृतवानितिज्ञेयम् २२ चक्रवर्तीबभूवैतिशेषः । तस्यमहिमागीयते । "तदप्येतेष्टोका अभिगीताः" इत्यादिबहुवचश्रुत्या । हरेरंशभुवः अंशाज्जातस्य २३ तत्रलिङ्गमाह चक्रमिति २४ (कयमीजेतदाह । पंचेति । मामतेयंदीर्घतमसंपुरोघायपुरोहितंकृत्वा) गंगायामनुलोम पंचपंचाशतावाजिभिरीजे । पुरोघायपुरोहितंकृत्वायमुनायामनुयमुनायाश्चानुलोमंअष्टाधिकसप्ततिमेध्यानश्वान् बबंघ । किंकुर्वन् वसुधनंप्रकर्षेणददत् २५

तंदुरत्ययविक्रांतमादायप्रमदोत्तमा ॥ हरेरंशांशसंभूतंभर्तुरंतिकमागमत् १९ यदानजगृहेराजाभार्यापुत्रावनिंदितौ ॥ शृण्वतांसर्वभूतानांखिवागा हांशरीरिणी २० माताभस्त्रापितुःपुत्रोयेनजातःस एव सः ॥ भरस्वपुत्रंदुष्यंतमावमंस्थाःशकुंतलाम् २१ रेतोधाःपुत्रोनयतिनरदेवयमक्षयात् ॥ त्वंचास्यधातागर्भस्यसत्वमाहशकुंतला २२ पितर्युपरतेऽसौवैचक्रवर्तीमहायशाः ॥ महिमागीयतेतस्यहरेरंशभुवोभुवि २३ चक्रंदाक्षिणहस्तेऽस्यपद्म कोशोस्यपादयोः ॥ ईजेमहाभिषेकेणसोभिषिक्तोऽधिराद्विभुः २४ पंचपंचाशतामेध्वैर्गंगायामनुवाजिभिः ॥ मामतेयंपुरोघाययमुनायामनुप्रभुः ॥ अष्टसप्ततिमेध्याश्वान्बबंघप्रदददत्सु २५

शकुंतला पराक्रमिणं हरेरंशांशसंभवं पुत्रं आदाय भर्तुः समीपं आगमत् १९ राजा भार्यापुत्रौ यदा न जगृहे तदा सर्वेषां शृण्वतां आकाशवाणी आह २० माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः हे दुष्यंत पुत्रं भरस्व शकुंतलां मावमंस्थाः ११ किंच पुत्रः नरकात् पितरं त्रायति अस्य त्वं धाता शकुंतला सत्यं आह इत्युक्ते ततः भार्यापुत्रौ स्वीकृतवान् २२ ततो दुष्यंते कालेन उपरते सति सः भरतः चक्रवर्ती बभूव २३ यस्यदाक्षिणहस्ते चक्रविह्वं पादयोः कमलचिह्नं सः भरतः एकदा मामतेयं पुरोहितं कृत्वा गंगातीरे यमुनातीरे च पंचपंचाशताश्वमेधैः ईजे २४ अष्टसप्ततिमेध्यान्अश्वान् बबंघ २५

अ०

॥ २० ॥

॥ ३२ ॥

सचीगुणेप्रहृष्टगुणवर्तदेशेऽग्निश्चितोऽभूत् । यस्मिन्नाग्निचयनेदेशेवासहस्रं ब्राह्मणाः भरतेन मूरिदाने दत्ता गाः बद्धशः प्रत्येकं बद्धं बद्धं विभज्य जगृहुः । चतुरशीत्याधिकैस्त्रयो दशसहस्रैरेकं बद्धं भवति । तथा च “ हिरण्येन परीवृतान् कृष्णान् शुक्लदतोमृगान् । मण्यारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च ” इति श्रुत्युक्तानि (गजानां) सप्ताधिकशतं बद्धानि त्रीशु केनचतुर्दशलक्षत्वेन संगृहीताणि । अदात्कर्मणि मण्यारे नियुतानि चतुर्दशेति । एवं चतुर्दशलक्षाणां सप्ताधिकशतमागो बद्धमित्युक्तं भवति । इयं च बद्धसंख्या श्लोकेन संगृह्यते । ‘ चतुर्द शानालक्षाणां सप्ताधिकशतं शकः । बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश ’ इति (तथा च गवांसंख्या २३०८४००० चतुरशीतिसहस्राधिकानि त्रिंशच्छलाणिकोटिश्चैका) २६ देवानाम पिमाया विभवं अत्यगात् अत्यजेत् । यतः गुरुं पूज्यं हरिं आययौ प्रासः । तदंशमवत्त्वात् । मायवत्तरुदतिपाठे हस्वश्च्युत्यनुसारेण । मायावतां भेष्टः हरिरेवासावित्यर्थः २७ मृगान् भेष्ट गजान् भद्रं भद्रं मृगादयोगजजातिभेदाः । मण्यारे इति श्रुतिपदस्य व्याख्यानं कर्मणीति । कस्मिंश्चित्कर्मविशेषे । केचिन्मण्यारे तीर्थे इति व्याचक्षते २८ २९ ३० पुरादेवान् जित्वा येऽ सुरारसौकांसिरसात्तलादिस्थानानि भेजिरे तैः प्राणिभिर्बलिभिः देवस्त्रियोरसात्तलं नीत्वाः सतीः पुनराहरत् आनिन्ये । प्राणिभिरन्येर्मनुष्यादिभिः सहनीता इति वा । पणिभिरिति पा ठे पणयोऽसुरास्तैर्नीताः सतीः । यद्वा पणयो दूताः तैः दूतान् प्रस्थाप्या हरदित्यर्थः ३१ त्रिणवसाहस्त्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रं वत्सरान् । चक्रं सेना आज्ञावा ३२ तस्य वैरा ग्येण भोक्षप्रकारमाह । स इति । मृषेति विचार्यति शेषः ३३ नानुरूपाः सदृशान भवंतीति भर्त्रा ईरिते सति व्यभिचारशंकायाऽस्मात्स्यक्ष्यतीति भयात् पुत्रान् जघ्नुः पुनः पुनः पुत्राणां दर्शनैर्वैसाह्येनानुसंधानेन नत्यजेन्नान्यथेत्याशयेन हतवत्यः ३४

भरतस्य हि दौष्यं तेराग्निः सचीगुणे चितः ॥ सहस्रं बद्धशो यस्मिन् ब्राह्मणागाविभेजिरे २६ त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्वान् बद्धा विस्मापयन् नृपान् ॥ दौष्यंतिरत्यगा न्मायदिवानां गुरुमाययौ २७ मृगाञ्शुक्लदतः कृष्णान् हिरण्येन परिष्कृतान् ॥ अदात्कर्मणि मण्यारे नियुतानि चतुर्दश २८ भरतस्य महत्कर्मनपूर्वेनाप रेनृपाः ॥ नैवापुनैव प्राप्स्यंति बाहुभ्यां त्रिदिवं तथा २९ किरातहूगान्यवनानं घ्रातकं कान् खशाञ्शकान् ॥ अब्रह्मण्या नृपांश्चाहन् म्लेच्छान् दिग्विजयेऽ खिलान् ३० जित्वा पुराऽसुसदेवाचयेरसौकांसिभेजिरे ॥ देवस्त्रियोरसां नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ३१ सर्गकामान् दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी ॥ समा स्त्रिणवसाहस्त्रीर्दिक्षु चक्रमवर्तयत् ३२ सप्तमाद्लोकपालाख्ये भैरव्यमधिराट् स्वयम् ॥ चक्रं चाखलितं प्राणान् मृषेत्युपररामह ३३ तस्या स नृपवेदमर्थः पत्न्यस्ति सः सुसंमताः ॥ जघ्नुस्त्यागभयात् पुत्रान् नानुरूपा इति रिते ३४

दौष्यंतेः भरतस्य प्रहृष्टगुणवर्तदेशे चितः अग्निः अभूत् यस्मिन् अग्निचयने सहस्रं ब्राह्मणाः भरतेन दत्ताः गाः प्रत्येकं बद्धं बद्धं विभज्य जगृहुः २६ ततश्च भरतः नृपान् विस्मापयन् सन् त्रयस्त्रिंशच्छतं अश्वान् बद्धा देवानां वैभवं अत्यमात् २७ ततश्च मण्याराख्ये कर्माणि तीर्थे वा चतुर्दशानि युतानि गजान् अदत् २८ २९ अथ भरतः दिग्विजये अब्रह्मण्यान् नृपान् किरातादीन् अहन् ३० पुरा असुरैः हताः देवस्त्रियः असुरान् हत्वा देवेभ्यः ददौ ३१ सप्तविंशतिसहस्रं वत्सरान् राज्यं च चक्रे ३२ सः स ज्यं देहं च मृषेति विचार्य उपरराम ३३ तस्य तिलः स्त्रियः आसन् ताः भर्त्रा एव सुता नानुरूपा इत्युक्ते सति व्यभिचारशंकायाऽस्मान् त्यक्ष्यतीति भयात् पुत्रान् जघ्नुः ३४

॥ ३ ३ ॥

तस्यैवंवितथेवंशेतदर्थयजतःसुतम् ॥ मरुत्स्तोमेनमरुतोभरद्वाजमुपाददुः ३५ अंतर्वन्त्याभ्राट्पत्न्यामैथुनायबृहस्पतिः ॥ प्रवृत्तोवारितोगर्भेश्वा
वीर्यमवासृजत् ३६ तंत्यकुक्कामांशुमतमिर्द्वेत्यागविशंकिताम् ॥ नामनिर्वचनंतस्यश्लोकमेनंसुराजगुः ३७ मूढेभरद्वाजमिमंभरद्वाजंबृहस्पते ॥ यातौय
दुक्कापितरौभरद्वाजस्ततस्त्वयम् ३८ चोद्यमानासुरैरेवंमत्वावितथमात्मजम् ॥ व्यमृजन्मरुतोऽबिभ्रन्नदतोयंवितथेऽन्वये ३९ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेनवमस्कंधेविंशोऽध्यायः २० ॥ ॥ ॥ ॥

तदा वंशो वितथे सति पुत्रार्थं मरुत्स्तोमेन यागेन यजतः भरतस्य मरुतः भरद्वाजं नाम पुत्रं ददुः ३५ तदुत्पत्तिमाह गर्भिण्यां भानुः उतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां चर्म्मैयुनाय प्रवृत्तो बृहस्पतिः तदा गर्भस्थेन निवारितः तदा क्रुद्धो बृहस्पतिः अंधो भवेति गर्भं शप्त्वा बलात् वीर्यं न्यर्षिचत् ततो बृहस्पतेः शापान् गर्भस्यो दीर्घतमाः अंधो बभूव तेन च तद्दीर्यं पार्ष्णिना योनेः बहिः निःसारितम् भूमौ पतितं सः सद्य एव कुमारः अभवत् ३६ तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यातीं ममतां बृहस्पतिः आह ३७ हे मूढे इमं पुत्रं भर एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य बीजादिति द्वाभ्यां जातम् अतः तरयाप्ययं पुत्रः एवं उक्त्वा ममता तं आह हे बृहस्पते त्वं इमं भर यतः द्वाभ्यां आनाभ्यां अन्यायतो जातः अतो नाहं एकाकिनी भगामि एवमुक्त्वा विवदमानौ तौ पुत्रं त्यक्त्वा यातौ अतो हेतोः अयं भरद्वाजः ३८ तं मरुतः अविषन् एवं मरुद्विः प्राप्नोयं भरतान्वये न्यर्थे सति दत्तः अतः वितथो जातः ४१ ॥ ॥ इति नवमे विंशः ॥ २० ॥

अ०

U R • N

附录二

रुक्मिणीदेवोऽप्यन्तेः सुतरयां न्वय उच्यते । रंतिदेवानभीडादेर्यत्र कीर्तिः प्रतन्यते ॥ १ ॥ भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तत्वात् वितथसंज्ञो भरद्वाजः । सच ब्राह्मणोऽपि भरतस्य दत्तपुत्रो जात इति हंशोऽनुकन्यते । वितथस्य सुतो मन्वुस्तस्माद्बृहत्क्षत्रजयद्रथमहावीर्यनरगर्गः पंचपुत्राबभूवुः १ २ वियद्वित्तस्य वियतोगगनादिव उद्यमं विना दिवा दुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य । यद्वा वियद्वयं प्राप्नुवद्वित्तं यस्य । तदेवाह । बुभुक्षतोऽपि सतः लब्धं लब्धं ददतः । तत्प्रपंचयति निष्किंचनस्येत्यादिसार्धैः पंचदशभिः (निष्किंचनस्य दत्तसर्वस्वस्य) ३ अपि वतः अऊषानवप्यकुर्वतः (अष्टचत्वारिंशदहानिव्यतीयुः । ततः प्रातरुपस्थितं प्राप्तम्) घृतादित्रयाणां द्वंद्वैक्यंतोयं च (तत्र संयावं गोधूमात्रम्) ४ (एतद्वोक्तुकामस्य कुच्छ्रेष्ठं प्रांसं कुटुंबं यस्य । काले भोजनसमये) ५ ६ अथान्योऽवृषलोऽतिथिरागमत् । विभक्तस्य कुटुंबार्थं मन्त्रादिकं विभक्तवतः (विभक्तं ब्राह्मणशेषरूपं अन्नं तस्मै वृषलाय शूद्राय व्यभजत् विभज्य दत्तवान्) ७ समं मां यश्चूषसाहिताय ८ (यदवाशिष्टं तत्सर्वं) ९ (हतः पानीयमात्रं) उच्छेषं उर्वरितं तदप्येकमेव परितर्पयतीति तथा (तत्पास्यतः पातुकामस्येत्यर्थः पुल्कसो गोमांसभक्षको नीचजातिविरोधः) १०

॥ श्रीशुक उवाच ॥ वितथस्य सुतान् मन्योर्बृहत्क्षेत्रोजयद्रथः ॥ महावीर्यो नरगर्गः संकृतिस्तु नरात्मजः १ गुरुश्च रंतिदेवश्च संकृतेः पांडुनंदन ॥ रंतिदेवस्य हि यश इहामुत्र च गीयते २ वियद्वित्तस्य दत्तोलब्धं लब्धं बुभुक्षतः ॥ निष्किंचनस्य धीरस्य सकुटुंबस्य सीदतः ३ व्यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपि वतः किल ॥ घृतपायससंयावं तोयं प्रातरुपस्थितम् ४ कच्छप्राप्तकुटुंबस्य क्षुत्तृट्भ्यां जातवेपथोः ॥ अतिथिब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत् ५ तस्मै संध्यमजत्सोऽन्नमाहृत्य श्रद्धयान्वितः ॥ हरिं सर्वत्र संपश्यन् स भुक्त्वा प्रययौ द्विजः ६ अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपतेः ॥ विभक्तं व्यभजत् तस्मै वृषलाय हस्मिन् ७ याते शूद्रे तमन्योऽगादतिथिः श्वभिरावृतः ॥ राजन्मे दीयतामन्नं स गणाय बुभुक्षते ८ स आहृत्या वशिष्टं यद्रुमानपुरःसरम् ॥ तच्च दत्त्वा नमश्चक्रेश्वर्यः श्वपतये विभुः ९ पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्पणम् ॥ पास्यतः पुल्कसो भ्यागादपो देह्यशुभस्य मे १०

॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ वितथस्य सुतः मन्युः तस्य पुत्राः पंच ते च बृहत्क्षत्रः प्रथमः जयद्रथः द्वितीयः महावीर्यः तृतीयः नरः चतुर्थः गर्गः पंचमः इति नरात्संक्रुतिः १ तस्य गुरुः तस्य रंतिदेवस्य यशः इहामुत्र च गीयते २ तस्य दैवात् लब्धं अभुक्षतः निष्किंचनस्य धीरस्य सकुटुंबस्य सीदतः लब्धं लब्धं ददतः ३ एवं वर्तमानस्य सतः अष्टचत्वारिंशद् दिनानि व्यतीयुः तदा घृतं पायसं संयावं तोयं च प्रातः प्राप्तं ४ कच्छप्राप्तकुटुंबस्य क्षुत्तृट्भ्यां जातवेपथोः भोक्तुकामस्य तस्य काले ब्राह्मणः अतिथिः आगमत् ५ सः सर्वत्र हरिं पश्यन् तस्मै श्रद्धया अन्नं ददौ स द्विजः भुक्त्वा ययौ ६ अवाशिष्टमन्नं कुटुंबाय विभज्य भोक्तुकामस्य सतः अन्यः वृषलाः अतिथिः आगमत् राजा तस्मै अन्नं ददौ ७ शूद्रे याते श्वभिरावृतः अतिथिः तं अगात् हे राजन् स गणाय क्षुधार्ताय मे अन्नं दीयताम् ८ तदा राजा तंबहुमानपुरःसरं श्वभ्यश्च शेषं अन्नं दत्त्वा नमश्चक्रे ९ ततः एकनृपिकरं जलं अवाशिष्टं तत् पास्यतः पुल्कसः आगत्य अशुभस्य मे अपः देहीति अयाचत १०

११ परदुःखासहिष्णुतया सर्वेषां दुःखं स्वयं भोक्तुमाज्ञास्ते न कामय इति । अणिमाद्यष्टसमृद्धियुक्तां गतिमपि मोक्षमपि वा अहं न कामये । तर्हि किं कामयसेतदाह । अखिलदेहभाजां मार्तण्डोऽखिलदेहभाजामंतःस्थितः सन् अहंप्रपद्ये प्राप्नुयामित्येवं कामये । येन तद्दुःखं भोक्तुमाज्ञाया हेतुभूतेन ते सर्वे अदुःखा भवन्ति १२ ननु दुःखं किमिति प्रार्थयसेतत्र परदुःखं निवृत्त्यैव मम सर्वदुःखं निवृत्तिरित्याह । क्षुत्तृडिति । कृपणस्य जंतोर्जीविनो जलस्यार्पणात् मे सर्वं क्षुत्तृडादयो निवृत्ता एतेत्येवंप्रभाष्य १३ १४ त्रिभुवनाधीशाः ब्रह्मादयः मायाः तदीयवैधर्ष्यादीनां प्रथमं मायया वृषलादिकृपेण प्रतीताः संत इत्यर्थः १५ परं केवलं वासुदेवनमश्च केन तु तान् किमपि याचितवान् १६ अनन्यराघसः ईश्वरातिरिक्त फलांतरानपेक्षस्य । प्रत्यलीयत आत्मन्येव लीना बभूव १७ १८ मन्थुसुतस्य नरस्य वंशमुक्तात् सुतस्यैव मर्गस्य वंशमाह । गर्गादिति (ततः क्षत्राच्छिनेः गार्ग्यो ब्रह्मवर्तत) महावीर्यस्य वंशमाह । महावीर्यात् दुरितक्षयः तस्य त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः १९ कथं भूताः अत्र क्षत्रवंशे ये ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपं तं गतास्ते मन्थुपुत्राणां पंचानां ज्येष्ठस्य वंशमाह बृहत्क्षत्रस्येत्येत्येन हस्तिनापुरं कृतमित्यर्थः २०

तस्य तां कुरुणां वाचं निशम्य विपुलश्रमाम् ॥ कृपया भृशसंतप्त इदमाहामृतं वचः ११ न कामये हं गतिमीश्वरात् परामष्टार्थयुक्तामपुनर्भवं वा ॥ आर्तिप्रपद्येऽखिलदेहभाजामंतःस्थितो येन भवंत्यदुःखाः १२ क्षुत्तृडश्रमो गात्रपरिश्रमश्च दैन्यं कृमः शोकाविषादमोहाः ॥ सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जंतोर्जीविषोर्जीविजलार्पणान्मे १३ एवं प्रभाष्य पानीयं श्रियमाणः पिपासया ॥ पुल्कसायाददाद्धोरो निःसर्गकरुणो नृपः १४ तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छताम् ॥ आत्मानं दर्शयामासुर्मायाविष्णुविनिर्मिताः १५ सवै तेभ्यो नमस्कृत्य निःसंगो विगतस्पृहः ॥ वासुदेवे भगवति भक्त्या च केन मः परम् १६ ईश्वरालंबनं चित्तं कुर्वतो नान्यराघसः ॥ मायागुणमयिराजनस्वप्नप्रत्यलीयत १७ तत्प्रसंगानुभावेन रंति देवानुवर्तिनः ॥ अभवन्योगिनः सर्वे नारायणपरायणाः १८ गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः क्षत्राद्ब्रह्मवर्तत ॥ दुरितक्षयो महावीर्यात् तस्य त्रय्यारुणिः कविः १९ पुष्करारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गतः ॥ बृहत्क्षत्रस्य पुत्रो भूदस्तीयद्धस्तिनापरम् २०

तस्य तां दीनां वाचं निशम्य कृपया पीडितः इदं आह ११ अहं ईश्वरात् गतिं मोक्षं च न कामये किंतु अखिलदेहभाजां अंतःस्थितः सन् तेषां आर्तिं कामये येन ते अदुःखाः भवन्ति १२ १३ इत्यादिप्रभाष्य स्वयं पिपासया श्रियमाणोऽपि तस्मै जलं ददौ १४ तदा ब्रह्माविष्णुमहेशाः आत्मानं दर्शयामासुः १५ सः तेभ्यः नमस्कृत्य निःसंगः सन् वासुदेवे भक्त्या नमश्चक्रे १६ एवं ईश्वरालंबनं चित्तं कुर्वतः तस्य माया स्वप्नप्रत्यलीयत १७ तत्प्रसंगानुभावेन सर्वे जनाः नारायणपराः अभवन् १८ अथ गर्गस्य मन्थुसुतस्य वंशमाह गर्गात् शिनिः तस्मात् गार्ग्यप्रभृति द्विजाः महावीर्यस्य वंशमाह महावीर्यस्य दुरितक्षयः तस्य त्रय्यारुणिः कविः १९ पुष्करारुणिः एते द्विजत्वं प्राप्ताः अथ बृहत्क्षत्रस्य पुत्रः हस्ति येन हस्तीनापुरं कृतम् २०

अजमीढादयस्त्रयोहास्तिनः पुत्राः २१ अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाभवत् २२ २३ पारस्यतनयोनीपः नीपस्य पुत्रशतं २४ स एव कृत्वा कृत्वा सितं ज्ञायां शुक्रकन्यायां ब्रह्मदत्तं जन्मवाप्तः । तदुक्तं हरिवंशादिषु । “ पराशरबुद्धोत्पन्नः शुक्रो नाम महायज्ञाः । व्यासादरण्यं संभूतो विधोमो गिरिवज्जलन् । स तस्यापि कृत्वा कन्यायां वीरिण्यां जनयिष्यति । कृष्णं गौरं प्रभुं शंभुं तथाभूरिभुतं जयं । कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरं । ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीं मनुहस्य च ” इति । यद्यपि शुक्र उत्पत्त्यै विमुक्तसंगो निर्गतः तथापि निरहातुरं व्यासं अनुयातं दृष्ट्वा छायाशुक्रं निर्माय गतवान् तदभिप्रायेणैवायं गार्हस्थ्यं दिव्यवहार इत्यविरोधः । स च ब्रह्मदत्तो योगेश्वरो गवि वाचि सरस्वत्याम् २५ स एव योगतंत्रचकार बार्हदीषवा (अजमीढपुत्रस्य) बृहदिषोर्वैश्या इमे दीर्घस्वमावै (अथ द्विमीढस्य वंशमाह यवीनर इति) २६ सुपार्श्वकृतसुपार्श्वस्य पिता २७ प्राच्यसाम्नां षट्संहिताः जगौ विमज्ज्याध्यापितवान् २८ २९ (पुरुमीढस्य तुवंशो नास्तीत्याह पुरुमीढ इति) अजमीढस्य वंश्याः प्रियमेधादयः केचिद्ब्राह्मणा बंधवः । बृहदिषु प्रभृतयः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तं । अथ तस्यैव वंशांतरमाह । नालिन्यामिति यावत् तमाप्ति ३०

अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हास्तिनः ॥ अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः २१ अजमीढा बृहदिषु स्तस्य पुत्रो बृहद्गनुः ॥ बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्रश्चासीज्यद्रथः २२ तत्सुतो विशदस्तस्य सेनाजित्समजायत ॥ रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः २३ रुचिराश्वसुतः पारः पृथुसेनस्तदात्मजः ॥ पारस्यतनयोनीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् २४ सकृत्कन्यायां शुक्रकन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ॥ योगीशो गविभार्यायां विष्वक्सेनमधात्सुतम् २५ जैमीषव्योपदेशेन योगतंत्रं चकार ॥ उदक्स्वनस्ततस्तस्माद्ब्रह्मादो बार्हदीषवाः २६ यवीनरो द्विमीढस्य कृतिमांस्तुततः स्मृतः ॥ नाम्नां सत्यवृत्तिर्यस्य दृढनोमिः सुपार्श्वकृत २७ सुपार्श्वोत्सुमतिस्तस्य पुत्रः संनतिमांस्ततः ॥ कृती हि रण्यनामाद्योगं प्राप्य जगौ स षट् २८ संहिताः प्राच्यसाम्नां वैनीपोऽग्रायुधस्ततः ॥ तस्य क्षेम्यः सुवीरोऽस्य सुवीरस्य रिपुंजयः २९ ततो बहुरथो नाम पुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् ॥ नालिन्यामजमीढस्य नालः शांतिस्तुतस्तुतः ३०

तस्य त्रयः अजमीढः द्विमीढः पुरुमीढ इति अजमीढस्य प्रियमीढादयो द्विजाः २१ अजमीढादेवान्यः पुत्रः बृहदिषुः तस्य बृहद्गनुः तस्य बृहत्कायः तस्य जयद्रथः २२ तस्य विशदः तस्य सेनाजित् तस्य पुत्राः चत्वारः रुचिराश्वः दृढहनुः काश्यः वत्सः इति २३ रुचिराश्वात् पारः तस्य पुत्रो द्वौ पृथुसेनः नीप इति नीपस्य पुत्रशतं अभूत् २४ स एव नीपः शुक्रकन्यायां कृत्वा ब्रह्मदत्तं सुतं प्रासूत सः ब्रह्मदत्तः सरस्वत्यां भार्यायां विष्वक्सेनं पुत्रं अधात् २५ स एव ब्रह्मदत्तः जैमीषव्योपदेशेन योगतंत्रं चकार विष्वक्सेनात् उदक्स्वनः तस्य भ्रष्टादः एते बार्हदीषवः २६ अथ द्विमीढात् यवीनरः तस्य कृतिमान् तस्य सत्यधृतिः तस्य दृढनोमिः तस्य सुपार्श्वः २७ तस्य सुमतिः तस्य सन्नतिमान् तस्य कृती सः हिरण्यनामात् योगं प्राप्य २८ प्राच्यसाम्नां षट्संहिताः विमज्ज्या शिष्यान् अध्यापितवान् तस्य नीपः तस्य उग्रायुधः तस्य क्षेम्यः तस्य सुवीरः तस्य रिपुंजयः २९ तस्य बहुरथः तस्य पुरुमीढः अप्रजः अजमीढस्य वंशांतरमाह अजमीढात् नालिन्यां नालः तस्य शांतिः तस्य सुलातिः ३०

मुद्रलपूकः यवीनरादयश्चत्वार इत्येवंपंच ३१ ३२ (विषयाणां देशानां) ३३ भाम्यात् भाम्याश्च पुत्रात् मिथुनं चाभूतदेवाह । दिवोदासः पुमान् अहल्या कन्याकेति तस्य शतानंदस्य ३४ ३५ ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ द्वाविंशतु दिवोदासवंशमुक्ताय वर्णिताः । क्षत्रवंशे जरासंभपार्थदुर्योधनादयः ॥ १ ॥ १ तस्य सोमकस्य पुत्राणां शतं बभूव । तेषां जंतुर्ज्येष्ठः । यवीयान् पृषतः । (तस्य द्रुपदस्य पुता द्रौपदी । पुत्रास्तृष्ट्युग्रादयः) २ अजमीढस्यैव वंशांतरमाह । य इति । ततः संवरणात् कुरुः ३ ४ तस्य कृतिन उपरिचरो वसुः । ततो वसेः बृहद्रथो मुखं आदिर्येषां ५

शान्तिः सुशान्तिस्तत्पुत्रः पुरुजोर्कस्ततोऽभवत् ॥ भाम्याश्च स्तनयस्तस्य पंचासनमुद्रलादयः ३१ यवीनरो बृहदश्वः कांपिल्यः मृजयः सुताः ॥ भाम्याश्च प्राह पुत्रामेपंचानां रक्षणाय हि ३२ विषयाणामलमिमे इति पंचालसंज्ञिताः ॥ मुद्रलाद्ब्रह्मनिर्वृत्तं गोत्रं मौद्रल्यसंज्ञितम् ३३ मिथुनमुद्रलाद्भाम्यादिवोदासः पुमानभूत् ॥ अहल्या कन्याकायस्यां शतानंदस्तु गौतमात् ३४ तस्य सत्यधृतिः पुत्रोऽधनुर्वेदविशारदः ॥ शरद्वीस्तत्सुतो यस्मादुर्वशीदर्शनात्किल ३५ शरस्तंबेऽपतद्रेतो मिथुनंतदभूच्छुभम् ॥ तदृष्ट्वा रुपयाऽष्टलात् शंतनुर्दृग्यां चरन् ॥ रुपः कुपारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत्कृपी ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे एकविंशतितमोऽध्यायः २१ ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ मित्रेयुश्च दिवोदासाश्च वनस्तत्सुतो नृप ॥ सुदासः सहदेवो य सोमको जंतुजन्मकृत् १ तस्य पुत्रशतं तेषां यवीयान् पृषतः सुतः ॥ द्रुपदो द्रौपदी तस्य धृष्टद्युम्नादयः सुताः २ धृष्टद्युम्ना दृष्टकेतुर्भाम्याः पांचालकाश्च मे ॥ योऽजमीढसुतो ह्यन्यऋक्षः संवरणस्ततः ३ तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥ परीक्षितसुधनुर्जह्नुर्निषधाश्च कुरोः सुताः ४ सुहोत्रो मृत्सुधनुषश्च यवनोऽथ ततः कृती ॥ वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्रथमुखास्ततः ५

तस्य पुरुजः तस्य अर्कः तस्य भाम्याश्च तस्य पुत्राः पंच मुद्रलः ३१ यवीनरः बृहदिषुः कांपिल्यः संजयः ३२ इमे पंचालसंज्ञकाः आसन् मुद्रलात् ब्रह्म जातं तत् गोत्रं मुद्रलाख्यं जातं ३३ मुद्रलात् मिथुनं तत्र दिवोदासः पुमान् अहल्या कन्या च तस्यां गौतमात् शतानंदः जातः ३४ तस्य सत्यधृतिः तस्य शरद्वी यस्मात् उर्वशीदर्शनात् ३५ शरस्तंबे रेतः अपतत् तस्मात् रेतसः मिथुनं जातम् तन्मिथुनं दृष्ट्वा शंतनुः मृग्यां चरन् रुपया जग्राह तत्र पुमान् रुपः कन्या कृपी सा द्रोणपत्नी आसीत् ३६ ॥ इति नवमे एकविंशः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ दिवोदासात् मित्रेयुः तस्मात् प्यवनः तस्मात् सुदासः तस्मात् सहदेवः तस्मात् सोमकः १ तस्मात् पुत्रशतं बभूव तेषु जंतुः ज्येष्ठः पृषतः कनिष्ठः पृषदात् द्रुपदः तस्य द्रौपदी कन्या धृष्टद्युम्नादयः सुताः २ धृष्टद्युम्नात् दृष्टकेतुः इमे पांचालसंज्ञकाः । अजमीढस्य वंशांतरमाह अजमीढात् ऋक्षः तस्य संवरणः ३ तस्य तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः तस्य पुत्राः चत्वारः परीक्षितः सुधनुः जह्नुः निषधाश्च इति ४ सुधनुषः सुहोत्रः तस्य प्यवनः तस्य कृती तस्य उपरिचरो वसुः तस्य बृहद्रथः ५

तानेवाह । कुशांबेति तत्सुतः पुष्पवान् जज्ञे । तस्यापत्यं सत्याहित इति योज्यं ६ ७ जरया राज्ञ्या (अतोनाम्ना जरासंधो भवत्) ८ यस्मात्सोमापेः भुतश्रवाः कुरोः पुत्रः परीक्षिदन्पत्यः जाह्नवो जज्ञेः पुत्रः ९ अतोराधीकादयुतो भूदित्यर्थः १० ११ तस्य प्रतीपस्य देवापिशंतनुबाह्वाकाः १२ प्राक्पूर्वजन्मनि महाभिषडितिसंज्ञा (जाता) यस्य सः १३ यदो देवो न वर्धते तदा शंतनुस्तत्र कारणं ब्राह्मणान्पमच्छ १४ ब्राह्मणैश्चैव मुक्तः “ दारामिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । पीरवेत्तासविज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ” इति स्मृतेः योऽग्रमुक्त्वा भुवमग्रतो मुनक्ति जयत्वा दृष्टः परिवेत्तामवशि अतः परिवेदनदोषपीरहाराय राज्यमग्रजाय देहाति ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्येवमुक्तः शंतनुः (तत्र) वनं मन्वाज्येष्ठं दद्यामास । राज्ञः प्रजापाकनादिः परमो धर्मः न तस्त्वे राज्यं प्रीतिर्विद्यमानं तवान् । तदः पूर्वमेव तस्य मंत्रिणा अग्रमवसंज्ञेन देवापि पाखंडीकृत्य राज्ञानर्हं कर्तुमादिताभिः तैः पाखंडमताश्रययामिरात्रेदादिभिः शतशतं वेदवादस्यातिवद्वान्निदावचनानि सोऽब्रवीत् । ततस्तस्य पातित्येन राज्या नर्हत्वे जाते शंतनुोर्दोषाभावात् देवो वर्षेत्यर्थः १५

कुशांबमत्स्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्च चेदिपाः ॥ बृहद्रथात्कुशाग्रोऽभूदृषभस्तत्सुतस्ततः ६ जज्ञे सत्याहितोऽपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतो जडुः ॥ अन्यस्यां चापि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ७ ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसंधिते ॥ जीवजीवेति क्रीडंत्या जरासंधो भवत्सुतः ८ ततश्च सहदेवो मूत्सोमापिर्यच्छुतश्रवाः ॥ परीक्षिदन्पत्योऽभूत्सुरथो नाम जाह्नवः ९ ततो विदूरथस्तस्मात्सार्वभौमस्ततो भवत् ॥ जयत्सेनस्ततनयो राधीकोऽतोऽयुतो ह्यभूत् १० ततश्च क्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्यच ॥ ऋष्यस्तस्य दिलीपो भूतप्रतीपस्तस्य चात्मजः ११ देवापिः शंतनुस्तस्य बाह्वीक इति चात्मजाः ॥ पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तुवनंगतः १२ अमवच्छंतनू राजा प्राह्महाभिषंज्ञितः ॥ ययं कराभ्यां स्पृशति जीर्णो यौवनमेतिसः १३ शांतिमाप्नोति वैवाग्ण्यां कर्मणा तेन शंतनुः ॥ स माद्रादशतद्राज्येन वर्षं यदा विभुः १४ शंतनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्तायमग्रमुक्त्वा ॥ राज्यं देह्यग्रजाया शुपुरराष्ट्रवितृद्धये १५

कुशांबोः मत्स्यः प्रत्यग्रः इमे चेदिपाद्याः पुत्राः चेदिपसंज्ञकाः बृहद्रथात् कुशाग्रः तस्य ऋषभः तस्य ६ पुष्पवान् तस्य सत्याहितः तस्य जडुः बृहद्रथादेवान्यभार्यायां द्वे शकले जाते ७ ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जीवजीवेति क्रीडंत्या जरासंधो भवत्सुतः सः जरासंधः ८ तस्य सहदेवो तस्य सोमापिः तस्य भुतश्रवाः कुरुपुत्रो यः परीक्षितः सः अनपत्यः कुरुपुत्रस्य जह्मोः सुरथः ९ तस्य विदूरथः तस्य सार्वभौमः तस्य जयत्सेनः तस्य राधीकः तस्य अयुतः १० तस्य क्रोधनः तस्य देवातिथिः तस्य ऋष्यः तस्य दिलीपः तस्य प्रतीपः ११ तस्य पुत्राः त्रयः देवापिः शंतनुः बाह्वीक इति तत्र देवापिः पितृराज्यं त्यक्त्वा दिवं गतः ततः शंतनुः राजा अभवत् सः कराभ्यां यं यं जीर्णं स्पृशति सः यौवनं प्राप्ति १२ १३ तद्राज्ये यदा द्वादश समाः देवो न वर्धते १४ तदा शंतनुः तत्कारणं विप्रान् पृष्ट्वा तैः त्वं परिवेत्ता अतः तद्दोषपरिहारार्थं आ शु अग्रजाय राज्यं देहि ततो वृष्टिः स्यात् १५

१६-१७ (कृतमुगसादौपुनःसोमवंशंस्थापयिष्यातिप्रवर्तयिष्यतिप्रथमः) ततःसोमदत्ता ऋरिःभूरिश्रवाःशलश्चेतित्रयः १८ १९ रामोजामदम्यः दाशकन्यायामिति उपरिचरस्यत्र सोर्वीर्येणमत्स्यमर्मादुत्पन्नाकन्यादाशैःकैवर्तैःपालिता अतोदाशकन्येतिप्रसिद्धायांसत्यवस्थां २० नाम्नातस्माननाम्नाचित्रांमन्वेनमन्धर्वेणयुद्धेहतः (नाम्नामिषितेनहतइतिवा) यस्यां सत्यवत्यांशंतनुपरिग्रहात्पूर्वमेव २१ वेदागुताः (शाखाप्रवेदादिनारक्षिताः) येन । यतोहंजातः । इदंश्रीभागवतंचाध्यगां अधिगतवानस्मि (समुनिःकृष्णो व्यासः) २२ २३ स्वयंवराङ्गीष्मेणबलादुपनीते २४ मात्रासत्यवत्याउक्तइतिनिषेधाभावमाह । अनपत्याऽपत् यलिप्सुर्देवरादुरुप्रयुक्ताःकृतुमतीयादित्यादिवचनात् २५

एवमुक्तोद्विजैज्येष्ठंछंदयामाससोब्रवीत् ॥ तन्मात्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदादिभ्रंशितोगिरा १६ वेदवादातिवादान्वेतदादेवोवैवर्षह ॥ देवापिर्योममास्थायकञ्जप ग्राममाश्रितः १७ सोमवंशेकलौनष्टेकतादौस्थापयिष्यति ॥ बाह्मीकात्सोमदत्तोऽभूरिभूरिश्रवास्ततः १८ शलश्चशंतनोरासीद्वंगार्याभीष्म आत्म वान् ॥ सर्वधर्मभृतांश्रिष्ठोमहाभागवतःकविः १९ वीरोयूथाग्रणीर्येनरामोपियुषितोषितः ॥ शंतनोर्दाशकन्यायांजज्ञोचित्रांगदःसुतः २० विचित्रवीर्यं श्वावरजोनाम्नाचित्रांगदोहतः ॥ यस्यांपराशरात्साक्षादवतीर्णोऽहरेःकला २१ वेदमुत्तोमुनिःकृष्णोयतोहमिदमध्यगाम् ॥ हित्वास्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्बादरायणः २२ मह्यंपुत्रायशांतायपरंगुह्यामिदंजगौ ॥ विचित्रवीर्योथोवाहकाशिराजसुतेबलात् २३ स्वयंवरादुपानीतेअंबिकांशालिकेउमे ॥ तयोरासक्तहृदयोऽहीतोयक्ष्मणामृतः २४ क्षेत्रेऽप्रजस्यवैभ्रातुर्मात्रोक्तोबादरायणः ॥ धृतराष्ट्रंचपांडुंचविदुरंचाप्यजीजनत् २५

एवमुक्त्वा शंतनुः वनं गत्वा ज्येष्ठं छंदयामास शंतनुगमनात् पूर्वमेव अश्मरावसंज्ञेन मंत्रिणा देवार्पि पाखंडीकृत्य राज्यान् हर्षं कर्तुं ये प्रहिताः विप्राः तैः वेदात् चंशितः सन् वेदनिदापरः अभवत् १६ ततः तस्य पातित्वेन राज्यान् हर्षे जाते शंतनोः दोषाभावात् देवो ववर्ष देवापिः योगं आस्थाय कलापग्रामे आस्ते १७ सः कलौ सोमवंशे नष्टे कलादौ स्थापयिष्यति बाह्मीकात् सोमदत्तः तस्य पुत्राः त्रयः भूरिः भूरिश्रवाः शलश्चेति १८ शंतनोः गंगार्यां भीष्मः आसीत् १९ येन जामदग्न्योपि युषि तोषितः शंतनीः दाशकन्यायां सत्यवत्यां चित्रांगदः विचित्रवीर्यश्च जज्ञे २० तत्र चित्रांगदः तन्नामकमन्धर्वेण युद्धे हतः सत्यवत्यां शंतनुपरिग्रहात्पूर्वमेव पराशरात् अहरेः अंशो भ्रमसो जातः २१ यतः अहं जातः सः पैलादीन् हित्वा २२ मह्यं पुत्राय इदं भागवतं जगौ विचित्रवीर्यः काशिराजसुते २३ भीष्मेण स्वयंवरात् आनीते अंबिकांशालिके के उवाह वयोः आसक्तहृदयः सः यक्ष्मणा मृतः २४ अप्रजस्य तस्य आनुः क्षेत्रे मात्रोक्तः व्यासः अंबिकायां धृतराष्ट्रं अंबालिकायां पांडुं दास्यां विदुरं च अजीजनत् २५

दुःशला नामकं न्यायवज्जो २६ अरण्ये मृग- (रूपमुनि-) शापात् मैथुनेन रुद्धस्य (मरणलक्षणविघ्नेन) प्रतिबद्धस्य (धर्मात्पुत्रमात्रं युधिष्ठिरः । अनिलाद्रीयः । इंद्रादशुनः) २७ नासत्यदस्त्रयोः अभिभ्यामित्यर्थः । पंचभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः पंचाऽभवन् (तेतव) २८ २९ तथा परेषामार्यांतरेषु (अयदिह बायां भीमसेनादयोत्कचः) ३० कालीचान्यभीमस्य भार्यातस्यांततोभीमात् सर्वगतो नाम पुत्रोऽपवदित्यर्थः ३१ तथाऽजुर्नलूपां नागकन्यायां (इरावंतपुत्रमसूत) मणिपूरपतेः सुतायांच पुत्रिकाधर्मेण दत्तायांच पुत्राहमसूत । अतस्तत्पुत्रः सन्नपितः पुत्रिकासुतः मातामहसूत इत्यर्थः । (अस्यां योजायते पुत्रः समे पुत्रो भविष्यतीति भाष्यया कन्यादानं पुत्रिकाधर्मः) ३२ (सर्वानतिरथान् जयसीति विधातृतोऽभिमन्युः वतो भिमन्योरुत्तरायां भवान् त्वं जातः) ३३ अंतकात् तस्मात्सत्कुरुषु कावज्यास्त्रात्) ३४ ३५ (होष्यति होमं करिष्यति) ३६

गांधार्या धृतराष्ट्रस्य जज्ञे पुत्रशतं नृप ॥ तत्र दुर्योधनो ज्येष्ठो दुःशलाचापिकन्यका २६ शापान् मैथुनरुद्धस्य पांडोः कुंत्यां महारथाः ॥ जातावर्मानिले द्रेभ्यो युधिष्ठिरमुखास्त्रयः २७ नकुलः सहदेवश्च माद्यानासत्यदस्त्रयोः ॥ द्रौपद्यां पंचपंचभ्यः पुत्रास्ते पितरोऽभवन् २८ युधिष्ठिरात् प्रतिविध्यः श्रुतसेनो वृको दरात् ॥ अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानि कुलिः २९ सहदेवसुतो राजञ्श्रुतकर्मा तथाऽपरे ॥ युधिष्ठिरात् पौरव्यां देवकोथघटोत्कचः ३० भीमसेना द्विडंबायां काल्यां सर्वगतस्ततः ॥ सहदेवात् सुहोत्रं तु विजयां स्मृतपार्वती ३१ करेणुमत्यां नकुलो निरामित्रं तथाऽजुर्नः ॥ इरावंतमुलूपां वै सुतायां वसुगाह नम् ॥ मणिपूरपतेः सोपितत्पुत्रः पुत्रिकासुतः ३२ तवतातः सुभद्रायामभिमन्युरजायत ॥ सर्वातिरथा जिह्वारुत्तरायां ततो भवान् ३३ परिक्षिपेत् कुरुषु द्रौणे ब्रह्मास्त्रं तेजसा ॥ त्वंच कृष्णानुभावेन सज्जि मोचितोऽतकात् ३४ तव मेतनयास्तात जनमेजय पूर्वकाः ॥ श्रुतसेनो भीमसेन उग्रसेनश्च वरिष्वान् ३५ जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकां निघनं गतम् ॥ सर्पान् वै सर्पयागाग्रौ सहोष्यातिरुषान्वितः ३६

धृतराष्ट्रस्य गांधार्या दुर्योधनप्रमुखं पुत्रशतं दुःशला कन्या च जज्ञे २६ बने मृगशापात् मैथुने प्रतिबद्धस्य पांडोः कुंत्यां धर्मानिले द्रेभ्यो युधिष्ठिरप्रमुखाः त्रयः २७ माद्यां नासत्यदस्त्राभ्यां नकुलसहदेवौ द्रौपद्यां पंचभ्यः पंच पुत्राः ते पितरः अभवन् २८ तत्र युधिष्ठिरात् प्रतिविध्यः भीमात् श्रुतसेनः अर्जुनात् श्रुतकीर्तिः नकुलात् शतानीकः २९ सहदेवात् श्रुतकर्मा तथा अन्यस्त्रीषु धर्मात् पौरव्यां देवकः भीमात् द्विडंबायां घटोत्कचः ३० तथा काल्यां सर्वगतः सहदेवात् विजयायां सुहोत्रः ३१ नकुलात् करेणुमत्यां निरामित्रः अर्जुनात् उलूपां नागकन्यायां इरावान् तथा मणिपूरपतेः सुतायां चित्रांगदायां पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां वसुगाहनः अतः अर्जुनपुत्रः सन्नपि मणिपूरपतेः सुतः ३२ अर्जुनात् सुभद्रायां ते तातः अभिमन्युः तस्मात्त्वं ३३ द्रौणेः ब्रह्मास्त्रं तेजसा क्षीणे कुरुषु कृष्णानुभावेन अंतकात् मोचितः ३४ तव पुत्राः चत्वारः जनमेजयः श्रुतसेनः भीमसेनः ४ उग्रसेनः इति ३५ जनमेजयः तक्षकान् त्वां निघनं गतं श्रुत्वा सर्पसत्रं कारिष्यति ३६

(तुरं) तुरसंज्ञं पुरोहितं कृत्वा ३७ भविष्यानाह तस्य पुत्र इति यावत्समाप्ति । याज्ञवल्क्योक्तं क्रियाज्ञानं (प्राप्स्यति) शौनकात्परं आत्मानं पृष्यति अस्त्रज्ञानं कृपाचार्यादिति ब्रह्म
व्यसः । याज्ञवल्क्याश्च श्रीमधीलकृपादस्त्राण्यप्युतिवैष्णवोक्तेः । काचित् अस्त्रज्ञानं कृपादित्येवाठः ३८ (तत्पुत्रः शतानीकस्य पुत्रः । तत आश्वमेधसनामा तत्सुतः आसमिकृष्णः) ३९ (गजा
ह्वयेहास्तिनपुरे ४० कौशांब्यां पुर्या) यद्यस्मात्सुधीनरः पुत्रः ४१ तस्मात्पारिप्लवात्सुदयस्तस्यात्मजो मेधावीत्यर्थः ४२ तस्मात्सुदासः ततः शतानीक इत्यर्थः ४३ (ब्रह्मक्षत्रस्य
हस्तत्रस्य । देवर्षिभिर्मिश्रस्तुतः) ४४ (संस्थां जेतुं । अथ यथागवराजानो भविष्यन्ति तद्वदामि) ४५ बृहद्रथस्य जरासंधः तस्य सहदेवस्तस्य मार्जारिः यस्मान्मार्जारिः
श्रुतश्रवाः ४६

कावषेयं पुरोधा यतुरं तुरगमेधया ॥ समं तात्पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति सोऽध्वरे ३७ तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात्रयीपठन् ॥ अस्त्रज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनका
त्परमेष्ठ्यति ३८ सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधसः ॥ असीमकृष्णस्तस्यापि नेमिचक्रस्तुतत्सुतः ३९ गजाह्वये हृतेनद्या कौशांब्यां साधुवत्स्यति ॥
उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मात्कविरथः सुतः ४० तस्माच्चट्वाष्णिमास्तस्य सुषेणोऽथ महीपतिः ॥ सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सेषीनरः ४१ पारिप्लवः सुत
स्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ॥ नृपंजयस्ततो दुर्वास्तिमिस्तरस्माज्जनिष्यति ४२ तिमिर्बृहद्रथस्तस्माच्छतानीकः सुदासजः ॥ शतानीका दुर्दमनस्त
स्यापत्यं बहीनरः ४३ दंडपाणिर्नृपस्तस्य क्षेमको भविता नृपः ॥ ब्रह्मक्षत्रस्य वंशोऽयं प्रोक्तो देवर्षिस्तुतः ४४ क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वैकृत् ॥
अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते ४५ भविता सहदेवस्य मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः ॥ ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः ४६

ततः भुवं जित्वा कावषेयं तुरसंज्ञं पुरोहितं कृत्वा अश्वमेधैः यक्ष्यति ३७ तस्य पुत्रः शतानीकः सः याज्ञवल्क्यशौनकादपेभ्यः त्रयीं क्रियात्मनोः ज्ञानं कमतः पृष्य
ति ३८ तस्य सहस्रानीकः तस्य अश्वमेधसः तस्य असीमकृष्णः तस्य निमिचक्रः ३९ एते भान्याः निमिचक्रः नया गजाह्वये हृते सति कौशांब्यां वत्स्यति । त
स्य उक्तसंज्ञः तस्य चित्ररथः तस्य कविरथः ४० तस्य वृष्णिमान् तस्य सुषेणः तस्य सुनीथः तस्य नृचक्षुः तस्य सुखीनलः ४१ तस्य पारिप्लवः तस्य सुनयः तस्य
मेधावी तस्य नृपंजयः तस्य दुर्वः तस्य तिमिः ४२ तस्य बृहद्रथः तस्य सुदासः तस्य शतानीकः तस्य दुर्दमनः तस्य बहीनरः ४३ तस्य दंडपाणिः तस्य निमिः त
स्य क्षेमकः ४४ एवं प्राप्य पुरुवंशः संस्थां प्राप्स्यति । अब भान्याः मागधाः राजानः ते वदामि ४५ बृहद्रथात् पूर्वोक्ता जरासंधः तस्य सहदेवः तस्य मार्जारिः
तस्य श्रुतश्रवाः तस्य अयुतायुः तस्य निरमित्रः ४६

४७ ४८ सहस्रसंवत्सरमेतेभावाभूपाः ततःपरंभावात् द्वादशस्कंधेवराति ४९ ॥ ॥ इति श्रीभामवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायां द्वाविंशोऽध्यायः २२ ॥ ॥ ७ ॥ त्रयोविंशे
स्वनोहोस्तुर्वस्वेभ्यान्वयः क्रमात् । यदोश्चवंशोऽनुक्रांतोयावज्ज्यामघसंभवः ॥ १ ॥ तदेवंययातेःपुत्राणांपंचमस्यपुरोर्विशानुक्रांतः । इदानींचतुर्थस्यवंशमनुक्रामति । अनोरिति
कर्षस्यजमपीपतेरित्यतेन १ तस्यजनमेजयस्यमहाशीलःतस्यमहामनाः २ चत्वारउशीनरात्मजाःसंधिरार्धः (वृषादर्माऽयःशिवेरात्मजाः) ३ ४ (दीर्घतमसक्रवेः) ५ (विषयात्
देशान् अंगात् स्वनपानोनाम) ६ (चित्ररथपरोमपादाख्यस्तस्यसखादशरथःस्वाकन्यांतस्मैदत्तवान्तांक्रष्यशृंगोवत्) ७ (अत्रर्षतिसतियमृष्यशृंगम्) ८

सुनक्षत्रःसुनक्षत्राद्रहस्तेनोथकर्मजित् ॥ ततःमृतंजयोविप्रःशुचिस्तस्यभविष्यति ४७ क्षेमोथसुवतस्तस्माद्धर्मनेत्रःशमस्ततः ॥ दृढसेनोथसुमति सुब
लोजनितस्ततः ४८ सुनीतःसत्यजिदथविश्वजिद्यद्रिपुंजयः ॥ बार्हद्रथाश्चभूपालाभावाःसाहस्रवत्सरम् ४९ ॥ ॥ इति श्रीभामवतेमहापुराणेनव
मस्कंधेद्वाविंशोऽध्यायः २२ ॥ ॥ ७ ॥ अनोःसभानरश्चक्षुःपरोक्षश्चत्रयःसुताः ॥ सभानरात्कालनरःमृजयस्तत्सुतस्ततः १ जनमेजयस्तस्यसु
तोमहःशीलोमहामनाः ॥ उशीनरस्तितिक्षुश्चमहामनसआत्मजौ २ शिविर्वनःशमिर्दक्षश्चत्वारोशीनरात्मजाः ॥ वृषादर्भःसुवीरश्चमद्रःकैकेयआत्मजाः
३ शिवेश्चत्वारएवासंस्तितिक्षोश्चरुशद्रथः ॥ ततोहेमोथसुतपाबलिःसुतसोऽभवत् ४ अंगवंगकलिगाद्याःसुहृपुंड्राध्रसंज्ञिताः ॥ जज्ञिरेदीर्घतमसोबलेः
क्षेत्रेमहीक्षितः ५ चक्रुःस्वनाम्राविषयान्षडिमानप्राच्यकानिह ॥ स्वनपानोऽगतोजज्ञेतस्मादिविरथस्ततः ६ सुतोधर्मरथोयस्यजज्ञेचित्ररथोऽप्रजः ॥
रोमपादइतिख्यातस्तस्मैदशरथःसखा ७ शांतांस्वकन्यांप्रायच्छदृष्यशृंगउवाहताम् ॥ देवेऽवर्षतियंरामाआनिन्युर्हरिणीसुतम् ८

तस्य सुनक्षत्रः तस्य बृहत्सेनः तस्य कर्मजित् तस्य मृतंजयः तस्य विप्रः तस्य शुचिः ४७ तस्य क्षेमः तस्य सुवतः तस्य धर्मसूत्रः तस्य शमः तस्य दृढसेनः तस्य
सुमतिः तस्य सुबलः ४८ तस्य सुनीयः तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित् तस्य रिपुंजयः भविष्यति एते बार्हद्रथाः भूपालाः साहस्रसंवत्सरं भावाः ४९ ॥ ॥ इति
नवमे द्वाविंशः २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ययातिपुत्रस्य अनोःपुत्राः त्रयः सभानरः चक्षुः परोक्षः इति सभानरात् कालनरः तस्य मृतंजयः १ तस्य
जनमेजयः तस्य महामनाः तस्य उशीनरः तितिक्षुश्च द्वौ पुत्रौ २ उशीनरस्य पुत्राः चत्वारः शिविः वनः शमिः दक्षइति शिवेः पुत्राः वृषादर्भः सुवीरः मद्रः कैकेयः
इति ३ उशीनरबंधोः तितिक्षोः रुशद्रथः तस्य हेमः तस्य सुतपाः तस्य बलिः ४ तस्मैत्रे दीर्घतमसः अंगवंगकलिगाद्याः सुहृपुंड्राध्रसंज्ञिताः पुत्राः ५ एते स्वनाम्ना
षट् देशान् चक्रुः अंगात् स्वनपानः तस्य दिविरथः ६ तस्य धर्मरथः तस्य चित्ररथः सः अप्रजः स एव रोमपाद इति ख्यातः ७ तस्मै दशरथः शांतां स्वकन्यां ददौ
तांक्रष्यशृंगः उवाह यं रामाः वृष्ट्यर्थं नाट्यगीतादिभिः आनिन्युः ८

(विभ्रमोहावविशेषः अर्हण उपचार समर्पणम् । सप्तकव्यङ्गः मरुत्पतेरिति निरूप्य राज्ञो रोमपादस्य प्रजामदात् । येन मरुत्पतेः मृगेण हेतुभूतेन हाट्टिविशेषेण वा दशरथोपि चतुरः पुत्रानले
ने) ९ (तस्माद्रोमपादाच्चतुरंगः पुत्रोभूत् तस्य चतुरंगस्य सुतः पृथुलाक्षः) १० (आद्याद्बृहद्रथात्) ११ १२ (कानीनं कन्यायां जातं अपाकिदस्य कं मञ्जूषां तर्गतं पेदायां विद्यमानं) १३
(दुह्योर्विशमाह दुह्योरिति) १४ १५ १६ १७ स दुष्यतः स्ववंशं पौरवंशम् १८ १९ २० प्रथमस्य सहस्रजितः आत्मजः २१

नाट्यसंगीतवादित्रैर्विभ्रमालिङ्गनार्हणैः ॥ सतुराज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टिभेरुत्पतेः ९ प्रजामदादशरथोयेन लेभेऽप्रजः प्रजाः ॥ चतुरंगो रोमपादात् पृथुला
क्षस्तुतत्सुतः १० बृहद्रथो बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्च तत्सुताः ॥ आद्याद्बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ उदाहृतः ११ विजयस्तस्य संभृत्यां ततो घृतिरजायत ॥
ततो घृतव्रतस्तस्य सत्कर्माधिरथस्ततः १२ यो सौगं मातटे क्रीडन् मञ्जूषां तर्गतं शिशुम् ॥ कुंत्यापविद्धं कानीनमनपत्यो करोत्सुतम् १३ वृषसेनः सुतस्तस्य
कर्णस्य जमतीपतेः ॥ दुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः १४ आरब्धस्तस्य गांधारस्तस्य धर्मस्ततो घृतः ॥ घृतस्य दुर्मदस्तस्मात्प्रचेताः प्राचे
तसंशतम् १५ म्लेच्छाधिपतयो बभ्रुवद्बुदीर्ची दिशमाश्रिताः ॥ तुर्वसोश्च सुतो बह्विर्द्वेभां गोथमानुमान् १६ त्रिभानुस्तत्सुतो स्यापिकरं धम उदारधीः ॥
मरुतस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् १७ दुष्यतं स पुनर्भजे स्ववंशं राज्यकामुकः ॥ यथा ते ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ १८ वर्णयामि महापुण्यं सर्वपापहरं
नृणाम् ॥ यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते १९ यत्रावतीर्णो भगवान् परमात्मानराकृतिः ॥ यदोः सहस्रजित् क्रोधानलोरिपुरिति श्रुताः २० चत्वारः सू
नुवस्तत्र शतजित्प्रथमात्मजः ॥ महाहयो वेणुह्यो हेहयश्चेति तत्सुताः २१

सः हस्तिभ्यस्तुतः मरुत्वतः हाट्टि निरूप्य चित्ररथाय प्रजां अदात् येन दशरथोपि प्रजाः लेभे ९ रोमपादात् चतुरंगः तस्य पृथुलाक्षः १० तस्य पुत्राः त्रयः बृहद्रथः
बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्चि बृहद्रथात् बृहन्मनाः तस्य जयद्रथः ११ तस्य विजयः तस्य घृतिः तस्य घृतव्रतः तस्य सत्कर्मा तस्य अधिरथः १२ यः गंगातटे क्रीडन् कुंत्या
त्कं मञ्जूषागतं कानीनं सुतं अकरोत् सः कर्णः १३ तस्य वृषसेनः । दुह्योः वंशं शृणु दुह्योः बभ्रुः तस्य सेतुः १४ तस्य आरब्धः तस्य गांधारः तस्य धर्मः तस्य घृतः
तस्य दुर्मदः तस्य प्रचेताः तस्य शतपुत्राः म्लेच्छपतयो बभ्रुवः १५ अथ तुर्वसोः बह्विः तस्य भर्मा तस्य मानुमान् १६ तस्य त्रिभानुः तस्य करं धमः तस्य मरुतः सः
अपुत्रः सन् पौरवं दुष्यतं पुत्रत्वेन अन्वभूत् १७ सः दुष्यतः पुनः स्वं पुस्वंशं राज्यकामुकः सन् मेजे १८ यथा ते ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ वर्णयामि महापुण्यं
सर्वपापहरं नृणाम् यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते १९ यत्रावतीर्णो भगवान् परमात्मा नराकृतिः यदोः पुत्राः चत्वारः सहस्रजित् क्रोधा नलः रिपुः इति
२० ज्येष्ठात् स्रजित् तस्य पुत्राः त्रयः महाहयः वेणुहयः हेहयः इति २१

(नेत्राः कुंतिरभवदित्यर्थः) कुंतेः सोहंजिः सोहंजेर्महिष्मान् महिष्मतोमद्रसेनकः २२ तस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ । कृतवीर्यसूः कृतवीर्यस्य जनकः । कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकाः स्वभावात्स्यर्थः २३ (प्राज्ञाभोमस्य महागुणाः अणिमादयो येन) २४ २५ अनष्टमविनाशं वित्तयेन तया विधेस्मरणं यस्य सः । अस्य यं पदं तुषडिन्द्रियविषयं युजे २६ २७ और्वस्वतेजसा सगरेणोपसंहृतमित्यर्थः २८ तेषां तालजंघपुत्राणां ज्येष्ठः तस्य मधोः पुत्रशतं वृष्णिज्येष्ठो यस्मिन् । यतो मधोर्हृष्णेयदोश्चेत्ते होरिदं कुलम् २९ ३० ३१ चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जाविश्रेष्ठानियस्य सः । तानि च मार्कण्डेयपुराणे वर्णितानि । “ गजराजिरथ वृषिनिधिमाख्यां बरहुमाः । शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश ” इति (तस्य) दशानां पत्नीसहस्राणां (दश सहस्रसंख्याकमार्याणां) अयुतस्य प्रत्येकं लक्षं लक्षमित्येवं तासु पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि (आसन् । तानि स महायशास्तासु) जनयामास इत्यर्थः ३२

धर्मस्तु हेहयसुतो नेत्रः कुंतिपिता ततः ॥ सोहंजिरभवत्कुंतेर्महिष्मान् भद्रसेनकः २२ दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः कृतवीर्यसूः ॥ कृताग्निः कृतवर्मा च कृतौजा धनकात्मजाः २३ अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ॥ दत्तात्रेयाद्धरेरंशात्प्राप्तयोगमहागुणः २४ ननु नंकार्तवीर्यस्य गतिं यास्यंति पार्थिवाः ॥ यज्ञज्ञानतपोयोगः श्रुतवीर्यजयादिभिः २५ पंचाशीतिसहस्राणि ह्यव्याहतबलः समाः ॥ ‘अकरोदर्जुनो राज्यं हरिचैवान्वहं स्मरन्’ ॥ अनष्टवितस्मरणोऽयमुजैः स्य पदसु २६ तस्य पुत्रसहस्रेषु पंचैवोर्वरिता मधु ॥ जयध्वजः शूरसेनो वृषभो मधुर्ऋजितः २७ जयध्वजा तालजंघस्तस्य पुत्रशतं त्वं भूत् ॥ क्षत्रयत्नालजंघास्य मौर्वतेजोपसंहृतम् २८ तेषां ज्येष्ठो धीतिहोत्रो वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः ॥ तस्य पुत्रशतं त्वासीद् वृष्णिज्येष्ठं यतः कुलम् २९ माधवा वृष्णयो राजन् यादवाश्चेति संज्ञिताः ॥ यदुपुत्रस्य च क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवांस्ततः ३० श्वाहिस्ततो रुशेकुर्वैतस्य चित्ररथस्ततः ॥ शशविर्दुर्महायो भीमहाभोजो महानभूत् ३१ चतुर्दशमहारत्नश्चक्रवर्त्यपराजितः ॥ तस्य पत्नीसहस्राणां दशानां सुमहायशाः ॥ दशलक्षसहस्राणि पुत्राणां तास्वर्जा जनत् ॥ ३२ ॥

हेहयात् धर्मः तस्य नेत्रः तस्य कुंतिः तस्य सोहंजिः तस्य महिष्मान् तस्य भद्रसेनकः तस्य पुत्रौ द्वौ दुर्मदः धनकश्चेति धनकस्य पुत्राः चत्वारः कृतवीर्यः कृताग्निः कृतवर्मा कृतौजा इति १३ कृतवीर्यस्य सहस्रार्जुनः सप्तद्वीपेश्वरः अभवत् सः दत्तात्रेयात् योगसिद्धिं प्राप २४ तस्य गतिं यज्ञादिभिः अन्ये नृपाः न यास्यंति २५ सः पंचाशीतिसहस्राणि समाः राज्यं चकार २६ तस्य पुत्रसहस्रेषु युद्धे पंच उर्वरिताः ते च जयध्वजः शूरसेनः वृषभः मधुः ऊर्जितः इति २७ जयध्वजा तालजंघः तस्य पुत्रशतं जज्ञे तत् और्वतेजसा सगरेण उपसंहृतम् २८ तत्र वीतिहोत्रो ज्येष्ठः अथ मधोः वृष्णिज्येष्ठं पुत्रशतमासीत् यतः मधोः वृष्णेः यदोश्चेत्ते होतः इदं कुलम् तत्संज्ञं २९ यदुपुत्रस्य क्रोष्टोः वृजिनवान् ३० तस्य श्वाहिः तस्य रुशेकुः तस्य चित्ररथः तस्य शशविर्दुः तस्य महाभोजः ३१ सः स्वस्य अयुतस्त्रिषु प्रत्येकं लक्षं लक्षं एवं पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयत् ३२

पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिः पृथुयशा इत्यादयः षट् प्रधानाः श्रेष्ठा येषां तेषां मध्ये (पृथुश्रवसो धर्मो नाम आत्मज आसीत् । तस्योशना अश्वमेधशतस्य यष्टाऽऽसीत्) ३३ पंच आत्मजा आसन् तान् शृणु तानेवाह पुरुजिदिति ३४ तत्र भार्याभयं देवैकभार्यस्य वंध्यापतिरपुत्र इत्यज्यामघस्य तद्भयं भवपुत्रप्रदमभवदिति दर्शयन्नाह ज्यामघ इति । (ज्यामघस्तु शैव्यायाः पतिः सोऽप्रजोपिशैव्या यामयात् अन्याभार्यानां विदत् । सकदाचित् शत्रुभवनात् भोज्यानां कन्यां जिह्वाऽहार्षीत्) ३५ ३६ (भयसंघमव्याकुलेन भर्त्रा तवेयं स्नुषेत्यभिहिते यद्यहं वंध्या न स्याम्) यदि वामे स पत्नी स्यात् तर्हि स्नुषेयं युज्येतापिन त्वेदं दस्तं त्रिधा ह्यसपत्नी चेति (अहमिति) ३७ अतिभयव्याकुलाह जनयिष्यसीति भार्याभयेन प्रकंपमानस्य स्विन्नसर्वांगस्य राज्ञः प्राणसंकटमालो क्यसदयहृदयास्तेन पूर्वबहुकालमाराधिता विश्वे देवाः पितरश्च तद्वचनं तथास्त्वित्यन्वमोदंत ३८ ततश्च देवताप्रसादेन जनयिष्यसीति प्रतिवचनमुहूर्तशुभे निवृत्तरजस्कापिशैव्या गर्भमधात् (नाम्नास्तुषाम्) ज्यामघस्य महिमा पराशरादिभिरुक्तः । “ भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यंत्ययवामृताः । तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैव्यापतिरभूत्पुत्रः ” इति ३९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चतुर्विंशे विदर्भस्य पुत्रत्रयसमुद्भवाः । वंशानां नामुक्ताः प्रोक्तारामकृष्णोद्भवावधि ॥ १ ॥ १

तेषां तु षट् प्रधानानां पृथुश्रवस आत्मजः ॥ धर्मो नामोशनास्तस्य हयमेघशतस्य यादृ ३३ तत्सु तोरुचकस्तस्य पंचासन्नात्मजा शृणु ॥ पुरुजिद्वक्मरुक्मे पुपृथु ज्यामघसंज्ञिताः ३४ ज्यामघस्त्वप्रजोप्यन्याभार्यां शैव्यापतिभयात् ॥ नाविदच्छत्रुभवनात् भोज्यां कन्यामहार्षीत् ३५ रथस्थां तां निरीक्ष्या ह शैव्यापतिममार्षिता ॥ केयंकुहकमत्स्थानं रथमारोपितेति वै ३६ स्नुषा तवेत्यभिहिते स्मर्यंती पतिमब्रवीत् ॥ अहं वंध्याऽसपत्नी च स्नुषामेयुज्यते कथम् ३७ जनयिष्यसि यं राज्ञितस्येयमुपयुज्यते ॥ अन्वमोदंत तद्विश्वे देवाः पितर एव च ३८ शैव्या गर्भमधात्काले कुमारं सुषुवे शुभम् ॥ सविदर्भ इति प्रोक्त उपयेमे स्नुषां सतीम् ३९ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तस्य विदर्भोऽन्नयत्युन्नौ नाम्ना कुशकयौ ॥ तृतीयरोमपादं च वैदर्भकुलं नंदनम् १

तत्र पृथुश्रवा पृथुयशा इत्यादयः षट् मुख्याः पृथुश्रवसः धर्मः तस्य उशनाः ३३ तस्य रुचकः तस्य पुत्राः पंच पुरुजित् स्वमः स्वमेषुः पृथुः ज्यामघश्चेति । ज्यामघः ३४ अप्रजः तस्य शैव्या स्त्री आसीत् सः एकदा शत्रुभवनात् भोज्यां कन्यां जिह्वा ३५ रथस्थां तां दृष्ट्वा शैव्या आह हे कुहक केयं मत्स्थानं रथं स्थापिता ३६ इति श्रुत्वा भयात् तव स्नुषा इत्याह सा स्मर्यंती सती पति आह अहं वंध्या असपत्नी च स्नुषामेयुज्यते कथं ३७ तदा सः प्राह जनयिष्यसि यं राज्ञि तस्येयमुपयुज्यते अन्वमोदंत तद्विश्वे देवाः पितर एव च ३८ शैव्या गर्भमधात्काले कुमारं सुषुवे शुभम् स विदर्भ इति प्रोक्त उपयेमे स्नुषां सतीम् ३९ ॥ इति नवमे त्रयोविंशः २३ ॥ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ विदर्भः तस्यां कुशकथरोमपादात् त्रौ पुत्रान् अजनयत् १

ततश्चैद्यादयोदमघोषाद्याः २ ततोदशरथाच्छकुनिः (तस्यकरंभिरित्यर्थः) पुराणांतरादेवमादिर्विशेषोद्वहव्यः ४ ततः कुरुवंशादनुः अनोः पुत्रः पुरुहोत्रः ५ ६ महाभोजश्च
त्येवंसप्त । मारिष देवः ७ ८ ततदुपदेशभेदेनयेषांषष्ट्यादिसंख्याः पुरुषाः ते अमृतत्वंमोक्षं प्राप्ताः १० ११ तस्ययुधाजितः शिनिरनमित्रश्च १२ १३ सात्यकिः सत्यकस्यपुत्रो
युयुधानः तस्यजयः तस्यकुणिः ततः कुणेर्युगंधरः । अनमित्रस्यैवापरः वृष्णिर्नामपुत्रः (एवमनमित्रस्यनिम्नः शिनिर्वृष्णिरिति त्रयः पुत्राजकाः । ततोवृष्णेः) १४

रोमपादसुतोबभ्रुर्बभ्रोश्चतिरजायत ॥ कुशिकस्तत्सुतस्तस्माच्चेदिश्चैद्यादयो नृपाः २ कथस्यकुंतिःपुत्रोभूद्वृष्टिस्तस्याथनिर्वृतिः ॥ ततोदशार्होनाम्नाभू
तस्यव्योमसुतस्ततः ३ जीमूतोविरुतस्तस्ययस्यभीमरथःस्मृतः ॥ ततो नवरथःपुत्रोजातोदशरथस्ततः ४ करंभिःशकुनेःपुत्रोदेवरातस्तदात्मजः ॥
देवक्षत्रभुतस्तस्यमधुःकुरुवंशादनुः ५ पुरुहोत्रस्त्वनोःपुत्रस्तस्यायुःसात्वतस्ततः ॥ भजमानोभजिर्दिव्योवृष्णिर्देवावृधोऽंधकः ६ सात्वतस्यसुताःस
प्तमहाभोजश्चमारिष ॥ भजमानस्यनिम्लोचिःकिंकिणोष्ट्राष्टरेवच ७ एकस्यामात्मजाःपत्न्यामन्यस्यांतुत्रयःसुताः ॥ शताजिच्चसहस्राजिदयुताजिदि
तिप्रभो ८ बभ्रुर्देवावृधसुतस्तयोःश्लोकान्पठंत्यमू ॥ यथैवशृणुमोदूरात्संपश्यामस्तथांतिकात् ९ बभ्रुःश्रेष्ठोमनुष्याणांदेवैर्देवावृधःसमः ॥ पुरुषाःपंच
षष्टिश्चषट्सहस्राणिचाष्टच १० येऽष्टतत्त्वमनुप्राप्ताबभ्रोर्देवावृधादपि ॥ महाभोजोपिधर्मात्माभोजाअसंस्तदन्वये ११ वृष्णेःसुमित्रःपुत्रोऽभूद्युधाजिच्च
परंतप ॥ शिनिस्तस्यानमित्रश्चानिम्नोऽभूदनमित्रतः १२ सत्राजितःप्रसेनश्चानिमित्रस्याप्यासतुःसुतो ॥ अनमित्रसुतोयोन्यःशिनिस्तस्यचसत्यकः १३
युयुधानःसात्यकिर्वैजयस्तस्यकुणिस्ततः ॥ युगंधरोऽनमित्रस्यवृष्णिःपुत्रोऽपरस्ततः १४

रोमपादस्य बभ्रुः तस्य रुतिः तस्य कुशिकः तस्य चेदिः तस्मात् चैद्यादयः २ अथ कथस्य कुंतिः तस्यवृष्टिः तस्य निर्वृतिः तस्य दशार्हः तस्य व्योमः ३ तस्य
जीमूतः तस्य विरुतिः तस्य भीमरथः तस्य नवरथः तस्य दशरथः ४ तस्य शकुनिः तस्य करंभिः तस्य देवरातः तस्य देवक्षत्रःतस्य मधुःतस्य कुरुवंशः तस्य अनुः ५
तस्य पुरुहोत्रः तस्य आयुः तस्य सात्वतः तस्य पुत्राः सप्त भजमानः भजिः दिव्यः वृष्णिः देवावृधः अंधकः महाभोजःइति ६ भजमानात् एकस्यां पुत्राः त्रयः
निम्लोचिः किंकिणः वृष्टिः इति ७ तथा अन्यस्यां पुत्राः त्रयः शताजित् सहस्राजित् अयुताजित् इति ८ अथ देवावृधात् बभ्रुः सः मनुष्येषु श्रेष्ठः देवावृधश्च
देवैः समं ताभ्यां अष्टाधिकपंचषष्टिसहस्रं पुरुषाः मोक्षं प्राप्ताः अथ महाभोजान्वये भोजाः आसन् ९ १० ११ अथ सात्वतपुत्रस्य वृष्णेः पुत्रौ द्वौ सुमित्रः युधा
जित् इति युधाजितः पुत्रौ द्वौ शिनिः अनमित्रश्च अनमित्रात् निम्नः १२ तस्य पुत्रौ द्वौ सत्राजितः प्रसेनश्च इति अनमित्रसुतोयोन्यः शिनिः तस्य सत्यकः १३ । तस्य
युयुधानः तस्य जयः तस्य कुणिः तस्य युगंधरः अनमित्रस्य अपरःपुत्रः वृष्णिः १४

अक्रूरप्रमुखो वेषामित्यत इष्टसंविज्ञानो बह्व्रीहिः १५ अतोऽक्रूरातिरिक्तान् द्वादशदर्शयति आसंग इति १६ १७ पृथुरेकः विदुरथाद्या अन्ये बहवः विपृथुषामाद्यन्ततिपादेभायश
व्देनविदुरथोप्युक्तः ततश्च गुरोर्विदुरथादासीदिति वक्ष्यमाणानि देशोपपत्तिः १८ कुरुरादयश्चत्वारोऽधकस्य सुता इति ज्ञेयम् । यथाह श्रीपराशरः ॥ " कुरुरभजमानशुचिकंबलव
र्द्धिषाख्यास्तथाधकस्य पुत्रा इति (वृष्णेस्तनयो विलोमा) १९ (यस्य कपोतरोम्णः सुतोऽनुः यस्यानोः सखा गुंठरासीत्) अंकोरं बकः पुत्रः अंधको दुंदुभिरित्यपि
पराशरवचनादेव ज्ञेयम् । (अतोदरिद्रात्पुनर्वसुः) २० (तस्य पुत्र आहुक आहुकी कन्या) २१ भुतदेवा आदिर्यासां शांतिदेवादीनां पण्णा । ताः सप्त २२ २३ अग्रेसेनयः उग्रसेनस्य पु
ताः २४ वसुदेवस्य येऽनुजादेवभागादयस्तेषां स्त्रियो भार्याः २५

श्वफल्कश्चित्ररथश्चर्गादिन्या तु श्वफल्कतः ॥ अक्रूरप्रमुखा आसन्नपुत्रा द्वादश विश्रुताः १५ आसंगः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविहिरिः ॥ धर्मवृद्धः सुकर्मा च त्रयोपेक्षः
त्रोपेक्षोऽरिर्मर्दनः १६ शत्रुघ्नो गंधमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ॥ तेषां स्वसासुचीराख्या द्वावक्रूरसुतावपि १७ देवानुपदेवश्च तथा चित्ररथात्मजः ॥ पृथु
विदुरथाद्याश्च बहवो वृष्णिनंदनाः १८ कुरुरो भजमानश्च शुचिः कंबलवर्द्धिषः ॥ कुरुरस्य सुतो वृद्धिर्विलोमाननयस्ततः १९ कपोतरोमानस्यानुः सखाय
स्य चतुर्बुधः ॥ अंधको दुंदुभिस्तस्य दारिद्र्योतः पुनर्वसुः २० तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या द्वावाहुकात्मजौ ॥ देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः २१ देव
वानुपदेवश्च सुदेवो देववर्धनः ॥ तेषां स्वसारः सप्तासञ्श्रुतदेवा दयो नृप २२ शांतिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवराजिता ॥ सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाहताः २३
कंसः सुनामान्यगोधः कंकः शंकुः सुहः स्तथा ॥ राष्ट्रपालोऽथ मृष्टिश्च तुष्टिमानौ ग्रसेनयः २४ कंसा कंसवती कंका शूरभूः राष्ट्रपालिका ॥ उग्रसेनमुहितरो वसुदे
वानुजस्त्रियः २५

तस्य पुत्रौ द्वौ श्वफल्कः चित्ररथश्च इति श्वफल्कात् गादिन्यां त्रयोदश पुत्राः १५ अक्रूरः आसंगः सारमेयः मृदुरः मृदुवित् गिरिः धर्मवृद्धः सुकर्मा तत्रोपेक्षः अरि
मर्दनः शत्रुघ्नः गंधमादः प्रतिबाहुः इति सुचीराख्या तेषां स्वसास्ति १६ १७ अक्रूरस्य पुत्रौ द्वौ देवान् उपदेवश्च इति श्वफल्कबन्धोः चित्ररथस्य पृथुः एकः अन्ये
विदुरथाद्याः बहवः संति १८ सात्वतपुत्रात् अंधकोऽह पुत्राः चत्वारः कुरुरः भजमानः शुचिः कंबलवर्द्धिः इति कुरुरस्य बन्धिः तस्य विलोमा १९ तस्य कपोतरोमा तस्य
अनुः तस्य अंधकः तस्य दुंदुभिः तस्य अरिद्योतः तस्य पुनर्वसुः २० तस्य आहुकः आहुकी कन्या च आहुकस्य पुत्रौ द्वौ देवकः उग्रसेनः इति देवकात्मजाः चत्वारः २१
देववान् उपदेवः सुदेवः देववर्धनः इति तेषां मगिन्यः सप्त २२ भूतदेवा शांतिदेवा उपदेवा श्रीदेवा देवराजिता सहदेवा देवकी इति पुताः वसुदेवः उवाहताः २३ उग्र
सेनस्य पुत्राः नवः कंसः सुनामा न्यगोधः कंकः शंकुः सुहः राष्ट्रपालः सृष्टिः तुष्टिमान् इति २४ एषां मगिन्यः पंच कंसा कंसवती कंका शूरभूः राष्ट्रपालिका इ
ति एताः वसुदेवानुजस्त्रियः २५

अंधकस्य मुहानां चतुर्भिः प्रथमस्य कुरस्य वंश उक्तः । द्वितीयस्य भजमानस्य वंशमाह । शूरो विदूरथादिति । भजमानाच्च विदूरथः पुत्रोऽभवत् विदूरथाच्च शूर इति पराशरादेवचनात् यद्वा पृथुविदूरथाद्या इति पूर्वोक्ताच्चित्रयात्मजा विदूरथात् २६ देवमीढस्यः शूरो नाम पुत्रस्तस्य । देवमीढस्तु हृदीकस्य सुतः । यथाह पराशरः । तस्यापि कृतवर्षशतधनुर्देवमीढाद्याः पुत्रावमूढः देवमीढस्य (शूरः) शूरस्यापि मारिषानामपत्यमूढः । तस्यां चासौ दशपुत्रानजनयद्बसुदेवपूर्वमिति २७ २८ आनकाश्च नेदुः २९ हरेः प्रादुर्भावस्य स्थानम् ३० पृथायाः कन्यकावरयायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह कुंतेरिति पंचमिः (पृथायाः पिताशूरः स्वस्य सख्युरपुत्रस्य कुंतेः पृथामदात् अतस्तेन पालितासानाञ्चाकुंतीति प्रसिद्धा । सा तत्र स्थिता सती) ३१ कदाचिद्दुर्भागतंदुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषयामास । ततश्च सा (प्रतोषितात्) तस्माद्देवहूतिं देवाह्वानहेतुभूतां विद्यामवाप । तदाह सापेति (देवानां हूतिराह्वानं यतस्तां आपहेमे) ३२ तदेव सुपागतं वीक्ष्य सा प्राह । प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ता । न तु त्वयार्कित्वा कार्यमित्यभिसंधिना प्रयोगो यम् । अतो याहीत्येवमुक्तो रविर्वाच ३३ अमोघं दर्शनमिति कन्याहमिति चेत्तत्राह । योनिरिति । यथा योनिर्न दुष्येत तथा हं कर्ता कारिष्यमि ३४ ३५

शूरो विदूरथादासीद्भजमानः सुतस्ततः ॥ शिनिस्तस्मात्स्वयं भोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः २६ देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेति तत्सुताः ॥ देवमीढस्य शूरस्य मारिषानामपत्यमूढः २७ तस्यां स जनयामास दशपुत्रानकल्मषान् ॥ वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् २८ सृजयं श्यामकं कंकं शमीकं वत्सकं वृकम् ॥ देवदुमयो नेदुरानकायस्य जन्मनि २९ वसुदेवं हरेः स्थानं वदंत्या न कदुं दुभिम् पृथा च श्रुतदेवा च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः ३० राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पंच कन्यकाः ॥ कुंतेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् ३१ सापदुर्वाससो विद्यां देवहूतिं प्रतोषितात् ॥ तस्या वीर्यं परीक्षार्थं आजुहावरविशुचिः ३२ तदेवोपगतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा ॥ प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे याहि देव क्षमस्व मे ३३ अमोघं दर्शनं देवि आधत्से त्वाये चात्मजम् ॥ योनिर्यथान दुष्येत कर्ता हंतं सुमध्यमे ३४ इति तस्यां स आघाय गर्भं सूर्यो दिवंगतः ॥ सद्यः कुमारः संजज्ञे द्वितीय इव मास्करः ३५

अथ अंधकपुत्रस्य भजमानस्य विदूरथः तस्य शूरः तस्य भजमानः तस्य शिनिः तस्य स्वयं भोजः तस्य हृदीकः २६ तस्य पुत्राः चत्वारः देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मा देवमीढः इति देवमीढस्य शूरः २७ तस्य मारिषायां पुत्राः दश वसुदेवः देवभागः देवश्रवाः आनकः सृजयः श्यामकः कंकः शमीकः वत्सकः वृकः इति वसुदेवजन्मनि आनकदुंदुमयो नेदुः २८ २९ अतः तं आनकदुंदुभिं हरेः स्थानं वदन्ति । शूरस्य कन्याः पंच पृथा श्रुतदेवा श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः राजाधिदेवी इति ३० शूरः अप्रजस्य कुंतेः पृथां ददौ ३१ एकदा गृहागतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषयामास तस्मात् सा देवाह्वानं विद्यामवाप विद्यापरीक्षार्थं रविं आजुहाव ३२ तदा प्राप्तं रविं दृष्ट्वा आह मया परीक्षार्थं विद्या प्रयुक्ता हे देव याहि क्षमस्व ३३ रविराह हे देवि मे दर्शनं व्यर्थं न त्वयि पुत्रं धत्से ३४ यथा योनिः न दुष्येत तथा । एवं तस्यां गर्भं स्थाप्य गतः ततः सद्यः कुमारः जज्ञे ३५

३६ (ऋषिभिः सनत्कुमारी शप्तः) ३७ (कैकयःके कयवंशोत्पन्नः) ३८ आवंत्यौविंदानुविंदौ ३९ तदेवंवसुदेवस्यमागिनीनांपतनि पुत्रांश्चोक्त्वा तन्नातृणांभवानांपत्नीःपुत्रांश्चाह ।
देवमात्रस्यो तेनवाभिःश्लोकाभिः ४० ४१ ४२ ४३ ४४ वसुदेवस्यपत्नीः पुत्रांश्चाह पौरवीत्येकोदशभिः ४५ ४६ ४७ कौशल्यामद्रा ४८ ४९ ५० ५१

तंसाऽत्यजन्नदीतोयेकच्छाल्लोकस्यविभ्यती ॥ प्रपितामहस्तामुवाहपांडुर्वैसत्यविक्रमः ३६ श्रुतदेवांतुकारूपोवृद्धशर्मासमग्रहीत् ॥ तस्याममूढंतवक्रक
षिशप्तोदितेःसुतः ३७ कैकेयोघृष्टकेतुश्चश्रुतकीर्तिमविंदत ॥ संतर्दनादयस्तस्याःपंचासनकैकयाःसुताः ३८ राजाधिदेव्यामावंत्यौजयसेनोजनिष्ठह ॥
दमघोषश्चेदिराजःश्रुतश्रवसमग्रहीत् ३९ शिशुपालःसुतस्तस्याःकथितस्तस्यसंभवः ॥ देवभागस्यकंसायांचित्रकेतुबृहद्वलौ ४० कंसवत्यादिवश्रवसःसु
वीरइषुमांस्तथा ॥ कंकायामानकाज्जातौसत्यजित्पुरुजितथा ४१ संजयोराष्ट्रपाल्यांचवृषदुर्मर्षणादिकान् ॥ हरिकेशहिरण्याख्यौशूरभूम्यांचश्याम्यकः ४२
मिश्रकेश्यामप्सरसितृकादीन्वत्सकस्तथा ॥ तक्षपुष्कलशाल्वादीनृतुर्वाक्ष्यांवृक्रआदवे ४३ सुभित्रार्जुनपालादींश्शमीकात्सुदामिनी ॥ कंकश्वकर्णिका
यावैक्रतधामजयावपि ४४ पौरवीरोहिणीमद्रामदिरारोचनाइडा ॥ देवकीप्रमुखाआसनपत्न्यजानकदुंदुभेः ४५ बलंगदंसारणंचदुर्मदंविपुलंभुवम् ॥ व
सुदेवस्तुरोहिण्यांकृतादीनुदपादयत् ४७ सुभद्रोभद्रबाहुश्चदुर्मदोभद्रएवच ॥ पौरव्यास्तनयाह्येतेभूताद्याद्वादशाभवन् ४८ नंदोपनंदकृतकशूराद्याम
दिरात्मजाः ॥ कौशल्याकेशिनंत्वेकमसूतकुलनंदनम् ४९ रोचनायांततोजाताहस्तहेमांगदादयः ॥ इलायांमुखल्कादीनयदुमुख्यानजीजनत् ५०
विष्टोष्टतदेवायामेकआनकदुंदुभेः ॥ शांतिदेवात्मजाराजनश्रमप्रतिश्रुतादयः ५१

सा तं नदीतोये तत्याज तां पांडुः उवाह ३६ कारूपःवृद्धशर्मा श्रुतदेवायां दंतवक्रं जनयामास ३७ कैकयः घृष्टकेतुः श्रुतकीर्त्या संतर्दनादीन् पंच पुत्रान् प्राप्
त ३८ जयसेनः राजाधिदेव्यां विंदानुविंदौ अजनिष्ठ चेदिराजः दमघोषः श्रुतश्रवासे शिशुपालं जनयामास ३९ अथ वसुदेवश्चातृवंशमाह देवभागात् कंसायां
चित्रकेतुबृहद्वलौ द्वौ पुत्रौ ४० इति देवश्रवसः कंसवत्यां सुवीरः इषुमान् इति द्वौ पुत्रौ आतृकात् कंकायां सत्यजित् पुरुजित् ४१ संजयात् राष्ट्रपाल्यां वृषदुर्मर्षणाद
यः श्यामकात् शूरभूम्यां हरिकेशहिरण्याक्षौ द्वौ पुत्रौ ४२ वत्सकात् मिश्रकेश्यामप्सरसि वृकादयः वृकात् दुर्वाक्ष्यां अप्सरसि तक्षपुष्करशालादयः ४३ शमीकात्
सुदामिन्यां सुभित्रार्जुनपालादयः कंकात् कर्णिकायां ऋतधामजयो ४४ ४५ वसुदेवः रोहिण्यां बलं गदं सारणं दुर्मदं विमलं भुवं कृतादींश्च जनयामास ४६
वसुदेवस्य पौरव्यां सुभद्रः भद्रबाहुः दुर्मदः भद्रः भूताद्याश्च द्वादश ४७ वसुदेवस्य मदिरायां नंदोपनंदकृतकशूराद्याः वसुदेवात् भद्रायां केकी ४८ वसुदेवस्य रोच
नायां हस्तहेमांगदादयः तथा इलायां मुखल्कादयः ४९ तथा भृतदेवायां विष्टः शांतिदेवायां श्रमप्रतिश्रुतादयः ५० ५१

५२ ५३ ५४ अष्टमस्तुस्वयमेवासादेः । ननु कर्मादिनाहेतुवाताभ्यामनितावा । यतोसौ हरिः ५५ तदेवोपपादयति यदेति त्रिभिः ५६ ईशस्यमायानियंतुः । परस्य असंमस्य । ब्रह्मः साक्षि
भः । आत्मनः सर्वमतस्य । नद्येवंभूतस्यमायाविनोदविनाजन्मनः कर्मणोवाहेतुः संभवतीत्यर्थः ५७ किंच । यस्यमायाचेष्टितं पुंसो जवित्यनुग्रहः तस्य (सर्व-) जीवानुग्रहकस्य
कृतः कर्मादिपारतन्त्र्येण जन्मादिसंभवः । अनुग्रहमेवाह । हियस्मात्तदेवस्थित्यादयेचेष्ट्यते । प्रलयेलीनोपाधेर्जीवस्य धर्माद्यसंभवादुपाधिसृष्ट्यादिना धर्मादिसंपादनेनानुग्रहो (ज्ञेयः) ।
तथा आत्मलाभायचेष्ट्यते । तत्र हेतुः । तेनैवभूयमाणेन तस्य स्थित्यादेर्निवृत्तेः ५८ तस्यचेष्टितं भूमेरप्यनुग्रह इत्याह ! अक्षौहिणीनामिति द्वाभ्याम् । अमारायमारहरणायेत्यर्थः ५९
सुरेश्वरैर्ब्रह्मादिभिरपि मनसापि अपरिमेयानि अत्रितर्क्यागिसंकर्षणसहितश्चक्रे ६० संकल्पमात्रेण भूमारहरणसमर्थस्यापि कर्मकरणं यशोविस्तारद्वारामकानुग्रहार्थमेत्याह कलाविति द्वा
भ्याम् । दुःखशोकतमासिनुदतीति तथा (तत्र तमोऽज्ञानम्) तद्यशः (यो) व्यतनोत् ६१ यस्मिन् सतां कर्णपीयूषेयशोरूपेतीर्थवरे श्रोत्रमेवाजलिः पानसाधनं यस्य स पुरुषः सकृदपि
उपस्पृश्य (स्पर्शमात्रं कृत्वा यद्वा उपस्पृश्य) आचम्य तत्सौंदर्याल्लष्टचित्तः कर्मवासनां धुनुते ६२ तदेवाह द्वाभ्याम् । भोजादिभिः श्लाघनीयं (प्रेम्णा वर्णनीयम्) ईदितं (चेष्टितं) यस्य ६३

राजानः कल्पवर्षाद्या उपदेव्याः सुतादश ॥ वसुहंससुहंसाद्याः श्रीदेवायास्तुषट्सुताः ५२ देवराक्षितया लब्धानवचात्रगदादयः ॥ वसुदेवः सुतानष्टावाद
धेसहदेवया ॥ पुरुविश्रुतमुख्यांश्च साक्षादमोवसूनिव ५३ वसुदेवस्तु देवक्यामष्टपुत्रानजीजनत् ॥ कीर्तिमंतं सुषेणं च मद्रसेनमुदारधीः ॥ ऋजुं संमर्दनं
मद्रं संकर्षणमहीश्वरम् ५४ अष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमेव हरिः किल ॥ सुभद्राचमहाभागतवराज्यपितामही ५५ यदायदा हि धर्मस्य सत्यो वृद्धिश्च पाप्म
नः ॥ तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ५६ न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते ॥ आत्ममायां विनेशस्य परस्य द्रष्टुं रात्मनः ५७ यन्मायाचेष्टितं
पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययायहि ॥ अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभायचेष्ट्यते ५८ अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः ॥ भुव आक्रम्यमाणाया अमारायकृतो
द्यमः ५९ कर्माण्यपरिमेयानि मनसापि सुरेश्वरैः ॥ सहसंकर्षणश्चक्रमेगवान्मधुसूदनः ६० कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमो नुदम् ॥ अनुग्रहाय मक्ता
नां मुपुण्यं व्यतनोद्यशः ६१ यस्मिन्सत्कर्णपीयूषेयशस्तीर्थवरे सकृत् ॥ श्रोत्रांजलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनाम् ६२ भोजवृण्यंधकमधुशूरसेनदशार्ह
केः ॥ श्लाघनीये हितः शश्वत्कुरुसृजयपांडुभिः ६३

५१ उपदेवायां दश कल्पवर्षाद्याः श्रीदेवायां वसुहंससुहंसाद्याः षट् ५२ देवराक्षितायां गदादयः नव सहदेवायां पुरुविश्रुतादयः अष्ट देवक्यां पुत्राः अष्ट ५३
कीर्तिमान् सुषेणः मद्रसेनः ऋजुः संमर्दनः भद्रः संकर्षण इति ५४ अष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमेव हरिः किल सुभद्रा कन्या तव पितामही आसीत् ५५ यदा हि
धर्मक्षयः पापवृद्धिः स्यात् तदा हरिः आत्मानं सृजते ५६ यद्यशः श्रवणेन जनः कर्मवासनां धुनुते ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ सहसंकर्षणः हरिः अपरिमेयकर्माणि
चक्रे भक्तानुग्रहार्थं पुण्यं यशः व्यतनोत् हरिः स्वमूर्त्यां नृलोकं रमयामास ६३

सर्वैरंगैः (अवयवैः) रम्ययामूर्त्या (स्निग्धाभ्यास्मितेक्षिताभ्यामुदारैर्महद्भिः श्राम्यैरित्यर्थः) ६४ (अंगानां रम्यत्वं) तत् प्रदर्शनाय मुखशोभायाह । यस्याननं हृदिभिर्नेत्रैः पितृ-
त्योनायोनराश्वनतृपुः नृपुः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानाः तत्कर्तुर्निमेषश्च कुपितावभूयुः (निमेषोन्मेषोहि निमिः प्रवर्तयति यत उक्तं प्राक् “ विदेह उन्मेषतायाम् ” इत्यादि-
ना) कथं मृतमाननं मकरकुण्डलाभ्यां चाककर्णौ प्राज्जतौ कपाम्बुधैः सुमगं सुन्दरम् । सविलासोहासोयस्मिन् । नित्यमुत्सवोयस्मिन् ६५ श्रीकृष्णचरित्रं समासतो वर्णयति द्वाभ्याम् । आ-
तदसि । तावन्निजेन जातः पश्चात्पुरुषो मनुष्याकारः सन् ब्रजंगतः तत्र ब्रजनिवासिनां पृथिताभ्यां यिन (रिपून्पूतनाकंसादीन् । कृतावहवो दारायेन) तेषु दारेषु मुत्तानां शतानि उत्पाद्य-
आत्मनिगमं स्वकीयवेदमार्गम् । (जनेषु विस्तारयन् आत्मानं समीजे) ६६ अंतःसमुत्थेन कलिना निमित्तेन भ्रुवो गुरुभरं सपयन् दृष्ट्वा वृष्यानां च भूविधूय (आयुर्हरणेन विनाश्य) विजये-
(अर्जुने) जयमुद्विष्य अर्जुनेन जितमिति सुषोषं कृत्वा परंतस्वमुद्धवायोपदिश्य स्वधाम (समगात्) सम्यक्तेनैव रूपेण जगामेति ६७ ॥ (नवमिल्लेन यैर्लक्ष्यं नवमार्कपुचोक्षितम् ॥ ब्रह्मसत्त्व-
रमं वेदे परमानं विग्रहम् ॥ १ ॥ ॥ इति श्रीमागवते महापुराणे नवमस्कंधे श्रीधरस्वामिरावितायां भार्गवीयिकायां चतुर्विंशोऽध्यायः २४ ॥ (श्रीधरस्वामिरचितसुन्दरत्नाव-
लोमया ॥ सिद्धो महेश्वरेणात्र शब्दः काचमणेः समः ॥ १ ॥) समाप्तो नवमः स्कंधः ॥ ७ ॥

स्निग्धास्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया ॥ नृलोकरमयामासमूर्त्या सर्वांगरम्यया ६४ यस्याननं मकरकुण्डलचारुकर्णप्राज्जत्कपोलसुमगं सविलासहासम् ॥
नित्योत्सवं न तटपुटशिभिः पितृत्योनायोनराश्वमुदिताः कुपितानि मे ६५ जातो गतः पितृमृहाद्ब्रजमेधितार्थो हत्वारिपून्सुतशतानि कृतोरुदारः ॥ उ-
त्पाद्यतेषु पुरुषः क्रजुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयन् ब्रजनेषु ६६ पृथ्व्याः सर्वपुरुषभरं सपयन् कुरूणामंतः समुत्थकलिना युधिभूपचम्बः ॥ दृष्ट्वा विधूय
विजये जयमुद्विष्य प्रोच्योद्धवाय स परं समगात् स्वधाम ६७ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां नवमस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः २४ ॥ ॥ श्रीशांतादुर्गाप्रियताम् ॥ ॥ ७ ॥ नवमः स्कंधः समाप्तः ॥ ९ ॥

६४ तन्मुखं हृदिभिः पितृत्यः नार्यः नराश्च न तृपुः ६५ कृष्णचरित्रं समासेन वर्णयति आदौ निजरूपेण जातः पश्चात् मनुष्याकारः सन् ब्रजंगतः तत्र ब्रजवासिनां
मनोरथान् परिपूर्णं रिपून् हत्वा दारां कृत्वा तां पुत्रशतानि उत्पाद्य जनेषु वेदमार्गं प्रथयन् यज्ञैः आत्मानं ईजे ६६ तथा कुरूणां अंतःसमुत्थकलिना पृथ्व्याः
भरं सपयन् युधि दृष्ट्वा भूपचम्बः विधूय अर्जुने जयं उद्विष्य उद्धवाय परं तत्त्वं उपदिश्य स्वधाम समगात् ६७ ॥ ॥ इति नवमस्कंधे चतुर्विंशोऽ-
ध्यायः ॥ २४ ॥ इति नवमस्कंधः समाप्तिमगम् ॥ ॥ श्रीकृष्णो जयति तस्मान् ॥ ॥ ७ ॥

॥ अथ सटीकसच्चूर्णिकश्रीमद्भागवते—नवमस्कंधः समाप्तः ॥

